THE

SRİKARA BHÂSHYA

Vol. II SANSKRIT TEXT

C. HAYAVADANA RAC

Professor Ganganath Jha, Ex-Vice-Chancellor, Allahabad University and Professor of Sanskrit Literature for many years in the Muir Central College, Allahabad, writes:

"As regards the original Text (of Srikara Bhashya) itself, it is not necessary to express an opinion as it has stood the test of time, and the 'Bhedabheda' view has long been regarded as the common-sense—and hence rational—view.

"The opinion that has to be expressed is in regard to your work—regarding the editing and above all the 'Introduction'—all of which leaves nothing to be desired the 'Introduction' in reality...embodies a very readable account of the entire philosophy.

"The various Appendices and Indexes have enhanced the intrinsic worth of the work."

SRĪKARA BHĀSHYA

OF

ŚRĪPATI PANDITĀCHĀRYA

Vol. II

SANSKRIT TEXT

EDITED BY:

C. HAYAVADANA RAO

THE text of the work is published in Devanagari for the first time in this Volume. The importance of the work will be evident when it is said that it belongs to Circa I400 A.D. and comes next after the well-known Commentaries of Sankara, Ramanuja and Anandatirtha. The many Appendices which are printed with the text will be found not only to enhance the value of the publication but also help towards the better elucidation of the true import of the Brahma-Sutras themselves. To those interested in the study of the Vedanta in its original texts and Commentaries, this Volume has a special appeal. The theory of Bhedabheda which Sripati, the author of the Commentary, advocates holds the ground as much in the West as in the East to-day.

THE PROPERTY OF STREET

THE

ŚRĪKARA BHÁSHYA

OF

ŚRĪPATI MOITĀCHĀRY

Vol. II SANSKRIT TEXT

EDITED BY:

C. HAYAVADANA RAO

श्री कर भाष्य म्

गो० वाक्स -. बनारव-हरू

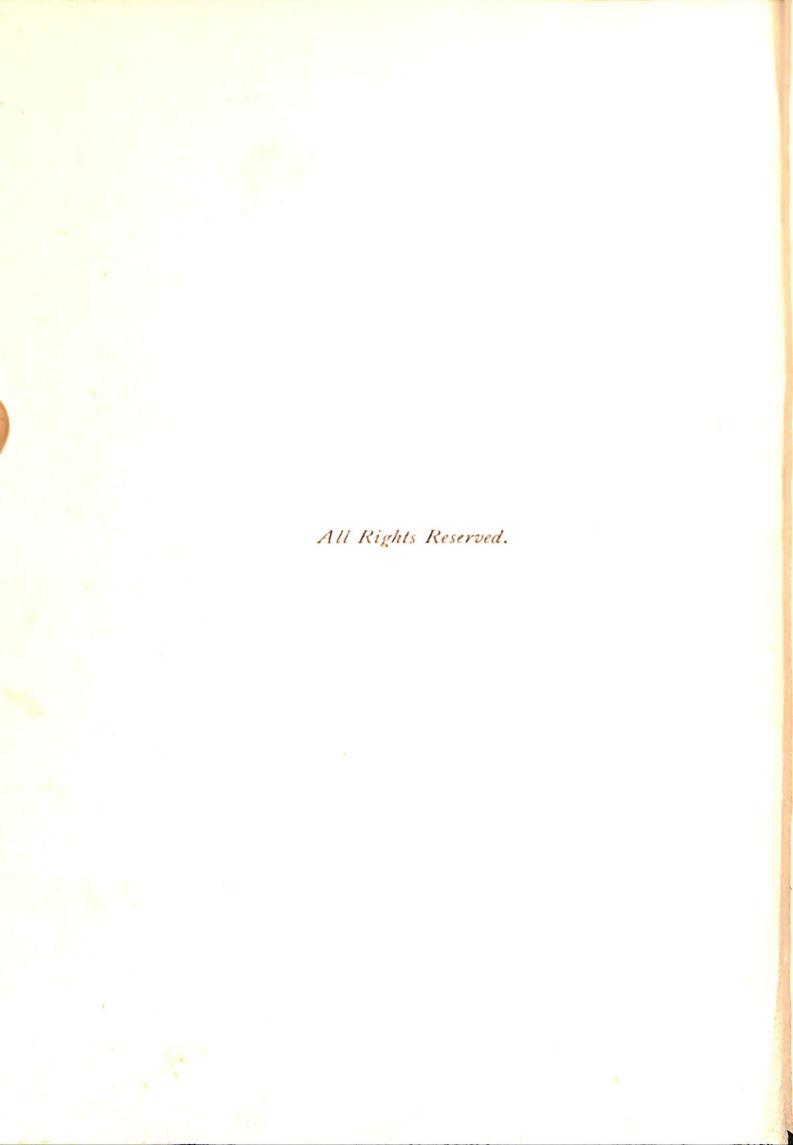

श्रीकर भाष्य म्

वेदान्तसूत्राणाम् वीरशैवभाष्यम् श्रीपतिपण्डिताचार्यैः प्रणीतम्

सि. हयवदनराव् एतैः परिशिष्टैस्सह भाष्यमूळेन द्वितीयभागे प्रकाशितम्

बेंज्ञळ्र सिटिः बेंगळूर् प्रेस इति ख्यापित मुद्राक्षरशालायां मुद्रितम् १९३६

PREFACE TO VOLUME II

This Volume contains the Text of the Commentary of Srīpatipanditāchārya on the Vēdānta-Sūtras. The several Appendices included in it will, it is hoped, prove useful to readers. Special attention may perhaps be invited to certain of these Appendices which furnish a comparative idea of the division of the work into Adhikaraņas and Sūtras by certain of the leading commentators on the Vēdānta-Sūtras.

C. H.

TABLE OF CONTENTS

GENERAL PLAN

	-				1. 1. 1
Vol.	1:	Introd	uction	111	English.

Vol. II: Sanskrit Text with Commentary.

VOL. II: SANSKRIT TEXT WITH COMMENTARY.

TOPICAL CONTENTS.

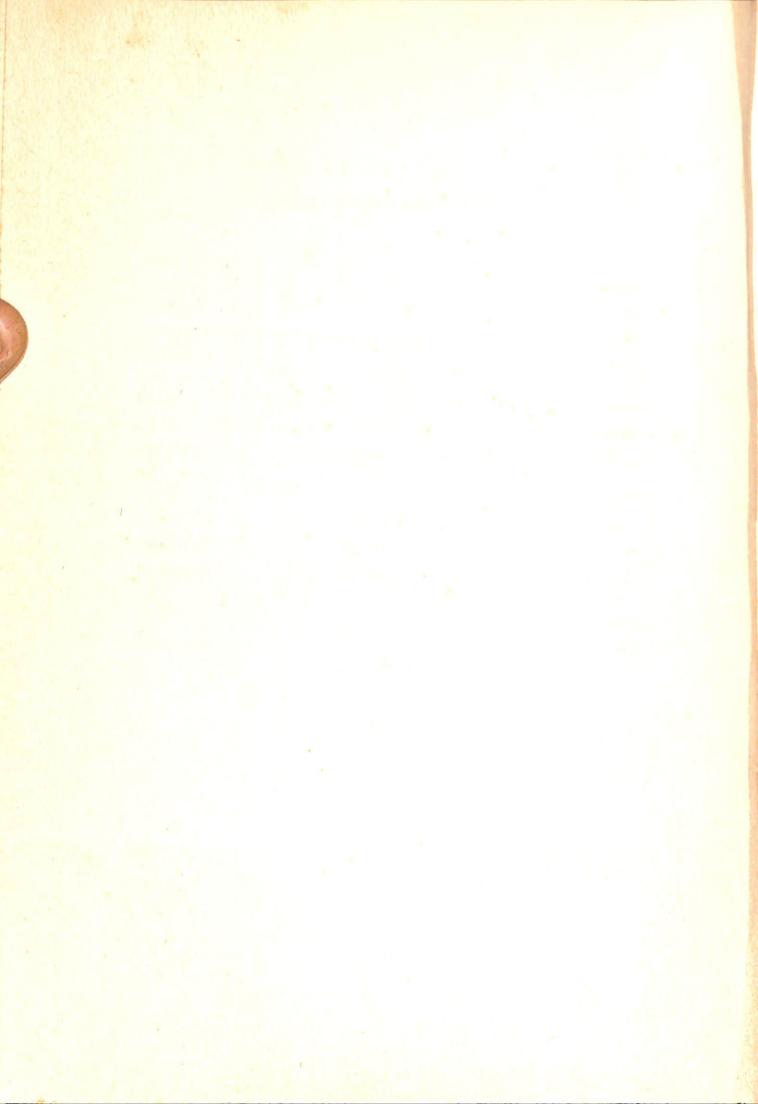
101	TCAL CO	WILLIAM.		PAGES.
Vishayānukramaņikā				i—x
Adhyāya Sangrahaḥ		• •		xi—xiii
Srīkarabhāshyasāraḥ				xiv—xviii
Srīkarabhāshyamūlam				1-500
Adhyāya I— Pāda I ··				1- 92
***				93—130
***				131—160
,, III ···	• •	212		161—181
,, IV ···	• •	• •		101 101
Adhyāya II—				
Pāda I ··	• •		• •	182—210
" II ···				211 - 252
" III ···		*11		253 - 279
" IV ··			• •	280-295
Adhyāya III— Pāda I ··				296-312
1				313-344
" II ···				345—403
" III ···	• •	• •	•	404—436
" IV ··	• •	• •	• •	101-150
Adhyāya IV—				
Pāda I ··	• •		• •	437—452
TT		• •	• •	453—467
,,,		¥ .	• •	468—477
137				478—500
,, IV ··	100 T 100			

Indexes—		PAGES.
Index of Sūtras		501-509
Index of Quotations from the Upanishads		510-531
Appendices—		
1. Index of Authorities quoted		533 - 536
2. Index of Nyāyas quoted		537 - 539
3. Index of Quotations from the Upanish	ads	
arranged for purposes of Meditation		540-542
4-6. Comparative Tables relating to Adh		
karaņas, etc., according to different		
Bhāshyakāras		543-567
7. Note on Lingadhāraņa		568
List of Abbreviations		569
Addenda et Corrigenda		570-572

द्वितीयभागे प्रथितस्यास्य श्रीकरभाष्यस्य प्रस्तावना

श्रीमद्भिः श्रीपतिपण्डिताचार्यैः प्रणीतं श्रीकरभाष्याख्य ब्रह्मभीमांसा वेदान्तसूत्रार्थप्रकाशिक मूलप्रन्थान् अस्मिन्द्वतीयभागे समाविष्टितम् ॥ अध्येतृणां-पठनकारिणां-पाठकानांच भाष्येऽस्मिनन्तर्गृहीत बह्वभिः परिशिष्टैः अस्य प्रन्थस्य परिशीलने पठनेच तेषामत्यन्तोपकारिकां भवितुमहितीति संप्रत्याशाविष्टामः ॥ केचिद्भिः व्याख्यातृभिः प्रमुखेः कृत अधिकरणादि विभागव्यत्यासरीत्या परामर्शने तेषां परस्परसिद्धान्तव्यत्यासोऽपि अवप्राह्मयितं शक्यमिति तेषां चतुर्थ-पंचम-षष्टपरिशिष्टेषु सविशेषाभिनिवेशो सावधानतया अभ्यर्थितः ॥

क. इ. रा.

द्वितीयभागस्य सामान्य व्यपदेशः

					पुटसङ्खा
विषयानुक्रमणिका					i—x
अध्यायसंग्रहः					xi—xiii
श्रीकरभाष्यसारः					xiv—xviii
श्रीकरभाष्यमूलम्				•••	9-400
स्त्रवर्णानुकमणिका					409-409
उपनिषद्वाक्यानां वर्णा	नुकमणिका				५१०—५३१
परिशिष्ट :					
श्रीकरभाष्ये उदा	हृत प्राचीन प्र	यानां अनुक्रम	णिका		433-436
श्रीकरभाष्योदाहर्त	न्यायानुक्रम	णिका			430-439
पठन-मनन-ध्याना	हाणि उपनिषद्	द्राक्यानि			480-483
भाष्यकारैः कृत	अधिकरणेषु वि	भागव्यत्यासाः	• •	• •	483-44C
,, कृत ३	ाधिकरणेषु व्य	त्यस्त संख्याक	नि • •		449
" कृत उ	मधिकरणेषु वि	भागव्यत्यास स	स्याः		५६०-५६७
वीरशैवमते लिङ्गध	गरणे सिद्धान्तं	विषयः	• •		५६८
उपसंहतपदानां सूचि			• •	• •	५६९
शुद्धाऽशुद्धपत्रिका		• •	• •	• • •	400-403

।। विषयानुक्रमणिका ।।

॥ प्रथमाऽध्यायस्य प्रथमः पादः॥

विषय सङ्ख्या	अधिकरणानि	सूत्राणि	<u> घृष्टम्</u>
	परशिवब्रह्मलिङ्गवास्य समन्वयाभिध	ानः	
3	स्मिन् पादे-परशिवस्य ब्रह्मणः-जगदुभयकारणत्व-	_	
	ादकत्व-सर्वज्ञत्व-सर्वशक्तिमत्व- निखतृप्तत्व -निरा		
	र्मान् प्रतिपाद्यत्व मुच्यते ॥		
	ग्रन्थकर्तुः स्वेष्टदेवता वन्दन गुरु(जन)प्रार्थना		9- 3
9	जिज्ञासाधिकरणम्	9	२-२८
1	ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्यमिति कथनं ॥		, , , ,
	शिवस्य परब्रह्मत्व कथनं ॥		
	भक्तिकिया ज्ञानकाण्डत्रय विहित-स्थूलसूक्ष		
	चिदचित्प्रपञ्च प्रकाशक–षट्स्थल परशिवसाक्ष त्कारकारण–बहुजन्मकृत शिवार्पित षडण		
	त्कारकारण–बहुजन्मकृत शिवापित षडध शोधक–यजनयाजन तपोध्यानाद्यनेक पुण्यापू	_	
	-	To the second se	
	फलक- शरीरत्रयगत-मलत्रय ध्वंसक-कार्ष		
	कल्याण कैवल्य विभूतित्रय प्रदायकाष्टात्वर		
	पञ्चाचर सद्गुरुकरुणाकटाक्षलब्ध शक्तिपातार्या		
	च्छित्र परिश्वेष्ठ लिङ्गधारणात्मक पाशुपतदी		
	विचारे। निर्णयः॥ लिङ्गधारणराद्धांतविचारकथन		
२	जन्माद्यधिकरणम्	3	२८-३७ ३७-४४
3	शास्त्रयोनित्वाधिकरण म्	3	30-88
	भस्मधारण रुद्राक्षधारण विचारः ॥		
8	समन्वयाधिकरणम्	8	88-43
	जगद्यावहारिक खण्डनं—केषांचिद्र्थान्तराव-		
	बोधक शब्दानां परमशिवपरत्व कथनं ॥		
4	ईक्षत्यधिकरणम्	4-93	43-69
Ę	आनन्दमयाधिकरणम्	१३—२०	€9-63
v	अन्तराधिकरणम्	२१—२२	20-50
۷	आकाशाधिकरणम्	₹3 ₹8	02-60
9	ज्योतिरधिकरणम्	3435	60-66
	गायत्री विचार कथनं ॥		

विषय सङ्ख्या	अधिकरणानि		
90	प्राणाधिकरणम्	स्त्राणि	पृष्टम्
99		38-39	66-99
14.74	वाद्यप्राणिलङ्गाधिकरणम्	३२	99-93
11 779	प्राणशब्देन परशिवब्रह्मैवाभिधीयते इति व	हथनं ।	

॥ प्रथमेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि ११, सूत्राणि ३२ सङ्ख्याका वर्तन्ते ॥

॥ प्रथमाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्वितीयेऽस्मिन् पादे केषांचिदस्पष्टलिङ्गानां पदानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं अर्थान्तरवाधकत्वं वेति सन्देहे परब्रह्मशिवेति

मुख्यार्थाववोधकत्वं उच्यते ॥

9	सर्वत्र प्रसिद्ध्यधिकरणम् प्रसाद सिद्धांतः-शिवस्य निवेशि प्राह्म एवेति कथनं ॥	6	९३–११५
२	अत्तृत्वधिकरणम्		
3	गुहाऽधिकरणम्	9-90	994-990
8	अन्तराधिकरणम्	99-92	996-996
4	अन्तर्योम्यधिकरणम्	93-90	996-939
Ę	अह्इयत्वाधिकरणम्	96-20	933-938
v	वैश्वानराधिकरणम्	२१—-२३	928-926
	॥ द्वितीयेऽसिन्पादे अधिकरणानि	२४—३२ ७, सूत्राणि ३२ सन्ति	१२६—१ ३ ०

॥ प्रथमाऽध्यायस्य तृतीयः पादः॥

तृतींयेऽस्मिन् पादेऽपि स्पष्टाऽस्पष्ट श्रुतिवाक्य सन्देह ग्रुकिनमूलनतया स्पष्टार्थ कथनं ॥

	क्रिकानम् अन्तरम् इत	CTTUT	
9	स्वाचाधिकरणस्	ष्टाय कथन ॥	
3	भूमाधिकरणम्	9—0	939-930
3	अक्षराधिकरणम्	6-9	930-936
४	ईक्षत कर्माधिकरणम्	१०—१२	938-980
ч	दहराधिकरणम्	93	9४०-9४9
Ę	अनुकृत्यधिकरणम्	9859	989-986
હ	प्रामेताधिकरणम्	3553	१४६-१४७
۷	देवताधिकरणस्	28-24	980-986
3	अपश्रदाधिकरणम्	२६३३	988-948
90	करपनाधिकरणम	₹४—३८	948-940
99	ज्योतिराधिकरणम्	३९	940-946
	,	४०	946-948

विषय सङ्ख्या	अधिकरणानि	सूत्राणि	वृ हम्
92	अर्थान्तरत्वादि व्यपदेशाधिकरणम्	89	949
93	सुपुप्त्यधिकरणम्	83-83	949-960
	।। ततीरेशियाच गांचे अधिकामानि ०२		

॥ तृतीयेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि १३, सूत्राणि ४३ सन्ति ॥

॥ प्रथमाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

अस्मिन् चतुर्थपादे क्वचिच्छाखासु प्रधान जगत्कारणत्व प्रतिपादक शब्दानां स्पष्टार्थ कथनं ॥

9	अनुमानिकाधिकरणम्	9-0	9 5 9 - 9 5 6
2	चमसाधिकरणम्	c-90	955-956
3	सङ्ख्योपसंग्रहाधिकरणम्	9993	986-989
8	कारणत्वाधिकरणम्	98-94	969-909
4	बालाक्यधिकरणम्	95-96	909-902
Ę	वाक्यान्वयाधिकरणम्	95-27	903-900
v	प्रकृत्यधिकरणम्	२३—-२७	906-960
۷	सर्वेद्याख्यानाधिकरणम्	२८	960-969

प्रतिज्ञा दृष्टान्त लक्षण दृष्टान्त भेदाऽभेद प्रधान विशेषा-द्वैतमतस्य महादेवे परमकारुणिके परिशवे समन्वयः कृतः—तस्मात्तदेव वैदिकं नान्यदिति

सिद्धं कृतः ॥

॥ चतुर्थेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि ८, सूत्राणि २८ सन्ति ॥

प्रथमाऽध्यायः समाप्तः॥

॥ द्वितीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

-:0:---

विरोधपरिहारपराभिधाने अस्मिन् अध्याये वेदान्त विरुद्धस्मृति तर्कादि निराकरणपूर्वक जगज्जन्मादिकारणत्वं परब्रह्मणिईशवस्येवेति दर्शयति ॥

9	स्मृत्यनवकाशाधिकरणम्	१ २	962-968
2	योगप्रत्युक्तयधिकरणम्	3	968-964
3	नविलक्षणत्वाधिकरणम्	899	964-997
8	शिष्टापरिग्र हाधिकरणम्	97	993-998
ц	भोक्त्रापत्याधिकरणम्	93	998-994
Ę	आरम्भणाधिकरणम्	9४—२०	984-986

विषयानुक्रमणिका ।

Arra -			
विषय सङ्ख	and the second	स्त्राणि	वृष्टम्
۷	इतरब्यपदेशाधिकरणम्	२१—२३	996-202
9	उपसंहार दर्शनाधिकरणम् कृत्स्वप्रसक्तयधिकरणम्	२४—२५	२०२-२०३
90	वैषम्यनैर्ष्टुण्यधिकरणम्	२६—३३	303-506
99	सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम्	₹४—३५	306-590
परब्रह्मण	हेशनमा जगाना	३६	290

परब्रह्मणदिशवस्य जगज्जन्मादिकारण वेदान्तवादो सुसुक्षुभिराश्रयणीय इति कथनम् ॥ ॥ प्रथमेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि ११, स्त्राणि ३६ सन्ति ॥

॥ द्वितीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

साङ्क्यादि दुर्वाद निरसत्वेन मुमुक्ष्णां छुद्ववैदिकमार्गनिष्ठत्वमेव दढीकरोति ॥

	ग्राम्यान्यात्वन मुमुक्ष्णा गुद्धवेदिः	हमार्गनिष्ठत्वमेव हर्ती	करोति ॥
9	रचनानुपपत्यधिकरणम् महद्दीर्घाधिकरणम्	9—9	₹ ११ –₹१७
3	परमाणु जगदकारणत्वाधिकरणम्	90	२१७-२१८
×	समुदायाधिकरणम्	99-96	२१८-२२0
ч	नाभावाधिकरणम्	90-26	220-224
Ę	सर्वथानुपपत्त्याधिकरणम्	२७	२२५-२२८
v	पुकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम्	₹0₹9	२२८-२३०
۷	पत्यधिकरणम्	३२३६	२३०-२३२
9	उत्पत्यसम्भवाधिकरणम्	30-89	२३२-२३९
3	तीवब्रह्मणोर्भेद्राडभेद्रत्व निर्देशान	83-84	२३९-२५२

जीवब्रह्मणोर्भेद्राऽभेदत्व निर्देशात् । तदेवाऽङ्गीकरणीयं इति कथनं ॥ ॥ द्वितीयेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि ९, सूत्राणि ४५ सन्ति ॥

॥ द्वितीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

9	'नन दा अकरणस	रतायः पादः ॥	
3	मातरिश्वाधिकरणस	૧— ફ	२५३-२५५
ş	तेजोऽधिकरणम्	5-6	२५५-२५६
8	अवधिकरणम्	9	२५६-२५७
4	पृथिन्यधिकाराधिकरणम्	90	२५७
Ę	तदाभध्यानाधिकगणम	9 9	२५७-२५८
v	विषयेयाधिकरणम्	9 २	२५८
۷	अन्तराविज्ञानाधिकराणस	93	२५८-२५९
8	चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम्	98	२५९
	य गर्गास्	94	२५९–२६०
			1 1 1 1 0 0

विषय सञ्ज्ञाया	अधिकरणानि	स्त्राणि	<u>पृष्टम्</u>
90	आत्माधिकरणम्	9 ६	260-262
99	ज्ञधिकरणम्	90	262-263
98	उत्कान्तिगत्यधिकरणम्	96-30	263-260
93	कर्ताधिकरणम्	३१—३७	260-200
98	परायत्ताधिकरणम्	35-39	200-202
94	अंशाधिकरण म्	80-40	202-209

अतएव प्रदेशविशेषेण अंशांशिनोरभेदतया ब्रह्मांशत्वे सजीवानां सुख दुःख भोक्तृत्वे ब्रह्मणः परशिवस्य भोक्तृत्ववादो निरस्यते ॥ ॥ तृतीयेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि १५, सूत्राणि ५० सन्ति ॥

॥ द्वितीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

9	प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्	93	250-25
2	सप्तगत्यधिकरणम्	8	227-268
3	प्राणाणुत्वाधिकरणम्	ч— ६	268-264
8	वायुक्रियाधिकरणम्	99	264-260
4	ज्योतिराद्यधिकरणम्	92-93	225-025
Ę	त इन्द्रियाणि तद्यपदेशाधिकरणम्	98-94	269-290
v	संज्ञामूर्तिक्ऌष्त्यधिकरणम्	98-96	290-294

सर्वकाल सर्वावस्थासु पुनर्जन्महेतुभूत शरीरेंद्रियाद्याभिमान कर्तृत्व निराकरणपूर्वक शिवाधीन बुद्धिप्रसरणेन निराभारतया भ्रमरकीट-न्यायेन खाभाविक जीवत्व निवृत्ति (लिङ्गशरीरभङ्ग) पूर्वक शिवत्व प्राप्ति सिध्यतीति स्थाप्यते ॥

॥ चतुर्थेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि ७, सूत्राणि १८ सन्ति ॥ ॥ द्वितीयायाध्यायस्समाप्तः ॥

10'----

॥ उपासनाभिधानः तृतीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अस्मिन् अध्याये तत्वंपदवाक्यार्थसिद्ध उपास्योपासक शिवजीव प्रतिपादक दहरादि विद्याचिन्तनमुच्यते ।

अस्मिन् प्रथमे पादे जीवस्य लोकान्तरगमनागमन विचारो व्याचक्षते।

9	तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम्	9—0	२९६-३०१
3	कृतात्ययाधिकरणम्	۶ 9	309-308
3	अनिष्टादि कार्यधिकरणम्	१२—२१	३०४-३०८

विषयानुकमणिका ।

विषय र	सङ्ख्या	अधिकरणानि	स्त्राणि	पृष्टम्
1	8	ARADIERUS D		6-4
		तत्स्वाभाव्यापत्यधिकरणम्	२२	306-309
ç		नातिचिराधिकरणम्	२३	309
		अनन्याधिष्ठिताधिकरणम्	२४२७	309-398

मुमुक्ष्णां परलोक गमनागमन साधक पुण्यपाप कर्मकर्तृत्वं विहाय निरन्तर शिवज्ञानार्थं शिवोपासन कर्तव्यं इति कथनं ॥ ॥ प्रथमेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि ६, स्त्राणि २० सन्ति ॥

तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अस्मिन्पादे परमशिवखरूपलक्षणादि प्रसङ्गो उच्यते । परमेश्वराज्ञाभृत वर्णाश्रमानुकूल-श्रोतस्मार्त-पुण्यकर्मानुष्ठानात् दुरितक्षयः । दुरितक्षयेण श्रुतिस्मृत्यागमादि सच्छास्त्र विश्वासः । तद्विश्वासविचारणेन नित्य Sनित्यवस्तुविवेकः । तस्मात् इहामुत्र फलभोग विरागः । तद्विरागेण शमदमादि षट्कं संप्राप्तिः। तत्फलेन मोक्षैकिनिष्ठा सदार्यानुप्रहः। ततो शिवसाक्षात्कार चित्तेकत्वकारण शिवयोगाभ्यासादि कथनं ॥ तदभ्यासेन अहं ममत्वाद्यभिमान निवृत्तिः॥

9	सन्ध्याधिकरणम्		
	श्रदाद्वेत-बुद्धाऽद्वेत-श्रष्ट्वादेत सन्तर्भ	9	393-396
२	शुद्धाद्वैत-बुद्धाऽद्वैत-शुक्काद्वैत-शून्याद्वैतादि तद्भावाधिकरणम्	दुमतिनराकियन्ते ॥	
ş	कमीनुस्मृतिशब्द विध्यधिकरणम्	5-6	396-339
8	सुरधाधिकरणम्	9	३२१-३२२
4	उभयलिङ्गाधिकरणम्	90	३२२-३२३
Ę	प्रकृतेतावत्त्वाधिकरणम् 	9920	३२३-३३०
v	अहिकुण्डलाधिकरणम्	२१२५	330-338
۷	तथान्य प्रतिषेधाधिकरणम्	२६३४	३३४-३३९
9	फलाधिकरणम्	३५३६	338-388
	॥ द्वितीयेऽसित् हरू	३७४०	387-388

॥ द्वितीयेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि ९, स्त्राणि ४० सन्ति ॥

॥ तृतीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

द्वितीयेऽस्मिन् पादे परमशिवखह्पोपासन विशेष गुणोपलक्षणान्युच्यन्ते । श्रुतिनिष्ठ सगुणत्रह्मोपासन विधायक दहराद्युपासनादेव निर्वयव निर्गुण षट्स्थळ परशिव ब्रह्मसाक्षात्कारा भवतीति व्याचक्षते ॥

सर्व वेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् 384-386

Arra -			
विषय सङ्ख्या		सूत्राणि	ठे हम्
3	अन्यथात्वाधिकरणम्	£9	385-345
3	सर्वभेदाधिकरणम्	90	342-343
8	आनन्दाधिकरणम्	99-90	343-340
4	कार्याख्याधिकरणम्	96	346-348
Ę	समानाधिकरणम्	98	349-360
v	सम्बन्धाधिकरणम्	२०—२२	260-369
6	सम्भृत्यधिकरणम्	२३	3 6 9 - 3 6 7
9	पुरुपविद्याधिकरणम्	58	363-368
90	वेधाद्यधिकरणम्	२५	368
99	हान्याधिकरणम्	२६	364-366
92	सापरायाधिकरणम्	₹5₹9	366-300
93	अनियमाधिकरणम्	32	905-005
98	अक्षराद्यधिकरणम्	₹ ₹8	309-303
94	अन्तरस्वाधिकरणम्	34-30	205-505
9 8	काम्याधिकरणम्	36-80	302-363
90	तन्निर्धारण नियमाधिकरणम्	४१	367-368
96	प्रदानाधिकरणम्	४२	१८४-३८७
98	लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्	83	325-025
२०	पूर्वविकल्पाधिकरणम्	88-40	366-398
२१	एक आत्माधिकरणम्	49-42	397-398
२२	अङ्गावबद्धाधिकरणम्	43-48	398-394
२३	भूमः क्रतुवजायस्त्वाधिकरणम्	५५	३९५-३९६
२४	नानाशब्दादि भेदाधिकरणम्	५६	398-390
२५	विकल्पाधिकरणम्	40-45	395-58
२६	अङ्गेषु यथाभावाश्रय भावाधिकरणम्	49-60	396-395
२७	समाहाराधिकरणम्	६ १—६२	800-809
26	नवा तत्सहभावाऽधिकरणम्	€3 <u></u> —€8	809-803
1	। तृतीयेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि २८,	सूत्राणि ६४ सन्ति ।	ı

॥ तृतीयाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अस्मिन् चतुर्थे पादे-ज्बह्मचर्याद्याश्रम चतुष्टय धर्मनिरूपणः प्रपञ्चते ।

१ पुरुषार्थाधिकरणस् १--१६ ४०४-४११

पुनरावृत्ति रहित स्वाभाविक जीवत्विनवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्ति लक्षण लक्षितमुक्तिः पुरुषार्थः इति कथ्यते ॥

विषयानुक्रमणिका ।

विषय सङ्ख	या अधिकरणानि	स्त्राणि	पृष्टम्
2	उ र्ध्वरेतस्याधिकरणम्	90-20	899-896
	निराभारसंज्ञिक यत्याश्रमादि वि	वारः ॥	
3	स्तुतिमात्राधिकरणम्	२१—२२	898-890
8	पारिष्ठवाधिकरणम्	२३—२४	890-896
4	अप्तींधनाधिकरणम्	२५	896
Ę	सर्वापेक्षाधिकरणम्	₹ €	
v	शमाद्यधिकरणम्	20	896-899
6	सर्वान्नानुमत्याधिकरणम्		830
9	विहितत्वाधिकरणम्	२८—३१	859-855
90	विधुराधिकरणम्	३२—३५	855-853
99	तद्भताधिकरणम्	३६—३९	853-854
92	स्वाम्यधिकरणम्	80-83	४२५-४२६
93	सहकार्यान्तर विध्यधिकरणम्	88-86	836-836
98	मौनाधिकरणम्	80-86	826-830
94	अन्यानिक स्थान	89	830-833
9 ६	अनाविष्काराधिकरणम्	40	832-833
	ऐहिकाधिकरणम्	49	833-838
	मुक्तिफलाधिकरणम्	५२	838-836
ब्रह	विद्योगप्रकार ०००		-40 044

ब्रह्मविद्योपासकानां नित्यनिरितशयानन्द स्वभावात् द्वितीय सशरीरा शरीर मुक्तिद्वयं खेच्छानुसारेण लभ्यते । तस्मान्नचैक मुक्तिरिति नियमस्सम्भवतीति निश्चीयते ॥

॥ चतुर्थेंऽस्मिन् पादे अधिकरणानि १७, सूत्राणि ५२ सन्ति ॥ ॥ तृतीयाध्यायस्समाप्तः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ फलाध्यायोऽयं ॥

9	आसमन् चतुर्थाऽध्यायस्य प्रथमपादे सर्वासा आवृत्त्यधिकरणम्	ां विद्यानां फलं उ	च्यते ॥
	सकृदसकृत्रियमा दर्जनेऽपि अस्तर	9—7	४३७–४३९
२	मविस्मरणेन आवृत्तिरिति व्याचक्षते । आत्माऽधिकरणम्		
3	मतीकाधिकरणम्	3	४३९-४४०
8	आदित्यादिमत्यधिकरणम्	8-4	889-883
4	आसीनाधिकरणम्	Ę	४४२-४४३
Ę	तद्धिगमाधिकरणम्	v-92	४४३-४४५

93

884-880

विषयसञ्ज्ञा	अधिकरणानि	सूत्राणि	पृष्ठम्
v	इतराधिकरणम्	98	880
6	अनारब्धकार्याधिकरणम्	94	886
5	अग्निहोत्राधिकरणम्	95-96	889-849
90	भोगाधिकरणम्	98	849-842
	॥ प्रथमेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि	१०, सूत्राणि १९ सन्ति ॥	

॥ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे त्वंपदार्थभूतजीवोत्कान्तिदशाविशेषफलं कथ्यते । ब्रह्मोपासकानामवस्था द्विविधा, मरणोत्कान्तिसंज्ञिका । अवस्था-भेदेन मरणानन्तरं अर्चिरादिमार्गेण गमनं निरतिशयानन्द-भवशीलकल्याणविभूत्यात्मकशिवलोकप्राप्तिहृच्यते ॥

9	वागधिकरणम्	9	843-848
२	मनोऽधिकरणम्	3	848
3	अध्यक्षाधिकरणम्	8	848-844
8	भूताधिकरणम्	ч <u> —</u> Е	४५५-४५६
4	आसृत्युपक्रमाधिकरणम्	v—93	845-860
Ę	सर्वसम्पत्त्यधिकरणम्	98	860-869
હ	अविभागाधिकरणम्	94	४६१-४६२
6	तदोकोऽग्रज्वलनाधिकरणम्	9 €	862-868
9	रञ्म्यनुसाराधिकरणम्	90	४६४-४६५
90	निशाधिकरणम्	96	४६५
99	दक्षिणायनाधिकरणम्	99-70	४६५-४६७

अतः सर्वदा विदुषां परिशविष्ठद्यप्राप्तौ निशा-दक्षिणायन-कृष्णपक्ष-निषेधो नास्त्येव । यदा देहपातः तदानीमेव तिच्छवतत्वप्राप्तिः वैदितव्या इति उच्यते ।

॥ द्वितीयेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि ११, सूत्राणि २० सन्ति ॥

॥ चतुर्थोध्यायस्य तृतीयः पादः॥

अस्मिन् पादे अचिरादिगतिफलं उच्यते । सकालविधिपरिपाकेन स्थूलशरीरं विहाय नेत्राद्युत्तमद्वारेणोत्कम्य पितृयाणमार्गेण चन्द्रमसं प्राप्य तदनन्तरं तल्लोकात्स्वर्गादिलोकानुभवमनुभूय श्रोत्रियब्राह्मणा-द्युत्तमयोनिजननं प्राप्नोतीति कथनम् ॥

अर्चिराद्याधिकरणम्

४६८-४६९

विषयानुक्रमणिका ।

विषयसङ्ख्या	अधिकरणानि	सुत्राणि	
२	वारवधिकरणस्	रहे ना ज	प्रथम्
,		२	868-800
. 3	वरुणाधिकरणम्	3	800-809
8	आतिवाहिकाधिकरणम्		
ų	कार्याधिकरणम्	8 €	809-803
		39-	803-800
मृत	पर्शिवब्रह्मोपासकानां बारीसब्याने न		1

मूर्तपरिशवत्रद्ध्योपासकानां शरीरावसाने सुषुम्नानाच्या निरुपम-खप्रकाशाखण्डतेजोरूपार्चिरादिमार्गेणाऽतिवाहिकाभिधानशिव-किञ्करानुगुण्येन चित्कैलासन्द्रत्रद्ध्योपेन्द्रादिलोकानुसरणेन परमानन्द-कन्दपरमिशवपदं सम्भवतीति राद्धान्तः ॥ ॥ तृतीयेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि ५, सूत्राणि १६ सन्ति ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अस्मिन् पादे इदानीं मुमुक्षूणां मुक्तिस्वरूपप्रकारं विचिन्त्य स्वाभाविक-जीवभावनिवृक्तिपूर्वकशिवप्राप्तिरूपपरमपुरुपार्थफलं दर्शयति । तस्मा-देतद्ध्यायस्य फलाभिधानम् ॥

٦	सम्पद्याविभूताधिकरणस्	
	शिवोपासकानां च क्रममाक्रेमरोपारिको	806-869
	पर्ममाक्षद्शाया ज्योतिर्मग्रिक्य-÷	
	प्रभावशालिस्यज्ञानान्द्रस्थात्र्राक्ष्य	
	अवअधारावतत्वस्वहपण अविभावा अन्त	
	रात कथनम् ॥	
3	अविभागाधिकरणम्	
3	संकल्पाधिकरणस्	858-858
8	सन्ध्याधिकरणम	868-864
4	जगद्वापाराधिकरणस	864-899
Ę	अनावृत्तिइशब्दाधिकरणम्	४९२–४९५
	. 55	

॥ चतुर्थेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि ६, स्त्राणि २२ सन्ति ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादस्समाप्तः ॥

ABSTRACT OF EACH ADHYAYA

ADHYĀYA I.

PARASIVABRAMHALINGAVAKYA SAMANVAYADHYAYAHA.

Pāda I.— Jignāsādhikaranam — Janmādyadhikaranam — Sāstrayonitvādhikaranam — Samanvayādhikaranam — Ēkshatyadhikaranam — Ānandamayādhikaranam — Antarādhikaranam — Ākāsādhikaranam — Jyotiradhikaranam — Prānādhikaranam — Bāhyaprāṇalingādhikaranam — (Adhikaranāni 11, Sūtrāni 32.)

Pāda II.— Sarvatraprasidhyadhikaranam — Athritvadhikaranam — Guhādhikaranam — Antharādhikaranam — Antharyāmyadhikaranam — Adrisyatvādhikaranam — Vaisvānarādhikaranam — (Adhikaranāni 7, Sūtrāni 32.)

Pāda III.— Dyubhvādyadhikaranam — Bhūmadhikaranam — Aksharādhikaranam — Ēkshata Karmādhikaranam — Daharādhikaranam — Anukrityadhikaranam — Pramithādhikaranam — Dēvathādhikaranam — Apaśūdrādhikaranam — Kampanādhikaranam — Jyotiradhikaranam — Arthāntharatvadhikaranam — Sushupthyadhikaranam — (Adhikaranāni 13, Sūtrāni 43.)

Pāda IV.—Anumānikādhikaranam — Chamasādhikaranam — Sānkhyopasangrahādhikaranam — Kāraṇatvādhikaranam — Bālākyadhikaranam — Vākyānvayādhikaranam — Prakrityadhikaranam — Sarvavyakhyānādhikaranam — (Adhikaranāni 8, Sūtrāni 28.)

ADHYĀYA II.

VIRODHAPARIHARADHYAYAHA.

Pāda I.— Smrityanavakāshyādhikaranam — Yogapratyuktyadhikaranam — Navilakshanatvādhikaranam — Sistāparigrahādhikaranam — Bhoktrāpatyadhikaranam — Ārambhanādhikaranam — Itaravyapadesādhikaranam — Upasamhāradarsanādhikaranam — Kritsnaprasaktyadhikaranam — Vaishamyanairghrunyadhikaranam — Sarvadharmopapatyadhikaranam — (Adhikaranāni 11, Sūtrāni 36.)

Pāda II.— Rachanānupapatyadhikaranam — Mahaddīr-ghādhikaranam — Paramāṇu-Jagadakāraṇatvādhikaranam — Samudāyādhikaranam — Nābhāvādhikaranam — Sarvathānupapathyadhikaranam — Ekasminnasambhavādhikaranam — Patyadhikaranam — Utpatyasambhavādhikaranam — (Adhikaranāni 9, Sūtrāni 45.)

Pāda III.— Viyadadhikaranam — Mātariśvādhikaranam — Tējodhikaranam — Abadhikaranam — Prithivyadhikaranam — Tadabhidhyānādhikaranam — Viparyayādhikaranam — Antarāvignānādhikaranam — Charācharavyapāsrayādhikaranam — Ātmādhikaranam — Gnadhikaranam — Utkrānthigathyādhikaranam — Karthādhikaranam — Parāyattādhikaranam — Amsādhikaranam — (Adhikaranāni 15, Sūtrāni 50.)

Pāda IV.— Prāṇōtpatyadhikaranam — Sapthagathyādhikaranam — Prāṇāṇutvādhikaranam — Vāyukriyādhikaranam — Jyotiradyadhikaranam—Ta indriyāni tadvyapadesādhikaranam—Samgnāmūrthikluptyadhikaranam—(Adhikaranāni 7, Sūtrāni 18.)

ADHYĀYA III.

UPASANABHIDHANADHYAYAH.

Pāda I.— Tadantaraprathipatyadhikaranam — Kritātyayādhikaranam — Anishtādikāryadhikaranam — Tatsvābhāvyāpatyadhikaranam —Nātichirādhikaranam—Ananyādhishthitādhikaranam — (Adhikaranāni 6, Sūtrāni 27.)

Pāda II.— Sandhyādhikaranam — Tadabhāvādhikaranam—Karmānusmritisabda vidhyadhikaranam — Mugdhādhikaranam—Ubhayalingādhikaranam — Prakritaitāvatvādhikaranam — Ahikundalādhikaranam — Tathānyaprathishēdhadhikaranam— Phalādhikaranam — (Adhikaranāni 9, Sūtrāni 40.)

Pāda III.—Sarva Vedānthaprathyayādhikaranam — Anyathātvādhikaranam — Sarvabhēdādhikaranam — Ānandādhikaranam — Kāryākhyādhikaranam — Samānādhikaranam — Sambandhādhikaranam — Sambhruthyadhikaranam — Purushavidyādhikaranam — Vēdhādhyadhikaranam — Hānyādhikaranam — Sāmpanam — Aniyamādhikaranam — Aksharādyadhikaranam — Antaratvādhikaranam — Kāmyādhikaranam — Tannirdhārana niyamādhikaranam — Pradhānādhikaranam — Lingabhūyastvādhikaranam — Pūrvavikalpādhikaranam — Ēka Ātmā

dhikaranam— Angāvabaddhādhikaranam— Bhūmnah krathuvajjā yastvādhikaranam — Nānāsabdādi bhēdādhikaranam—Vikalpādhikaranam — Angēshu yathābhāvāśraya bhāvādhikaranam — Samāhārādhikaranam— Nawā tatsahabhāvādhikaranam— (Adhikaranāni 28, Sūtrāni 64.)

Pāda IV.— Purushārthādhikaranam — Ūrdhvarētasyādhikaranam — Stutimātrādhikaranam — Pāriplavādhikaranam — Agnīndhanādhikaranam — Sarvāpēkshādhikaranam — Samādhyadhikaranam — Sarvānnānumathyādhikaranam — Vihitatvādhikaranam — Vidhurādhikaranam — Tadbhūtādhikaranam — Svāmyadhikaranam — Sahakāryāntara vidhyadhikaranam — Mownādhikaranam — Anāvishkārādhikaranam — Aihikādhikaranam — Muktiphalādhikaranam — (Adhikaranāni 17, Sūtrāni 52.)

ADHYĀYA IV. PHALADHYAYAH.

Pāda I.—Āvrityadhikaranam — Ātmādhikaranam — Pratheekādhikaranam — Ādityādimatyadhikaranam — Āsínādhikaranam — Thadadhigamādhikaranam — Itarādhikaranam — Anarabdhakāryādhikaranam—Agnihòtrādhikaranam—Bhogādhikaranam — (Adhikaranāni 10, Sūtrāni 19.)

Pāda II.—Vāgādhikaranam — Manodhikaranam — Adhyakshādhikaranam — Bhūtādhikaranam — Āsrutyupakramādhikaranam — Sarvasampatyadhikaranam — Avibhāgādhikaranam — Tadekograjvalanādhikaranam — Rasmyanusārādhikaranam — Nisādhikaranam — Dakshināyanādhikaranam — (Adhikaranāni 11, Sūtrāni 20.)

Pāda III.—Archirādhyadhikaranam — Vāyvadhikaranam — Varunādhikaranam — Ātivāhikādhikaranam — Kāryādhikaranam — Kāryādhikaranam — (Adhikaranāni 5, Sūtrāni 16.)

Pāda IV.— Sampadyāvirbhūtādhikaranam — Avibhāgādhi-karanam — Sankalpādhikaranam — Sandhyādhikaranam — Jagadvyāpārādhikaranam — Anāvrittisabdādhikaranam — (Adhikaranāni 6, Sūtrāni 22.)

॥ श्रीकरमाष्य सारः ॥

इह खलु सँवैवैदिकमत शिष्टाचारसंपन्नोर्लिङ्गदीक्षाविशिष्ट वीरशैव सिद्धान्त मार्गा-वलम्बि मुमुक्षुभिः पुनरावृत्तिरहित चरम शाश्वत गुरुकरुणाकटाक्षाल्लब्ध परिशव पुरुषार्थ-फलसिद्धयर्थं समस्तकत्याणगुणपूर्णं उमापित शिवं भक्तियादरेण षडध्वशोधित त्रिकरण-गुद्धया उपासनीयं ॥

अपिच । सर्वश्रुति सम (न्वयपूर्वक) न्वित भेदाऽभेद ब्रह्ममीमांसार्थ प्रकाशिक हैता-ऽद्वैताभिधान विशेषाद्वेत सिद्धान्तस्थापक वैय्यासिक ब्रह्ममीमांसा सूत्रार्थप्रकाशिक श्रीकरभाष्यं गुरुशिक्षामार्गेण भक्तवादरेण पठनीयं ॥

यदुक्तं श्रीकरभाष्ये —

श्रीवेय्यासिकब्रह्मसूत्रपदमुख्यार्थं शिवानुप्रहात्। भाष्यं श्रीकरनामकं भवहरं दुर्वादिगर्वापहं ॥ सर्वानर्थविनाशकं बुधनुतं तत्वार्थबोधाकरम् । श्रीमच्छ्रीपतिपण्डितेंद्रयतिना व्याचक्षते सांप्रतं ॥ ११ ॥ अशेषोपनिषत्साराविशेषाद्वैतमंडनं । शिवज्ञानप्रदं सूत्रभाष्यं जयतु सर्वदा ॥ वेदागमार्थतत्वज्ञशैवानांमोक्षकांक्षिणां । वैदिकानां विशुद्धानां एतद्भाष्यं हि कल्पकं 11 93 11 श्रुसैकदेशप्रामाण्यं द्वैताऽद्वैतमतादिषु । द्दैताऽद्दैतमते ग्रुद्धे विशेषाद्दैतसंज्ञिके ॥ वीरशैवैकसिद्धान्ते सर्वश्रुतिसमन्वयः। विशब्देनोच्यते शंभु"द्वीसुपर्णे"ति मंत्रतः 11 98 11 शेषशब्देन शारीरा "यथाम्र"रिति मंत्रतः। अद्वैतेन भवेद्योगो ''यथा नद्या''दिभिस्तथा 11 94 11 अगस्त्यमुनिचंद्रेण कृतवयासिकां शुभां। सूत्रवृत्तिं समालेक्य कृतं भाष्यं शिवंकरम् ॥ १६॥ अस्मिन्श्रीकरभाष्ये निर्णायित सिद्धान्तस्तु ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

प्रथम पादे — चराचर स्थावरजङ्गमात्मक सृष्टिस्थितिलय कर्ता परव्रह्म परिशव एव परममङ्गळ वित्रहः कल्याणगुण पूर्णः वेदेषु मुख्यप्रतिपाद्यः जगदुभयकर्ता स एव मुक्तिदाता। (ii) परिशव ब्रह्मपदप्राप्ति सिद्धवर्थं वेदेषु प्रतिपादित पतिपशु पाश्चितृत्यक परिशव लिङ्गदीक्षां अवश्यमनुष्ठेयं मुमुक्ष्मिः वीरशैवैः॥

- किश्व । शिवस्य परब्रह्मणः जगदन्तर्यामित्वं नित्यतृप्तत्वं जगद्विरुक्षणत्वं आनन्दरूपत्वं परंज्योति स्वरूपत्वं गायत्रीप्रतिपाद्यत्वं गुरुलिङ्ग शिवलिङ्ग चरलिङ्ग प्राणलिङ्ग दिव्यलिङ्ग भावलिङ्गात्मकत्वं प्रसादलिङ्गात्मकत्वंच शिवस्य परब्रह्मणः विस्तारेण प्रपंचितं ॥ दण्डदण्डिवदङ्गांगिवत्संस्पृष्टभेदवादमतंच घटपटवदसंस्पृष्टभेदवादमतंच निरस्तं ॥
- द्वितीय पादे —केषांचिदस्पष्ट लिङ्गानां पदानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं उत अर्थान्तरावबोधकत्वं वेति संदेहे ॥ परिशव ब्रह्मीय मुख्यया वृत्यावबोधयित ॥ अपिच । शिवस्य निवेदितप्रसादो वैदिकपरिप्राह्मत्वात्सर्विर्भक्त्या स्वीकार्यं ॥
- तृतीय पादे—दशिक्शात्मक प्राप्यधिकरणस्त्रेष्टिङ्गस्य पश्चन्नद्मात्मकत्वं पट्त्रिंशत्तत्वात्मकर्त्वं परिश्वनन्नद्भौवेति उच्यते । अस्पष्ट नक्षिकिङ्गाना मुपासनाद्वारा नक्षणि सम-न्वयमुपपाद्यते ॥
- चतुर्थं पादे—श्रौतविधानेन लिङ्गधारणं उक्तं । भस्मधारणस्य श्रौतविधित्वमुक्तं। शिव-पादोदक निर्माल्य शिवमसादाः परिशव लिङ्गदीक्षविहितसर्वैः भक्तः अवश्यं स्वीकार्यमेवेति ॥ निर्विशेषाद्वैत-मतेउक्त प्रपश्चिमध्यात्वंच निरस्तः ॥

॥ द्वितीयाध्यायः ॥

अस्मिन् द्वितीयाध्याये वेदवेदान्तविरुद्धस्मृति तर्कादि निराकरणपूर्वकं जगजनमादि कारणत्वं शिवस्येव दर्शयति ॥ परब्रह्मणः सिचदानन्द स्वरूपस्य सर्वशक्तिमःवस्य सर्वनिळक्षणस्य चराचर प्रपञ्चकारणस्य लीलामङ्गळविग्रहस्य शिवस्य जगजनमादि कारण विरोधो निराकृतः ॥ स्वाभिष्ठेतं भेदाऽभेदमतमेव स्त्रकारमतिमिति दर्शयति विशेषेण ॥

- प्रथम पादे—सर्वशास्त्रार्थसारभृतं स्वाभिप्रेतं भेदाऽभेदमतमेवेति प्रपंचयति ॥ द्वैतमते नदी समुद्रवत्पुनरावृत्तिरिहत ब्रह्मेकत्वमंसभविमिति दर्शयति । अपिच । अद्वैतमते सगुणब्रह्मत्व मीश्वरत्वंच रज्जु सर्पवत्कित्पितिमिति सिद्धान्तेन भक्तिशास्त्राणां विधिनिषेधव्यवस्थापक वेदशास्त्रागमपुराणादीनां दत्ताञ्जालेप्रसंगातपूर्वोक्तमतद्वय मयुक्तमिति निर्णायते । साङ्क्ष्ययोगकाणादि तर्क कर्कशवादान् विपक्षान्प्रक्षिप्यन्ते ॥ प्रधानजगत्कारणं निरस्य वेद प्रतिपाद्य ब्रह्मकारणत्वं साध्यति ॥
- द्वितीय पादे श्रुतिविरुद्धानां साङ्ख्ययोगतार्किक काणादाँहैतादि मतानां विशेषतया निरस्तः॥ वद्मकार्यस्य कृत्स्नस्य वियदादेः भृतपंचकस्य जन्यत्वाजन्यत्व विधायक परस्पर श्रुतिविरोधं परिहरति ॥ परमेश्वरस्य निर्विशेषत्वव्यवस्थापक ग्रुद्धाऽ द्वेत, बुद्धाऽद्वेत, ग्रुष्काऽद्वेत, श्रून्याऽद्वेत, मिथ्याऽद्वेत, निराकरणंचोपादिष्टं ॥
- रतीय पादे—श्रुतींनामन्योन्य विरुद्धत्व द्योतनाज्ञगतो ब्रह्मकारणत्व मसङ्गतिमत्याशङ्कायां तिश्वरासयित ॥ अपिच । ब्रह्मकार्यस्य कृत्स्नत्य वियदादेः भूतपञ्चकस्य जन्यत्वाऽजन्यत्व विधायक परस्पर श्रुतिविरोधं च परिहरति ॥

चतुर्थ पादे — जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि चेतनत्वादजन्यत्वं स्वाभाविक भिन्नत्वं तत्स्वरूपंच प्रदर्शनेन तस्य तिल्लेङ्गशरीरत्वं अर्थात्मिद्धयतीति तिहिचारो अस्मिन्पादे प्रपचयति ॥ तथाच प्राणिन्द्रियाणां स्वरूपं परमशिव सकाशात्तज्जन्यत्वं चोप-दिश्य सर्वेषांनाम व्याककरणंच दिशतं ॥

॥ तृतीयाध्यायः ॥

प्रथम पादे—जीवस्य लोकान्तरगमन विचारः ॥ परमेश्वराज्ञाभूत वर्णाश्रमानुकूल श्रौत स्मितोक्त पुण्यकर्मानुष्टानाद्दुरितक्षयः ॥ दुरितक्षयेण श्रुतिस्मृति आगमादि साच्छास्त्रविचारे विश्वासः ॥ तिद्वश्वासविचारेण नित्याऽनित्यवस्तुविवेकः । तिद्विवेकादिहामुत्रफलभोगविरागः । तिद्वरागेण शमदिषद्क संप्राप्तिः ॥ तत्फलेमोक्षेकिनिष्टतयासदाचार्यानुम्रहः ॥ ततोमोक्षानुकूल पितपशुपाशाऽ त्मक तत्वत्रयविचारः ॥ अतिर्शवसाक्षाक्तार चित्तैकत्वकारण शिवयोगा भ्यासः ॥ तदभ्यासेन अहं ममत्वाद्यभिमाननिवृत्तिः । तिष्वृत्तिद्वारा शिवेकत्वसिद्धिः भवतीति दर्शितः ॥ तद्वितिरिक्तानां पापिनां घोरनरक्वेवनाच उक्ता ॥

ाद्वितीय पादे—परमशिवब्रह्मखरूप लक्षणादीन् (विस्तारेण) प्रपश्चितः ॥ नृतीय पादे—तदुपासन विशेष गुणोपलक्षणः ॥

चतुर्थ पादे—ब्रह्मचर्याद्याश्रम चतुष्टय निरूपणः । विशेषतया विचारेण प्रपश्चितः । तत्वं पदवाक्यार्थासद्ध उपास्योपासक शिवजीवप्रतिपादक दहरशाण्डिल्याद्यात्म-विद्या चिन्ताकृता ॥

॥ चतुर्थाध्यायः ॥

प्रथम पादे—सर्वासां विद्यानां फलमुक्तं ॥

द्वितीय पादे—त्वं पदार्थभूत जीवोत्क्रान्त्यादि दशाविशेषफलं ॥

तृतीय पादे—अर्चिरादिना मार्गेण गत्यागित फलं । स्वाभाविक जीवभाव निश्वत्तिपूर्वक

शिवत्वप्राप्तिरूप परमपुरुषार्थफलं विशेषतो दर्शयित ॥

उक्तं श्रीकरभाष्ये:-

दिनकृत्कोटिसंकाश स्थानमाद्यमुमापतेः । सर्वकामसमायुक्तं विशुद्धं नित्यमव्ययं ॥ १ ॥ संप्राप्य तत्पदं दिव्यं अतःक्षेश विवर्जिताः । सर्वज्ञा स्सर्वदा शुद्धा परिपूर्णा भवन्ति च ॥ २ ॥ विशुद्धकार्यकरणा परमैश्वर्यसंयुताः । सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुनः ॥ ३ ॥ xviii

श्रीकरभाष्यसारः

ये संप्राप्ता परस्थानं ज्ञानयोगरता नराः । न तेषां पुनरावृत्तिः घेारे संसारमंडले ॥ ४॥

इत्यादिना वेदमार्गानिष्ठानां स्वाभिष्रेतमुभयविधं जीवबद्धाणां मोक्षद्शायां तद्वद्भिजत्वं शिवत्वप्रापक महाफल पुरुषार्थत्वमुक्तं ॥

तस्मात् सर्वैः परिशेवष्टिङ्किथारणात्मकपतिपञ्चपाञ्चपतदीक्षाविहितानुष्टित भक्तैवीरशैवैः निगमागमोभयवेदान्त प्रतिपादित भक्तिकियाज्ञानकाण्डत्रय विहित स्थूलसूक्ष्म चिद्चित्प्रपश्च प्रकाशक पर्स्थल परिशेव साक्षात्कारकारण बहुजन्मकृत शिवार्षित यजनयाजन तपोध्याना- खनेक पुण्यापूर्वफलक शरीरत्रय गत मलत्रयथ्वंसक कारुण्य कल्याण कैवल्य विभूतित्रय प्रदायकाष्टावरुण पञ्चाचार सद्धरुकरुणाकटाश्राह्मच्थ शक्तिपाताश्चविद्यन्न अभिमानरिहत शुद्धान्तःकरणद्वारा भक्तिवैराग्य मार्गेण श्रवण मनन निधिध्यासनापूर्वक परिशेवोपासना- नुष्ठानेन शिवसाक्षात्कारपूर्वक परिशेवत्वप्राप्तिरुप महापुरुपार्थोभवतीति भाष्यसारार्थः ॥

श्रीपतिपण्डितभगवत्पादाचार्यकृतम् ।

॥ ब्रह्ममीमांसास्त्र ॥

श्रीकर भाष्यम्।

प्रथमाध्याये प्रथम पादः।

ॐनमो लिङ्गरूपाय जगज्जन्मादिहेतवे। निगमागमवेद्याय भक्तसिद्धिप्रदायिने ॥१॥ यत्संवीक्षणमात्रजङ्गीरितभक्तानीकपूर्यष्टकं । द्वेताद्वेतविशिष्टबौद्यमतमत्तेभेंद्रकण्ठीरवम् ॥ शैवाद्वेतिववेकसाराविलसत्सिद्धान्तपक्षप्रदं। शंभो स्वचरणं भवाब्धितरणं मन्ये जगत्पोषणम् ॥२॥ शिव त्वहासदासो यस्तहासोस्मीति या सुधीः। तां दत्वा कृपया पाहि जन्मजन्मान्तरेपि माम्॥ शिवस्य तत्त्वं शिव एव वोत्ति नन्दी च विष्णु नेगजाकुमारः। शिवप्रसादाच्छिवतत्त्वमापुस्तेभ्यो नमइशङ्करतत्त्वविद्धयः ॥३॥ नःवा नन्दीशमुख्यादीन् शिवतत्त्वोपदेशिकान् । शिवागमात्तंविज्ञानान्पारंपर्यमिहोच्यते ॥४॥ सदाशिवं शाक्तिधरं सुकेशं चण्डीश्वरं मुङ्गिरिटं शिलादम्। कंभोद्धवं चिन्मयवासदेवं श्रीरेवणा'सिद्धगुरुं प्रपद्ये ॥५॥ श्रीमिच्छवाचारविचारदीक्षं स्वशिष्यसत्प्रीणनपूर्णपक्षम् । दुर्वारकामादिविदारदक्षं भजाम्यहं रेवणकल्पवृक्षम् ॥६॥ श्रीमत्सर्वकळासु कोविदतमः प्रालेयशैलात्मजा । जानेः पूर्णकृपाविशेषनिचयप्रज्ञानधीर्योबभौ॥ सम्ययेवणदेशिकंद्रध्तषड्लिङ्गावधानोज्ज्वलं। सिद्धार्यं मरुलप्रभुं बुधनुतं तं मन्महे श्रेयसे ॥७॥ एकोरामाख्यसिद्धं प्रथितगुणगणागण्यपुण्योदयश्री । सम्यवसंसेव्यमानं बुधनुतचरितं द्वापराचार्यवर्यम् ॥

^{1.} Read रेवणसिद्ध.

उद्यद्वेदान्तशास्त्रोभयगतविरुसच्छैवसंस्थापनाङ्यं । पूर्वाचार्यप्रशिष्यं शरणसहिममं देशिकेंद्रं प्रपद्ये ॥८॥ वात्लान्तिमकामिकादिशिवशास्त्रज्ञानषाण्मातुरः । मीमांसाह्यतत्त्ववोधकवचस्संरंभणांभोजजः॥ तर्कन्याकरणादिशास्त्रनिचये साक्षाद्मवानीपति । म्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये शिवमताचार्याय तुभ्यं नमः ॥९॥ श्रीमदंडशिखाक्षहार[°]विलसत्कंथाजिनालंकृतः । काषायांबरकुंडिकाप्रवणपात्रछत्रमें।जीधरः ॥ वेदान्तोभयवाक्प्रबोधितलसच्छ्रीभस्मघुंटीयुतो । अकोरामयतींद्रशेखरिशवाचार्यस्सदा पातु नः ॥१०॥ श्रीवैय्यासिकब्रह्मसूत्रपद्मुख्यार्थं शिवानुग्रहात । भाष्यं श्रीकरनामकं भवहरं दुर्वादिगर्वापहं ॥ श्रीमच्छ्रीपतिपण्डितेंद्रयतिना ब्याचक्षते सांप्रतं । सर्वानर्थविनाशकं बुधनुतं तत्वार्थवोधाकरम् ॥११॥ अशेषोपनिषत्सारविशेषाद्वैतमंडनं । शिवज्ञानप्रदं सूत्रभाष्यं जयतु सर्वदा ॥ वेदागमार्थतत्वज्ञशैवानांमोक्षकांक्षिणां । वैदिकानां विशुद्धानां एतद्भाष्यं हि कल्पकं ॥१३॥ श्रुत्येकदेशप्रामाण्यं हेताहैतमतादिषु । हैताहैतमने शुद्धे विशेषाहैतसंज्ञिके ॥ वीरशैवैकसिद्धान्ते सर्वश्रुतिसमन्वयः। विशब्देनोच्यते शंभु"र्द्दासुपर्णें''ति मंत्रतः ॥१४॥ शेषशब्देन शारीरो "यथाझे" रिति मंत्रतः । अहुतेन भवेद्योगो ''यथा नद्या''दिभिम्तथा ॥१५॥ अगस्त्यमुनिचंद्रेण कृतवेयासिकां शुभां। सूत्रवृत्तिं समालोक्य कृतं भाष्यं शिवंकरम् ॥१६॥

जिज्ञासाधिकरणम् ।

अथोपनिषद्रह्ममीमांसां दर्शयिष्यामः ॥ विषयविशयपूर्वपक्षसिद्धान्त[ः]संगतिकरण विशिष्टत्वे स्त्रानुकृलश्रुत्यादिसहिलिखितपदपरिष्कृतस्त्रपदाधिष्टानत्वे उपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यिळिङ्गप्रकाशकत्वं महा⁴भाष्यत्वं ॥१७॥ धर्मब्रह्मणोराम्रा-

^{2,} Another reading is "शिखोपवीत". 3. Read by adding प्रयोजन. 4. Read भाष्यत्वम्.

येकसिद्धत्वात् ॥ गर्भाष्टमवर्षप्रयुक्त शिवदीक्षां संस्कारसिद्धश्रुत्थशेषदेषृदेशिकमुखोदितं नियमिनयतिनगमार्थज्ञानाविद्धन्नश्रोत्रियस्यैव "स्थूलारुन्धतीन्यायेन" धर्मिजिज्ञासादर्शने स्वभाविनयमिनयतप्रयोजकतया यत्पूर्वभावित्वं विधीयते यत्पुरुषव्यापारतन्त्राभ्युद्य-फलं यदसंदिग्धमप्रयोजनं घटवन्नप्रेशाविषयमप्रयोजकत्वात्करटदन्तवदिति विषयः सोपाधिको निरुपाधिको वा प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा युष्मदस्मत्प्रत्ययविषयाराध्याराधकयोशिशवजीवयोभेदो वा न वा ॥ भेदे "यथा नद्यादि" श्रुतिशतविरोधापित्तः अभेदे "द्वासुपर्णे"त्यादिमन्त्रवैयर्ध्यप्रसिद्धः ॥ यावच्छुर्तानां यत्किश्चिच्छुर्तानां वा मुख्यत्वेनप्रामाण्यं यिन्नयमियतपूर्ववृत्तन्धर्माविशिष्टोद्यधिकारी यदविष्ठिन्नविशेषार्थित्वादयोधर्माः यदनन्तरमेतदारंभ इत्यनेक विषय-विशयविशिष्टमुमुञ्जस्वान्तचिन्ताश्चकविष्वंसनार्थं परमकारुणिकेन पाराशर्येण सर्वशास्त्रविश्वानिशिष्टामाणिना महापाञ्चपतदीक्षाविशिष्टेन पुनरायित्तरित्वरस्थाधितपुरुषार्थफलप्रदर्शकिमदं स्त्रं निरुपितम् ॥

सु॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥१॥

इति अत्र जिज्ञासापदेन संशयप्रयोजने दर्शयति (संशयश्व) मीमांसारंभसुपदिशति सूत्र-प्रतिपादितं ब्रह्म अस्ति न वेति संदिद्यते ॥१८॥ "ब्रह्मवा इदमय आसीदिति" "असद्वा इद-मग्रआसीदि" त्यादिभिस्सत्त्वासत्त्वप्रतिपादनात् । पूर्वः पक्षः ब्रह्म नास्ति घटादिवचाक्षपादि विषयत्वाये।गादुतजीवानां जन्मान्तरज्ञानादर्शनात् परलोकगतपुरुषपुनरागतानुभवाभावात् ॥ श्टो ॥ "भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनंकुतः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ऋणंकृत्वा घृतं पिबेत्" ॥ इति शास्त्रदर्शनाच ॥ सुधाहरिद्राचूर्णवैशिष्ट्येनारुणरूपोत्पत्तिवद्गोमयादिषु कीटोत्पत्तिवच पृथिव्यादिभृतवैशिष्टयेन चेतनाचेतनोत्पत्तिस्तद्वियोगोनाशः । नतस्माज्जीवःशरीरभिन्नः॥ किञ्च ॥ मतान्तरवैदिकवादे । शरीरभिन्नजीवसत्त्वपक्षेपि तज्जीवनियामकेश्वरो नास्ति । विधिमन्त्रार्थवाद्भेदेन श्रुतिस्त्रिविधा । तत्र "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते" त्यादि विधि-वादोमुख्यः । मन्त्रवादोह्यपासनीयविषयः । अर्थवादः स्तुतिविषयः ॥ जीवानां स्वकर्मानु-सारेण सुस्वदुःखादिकमपूर्वमेवदास्यति । तस्मानत्तद्वस्राजिज्ञासासंभवति ॥ किञ्चोपनिषच्छा-स्त्रमनारंभणीयं विषयप्रयोजनसङ्गावाभावात् । संदिग्धं हि विचारविषयः । संदिग्धेन्यायः प्रवर्तते इति न्य।यात् संशयस्तु परशिवात्मनि शरीरात्मनि वा । नाद्यः । "सत्यं धानमनंतं ब्रह्म" "एकएव रुद्री निद्वितीयायतस्थे"॥ "रुद्र एकत्वमाहुः"॥ "रुद्री वै शाश्वतं वै पुराण" मिलादि श्रुतिशतेन परशिवात्मखरूपस्य निश्चितत्वात् ॥ अहंप्रस्येन शरीरात्मद्योतनान्न द्वितीयः ॥ किय विचारस्य तद्विषयज्ञानंहिफलं ज्ञेयपिरच्छेदंहि ज्ञानं तदानेन ब्रह्म पिरच्छेदं न वा परिच्छेदे ह्यभिन्नत्वविधायकश्रुतिशतविरोधो घटवन्नष्टप्रसङ्गश्च, अपरिच्छेदे, यथार्थसा-श्चात्काराभावेनाप्रसिद्धिप्रसङ्गः । न च प्रयोजनं ॥ ''अजामेकां लोहितशुक्ककृष्णां'' ॥''ज्ञा ज्ञो द्वा वजावीशानीशा''वित्यादिभिस्त्वाभाविकशारीरप्रकृत्योरविनाशित्वेन ब्रह्मज्ञानेन मुक्तेरसंभवादत ''अयमात्मात्रह्म'' ''तत्त्वमसी''त्यादिभिजीवबह्मणोरेकत्वप्रतिपादनादहंप्रत्येयन भेदप्रतिभास-नाच सन्देहः किं नस्यादिति चेदबाधिताहंप्रखयिवरोधेनैक्यश्रुतीनामुपचरितार्थत्वाज्ञचपरमात्म

^{5.} Another reading is "उपनयन". 6. Read transposed अत्र मीमांसारंभमुपदिशति.

^{7.} Another reading is रुद्रं वे शाश्वतं पुराणं.

विषयेप्यहंप्रखयस्य दुर्वलत्वं स्वयंप्रकाशे ब्रह्मण्यनाद्यविद्यावशाद्दंप्रखंयन ''मनुष्ये।ह''मिखाद्य ध्यासानुभवदर्शना''न्नहिटष्टेऽनुपपन्नं नाम'' इति न्यायेनाध्यासानुपपत्ती "निर्मोक्षप्रसंद्रः॥ किंच तमःप्रकाशवद्भेदाभेदयोः परस्परविरुद्धस्भावत्वादेकपक्षावलंबनं युक्त मतो ''यतो वाचा नि-वर्तन्त," इत्यादिना ब्रह्मणोऽविषयत्वदर्शनाच वेदान्तशास्त्रमनारंभणायीमीत प्राप्ते वृमः सर्वोपनिषत्सिद्धद्वेताद्वैतिविधायकमीमांसाशास्त्रारंभो युक्तः । ब्रह्मसत्त्वे प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाण दर्शनात् ॥ श्रु "एक एव स्ट्रो निद्वतीयायतस्थ" इलादि बहागमदर्शनादागमप्रमाणं च सूर्य-चंद्रऋतुसमुद्रकालादीनामीश्वरसापेक्षावशात्स्वधर्मप्रवृत्तिद्यातनात् । लोके धनधान्यविद्यादि पूर्णसहायसंपन्नानां स्वामीष्टसर्वकार्यसिद्धाद्शीनात् तत्सहायरहितस्यापि कदाचित्काले दुर्घट-कार्यसिद्धेदृष्टत्वात् सर्वज्ञेश्वरसत्त्वेजीवानां जन्मसत्त्वे चेद्मेव प्रत्यक्षप्रमाणं । लोके रथगोपुर-प्रासादप्राकारादिकार्यजालस्य चेतनकर्तृत्वसापेक्षाद्यातनात् तह्वियदादिजडाजडप्रपंचस्य कर्ता परमेश्वराऽस्तीति विवेकिभिरनुर्मायते । सुधानिशाचूर्णसंयोगे लोहितरूपप्राप्तिवत्पृथि व्यादिभृतचतुष्ट्यसंयोगेनेव चेतनाचेतनसृष्टिःस्वतोभविष्यतीति यदुक्तं तद्युक्तं ॥ केवल पृथिव्यादि भूतसंयोगेन पञ्चपक्षिमुगाद्युत्पत्त्यदर्शनात् ॥ एकशरीरावच्छेदेन पञ्चमनुष्यादि धर्मवैशिष्ट्यभूतोत्पत्तिः किं न स्यात् । गोमयादिषु गुप्तजीवत्वर्माश्वरणस्थापितत्वात् । सर्व सहायसंपन्नमहाराजस्याप्यनपेक्षिताथिव्याधिजरामरणद्रिद्रत्वादिप्राप्तिद्र्शनात् । जन्मान्तरकृतपुण्यापुण्यकर्मानुसारेण प्रभुवत्फलदायकेश्वरास्ताति निर्धायते ॥ जडापूर्व-फलस्य जीवकृतपुण्यापुण्यकर्मानुकृलफलदातृत्वायोगात् । जारचारादिकर्मणामेव तत्तत्कर्मा-नुसारेण फलदातृत्वादर्शनात् धर्ममीमांसावादोह्यविचारितरमणीयः । एतेन कपिलकाणादादि जडजगत्कार्णवादे।पि निरस्तः ॥ श्रु ॥ ''असद्वा इदमत्र आसी''दिति श्रुनावसच्छब्देन स्क्ष्मत्वसुपदिष्टं नोचेत् ॥ "ततो वै सदजायत", इत्युत्तरवाक्यविरोधो दुर्निवारः । अत्रा सच्छब्देन खपुष्पशज्ञाश्रङ्गादिवच्छून्यत्वाङ्गीकारे वन्ध्यापुत्वेण सन्पुत्नोत्पत्तिः कि न स्यात् अतः पूर्वोक्तं युक्तं "असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वा"दिति सुत्रे बाद्रायणेनेतदर्थो बहुधा प्रपंचितः ॥ किं च संशयप्रयोजनसङ्खावात् वेदागमोभयवेदान्तप्रतिपादितस्वाभाविकानन्त-<mark>शक्तिविशिष्टजगदु</mark>भयकारणपशुपाशनियामकसकळनिष्कळस्थृलसृक्ष्मचिद्चित्प्रकाशक ज्ञानानन्तकत्याणगुणविभवाश्रयत्वं ''त्रह्मत्वं'' । अनादिस्वाभाविकमायापादाबद्धघोरापार-निस्सारसंसारव्यापारतापत्रयानलदंदह्यमान नानाशरीरप्रवेशनिर्गमनवर्णाश्रमाभिमानविशिष्ट-कामकोधाद्यनुस्यृतमुखदुःखाश्रयत्वं ''जीवत्वं'' । परस्परविरुद्धस्यभावयोरजन्ययोरविनाशित स्वभावयोरेतयो''स्तत्त्वमसि'' ''अहं ब्रह्मास्मि'' ''ब्रह्मविद्रह्मवभवता''त्यादिभिर्भद्व्यपदेशा-त्संदेहः ॥ ब्रह्मणस्सविशेषत्वे परिच्छेचत्विमिति यदुक्तं तद्युक्तम् ॥ घटवत्परिच्छेचत्वा-भावेषि ''नेति नेति" । ''अस्थृलमनण्यमदीर्घमहस्वमि''त्यादिव्यावर्तलक्षणेन परिच्छेद्यांग्य-त्वाहक्ष्यविषयत्वाहक्षणपरिच्छेद्स्य तद्रस्थासजातीयविजातीयस्थ्रस्थ्सप्रपंचव्यावृत्ततया त्रह्म वेदान्तवाक्योर्निस्यते ॥ तस्मात्तिहिचारे। युक्तः ॥ थु ॥ "ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्" । "ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति" । "ईशं शात्वा अमृताभवन्ति" । "ध्यानानिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहित पण्डितः" "शिव एकोध्येयिश्ववंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य" । "क्षरंप्रधानममृता

^{8.} Read अनिमॉक्षप्रसङ्गः.

भरँ हरः क्षरात्मानावीशतेदेवएकः" । "तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वभावाङ्गयश्चान्ते विश्व-मायानिवृत्तिः" "तमकतुं पर्यति वीतशोको धातुःप्रसादान्महिमानमीशं" ॥ "ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैं "रिल्यादिष्वद्वितीयपरिशवब्रह्मज्ञानन स्वाभाविक मलल्यात्मकमायापाश-दुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमपुरुषार्थपर्शिवतत्त्वप्राप्तिद्रश्नीत्प्रयोजनं ॥ भ्रमर्कीट दिषु स्वाभाविकभेदानिवृत्तिदर्शनात् । "तत्त्वमस्या" द्यभेदश्चातिषु मुख्यार्थवाधाभावान गौणा-र्थ(लक्षणार्थ)स्वीकारः ॥ श्रु ॥ "यथा नद्यः स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तंगच्छँतिनामरूपेविहाय । तथा विद्वानामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपति दिव्यं"॥ इत्यादि श्रुतावसंदिग्धतया प्राप्यप्रापकत्वोपदेशात् । न चैतच्छृते रुपचरितार्थत्वं उपक्रमादिषड्विधतात्पर्यास्क्रिसह कृतानेकश्रुतीनामुपचिरतार्थत्वस्य वक्तुमयोग्यत्वात् ॥ मुख्यार्थपरिलागे ईक्षलाधिकरण विरोधः । न चाध्यासानुपपत्तौ निर्मोक्षप्रसङ्गः । तद्विधायकप्रात्यक्षिक श्रुत्यदर्शनात् । "अहम्ज" इत्यनुभवस्य शरीरेंद्रियादिविशिष्टमायापाशबद्धजीवलक्षणत्वात् । निर्विशेषाचिन्मात्रब्रह्मणस्त द्भिजमायोपाधित्वं कथमुपपद्यते "यस्सर्वज्ञस्सर्वविदि"ति । "प्रज्ञानं ब्रह्मे"लादि श्रुतिपु तस्य सर्वज्ञत्वप्रज्ञानत्वादिधर्मोपदेशाचजीववद्ज्ञत्वादिधर्मत्वप्रसङ्गः । तस्याविद्यांगीकारे बह्मत्वभङ्गप्रसङ्गः । तस्याविद्यासत्त्वे अविद्यैव मानमितिचेदन्योन्याश्रयदोषः । किं च । ''अप्राणोह्यमनार्शुभ्र'' इति श्रुतौ तस्य मनःप्राणसंबन्धाद्र्शनात् ताद्विहीनस्य भ्रमा कथमुत्पद्यते किंच जीववत्तस्याज्ञत्वस्वीकारे तद्ञाननिवर्तकब्रह्मान्तरमवश्यमंगीकर्तव्यं ॥ तथाचेदनवस्थाप्रसङ्गः ॥ वह्मणस्स्वस्वरूपज्ञानतिरोधानाज्ञानमस्तिचेत्तस्यास्ततोधिकत्वेन मिथ्यात्वं नोपदिश्यते ॥ श्रु ॥ "ध्यात्वामुनि र्गच्छति भूतयोनि समस्तसाञ्चि तमसः परस्तात्" । "तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति"। "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्यादि श्रुतिषु तस्य तमःपरत्वं तज्ज्ञानेन जीवानां मुक्तिहेतुत्वं चोपदेशाज्ञतद्युक्तं शुक्तिरजतवत्तस्य जीवत्वं भ्रान्तिमात्रमितिचेन सर्वत पदार्थचतुष्टयसद्भावे भ्रान्ति स्संभवति अत ब्रह्मेतरवस्त्वभावान भ्रान्युपपत्तिः । वस्त्वन्तरांगीकारे ह्यद्वैतहानिः अनङ्गीकारे भ्रान्त्यनुपपत्तिः । न स्वप्नव-त्प्रपंचस्य मिथ्यात्वं अर्थसिद्धिकियासिद्धिदर्शनात् । विधिनिषेधविधायकशास्त्राचार्यो-पदेशादिकर्तव्यायोगेन वुद्धमतप्रवेशाच । "नाभावउपलब्धेः" । "वैधम्यांच स्वमादिव"दिति द्वितीयाध्याये स्वप्नेन्द्रजालवत्प्रपंचिमथ्यात्ववादो बहुधा निरस्तः ॥ श्लो ॥ ''असत्यमप्रतिष्ठंते जगदाहुर्निरीश्वराः । अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुक''॥ मिति कृष्णगीतासु च एतन्मतं बहुधा निरस्तं ॥ उत ॥ लक्षणप्रमाणाधीनाहि वस्तु-सिद्धिरिति न्यायेन तिनिविशेषब्रह्मसत्वे किं मानं श्रुतिरस्तिचेत्तस्याः जगदन्तःपाति त्वेन तत्प्रतिपाद्यब्रह्मणोऽपिमिथ्यात्वं स्यात् । वेदसल्यत्वांगीकोर अद्वेतहानिः असल्यत्वे बह्मसत्वे सत्प्रमाणान्तराभावाद्वनध्यापुतादिवद्रह्मणोपिमिथ्यात्वं स्यात् । कि च । अध्या-सानङ्गीकारे मुक्तेर्बाधकाभावात् । तत्स्वीकारे स्वाभाविकत्वेन सर्वश्रुतीनां समन्वयायोगात् । नचाभ्यासायामविदेवमानं स्वप्रकाशत्वभङ्गप्रसङ्गात् । न चाविद्याविशिष्टं चैतन्यमिति वाच्यं अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । "जीवोहं" "मनुष्योह"मिलादि भ्रमप्रलयस्यापि परमेश्वरानधीन-त्वापत्ते ''एषएव साधुकर्मकारयती''त्यादि श्रुतिषु सर्वकर्मकारयितृत्वं परमेश्वरस्यैवोपदेशात् ॥

^{9.} Another reading is अनिर्मोक्षप्रसङ्ग.

^{10.} Another reading is अनीश्वरम्.

श्रो ॥ "ईश्वरस्सर्वभूतानां हुद्देशेऽर्जुनतिष्ठति । श्रामयंत्सर्वभूतानि यन्वामर्जानि मायया" ॥ इति कृष्णगीतायां तथैवोपदेशात् ॥ श्रु ॥ "वाचारंभणं विकारोनामधेयं मृतिकेलेवसल्य"मिति श्रुतावपवाददर्शनादध्यासाष्ट्राधितिचेन वाचारंभणश्रुतीनां पादानत्वात्प्रपंचस्य तत्तादात्म्यवोधकत्वं विधीयते न च मिथ्यात्वं । 'वाचारं मण वाक्यानां तदनन्यत्ववोधनात् । न मिथ्यात्वायकत्यन्ते जगतिःशवरूपतः स्मृतेश्च ॥ अतएव भगवता व्यासेन जगन्मिश्यत्ववारणाय ॥ ''तद्नन्यत्वमारंभण शब्दादिभ्य"॥ इति स्त्रे तज्जन्यप्रपंचस्य तत्स्वरूपत्वं निर्दिष्टं । अध्यारोपस्तु तस्य तदन्यस्य वा । नाद्यः । ब्रह्मणङ्शरीरेदियादिश्चन्यत्वातः । नः हितीयः ॥ श्रु ॥ ''सदेवसी-म्येदमप्रआसीदि"त्यादी सुष्टेः प्राक् द्वितीयवस्तुनिषेधदर्शनात् । तदन्यस्यस्वीकारे शुद्धा-<mark>द्वैतर्भगप्रसङ्गाच । तमःप्रकाशवद्विरो</mark>धभावाद्भेदाभेदोयुक्तः । द्वैताद्वैतात्मकशरीरशारीरपरमा-त्मनां तादात्म्याभावे व्यवहारायोगात् । अद्वैतिनामध्यासासंभवात् नतद्रवाज्ञानपर्यन्तमेव प्रपंचस्य सत्यत्वं तदूर्व्वमिषिक्षत्यिपासादिद्वैतकर्मद्योतनान्नचंकपक्षोयुक्तः अभेदर्स्वाकारे "द्वासुपर्णे" स्वादि भेदश्रुतिविरोधः । भेदस्वीकारे "तत्त्वमस्या" द्यभेदश्रुतिविरोधः ॥ द्वता-<mark>दैतस्यैव स्वाभाविकत्वेन सर्वश्रुतिसमन्व</mark>यात् ॥ श्रुतिसंकोचमानाभावात् । यस्किचिच्छुति-प्रामाण्यांगीकारे बीद्धादिवहेदवाह्यप्रसंगात ''यतेवि''त्यादिना हैताहैतात्मकब्रह्मप्रपंचयोः कारणकार्यत्वदर्शनात् । "प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाइमरथ्य" ॥ इत्यादिस्त्रत्रयेण भेदादिमतत्रय-मेवात्रविवक्षितत्वात् । "उभयव्यपदेशात्विहकुण्डलवन्" ॥ इति स्वेण भेदाभदस्येव अविरोधित्वेन निर्दिष्टत्वात् ॥ "भेदाभेद्स्तथाभेदो भेदएते मतास्त्रय" ॥ इति स्तसंहितायां "ध्रुवंकश्चिद्बृते सकलमपरस्त्वध्रुविमदं परोधीव्याधीव्य" इति महिस्रस्तवेचभेदादिमतलय-मेवात्त्रनिर्देशाच "यतोवाचोनिवर्तन्त" इत्यादिश्रुतीनां गुरुकटाक्षरहितप्राकृतजीवपरत्वं नोचे"दानन्दंबह्मणो विद्वान्नविभेति कुतश्चनेति" ॥ इत्युत्तरवाक्यविरोधः । तन्माहात्म्यज्ञा-पनपरत्वं वा । अन्यार्थे "त्रह्मविदाप्नोति परं" "त्रह्मविद्वद्मेवभवती"त्यादि त्रह्मानुभवविधायक बहुश्रुतिविरोधश्च । किंच । "नावेदिवनमनुते तं बृहंतं" । "नेपातर्केणमितरापनिया 'तं त्वोपनिषदं पुरुषं पुच्छामि"। "शास्त्रयोनित्वा"दित्यादि श्रुतिस्त्वेषु ब्रह्मणोमानान्तरनिषेध-दर्शनाच सर्वेश्रुतिसमन्वितभेदाभेदब्रह्ममांमांसारंभो युक्तः ॥

अत्राथशब्देनानन्तर्यार्थोविवक्षितः । "अथशब्दानुशासन" "मथयोगानुशासन" "मथ-पज्योति" "र्थेषविश्वज्योति"रित्यादाविव अथराब्द्स्य नाधिकारार्थः जिज्ञासाया ना विकार्यत्वं जिज्ञासापद्स्य विचारलक्षकत्वात् । विचारस्य च प्रत्यधिकरणं विनाधिकृतत्वसंभवादिति चेन्न । आनन्तर्याभिधानमुखेन विध्यपेक्षिताधिकारिविशेषसमर्थ-कत्वेन साधकत्वं व्याचक्षते । तद्नेपक्षिताधिकारार्थकत्वस्यायोगात् । ''अथशब्दानुशासन''मि-स्यादेविधिम् लकताभावान्नाधिकार्यपेक्षितृत्वं । मङ्गळस्यजिज्ञासायामन्वयासभवान्नमङ्गळार्थः । पर्वाचार्याक्षभवान्नमङ्गळार्थः । पूर्वाचार्यानुचार्स्थापनार्थं वर्णध्विनिमात्रण मंगळार्थकत्वम् ॥ "ॐकार्श्वाथशब्दश्च द्वावेती बह्मणःपुरा ॥ कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकात्रुभा" वितिस्मृतेः । "आधातङ्शेष-लक्षण''मितिवनपक्षान्तरः । पूर्वमेकस्याप्यकृतत्वात् । अदीक्षितस्य मलत्रयविध्वंसाभावान-साधनचतुष्ट्यानन्तर्यं । न अर्मजिज्ञासानन्तर्यं । अर्मब्रह्मशास्त्रयोः कर्नृकर्मफलभेद्व्यप-

देशात् । प्राकृतिकियात्मकधर्मप्रतिपादकपूर्वतन्त्रस्य सिद्धब्रह्मप्रतिपादकत्वासंभवाच । न चानियतभो जनगमनादिवद्यत्किंचित्पूर्वद्यत्तित्वं नियमविधिद्रशनात् । यत्पूर्वभावित्वं नियम-नियतप्रयोजकतया मुमुक्ष्णां मललयविष्वंसने विधीयते । तत्पूर्वभावित्वं ब्रह्मविचारशास-स्येति निर्णायते ॥ अतोस्यविषयदश्रुयते तैत्तिरीयशाखायां ब्रह्मभेधाकामस्य तत्प्राप्तिसाधनं किमित्याकाङ्कायामाह ॥ "यरछन्दसामि"ति ॥ "यरछन्दसामृषभोविश्वरूपः छन्दोभ्यो-ध्यमृतात्संबभ्व समेन्द्रोमेधया स्पृगोतु अमृतस्य देवधारणोभ्यासं शरीरंमे विचर्षणं जिह्वामेमधुमत्तमा कर्णाभ्यांभूरिविश्चवं ब्रह्मणः कोशोसिमेधयापिहितः श्चतं मे गोपाये''ति । अस्यार्थः ॥ यदिशवश्च्छन्दसामृषभः सर्वविद्याप्रभुः "ईशानस्सर्वविद्याना"मिति श्रुतेः ॥ विश्वरूपः प्रपंचमयः "सर्वोद्धेषरुद्र" इति श्रुतेः । यङ्बन्दोभ्यो अन्नायेभ्यः अमृताद्धिसंबभूव वेदापनिषदागमादीनाममृतरूपपरत्वात्तत्प्रतिपाद्य इत्यर्थः । वचनव्यत्य-यरच्छान्दसः । स इंद्रः परमेश्वर्यशाली शिवः । मा मां मेधया प्रज्ञया स्पृणोत् प्रीणयतु बलयतु वा तद्विज्ञानार्थं प्रजाबलं हि प्रार्थ्यते । असृतस्य मोक्षाय । देवधारणः । देवस्य लिङ्गरूपशिवस्य धारणं यस्य मम सोहं देवधारणः । भूयासं भवेयं । चिच्छाक्ति-प्रकटीकृतपरिश्वेष्टलिङ्गधारीभूयासमित्यर्थः । अतः । मे शरीरं विचर्षणं । किल्बिषरिहतं भूयादिलर्थः । जिह्वामे मधुमत्तमा मधुमती अतिशयेन मधुरसंभाषिणी भूयात् । कर्णा-भ्यां भूरिविश्चवं श्रोलाभ्यां शिवज्ञानयोग्यकार्यकारणसंघातो भूयासमित्यर्थः । तन्मेधाच तदर्थमेव प्रार्थ्यते । ब्रह्मणश्शिवस्य कोशोसि असेरिवापलभ्याधिष्ठानमित्यर्थः । मेघ्या कौकिकप्रज्ञयापिहितः आच्छादितः सामान्यप्रज्ञया अविदितसत्त्व इत्यर्थः । "नावेदवि-न्मनुते तं बृहंतं"। "नैषातर्केण मितरापनेये ति श्रुतेः श्रुतं श्रवणपूर्वकं भक्तिज्ञानादिकं मम गोपाय रक्ष तत्प्राप्त्यविस्मरणादिकं कुर्वितिभावः । ''देवधारणोभ्यास''मित्यत्र बाह्यलिङ्ग-धारणसन्तर्लिङ्गधारणं प्रणवधारणं वेति सन्देहः । "त्वंदेवानां परमं च दैवतं" । "तस्माद्देव दिशवः स्मृतः " "देव्यायुतं देवतनुं युवानिम "त्यादौ देवशब्दस्य परशिवपरत्वेन बहुशः प्रयोग-दर्शनात् ॥ अन्यदेवधारणकर्तव्यत्वविधायकशास्त्रादर्शनादाचाराभावाच । धारणशब्दस्य कर्तरिल्युडन्तत्वेन देवं धरतीलार्थे सिद्धे सित यस्मादमृतस्य मुक्लार्थ देवधारणोभ्यासं। तम्मानमां मेध्यासंयोजयत्वित्यादिनालिङ्गधारणप्रतीतेः । "भ्यासि" त्यत्र लिङोपि सत्वेन विध्यर्थोपपत्तेश्च ब्रह्ममेधाकामस्य लिङ्गधारणावर्यकत्वंप्रतीयते । उत "यरच्छन्दसामृषभो विश्वरूप''इत्यादिना प्रणवपरत्वमपि स्चितं "योवेदादोखरःप्रोक्त" इत्यनेन तस्यैव छन्दो-ऋषभत्वं ''ॐतत्सर्वमि''त्यादिनाविश्वरूपत्वादिकं ''ब्रह्मणः कोशोसी''त्यत्नपरब्रह्माधिष्ठानत्वं च तस्यैवोपपन्नत्वात् अन्तर्धारणविधायकपरत्वमि स्चितं यमाद्यष्टाङ्गयोगेषु वैदिकानामन्तर्धा-रणस्य विधेयत्वाचेति ॥

पूर्वपक्षस्तु ॥ विश्वरूपइति ब्रह्मिलङ्गस्य निरूपपद्ब्रह्मपदस्य च परिच्छिन्निलङ्गपरत्वयोग्गात् देवधारणइत्यत्न देव इति पदच्छेदाभावे गोपायेत्यन्वयस्यासंभवात् भ्यासमित्यत्न आशीर्लिङ्त्वेन विष्यर्थासंभवात् । ''लिङ्गिनंचिकणंदृष्ट्वे''त्यादिना बाह्यलिङ्गधारणस्य निषिद्धत्वात् । ''लिङ्गमध्येजगत्सर्वं'' ''तत्प्राणेष्वन्तर्भनसोलिङ्गमाहुः'' ''ज्योतिर्लिङ्गंभ्रवोर्भध्ये नित्यध्यायेत्सदा यतिः'' ''लिङ्गं ब्रह्मेव केवलिभि''त्यथर्वणसामरुद्रहंसकठवत्यादिषु शिवस्य परब्रह्मणः लिङ्गरूप-

त्वोपदेशात्तेतिरीयकैवल्यकठवल्यादिषु॥''दहर्रावपाप्मंपरवेश्मभृतं'''हत्पुण्डरीकंविरजंविशुद्धं'' इत्यादिना अन्तर्छिङ्गधारणस्थैव निर्दिष्टत्वात् ॥ शास्त्रान्तरेष्वपि बाह्यछिङ्गधारणादर्शनात् । उत । "विश्वाधिकोरुद्रोमहर्षिः" । "त्वंदेवेषुत्राद्मणः । त्वंदेवानां त्राद्मणानामधिपतिर्विष्णुः क्षत्रियाणामधिपति।रं"त्यादि श्रुतिष्यद्वितीयस्य शिवस्य विश्वाधिकत्वत्राद्यणत्वत्राद्यणाधिपति त्वदर्शनात् । तत्प्रणीतकामिकादिवातृलान्ताद्यागमविरुद्धमन्वादिस्मृतिपुराणानां भावात् । किंच । यजुर्वेदपष्टाष्टके विपुरसंहारे "तेपामसुराणांतिस्नः पुरआसन्ति" त्यारभ्य "सोऽत्रवीद्वरंत्रणा अहमेव पद्मनामधिपतिरसानीती"त्यादिना ब्रह्मविष्ण्वादिदेवानां पशुत्वं शिवस्य पशुपतित्वं तेषां शिवलिङ्गभस्मरुद्राक्षादि शैवलाञ्छनधारणं च श्रवणात् । लोके आराध्याराधकप्रभुमृत्ययोक्तथादर्शनात् । ''सर्वलिङ्ग । स्थापयती''त्यादिभिधः बाह्यलिङ्ग धारणस्य विधेयत्वदर्शनात् । रागद्वेपादिपाशबद्धानां पशुभावमापन्नानां मुमुध्रूणां भक्ता-नामस्माकं पतिलाञ्छनात्मकपरिशेवेष्ठलिङ्गधारणं किमुवक्तव्यमिति चेन । शिवोक्तकामि-काद्यागमानां यावज्जीवलिङ्गधारणविधायकत्वा"इहिकमणिकर्मान्तरारंम'' इति न्यायन निर्त्या-पासनादिपौण्डरीकान्तश्रीतस्मार्तकर्मणां निरवकाशत्वात् । दीक्षितस्य सृतकादिनिषेधदर्श-नेन सापिण्ड्याद्युत्तरकर्मणां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । शेवदीक्षानन्तरं जीवत्वप्रेतत्वाभावेन स्वजात्या-श्रमधर्माणां प्रयोजनाभावात् "नकुर्याज्ञिष्फलंकमें"ति न्यायेन विधिनिषेधनिरवकाशेन वेद-बाद्यमतप्रवेशात् । वसिष्ठादिब्रह्मानिष्ठानां सुक्तात्मनामपि ज्योतिष्ठोमादिसर्वकर्मारंभकत्व-अवणात् । "यहै किंच मनुरवदत्तद्वेषजमि"त्यादि श्रुती मन्वादिस्मृतीनामीषधविद्विधेय त्वदर्शनात् । ब्रह्मादीनांलिङ्गधारणदीक्षाविधायकश्रुतिस्मृत्वागमपुराणापबृहणाभावात् । "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेही"ति कैवल्ये श्रद्धाभक्त्यवच्छित्रध्यानयोगस्येव मोक्षाक्रत्वोप देशात् । अन्यत्र "तमेवं विदित्वा अतिमृत्युमेति । नान्यः पंथाविद्यतेयनाय" । "ज्ञाना-देवतुकैवल्यं नान्यःपन्थाविमुक्तये" इलादिषु मोक्षस्य ज्ञानहेतुकत्वापदेशात्। "ऐश्वर्य-मीश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दना"दिलादिन। जनार्दनस्येव मोक्षप्रदायकत्वश्रवणात् । "सर्विछिङ्ग[°]स्त्रापयती"त्यत्र लडन्तत्वेन विष्यभावात् अनेकविधानवाक्यभेददोषाच । स्थापयतीति भात्वर्थेन स्थावरिङ्गस्थापनपरत्वद्योतनात् । तच्च लिङ्गपाणिना अभिमन्सितं पाणिमन्त्रिमित्यर्थलामाच । निर्मलान्तःकरणस्य वाह्यकर्माचरणेप्रयोजनाभावात् । राजनिष्ट-श्वेतच्छत्रादिलाञ्छनानां मृह्येष्वद्र्शनात् । परमेश्वर्निष्टगरलभक्षणभुजगभूषणादिधर्माणां भयहेतुत्वाद्धर्तुमशक्यत्वान्मङ्गळाचर्णवन्मानाभावेपिनिखिळवेदिकशिष्टाचाराभावात् । सगुणी-पासनस्य निर्गुणसाक्षिचैतन्यप्रापकत्वाभावान् । कामिकादीनामालयोत्सवप्रतिष्ठांतेष्वेवप्रमाण-त्वात् । प्रात्यक्षिकश्रुतिस्मृत्याचारविरुद्धतिङ्गधारणस्य स्मृत्यनवकाशन्यायेन सांख्यस्मृति वन्नविधेयत्वमिति चेद्त्र्मः॥("लिङ्गधारणराख्नान्तस्तु")॥ प्रात्यक्षिकश्रुतिस्मृत्यागमपुराणिति हासविहितत्वेन लिङ्गधारणस्य अप्तिहोत्रादिवहुँदिकत्वं सिद्धं। तस्मात्तदृक्षानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा

"यद्छन्द्सासृपभोविश्वरूप"इत्यस्य शिवस्य भक्तोपासनार्थं परिच्छित्तत्वं युक्तं "नारा यणेनिधनपत्येनम" इत्यादिना लिङ्गस्य सर्वात्मकत्वसुक्त्वा 'सर्वलिङ्गः स्थापयती' तस्यैव परिच्छित्रलिङ्गधारणविधायकत्वदर्शनात् । "सर्वाननशिरोधीवस्सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी च भगवान् तस्मात्सर्वगताईशवः"। "प्राञ्चोहं प्रत्ययञ्चोहं"मित्यादिश्वेताश्वतराथविशिरः प्रमृतिषु तथाश्रवणाच । "तत्प्राणेष्वन्तर्मनसो लिज्जमाहुः" । "लिज्जेसुषुप्तिः" । "लिज्जं ब्रह्मस्मातनं" । इति कठवल्लीहंसोपनिषत्लिज्जपुराणादिषु निरुपपदब्रह्मपदस्य इस्तकरपाणिशब्द्वविल्लेजपर्यायत्वेन निर्देशात् । देवेतिपदिवभागे अपिरिमिताधिकरणन्यायेन सिन्निधिश्रुतधारण्यव्यान्वयं पिरत्यज्य व्यवहितगेपायत्यत्वान्वयायोगात् । ब्रह्मणःकोशोसीति सिन्निहितब्रह्मपद्स्येवविभक्तिपरिणामेनान्वयसंभवात् । धारणशब्दस्य संयोगार्थकत्वेन अमृतपदवाच्यमोश्वस्य अन्यथायोगात् "लिज्जाज्ञसिज्ञिनोवत्सपुनर्जन्म न विद्यते । युगपद्ज्ञानसिद्धिस्यात्ततोमोश्वम्यापनुयात्" इति शङ्करसंहितावचनेन तस्येव मोश्लोपदेशात् । "शरीरंमे विचर्षण"मित्यादिना बाह्यपदार्थविशेषफलिवधानात् । "अत्याश्रमस्यस्पकलेन्द्रियाणी"ति "अत्याश्रमी-सर्वदासकृद्वाजपेत्" "वतमेतत्पाञ्चपतं पञ्चपाशिवमोक्षाय" "वतमेतच्छांभवं —" "तत्समाचरेनमुमुश्चनंपुनर्भवाय" "तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यावदेतशिरोव्रतं" "तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशन्तेनमहात्मनाम्" इति कैवल्याथर्वणशिरःकालाभिरुद्रमुण्डकादिषु पाञ्चपतवत्रस्यैव ब्रह्मविद्याधिकारित्वंसिद्धं ॥

कैवल्यश्वेताश्वतराद्यपानिषत्य लिङ्गधारणविधायकवाक्यादश्नीतात्पाञ्चपतवतस्य भस्मधारणपरत्वमेवेतिचेन्न पाशुपतदीक्षितस्यैव लिङ्गिनस्तदङ्गत्वेन भस्मधारणविधायकत्वोपदे-शात् । ''लिङ्गाङ्गसाङ्गिनांचैव पुनर्जन्मनविद्यते । एषपाञ्चपतायोगः पञ्चपाशानिवृत्तये । सर्ववेदान्तसाराय'मलाश्रम' इति श्रुतिः। परब्रह्माभिधंलिज्जंपशुपाशविमोचकं। याधार-यतिसद्भक्त्यासपाञ्चपतउच्यते । शरीरत्रितये भक्त्यालिङ्गंपरशिवात्मकं । योष्टत्वाविचरेद्भमौ सपाञ्चपतउच्यते । लिङ्गंशिवोभवेत्क्षेत्रमङ्गसंयोगआश्रयः । तस्मालिङ्गाङ्गसंयुक्तो योपिसोऽ-त्याश्रमीभवेत् । ब्रह्मचारीगृहस्थोवा वानप्रस्थोयातिस्तुवा । यस्तुलिङ्गाङ्गसंयुक्तस्सएवात्याश्रमी-भवेदि''त्यादित्यलैङ्ग्यस्कान्दकूर्मपुराणेषु । पाञ्चपतात्याश्रामिशब्दयोर्लिङ्गधारिपर्यायत्वेनानिर्देशा त्तत्परत्वमेवेतिसिद्धं ॥ किंच ॥ सामजैगिषीयशाखायां सदानन्दोपनिषदि । "अन्तर्धारण-शक्तोवाह्यशक्तो वाद्विजोत्तमः । संस्कृत्य गुरुणादत्तंशैवलिङ्गमुरस्थले । धार्यविप्रेणमुक्तवर्थमेवं वेदान्तविदोवदान्ति । अथर्वणेऐश्वर्यशाखायां ''योवामहस्तार्चित लिङ्गमेकं परात्परं धारयते सततं विप्रः क्षत्रियोवा । तस्यैव लभ्यःपरमेश्वरोसौ निरंजनं परमं साम्यमुपैतिदिव्यं''॥ इत्यादि श्रुतिषु परमेश्वरध्यानधारणमेव मुमुक्षूणांविधेयमितिश्रूयते । रुद्राध्यायेच ॥ "अध्यवोचदिधवक्ता प्रथमोदैव्योभिषगि" त्यनेनपरशिवस्यैवजननमरणप्रवाहसंसाररागिनवारकत्वं सूचितं । अतएव वेदपुरुषेणापि लिङ्गधारणेनैव पाशुपतिवमोचकत्वं ऋग्यजुस्सामादिषूपिद्रयते ॥ ऋग्वेदे ॥ ''अयंमेहस्तोभगवानयंमेभगवत्तरः । अयंमेविश्वभेषज्ञोयंशिवाभिमर्शनः । अयंमाता अयंपिता अयंजीवातुरागमत् । इदं तवप्रसर्पणं । सुबन्धवेहिनिरीही''त्यनेन वेदपुरुषस्यपाणिलिङ्गधारणं निर्दिष्टं । ''शिवाभिमर्शन''इत्यल स्थावरालिङ्गस्पर्शइति चेत् शिवमभितस्सर्वदास्प्रशतीत्यर्थ-लाभात्सार्वकालिकस्पर्शान्यथानुपपत्त्यानान्यार्थोयुक्तः । एतदेव वात्ले श्रूयते । ''घारयेयस्तु हस्तेनिलङ्गाकारंशिवंसदा । तस्य हस्तस्थितंविद्धिमत्पदंसंपदांपदं" । इति । अग्न्यविच्छिनायः पिण्डस्य तिन्नष्ठदाहकत्वप्रकाशकत्वोपदेशवत् लिङ्गधारणेनतत्करस्य भगवत्तरत्वविश्वभेषजत्वादि

^{1.} Another reading is वेदान्तिनोविदुः.

परमेश्वरधर्माः प्रतिपाद्यन्ते ॥ तथा कामिके "अयं मे इस्तोभगवानि"ति मन्त्रेण सर्वदा पाणिलिङ्गयृतिर्वेदपुरुषाणां समीरिता ॥ यजुर्वेदे ॥ "यातेरुद्रहिशवातन्र्रधारापापकाशिनी । तयानस्तनुवाशन्तमयागिरिशन्ताभिचाकशीही"ति "श्यंवकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनं । उर्वाहकमिव वन्थनान्मृत्यो र्मुक्षीयमामृता"दिति यजुर्वेदप्रथमाप्टक चरमप्रश्लेच "सोमा ह्दायुवमेतान्यस्मे विश्वातनृषु भेषजानि धत्तं अव स्यतं मुंचतं यन्नोअस्ति तनृषुवदं कृतमेनो अस्मत्"। इत्यादिमन्त्राणासुपर्वृहणं श्रूयते । लैक्के ॥ श्लो ॥ "यातेशिवातन् स्द्र लिक्क-मङ्गळदायकं । लिङ्गं शिवातन्ः प्रोक्ता मृर्तिघाँरातनुस्मृता । अपापेषु च भक्तेषु तयोर्मध्ये शिवातन्ः । काशतेपरमेशस्य शिष्टास्ते लिङ्गधारिणः । तया शन्तमयासीख्यकरिण्यालिङ्ग ह्पया । अभिचाकशीहीतनुवागिरिशन्ताभिरक्षमाम् । त्रियंत्रकंविरूपाक्षीलित्रं सनातनं । यजामहे धारयामस्युर्गीन्धपुष्टिवर्धनं । उर्वाहकं यथा बन्धानमृत्योर्मुक्षीय-मामृतात् । प्रथमाष्ट्रेयजुर्वेदेप्रश्नेचरमसंज्ञिके । लिङ्गधारणमाख्यातं वेदपुंसां महात्मनां । सोमास्द्रायुवामेतान्यस्मे अस्मभ्यमेवहि । विश्वानिभेषजानीष्टप्राणभावात्मकानिच । तन् पु-देहित्रितये बद्धंमायास्यात्मकं ॥ कृतं यदेनोदुरितं मनोवाकायकर्मजं । तदस्मदस्मतस्तूर्ण मुख्यतोवस्यतंयुवां । मुंचतं कृपयासम्यक्प्रमोचयतमीश्वरी" । सोमारुद्री"देवताह्वन्हेचे"ति पूर्वपदस्यदीर्घः। "सुपांसुलुगि" त्यादिनाऽनङ्प्रत्ययः। तत्रैव परमेश्वरस्य मूर्तिद्वयंश्वयते "हद्रो वा एषयद्भिस्तस्यैतेतनुवीधोरान्याशिवान्येति" । तस्मात् सोमरुद्रशब्दाभ्यां घोराघोरमूर्तिद्वय-मुक्तं । युवं युवामित्यर्थः । अस्म अस्मभ्यं "सुपांसुलुगि"त्यादिनाशेप्रत्ययः । विश्वा विश्वेति ठावन्तमेतत् । विश्वानीत्यर्थः । एतानि भेषजानीत्यर्थः भेषजानिभवरोगहराणि । इष्टप्राण-भावभस्मस्द्राक्षादि संज्ञिकानि । अस्मे अस्मभ्यं तन् पु शरीरात्रितये । धत्तं धारयतं । नः तन्षु बद्धं । अनाद्यविद्यावासितं । अत एव कृतं एनः दुरितं यदस्ति तत् अस्मत् अस्मत्तः । युवां अवस्यतं मुख्यतः । मुञ्चतं । मोचयतं ॥ श्रु ॥ '' उमासहायं परमे-श्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तिमे''त्यादिष्वद्वितीयस्य परव्रह्मणहिशवस्य मूर्ति-द्वयप्रतिपादनादत्र सामारुद्र इति मन्त्रे तद्वदुभयत्वं निरूपितं । उमयासिहतस्सोमः । पंचोपनिषन्मयीदेव्यमङ्गलिवयहः । हदंभक्तसंसारदुःखं द्रावयतीतिहदः । युवामतावुभौ अस्मच्छरीरेषु इष्टादिलिङ्गस्वरूपाणि धारियत्वाऽस्मच्छरीरावच्छिन्न मलत्रयात्मकितिबर्ष नाशंकुरुतिमत्यर्थः । "विश्वेदेवंविदुषावेदितव्यं शैवंलिक्नंप्रशृतस्ववेदेः । तदात्मसिद्धौमुनि-भिर्मुक्तकामैः कण्ठे हस्ते मस्तके वा भवतु धार्यं इति सामवेदेपि । अतएव भवभेषं-जात्मक शिविळिङ्गधारणादिकं मुसुक्ष्णामावद्यकं ॥ उत "पवित्रंते" इति ऋग्वेद्मन्तस्य सिद्धान्तिशिखामणौ रेणुकाचार्येणिळङ्गधारणपरत्वेन ानिदेशात् ॥ '' ब्रह्मितिळिङ्ग-मारव्यातं ब्रह्मणःपतिरीश्वरः । पवित्रंतिद्विचाख्यातं तत्संपर्कात्तनुरशुचिः । ऋगित्याहा-पवित्रंते विततंत्रह्मणस्पते । तस्मात्पवित्रं तिष्ठिङ्गं धार्यं शैवमनामयं । अतप्ततनुरशेवि ह्यामस्संस्कारवार्जितः । दक्षिया रहितस्साक्षान्नाग्नुयात्पद्मुत्तमः"मिति । सन्ध्यावन्दनादिन वदकरणेप्रत्यवायदर्शनाष्ट्रिङ्गधारणस्य नित्यत्वंसिद्धं ॥ "भक्तस्याविश्रतोळिङ्गं यावत्प्राण-विधारणं । श्वमांसभक्षणंतावदन्त्रनरचितंभवेत् । लिङ्गस्य धारणं यस्य स्थूलदेहे निवद्यते । तद्देहं निष्फलं ज्ञेयं जीवत्यक्तशरीरवत् । तस्मात्तद्वारणंप्रोक्तं यावजीवाग्निहोत्रवत् । यथा-

रमशानगं काष्टमनहं सर्वकर्मसु । तथालिङ्गविहीनस्तु सर्वकर्मबहिष्कृतः ''। इति वातूलस्का-न्दलैङ्गचादिष्वकरणे प्रत्यवायत्वं दश्यते । किंच । "भूयास"मित्यत्रापि "मेधावीभयासं" "ब्रह्म-वर्चस्वीभ्यासं" "अहमेकः प्रथममास"मिल्यत्रैव विष्यर्थोपपत्तेः । देवतान्तरधारणविधायक-प्रमाणाचारादर्शनात् । दीक्षाकरणे शरीरत्रयगतानादि मलत्रयध्वंसाभावाच । "वैदिकत्वं यथा वक्ष्ये सर्ववेदप्रमाणतः । वेदवेदान्तसिद्धस्वाद्देदिकं लिङ्गधारणं । वेदवेदान्तशास्त्रेषु पुरा-णेष्वागमेषु च । ब्राह्मणस्य समाख्यातं लिङ्गधारणिभ''त्यारभ्य "वेदोत्तमे यजुर्वेदेतैत्तिरीये-विशेषतः । मोक्षार्थिनां मुक्तिहेतुर्लिङ्गधारणमीर्यते । छन्दोभ्यस्पविवेदेभ्यो ह्यमृतात्संबभु-वहि । इन्द्रस्तु परमैश्वर्यशालीसांबिखलोचनः । मां मेधयाप्रज्ञया च स्पृणोतु प्रीणयत्वथ । अमृतस्य मोक्षलाभाय सर्वदेहेषुसर्वदा । देवस्य लिङ्गरूपस्य शिवस्य परमात्मनः। धारणं तध्वतिर्यस्य देवधारणइष्यते । तस्माच्छरीरंमेलोके विचर्षणमिकाल्बेषं । जिह्नामे रसनाभूयान्मधुरालापभाषिणी । कर्णाभ्यां श्रोत्रयुग्मेन भूरिव्यश्रवमस्म्यहं । ब्रह्मणः पार्व-तीशस्य कोशोधिष्टानमेवहि । असेरिवयदालोके प्रज्ञयामेधया वृतः । श्रुतं तच्छवणा-दीनि मे गोपायप्रयत्नत" इत्यादिना लेजे एतद्रपबृंहणश्रवणात् । "विभेत्यलपश्रताहेदो मामयं प्रतरिष्यति । इतिहासपुराणाभ्यांवेदार्थमुपब्रह्मणात् । वेदार्थायं ख्यंज्ञात्वा तत्राज्ञानं भवे-दपि । ऋषिभिर्निश्चिते तस्मिन्काशङ्कास्यान्महात्मना''मित्यादि स्मृतौ खतन्त्रतया वेदार्थ-निरूपणनिषेधदर्शनाचान्यार्थोयुक्तः ।

"लिङ्गिनं चिकणं दृष्ट्वे"खादि निषेधकस्मृतीनां प्राख्यक्षिकवेदम्लकत्वाभावात्सां-स्थरमृतिवन्नविधेयं । श्रोतविधेर्वलीयस्त्वात् । "उदितेजुहोति अनुदिते जुहोति" इति वचनद्वयविरोधे शाखान्तरविषयवन्मूलानुद्रांकितधूर्तस्मार्तमायावादिकित्पतिनिषेधवान्यानां गगनारिवन्दवत्प्रमाणाङ्गीकारे अवैदिकतप्तिलिङ्गधारिविषयत्वं प्राद्धं । चिक्रपद्सान्मानाधिकरण्यदर्शनात् । श्रोतिलिङ्गविषयत्वे । लिङ्गधार्युत्तमाधिकारिव्यवस्थापक श्रुति-स्मृतिपुराणागमादीनां दत्तांजलिप्रसक्तया वेदबाह्ममतप्रवेशस्स्यात् ॥श्रो ॥ "श्रोताश्रोतविन्मेदेन द्विधालिङ्गस्य धारणं । षडध्यशुद्धलिङ्गन्तु श्रोतिमिद्धिभधीयते । अश्रोतंतप्तिलङ्गादि-धारणं प्रोच्यते शिवे ॥ श्रोतानां वीरशैवानां वेदमार्गेकवर्तिनां । तप्तिलङ्गपरिप्राहे प्रत्यवायो महान्मवेदि'तिसिद्धान्तगमे तथा दर्शनात् । यावजीवािमहोत्रदीक्षित्तस्य तदितरश्रोत्यागदीक्षािवरिधेभाभावविष्ठङ्गधारणदीक्षाया अपि नित्यविधिप्राप्तत्वेन । "नहिकर्मणिकर्मान्तरारंभ " इतिनियमस्य सावकाशदीक्षाविषयत्वं शैवदीक्षाया अपिष्ठिष्ठोमादिदीक्षावत्प्रतियोग्गपसार्गित्वाभावात्त्यासहिवरेष्धाभावात्ससुचयोपपत्तेश्चेवानां ज्योतिष्टोमादि कत्वनुष्ठानभावस्यकमेव । उभयोः श्रोतत्वात् । निषेधस्य प्रतियोगपसर्गितया यावजीवनिषिद्धदीक्षान्तरात्वेष्ठधपरत्वाद्वेदिकपांचरात्रादिदीक्षानिषेधपरत्वेनोपपत्तिः ।

^{1.} Another reading is प्रतरेदिति.

^{2.} Another reading is मुपबृंहयेत्.

^{3.} Another reading is ज्ञातः.

देवार्चनं यस्य यस्यचान्निपरिग्रहः । ब्रह्मचारियतीनांच शरीरे नास्तिसृतकं । लिङ्गार्चनरता-नारी स्तकी वा रजखळा । रविरिप्तर्यथावायुः कोटिकोटिगुणइशुचिः । जातके स्तकेवापि न्साज्यं शिवपूजनिम''त्यादि पराशरस्मृतिसिद्धान्ताशिखामण्यादी लिङ्गाङ्गिदेहस्य पवि-त्रत्वव्यपदेशाहिङ्गधारणपृजादेर्नविरोधः । ननु । प्रमाणाचारसत्वेपि प्रत्यक्षविरुद्धत्वातस्तक-रजस्रलाकालकृतपूजाधारणादिकमनुपपन्नमितिचेन । ज्योतिष्टोमातिरात्रपौण्डरीकादियाग-पशुविशसनमांसभक्षणसुरापान ब्रह्मचारिकृतदिवादासीसङ्गमादि प्रत्यक्षलोकविरुद्ध श्रीता-चार्भङ्गप्रसङ्गात् । ननु । शैवानां पंचसृतकाभावे वर्णचतुष्टयातीतत्वप्रसङ्गः । तत्कृत-पाकस्पर्शपरिग्रहप्रसक्तिश्च । तस्परिग्रहेशैवशास्त्रोक्तपूजाधारणसृतकनिषेधशास्त्रविरोधप्रस-जाद्वैदिकानां लिङ्गधारणमनर्हमेवेति चेन्न । ''स्वेष्टलिङ्गैकपूजायां नैवाशीचं विधीयते । पौण्डरीके रजस्तीणां स्वामिहोत्रे यथातथा । अकरस्पर्शयोग्यापि यथा जिह्ना महिश्वरी ॥ मन्त्रोचारणमात्रस्य पूताभवति भूतले । तथा स्तकिनङ्शैवाः पूजामात्रसुनिर्मलाः । नान्य-स्पर्शानुकूलास्युरिति वेदानुशासन"मिति सिद्धान्तागमादिषु शिवपूजामात्रयोग्यताश्रवणात् । शैवदीक्षानन्तरं प्रेतत्वजीवत्वाभावेषि शिवागमेषु शैवानां स्ववर्णाश्रमो।चेत पूर्वापरकर्मकर्तव्य-तायाविधेयत्वादकर्णे प्रत्यवायदर्शनाच विधिविहितयावत्कर्मानुष्टानं कर्तव्यमेव ॥ श्लो ॥ "स्रजातिविहितं धर्मं कुर्वन्तः पूजयन्ति ये ॥ भक्तया श्रीकण्ठमनिशं तेवैमाहेश्वराःस्मृताः। कर्मविष्युक्तमुत्स्रज्य स्वजातिविहितं नराः । येऽर्चयन्ति शिवं तेषां पूजां गृह्णाति नेश्वरः । वर्णाश्रमसदाचाराः शिवेनकथिताःपुरा । येतानुष्ठङ्घ्य वर्तन्ते शिवस्याज्ञापलापिनः । रा-जाज्ञाभङ्गकृन्नॄणां यथादण्डोमविष्यति । शिवाज्ञाभङ्गकृन्नॄणां दण्डोहि नरकस्तथा । सां-वेन शंभुनाज्ञतं थर्म सक्तवार्च येन्छितं। सतस्म कुप्यते शंभुः खाज्ञाभज्ञनिमित्ततः। चो-दना लक्षणं धर्मं शिवेनाज्ञप्तमत्यजन् । शङ्करंपूजयेद्यस्तु तस्मैसांवःप्रसीदति । ज्ञानेनाचार-युक्तेन प्रसीदित महेश्वरः । तस्मादाचारवान् ज्ञानी भवदिदेहपातनात् । ज्ञाने सिद्धेपि विदुषां कर्मापि विनियुज्यते । फलाभिसान्धरिहतं तस्मात्कर्म नसन्त्यजेत् । आचारएव सर्वेषामलङ्काराय कल्पते । अचारहीनः पुरुषो लोकेभवति निन्दितः । अन्धपङ्गुवदन्योन्यं सापेक्षे ज्ञानकर्मणी । फलात्पत्तौ विरक्तानां तस्मात्तद्वयमाचरेत् ॥ शिवाज्ञापालनार्थाय शिवभक्तिर्शवत्रती । शिवार्पणिथयाकर्म कुर्याद्वेदोदितंबुधः'' इति शंकरसंहितासिद्धान्तिशिखा-मण्यादौ कर्मकर्तव्यतादर्शनात्।

स्वप्रयोजनाभावेषि मृत्यानां राजाज्ञाभङ्गभयात्तदुर्दारितकर्माचरणवत् । शैवदीक्षितानां कर्मकरणे प्रयोजनाभाविषि शिवाज्ञापालनार्थमवस्यंकर्तव्यमेव । "भीषास्माद्वातः पवते" इत्यादि श्रुतौ पवनप्रभाकरादिदेवानां शिवज्ञानाधिकानामपि परमेश्वराज्ञाभज्ञभयेन सकल-जगदनुकूळखोचितकर्मानुष्टानश्रवणात् किं वक्तव्यमत्पज्ञानिनां मनुष्याणां ॥ किंच । लैंके ॥ "वयंत्रह्माद्यस्सर्वे पशवः पारिकीर्तिताः। त्वमस्माकं पतिर्यस्मा त्तस्मात्पशुपतिरिशवः। <mark>इत्युक्त्वा देवतास्सर्वाःशिवलिङ्गादिधारणं । कृत्वा पाशुपतास्सर्वे तस्मात्पशुपतिरिशवः ।</mark> अतोब्रह्मादिदेवानामुपास्य दिशवएविह । तदादिभृतिरुद्राक्षिलिङ्गधारणदेहिनः । स्फटिकामालाभिर्वद्धहस्तांबुजानिष । ब्रह्मविष्णवादिदेवांश्च हृष्ट्वा सांवस्त्रिलोचनः । त्रिपुरासुर

संहारमकरोद्भक्तवत्सल "। इत्युपबृंहणवाक्येब्रह्मादीनां शिवलिज्ञादिधारणदर्शनात्। उतस्कान्दे । शंकरसंहितायां । "ब्रह्मविष्ण्वादि देवाश्व" मुनयोगौतमादयः । धारयन्ति सदालिङ्गमुत्तमाङ्गेविशेषतः² । उरस्थले हरिर्लिङ्गेष्टत्वा मूर्भिपितामहः । लिङ्गस्थं मां समाराध्य स्वस्वंपद्मवायतु''रिति । लोके अनन्तपद्मनाभविठलेश्वरादिक्षेत्रेषु नारायण-स्यापि पाणिशिरोदेशेषु प्रत्यक्षशिवलिङ्गधारणदर्शनान्नसन्देहकळङ्कप्रसङ्गः । "श्रद्धाभाक्ति-ध्यानयोगादवेही''त्यादिषु । ध्यानज्ञानयोरेव मोक्षहेतुत्वव्यपदेशाद्वाह्यालिङ्गधारणादिना निकंचित्प्रयोजनिमिति चेत् ॥ श्रु ॥ "तस्याभिध्यानााद्योजनात्तत्वभावाद्भ्यश्वांते विश्वमायानिवृत्तिरि"तिश्रुतौ । तस्य हरस्य । अभिध्यानात् । अन्तरनुसन्धानात् । याजनात्संयोगाद्वाह्यधारणात्त्तत्वभावात्तत्त्वसाक्षात्कारात्सकलमायानिवृत्तिभवतीति श्रयते । श्रुतिसङ्कोचे मानाभावात् ॥ सू ॥ "जीवसुख्यप्राणलिङ्गान्नोतिचेन्नोपासान्नैविध्यादाश्रितत्वा-दिहतद्योगादि''त्यादी भगवता व्यासेनापि त्रिविधोपासनाव्यपदेशात् । तथा स्कान्दे ॥ "मानसोपासनं कुर्याध्ददये दहरेपिवा। पंचाक्षर्याच गायत्र्या रुद्रसूक्तादिभिस्सदा। वाचकोपासनंप्रोक्तं धत्रिङ्गिश्चात्मके । पाणिपीठे तथावहौ स्थण्डिले वा विधानतः । कायिकोपासनं कार्य श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । एवं त्रिकरणैर्नित्यमीश्वरोपासनंद्विजः । कुर्वन्मुक्तिमवाप्नोति वैदिकोनान्यहेतुने''ति । "वचस्येकं मनस्येकं कर्मण्येकंमहात्मना"मिति न्यायेन मानसयज्ञसंन्यासादीनां प्रवर्तकत्वदर्शनात् अन्तर्धारणमात्रत्वे बाह्याज्ञस्य निष्फल-त्वात् तद्गताणवसलध्वंसाभावाच । प्राक्परशिवदीक्षितस्यैव³''स्वाध्यायोऽध्येतव्यः'''अहरहः संध्यामुपासीते" त्यादिवाक्यविहितस्वाध्यायादिकमाधिकारवाहिंगधारणदीक्षितस्यैव शिव-ध्यानशिवज्ञानाधिकारित्वमविरुद्धं । अन्तर्ध्यानधारणयोरावश्यकत्वेपि पाकस्य वन्हि-वन्मोक्षस्य लिङ्गदीक्षाया मुख्यसाधनत्वात् । तदस्वीकारे । पूर्वादाहृत श्रातिस्मृत्यागमपुराण-वैरुध्याद्वेदबाह्यत्वप्रसङ्गः । ''शिवध्यानपरोभूत्वा शिवलिङ्गाङ्गसंयुतः । शिवेतरपरित्यागी-ध्यानयोगीसउच्यते"। "मुखेमन्त्रं हृदिध्यानं मस्तकेलिङ्गधारणं ॥ रुद्राक्षंच⁴शिखाभस्म चैतद्वाह्मणलक्षण''मिति मनुगौतमादिस्मृतिषु लिङ्गधारणस्य वैदिकविहितत्वेन दृष्टत्वाच वैदिकानामविरोधः।

"मोक्षमिच्छेजनार्दना "दिति नारायणस्यैव मोक्षप्रदायकत्वात्तस्योपासनमेव मुमुक्षूणामावश्यकमितिचेत्र तथा विधश्रुत्यभावात् । "शिवएकोध्येयश्शिवंकरस्पर्व-मन्यत्परित्यज्य"। "ईशं ज्ञात्वा अमृतत्वमेति"। "ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति" "ईशंज्ञात्वा अमृताभवान्ति"॥ "ध्यानिर्मथनाभ्यासात्पाशंदहतिपण्डितः"। "क्षरंप्रधानममृ-ताक्षरंहरः। क्षरात्मनाविशतेदेवएकः"। "तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चांतेविश्व-मायानितृत्तिः" "एकएवरुद्रोनद्वितीयायतस्थे"। "विश्वाधिको रुद्रोमहर्षिः" "योदेवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिकोरुद्रोमहर्षिः"। "तमकतुंपश्यतिवीतशोको धातुःप्रसादान्महिमानमीशं"। इत्यादि श्रौतविधेवलीयस्त्वान्नारायणस्य ब्राह्मणदेवतात्वाभावात्। श्रुतिविरुद्धस्मृतेः प्रा-

^{1.} Another reading is विष्ण्वादयोदेवा.

^{2.} This sloka is also given in सिद्धन्तशिखामणि.

^{3.} Another reading is उपनयन. 4. Another reading is शिखासूत्रंतथाभस्म.

माण्याभावाच । तादशस्मृतीनां समक्षजलन्यायेन परम्पराशिवोपासनद्वारा मोक्षद्वेतुत्वं सिद्धं ॥ श्रो ॥ "सांख्ययोगसहस्रेण जन्मना हैतगोभवेत् । तन्मतस्य सहस्रेण सौरवं मतमञ्जुते । तत्सहस्रसमाभ्यासाद्राणापत्यमतोभवेत् । तत्सहस्रेणभूलोके वैष्णवं मत-मीर्यते । तद्वैष्णवसहस्रेण शाक्तोभवति सर्वदा । तत्सहस्रान्महाभाग शैवसामान्यउच्यते । तत्सहस्रेण विष्रेन्द्राः वीरशैवमतोभवेत् । तेनैवमुक्तिमाप्नोति नान्यथाबहुयत्नत'' । इतिस्कान्दे दर्शनात् । विष्णुसारूप्यमापन्नानां शिवशर्मादीनां विष्णुलेकप्राप्तानां शिवोपासनद्वारा मोक्षप्राप्तिः काशीखण्डे थ्रूयते । महिम्रस्तवेषि । "त्रयीसांस्यमि"त्वारभ्य "त्वमसिषयसा-मर्णवइवे''खन्तेन ऋजुकुटिलत्वेन खमतान्यमतानि निरूप्य शिवएवसर्वेषां प्राप्यस्थानमित्युप-दिष्टं। व्यासोपि स्वभुजस्तंभनानन्तरं शिष्यैस्सहशांभवदीक्षांछव्ध्वा मोक्षाधिकारीअभूदिति काशीखण्डे श्रूयते।

''सर्वेळिक्नं स्थापयती''खबलडन्तत्वेपि ''व्रीहीन्प्रोक्षति'' ''व्रीहीनवहन्ति'' इत्यादि-विद्विष्यर्थीपपत्तेः । नचानेकविधानेवाक्यभेददोषः । "आग्नेयोष्टाकपालोऽमावास्याया-मिति"वत् । सर्वेषामप्राप्तत्वेन विधयत्वात् । "अप्राप्तत्वे विधीयन्ते बहवोप्येकयत्नत"हीत स्यतिदर्शनाच । स्थापयतीत्यत्र भूम्यामेवेति विनिगमकाभावाच्छ्तेस्सङ्कोचासाहिष्णुत्वादुभ-यथाप्रमाणाचारदर्शनाच ।

नचपाणिनामननात्पूजनात्त्रायतइत्यर्थसंबंधेन लिङ्गधारणसिद्धिरितिवाच्यं ॥ मानसा-दीनां पूजाकरणत्वदर्शनात्पाणिशब्दवैयर्थ्यप्रसंगः । पाणिना अभिमन्त्रितं पाणिमन्त-मिल्यप्यसङ्गतं । मन्त्रशब्दस्य गौणार्थस्वीकोर ईक्षलाधिकरणविरोधप्रसङ्गः । एतन्मन्वार्थस्त लैंद्वेचाऽत्तरभागे एकविंशोध्याये भगवता वेदच्यासेन स्पष्टमुपिद्षष्टं । "यजुरप्याह सर्वेवैलिङ्गं स्थापयतीतिच । तस्माद्धार्यं महालिङ्गं पाणिमन्त्रेतिमन्त्रतः । पाणालिङ्गं विनि-क्षिप्य दीक्षाकाले गुरुश्चित्रवं । येनस्मरतितन्मन्तं पाणिमन्त्रंवदान्तिहि । पवित्रत्वान्महेशस्य-शिवस्यप्रतिपादनात् । पवित्रीकरणात्पुंसां पवित्रमितिकथ्यते । अतस्सर्वेपुकालेषु धारये-हिङ्गमुत्तमं । गच्छंस्तिष्ठन्तुपविशन्शयानोप्यन्यथापिवा¹ । शुचिर्वाप्यशुचिर्वापे लिङ्गं सर्वत्र धारयेत् । <mark>लिंगधार</mark>ासदाशुद्धो निजलिंगमनोहर् । अर्चये[°]द्गंन्थपुष्पाद्येः करपीठेसमाहितः। नित्यानि कर्मबृंदानि तथा नैमित्तिकानिच । शिवार्पणिधयाकुर्यात्सम्यज्ञानााभिगृद्धय"इति ॥

वृश्चिकादि विषमात्रेण म्रियमाणस्य कालक्टभक्षणे शक्त्यभावात्। रज्जुदर्शनेन सर्प-भ्रान्स्यापलायमानस्य भुजङ्गधारणे शक्ससंभवात् यत्किचिह्नाञ्छनधारणेप्रमाणाभावााच्छिव-िर्विगभस्मस्द्राक्षधारणं मुसुक्षूणां राजभृत्यवन्नांगीकर्तव्यामिति चेदुच्यते भक्तानां खसायुज्य-सिद्धार्थं स्वनिष्ठभस्मस्द्राक्षशिविलङ्गचिह्नानामेवाकरणे प्रत्यवायजनकनित्यविधित्वेन परमेश्व-रोपदिष्ठत्वात् । लोके राजाज्ञाविहितराजिचहानामेव मृत्यस्वीकारदर्शनात् । पूर्वोक्तवेदशास्त्र-पुराणागमादिषु शिवाळिङ्गभस्मरुद्राक्षधारणविधायकविध्युपदेशात् । भुजगधारणविषभक्षण-विध्युपद्र्यनात् । ब्रह्मविष्ण्वादिसर्वेषां भक्तानां शिविलङ्गधारणस्येव दर्शनात् । ''शिवाज्ञा-पालनार्थाय शिवभक्तिश्वववती । लिङ्गस्द्राक्षभस्मानि शिवचिह्नानि धार्येत् । राजाज्ञी-हिङ्चनाहोके यथा दण्डोविधीयते । शिवाज्ञालङ्घनादण्डो रौरवंनरकंतथे''ति हैंगे दर्शनाच ।

^{1.} Another reading is गच्छिन्स्तिष्ठन् स्वपन् जायनुनिमपनिमिपन्निप. 2. Another reading is अचेयन्.

सगुणस्य मिथ्याभूतत्वात्कथं तदुपासनस्य निर्गुणचैतन्यप्रापकत्वमिति चेत् "उमा-सहायं परमेश्वरंप्रमुं त्रिलोचनं नीलकंठं प्रशान्तं । ध्यात्वामुनिर्गच्छितिभूतयोनि समस्तसाश्चि तमसःपरस्ता"दिति कैवल्यश्वेताश्वतराद्युपनिषत्म सगुणोपासनस्यैव निर्गुणसर्वसाक्षिचैतन्य प्रापकत्वोपदेशात् । "स्थिरेभिरंगैःपुरुरूपउम्र"इतिरुद्धस्कादिषु परमेश्वरशरीरस्य निल्यत्वोप-देशाच । नत्वागमानामालयोत्सवप्रतिष्टांशएव प्रामाण्यं । गायत्र्यादिसर्वमन्त्रांगन्यास-करन्यासध्यानमुद्राकुण्डमण्टपादीनामागमप्रमाणविधेयत्वात् । तदस्वीकारे सर्वयागमन्तन-फलसाधनत्वायोगाच ब्रह्माविद्यायाश्शांभवदीक्षितस्यैवाधिकारित्वमिति निर्णायते ॥

ननु"यस्थैतेष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा "इत्यारभ्य "ब्रह्मणस्सायुज्यं सलेकतामाप्नोती"। व्यन्तेन गर्भाधानादिसकलकर्मणां दुरितक्षयद्वारा परमेश्वरप्रापकत्वोपदेशात् । "विद्यांचा-विद्यांच यस्तद्वेदोभयंसह" "तेनैतिब्रह्मावित्पुण्यकृत्तैजसश्च""सत्येनलभ्यस्तपसाह्येषआत्मा सम्यज्ञानेन ब्रह्मचर्येणनित्यमि "त्यादि ज्ञानकमसमुचयश्रुतिद्शेनाद्धमीजज्ञासानन्तरंयुक्तं। उत । "तद्यथेहकर्मचितोलेकः क्षीयते । एवभवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयत" इलादिना कर्मफलानामनिखत्वं ''परीक्ष्यलोकान्कमीचतान्ब्राह्मणो निर्वेदमायाचास्त्यकृतः कृतेने''ति कर्मफलेषु वैराग्यं ॥ "शान्तोदान्त" इत्यादिना शान्त्यादिकं । "नचपुनरावर्तत" इतिश्रत्या माक्षस्यनित्यत्वेन तत्रेच्छासंभवान्मुमुक्षुत्वं सूचितं तस्मादेतत्साधनचतुष्टयानन्तरं वा ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्या लिंगधारणस्यापि कर्मत्वेन नमोक्षेपयोगित्वादिति चेन्न । "नास्सकृतः कृतेने"ति वाक्येन प्राकृतस्यैवकर्मणोनिषिद्धत्वात् । "अमृतस्य देवधारणोभूयासं" । ''तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वभावाद्भ्यश्वांते विश्वमायानिश्वत्तः'' । ''व्रतमेतच्छांभवं तत्समाचरेन्मुमुधुर्नपुनर्भवाय" "सर्विलिंगं स्थापयतिपाणिमन्त्रंपवित्रमि "ति तैत्तिरीय-श्वताश्वतरादिषु शिवलिंगध्यानधारणादीनामप्राकृतकर्मणां मेाक्षहेतुत्वापदेशात् गर्भाधानादि प्राकृतकर्मणां मोक्षाविधायकथ्रातिस्मृतीनां साधनचतुष्ट्यानंतर्ये ब्रह्मविद्याधिकारिस्वोपदेश-वाक्यानाम् '' अञ्चंब्रह्मे''ति वाक्यानामिव, स्थूलारुन्धतीन्यायेन समक्षजलन्यायेन च परंपरासाधनत्वं युक्तं।

''संदिग्धे वाक्यशेषादि''तिन्यायेन अमृतस्य देवधारणोभ्यासमितिवाक्ये असान्दिग्ध-त्वेन ब्रह्मविद्याधिकारित्वनिरूपणात्। पूर्वोदाहृतज्ञानकर्मसमुच्चयसाधनचतुष्ठयप्रतिपादकश्रुतीनां सिन्दिग्धत्वंसिद्धं। तदुक्तं शंकरसंहितायां। ''नित्यानित्यविचारवानिहपरत्रापेक्षितार्थारित'' रित्यारम्य ''नत्यजप्राणितंगंत्वं यावज्जीवंप्रतिज्ञया। पुनर्भवोनतेवत्स विद्यते मातृयोनिष्वि'' त्यादिनासाधनचतुष्ठयसंपद्विशिष्ठस्य लिंगधारणमुत्क्वा तते। ब्रह्मज्ञानोपदेशविधिनिर्दिष्टः। रेणुकभगवत्पादाचार्यणापि। ''पिण्डतापिण्डविज्ञान''मित्यारम्य ''एताानिशिवभक्तस्य कर्तव्यानिप्रयत्नतः'' इत्यन्तेनसिद्धान्तिश्वामणो तस्यैवोपदेशात्।

नचिलंगधारणमात्रेण मुक्तिसंभवेतदेवालं । किमौपिनषच्छास्त्रविचारप्रयासेनेतिवाच्यं। ''आत्मावाऽरेद्रष्टव्यद्रश्लोतव्यामन्तव्यानिदिध्यासितव्यः''। ''वेदान्तश्रवणंकुर्यात्''। ''योगं समारभे''दित्यादिना मायापाशविमुक्तानामपि प्रारब्धप्रतिभासनाशपर्यंतं परमश्वराज्ञापालनस्य

^{1.} Another reading is यस्यैते चत्वारिंशत् संस्काराः इत्यारभ्य सब्रह्मणः सायु-ज्यं सालोक्यं च गच्छति.

कर्तव्यत्वश्रवणात् । तदभावे िंगांगज्ञानदृढप्रत्ययासंभवात्पुनःकामकोधादीनामन्तः करणप्रवेशावकाशहेतुत्वाच । "आसुप्तेरामृतेःकालं नयेद्वेदान्तचिन्तया । दद्यान्नावसरंकिंचि-त्कामादीनां मनागंपि" । इतिश्रुतेः ।

करणतया स्वतन्वविध्यन्तररहित सीत्रामणिबृहस्पितसवनादरिग्निचयनवाजपेयायंगत्वेन उभयविधिवलादुभयसिद्धिवहिंगधारणब्रह्मजिज्ञासयोर्नविरोधः । ज्योतिष्टोमादिवहिंगधारणस्यापि कर्मत्वेन न परंपरामुक्ति हेतुत्विमिति वाच्यं । पूर्वोदाहृतप्रात्यक्षिकश्रुतिविरोधः श्रवणादीनामपि कर्मत्वेन तेषामपिमुिवतहेतुत्वं नस्यात् । तथाचेन्मायापाशानियृत्ती मुरव्य-कारणत्वाभावाहृद्धाजिज्ञासाशास्त्रस्य प्रसक्त्यसंभवप्रसङ्गः । तथाचेन्मूलच्छेदीतवपाण्डित्योत्कर्षः वीहिप्रोक्षणादिकं दर्शपूर्णमासोत्यत्त्यपूर्वहेतुत्वया स्वर्गे यथा समुचीयते तथापरमेश्वरापित-पुराकृतज्योतिष्टोमादिसर्वकर्माणि साधनचतुष्टयादिकंच दिवज्ञानशिवालिङ्गधारणप्रयोजकतया मोक्षे समुचीयन्ते ।

लिङ्गधारणब्रह्मविचारशास्त्रयोः कथं कमनियमः । कर्त्तेक्या(भावा)त् कर्त्रेक्यं आधारदर्शपूर्णमासवदङ्गाङ्गित्वेन वा । पंचप्रयाजवदेकाङ्गप्रयुक्तानेकाङ्गत्वेन वा । भवतीति चेदुच्यते । पूर्वोक्त तैतिरीयश्वेताश्वतरकैवल्यजाबालकठवल्पादिश्चितिषु ब्राह्मणानां शिवोपासनस्येव विधेयत्वात् । "योवेस्वादेवतामतियजते प्रस्वायेदेवतायेच्यवतेनपरांप्राप्नोति पापीयान्मवती"ति । श्चृतौ स्वदेवतापरित्यागे प्रत्यवायश्रवणात् । "ब्राह्मणानां शिवोदेवः क्षात्वयाणान्तुमाधवः । वैश्वयानांतु तथाब्रह्मा स्वर्मणां सुरनायकः । ब्राह्मणो भगवानद्गरुः क्षात्वयःपरमोहिरः । पितामहस्तथावैश्यो वृपलस्तुपुरन्दर" । इत्यादि मनुपाराश्चर्यादिषु वैदिक्त्व्यक्ष्यणात् । "अपामे"त्वादिश्चतेः "अभूतसंप्रवस्थानममृतत्वंहिभाव्यत"। इत्यादिस्मृत्याश्वलयावध्यपेश्चितामृतत्वप्रतिपादनतात्पर्यावधारणात् । यतो साधारणकारण-त्वेन अमृतस्यदेवधारणविधीयते । अतः पश्चपतिस्वरूपब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारःकर्तव्यः । "सत्यकामस्सत्यसंकल्पस्रोऽन्वेष्टितव्यस्सावीजिज्ञासितव्यः" "आत्मावाऽरेद्रष्टव्यश्चितव्योन्मन्तव्योनिदिश्यासितव्यः" । इत्यादिषु ब्रह्मजिज्ञासाविधिः श्रूयते । "प्रपंचोपश्चर्मशान्तं शिवमहैतंचनुर्थं मन्यन्ते । सआत्मासविज्ञेय"इत्यादिश्चित्वषु आत्मन शब्दस्य परिश्वयप्रतिपाद-कत्वान्त्यान्यर्थंकत्वं ॥

अत्र ब्रह्मणाजिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मणिषष्ठी नशेषषष्ठी जिज्ञास्यापेक्ष्यत्वात् । शेषषष्ठीपरित्रहणेपि । ब्रह्मणःजिज्ञासाकर्मत्वमुपदिश्यते । संवन्धसामान्यनिष्ठत्वात् । एवमपि ब्रह्मणःकर्मत्वमुत्स्रज्य सामान्यद्वारेण परोक्षंकल्पयते।व्यर्धप्रयासस्स्यादितिचेन्न । प्रधानपरिग्रहे तदेपक्षितानामप्यर्थात्सिद्धत्वात् ।

अत्रस्त्रे । कर्तव्येति पदाध्याहारो नाङ्गीकर्तव्यः विषयप्रयोजनज्ञानादेवपुरुषव्यापार-संभवात् । सिद्धान्ते कार्यान्विते पदशक्तधनङ्गीकाराच नह्यनुवाददोषः । निष्प्रयोजनानुवादे देषाभावात् । कर्तव्यपदाध्याहारमात्रेणच कथमनुवाददोषपिरहारः । "विष्णुरुपांद्युर्यष्ट्व्यो-जामित्वाये"त्यादौ तव्यप्रत्ययेप्यनुवाददर्शनादप्राप्तत्वादनुवादस्य कर्तव्यपदाध्याहारंविनापि । "तत्त्वमित्त" । "अयमात्माब्रह्मे" त्यादिवदनुवादत्वसंभवान्नानुवादपरिहारायाध्याहारः । नच अवणविद्ध्यपेक्षितन्यायविचारार्थत्वादस्य स्त्रस्य श्रुतिस्त्रयोरैक्यरूप्यार्थमध्याहारः । श्रवण- विधेरनङ्गीकारात् । विधित्वप्रयोजनरूपसंपत्त्यभावेन नतावदपूर्वविधिः । विचारस्य निर्णयहेतुत्वस्य तात्पर्यमाहकस्य लोकसिद्धत्वात् । नचन्नद्यसाक्षात्कारहेतुत्वं नप्राप्तमितिवाच्यं । विचारमात्रस्य विचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य ब्रह्मप्रमाणस्य तत्साक्षात्कारहेतुत्वस्य च प्राप्तौ विचारित-वेदान्तज्ञानरूपश्रवणस्य तद्धेतुत्वप्रप्तिः । नापिनियमविधिः । व्याग्रस्यभावाच च गुरुविरहित-विचारोव्याग्रतः ''परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्त्राह्मणोनिर्वदमायाचास्त्रकृतःकृतेन । तद्धिज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्सिन्तित्वाणिः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठं'' । इति विज्ञानार्थं विधीयमानगुरूपसद्नंदृष्ट-द्वारासंभवेद्यद्वष्टकृत्यनायोगात् । वेदान्तविचारणेव विज्ञानार्थपर्यवस्यतीति सत्यतन्त्रविचारव्यागृत्तेरुपगमादिति स्पृतिपुराणागमप्रमाणैः कर्तृदर्शनात्कन्नैक्यविकल्पविचारोनविधेयः ।

ननु लिज्ञधारणस्य नित्यत्वमस्तु । जैमिनिस्त्रविहित विधित्रये केविधिराश्रीयते । अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्याविधिर्वा ''र्वाहीन्ग्रोक्षती''तिवन्नापूर्वविधिः । लिंगधारणस्य ''पिवत्रेतेविततंत्रद्यणस्पते''त्यादि वहुश्रुतिविहितत्वात् । ''र्वाहोन्वहन्ती''तिवन्न नियमविधिः । शिवलिंगेतर शिखाक्षमालाभस्मधारणस्य सत्वात् । ''पंचपंचनखाभक्ष्या''इतिवन्तपरिसंख्या विधिः । लिंगधारणादिकर्तव्यताकर्तव्यतयोरेकदासमुच्चयप्रसक्त्यसंभवादतो लिंगधारणस्य न चात्र वैदिकत्वमितिचेन्न । विधित्रयेणापि सिद्धत्वात् । ''अमृतस्यदेवधारणाभूयास''मित्यत्रापूर्व विधिः । लिंगधारणस्य''सर्वलिंगस्थापयती''त्यादि बहुश्रुतिविहितत्वेनापूर्वविधिरिति चेत् उप-जीव्युपजीवकत्ययोयन ''सर्वलिंगस्थापयती''त्यादि फलधारणशब्दायेनोपजीवित्वं । ''अमृतस्य देवधारणोभूयास''मित्यत्र मोक्षफलधारणविधायकत्वदर्शनादुपजीवकत्वमतोनदेषः । नियमविधिश्च । तान्तिकतप्तलिंज्ञशूलडमरुकशंखचकांकनिषधपूर्वक श्रीतमस्मरुद्दाक्षालिंगधारणस्थिकारात्वे । ''यश्च्छन्दसामि''त्यादिलिंगधारणविधायकश्रुतीनां परमेश्वरानुमहल्ब्ध-सर्ववेद्यिवेदिभिस्सर्वज्ञव्यासदुर्वासरेणुकश्वेतोपमन्युद्धीचिकुंभसंभवादि पूर्वाचायैतिंगधारणपरत्वेन व्याख्यानात्तदेवगौरवं । वयं श्रुतियुक्त्यनुभूतिवादिनः । वौद्धादिवन्नयुक्तिमात्रा-पलापिनः ।

निगमागमोभयवेदान्तप्रतिपादित भक्तिकियाज्ञानकाण्डत्रयविहित स्थूलसूक्ष्माचिद्चित्प्रपंचप्रकाशकषट्स्थलपरिश्वसाक्षात्कारकारणबहुजन्मकृतिशिवापित यजनयाजनतपोध्यानायनेकपुण्यापूर्वफलकशरीरत्रयगत मलत्रयध्वंसक कारुण्यक्षत्याणकैवल्यविभूतित्रयप्रदायकाष्टावरण पंचाचारसद्धरुकरुणाकटाक्षलब्ध शाक्तिपातायविच्छित्र परिशिवेष्टलिंगधारणात्मकपाशुपतदीक्षानन्तर्यमिख्यशब्दार्थो निर्णीयते ॥ अत्रानन्तर्याभिधानमुखेनाथशब्देनैव हेत्वर्थिसिद्धेः कुतोत्तरशब्दइतिचेत् । "अपामसोमममृताअभूमे"त्यादौ प्राकृतकर्मफलस्यापि नित्यत्वश्रवणात् "ॐमित्येकाक्षरंत्रह्म" । "असावादित्योब्रह्म" । "नारायणपरंत्रह्म" । "अत्रं
ब्रह्मे"त्यादौ नानांविधोपासनादर्शनात्कथं परिशिवेष्टलिंगधारणान्मुक्तिस्संभवतीति शङ्कानिरासहेतुत्व दढीकरणार्थमित्यतरशब्दोनिर्दिष्टः । प्राकृतकर्मणामनित्यत्वं "पुण्यचितोलोकः क्षीयत''
इत्यादिबहुश्रुतिसिद्धत्वात् कर्मप्रकरणपठित श्रुत्यपेक्षया ब्रह्मप्रकरणपठितायाः "अमृतस्य
देवधारणोभूयास"मित्यादिश्रुतेर्वलवत्वात् । "शिवएकोध्ययिरशवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्य" ।

^{1.} Another reading is शिखायज्ञीपवीत. 2. Another reading is "हरिकेशायोप-वीतिनेरुद्रशिखे"त्यादी भस्मरुद्राक्षादिवच्छिवस्यैवशिखास्त्रश्रवाणाच्छिवलांछनमिति सिद्धं॥

"एकएवर्ध्रो निर्द्वतीयायतस्थे" । "असंख्यातास्सद्द्याणि स्मर्यतेनच्द्रश्यते" ॥ "त्वंदेवानां व्राह्मणानामधिपतिर्विष्णुः क्षच्नियाणामधिपतिः । ब्राह्मणानां ब्राह्मणराश्रीयते"त्वादिषु श्रुतिषु ब्राह्मणानां शिवोपासनस्येव विधेयत्वात्। "योवेखां देवतामतियजते प्रस्वायेदेवतायेच्यवते नपरांप्राप्नोतिपापीयान्भवती"ति श्रुतौ खदेवतापिरत्यागे प्रस्ववाय श्रवणात् । "ब्राह्मणानां शिवोदेवः क्षच्नियाणान्तु माधवः। वैश्यानान्तु तथा ब्रह्मा श्रुद्राणां सुरनायकः" । "ब्राह्मणो भगवान्द्रदः क्षच्नियःपरमोहरिः। पितामद्दस्तथावैश्यो वृष्यस्तुपुरन्द्र" । इत्यादि मनुपारा-श्यादिषु वैदिकत्राह्मणानां शिवदेवत्वश्रवणात् । "अपामे" त्यादिश्रुते"राभूतसंग्रवस्थान-ममृतत्वंहिभाव्यत" इत्यादिस्मृत्या भृतप्रस्त्रयावध्यपेक्षितामृतत्वप्रतिपादनतात्पर्यावधारणात् । यतोसाधारणकारणत्वेन अमृतस्य देवधारणंविधीयते । अतः पश्चपतिस्वस्पत्रद्वाज्ञानाय वेदान्तवाक्ष्यविचारःकर्तव्यः । "सत्यकामस्सत्यसंकत्पस्सोऽन्वेष्टतव्यस्सविजिज्ञासितव्यः" । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्यश्योतव्यो मन्तव्योनिधिध्यासितव्यः" । इत्यादिषु ब्रह्मजिज्ञासाविधिः श्रूयते । "प्रपंचोपश्ममंशान्तंशिवमद्वैतंचतुर्थं मन्यन्ते सआत्मासिवज्ञेयः" । इत्यादि श्रुतिषु आत्मन्शव्दस्य परिश्वप्रतिपादकत्वाज्ञान्यार्थकत्वं ।

अत्र ब्रह्मणोजिज्ञासेति कर्मणिषष्टी नशेषषष्टी । जिज्ञास्योपिक्षतत्वात् । शेषपष्टी-परिग्रहणे । ब्रह्मणःजिज्ञासाकर्मत्व सुपदिश्यते । संबन्धसामान्यनिष्ठत्वात् । एवमपि ब्रह्मणः कर्मत्वसुत्रुज्य सामान्यद्वारेण परोक्षंकल्पयतो व्यर्थप्रयासःस्यादितिचेन्न । प्रधानपरिग्रहे तदेपेक्षितानामप्यर्थात्सिद्धत्वात ।

अत्रस्त्रे । कर्तव्येति पदाध्याहारो नाङ्गीकर्तव्यः । विषयप्रयोजनज्ञानादेव पुरुषव्या-पारसंभवात् । सिद्धान्ते कार्यान्विते पद्शक्त्यनङ्गीकाराच नह्यनुवाददोषः । निष्प्रयोजना-नुवादे दोषाभावात् । कर्तव्यपदाध्याहारमात्रेण च कथमनुवाददोषपरिहारः । "विष्णुरुपां छ यष्टव्योऽजामित्वाये''त्यादौ तव्यप्रत्ययेप्यनुवाददर्शनादप्राप्तत्वादनुवादस्य कर्तव्यपदाध्याहारं विनापि । "तत्त्वसिसं" । "अयमात्माब्रह्में"त्यादि वदनुवादत्वसंभवाचानुवादपरिहाराया-ध्याहारः । नचश्रवणविध्यपेक्षितन्याय विचारार्थत्वादस्यस्वस्य श्रुतिस्त्रयोरेक्धरूप्यार्थ-मध्याहारः । श्रवणाविधेरनङ्गीकारात् । [विधित्वप्रयोजनहृपसंपत्यभावेन नतावदपूर्वविधिः । विचारस्य निर्णयहेतुत्वस्य तात्पर्यमाहकस्य लोकसिद्धत्वात् नचब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं नप्राप्त-मितिवाच्यं विचारमात्रस्यविचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य बह्मप्रमाणस्य तत्साक्षात्कारहेतुत्वस्य च प्राप्ती विचारितवेदान्तज्ञानरूपश्रवणस्य तद्वेतुत्वप्राप्तेः । नापिनियमविधिः । व्यावृत्त्यभावाजनगुरुं-विराहितविचारोव्यावृत्तः । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्त्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन"। "तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्सामित्पाणि श्रोतियं त्रह्मानिष्ठं" । इति विज्ञानार्थं विधीयमान गुरूपसद्नंदृष्टद्वारासंभवे ह्यदृष्ट्रकल्पनायागात् । वेदान्तविचारेणैव विज्ञानार्थंपर्यवस्यतीति सत्य तन्त्रविचारव्यावृत्तेरुपगमादितिविधिनैवसिद्धत्वा] दतएव ''तत्त्वमस्या''दिसहावाक्यार्थप्रतिपान दितभेदाभेदिवचारोयुक्तः । "यथानबस्स्यन्दमानास्समुद्रे" "ब्रह्मविद्वह्मैवभवति"। "ज्ञात्वान शिवंशान्तमत्यन्तमेति"। "नान्यःपन्थाविद्यतेऽयनाये"त्यादौ मुख्यतया जीवब्रह्मैक्योपदेशा-त्रलक्षणार्थोवैदिकः । मुख्यार्थत्यागे ईक्षत्याधिकरणाविरोधापत्तेश्च । "तमेवंविदित्वातिमृत्युमेति नान्युःपन्थाविद्यतेऽयनाय" । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छतिभूतयोनिं समस्त साक्षितमसःपरस्ता"

दित्यादि श्रुतिषु । भिन्नात्मोपासकस्यैव शिवत्वप्राप्त्युपदेशात् । "तरितशोकमात्मवित्"। "आत्मावाऽरेद्रप्टब्य" इत्यादि श्रुतिविहितात्मोपासनस्य भिचात्मविषयत्वं सिद्धं । न परिसंख्याविधिः । साधनान्तरस्य समुचित्यप्राप्त्यभावात् । नचन्यापारान्तरस्य असा-धनस्यापिवृत्यर्थं परिसंख्याविधिः साधनान्तरस्य समुचित्य प्राप्त्यभावात् । नचव्यापारा-न्तरस्य यावज्जीवंवेदान्तविचारःकर्तव्यः । नचव्यापारान्तरमितिवाच्यं । तत्रैव दोषापातात् किंच । संन्यासिनोऽसंन्यासिनो वा व्यापारान्तरानिवृत्तिः । नान्त्यः । अशक्थत्वात् । नाद्यः । संन्यासविधायकेनैव सिद्धत्वात् । "ब्रह्मसंस्थो अमृतत्वमेती"ति छान्दोग्येप्यनन्यव्यापारस्यैव-मुक्तिसाधनत्वश्रवणात् । संपूर्वतिष्ठतेस्समाप्तिवाचित्वस्या''ग्निष्ठोमसंस्थे''त्यादौ दर्शनात् । ब्रह्मसंस्थाशब्दितायाः ब्रह्मणि समाप्तेरनन्यब्यापाररूपत्वात् । "तमेवैकंजानथात्मानमन्या-वाचोविमुञ्चये"त्यथर्वणिके खण्डतएव व्यापारान्तरनिषेधाच । "आसुप्तेरामृतेःकालं नयेद्वेदा-न्तिचितये"त्यादि श्रुतेश्व । तिद्विध्यन्तरिसदस्य व्यापारान्तरिनिषेधस्य नात्रत्रेदोध्यमङ्गीकुत्य वि-धानमंगीकर्तव्यं । अतएव सहकार्यन्तरविधिः । पक्षेणतृतीयं । "यद्वतोविद्याधि(दि)वदि" त्यधि-करणे कैवल्यचन्द्रोद्ये परमाराध्याः । नापूर्वविधिः प्राप्तेरनन्योपायतो नचानियमः । "परिसं-ख्यानाश्रवणादिषु संभवे"दिति । तस्माच्छ्वणविध्यभावाच तदैकरूपायलक्षणाध्याहारौ । अस्तुवाश्रवणविधिः । तदपिनलक्षणाध्याहारौ । सर्वत्र श्रुतिस्त्रयोरैकरूप्यानुमानिकत्वा-त्तस्माद्विषयप्रयोजनप्रतिपादनार्थमिदंसूत्रं ब्रह्मज्ञानस्य इष्यमाणतया प्रयोजनत्वं ब्रह्मणश्च विष-यत्वं श्रौतं । इष्यमाणब्रह्मज्ञानंनविचारमन्तरेणेति विचारःकर्तव्यइत्युपदिश्यते । सदाब्रह्मणो निर्निशेषत्वं । ''परास्यशक्तिविविधैवश्रूयते खाभाविकीज्ञानबलिकयाचे''ति श्रुतिदर्शनात् । जिज्ञास्यब्रह्मणस्सदामूर्तामूर्तत्वं । '''द्वेवावब्रह्मणोरूपे''। ''तदादिमध्यान्तविहीनमेकंविभुं चिदा-नन्दमरूपमद्भतं । उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलाचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं । ध्यात्वामुनिर्ग-च्छितिभृतयोनिंसमस्तसाक्षितमसःपरस्ता''दिखादिषूभयव्यपदेशात् । श्रुतिसङ्कोचेमानाभावात् ।

ननु । निर्विशेषत्रह्मज्ञानमेव तत्त्वज्ञानत्वात्पशुपाशमोचकं न तु सगुणज्ञानं । धर्माणां वाध्यत्वात् । "अथातआदेशो नेतिनेति" "एतद्वैतदक्षरंगार्ग्यस्थूलमनण्वहस्व" मित्यादिना सर्वधर्मनिषेधश्रवणात् । "एकमेवाद्वितीयंत्रह्म" "नेहनानास्तिकिंचन" । इत्यादिना तस्याद्वितीयत्वश्रवणात् । "साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्र्वे" ति श्रुतौगुणनिषेधावगमादितिचेन्न । "नेतिनेती" तिवाक्यानां पूर्ववाक्यप्राप्तमूर्ताम्त्रान्तिचेष्विपरत्वात् । ब्रह्मधर्माणामनिषिद्धत्वात् । तथा च स्त्रं "प्रकृतैतावत्वंहिप्रातिषेधितत्तोष्ट्रवीति च भूय" इति अन्यथानन्दादीनाम पिनिषेधस्त्यात् । अद्वितीयवाक्यानां च "सदेवसौम्येदमप्रआसी"दिति पूर्ववाक्यकवाक्यत्या सप्टेःपूर्वकाले अद्वितीयत्वप्रतीतेः । निर्गुणश्रुतेरि सर्वज्ञतादिषु गुणशब्दप्रयोगाभावेन सत्त्वादि गुणत्रयाभावपरत्वात् । "यस्सर्वज्ञस्पर्वविदि" त्यादिवाक्यविरोधाच्च । रेवणसिद्धमहलसिद्धादि-पूर्वाचार्याणां वैदिकानां सप्टेःपूर्वकाले व्यक्ताव्यक्तोभयप्रपंचोत्पत्तेरभावादद्वैत ब्रह्मवाक्यानि तद्वि-षयानीतितात्पर्यं। तथा श्रेताश्वतरे "यदातमस्तन्नादिवानरात्रिनसन्नचासिच्छवएवकेवलः "अथर्वशिरस्च। "अहमेकःप्रथममासंवर्तामि च भविष्यामि च नान्यःकश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्तः" "नान्य-शिष्य । सर्ववेदान्तेषुगतिसामन्यन्यायेन ब्रह्मणि सष्टेःपूर्वकालएवाद्वैतमवगन्तव्यं । स्विच्यानियान्ति । सर्ववेदान्तेषुगतिसामन्यन्यायेन ब्रह्मणि सष्टेःपूर्वकालएवाद्वैतमवगन्तव्यं ।

^{1.} There seems a good deal left out here. 2. Another reading is द्रावेती.

स्ट्युन्सुखस्य ब्रह्मणः कामनयाबहुभावश्रवणात् । तथा च श्रुतिः । ''सोकामयतबहुस्यां प्रजा-येये"तिअभेदवाक्यान्यपि स्षेष्टेः पूर्वकालेप्रतियोगिसापेक्ष्यभेदस्याभावात्तिद्विषयाण्येव अभेद-वाक्यान्यपि ॥ ''ऐतदात्म्यामिदंसर्वं'' ''सर्वोद्येषरुद्रः'' ''आत्मेवेदंसर्वं'' मिल्यादीनि स्वेच्छया बहुभावमापन्नस्य ब्रह्मणा विश्वाभेदपराणि कार्यकारणयोरभेदश्च सृदादिदृष्टान्तेन । एकविज्ञाने नसर्वविज्ञानप्रतिज्ञा च ''मांयोवेदसर्वान्वेदे' त्यथर्वशिरसि शिवतत्वज्ञोनन सर्वविज्ञान-सिद्धिरितिसिद्धं । सृष्टेःपूर्वकाले जगदुपादानकारणप्रकृतेस्सत्वात्कथमद्वैतिमिति चेत् । तस्या <mark>ईश्वरशक्तित्वेनतद्भिन्नत्वादयस्कान्तस्य</mark> लाहाकर्षणशक्तिबद्वहेर्दाहकशाक्तिवत्तताऽभिन्नादद्यते । तथाच श्रुतिः । ''तादात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगृहामि''ति । ''परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकी <mark>ज्ञानवलिकयाचे''तिच । पराशक्तिश्च शिवस्थेवासाधारणेति श्रुत्यागमपुराणादिषुप्रसिद्धिः।</mark> अतोमुमुक्षुभिरवैदिकजगन्मिथ्याद्वैतवादोनांगीकर्तव्यः ''नेतिनेतां '' त्यादि श्रुतीनां नकेवल-निषेधमुखेन निरवयवब्रह्मनित्यत्ववोधकत्वं। "स्थिरेभिरंगैः पुरुरूपउत्र" इत्यादिश्रुतिष्व-प्राकृतपर्मिश्वर्ळालादिन्यमङ्गळविम्रहाणामपि निल्यत्वश्रवणात् । सदाशेषिशेषत्वन्यवस्थापक-संयुक्तद्वेत²पांचरात्रादिवन्नचांगांगित्वेनसावयवत्ववादिनः । जीववत्सुखदुःसभोक्तृत्वप्रसंगात् । "आकाशवत्सर्वगतश्रपूर्णा"इत्यादिश्रुतिशतभंगप्रसंगाच । सदाघटपटवचात्यन्तभेदवादिनः" । "येनाश्चतंश्चतंभवती''त्यादिप्रतिज्ञादृष्टान्तश्चिति भंगप्रसंगात् ॥ नचरञ्जुसर्पवदेकतरमिथ्या-त्ववादिनः । "सत्यकामस्सत्यसंकल्प" इत्यादि श्रुतिसिद्धस्वाभाविकानन्तकल्याणगुण-भंगप्रसंगात् । "यतोवाइमानिभूतानि जायन्त" इत्यादिश्रुतिविहितजगज्जन्मादिकारणत्वभंग-प्रसंगात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविधायकश्रुतिविरोधात् मूर्तामृतोभयब्रह्मोपासना वैफल्यप्रसंगाच । तस्माद्वयं स्वाभाविकसर्वश्रुतिसमन्वयभेदाभेदवादिन इतिराद्धान्तः । "ज्ञा ज्ञौद्वावजावीशानीशौ '' । ''प्रधानक्षेत्रज्ञपतिग्रीणेश '' इत्यादि श्रुतिष्वाद्वितीयस्य शिवस्य परत्रह्मणस्सर्वज्ञत्वाद्यसाधारणधर्मोपदेशाच्छुद्धचिद्र्पत्वं ॥ खाभाविकाविद्यापाशकद्वत्वाज्जीवस्य जडाजडत्वं सर्वानुभवसिद्धं ।

महदादिजगढुपादानकारणत्वाद्गुणत्रयात्मकप्रकृतेरचिद्रूपत्वं सर्वाधिष्ठानस्य पकस्य परमशिवस्य कथंमूर्तामूर्तत्वमितिचेनमूर्तत्वेन पवनस्य दिगेकदेशवर्तित्वममूर्तत्वेन निखिललोकन्यापकत्वं । प्रधानस्यमहद्दंकार्कालाकालवायुरूपेणामूर्तत्वं । तेजस्सलिलपृथिवी रूपेणमूर्तत्वं च दर्शनादनन्तशक्तिविशिष्टस्य अघटनाघटनसमर्थस्य पराशिवस्य किं वक्तव्यं। "विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्रवेनमोनम'" इलादि वहुश्रुतिवाक्यद्र्शनात् । "शक्तेस्संङ्को-चभावेनसृष्टेःपूर्वं महेश्वरः । निरंशोनिर्गुणश्चेति वेदान्तेषु प्रगीयते ॥ शक्तेविंकासभावेन ह्यनन्तगुणवानिति । प्रोच्यतेभगवान्हद्रः पशुपाशप्रमोचकः । मूर्तामूर्तस्वरूपेण यथा वायुर्विराजते । सदाशिवस्तथाभाति सर्वानुत्रहकारकः । मृतामृर्तजगद्रूपा यथामाया तथा शिवः । मूर्तामूर्तस्वरूपस्यादिति वेदान्तिडिण्डिमः । एतद्वेदान्तहदयमज्ञत्वामोहिताःपरे । श्रुतेरपार्थं कुर्वन्तिलोकेपण्डितमानिनः''॥ इत्यादिनाशैवागमेषु वेदैकदेशमतनिन्दाश्रवणाज्ञत-द्विद्वत्परित्राह्यम् । नतमः प्रकाशवद्भेदाभिदेविरुद्धः । किन्त्वेककालेन वा । दिवारात्रवत्काल-

^{1.} Another reading is निर्भेद.

^{1.} Another reading is निर्भेद. 2. संयुक्तद्वैत means विशिष्टाद्वेत. 3. अत्यंतभेदवादिनः means शुद्धेत. 4. Another reading is विश्वरूपेभ्यश्व ॐनमोनमः.

भेदेन वा। नायः। रूपजातिशब्दार्थगुणगुणिमणिप्रकाशादिष्विवरोधित्वेनैककालेदर्शनात्। द्वैतप्रपंचे। "घटस्सन्घटोभित घटोप्रिय" इत्यत्र नामरूपास्तिभित प्रियाणामेकत्रयोतनात्। चिदानन्दकाद्वैत ब्रह्मण्यनित्यजडदुःखस्त्रभावप्रकृतेः कार्यकारणत्वेनदर्शनात्। तदस्त्रीकारे "निह दृष्टेअनुपपन्नंनाम'" इतिन्यायविरोधाच मरुमरीचिकादिवद्भान्तिमात्रत्वेद्यर्थसिद्धिकियासिद्धे विरोधात्। नद्वितीयः। "द्वासुपणें"त्यादिश्रुत्यनुभवदर्शनात्यंसारदशायां जीवब्रह्मणोर्भेदः। "तत्त्वमसी"त्यायनेकश्रुत्यनुभवदर्शनान्मोक्षदशायामभेदश्च युक्तमेव "सत्यकाम "इति श्रुतौ शिवस्य परब्रह्मणस्सुष्टिस्थितिप्रलयाविभीवतिरोधानकामस्य सत्यत्वेन व्यवस्थापनादैन्द्रजालग्राक्तरप्रंचस्य नव्यवहारमात्रसत्यत्वं। नाध्यासोपपत्तिश्च। कारणसत्यत्वेन कार्यस्य सत्यत्वमिति नियमात्। निर्विशेषस्य निष्क्रियस्य ब्रह्मणः जिज्ञास्यत्वायोगात्तत्रारोपित प्रधानसत्त्वगुणप्रतिविवितमिथ्याभृतेश्वरशवलब्रह्मणः युक्तमितिचेत्। "यन्मनसा नमनुते येनाहुर्मनोमतं। तदेवब्रह्मत्वंविद्धि। नेदं यदिद्मुपासत" इत्यादि श्रुतेः। पूर्ववाक्योपात्तवागिन्द्रयायप्राह्मत्वद्वारा प्रधानवाक्येकतया सर्वेन्द्रियसाक्षभूतब्रह्मस्तुतिपरत्वात् सगुणोप्तान्वागिन्द्रयायप्रह्मत्वद्वारा प्रधानवाक्येकतया सर्वेन्द्रयसाक्षभूतब्रह्मस्तुतिपरत्वात् सगुणोप्तानस्याप्युपक्रमादि सिद्धत्वादन्यथागारुडमान्तिकयोर्प्यसंभवप्रसंगाच। सगुणब्रह्मत्वेश्वर्वाद्विकं कत्पितमिति चेत्तद्विधायकप्रात्यक्षिक वेदवेदान्तेतिहासपुराणागमादीनां भाक्तिक्रयान्त्वात्त्वात्त्रसाक्षम्यात्वात्वात्त्वात्त्वात्त्रसाक्षस्यात्।

असतिकल्पितेऽविदेश्वरे कृत्रिमसालग्राम³इव भक्तिश्रद्धाविश्वासाः कस्य वा भवेयुः । कथं किएतेश्वरा नानाविधकर्माराधितस्सन् विचित्रफलदाताभवेत् । "मातृदेवोभव । पितृदेवोभव । आचार्यदेवोभवे " त्यादिविधयोपि परिहृता इत्यसंभाष्यमायातं । चैतन्यअध्यस्तैश्वरत्व विशिष्ठेश्वराद्रज्जुसर्पादिवद्भयमपि नस्यात् । श्रूयतेचापरोक्षविद्यावता-मिप सूर्यादीनां भयं । "भीषास्माद्वातः पवत" इत्यादिना । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीज्ञानी-शौ"। "अजोह्येको जुषमाणोनुरोते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य" इत्यादिश्रुतिषु जीवब्रह्मणोरजन्यत्वप्रदर्शनेन कल्पितत्ववादोह्यवैदिकः । किंच निर्विशेषब्रह्माणे किंप्रमाणं प्रवर्तते ॥ शब्दस्य शक्यतावच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकपुरस्सरं शक्तिलक्षणयोः प्रवृत्तेः । अनु-मानस्य पक्षतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकादि पुरस्सरं प्रवृत्तेः तद्नुकूलतर्काणां वा व्याप्ति-मूलत्वेन व्याप्तितावच्छेदकादि पुरस्सरं प्रवृत्तेः। निर्विशेषज्ञानस्य संशयविपर्ययादि निवर्तकत्वा-भावात् । समानप्रकारकसमानविषयकनिश्चयस्यैव विपर्ययादिनिवर्तकत्वादन्यथा द्रव्यत्वेन घटनिश्चये गेहे घटे। नवेति संशयोनस्यात् । ईश्वरस्खनिष्ठवाध्यधर्मातिरिक्तधर्माश्रयोवा । स्वज्ञानवाध्यधर्माश्रयावा धर्मत्वाद्घटवत् आत्मत्वाद्देवदत्तवत् । सत्यकामाद्यः न ब्रह्मसा-क्षात्कारबाध्याः । ईश्वरेतरावृत्तित्वादीश्वरत्ववत् । नचाप्रयोजकत्वं निर्धर्मिके वस्तुनिसाधकप्रमा-णसत्त्वासत्त्वाभ्यां "मम माता वन्ध्ये" तिवद्वचनव्याघाते सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसंगस्यैव विप-क्षबाधकत्वात्तदयुक्तं । ''आत्मावाऽरेद्रष्टव्य'' इतिश्रुतौ परमात्मसाक्षात्कारफलमनूच तत्साधन-त्वेन श्रवणं विधीयत इत्यनुपपन्नं । "श्रुश्रवण" इतिधातोरशब्दकर्मतया श्रवणज्ञानार्थकत्वात्तस्य चिवधेयत्वादध्ययनविध्यवच्छिन्न वेदाध्ययनादेव श्रवणज्ञानस्य वृत्तत्वात् । नच''वेदार्थं-श्रुणाती''त्यादिप्रयोगदर्शनादर्थज्ञानेपिधाताइशाक्तिरितिबाच्यं । तत्र लक्षणयैवापपत्तौ शक्तिद्वय-

^{1.} Another reading is नहिद्छेरनुपपनं. 2. The original reads: "सालग्रावाइव".

कल्पनात् । ''बीणानादंश्यणोती''त्यादावर्थज्ञानाभावेन वैपरीत्यशङ्कानवकाशात् । अस्तुवार्थ-<mark>ज्ञानेपि शक्तिस्तथापि तदपि नविधेयः।</mark> अधीतसांगाध्ययनस्य विदितपद्पदार्थसंगतः। "स्रत्यंज्ञानमनन्त्रंब्रह्मे"त्यादिवाक्यविधेर्नैव ज्ञातत्वात् । नन्वापातप्रतिपत्तिः । सावधारणा-त्मकंतु ज्ञानमध्ययनमात्राच्यत इति चेन्न । तस्यापि भ्रमरकृमिवत्खाभाविकाविद्या-निवृत्तिपूर्वेक गुरुकरुणाकटाक्षप्राप्तत्वेनविष्यनर्हितत्वात् । नचातएवविचारः श्रवणशब्देनविविध-तइतिवाच्यं विधौलक्षणापत्तिरिति चेन्न । ''सहोवाच'नवाऽरेपत्युःकामाय पतिःप्रियो-भवती" त्यारम्य "आत्मनस्तुकामाय सर्वंप्रियोभवती"त्यन्तेन आत्मनएव निरतिशयसुख-<mark>खरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वमुक्त्वा ''आत्मनिविज्ञातइदंसर्वविदितं'' ''एतावक्रे खत्व-</mark> मृतत्विम "त्युपसंहारादात्मज्ञानमेव तत्प्राप्त्युपायमिति निश्वीयते । तथाच तादशमात्मज्ञानं <mark>इष्टव्यमित्यन्</mark>य तत्फलवत्साधनाकाङ्क्षायां ''श्रोतव्य'' इत्यादिना साधनविधिरिति निर्श्वायते । शाब्दज्ञाने ह्यसाधारणकारणतया विचारएव लक्षणयाविधेयोऽवगम्यते । "तंत्वीपनिषदंपुरुषं पृच्छामि"। "नावेदविन्मनुतेतंबृहन्तं " "नैपातर्केणमतिरापनेथे" त्यादि श्रुत्युपनिपन्मात्रे ब्रह्मणि मानान्तराभावात् । ''द्रप्रव्य''इत्यत्र दर्शनसाधनाकाङ्कायां वेदान्तवाक्यमेवतत्साधनं । तच्चाविचारितं । नानिश्वयाधायकामिति मनननिधिध्यासना सहक्रतं । विचारितवेदान्तवाक्य मात्मसाक्षात्कारेहेतुरित्ययमर्थस्सम्पद्यते । नच विधौ लक्षणाकाप्यदृष्टचरी । "अर्धमन्तर्वेदि-मिनोति अर्थवहिर्वेदी''त्यत्रदेशिकविशेषलक्षणायाः।''जातपुत्रः'''कृष्णकेशोम्रीनाद्धीते''त्यत्र वयोविशेषळक्षणायाः''उचैरूक्चाकियत''इत्यादौ क्रगादि पदे वेदलक्षणायाः॥''यावतो²ऽश्वान् प्रतिगृह्णीया''दित्यत्र निजार्थलक्षणायाः ''नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं'' ''नार्षयंग्रणीते''त्यादौ पर्युदासल-क्षणायाः ''न कलंजंभक्षये'' दित्यादिपुरुषार्थनिषेधेषु वलवदनिष्टसाधनतालक्षणाया बहुलब्धेः । तसाह्रक्षणयाविचारविधिर्युक्तः । ननु विचारोपि विचार्यनिर्णयहेतुत्वेन ठोकसिद्धत्वात्कथं-विधेयइतिचेन्न । अपूर्वविध्यसंभवेषि नियमविधेरवकाशोस्तु । तथाहि । विधिस्त्रिविधः । अपूर्व विधिः । नियमविधिः । परिसंख्याविधिश्चेति । तत्र कालत्रयेपिमानान्तराप्राप्तस्य प्राप्तिफलो विधिराद्यः । यथा '' ब्रॉहीन्प्रोक्षती''त्यत्र विधिव्यतिरेकेणप्रोक्षणं केनापिनप्राप्तं । पक्षप्राप्तस्या-प्राप्त्यंशपरिपूर्णफलोविधिर्द्वितीयः । यथा ''ब्रीहीनवहन्ती''त्यत्र विध्यभावेषि पुरोडाशप्रकृति-द्रव्याणां त्रीहीणां तण्डुलहोष्यापेक्षणादेव अवहननं प्राप्यत इति नापूर्वविधिः । किंत्वाक्षेपाच-खविद्ळनमिपप्राप्नुयादिति तदानीमप्यवहननप्राप्त्यर्थं। द्वयोरेकत्रनित्यप्राप्तावितरनिवृत्तिफलक-विधिस्तृर्तायः । यथा ''इमामगृभणत्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमाधत्त '' इत्यत्र लिंगादेव मन्तो रशनाग्रहणे नित्यंप्राप्नोतीति नापूर्वनियमविधी । किंतु िळगविशेषादश्वाभिधान्यामिव गर्दभाभिधान्यामिष मन्तःप्राप्नुयात् इतितान्निवृत्यर्थः ॥ एवंच ''व्रीहीनवहन्ती''तिव''च्छ्रो-तब्य'' इति नियमविधिः ॥ नचब्यावृत्त्यभावः । शारीरात्मविचारस्य ब्यावृत्तत्वात् । न च तस्य माक्षसाधनज्ञाने प्राप्त्यभावः । ''द्वासुपर्णीं '' ''द्वेब्रह्मणी '' त्यादि वाक्यादापातप्र-तिपत्तिदशायां तस्यापि प्राप्तिसंभवात् । नच वस्तुतस्साधनान्तरप्राप्तावेव नियमविधिः । अपूर्वीयबीहीषु नखिवदळनस्याप्राप्तेर्नियमोनस्यात् । कथंचित्तण्डुळीभावमात्रे नियमोऽत्रापि आत्मज्ञानत्वेन जीवात्मविचाराप्राप्त्या परमात्मविचारो नियमविधिरस्तु ।

^{1.} The original reads: अत्राहुषी. 2. The original reads: पानक्षोभ्य.

इहआत्मन् शब्दस्य ।''इदंसर्वयदयमात्मा'''आत्मनिविज्ञाते इदंसर्वविज्ञातामि''त्यादि प्रक-रणपर्यालोचनयापरमात्मपरत्वात् । समन्वयस्त्रे । एकोरामसिद्धभगवत्पादाचार्यैः । "श्रीतव्य" इत्यत्रात्मज्ञानविधिर्निराकृतः । न तु ज्ञानोद्देशेनविचारविधिरितिताद्वरोधइतिनिर्णायते । तस्मा-द्विचारविधौ न किंचिद्वाधकमिलोवंस्थिते श्रवणविधेरपेक्षिताधिकारिविषयफलत्रयमागमिक-न्यायेननिणीतमिदंसूत्रं । "अथातोबह्याजैज्ञासे" त्यल अनुवादपरिहाराय शास्त्रेषु पुरुषप्रवृत्तिः सिद्धयेच कर्तव्येतिपदमध्याहर्तव्यं । जिज्ञासापदेन विचारोलक्षणीयः । नचाजिज्ञासापदेन लक्षणायुक्ता । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याशक्ततया समुदायलक्षणानुपपत्तेरिति चेन । सन्प्रत्य-येन जहल्लक्षणयाविचारो बोध्यते । प्रकृत्या च साध्यज्ञानमजहल्लक्षणयोच्यते । कैश्वित्प्रकृते-स्सिद्धज्ञानमात्रमंगीकृत्य साध्यज्ञानेपि जहस्रक्षणेवेत्युक्तं । सिद्धतयोपस्थितौ साधनान्वयायोगेन साध्यतयोपस्थितेरावर्यकत्वात् । प्रकृतिलक्षणावर्यकीतिलक्षणाद्वयमेव शांभवानन्द शिवा-नन्दाभाष्रेतं । अत्र केचित् । प्रकृतिप्रखयसमुदायएकैवलक्षणा । नचवाक्येलक्षणाऽदृष्टचरी"अ-र्धमन्तर्वेदिमिनोति अर्धवहिर्वेदी''खत्र''विषंभुद्धे''त्यादौ च दष्टत्वात्। नचशक्यसंबंधाभावः। समुदायशक्याभावेपि समुदायशक्यसंबंधादेव तदुपपत्तेः । साचाजहति । नचैकरूपेणैकिकया भावान्नचैकस्येति वाच्यं। तस्याप्रामाणिकत्वात्। "छत्रिणोगच्छन्ती" सत्रापिछत्रित्वेनाच्छत्रित्वे नचैकान्वियतृत्वं । न गमनकर्तृत्वेन गन्तारो गच्छन्तीतिप्रसंगात् । शाब्दोधियावच्छेदप्रकार-तानियमात् । गन्तृत्वस्यावच्छेदकत्वे मुख्यार्थस्यापि लक्षकत्वप्रसंगान्नचेष्टापत्तिः । मुख्यार्थ-संबन्धाभावात् । एतदतिरेकेण मुख्यार्थकल्पनाप्रसंगादतोनैकरूपेणैकिकयान्वयत्वं । किंतु छित्रत्वेनाच्छात्रित्वेनचनानारूपेणैव । अतएव ''काकेभ्यो दिधरक्ष्यतामि''त्यत्रापिकाकत्वाद्याका-रेणैविकियान्वयः । नदभ्युपघातुकत्वाद्याकारेण । नचैकवृत्त्युपस्थापितानां परस्परमनन्वयात् । नविवादज्ञानयोरनन्वयस्यादितिवाच्यं । तयोभिन्नवृत्त्युपस्थितत्वात् । मुख्यार्थस्य लक्षणात्वाभा-वेनाजहरूक्षणास्थलेसर्वत्र वृत्तिद्वयांगीकारात् । नचसकृदुचरितस्य वृत्तिद्वयमप्युत्पन्नं "गंगायां घोषमत्स्या''वित्यत्र दष्टत्वात् नच तीरस्यव्यापारः । तात्पर्यपर्यवसानात् । तात्पर्यपर्यवसानस्यैव भेदकता तस्मात्समुदाये जहह्रक्षणायां निकंचिद्वाधकं । वस्तुतस्तु जिज्ञासापदं तन्त्रेणोपात्तं । तन्त्रैणैकेन जहस्रक्षणयाविचारोबोध्यते । इतरेणेष्यमाणं ज्ञानमभिधयाबोध्यतेतिनिकांचिद्नुपपन्नं एवमेकलक्षणयैवोपपत्तौनलक्षणाद्वयंगौरवात् । प्रत्ययलक्षणायाःकाप्यदृष्टचरत्वाच । किंचेष्य माणज्ञानत्यागेन तस्यैवपुनस्खीकारात् । वान्तभोजनन्यायप्रसंगः । अपिचज्ञानस्यफलवृत्वाच । अनुपपत्तोहि न साध्यत्वं लक्ष्यं । तत्र मेक्षिसाधनस्यैव फलत्विमिति तदंशोपिलक्ष्यते । न चेष्टापत्तिः । तस्यार्थिकत्वकथनविरोधात् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्व-निश्चयाच । जिज्ञासापदेन ग्रन्थविरोधाचाहुः । वाक्येतावक्नैकलक्षणासंभवति । शक्य-संबन्धस्य लक्षणात्वात् । शब्दान्वयबाधे शब्दोपास्थितस्यैव विषयप्रसक्त्या सर्वशक्तिकल्पने गौरवादनन्वयलब्धस्य शब्दार्थत्वात् । नच शक्यसंवन्धेने।पस्थितस्यापि तात्पर्यवशाद्विषय-त्वमंगीकियत इति शक्यभेदेतत्संबन्धानामपि भेदात्कथमेकत्वं । एवंचार्थवादादिस्थेलेपि पदानामेव वाक्यार्थद्वारा प्राशस्त्यादिलक्षकत्वं प्रत्येकमेव । नतु वाक्ये । कदाचिव्यास-ज्यवात्तिलक्षणापदानां तदर्थानां तत्संबन्धानां च नानात्वे लक्षणायाः एकत्वासंभवात् । एवंच । वाक्यार्थसंबन्धेन यत्र वस्त्वन्तरंपदैर्लक्ष्यते तत्र वाक्यलक्षणा ॥ यथा "अर्धमन्त-

वेंदी"त्यादौ । तक्क्रिक्षा पदलक्षणेति शास्त्रे व्यवहारः । एवं स्थितेप्रकृते समुदायेनैकलक्षणा । समुदाये संबन्धादेव तदुपपत्तिरिति वदतां च कथमेकत्वं । समुदायिनां भेदेन तत्सं-वन्थस्यापि भेदात् । नचैकप्रतीतिजनकत्वेन लक्षणानामेकत्विमष्टापत्तिः । तथा सत्यन्यतर-<mark>लक्षणैव विचारोपास्थितौ । लक्षणाद्वयेना</mark>पि तदुपस्थित्यंगीकाराद्वैयर्थ्यात् । यतु ''च्छित्रणोगच्छ-न्ती"स्त्र नचवहुवचनानुपपत्तिः। "गंगायां घोषमस्या"विस्तत्र बृत्तिद्वयवचनानामेकवचन-स्यैव साधुत्वापपत्तेः । "अद्तिःपाशानि"त्यत्रैवावयवसाधुत्वेनवा साधुत्वात् । नचशक्यसं-वन्धाभावः । समुदायसमुदायिनोरभेदसंवन्धात् । तयोरभेदेपिप्रत्यययोर्वेचित्र्यस्यसर्वसंप्रति-<mark>पत्तेः । शक्यतावच्छेदक भिन्नधर्मेणोपस्थितेरेव लक्ष्यत्वप्रयोजकत्वात् । न च जहहक्षणातोभेद-</mark> प्रसंगः । स्पान्तरेणोपस्थितस्यापि । स्वार्थस्य क्रियान्वयात् । "काकेभ्योदधिरक्ष्यता" मिल्यत्र <mark>दध्युपघातुकत्वप्रकारकवोधस्यानुभविकस्य अन्यथोपपादयितुमशक्यत्वाच । वस्तुतस्तु</mark> यत्रछञ्यच्छित्रिसमुदायत्वेनरूपेण गमनान्वयप्रतिपत्त्यर्थं छित्रणो गच्छन्तीतिवाक्यप्रयोगः। तत्र जहस्रक्षणया शक्याशक्योपस्थितिर्दुर्वारा। अतएव गुहाधिकरणे मंचनपण्डितीय। "ऋतं पिवन्तौ " इत्यत्र पिवदपिवत्समुदायलक्षणायाः अजहस्रक्षणा प्रतिपादिता । एवंच <mark>लिङ्गसमुदायाधिकरणे उपधानयोगितया गणत्वे स्वार्थोप्यंतर्भृत इति न वृत्तिद्वयविरोध</mark> इत्युक्तं । कैवल्यप्रकाशे व्याख्यातं च परमशिवाराध्यभद्वाचार्येण ॥ उपधानयोगितया गणस्य लक्ष्यता इति । यदि च वृत्तिद्वयमिष तात्पर्यवशात्सकृदुचरितस्याप्यक्षीकृत्य । छित्रित्वाच्छित्रित्वप्रकारकवोधेच्छतया छित्रिणागच्छन्तीति वाक्यमङ्गाकृत्य । ''गङ्गायां घोष-मत्स्या"वित्यत्रैव वृत्तिद्वयव्यापारोप्यङ्गीकियते । अङ्गीकियतां । नचैव तावता उक्त-स्थेळ लक्षणया शक्याशक्योपस्थितिर्वारियतुं शक्येत्यवश्याभ्युपेयत्वात् । अजहलक्षण-निरासायास्सँद्वैफल्यमितिदिक्।

कल्पनापि निरस्ता । एकेन विचारलक्षणाया इतरेणापि साध्यावस्थाज्ञानलक्षणाया अप्युक्तकमेणावइयक्त्वेन पदद्वयं कल्पियत्वा । पदद्वयेऽपिलक्षणाङ्गीकारापेक्षया एकस्मिन् श्रुतपदे प्रकृतिप्रत्ययलक्षणाद्वयक्त्पनात्द्वावेव लघुतरत्वात् । विचारलक्षणापि न समुदायेयुक्ता ।
उक्तयुक्तेः । प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा तल्लक्षणकत्वान्यतर्वयथ्यादिति । यनु शतृप्रत्ययस्य
लक्षकत्वं नदृष्टमिति तचा । "सक्तून् जुहोति" इत्यत्र द्वितीयायाः करणत्वलक्षकत्वस्य
प्रयोजनविशेषेण " हविष्यमभिघारयती "त्यत्र तृतीयाद्वितीययोः कर्मत्वाधारकत्वलक्षकत्वस्य आख्यातस्य प्रकृत्यकर्तृवादिना "रथोगच्छती"त्यादौ व्यापारलक्षकत्वस्य फलानुकूलव्यापारार्थवादिनामपि "जानातीच्छितद्वेष्टियतते"त्यादौ कियानुकूल प्रकृतिव्यापारयोरप्रतितेः ।
ज्ञानाद्याश्रयत्वप्रतीतेः । "नर्यती"त्यादौच नाशप्रतियोगित्वप्रतीतेराश्रयत्वप्रतियोगित्वलक्षकत्वस्य बहुळानुपलिच्धः । गुहाधिकरण पूर्वपक्षे । "ऋतं पिवन्तौ" इत्यत्र बुद्धिक्षेत्रज्ञ साधारणार्थं शतृप्रत्ययस्य कर्तृत्वशक्तस्य कारकत्वमात्रलक्षणाया दूर्वासीये प्रतिपादनाच ।

न च प्रत्ययान्तरस्य लक्षकत्वेपि सन् प्रत्ययेपि कापि लक्षणानदृष्टेति वाच्यं। 'अइमा-छुठिषति(ते)' 'कूलंपिपतिषतीं²' त्यादौ व्यापारमात्रे लक्षणायाः दृष्टत्वात् अत एव " धातोः कर्मणस्समानकर्तृकादिच्छायांवे "तिस्त्रे "आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानमि "त्युपसंचोद-यित्वा । ''नवात्रल्यकारणत्वादिच्छ्या हि प्रवृत्तितं उपलब्धे''रितिवार्तिकेन इच्छाकार्ये व्यापारे लक्षणायाः प्रयोगइत्युक्तेरचेतनेच्छा तादिच्छाकायस्याप्यभावात् । तत्र "ऋचा-उपमानाद्धे " इति वार्तिकेन इच्छासदृशोव्यापारेपि गौणप्रयोग इति पतंजिलभाष्ये प्रपंचितं । कैय्यटश्व । तथा सति ''गोणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसंप्रत्यय '' इति न्यायेन इच्छासदशो प्रयोगो नस्यादित्याशङ्कय गौणमुख्यन्यायश्च कचिल्रक्ष्यानुरोधिनाप्यज्ञीक्रियत इति समा-द्धे । ईक्षत्यधिकरणे । "कूलं पिपतिषती "त्यत्र दूर्वास भगवत्पादाचार्ये र्रक्षणाया अजी-काराच । तस्मा(त्सन्) त्वतप्रत्यये लक्षणानास्तीति वचोरिक्तं । यदपि "वान्तभोजनन्याय" इति तन्न । प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वेन नवोध्यते साध्यता । किन्तु "लक्षणया प्रकृत्यैवे" तिवाधकभेदस्वीकारमात्रेण वान्तभोजनन्यायासंभवात् । साध्यत्वस्या त्यागेन त्यक्तपुनः स्वी-काराभावात् । यदप्रार्थिकत्वकथनं विरोधइति तदपि न । ज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति ज्ञानं साध्यत्वेनाद्दिश्य साधनं विचारा विधीयते । तत्र सिद्धत्वेनापस्थिता साधनाकांक्षानेति साध्यतामात्रं लक्ष्यते । यावताविना शब्दान्वयापर्यवसानं तावन्मात्रं लक्षणीयं । तास्म-न्पर्यव(सिते)स्थित विधेः पुरुषप्रवृत्ति पर्यवसितत्वात्तस्याश्च निष्फलासंभवात्फलवत्वसिद्धये मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्य कल्प्यत इति आर्थिकत्वं। तस्य भवतामेव तु तद्दष्ट्यादुरुत्तरं। ज्ञानस्य प्रत्ययार्थेच्छया विषयत्वेनान्वये ज्ञानमात्रस्यानिष्प्रमाणत्वेन ब्रह्मज्ञानस्यैवेष्यमाणत्वेन श्रीतत्वप्रसङ्गादेवंच । इदमप्यपरं प्रत्येय विचारलक्षणायां बीजं । यदाचार्याणां मोक्षसाधनस्यार्थित्वकथनं अन्यथोक्तरीत्या श्रौतत्वप्रसङ्गात् । यदिप प्रत्यया-नामिलादि तदिप नापेक्षितिवचारस्य प्रकृत्यर्थज्ञानं प्रति साधनत्वेनान्वयात् । इच्छया

^{1.} The original reads : हविष्यमविधारयति. 3. The original reads : प्रवृत्ततः

^{2.} The original reads: पिविषति. 4. The original reads: संप्रत्याय.

विषयविषयिभावेनान्वयः । विचारस्य तु साध्यसाधनभावेनेति प्रकृत्यर्थान्वितस्यार्था-भिधाने (न) कश्चिद्विशेषः । यदिप जिज्ञासापदेन विरोधइति तन्न । प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरिप लक्षकत्वे पदस्य सकलस्य लक्षकत्वात्तदाभिधानोपपत्तेः । ज्ञानस्य प्रकृत्यर्थस्य साध्यत्व ळक्षणाया विचारळक्षणाकथनेनैव कथित प्रायत्वात् । तामनभिधाय विचारमनपेक्षेति । विचारलक्षणाभिधानोपपत्तेश्व । तस्माछक्षणाद्वयमेव परमानन्दाराध्येन निर्णीतं ॥ एकोराम-सिद्धाराध्य भगवत्पादाचार्यादिभिः स्वीकृतत्वादेतदेव सम्यगुपादेयं ॥

(॥ शिवस्य परब्रह्मत्वकथनं ॥)

ननु '' असद्वा इदमग्रआसीत्ततो वै सदजायत'' । '' अमूलमनाधाराइमाः प्र<mark>जाः</mark> प्रजायन्ते "। " नकदाचिद्नीदृशं जगदि" त्यादिना जगतः असत्कारणत्यानादित्वे प्रतिपा-दिते । तस्य नकर्त्रपेक्षिता सृचिता । " ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेते" त्यादी यागा-दिकर्मणां जीवकर्तृकत्व फलदातृत्व दर्शनाचेतनशारीरव्यतिरिक्तेश्वरसद्भावे मानाभावात् । तेन प्रयोजनाद्र्शनात् । अदृष्टद्वारा जीवानामेव कर्तृत्वाङ्गीकारात् । लोके सुखदुःखमो-क्तृत्वदर्शनात्परमेश्वरकर्तृत्वे वैषम्यनैर्षृण्यापत्या ईश्वरत्वमङ्ग प्रसङ्गात् । ईश्वरेण न किंचि-त्प्रयोजनं सिद्धं। उत जडकर्मणां जीवानां च फलदातृत्वासंभवार्त्सवेज्ञश्वरसद्भावे कार्य-त्वाद्घटवदित्यनुमानेन ईश्वरत्वाङ्गीकारे "आत्मा वा इदमय आसीत् " "ब्रह्म वा इद-मत्र आसीत्"। "हिरण्यगर्भस्समवर्ततांत्रे भृतस्य जातःपतिरेक आसीत्"। "ॐ मिले-काक्षरं ब्रह्म" "असावादित्योब्रह्म" । "नमस्तेवायो । त्वमेव प्रत्यक्षंब्रह्मासि" । "गणानांत्वा गणपतिं ह्वामहे" ॥ "विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः"। "एको हवैनारायण आसीत्"॥ न ब्रह्मा नेशा-नोनाप्तिष्टोमो नेमेद्यावाप्टथिवी"। "अथ पुरुषो हवै नारायणो कामयत । प्रजास्सजेयेति"। "नारायणाद्रह्मा जायते । नारायणाद्रुद्रो जायते " । "सदेवसौम्येदमयआसीत् "। "एकमेवाद्वितीयं (ब्रह्म)"। "मनोवैब्रह्मेति"। "चक्षुर्वैब्रह्मेति" "श्रोत्रं वै ब्रह्मेति" "सं ब्रह्म कं ब्रह्म अन्नं ब्रह्म" इत्यादिना बहुविप्रातिपत्तिदर्शनात् । शिवस्येकस्येव कथं ब्रह्मस्विमिति चेन्न । "अमीषोमीयं पशुमालभेते''त्यत्र "द्विपादश्चतुष्पादश्च पशव" इति श्रुत्या द्विपाचतु-ष्पादश्च पशुशब्दवाच्यत्वेन निर्देशात्सन्देहे— "छागस्य वपाया मेदसो ऽनुबृही "ति श्रुत्यन्तरेण छागपशुत्व निर्णयवचिछवस्य ब्रह्मत्वं प्राह्मं ।

अतः । " यतोवा इमानि भृतानि जायन्ते " त्यादिषु जगजनमादिकारणत्वं ब्रह्म-लक्षणमुक्तं परमेश्वरस्य । त्रिगुणात्मक शक्तयवच्छिन्न हिरण्यगर्भ नारायण कालस्द्रादीनां नेश्वरत्वं । तेषामेकैककर्तृत्वेन जगजन्मादिकर्तृत्वाभावादतएव सूत्रकारेण "जन्माद्यस्ययत" इति निर्दिष्टं। ब्रह्मोत्तरखण्डे "यस्याज्ञया जगत्स्नष्टाविरिचिः पालको हरिः। संहर्ता काल-रद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिन " इति जगदुत्पत्त्यादीनां प्रयोजक कर्तृत्वंशिवस्येव निर्दिष्टं। किंच। "मायांतु प्रकृतिं विद्यान्मायिनंतुमहेश्वरं। तस्यावयवभूतोत्थं व्याप्तं सर्वमिदं-जगत्। " इति मायां प्रकृतिं कारणं विद्यात्" मायिनं तु महेश्वरं विद्यादित्यनेन मायायाः

^{1.} Another reading is: एकोनारायण आसीत्.

^{2.} The original reads : विन्दात्.

परमेश्वराधीनत्वमुक्तं । अतएव वशीकृत मायात्वात्खतन्त्र इति । तस्यांशभूतैः ब्रह्मविष्णु-कालरुद्रादिभि श्वेतन्यं व्याप्तं सर्वभिदं जगदित्युक्तं । तथाधर्वशिरसि । ''देवाहवै खर्ग-लोकमगमन् । ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति । सोव्रवीदहमेकः प्रथममासं वर्तामि चभाविष्यामि च नान्यः कथन मत्तोव्यतिरिक्त " इत्यादिना शिवस्यैव त्रैकालिकाबाध्यत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वकारणत्व सर्वशब्दवाच्यत्व सर्वेश्वरत्व सर्वात्मकत्व ब्रह्मत्वं प्रतिपादितं। काण्वशाखायां "यःपृथिव्यांतिष्ठन्नि "त्यादिना पृथिव्याद्यष्टमूर्तिस्वरूपस्येव ब्रह्मत्वकथनाना-न्यस्य शङ्खचकविशिष्टदेवतायाः भूतभौतिकसृष्टिकर्तृत्वेनेश्वरत्वं । न चावयवव्यत्पत्या विष्णारिप पृथिव्यादि शरीरत्वमन्तर्यामित्वंच संभवतीतिवाच्यं । अष्टमूर्तित्वं शिवस्यव प्रसिद्धत्वात् विष्णोरन्तर्यामित्वाप्रसिद्धेः। नचोभयो दिशवकेशवयोः अन्तर्यामित्वमष्टमूर्तित्वं च वक्तुं युक्तं । उभयोरेकशरीराभावात् । स्वतन्त्रयोरुभयोरिप नियन्तृत्वे जगतामुत्पत्ति-स्थितिसंहाराणां युगपत्संभवे विश्वविलयानापत्तेः। "सोंतरादन्तरंप्राविशत्। दिशश्वान्तरं प्राविशत्" "योरुद्रोमी योअप्स यओषधीषु योरुद्रो विश्वाभुवनान्याविवेश तस्मेरुद्रायनम" इत्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्यैव सर्वात्मकत्व सर्वान्तर्यामित्वदर्शनात् । " योवदादै।खरःप्रोक्त" इत्यारभ्य "यःपरस्समहेश्वर" इत्यन्तेन अकारोकारमकारवाच्य ब्रह्मविष्णुकालरुद्राणां महेश्वरे विलयः प्रतिपादितः। तस्मानेतरेषां ब्रह्मत्वं। उत्। ''ईशानस्सर्वविद्याना''मिल्यारभ्य ''सदाशिवोमि''त्यन्तेन तस्यैव ब्रह्मत्वं प्रणवप्रतिपाद्यत्वमुक्तं। ''तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमंचदैवतं । पतिं पतीनां प्रथमंपुरस्ताद्विदामदेवंपरमेशमी छ्य मि" ति श्वेताश्वतरे ब्रह्मविष्णुरुद्रा(दिदेवा)दीनां नियन्तृत्वेनेश्वरं विदामोजानीमः। नान्यथेश्वरं जानीम इति निर्णी-यते।"सोमःपवतेर्जनितामतीनां जनिता दिवो जनितापृथिव्याः जनितामेर्जनितासूर्यस्य जनिते-न्द्रस्य जनिताथविष्णोरि''ति यजुर्वेदे । बुद्धचादिविष्ण्वन्तजगत्कार्णत्वं तस्यैवोपपन्नं । सोम-प्रकरण पठितत्वाच सोमलतापरत्वं। अचेतनसोमलतायास्सर्वकारणत्वासंभवात्। अथर्वणिश-खायांच ।''ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रास्ते संप्रस्येत । सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतै निकारणं कारणानां ध्याता कारणं तु घ्येयः। सर्वेश्वर्यसंपन्नस्सर्वेश्वरक्शंभुराकाशमध्ये ध्रुवं(स्तब्ध्वा) सर्वाधिक''मित्युपकम्य ''शिवएकोध्येयिशवंकरस्सर्वमन्यत्परित्यज्य'' इत्यन्तेन मुमुक्षूणामितरनिषेधपूर्वक शिवोपासनमेवोपपादितं । ''उतामृतत्वस्येशानः'' । ''सर्वमिदं-शिवएव विजानीहि । गुद्धोनिरंजनो विशुरद्धयं शिवमेकं" "शिवमद्दैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा सविज्ञेयः'' ''शिवोऽद्वैतः''। ''एकएवरुद्रो नद्वितीयायतस्थे'' ''नसन्नचासच्छिवएव केवलः''। " विश्वाधिको रुद्रो महर्षिरि" त्यादि श्रुतिभिश्चित्रवस्याद्वितीयत्व प्रतिपादनाच्छिवएव पर इति निश्चीयते । किंच । ''उमासहाय''मिल्यारभ्य ''सब्रह्मासिशवस्सहरिस्सेन्द्रस्सोक्षरःपरमस्वराडि'' त्यन्तेन शिवस्य कार्यकारणत्वोपदेशान्नान्येषां ब्रह्मत्वं युक्तं । "अन्नं ब्रह्मे"त्यादिवत्स्तुातिमात्र मेव । किंच । "सर्वोवैरुद्रः" । "सर्वं खिल्वदं ब्रह्म " "त्रिषुधामसुयद्भोज्यं भोक्ताभोगश्च यद्भवेत् । तेभ्यो विलक्षणस्साक्षी चिन्मात्रीहं सदाशिवः ''। ''मय्येव सकलं जातं मयि सर्व प्रतिष्ठितं । मिथसर्वं लयं याति तद्रह्माऽद्वयमस्म्यहं " । इत्यादिना हस्तकरपाणिशब्दबद्गह्मा-त्मिशिवशब्दानां पर्यायत्व श्रवणात् । किंच । मांडूक्योपनिषदि— उपक्रमे''सर्वं ॰ह्येत-द्रह्मायमात्माब्रह्मसोयमात्मा'' इत्युक्त्वा ''शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा सिव-

श्<mark>रेय''इत्युक्त्वा आद्वितीयब्रह्मप्रकरणे उपक्रमोपसंहारये</mark>ारेकार्थप्रतिपादकत्वादुपकान्तब्रह्मणः उपसंहारगताहैतशिवस्यचाभिन्नत्वोपदेशाजगजन्मादिकारणत्वं तस्यैवासिद्धं ।

अन्यथा शिवब्रह्मात्मादीनां श्रुत्या जगत्कारणत्वप्रतिपादनात्तेषां प्रत्येकमीश्वरत्वार्ज्ञाकोर <mark>ईश्वरनानात्वप्रसक्तया सकलमतविरोधस्सकलश्रुतिविरोधश्व स्यात् । एवं सर्ववेदान्तार्थ-</mark> <mark>हैःजैमिन्याचार्यैस्स्वक्रतवेदपादस्तवे सकलवेदवाक्यानां शिवपरत्वमुक्तं। तथा चतुर्वेद-</mark> पारङ्गतै ज्येंतिर्नाथ घंटानाथ भीमनाथ भट्टभास्करादिभिवैदिकैवेंदमार्गप्रीतष्ठापनाचायैरपि <mark>पाषण्ड पांचरात्र बुद्धाद्वैतादि दुर्मत निराकरणानन्तरं ॥ ''महादेवो देवस्सकलजगदाराध्यचरण</mark> ख्रयीमार्गोमार्गः कुमतमतवृत्तिप्रमथनः । तयोर्योवा वृते वृजिनमनये।रस्य निद्धे शिवस्याधि वादि प्रलयदहनोहं नृपसखे '' त्यादिनाशिवस्यैव परब्रह्मत्वं प्रतिपादितं ॥ तस्माच्छास्रे ''ब्रह्मजिज्ञासे''त्यत्र शिवस्यैव स्वरूपजिज्ञासेति निर्दिष्टः । एवं ब्रह्मणे। जगत्कारणत्वं ताच्छिव-स्येति सूत्रसन्दर्भरूपे शास्त्रे ब्रह्मेति व्यवहारः। "ब्रह्मविदाप्नोति परं" "ब्रह्मवेदब्रह्मेव भवति " "शिवएकोध्येयिशवद्धर स्सर्वमन्यत्परित्यज्ये " त्यत्र शिवं करोतीति शिवद्धरः । भावप्रधानो निर्देशः । तस्मादात्यन्तिक पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवप्राप्तिरेव मुक्तिरित्युपदिश्यते । नचागन्तुकत्वेनानित्यत्वात्कथं शिवत्वप्राप्तिरेव मुक्तिरिति वाच्यं । भ्रमस्कीट न्यायेन सलकृमेस्सलभ्रमरत्व प्राप्तिदर्शनात् । सत्यात्मकस्य जलस्य खभावनिवृत्तिपूर्वक सत्यमोक्ति-कत्वप्राप्तिदर्शनात् । किमर्थं वन्धमिथ्यात्वकल्पनमिति विवेकिभिर्वोद्धव्यं ॥

नतु मरुमरीचिकान्यायेन तोयज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकमिति व्याप्तिवलात्सत्यस्य ज्ञानाचितृतिरिति चेच पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानेन स्मृत्या संस्कारस्य शिवस्मर्णेन पापस्य त्रियस्मरणेन दुःखस्य (अधिकरणस्य) प्रत्यधिकरणेन संशयस्य पूर्वपक्षनिर्णयेन पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तेन निश्चत्तिदर्शनात् ॥ ननु "अजामेकां लोहितशुक्रकृष्णामि" त्यादौ प्रधानस्य जगत्कारणत्व निर्देशात् । ब्रह्मणाे जगत्कारणत्वे विकारित्वप्रसङ्गाच । " अथ अतः अत्रह्मजिज्ञासे"तिचेत्र तजिज्ञासा विधायक शुखदर्शनात् "नोपास्यौ प्रकृतिजीवावि " ति तदुपासनानिराकरणदर्शनात् प्रधानवित्रिरिधष्टानशक्तेः अभावाच जगत्कारणत्वप्रतिपादक श्रुतीनां 'शस्त्रंछिनत्ति' 'श्रोत्रँश्रणोती' तिवाक्यानामिव तदन्यकर्तृत्वं सूचितं । जडस्य जगत्कारणत्वासंभवात् । " मायां तु प्रकृतिं विद्यानमायिनं तु महेश्वरमि " त्यादौ मायायाश्चित्रवाधीनत्वदर्शनात् ।

जन्माद्यधिकरणम् ॥२॥

"लक्षणप्रमाणाधीनाहि वस्तुसिद्धि"रितिन्यायेन प्रथमं ब्रह्मणः प्राधान्य लक्षणार्थमिदं स्त्रं प्रदर्श्य निर्विशेषत्व सविशेषत्वसंशयविपर्यय निराकरणार्थं तिजज्ञास्यब्रह्मणा लक्षणमाह ॥

स् ॥ जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभि संविशान्ते। तिद्विजिज्ञासस्य। तद्वद्वीति'' इति तैत्तिरीये श्रूयतेऽस्य विषयः। 'प्रयन्ति' म्रिय-माणानि सन्ति आभिसंविशन्तीति वाक्यार्थः। अत्र पूर्वाधिकरणे सन्दिगधत्वेन ब्रह्मणः विचार्यत्वसंभवादाक्षेपसङ्गतिः । सर्वत्र दृष्टान्त प्रत्युदाहरणसङ्गती च संभवतः । यदा सन्दि-ग्धत्वहेतुना ब्रह्मविचार्यं। तदा जन्मादीनां जगन्निष्ठत्वेन हेतुना न ब्रह्मणा लक्षणमिति दृष्टान्त-

सङ्गतिः । अत्र तटस्थलक्षणत्वेन नतथा संभवतीति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । जन्म आदिर्थस्येति तद्गुणसंविज्ञाने वहुत्रीहिः । तद्गुणसंविज्ञानेष्युद्भूतावयव समुदायस्यान्यार्थत्वे जन्मादयोऽस्येति निर्दिष्टः । अनुद्भूतावयवभेदसमुदायस्यान्यपदार्थत्वे स्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्गयोर्जन्मादिर्यस्येति निर्दे- शस्स्यात् । सर्वत्र वर्णान्तराधिक्यगौरवं स्यादिति स्त्रकारेण कृतो नपुंसकिलङ्गनिर्देशः । अत्रापि ब्रह्मेतिपदमनुवर्तते । तच्छब्दस्याध्याहारः । जन्मादि अस्य यत इति पदविभागः ।

जनमादि सृष्टिस्थितिलय तिरे।धानानुप्रहात्मकं कृत्यपंचकं अस्य चिदचितप्रपंच विला-सस्य । यतो यस्मात्स्वाभाविकानन्तशक्तिविशिष्टब्रह्मणस्संभवति तद्रह्मोतिसूत्रार्थः ॥ अस्येत्य-नेन चाक्षुष प्रत्यक्षविषयीभूत चेतनाचेतनप्रपंचस्य कार्यत्वं । यत इत्येनन ब्रह्मणः जन्मादिपंच-कृत्यकारणत्वं निर्दिष्टं । परशिवस्य ब्रह्मणः जगजन्मादिपंचकृत्यस्य श्रुतिसिद्धत्वाज्जीवानां तदुपासकत्वं विधीयते । कारणस्य ब्रह्मणः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं शक्यमेव । अत्र "यतोवे"ति श्रुतौ ''अभिसंविशन्ती''त्यनेन आविभवितिरोधानेसूचिते । विज्ञाते ब्रह्मणि तटस्थादिलक्षणानुप-पत्तिः । अविज्ञाते प्रवृत्तिरेव नस्यात् । अतस्तत्र कथं लक्ष्य लक्षणप्रवृत्तिः तेन शङ्कनीयं । गुरूपदिष्ट शांभवदीक्षितस्यापातज्ञानसंभवात् तानिश्वयार्थं लक्ष्यलक्षणिवचारप्रवृत्तिनीविरुध्यते। विशयस्तु । तस्य जगद्विलक्षणत्वेन कारणत्वं जगदन्तर्यामित्वेन वा साकारस्य निराकारस्य वा सर्वाधिष्टानस्य तत्रारोपित प्रधानसत्त्वगुण प्रतिबिंबितकल्पितेश्वरस्य वा । सर्वाधिष्टानस्य ब्रह्मणः निर्गुणत्वाचिर्वयवत्वाचित्यत्वात्तचसंभवति । सावयवस्य कित्पतस्य मिथ्याभूतस्य सुतरां नसंभवति । अत ''ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ'' '' नकदाचिदनीदशं जगदि '' त्यादिना जगजीवयोरजातत्व नित्यत्वव्यपदेशात् । कथं परमेश्वरस्य कारणत्वं । कारणत्वे " उत्पत्य-संभवादि"ति सूत्रे भगवता सूत्रकारेण श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वेन जीवोत्पत्तिप्रधान वैष्णवसतस्य निराकृतत्वात् । अकारणत्वे "यतो वा इमानी "त्यादि श्रुतिवैरुद्धं स्यात् । " असद्धा इद-मत्रआसीत् ततोवै सदजायत "। " सदेवसौम्येदमप्रआसीत्"। "नसन्नचासिच्छव एव-केवलः " इत्यादि श्रुतिषु असत्कारणत्व सत्कारणत्वं सदसङ्खितिरिक्तपरशिवकारणत्वं च श्रव-णात् । बहुविप्रतिपत्तिर्दश्यते ॥

पूर्वपक्षस्तु ॥ न च परमेश्वरस्य जगत्कारणत्वं । निर्गुणत्वात् । तथात्वे । जगाद्विलक्षणत्वेन तदंतर्यामित्वेन वा साकारस्य निराकारस्य वा । नाद्यः । स्विन्यापकत्व भङ्गप्रसङ्गात् । निरुपाधिकत्वेन निराधारकत्वेन कुलालकुविन्दादीनां घटपटाद्युत्पत्तर-संभवाच । नद्वितीयः घटादिवत्परिच्छिन्नत्वप्रसङ्गात् । आधेयत्व प्रसक्तेश्व । न तृतीयः । सावयवस्य ब्रह्मणः निर्वयवाकाशादि कल्पनायोगात् । पूर्ववत्परिच्छिन्नत्वप्रसङ्गाच । नापि चतुर्थः । निरवयवस्य सावयवप्रपंच प्रकल्पनासंभवात् । " निष्कियं निष्कळंशांन्तं निरवद्यं निरंजनं" । इत्यादि श्रुतिविरोधप्रसङ्गाच । उत्त । सत्यज्ञानानन्दात्मक परशिवजन्यत्वाङ्गीकारे जगतोपि सचिदानन्दात्मकत्वं स्यात् । तदनङ्गीकारे जगतो जन्मादिकं अनृत²जडदुःखात्मकत्वं च न स्यात् । मृदादिवद्विकारित्वप्रसङ्गाच । किंच कारणत्वे । निमित्तत्व सुपादानत्वं वा । तदुभयत्वं वा । किंच । तित्रिविध कारणत्वं ब्रह्मणे प्रधानस्यं वा । नाद्यः । निमित्तत्वे " सर्वं खिल्वदं ब्रह्म" । "सर्वोवैरुद्व " इत्याद्वदैतश्रुतिभङ्गप्रसङ्गात् । नद्वितीयः । " एकएवरुद्रो नद्वि-खिल्वदं ब्रह्म" । "सर्वोवैरुद्व " इत्याद्यद्वैतश्रुतिभङ्गप्रसङ्गात् । नद्वितीयः । " एकएवरुद्रो नद्वि-

^{1.} प्रधानवैष्णवमतस्य means विशिष्टाद्वैतमतस्य. 2. The original reads : अमृत.

तीयायतस्थे "। "एकमेवाद्वितीयं (ब्रह्म)" इत्यादि श्रुतिसद्धाधिष्टात्रन्तरिनरासो नस्यात् । नतृतीयः। तमःप्रकाशवत्परस्पर विरुद्धसभावत्वात् । प्रधानस्याङ्गीकारे । अचेतनत्वादसत्त्वाच- कुळाळादिवित्रीमित्तोपादानत्वासंभवः । विरुद्धत्त्वात्तद्धभयस्वासंभवश्च । किंच । "आन- न्दे। ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाध्येव खिल्यमानि भृतानि जायन्ते"। " सदेव सीम्य- दमप्र आसीत्"। "नसन्नचासाच्छिवएव केवळः"। इत्यादिश्रुतिसिद्धानन्दादीनां ब्रह्मत्वे विकल्पस्समुच्चयो वा विकल्पत्वे कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गोऽव्यवस्था च । व्यवस्थाविकल्पे । अनेकब्रह्मत्व प्रसङ्गाच । समुच्चये । तेषामानन्दादीनां धर्मस्पत्वात् जगजनमादिकारणत्वासंभवात् । किंच । क्षीरादिवदारंभोपादानत्वाङ्गीकारे ब्रह्मनिष्टानन्दादिभङ्गप्रसङ्गः । सुवर्ण- कुण्डळादिवत्परिणाम्युपादानत्वे पूर्वविद्वकारित्वप्रसङ्गः । प्रागसदृपप्रधानादि प्रपंचस्य रञ्जुः सर्पविद्विवर्तित्वाङ्गीकारे श्रद्धाश्चर्मां किं नस्यात् । अतः प्रपंचस्य नोत्पत्तिविधीयते । तथापि । "अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंचत" इति पूर्वाचार्योक्तन्यायमनुस्वत्य शिष्य- वोधार्थं वेदप्रामाण्यसिद्धर्थं "अजामेकां लोहितग्रुक्रकृष्णामि"त्यादि श्रुतौ अचेतनमायायाः जगत्कारणत्वोपदेशात्तस्या एवापादानकारणत्वं वक्तुं शक्यं । ब्रह्मण्यध्यस्त प्रकृतिसत्त्वगुण-प्रतिविवितकात्थतेश्वरस्य वा तत्कारणत्वामितिचेदब्रमः ।

सिद्धान्तस्तु । सर्वाधिष्ठान सिचदानन्द पट्स्थलपरिशवब्रह्मण एव जगजनमादिकार-णत्वं युक्तं । '' अपाणिपादोहमचिन्त्यशक्तिः पश्याम्यचध्रुस्सश्यणोम्यकर्णः । अहं विजानामि विविक्तरूपो नचास्तिवेत्ताममचित्सदाहं ''। ''आकाशशरीरं ब्रह्म''। '' सत्यात्मप्राणारामं मनआनन्दं ''। "सर्वाणि हवा इमानिभृतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रस्यस्तंयिन्त ''। "आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा सआत्मा '' इस्रादि-श्रुतिकदंवेन निरवयवस्यापि ब्रह्मणः वाह्यकरणनिरपेक्षतया सर्वकर्तृत्वं सृचितं । "आकाश शरीरंबह्मे ''खत्र आकाशशब्देन तत्स्वाभाविक चिच्छक्तिरुच्यते । न भूताकाशः । जडस्य तस्य कारणत्वासंभवात् । सत्यात्मा सत्यस्वरूपः । "ऋतं "सत्यमि''ति श्रुतेः । प्राणशब्देन सकळजगदाधिष्ठान चिच्छक्तिर्व्यपदिश्यते । तस्यां रमते यस्सप्राणारामं । मनश्शब्देन पराशक्ति-रुच्यते । तस्यामानन्दोयस्य । वाह्यकरणानिरपेक्षास्चिता । निरवयवस्य वायोः बृक्षकंपनादि-शक्तिः। निरवयवजीवस्य स्वाप्निकप्रपंचोत्पत्तिश्च दर्शनात्। अनन्तशक्ति विशिष्टस्य अघटित-घटनासामर्थ्यं किं वक्तव्यं । मूर्तस्य प्रभाकरस्य ह्यमूर्तकालकल्पनादर्शनात् । भक्तानुप्रहार्थं ष्टतकाठिन्यविद्वयमङ्गलविम्रहधरस्य महेश्वरस्य मूर्तामूर्तप्रपंचकल्पनेप्यदोषः । ''सर्वं खिल्वदं बह्म । तज्जलानिति शान्तडापसीते''तिश्रुतौ समुद्रोत्पन्न फेनतरङ्गादिवत्सर्वजगतस्तदुत्पाति-स्थितिलयकर्मतया तदात्मकत्वामिति श्रूयते । जगदुपादान परमेश्वरशक्तेस्तु तदेकदेशवृत्तित्व 'पादास्यविश्वाभृतानि त्रिपादस्यामृतंदिवी ''ति श्रुत्या प्रदर्शितं । तस्मात् महदाकाशान्त-र्भूत पवनादीनामिव परमेश्वरान्तर्भूतजगतां परमेश्वरकारणत्वं । " लिङ्गमध्ये जगत्सर्वं लिङ्ग-वाह्यात्परंनहीं " तिश्रुत्यापि तथास्चितं । "यतो वा इमानि भृतानि जायन्ते " त्यनेन शिवस्य ब्रह्मणः निमित्तकारणत्वं । "यत्प्रयन्ती"त्यनेन उपादानकारणत्वं चोपदिश्यते । तस्माद्भिन्न्विमित्तोपादानकारणत्वं । नत्वेककारणत्वं । नाध्यारोपत्वं निमथ्यात्वं विधीयते । ननु ''ज्ञा ज्ञौ द्वावजाविज्ञानीज्ञावि ' त्यादिना परमेश्वरवजीवस्याजातत्वे।पदेशात् । ''यतो वा

इमानि भूतानि जायन्ते''त्यादि श्रुत्या परमेश्वरस्य पंचमहाभूतकारणत्वामिति चेन्न । स्रष्टिः प्राक् स्वात्मनि कुस्लधान्यवर्द्धतेमानजीवानां बिहानिंगमनादि कर्तृत्वदर्शनात् । जन्यत्वाजन्यत्व विधायक श्रुतीनां न विरोधः । "मायांतु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं । तस्यावयव-भूतोत्थं व्याप्तं सर्वमिदं जगत् "। "ममेवांशोजीवलोको जीवभूतस्सनातनः" । इत्यादि श्रुतिस्मृतिदर्शनात् । शक्तिसङ्कोचतया स्रष्टेः प्राक् परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तमि ''त्यादि निर्गुणश्रुतीनां तत्कालपरत्वं । "स ईक्षांचके''त्यादि सगुणश्रुतीनां सृष्ट्युन्मुखपरमेश्वरशक्तिविकासकालपरत्वं । सत्यज्ञानानन्दस्वरूपस्य शिवस्य ब्रह्मणः जगत्कारणत्वं मृदादिविद्वकारित्वं स्यादिति चेत्। "मायांतु प्रकृतिं विद्यादि''त्यादि श्रुतिषु । मायायाः जगतुपादानत्वं । परमेश्वरस्य निमित्तत्वं च दर्शनाच्चविरोधः । चिदात्मकपरिशवं कथं जडप्रपंचकल्पनमिति चेत् ''यथोर्णनामि स्सृज्जतेगृह्वते च'' । इत्यादि श्रुतौ चेतनोर्णनामे रचेतनतन्तृत्पत्तिदर्शन(।त्)वद्घटितघटनाशक्ति विशिष्टस्य परमेश्वरस्य किं वक्तव्यं । तस्माज्जड चेतनयोः प्रपंचपरमिशवयोः कारणत्वमैक्यंच पूर्वोदाहृतैः ''सर्व खित्वदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तउपासीते'' त्यादि श्रुतिवचनैः प्रतिपादितत्त्वात्तदेव वैदिकसिद्धान्तइति घण्टाघोषः ॥

अध्यारे।पापवादाङ्गीकारे । " सदेव सौम्येदमयआसीत् । एकमेवाद्वितीयं (ब्रह्म)"। ''सईक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति '' '' एकेाहं बहुस्यां प्रजायेय'' । '' द्यावापृथिवी जनयन्देव एकः" । "द्वासुपर्णासयुजौ सखायौ " । " प्रधान क्षेत्रज्ञ पतिर्ग्रणेशः संसारबन्ध-स्थिति (मोक्ष) मुक्तिहेतुः" । "तथा विद्वानामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैतिदिव्यं" । "सर्वेविरुद्र" इत्यादि सर्वश्रुतिविरोधाद्बौद्धादिवद्वेदवाह्यमत प्रवेशः स्यात् । जडाजडयोरेकत्वा-संभवात्प्रपंचस्य आध्यासिकत्वेन मिथ्यात्वं संभवतीति यत्तत्तुच्छं । तथा हि अन्यत्र अन्य-धर्मारोपोऽध्यासः खलु । तत्रात्मन्यनात्म प्रपंचारोपो वा ह्यनात्मनि आत्मारोपो वा । नाद्यः । पूर्वदृष्ट सत्यसर्पसंस्कारेण रज्जुसर्पभ्रान्तिरुपपद्यते । तद्वदात्मन्यतिरिक्त सत्यप्रपञ्चा-नङ्गीकारात् । तदतिरिक्त प्रदेशाभवाच । न द्वितीयः । अनात्मन्यात्मारोपो(पे)पि ब्रह्मणो मिथ्यात्वापत्तः । जडत्वादि बहुदोष प्रसक्तेश्च । नचपूर्वदृष्टमेव नियामकं "बीजांकुरन्याय"-वरपूर्वपूर्वाध्यासस्य उत्तरोत्तराध्यासहेतुत्वादध्यासस्संभवतीति चेत् । अनवस्थाप्रसङ्गः । उत । यत्र यद्दष्टं तत्र नतस्यारोप इति नियमात् । तद्दष्टप्रपंचस्य तास्मनारोपः कथसुपपद्यते । सर्पे सर्पदवारोपासंभवादनुपपात्ते र्दुर्वारा । अपिच । ब्रह्मप्रपंचयोरनादित्वे । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते'' त्यादि बहुश्रुतिविरोधात् कार्यकारणत्वप्रयुक्त पौर्वापर्य नियमप्रतिपादक-युक्तिभङ्गप्रसङ्गश्च दृश्यत्वेन प्रपंचस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारे ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वापत्तिः । दृश्यत्वा विशेषात् । दश्यत्वानङ्गीकाराञ्चोक्तदोषइतिचेत् । लोकेब्रह्मानुभूतिर्नस्यात् । किंच । आत्म-प्रत्ययविषयत्या अपरोक्षत्वेन प्रत्यगात्मप्रसिद्धरित्युक्तिविरोधात् । नाहंप्रत्ययाविषयो ब्रह्मेति-चेत्। जीवब्रह्मणोर्भेदानङ्गीकारात्। ''कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्''। ''तरित शाकमात्मवित्'' ''आत्मावाऽरेद्रष्टव्यः''।''दृश्यते त्वित्रयाबुद्धाा '' ''पश्यमेयोगमैश्वरं''। ''शिवात्मकिमदं सर्वं'' ''सदापर्यन्ति सूरयः''। इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणवचनैर्बह्मद्दयत्वप्रतिपादनात् । ब्रह्मणः व्याव-हारिकदृश्यत्वानङ्गीकारे निर्धिष्ठानभ्रमप्रसङ्गः । तस्मान्नाध्यासोङ्गीकरणीयः । ननु "माया-

^{1.} Another reading is: त्वत्क्रियाबुद्ध्या.

भासेन जीवेशो करोती"तिकल्पितश्रुत्या जगतोमिथ्यात्वमङ्गीकियत इतिचेत् । " ज्ञा ज्ञो द्वा-वजावीशानीशो " ॥ " ममैवांशो जीवलोको जीवभृतस्सनातन" इत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोध-प्रसङ्गात् । अचेतनस्य प्रधानस्य चेतनजीवेश्वर् कर्तृत्वासंभवात् । 'अन्तवत्वस्यसर्वज्ञतावे"ति स्त्रविरोधः । कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । परमेश्वरसत्ताव(का)शात्प्रधानस्य जगत्कारण-त्वमिति चेत् । ईश्चत्यधिकरणे"सईश्चते" त्यादि श्रुतिप्रमाणमङ्गीकृत्य वेदवाद्यत्वेन प्रधानजग-त्कारणमतं निरस्तं ।

उत । मिथ्यात्वं नाम असत्वमनिर्वचनीयत्वं वाध्यत्वं वा । नाद्यः । वेदाऽप्रामाण्य प्रसङ्गात् । न द्वितीयः मौनत्वापत्तेः । न तृतीयः । किमिदं वाध्यत्वं । त्रैकालिक-निषेधप्रतियोगित्वं । ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा । नायः । प्रपंचस्य विद्यमानत्वात् अर्थसिद्धिक्रियासिद्धि सत्वाच । अनादित्वाच पूर्वकालनिषेधः अनुभुज्यमानत्वाचवर्तमानकालनिषेधः । सङ्कोच-रूपेण वेदराशेः प्रलयेपि परमेश्वेर सत्वात् न भविष्यत्कालनिषेधः। नद्वितीयः। ज्ञानिनां पूर्ववत्प्रपंचस्य भासमानत्वात् । तेषां छुत्पिपासादिकस्य दृष्टत्वाच । न च द्रम्थपटन्या-येन जीवनमुक्तस्य देहेन्द्रियादि भेदज्ञानसंबंध इति वाच्यं । मरुमरीचिकादी भ्रांतिनाशेपि जलत्वेन प्रतीयमानत्वामिव वक्तुं नशक्यं । तथा द्ग्धपटोपि पटवद्भासते । शीतनिवा-रकत्वादि कियासिद्धथभावात् । लोके सहसरीचिकाजलवद्भासमानापि पिपासाज्ञान्त्यादि धर्माणामयोग्यत्वात् । तस्माजीवन्मुक्तानां भेदज्ञानसत्वेपि शरीरकंपनश्चित्पपासादिकं न संबध्येत । लोके दण्डनाशेषि तज्जन्यभ्रमणवद्विद्यानाशेषि तत्कार्यप्रारब्धशरीरादे-र्भोगैकनाश इति चेत् ॥ तन्तुपटादिवद्विद्याया उपादानकारणस्वात् । तस्मात्तथा न युक्तं । तथा दूर्वासीय । 'अनाद्यविद्ययाबद्धं ब्रह्म तत्कालकारणं । स्वाविद्यया संसरित मुक्तिः कल्पितवाक्रयतः । एवं प्रतारणंशास्त्रं सर्वमाहात्म्यनाशकं । उपेक्ष्यं शिवभक्तेस्तु श्रुति-स्मृतिविरोधतः । काळापगादयं मुख्यः फळं वे मुख्यतस्तमः । ज्ञाननाशत्वसिद्धवर्थं तदेव हि निरूपितं । तदन्यदैवसंसिद्धं विद्याऽविद्यानिरूपणैः । तन्मायिकत्वकथनं पुराणेषु प्रदर्श्यते । तथैन्द्रजालपक्षेपि मतान्तरमिदं ध्रुवं । नास्ति श्रुतिपु तद्वार्ता दश्यमानासु कुत्र-चित् । वाचारंभणवाक्यानां तदनन्यत्ववेषनात् । न मिथ्यात्वायकल्प्यन्ते शिवोषा-दानकारणात् । ज्ञानार्थमर्थवादश्रेजगत्सृष्ट्यादिकारिणि । शक्तरनर्ज्ञाकरणाद्विधिमाहात्म्य-योर्नतत् । अपवादार्थमेवैतदारोपो वस्तुतो न हि । दृढप्रतीति सिद्धवर्थमिति चेत्तन्ययुज्यते । मुख्यार्थवाधकं नास्ति कार्यदर्शनतः श्रुतेः । ऐन्द्रजालिकपक्षेपि तत्कर्तृत्वं तदीरितं । माया-दीनां च कर्तृत्वं श्रुतिस्त्रैनेवोध्यते । अकर्तृत्वं च यत्तस्य माहात्म्यज्ञापनायवे । विरुद्धमध्या-रोपाय नयुक्तेः कस्य कारणं । मायिकत्वं पुराणेषु वाक्यार्थमुपपद्यते । तस्माद्विद्यामायात्व-कथनं मोहनायवै । असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुः अनीश्वरं । अपरस्परसंभूतं किमन्यत्काम-हैतुकं । सेश्वराद्वेतभाने तु सर्वं शिवमयं जगत् । ज्ञानाद्विकल्पबुद्धिस्तु लीयते नस्बरूपतः । भिन्नत्वं नैवयुंजीत शिवोपादानतःक्षचित् । एवं वैदिकसिद्धान्तं सेव्यं नान्यदिति श्रुतिः ॥"

एवमविद्यामायाप्रतिविवित जीवेश्वरवादो न युक्तः। तथाहि अस्मत्प्रत्ययगोचरशारीरस्त अविद्याप्रतिविवितोवा । अंतःकरणप्रतिविवितोवा अविद्याविच्छन्न चैतन्यमंतःकरणाव-

^{1.} The original reads : निरीश्वरा:. 2. The original reads : कार्यहेतुकं.

च्छिनचैतन्यं वा ईश्वरस्तु मायाप्रतिबिंबितो मायावच्छिनो वा । उभयोस्स्वाभाविकत्वमौ-पाधिकस्वं, वा । तदुपाधिस्तु माया अविद्या अन्तःकरणं वा । नतु स्थूलोपाधिः पर-लोक गमनानुपपत्तेः । "कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर" इत्युक्तेः । तत्प्रतिविंवपक्षोपि न युक्तः । ब्रह्मणा नीरूपत्वेन मायायाः असत्पदार्थत्वेन तत्प्रतिबिंबो न स्यात् । न जला-काशप्रतिबिंबवदिति वाच्यं । "दृष्टानुसारेणकल्पने"ति न्यायेन नीरूपस्याकाशस्य प्रति-विवासंभवात् । तत्प्रतिविवप्रतीतिस्तु भ्रान्तिरेव । जलादौ मूर्तात्मक सूर्यादि प्रतिविवदर्श-नात् । अन्यथा वायोरिप प्रतिबिंबापत्तेः । "दर्पणरेखावयत्र यदस्ति तत्र तत्प्रतिबिंबो-नास्ती''ति नियमात्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वगतमायायां प्रतिबिंबः कथमुपपद्यते । न च विभ-पदार्थयोस्संयोगासंभवात्प्रतिबिंबाभावो युक्तमिति वाच्यं । संयुक्तस्यापि प्रभामंडलस्य तथा तद्दर्शनात् । उत "गुहांप्रतिष्ठौपरमेपरार्धे"। "गुहांप्रतिष्ठावात्मानौहितद्दर्शनादि"त्यादि (श्रुति) सूत्राभ्यां जीवेश्वरयोरेकत्रस्थित र्निणीतत्वात् । बिंबप्रतिविंबयोरेकत्र निवेशासंभवात् तत्पक्षो न युक्तः । किंच । मायाऽविद्ययोर्बिवप्रतिबिंबौ जीवेश्वरौ। मायाऽविद्यानाशस्त्रयो मोंक्षः खलु । तदङ्गीकारे जीवेश्वरनाश एव मोक्ष इति संपद्यते । अतो पाषण्डबौद्धमत-प्रवेशः। ''आत्महननमपुरुषार्थ''इति मोक्षस्य अपुरुषार्थत्वमापद्येत। जीवेशयोरळीकत्वं स्यात् तथात्वेपारलौकिकप्रयत्नंकोपि नकुर्यात् । मुमुक्कुर्हि मोक्षार्थं नयतिष्यते । उभयस्वरूपस्य मिथ्यात्वात् सर्वस्य ऐहिक प्रवृत्तिरेवस्यात् । सर्वाप्रवृत्तौ नि(प्र)वृत्तिमात्रोच्छेदस्स्यात् । सर्वेपि विहित्तनिषेधयोर्मिथ्यात्वाविशेषात्कुत्रापि न प्रवर्तरन् । तथा सति सन्मार्गोच्छेदश्च स्यात् । जीवस्य प्रतिविंबत्वेन अळीकत्वात् । "स आत्मा" इत्यन्तेन तत्त्(व)पदार्थं निरूप्य "न तत्त्वमसी''² त्येववदेत् । दर्पणप्रतिफलित वन्ह्यादिवदर्थिकयाकारित्वं न संभवत्येव । किंच । ''योविज्ञानेतिष्ठन्नि'' त्यायन्तर्यामित्राह्मण विरोधः । निखिलोपाधौ प्रतिबिंबस्य एकत्वेन जीवैक्याभावाद्वन्धमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्थानुपपत्तेः । तस्मात्प्रतिबिंबपक्षोप्यनुपपन्नः ।

जडान्तःकरणाविच्छन्न चैतन्यस्य जीवत्वाङ्गीकारे घटपटाविच्छन्नचैतन्यस्यापि जीवत्वमुपपयेत । तस्मात् । अविच्छन्नपक्षोपि, पूर्वोक्तदूषणप्रस्तत्वान्नयुक्तः । "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव"दिति श्रुतिरसाधुरेव । पूर्वोदाहृतश्रुतीनां बल्छिष्टतात् । "निह दृष्टान्तेसर्वसंभव" इति न्यायेन ब्रह्मणःसर्वगतत्वेदृष्टान्तमुपलभ्यते । "मायाभासेन जीवेशो करोती"ति वाक्येन न जीवेशयोः किष्पतत्वमुपपयते । "ज्ञाशो द्वावजावीशानीशा-वि"त्यादि बहुश्रुतियुक्त्यनुभवविरोधात् । मं शिवं अयतीति माया । "अय पय गतावि"ति धातोः प्राप्त्यर्थकत्वात् । "मश्शंभोधातरीचन्द्रे" इति निघण्दुश्रवणात् । प्रणवार्थ विवर्णे । "अकारोब्रह्म उकारोविष्णु मंकारोह्द्र" इति श्रुतेश्व माया परशिवशक्तः । आभासेन परमेश्वरसमग्रप्रकाशेन जीवेशो करोति प्रकटीकरोतीत्यर्थः अन्यथा सर्वश्रुतिभङ्गप्रसङ्गः । पूर्वोक्तसत्यानन्दादीनां जगत्कारणत्वे न दोषः । तेषां परमेश्वरस्वरूपत्वाद्धमत्वाच्च । यथाभे-लेंहितौष्ण्यप्रकाशवत् । तस्मात्प्रपंचस्य कर्नृजन्यत्वं घटादिवद्वक्तुं शक्यं । यद्यपि जन्मा-दिकं जगिविष्ठं । व्यधिकरणत्वात्रतद्वस्वरूपलक्षणं तथापि जगत्कारणत्वं परमेश्वरस्योप-

^{1.} Another reading is: गुहांप्रविष्टीपरमोऽपराध्यें.

^{2.} Another reading is: स आत्माऽऽतत्वमसि.

देशात्तटस्थलक्षणं । खरूपभिन्नत्वेसित व्यावर्तकत्वं तटस्थलक्षणं । अव्यभिचारात् जग-ज्जन्मादिकत्वं प्रखेकं लक्षणं संभवति । तथाप्युत्पादकत्वमात्रं निमित्ते प्युत्पादनमात्रं न लयग्रहणं । कदाचिद्पि निमित्तकारणे कार्यस्य न लयस्संभवति । न च तावतैवो-पादानत्वलाभादुत्पित्तिस्थितियहणं वैयर्थ्यमिति वाच्यं । नह्युपादानत्वं सकल धर्मतयो-च्यते । किंतु प्रकृतिविका(स) रन्यायेन नाभेदप्रतिपत्त्ये भवतु । ब्रह्म जगदुपादानमुत्पत्ति-स्थित्योरन्यएव अधिष्ठाता स्यात् । कुंभकार इव कुंभोत्यत्ती राजवच राजावस्थानुमीयत इति प्राशंसिकीत्युत्पत्तिस्थितिग्रहणिमति । स्वरूपलक्षणन्तु । ''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'' ति श्रुतिप्रतिपादितं सत्यादिस्वरूपत्वं । नतु सत्यवादे । परमशिवसकाशोद्धेदेन परम-शिवस्तरूपलक्षणत्वमभेदे वाक्यार्थासिद्धिः । गुणप्रधानभावापन्न पदार्थसंसर्गा हि सर्वत्र वाक्यार्थः । नचाभेदे तत्संभवतीति चेन्न । यत्र पदार्थ प्रमितिस्तत्र संयोगो वाक्यार्थः । यत्रपदार्थं प्रमितिपरः पद्सन्दर्भः तत्र अखण्डपदार्थं एव वाक्यप्रतिपाद्यः । यथास्मिन् ज्योतिर्मण्डले कथन्द्र इति प्रश्ने प्रकृष्टप्रकाशथन्द्र इति वाक्यमखण्डचनद्रखरूपप्रति-पत्तिपरं । न च प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्य वाक्यं प्रमेयं मानान्तर सिद्धत्वात् । नापि चन्द्रत्ववैशिष्ट्यं एकव्यक्तिकृतया चन्द्रजातेरभावात् । न च चन्द्रशब्द् वाच्यत्ववैशिष्ट्यं तस्याप्यदृष्टत्वात्स्वरूपमात्रप्रश्ने तस्याभिष्यानौचित्यात् । वस्तुतस्तु वाक्यानां सर्वतस्स्वीयमान पदार्थं संसर्गपरत्वनियमोत्पादनस्य यथार्थमात्रनिष्ठत्वमिप क्वचिदस्ती त्युत्पाद्यं । तच्च लक्षणा वाच्यं । तत्र लोके पदार्थानांविशिष्टशक्तत्वेन पदार्थस्सर्वोपि न खण्डएव । तथापि नदृष्टान्तसिद्धिः । पदार्थमात्रनिष्ठत्वे वाक्यस्य दृष्टान्तत्व संभवादेवं चापि । सत्यादि पदान्ये कत्रह्मपदार्थनिष्ठानि ब्रह्मपदार्थस्य न विशिष्टभेदर्श्वतिसहस्रात्। ननु विशिष्टवाचकेस्सत्त्वा-दिपदैः कथमखण्डवोध इति चेत्। तह्रक्षण(।)येति ग्रहणात्। उक्तंच । शिवाद्वेतप्रकाशके । "ह्युपायस्तु वैशिष्ट्यमखण्डचन्द्रप्रतिपत्तौ तचविरोधाधनद्रेनजायते । सत्त्वादि वाक्येत्वनन्ता-दिपदैवैशिष्ट्यं वाध्यत इत्येतेन सेवनादिलक्षणस्य नाखण्डार्थकत्वं । सेवनावनादीनां समुदायरूपत्वेनाखण्डार्थत्वाभावादिति"। नलक्षणामात्रस्याखण्डार्थत्वमिति निरस्तं। तत्रापि पदार्थमात्रनिष्ठत्वस्याविवादात् । नतु लक्षणया एकपरत्वे । सत्यादि वाक्यानामेकेनैव ताहमर्थबोधात्पदार्थान्तरवैयथ्यं पर्यायत्वप्रसङ्ग इति चेन्न । विशिष्टशक्तानां शक्यार्थेपर्या-याणामेव लक्षणया एकार्थपरत्वस्य अर्थवादानां प्राशस्त्यपरत्वस्येवाविरोधात् । वैयर्थ्यं । व्यावृत्त्यभेदात् । सत्यपदेन असत्यव्यावृत्तिः । ज्ञानपदेन जडव्यावृत्तिः । अनन्तपदेन परिच्छिन्नव्यावृत्तिरिति । सर्वत्र व्यावृत्यभेदात् । अपौनरुक्लं । <mark>र्किव्यावृत्तयोपि ब्रह्मभिन्ना अभिन्ना वा । आदोह्येक्यश्रुत्यापात्तः । द्वितीये तदेवपदा</mark>-न्तरवैयर्थ्यमिति चेदेकस्मिन्प्रतियोग्यनुयोगिकरणव्यापकादि शब्दपदवैयर्थ्योपपत्तेः। नि कारणतादिकं धर्मान्तरं । एवं व्यावृत्तीनां ब्रह्मभेदेपि प्रतियोगिभेदादवैयथर्यं । एतदभि-प्रायेणेव शिवाद्वैतप्रकाशके । " संयहः अविशिष्टमपर्यायानकशब्दप्रकाशितमेकं । वेदान्त-निष्टितमखण्डं प्रतिपेदिर''इति । तस्मात्सत्यत्वादिकं खरूपलक्षणमितिसिद्धं॥

नतु आवस्य ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य यतो जन्म तद्रह्मेति चेन । श्रुतियुक्त्यनुभवविरी-धात्। चतुर्मुखस्य आद्यत्वं नाम सर्वकार्यापेक्षया चेतनापेक्षया वा। नाद्यः। ''आत्मन आका-

शस्संभूत "इति भूतस्रष्टिः (ष्टेः) प्रथममभिधानात् । न च हिरण्यगर्भजननानन्तरमेव भूतस्रष्टिरिति वाच्यं । समष्टिलिङ्गशरीराभिमानिनो हिरण्यगर्भस्य भूतस्रष्ट्यनन्तरं जननावश्यकत्वेन ततः पूर्वमुत्पत्तौमानाभावात् । तथापि जनकत्वेऽस्य श्च्यब्रह्मलक्षणत्वासिद्धेः । रामकृष्णायवतारजनकस्य दशरथवस्रदेवादेरिव । तथात्वे सर्वज्ञत्वासिद्धेः । रामकृष्णादेरिव चतुर्मुखस्यैवजनकापेक्षया उत्कृष्टतापत्तेश्च । "विष्णोरेवहिरण्यगर्भोत्पत्ति" रिति विनिगमकाभावात्—
"योदेवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रोमहर्षिः " "हिरण्यगर्भ पश्यत जायमानं सनोदेवश्चुभयास्मृत्या संयुनक्तु" । अस्यार्थः । महर्षिः वेदकर्तायस्पर्वज्ञत्वादिना विश्वस्मात्
चिद्चित्प्रपंचाद्धिको रुद्रः । परमशिवस्पर्वेषां देवानामिन्द्रादीनां प्रथमं हिरण्यगर्भ चतुर्मुखं स्वसंकत्पेन प्रकृतिरूपात्मना जायमानं सकलवेदोपदेशार्थमनुमहदृष्ट्या पश्यन् स शिवः
अस्मानिप ग्चभया संसारपाशमोचकया परमानन्दस्वरूपया वेदवेदान्तागमसिद्धया स्मृत्या
दक्षिया संयुनक्तु । संयोजयत्विति तात्पर्य । "योदेवानां प्रथमश्चोद्भवश्च । विश्वधिको रुद्रो
महर्षिः" । "हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्व''मिल्यादिना महेश्वरोत्पन्नत्वं हिरण्यगर्भस्यावगम्यते ।
तस्मात्त्वर्थोनविधीयते ।

ननु " एकोह वै नारायण आसीत् । न ब्रह्मा नेशानोनाभीषोमौ नेमे यावापृ-थिवी " ति महोपनिषदि नारायणस्यैव सर्वातिशायित्वं सृष्टेः प्राक्सत्ताच दर्शनात्। "नारायणाद्रह्माजायते । नारायणाद्वद्रो जायते" इत्यादिना सर्वकारणत्वदर्शनात् । "अथ कस्मादुच्यते ब्रह्म बृहन्तोह्यस्मिन्गुणा" इति तस्यैव पूर्णगुणत्वावगमात् । "तदेव ब्रह्मपरमं कवीनां" "अजस्य नाभावध्येक" मिति । "अन्तस्समुद्रेमनसाचरन्तमि" त्यादिना समुद्रशा-थित्वादिधर्माणां विद्वद्रूट्या तस्यैव मुख्यत्वात् । ''नसन्नचासच्छिवएवकेवलः ''। ''ब्रह्म-विष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते"। "सदेवसौम्येदमप्र आसीदि" त्यादिवाक्यानां छागपशुन्यायेन सामान्यविशेषयोरेकत्वसिद्धिवत्परत्वमेव युक्तं । 'गच्छतीति गौरि'तिन्युत्पत्त्यानानार्थबोधक-त्वेपि गवि रूढवत् 'ब्रह्मन्' शब्दस्यापि चतुर्भुखप्रणवबाह्मणादिषु प्रवृत्तत्वेपि अनन्तकल्याण-गुण विशिष्ट नारायणस्यैव योगरूढत्वाज्जगजन्मादिकारणत्वं तस्यैव समुचितमितिचेद्ब्रमः। विष्णोः जगत्कारणत्वेपि न तद्रह्मलक्षणं सूक्ष्मसृष्ट्यनन्तरभावित्व (न्या) देवादिसृष्टेः पूर्व तज्जनमश्रवणात् । विष्णोरुत्पत्तिः ऋग्वेदे श्रयते । "विष्णुरित्था परमस्य विद्वान् जातो बृहन्निभिपाति तृतीयं"। अस्यार्थः। परमस्य-महेश्वरस्य इत्थंभावेन विद्वान् वेत्ता बृहत् विष्णुः आदिविष्णुः जातस्सन् तृतीयं कैलासं अभिपाति रक्षति । वृहच्छब्देन आदिविष्णुरेव व्यप-दिश्यते। "नमो विष्णवे बृहते करोमि"। "बृहत्ते विष्णो सुमतिभजामहे" इत्यादिषु दर्शनात्। अजातपरमेश्वरादेवमुपस्थितं परित्यज्य अनुपस्थितकल्पने मानाभावात्। "अजातोजात इत्येवं कश्चिद्धीरः प्रपद्यते । रुद्रयत्ते दक्षिणंमुखं तेन मां पाहि निस्य"मिति श्वेताश्वतरोपानिषदि महेश्वरस्यैव अजातत्वश्रवणात् । शंभोरादिविष्णुजनकत्वं युक्तमेव । यजुर्वेदे । "सोमःपवतेज-नितामतीनां जनितादिवो जनितामेर्जनितासूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोथविष्णां''रिति । " ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रस्यन्ते" । इत्यथर्वणिशरो-वाक्याच्छिवस्यैव सर्वकारणत्वं श्रूयते । ''शिवएव केवल'' इति वाक्यस्य सनातनसृष्टिपरत्वं ।

^{1.} Another reading is: महत्ते.

"नारायणाद्रह्मे" तिवाक्यस्य अवान्तरसृष्टिपरत्वमिति । तदुक्तं हीवे वायवीयसंहितायां । "त्रयस्तेकारणात्मानो जाता स्साक्षान्महेश्वरात् । चराचरस्य विश्वस्य सर्गस्थित्यन्तहेतवः। पित्रानियमिताः पूर्वं त्रयोपित्रिषु कर्मसु । ब्रह्मासर्गेहरिखाणे रुद्रस्संहरणेपुनः । तदा (था) प्यन्योन्यमात्सर्याद्नयोन्यातिशयार्थिनः । तपसातोषयित्वातं पितरं चन्द्रशेखरं । ब्रह्मा नाराय (णौ) णातपूर्वं रुद्रः कल्पान्तरेऽसजत् । कल्पान्तरे पुनर्वद्यारुद्रविष्णूजगन्मयः । विष्णुश्रमगवांस्तद्वद्वद्वाणमस्जत्पुनः । नारायणं पुनर्वद्वा ब्रह्माणंचपुनर्भवः ''। इति । उत । "सब्रह्मासशिवस्सेन्द्रस्सोक्षरः परमः खराडि" त्यादि श्रुतिशतेन मूर्तित्रयव्यतिरिक्त-स्यैव ब्रह्मत्वोपदेशात् । नारायणाद्युपनिषत्सु मूर्तित्रयातीतत्वेन नारायणस्य व्यपदेशा-भावात् । "प्रपंचोपशमंशान्तं शिवमद्वैतंचतुर्थं मन्यन्ते सआत्मासविज्ञेयः । शिवोऽद्वैतः " इति माण्ड्क्ये । "ध्यायीतेशानं प्रध्यायितन्यं । सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते" इत्यादिषु शिवस्यैव त्रिमूर्त्यतीतत्वेन व्यवस्थापनात् । तस्यैव परब्रह्मत्वं । तदुक्तमानुशास-निकेऽपि। "सोऽस्रजद्क्षिणादङ्गाद्रह्माणं ठोकसंभवं। वामपार्श्वात्तथाविष्णुं ठोकरक्षार्थमीश्वरः। हृदयात्कालरुद्राख्यमि"त्युपदेशात् । रुद्रोत्पत्तेः कालरुद्रपरत्वं । अन्यथा ''अजातोजात इस्येवं कश्चिद्धीरुःप्रपद्यत " इति श्रुतिविरोधात् । न विष्णोरुत्पत्तिरवतारपरा । " विष्णु-रित्थे"तिपूर्वोक्तश्रुतिविरोधात् । किंच । अथर्वशिरिस "अ(न)कारणंकारणानां ध्याताकारणं तु ध्येय'' इति तु शब्देन पूर्वोक्तवैलक्षण्यं प्रतिपाद्य शंभोः परमकारणत्वोपदेशाच । "नारा-यण आसीदि''ति लङ्त्वेन अनद्यतनभृतभवनिकयावादिना भगवतो नारायणस्य प्रथमो-त्पत्तिमात्रं प्रतिपाद्यते । ''शक्तेरासीत्पराशर'' इत्यादिवत् । छागपशुन्यायेनैव सदात्मा-दिशब्दानां नारायणादिशब्दानामपि शिवपरत्वमेव । "सर्वोवैरुद्र" इति श्रुतेः । "सएव-विष्णुस्सप्राणस्सकालोगिस्सचन्द्रमा'' इतिकैवल्योक्तेः । "अहमेकःप्रथममासं वर्तामि च भविष्यामि च नान्यःकश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्त " इत्यथर्वणशिखा शिववचनाच । "यानि नामानि गोविन्द तव लोके महीयते । तान्येव मम नामानि नात्र कार्याविचारणे''ति हरिवंशे कृष्णंप्रति शिववचनाच जैमिनिभदृभास्कराचार्यादि वैदिकेश्चतुर्वेदतात्पर्यानुसारेण शिवस्येव परब्रह्मत्वन्यवस्थापनात् भगवता न्यासेनापि सृतसंहितायां सर्ववेदान्ततात्पर्येण शिवे परत्रह्मत्विनिर्देशाच ब्रह्मलक्षण जगज्जन्मादिकारणत्वं शिवस्य निष्प्रत्यूहं ॥ "ध्यार्यातेशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रस्यन्ते" । "सोमःपवते जनितामतीनां"। "क्षरंप्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशतेदेवएकः"। "ईशानस्स-र्वविद्यानां ईश्वरस्र्यवभूतानां ब्रह्माधिपतिर्वह्मणोधिपति र्ब्रह्माशिवोमेअस्तु सदाशिवों ''। "एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः यइमाँह्रोकानीशत ईश्चनीयुर्जननीयुः ... यस्सर्वान् लोकानीशत ईशनीभिःपरमशाक्तिभिः" । "येषामीशे पशुपतिः पशुनां चतुष्पदामुत च द्विपदां" । "प्रपंचोपशमंशान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते"। "निधन पतयेनमः । निधन-पतान्तिकायनमः"। "सर्वभूतदमनाय नमोसनोन्मनायनमः"। इत्यादि श्रुतिकद्मेवन पर-मशिवस्यैव जगज्जन्मादि हेतुत्वव्यपदेशात् । स्वशक्त्यविच्छन्न राजसगुण विशिष्टेन भवाभिधेयेन सर्वजगन्निर्माणं सात्विकगुणास्पद मृडाभिधानेन पालकत्वं तामसावाच्छन्न-हराभिधानेन सर्वसंहारकत्वं च कुर्वन् शिवस्त्रिगुणास्मिकप्रकृतिं स्वचिच्छक्तौ लयं कृत्वा

स्वयं स्वभाविच्छक्त्या एकएव भासते । तदुक्तं महिम्नस्तवेषि । "विश्वात्पत्तौ भवाय नमोनम" इति । अतएव शैवागमे । "सर्वज्ञतातृष्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रतानिस्यमछ-प्रशक्तिः ॥ अनन्तशक्तिश्च विभोविधिज्ञाः षडाहुरङ्गानिमहेश्वरस्य"। "यद्भक्तस्थलिमसाहुस्त-तद्वोधो मे निरंकुशः । यत्प्राणिलगकं नाम तत्स्वातन्त्र्यमुदाहृतं । यदस्तिशरणं नाम ह्यछ्प्ता शक्तिरुच्यते । यदैक्यस्थानमूर्धस्थाह्यनंताशक्तिरुच्यते ॥ एतदङ्गस्थलं देवि गुह्याद्वह्यतमं-परिम"ति । सर्वज्ञत्वादि धर्माणां शिवस्यैव सम्भवात् । नेतरेषांजगज्जन्मादिकारणत्वं सिद्धं ॥

॥ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥३॥

जिज्ञास्य ब्रह्मणोलक्षणं प्रसाध्य प्रमाणमाह ॥

सू॥ शास्त्रयोनित्वात् ॥३॥

"अस्य महतोभूतस्य निश्वसितमेतद्दग्वेदोयजुर्वेदस्सामवेद" इत्यादि वाक्यमस्य सूत्र-स्य विषयः । शास्त्रं ऋग्वेदादि तस्य योनिः कारणं शिवः । "शिवोमामेविपतरः" इति श्रुतेः । अतएव निगमागमानां प्रामाण्यं । अतोजगजन्मादिहेतुिश्रवएव । अत्र श्रौतप्रित्रा सङ्गतिः । "शिवोमामेविपतर" इत्यादौ वेदानां परमेश्वरकारणत्वं । "वाचा विरूपनित्यया" इत्यादौ नित्यत्वं च दर्शनात् । परमशिवस्य ब्रह्मणः निगमागमकारणत्वं युक्तं नवेतिस-निद्याते । "अनादिनिधनानित्या वागुत्स्रष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयीदिव्या यतस्सर्वाप्रवृत्त्य" इति स्मृतौ वेदस्य नित्यत्वश्रवणात् । परमेश्वर जन्यत्वे पौरुषेयत्वेन अप्रामाण्यम-नित्यत्वप्रसङ्गाच । तस्मात्परमेश्वरवद्वेदानामजन्यत्वं त्रैकालिकाबाध्यत्वं च इति प्राप्ते ब्रूमः ॥

(सिद्धान्तस्तु) ॥ वेदानां खयंभुवत्वे "शिवोमामविषतर" इति श्रुतिविरोधात् । सामशाखागतचरम(ण)व्यूहेण तेषां शरीरगोत्रवर्णादिनिरूपणात् । पूर्वपूर्वस्थोत्तरोत्तरज्ञानिवषयहेतुत्वात् । तेषां शब्दगुणत्वेन व्योमकारणत्वात् । "आत्मन आकाशस्सभूतं" इत्यादिना
आकाशादि पंचभूतानां परमेश्वरकारणत्विनिर्देशात्कथं वेदानां खयंभुवत्वं । तथा च स्मृतिः ।
"अष्टादशानामेतासां विद्यानां ब्रह्मवर्त्मनां । आदिकर्ताशिवस्साक्षाच्छूलपाणि रितिश्रुतिः'"।
"सद्योजातेन ऋग्वदं वामदेवन याजुषं । अघोरेण तथा साम पुरुषेणत्वथर्वणं । ईशानेन
मुखेनैव कामिकद्यागमांस्तथा । जनयामास विश्वेशस्सर्वसिद्धिप्रदायकः । विमर्शरूपिणी
शक्तिश्चित्वस्य परमात्मनः । निगमागमरूपास्यात्सवतत्त्वप्रकाशिनी । तस्माद्वेशगमाथेषु
यःकुर्याद्भेदभावनां । स सद्दसकुलं घोरे नरके पतातिध्रव"मिति । परमेश्वरस्य निगमागमादि सर्व विद्याकर्तृत्वप्रतिपादनात् स्रष्टेः प्राक् स्वात्मविलिनभूतस्वशक्त्यात्मक वेदागमादौन्निश्वसितवदयत्नेन पूर्वानुपूर्ववर्णरूपरचनया बहिराविष्करोति । तस्मान्निगमादीनामपौरुषेयत्वमीश्वरकार्यत्वं च युक्तमेव । जन्यत्वाजन्यत्वविधायकश्रुतीनामतो निवरोधः । ननु
"नसन्नचासिन्छवएवकेवलः" । "नान्यत्विज्वनमिषत्" । "नेहनानास्तिकिचन" । "नतु
तद्वितीयमस्ती "त्यादिश्रुतिषु द्वितीयवस्तुनिषेधव्यपदेशात्कथं वेदानां नित्यत्वमिति चेन्न ।
"सर्वं खित्वदं ब्रह्म" "सर्वोवैरुद्धः" इत्यादि श्रुतिषु चराचरप्रपंचस्य ब्रह्मोपादानत्वेन ब्रह्म-

^{1.} Another reading is: अष्टादशानामेतासां विद्यानांभिन्नवर्त्मनाम् । आदिकर्ता कविस्साक्षाच्छूलपाणिरिति श्रुतिः॥

त्वव्यपदेशात् । पूर्वोक्तश्रुतीनां जगिन्मध्यापरत्वं । उत । सृष्टेः प्रागिपसङ्कृचितरूपेण निगमागमात्मक विमर्शरूपपराशकेर्वीजाङ्कुरवत्परमेश्वरेश्थितत्वात् । शक्तिशक्तिमतोर-मेदाच । "परास्पर्शक्तिर्विविधेव श्रृयते स्वामाविकीज्ञानवलाकयाचे" ति श्रुत्या परमेश्वरस्य स्वामाविकत्वेन शक्तेरुपदेशात् । जगिन्मध्यात्वे श्रुत्यभावात् तद्युक्तं ।

नतु । शब्दबुद्धिकर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वेन शब्दात्मक वेद्स्य कथं नित्यत्विमिति चेन्न । "कारणसत्यत्वे कार्यस्य सत्यत्विम "ति न्यायेन कारणरूपसर्व वेदातमक विमर्श-शक्तेर्नित्यत्वात्कार्यरूपवेदस्यापि नित्यत्वं निष्प्रत्यूहं । किंच । नित्यमुक्त बुद्ध शुद्ध-स्वभावस्य स्वतः प्रामाण्यभूतस्य परमाप्तस्य महेश्वरस्य वचनं प्रमाणमेव । ''यत्पीरुषेयं तदप्रमाण''मिति नियमस्तु रागद्वेषादि पाशवद्धमानुपविषय एव । किंच । वेदाश्वशांभवदीक्षां लब्बा शिवप्रसादमाहिम्रा परमेश्वरानन्तकल्याणगुणस्तुतिपाठककवय इव तन्महिमातिशयं विधिलक्षणमुखेन स्तुवन्ति । किंच वेदानामपि भस्मधारणं श्रृयते । ''त्रियायुषंजमदग्नेः कर्यपस्यत्रियायुषं" । "यद्देवानां त्रियायुषं" । "तन्मेअस्तु त्रियायुषं" । त्रियायुषशब्दस्य तिर्यक्त्रिपुण्ड्रपरत्वे श्वताश्वतरापनिषदि श्रूयते । 'मानस्तोके' तिमन्त्रेण मन्त्रितं भस्मधार-येत् । ऊर्ध्वपुण्ड्रंभवेत्साममध्यपुण्ड्रं यज्ंषिच । अधःपुण्ड्रमृचस्साक्षात्तस्मात्पुण्ड्रं त्रियायुष मि"ति। "तानि वा एतानि रुद्राक्षाणि यत्त्रयोवेदाधारयन्ति तस्मोद्वाधारयन्ति । तस्मा-त्तानिधारयन्गच्छं स्तिष्ठन्खादन् खपन् उनिमषान्निमिषन् इसन् सर्वाण्येनां सितरतिरुद्रोभूत्वा रुद्रोभवती" ति बोधायनशाखायां रुद्राक्षधारणं दृश्यते । "अयं मे हस्तो भगवानि"त्यादिना ऋग्वेदे । ''यातेरुद्रशिवातनूरघोरापापकाशिनी'' त्यादिना वेदपुरुषाणां शिवलिङ्गधारणं दर्शितं । किंच। "जगतांपतयेनमः। नमोहिरण्यवाहवे नम"इत्यादि स्तुतिंचकुर्वन्ति। तस्मात्परमेश्वर विमर्शात्मशक्तितया वेदागमानां परमशिवप्रामाण्ये मुख्यत्वमुपपद्यते ॥

ननु "षद्वीतावैभूत्वा प्रजापितिरदं सर्वमस् जत । ऋचीयज्ंिपसामानि"। इत्यादिना चतुर्मुखादेरिष वेदकर्तृत्वावगमात्कथं महेश्वरस्येति चेन्न । "योबद्धाणं विद्धाति पूर्व योवेवेदांश्च प्रहिणोति तस्मे" इत्यादि श्रुतौ हिरण्यगंभीत्तिः प्रागेव वेदसद्भावं । हिरण्यगंभीत्य सर्ववेदोपदेशकत्वं च परमेश्वरस्येव दर्शनात्सएवसर्वाधिक इत्युच्यते । तथा श्रुतिः । "योदेवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिकोरुद्रोमहर्षिः" । "हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं सनोदेवश्युभया स्मृत्यासंयुनक्तु" । इत्यादिना चिद्चित्प्रपंचाधिकत्वं हिरण्य-गर्भोत्पत्तिं च परमेश्वरस्यैव निर्दिशति ।

ननु सर्ववेदवेदान्तोक्त सकलपदार्थाभिज्ञत्वं सर्वज्ञत्वं हि तदुपमन्युदर्धाचिगातम-दूर्वास रेणुकदारुकशंखकर्णगोकर्णादीनामिप दर्शनात् । कथं परमेश्वरस्यैकस्यैवेतिचेज । परमेश्वरोपासनावशात्तत्कृपालच्ध यिकिचित्सर्वज्ञत्वस्य तेषां सत्वाज्ञिवरोधः । खद्योतप्रभाकर-योस्तेजस्त्वेनैकत्वेपिप्रकाशवैलक्षण्यवत् सर्ववस्त्वभासकश्चर्तानां परमेश्वरकर्तृत्या तस्यैव सर्वाधिकज्ञानमुपपद्यते । शास्त्रप्रवर्तकापेक्षया शास्त्रप्रणेतृणां विशेषज्ञानदर्शनात् । किंच सकलजगद्यापकत्वेन सर्वान्तर्यामित्वेन सर्वज्ञत्वं नान्येषां संभवात् । सर्वज्ञत्वादि षड्विध-धर्माणामनन्यसाधारणत्वात । ननु पूर्वस्त्रेणैव जगजन्मादिकारणत्वेन शास्त्रकारणत्व सर्वज्ञत्वादीनां सिद्धत्वात्कथ-मस्यसूत्रस्य प्रयोजनमिति चेन्न। पूर्वस्त्रे अङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्धटवदित्यनुमानेन ब्रह्मप्रामाण्ययोतनात् । तच्छंकानिरासार्थमेतत्स्त्रप्रवृत्तेः संभवात् । भगवता व्यासेन "शास्त्रयोनित्वादि"ति स्त्रं निर्दिष्टं॥ शास्त्रं निगमागमात्मकं योनिःप्रमाणं यस्य तथात्वात्। न च पुनरिषकरणान्तर निरूपणे वाक्यभेदादि दोषइति वाच्यं। स्त्रस्य सूचनात्मकत्वेन श्रेषकाव्यवद्वाक्यभेदादिदोषाभावात् पुनरिषकरणान्तरं युक्तम्।

"तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि"। "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं"। "नैषातर्केण मितरापनेया"। "ऋतं अस्तं परंब्रह्म पुरुषं कृष्णिपङ्गलं । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः"। "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिग्रेणेशस्संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः"। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादि वाक्यान्यस्य विषयः। "न चक्षुषागृद्याते नापि वाचा"। "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति विषयाविषयविधायक श्रुतिकदंबदर्शनात् ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वं युक्तं न वेति संशयः। पूर्वपक्षस्तु । न ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वं। "न चक्षुषा गृह्यतेनापि वाचा। यन्मनसा नमनुते येनाहुमनोमतं"। "यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह"। "आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चनेती"त्यादि श्रुतिदर्शनात्। प्रपंचत्यकार्यत्वाद्धट-विद्यनुमानेन सर्वज्ञत्वादिषड्विधधर्मावच्छिच परमेश्वरस्साध्यते । प्रमाणान्तरिवषय-दर्शनाववेदान्तशास्त्रेकवेद्यं परब्रह्मेति प्राप्ते ब्रूमः।

¹सिद्धान्तस्तु ॥ जगज्जन्मादिकारणंब्रह्म चौपनिषच्छास्त्रप्रतिपाद्यमेव । "नावेद-विन्मनुते तं बृहन्तं"। "नैषातर्केणमितरापनेया"। इत्यादिना ब्रह्मणो मानान्तरिनषेध-दर्शनात् । "तं त्वौपनिषदंपुरुषं पृच्छामी"ति श्रुत्या उपानिषन्मात्रवेद्यत्वशासनात् वेदान्तशास्त्रानुकूलत्वेन तर्कानुमानयोः प्रामाण्यं न तु ब्रह्मप्रामाण्ये । रथमण्डपगोपुरप्रासाद्यादि निर्माणेन नानाकर्तृकत्वदर्शनात् । नचानुमानेन कत्रैकत्वसिद्धिः । ब्रह्मनिष्ठसत्यसंकल्प-सत्यज्ञानानन्तादिस्वरूपधर्मज्ञानासंभवप्रसङ्गाच । जगदुभयकारणत्वासंभवाच ब्रह्मणः वेदान्तवेद्यत्वं निष्प्रत्यूहं । "यतोवाचो निवर्तते" इत्यादिवाक्यानां तन्माहात्म्यज्ञापनार्थो-विविक्षितः । अन्यथा "ब्रह्मविद्यानोतिपरिम"त्यादिवाक्यानां वैरुध्यप्रसङ्गः ।

ननु "अभेरिशवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकल्पते । राजसेषु च माहात्म्यमिधकं ब्रह्मणोविद्धः । सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमिधकं हरेः । तेष्वेव योगसंसिद्धाः गिमिष्यिन्तिपरांगितिमि"ित मात्स्ये शिवपुराणानां तामसत्वप्रतिपादनात् । "सत्वात्सं-जायतेज्ञान" मित्यारभ्य "बन्धं मोक्षंचयावेत्ति बुद्धिस्सापार्थसात्त्विकी" खंतेन सात्त्विक-बुद्धरेव मुक्तिहेतुत्वदर्शनात् । "अभेरिशवस्य माहात्म्यं तामसंमोहकारकं । तयोष्ठपासना-देव प्रत्यवायोभवेष्द्रवमि "ति पांचरात्रागमवचनदर्शनाच्छिवप्रतिपादकपुराणानां तामसत्वं सिद्धं । अतस्तत्पुराणानामप्रामाण्यात् तत्प्रतिपादितपरमेश्वरस्य वेदान्तवेद्यत्वं कथमुप-पद्यत इतिचेत्र । शिवपुराणानां तामसत्वेप्रात्यिक्षकश्रुत्यभावात् । किष्पतप्रच्छन्नबौद्ध- विवान्यानां प्रमाणाभावाच । उत् । तमेगुणदेवताविषयत्वेन तमेगुणविशिष्टव्यासकर्तृकत्वेन वाक्यानां प्रमाणाभावाच । उत् । तमेगुणदेवताविषयत्वेन तमेगुणविशिष्टव्यासकर्तृकत्वेन

^{1.} Another reading is: षड्विधसिद्धान्तस्तु.

^{2.} प्रच्छन्नबौद्ध(वाक्यानां) refers to Advaita.

तमोगुणावसरजन्यत्वेन वा शिवपुराणानां तामसत्वं । नादाः । ऋगादिसर्ववेदवेदान्ता-नामि रुद्राग्निप्रतिपाद्कत्वेन तेषामिप तामसत्वापत्त्या अप्रामाण्यप्रसक्तिसभवाद्वीद्धागमप्रस-ङ्गस्स्यात् । नद्वितीयः । व्यासप्रोक्तविष्णुपुराणानामपि तामसत्वं स्यात् । नतृतीयः । सात्वि- केन विष्णुपुराणकल्पने तमोगुणेन शिवपुराणकल्पने मानाभावात् । सर्ववेदवेदान्तार्थसारस्यैव पुराणरूपेण व्यासेन प्रपश्चितत्वाच । ननु मात्स्ये । ''मत्स्यं कूमै तथालैङ्गधं शैवं स्कान्दं तथै-वच । आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निवोध मे"। तत्रैवच । "अग्नेदिशवस्य माहात्म्यं तामसं मोहकारकिम"ति। "यत्र यत्र जगन्नाथं मुकुन्दंविष्णुमव्ययं। वदन्तितानिशास्त्राणि सात्त्व-कानि मतानिवै। यत्र यत्र ह्युमानार्थ शंकरं भैरवं यमं । दुगाँ गणपति कालं यानि तानि <mark>वदन्ति च । तामसानिमुनिश्रेष्ठफलानि विविधानि वै । पञ्चपूजाश्चदेवांश्च तथादेवी सरस्वर्ती।</mark> वदन्तियानिशास्त्राणि राजसानि मतानिवै''। इत्यादि मात्स्यहरितस्मृतिपाश्वरात्राद्यागमादि-वचनेषु शिवपुराणानां तामसत्वव्यपदेशात्कथं तत्प्रतिपाद्यपरमशिवस्य परब्रह्मत्वं संहारस्य रुद्रधर्मत्वेन तामसत्वं तस्य निष्प्रत्यूहमिति चेन्न । "अमेरिशवस्यमाहात्म्यं तामसं मोहकारक-मि" त्यादिवचनानां मत्स्यपुराणोक्तत्वेन । मत्स्यपुराणस्य तामसपुराणप्रकरणपठितत्वेन तद्वा-क्यानामप्रामाण्यात् । "ब्रह्मेन्द्रसूर्यचन्द्राग्निपराराजससंभवा" इत्यादि पाद्यरात्रागमे अप्नेः राजसत्वनिरूपणात् । मात्स्यपात्ररात्रागमवचनानां परस्परविरोधदर्शनात् द्वयारप्रामाण्यं सिद्धं । किंच । "ब्राह्मणानां आग्नरत्रे प्रथमो देवतानां ।" "यावजीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" । "अर्चतप्रार्चत"। "त्रियंवकं यजामहे"। "अन्तरिच्छन्तितंजने"। "रुद्रं परोमनीषयाग्रध्नन्ति जिह्नयाससं"। "यो वै स्वां देवतामतियजते"। इत्यादिना रुद्रवैश्वानरोपासनमेव कर्तव्यमिति चोदनादर्शनात् । अकरणे प्रत्यवायदर्शनाच । ''त्वंदेवानां ब्राह्मणानामधिपतिर्वि<u>ष</u>्णुः क्षत्रियाणामधिपति''रित्यादिना स्वदेवतोपासनातिकमणे नरकप्राप्त्युपदेशाच । रुद्रवैश्वानरोपा-सनात्यागे वर्णचतुष्टयातीतप्रसङ्गाच । एतत्किल्पतवाक्यानां वेदविरुद्धत्वेन वेदवादिभिनीङ्गी-करणीयं।''अत्ताचराचरग्रहणात्'।''यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः''। इत्यादि(ना) श्रुतिस्त्रेषु संहारस्य परब्रह्मधर्मत्वेन निर्देशात् । तदनङ्गीकारे विष्णोरब्रह्मत्वप्रसङ्गाच । "रुद्रो वा एष यद्मिस्तस्यैतेतनुवौघोरान्याशिवान्येति"। "अघोरेभ्योथघोरेभ्यो"। इत्यादिना तस्यैव अघोर्मुखेन सृष्टिस्थितिकर्तृत्वं घोर्मुखेन संहार्कत्वंचोपदेशात्। तस्यैव जगजन्मादि-कारणत्वेन परब्रह्मत्वं सिद्धं ।

किंच। "यातेरुद्रशिवातन्र्रघोरापापकाशिनी"त्यादिना परमेश्वरस्य शुद्धसात्त्वकाशिवशरीर प्रार्थनादर्शनात्। अपिच। "प्रपंचोपशमंशान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते"। "उमासहायं परमश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नालिकण्ठं प्रशान्तं"। इत्यादिना शिवस्यैव परमशान्तत्वोपदेशात् केवल तामस प्रतिपादकवाक्यानां कालरुद्रपरत्वमेव। कालरुद्रस्यापि शिवांशत्वन्
विष्णोरिधकत्वं वेदशास्त्रेषु प्रासिद्धं। तथाचश्रुतिः। "परात्परतरंत्रद्यतत्परात्परतोहिरिः"।
"यत्परात्परतोईशः तन्मेमनिश्चवसंकल्पमस्तु"। "अजामेकांलोहितशुक्रकृष्णां बह्वामि"ति
श्रुतौ परमेश्वरप्राकृतशक्तेर्गुणत्रयत्वं निर्दिष्टं। अतस्सत्त्वगुणावलंबनेन नारायणस्य ब्रह्मत्वे
युत्कययुक्तप्रसङ्गाच अप्राकृतब्रद्यत्विधायक सर्ववैदिकशास्त्रभङ्गप्रसङ्गस्स्यात्। "शुक्रध्यान
परायण" इतिजावालोपनिषदि शुक्रशरीर रुद्रध्यानमेव मुमुक्षूणां विधेयत्वेन दर्शनात्।

सृतसंहितायां सृतगीतासु । "अस्ति रुद्रस्य विप्रेन्द्रा अन्तरसत्त्वंबहिस्तमः। विष्णोरन्तस्त-मस्सत्त्वं बहिरस्तिरजोगुणः । अन्तर्बहिश्व विप्रेन्द्रा अस्ति तस्यप्रजापतेः । रजसातमसा कान्तौ ब्रह्मनारायणौखल "। शिवधर्मशास्त्र । "अन्तस्सत्त्वगुणोपेतोबहिस्तामससंयुतः। ग्रद्धसात्त्विक इत्युक्तरशङ्करो लोकशङ्करः । अन्तस्तामससंयुक्तो बहिस्सत्त्वगुणान्वितः । शुद्धतामस इत्युक्ता विष्णुस्साक्षाच्छियःपतिः"। इतिनिर्देशात्तस्यैव ब्रह्मविष्ण्वादरप्यधिकत्वं। शङ्करसंहितायां शिवरहस्यखण्डे । ''दशशैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः । श्रद्धयानि द्विजवरैस्तेषां धर्मास्तु तत्रयत् । सत्त्वं शुद्धं समादिष्टं सुखज्ञानास्पदं तु यत् । विद्योपदेष्टा योगिभ्यर्शुद्धस्फटिकसन्निभः। न निद्राति शिवः कापि ब्राह्मणाधिपतिरिशवः। ब्रुवन्खेवं पुराणानि ब्राह्मणानां कथार्कुभाः । दश शैवपुराणानि हिंसादोषपराणिच । वैष्णवानिच चत्वारि तामसानि मुनिश्वराः । क्षत्रियाणां श्रुताधमस्तिषु तद्देवता हरिः । तमःकृष्णमुदासीनं कूटकृत्यविशारदः । निद्रालस्य प्रमादादि पंचधास्यात् तामसाः । निद्रालस्य प्रमादाद्या स्तद्भुणाः परिकीर्तिताः । कृष्णो विष्णुस्स्मृतइशेषशायी भक्ति(क्त)विमोहकः । एतेषु क्षत्रियाणां च धर्मा विप्रा उदाहृताः । ब्राह्मे तु राजसेवैश्यधर्मेस्सर्वत्र संमते । दुःखास्पदं रक्तवर्णं चन्नलंच रजोमतं । गुणत्रयसमायुक्तमाग्नेयं सौरमेवच । तस्माच्छैवानि विप्राणां पुराणानि हिता-निवै" इति शिवपुराणानामेव सात्त्विकत्वोक्तेः । किंच । शिवपुराणानां कल्पान्तरप्रसिक्तिरिति चेत्तदसङ्गतमेव । मात्स्ये । "पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणाकृतं । अनन्तरन्तुवक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः । पुराणमेकमेवासीच्छतकोटि प्रविस्तरं" । इत्यादिना ब्रह्मकृत ब्राह्म-पुराणमेव द्वापरान्ते वेदव्यासेन सङ्कोच्य चातुर्रुक्षसंक्षिप्तमिति प्रतिपादनात् । तथा धर्म-संहितायां "ब्राह्ममेव कृते चाद्ये पुराणं श्रुतिसंमतं । अष्टादशविधं तस्य कृतं कोटिप्रभेदत" इति तथा दर्शनात्। अत एव शैवपुराणानां कल्पान्तरविषयत्विमिखसङ्गतं।

ननु नारायणस्यैव मत्स्यकूर्मवराहादिरूपेण सकलभूभारिनवर्तकत्वदर्शनात्परमसात्त्विकत्वं तस्यैवोपपन्निति चेन्न । कूर्में । "एकाद्श्यान्तुमध्योहं माघमासे महानटः ।
सर्वलोकहितार्थाय विषं भुङ्क्त्वा ततिर्शवः । शिवयोगेन तद्रात्रौ स्थित्वा चन्द्रकलाधरः ।
परिचेष्ठित विष्ण्वादीन् हृष्टातत्पादसेवकान् । उपोषितमहाभक्तान् द्वाद्श्यां नीललोहितः ।
समुद्रमथनोद्भूतसुधापानार्थमाद्रात् । (रा)आज्ञां चक्रे महोदेवस्पर्वलोकभयापहः"। इत्यादिना
परमेश्वरस्य अनन्यसाधारण कालकूटभक्षण अन्धकासुर जलंधरासुर त्रिपुरासुर व्याघ्रासुर
गजासुर श्वरपद्मासुरादि महादानवसंहारपूर्वक भूभारिनवर्तकत्वदर्शनात् । एकादशी निरूपणे ।
"अतएव पुराणागमेषु शैववैष्णवानां एकादशीव्रतावश्यकत्वं दृश्यते । तदुक्तं शिवधर्मशास्त्रे ।
"(श्री)ववैष्णवयोष्रीद्यमेकादश्यामुपोषणं । नन्दशिविष्णुप्रमुखा यतो व्रतमथाचरन् ।
शेषं प्रधानं स्मार्तानामेकादश्यामुपोषणं । सायं प्रधानं शैवानां वेदमार्गेकवर्तिना"िमिति ।
तथा सिद्धान्तागमे च । "प्रदोषव्यापिनी शैवी सम्यगेकादशी स्मृता । नान्याशैवैः परिप्राह्या
शैवशास्त्रैकशासना"िदति । वीरागमेच "सर्वेषां वीरशैवानां श्रीतस्मार्तानुवर्तिनां । प्रदेषव्यापिनीप्राह्या सम्यगेकादशीशिवे । शैवव्रतानां सर्वेषां सायंप्राधान्यमेव हि । अन्यथाचरणे
देवी प्रत्यवायोमहान् भवेत्" । इति । किंच । पद्मपुराणादीनां विष्णुप्रधानत्वेपि तत्रापि शिवमाहारम्यकथनात्तेषामिपि तामसत्वं किं नस्यात् । "त्रैगुण्यकारमका (त्रैगुण्यविषया) वेदा

निस्त्रेगुण्योभवार्जुने"ति गीतावाक्येन वेदानामपि त्रिगुणात्मकत्वदर्शनान्सूर्तित्रयप्रातिपादक-श्रुतीनां गुणत्रयत्वसुपपन्नमिति चेन्न । "वाचानित्य(या)" इति श्रुतिदर्शनानित्यरूपस्य वेदस्य गुणत्रयत्वमयुक्तं श्रौतविधेर्वलवत्त्वात् । "शिवंप्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनि" मित्यादिना शिवस्य वेदपरमसात्त्विकत्वोपदेशात् वेदानां गुणत्रयत्वकथनं अधिकारिभेदेन स्थूलस्क्ष्म-कारणात्मक परमेश्वरोपासनापरत्वेन सांख्ययोगशास्त्रेषु विवक्षितत्वात् । अन्यार्थो न युक्तः । किंच किमिदं तामसत्वं । तमोगुणजन्यत्वं । स्वेतरगुणसंसृष्ट तमोगुणजन्यत्वं वा इतरानभिभूत तमोगुणजन्यत्वं तमोगुणजन्यविशिष्टत्वं । तमोविशिष्टकर्तृकत्वं (वा) । तमोगुणविशिष्टप्रतिपाद्यत्वं । तमोगुण प्रधानप्रतिपाद्कत्वं अन्यद्वा । ना<mark>द्यः ।</mark> गुणत्रयातीत परमेश्वरनिश्वसित वेदानां अनित्यस्य मोहकत्वपीरुपेयत्वादि प्रसङ्गाच सर्वेचिद्चित्प्रपंचस्य गुणत्रयात्मकप्रधानजन्यत्वेन विष्णुपुराणानामपि तामसत्व प्रस-क्षात्। न च तमोमात्रजन्यत्वं एकस्य अनारंभकत्वेनासिद्धेः । न द्वितीयः । सर्वस्य गुणस्य गुणान्तरयुक्तस्यैव जनकत्वेनेतरासंसृष्टतमोगुणजन्यत्वस्याप्रसिद्धत्वात् । न तृतीयः । "यदा तमस्तन्नदिवानरात्रिनसन्नचासच्छिव एव केवलः" । इत्यादिश्रुतिसिद्धशिवस्य निल्यगुद्धत्वेन प्रकृतेरसिद्धेः । न चतुर्थः । "अष्टाद्शपुराणानां कर्तासत्यवतीसुतः। आख्यानै श्राप्युपाख्यानै र्गाथाभिः कल्पग्रुद्धिभिः । पुराणसंहितांचके पुराणार्थविशा-रद " । इति विष्णुपुराणवचनाद्यासकृतानां सर्वेषां पुराणानामपि तामसत्वाभावाद-न्यथात्वद्भिमतानामपि तामसत्वप्रसङ्गात् । तुल्यन्यायत्वाच । न पंचमः । रुद्रस्य संहार-कर्तृत्वेन संहारस्य तमोगुणकार्यत्वे(न)सर्वशास्त्रप्रसिद्धत्वादिति चेन्नैवं । विष्णोस्संहारकत्वाभावे नानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । न च संहारंप्रति रुद्रादि शरीराद्याकारेण कारणत्वं । संभवे(व) तार-तम्यकल्पनायां मानाभावेन तस्यापि तामसत्वप्रसङ्गात् । "यातेरुद्र शिवातन्" रिति श्रुत्या शिवशरीरस्य तामसत्व निषेधाच । "त्रेगुण्यविषयावेदा" इत्यनेन त्रिगुणात्मकप्रवृत्ति धर्म-प्रतिपादकत्वेन गुणवैशिष्ट्यं न युक्तं । उत । तमागुणप्रचुरेषु कल्पेषु तिद्वशिष्टत्वेन व्रह्म-कृतपुराणानि तामसानि । तत्प्रतिपाद्यत्वात् शिवस्यापि तामसत्विमिति चेत् । तामसेषु कल्पेषु चतुर्भुखकृतानां पुराणानामस्मिन्वर्तमाने श्वेतवराहकल्पे ह्यनुवर्तमानत्वे प्रमाणा-भावात् । अस्मिन्नपिकल्पे अष्टाविंशतितसेन व्यासेन इदानीं पुराणकरणस्य श्रूयमाणत्वात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे । "वैवस्वतान्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनःपुनः । वेदव्यासव्यतीतायाम् हा-विंशतिसत्तम '' इति वर्तमानस्य पराशरात्मजस्य व्यासस्य प्रवर्तमान सर्वपुराणकर्तृत्वं च तत्रैव श्रुतं । "पुराणसंहितां चके पुराणार्थविशारद'' इति । तान्यष्टादशपुराणानि तत्रैव गमियत्वा उत्पत्तिकसापेक्षया कम उक्तः। ''एतद्वैष्णवसंज्ञां वै पद्मस्य समनन्तर्''मिति । एवं समर्थाअपि वर्तमानकल्पस्थाः । रामकृष्णाद्यवतारा रघुवंशसंभवत्वात् । दक्षाध्वरध्वंसा दीनामेतत्कल्पमध्यस्थत्वात् । एतत्कल्पस्थ हैाववैष्णवप्रतिपादकानामेतत्कल्पजातेन अष्टा-विंशतितमेन वेद्व्यासेन कृतपुराणानां परस्परवलावलचिन्तायां बहुकालव्यवहितानां ताम-सादि ब्रह्मकल्पनोपन्यासो निरर्थकः । ननु पुराणकारणानां पुराणकर्तृत्वं ब्रह्मणस्सकाशा-त्पुराणार्थानिविगम्यैवेत्युक्तं । सत्यं । तत्रातीतकल्पस्थाः पुराणार्थाः ब्रह्मणापुराणकार्येश्चते तथैव प्रतिपाद्यन्ते । यथा पद्मकल्पे सार्कण्डेयस्य परमेश्वरानुप्रहः । यत्र तु वर्त-

मानकल्पस्थाः पुराणार्थाः रामकृष्णवराहावतारप्रभृतयः । यथा कालकूटभक्षण दक्षाध्वरध्वंसादयः तेप्येतत्कल्पस्यत्वेनैव ब्रह्मणोपदिश्यन्ते । पुराणार्थकारैरपि तथैव प्रतिपाद्यन्ते । तेषां परस्पर विरोधेखाभिमतपुराणाधिक्य निर्णयहेतुत्वं निरर्थकं । बहुकालव्यवहितातीत कल्पानां सात्त्विकतामसत्वाद्यपन्यासः कुत्र केन सङ्गत इति न जानीमः । नापिषष्ठः । रुद्रसंबिन्धनो घोरशरीरस्य संहारकत्वेन तमोविशिष्ठत्वेपि तच्छरीरिणः परमेश्वरस्य तमोतीतत्वात् । तथा च कैवल्ये । "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षि तमसः परस्तात् '' । यद्यपि देवदत्तादौ तमागुणप्रधानशरीरादि विशिष्ठे तामसत्व-व्यवहारो दृष्टः । तथापि । तन्मात्रविशिष्टत्वेन प्रतिपादक परमेश्वर संबन्धिनां तमा-तीतानामलौकिक प्रकाशस्वरूपाणामनेकेषां विष्रहाणां प्रमाणसिद्धत्वात्तथाच । "स्थिरै(स्थिरे-भि)रनै:पुरुह्प उम्रो बभुर्शुक्रेभिःपिपिशेहिरण्ये" । इत्यत्र शुक्रेभिरिति शुक्रशब्देन सत्त्व-मयत्वमुच्यते । ''लोहितशुक्रकृष्णा''मिति वदत्यन्यथा । विष्ण्वाधिक्यवादिनां मते तमो-विशिष्ट विष्णुप्रतिपादकत्वेन वैष्णवपुराणानामपि तामसत्वप्रसङ्गः । कथमन्यथा विष्णोः भूभा-रावतरणा(द)य(ः)यादवकौरवदैलादि संहारकत्वं । कथं वा दैल व्यामाहनाय महामोहारूय-पुरुषरूपेण दैत्यन्यामोहक बुद्धजिनादि शास्त्रप्रणेतृत्वं । तदुक्तं विष्णुपुराणे । "इत्युक्त्वा-भगवांस्तेभ्यो महामोहशरीरतः । समुत्पाद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं सुरोत्तमाः । माया मोहे-यमखिलान्दैत्यां स्तान्मोहियध्यति । ततो वध्याभविष्यन्ति वेदमार्गबिष्कृताः" । न हि स्वस्य तामसत्वाभावे महामोहाख्यस्यापादानत्वमुपपद्यते । खस्य मोहिनीशरीरस्य तामसत्वात् । ननु विष्णेाः कार्यार्थं तमागुणसाहित्ये तस्य सत्त्वेन अभिभूतत्वान्नप्राधान्यं । रुद्रस्यतु तमसो-भिभूतत्वात्तद्विशिष्टतया संहारकर्तृत्वेन प्रतिपाद्यत्वमिति सप्तमः पक्षः पक्षीिकयतामिति । मैवं । शत्रुसंहारमात्रप्रयोजनप्रवृत्तेषु नृसिंहाद्यवतारेषु तत्प्राधान्येन तामसत्वप्रसङ्गाच्छ-वस्य निरस्ततमस्कत्वाद्विपक्षे बाधितत्वाच । नान्त्यः । यस्संहारकर्ता स तामसः । तस्यापि कश्चित्संहारकोस्ति न वा । अस्तिचेत्तामसत्वेपि सएवसर्वाधिकः सर्वसंहारस्वतन्त्र(त्व)त्वान्नास्ति चेद्यमेव तामसस्सर्वाधिक इति तामसत्वं सर्वसंहर्तृत्वं सर्वाधिकत्वे व्याप्तमिति विरुद्धो हेतुः। तस्माद्रुद्रस्सर्वाधिकः सर्वसंहर्तृत्वात् । व्यतिरेकेण जीववन्नचाप्रयोजको हेतुः। प्रवलदुर्वलभावं विना बाध्यबाधकभावस्यैवासंभवात् । सात्त्विकत्वस्य बाध्यत्वे प्राप्ते संहारं प्रतिविरुद्धत्वात् । "मृदुस्सर्वत्रवाध्यत" इति न्यायेन न च साध्याप्रसिद्धिः ॥ "विश्वाधिको रुद्र" इति पक्षप्रसिद्धः । तदनुप्राहकत्वात् तदनुमानस्य सिद्धसाधनत्वं । एवं सात्त्विकत्वमुक्तप्रकारेण विकल्पदूषणीयं । उत विष्ण्वाधिक्यप्रतिपादकानां मार्कण्डेयादि पुराणानां सात्विकत्वप्रसङ्गाद्वद्राधिक्यप्रतिपादकानां पद्मपुराणादीनां तामसत्वप्रसङ्गात् । पद्मपुराणे पूर्वोत्तरखण्डाभ्यां हरिहरयोराधिक्यवर्णनात्तदंशे तामसत्विमिष्टामिति चेत् । रामायण भागवतादाविप तदंशे तामसत्वप्रसङ्गात् । रामायणबालकाण्डे । ''त्वां वै धारियतुं वीर नान्यं पश्यामि श्रूलिनः'' इति । "उमापितः पशुपितः सर्वलोकनमस्कृत " इति युद्धकाण्डे । ''एतदस्त्रं बलंघोरं मम वा त्र्यंबकस्य वा''। इत्युत्तरखण्डे (कांडे) च । कैलास यात्रारावणिनम्रहेन्द्रजिदनुमहादिवर्णनस्य बहुतरत्वाद्रावणिवनाशार्थस्य रुद्रामि निमित्तत्ववर्ण-

नात्तस्यापि तामसत्वप्रतीतेस्तस्माच्छिवपुराणानां तामसत्त्वकल्पने वेदबाह्यबौद्धप्रसङ्गस्स्या-दिखलमतिविस्तरेण ॥

अत्र प्रथमाधिकरणे शैवदीक्षितानां परमैकान्तिकानां भक्तानां जिज्ञासेति पदेन जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदो निरूपितः। "ब्रह्मविद्रक्षैवभवितः"। "ईशं ज्ञात्वा तत्रैकाभवन्ती" ल्यादिश्रुतौ उपास्योपासकयोरभेदसिद्धिच्यपदेशात् । द्वितीयाधिकरणे ब्रह्मणस्सिविश्चेष्यं जगद्रह्मणोस्स्रष्टिस्थिल्यवसरे भिन्नत्वं लयावसरे नदीसमुद्रवदभिन्नत्वं निरूपितं। तृतीयाधिकरणे परमेश्वराविर्भृतभेदाभेद बोधक वेदवेदान्तागम शास्त्रमेव ब्रह्मसत्त्वेप्रमाण-मितिदर्शितं॥

॥ समन्वयाधिकरणम् ॥४॥

षर्स्थलपरशिवब्रह्माविर्भृत वेदवेदान्तानामिन्द्रोपेन्द्रदिनेन्द्रचन्द्रादि नानादेवता प्रतिपादकःवेन सर्वदा न परशिवेकपरत्विमिति शङ्कायां तद्तिव्याप्तिनिवारणाय सर्व तत्रैव "सिन्धुप्रवाहन्यायेन" समन्वयाद्व्यभिचार इति चतुर्थाधिकरणमारभ्यते ॥

स्॥ तत्तुसमन्वयात् ॥४॥

तच्छब्देन सर्वाधिष्ठान सर्वकारणवेदान्तवेद्यपूर्वपरामृष्ट पर्धळपरशिवब्रह्मेव ब्यप दिश्यते । तु शब्देनप्रस्थक्षादि प्रमाणान्तरं निरस्यते । समन्वयशब्देन तदंशभूतेन्द्र चन्द्रोपेन्द्रदिनेन्द्रादि प्रतिपादक वाक्यानां "स्थूलाहन्धतीन्यायेन" उपक्रमोपसंहारादि षड्विध लिङ्गैः तत्रेव ताल्ययमुपदिश्यते । तद्रद्म प्रस्थादिप्रमाणनिराकरणपूर्वक सर्ववेदान्तषड्विध लिङ्गतात्पर्येण प्रतिपाद्यत इति सूत्रार्थः । अत्र सर्ववेदवेदान्तागमवाक्यान्यस्य विषयः । "सदेवसौम्येदमप्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयं ब्रद्म्य" । "एकएव हद्दो न द्वितीयायतस्थे" । "असङ्ख्यातास्सहसाणि स्मर्यते नच दश्यते" । "देवा ह वे खर्गलोकमगमन् । ते-देवाहद्रमप्टच्छन् । को भवानिति । सोऽत्रवीत् । अहमेकः प्रथममासं । वर्तामि च भविष्यामि च । नान्यः कश्चिन्मत्ताव्यतिरिक्तः" । "सोन्तरादन्तरंप्राविशत्" । "ऋतं सर्यं परंत्रद्म पुरुषं कृष्ण पिङ्गलं । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वे (नमो)नमः" । "सर्वेवेदा यत्यदमामनन्ती"ति ॥ भेदाभेदविधायकसर्ववेदान्तवाक्यानां सर्वजगदुभयकारण षर्ध्यल्य परिशवत्रद्मपरत्वं कर्मशेषभूतेन्द्रोपेन्द्रादि नानादेवतोपासनापरत्वं वा । तदुपादानभूतप्रधानप्रतिपादकत्वं वेति बहुधा सन्दिद्यते ।

पूर्वपक्षस्तु । न सर्वथा ब्रह्मणः परशिवस्य सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यत्वं संभवति । तेषां विधिपरत्वात् । उभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तिः । उत । जगद्रह्मणोः कार्यकारणत्वदर्शनादनुमानेन ब्रह्मसिद्धिरुपपद्यते । तस्मान्नवेदान्तेकप्रतिपाद्यत्वं । किंच । नानादेवतोपासनापरत्वमि युक्तं । "अग्निरमे प्रथमो देवतानां" । "असावादित्योब्रह्म" "तिद्विष्णोरेकमुत्तमं" "नारायण परंब्रह्मे"त्यादि श्रुतिदर्शनात् । अपिच । "सैषाविचित्रामुद्दढा बहुङ्करा स्वयंगुणिभन्ना अङ्करेष्विप गुणिभन्ना । सर्वत्र ब्रह्म विष्णु शिवरूपिणी" । "अजामेकां लेहितशुक्तं रुष्णां वह्नांश्यजां जनयन्तीं सरूपामि"त्यादिना सर्वदेवतामयत्वं सर्वकारणत्वं प्रधानस्येव निर्देशात्तत्परत्वमिपयुक्तं । किंच । अयंघटोयं पटइत्यादि लोकव्यवहारस्य परंपरा वृद्धव्यवहार-

^{1.} Another reading is: ईशं ज्ञात्वा अमृताभवान्ति.

ज्ञानसोपक्षत्वात् निरस्तसमस्तोपद्रवर्सवमङ्गलाधारसिद्धब्रह्मपरत्वे निष्प्रयोजनत्वसापेक्षत्वयोः प्रसङ्गात् । तदुभयदोषवारणाय वेदान्तानांविध्युपासनपरत्वं विधीयते । अथवा कर्तृदेवताप्रति-पादनद्वारा कर्मपरत्वं सिद्धमिति प्राप्तेत्रूमः ।

सिद्धान्तस्त । वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं ब्रह्मध्यानविधिपरत्वं चेपपचते । अतो नवा-क्यदेषप्रसङ्गः । तदुभयविधेर्दर्शनात् । तथाहि । उपक्रमादिषड्विधलिङ्गतात्पर्येण ब्रह्मप-रत्वं । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्य" इत्यादिषु । तज्यानविधिपरत्वं च दश्यते । "उपक्रमोपसंहारा-वभ्यासोऽपूर्वताफलं । अर्थवादोपपत्तीच लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये" । इति स्मृतौ उपक्रमोप-संहारादिभिः वेदान्ततात्पर्य निर्णयः श्रवणमित्यभिधीयते "अज्ञानात्प्रभवं दुःखं ज्ञानं तस्य निवर्तकं । सर्ववेदान्तवाक्यानां श्रवणं तत्प्रवर्तकं । श्रवणं नामवाक्याना वैदिकानां परात्परे । उपक्रमादिाभीलिं के कृततात्पर्यनिश्वय" इति । उपक्रमोपसंहारावेकंलिक्नं "सदेवसौम्येदमम् आसीदि" त्युपक्रमः । "सएषोणुरै (अणिमै)तदात्म्यामिदंसर्वं सआत्माः तत्त्वमसी"त्युपसंहारः । पुन "स्तत्त्वमसी" त्यभ्यासः । "तंत्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामी"ति मानान्तरागम्यत्वेनापूर्ववत्त्वं । "येनाश्चतं श्चतं भवती" सादिना एकविज्ञाने (न) सर्वविज्ञानं फलं ''सेयं देवतैक्षत । हन्ता हमिमास्तिस्रोदेवता । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविर्य नामरूपे व्याकरवाणी '' त्यादि सृष्टिस्थितिसंहाराविर्भावतिरोधानानि पंचकृत्यान्यर्थवादाः । ''यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वमृण्मयं विज्ञातं स्यादि"ति मृदादिदृष्टान्ता उपपत्तयः । एवमन्य-त्रापि । नारायणे ''अणोरणीयान्महतोमहीयानि''त्युपकमः । ''सर्वोह्येषरुद्र''इत्युपसंहारः। "यःपरस्समहेश्वरः" "अंविकापतय उमापतये पशुपतये नमोनम" इत्याद्यभ्यासः। ''विश्वाधिको रुद्रोमहर्षि''रिलादौ विश्वाधिकत्वादेर्मानान्तराप्राप्तत्वादपूर्वता । ''परामृतात्परि-मुच्यन्ति सर्वे " इति फलं । " सहस्रशीर्षमि" स्वर्थवादः । "यस्मात्परंनापरमस्तिकिंचित्" इत्युपपत्तिः । एवं सर्ववेदान्तेषु द्रष्टव्यं । तस्मात्स्वरूपव्यावर्त तटस्थलक्षणत्रयेण सर्ववेदान्ता-नां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं युक्तं। रूपप्रत्यक्षकारण नेत्रस्य द्रव्यसिद्धिवत् विधिपरत्वेन वेदान्तानां सर्वाधिष्ठान परशिवब्रह्म सिद्धिः । तस्माज्ञोभयपरत्वविरोधः। "नैषातर्केणमतिरापनेया" इति श्रुत्या अनुमानप्रमाणस्य निरस्तत्वात् । अनुमानेन कत्रैंकत्वसिद्धाभावाच ब्रह्मप्रामाण्ये नानुमानं विधीयते । "विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधाजातं जायमानं च यत् । सर्वोह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्त्व''त्यादिना जगदुपादानकारणत्वाज्जगन्मयत्वं । "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुमि''त्यारभ्य ''स एव विष्णुस्सप्राणस्सकालोग्निस्सचन्द्रमाः । स एव सर्वं यद्भूतं यच भन्यं सनातनं । ध्यात्वा तनमृत्युमत्येति नान्यःपंथा विमुक्तये '' त्यन्तेन परशिवस्य ब्रह्मणस्सर्वदेवतामयत्वं च तदुपासनस्यैव मोक्षोपदेशत्व दर्शनात् । "योरुद्रोऽ-मावि''त्यादिना शिवस्यैव सर्वान्तर्यामित्वव्यपदेशात्सर्वदेवतामयत्वादिकं तस्यैव सिद्धत्वात् । उत्तममध्यमाधमाधिकारिभेदेन नानादेवते।पासनं न विरुद्धं। "भेदाभेदात्मिकाशाक्तिर्वह्म-निष्ठासनातनी" । इति स्मृतौ शक्तेविहिशक्तेरिव ब्रह्माधिष्ठानत्वे। देशात् । निरिधष्ठानशक्ते-रभावाच राक्तिशक्तिमतोरभेदाच तत्कर्तृत्वं तदात्मकत्वं तस्यैवोपपन्नत्वान्नप्रधानस्य सर्वकर्तृत्वं । पुत्रादि कुशलवार्ताश्रवणवात्सिद्धज्ञानस्यापि प्रवृत्तिदर्शनात् । नवृद्धव्यापारस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वं उत बालानां मातापित्रादिभिरयं घटोऽयं पट इति निर्देशेन सिद्धार्थज्ञानोप-

पत्तेः संभवात् । काव्यालङ्कार्ज्ञेस्तच्छिष्याणां तदुपदेशेन सर्वार्थज्ञानदर्शनात् । तस्मा-द्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि प्रामाण्यामिति सिद्धं ।

नतु सिद्धब्रह्मविषये शास्त्राणां प्रयोजनादर्शनादता वेदान्तानां कर्मशेषत्वं युक्तं। ननु पाशनिवृत्तिः फलं । स च तद्भिन्नावा तद्भिन्नः । पुनर्नित्योवा मिथ्यावा । नाद्यः । शक्तिविशिष्टशिवाद्वैतहानेः । नद्वितीयः मायापाशस्य सत्यत्वात्सर्वदासंसारापत्त्यामुक्तेर-संभवात् । मायानिवृत्तौ नक्रोपियलं कुर्यात् । नान्त्यः । परमिश्वरस्य नित्यसिद्धत्वेन मुमुखुप्रवृत्यसंभवात् । वन्धमोक्षद्शायां वैषम्याभावाच । सर्वधावदान्तशास्त्रप्रवृत्तिर्नसंभवतीति चेत्र । गुणत्रयात्मकपरस्तु परमेश्वराद्भित्र एव । तस्मात्तन्त्रिवृत्तौ स्वाभाविकचिच्छक्ल-विच्छित्रशिवाद्वैतहानिर्नसंभवति । मायापाशस्यसत्यत्वेऽपि न(अ)निर्मोक्षप्रसङ्गः । द्वैताद्वैत-मताङ्गीकारात् । न च तत्र मानाभावः । ''ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति'' । ''ब्रह्मभवनकामे। ब्रह्मवेदनं कुर्यादि''त्यादि श्रुतिप्रमाणसद्भवात् । अविद्याया मोहकारत्वेन चिच्छक्तेर्भिन्नत्वात्तन्त्रिवृत्ति-<mark>दिशवोपासनेनैव संभवत्येव । निवृत्तिर्नामतत्कारणीभूतचिच्छक्तौ लयः । '' नाशःकारण</mark> <mark>लय '' इति न्यायात् । चराचरप्रपंचस्योपादानकारणत्वादविद्यायास्ताचित्र</mark>ात्तिः नसंभवति । तस्मात्सदा ब्रह्मविदामपि संसारप्रवृत्तिस्संभवतीति चेन्नवं । ''अनीशया शाचितमुद्यमानः "। " त्रद्मवेदत्रद्मैवभवति "। "नस(च)पुनरावर्तते नस(च)पुनरावर्तत' इत्यादि श्रुतिशतेषु ब्रह्मविदां तदात्मकत्वं पुनरावृत्तिरहितत्वं चोपदेशात् । नच ब्रह्म-वाचकपदेन तज्ज्ञानसंभवात् नविधेः प्रयोजनमिति वाच्यं । मन्लाध्ययनमात्रेणहोतव्यद्रव्य-देवताज्ञाने सिद्धेपि तद्धोमावसरेमन्त्रैरनुस्मर्तव्यामिति प्रयोगविधिद्र्शनात्तथात्र वेदान्त वाक्यविधे नीविरोधः।

नन्वत्र उत्पत्तिविनियोगाधिकारविधीनामद्रशनात्कथं प्रयोगविधिस्संभवतीति चेज । ''अमृतस्य देवधारणो भूयास''मिल्यादौ प्रकरणादपरिहारेणोत्पत्तिविधेस्सिद्धत्वात्परशिव<mark>लिङ्ग</mark> धारणदीक्षां लब्ध्वा परमात्मानं पद्येदिति विनियोगविधिरुपपद्यते । ''तस्याभिध्याना-बोजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चांते विश्वमायानियृत्तिः" । "ज्ञात्वा देवं मुच्यतेसर्वपाशैः" इत्यादी परमशिवध्यानधारणयुक्तो मोक्षांधिकारीविधीयते । तस्मान्मोक्षकामोभस्मरुद्राक्षशिवलिङ्ग-धारणात्मक शांभवदीक्षां लब्ध्वा षट्स्थलपरिशवब्रह्मज्ञानं संपादयेदिति ''रात्रिसत्र''न्यायेन प्रयोगविधिरुपपद्यते । ननु ''आत्मावाऽरेद्रष्टव्य'' इत्यादी ब्रह्मज्ञानस्य विधिर्नसंभवित निर्विकारस्य ब्रह्मणःकर्मकारकत्वप्रसंङ्गः । उत विधिसंभवेन उत्पत्तिप्राप्तेः विकारसंस्कारभावे। युज्यते । किंच ''सक्तु''न्यायेन स्वतंत्रफलाय '' सक्तुना (तून्) जुहाती''ति वत् आत्मना पद्येदितिकरणत्वपरिणामेन वक्तुमयुक्तं । निर्विकारस्यत्रह्मणः वेषम्यान्तव्रह्मज्ञानविधिरनुपपन्न-इति चेन्न सर्वाधिष्ठानस्य परमात्मनः उत्पत्तिविनियोगाधिकारविधित्रयासंभवेऽपि मुमुक्षी-मोंक्षफलायविधे(धि)र्नविरुध्यते । अत्र कोविधिराश्रयेत इति चेत् । विधित्रयमप्यूहर्नीयं ॥

ननु चक्षुषा घटसिद्धिबद्धेदान्तानां न तथा ब्रह्मसिद्धिः । निरपेक्षतया चक्षुस्सं-योगेनायं घट इति वस्तुज्ञानमुपपद्यते । शब्दानां तात्पर्यावसानेन प्रामाण्यमतो वेदान्त-वाक्यानां ब्रह्मज्ञानविधायकत्वं ब्रह्मप्रमापकत्वमयुक्तमिति चेन्मैवं । ''सिमिधायजती''ति वाक्यानां पंचप्रयाजविधायकत्वं तदनुष्ठानविधायकत्वं चोभयवलादुभयसिद्धिवद्वेदान्तानामपि

ब्रह्मप्रमाण(प)कत्वं ब्रह्मज्ञानं मोक्षोपकारकं प्रतिविधायकत्वं च संभवत्येव । ननु वेदान्त-वाक्यादेव ब्रह्मज्ञानसिद्धिदर्शनात्तिद्विधना न किंचित्प्रयोजनं । तज्ज्ञानादेव विधिष्रयोजनसंभ-वादिति चेन । वेदान्तवाक्यैः परोक्षत्वेन तज्ज्ञानेसिद्धेपि तद्परोक्षज्ञानाय तद्विधेरुपपत्तिः। वेदान्तशब्दजन्य ज्ञानादेव न ब्रह्मसाक्षात्कारो विधीयते । सद्गुरुकरुणाकटाक्षलब्धतदुपासन-ज्ञानादेव तत्साक्षात्कारसिद्धिरयमेव श्रौतमार्गः । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं सम-स्तसाक्षिं तमसःपरस्तात्''। ''तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः'' "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि"। " ब्रह्मवेद ब्रह्मेव भवति"। "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डितः "। " ज्ञात्वादेवं मुच्यते सर्वपाज्ञैः " " ईशं ज्ञात्वा अमृताभवन्ति "। ''आत्मन्येवात्मानं पर्येत्'' ''शम्भुराकाशमध्येध्येयः''।''तजलानितिशान्तउपासीत''।''इति प्राचीनयोग्योपास्वे"त्यादिषु मोक्षफलायपरमेश्वरोपासनात्मकज्ञानं मुख्यकारणत्वेन विधीयते । तथा च स्मृतिः । "श्रेतव्यः श्रुतिवाक्येभ्ये। मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । ध्या(म)त्वा च सततं ध्येयमे(ए)तद्दर्शनहेतवः '। ''ज्ञानं वस्तुपरिच्छोत्ति ध्यानंतज्ञावकारणं''। ''तस्माजीवो-भवेच्छम्भुः कृमिवत्कीटचिन्तनादि''ति श्रवणमननविशिष्टज्ञानानुगत निदिध्यासनं षट्स्थल-परमशिवसाक्षात्कारे तत्तादातम्ये च परमकारणिमति निर्दिशति । तस्मात्सर्वकाम्यकर्म-निषेधपूर्वक शिवमुखोद्गत निगमागमोभयवेदवेदान्त चोदितवर्णाश्रमोचित शिवार्पित-कर्मानुष्ठानसंपन्न चित्तशुद्धिलब्धाव्यभिचार परमशिवभक्तिपरवश शांभवदीक्षित समक्षणां सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्य सकल जगदुभयकारण षट्स्थलपरशिवोपासनस्य विधेयत्वा "तदुपास्वे" त्यादि श्रुतिभिर्ज्ञानोपासनाविधिस्तेषामेवोपपद्यते । "शिवएको ध्येयरिशवङ्कर स्सर्वमन्य-त्परिलाज्ये"त्यथर्वणशिखायां मुसुक्षूणां शिवातिरिक्तोपासनं निरस्तं । तस्मान्नान्यथा संसारमायापाशनिवृत्तिस्संभवति । "क्षरंप्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्माना विशते देव-एकः''। " तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वभावाद्भ्यश्वान्ते विश्वमायानिवृत्तिः''। " यदा चर्म-वदाकाशं वेष्ट्रियप्यन्ति मानवाः । तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ''। इत्यादि श्रुतिषु शिवध्यानधारणज्ञानादेव मोक्षरूपफलं विधीयते । तस्माच्छिवएव परब्रह्ममोक्षकामै र्धारणीयो ज्ञातन्यो ध्यातन्यदश्रोतन्योभनतन्योऽर्चनीय इति षड्विधलिङ्गतात्पर्येण ब्रह्म सदा वेदान्तास्तदुपासनापराश्चेतिनिर्णयः ।

ननु "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्ये"ति न्यायेन सर्ववेदान्तविचाररूष्ध जगन्मिथ्यात्वपूर्वक खखरूपज्ञानमेवमुक्तिरिति चेज्ञ ॥ सर्ववेदवेदान्तवाह्यप्रसङ्गात् । किज्ञाम जगन्मिथ्यात्वं । व्रह्मज्ञानवाध्यत्वं त्रैकालिकिविधोवा । नाद्यः । बाध्यबाधकभावस्येव तयोरसंभावात् । न ब्रह्मज्ञानेन प्रपंचिनिषेधोविधीयते । "सर्वोवै रुद्रः"। "सर्वं खिल्वदं ब्रह्मे" त्यादिना सर्वप्रपंचस्य शिवात्मकत्वोपदेशात् । उत "नान्यत्पश्यित नान्यच्छूणोती " त्यादि श्रुत्या मुक्त्यात्मना इंदतारूपघटपटात्मकप्रपंचत्वेन व्यवहृतमायापाश्चमेव सर्वशिवात्मकज्ञानेन तिरोधीयते । "शिवोदाता शिवोभोक्ता शिवस्प्तविमदं जगदि " त्यादि शास्त्वोक्त सर्वशिवात्मकसंपूर्णज्ञानेन घटपटादे। घटत्वबुद्धिनिवर्तते । न तु घटादिः । तस्य शिवात्मकत्वात्तस्माज्ञब्रह्मज्ञाननिवर्तृ(र्त्य)-त्वं प्रपंचस्य । अतोभिथ्यात्वमयुक्तं । तत्स्वीकारे एकिवज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञाश्चितेर्त्तां-जिलप्रसङ्गः । ब्रह्मोपादानकारणत्वात्प्रपंचस्य एकिवज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञा श्रूयते । अत

एव "सर्वं खिल्वदं ब्रह्म" "ऐतदात्म्यिमदं सर्वं" "सर्वोवे रुद्र' इत्यादि श्रुतिस्सर्वशिवात्मकृत्वमुपिद्शिति । तस्मान्नब्रह्मज्ञानेनप्रपंचवाधः । जनकादि ब्रह्मविदामिप पूर्ववयवहारे। दृश्यते । तेषां न प्रपंचवाधः । जीवन्मुक्तानां शरीरधारणादि व्यवहारानुपपत्तिः । किंच । "अखण्डाद्वैतभानेतु सर्वं ब्रह्मव नान्यथा । ज्ञानाद्विकल्पवुद्धिस्तुलीयते नस्वरूपतः । भिन्नत्वं नैव युञ्जीत ब्रह्मोपादानतः कचित् । वाचारंभणमात्रत्वाद्भेदः केनोपजायते ।
तस्माद्विद्यामात्रस्व कथनं मोहनायद्दी"तिजगित्मध्यात्ववादिनां निन्दा श्रूयते । "असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरा(रम्)" इति गितायां च श्रूयते । न द्वितीयः । "अमूलमनाधारमिमाः प्रजाः प्रजायन्ते । नकदाचिद्नीदशंजगिदित्या"दित्यादिनाजगितोऽनादित्वप्रतिपादनात् ।
नन्त । "असद्वा इदमप्रआसीत् । ततोवैसद्जायत" । "सदेव सौम्येदमप्र आसीत् ।
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे" त्यादिश्रुतिशतेन स्रष्टेः पूर्वं प्रपंचस्यासक्त्वोपदेशात्कथं तस्य त्रैकालिकत्वमिति चेच । "असद्वाइदमप्रआसी"दित्यत्र स्रष्टेः पूर्वं प्रपंचस्य नामरूपविभागार्न्हत्वे
ब्रह्मणि सूक्ष्मरूपेण स्थितत्वादसत्वं । "ततोवै सद्वायत" इत्यनेन नामरूपविभागार्हप्रपंचजन्यत्वं चोपपद्यते ।

किंच । असत्पदेन गगनारिवन्दवदभावत्वाङ्गीकारे । वन्ध्यापुत्रादीनामिष जगत्कारणत्वं किं नस्यात् । "सदेवे"त्यवधारणेन न सिवशेषत्विनषेधः । असतः भ्रान्ति
प्रसक्तत्वात्तत्कारणत्विनषेधः । किंच । "सदेवसीम्ये"ति श्रुतौ कथं सिवशेषत्विनषेधः ।
अग्रइति कालविशेषः । आसीदिति कियाविशेषथ दश्यते । एकमेवेत्यवधारणेन
अधिष्ठात्रन्तरिनषेधः । अद्वितीयपदेन ब्रह्मणोजगदुभयकारणत्वं विधीयते । "एकएवरुद्री
निद्वितीयाय तस्थे" । इत्यादाविष एवं वोद्धव्यं । अतएव "विश्वाधिकोरुद्रोमहिषिरि"तिश्रृयते ।
तस्मान्त्रत्रेकालिकनिषेध इति रहस्यं ॥

जगद्यावहारिक खण्डनम् ॥

ननु प्रपंचस्य व्यावहारिकमात्र सत्यत्वं । ननु पारमार्थिकत्वमिति चेन । किमिदं व्यवहारसत्यत्वं । व्यवहारमात्रगम्यत्वं । वाधितव्यवहारगम्यत्वं त्रिचतुरकक्ष्यावाध्यत्वं वा तत्त्वावेदकप्रमाणविरुद्धत्वं अर्थिकियाग्रुन्यप्रतीतिगोचरत्वं । कारणदोषरिहतज्ञान-विषयत्वं वा ॥ नाद्यः । ब्रह्मणोपि व्यवहारगम्यत्वेनातिव्याप्तेः । अन्यथागुरुशिष्य-योमोनमोव्यापत्तेः । "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा " । "सदेवसौम्येदमप्रआसीत् " "सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्मे"त्यादिना प्रवृत्ताया दृश्रुतिस्त्रफिककाया अभित्तिचित्रकर्मतापाताच सर्वापियं फिकिकासविशेषविषया । निर्विशेषन्तु (स्तु)न कस्यापि व्यवहारस्य गोचर (म्) इति चेद्याहत-मेतत् । नगोचर इति व्यवहारं प्रत्येवगोचरत्वात् । वेदान्तानां निर्विशेषविषयत्वाभावसमर्थनेन अस्मद्गुकूलंच । तेषामपि व्यवहारह्मपत्वात् । नापिवाधितव्यवहारगम्यत्वमपि द्वितीयः ॥ ब्रह्मण्यतिव्याप्तेर्द्धवात् । सर्वोपिव्यवहारो वाधित एव । प्रपंचान्तर्गतत्वात् । न च वाधितत्वं व्यवहारगम्यस्य सविशेषत्वामिति शक्यं । तिर्हि वाधितस्येव लक्षणत्वे शेष-वैयर्थ्यात् । नचेष्टापत्तिः । प्रातिभासिकेऽतिव्याप्तिः । न च ब्रह्मातिरिक्त विषयकज्ञानावाधिनत्वेपरित वाधितत्वमिति परिष्कारः साधुः । ज्ञानाधिकस्य ब्रह्मजन्य स्वंसा प्रतियोगित्व-हपत्वे उत्तरज्ञानजन्यस्वंस प्रतियोगिषु पूर्वज्ञानेषु लक्षणाव्याप्तेः । ज्ञानावपहृतविषयधीन

विषयस्वरूपत्वे तु घटो नास्ति पटोनास्ताति ज्ञानापहृतविषयधीविषयेषु घटपटादि-ष्वतिव्याप्तिः। तेषां ज्ञानानां ब्रह्मातिरिक्तविषयत्वात् विस्तरेण चोपरिष्टाचिराकरिष्यामः।

किंच नीलपृष्ठत्वादि सत्ताया अपि ब्रह्मरूपतया तद्विषयकज्ञानबाध्येषु रजतादिष्वति-व्याप्तिर्द्वीरैव । तेषामपि ज्ञानानां ब्रह्मातिरिक्त विषयत्वाभावात् । नीलपृष्ठत्वादीनां अब्रह्म-रूपाणां तज्ज्ञानविषयत्वाज्ञातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । तर्हि निर्विशेषत्वप्रपञ्चिमध्यात्वादि ब्रह्मातिरिक्तविषयकज्ञानस्यैव प्रपंचनिवर्तकतया व्यावहारिकमात्रे लक्षणासंभवप्रसङ्गात्। निर्विशेषत्वादीनां सप्रतियोगिकानां निष्प्रतियोगिक ब्रह्ममात्रं तद्दस्साध्यं । खरूपमात्रज्ञानस्या-ध्याससहस्य प्रकाशनातिरिक्त विषयतयानिवर्तकत्वासंभवेन असंभवापादकं च अनितिरिक्त-विषयविज्ञाने वृत्तित्वं निवर्तकतावच्छेदकमित्यभ्यपगमे जराया वृत्तेर्निवर्तिते ज्ञानबाध्यत्व-सिद्धान्तव्याहतिः । कथं चित् ज्ञानाङ्गीकोरेपि खखरूपज्ञानसाधारणस्य र्तकतानवच्छेदकत्वादपसिद्धांन्तश्चेदास्तांविस्तरः ॥ नापित्रिचतुरकक्ष्यास्वबाध्यत्वमितितृतीयः। ब्रह्मण्येवातिव्याप्तेः । अवाध्यं वा ब्रह्मत्रिचतुरकक्ष्याबाध्यमेव न चत्रिचतुरकक्ष्याखबाध्यत्वे सित बाध्यत्वं । तथा सित प्रातिभासिकविशेषेतिव्याप्तिः । संभवन्ति दीर्घकालानुभवभ्रम-विषयाणि प्रातिभासिकानि वस्तून्यलातचकगन्धर्वनगनरादीनि । किंच । कक्षाशब्दोयं युक्तिपरः कालपरोविपरातिप्रमापरो वा । नाद्यः । प्रपंचो मिथ्यादृश्यत्वादित्येकयैव कक्षया प्रंचस्य बाधे वा संभवात् । तत्परत्वात्परत्वाच निर्दोषत्वाच वैदिकं । पूर्वस्य बाधकिमस्येक युक्त्यनुसन्धानेनापिबाधेन तदापत्तश्च । निद्वतीयः । दीर्घकालभ्रमविषये प्रातिभासिके-ऽतिव्याप्तेः । न तृतीयः । विपर्रातप्रमाविषयस्य भवत्यबाधितश्चेति व्याघातात् । स (न) च बाधःपदार्थं निवृत्तिरिति युक्तं । मुद्ररादिनिवर्सेषु घटादिषु त्रिचतुरविपरीतज्ञानाि वर्स्यत्वेसित विपरीतज्ञाननिवर्द्यत्वखभावेनाव्याप्तेः।

अपिच । त्रिचतुरयुक्त्यवाध्यत्वे सित वाध्यत्विमिति प्रथमकल्पे ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः । तस्यापि युक्तिवाधितत्वात् ज्ञानाज्ञान्योरेकविषयत्वेन यद्विषयिकमज्ञानं तद्विषयिक ज्ञानं ताद्वशाज्ञानिवर्तकं प्रकृते ब्रह्मविषयकाज्ञानस्य ब्रह्मविषयकज्ञानेनेव निवृक्तिः । तथाहि । ब्रह्म दश्यमदश्यं वा । दश्यत्वेमिथ्यात्वमवर्जनीयं । अदृश्यत्वे ब्रह्मव्यवहारमात्रोच्छेदः । तस्य द्रेगेकसाध्यत्वात् । अविद्यानिवृक्तिश्च नस्यात् समानविषयिक दृगमावात् । वृक्तिन् ज्ञानेन व्यवहारादिसर्वसमर्थनं वृक्तेरज्ञानपरिणामिभृताया अज्ञानत्वात् । न च ज्ञानत्वारोपमात्रेण वृक्तिज्ञानकार्याणि कर्तुमहिति । गुंजाधिष्ठानवहेरपि दाहक (पावक) त्वप्रसङ्गात् । न च ज्ञानावच्छेदकत्या मुख्यमेवज्ञानत्वमिति शक्यं । अवच्छेद्यावच्छेदकमावेन ज्ञानमेस्त्रस्येव समर्थनेन व्याघातात् । घटेप्यवच्छेदकतापक्तेश्च । घटवज्ज्ञानमित्यत्र घटोप्यभेदकः । किंच वृक्तेर्ज्ञानपदमुख्यार्थत्वेब्रह्मणोज्ञानभिन्नतेत्वस्यात् । न च ब्रह्मवृक्त्योरनुगतं किंचित्प्रवृक्ति निमित्तमस्ति । येनोभयत्र मुख्यंस्यात् । न च ज्ञानत्वं असिद्धेरित्युक्तेः । न वा ज्ञानाज्ञानपरिमाणानुगतं ज्ञानत्वं प्रामाणिकं । स्वव्यापकस्वप्रकाशस्विवृत्त्या ज्ञानत्वं स्वस्वव्यापकस्य निवृत्त्यास्त्रते अज्ञानत्व प्रसङ्गाच । नाप्यविद्यानिवर्तकत्वं ज्ञानत्वं स्वस्वव्यापकस्य निवृत्त्यासत्त्वेषि निवृत्तेः । अध्याससदे चिन्मात्रे तदभावेन अव्याप्तेश्च । नापिप्रवृत्ति-निमित्तद्वयेनोभयमुख्यतं अनेकार्थकत्वनाप्रसंगात् । वृत्त्यविद्यक्वित्त्वर्यः जगदाभास

कल्पना वैयर्थ्यात् । ब्रह्मणा द्रयत्वेन मिथ्यात्वापाद्नस्य वज्रलेपत्वापाताच । ज्ञाना-ज्ञानयो ज्ञीनपद मुख्यार्थतत्वसमर्थनाय प्रयृत्तिनिमित्तद्वयकल्पनेन घटपटयोर्घटपदमुख्यार्थ-त्वापत्तेश्व । एवं च वृत्तिज्ञानत्वाभावेन ब्रह्मणाेनिर्विषयत्वस्वरूप प्रकाशस्यापि स्वाविषयत्वा-द्रह्मणस्तुच्छत्वं । सर्वेषां चैतन्यानां स्वाविषयत्रह्मभिन्नतयामिथ्यो (थ्या) व्यवहारानुप-पत्तेश्व । वृत्तेर्मुख्यज्ञानत्वे स्वप्रकाशस्यविषयत्वे वा ब्रह्मणो मिथ्यात्वमवर्जनीयं । किल्पितभेदमादाय देवदत्तादीनां मिथ्याव्यवहारचैतन्यस्य चैतन्यविषयतया मिथ्यात्वमवर्ज-नीयं। न च मिथ्याभृतभेदवचैतन्य विषयत्वं न मिथ्यात्वप्रयोजकं। प्रपंचेऽपितदसिद्धेः। जीवस्य विशिष्टरूपेणमिथ्यात्विमष्टं । निष्कृष्टरूपं तु नचिद्विषयमिति वाच्यं । तर्हिच्चित-विशिष्टमपि ज्ञानं मिथ्यात्वान्नमुख्यादगिति न प्रपंचेपि दश्यत्वमिति जितमस्माभिः। विशि-ष्टान्यत्वे तस्यापि वृत्तिंविषयत्वानिमध्यात्वमनन्यत्वे विशिष्टस्यमिध्यात्वात्तस्य ग्रुद्धाभिनत्वा-त्प्रपंचस्य सत्यत्वं । ब्रह्मणो मिथ्यात्वमिति विपरीत वृत्तिः । तस्माद्विशिष्टान्यत्वानन्यत्वाभ्यां प्रपंचब्रह्मणोस्सत्यत्वमिथ्यात्वविपरीतवृति र्दुर्वारैव ।

किंच। निर्विशेषं ब्रह्म किमास्त उत नास्ति । द्वितीये माध्यामिक (बौद्ध) मत-प्रवेशः । प्रथमे ब्रह्मास्ताति प्रतिज्ञायां प्रवृत्तिनिमित्तभेदे निर्विशेषत्वव्याहतिः । न च प्रतिज्ञापवृत्तिनिमित्तयोः कल्पितविषयत्वेन परिहारः । निर्विशेषं ब्रह्मास्तीति प्रतिज्ञायास्स-विशेषविषयत्वाकथनस्य उन्मत्तप्रळापत्वात् । अस्तिशब्द प्रवृत्तिनिमित्तभूतायास्सत्ताया-स्त्वन्मते मिथ्यात्वायोगाच । ब्रह्मत्वस्य कत्थितत्वे निर्विशेषस्याब्रह्मतापाताच । यत्र <mark>बद्मत्वं</mark> प्रकल्पितं तदेवब्रह्मेत्युक्तिब्याहतत्वाच । निर्विशेषस्य कल्पितत्वासंबन्धायोगाच । प्रवृत्तिनिमित्ताभेदे तु सामानाधिकरण्यायोगः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मि-शर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यमितिवृद्धाः । अभावरूपधर्मप्रवृत्ति निवृत्तकतायामप्ययमेव दोषः । अभावयोस्स्वरूपानितरेके सामानाधिकरण्यहानेः । अतिरेके सिद्धान्तहानेः । एतेन निर्विशेषः प्रतिज्ञादीनामविषयोपि स्वतस्तिज्यतीति निरस्तं । दुस्साध्येषु सर्वेष्वर्थेषु स्वतास्सिद्धे(द्धेः)दुर्वारकतापातात् । एतेन श्रुत्यानिर्विशेष सिद्धिरपास्ता । प्रकृतिप्रत्ययभेद-भिन्नायाः श्रुतेस्तत्र प्रामाण्यासंभवात् । पूर्वोक्त दृश्यत्वानुरूपग्रासाच । अपिच । मिथ्यार्थब्रह्मणोर्भेदः परमार्थ उतापरमार्थः । प्रथम विकल्पे सेदसत्यत्वाङ्गीकारात सिद्धान्तहानिः । द्वितीये सत्यामिथ्यार्थत्वं ब्रह्मणापि दुर्वारं ययोर्भेदोमिथ्यातयोरैक्यमिति व्याप्तेः । घटस्य स्वस्माद्भेदे मिथ्याभूतेह्यभेदः । परमार्थतः । न च भेदाभेदयोर्मिथ्यात्वाः <mark>न्नदोषः ।</mark> सत्यपि साधुःपरस्परविरोधे प्रकारान्तरानवस्थितेः । यद्येवं स्यात्तर्हिभेदाभेदयोर-पक्षपातिना भवता जीवब्रह्मणोस्तदुभयमिथ्यात्वं किं नस्वीकियेत । न चाभदश्रुतिप्रावत्यात्त दसंभवः। "सर्वं खिल्व"त्यादीनामिव प्रपंचब्रह्माभेदश्रुतीनामत्रापि सत्त्वात्। किंच । निर्विशेषं बद्धा ज्ञानमज्ञानं वा । द्वितीये अपसिद्धान्तः । प्रथमे तु सविषयं निर्विषयंवा । निर्विषयत्वे त्वदभिमत ज्ञानत्वव्याघातः । सविषयत्वे विषयनित्यता प्रसङ्गः । नित्यज्ञानस्य नित्यविष-यावर्यं भावात् । तथाच मुक्तेरिप सप्रपंचताप्रसङ्गः । तदाविषयाणां निवृत्तत्वानिर्विषय-मिति चेत्तर्हि ज्ञानत्वमेव नस्यात् । निरालम्बनज्ञानत्वयोर्व्याचातात् । न चातीतादि विषय-ज्ञानवद्विषयिषनित्यत्वपरिहारः । तद्वदतीतत्वादि किंचित्प्रकारकत्वे किंचिदालम्बनत्वेन वा

निर्विशेषत्वव्याघातात् विषयसंबन्धनिस्रतायाएव आपायत्वेन दोषाभावाच । निर्विषया निरा-श्रया च संविदनुभवासिद्धेति तुच्छम् । घटमहंजानामि अयं घट इति सानुबन्धस्वेनैवोप-लम्भात् । अन्यातु संविच्चदभिमता गगनकुसुमादिसिद्धिकालं विना न सिध्यतीतिदिक्।

अपिच द्रव्यमद्रव्यं वा द्रव्यचेद्गणाश्रयत्वप्रसङ्गः । उत्पत्ति कालावच्छिन घटवदुप-पित्तरिति फल्य । आद्यक्षणसंयोगस्य तथापि तत्र सत्त्वात् । तद्दत्कदाचिद्गुणाश्रयत्वेप्यगुणा-श्रयत्वव्याहतेः । गुणानां कल्पितत्वेपि निर्विशेषत्वव्याहतिः । अविद्योपादानं विना बुद्धेः तदसिद्धेः । (अ)द्रव्यंचेद्द्रव्यत्वाश्रितत्वप्रसङ्गः । तथाच । "स्वेमहिम्नी" त्यादि श्रुतिविरोधः । आश्रयसम्बंधान्निर्विशेषत्वभङ्गाच । तस्मादेवं विधाभिः खण्डन युक्तिभिः प्रथमद्वितीय-कक्ष्यान्तराळ एवावाधितस्य ब्रह्मणोपि तदुपरिकक्ष्यासु वाध्यत्वसंभवात्तद्तिव्याप्तिर्द्-वीरेवेति दिक् । नापि तत्त्वावेदकप्रमाणविरुद्धत्वमिति तुरीयः ॥ तत्त्वादिषु श्रीत्रादिषुच तत्त्वावेदकप्रमाणव्याञ्जितेषु तत्स्वरूपविरोधादर्शनात् । अथ तत्प्रमेयविरुद्धत्वं तदिप न वेद त्वेनैव तत्त्वावेदकत्वे "नेहनानास्ती" त्यादीनामपि "यस्मिन्यौरि" त्यादि तत्त्वावेदकप्रमाणा विरुद्धार्थकतया तद्रथप्रपंचाभावेपि व्यावहारिकत्वप्रसङ्गात् । प्रपञ्चाभावस्यातिरिक्तस्य सत्यत्वे द्वैतत्वप्रसङ्गेन मिथ्यात्वे तद्वोधकप्रमाणस्य तत्त्वावेदकत्वव्याघातेन च ब्रह्मभेदस्याङ्गीकार्यतया व्रह्मण्यतिव्याप्तेश्व । किंचात्र तत्त्वावेदकतदन्ययोर्भेदास्सिद्धोवाऽसिद्धोवा । असिद्धौस्रोक्तिव्या-घातः । सिद्धौत्वप्रमाणेन विषयासिद्धाप्रमाणगोचरस्य भेदस्य सत्यत्वप्रसङ्गेन प्रपंचव्यावहारि(क) त्वभङ्गः । तदसत्त्वे तु सएव तत्त्वावेदकातत्त्वावेदकाभेदात् उक्तिव्याघातः । यद्भेदस्य मिथ्यात्वं तदभेदस्सत्य इति ह्युक्तं प्राक् । नाप्यर्थिकयाशून्यप्रतीति विषयत्विमिति पंचमः । तथा सित त्वदीयायाः प्रवृत्तेर्लोकवेदगोचरायास्सर्वस्या(अ)पि गगनकुसुमायमानत्वप्रसङ्गन ख-कियाखवचनव्याघातः दण्डएव दुष्टफाणिनमिव त्वां नर्तनान्निवर्तयिष्यति । अथायमाभे-प्रायः । नज्प्रकेषेण अर्थकियाग्रस्यत्वं । अर्थकियाग्रस्यत्वाभाव इति । तथा सति । सर्वार्थ-मूलकन्दे ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः । नचाविद्यावािच्छन्नस्य च ब्रह्मणोऽर्थकियाकारित्वं न शुद्ध-स्येत्यविच्छन्नस्य व्यावहारित्विमिति वाच्यं । विशिष्टस्य ज्ञानेन निवर्स्यवं तर्हि प्रसज्येत इति विशेषस्यापि निवृत्तौ श्रून्यवाद साम्राज्य प्रसङ्गः।

नहि विशिष्टं विशेषण विशेष्यसम्बन्धेभ्योतिरिच्यते । अपि चाविद्यानिमृत्तिस्पार्थिकयाहेतौ चरमान्तःकरणगृत्तिविषयग्रद्धे(द्ध)ब्रह्मण्यतिव्याप्तेः। प्रकाशत्वेनाविद्यानिगृत्तित्वेन कार्यकारण(।)भावः । अनात्मविषयप्रकाशत्वेन अनात्मविषयाविद्यानृत्तित्वेन चापरः ।
तथाच खत्वं खविषयतांविनापि ब्रह्मणस्खरूपप्रकाशः अविद्यां निवर्तयतीतित्वत्सिद्धान्तः ।
किंच प्रातिभासिके रज्वधिष्ठानसर्पादौ भयकम्पिताद्यर्थाक्रियाकारिण्यतिव्याप्तिः । उत्पन्नप्रध्वस्तेषु घटादिषु चातिव्याप्तिः । प्रचयाव्यवहितपूर्वपक्षिणोत्पन्नेषु तेषु च क्षणेष्वतिव्याप्तिः । अर्थकियभायास्तेष्वदर्शनात् । स्रप्तेषु च ग्रुभाग्रुभस्चकेषु तत्कालीनार्थिक्रियावेतुष्वतिव्याप्तिः । व्यावहारिकार्थकियाविवक्षायांत्वात्माश्रयदोष एव । न च कटकमकुटादि
परिणामोऽर्थ कियादिपदार्थ इत्युक्ताविप दोषपरिहारः । स्वप्नेष्वतिव्याप्ते रुत्पन्नध्वस्तेषु
चाव्याप्तेर्दुष्परिहारत्वादथकारणतावच्छेदजातीयत्वेन अतिव्याप्तिपरिहारः । तथासित
प्रातिभासिकेऽतिव्याप्तेः । न च तत्रतादशताद्यभावः। तथा सित तत्र त्वदीयरजतादि-

व्यवहारस्याकस्मिकप्रसङ्गात् । स्वप्नेष्वर्थकियाया अभावप्रसङ्गाचेत्यन्यत्रविस्तरः । नापि कारणदोषोपहितज्ञानविषयत्वमितिषष्ठः । श्रुक्तरजतादिष्वतिव्याप्तेः । अबाधितसर्वजन- (न)प्रतीतिविषयेषु अद्देष्टिद्रयगोचरेषु घटादिष्वसंभवात् । "यतोवाइमानिभूतानि जायन्ते"। "आत्मन आकाशस्संभूतः" । "यस्मिन्द्यौः प्रथिवां"त्यादि अदृष्ट श्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वाच प्रपंचेळक्षणासम्भवः । अथाविद्यादोषमूळ्श्रुतिरिष तस्मान्नासंभव इति मनुषे । तिर्हृंबद्धाण्य- तिव्याप्तेः । तादृशश्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वात्तस्य । न च ब्रह्मणः प्रमाणान्तरं रवाधान्नतिद्वयश्रुतिजन्यज्ञानं कारणदोषेनो(णो)पहितामितिवाच्यं । "अथात आदेशोनेति"। "नासदासीन्त्रासिन्त्रान्तं" "पुरुपुरस्तान्नसन्नासन्नसद्सदि"ति श्रुतिभिः पूर्वप्रपंचितकत्र्यानुप्रहीताभिर्व्रद्धाणोपि वाधात् । श्रुतीनां ब्रह्मनिषयं विनार्थान्तरवर्णनं प्रपचनिषयं विनार्थान्तरस्यतत्रापिवर्णनात् किंचित्वरं । किंच । अधिष्ठानसत्तास्पे सर्वप्रत्ययवेषे ब्रह्मण्यतिव्याप्तेः । नच ज्ञानप्रकारत्वमिति विवक्षितुंशक्यं । घटादिष्वव्याप्तिः तेषांज्ञानिवशेष्यत्वात्त् । सद्रूपस्यापि ब्रह्मणः घटस्सिन्नित्रित्रतौ प्रकारित्वा(त्)ब्रह्मणिप्रपंचइति ज्ञानप्रकारत्वाच् । नचाध्यस्तत्वं विषयाविशेषणामिति- यत्तीतौ प्रकारित्वा(त्)ब्रह्मणिप्रपंचइति ज्ञानप्रकारत्वाच । नचाध्यस्तत्वं विषयाविशेषणामिति- युक्तं । तावन्मात्रस्यैव सम्यग्वशेषवैयर्थ्यात् । प्रातिभासिकेतिव्याप्तिवारणाच । तस्माद्यावहानिरक्षेत्वेषस्य सत्यत्वमिति यत्सत् श्रुतियुक्त्यनुभवविरुद्धत्वात्प्रच्छन्नवौद्धमायावाद इति श्रोतशैव घण्टाचेषः ॥

र्किच । "तत्त्वमस्या"दि महावाक्येषु न निर्विशेषब्रह्मैक्यमुपदिश्यते । तत्त्वं पद्योस्स-विशेषजीवब्रह्मपरत्वव्यपदेशात् । "तदैक्षत बहुस्यामि" त्यादिषु तच्छब्दवाच्यजग-त्कारणस्य परमेश्वरस्य ब्रह्मणःसिवशेषत्वापदेशाच । ननु मायाविद्याविच्छन सर्वज्ञ-त्विकिंचिज्ज्ञत्वधर्मानुगत जीवेश्वरयोगीश्वानयोरिवेकत्वासंभवाज्जहद्जहस्रभणोक्तत्यागात्याग-विधायक सोयं देवदत्तवन्सायाविद्योपाधि निराकरणपूर्वकाधिष्ठानेक्ये बाधकाभावा(त्) लक्षणाङ्गीकियत इति चेन्न। "ब्रह्मवेदब्रह्मवभवति"। "ब्रह्मकामोब्रह्मवेदनं कुर्यात्"। "दिव्यं परंज्योतिरूपं संपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते"। "शिवएकोध्येयिशवद्वरस्सर्वमन्यत्प-रिखज्य"। "ध्यात्वा मुनिर्गच्छिति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमसःपरस्तात्"। "श्रद्धाभिक्त-ध्यानयोगादवेही''त्यादौ भ्रमरकीटकवत्परमेश्वरोपासनात्मक ध्यानज्ञानवशाज्जीवस्य शिवत्व-प्राप्त्युपदेशात्।''एष(हि)एव साधुकर्मकार्यती''त्यादिश्रुतिषु सर्वकर्मकार्यितृत्वं सालोक्यादि चतुर्विधमुक्तिप्रदायकत्वं च परमेश्वरस्याभिधानात् । किंच । "तदैक्षतबहुस्यामि"त्युप-कमवाक्यविरोधादेकविज्ञानेन सर्वाविज्ञानभङ्गप्रसङ्गाच्च । ननु । उपासनाविधिनापरमेश्वर-साक्षात्कारोनोपपद्यते । ''यद्द्रयं तन्नस्य''मिति न्यायन घटवन्नष्टप्रसङ्गस्स्यात्तद्भावे ध्यानस्य निष्प्रयोजनत्वात्किंच सर्वज्ञत्वादि पड्विधधर्मावच्छिन्नस्य पराशिवस्य ब्रह्मणः शिवशर्व-राङ्करानन्दज्ञानानन्तादि शब्दानां हस्तकर्पाणिशब्दादिवत्पर्यायत्वात् । अखण्डज्ञानस्वरूप परमशिवावलोकनशुद्धजीवस्तु तद्भिन्नोता । नाद्यः । प्रभाकरप्रभाभास्यमानघट-पटादिपप्रच (स्य) स्वस्वभासकप्रभाकरप्रकाशकत्वासंभववत् । परमशिवप्रेरितस्य तद्वेद्यत्वा संभवात् । न द्वितीयः । चक्षुरिन्द्रियवत्स्वसाक्षात्काराभावात् । उत जीवस्य तद्भिन्द्रान-स्वरूपत्वेन तत्साक्षात्कारसिद्धिरिति चेत्। न। जीवस्य तदुत्कृष्टतत्समान तदपकृष्टज्ञाना-त्मकत्वेनवा । नाद्यः । श्रुतियुक्त्यनुभवविरोधात् । नद्वितीयः । तदुपासनासंभवात्पूर्वोक्त

देाषापत्तेश्व । न तृतीयः । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीज्ञानीज्ञौ " "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिग्रुणेज्ञः"। "ईज्ञानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानामि" त्यादि श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धत्वेन तदपक्वष्टत्वं संभवति । तदिप प्रभाकरप्रभामध्यस्थ दीपवत्तत्साक्षात्कारासंभवात् । तस्मादुपासनाज्ञानेन न ब्रह्मसाक्षात्कारसिद्धिति चेज्ञ । प्रभाकरांज्ञ चक्षुर्मात्रेणेव प्रभाकरसाक्षात्कारसिद्धिवद्धरुदीक्षाज्ञुद्धजीवस्यैव परमेश्वरानुप्रहात्तत्साक्षात्कारसिद्धर्निवरोधः । नो चेत् । "ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति" । "ब्रह्मविद्रह्मैव भवति" । "एषोणुरात्माचेतसावेदितव्य" इत्यादि श्रुतिशतभङ्गप्रसङ्गः । लोके गुरुशिष्यबोधप्रचारोपिनस्यात् । तस्मात्पूर्वोक्तार्थ एव सर्ववेदान्ततात्पर्यमितिसिद्धान्तः ॥

न चाध्यायचतुष्टय तात्पर्यं तु सूत्रचतुष्टयेनयोतनात् । कथमन्येषां सूत्राणां प्रयोजन-मिति वाच्यं । उक्तब्रह्मलक्षणस्य प्रधानादावतिन्याप्तिमाशङ्कथ भगवान् बाद्रायणः परिशेषसूत्राणां प्रयोजनं दर्शयति ॥

॥ इति चतुस्सूत्री समाप्ता ॥ ॥ ईक्षत्यधिकरणम् ॥५॥

निर्विकारस्य ब्रह्मणः जगज्जन्मादिकारणत्व संभवा" दयस्कान्त सूचीन्यायेन " ब्रह्मसत्तावशात्तत्प्रधानस्य जगज्जन्मादिकारणत्वं समुचितं । उत खतन्त्रेणवा प्रधानस्येति साङ्ख्या द्वैतमत पूर्वपक्षमाशङ्क्य तन्मतं निराकरोति ॥

स् ॥ ईक्षतेनीशब्दं ॥५॥

अशब्दं साङ्ख्याद्वेतकाल्पत जडप्रधानं । जगत्कारणं न भवति । कुतः ईक्षतेः । ईक्षि-तृत्वपूर्वक जगजनमादि कारणत्वं सच्छब्दवाच्यस्य परमेश्वरस्य दर्शनादिति सूत्रार्थः॥ छांदोग्ये श्रूयतेऽस्यविषयः ॥ "सदेवसौम्येदमय आसीत् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । तदैक्षत बहुत्यां प्रजायेयेति" इत्यादि । अन्यत्र "आत्मा वा इदमेकएवाप्रआसीत् । नान्यात्केचन-सईक्षतलोकान्नुत्सर्ज इति । स इमान् लोकानस्रजते''ति । षोडशकलं पुरुषं प्रकृत्य कचि ''त्सईक्षांचके । सप्राणमस्जते ''त्यादि श्रुतिकदम्बेन परमे-श्वरस्य वीक्षणपूर्वकजगजन्मादिकारणत्वदर्शनात् । अत्र जगत्कारणत्वं सच्छब्दवाच्यत्वं च प्रधानस्य वा ब्रह्मणेविति संशयः। पूर्वपक्षस्तु "निष्कलं निष्कियं शान्तं निरवद्यं निरंजन-मि"त्यादिषु परमेश्वरस्य निर्विकारत्वोपदेशात् । जगजन्मादिकस्येक्षितृत्वस्य च विकारधर्म-त्वात् । "अजामेकां लोहितशुक्रकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं "सरूपां" । "अजोह्येको जुषमाणा-नुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः" ॥ "सैषा विचित्रा सुदढा बह्नंकुरास्वयं गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी''त्यादि श्रुतिषु प्रधानस्य बहुप्रजाजनकत्वोपदेशात् । स्वत एव वा तत्सत्ताप्राधान्येनवा प्रधानस्य जगत्कारणत्वमुपपद्यते । सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकेच्छाकिया-ज्ञानशक्तिसंबन्धावच्छिन्न सर्वज्ञत्वं विधीयते। ''सत्त्वात्संजायते ज्ञान''मिति स्पृत्या ज्ञानहेतुत्वं तस्यैव सूचितं । मृदादिवतपरिणामस्य अचेतनप्रधानधर्मत्वात् चेतनस्य तदसंभवाच जगत्प्रधानयोः कार्यकारणत्वं युज्यते। तस्मा "त्सेदवसौम्येदमप्रआसी"दित्यत्र सच्छब्दवाच्य-त्वेन तदेवव्यवहियते । कार्यकारणयोरनन्यत्वमतएवसत्यं । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रति-ज्ञोपपत्तिः । किंच "यथा सौम्यैकेनमृत्पिडेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारे नाम- धेयिमि"त्यादिना सत्यमृत्पिण्डादितत्कार्यदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकरूपत्वं प्रतिपाद्यते । अतएव कपिळौडुळोम्यादयः प्रधानस्य प्रतिज्ञादृष्टान्तश्रुत्युपपत्त्या जगत्कारणत्वं व्यवस्थापयन्ति । तस्मात्तद्भिन्नस्य जग(स)च्छव्दवाच्यत्वं जगत्कारणत्वं च नोपपद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ॥

सिद्धान्तस्तु । '' ईक्षतेर्नाद्मब्दं '' '' सदेवसौम्येद्मप्रआसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'' ति "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये"ति श्रुतिस्त्राभ्यां सच्छब्दवाच्य परब्रह्मणदिशवस्यैव ईक्षति-धातोः श्रवणात् अचेतनस्य प्रधानस्य ईक्षितृत्वासम्भवात् । "ऋतःसत्यं परं ब्रह्मपुरुषं कृष्णपिंगलं । ऊर्श्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै (नमो)नमः'' । ''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'' । " सलात्मप्राणारामं मनआनन्दमि"लादि श्रुतिषु सर्वज्ञस्य परमशिवस्य ब्रह्मणस्सच्छन्द-वाच्यत्वं सकळ जगदुपादानानिमित्तकारणं(त्वं) च श्रवणात् । गुणत्रयसामान्यावस्थात्मकप्रधा-नस्य सत्पद्वाच्यत्वं जगत्कारणत्वं नोपपद्यते । ''यन्मोहात्मकमचेतनं तदेवप्रधानमिति''तदेव "जडमोहात्मकं प्रधानमिति" तापनीयादिषु प्रधानस्य जडत्वव्यपदेशात् । " प्रधानक्षेत्रज्ञ-पतिर्गुणेशस्संसारवन्थस्थितिमोक्षहेतुः"।"मायान्तु प्रकृति वि(या)न्यान्मायिनन्तु महेश्वरं । तस्यावयवभूतोत्थमि " त्यादिश्रुतिशतेन प्रधानपरमश्चरयोर्निय(।)म्य नियामकत्वकथनात् । किंच । उपक्रमे "तर्देश्रते" त्यनेन । उपादानस्य चेतनत्वं "बहुस्यामि" त्यनेन जगदुपास (स्य)त्वं च निर्दिश्यते । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकीज्ञानवलिकयाचे''ति श्रुतिदर्शनात् सर्वज्ञस्य परमेश्वरस्य ज्ञानिकयादि सर्वज्ञक्तिवैशिष्ट्यं स्वभावसिद्धमेव । अते। जगत्कारण-वाक्यानि न प्रधानपराणि । प्रतिज्ञादृष्टान्तयोगातप्रधानस्य जगत्कारणत्वमिति यदुक्तं तत्तुच्छं। ईक्षणलक्षणस्य चेतनधर्मत्वात् । ''सर्वं खिल्वदं ब्रह्म तज्जलानीतिशान्त उपासीते''ति वाक्ये सर्वं ब्रह्मेत्युपदेशात् नेतरस्य कारणत्वं । गुणत्रयसाम्यावस्थायां प्रकृतेस्सर्वज्ञानशाकि-मत्त्वेन सत्त्वधर्मावच्छित्रसर्वज्ञत्वं संभवतीति चेत्तदसंगतं । गुणत्रयात्मकप्रधानस्य तमः-पृथक्तेन रजस्सत्त्वगुणसम्बन्धाभावात् । गुणत्रयसामान्यावस्थाप्रकृतिरित्यङ्गीकाराच । जगदुपादानकारणत्वेन परमशिवस्य ब्रह्मणः विकारित्वमिति यदुक्तं तन्नरमणीयं । परमशिव चिच्छक्खंशभूतस्य मायापाशस्य कार्यत्वं चिच्छक्खवचिछन्न परमशिवस्य कार्णत्वं च निर्देशान्नविकारित्वशङ्काकलङ्कः । सृष्टि कामस्य रजस्तमो व्यपाश्रयत्वारिकचिज्ज्ञत्वं प्रसज्येतेति चेत् । यथाग्निसिद्धस्य तद्दाहकत्वभयाभावस्तद्वशीकृत भायाशक्तेः परशिवस्य तत्कृतदोषानुपपत्तिः । ननु "अप्राणोद्यमनार्गुभ्र" इत्यादिना परमशिवस्य ब्रह्मणस्शरीर-न्द्रियमनः प्राणसम्बन्धस्य निर्स्तत्वात्कथमीक्षितृत्वं सम्भवतीति चेन । साधनान्तर-निरपेक्षतया प्रभाकरस्य स्वयंप्रकाशत्ववच्छिवस्य ब्रह्मणङ्शरीरेन्द्रियादि नैरपेक्ष्येण सर्वेक्षितृत्वं संभवति । तथा च श्रुतिः । "अपाणिपादोजवनोगृहीतापश्यत्यच्छः स श्रणोत्यकर्णः । सवेत्ति वेद्यं न च तस्यास्तिवेत्ता तमाहुरम्यं पुरुषं महान्तं''। "अपाणि-पादोहमचिन्त्यशक्तिःपर्याम्यचक्षुस्सश्योम्यकर्णः''। ''अहं विजानामिविविक्तरूपो नची-स्तिवेत्ता ममचित्सदाहमि''ति श्वेताश्वतरकैवल्याद्युपनिषत्सु श्रूयते । न च ''नान्योऽतोस्ति इष्टा नान्योऽतोस्तिश्रोते ''त्यादि श्रुतिदर्शनात् । परमेश्वरातिरिक्त शारीरसद्भावे प्रमाणाभाव इति वाच्यं। "द्वासुपर्णासयुजौ सखायौं"। "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीज्ञानीज्ञौं" इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशात् । "नान्योऽतो द्रष्टे"ति श्रुत्या तद्यतिरिक्तब्रह्मविष्णवादिजीवानां तत्समानद्रष्टृत्वश्रोतृत्वादि निषेधमात्रमेवोपादिश्यते । अन्यथापूर्वोक्त शिवजीवभेदप्रतिपादक श्रुतिभक्तप्रसक्तस्स्यादतएव तदेव रमणीयं ।

"तत्तेज ऐक्षत" "(ता)आपऐक्षन्त" इत्यादि श्रुतिषु अचेतनाप्तेजसारीक्षितृत्वश्रवणा-त्तद्वत्प्रधानस्यापि गौणेक्षितृत्वमङ्गीकृत्य जगज्जन्मादिकारणत्वं युक्तमित्याशङ्कय निराकरोति ॥ सू ॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥६॥

प्रधानस्य अप्तेजसोरिवेक्षणं गौणइति चेच । कुतः । आत्मशब्दात् । "सदेवसीम्येद-मग्रआसीदि''त्यपक्रम्य ''तदैक्षत(तत्तेजोऽस्जत) तत्तेजस्सजती''त्यादिना तेजःप्रभृति चेत-नाचेतनकारणत्वंनिर्दिश्य '' ऐतदात्म्यमिदंसर्वं तत्सत्यंसआत्मे''ति सच्छब्दप्रतिपादितस्य आत्मशब्देन व्यपदेशात् । किञ्च "ऐतदात्म्यमिदंसर्व तत्सत्यं स आत्मे"ति जडाजड-प्रपंचात्मकत्वेन खतः आत्मत्वोपदेशाज्जडप्रधाने तदसंभवाच गौणार्थोपि न सङ्गच्छते । अप्तेजः प्रसृतीनां शब्दानामष्टमूर्ल्यात्मक परम शिववाचकत्वमेवापिद्श्यते । अतो न विरोधः । नन्वात्मशब्दस्तु चेतनजीवे मुख्यत्वात्तस्येवेक्षितृत्वपूर्वकजगत्कारणत्वमिति चेन्न । "सेयं देवतेक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवताः । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी''ति श्रुतौ आत्मना सहानुप्रवेशदर्शनात् ''स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो'' इत्यत्र चेतनाचेतनप्रपं-चात्मकपरमशिवे जीवानामैक्योपदेशाच न जीवस्य जगत्कारणत्वं सर्वेक्षितृत्वं चापपद्यते । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानभङ्गप्रसङ्गाश्च । "नामरूपे व्याकरवाणी"त्यत्र परमेश्वरकर्तृत्वदर्श-नात् । न च चेत्तनत्वाजीवस्य आत्मशब्दप्रयोगदर्शनायत्किचिन्मुख्यकारणत्वमितिवाच्यं ॥ "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशो संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुरि" खादि श्रुतौ " ईश्वरस्सर्वभूतानां हुद्देशेऽर्जुनतिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानियन्तारूढानि मायये"ति स्मृताविपजीवस्य पर-मेश्वरमायापाशपराधीनत्वव्यपदेशात्। नन्वचेतनेन्द्रियभूत शरीरादावात्मशब्दप्रयोगदर्शनात्। ''कूलं पिपतिषती'' त्यत्र चेतनधर्मपतनेच्छायाः कूले संभवाच मुख्यत्वेन ईक्षणपूर्वक जगत्कर्तृत्वं जडप्रधानस्यापि संभवतीति चेन । "ममात्मासोमभद्र" इत्यादावात्मश्रब्द-प्रयोगेषि मृत्यस्य न यथा सर्वस्वातन्त्र्यं तथा प्राधानस्यात्मशब्दप्रयोगेषि न स्वातन्त्र्यं । " कूलंपिपतिषती" त्यत्रापि पतनौन्मुख्यमात्रात्प्रतीतिमात्रत्वमेव न कूलस्य पतनेच्छाया न पारमार्थिकत्वमत्र चेतनस्य परशिवस्य मुख्यत्वेनेक्षणपूर्वक जगत्कारणत्वोपदेशाद्गौणा-र्थत्वमपि नं सभवति । किंच 'श्रोत्रं श्रणोति' 'शस्त्रंछिनत्ती'त्यादिप्रयोगानां यथा चेतन-विषयत्वं तथा प्रधानकर्तृत्वप्रतिपादका"जामि"त्यादि श्रुतीनां परमेश्वरकर्तृत्वपरत्वमेव । ज्योतिरशब्दस्य क्रतुज्वलनमुख्यविषयत्ववत् आत्मन् शब्दस्य चेतनाचेतनविषयत्वेपि परमात्मनि मुख्यमेव ।

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सु ॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥७॥

"स य एषोणिमौतदात्म्यिमदं सर्व तत्सत्यं स आत्मातत्त्वमिसिश्वतकेतो " इत्यत्र सदिणमानमादाय। "तत्त्वमिसिश्वेतकेतो" इति चेतनश्चेतकेतोरेव ब्रह्मतादात्म्यमुपादिश्य। "तस्य तावदेव चिरं यावज्ञविमोक्ष्ये अथ संपत्स्य" इति शरीरपातानन्तरं "भ्रमरक्तीटन्यायवत्" ब्रह्मप्राप्तिलक्षणो मोक्षइत्युपदेशात्। न प्रधानशरीरयो"स्तत्त्वमसी"ति वाक्य

तादात्म्यनिर्देशः । उत "यथाकतुरस्मिन्लोकेपुरुषो भवति तदे(थे)तःप्रेत्यभवती" ति श्रुत्मा जडप्रधाननिष्ठस्य तत्संपत्तिरेवस्यात् । ब्रह्मात्मैक्योपदेश शास्त्रस्य सर्वस्यवैरुध्यं स्यात् । नतु ''आग्नीध्रशाला" न्यायेन शालास्थितऋत्विगादीनामप्याग्नीध्रशब्दवत्प्रधानेप्यात्म-शन्दप्रयोगदर्शनात्। "स्थूलाइन्धर्तीन्यायेन" तज्यानान्तरमेव परशिवध्यानमुक्तिरिति चेन । "नोपास्यौ प्रकृतिजीवौ "। " ज्ञात्वाशिवं शान्तिमत्यन्तमेति "। " तस्याभिध्यानाद्योजना-त्तत्त्वभावाद्भ्यश्चान्तेविश्वमायानिवृत्तिः"। "शिवएकोध्येयिश्विवह्नरस्पर्वमन्यत्परित्यज्ये"त्या दिना शिवेतर्ध्यानस्य मुसुक्ष्णां निषिद्धस्वाच्छिवध्यानानिष्टस्यैव मायाप।शनिवृत्तिपूर्वक मुस्क्युपेदेशात् । विश्वप्रकाशक विभाकरावलोकनस्य न दीपिकासापेक्षवत् । ''स्थूलाइन्ध<mark>ती</mark>-न्यायेना"पि परशिवध्यानसाक्षात्कारस्य नप्रधानध्यानसापेक्षायुक्ता । अथवाजड(ह)प्रधानस्य सच्छब्दवाच्यत्वे "तत्त्वमसि श्वेतकेते।" इतिचेतन श्वेतकेतोरचेतनत्वसिद्धिस्स्यात् ! तथात्वे पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्ति रूपमुक्तिर्हन्येत । शास्त्रस्य आनर्थक्यमुन्मत्तप्रलापत्वं चानिष्टं स्यात् । तस्मादत्र आत्मशब्दश्चेतनपरशिववाचकएव ।

ननु स्त्राभाविक जीवत्वस्य निवृत्त्यसंभवा"त्तत्त्वमसी"ति वाक्ये । तस्मात्त्वमसीति तत्प्रकारकोसीति वा ज्ञातन्यमथवा स्थूलस्क्मचिद्चित्प्रपंचाविशिष्टकार्यकारणब्रह्मणारभेदइति वक्तव्यमिति चेन्न । मोक्षदशायामपि पारतन्त्र्यसङ्खावात्पारतंन्त्र्यस्य दुःखहेतुत्वात् । "अमयंवैजनकप्राप्तोसी"ति "न विमेतिकृतश्चनेती"त्यादिन। मुक्तस्य अभयत्वे।पदेशान्मुक्ति-संसारयोवैंलक्षण्याभावाच ''ऐतदात्म्य मिदंसर्वमि'' त्युपकम्य जडप्रपंचस्य ब्रह्मात्मकत्व-मुक्त्वा 'तत्त्वमसी' ति तच्छच्देन पूर्वपरामृष्टब्रह्मव श्वेतकेतो त्वमसीति निर्देशानान्यार्थी-वैदिकप्राह्यः । तस्मात्वमसीति निर्देशे सर्वात्मकत्वोपदेशपूर्ववाक्यार्थवैपरीत्यप्रसङ्गस्स्यात् । शारीरस्य शारीरत्वे ब्रह्मणो ब्रह्मत्वेनिष्फलप्रसङ्गोयुज्यते । केचित्तत्त्वमसीत्यत्राऽ"तत्त्वमसी" त्यूचुः । तद्पि "ऐतादात्म्यमिदंसर्वं तत्सत्यमि"त्याद्युपक्रमणवाक्यविरोधाच मुमुक्षुभिर्याद्यं । किंच "ब्रह्मविद्रह्मैवभवति '' "तत्त्वमिस " त्वं तदिस आवयोरंतरं न विद्यते । "ब्रह्मविद बद्धोवभवति " । " तत्त्वमेवत्वमेवतत् "इत्यादिश्रुति शतभङ्गप्रसङ्गोऽपिस्यात् । एतेन दण्डदण्डिवदङ्गाङ्गिवत्संसृष्टभेदवादमतं घटपटवद्संसृष्ट भेदवादमतं चनिरस्तं ।

प्रधाननिराकरणे पुनर्हत्वन्तरमाह ॥

सु ॥ हेयत्वावचनाच ॥८॥

हेयत्वस्य निषेधस्य अवचनादनुक्तेरित्यर्थः । जगदुभयकारणत्वे ध्येयत्वे च ब्रह्मणः हैयत्वावचनात् "नोपास्यो प्रकृतिजीवावि"त्यादिना प्रधानध्यानस्य हेयत्ववचनानप्रधान नस्येक्षणपूर्वक जगदुभयकारणत्वमुपपद्यत इति स्त्रार्थः । "ऐतदात्म्यमिदंसर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसी'' ति वाक्ये सर्वजगदात्मकपरशिवतादात्म्यं मुमुख् श्वेतकेतोध्येयत्वेन विधेयत्वात् नात्रप्रधानं सच्छव्दवाच्यं । यथारुन्धतीं दिद्शीयेषुस्तत्समीपस्य स्थूलतारा-महन्धतीं प्रथमं ग्राह्यित्वा तां निषिध्य पश्चाद्रहन्धतीमेव ज्ञापयति । तथा मुमुक्षोः प्रधी नोपासनं वक्तुमयुक्तं । तथाविधप्रमाणाभावात् । "शिवएकोश्येयिश्विवद्धरस्पर्वमन्यत्परि-त्यज्य ''। "ब्रह्मविदाप्नोतिपरं ''। "तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति नान्यःपन्थाविद्यतेऽ-

यनाये''त्यादौ मोक्षस्य ''शाखाचन्द्रन्याय''मात्रेणापि प्रधानध्यानस्य हेतुत्वादर्शनात्। नेतरस्य जगत्कारणत्वं॥

ननु ''अजामेकामि'' त्यादि श्रुतिषु प्रधानस्य जगत्कारणत्वकथनात्तस्यैव तत्कारण-त्वमुपपन्नमित्याशंक्य निराकरोति ॥

सू॥ प्रतिज्ञाविरोधात्॥ ९॥

''कारणविज्ञानात्सर्वं कार्यं विज्ञातिम''ति प्रतिज्ञा । ''उत तमादेशमप्राक्ष्यो येना श्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातिमिति कथं नु भगवस्स आदेशो भवतीति यथा सीम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्व मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं एवं सीम्यसआदेशोभवती ''ति वाक्ये । एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानोपकमद्रश्रूयते । प्रधानकारणत्वेन प्रतिज्ञाविरोधस्सम्भवति जडप्रधानस्य चेतनकारणत्वासम्भवात् । अतः प्रधानं न सच्छब्दवाच्यं ॥

पुनरपि हेतुं दर्शयति ॥

स् ॥ स्वाप्ययात् ॥१०॥

स्वस्मिन् अप्ययः स्वाप्ययः । अप्ययो लय इत्यर्थः । अपिपूर्वस्ययतेर्लयार्थ-त्वात् । जडाजडयोः प्रधानजीवयोर्रुयासम्भवात् । प्रधानस्य जीवाकर्षणसत्ताभावाच नात्र प्रधानं सच्छब्दवाच्यं । "यत्रैतत्पुरुषस्खपितिनामसतासौम्यतदासंपन्नो भवति । स्त्रमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते । स्वंद्यपीतो भवती''ति श्रुतावपि सच्छन्द-वाच्यं तदेवसर्वकारणं साक्षात्परशिवब्रह्मोति व्याचक्षते । तथा हंसोपनिषदि । "एषो-सीपरमहंसो भानुकोटिप्रतीकाशो येनेदं सर्व व्याप्तं तस्याष्ट्रधावृत्तिर्भवति । पूर्वेदळे पुण्यमतिः । आम्नेयेनिद्रालस्यादयो भवन्ति । याम्येकौर्येमितिः नैक्तिपापे मनीषा वारण्यां कीडा वायव्ये गमनादौबुद्धिः । सौम्येरित प्रीतिः । ईशान्ये द्रव्यादानं । मध्ये वैराग्यं केसरेजाप्रद-वस्था। कर्णिकायां खप्तः। लिङ्गेसुषुप्तिः। पद्मलागे तुरीयमि''ति। हृदयपुण्डरीकावाच्छिन्नान्तर-प्राणिलें सर्वेषां जीवानां सुषुप्तौ लय इति स्पष्टमुक्तं। "सुषुप्तौ शङ्करे लय" इति स्मृतिरिप श्रुयते । किंच ''यथा सुषुप्तस्खप्नं हि न कथंचन पर्यति''। ''अथास्मिन्प्राणएवैकधा भवति'' ''तस्माद्वा आत्मनः प्राणा यथायतनंप्रतिष्ठन्ते'' यथा ''त इहव्याघ्रोवा सिंहोवा वृकीवा वराहोवा...दंशोवा...ययद्भवन्ति । तथातथा भवन्ती "ति च । "तदा सुषुप्तजीवं प्राज्ञेनात्म-ना संपरिष्वक्तं दित च सच्छब्दवाच्यत्वं सर्वजीवलयाधिष्ठानत्वं तस्यैव निर्दिष्टं । ''सर्वा-तीतं परानन्दं सत्तामात्रं तु चिन्मयमि"त्यादि श्रुत्यन्तरेष्विप प्रधानादीनां खतस्सत्त्वं प्रति-ज्ञातं । "यथोर्णनाभिस्सजतेग्र(इ) हाते चे"ति श्रुतौ परिशवस्य ब्रह्मणोपि स्थूलसूक्ष्मचिद्चि-त्प्रपंचाविर्भाव तिरोधानयोर्दर्शनात् । किंच "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो नवाह्यं (न)किंचन वेदनान्तरमिति" श्रुत्यन्तरेच सुषुप्तिदशायां जीवानां खान्तः करणेन सह परशिवब्रह्मान्-प्रवेशद्शीनात्सच्छब्दवाच्यस्सर्वातीतस्सर्वज्ञस्सर्वनियन्ता परिशव इति स्थितं । ततोरज्जु-सर्पवज्जगज्जीवमिथ्यात्वबोधकशुद्धाद्वैतं जडप्रधानस्य जगत्कारणत्वबोधकसाङ्ख्यमपि पूर्वी-क्तश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वान्मुमुक्षुभिर्नाङ्गीकरणीयं ॥

प्रधानस्य जगत्कारणत्वाभावेषि तद्वणत्रयावच्छिन्नत्रहोन्द्रोपेन्द्रादीनां जगत्कारणत्व-विधायकश्रुतीनां कागतिरित्याशङ्कायामाद् ॥

स् ॥ गतिसामान्यात् ॥ ११ ॥

गतिस्सर्वेषां ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रचन्द्रदिनेन्द्रादि जगत्कारणस्य प्रतिपादकवेदान्तानां भेदाभेद-बोधकानां मूर्तित्रयातीत सद्रूपपरमशिवे ब्रह्मणि पर्यवसानं तस्य सामान्यात् समन्वया-दिसर्थः । तस्मान्नहि क्वचिद्पि प्रधानकारणत्वविधायकश्रुतीनां ब्रह्मादि नानादेवताकारणत्व प्रतिपादकश्रुतीनां नविरोधः । "यथाग्ने ज्वेलतस्सर्वादिशोविस्फुलिक्वाप्रविष्टेरनेवमेवैतस्मा-दात्मनस्सर्वेप्राणायथायतनं प्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका'' इति ''आत्मा<mark>वा</mark> <mark>इदमेकएवात्र</mark> आसीत् । नान्यत्किबनमिषत् । सईभ्रतलोकात्रु सृजा इति स<mark>इमान्</mark> <mark>ळोकानस्रजत " । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूतः'' । " एतस्माजायतेप्राणो</mark> मनस्सर्वेन्द्रियाणिच '' । ''अजामेकां॰लोहितशुक्रकुण्णां बह्वां प्रजांजनयन्तीं॰सरूपां''। "प्रजापतिर्वा इदमेकएवाप्र आसीत्"।"एकएवनारायणे। आसीत्"।"नारायणाह्रह्माजायते"। "एकोहवैनारायण आसीत् । नब्रह्मानेशानोनाप्रीषोमी नेमेद्यावाप्रथिवी" ।"पुरुषोहवै नारा-यणोकामयत । प्रजास्स्रजेयेति''।''पुरुषो हवैनारायणः''।''अमूलमनाधारइमाः प्रजाप्रजायंते''। " सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा "दि व्यपदेशादेव "एकोनारायण" इत्यादि श्रुतीनांसच्छब्द-वाच्ये परिशिवेत्रद्मण्येव समन्वयोद्यविरुद्धः" । "विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधाजातं जायमानंचयत्"। "सर्वेद्यिषस्द्रस्तस्मै स्द्राय नमो अस्तु"। "देवाहवै खर्ग लोकमगमन्। ते देवा रुद्रमपृच्छन् । को भवानिति । सोब्रवीद्हमेकः प्रथममासन्वर्तामि च भविष्यामि च । नान्यः कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्तः"। "सोन्तरादन्तरंप्राविशत्" इत्यारभ्य"यो(ह)वैरुद्रस्सभगवा-न्यश्च ब्रह्म(योवै रुद्रःसभगवान्)यश्चविष्णु''ारत्यादिना । अथर्वणशिरसि ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रचन्द्रदिने न्द्रादि शब्दानां परिशववाचकत्वेनव्यवस्थापनात् । कैवल्ये । '' उमासहायं परमेश्वरं प्रभुमि'' त्यारभ्य । "सब्रह्मसशिव(स्सहरि)स्सेन्द्रस्सेक्षरः परमस्खराट् । स एव विष्णुस्सप्राणस्स-कालोमिस्सचन्द्रमाः । स एव सर्वयद्भूतं यचभव्यं सनातनमि''त्यादिना । शिवस्यव सर्वास्म-कत्वोपदेशाच । "शिवोऽद्वैतः" । "प्रपंचोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा सिवज्ञेयः ''॥ ''ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं । ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रस्यन्ते ' इत्यादि श्रुतिषु मृर्तित्रयातीतत्वं कारणकारणत्वं तस्यैवोपदेशात् नेतरस्य विधीयते ।

नतु । क्रचिदवान्तरप्रलये चतुर्मुखादीनांजगत्कारणत्वप्रतिपादकपुराणानां कागतिरिति चेन्न । "अनेनजीवेनात्मना(नु)प्रविश्यनामरूपे व्याकरवाणि''। 'ईश्वरस्पर्वभूतानां हृदेशे ऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायये''ति श्रुतिस्मृतिषु सर्वभूतानुप्रविष्ठतया सर्व-नियामकत्वं तस्येव दर्शनात् । तत्कर्तृत्वं तदन्तर्यामितयावस्थितपरशिवपरमेव । किंच। विश्वामित्रवत्परिश्ववापासनालब्धत्वान्नविरोधः। तस्मात्सर्वदेवता जगत्कारणश्रुतीनां परिश्व बोधकत्वं सिद्धं । तथापि भवशर्वेशान पशुपतिरुद्दोप्रभीममहादेवाभिधानानि शिवस्य परत्रह्मणः मुख्यानि । तथाहि । "ऋतं सत्यंपरंत्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलं" । "सत्यं ज्ञान-मनंतं ब्रह्म '' । "सदेवसाम्यदमय आसीदि"त्यादिना भवशब्दवाच्यत्वं तोस्सत्तार्थकत्वात् । सर्वत्र सदाभवतीति भवः । परशिवएव सर्वापादानत्वाद्धटस्स-

न्पटस्सनित्यादि चराचरप्रपंचे सदात्मकत्वं दृश्यते । " सर्वभूतद्मनाय नमोमनो-न्मनायनमः "। "तस्मादुपसंहारे महात्रासायनमः"। "यस्य ब्रह्मचक्षत्रंच उभेभवतओदनं"। इ्लादिना सर्वसंहर्तृत्वं तस्यैवापदेशात् । शर्वशब्दाभिधेयत्वं श्रृहिंसायामिति धातोः । "इमान्लोकानीशत ईशनीभिः"। "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वे भूतानां" इत्यादिना सर्वनियामकत्वश्रवणादीशानशब्दवाच्यत्वं । ईशधातोश्शिक्षार्थकत्वात् । "एषामीशो पशुपतिः पश्चनां चतुष्पदामुतचद्विपदां''। "वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पश्चनांपतये नमानमः" '' उमापत्य पञ्चपत्ये नमानमः'' ॥ इत्यादिना मायापाशबद्धब्रह्माविष्णेनन्द्रादिपञ्चनामधि-पतिस्वेन पुरुपतिशब्दवाच्यत्वं । "क्षरंप्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशतेदेव एकः"। ''तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भ्याश्वन्ते विश्वमायानिवृत्तिः'' । ''प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश स्पंसारमोक्षास्थितिबन्धहेतुः ''। ''तमकतुं पश्यित वीतशोको धातुःप्रसादानमहिमानमीश-मि''त्यादिना परशिवोपासनयैवसर्वभायापाशनिवृत्तिदर्शनात् ब्रह्मविष्ण्वेन्द्रादि भक्तपशुत्व-हेतुभूतमायापाशात्मक "रुदं द्रावयती"ति रुद्रशब्दवाच्यत्वं । "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतार(कं)कानेमाविद्यताभांति कुतायमित्रः "। "तद्देवोज्योतिषां ज्योतिः "। इत्यादिना तदितरतेजोभिभूतत्वादुप्रशब्दवाच्यत्वं । ''भीषास्माद्वातःपवते ''(इ)सादिना सकलभयहेतु-तया भीमशब्दवाच्यत्वं । ''अथ कस्मादुच्यते महादेवः । यस्सर्वान् भावान्परिखज्यात्म-(ज्ञान) ज्ञानेनयोगैश्वर्येमहतिमहीयते । तस्मादुच्यतेमहादेव" इति अथर्विशिरसा ज्ञानैश्वर्य-महिमातिशियतत्वेन महादेवशब्दवाच्यत्वं । तस्मादष्टाभिधानानि परशिवस्यैव मुख्यानि । अतिश्विवएवजगज्जन्मादिकारणं ॥

पुनः हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ श्रुतत्वाच ॥१२॥

''यचान्येहास्ति यचनास्तिसर्व तदस्मिन् समाहितं तस्मिन् कामास्सिहताः''।''एष आत्मापहतपाप्माविजरे।विमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पस्सोन्वेष्टित - व्यस्सिविजिज्ञासितव्यः''। श्वेताश्वतरे। ''न तस्य कश्चित्पितरित्ति लोके नचेशितानैवचतस्य लिङ्गं। न कारणं करणाधिपाधिपः नचास्य कश्चिज्ञितानचाधिपः''॥ ''तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तंदेवतानां परमं च दैवतं। पितं पश्चनां प्रथमं पुरस्ताद्विदामदेवं परमेशमीङ्यं''। इत्यादिना सर्वज्ञत्व सर्वनियामकत्व सर्वाधिष्ठानत्वसर्वोपास्यत्वं महेश्वरस्य परब्रह्मणः श्रूयते। ''अथातो ब्रह्मजिज्ञासे''त्यारभ्य जिज्ञास्यब्रह्मणस्सर्वशक्तिमत्वेन सर्वकारणत्वादि धर्मान्निर्दिश्य ''ईश्वतेर्नाशब्द''मित्यादिना प्रधानस्य जगत्कारणत्ववादिमतं निरस्य ब्रह्मणश्चिवस्य सशक्ति-सङ्कोचेन निर्गुणत्वं शक्तिविकासेन सगुणत्वं प्रसाधितं। गतिसामान्योपन्यासेन सकलिष्कल-प्रतिपादकयावद्वेदान्तवाक्यानि परमकारणपराण्येवेति व्यारव्यातं तस्मात्परिशेषब्रह्ममीमांसा-यास्सर्वाधिष्ठान सर्वकारणपरशिवस्य सावयवत्वित्वयवत्वोपासनं फलमिति निर्णायते॥

ननु तमः प्रकाशनत्परस्परिवरुद्धस्थभावसावयवत्विनिरवयवत्वप्रतिपादनं कथमेकस्य पर-शिवस्यसंभवतीति चेन्न । ''स(च)त्यत्यचाभवत् । निरुक्तंचानिरुक्तंच । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानंच । सत्यंचानृतंच सत्यमभवत्''। '' ऋतं ँसत्यं परंब्रह्मपुरुषं ऋष्णिक्तलं । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै(नमो)नमः''। ''तदादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं

चिदानन्दमरूपमद्भुतं । उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं ''। '' द्वावेतौ-ब्रह्मणोरूपे मूर्तैचामूर्तमेवचे"त्यादिना परब्रह्मणःशिवस्य पवनवन्मूर्तामूर्तत्वब्यपदेशासदुभयं युक्तमेव । वयं श्रुतिप्रमाणवादिनः ''नयुक्तिं बहुमन्महे'' इति पूर्वाचार्योक्तेः । नामरूपविभागा-<mark>र्हत्वं सत्वं नामरूपविभागानर्हत्वेस</mark>ति सद्वरुकरुणाकटाक्षलब्धस्क्ष्मद्रष्टिगोचरत्वमसस्वमिति । "असद्वाइदमत्रआसीत्ततोवैसदजायते"त्यादिषु वेदितव्यं । सामवदप्रथममन्त्रे "तपश्चते" त्युपकम्य''कर्माधिपतयेनम''इत्यन्तं । तत्र''विरूपाक्षोसीति''स्तुत्वा''त्वां प्रपद्यत्वयासृत इदङ्ग-रिष्यामि तस्यैसमृख्यतां तस्मादुपपद्यतामि"त्यादिना सर्ववैदिककर्मणां हदाज्ञावशेनेव कुर्यादित्युप-देशाद्वैदिकानां सर्वकर्मारम्भेतद्वत्कर्तव्यं । अन्यत्र च । "एकोदेवस्मर्वभृतेषु गृढः सर्वव्यापी सर्व-भूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासस्साक्षीचेता केवले।निर्गुणश्र " "सपर्यगाच्छुक्र-मकायमत्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धं " । इति मूर्तामूर्तत्वं कर्माध्यक्षत्वमित्यादीनि परमेश्वरधर्मा इति श्रूयन्ते । किंच । "सर्वाननिशरोग्रीवस्सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापीच भगवांस्तस्मात्सर्वगतिईशवः" । "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रज्ञान्तं । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भृतयोनि समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् ''। इत्यादि श्रुतिषु तमः परत्वसाक्षित्वसर्वगतत्वसर्वान्तर्यामित्वादि लिङ्गानां परिशवासाधारणधर्मत्वाचान्यपरत्वं । तथा स्मृतिरिष । "तान्त्रिकस्सर्वकर्माणिविष्णुमुद्दिय कार्येत् ॥ वैदिकस्सर्वकर्माणिशिवसुद्दिय कार्येत्"। तस्माद्भेद्विभायक सर्ववेदान्तवाक्यानां आराध्याराधकलक्षणोव्यवहारः । तेषु ''स्थूलारुन्धतीन्यायेन'' कानिचिद्वाक्यानिसालोक्यसामीप्यादि कानिचिच्छिवोपासनापराणि । कानिचित्परमशिवस्थूलोपासनात्मकज्योतिष्टोमादि कर्म-पराणि । कानिचित्परमेश्वरसृक्ष्माराधनात्मकदहरशाण्डिल्यादि विद्याविधायकानि । तेषा-मधिकारिभेदेन फलविशेषोपाधिभेदेन भेदः। ''प्रवाहसमुद्रन्यायेन'' सर्वाणि वेदान्तवाक्यानि ऋजुकुटिलमार्गेण परशिवप्रतिपादकान्येव । तथापि शिवोपासकानामेव सद्योमुक्तिः । तदंशभूतेन्द्रोपेन्द्राद्युपासकानां निष्कामानामनेकजन्मार्जित पुण्यफलेन शिवोपासनद्वारामुक्तिः। तथा (शिव) गीतायां । "कोटिजन्मार्जितैःपुण्यै दिश्वेमक्तिःप्रजायते । तेनैव मुक्तिमाप्नीति नान्यथाजन्मकोटिभिः'' ॥ तथा महिम्ने ॥ "त्रयीसाङ्ख्यंयोगः पद्युपतिमतं वैष्णविमिति प्रभिन्नेप्रस्थाने पर्मिद्मदःपथ्यमितिच । हचीनां वैचित्र्याद्वजुकुटिलनानापथजुषां सृणा-मेक्रोगम्य स्त्वमसिपयसा मर्णव इवे"ति । सौरगाणापत्यवैष्णवादि नानादेवतोषासकानां तत्तद्देवतान्तर्यामित्वेन तत्तत्फलानि शिवएव दास्यति । शेवपुराणे । ''अहंहिसर्वहविषां भोक्ता सर्वफलप्रदः। सर्वदेवतनुभूत्वासर्वात्मासर्वसंस्थित"इति । तस्मानिर्विशेषचिन्मात्र ब्रह्मवादिमतं श्रुतिस्त्रविरुद्धत्वाच मुमुक्षुत्राह्मं । जिज्ञास्यब्रह्मणो पार्मार्थिकमुख्येक्षणपूर्वक जगत्कारणत्वादि धर्मोपदेशात् । तन्मते उपनिषदप्रतिपाद्य सर्वसाक्षित्वमप्यपारमाधिकं तथापि चेतनमिति वदन्ति तद्प्यविचारितरमणीयं । चेतनत्वं नामचेतन्यगुणविशिष्टत्वं तस्मादीक्षणगुणरहितत्वेन प्रधानवज्जडत्वमुपपद्यते ॥

किंच। निर्विशेषप्रकाशमात्रब्रह्मवादकस्य प्रकाशत्वं च न संभवति । प्रकाशस्तु स्वपर्व्यवहारानुकूलतासंपादकपदार्थविशेषः । निर्विशेषस्य वस्तुनस्खपरप्रकाशकत्वासंभवाद्धादिवज्जडत्वमेव । तदुभयत्वाभावेपि तस्य प्रकाशत्वमस्तीति चेन तत्प्रकाशत्वं

हि तत्सामध्यमेव । सामध्यवानिष गुणत्वेन निर्विशेषवादभङ्गप्रसङ्गः । वेदप्रामाण्यायश्व कश्चन गुणोङ्गीकियत इति चेत् । तर्हि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वसर्वश्वरत्वसत्यसंकल्पादि धर्माणामिष श्रुतिविहितत्वेन सर्वेप्यङ्गीकर्तव्याः । कारणत्वं हि कार्यविशेषशक्तिविशिष्टत्वं । तच्च कार्येकिनिरूपणीयं कार्यविशेषस्य प्रपन्नस्य मिथ्यात्वे कारणत्वमिष निष्प्रमाणमेव । किंच प्रत्यक्षानुमानेषमानशब्दानुभवानां सविशेषगोचरत्वेन वस्तुवादिनो वस्तुत्वमिष निष्प्रमाणं । तस्माज्जगदुभयकारणमहेश्वरएव जिज्ञास्य ब्रह्मेति सिद्धं ॥

आनन्दमयाधिकरणम् ॥६॥

अवान्तरसृष्टिकर्तृब्रह्मादीनां जगज्जन्मादिहेतुत्वं मास्तु समष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणशरीरा-विच्छन्न विराष्ट्रिरण्यगर्भाव्याकृतानां जगजन्मादि हेतुत्वं भवेदित्याशङ्कायां अधिकरणान्तरण निराकरोति ॥

सू ॥ आनन्दमयोभ्यासात् ॥१३॥

''तस्माद्वा एतस्मादात्मनआकाशस्तंभूत'' इत्यारभ्य ''तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमया-दन्योऽन्तरआत्माविज्ञानमय" इति तैत्तिरीये श्रूयतेस्यविषयः । अत्र आनन्दमयशब्देन शारीरो परशिवो वेति संदिह्यते । तदुभयधर्मबाहुल्यद्योतनात् । "अधीहि भगवो ब्रह्मेति" मृ(गा)गुरेवात्रब्रह्मज्ञानाय प्रश्नप्रतिवचननिरूपणात् । "यतोवा इमानी" खारभ्य "तद्विजि-<mark>ज्ञासस्वतद्वह्रोः</mark>''ति जगज्जन्मादि कारणत्वं ब्रह्मलक्षणतयात्रोपदेशाच । ''पृथिव्याओषधयः। ओषधीभ्योनं । अन्नात्पुरुषः । सवा एषपुरुषोन्नरसमय'' । इत्यादिना सावयवत्वापदेशात् । अन्नमयादि पंचकोशान्तर्वर्तित्त्वेन पंचकोशमयत्वं जीवस्यैव समुचितत्वाचेति ॥ पूर्वपक्षस्तु ॥ अत्रानन्दमयरशारीरएव । "अस्यैव एषशारीरआत्मे"त्यानन्दमयस्य शारीरत्वद्यातनात् । आनन्दमयस्याप्यज्ञमयाद्यमुख्यात्मप्रकरणपठितत्वात् । अज्ञमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमय आनन्दमया(नो)मेशुद्धन्तामितिशुद्धिप्रार्थना दर्शनाच । उत मयट्प्रत्ययस्य विकार्श्यकत्वात्त्यागभागयागाङ्गावच्छिज्ञमायापाशबद्धशरीरस्य संसारिणो निरितशयानन्दा-सम्भवात् । ''आनन्दोब्रह्मेति'' श्रुतौ परमेश्वरस्य आनन्दश्रवणात् । आनन्दमयः तत्कार्य-भूतरशारीरएव आनन्दमय इति व्याचक्षते । "अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रियेस्पृशत" इति श्रुतौ प्रियाप्रियविलक्षणत्वं अशरीरत्वं च परिशवब्रह्मणो व्यपदेशात् । तस्यानन्दमयत्वं नसम्भवति । ननु जगत्कारणस्य परशिवस्यैवसुलभप्रतिपत्त्यर्थः भन्नव्रह्मेः ''त्युपक्रम्य ''आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि''त्यन्तेन आनन्दमयत्वं विश्वकारणत्वंचोपदिशति । तस्मान्नजीवप्रकरण-मितिचम्न । जीवव्यतिरिक्तेश्वरस्याप्रमाण्यात् । ''अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि''। ''तत्त्वमिस श्वेतकेतो'' इत्यादिना जीवब्रह्मणोस्सोयं देवदत्तवदभेदत्व-निर्देशात्स ''ईक्षते''ति श्रुतिनिर्दिष्टेक्षणपूर्वकजगत्कारणत्वं चेतनस्य जीवस्य समुचितमेव । ''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति'' अचिद्यतिरिक्तस्वरूपलक्षणमुच्यते । तस्मा''द्रह्मविदाप्नोति परिम"ति श्रुतौ जीवस्य खखरूपज्ञानमेव मोक्ष इत्युपपद्यते । उत शाखाचनद्रन्याये-नात्मखरूपनिर्देशार्थ''मन्नमयः पुरुष''इति स्थूलशरीरं निर्दिश्य ''अन्योन्तर आत्मा प्राणमय अन्योन्तर आत्मा मने।मय अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमय"। इति स्थूलशरीराधारप्राणकोशं तदन्तभूतत्वेन निर्दिश्य तस्यान्तभूतं मनस्तदन्तर्गतं विज्ञानं बुद्धिं निश्रेणिन्यायेन निरूप्य सर्वीन्तर्भृतजीवात्मानं ''अन्योन्तरआत्मानन्दमय'' इति तस्यैवोपसंहारदर्शना ''इह्मविदा-प्रोतिपरिम''त्युपकान्तं ब्रह्म जीव एव तत्स्वरूपज्ञानमेवमुक्तिस्सएवानन्दमय इत्युपदिष्टः ॥

ननु"ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठे"खत्र तस्यपुच्छत्वोपदेशात् । निरवयवस्यपुच्छत्वासंभवादानन्दमयव्यतिरिक्तस्यवब्रह्मत्वित्तिच्चा "ब्रह्मविदाप्नोतिपरिम" त्युपक्रम्य "ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठे" त्युपसंहतत्वात् उपक्रमोपसंहार्योरेकिछिङ्गत्वात् । पुरुषिवधत्वं ब्रह्मणःस्वभाविसद्धं । अतिर्शारःपक्षपुच्छात्मनाध्यपदेशोयुक्तः । अन्नमयशरीरावयवहृद्धापिस्वस्मादनितिरिक्त प्रियमोद्प्रमोदावयवानामस्वण्डाश्रतया आनन्दमयंपुच्छं प्रतिष्ठेतिस्मर्यते । "ब्रह्मविदाप्नोतिपरिम" त्युपक्रान्तंब्रह्म "सत्यंशानमनन्तंब्रह्मे" तीतरव्यावर्तकलक्षणद्वाराप्रसाध्य । "तस्माद्वाएतस्मादात्मन-"
इत्यात्मशब्देनव्यपदिश्यतस्य सर्वान्तरात्मत्वेनआत्मत्वंप्रतिपाद्य "अन्योन्तरआत्मानन्दमय"
इत्यात्मशब्देन निर्दिश्यमानमानन्दमयेत्युपसंहतत्वादात्मशब्देन जीवादनितिरिक्तब्रह्मानन्दमय
इतिप्राप्तेप्रचक्ष्महे ॥ आनन्दमयोभ्यासात् ॥

अत्रानन्दमयरिशवएव । कस्मादभ्यासात् । पुनःपुनः श्रवणमभ्यासः । शिवस्य परब्रह्मणएव बहुशो वेदान्तेष्वानन्दशब्दप्रयोगदर्शनात् । नेतरोह्यानन्दमयवाच्य इति स्त्रार्थः । आनन्दमयं प्रस्तुत्य "रसा वै स" इति रसत्वव्यपदेशात् । "रसंश्रोबायं लब्ध्वानन्दी भवति । को ह्यवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एषह्येवानन्द्याति'' । "सैपानन्द्स्य मीमां सा भवति... । एतमानन्दमय-मात्मानमुपसङ्कामित"।"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्"।"आनन्दो ब्रह्मिति व्यजानात्" । श्रुत्यं-न्तरेच । ''आनन्दमयोह्यानन्दभुक् आनन्दं ब्रह्मेति'' ब्रह्मणिईशवस्यैवान्दशब्दोनिणीतः ॥ र्किंच॥ "सेषानन्दस्य मीमा साभवती"त्युपकम्य मानुषादि प्रजापतिपर्यन्तं शतगुणमानन्दा-तिशयमुपदिश्य "स एको ब्रह्मण आनन्द" इति परमानन्दातिशयित्वं ब्रह्मणिश्चित्रवर्येव व्यवस्थापनात् । मलत्रयविशिष्टतनुत्रयाविच्छन्न शारीरस्य निरितशयानन्दशिरस्कत्वासंभ-वादानन्दमयिशवएव । आनन्दमयस्य ब्रह्मणिश्चरःप्रमृत्यवयवनिरूपणं भक्तोपासनार्थमेव "हंसहंसेति यो त्र्यादंसोनामसदाशिवः । यावत्पद्येत्खगाकारं तदाकारं विचिन्तये"दि-लादि श्रुतिस्मृतिषु परत्रह्मणः शिवस्य हंसरूपत्वव्यपदेशाच । अवयवकल्पनमविरुद्धं। श्रीतृबुद्धनुसारेण अन्नमयादि सर्वान्तरत्वादानन्दमयस्य उत्तरोत्तरमात्मत्वेन आनन्दमयान्तर-सुपदेशात् । अन्नमयाद्यमुख्यात्मविज्ञानाभावे आनन्द्मयमुख्यात्मविवेकासंभवाच । रन्धतीन्यायेन''समक्षप्रवाहन्यायेन' च मुख्यात्मप्रवोधार्थअमुख्यार्थविवेको विरुद्धः। जङ्खा-दशमय प्राणमय मनोमय पर्यन्तमेव मयट्प्रत्ययस्य विकार्धिकत्वं चेतनत्वाद्विज्ञानमयोवि-ज्ञानप्रचुरो जीवः । आनन्द्मयो आनन्दप्रचुरः परमेश्वरः । "गोश्वानामिन्नाह्मणान् स्पृष्टी अपस्पृशेदि''लापस्तम्बस्त्रे । ''रजखलामिगोविप्रान् पातित्रलिखं तथा । श्वामेध्य-महाबन्धून् स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरे''दिति वृद्धशातातपेपि । पवित्रापवित्रपदार्थानां साहचर्यी-पदेशान प्रकरणैकत्वदोषः । ''सुषुप्तिकाले सकले विहीने तमोभिभूतस्सुखह्पमेति'' इस्यादि शर्वो चन्न इत्यादि श्रुतौ सुषुप्तावानन्दमयपरमेश्वरे तत्साक्षात्कारप्रतिबन्धक तमोह्णपारीन सह शारीरस्य विलीनत्वात्तित्वित्वतिरूपप्रार्थनासमुचितत्वान्न विरोधः । 'ज्ञाज्ञोद्धौ अजावीशानीशा'वित्यादि श्रुति दर्शना (न्मृण्मयो घट" इत्यादिवदानन्दमय आनन्दिवकारी जीव इति वादी न श्रीतः।

''विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोन्यः''। ''क्षरात्माना वीशतेदेव एकः''। ''पृथगात्मानं प्रेरिता-रंचमत्वा"। "द्वासुपर्णासयुजासखायौ" "नान्ये ब्रह्मणी वेदितव्येपरंचापरंच"। "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ'' । "नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानां" "अन्तःप्रविष्टरशास्ताजनानां" । "अस्मान्मायी सजते विश्वमेतत्" । "तस्मिश्चान्योमायया सन्निरूदः" । "जुष्टंयदापर्यत्य-न्यमीशं"। ''प्रधानक्षेत्रज्ञपतिग्रीणेशः"। ''ईशानस्सर्वभूतानां''। ''एषामीशे पशुपतिः पशुनां" "य आत्मिन तिष्ठन् । यस्यात्माशरीरिम"त्यादि श्रुतिशतेषु जीवब्रह्मणोः परस्परवैलक्षण्य व्यवस्थापनात् । नानाशरीरप्रवेशनिर्गमनव्यापारसांसारिकस्य शारीरस्येव न ब्रह्मत्वसुप-पद्यते । किंतु ''ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवति'' ''तत्त्वमसी''त्यादि श्रुतिषु स्वभावासिद्धजीवस्य "भ्रमरकीटन्यायेन" परमेश्वरोपासनतया तदात्मकत्वमुपदिश्यते । नोचेच्छुतियुक्त्यनु-भवविरोधप्रसङ्गः । किंच ''नोपास्यौ प्रकृतिजीवावि''त्यादि श्रुतिषु शारीरोपासनाया निन्दा-श्रवणात् । नजीवस्य खस्वरूपज्ञानेन मुक्तिः । ''ज्ञात्वा शिवं शान्तिमखन्तमेति'' । ''ब्रह्म-विदाप्नोति परं" । ''तमेवं विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाये''त्यादि श्रुतौ जीवस्य परमेश्वरोपासनयैव मुक्तिव्यपदेशात् । प्रधानब्रह्मत्ववादवत् जीवब्रह्मवादो-ह्यवैदिकः । ''विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेपिचे''तिश्लोके विज्ञानसब्देन न बुद्धिरुप-पद्यते जडात्मकबुद्धेः कर्मकर्तृत्वाभावात् । गवादिशब्दवत् । ध(र्म)र्मिशब्दो हि धर्मिप्राह-कत्वात् । विज्ञानशब्दस्य जीवात्मवाचकत्वं । किंच ''विज्ञानंचविज्ञानंचे''ति विज्ञानशब्देन तद्भणकं चेतनसुपदिशति तथान्तर्यामिब्राह्मणे ''यो विज्ञाने तिष्ठन्नि''ति श्रुतौ काण्वपठि-तस्य पर्यायस्य स्थाने माध्यन्दिनाः "य आत्मनि तिष्ठन्नि"ति क(।)ण्वशाखापाठगतविज्ञान-शब्दिनिर्दिष्टं जीवात्मेति स्फुटीकुर्वन्ति । विज्ञानमिति नपुंसकलिङ्गवस्तुत्वाभिप्रायं। तदेवविज्ञानमयाज्जीवादन्यस्तदन्तर्गतः परमात्मानन्दमयः । ''कृखल्युटो बहुलिमिति'' कर्तरिल्युट् आश्रयते । अतएव ''विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेपि चे''ति यज्ञादि कर्तृत्वं विज्ञानस्यैव श्रूयते । तस्मान्नकृत्यत्युटोङ्गीकारः ।

ननु जीवस्य चेतनत्वा''त्तदेक्षत बहुस्यांप्रजायेये''ति इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्टजगत्कारणत्वस्योपपत्तः । कारणस्य परमेश्वरस्य जीवात्मकत्वासंभवे ''अनेन जीवेनात्मना(नु)प्रविश्य
नामरूपेव्याकरवाणी''त्यादि श्रुतिविरोध इति चेन्न । ''सत्यकामस्सत्यसंकल्प'' इत्यादि
श्रुतिसिद्धसत्यकामत्वादि धर्माणां तापत्रयवद्धिकिंचिज्ज्ञजीवस्यासंभवान्न जगत्कारणत्वं ।
''सदेवसीम्येदमप्रआसीदि''त्यादिनासृष्टेः पूर्वकाले नामरूपविभागशून्यत्वं विश्वोत्पत्ती सच्छव्दवाच्यस्य परमेश्वरस्य ''बहुस्यामि''त्यादिना जगदुभय कारणत्वं तस्यैव निर्दिष्टत्वात् । प्रलये खान्तर्गुप्तवद्धजीवानां खांशत्वात् खात्मनानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणकर्तृत्वं
युक्तमेव ॥ निर्विशेषस्य उपासनासंभवात् । ''ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा'' ।
''अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा'''सहः पुच्छं प्रतिष्ठा'' । इत्यादौ । परमेश्वरस्योपासनार्थमधिकारिभेदेन सावयवत्वमुपदिश्यते । सावयवोपासनाया अपि निरवयवप्राप्तिरेव फलं ।
तथा कैवत्ये । ''उमासहायिम''त्यारभ्य ''ध्यात्वा मुनिर्गच्छित भूतयोनिं समस्तसाक्षिं
तमसःपरस्तादि''त्यन्तेन सावयवोपासनस्य निरवयवोपासनसिद्धिमाचक्षते । अतो न विरोधः।

अन्नमयादि मयट्त्रत्यय प्रवाहप्रकरणपठितत्वादानन्दमयस्यापि मृण्मया घट इत्या-दिवद्विकारार्थकत्वमेवे त्याशङ्कायामाह ॥

सु ॥ विकारशब्दान्नेतिचेन्नप्राचुर्यात् ॥१४॥

मयद्प्रत्ययस्य विकारार्थकत्वादानन्दमयइत्यत्रापि विकारार्थकत्वमेव समुचितमेवेति चेत्र । कुतः । प्राचुर्यात् ब्रह्मणः आनन्दप्राचुर्यात् । अन्नमया यज्ञः । अंग्रुमयस्स्र्यः । विप्रमयो प्रामः । विद्वन्नमयो वृक्ष । इत्यादौ प्राचुर्यार्थेष मयद् प्रत्ययस्य दर्शनात् । अन्नानन्दमयशब्देन आनन्दप्रचुरः परमेश्वरएव उच्यते । "सैपानन्दस्य मीमांसाभवतीन" त्युपक्रम्य मानुपविशेषादि प्रजापतिपर्यन्तमुत्तरोत्तरानन्दस्य शतगुणमतिशयानन्दत्वमिन्धाय "स एकोब्रह्मण आनन्द" इति ब्रह्मानन्दो निरितशयेनाभ्यस्यते । तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयङिति सिद्धं । ननु मयद्प्रत्ययस्य अन्नमयो यज्ञः इत्यादिवत् प्राचुर्यार्थकत्विपि न जीवादन्यत्वमुपपद्यते । आनन्दप्रचुरत्वे दुःखात्यत्व मर्थातिसद्धं । जीवस्य सुखदुःखाश्रयत्वात् । तस्माद्रिकारार्थकत्वमेव समुचितं । अन्नमय इत्युपक्रमे विकारार्थकत्वदर्शनात् । लोके मृण्मय-दारमयरजतमयताम्रमयादिषु वेदे "पर्ण मयी जुद्धः" "शमीमय्यः सृचः" "दर्भमर्यारशने" त्यादिष्विप मयटो विकारार्थ दर्शनाज्ञीवस्यैवात्र आनन्दमयत्वमुभयथासंभवतीति चेत्र । आनन्दप्रचुरत्वं हि आनन्दप्रभृतत्वं तनु त्रैकालिकदुःखात्यन्ताभाववत्वं । तापत्रयविशिष्टस्य जीवस्य तदसंभवान्नचानन्दमयत्वं । चेतनस्य मृदादिवत्परिणामत्वार्भाकारे श्रुतिस्मृति-विरोधप्रसङ्गस्यात । न विकारार्थो विधायते ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ तद्वेतुब्यपदेशाच ॥१५॥

"केश्विवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दोनस्यात् । एषद्वोवानन्दयाती''ति सर्वजिवानन्दहेतुत्वेन आनन्दमयोव्याचक्षते । ळोके । विद्वानेवाविद्वांसंकरोति । धनवानेव धनवन्तं करोति । स्वयंप्रकाशस्स्र्यादिरेव स्वान्यान्प्रकाशयित । तद्वदानन्दमयः परमेश्वरः सर्वजीवान् सुषुप्तौस्त्रकीयानन्दं दत्वा आनन्द्यति तस्मादानन्दमयोनेतरः । तस्य जीवानन्दस्य आनंद्मयः परमेश्वरो हेतुरिति व्यपदेशाच्च कीर्तनात.
जीवानन्दं प्रति तस्य प्रकृत्यानन्दस्य हेतुत्वव्यपदेशाद्वा । यद्वा । स आनन्दमयो हेतुर्यजीवानन्दस्य सः तद्वेतुरिति सत्रार्थः ।

ननु । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वात् । आनन्दमयत्वं आनन्दप्रदायकत्वमनुपपं अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपंचितिमिति पूर्वाचार्योक्तन्यायमनुसत्य प्रपंचस्य व्यवहार-मात्रसत्यत्वाङ्गीकारादौपचारिकत्वेनानन्दमयत्वं ब्रह्मण्यङ्गीकियत इति चेच्च । व्याव-हारि(क)सत्यकत्वं नाम कालान्तरानवस्थायिवस्तुत्वं । सदसिह्रलक्षणत्वं वा । सत्त्वासत्त्वाभ्यां निर्वक्तुमशक्यत्वं वा । नाद्यः । यित्विचित्कालान्त(रा)र्यानवस्थायिवस्तुत्वस्य घटपटादौ अस्माभिरङ्गीकारादंशतिस्सद्धसाधनात् । "गौरनाद्यन्तवती"त्युक्तायाः प्रकृतेस्सर्वकालान्तरा-वस्थायितया अव्याप्तेश्व । कालान्तरावस्थायित्वावचिछन्नसामान्याभाव विवक्षायां द्वितीय-क्षणस्यापि कालान्तरत्या तदनवस्थायित्वसाधनेन वैभाषिकाङ्गीकृतं क्षणिकत्वमेव साधितं स्थात् । नतु स्वदेशकालिनेष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्विमिति स्वसिद्धान्तविरोधः ।

प्रातिभासिके अतिव्याप्तेश्व । न द्वितीयः । सद्सदात्मकस्य प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धवा-तद्विलक्षणस्याप्रसिद्धेः । नापि सत्वावच्छिन्नासत्वावच्छिन्नाभ्यां भिन्नत्वं । सत्यसित च अतिव्याप्तेः । एको(कर)सद्वानितिप्रतीत्यासदसन्धांभिन्नत्वात् । नापिसत्वावाच्छन्नभिन्नत्वे सति असत्वाविच्छन्नभिन्नत्वं । सत्वाविच्छन्नस्य कस्यचित्सत्वाविच्छन्न किंचिद्भिन्नत्वेनाति-व्याप्तेः । नापिसत्वाविच्छन्नप्रतियोगितोकभदवत्त्वेसतीत्यादि विवक्षायुक्ता । तथापि निर्धर्मिकेब्रह्मणि अतिव्याप्तेः । नचनिर्धर्मिकत्वादेवनातिव्याप्तिरितिवाच्यं । हेतुसाध्ययो-रपक्षधर्मत्वप्रसङ्गात् । अथसद्रूपभिन्नत्वं तदपि न सदन्तरमादायसिद्धसाधनात् । याव-त्सद्रुपान्यत्वविवक्षायामप्येकैकस्य यावत्सद्रूपान्यत्वेन सैवसिद्धसाधनता । अथसद्रूपाव-च्छिनसामान्यान्यान्याभावा विवक्षित इति मतं । तदपि ब्रह्मण्यतिव्याप्तरेव दुष्टं । अथ यावन्तस्सद्र्पास्तावत्प्रतियोगिक तत्तद्धर्माविच्छिन्नान्याभावकूटाश्रयत्वमेवससद्विलक्षत्वमपि निर्वाच्यमिति निरुच्येत । तदनिवारितं यावतां सद्गूपाणां भवन्मते अप्रसिद्धातत्प्रति-योगिकभेदकूटाप्रसिद्धेः । ब्रह्मणि प्रातिभासिके चातिव्याप्तेश्व । न च ब्रह्मान्यत्वे सत्य-सद्विलक्षणत्वं सिद्धसाधनताया दुर्वोरत्वात् । किंच सद्घट इति प्रतीतीनां घटादीनां नसद्विलक्षणत्वं युक्तमित्यसंभवोलक्षणस्य । नचः ''नेहनाने''ति श्रुत्या प्रत्यक्षबाधः । ''यजमानः प्रस्तरः" । "आदित्योंयूपः" । "सोमेन यजेत" । "कृष्णलंक्षिव(स्नप)येत्" यजमान-एककपालः । '' तत्वमसी ''त्यादिषु रातशः प्रत्यक्षविरुद्धानां श्रुतीनामेव प्रतिज्ञातार्थबाधा द्र्शनात् । ननु सद्धटयोरभेदे घटे कलशवत्सामानाधिकरण्याभावसंभवः । भेदेपि घटपट इति वत्सामानाधिकरण्यासंभव एव । तस्मात्तादात्म्यमेव सद्धटयोः प्रतीतिरियं विषयी-करोति । तच्च भिन्नत्वेसत्यभिनसत्ताकत्वं । तस्मात्सद्भेदएव घटादीनां प्रतीति सिद्ध इति चेदत्रब्रुमः । यदभिज्ञत्वेसत्यभिज्ञसत्ताकत्वं तादात्म्यं तर्हिनेदं रजतिमिति बाधानन्तरिमदं रजतिमिति प्रतीत्यापत्तिः । विशेषेण प्रतीतेविशिष्टप्रतीतिं प्रस्वाधकत्वात् ॥

ननु इदं रजतिमत्यत्र यत्तादात्म्यं प्रतीतं तस्य नेति निषेधेसित कथं पुनस्तादात्म्य-प्रतीतिरितिचेत् । न हि तिर्हं भेदस्य तादात्म्यशब्दार्थं प्रवेशं । इदं रजतिमिति बुद्धिस्संस्पर्शतयातादात्म्यविषयत्वेन इदं रजतिमित्यस्य प्रकारतयातादात्म्येकदेशिविषयत्वेपि वाध्यवाधकभावोस्ति । प्रत्युत मानान्तरसंवादरूपतया भ्रान्तिदार्ह्यापाद्कत्वमेव । अन्यथा रूपवान् रूपसमवायवानिति प्रतीतिनां मिथोवाध्यवाधकप्रसङ्गात् । तस्मान्नदं रजतिमिति प्रतीतिर्वाधकत्वानुगुणा(त्) इदं रजतिमिति प्रतीतिस्तस्मात्तादात्म्यं वक्तव्यं । न चाभद्यवेति । एतेन अभिन्नसत्ताकत्वं रजतगुक्त्योर्निषध्यते नेदिमत्यनेनेति निरस्तं । तथा सिति प्रातिभासिकस्याधिष्ठानभिन्नसत्ताकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अपसिद्धान्तात् । तथा सिति प्रातिभासिकस्याधिष्ठानभिन्नसत्ताकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अपसिद्धान्तात् । त्याद्यत्मव्याघाताच्च । अधिष्ठानभिन्नसत्ताकप्रतियोगिकएवाभावोधिष्ठानाद्भियते अन्यस्तु न भियते । तस्माद्राजतस्याभावो(धिष्ठा)दितान्नभियत इत्युक्तिव्याहितश्च । नेदं रजतिमिति शाब्दगुद्धौ शब्दानुपस्थिताभिन्नसत्ताकत्वनिषेधाभावेन प्रत्यक्षबुद्धावपितिन्निषेधायोगाच्च । नच पदद्वयसामानाधिकरण्यवलातत्रापि तदुपस्थितिरितिवाच्यं । निर्विशेषं ब्रह्मेत्यत्रापि तद्यपत्तेः । क्षिचात्यन्ताभावप्रतीतिरियं नान्योन्याभावप्रतीतिः । अपीदंरजतं नेतिप्रतीतेः । अभिन्नसत्ताकत्वे निषेधरूपकत्वे रूपं घटोनितिबुद्धरिप तथास्यात् । तदाच तन्मते तस्यां

दशायां नीलोघटइति बुद्धिर्नस्यात् । किंचाभिन्नसत्ताकत्वनिषेधेपि पुरोवृत्तिनिष्ठाभेदस्य इष्टतावच्छेदकसंसर्गस्य वा निषेधाभावात् । भ्रान्तिप्रयुक्तं कार्यं दुर्वारं स्यात् । नहींष्टता-वच्छेदकवैशिष्टयादिकमवाधितत्वात् प्रवृत्तिं निरोध्दुं शक्यते । न चाभिजसत्ताक-त्वनिषेधएवाभेदनिषेधकः । तर्द्धभेदसत्ताकत्वमभेदएव स्यादिति । भिन्नत्वेसतीति विशेषण-विरोधः । भिन्नसत्ताकत्वमित्यत्र किमभिन्नसत्ताकत्वं सत्तावत्सत्ताकत्वं । मत्वर्थे बहुन्नीहि विधानेन मत्वर्थस्य दण्डवान् पुरुषः दण्डीलानुरोधेन भेदरूपतया खिभनसत्ताकत्व-सत्तां च वाधात् । नापि तादात्म्यं मत्वर्थ इति वक्तुं युक्तं । आत्माश्रयदोषेण तस्रवेशायोगात् । सत्तांतराध्यासंविना प्रथमसत्तायास्तत्तादात्म्यानुपपत्या घटाधिष्ठानसत्तायामिथ्यात्वे अपसिद्धान्तश्च । नहि पदार्थान्तरेण संबध्यमानाधिष्ठा<mark>नता</mark>ं व्यभिचरति । नचसत्तावत्वंसत्तयासाकमभेदः । मत्वर्थस्याभेदत्वायागात् । अन्यथा दण्डपुरुषयोरभेदापत्तेः । घटाकाशे पटभेदस्य सत्तासंबन्धरूपत्वे जडाजडयोरेक्यप्रसङ्गाच न चातएव सत्तायासभेदसत्तासंबन्धः घटभेद इति वाच्यं । वेरूप्यप्रसङ्गात् तादातम्यस्य घटे सत्तासंवन्घत्वपरित्यागेन घट्टकुटीप्रभातन्यायाच । अभिनसत्ताकत्वघटकं सत्तावत्त्वं कचिदभेदेन कचिद्धिष्टानतथेति प्रतिपादनेप्यननुगमाच । अभेदस्यमस्वर्थायोगेन बहु-त्रीह्यनुपपत्तेर्मुक्तत्वाच । तादात्म्यावगाहिन्योनी(ले)तोघटस्सन्पट इति प्रतीतितया तादात्म्या-श्रयएव वैरूप्यकल्पनायोगाच । अपि चैवंघटःपटःरसौघटपटइत्यादि प्रयोगास्त्वन्मते दुर्वारास्युः अभिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकयोस्तथाप्रतीत्याभावानुपपत्तेः । नहि यत्सत्वेपि यन ज्ञायते तदेव तस्य नियामकमित्यस्मतो व्रवीपि । नच घटःपटइत्यादि प्रतीत्यभावातः तादात्म्यमेवनेतिवाच्यं । घटपटयोर्भेद्स्य ब्रह्मसत्तासत्ताकत्वस्य त्वयापह्नवितुमशक्य-त्वात् । यद्येवमस्यापह्नवः तर्हि लाघवाद्भिन्नत्वमात्रमेव । समानाधिकरणप्रतीतिनियामकं घटपटइति प्रतीत्यभावस्तुभेदस्य कथंचिद्प्यभावादित्येवमेव किमिति नोच्यते । यदितु प्रसक्षादिसिद्धापलापायोगेन नभेद्मात्रस्य प्रतीतिनियामकत्वं तर्हिसिद्धान्तस्य त्वदीयस्य त्वयैवहित्यागायोगेन तादातम्यस्य निह्नवं परित्यज्य तस्य सामानाधिकरण्यप्रताितिनियाम-कत्वमेव खज्यतां । अथान्वयव्यभिचारो नियम्यनियामकयोर्युतसिद्धादिनियमकान्तर-कल्पनेनोध्रियेत । तर्हित्यज्यतामजागलस्तनायमानं तादात्म्यरूपं नियामकं । तत एव तादृक्प्रतीत्युपपत्तेः । अथाध्यास्यमानाभ्यां घटपटाभ्यामधिष्ठानसत्ताभिद्येत । तर्हि भिद्येतगुणगुणिभ्यामपीति । किंच सन्पटइत्यत्र तादातम्यभावे इदं रजतिमत्यत्रापिभासे-तैवतत् । तथाचेष्टभेदघटिते तादात्म्येज्ञाते कस्यापि रजतार्थिनरशुक्तौप्रवृत्तिर्मस्यात् । प्रवृत्तिप्रतिवन्धकत्वात् । नचाभिन्नसत्ताकत्वज्ञानं पृथगेव प्रवर्तकिमिति वाच्यं । प्रवृत्तिनिवृत्योर्योगपद्यस्य विरुद्धकारणयौगपद्येन परस्परप्रतिबन्धे कार्यमात्रानुपपति-र्वादुर्वारत्वात् । अभिन्नसत्ताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे घटपटयोस्तवदशायां घटार्थिनः पटप्रवृति-प्रसङ्गाच । अथाभिन्नसत्ताकत्विवेशेषणान्तरदाने । तत्परिहारस्यापि अज्ञातस्य तस्यप्रवर्तक-वतेअतिप्रसङ्गात् । ज्ञानस्य प्रवृत्ति द्शायावर्जनी रयादिपचे ष्टपुरोवर्तिने विशिष्टाज्ञाने भेदाप्रहः कारणिमति निर्विवादं । साक्षिरूपभ्रमवादिनामपि इमाविष्टपुरोवर्तिनौ भिन्नाविति ज्ञानस्ति प्रवृत्तिदर्शनेन कश्चिदुपयोगस्य(श्व)। वक्तव्यस्तथाचापेक्षितभेदाग्रहाविरोधिना कथं भ्रमण

भवन्मते प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वास्यात् । अपि चैवं विह्नव्याप्यधूमवान् पर्वतः । पर्वतेविह्नव्याप्योधूम इति प्रतीतिरपि समानाधिकरणप्रतीतित्वतादात्म्यमवगाहमानापि विह्नव्याप्यधूमयोर्भेदं विषयीकुर्यात् । तथाच नानुमितिर्जायते । किंतुप्रतिबध्यत एव । अपि चेद्रजत तयाजानामीत्यनुव्यवसायस्यात् । इदं रजतभिन्नतयाजानामीदं रजतभिन्नसत्ताकतया जाना-मीलिप कदाचिदनुव्यवसायस्त्यात् । निह ज्ञातं कदाचिदिप नानुसन्धीयते । एतावन्तंकालं रजतभेदज्ञानवृत्तं इदानीं बाधेन निवृत्तमिखपिप्रतीयेत । इदं रजतमिति वाक्याच्छाब्द-बोधोपि नस्यात् । अयोग्यज्ञानादिति दिक् । तस्मान्नघटइति प्रतीतिबलात् सदसद्विलक्षण-त्वासिद्धिः । नापि सच्चेन्नबाध्येताससच्चेन्नप्रतीयतेतिरूयातिबाधान्यथानुपपत्त्याविपरीतसाध-कस्त्यात् । बाधोहि नार्स्तातिप्रतीतिः । सात्वसत्यमेव साधयेत् । ख्यातिरप्यास्तिकारा सापि सत्यमेव साध्येत्। ततश्च सद्सदात्मकं वस्तुसिद्धेच सदसद्विलक्षणं। ननु सदसदात्मकं विरोधार्थंबोधयितुमशक्तार्थावतीसदसद्विलक्षणमिपसाधयिष्यतीति चेत्तर्हिविरोधादेव न साध-येत् । सदसदात्मकत्वस्यैव सदसद्विलक्षणत्वस्यापि विरुद्धत्वात् । परस्परविरोधिहि न प्रकारा-न्तरस्थितिरितिर्नातिविदः । निहघटाघटोभयविलक्षणं वस्तूपलभ्यते । घटनपरस्थापघटन-खेनकोडीकारात् । कोटिद्वयविनिर्भुक्तानुपलंभइति चेत् सद्भिनस्य सर्वस्यासत्त्वेन कोडी-कारात्। कोटिद्वय विनिर्भुक्तासंभवः प्रकृतेपि तुल्यः। अथ सच्छब्दस्सिद्विशेषपरइति शङ्कथेत तर्हि किंचित्सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वं सदन्तरेष्युपपन्नमिति अस्मदिष्टसिद्धिरेव।

ननु वाधेनासत्यंसिध्यतीति भवद्भिरेवाभ्यधायि । तदेव सद्विरुक्षणत्वं सदर्थसं-स्पर्शतौल्यात् । ख्यातिरिप सत्तां साधयित सत्ताया एव सद्वैलक्षण्यरूपतया तद्यापकतया तुच्छाद्वैतलक्षण्यं साधयति । तथा च प्रमाणसिद्धर्थोवरोधोपिकथांचित्समाधीयत इति चेत् । भ्रान्तिप्रलिपतमेतत् । बाधनाधिकरणान्तरे सत्त्वविरहिणोपिवस्तुनोधिकरणान्तरे सत्तायानिष्प्रत्यूहत्वात् । शब्दरूपेक्कचिात्किंचित्ताह(ग्)निषिध्यत इति सार्वजनीनं । बाधसत्ता मेव साध्येत्। प्रतीतिरिप ख्यातिपदाभिधेयतया तामेव प्रथयति। "संविदेव हि भगवती विषयसत्त्वोपगमेशरणमित्युक्तेः ''। तथाच सदसद्विलक्षणे प्रमाणानुपलंभातद्वलेन सद्विलक्ष-त्वासद्विलक्षत्वयोविरोधशान्तिप्रयत्नः । अजागलस्तनोपालम्भजनितःक्षीराभिपातसंभ्रमः । यदत्रोक्तंसत्वसत्वौ पदार्थधर्मौ स्वरूपं वा । नाद्यः । असत्त्वकाले(पि)पदार्थसद्भावप्रसङ्गात् । अनित्यधर्मस्याश्रयादतेऽनवस्थानात् नत्वधर्मत्वेसत्यन्याघातात् । न द्वितीयः । एकस्य सदसदात्मकत्वविरोधात् । ननु कालभेदादिवरोधइति चेन्न । धर्मस्य हेतुसमाजाद्यस्यो नतु खरूपस्य नवाह्यभावः । कालभेदेन भावो भवति । इतः पूर्वमसदित्यसतोपथ्यनुप-पत्तेश्व । तस्य निस्वभावस्यावच्छेदककालासंभवात्तस्मायितिकचित्कालमसत्सर्वदा असदेव यत्सत्तदा सदेवेति तदप्यसत् पक्षद्वयेपि दोषाभावात् । नचानित्यधर्मस्याश्रयं विनाऽनव-स्थानादसत्यकालेपि सत्तारूपस्य धर्मस्याश्रयक्षिपकत्वप्रसङ्गः । तदानीं सत्तारूपधर्मस्या-प्यभावेन आश्रयंविनानुपपत्यभावात् । अन्यथा स्वाश्रयंध्वंसशब्दस्य ध्वंसप्रतियोगिनां रूपादीनां घटेसत्तापादकताप्रसङ्गात् । त्वन्मतेपि मुक्तिकाले अविद्यमानानामन्तःकरणादी-नामविद्याक्षेपकत्वप्रसङ्गाच । अथाविद्यमानानामाश्रयंविना अनुपपत्तिर्हियते । तर्हि प्रकृतेपि दीयतां दृष्टिः । एतेन सत्त्वधर्मित्वे असत्त्वव्याघाता निरस्तप्राया । सत्त्वस्य तदानीमभावेन

तद्धर्मत्वाभावात् । अन्यथार्यामधर्मिणस्तद्विरुद्धरक्तधर्मगुणधर्मित्वाभावेन र्यामरक्तयोर्धर्मि-द्वयगतत्वप्रसङ्गात् । यदि इयामनाशनकालघटितं तद्धर्मत्वं तुल्यमितरत्रापि । सल्यधर्मि-त्वमन्यथानेति सुवचनत्वात् । नसत्ववदसत्त्वमपि धर्मः असावप्याश्रयविना कथमवतिष्ठति । तथा च सत्वदशायामाश्रय सत्ताप्रसङ्ग इति चेत् । स्यादेवं । यद्यसत्वमभावातिरिक्तं नतु तथा । तथाचाभावएव । सच कालदेशाद्यधिकरणएवेति । शान्तायामाश्रयाकाङ्कायां कथं <mark>प्रतियोगिसत्तां तद्रथमाक्षिपेत् । अन्यथात्वद्भिमतयोविंद्यमानत्वाविद्यमानत्वयोः का</mark> गतिः । ताविष सत्वासत्वरूपावेव द्विविधसत्तायामिति धात्वर्थानुस्मृतेः । उक्तं हि त्वया-व्याघातमजानतासताग्र्न्यस्यापि प्रतियोगिनोविद्यमानतामात्रेणाभाव सल्यत्वोपपत्तिरिति । एतेन प्रतियोगित्वस्याश्रयंविना कथमवस्थानमित्यपि शङ्कागलहस्तिका । अविद्यमानत्वप्रति-योगितायामात्माश्रयं विनानुपपत्तेः । पूर्वकाले विद्यमानतामात्रेणचेत्तस्याउपपत्तिस्तर्हिसैबोप-पित्तिरिति । वस्तुतस्तु अतीतत्वभविष्यत्वादिकं स्वभावादिवद्यमानपदार्थाश्रयमेव । निवद्य-मानाश्रयमनुभवानुरोधिस्वात्कल्पनायाः विरोधाविरोधाविप अनुभवानुरोधेनैव हि व्यव-स्थाप्यो । तथाच यदविद्यमानत्वादनाश्रयत्वं अतीतादीनां तदाज्ञानविषयतानस्याच । ज्ञान-कर्मत्वेमवसुत्पत्यादिषु कर्मभूतानां घटादीनां कारणतानस्याचा विद्यानिवृत्ति प्रतियोगित्वम-विद्यायानिराश्रयस्य प्रतियोगित्वस्यानवस्थानात् । वस्तुतस्तु असत्वात्प्रतियोगितां प्रत्यनाश्रयते जगत एव । सर्वदेश सर्वकाल निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगिनो सत्वात्पदार्थमात्रेणाश्रयत्व-प्रसङ्ग इत्यलं । आस्तांविस्तरेण । तस्मान्नप्रपंचस्य व्यावहारिकमात्रसत्यत्वमतः परमेश्वरस्या-नन्दमयत्वं स्वाभाविकमेव ।

तथापि " ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्टे"ति श्लोके ब्रह्माधारत्वेन शारीरस्य निर्देशात् । तद्भिन्नत्वे तस्यास्त्रातन्त्र्या जगजन्मादिहेतुत्वविरोधः । तस्माच्छारीरएवानन्दमयइत्याशङ्कषाह ॥

स् ॥ मान्त्रवर्णिकसेव(च)गीयते ॥१६॥

अत्रानन्दमयः परमेश्वरएव । "ब्रह्मविदाप्नोति परिम"त्युपक्रम्य । "सत्यंज्ञान-मनन्तंत्रह्म योवेदनिहितं गुहायां परमेव्योमन् । सोइनुते सर्वान्कामांत्स" इत्यन्तेन ब्रह्मविदामेव सर्वकामावाप्तिं प्रदर्श्य । "तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशस्संभूत" इत्यादिना तस्य स्थूलस्क्ष्मचिदचित्प्रपंचकारणत्वमभिधाय ''तत्सृष्ट्या तदेवानुप्राविशदि'' त्यादिना तदन्तर्यामित्वमुपदिश्य । ''अन्योन्तरआत्माप्राणमय '' इत्यादिकोशपंचकान्तरतत्वं व्यवस्थाप्य तत्राप्यानन्दमयस्य मुख्यात्मकत्वोपदेशादुपक्रमोपसंहारयोरेकालिङ्गत्वेन । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति'' मन्त्रवर्णोपकान्त परशिव एवानन्दमयइति ''अन्योन्तरआत्मानन्दमय'' इत्यत्र च व्याचक्षते । मन्त्रवाद्मणयोरुपजीव्युपजीवकत्वादेकार्थत्वं युक्तं ।''ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे''ति-वाक्ये ब्रह्मपदस्य प्रणवार्थकत्वेन तदाधारत्वं तत्प्रतिपाद्यत्वं च तदात्मकत्वं परमेश्वरस्योप-दिश्यते । ननु ''ॐ तद्रह्मे''त्यादिना प्रणवस्यैव सर्वात्मकत्वेन परब्रह्मत्वोपदेशात् तदाधारत्वा-दिकं तस्य कथमुपादिर्यत इतिचेन्न । "ईशानस्सर्वविद्यानामि" त्युपकम्य । "सदा-शिवोमि"त्यन्तेन परमेश्वरस्यैव प्रणवात्मकत्वोपदेशात् । "योवेदादौत्वरः प्रोक्त" इत्यारभ्य "यः परस्समहेश्वर" इत्यन्तेन शिवस्यैव प्रणवप्रतिपाद्यत्वावगमात् । तस्मात्परमश्वरिश्च-

^{1.} Another reading is: सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणाः

च्छक्लात्मक परमाकाशरूपोद्यानन्दमय इति निर्दिश्यते । "कोह्यवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेषआकाशआनन्दो नस्यात् '' इत्यादिना परमाकाशरूपत्वं आनन्दमयस्यावगम्यते । तस्मा"त्सएको ब्रह्मणआनन्द" इति निरतिशयानन्दस्य ब्रह्माश्रयत्वदर्शनात् । "आनन्दो-व्रह्मेति व्यजानादि''त्यनेन आनन्दस्य ब्रह्मात्मकत्वजगदुभयकारणत्वोपदेशाच आनन्दब्रह्म-णोर्भेदाभावात् 'आनन्दमयोभ्यासादि''ति स्त्रं व्यासेन निर्दिष्टं। नन्वानन्द्शब्दस्य ब्रह्मण्येव बहुशः प्रयोगदर्शनाद्युक्तं आनन्दमयपदस्य ब्रह्मण्यभ्यासादर्शनात्कथं तत्परत्वामिति चेन्न । "वसन्ते वसन्तेज्योतिषायजेते" त्यत्र ज्योतिश्राब्दस्य ज्योतिष्ठोमपरत्ववदानन्दपदस्याप्या-नन्द्मयपरत्वाज्ञदोषः । किंच ''सेषाभार्गवी वारुणी विद्यापरमेव्योमनप्रतिष्ठिते''त्युप-संहारे परमाकाशरूपचिच्छक्लपरपर्याये ब्रह्मधर्मखरूपे वारुणी विद्यासमाप्ति दर्शनादानन्द-मयः परमेश्वर इति निष्प्रत्यूहं । न"न्वस्माल्लोकात्प्रेत्य एतदत्त्वमयमात्मानसुपसंकम्ये"त्या-दावजमयादीनां पृथक्चेतनवाचकश्रुतिबलाइहाकान्तस्य तदुपासकस्य कममुक्तेर्योतनान्सु-मुक्षूणां स्वानमयकोशाद्युपासनमेवात्रविधीयत इति चेन । ''नोपास्यौप्रकृतिजीवावि'' त्यादि श्रुतिशतेषु जीवस्यखोपासन निषेधात् । किंतु । अन्नमयादिकोशपश्वकाधिष्ठानदेवतादात्मक ब्रह्म विष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवसंज्ञिक परशिवांशाद्युपासनेन स्थूलशरीरावसाने परमशिवकैलास-निश्रेणिमार्गात्मक सद्योजातादि पंचन्यूहातीत परिशवाख्येब्रह्मणि जीवानां सायुज्यसुक्त्युप-देशाश विरोधः । तस्मादन्नमयाद्यात्माधारस्य सदाशिवस्यानन्दमयस्यापि कारणं परम-शिवाख्यं ब्रह्मतत्प्रातिष्ठेत्युपदिश्यते । सदाशिवपरशिवयोरेकत्वादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वन्यप-देशः । अत आनन्दमयोनेतरइति सिद्धं ॥

" सहस्रज्ञीषीपुरुष" इत्यादिना विराट्पुरुषस्य सर्वस्थूलज्ञारीरात्मकत्वोपदेशत्वात्तस्यैव जगजन्मादिहेतुत्वं किं नस्यादित्याशङ्कय निराकरोति ॥

सू ॥ नेतरोनुपपत्तेः ॥१७॥

इतरः परमशिवादन्यो विराट्पुरुषोनानन्दमयः । कस्माद् नुपपत्तेः । "सोकामयत । बहुस्यां प्रजायेयेति । सतपोतप्यत । सतपस्तप्त्वा इदं सर्वमस्जते" त्यादिना स्षष्टेः पूर्वमिक्षणसृष्ट्यात्मकत्व सृष्टिहेतुत्वधर्माणां स्थूलप्रपंचात्मक विराट्पुरुषस्य असंभवादिति सृत्रार्थः । किंच । "तस्माद्विराडजायत" । इत्यादौ विराट्पुरुषस्य परशिवादुत्पन्नत्वदर्शनात् । विराट्पुरुषस्य शरीरसाध्यत्वाच । सृष्टेः प्रागीक्षणानुपपत्तिर्वोध्या । श्रुतौतपद्शब्द ईक्षणपरः । तस्मादानन्दमयः परशिवनेतरइति सिद्धं । "यतःप्रस्ताजगतः प्रस्तीतोयेन जीवान्ससर्जभूम्यां । यदोषधीभिः पुरुषान्पश्चं विवेशभूतानि चराचराणी" ति महोपनिषद्वाक्ये जगत्कारणत्वं हिरण्यगर्भस्यैव व्यपदेशात् । किंच । "अन्तस्समुदेक- वयोनिचिक्यः प्रजापतिश्चरितंगर्भेअन्त" इत्युपक्रमे तस्यैव सर्वानुप्रविष्टत्वमवगम्यते । वयोनिचिक्यः प्रजापतिश्चरितंगर्भेअन्त" इत्युपक्रमे तस्यैव सर्वानुप्रविष्टत्वमवगम्यते । तद्यंच पृथिवीचे "त्यादिना तद्यपस्वि विश्वकारणत्व व्यवस्थापनात् ।

किंच । "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेकआसीत्" । इत्यादिना सृष्टेः प्राक् अवस्थादर्शनात्तस्यवानन्दमयत्विमत्याशङ्कय निराकरोति ॥

सू ॥ भेदब्यपदेशाच ॥१८॥

"योदेवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको ह्रोमहर्षिः" । "हिरण्यगर्भं पश्यतजायमानं सनोदेवर्श्वभया स्मृत्यासंयुनक्तु" । यस्मात्परंनापरमस्ति किंचिदि"ति । "योदेवानां प्रथम-श्रोद्भवश्च विश्वाधिको हृद्रो महर्षिः । हिरण्यगर्भं जनयामासं पूर्वमिति "श्रेताश्चतरेच—हिरण्यगर्भकारणत्वं शिवस्यैवोपदेशात् । अजातोजात इत्येवं कश्चिद्भी । परमश्चरत्वे दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यं" । "एकएवरुद्रो निद्वतीयायतस्य "त्यादिना श्चेताश्चतरे अजन्यत्वाद्वितीयत्वादि धर्माणां परमश्चरस्यैव श्रवणात् पूर्वोक्तश्चितिनष्ठप्रजापति शब्दादि प्रतिपाद्यत्वं परशिवस्येव समुचितं । तद्धमेवाहुत्यात् । भेदेन व्यपदेशो भेदव्यपदेशः । जीवसमष्टिरूपिहरण्यगर्भपरशिवयोर्जन्यत्वाजनत्वमेद निर्देशादत्रानन्दमयो न हिरण्यगर्भः । किंच । "रसोवै सः । रसंश्चेवायं लब्ध्या नन्दीभवती"ति । सकलजीवसमष्ट्यात्मक हिरण्यगर्भपरमेश्वरयोर्भेदसुपदिशति । ननु "अन्योन्तरआत्माप्राणमय " इत्यादि वाक्यनिष्टान्यशब्दानां कथं हिरण्यगर्भादन्यत्व प्रतिपादकत्वं आनन्दमयादन्यस्य ब्रह्मत्वं कथं नोपपद्यते । इति चेन्न । जीवसमष्टिरूप हिरण्यगर्भात्मक विज्ञानमयादन्यस्य म्वह्मत्वं मयस्यैवोपदेशात् । भृगुवल्यानन्दवल्योरानन्दमयादन्यस्य ब्रह्मत्वव्यवस्थापनादर्शनात् । तदन्यत्वाङ्गीकारे अनवस्थादोषप्रसङ्गाच्चानन्दमयस्याद्वस्य व्यविति सिद्धं ॥

निर्धर्मिकस्य परमेश्वरस्य जगजनमादिहेतुत्वाभावा "दयस्कान्त स्चीन्यायन"

तत्रारोपित प्रधानस्यैव तत्सत्तावशाज्जगत्कारणत्वं संभवतीत्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ कामाचनानुमानापेक्षा ॥१९॥

''अजामेकां लोहितगुक्ककृष्णां''। ''प्रजापितरकामयत प्रजास्स्रजेयेति''। ''एकएव नारायण आसीत्। नारायणाद्वद्वा जायते। नारायणाद्वद्वो जायत'' इत्यदि श्रुतिषु प्रधानस्य तत्रेगुण्यात्मक चतुर्भुखादीनां च जगत्कारणत्वगमेपि परमेश्वरस्य जगत्कारणत्वे अनुमाना-पेक्षा युक्त्वपेक्षा नास्ति। तत्प्रधानादिकामस्य अवान्तरसृष्टिविषयत्वात्। विवस्य परत्रव्वणः प्रधानिहरण्यगर्भादि सर्वात्मनायान्तरसृष्टिकर्तृत्वसृष्यपुपदिश्यते। ''संज्ञासृतिकरुपि-सृतिबृत्कुर्वत'' इति ''अनेन जीवेनात्मना प्रविश्य नामरूपेक्याकरवाणी''ति प्रधानिहरण्यगर्भादि सर्वात्मना जगद्गुस्यृतस्य परशिवस्य नामरूपेकर्तृत्वश्रवणात्। किंच। ''सोका-मयत। बहुस्यां प्रजायेयेति। तत्स्यष्ट्वा तदेवानुप्राविश्वदि''ति। ''मायांतु प्रकृति वि(द्या)न्द्या न्मायिनंतु महेश्वरं। तस्यावयवसृतोत्थं व्याप्तं सर्वमिदं जगत्''। ''प्रधानक्षेत्रज्ञपित्रं गृंणेशस्संसारमोक्षस्थितिवंधहेतुः''। ''एकएवरुद्रो न द्वितीयायतस्थुर्यद्दमालोकानीशत ईश्वनीयुर्जननीयुर्यस्तर्वान्लोकानीशत ईश्वनीयिः ''परमशक्तिभिः'' ''ईशानस्तर्विद्याना मीश्वरस्तर्वम्तुतानामि' द्यादि श्रुतिशतेषु परव्रद्वणः शिवस्येव निरपेक्षतया सर्वकर्तृत्व सर्वनियामकत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वज्ञत्वादि धर्माणामनन्यसाधारणत्वेन व्यपदेशात्सएवानन्दमय इति सिद्धं। प्रधानादि कारणत्वमीक्षत्यिकरण निराकृतमिप प्रधान प्रसङ्गात्। गतिसामान्यप्रपंचनार्थं पुनर्निराकृतमिति वेदितव्यं।

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ असिन्नस्यच तद्योगं शास्ति ॥२०॥

आस्मिन्नानन्दमये प्रकृतपरिशवे अस्य जीवस्य च शब्देन प्रधानप्रपंचयोरिप तद्योगं सिन्धुसैन्धववदैक्यं शास्ति शास्त्रं प्रतिपादयतीति भावः। "यथा नद्यः स्यन्दमानस्समुद्रे अस्तंगच्छंती नामरूपे विहाय । तथा विद्वानामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं" । "ब्रह्मवेदब्रह्मेव भवति"। "तत्त्वमिस"। "अहंब्रह्मास्मी" त्यादि श्रुतिषु तद्भावापित-र्भुक्तिरुपदिर्यते । इहोपनिषदि "ब्रह्मविदाप्नोति परिम" त्युपक्रमे । ब्रह्मणो वेद्यत्वं प्राप्यत्वं जीवस्य वेदितृत्वं प्राप्तत्वंचोपदिश्यते । तस्माज्जीवब्रह्मणोर्भिन्नत्वाराध्याराधकत्वव्यापकत्वा-ल्पत्व किंचिज्ज्ञत्व सर्वज्ञत्वादि धर्माणां परस्परविरुद्धस्वभावत्वेपि मोक्षदशायां तद्भावापत्ति-स्संभवतीति सिद्धान्तः । ननु खाभाविकस्य निंबकषायन्यायवित्रवृत्तित्वं सर्वदा न संभवति तद्गीकारेपि जलेाण्णवदागन्तुकस्यानित्यत्वमेव स्यात्तस्मान्मोक्षस्याप्यनित्यत्वमेव स्यादिति चेन्न । ''भ्रमरकीटशुक्तिसलिलादिषु'' खाभाविकस्य सर्वदा निवृत्तिदर्शनात् । भेदाभेदमत-मेव वैदिकसिद्धं । किंच । ''यदाह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्म्येनिरुक्ते निलयने भयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोभयंगतो भवति । यदाह्येवैष एतस्मिनुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति'' । इति मुक्तिदशायां यदा एतस्मिनानन्दमये परिशवे अन्यं अन्तरं अतादातम्यरूपं पश्यति । तदा जन्मभयाजनिवर्तते । यदा ह्येतदस्मिजानन्दसये उपासनकाले तादाव्ययेन पर्यतेति तदा संसारभयाद्विमुच्यते ॥ ननु आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे "अर्धजरती" न्यायेनाजमयादीनामपि ब्रह्मत्वं किं नस्यादिति चेज । "स एषपुरुषोऽजरसमयः"। "तस्माद्रा एतस्मादनरसमयात् । अन्योन्तरआत्मा प्राणमयः'' । "तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योन्तरआत्मा विज्ञानमयः'' । ''तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योन्तरआत्मा-नन्दमय'' इति सर्वान्तरत्वेन निरितशयत्वेन च आनन्दमयस्यैव व्यपदेशात् नेतरस्य ब्रह्मत्वं सिद्धति ॥

केचिद्धान्ताः रज्वारोपितसप्वद्दद्वाणि जीवत्वश्रान्तिमारोपयन्ति । मुक्तिदशायां जीवभावमापन्नस्य ब्रह्मणः स्वकण्ठाभरणदर्शनविवेकसन्धानादिवत् स्वस्वरूपज्ञानमेव मोक्ष इति वदन्ति । श्रुतियुक्त्यनुभविवरुद्धत्वेन तन्मतं श्रोतमुमुश्चभिनीङ्गीकरणीयं । "स्मार्तान् सर्वमतश्रष्टान् जगन्मिथ्यात्वसाधकान् । गणिकामार्गसंचारान् पाषण्डान् परिवर्जयेत्" । "द्धीचिगौतमव्यासदुर्वासादि महर्षिभिः । शप्तान् शैवैकविद्धेषान्पाषण्डान्परिवर्जयेत्" । इत्यादि पूर्वाचार्योक्तेः । किंच । "ब्रह्मविदाप्नोति परिमि'त्याद्यपक्रमादि सिद्धवेद्यत्वप्राप्य-त्वादि विरोधः । "सोश्नुते सर्वान्कामानि"ति तदुपासकानां अवाप्तसकलकामवेरुद्धंच । सर्वश्रस्य ब्रह्मणः भ्रान्त्यारोपणे सर्वज्ञत्वादि भङ्गप्रसङ्गश्च । "ज्ञा ज्ञौद्वावजावीशानीशा" विद्यादि श्रुतिशतविरोधश्च स्यादिति न विद्वद्रमणीयमेतत् ॥

अत्र केचित् असिकानन्दमये ब्रह्मणि जीवस्य अस्य तद्योगं शेषत्वसम्बन्धं शास्ति शास्त्रं प्रतिपादयतीति विशिष्टाद्वैतमेव मुख्यमिति जल्पन्ति । तद्वैदिकत्वान्न मुमुख्रु(भिः)प्राह्यं वैदिकमीमांसाकर्तृभिर्भष्टभास्करादि पूर्वाचार्येस्स्वसिद्धान्तस्थापनावसरे पूर्वपक्षस्याप्ययोग्यत्वेने नोपेक्षितत्वात् । विशिष्टमद्वैतमित्युक्तिविरोधात् । विशिष्टस्य दुर्निरूप्यत्वेन मिथ्यात्वाच । विशिष्टं नाम विशेषणविशेष्यसंबन्धएव वा तदितिरक्तं वा । नाद्यः । त्रयाणामनेकत्वेन

अद्वयत्वासंभवात् एते ''दण्डपुरुषसम्बन्धा'' इति समृहावलम्बनस्य दण्डीति विशिष्टप्रत्यय-त्वप्रसङ्गात् । विशिष्टप्रत्ययस्य अनितिरिक्तविषयत्वात् । न द्वितीयः । विशेषरूपपरमात्मनी-प्यन्यत्वेन विशिष्टाभितपरमात्मनो विशिष्टाद्वैतसिद्धेः । केवल पुरुषो दण्डी पुरुषस्यान्य-त्वाङ्गीकारात्। अन्यथा केवल पुरुषे दण्डीति प्रत्ययस्य वा। दण्डिनि पुरुषे वा । केवल पुरुष इति प्रत्ययप्रसङ्गात् । त्रितयातिरिक्तस्य विषयस्य एतद्ण्डविशिष्टत्वं वा । एतदिति-रिक्तदण्डान्तरविशिष्टत्वं वा । नाद्यः । त्रितयातिरिक्तत्वासिद्धेः । विशेषणस्यापि विशिष्टशरीर-त्वात् । न द्वितीयः । अनुपपत्तेरनवस्थापाताच । किंच । दण्डिपुरुपस्यान्यत्वे क्लप्त-गुक्कशोणितादि सामग्री विना जातस्य स्थाणुपुरुषवन्मिथ्यात्वापत्तेः । अजन्यत्वेच तस्य निखत्वेन दण्डापनयनेपि दण्डिपुरुष इति प्रतीतिप्रसङ्गाच । विशिष्टस्य निखत्वात् । विशिष्टस्य त्रितयादन्यत्वेन देहादिविशिष्टस्यैव आत्मनः सुखदुःखादिकारणत्वेन केवल-स्यात्मनः सुखदुःखादि गुणकत्वं न सिद्धात् । त्रितयादन्यस्य विशिष्टस्य अनुपलिब्धपरा-हृतत्वाच । उपलब्धो वा । तस्यस्थाणुपुरुषतुल्यत्वाच । विशिष्टस्य त्रितयाभेदेच दण्डपुरुषयोरभेदप्रसङ्गाच । तद्भिन्नाभिन्नस्य तद्भिन्नत्वनियमात् । दूरस्थवनस्पतित्रितय-गोचरत्वैकत्वबुद्धिवत्त्वतयगोचरैकत्वबुद्धेरि भ्रान्तित्वेन विशिष्टस्याप्यप्रामाणिकत्वापत्तेः । तस्माद्विशिष्टस्य विशेषणविशेष्यसम्बन्धेभ्यस्सत्त्वासत्त्वाभ्यां दुर्निरूप्यत्वेन मिथ्यात्त्वात्त-व्छिबाहैतमेवग्राह्यं । अतएव मुख्यवेदान्तिभिर्जगदुभयकारणत्वं परमेश्वरस्याङ्गीकृतं । अतएव आरम्भणाधिकरणे भगवता व्यासेन वाचारम्भणश्रुतीनां कारणाद्य(न)न्यतंवं कार्यस्य "तदनन्यत्वसारम्भणशब्दादिभ्य" इति स्त्रे निर्दिष्टं । तस्माच्छूद्रब्राह्मण इतिविद्विशिष्टा-द्वैतिमिति मतमविदुषामेव शोभते । किंच । विशेषणविशेष्यत्वादेरिप दुर्निरूप्यत्वाच । न तावद्यावृत्तिवृद्धिजनकत्वं विशेषणत्वं । विशेष्यादाविष तत्संभवात् । अनेककारणस्य दण्डादेस्तन्मात्रासाधारणकारणत्वासंभवाच । अत्र हि किं विशेषणं । किं विशेष्यं । कीवा-सम्बन्ध इति विवेचनीयं । न तावज्जीवो विशेषणं । परमात्म(।)विशेष्यमिति वक्तुं शक्यं तन्मते अणुजीवानामेकत्वे एकजीवभावप्रसङ्गः । अनेकत्वे अनेकजीवविशिष्टपरमात्मनी दण्ड-कुण्डलादिविशिष्टस्याद्वयानुपपत्तः । न हि दण्डविशिष्टएव कुण्डलविशिष्टः । दण्डकुण्डल विशिष्टत्वाकारेण भेदात्तयोरभेदे च कुण्डलाभावे दण्डिन कुण्डलीत्यपि विशिष्टप्रतीतिप्रसङ्गात्। विशेषणभेदाहिशिष्टभेदाङ्गीकारे च अनन्तजीवविशिष्टस्य परमात्मनः कथं विशिष्टाहैतत्वं । किंच । विशेषणाविशेष्ययोस्सम्बन्धो वक्तव्यः । असम्बन्धस्य विशेषणत्वानुपपत्तेः । नताव-ज्जीवपरयोस्समवायसम्बन्धः। (अ)युतसिद्धत्वात्। नापिस्वरूपसम्बन्धः। स्वरूपद्वयात्मकस्य स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धिरूपत्वात् । सम्बन्धसम्बन्धिनोरेकत्वानुपपत्तेः॥ स्वरूपद्वया त्मक सम्बन्धस्य स्ववृत्तित्वे आत्माश्रयप्रसङ्गात् । स्वरूपद्वयस्य स्ववृत्तित्वासम्भवात् । अन्यवृत्तित्वासम्भवाच । तस्मान्नजीवपर्योस्खरूपसम्बन्धः । नापि संयोगसम्बन्धः । व्याप्यवृत्तिसंयोगाङ्गीकारे तादात्म्यापत्त्या जीवपरयोरभेदप्रसङ्गात् । निष्प्रदेशयोस्तयोर-व्याप्यवृत्ति संयोगस्यासम्भवात् । तत्रोपाधिकप्रदेशाङ्गीकार उपाधिसम्बन्धस्याप्युपाध्यन्तर-सम्बन्धापेक्षतया चानवस्थापातात् । आत्मत्वावच्छेदेनापि संयोगतद्भावयोर्वृत्यङ्गीकरि च भावाभानकोरा भावाभावविरोधस्य दत्तजळांजिल(त्व)प्रसङ्गात् । संयोगस्यमिध्यात्वापत्तेश्च । तस्माज्जीव- परयोास्सम्बन्धनिरूपणाद्विशेषणविशेष्यभावप्रेयप्रेरकभावासम्बन्धेन जीवविशिष्टस्य परस्य अद्वैतप्रसिक्तरेव नास्ति । तस्मात्सर्वश्रुतिसिद्धविशेषाद्वैतमेव पुनरावृत्तिरिहतसुक्तिप्रदायक-मिति सिद्धं ॥

केचि''द्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे''त्यत्र । पुच्छवत्पुच्छं प्रतिष्ठा परायणं लोकिकसर्वानन्दाना-मधिष्ठानभूतमिति वदन्ति । ''सएकोब्रह्मणआनन्द'' इति ब्रह्मानन्दस्यैव सर्वाधिकत्वेन व्यपदेशात् । राजमार्गे विशेषाद्वैतपक्षे मदीयसिद्धान्ते न विरोधः ॥

अन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

जगज्जन्मादिहेतुभूतस्य सर्वज्ञत्वादि षड्विधधर्मावच्छिन्नस्य सर्वव्यापकस्य पवना-दिवन्मूर्तामूर्तस्य शिवस्य परब्रह्मण आनन्दमयत्वं प्रसाध्य निखिलभक्ततारणार्थमस्य सर्व-ब्रह्माण्डातीत महाकैलासवासस्य पञ्चोपनिषन्मयाप्राकृत दिव्यमङ्गलविष्रहभक्तपरिवेष्टितस्य हिरण्मयस्य सदाशिवस्य प्रभाकरमुख्यशरीरत्वमधिकरणान्तरमारभते ॥

स् ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २१ ॥

छान्दोग्ये दर्यते ऽस्यविषयः । "अथ यएषान्तरादिस्ये हिरण्मयः पुरुषा दर्यते हिरण्यदमश्रु हिरण्यकेश आप्रणसात्सर्व एवसुवर्ण(मय)ः । तस्य यथाकप्यासंपुडरीकमेव मिक्षणीतस्योदितनाम । सएष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितउदेतिहवै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो यएवं वेद तस्य ऋचसामचगेष्णा......"द्त्यिधिदैवतम् । अथाध्यात्मम्.....अप्यथय एषोन्तरिक्षणी पुरुषो दर्यते सैवऋक्तत्सामतदुक्यं तद्यज्ञस्तद्भातस्य तदेवरूपं यदमुष्यरूपं यावदमुष्य-गेष्णौ तौ गौष्णौ यन्नामतन्नामिति" । अत्र संशयः । विद्यातिशय कर्मोत्कृष्टत्व प्राप्तातिशयः किथिदेवता विदेषो वा । नारायणो वा । साक्षात्परिशवो वेति ॥

पूर्वपक्षस्तु । प्रभाकरमण्डले चक्षुषि च सर्वोपास्यत्वेन व्यपिदेष्टः पुरुषो न महेश्वरः । कस्मा "द्धिरण्यदमश्रु" रिल्लादिना द्यरीरत्वश्रवणात् । "अपाणिपादोहमचिन्त्यशक्तिः पर्याम्य-चश्चस्सर्थणोम्यकर्णः" । "अद्याव्यमस्पर्शमरूपमव्ययं" आकाशवत्सर्वगतश्चपूर्णः ॥ "खं-वायुज्योतिराप" इत्यादि श्रुतिशतेषु परमेश्वरस्य शिवस्य सर्वाधिष्ठानत्व सावयवत्विनिषेधो दृश्यते । "य एषोन्तरिद्यो" "य एषोन्तरिक्षणीति" तस्याक्ष्यादिल्लाधारत्वोपदेशात् । देवतान्तर परत्वमेव युक्तं । परमेश्वरस्य भक्तोपासनार्थं रूपत्वाङ्गीकारे खेच्छ्याजीववच्छरी-रत्वेन दुःखानुभूतिव्यपदिश्यते । किंच "आदिल्यमण्डले चश्चिष उपास्यः पुरुषो नारायण एव" । पुण्डरीकाक्षत्वलेचनद्वयत्वादि धर्माणां तस्यैव समुचितत्वात् । उत सांख्यस्मृतौ । "ध्ययस्सदासिवतृमण्डलमध्यवतीं नारायणस्सरिक्तासनसिविष्टः । केयूरवान्मकरकुण्डल-वान्किरीटी हारीहिरण्मयवपु र्धृतशंख चक्त' इत्यादिना भगवता किपलाचार्येण महर्षिणा सौरमण्डलान्तर्वर्तित्व हिरण्मयत्वादि धर्माणां नारायणस्यव व्यपदेशात् । परमेश्वरपरत्वे अक्षिणीति द्विवचनवाधापिदृश्यते । अपि च "कप्यासं पुण्डरीकमेवअक्षिणी"ति तस्य निकृष्ट मर्कटासनतुल्यपुण्डरीकसादृश्यमक्ष्णोव्यपदेशात् सर्वथा न परमेश्वरपरत्वितिप्राप्ते वूमः ॥

सिद्धान्तस्तु ॥ "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" अन्तः यएषोन्तरमादिखे सएषोन्तरक्षीणी-त्यादित्याक्ष्णोरन्तश्रूयमाणः पुरुषस्साक्षात्परमशिवएव । कुतः तद्धर्मोपदेशात् । तस्य महेश्व-रस्य ये धर्मा इहापदिष्ठास्तेषामस्मिन्वाक्ये । उपदेशात् तद्यथा । तस्योदितेतिनाम । सएष

सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित'' इतिवाक्ये । तस्योदितिनामितिदर्शयित्वा सर्वकित्विषरिहतत्वेन-तद्धर्मश्रवणात् । तस्मात्तदेवनिर्वचनमक्षिपुरुषस्याप्युपदिशति । ''यआत्माअपहतपाप्मे''त्यादी च सर्विकिल्विषग्र्न्यत्वं परमेश्वरस्यैव श्रृयते । तथा अक्षिपुरुषे "सैवऋक्तत्सामतदुक्यं तद्यजुस्तद्रह्मेति'' वाक्ये तस्यैव ऋक्सामाद्यात्मकत्वं व्यपदिशति । किंच । ''स एष सर्वेश्वर एषभूताधिपतिरेष भूतपाल एपसेतुंर्विधरण एषां लोकानामसंमेदायत्यविदेष'' इत्यादीच । अनितरसाधारणाः परमेश्वरधर्मा बहवो निर्दिष्टाः । भक्तानुब्रहार्थं सर्वव्यापकस्य शिवस्य ब्रह्मणो हिरण्मयरम्थुत्वादि धर्मविशिष्टदिव्यमङ्गलविग्रहात्मकत्वे न दुःखलेशप्रसङ्गः । त्रिगुणा-तीत गुद्धसत्त्वप्रधानचिच्छक्त्यात्मकत्वात् । जलाभिस्तंभनशक्तिमतां तत्प्रीतबन्धकत्वा-दर्शनाच सर्वशक्तिविशिष्टस्य वर्शाकृतमायाशक्तेः परमेश्वरस्य कि.मु वक्तव्यं । तस्माच्छरीर-सम्बन्धेपि सर्वपापराहित्यंभवतीति श्रुतिरेव प्रतिपादयति । नारायणस्य प्रभाकराक्ष्यन्तर्वर्तित्वं नसम्भवति । सूर्यस्य अष्टमूर्तेदिशवस्य मुख्यशरीरत्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । रुद्राध्याये । "असौयोवस्पति नीलग्रीवोविलोहितः । उतैनंगोपाअदशचदशननुदहार्यः'' । इत्यादिना । योविलोहितस्सन् हृदः अर्कमण्डलवर्ताभूत्वा अवसपित उदयान्तमये संपाद्यितुं प्रवर्तते । "तत्राभिन्यक्तं पुरुषं रुद्रं ध्रुतिपारगाः उपासते" । तथाच स्मृतिः । "सौरमण्डलमध्यस्थं सांबं संसारभेषजं । नीलग्रीवं विरूपाक्षं नमामि शिवमव्य(यं) । सूर्ये मुख्यशरीरं स्याच्छिवस्य परमात्मनः। तस्मात्तदन्तरेनित्यं ध्यायेद्योगीसदाशिवं । सूर्याक्षिदहरेष्वेव सान्द्रंचन्द्रकलाधरं । फुलाञ्जनयनद्वनद्वं ध्यायेद्योगीनिरन्तरं '' इत्यादि । गौतमबृहच्छातातपादिषु सूर्यमण्डलान्त-र्विर्तित्वं परमेश्वरस्यैव निर्देशान्नान्यार्थो युक्तः । उत स्तसंहितायां ज्ञानयोगखण्डे भगवता व्यासेन परमेश्वरपरत्वं स्पष्टमुक्तं । "वेदार्थोयं स्वयंज्ञात्वा तत्राज्ञानं प्रचक्षते । श्रुतिस्मृति-पुराणिभ्यो वेदार्थमुपवृंहणा"दित्यादि स्मृतिषु वेदार्थस्य स्वयंवेतृत्वनिषेधव्यवस्थापनात् । "अथवाकाशमध्यस्थो भ्राजमानेसुशोभने । आदित्यमण्डले पूर्णे लक्षयोजनविश्रुते । सर्व-लोकविधातारमीश्वरं हेमरूपिणं । हिरण्मयद्मश्रुकेशं हिरण्मयनखंतथा । कप्याद्यासनव-त्रेत्रं नीलग्रीवं त्रिलोचनं । आगोपादिप्रसिद्धान्तमाम्बिकार्धशरीरिणं । सोहमित्यादरेणैव ध्यायेद्योगीमहेश्वरमि''ति । बृद्धशातातपे । ''सौरमण्डलमध्यस्यं विष्णुवह्नममव्ययं । उर्ध्वरेतं विरूपाक्षं सर्वकारणकारणं । हिरण्मयइमश्रुकेशं हिरण्मयनखान्वितं । कंजलं किरणे-स्सम्याक्यवर्ताति प्रभाकरः । कपिशब्देन निर्दिष्टो वेदवेदान्तपार्गैः । आसंविकसनंप्रोक्तं योगिभिः पारमार्थिकैः । तस्मादुत्फुह्रवनजनयनद्वयशोभितं । चिद्चिद्विश्वरक्षार्थं कृपया पद्मकोशवत् । मुकुलीकृतसद्विहिनेत्रं शूलघरं विमुं । ध्यायेद्योगी महादेवं जगजन्मादि-कारणिम''त्यादिना शिवस्यैव सौरमण्डलान्तर्वार्तित्वदर्शनात् । नीलकण्ठ भगवत्पाद भट्ट-भास्कर घण्टानाथ ज्योतिर्नाथादि पूर्वाचार्यैः छान्दोग्यभाष्ये। "कप्यासंपुण्डर्किमेव मार्क्षि-णीं ''तिवाक्ये तस्य परमेश्वरस्य लोकानुग्रहार्थं सूर्यचन्द्रात्मकनेत्रद्वयं विकासितं । मुकुली-कृतं तृतीयलोचनमिति व्याख्यातं । तद्यथा । कं जलं रिहमिनः पिवतीति कपिस्सूर्यः । तेन अपस्य प्राप्ति । तेन आस असितं विकसितमित्यर्थः । पुण्डरीकं यथास्फुरति । तथा महिश्वरस्य लोचनद्वयं । ततीयलेख्यं न तृतीयलोचनं तु मुकुलीकृत स्वभावं । विकसित पुण्डरीकसदृशं न भवति । मुकुलीकृत पण्डरीकमक्त्रा पुण्डरीकसदृशामित्याभिप्रायेण । अक्षिणीति द्विवचनस्य नतृतीयलेग्चनाभावपर्तवं । पुत्र त्रितयं ब्राह्मणं प्रति द्वौपुत्रावस्याभिकल्पावित्युक्ते द्विपुत्रसंख्याग्रहणं नशेषपुत्र निषेधपरं। किन्तु पुत्रद्वयस्य अग्निसाद्दयपरं । एवं लोकेबहुशोवेदितव्यं ॥ उत । परमिशवा साधारणानां हिरण्मयत्वादिलिङ्गानां नारायणस्यानुपपत्तेः । "सन्दिग्धे वाक्यशेषादि"ति न्यायेन सूत्रविषयस्य सन्धिग्धत्वात् अत्र वाक्यशेषो अंगीक्रियत इति चेत् । महौपनिषदि स्पष्टमुक्तं । "आदित्योवा एषएतन्मण्डलंतपती"त्यनुवादवाक्येन प्रभाकरमण्डलं निर्दिश्य " यएषएतस्मिन्मण्डलेर्चिदींप्यत '' इल्लादिना आदिल्लमण्डलप्रभामुपदिश्य " एष-एतस्मिन्मण्डलेऽर्चिषिपुरुष" इतिमण्डलाभिमानप्रभाकरंप्रदर्श । ''अन्तरादिस्रोहिरण्मयः पुरुष '' इत्यादिना तदन्तर्यामिणं निर्दिश्य पुनः ''आदित्यो वै तेजओजोबलंयश'' इत्यादिना तस्य प्रभाकरस्य विभृतिमभिधाय । '' यएषपुरुषएषभूतानामधिपति''रिति भूतपतित्वेन व्यपदिस्य पुनःकीदृशः पुरुष इत्याकाङ्क्षायां "नमोहिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्य-ह्पाय हिरण्यपतयेंबिकापतय उमापतये पशुपतये नमोनम" इत्यादिना उपसंहतं । शतरुद्रीये । "नमा हिरण्यवाहवे सेनान्य"इत्यादिश्रुतिसिद्धिहरण्मयात्वोमापतित्वपशुपितत्वे-स्यादि धर्माणामनन्यसाधारणत्वात् नारायणादन्यत्रापि पुण्डरीकाक्षत्वं साधारणालेङ्गं । ''कमललोचनानारी कमलाक्षः पुरुष''इति लोके प्रयोगदर्शनात् । ''सामान्यविशेष्यलिङ्गयोः परस्परविरोध विशेषिलङ्गानुसारेण व्याख्यानं निर्णेतव्यिमि''ति न्यायात् । श्रुतिस्मृति-विरुद्धस्मृतेः प्रामाण्याभावात्सांख्यस्मृतेरवैदिकत्वेन स्मृत्यनवकाशाधिकरणे भगवता व्यासेन निरस्तत्वाच । अत्रौद्गतिविद्योपास्यः हिरण्मयः पुरुषः परशिवएवेति सिद्धं । "मृत्युंजयं परित्यज्य योन्यदैवमुपासते । ते मृत्युमुखमावि ३ जायते च पुनःपुनः । कदन्नमप्यनन्नस्य पायसान मितीर्यते । अदृष्टशिवपादस्य तद्विष्णोः परमं पदं '' । इत्यादिस्मृतिषु शिवा(द)न्य-देवतोपासनस्यैव निरस्तत्वात् । सर्वदा सूर्यमण्डलाक्ष्यादिस्थानेषु साक्षाच्छिवएव मुस्क्षूणां ध्येयइतिराद्धान्तः ।

'असावादिखोब्रह्मे''त्यादि श्रुतो प्रभाकरस्यापि ब्रह्मत्वे।पदेशादादिखमण्डलान्तवर्ती हिरण्मयः पुरुषोह्मादिखएवेखाशङ्कायामाह ॥

सू॥ भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २२ ॥

प्रभाकरचक्ष्ररन्तः श्रूयमाण पुरुषे। ह्यादित्यशरीराभिमानी जीवादन्यएव । कस्मात् भेद्व्यपदेशात् । आदित्य हिरण्यगर्भनारायणादि पश्रुपाशवद्धजीवानां सदा परब्रह्मत्वं नोपपद्यते । "यआदित्यं तिष्ठचादित्यो यमन्तरोयमादित्यो नवेदयस्यादित्यश्शरीरं । यआदित्यम्यत्येषत्रआत्मान्तर्याम्यमृतः " इत्यादिना सर्वान्तर्यामित्वेनात्र परम्श्वावण्य व्यपदिश्यते । "यःपृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरोयमयित " "योप्मुतिष्ठच्यापोन्त-रोयमय"त्यादिना पृथिव्याद्यष्टमूर्त्यन्तर्यामित्वमष्टमूर्त्यात्मकत्वं नेतरेषामसंभवाच । किंच । "अहमेकः प्रथममासं वर्तामिभविष्यामिनान्यः कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्तस्योन्तरादन्तरं प्राविशत्" "सोहं नित्योहं ब्रह्माहं प्रांचोहं प्रत्यञ्चोह"मित्यादिनाथर्वणश्रुतौ रुद्धस्य परब्रह्मणः ब्रह्मविष्णुकालरुद्धादि सर्वात्मकत्वं सर्वान्तर्यामित्वं च व्यवस्थापनात् । "यो रुद्धोअग्नौ यो अपसु यओषधीषु योरुद्दे। विश्वाभुवन्याविवेश तस्मै रुद्धायनमो अस्त्व"त्यादौच तथा व्यपदेशात् । उत्त । परमशिवासाधारणामृतत्वादि लिङ्कानामिनतरसाधारणत्वात् । शतरुद्धीय प्रशंसापर-

जाबालोपनिषदि । ''एतानि वा अमृतस्य नामधेयानी''ति अमृतपदस्य शिवपरत्वेन निर्देशात् । अक्ष्यादित्यान्तःपुरुषः परमशिवएवेति सिद्धं ।

"असावादित्यां बह्यात्वादि" श्रुतीनां "अत्रं ब्रह्मतिव्याजाना "दित्यादिवदीपचारिकत्वं । लोकं शरीरवाचकपदानां शरीरिवोधकत्वान्नदेषः । "न तत्र स्योभातिनचन्द्रतारकं । नेमाविद्युतो भान्तिकृतोयमितः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं । तस्य भासा सर्वमिदं विभाती"त्यादि श्रुतिषु सूर्यादीनां परमेश्वरप्रकाशेन प्रकाश्यत्वं स्पष्टमुक्तं । "भीषास्माद्वातः पवते"त्यादौ पवमानस्यात्रीनद्रमृत्युप्रमृतीनां परमेश्वराज्ञाभयात् स्वस्वव्यापारप्रवृत्ति दर्शनात् । सूर्यादीनां जीवानां स्तते ब्रह्मत्वं नोपदिश्यते ।

नतु । सुवालोपनिषदि "यस्यात्माशरीर यस्यापश्शरीरं यस्याऽव्यक्तं शरीरिमें ल्यार्भ्य । "एपसर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मादिव्योदेवएकोनारायण" इत्यादिना सर्वात्म-कत्वं नारायणस्यावगमात् । रुद्रेश्वर महेश्वर परमेश्वर शिवादिशब्दानां नारायणपरत्वेनेव समञ्जसत्वाच । नारायणोपनिषदि तस्यैव परमकारणत्वव्यपदेशान्नतरस्य परब्रह्मत्वं । नतु । "यज्ञदत्तउत्पन्नो घटोनष्ट" इत्यादिवदतिप्रसङ्ग इतिचेत् । न प्रकरणादिवशेन अन्यार्थ-कत्वात् । नतु शरीरवाचकानां शरीरिवाचकत्वव्याप्तो शरीरपदेव्याभचार इति चेत् अनिक्ष्यात् । नतु शरीरवाचकानां शरीरिवाचकत्वव्याप्तो शरीरपदेव्याभचार इति चेत् अनिक्ष्यपदत्वेन विशेषणात् । किंच । अयुतविद्धप्रकारवाचकानां "शुक्रःपटः नीलमुत्पलिमें" खादीनां पदानां प्रकरणेमुख्यत्वावगमात् । जगत्प्रकाशकं ब्रह्म सर्वपदवाच्यिमत्यथवाचितना-चेतन सर्वजगदुपादानस्य ब्रह्मणः सर्वपदवाच्यत्वं । घटाद्युपादानपृथिव्यादि वाचकत्विपिति चेद्वम् ।

''योयच्छरीरवाचकसङ्केतइशरीरवाचक'' इति विशेषव्याप्तिर्वाविवक्षिता । उत सामान्यव्याप्तिर्वा । नाद्यः । शरीरपदेव्यभिचारात् नच निष्कर्षपदत्वेसतीति विशेषणं देयं निष्कर्षत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तत्कि विशेषवाचकभिन्नत्वं वा । शरीरवाचकभिन्नत्वं वा । विशेषणमात्रवाचकत्वं वा । नाद्यः । शर्रारपदस्यापि शरीरत्वविशिष्ट शरीरवाचकत्वात् । निद्वितीयः । अप्रसिद्धः । शरीरशब्दस्यापि तवमते सर्वशब्दवाच्येश्वर वाचकत्वादतएव न तृतीयः । शरीरपद्स्यापि शरीरत्वविशिष्टशरीरवाचकत्वेन विशेषणमात्रवाचकत्वेनासंभवेन व्यभिचारतादवस्थ्यात् । नापि सामान्यव्याप्तिः । "सन्धिकाशरीरवाचकाशरीरवाचक" इति व्याप्तो । शरीरपदस्य"शरीरान्त्यवयविचेष्टाभोगेन्द्रियाश्रय"इति न्यायशास्त्रोक्त शरीरलक्षणा-नुसारेण घटादावप्रवृत्तेरीश्वरशरीरत्वासिद्धिः । न च नियम्यत्वमेव शरीरत्वं वक्तव्यं। खामिनियम्य मृत्यवाचकमृत्यादि पदे स्वामिवाचकत्वाभावेन व्यभिचारात् । प्रविद्य नियम्यत्वं शरीरत्वं अन्तःप्रविष्टेन शिल्पिनानियम्ये दारुप्रतिमादौ व्यभिचाराज्ञचा-प्रथिक्सद्धत्वं । नियामकविशेषणमन्त प्रविष्टपद्वैय्यर्थ्यात् । नचतावदेवास्तु साधक-मितिवाच्यं । अपृथिक्सिद्ध देवदत्तिवयम्य हस्तादिवाचकेषु हस्तादिपदेषु व्यभिचारा-श्रचापृथक्सिद्धप्रकारकत्वं । रूपादिपदे घटादिवाचकत्वाभावेन व्यभिचारात् एतेना-पृथिक्सिद्धप्रकारवाचकानां प्रकरिवाचकत्विमिति व्याप्तिप्रत्युक्तौ प्रकारकत्वस्य निर्वकतुमश-क्यत्वाद्धटादिधर्मवाचकेषु व्यभिचारादिनिष्कर्षपदत्वस्य अत्रापि विशेषत्वे पूर्वोक्तदीषापतिश्च। नतु घटादिपदानां पक्षत्वाज्ञेवमनुष्यादि पदानां दृष्टान्तत्वाच्छरीरवाचकत्वसाध्यायां सामा

न्यव्याप्तौ कथं व्यभिचारः । शरीरादिपदानामिप ईश्वरवाचकत्वेन पक्षतुल्यत्वादितिचेन्मैवं । व्याप्तिम्रहणंप्रत्ये(क) व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादन्यधाकार्यत्वेन शरीरजन्यत्वे साध्ये-घटादौ व्याप्तिम्राहे सत्यंकुरादाविप शरीरसिद्धिस्त्यादंकुरादिव्यभिचारस्थलस्य पक्षतुल्यत्वेना-तिन्द्रियशरीरस्य कल्पियंतुं शक्यत्वात् । व्यभिचाराहेतुत्वाभासमात्रोच्छेदोपपत्तेः । व्याप्तौ व्याप्तभागे शरीरपद्वैप्र्यथ्यांद्धाप्यत्वासिद्धिः । सर्वपदानां भगवद्वाचकत्वेन व्यभिचारस्थलान्भावादेतेन तद्वारणाय शरीरपदस्य स्यादप्रयोजकत्वं च । पृथिव्यादीनां शरीरवाचकत्वेपि शरीरपर्यन्तत्वे विपक्षवाधकत्वाभावात् । न च ब्रह्मणि मुख्यत्वानुपपत्तिविपक्षवाधिका । नानार्थगवादिपदानामिव स्वतन्त्वशक्त्यन्तरकल्पनेपि मुख्यत्वोपपत्तौ विशिष्टशक्यसिद्धिः । नचेष्ठापत्तिः । अपसिद्धान्तात् । किंच । पदार्थमात्रशक्तिवादिना त्वया यथा व्यवहारकाले भावेन गृहीताविप कार्यान्वितशक्तिः । अन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धाने सित परिस्यकत्वा । यथा त्वयागृहीतापि सर्वपदार्थानां शरीरविशिष्टात्मशक्तिः । गौरवान्यलभ्यत्वाभ्यां परिस्याज्यान्यथाकार्यान्विते शक्तिरिप नत्याज्यास्यात् । किंच । यथाशक्तेरवाचकानां शरीरपर्यन्तत्वं कल्पितमेवं शरीरवाचकानामिप शरीरवाचकक्त्वं कृतो न कल्प्यते । देवमनुष्यादि-पदेषु रथाश्वदर्शनात् । अभेदवाक्येषु मुख्यसामानाधिकरण्योपपादनरूपफलस्य तुल्यत्वात् ।

ननु विष्णोस्सर्वपदवाच्यत्वं पुराणेषु श्रुतामितिचेच । ''यतोवाचोनिवर्तन्ते'' इति ब्रह्मणि वाच्यत्वनिवृत्तेरंपि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धत्वात् एतैरेवदोषैहिं प्रकारवाचकानां प्रकारि-पर्यन्तत्विमिति व्याप्तिनिरस्तावेदितव्या । किंचान्तर्यामिब्राह्मणे । "यस्यात्माशरीर" मितिवाक्यं न शरीरत्वविधायकं । यच्छब्दप्रयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्य लक्षणं तहुत्त-मेव कारस्यादुपादेयलक्षणमिति न्यायेन विधिशक्तिप्रतिबन्धात् । न च "यथामेयोष्टा-कपाल '' इतिवद्विधायकत्वं युक्तं । तस्य लोकप्राप्तार्थत्वादीन्यस्य विधेयस्याभावाच । इहतु । " '' एषत आत्मान्तर्याम्यमृत'' इति विधेयभागस्यविद्यमानस्वात् । दलद्वयेनापि स्त्रप्रतिपादने अनेकार्थविधाने वाक्यभेदापत्तेः । " ज्यामितार्थवादयोगेनोपांशु याजमन्तरो यजन्ती-त्यविधत्ववत्तचेत्वं'' याज्ञवत्क्यस्त्रमविद्वान् तं चान्तर्यामिणं '' ब्रह्मगविरुद्जसेमूर्धातेवि-शिष्यती''ति अर्थवादयोगादन्तर्यामित्वस्य ज्ञेयतयिवेधयत्वात्तथा चान्यतः प्राप्तं शरीर-त्वमनुवाद्यं । तच्च नलेकिप्रसिद्धं । भोगायतनत्वं । पृथिव्यादौ तदभावात् । किन्तु नियम्यत्वमात्रं । तच्चव्यभिचारत्वादसारमित्युक्तं । वस्तुतस्तु अन्तर्यामिब्राह्मणे । अन्तर्यामित्वविधानममृतपद्वाच्यस्य शिवस्यव नतु विष्णोरित्युक्तं । ''प्रागेतानि वामृतस्य नामधेयानी ''ति । शतरुद्रीयविषयक जाबालवाक्येन अमृतपदस्य रुद्रवाचकत्वा-वधारणात् । " किं जप्येनामृतत्वं ब्रूहि । याज्ञवत्क्यर्शतरुद्रीयेणेति होवाचे"त्युपक्रमात् । "ननु एषस्सर्वभूतान्तरात्मेति " विष्णोरेवान्तर्यामित्वं विधीयत इति चेन्न । " सोन्त-रादन्तरंप्राविशत् । योरुद्रो अमा''विल्यादिना रुद्रस्यैव परब्रह्मणः अन्तर्यामित्वप्रति-पादनात् । तस्य बहुश्रुतिसंवादत्वात् । विष्णारिप रुद्रशरीरत्वात् । तथाहि ब्रह्म-वादिनो वदन्ति । "यन्नदेवतायै जुहोत्यथादेवत्यावसोधीरेत्याभिर्वसुस्तस्यैषाधाराविष्णुर्व-सुक्तस्यैषाधाराम्नोवैष्णव्यर्त्यवसोर्धारां जुहोति "। भागधेयेनैवैनौसमर्थयत्यधो मेवाहुतिमायतनवितं करोति । यन्नामयेनां जुहोति तदेवावरुन्धे "। "रुद्रोवा एष

यदिमस्तर्सेते तनुवैधिरान्याशिवान्या"। "यच्छतरुद्रीयं जुहेर्गतः । योवास्य घोरातन्ः तां तेनशमयति । यद्वसे।र्घारां जुहोति'' । "यैवास्य शिवातन् तांतेनप्रीणाती''ति यजुस्संहितायां श्रूयते । तत्र प्रांतिवाचकेन समर्थयति । अत्र अग्नेविष्णाश्वरुद्रशरीर-त्वाभावे तदुभयदेवताकवसुधाराहुत्यारुद्रतनुः कथं प्रांताभवति । विनियुक्तविनियोग-विरोधात् । तदुक्तं शैवपुराणे । "घोरातनृन्तवब्रद्यन्नापोधर्मश्च चन्द्रमाः । शिवातनुस्तव-ब्रह्मन्स्योविष्णुर्हुताशन" इति । कैवल्ये । "उमासहायं परमश्वरं प्रभु"मिलारभ्य "स एव विष्णुस्सप्राणस्सकालोग्निस्सचन्द्रमाः । स एव सर्वं यद्भृतं यच्चभव्यं सनातनं "। इत्यन्तेन सर्वात्मकत्वं शिवस्येव व्यवस्थापितं । "विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहु-धाजातं जायमानंच यत् । सर्वोद्येषरुद्रस्तस्मै रुद्राय नमा अस्तु '' । इत्यादि श्रुत्यन्तरेष्विप स्पष्टमुक्तं । ननु ''शिवातनूरि''ति शब्दान्तराह्रोकब्यवहारसिद्धनामधेय-भेदाचाम्राविष्णुभ्यां सह शिवातन्भिन्नेतिचेन्मैवं । ताभ्यांसह शिवातन्भिनेत्यक्षीकोर वसुधाराहुत्या रुद्रतनुप्रीतिः कथमुपपद्यते । उत विनियुक्तविनियोगविरोधात् । निराकाङ्क्ष-त्वान्मन्त्रलिङ्गविरोधाद्वाक्यभेदापत्तेश्व । अभेदाङ्गीकारे न कश्चिद्दोषः । अन्यथा " तप्तेपयसि द्यानय " इति । " सार्वश्वदेव्यामिक्षावाजिज्येवाजिनमि" त्यत्र द्रव्यह्पगुणा-त्कर्मभेदबद्देवतारूपगुणादाविष कर्मभेदवाक्यत्वाद्द्वसुधारा होमभेदोषिस्यात् । अपूर्वा-र्थत्वात् । द्रव्यदेवतायाः कर्मस्वरूपत्वा विशेषात् । ''रुद्रो वा एषयद्मि''रित्यादेर्वसुधा-रार्थवादत्वेपि देवताधिकरणन्यायेन मानान्तरसंवादप्रसंवादयोरभावे मन्त्रार्थवादयोस्खार्थ प्रामाण्याङ्गीकारात् । अखन्तपरोक्षार्थस्वपरिहाराय निरालम्बनास्तुत्ययोगाच्च । सर्वी-रक्षप्रस्वरारित्वेनैवामी विष्णुस्तुतिसम्भवात्तद्द्वारावसुधाराहुतिस्तुतिरिति सिद्धं। विष्णो-रिप रुद्रशरीरत्वं । कूर्मे ईश्वरगीतासृक्तं । ''यो हि नारायणोनन्तो लेकानां प्रभुरव्ययः । ममैपापरमाम्तिः करोतिपरिपालनं '' । तत्रैव च विष्णुवाक्यं । " अस्त्यैव चापरां म्र्ति, विश्वयोनिं सनातनं । वासुदेवाभिधानीं तां मामेव हि पितामहे"ति । तस्माद्विण्णुर्नसर्वशब्दवाच्यः । तथाच । प्रयोगः ''विवादाध्यासितास्सर्वे शब्दास्ते विष्णु-वाचकाः"। इत्युभयवादसिद्धं विष्णुवाचकशब्दत्वावच्छिन्नभिन्नत्वात् । घटवन्नचाप्रयोजकत्वं । सर्वेषां विष्णुवाचकत्वे सर्वेषां शब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गात् । नच विशिष्टशक्तिभेदेनापर्यायत्वं । विशिष्टशक्तयसम्भवस्योक्तत्वादित्यलं विस्तरेण । तस्मादक्ष्यादित्यान्तर्वार्तित्वं सम्भवति । एवं परशिवस्य ब्रह्मणः नामरूपादिवशादन्यत्रातिव्याप्तिमाशङ्क्ष्याह ॥

> ॥ आकाशाधिकरणम् ॥ ८॥ सू॥ आकाशस्त्रिङ्गात्॥ २३ ॥

छान्दोग्येस्पर्यतेऽस्यविषयः । "अस्य लोकस्य कागति"रित्याकाश इति होवाच । "सर्वाणिहवा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तयं ति । आकाशो ह्येवैभ्योज्यायानाकाशः परायण '' मिति । अत्र आकाश्वराब्देन भूता-काशः परमशिवोवेति सन्दिद्यते । कुत । उभयोरिप श्रुतिनिर्देशात् । तथापि भूताकाशे लोकवेदेषु आकाशशब्दस्य पङ्कजादिवद्रृढत्वात् । परमशिवैकपरत्वे विनिगमकाभावात्। मुख्यार्थपरित्यागे ईक्षत्यधिकरणविरोधापत्तेश्व । मानाभावाच । " आकाशाद्वायुरि"त्यादौ आकाशस्यैव जगत्कारणत्वव्यपदेशात् । " खं ब्रह्म " । " आकाश आत्मा" । " यदेष आकाश आनन्दोनस्यादि"त्यादावाकाशस्येव ब्रह्मत्वेषिदेशात् । "यतोवा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादि श्रतिविद्धितजगज्जन्मादिकारणत्वं आकाशस्थैवावगम्यते । "सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेवसमुत्ययन्त "इलादिना तस्यैव स्पष्टमुक्तत्वात् । " सदेव सौम्येद-मत्रआसीत् । आत्मावाइद (मेकएवा) मत्रआसीत् " । इत्यादि श्रुतिसिद्धसदात्म-शब्दवाच्यत्वं तस्यैवेति । "आत्मन आकाशस्यम्भूत" इत्यादिना आकाशस्यात्म-जन्यत्वं औपचारिकमेव । आप्नोतीत्वात्मिति व्युत्पत्वा तस्यैवात्मशब्दवाच्यत्वं निष्प-त्यृहं । तस्मादाकाशएव सर्वकारणं परब्रह्मेतिप्राप्तेवृमः । ''आकाशस्त्रिङ्गात्" । अत्राकाश-स्साक्षाच्छिवएव कुतस्ताल्लिङ्गात् । तस्य परमेश्वरस्य लिङ्गात् जगज्जन्मादिकारणत्वालिङ्गाच-भूताकाश इत्यर्थः । "तस्माद्वा एतस्मादात्मनआकाशस्सम्भूत" इत्यादौ परमेश्वरजन्यत्वं आकाशस्य निर्देशात् । " खंवायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । यत्परंब्रह्म सर्वात्मा-विश्वस्यायतनं महत्"। "न भूमिरापो न च विह्नरिस्त न चानिलोमेस्ति न चाम्बरंच"। इत्यादिना पञ्चभूतविलक्षणत्वमात्मनः परिशवस्य निर्देशात् । अचेतनभूताकाशे ईक्षण-पूर्वकजगत्कारणत्वादि चेतनधर्मासम्भवात् । ''आकाशाद्वायु''रित्यादि श्रुतावपि तदनुप्रविष्ट-इशानादि सद्योजातान्तपंचब्रह्मात्मक परिशवकारणत्वं श्रूयते । किंच । "सर्वाणिहवा इमानिभूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते''त्यनेन निमित्तकारणत्वं । ''आकाशं प्रत्यस्तयन्ती'' स्यनेन उपादानकारणत्वं अभिधीयते । अतः जडभूताकाशे जगदुभयकारणत्वपरमेश्वर-लिङ्गासम्भवात् । किंच । ''ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवोज्याया-नेभ्यो लोकेभ्य''इति श्रुतिः । सर्वकारणत्वं परायणत्वं परब्रह्मणिश्चित्रया व्याचक्षते । किंच । उपक्रमे । " सदेवसौम्येदमग्रआसीत् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । तदेक्षत वहुस्यां प्रजायेये"ति । " सोकामयत बहुस्यां प्रजायेये"त्यादि वाक्यगतसर्वज्ञत्वसत्यसंकल्प-त्वादिलिङ्गानां भूताकाशे समन्वयाभावात् । परमशिवएवाकाशशब्दवाच्य इति सिद्धं । ननु । '' आकाशस्य परब्रह्मत्वे उपक्रमोपसंहारविरोधात् मास्तुब्रह्मत्वमाकाशस्य ।

प्राणस्य जगजन्मादिकारणत्व व्यपदेशात् । ब्रह्मत्वमस्त्वलाशंकायामाह ॥

सू ॥ अतएवप्राणः ॥ २४ ॥

छान्दोग्ये कथ्यतेऽस्यविषयः । "प्रस्तोतर्यादेवताप्रस्तावमन्वायत्ते"ति 'प्रस्तुत्य-कतमासादेवतेति प्राण' इति होवाच । सर्वाणिह वा इमानिभूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति । प्राणमभ्युज्जिहते । सैषादेवताप्रस्तावमन्वायत्तातां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसिमुधातेव्यपति-ष्यिदती"ति । अत्र उद्गीतिवयोक्तप्राणशब्दस्य प्राणवायुः परमेश्वरोवेतिसंशयः । तदुभय-छिज्जविधिदर्शनात् । "प्राणबन्धनं हि सौम्यमनः प्राणस्य प्राणं । सर्वाणि वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति । प्राणमभ्युज्जहत''इति । "प्राणाध्येव खिल्वमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्ती''ति । "नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । न वाचारं विजिज्ञासीत । वक्तारं विन्यात् । प्राणएव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्येत्था-पयति''। "यदावै पुरुषं स्विपित । तत्प्राणस्ततिर्दिवागप्येति । प्राणश्चिक्षः प्राणं श्रोत्रं प्राणं भनस्सयदाबुध्यते । जीवः प्राणादेवाथपुनर्जायन्ती''ति । प्रात्यक्षिक श्रुतिशतेन भूतप्राण-

वायोरेवसर्वकारणत्व सर्वाधिकत्व व्यवस्थापनात् । श्रुतिस्मृतिपुराणशतेषु प्राणशब्दस्य भूत वायुपरत्विनिर्देशदर्शनात् । तस्यैव साक्षात्परब्रह्मत्विमिति चेदुच्यते । प्राणशब्देनात्र षट्स्थला-त्मक परिशवएव व्याचक्षते । पूर्ववदत्रापि परिशविलक्षवाहुल्य दर्शनात् । उत परिशव-धर्माविच्छित्र भूतसंदेशनोद्दमनकर्मत्वं वाक्यविशेषेण दृश्यते । ''यथावैपुरुषः स्वपति । प्राणं तिर्द्ववागण्ये''ति । वाक्ये सर्वव्यापारग्रन्य सुपुप्तिदशायां प्राणव्यापारसद्भाविष पुरुषव्यापार-दर्शनात् । अचेतनस्य प्राणस्य जाव्यद्वस्थायां सर्वेन्द्रियनियामकत्वं सुपुप्तो कारणशरीरानु-प्रवेशत्वं सर्वथा नसंभवित । तस्मात्प्राणशब्दस्य परमिशवपरत्वं निष्प्रत्यूहं । तथाकैवल्ये । ''उमासद्दायं परमेश्वरं प्रभुमि''त्यारभ्य । ''सएवविष्णुस्सप्राणस्यकालोग्निस्सचन्द्रमा'' इत्यादिना सर्वात्मकत्वं परमिशवस्यैव निर्देशात् । प्राणशब्देनात्र नेतरः । अन्तस्तद्धमीप-देशादि''त्यनेन । परिशवस्य ब्रह्मणस्सर्वान्तरत्वेन महालिङ्गात्मकत्वं प्रसाध्य । आकाशस्त-छिङ्गादित्यनेन तस्यैवाकाशान्तरत्वेन प्रसादिलङ्गत्वं निर्दिश्य । ''अतप्वप्राण''इति स्त्रे तस्यै प्राणश्चितिक चरिलङ्गत्वमुपदिश्य । पुनस्स्त्रत्रयेण शिवलिङ्ग गुरुलिङ्गाचारिलङ्गानि दर्शयिते ॥

॥ ज्योतिरधिकरणम् ॥९॥

सु ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

छान्दोग्ये श्रुयतेऽस्यविषयः। "अथ यदन्तः परोदिव्यो ज्योतिर्दीप्यते। विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्वदं वाव(त)दत् । यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषज्योति''रिति । अत्रज्योतिइशब्देन वैश्वानरसूर्यचन्द्रादि देवतान्तरोव । प्रभाकरादि स्थूलसूक्ष्मचिदचि-त्प्रपंचप्रकाशक परमेश्वरोवेति विषयः । तदुभयविधिकङ्गवाहुल्यात् । तथापि । सूर्यचन्द्रादि-ज्योतिषां ज्योतिस्त्वं युक्तं । तमोनिवारकत्वदर्शनात् । आदिल्यादिज्योतिस्तथादीप्यत इति ज्योतिरशब्देन प्रभाकरादि तेजोनिर्देशाच । निर्विशेषस्य शिवलिङ्गात्मकस्य परव्रह्मणः न मुख्यत्वेन दीप्यत्वं संभवति । श्रत्युक्तद्युमर्यादायास्तेषामेव सिद्धत्वात् । सर्वात्मकस्य सर्वाधिष्ठानस्य सर्वकारणस्य सर्वथाद्युमर्यादाविरोधात् । पूर्वोक्तमेवसमञ्जसं । नतु ''परोदिन्योज्योतिर्दाप्यत'' इति वाक्ये परंज्योतिर्व्यपदेशात्कार्यभूतज्योतिषां प्रयोजना-भावात् । सर्वव्यापकतया ब्रह्मणः द्युमर्यादावत्वं समञ्जसत्वात् भक्तोपासनाप्रयोजनत्वाच त्रिवृत्कृतज्योतिः परत्वं न व्यपद्दिश्यत इतिचेन्न । "अग्निरप्नेप्रथमोदेवतानां "। "असा-वादित्योब्रह्मे" त्यादि श्रतिषु वैश्वानराद्युपासनस्य सप्रयोजनत्वेन दर्शनात् तासां "त्रिवृतं त्रिवृतमेकांकरवाणी"ति श्रुतौ त्रिवृत्कृतज्योतिषोह्यखण्डत्वदर्शनाह्रोके व्योमान्तरत्वं तस्यैव मुख्यत्वान्नान्यार्थकत्वं । सर्वत्र प्रकाशमानस्य वैश्वानरादिज्योतिषः परिद्व्यशब्दौमुसुसूपास-नार्थमुपदिष्टो । तस्मान्नांतरविशेषविरोधः । सर्वाधिष्ठानस्य शिवलिङ्गात्मकस्य प्रव्रह्मणः प्रादेशमात्रविशेषकल्पनायोगात् । "सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषुठोकेष्वि"ति प्रदेशविशेषकल्प<mark>ना</mark> श्रुतिः कार्यरूपवेश्वानरादिज्योतिः परत्वमेव निर्दिशति ।

ननु "इदं वावतद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योति' रिति कौंक्षेये " ज्योतिः परंज्योतिः पर्रज्योतिः पर्रज्योतिः पर्रज्योतिः पर्रज्योतिः पर्रमात्मिन्ने परमात्मैनोपदेशयि । परमात्मैनोपदेशयि । परमात्मेनोपदेशयि । परमात्मेनोपदेशयि । परमात्मेनोपदेशयि । सारूप्यमात्रमन्नोपदिश्यते । किंच । यथा "तस्य भूरितिशिरः । एकं हि शिरः । एकंमेन्नतदक्षर " मिति श्रुतौ सान्यवत्वी । पदेशात् । कौंक्षेयस्य तेजसः प्राकृततेजः परत्नं निष्प्रत्यूहं । उत । "तस्यैषादिः । तस्यैषाश्रुति "

रितिच। "तदेवदृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत। चक्कुष्यश्रुतोभवती''ति च। चौष्ण्यघोषद्र्शनश्रवणादि धर्माणां परमशिवपरत्वासंभवात्। अथ वा परोदिव्योज्योतिरिति वाक्ये
पुरुषान्तर्वर्तित्वेन निर्दिद्यमान जाठराग्निर्वा स्यात्। सर्वदा परमेश्वरपक्षो निवधीयत इति
चेदत्रोच्यते॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात्। अत्र ज्योतिश्चरव्देन शिवालिङ्गात्मकष्ट्स्श्रल्ल् ब्रह्मैवव्यपदिद्यते। कस्माच्चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः। "एतावानस्य महिमा।
ततो ज्यायां श्वपुरुषः। पादोऽस्य विश्वाभूतानि। त्रिपादस्यामृतंदिवी''ति। पूर्वस्मिन्वाक्येपादोस्यिविश्वाभूतानीत्यनेनज्योतिषः परमशिवस्य एकांशतया विश्वाभूतात्मक कार्यविभूतिवर्याचक्षते। "त्रिपादस्यामृतंदिवी''त्यनेनचतुष्पादस्येत्यत्र। त्रिपादामृतं द्युसम्बान्धिरूपं नित्येश्वर्यकारणविभूतिनिर्दिश्यते। द्युशब्दस्याकाशवाचित्यात् "परोदिवोज्योति"रिति आकाशान्तवर्तित्वं सूर्योदीनां संभवत्वेपि निरितशयदीप्तिमत्वासंभवात्। तत्परिश्रहे प्रकृतहननाप्रकृतप्रिक्तयादेषप्रसङ्गात्। अतो ज्योतिश्चर्यदिश्चते। तिस्वभान्तमनुभातिसर्वं तस्यभासा
सर्वमिदं विभाति''। "हिरण्मये परेकोशे विरजं ब्रह्मनिष्कलं। तच्छुश्चंज्योतिषांज्योतिस्तत्तदात्मविदेशिवदुः। तदेवोज्योतिषांज्योतिरायुषो(ही)पासतेऽमृतं''इत्यादि श्रुतिशतेन परमशिवस्यैव परंज्योतित्वव्यवस्थापनात्।

किंच । शाण्डिल्यविद्यायां परंज्योतिस्खरूपत्वं परमेश्वरस्योपिद्दयते । कार्य-ज्योतिषिद्युमर्यादत्वसंभवेप्यस्य ब्रह्मप्रकरणत्वाज्ञाठरामिस्र्यादिपरिच्छिन्नकार्यज्योतिषां सर्व-द्युसंबिद्यत्वं सर्वान्तरत्वं सर्वदानसंभवित । नतु । "येन स्र्यंस्तपितिजसेद्धः" इति श्रुत्या च्छुर्याहकप्रत्यक्षज्योतिष्येवज्योतिदशब्दोद्यनुवर्तत इति चेन्न । तथाविनिगमका-भावात् । "वाचेवायं ज्योतिषास्ते मनोज्योतिर्जुषतािम"ल्यादौ तदितरत्रािप प्रयोगदर्श-नात् । यत्स्थूलस्क्षमचिदचित्प्रपञ्चावभासं तत् ज्योतिर्वाक्येन बोध्यते । निरवयवस्यािप परब्रह्मणः भक्तोपासनार्थं हृदयादिप्रदेशेषुसावयवत्वोपासनं न विरुध्यते । तदुभयमिप ब्रह्मणस्त्राभाविकत्वात् "द्वावतौब्रह्मणोरूपावि"ति श्रुतिदर्शनात् । किंच । "हृत्युण्डरीकं विरुजं विशुद्ध"मित्यादिना हृदयपुण्डरीकं प्रदर्श्य "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं निल्कण्टं प्रशान्तं । ध्यात्वा मुनिर्गच्छिति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्" । इत्यन्तेन सावयवपरमेश्वरोपासनस्य निरवयवसाक्षिचेतन्यप्रापकत्वोपदेशात् । कोशेय-श्रुतिविहितज्योतिः प्रतीकोपासनमप्यविरुद्धं । उत । जाठराग्निस्र्यादीनां पादचतुष्ट-यत्वादिशनात्परमेश्वरपरत्वे श्रुत्युक्त यावद्धमसंभवाज्ज्योतिदशच्दस्य तत्परत्वे निष्प्रत्रूहं ।

"गायत्रीवा इदं सर्वामि"ति श्रुतौ सर्वात्मकत्वं पादचतुष्टयत्वं गायत्रीदेवताया दर्शनात् । तदेवात्र ज्योतिदशब्देन व्यपदिदयते इत्याशङ्कय निराकरोति ॥

सू ॥ छंदोभिधानान्नेतिचेन्न तथाचेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनं ॥२६॥

पूर्वस्त्रे ज्योतिरशब्देन शिवलिङ्गाख्यं परब्रह्मप्रसाध्य परमशिवविमर्शशक्यात्मक-गायत्रीवाक्यद्वारा गुरुलिङ्गमुपिदशित । ''गायत्रीवाइदं श्सर्विमि''ति गायत्रीमुपकम्य तामेव भूतपृथिवी शरीरहृदयवाक्पाणिभेदैर्व्याख्याय ''सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतहचाभ्य-नूक्तं तावानस्यमिहमे '' त्यादिना तस्यास्सर्वात्मकत्वादि धर्माशिर्दिश्य ''यद्वै तद्रद्वेति'' छंदसः

वद्मशब्दव्यवस्थापनात्पूर्वं सूत्रोक्तपरमाशेव एवात्र नव्यपदिश्यत इति चेन । तथा चेतोपर्णनिगदात् । चेतोर्पणस्य चित्तविक्षेपस्य निगदात् कथनात् । गायत्रीशब्देनात्र निहिछन्दोमात्र गायत्र्युपदिइयते । छन्दोमात्र गायत्र्यास्सर्वात्मकत्वा संभवात् । उत । परमशिवस्यैव गायत्रीचेतोर्पणमिह निगम्यते । ब्रह्मणः परशिवस्य गायत्रीसादृश्यादु-सन्धानं फलायोपदिश्यत इत्यर्थः संभवतिच । ''पादोऽस्यविश्वाभूतानि त्रिपा<mark>दस्या</mark>-मृतं दिवी"ति । चतुष्पदोत्रद्वाणश्च तुष्पदगायत्र्यासादद्यं । चतुष्पदागायत्रीति क्रिचिदद्यते। तद्यथा तथाहिदर्शनं । अन्यत्रापि बाह्याभ्यन्तरेषु दहरपुण्डरीकसूर्याक्ष्यादिस्थानेषु सावयवत्वेन लिङ्गरूपेण अण्वादिरूपेण च परत्रद्योपासनं दृश्यते इति दृशनं दृष्टमिति भावः । कैवल्ये । " इत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धमि" त्यारम्य इदयपुण्डरीकं परमात्मस्थान-त्वेन निरूप्य। " उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलाचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं । ध्यात्वे" त्यादिना परमेश्वरस्य सावयवात्मकं रूपं मुमुक्षुणां ध्येयमिति निरूपितं । यजुङ्शास्त्रायां । "निधनपतयेनमः" इत्यारभ्य । " एतत्सामस्य सूर्यस्य सर्विलिङ्गं स्थापयित पाणिमन्तं प्रतिपदं नमस्कार-पवित्रीम''त्यन्तं लिङ्गस्य परब्रह्मात्मकत्वे सर्वेहपास्यत्वप्रकटनाय पूर्वकं श्रुतिर्हिप्रतिपादयति । अतिर्श्वाविक्षाराधनमि श्रोत्रिये वैदिकं ब्रीह्मणैरवश्यं कर्तव्यं। "अणारणायान्महतामहीयानात्मा गुहायां निहितोस्य जन्तोः"। "तमकतु-मि''त्यादिना अणुरूपोपासनमपि परमेश्वरस्य बहुधाऽन्यत्र दृष्टं । तस्मात् "गायत्री वाइदं सर्विमिति '' श्रुतौ नत्वक्षराविच्छिन्नमात्र गायत्र्यासर्वात्मकत्वमुपिद्यते । ततो गायत्र्यवच्छिन्नजगत्कारणं ब्रह्म तदिहसर्वमिति व्यपदिइयते ॥

॥ गायत्रीविचारः ॥

ननु । "योदेवस्सविताऽस्माकं धियोधर्मार्थगोचराः । प्रेरयेदस्य यद्भर्गस्तद्वरेण्य-मुपास्महे '' । इतिस्मृतौ तस्यास्सूर्य प्रतिपादकत्वदर्शनात्कथं शिवप्रतिपादकत्वमितिचेन । भगंशब्दस्य तेजिस प्रयोगस्य काप्यदर्शनात् । "हरस्मरहरोभगं " इति नैघण्टिक-वशाद्धर्गपदस्य शिवे रूढत्वात् । स्वितुर्वरेण्यामिति सूर्यादिदेवतात्वस्य "आसत्येनाप्ति दूतं कहुद्राये''त्यादि प्रहयज्ञे बोधायनोक्तस्य विवक्षितत्वात् । बरेण्यपदस्य सम्ब-निधकत्वेन संवानिधसाकांक्षितत्वात् । सन्निहितेन सवितृपदेन जनितान्वयबोधक त्वात् । यच्छब्द्स्यापि विशेषणपदत्वेन समानिलङ्गविभक्तिवचन विशेषस्य साकाङ्श्रत्वात् । भर्गपदस्य ताद्दशत्वेन तदन्वययोग्यत्वात् । तत्र नपुंसकस्य छान्दसत्वात् । योभर्गः सःधियः धर्मादिगोचराः प्रेरयेत् । ''सवितुर्वरेण्यं तद्धीमही''ति वाक्यान्वयासंभवात् । अन्यथा यच्छब्दस्य विशेष्याध्याहरं विना अन्वयादध्याहारस्य च जघन्यत्वादस्य स्यतेजः परत्वे ब्रह्मविद्यात्वाभावाद्वरेण्यपदेन ब्रह्मतेजोलाभे षष्ट्यन्तसवितृपद्विरोधात् । अधि-ष्टानत्वविवक्षायां अधिकरणस्य उपयुक्तत्वादन्यत्वाभावेन शेषषष्ट्रवापि संग्रहाभावात् सप्तम्यन्तेन सवितृपरा न मन्त्रः । किन्तु तद्धिदेव शिवपरः । तस्यैव अनादिप्रज्ञाप्रेरकन्त्र त्वात् । तदुक्तं मन्त्रोपनिषदि । "यदातमस्तं नदिवानरात्रिर्नसन्नचासिन्छवएव केवलः । तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञातदस्मात्प्रस्तापुराणी'' । गीतासु च । "तमेवमार्धं पुरुषं प्रवास प्रस्तापुराणी'' । गीतासु च । "तमेवमार्धं प्रवीः प्रपद्मे यतःप्रवृत्तिः प्रस्तापुराणी''ति स्मृतिवाक्यार्थस्तु । सबिता षूञ्प्रसव इति धातीः

सकलप्राणिजनको । दीन्यत इति देवः । सकलपापभञ्जकत्वाद्भगी हरः । अस्माकं धियोबुद्धीः धर्मादिगोचराः प्रेरयतु । यस्यभर्गस्य वरेण्यं विश्वाधिकं यत्स्वरूपं हिरण्मयं '' यएषोन्तरादिसे हिरण्मयः पुरुषः ''। ''असो योवसर्पति नीलग्रीवो विलोहित'' इति श्रुतेश्वनीलग्रीवादिविशिष्टमुपास्महे इति । तदुक्तं कूर्मेन्यासगीतासु न्यासेन । "प्रपश्च-तत्परं तत्त्वं वरेण्यं सवितुदिशवं । प्रपद्ये त्वां विरूपाक्षं भूभ्वस्खखरूपिणमि''ति । सच सवितपदरूढित्यागदोषः मन्त्रपदरूढित्यागापेक्षया स्मृतिवाक्यस्थपदरूढित्यागस्य श्वाध्य-त्वात् । तत्पक्षे मन्त्रस्थसवितृपद् रूढिलक्षणं ब्रह्मविद्यात्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् । ससंबन्धि-वेरण्यपदस्य अविवक्षितार्थत्वं तत्पक्षे श्रुतिस्मृत्योस्समानमित्येको दोषः । अत्र केचि-द्वायत्रीमन्त्रस्थपदानामेवं पदयोजनां कुर्वन्ति । देवस्य दीप्यमानस्य सवित्रस्त्र्यस्य मध्ये योभर्गः परमशिवः नः अस्माकं धियोः धर्मादिगोचराबुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयतु । वरेण्यं वरणीय मुपासनीयमिल्यर्थः । ब्रह्म धीमहि ध्यायेमहील्यन्वयो बोध्यः । अत्र स-वितुर्मध्य इति मध्यपदमध्याहर्तव्यं । श्रुत्यन्तरे तथा दर्शनात् । "एषोन्तरादित्योहिरण्मयः पुरुषाे दृश्यत'' इत्यादि । अपरे । प्रभाकरस्यापि शिवाेपासकत्वमत्र मन्त्रे व्याचक्षन्ते । यो भर्गः परमशिवः, नोस्माकं धियः धर्मादिगोचराशेमुषीः प्रचोदयात् । प्रेरयेत् । तत् तमित्यर्थः । छान्दसत्वान्नदोषः सवितुस्सूर्यस्य वरेण्यं वरणीयं उपास्यमित्यर्थः । परिशवं धीमिहि ध्याये-महि । ''आत्मवान् कोजितकोधो द्युतिमान्कोनसूयकः। एतदिच्छाम्यहं श्रोतु''मिलादि रामा-यणादिषु लिङ्गव्यत्ययस्य दृष्टत्वात्। प्रभुसम्मित वेदलिङ्गव्यत्यय वचनव्यत्ययादीनां किस्वक्त-व्यम् । अन्ये केचित् । "रूढिर्योगमपहरतीति न्याय" मुल्लङ्घ्य रूढ्या अकुण्ठितशक्तिकं मूक-शब्दतुल्यं योगमाश्रित्य शिवपदमीश्वरेरूढं भर्गपदं । अशिवे अपरमेश्वरे वर्णयन्ति । गोपङ्क-जादिशब्दानां खरशैवालादि वाचकवत् । अन्यथार्थान्तरकल्पने गायत्रयुपासनायाः विपरीत-फलापत्तेः । किंच । ''यथेन्द्रशत्रुस्खरते।पराधादि''तिवत्खरभङ्गप्रसङ्गः स्यात् । तदुक्तं चतुर्वेद-वेदान्तभाष्यकारेण हरदत्ताचार्येण । "श्रीकण्ठभर्गपदमप्यनघं तवाद्यं तेजःपरं भवति चेष्द्रव-माद्युदात्तं । तस्माददन्त इति कोशवशादवैमि मार्ताण्डमण्डलगतिशवएव नान्यः''हे श्रीकण्ठ तव अन्धं पापरहितमाद्यं भगपदमपि तेजःपरंभवति चेत् । भगोदेवस्यति आद्युदात्तं ध्रवं किल । तत्प्रेरकोदात्तत्वेसति शिष्टखरेण भकारात्पर गकारस्यानुदात्तत्वेन श्रूयमाणखरभङ्गापत्तः । भर्गशब्दस्य अकारान्तत्वेतु भकारात्पराकारस्यानुदात्तत्वेसति शिष्टखरेणानुदात्तत्वे उदात्तस्य परानुदात्तस्य खरितत्वेच श्रूयमाणखरस्सिद्धः । तस्माददन्तइति । तस्मा" दुदात्तकारणाददन्त " इति कोशवशादभिधानशास्त्रादवैमि । अतो मार्ताण्डमण्डलगतिशवएव ॥

किंच मैलावरुणशाखायां भर्गो देवस्य धीमहि । "सवितावैदेवः योऽस्य भर्गाख्या चिन्तयामी''ति तत्रैव मैत्रावरुण शाखायां। "एषरुद्ध भर्गाख्यो ब्रह्मवादिनो वदन्ती''ति श्रुख्यन्तरेपि । "कस्सविता । का सा गायत्री''ति प्रश्नमुपकम्य । "तस्यैषः प्रथमः पादः'' । "द्वितीयोपादो भर्गमयः'' । इत्यत्राप्यदंत एव बोध्यते । तस्मात्प्रात्यक्षिक सर्वश्रुतिविरुद्ध-योदेवस्सवितास्माकमिति साङ्ख्यस्मृतिस्तु सूर्यपरत्वेपि मुख्यवृत्त्यापरशिवबोधिकेति न दोषः । तदिप साङ्ख्यस्मृतित्वात्तान्तिकपरिप्राद्धैव । किंच । "भर्गोदेवस्य रुद्धात्मने शिखायैवषद्" इत्यादौ तत्प्रकरणे परिशवपरत्वं स्पष्टमुक्तं । ननु "सर्वदेवनमस्कारः केशवं

प्रतिगच्छती''त्यादौ नारायणस्य सर्वदेवताधिपतित्वीदर्शनात् भर्गपदवाच्यत्वं तस्यैवेतिचेन्न । "पंचशीर्षीपनयने विनियोग" इति । सम्ध्यावन्दनस्य पंचर्शार्षविशिष्टे उपनयने उपरिनयनं यस्य तस्मिन् त्रिलोचने परमशिवे विनियोग दर्शनात् । तदुपक्रमे परमेश्वरप्रीत्यर्थमिति तदुद्देशविन्यासात् । किंच गायत्र्यात्मकशाक्तिस्तु परमशिवाभिन्नशक्तित्वात्परमश्वरधर्माणा-मत्र भूयस्त्वाच भर्गशब्दवाच्या नेतरः । किंच "सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छती"ति स्मृतिरिप साङ्क्ष्यस्मृतिप्रकरणपठितत्वाचाज्ञीकरणीया । स्मृत्यनवकाशाधिकरणे भगवता व्यासेन निराकृतत्वात् । विनियोगानुसारेणार्थगौरवं युक्तं । तद्भिन्नदेवतान्तरपरत्वे "मुक्ता विदुमेहमनीलधवलच्छायमुंखस्त्रयक्षणैर्युक्तामिनदुनिवद्धरत्नमकुटां तत्त्वार्थवर्णात्मकां । गाय<mark>त्री</mark> वरदाभयांकुशकशाश्चाभ्रं कपालं गदां शङ्खंचक्रमथारविन्दयुगलं हस्तैर्वहन्तीं भजें'ति गायत्रीध्यान श्लोकविरोधो दुर्निवारः । गायत्र्या भर्गपद्वाच्यत्वे सावित्रीति कृतः प्रसिद्धिरिति चेत् । सवितृपदप्रयोगात् प्रभाकरस्यापि शिवात्मकत्वं "असायोवसर्पता" त्यादिना पूर्वमेवोक्तं । " स्तोमं वो अद्यरद्रायसि क्रसेक्षयद्वीराय नमसाविधिष्टना" । इति सामश्रुती सर्वदेवता-नमस्कारस्तेत्रयोः परशिवपरत्वेन निर्देशात् । "सएव विष्णुस्सप्राण" इति केवल्ये सर्वा-त्मकत्वं तस्यैवोषदेशाच नमस्काराधिपतित्वं नारायणस्य नोचेच्छ्रतिविराधप्रसङ्गः। श्रीत-विधेर्वलीयस्त्वात् । लोके अमात्यादि समर्पितद्रव्याधिपतित्वं प्रमोरेवदृश्येत । तद्वन्नमस्का-राधिपतित्वं शिवस्येव निष्प्रत्यूहं । ''उपनयने विनियोग'' इत्यत्र केचित् । उपस्रत्या-नयति प्रापयतीत्यर्थान्तरं कल्पयन्ति । तदसङ्गतं । पूर्वेवाक्ये पंचर्शार्प इति । तदुत्तरत्र "नेत्रत्रयायवीषडि" त्यनन्यसाधारणधर्म श्रवणात् । गायत्री प्रकरण भर्गशब्दस्य ह्यात्म-कत्वं अदंतत्वं च श्रीतसम्मतं । तस्माद्गायत्री प्रतिपाद्यत्वं द्युसंबन्धित्वं तस्यैवासिद्धं एवं गायत्रीप्रतिपाद्यत्वेन गुरुलिङ्गात्मकत्वं परमेश्वरस्य प्रसाध्य तद्वदाचारलिङ्गात्मकत्वं स्त्रान्तरेणाह ॥

स् ॥ भूतादिपाद ब्यपदेशोपपत्तेश्चेवं ॥ २० ॥

अत्र गायत्रीवाक्योपदिष्ट गुरुलिङ्गात्मकपरशिवएवाचारलिङ्गात्मकत्वेन व्यवह्वीयते । कुतः। भूतादिपाद्व्यपदेशोपपत्तेः नह्यक्षरसन्निवेशात्मकगायत्र्याः भूतादिपाद्व्यपदेशोपपत्ति-रुपपद्यते । ''तेवा एते पञ्चब्रह्मपुरुषा'' इति श्रुतिः । पूर्वं परब्रह्मणशिवस्य प्रकरणत्वेन सङ्गच्छते । तद्यथा गायत्र्यात्मकस्य परिशवस्य हृदयपुण्डरीकावच्छिन्न उपासनाङ्गत्वेन '' महोक्यार्कि " सद्योजातादि पंचत्रह्मव्यूह्विध्यर्थं ''। "तस्य वा एतस्य हृदयस्य पंचदेवसुष्(र)य " इत्यादिवाक्यं तत्र "तेवा एतपंचब्रह्मपुरुषा ''इति श्रुतं । तथाचीपासनाङ्गानां सद्योजातादि-पंचब्रह्मपुरुषाणां दहरपुण्डरीकमुषिरेषु स्थितानां पंचब्रह्मत्वोक्तेः । दहरिच्छेद्रेष्विप तेषां परब्रह्मसम्बन्धोवगम्यते । पंचप्राण पंचभूताधिदेवसद्योजातादि पंचब्रह्मव्यूहेभ्यः पर्वित परिश्व इत्युत्त्यते । स एव पशुपाशिवमोचनस्सर्वीपास्यः । गायत्रीमात्रपरत्वे तद्भानां पंचबह्याणां ब्रह्मात्मकत्व विरोधो दुर्निवारः । तस्माद्दरसुषिरेषु पंचब्रह्मसम्बन्धात्तत्रस्थ-परमशिवसम्बन्धसद्भावात् । पंचब्रह्मपुरुषश्रुत्युपपत्तिः । हृदयपुण्डरीकस्य प्राग्दक्षिणपश्चिमोत्तरोध्वं मुखस्थाः सद्योजातादि पंचब्रह्मपुरुषश्चत्याः । तस्माद्रायत्रीवाक्ये ब्रह्मेव प्रतिपाद्यते । ज्योतिर्वाक्ये द्युसम्बन्धात्तदेव प्रत्यभिज्ञायतइति सिद्धं । भूतादीनां पादा- नामवयवानां व्यपदेशश्च ब्रह्मण्येवोपपत्तेरुपपन्नत्वाच । एवं गायत्रीशब्देन गायत्र्यविच्छन-ब्रह्मैवोच्यत इति स्त्रार्थः ।

ननु । "पादोस्य विश्वा (सर्वा) भृतानि । त्रिपादस्यामृतंदिवी"ति पुरुषस्केषि भृतादिपादचतुष्टयत्वं नारायणस्य व्यपदेशात् । तस्मिन्निष द्युसम्बन्धित्व बोतनात् । "एता (वेदा)हमेतं
पुरुषं महान्तिम" त्यादिना तस्यैवतमः परत्व निर्देशात् । "नान्यःपन्थाविद्यतेऽयनायेत्या"
दिना तज्ज्ञानमेव मोक्षकारणमित्युपदेशाच्च । तत्परत्वेन युक्तं । ननु "पुरुषो वै रुद्र"दृत्यादौ
रुद्रस्यापि पुरुषशब्द्वयपदेशात्तत्परत्वं किं नस्यादिति चेन्न । "हिश्चिते लक्ष्मीश्वपत्न्यो अहोरात्रेपार्श्व"इति वाक्ये अनितरसाधारण लक्ष्मीपतित्वलिङ्गात् । छान्दोग्यन्नाह्मणे "इदं
विष्णुःपक्षस्तविष्णुः प्रकाव्यमुशसेवन्नुवाण" इति "वाराहमन्त्यं पुरुषं व्रतेतदि"तिच ।
"एषा वैष्णवीनामसंहिता एतां प्रयुज्ञन्विष्णुं प्रीणाती"ति वैष्णवसंहितानिर्देशेन अथर्वणाप्टादशमहाशान्तिषु तत्तद्देवत्वमन्त्विनियोजनावसरे "वैष्णव्यां पुरुषस्क्तिमि"ति वैष्णव्यां
शान्तौ विनियोजनेन शौनकवोधायनादिस्मृतिषु बहुधा नारायणसमाराधने विनियोजनेन
च । विष्णुपुराणादि पुरुषस्क्तार्थप्रिक्रयाया नारायणस्तुतिदर्शनेन तद्धप्रकाशक छान्दोग्यस्यापि तत्परत्वमेवेतिचेदुच्यते ॥ उपक्रमोपसंहारादिषड्विधलिङ्गः पुरुषस्क्तमिणे शिवैकपरत्वेन निर्दिश्यते "पुरुषो वे रुद्रः" । "पुरुषं कृष्णपिङ्गलं" । "पुरातनोहं पुरुषोहमीश"
इत्यादि श्रुतिशतेन पुरुष शब्दस्य शिवपरत्वेन व्यवस्थापनात् । तत्रैशानपदस्य शिवेरुद्रत्वाच । किंच शिव केशवयोः पुरुषत्वं प्रकृतित्वं श्रुतिस्मृतिपुराणागमिसिद्धं ॥

सामाम्रायरुद्रसूक्ते । ''एकैवशक्तिः परमेश्वरस्य प्रयोजनार्थाय चतुर्विधाभूत् । भोगेभवानी पुरुषेषु विष्णुः क्रोधे च कालीसमेरचदुर्गे''ति । आदिस्यपुराणे विष्णुंप्रति शिव-वचनं । ''प्रकृतिस्त्वं सुरश्रेष्ठ पुरुषोऽहं न संशयः । त्वन्मयं मन्मयं सर्वमव्यक्तपुरुषात्मक-मि''ति । स्कान्दे । "पुरुषोनामसंपूर्णस्साम्बमूर्तिस्सनातनः । वासुदेवः पराशक्तिरे"ति वेदेप्रपंचितं इति । गीतायां "वासुदेवः पराप्रकृति"रिति । "प्रकृतिः परमोविष्णुः पुरुषः परम-हिशव'' इति कूर्मे । किंच । शिवरहस्यखण्डान्तर्भूतासुरकाण्डादिषु । नारायणस्य स्त्रीरूपत्वं पुरुषत्वं शिवस्य तयोःशाक्तभैरवविधातृणामुत्पत्तिश्च बहुधा प्रपश्चितं । अतः ''सहस्रशीर्षा-पुरुष''इत्युपक्रमवाक्यस्थपुरुषशब्दस्य शिवपरत्वं । ''यज्ञेन यज्ञमयजन्त्' इति मध्यगतवा-क्येन तत्परत्वमेवाभिधीयते । "यज्ञो वै विष्णुरिति " श्रुतौ नारायणस्य यज्ञात्मकत्वनिर्देशा-यज्ञेन यज्ञवाच्य विष्ण्वात्मक पश्वाद्युपकरणेन यज्ञं परिश्ववाराधनात्मक सवनं देवाब्रह्माद्यः अयजन्त । यजन्तीत्यर्थः । "आवोराजानमध्वरस्य होतारं रुद्धं ''। इति श्रुतौ यज्ञेश्वरत्वं परमेश्वरस्यैव स्पष्टं दर्शितं । ऋग्वेदेपि । ''गाधपतिं मेधपतिं रुद्रं जलामिष''मिल्यादिना स्पष्टमुक्तं । तथा सृतसंहितायां । ''यज्ञरूपं महाविष्णुं यज्ञे पश्यन्ति ये द्विजाः । प्राधा-न्येन महादेवो यज्ञदेवो नचापरः । इति ज्ञात्वा यजन्ते ये ते वै विज्ञानमाप्नुयुः''। अतएव परमेश्वराष्ट्रमूर्तीनां यज्वनः एकम्तित्वं निर्दिष्टं । नृसिंहपुराणे ''वियज्ज्वलनभूवायु चन्द्र-सूर्योदकानिच । दीक्षितश्चेतिगौरीश तवाष्टतनवःकमात्" । किंच । यज्ञकर्तृत्व यज्ञभोक्तृत्व-यज्ञपतित्वादिकं तस्यैव । याव द्वैदिकाग्निहोत्रकर्मणां रुद्रशेषत्वेनैव दर्शनात् । अष्टमूर्तेः परमिश्वरस्य वहेरेकांगत्वात् । अन्तर्यामित्वेन वहिमण्डले परमिश्वरसद्भावात् । नेतरस्याग्नि-

होत्रादि सर्वकर्मशेषत्वं । यजुर्वेदे । "रुद्रो वा एषयद्ग्रिस्तस्यैतेतनुवै।घोरान्याशिवान्येति" "यो रुद्रो अमी ये। अप्सु य ओषधीष्विति " । तथाच स्मृती । "अमी ज्वालायुतंरुद्रं विह-मण्डलमध्यगं । ध्यायेत्कलादशयुतं शक्तिस्यस्तिकधारिणमि''ति । रुद्रस्य वहवात्मकत्ववहि-मण्डलान्तर्यामित्वदर्शनात् । किंच । यागीय पुरोडाशादिद्रव्याणि देवाः शिवानुज्ञया पश्चा<mark>लम्भन</mark>ं कृत्वा शिवार्पित शेपमेव भुजन्ति । तथा यजुर्वेदे । "इमं पशुं पशुपत ते अद्य बधाम्यमे सुकृ-तस्य मध्ये । अनुमन्यस्व सुयजायजामजुष्टं देवानामिदमस्तुहव्यं " । इति । "अयं सोमः कपर्दिन'' इत्यादिषु बहुशः स्मरणात् । किंच । सामवेद प्रथममन्त्रे । " तपश्चते जपश्चते" त्युपक्रम्य । ''कर्माधिपतयेनम '' इत्यन्तं तत्र ''विरूपाक्षोसी''ति सर्ववैदिककर्माधिदैवत्वं पर-ब्रह्मणिश्ववस्य प्रसाध्य । "स्तुत्वा त्वां प्रपद्ये त्वयास्यृतिमदं करिष्यामि तस्ये समृध्यतां तस्मा-दुपपद्यतामि''त्यादी सकलवैदिककर्मणां ह्यानुज्ञयाकर्तव्यत्वेन विधिश्रवणात् । यज्ञादि सर्व-वैदिककर्मणां मुख्यदैवत्वं परमेश्वरस्यैव सिद्धं । किच श्रुत्यन्तरे । "आखुस्तेरुद्रपशुस्तं जुषखेषते रुद्रभागस्सहस्वस्राम्बिकया" इति । अस्यार्थः । आखुः आसमन्तात् खनतीत्याखुः महावराहरूपविष्णुः । हे रुद्र ते तुभ्यं पशुः । यागीयरूप पशुरभूत् । तं पशुं खझाप्राग-भावाभावसहजिसद्धानुस्यूतया अम्बिकया पार्वत्यासह जुपसं भुजस्व । ते तुभ्यं भागः यागभाग इत्यर्थः । तथा बृद्धशातातपे । "आखुरूपं महात्मानं हिरण्याक्षप्रभंजनं । यागीयं पशुरूपं तं महायज्ञवराहकं । पार्वत्यासह देवेश विश्वनाथ सदाशिव । जुषस्व कृपया विष्णुं शंखचकगदाधरं"इति । श्रवणादेषएवाभ्यासः । ''तं यज्ञं वर्हिषिप्रोक्षनपुरुषं जातमग्रतः । तेन देवा अयजन्त साध्याऋषयश्चये''त्यर्थवादः । अस्यार्थः । यज्ञं यज्ञपश्चात्मकविष्णुं वर्हिषि सवनेप्रोक्षन् आलम्भनार्थं सिञ्चन् अग्रतः स्टेष्टः पूर्वकालेजातं विद्यमानं पुरुषं रुद्रं तेन तत्पशुना देवाः ब्रह्माद्यः साध्याः ऋषयश्च आयजन्त यजन्त इत्यर्थः । स्कान्दे । "तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरमि''ति । तथा भागवत द्वितीयस्कन्धे । तद्वदुपदिष्टं । अतएव लोके आदिवराह इति प्रसिद्धं ॥

"आदिखवर्णं तमसः परस्तादि "खपूर्वता आदिखवर्णं हिरण्मयत्वं । तिद्धरण्मयत्वसन्तराधिकरणे स्पष्टमुक्तं । केवल्येपि । "उमासहायं" इलारम्य "तमसः परस्तात्" इल्यनतेन तमः परत्वं तस्यैव विवक्षितत्वात् । "तमेवं विद्वानमृत इहमवती"ति वाक्ये फलमुपिदिष्टं । अत्रामृतशब्दः जावालाद्युपनिषत्सु परिश्वपरत्वेन निर्दिष्टः । तस्माद्गतिसामान्यन्यायेन पड्विधिलिङ्गेः पुरुषस्क्तस्य परिश्वपरत्वमेव ज्ञेयं । किंच । सर्वात्मकस्य सहस्यशीर्षत्वं सहस्राक्षत्वं सहस्रपादत्वं सहस्रबाहुत्वं युक्तम् । "सहस्राक्षायमीद्धेषे सहस्राणि
सहस्रधा वाह्रोस्तव हेतयः" । इति रुद्रस्क्रत्या सहस्राक्षत्व सहस्रबाहुत्वादिकं रुद्रस्वेव
निर्दिष्टं । ननु "प्रजापतिश्वरतिगर्मे अन्तः" । इति श्रुतौ ब्रह्मजनकत्वं नारायणस्येव व्यपनिर्दिष्टं । ननु "प्रजापतिश्वरतिगर्मे अन्तः" । इति श्रुतौ ब्रह्मजनकत्वं नारायणस्येव व्यपदेशात् । "मोक्षमिच्छेजनार्दनात्" इति मोक्षप्रदायकत्वं तस्येव समुचितत्वात्कथं पुरुषस्क्रत्वदेशात् । "मोक्षमिच्छेजनार्दनात्" इति मोक्षप्रदायकत्वं तस्येव समुचितत्वात्कथं पुरुषस्क्रत्वप्रतिपाद्यत्वं शिवस्यितिचेच । "विश्वाधिको रुद्रोमहर्षिः । हिरण्यगर्भ जनयामास पूर्व"मिस्यादि
श्रुत्यन्तरेष्विप मुख्यवृत्त्या हिरण्यगर्भत्वं शिवस्येव व्यपदिश्यते । अथर्वशिखायां च । "श्रावएकोध्ययश्चित्वचक्ररस्सर्वमन्यत्परिखज्ये"ति शिवङ्गरत्व मुक्तिप्रदातृत्वमेवनान्यस्याशिवत्वात् ।
"तदाशिवमिवज्ञाय दुःखस्यन्तो भविष्यति । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्त-

साक्षिं तमसःपरस्तात् । ज्ञात्वा तन्मृत्युमखेति नान्यःपन्थाविमुक्तये'' । "तमीशानं पुरुषमीख्यं निचायोत्तारं शान्तिमखन्तमेति । तमात्मस्थं येतु पश्यन्ति धीरास्तेषां शान्ति-शाश्वतं नेतरेषां'' । इत्यादि श्रुतिषु शिवस्यैव मोक्षप्रदायकत्व प्रतिपादनात् । "गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपत्य'' इति यज्ञेश्वरे परमशिवे उपसंहारात् । पुरुषसूक्तं शिवसूक्तमिखवगम्यते । "रुद्रं पुरुषसूक्तं च जपेत्तिर्यक्तित्रपुण्ड्कः । रुद्रप्रीखर्थमनिशं वैदिकोवेदपारगं '' इति रुद्र-सूक्तसहपाठात् ।

नन " हीश्रते लक्ष्मीश्र पत्न्या"विति वाक्ये लक्ष्मीपतित्वासाधारणलिजस्योपसंहारे द्र्शनात् । उपक्रमवाक्यस्थ पुरुषशब्दस्यापि विष्णुपरत्वमेवेति चेन्न सामान्यशक्तयैव प्रयोगोपपत्तेः । "हीश्वते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रेपार्श्व" । इति वाक्यद्वयसिद्ध गङ्गापतित्व पार्वतीपतित्वं च शिवस्यैव घटते । तदुक्तं स्कान्दे ''हिमाद्रेरपतन्मौलौ गङ्गा रुद्रस्य वेगतः । तदीयभारसम्भ्रान्तो ह्यवादीत्तां सदाशिवः" । हीमतिर्भवनात्युचैर्वर्तस्व-प्राप्यमामिह । पुरुषं पुरुषश्रेष्ठं ब्रह्मविष्ण्वादिकारणम् । सा तं नत्वा महादेवं तदा-प्रमृतिभक्तितः । हियाजटासु मिलिता हीरितिप्रोच्यते बुधैः" । रुद्रयामले । ''तस्यां कम-ण्डलारूढा शक्तिमीहेश्वरीपरा । महालक्ष्मीतिविख्याताश्यामा सर्वमनोहरा । तस्मात्तेजःकणा-जाता लक्ष्मीवाक्कोटयःपुरा । शिवतेजस्समुद्भता हरिब्रह्मादिकोटयः । क्षीयन्ते पुनरेवैते तत्रया-नुगतास्सदा''। कूर्मे। ''ही शब्देनभवेद्गज्ञा सर्वपापप्रभंजनी । लक्ष्मीगौरीतिविख्याता महालक्ष्मीर्महेश्वरी । गङ्गालक्ष्मीपतित्वं च शिवस्य परमात्मनः । साधारणं त्रिलोकेषु प्रसिद्धं वेदचोदनात् । तस्मात्तदक्षिणः पार्श्वोद्यहस्साम्यं प्रपद्यते । वामभागस्तु तस्यैव देवीपार्श्व-तयासदा । रात्रिसादश्यमाप्रोति महादेवस्य ग्रूलिनः'' ॥ तथा स्कान्दे ॥ "हीरभ्रगासिर-दुभे शिवधर्मपत्न्यो गंगाच शैलतनयेति हिमाद्रिकन्या । गङ्गापतित्वमविसाधियतुं समर्धे-र्द्वेमातरादिगणनाथपदेन शास्त्रे''रिति । किंच । वाजसनेयके । "श्रीश्वते लक्ष्मीश्व पत्न्या-विति" पट्यत इति चेत् । किं तत्र श्रीशब्दस्यापि समानप्रकरणाम्नातहृ हेखात्वेन पर्यवसानात् । नच वैपरीत्यं शङ्कं । ही शब्दस्य कमलायां प्रयोगस्यादृष्ठत्वात् । श्रीशब्दस्य । "श्रियं लक्ष्मी-मीपलामस्विकां गां षष्टीं जयामिन्द्रसेंनेत्युदाहु"रिति । आयुष्यसूक्ते गौर्यां दष्टप्रयोगत्वात् । "हीश्वते"तिमन्त्रस्य ग्रहयज्ञे सामाद्यधीतायागौर्याः पूजायाविनियोगस्य समृत्पर्णवादिषूक्तत्वेन हीशब्दस्य गौरीपरत्वावर्यं भावाच । तस्मात्प्रथमश्रुतानुगुण्येन "लक्ष्मीश्चपत्नयावि"ति "तस्यां कमण्डलारूढा शक्तिर्माहेश्वरीपरा। महालक्ष्मीरितिख्याताइयामासर्वमनोहरा"। इति शिवपुराणोक्त शिवाङ्कस्थिताम्बिकलक्ष्मीपरत्वमेव सूक्तस्य नारायणपरत्वेन तत्पूजादि विनियोगेपि शिवपरत्वे वाधकं नास्त्यैवा ''अग्निर्मूर्धादिवः ककुत्पति''रित्यादि मन्त्राणा-मभिधानश्रुतिबलादामेयादीनामेव सतायहयशे तत्रत्याराधने तत्र दैवत्यमन्त्रविनियोगावसरे भौमादिपूजायां विनियोगस्य बहुशः तत्त्रीणनजपादौ विनियोगस्य च संप्रतिपत्तेः । अन्यथा " यजेत्पुरुषसूक्तेन धनदं विश्वरूपिणं । अथ नारायणाभ्यां वा पूजयेद्भक्तिमान्नरः"। इत्यादौ विनियोगस्यान्तरेणाप्यन्यतरत्वोपपत्तेः । लिङ्गपुराणेपि । '' द्यौर्मूर्धानं विभोस्तस्य खं नाभिः परमेष्टिनः । चन्द्रसूर्याप्रयोनेत्रं दिशक्श्रीत्रं पिनाकिनः। तदालोकामुखाद्वेदाः प्राणाद्वायुरजायत । वक्त्राद्धे ब्राह्मणाजाता ब्रह्माचभगवान्त्रभुः । इन्द्रविष्णूभुजाभ्यां च

क्षत्रियाश्चमहात्मनः । वैश्याश्चोरुप्रदेशेतु श्रुद्धाःपादात्पिनाकिनः'' । इति । भगवताबाद-रायणेन शिवपरत्वेन व्याख्यानात् । तद्वच्छान्दोग्येपि परमेश्वरलिङ्गबाहुल्यात्तत्परत्वमेव निणीयते ।

ननु । "पादोस्य विश्वाभृतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी" त्यत्र द्युसंबन्धिप्रत्यभिज्ञानात् । "परोदिव्योज्योतिदीप्यत" इत्यत्र दिवःपतत्वानिर्देशात् कथमुभयोर्वाक्ययोः परमेश्वरपरत्व-मित्याशङ्कायामाह ॥

सू॥ उपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २८ ॥

यत्पूर्वमन्त्रे "पादोऽस्यविश्वाभूतानि त्रिपादस्याऽसृतं दिवी''ति सप्तम्याद्यौरिध<mark>ष्टानत्वेन</mark> निर्दिस्यते । तत्पुनः "यदन्तः परोदिवोज्योतिदाँ प्यत" इति पंचम्या व्योमातीतत्वमुपदिस्यते । किंच । ''यदन्तःपरोज्योतिरि''तिवाक्ये जगदन्तर्यामित्व जगद्विलक्षणत्वे।पदेशात् । ज्योति-र्वाक्येन परमेश्वरप्रत्यभिज्ञानं नसंभवतीति चेन । कस्मात् । ''उभयस्मिन्नप्यविरोधात्''। विभक्तिव्यत्ययार्थव्यत्ययोभयसम्भवेषि परमेश्वरप्रत्यभिज्ञाया अविरोधातपूर्वपरमध्यपरामर्श-विरोधाभावादित्यर्थः । "सौधाप्रे मयूर्" "स्मौधाप्रात्परो मयूर्" इत्यादौ यथा तद्वद्वाक्यद्वयेन दिवःपरत्वमेव प्रत्यभिज्ञायते । किंच । जर्गाद्वलक्षणत्वं जगदन्तरत्वमीप व्योमवद्यापकस्य परमेश्वरस्यैवोपपद्यते । "अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मागुहायां निहितोऽस्यजन्तोः"। "सर्वाननशिरोग्रीवस्सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापीचभगवान् तस्मात्सर्वगतिशिवः" । "खं-वायुज्योतिराप"इत्यादौ परिशवस्य जगिद्वलक्षणत्वं जगदन्तर्यामित्वं घण्टाघोषेण स्पष्टमुक्तं। तस्माद्वयापकस्य परशिवस्य महालिङ्गाद्याचारिलङ्गान्तं पड्विधालिङ्गात्मकत्वं चरमशरीर-भक्तोपासनार्थं समुचितं ॥ तस्मान्निजेकांशविशिष्टस्थ्लचिद्चित्प्रपंचप्रकाशमानं साधना-न्तरनिरपेक्ष स्वयं प्रकाशपरं ज्योतिः परक्षिवएव ॥

पूर्वं जगजन्मादिहेतुभूतस्य सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यस्य निरितशयानन्दात्मकस्य शिवस्य पड्लिङ्गात्मकत्वं पूर्वत्र प्रसाध्य तस्यैव सर्व मुमुक्षूपास्य बाह्यप्राणलिङ्गात्मकत्वमधिकर्णाः न्तरेण दर्शयति ॥

॥ प्राणाधिकरणम् ॥ १०॥

स् ॥ प्राणस्तथानुगमात् ॥२९॥

कौषीतकी ब्राह्मणोपानिषदि इन्द्रप्रतर्दनारुयायिका श्रूयतेऽस्यविषयः । "प्रत<mark>र्दनोह</mark>-वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम । युद्धेन पौरुषेणचे''त्याम्नाता तस्यां श्रूयते "सही-वाच । प्राणोऽस्मिप्रज्ञातमा तंमामायुरमृतमुपास्वेति''। तथोत्तरत्र । "अथ खळ प्राण एव प्रज्ञान्त्रेत्व त्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयर्ता''ति तथा ''नवाचं विजिज्ञासीतवक्तारं विन्द्यादि''ति । ''सएषप्राणएव प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोमृत''इत्यादिना । अत्र प्रतर्दनिवद्यायां उपास्यः । प्राणीवा इन्द्रशब्दाभिषेयशार्रारोवा उतपरमेश्वरोवेति सन्दिह्यते । "माभव विजानीहीती"दृद्वर्य वचनं देवतात्विळिङ्गं जीवविषयं । "इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती"ति प्राणासाधारणिळङ्गात् । प्राणविष्यं । ''आनन्दो अजरेो अमृतइत्या''दि परिश्वितिङ्गधर्मवाहुत्यश्रवणात् । करुणादत्त परमशिवकलाधिष्ठितवाह्यप्राणिकङ्गमेविति सूच्यते ॥

पूर्वपक्षस्तु । नात्र सर्वथा परमेश्वरो निर्दिश्यते । "प्राणोऽस्मिप्रज्ञातं ममायुरमृत" इति ''प्राणएव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती''ति भूतवायुसाधारणधर्मश्रवणात् । लोके वेदेषु शरीरान्तर्गतस्य वायोः प्राणत्वं मुख्यत्वेन व्यवस्थापनात् । प्राणशब्देन प्राणवायु-रेवात्र विधीयते । उत इन्द्रशब्दस्य जीवविशेषएव प्रसिध्देः । तत्सामानाधिकरण्यस्य प्राणशब्दस्यापि तत्प्रवृत्तेः । अयमिन्द्राभिधानो जीवः प्रतर्दनेन "त्वमेव वरं वृणीष्व" । "यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस्वे" त्युक्तवा "मामुपाखे"ति खात्मोपासनं हिततममुपदिदेश । तस्माद्भतप्राणजीवयोरेव प्रतर्दनविद्योपास्यत्वमितिचेद्वूमः । सिद्धान्तस्तु । प्राणस्तथानु-गमात्। अत्र प्राणः परमशिवकलाधिष्ठित बाह्यप्राणलिङ्गमेव । कुतस्तथानुगमात् । यथा ज्योतिर्वाक्ये ब्रह्मेव निर्दिष्टं तथाप्राणपदस्यापि परशिवपरत्वे अनुगमादवगमादित्यर्थः । उपक्रमे ''प्राणोऽस्मि प्रज्ञातं ममायुः अमृतउपास्वे ''ति । मध्येच । '' सयोमांवेद सहवैतस्य केनच कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन भ्रूणहत्ये"त्यादिना परमशिवविज्ञाने हि सुकृतदुष्कृतस्व-कर्मसंक्षयोद्दयते । तथोपसंहरिपि । " आनन्दोऽजरोऽमृत "इत्यानन्दादीनि ब्रह्मात्मकपरिशव धर्मलिङ्गानि श्रृयन्ते । तस्मादचेतनमाहतस्य प्रज्ञात्वानन्दत्वादि धर्मासम्भवात् । प्राणशब्देन परिशवकलाधिष्ठित स्थूलशरीराविच्छिच वाह्यप्राणिलक्षमेवोपिद्श्यते । नर्सवे॰यापक पूर्णब्रह्म-परत्वं । उत्तरवाक्ये ''यावदस्मिन्च्छरीरे प्राणीवसति तावदावायुरि''ति आयुस्सामानाधि-करण्यव्यपदेशात् । केवल भूतवायुपरत्वे पूर्वोक्त श्रुतिसिद्धसर्वपापभञ्जनानन्दत्वामृतत्वाजर-त्वादिधर्मवैरुध्यप्रसङ्गात् । किंच । तदा ''ससाधुना कर्मणा भूयान्भवति ना एवासाधुना(कर्मणा) कनीयानेष ह्येवसाधुकर्मकारयति.....एष उ एवासाधु(कर्म)कारयति.....एष लोकाधिपतिरेषलोक-पाल एष लोकेशः" इत्यादि श्रुतिसिद्धधर्माणां परमशिवस्यैव सम्भवात् । तथा श्रुत्यन्तरेच । ''यरच्छन्दसामृषभो विश्वरूपः छन्दोभ्योद्यमृतात्संबभूव । समेन्द्रोमेधयास्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयासं । शरीरं मे विचर्षणं । जिह्वामे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरिविश्रुवं । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयापि हितः । श्रुतं मे गोपाये ''ति । इन्द्रात्मक परमशिवलिङ्गधारणेन मे।क्षा-पदेशात् । " भद्रङ्कर्णभिः श्रुणयाम देवाः । भद्रंपस्यमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरेरङ्गेस्तुष्ट्वां "स-स्तन्भिः । व्यशेमदेवहितं यदायु"रिति श्रुतौ वायुः परिमाणपर्यन्तं स्थूलशरीरे परमशिव-लिङ्ग व्यवस्थापनव्यपदेशात् । प्राणशब्दस्य साक्षात्परमशिवलिङ्गपरत्वमेव । ननु प्रतर्दन-विद्यायां "मामेव विजानीही" ति इन्द्रशब्दसामानाधिकरण्येन जीवविशेषत्वमेवोपदिश्यते "अनन्दोऽजरिम" त्यादिना सर्वव्यापकब्रह्म धर्माणां निर्देशात् । कथंस्थूलशरीराविच्छन प्राण-लिङ्गमेवशाह्यमेवेतिचेन्न। "मामेव विजानीही" त्यादिना निह इन्द्रशरीरमेवोपिद्र्यते । किंत तुज्जीवाधिष्ठानान्तरप्राणलिङ्गमेव भक्तोपासनार्थं निर्दिश्यते । "एषलेकाधिपतिरेषलेक-पालेषलोकेशः '' इत्यादिना सर्वव्यापकजगदुभयकारणभावलिङ्गपरत्वं । ''प्राणोऽस्मि प्रज्ञातं ममायुरमृत'' इत्यादिना इष्टलिङ्गात्मक बाह्यप्राणलिङ्गमेव निर्णीयते । इन्द्रशरीरेन्द्रप्राणेन्द्र जीवानां सर्वदा नमुमुक्षूपास्यत्वं परब्रह्मत्वं सम्भवति । एतद्धिकरणोपसंहारसूत्रे स्पष्टमुक्तं बाद्रायणेन।

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

स् ॥ नवक्तुरात्मोपदेशादितिचेद्ध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यसिन् ॥ ३० ॥

" मामेव विजानीहि । प्राणोऽस्मि प्रज्ञातं ममायुरमृतमित्युपास्वे" त्युपकमे जीव-विशेषिक्षिमेवात्रद्योतनात् । ''आनन्दोऽजरोऽमृत '' इत्याद्यपसंहारेपि आनन्दादि धर्माणां जीवे समुच्छितत्वात् । उपक्रमापसंहारयोरेकलिङ्गत्वात् । अत्र वक्तुरिन्द्रस्य स्वात्मत्वे-ने।पदेशादिनद्रएव प्राणशब्देने।च्यत इति चेन्न । कस्माद्ध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यसिन् हि यस्मादिसमन्वाक्ये अध्यात्मसम्बन्धस्य परमशिवसम्बन्धस्य भूमाबाहुत्यं विद्यत इलर्थः । इल्लाद्युपकमे " यत्त्वंमनुष्याय हिततमं मन्यस "इल्लादिना तदुपासनस्यैव मोक्ष-साधनत्वेन हिततमत्वात् । श्रुत्यन्तरेष्विष । " ईशं ज्ञात्वा अमृताभवन्ति । ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेति । शिवएकोध्येयश्शिवङ्करः । सर्वमन्यत्परित्यज्य । तमेवं विदित्वाऽति-मृत्युमेति । नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाये''त्यादिषु मोक्षस्य परमशिवोपासनालब्धत्वोपदेशात् मनुष्याणां हिततमत्वापासनं परमश्वरिङ्गमेव । मध्येषि । " एपएव साधुकर्मकारयति । तं यमेभ्योलोकेभ्य उन्निनीपते एप(एव)साधुकर्मकारयति । तयमधोनिनीपत " इति सर्वकर्म-कारियतृत्वं परमेश्वरिक्तमेव श्रूयते । उपसंहारे । "रथस्यारेषु नेमिरिर्पता नाभावरा अर्पिता एवमेवैताभूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः । प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः । स्पष्टप्राणएव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरेाऽमृत" इति परमशिवधर्माः प्रतिपाद्यन्ते । किंच "एषलोकाधिपतिरेष (लोकपाल) एष सर्वेश्वर"इति च परमाशिव एव बोध्यते । ननु । (त्रि)"शीर्षाणां त्वाष्ट्रमाह-न''मिति ''प्राणो वै वलमिति इन्द्रो वै राजा जगतो ईशत'' इति प्राणत्वमिन्द्रस्य बलवत्वादुप-दिर्यते बृष्ट्या चेतनाचेतनप्रपञ्च पोषकत्वात्तस्यव प्राणत्वं व्यवहियते । तस्माद्धिततमत्वादि वचनानि तत्परत्वेन योजनीयानीति । प्रतर्दनं प्रति"मामेव विज्ञानीही "त्युक्तत्वात् । स्वविषय-कोपासनमत्रोपदिश्यत इति आशङ्कायामाह ॥

सु ॥ शास्त्रदृष्ट्या तृपदेशो वासदेववत् ॥ ३१ ॥

अनेन '' जीवेनात्मना(नु)प्रविश्य नामस्पे व्याकर्वाणी''ति शास्तदृष्ट्या सर्वात्मकः त्वात्सर्वशब्द्याच्यं परमेश्वरं । ''मामेव विजानीही ''त्युपिद्यवानिन्दः । यथा '' (तद्धैतत्य-र्यतृषिः) वामदेवः प्रतिपदे अहं मनुरभवं स्र्यश्वेः' त्यादिना सर्वात्मकत्वं खस्योपिद्यवान् तद्विद्यर्थः । किंच । ''यत्र नान्यत्पश्यित नान्यच्छुणोति नान्यद्विजानाती'' ति श्रुती ''भ्रमरकीटव''व्छिवोपासनया शिवत्वापन्नभक्तानां शिवातिरिक्त शृत्यत्वं दृश्यते । तस्माद्युक्ततार्थं भगवता परमशिवेन श्रीरामः '' सर्वोवैरुदः एकएवरुद्रो नद्वितीयायतस्थे शिवएको ध्येयिश्ववद्वरः सर्वमन्यत्परित्युज्य'' । ''मायान्तुप्रकृति विन्द्यान्मायिनंतु महेश्वरं । तस्यावयवभृतोत्थं व्याप्तं सर्वमिदं जगत् । सर्वधर्मान्परित्युज्य मामकं शर्णं वज्ञ । अहं त्वा सर्वपापभ्यो मोचियच्यामि माञ्चच'' इत्यादि सर्ववेदान्तसार शिवद्यानेनेनोपादिष्टस्सन् कृष्णावतारे अर्जुनं प्रति । ''वामुदेवस्सर्वमितिः समहात्मा सुदुर्लभः । ममन्वांशो जीवलेको जीवभृतस्सनातनः । सर्वधर्मान्परित्युज्ये'' त्यादि वाक्यानि शिवात्मदृष्ट्या-यथोपिदिश्या । तद्विन्द्रोपदेशःपरशिवव्रद्वात्वे विरुध्यते । ''ब्रह्म वेदब्रह्मैव भवती '' त्यादी स्पष्टमुक्तं । अतएव ''प्राणोऽस्मिप्रज्ञात्मे' तिवाक्ये परमिशव कलानुस्यृत बाह्यप्राणिलक्ष-मेवोपिद्रयते ।

खकीयार्चनयभक्तानां प्राणवत्वात्तस्यैव प्राणशब्दो निगमागमेषु निणीयते । "प्राणोऽ स्मिप्रज्ञात्मातं ममायु" रिखादौ बाह्यप्राणलिङ्गनिर्देशात्किमन्योपासनमिखाशङ्कयाह ॥ ॥ बाह्यप्राणलिङ्गाधिकरणम् ॥११॥

सू॥ जीवमुख्यप्राणिकङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिष्ठ तद्योगात् ॥३२॥
"प्राणोऽस्मित्रज्ञातं ममायुरमृत"मिति "यावदस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायु"
रिति "प्राणोवैवलिम" ल्यादिवाक्येषु स्थूलशरीराविच्छन्न परिच्छिन्नजीवमुख्यप्राणिकङ्गमेव अत्रोपदेशान्निर्देशाज्जगदुभयकारण सर्वव्यापक परिश्वोपासनं नेति चेन्न । इष्टापत्तेः । कृतः । "उपसनात्रैविध्यात्" इष्टप्राणभावसंश्चिक परिशवत्रह्मोपासना त्रैविध्यस्याङ्गीकृत-त्वात् । इहास्मिन्वाक्ये । तद्योगात् । उपासनात्रयस्य "स्थूलाहन्धतीन्यायेन " प्रत्यगभिन-परिपूर्ण षट्स्थलपरिशवसाक्षात्कारसाधनत्वेन आश्चितत्वादुपयुक्तत्वादित्वर्थः । उपक्रमानु-वाक्ये "प्राणोऽस्पिप्रज्ञात्मातं ममायुरमृत" इत्यादिना स्थूलशरीराविच्छन्न मुख्येष्ट-िङ्गधर्मवाहुल्यादिष्टलिङ्गोपासनं । मध्ये "एष एव साधुकर्मकारयती" ति सर्वकर्मकार-ियतृत्वादि प्राणिकङ्गधर्मवाहुल्यात्प्राणिकङ्गोपासनं । उपसंहारे । "रथस्यारेषु नेमिरिपता-नाभावरा अर्पिताः एवमेवेता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्विताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽपिताः । सएष प्राण एव प्रज्ञारमे" लादिना भाविलङ्गधर्म भूयस्त्वाद्भाविलङ्गोपासनं च विधीयते । परमिशिवादन्यपरत्वे पूर्वापरमध्यवाक्यपरामशिवरोधप्रसङ्गः । तस्मान्नान्यार्थो युक्तः ।

अत्र केचित् । उपासनात्रैविध्यादित्यत्र प्राणजीव निर्विशेषब्रह्मोपासनाप्रत्वमिति वदन्ति । तद्यथा । "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञाडत्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती "ति प्राणधर्मएवाऽत्रोपदिश्यते । शरीरधारणस्य मुख्य प्राणधर्मत्वात् । प्राणसंवादे ''वागादीन्प्राणा-न्प्रकृत्यतान्वरिष्टः प्राण उवाचे "त्यादिना प्राणस्य चेतनत्वं सर्वोपास्यत्वं उपदिश्यते । किंच । "न वाचारं विजिज्ञासीत वक्तारं विन्या" दिखत्र वक्तृत्वादि कार्यकारणधर्माणां जीवपरत्वात्स एवीपदिश्यते । चैतन्यात्मकत्वाजीवे प्रज्ञात्मकत्वमप्युपपद्यते । "आनन्दी-Sजर " इत्यादिना निर्विशेषपर ब्रह्मत्वं सूच्यत इति । तथापि जीवप्राणनिर्विशेषोपासनात्त्रै-विध्यमत्र नघटते । सविशेष ब्रह्मप्रकरणत्वात् । "मामेव विजानीही''त्युपकम्य । "प्राणी-अस्मिप्रज्ञात्मातं ममायुरमृतउपास्वे " त्युक्त्वा । "स एष प्राणएव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोsमृत'' इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां परशिवासाधारणानन्दत्वादि धर्माणां शिवेरूढत्वात् । भूता-त्मक प्राणात्मक दशानां च परमिश्वरान्यत्रार्पणानुपपत्तेः। "स एव विष्णुस्सप्राण" इत्यादिना केवल्य विष्णुप्राणादिशब्दानां परशिव पर्यायत्वेन निर्देशात् । किंच । '' नोपास्याँ प्रकृति-जीवा '' वित्यादौ जीवाद्युपासनस्य निरस्तत्वात् । निर्विशेषब्रह्मणः उपासनासंभवात् । सविशेष परशिवब्रह्मोपासनपरमेव त्रिविधोपासनिमिति निनीयते । "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरःक्षरात्मनाविशतेदेव एकः "। "तस्याभिष्यानाद्योजनात्तत्वभाद्भ्यश्चान्ते विश्वमाया-निवृत्तिः "। इत्यादै। अभिध्यानादित्यनेन प्राणालिङ्गोपासनं योजनादित्यनेन भावलिङ्गोपासनं स्पष्टमुक्तं । "इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती"ति वाक्येन प्राणधर्म उपदिश्यते । प्राणव्यापार-स्यापि परमशिवाधीनत्वात् । कुतः "न प्राणेनापानेन मर्लो जीवति कश्वन इतरेण त जीवन्ति यस्मिन्नताबुपाश्रिता "वितिश्रुतेः । "न वाचारं विजिज्ञासीत वक्तारं विन्यादि"

तिवाक्येन जीवधर्मोद्रिंतः ''यद्वाचा नभ्युदितं येनवागभ्युद्यतं । तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । '' '' एष एव साधुकर्मकारयती '' त्यादी वागादि व्यावृतशारीरस्य व्रह्माधीनत्वेन धारणार्चनार्पणात्मकोपासनार्हत्वेन सकलाभीष्टप्रदायकत्वेन च जीवमुख्यत्वं सेष्टिलिङ्गस्यैव विधीयते । जीवमुख्येष्टशब्दयोर्घटकुम्भकलश शब्दादिवत्पर्यायित्वं । "यो वामहस्तार्पित लिङ्गमेकं परात्परं धारयते सततं वित्रःक्षत्रियो वा । तस्यैव लभ्यः परमेश्वरी-सौ निरंजनं परमं साम्यमुपंति दिव्यं''। "खक्ते तस्मिन्नमुंजीत प्राणानेवपरित्यजेत्"। इति सामजैगीषीयशाखायां सदानन्दोपनिषदि जीवस्य प्राणिलङ्ग मुख्यत्वं स्चितं । तथा शङ्करसंहितायां । भगवता व्यासेनापि निर्दिष्टं । "शिष्यदेहे ततस्शक्तिपातं कृत्वा स्ववि-वया । पीठस्थ शिवलिङ्गे तु शिष्यप्राणं निधायच । लिङ्गं संस्थाप्य तत्प्राणे प्राणालिङ्गं भवेत्ततः । दत्वा शिष्याय तिष्ठङ्गं श्रद्धाभक्तियुताय सः । नत्यज प्राणिलगं त्वं याव<mark>जीवं</mark> प्रतिज्ञया । पुनर्भवो नतेवत्स विद्यते मातृयोनि " व्यिति । तथासिद्धान्तागमे । " शिष्य-स्य प्राणमादाय लिङ्गे तत्र निधापयेत् । तिष्ठङ्गन्तु सुतप्राणे स्थापयेदेकभावतः । एवं कृत्वा गुरुर्लिङ्गं शिष्यहस्ते निधापयेत् । प्राणवद्धारणीयन्तु प्राणिलङ्गिमदं तव । कदाचित्कुत्र-चिद्वापि न वियोजय देहतः । यदि प्रमादात्पतिते लिङ्गं देहान्महीतले । प्राणान्विमुंच सहसा प्राप्तये माक्षसंपदा "मिति । "स प्राणस्य प्राण" इति श्रुत्यन्तरेपि तथा निर्दिष्टं। श्रुत्यन्तरेषि परमेश्वरस्य लिङ्गत्रयात्मकमुपदिष्टं । "सर्वानन शिरोग्रीवस्सर्व भूतगुहा-शयः । सर्वव्यापीच भगवान्तस्मात्सर्वगतिदेशवः '' । "इष्टमूर्जेतु तपसा मनुयच्छिति सर्वदा । तत्प्राणेष्वन्तर्मनसोलिङ्गमाहुः'' । ''भावप्राह्यमनीडार्ख्यं भावाभावकरं शिवं। कला सर्गकरंदेवं येविदु स्तेजहुस्तनु" मिलादि श्रुतिशतेन इष्टप्राणभावात्मक लिङ्गत्रयोपास-नस्य व्यवस्थापनादिहाप्युपक्रमोपसंहारमध्यपरामर्शेन परशिवकपरत्व निर्णयाचेतरेषां मुक्ति-प्रदायकत्वादर्शनाच पर्मशिव प्रकरणत्वाच नान्यार्थीविधीयते तस्मादत्र प्राणशब्देन पर-शिवब्रह्मैवाभिधीयतइतिराद्धान्तः ॥

इति श्रीमित्तराभार वीरशैव यतित्रज पीरबृढ श्रीपितपिण्डत भगवत्पादाचार्यकृत द्वैताऽद्वैताभिधानविशेषाऽद्वैत सिद्धान्तस्थापक वैयासिक ब्रह्ममीमांसा स्त्रार्थ प्रकाशके श्रीकरभाष्ये समन्वयाभिधानस्य प्रथमा-ध्यायस्यैकादशाधिकरणाविन्छन्नाऽथाते।ब्रह्मत्यादि द्वात्रिंशतस्त्रानुगत प्रथमः पादः

॥ अथ श्रीकरभाष्ये प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः प्रारंभः ॥

— 3季だ—

प्रथमपादं परिशवस्य ब्रह्मणः जगदुभयकारणत्व सर्ववेदान्तप्रतिपादकस्व सर्वज्ञत्व सर्व-शक्तिमत्व नित्यतृप्तत्व निरितशयानन्दत्वादि धर्मान्प्रतिपाद्य । केषांचिद्ध्यन्तराववेधिक-शब्दानां परमशिवपरत्वं प्रसाध्य पुनः केषांचिदस्पष्टालिज्ञानां पदानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं अर्थान्तरवोधकत्वं वेतिसन्देहे तन्मुख्यार्थाववोधार्थं द्वितीयः पादोह्यारभ्यते ॥

सर्वत्र प्रसिद्धाधिकरणम् ॥ १ ॥ सू ॥ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

यजुरारण्य नारायणानुवाके "दहरं विपापं परमेश्वरभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसं स्थं। तत्रापि दहं (हरं) गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यिमि त्योनन हृदयपुण्डरीकं प्रदर्श तत्रोपासितव्यिमिति ज्योतिर्लिङ्गानुसन्धानविधि निर्दिश्य तद्वस्तुस्वरूपं। "यो वेदादौ स्वरःप्रोक्तो वेदान्तेचप्रतिष्ठितः। तस्यप्रकृतिलीनस्य यः परस्समहेश्वरः" इत्यादिना स्पष्टमुक्त्वा "निधनपतयेनम" इत्यादिना लिङ्गस्य परब्रह्मणः सर्वीत्मकत्वमुपदिश्य " एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्विलङ्गं स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्रिमि"ति श्रूयतेऽस्य विषयः॥

ननु प्रथमाधिकरणे प्राणाधिकरणे बाह्यलिङ्गोपासनस्य प्रसाधितत्वात्पुनः किमर्थमिति चेन्न । प्रथमाधिकरणे अधिकारि निरूपण प्रस्तावद्वारा किंचिन्निरूपितं । प्राणाधिकरणे त्रिविधिलिङ्गोपासना विधिरेव साधिता। अत्र पुनः स्पष्टार्थं ईक्षत्यधिकरणे प्रधान जगत्का-रणत्वं निरस्तमि । चमसवद्विशेषादिना पुनर्निराकरणवत् बाह्यलिङ्गधारणं साधयि-ष्यामः । " एतत्सोमस्य सूर्यस्ये"त्यत्र सोमसूर्यशब्दयोश्चन्द्र प्रभाकरवाचकत्वात्पूर्वानुवाके प्रभाकर प्रशंसादर्शनात् उत्तरत्र परिशवैकप्रतिपादक पद्मब्रह्म पुरुष प्रशंसाद्योतनादत्रोपास्यः प्रभाकरः परशिवोवेति संशयः । पूर्वपक्षस्तु ''श्रुतिपथगलितानां तन्त्रमार्गप्रवेश'' इति सूत-संहितायां तान्त्रिक वैदिकविभागे वेदमूलकत्वाभावेन पाञ्चरात्रादिवत्पाग्चपत्यागमानां निरस्तत्वात् ''धर्मस्य चोदनैक प्रमाण'' शब्दमूलत्वात् । तत्प्रामाण्य स्वीकारे । ''देवपावित्रं वा एतत्तं योनुत्सृजत्यभागोवाचिभवत्यभागोनाके''। ''नहि प्रवेद सुकृतस्यपन्थान''मित्यादि श्रुतिविरोधात् । उत । शास्त्रयोनित्वात् । ''ना वेदविन्मनुते तं बृहन्तं '' ''नैषातर्केण मतिरापनेया ''। इत्यादि श्रुतिसूत्राभ्यां ब्रह्मणः वेदान्त प्रतिपाद्यत्व व्यवस्थापनात् । अत-स्तन्त्रागमानां धर्म ब्रह्मव्यवस्थापने नैव किंचित्प्रामाण्यं । तस्मा 'त्सर्वालिङ्गं स्थापयती''त्यत्र न खेष्टिलिङ्गधारणमुपपद्यते । किन्तु पूर्वप्रकरणवशादत्र । " प्रातःकाले खयं ब्रह्म मध्याहे तुमहेश्वरः । सायंकाले खयंविष्णुस्लयीमूर्तिर्दिवाकर'' इति स्मृतौ प्रभाकरस्य मूर्तित्रयात्म-कत्व व्यवस्थापनादेतत्सोमस्य सूर्यस्थत्वत्र सोमस्य शिवात्मकस्य सूर्यस्य प्रभाकरस्य सर्व प्रपञ्चेलिङ्गं तल्लाञ्छनं प्राणिना अभिमन्त्रितं पाणिमन्त्रं स्थापयतीत्यर्थलाभात् । सर्वेषां वैदिकानां प्रभाकरोपासनस्यैव मुख्यत्वात् । पूर्वगतानुवाक "सहस्रशीर्षमि" स्थादि नारायण प्रतिपादक वाक्यानामुत्तरमन्त्रानुवाकगत '' सद्योजातादि '' वाक्यानां च प्रभाकरपरत्वमेव व्यपदिश्यते । तस्मात्तत्परत्वमेव युक्तं । किंच । "निधनपतयेनम" इत्यादिना शिवस्य िङ्गात्मकस्य सर्वात्मकत्वमुपदिश्य । "एतत्सोमस्य सूर्यस्ये''त्येतच्छच्देन प्रकृत सोमस्यंनमस्कार परामर्शक शब्द्योगेन । "नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधाऽलंवपड्योगाचे''ति चतु-धर्यन्ता भावेन षष्ट्यन्तपदिनेर्देशात् । "सर्विलिङ्गं स्थापय''तीति शब्दस्वारस्येन भूनिक्षेपण लिङ्गपरत्वमेवात्र विवक्षितं । "पाणिमन्त्रं पवित्रमि''खत्र पाणिना अभिमन्त्रितं पाणिमन्त्रन्मिर्ख्यसमन्वयाद्वाह्यलिङ्गधारणं सर्वथा अत्र नघटत इति चेच कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्मक षट्स्थल पर्शावत्रद्वधारण तदुपासनमेवात्रोपदिश्यते सर्वत्र वेदेवेदान्तागम स्मृतिपुराणितिहासादिषु यत्प्रसिद्धं षट्स्थलपरशिवात्मकं ब्रह्म । "तस्येवात्र दहरं विपाप"मित्यारभ्य "सर्विलिगं स्थापयती"त्वन्तेन वाह्याभ्यन्तरधारणोपास्यत्वेन उपदेशाद्यवस्थापनादित्यर्थः । "भृतिकदाक्षशिवलिङ्गधारणा विधायकशैवमतं तन्त्वागम मूल्रत्वेन न वैदिक परिप्राह्यमिति यत्तदविचारितरमणीयं ।

कुतः। वेदवेदान्तस्मृतिपुराणेतिहास प्रसिद्धत्वात्। किंचाकलेकत्वेन वेदमूलत्वेन कामिकादि शिवागमानां वेदवरप्रमाणत्वाच । तदुभयप्रतिपाद्यत्वन शैवमतं वैदिकमेव । तदुक्तं सिद्धान्तागमे । "साङ्क्षयोगः(गं)पाबरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभिः ''। "वेद प्रधानं सर्वेषां साङ्ख्यादीनां महामुने । वेदानु सरणादेषां प्रामाण्यमिति निश्चितं ' ''पाञ्चरात्रस्य साङ्ख्यस्य योगस्य च महामुने । वेदैकदेशवर्तित्वं शैवं वेदमयं मतं । वेदैकदेशवर्तिभ्यो साङ्ख्यादिभ्यो महामुने । सर्व वेदानुसारित्वा-च्छेवतन्त्रं विशिष्यते । सर्ववेदानुसारित्वात्प्रमाणं वेदवस्सदेति । '' किंच सूतसंहितायां । "अष्टाद्श पुराणानां कर्ता सत्यवती सुतः"। कामिकादि प्रभेदानां यथादेवो महेश्वर" इत्यादिना कामिकादि शिवागमानामिव व्यासोक्तपुराणानां प्रामाण्यं महर्षिणा स्तेन साधितं। तसात्तत्रैव "द्विपदार्थं चतुष्पादं महातन्त्रं जगत्पतिः । प्रोक्तवान् हिमवत्पुत्र्ये धर्ममोक्षेक-साधनिम" ति शिवागमानां धर्मत्रह्म साधनत्वं निर्दिष्टं । अपि च । वेदवेदान्तवत्केचन शिवा-गमाः पति पाश पशुरूप तत्त्वत्रयप्रतिपादकाः । केचन पंचन्नह्म प्रतिपादनपराः । केचन ज्योतिष्टोमाद्यङ्गकुंडमंटप विधायकाः । केचन शिवपूजाप्रतिपादकाः । केचन भस्मरुद्राक्ष-शिवलिङ्गधारणप्रतिपादकाः । केचनालयोत्सव प्रतिष्ठा प्रतिपादकाः । तथाहि । "एतावन्ती वै पशवो तद्विपादश्चतुष्पाद" इति "एषामीशे पतिः पश्चनां चतुष्पदामुत द्विपदा"मिति तस्माहुदः पञ्चनामधिपतिः। "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः"। "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहित पण्डित" इलादिवाक्यानां प्रालक्षिक वेदवेदान्तेषु दर्शनात्पतिपाशपशुपदार्थत्रय प्रतिपादक रोवागमानां वैदिकत्वं घण्टाघोषः ।

चिद्चिद्शिष्ट्र पदार्थत्रय परिभाषाश्रय पाञ्चरात्रागमस्य वैदिक परिभाषामूल्याभावा-द्वैदिकत्वं । किंच मुण्ड माण्डूक्य छान्दोग्य बृहदार्ण्य कठवल्र्यादि सर्वोपनिषात्सद्ध जीव-ब्रह्मैक्य व्यवस्थापकत्वेन षडक्षर त्रियंवक गायत्र्यादि सर्वमन्त्राणां कराङ्गन्यासध्यान विधाय-कत्वेन । गौतम भरद्वाज शौनकाद्याचार विषय स्थावरिलङ्गानां कर्षणादि प्रतिष्ठान्तोत्सवादि विधायत्कवेन । "भूत्ये न प्रमदितव्यं" "अग्निरिति भस्मे"त्यादि यजुराथर्वणबृहज्जाबाल् कालाग्निस्द्र स्वाक्षोपनिषदादि प्रतिपादित भूतिस्द्राक्ष विधायकत्वेन च । यजुरारण्यान्तर्गत "सद्योजाता"दि पञ्चब्रह्ममन्त प्रतिपादकत्वेन । "अध्वनामध्य मते श्रेष्ठस्याध्वनः पारमसी यसी''ति श्रुतिसिद्ध वर्णपदमन्त्रकलाभुवनतत्वात्मक षडध्वप्रतिपादकत्वेन । "यातेरुद्र शिवातनूरघोरापापकाशिनी''। "यच्छन्दसामृषभो विश्वरूपः''। "सोमारुद्दे''त्यादि श्रुतिसिद्ध शिवलिङ्गधारण विधायकत्वेन । "अर्चितप्राचितेति" । "तमुष्णुही''ति मन्त्रार्थाववोधक बेधायन स्मृतिमूलक शिवपूजाविधायकत्वेन । श्रुत्यागमानां समानार्थत्वात्साक्षाद्वेदिकत्वं आगमानां निष्प्रत्यहमेव ।

तस्मात्तत्प्रतिपादित लिङ्गधारणस्यापि तथात्वं सिद्धं । तथाकूर्मो ''निर्मितं हि मया पूर्वं वतं पाञ्चपतं शुभं । गुह्यादुद्यतमं सूक्ष्मं वेदसारं विमुक्तये । एष पाशुपताचारस्सेवनीयो मुमुक्षुभिः । तान्त्रिकं वैदिकं मिश्रं त्रिधा पाशुपतंस्मृतं । तप्तलिङ्गाङ्कशूलादि धारणं तान्त्रिकं मतं । लिङ्गरुद्राक्ष भस्मादि धारणं वैदिकं भवेत् । रविंशम्भुं तथाशक्तिं विघ्नेशं च जनार्दनं । यजन्ति समभावेन मिश्र पाशुपतं हि तत् । वेदमार्गेक निष्ठानां मुसुक्षूणां निरन्तरं । श्रौतं पाञ्चपतं ग्राह्यं नग्राह्यं मिश्र तान्तिके"। तथाच स्मृतिः। "यानिशास्त्राणि दर्यन्ते युगेस्मि-न्विविधानितु । वेदमार्गविरुद्धानि तेषां निष्ठाहि तामसी । विप्राणां शिवदैवत्वं श्रुतिस्मृतिषु गीयते । शिवेकोपासनं तस्मात्कर्तव्यं जीवितावधि "। इति श्रवणान्नान्योपासनं वेदा-गमानामङ्गाङ्गित्वेन निगमत्वमागमत्वसुभयोस्समञ्जसं । नारायणानुवाके। "दहरं विपापिभ" त्यादिना भावलिङ्गप्राणलिङ्गात्मक परम शिवबह्मणान्तर्धारणं "नमो ब्रह्मणे धारणं मे अस्ति '' त्यादिना प्रसाध्य । " ऊर्ध्वायनम" इत्यादिना छिङ्गस्य सर्वात्मकत्वं निर्दिश्य सर्व लिङ्गवाक्येन बाह्यलिङ्गधारणं निर्दिष्टं। "निधनपतयेनस" इत्यारभ्य " एतत्सोमस्य सूर्यस्ये" व्यन्तमर्थवादः। तत्र समुचयविधायक चकाराभावात् । नमस्कारविधायक चतुर्थ्यन्ता-भावात् । उपक्रमोपसंहारयोः परमाशिव परत्वेन मध्यगत सोमसूर्यपरत्वेन समञ्जसत्वा-भावात् । सूर्यस्य सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिनस्सोमस्य शिवस्य लिङ्गं परशिवेष्टरूपं पञ्चसूत्र घटितं सद्गरुकरुणाकटाक्षलब्यं सर्वं सर्वजना इत्यर्थः । स्थापयति धारयतीति ''सर्वलिङ्ग॰स्थापयती'' व्यनेन वाक्येन लिङ्गस्थापनं निर्दिश्य तस्य लिङ्गस्थापनस्याधिकरणं किमित्याशङ्कायां "पाणि मन्त्रं पवित्र '' मिति लिङ्गविशेषात्पाण्यादौ तद्धारणं विधीयते । पाणौ मननात्पूजना-ह्वायत इति पाणिमन्त्रं पवित्रसिखनेन । "यज्ञोपवीतं परमंपवित्रसि"तिवत् । शौचा-चमनाद्यपावित्र्यप्रसक्तिकाले पवित्रत्व विधानाद्यज्ञोपवीतवत्सर्वथाधार्यत्वं प्रतिपाद्यते "आग्ने-योष्टाकपाल '' मितिवन्नचात्रवाक्यभेददोषः । तदुक्तं । "धारयेयस्तुहस्तेन लिङ्गाकारं शिवं सदा । तस्य हस्तस्थितं सिद्धं मत्पदंसम्पदांपद '' मिति वातूले । तथालैङ्गये भगवताव्यासे-नैतन्मन्त्रार्थ स्पष्टमुक्तः । "वेदेषु शास्त्रसंघेषु पुराणेष्वागमेषुच । ब्राह्मणस्य समारूयांत लिङ्ग-धारणमुत्तमं'' इत्युपक्रम्य । यजुरप्याह '' सर्व वै लिङ्गं स्थापयती ''ति च । तस्माद्धार्यंमहा-लिक्कं पाणिमंत्रेणमंत्रतः । पाणौलिक्कं विनिक्षिप्य दीक्षाकाले गुरुिशवं । येन स्मरित तन्मन्त्रं पाणिमंत्रं वदन्तिहि । पवित्रत्वान्महेशस्य शिवस्य प्रतिपादनात् । पवित्रकरणा-त्पुंसां पवित्रमितिकथ्यते । तस्मात्सर्वेषु कालेषु धारयेहिङ्गमुत्तमं । गच्छन् तिष्ठन् खपन् जायनुनिमषिनिमषन्ति । शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि लिङ्गं सर्वत्र धारयेत् लिङ्गधारीसदाशुद्धो निजलिङ्गं मनोहरं । अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैः करपीठे समाहितः । नित्यानि कर्मबृन्दानि तथा नैमित्तिकानिच । शिवार्पणिधया कुर्यात्सम्यश्ज्ञानाभिवृद्धय '' इति ॥

र्किच । "निधनपतयेनम "इत्यत्र निधनस्य चराचरप्रपञ्चसंहारस्य पतिःकर्ता । सर्वलयाधिष्ठानमिति यावत् । तस्मै नम इत्युच्यते । "प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यन्ते । स आत्मा सविज्ञेयादेशवोऽद्वैत'' इति माण्डक्यश्रतेः । एतात्स्थितरप्यप-लक्षणं । एतेन जगजनमस्थितिलय कारण निष्फल शिवतत्त्वमुपदिश्यते । "निधनपतांति-काय नम '' इति वाक्येन अवान्तरकल्पसंहारकारण कालरुद्रादीनां संहारकत्वं निर्दिश्यते । "सर्व भूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नम" इत्युत्तरत्र विष्ण्वादि सर्वभूतसंहारकत्वं श्रूयते। "एको विष्णु(विष्णुं)र्भहद्भत'' मित्यादिना विष्णुब्रह्मेन्द्रादीनां भूतत्वं । "हरिं॰हरन्तमनुयन्ति देवा विश्वस्येशानं ऋषभं मतीनां " मिल्यादी विष्णवादि भृतसंहारकत्वं । "ईशानस्सर्वविद्या-नामीश्वरस्र्वभूताना " मित्यादौ सर्व विद्याभृताधिपतित्वं तस्यैव निर्दिष्टं । " ऊर्ध्वायनमः ऊर्ध्व ठिङ्गाय नमः '' इत्यत्र महदादि सर्वातीत ग्रुद्ध मायाशकत्यात्मक तद्विशिष्ट सदाशिव एवोपदिश्यते । "हिरण्याय नमः हिरण्य लिङ्गाय नम " इत्यत्र पश्चिमचकस्थित गुणत्रय-समष्ट्रधात्मक महातमोरूपा विद्याशत्त्रक्यवच्छित्र स्वयं प्रकाशात्मक भाविलङ्गमुपपद्यते । " सुवर्णाय नमः सुवर्ण लिङ्गाय नम " इत्यत्र शिखा चकानुगत रजश्शत्तक्यविच्छन चित्क-लारमक प्राणलिङ्गं निर्णीयते । '' दिव्याय नमः दिव्यलिङ्गाय नम'' इत्यत्र सहस्रारचकप्रविष्ट गुणत्रय प्राचुर्यात्मक महाशक्त्यविच्छन्न खेष्टिलिङ्गमुपपद्यते । '' भवाय नमः भवलिङ्गाय नम " इत्यत्र आग्नेय चकास्थित ग्रुद्धान्तःकरणात्मकाविचच्छन महालिक्नं श्रयते । " शर्वाय नमः शर्विलिङ्गाय नम '' इत्यत्र विद्युद्धचकस्थित व्योमतत्त्वानुगत पराशक्खविच्छन प्रसाद-लिङ्गं निरूप्यते । "शिवाय नमः शिवलिङ्गाय नम" इत्यत्र अनाहत चकस्थित पवनतत्त्वा-त्मकादि शक्त्यवच्छित्र चर्रालङ्गं कथ्यते । '' ज्वलाय नमः ज्वललिंगाय नम '' इत्यत्र मणिपुरचकस्थित तेजस्तत्त्वात्मकेच्छाशक्त्यनुगतिशविलक्षं व्यवह्रियते । ''आत्माय नमः आत्मिळिङ्गाय नमः'' इत्यत्र स्वाधिष्ठान चक्रस्थित जलतत्वात्मक ज्ञानशत्त्वयवच्छिन गुरु-लिङ्गं व्याचक्षते । "परमाय नमः परमलिङ्गाय नमः" इत्यत्र आधार चकस्थित क्षित्यात्मक कियाशक्ति विशिष्टाचार लिङ्गमुपयुज्यते । "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्ग"-स्थापयती '' त्यनेन एतद्दशिवध लिङ्गात्मक सूर्यस्य सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिनि सोमस्य शिवलिङ्ग-रूपशरीरं स्थापयतीति भूमिशरीरसाधारण्येन पवित्रक्षेत्रेषु प्रतिष्ठापयतीति गीयते । तस्मादृशालिंगात्मक प्राण्यधिकरणक स्वष्टीलङ्गस्य पञ्च ब्रह्मात्मकत्वं षट्त्रिंशतत्त्वात्मकत्वं च निरूप्यते ।

किंच । वेदवेदान्त स्मृति पुराणेतिहासागमादिषु शिविलङ्गधारणं श्रूयते । "ऋग्वेदे । "भद्रं कर्णेभिः श्रुण्याम देवाः । भद्रं पर्यमाक्षभिर्यजन्नाः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टवां सस्तन्भिः व्यशेमदेवहितं यदायुः '' । यजुर्वेदे । "चरणं पिवन्नं विततं पुराणं येन पूतस्तरित दुष्कृतानि । तेन पार्वत्रेण ग्रुद्धेन पूताति पाप्मानमरातिं तरेम । लोकस्य द्वारमार्चिमत्पाविन्नं । ज्योतिष्मद्भाजमानं महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा देवहमानं । चरणं नो लोके सुधितां दधातु । हिरण्यश्यंगं वरुणं प्रपद्ये '' । "पवमानस्सुवर्धनः । पिवन्नेण विचर्षणिः । यःपूता स पुनातु मा '' मिल्यादिना सर्व देवानां लिङ्गधारणसुपिद्रयते । सामेच । "तिवेश्वेदेवं विदुषा वेदितव्यं श्रद्धाभक्त्या शैवलिङ्गं प्रधृतं स्वेदेवैः '' । "तदात्मासिध्यै-

मुनिभिर्मुक्तिकामैः कण्ठे हस्ते मस्तके वा भवतु धार्यं'। "लिङ्गं विभित्तं वपुषापरमं पवित्रं। विरजं विशोकं देवानाममितस्सशम्भोः। सयाति मुक्तिं चरमं वेदवेद्यं शैवंदिव्यं शाश्वतं वै पुराणं"। अथर्वणेच। "परात्मसिद्धौपरमं कालकालं तन् षुलिङ्गं शाम्भवं विभ्यानमुक्तिकामः"। "महामहद्भिर्मौनिभिर्योगिभिर्वा धार्यभवेत्तत्सर्वदा शाङ्करं देवदेवं"। "शिवलिङ्गं भृतत्वाद्रह्मणस्सायुज्यं असलोकतामाप्नोति"। "ते सर्वान्कामानभियान्ति नस(च)पुनरावर्तते न(च)सपुनरावितत" इति।

तथा तद्वेदान्तेषु । ''आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चर्धुः श्रोत्रमथोवलमिन्दि-याणि च । सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं । माहंब्रह्म निराकुर्या । ममा ब्रह्मनिराकरोदनिराकरण-मस्त्वनिराकरणं मे अस्तु । तदात्मनिरते य उपनिषत्सु धर्मस्ते मथिसन्तु ते मथिसन्तु । <mark>यच्छन्दसामृषभो विश्वरूपा '' इत्यादि । "अन्तर्धारणशक्तोवा ह्यशक्तोवा द्विजोत्तमः ।</mark> संस्कृत्य गुरुणादत्तं शैवं लिङ्गमुरस्थले । धार्यं विप्रेण मुक्त्यर्थमेवं वेदान्ताविदोवदान्ति ''। <mark>''कण्ठे करे मस्तके सन्निवेश्यचोच</mark>ैतत्पाणिमन्त्रं''।'' योवामहस्तार्चितलिङ्गमेकं परात्प<mark>रं</mark> सततं धार्यते विप्रः क्षत्रियो वा । तस्यैवलभ्यः परमेश्वरोऽसौ निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति दिव्य '' मिति । एतदुपबृंहणवाक्यानि लैङ्गये भगवता बादरायणेन निर्दिष्टानि । "सौवर्ण राजतं शैलं कृत्वा ताम्रमयंतुवा । पञ्चसूत्रकृतं लिङ्गमखण्डं धारयेद्द्विज " इत्युपक्रम्य । ''अयं मे हस्तोभगवानि''तिमन्त्रेण सर्वदा। ''पाणो लिङ्गधृतिः प्रोक्ता ऋगित्याहसनातनी। भद्रं परशिवं भक्त्या शृणुयाम सुर्पभाः । भद्रं नेत्रैः प्रपश्यामा लिङ्गरूपं सदाशिवं । भद्रं यजाम-स्सततं तुष्टुवामो यथाविधि । यावदायुःप्रवर्तेत तावद्देवहितं शिवं । तन्भिस्सततं भक्त्या स्थापयामा यथाविधि । खस्त्याख्यं शांभवं लिङ्गिमिन्द्रोत्रद्धश्रवास्तदा । पूषाच विश्वेदेवाश्व ताक्ष्यों विष्णुस्तथैवच । बृहस्पतिस्तदालिङ्गं दधातु परमैश्वरं । चरणं लिङ्गमाख्यातं पवित्रं पापनाशनं । चरं जीवं परात्मानं नयति प्रापयत्यतः । विततं व्यापकं नित्यं पुराणं ब्रह्म शाश्वतं । येन लिङ्गेन पूतस्सन्पापान् सर्वान् तरिष्यति । तेनलिङ्गेन शुद्धेन पूतापाप्मानमाणवं"। ''मायामलं कार्मिकं चाप्यरातिं मे तरेमहि । लोकस्य भक्तलोकस्य द्वारं तत्प्राप्तिसाधनं । अर्चिमत्खप्रकाशं हि पवित्रं लोकपावनं । ज्योतिष्मद्दीप्तिमद्भाजमानं चिद्रपभावतः। महत्त्वगुणसंयुक्तं महस्वत्परिकीर्तितं। चरणं लिङ्गमाख्यातं जगत्संहारहेतुतः। अमृतस्य-धारा मोक्षस्य सालोक्यादि विभेदतः । बहुधा देहमानं यत्तन्नोस्माकं विशेषतः । लेकि-देहेसदादेवा सुधितांवासमन्वहं । द्धातुकुरुतात्प्रीत्या भवरागैकभेषजं । पवमानानुवाकेन सर्वेषां लिङ्गधारणं । यजुषा गीयते यस्मात्तस्मात्पाञ्चपतं ग्रुमं । पवमाने।निलस्सम्यग्वर्जनः पापवर्जितः ''। सपवित्रेण लिङ्गेन शैवज्ञानविचक्षणः। ''वर्तते त्रिषुलोकेषु यः पूता स पुनातुमां। पावनात्सर्वजीवानां पवित्रं लिङ्गमुच्यते । हिरण्यं लिङ्गमाख्यातं विश्वरूपं महेश्वरं"। श्रङ्गे शिरसि तिहिङ्गं धतं वरुणमञ्ययं । ''प्रपद्ये मनसावाचा शिवभक्तं सनातनं'' । तीर्थं देहीति वचसा प्रार्थितं वेदपुरुषैः। '' सर्वं सर्वात्मकं ब्रह्मलिङ्गरूपं सनातनं। तदौपनिषदं दिव्यं ममाङ्गानि विशेषतः''। "स्थलसक्ष्मादि देहानि ज्ञानकर्मेंद्रियाणिच"। "भावादिलिङ्गरूपेण स्थित्वा सर्वत्र सर्वदा"। "आप्याययन्तु सततं परमानन्दसम्पदा" । तदहं मानिराकुर्या नत्यजामिकदाचन । मामां-ब्रह्मसदालिक्नं नत्यजेन्मानिराकरेात्। ''मे ममात्मिन देहेतु तद्रह्मास्तुनिरन्तरं''। अनिराकरणं सम्यगिनराकरणंभवेत् । उपनित्सुच ये धर्मा भस्मरुद्राक्षसंज्ञिकाः" । "मिय ते सन्तु ते निसं सन्तुते मियं सर्वदे"त्यादिना तत्रैवाकरणे प्रत्यवायत्वं दृश्यते । "लिङ्गस्य धारणं यस्य स्थूलंदेहे न विद्यते " । तदेहं निष्फलं ज्ञेयं जीवत्यक्त शरीरवत् । "यथा स्मशानगंकाष्ठमनई सर्वकर्मसु" । "तथालिङ्गविद्दीनस्तु सर्वकर्म बिह्ष्कृतः " । "यस्यवक्षस्थले लिङ्गं कण्ठे-रुद्राक्षमालिका" । नफाले भृतिरेखाश्च तं त्यजेदनत्यजं यथा । लिङ्गस्य धारणं विप्रा मनसापि न लङ्क्येत् । "श्रुत्या विधीयते यस्मात्तत्यागी पतितोभवेत् " । ब्राह्मणानां शिवोदेवस्तस्मा-त्तिष्ठङ्गधारणं" । "कर्तव्यं ब्राह्मणानान्तु वेदवेदान्त शासनात् " । मृत्यस्य प्रभुचिहं तु यथा धार्यं महीतले । "तथाभक्तस्य लिङ्गादि धारणं प्रोच्यते सदा" । "अनन्तपद्मनाभस्य हस्ते लिङ्गस्य धारणं" । पाण्डरंगे तथाविष्णो दशीर्षे लिङ्गस्य धारणं । "सुप्रसिद्धतयादृष्टं किंबक्तव्यं गृणां सदा " । इत्यादिना षट्स्थलपरशिवात्मक परब्रह्मस्वरूपिलङ्गधारणस्य दृष्टत्वात्सर्वलिङ्गन्वाक्येन तद्धारणमेव विधीयते ।

आसिन्धें हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ विवक्षित गुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

अत्र विवक्षिताः उपासनायां उपादेयत्वेन ये गुणाः सत्यादयः तेषां परिश्वब्रह्मण्युप-पत्तेः उपपन्नत्वादित्यर्थः । "ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णिपङ्गलं । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमोनम" इत्यादिना तद्धमेश्रवणात् । श्रुत्यंतरे च । "सर्वं खिल्वदं ब्रह्म तज्ज-लानीति शान्त उपासीत" । "अथ खल्ज कतुमयः पुरुषो यथा कतुरिस्मि लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्यभवति स कतुं कुर्वीत" । "मनोमयः प्राणशरीरो चा(६) हृपस्सत्यसङ्कल्प आकाश आत्मा सर्वकर्ता सर्वकाम" इत्यादौ सर्वात्मक परमेश्वरस्य भक्तोपासनार्थं प्राणशरीरत्वेन परिन्छित्रत्वं सत्यसङ्कल्पादिकं च विविश्वतत्वादत्र "निधनपतये नम" इत्यादिना सर्वात्मक-त्वमुपदिश्य"पाणिमन्त्रं पवित्र"मिति पाण्यिकरणत्वेन परिन्छित्रत्वं तस्यैव निर्देशान्नेतरोपा-सनमंत्र विधीयते ।

नतु । पुराणान्तरेषु लिङ्गस्य परमेश्वर निकृष्टाङ्गत्वेन निर्देशा' चरणं पिवन्न' मिखादि श्रुतीनां अङ्ग्रिपरत्वेन रूढत्वात् वेदवाद्यसङ्करजातेरि भस्मस्द्राञ्च शिवलिङ्गादि चिह्नानं दृष्टत्वात्कयं तेषां श्रौतत्विमिति चेन्न । लिङ्गपुराणे ज्योतिर्लिङ्गोत्पत्यनन्तरं । ''ततः प्रहृष्टमनसा प्रणिपत्य महेश्वरं । प्राहृ नारायणो नाथं लिङ्गस्यं लिङ्गधारिणं । यदि प्रीति-स्समुत्पन्ना यदि देयोवरश्वना । लिङ्गाधो पीठवद्भाति कुण्डलीकृत पन्नगः''।''तदूर्ध्वपीठवद्भाति धरा(र्मा)श्वत्थदलाकृति''। तस्यां स्थितं महादेव ज्योतीरूपं महत्तरं । ''आवयोर्गर्विनर्मूल-कारणंलिङ्गमीहशं''।''भवदीयं महादेव तत्वा दीक्षां हि नो कुरु''।''तद्धारणाच तद्दानात्तद्वेन विधानतः । ऐहिकामुध्मिकं सौष्ट्यं प्राप्तुवाम इति ध्रुवं''। ''एवं तद्वचनं श्रुत्वा विश्वनाथ-स्सनातनः''। ''इन्द्रनीलमयं लिङ्गं विष्णवे ब्रह्मणो मम''। पद्मरागमयं लिङ्गं दत्वा दीक्षां चकारयत् । ''ततः प्रदत्तवान्देवा भक्तिरव्यभिचारिणी''। ''वश्वस्थले हरिर्लिङ्गं मूर्धिचाहं पितामहः''। ''श्रुत्वा प्रहृष्टमनसा श्रद्धया परया मुदे''त्यादिना परमेश्वरस्यैव लिंगरूप-दर्शनात् । किंच सिद्धन्तागमे । ''ब्रह्मणा विष्णुना पूर्वं यिश्वः ज्योतिरात्मकं । अपरिच्छिय-मभवत्केनवापरिवोध्यते। पीठिकापरमाशक्तिर्लिङ्गं साक्षात्परिश्वः''। ''शिवशक्तिसमायोगा-

द्विश्वं लिङ्गं तदुच्यते । विश्वाधिकत्वमीशस्य लिङ्गमूर्तेस्खभावजं । अनन्यदेव साद्दर्यं श्रुतिराह सनातनी" । "लीयते यत्र गम्यन्ते ब्रह्मविष्णवादि निर्जराः । ति हिङ्गं परमंब्रह्म सिचदा-नन्दलक्षणं । प्रतिमाकारशून्यस्य लिङ्गस्य परमात्मनः । प्रतिमाकार् देवानां सादश्यं कथमीर्यते'' इत्यादिना तथा दर्शनात् । व्यास गौतम दधीचि शापदग्धधूर्तकल्पितवाक्यानां श्रौतविरुद्ध-त्वेन नचात्र प्रामाण्यं । तथाचेत्पाण्डरंग रामेश्वर श्रीशैलादि विष्णुप्रतिष्ठित लिङ्गानां ''तिहि-ष्णां "रिप न सर्वोत्कृष्टत्वमुपपद्यते । तदङ्गीकारे बौद्ध पाषण्ड प्रसङ्गस्त्यात् । चरणशब्दस्यांघ्रि-परत्वे चरणश्रुतिनिष्टव्यापकत्व स्वयं प्रकाशकत्वादि धर्माणां विरोध प्रसङ्गस्स्यात्।परमेश्वरधर्म-बाहुल्यादाकाश प्राणादिशब्दवत्तस्य परमेश्वर परत्वमेव । चर्यते भक्ष्यते जगद्येनेति चरणं । एवं स्थितरप्यपलक्षणं । चरंजीवं मोक्षं न यतीतिवा । "एषएव साधुकर्मकारयती"ति श्रुतेः। उत्पत्ति स्थिति लयकारणमिति यावत् । तादथ्यान्तिङ्गं चरणशब्दवाच्यं । ''लीयते गम्यते यत्र येनसर्वं चराचर''मिल्यादिना लिङ्गचरणशब्दयोः पर्यायत्वं सुस्यं । "भस्मरुद्राक्षकं लिङ्गं गुरुर्मन्तं तथाचरः । पादोदकं प्रसादश्च शैवाष्टावरणानि हि'' । इत्यादि वैदिकशिवागम-संस्काराभावाद्वस्रविद्यां शैवाष्टावरणानि सर्वथा तेषां नसम्भवन्ति । अवैदिकानां । शैवा-गमाप्ति संस्काराभावात् । जाबालाद्युपनिषात्सद्ध शैवाग्निभस्मधारणं नोपदिश्यते । ''शिखाया-मेकमेकास्य'' मिल्यादिना तेषां विष्युक्तशिखाश्चन्यत्वात् रुद्राक्षधारणं पञ्चाक्षरीमन्त्रस्य श्रीतप्रकरणपठितत्वात्तेषां वेदोक्त चतुर्विधवर्णान्तभूतत्वाभावात् । स्मृत्युक्ताष्टादशवर्णं बाह्यत्वाच व्यत्यासक्रमेणापितमन्त्रोपदेशाईता नसंभवति । गर्भादिसंस्कारश्चन्यानां वेदबाह्यानां षडध्वशाधनापूर्वक प्राणप्रतिष्ठादि विशिष्टवैदिकशिवदीक्षा वैदिकसंस्कारविधिः कथसुपपद्यते । तद्भावेलिङ्गत्वाभावात्। तद्धारणपूजादिना सकलपापक्षयपूर्वक परशिवत्वप्राप्तिः कथसुपपद्यते। **''ब्रह्मणो वे सर्वादेवतेति'' ''वर्णानां ब्राह्मणोगुरु''रिल्यादि श्रुतिरमृतिसिद्ध ब्राह्मणाचियत्वान-**क्षीकाराद्धरुचरणतीर्थप्रसादचतुष्ट्यमपि न संभवति । घृतकोशातकी सुवर्णकार्पासादौ घृतत्व-सुवर्णत्वामावेषि अनुपपत्तिमात्रवदत्रापि शैवतत्त्वं प्रतीयते । तथासिद्धान्तागमे । ''आगमं शिवलिङ्गस्य शरीरमिति कथ्यते । श्रुतिर्लिङ्गस्य चैतन्यं वेदान्ताःप्राणमीर्यते । तत्संस्कार विहीनत्वार्ष्ठिगत्वं न हि सर्वदे"ति ।

किंच। "तत्त्वमस्या"दि महावाक्यप्रतिपादित लिंगांगैक्यं कथं वेदवाह्यानां। अपश्रुद्धाधिकरणे। "संस्कारपरामशां त्तदभावाभिलापाच्चे"ति सूत्रे । ब्रह्मक्षत्रिय वैश्यानां
शिवदीक्षासंस्कार विशिष्टत्वाद्वह्मविद्याधिकारः। न श्रुद्धाणामिति श्रुद्धाणां श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहास सिद्धानामि ब्रह्मविद्याधिकारस्य निषिद्धत्वात्किमन्येषां वक्तव्यं। तस्मात्पूर्वोक्तमेव समीचीनं। ननु रुद्धस्य परब्रह्मत्वं कथमापस्तंबस्त्रे नैर्कट्यादिवत् रुद्धाहुत्यनन्तरं "अपउपस्पृश्ये"
त्यामांगल्यदेवतात्व निर्देशादिति चेत्र। तथात्वेमानाभावा च्छ्रोतश्रुण्ठप्रसङ्कः। "तमीश्वराणां
परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च देवतं। पतिंपतीनां प्रथमंपुरस्ताद्विद्धाम देवं परमेशमीख्यं"। "एकएव रुद्धा न द्वितीयायतस्थे" "असङ्ख्यातास्सहस्क्षाणि स्मर्यते न च दृश्यते"।
"विश्वाधिको रुद्धा महर्षिः"। "शिवोऽद्वैत" इत्यादि श्रुतिशतेषु परब्रह्मणदिशवस्य
अनन्यसामान्यदेवतात्वोपदेशात्। सर्वदेवताधिपतित्वादि धर्माणां तस्यैव निर्देशाच।
तत्समीपे तद्भत्यानां ब्रह्मविष्ण्वादीनां पूजार्हत्वासंभवादुद्वान्तर्धानार्थमपः परिषेचनं विधीयते।

तदुक्तं यजुर्वेदे । "अपः परिषिश्चति रुद्रस्यान्तर्हित्ये" इति दर्शनात् । न प्रकरणैकपठितत्वेन निकृष्टत्वं । "गौ श्वानाग्नि ब्राह्मणान् स्पृष्ट्वा अपउपस्पृशे"दित्यापस्तंवस्त्रे प्रकरणैकत्वेन उत्कृष्टापकृष्ट गोश्वानाग्निनामुपदेशात् । श्व युव मघवच्छ्य्दानां उत्कृष्टापकृष्ट वाचकानां स्त्रैकनिर्देशात् । किंच । "रजस्वलाग्नि गोविप्रान् पातित्रत्य क्षियं तथा । शवामेध्य ब्रह्मबन्धूत् स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेदि"ति वृद्धशातातपेपि । रजस्वला साहचर्येण गोविप्राणां निर्देशाच न प्रकरणदोषः । तस्मात्तस्यैव ब्रह्मत्वं ।

अत्रोक्त त्रह्मलक्षणस्य नारायणेऽतिव्याप्तिमाशङ्कय निराकरोति ॥

सू॥ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

अत्र तु शन्दो निश्चयार्थः । पूर्वोक्त शिवलिङ्गधारणमय श्रोत्रियाणां ब्रह्मविद्योपासकानामवर्य कर्तन्यं । न शारीरः पूर्वानुवाके । "सहस्रशीर्षिमे " त्यारम्य सहस्रशीर्षत्वादि
विशिष्ट नारायणस्य मूर्त्यात्मकत्वेन न्यपदेशात् । "समुद्रेऽन्तं विश्वश(सं)म्भुव" मित्यादिना
समुद्रशायित्वादि लिङ्गानां तस्येव समुचितत्वात् । तद्वाचक अच्युत हरि शन्दप्रयोगाच्च
मूर्त्यात्मक नारायणात्मक शारीर एवात्रोपास्यो न भवति । कृतः । अनुपपत्तेः । "निधनपत्येनम" इत्यारम्य "सर्वलिङ्गं श्र्यापयती" त्यन्तं शिवलिङ्गस्य परब्रह्मत्वेन ध्यानयारणात्मक सर्वेपास्यत्व प्रकटनाय प्रतिपदनमस्कारपूर्वकं सर्वात्मकत्व प्रतिपादनात् मूर्त्यात्मकस्य विष्णोस्तद्धर्माणामसम्भवात् । अप्रतिमाकार लिङ्गस्येव सर्वोपास्यत्वं सिद्धं । शैवे ।
"शिवशक्त्यात्मकं लिङ्गं चिद्रूपं परमेश्वरं । ब्रह्मविष्णवादि देवानां ध्येयं धार्यं सनातनं"।
"लीयतेऽस्मिन् जगत्सर्वं स्थावरं जङ्गमात्मकं । गम्यते सिष्टकालेतु तिष्ठिगं ब्रह्मशाञ्चत"मिति
न्युत्पत्त्या चरलिङ्गस्य महत्त्वं ब्रह्मलश्चणमुक्तं । श्रुतिस्मृतिपुराणागमसिद्धत्वात्तद्धारणोपासनादिकं वैदिकं । "विष्णुविग्रह शालप्रावोपासनादिकस्य श्रौतविध्यभावात्तान्विकत्वं सिद्धं"

किंच । तत्प्रकरणपठित विश्वपितत्वादि परमेश्वरधर्माणां नारायणस्यासम्भवात् । "पश्चनां पत्ये वृक्षाणां पत्ये जगतां पत्ये" त्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्येव सकल भुवनार्धि- पतित्व व्यवस्थापनात् । "एको (एव) हिस्द्रो न द्वितीयायतस्थु र्य इमान्लोकानीशत ईशिनीभि रितिस्द्रव्यतिरिक्तस्य जगदीश्वरस्य निरस्तत्वात् । विश्वाधिकत्वं च । "विश्वाधिको स्द्री महर्षि" रिति तस्यैव श्रवणाच । न विष्वादि शारीराणां सर्वे। स्वत्रेत्ते ।

नतु नारायणापासन वाक्यानं कागतिरितिचेदुच्यते। "तत्त्वमसि श्वितकेतो" इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मोपासकानां श्वितकेत्वादीनां ब्रह्मत्वोपदेशवत् नारायणस्य ब्रह्मत्वमुपदिश्य "पद्मकोशप्रतीकाश"मित्यादिना तद्हृदय पुण्डरीकमुपदिश्य "तस्य मध्ये विहिशिषे" विदिश्य "तस्य प्रदेश परमात्मा व्यवस्थित" इति जीवान्ति त्यादिना जीवस्थरूपं निर्दिश्य "तस्या शिश्चायामध्ये परमात्मा व्यवस्थित" इति जीवान्ति यामित्वेन च तस्योपास्यत्वं विधीयते। "स ब्रह्म स शिवस्सेन्द्र" इत्यादिना तिहिभूतिहृष्य ब्रह्मविष्णुकालक्ष्यादीत्वं तिकारणत्वं विण्णुकालक्ष्यातीत्वं तत्कारणत्वं तच्छव्दवाचकत्वं च श्रूयते। "प्रपञ्चापशमंशान्तं शिवम्पदेतं चतुर्थमन्यन्ते सआत्मा सविश्चयं" इति माण्ड्क्ये सर्वातीत्वं। "ध्यायीतिशानं पश्चायीतव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुक्तेन्द्रास्ते संप्रस्यन्ते"ति सर्वकारणत्वमथर्वणशिरसि । पश्चायीतव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुक्तेन्द्रास्ते संप्रस्यन्ते"ति सर्वकारणत्वमथर्वणशिरसि । अभ्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुक्तेन्द्रास्ते संप्रस्यन्ते"ति सर्वकारणत्वमथर्वणशिरसि । अभ्यायितव्यं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशांत"मित्यारभ्य। "स ब्रह्म स शिव स्मिहिर्यः अभावत्वारं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशांत"भित्यारभ्य। "स ब्रह्म स शिव स्मिहिर्यः स्वार्वेष्यः परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशांत"भित्यारभ्य। "स ब्रह्म स शिव स्मिहिर्यः स्वार्वेष्यः परमिश्चरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशांत" सित्यारभ्य। "स ब्रह्म स शिव स्मिहिर्यः स्वार्वेष्यः परमिश्वरं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशांत" सित्यारभ्य । "स ब्रह्म स शिव स्मिहिर्यः स्वार्वेष्यः परमिश्वरं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशांत" सित्वरं स्वर्वेष्यः स

स्सेन्द्रस्से।ऽक्षरः परमस्वराट्"। "स एव विष्णुस्सप्राणस्सकालोऽप्तिस्सचन्द्रमाः"। "स एव सर्वमि"लादिना सर्वशब्दवाच्यत्व व्यवस्थापनात्। नान्यस्यात्रोपास्यत्वं सिद्धं। "अथवाहं हिरः साक्षात्सर्वज्ञः पुरुषोत्तमः॥ सहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" इलारम्य "ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं महेश्वरं। नीलग्रीवं महात्मानंपश्यन्तं पापनाशनं॥" इलादिना भगवता वादरायणेन सूतसंहितायां ध्यानयोगप्रकरणे व्याहृतत्वानान्यार्थो वैदिकः। स्मृत्यन्तरेषि। "एवमुक्तवामहाबाहुर्महायोगिश्वरो हिरः। दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वर" मिति वामनपुराणे। ततोऽव्ययात्मा सहिर स्रहृत्पंकज शायिनं। दर्शयामास देवानां मुरारि।हिङ्गमैश्वर"मिति। गीतायामिष "ईश्वरस्तर्वभूतानां हृदेशेऽर्जुनातिष्ठति"। इलादि श्रुतिस्मृतिपुराणेषु नारायणस्य उपासकत्वं शिवस्थीपास्यत्वं च घंटाघोषः॥

पुनर्हेत्वंतरमाह ॥

सू॥ कर्मकर्नृब्यपदेशाच्च ॥ ४॥

नात्रोपास्ये। नारायणः । कुतः । कर्मकर्तृव्यपदेशात् । "नमो ब्रह्मणे धारणं मे अस्तु निराकरणं धारइता भूयासं । कर्णयोष् श्रद्धतं माच्योद्यं । ममामुष्यं ॐ"। इति पूर्वोक्त नारायण-मंत्रे ओंङ्कारवाच्य शिवलिङ्गधारणात्मकोपासनं कर्म कर्तृनारायणस्य व्यपदेशात् ॥ परम-शिवलिङ्गबाह्याभ्यंतरधारणार्चनार्पणावधानात्मकोपासनमेव मुमुक्षूणां श्रोतानामवश्यकं । "यश्छंदसां ऋषमो विश्वरूपाः" । इत्यारभ्य "श्रुतं मे गोपाये" त्यंतं । तथा श्रूयते । किंच । "पद्यकोशप्रतिकाशमि" त्यनेन प्रकृतस्यनारायणस्य दहरपुण्डरीकमुपिदश्य "पर-मात्मा व्यवस्थितः" इत्यंतेन नदंतर्वितित्वेन परमेश्वरस्य निर्देशात् । ध्यातृत्वेन नारायणस्य ध्येयत्वेन परमशिवस्य कर्मकर्तृत्वं न निर्दिश्यते । अतो नारायणस्य शिवोपासकत्वं सिद्धम् ॥

ननु "नमें। ब्रह्मणे धारणं में अस्तु" । इति श्रुतौ देवतांतर धारणविधायक प्रमाणाचाराभावेपि । नारायण प्रतिनिधित्वेन शंखचकधारणस्य पांचरात्रमतसिद्धत्वेन तद्धारणपरत्वं किं नस्यादिति चेन्न । "अनिराकरणमि" खनेन निराकरणं हेयप्रपंच तन्नभवित्यिनिराकरणं उपादेयं ब्रह्मखर्थलाभात् । ब्रह्मलिङ्गशब्दयोः पर्यायत्वाच्च अर्था- । ब्रह्मलिङ्गशब्द्यहं । तद्धच्छंखधारणं न विधेयं । क्रिष्टार्थ कल्पने मानाभावात् । "मुखे मंत्रंहृदिध्यानं मस्तके लिङ्गधारणं । शिखास्त्रं तथाभस्म इति ब्राह्मणलक्षणं । विभूतिर्यस्य नोफाले कंठे रुद्राक्षमालिका । मुखे षडक्षरी मंत्रं तं खजेदंत्यजयथा । उद्भूलनं त्रिपुंड्रच मनसापि न लंघयेत् । श्रुत्या विधीयते यस्मात्तत्यागीपतितोभवेत्" । इति गौतम शातातप गारुडादि स्मृतिषु लिङ्गित्रपुंड्रादिकं ब्राह्मलक्षणत्वेन तदितकमणे प्रत्यवायन्त्वेन च श्रवणात् । किंच ॥

लिंगधारणस्य श्रुत्यासर्वोत्कृष्टत्व प्रतिपादनात् । तांत्रिकविधः श्रौतानां प्रयोजना-भावाच तदुभयविध्यंगीकारो न युक्तः । " त्रिपुंड्रं ये विनंदंति निन्दन्ति शिवमेव ते । धार-यंति तु येभक्तया धारयंति तमेव ते " । इति जाबाठे । कालाग्निरुद्रोपनिषदि "अथवा भगवान् त्रिपुंड्रविधिमि" त्यादिना सनत्कुमार प्रश्लोत्तरभूत " तिर्यक्तिस्रोरेखाः प्रकु-वंति" ति वाक्यानंतरं त्रिरेखानां त्रिवेदात्मकमकारोङ्कारमकारात्मकत्वं रुद्रमहेश्वरसदाशिवा-

<mark>त्मकत्वं प्रतिपादनार्श्विङ्गधारणावश्यकत्वमत्यंत पुण्यहेतुकत्वं निश्चितत्वात् विधेयम् ।</mark> न्तु ''लिङ्गिनं चिक्रणं ह्येट्टे '' त्यादी चक्रधारणविक्षित्तधारणस्यापि निषेधदर्शनात्कयं श्रीतपारे-<mark>यास्यत्वमिति चेन्न । प्रभाकर्प्रभायां दीपादिप्रकाशवत् तांत्रिक विधिनिषेधयाच्छ्रीतिवधौ</mark> अप्रकाशत्ववत् । निषेधानां वेदमूलकत्वाभावात् न शंकनीयं । किंच । तांत्रिकनिषेधत्वात् तत्पचकांकनप्रकरणपठितत्वात्तांत्रिक तत्पक लिङ्गधारणनिषेधपरत्वमिति पूर्वेणोक्तं । ''ध्यायी-तेशानं प्रध्यायितव्यं । सर्विमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्दास्ते संप्रसूयन्ते " । "त्वं देवानां ब्राह्म-णानां अधिपतिः विष्णुः क्षत्रियाणां अधिपतिः । त्वंदेवेषु ब्राह्मणे।ह्यहं मनुष्ययेषु ब्राह्मणः । बाह्मणो वै बाह्मणसुपधावती''। "येवैस्वां देवतामतियजते ''खादि श्रुतिषु बाह्मणानां शिवदैवत्वं अन्यथाप्रत्यवायं च श्रवणात् । स्मृतिरिप । " ब्राह्मणानां शिवोदेवः तस्मा-त्तिरिंडसंभवः । ब्राह्मणस्येति विज्ञेयोनोचेदब्राह्मणो भवेत् । हद्रपिंड समुद्भूतः हद्रभूमि-लयंगतः । पितरं नाभिजानाति तातं वेदयासुतो यथा । त्राह्मणोभगवान् रुद्रः तस्मात्तिपंड-संभवः । ब्राह्मणश्चेति विज्ञेयो नात्रकार्या विचारणा । अतस्सन्यासिनां वापि पुत्रः पार्वण-माचरेत् । मातापित्रोर्मृताहेतुर्नकुर्यात्पार्वणंयदि । बौद्धम्लेच्छादिवत्याज्ये। खलोके पतितौ भवेत्"। इत्यादिना ब्राह्मणात्पत्तेः रुद्रपिंडहेतुत्वं रुद्रदैवत्वं निर्दिष्टं। तस्मादितरदेवतादि लाञ्छनादिकं ब्राह्मणानां न विधेयं। "चकांकित तनुयंत्र नतत्र दिवसं वसेत्। यदि तिष्ठन् महापापि सहस्रब्रह्महा भवेत् । अज्ञानादथवामोहाद्रागतो वा सुदर्शनं । धते कुलध्नं तं दृष्ट्वा सचेलस्नानमाचरेत् । यथा स्मशानगं काष्ट्र मनई सर्वकर्मसु । तथा-चकांकितो विश्रो सर्वकर्मबहिष्कृतः ''। इत्यादिना शातातप गारुड शंख विष्णुस्मृत्यादिषु तित्रिषेधदर्शनाहिंगधारणं परत्वमेव युक्तं। तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे। "नमे। इस्तु ब्रह्मणे तुभ्यं आचार्याय महात्मने । तन्निराकरणं विश्वं जन्यत्वानमृत्युनैविह । अनिराकरणं ब्रह्म कारण-त्वाचिरंतनं । अनिराकरणं यत्तु धारणं देशिकोत्तमः । वेदशास्त्रपुराणेषुप्रसिद्धः कर्मयोस्स्मृतं । अहं धारियता देवं भूयासं सर्वकारणं । ब्रह्मविष्ण्वादयोदेवाः प्रसिद्धाश्च तथा स्मृताः। ते निराकरणास्सर्वे मृत्युना सर्वशत्रुणा । मे निराकरणास्स्वैतन्नाहिधार्याः कदाचन । नार्ह धारियता देवं भूयासं मजातस्सुरान् । न शक्नुवन्ति मां तर्तुं मजन्तं मृत्युसागरे । अर्ध्व ममेदमां लिङ्गं मां चामुष्यसमाश्रय" इति । अनिराकरण पदे भूतिरुद्राक्षयोः । ओमिति लिङ्गस्य तथाच त्रयाणामिप धारणप्राधान्येन स्वयं संभवति । ''मेधावी भूयासं''। "अहमेकः प्रथम मास " मिल्रात्त्रेव भूयासमिल्यत्रापि विध्यर्थं आशीर्छिङ् विधीयते । जाबाल-कालाग्निरुद्राद्युपनिषत्मु शिवधारण द्योतनात्तत्प्रतिमाधारणं किं नस्यादित्याशंक्याह ॥

सू ॥ शब्दिविशेषात् ॥ ५ ॥
"ऊर्ध्वाय" नम इत्यार्भ्य " सर्विलिङ्गिर्भ्यापयित पाणिमन्त्रं पवित्र " मित्यंतेनिलिङ्गिर् शब्दस्यैवात्र सर्वात्मकत्व प्रतिप्रादनात् । नारायणादि देवताविष्रहोपासनं न कर्तव्यं ।

कृतः । शब्दिविशेषात् । जिज्ञास्य ब्रह्मालक्षणिवधायक जनमाद्यस्य यतः । "यतीवा इमानि भूतानि जायंते" त्यादि श्रुतिस्त्रविहित जगज्जनमादि कारणत्वं लिंगशब्देनैव बोतनात् । "लीयते गम्यते यत्र येन सर्व चराचरं । तस्मालिङ्ग परब्रह्म कारणं सर्वम-व्यय" मिति स्मृतेश्च । यस्मिन् चराचरप्रपञ्चं प्रयुक्ते विलीयते । पुनः स्तिक्राले यस्मा-

द्वृहिर्गच्छतीति तिल्लक्तं प्रपञ्चीत्पत्तिस्थिति लयाधारं परंत्रह्मेत्यभिधीयते । पुराणेष्विप लिक्न-धारणपूजादिकमेव बहुधा श्रूयते । स्कांदे शंकरसांहितायां । " रुद्रोभूत्वा यजेद्रुद्रंनारुद्रा-रुद्रमर्चयेत् । प्राणलिङ्गानसंबंधी सरुद्रो नात्रसंशयः । क्रिमिकीटपतङ्गेभ्यः पश्चोप्रज्ञया-धिकाः । पशुभ्योपि नराश्रेष्ठास्तेषु श्रेष्ठा द्विजातयः । कतुबुद्धिषु कर्तारस्तेभ्यो सन्यासिनो-Sधिकाः । तेषु विज्ञानिनश्रेष्ठास्तेषु शंकर पूजकाः । तेषु श्रेष्ठा महाभाग ममलिंगांगस-गिनः। लिंगांगसङ्गिष्वाधिका ष्पट्स्थलज्ञानवान् पुमान् । तस्मादप्यधिकोनास्ति स एवाहं नसंशयः । ब्रह्मविष्ण्वादयोदेवा मुनयो गौतमादयः । धारयंतिसदालिंगं उत्तमांगे विशे-षतः । उरस्थेल हरिलिङ्गं घृत्वा मूर्ध्नि पितामहः । लिंगस्थं मां समाराध्य स्वं स्वं पदम-वापतुः । यत्रतिष्टंति लिङ्गाङ्गसङ्गी शिवपरायणः । निमिषं निमिषार्थंवा तन्छिवक्षेत्र-मुच्यते । लिंगागिसंगिनः पुंसो ये दुर्विषयवर्तिनः । ते सर्वपाप निर्भुक्ताः यास्यंति परमां गतिम् । लिंगांगिसंगिनं मत्यं लिंगध्यानपरायणं । अनुव्रजति यो मर्त्यं सोपि मुक्ति-मवाप्नुयात् । धृतलिंगस्य मर्त्यस्य पादप्रक्षाळितं जलं । पापशुद्धार्थमज्ञानातद्धार्यैशिखि-वाहन । प्राणिलंगैंकनिष्ठस्य देहंस्पृष्ट्वा समीरणः । यत्रगच्छति तत्रस्था मर्खा मुक्ता न संशयः। युगपच्छिवलिंगैक्यपादस्पृष्टरजांसिच । पतन्ति मस्तके यस्य समुक्तो नात्रसंशयः। अन्नं वा जलमात्रंवा यद्त्तं लिंगधारिणे । तद्वं मेहसदृशं तज्जलं सागरोपमं । लिंगांगसंगं कुर्वन्तं दृष्ट्वा द्विजवरं रविः । स्थानाचलख्यांभित्वा मण्डलं मे व्रजेच्छिवं । शिव-लिंगांगसंबंधभाजां दर्शनमात्रतः । मुक्तिंगच्छन्ति मनुजाः पशुपक्षिमृगादय '' इत्यादिना लिंगदर्शधारणस्य सर्वोत्कृष्टत्वदर्शनान्नविग्रहधारणं विधीयते । किंच ।

"नारायणपरंबद्धां "ति वाक्ये नारायणात्परंबद्धात्युपदिश्यते । "दर्शपौर्णमासप्रक-रणपिटत सिमधो यजती" तिवाक्यगतप्रयोजनां दर्शपूर्णमासांगत्वात् । नारायणप्रकरणपिटत हृदयस्य नारायणसंबंधित्वं उच्यते । "अणोरणीयान्महतोमहीयाज्ञात्मा गुहायां निहितोस्य जंतोः"। "तमकतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीश "मित्युपक्रमे । शिवेकवोधकेशानादि शब्दानां मुख्यत्वेन व्यपदेशात् । उत्पत्तिविशिष्टशिवप्रशंसायास्तत्परत्वं विधीयते । "विधाधिको रुद्रोमहर्षिः" "यः परस्सपरमेश्वर" इति । मध्येपि शिवप्राचुर्यत्वं । "उद्यतेपि प्रचुर शिवप्रशं विश्वरूपाय वै नमोनमः"। इत्यंतिपि प्रचुर शिवप्रशंसा कथनाद्म्या-सतात्पर्यमिति गीयते । विश्वाधिकार लक्षणानामनन्यसाधारणत्वात्त देवापूर्वमित्युच्यते । "परामृतात्परिमुच्यंति सर्वे" त्यंतेन फलो व्यपदिश्यते ॥

"सहस्रशीर्ष" मिखनुवाके नारायणस्तुति प्रशंसाह्यर्थवादतात्पर्यमिखवगम्यते । "यस्मात्परंनापरमस्ति किंचिदित्यनेनोपपत्तिः । एवं सांगतात्पर्येण शिवपरत्वावगमान्नान्य-परत्वं । नच सहस्रशीर्षानुवाकमेवात्रोपकमः । उपसंहारानुवाकगतो मापतित्वादिधर्माणां नारायणे असामंजसत्वात् । किंचोपकमे "अणारणीया "निति मंत्रे सर्वचेतन गुहाश-यत्वमीश्वरस्यप्रसाध्य । तदनुप्रहादेव सर्वेषां दुःखिनर्मुक्तत्वमुपदिश्य "सप्तप्राणा प्रभवन्ती" त्याराभ्य "पूर्ण पुरुषेणसर्व"मित्यंतेन सृष्ट्यादि प्रवृत्तिधर्मात्मकत्वं तस्यप्रदर्श्य । "नकर्मणा नप्रजयाधनेने" त्यादिना निवृत्तिलक्षण प्रशंसामुपकम्य । "परेणसाकं निहितं गुहाया" मित्यादिना तदुपासनाधिकारत्वं यतीनां निरूप्य "परामृतात्परिमुच्यंती" त्यनेन तदुपा- सकस्य मोक्षफळंविधाया "दहरंविपाप" मित्यादिना तदुपासनास्थानमभिधाय । "यो वे-दादौखरप्रोक्तो" इत्यादिना तत्रोपास्यत्वं महेश्वरस्य निर्दिश्य । "ऋतं स्त्यः" मित्यनेन उपासनाया गुणविषयत्वेन परमशिवधर्माणां असाधारणानामितशयित्वं प्रदर्श्य तदर्थन् वादप्रशंसायां विशेषोपासकत्वेन यतीन्द्रत्वेन शिवभक्ताप्रगण्यत्वेन सहस्रशीर्षानुवाके नारायणस्येन मुख्याधिकारत्वं निरूप्य । तत्र"नारायणं महाज्ञेय"मित्यादिना नारायणं प्रस्तुत्व । "पद्मकोश"मित्यादिना तष्हृदयपुण्डरीकं व्यपदिश्य । "तस्याश्शिखायामध्ये परमात्मा व्यवस्थित" इत्यनेन । परमेश्वरस्य तष्हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तित्वमुपदिश्य । "आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपती"त्यनेन प्रभाकरमण्डलस्तुति कृत्वा । "एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष" इत्यनेन रुदस्य परब्रह्मणस्तन्मण्डलस्थिति प्रसाध्य ततः पञ्चब्रह्ममन्त्रेरुपास्य महेश्वरस्य सर्वेश्वरत्वादिधर्मान्दर्शयित्वा "नमोहिरण्यवाहवे"त्यादिना पवनादिवनमूर्तामूर्तत्वं व्याचक्षते ।

तथाच स्मृतिः। "नारायणन यतिना पद्मगर्भी महामुनिः। ज्ञात्वा शिवैकविज्ञानं विशिष्ठायोपदिष्ठवा "निति तथा स्कान्दे शिववचनं। "नारायणात्पराभक्तो मम नास्ति वरानने । भार्या त्वं वृषभत्वं च वाणत्वमगम त्पुरा'' तथा (द्रोणपर्वणि) अश्वत्थामानंप्रति शिववचनं । "अहं यथावदाराध्योक्वणेनाहिष्टकर्मणा । तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते"ति । सौरसंहितायांच । "शिवस्य परतत्वार्थं स्वयंज्ञात्वा शिवस्तथा । उवाच विष्णवे विष्णुःपद्मगर्भायप्रोक्तवान् । चतुर्भुखो विश्वष्टाय विशिष्टदशक्तयेतथा । पराशरायशक्तिश्च व्यासायचपराशर '' इत्यादिना नारायण परमेश्वरयोः उपासकोपास्यत्वं शिष्यत्व गुरुत्वलक्षणं सम्यगुपदिशति । तस्माच्छिवोपासनया शिवभावमापन्नस्य नारायणस्यानितरसाधारण-दहरावच्छिन्नज्योतिर्छिङ्गानुसन्धानसामर्थ्यछिङ्गेन "यच किंचिज्ञगत्सर्व दृश्यते श्रूयतेपिवा। अन्तर्विहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणास्थित' इति परमेश्वरनिष्ठव्यापकत्वादि धर्माणां "तत्त्वमसि श्वेतकेतो त्वं ब्रह्मासी ''त्यादिवन्नारायणपरत्वेन स्तुातिर्युक्ता । सर्वीपादानत्वा-रसर्वान्तर्यामित्वात्सर्वात्मकत्वं सर्वशब्दवाच्यत्वं च परमेश्वरस्यैव समुचितं । "देवा ह वे खर्गलोकमगमन् । ते देवा रुद्रमपृच्छन् । को भवानिति । सोऽब्रवीत् । अहमकः प्रथमासं वर्तामि च भविष्यामिनान्यः कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्तः इत्यारभ्य "योवैहदस्य भगवान् यश्चव्रह्मा यश्चविष्णुर्यश्चमहेश्वर '' इत्यादिनाथवणिशरिस सर्वान्तर्यामित्वादिकं । "सएवविष्णुस्सप्राण" इति कैवल्यश्रुतौ च तस्यैव निर्देशात् । मुण्डमाण्ड्क्य च्छान्दीग्य कैवल्यतैत्तिरीयादिषु परशिवस्य दहरोापास्यत्वकथनात्तस्यैव तत्समुचितमस्तु ॥

पवित्रस्य परमेश्वरस्य अपवित्रवामहस्तस्थिति विरोधात्सर्विष्ठिङ्गवाह्ये शरीरधृत हिङ्ग-धारणं नविधीयत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

"सर्विलंगं श्यापयित पाणिमन्त्रं पिवत्र शितिवाक्ये पाणिलिङ्गधृतिस्सर्वथा न व्यपपिद्यत इति चेज । कुतः । स्मृतेश्च । "कृतेतुमानवाधर्मस्रेतायां गौतम स्मृतिः " ।

दिश्यत इति चेज । कुतः । स्मृतेश्च । "कृतेतुमानवाधर्मस्रेतायां गौतम स्मृतिः " ।

द्वापरे शब्खिलिखितं कलौ पाराशरस्मृतिः " । इत्यादि स्मृतिनिर्दिष्टकृतादि धारणोपासनं धारणोपासनं धारणोपासनं धारणोपासनं विदेकानांनाङ्गीकर्तव्यामित्यर्थः । तथाहि । मनुस्मृतौ । "अक्षपादादयस्सर्वेशक्तयः प्रयामुदा ।

धारयन्त्यळिकात्रेषु शिविलिङ्गमहिन्शं " । तत्रैवध्यानयोगिनिरूपणे । "शिवध्यानपरो भूत्वा शिविलिङ्गाङ्गसंयुतः । शिवेतरपिरित्यागी ध्यानयोगी स उच्यते " । गौतमस्मृतौ । "मुखेमन्त्रं हृदिध्यानं मस्तकेिलेगधारणं । रुद्राक्षंच शिखाभस्म एतद्राह्मणलक्षणं" । "अन्तर्धारियतुं लिंगमशक्तरशक्त एव हि । बाह्यं च धारयेश्लिंगतद्रूपमितिनश्चयात्" । शब्खस्मृतौच । "कीटोश्रमरयोगेन श्रमरोभवित ध्रुवं । मानविश्वयोगेन शिवोभवित सर्वदा " । "वामहस्तस्थितंिल्जं सावधानेन पूजयेत् । मस्तके हृदये कण्ठे धारयेत्सर्वदा द्विजः" । पाराशर्यस्मृतौ । "काश्यां मृतानां जन्तूनां यतीनां लिङ्गधारिणां । ब्रह्मत्वमेव भवित श्रेतत्वं निह् विद्यते " । "शैवंलिगार्चनं यस्य यस्यचाित्रपरिप्रहः । वानप्रस्थयतीनांच शरीरे नास्ति सूतकं । पूजयेद्यस्तु हस्तादौ शिविलेङ्गं शिवात्मकं । तस्य हस्तस्थितामुक्तिश्चङ्गस्य प्रसादतः " । आनुशासिनकपर्वणिच । "किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्रास्सनातनं" । "लिङ्गिनं ब्राह्मणंचािप ब्राह्मणं चाप्यलिङ्गिनं " । इति युधिष्ठिरप्रश्ले । "सद्वृत्तिमिप विज्ञाय लिङ्गिनेचतरायच । देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपिक्षनौ" । इति भीष्मवचनं ।

लैक्ने। "वेदेषु शास्त्रसङ्खेषु पुराणेष्वागमेषु च। ब्राह्मणस्य समाख्यातं लिक्नधारणमुत्तम" मित्यारभ्य ''यजुरप्याह सर्वंँ वै लिंगं स्थापयती''ति च । ''तस्माद्धार्यं महालिङ्गं पाणिमन्त्रेति मन्त्रत''इत्यादिनाश्रूयते । सिद्धान्तागमे ।''श्रुतिस्मृतिपुराणेषु वैदिकानां वरानने । छिङ्गधारण-माख्यातं सर्वसिद्धिप्रदायकं ''। " चिच्छक्तिर्निधनाख्याता लयाधिष्ठानतत्त्वतः । तदङ्गत्वा-न्महेशस्य तत्पतित्वं विधीयते। निधनाधिपतिः कालरुद्रो विश्वलयाधिपः। तस्यान्तकत्वं हुन्तृःवं शिवस्यैव निरूप्यते । तत्त्वानां महदादीनामूर्ध्वदेशप्रचारतः" । ततो ध्यायेतिवाक्येन प्रधानं परिगीयते । ऊर्ध्वलिंगायेति वाक्ये सदाशिव इतीर्यते । कारणाङ्गं तथाप्रोक्तं हिरण्या-येतिवाक्यतः । हिरण्यलिङ्गवाक्येन भावालिङ्गं प्रचक्षते । सुवर्णायेतिवाक्येन सूक्ष्मदेहं प्रवोध्यते । सुवर्णलिङ्गवाक्येन प्राणिलङ्गं प्रचक्षते । नमोदिव्यायेतिवाक्ये स्थूलदेहं प्रतीयते । <mark>दिन्यलिङ्गायेतिवा</mark>क्ये स्वेष्टालिंगीवधीयते । ऐक्यस्थलं तथाप्रोक्तं भवायेतिपदेन हि । भविक्रङ्गायितिवाक्ये महाालिंगंभवेत्तदा । नमश्शवीयेतिवाक्ये शरणस्थलमीरितं । प्रसादिलिंग माख्यातं शर्विलिंगपदेशिवे । प्राणलिंगस्थलं प्रोक्तं शिवायिति पदेन हि । शिवलिंगायेति वाक्ये चरलिङ्गं प्रदर्शितं । नमोज्वलायेतिवाक्ये प्रसादस्थलमुच्यते । ज्वललिंगायेति वाक्ये शिविक्किं तथास्मृतं । नमआत्मायेतिवाक्ये माहेश्वरपदं तथा । आत्मिलिंगायेति वाक्ये गुरुळिङ्गं तदुच्यते । भक्तस्थलंसमाख्यातं परमायेति वाक्यतः । आचारलिंगमाख्यातं पर्मिलंगपदेन वै । एतःसूर्यस्य मित्रस्य मण्डलान्तरवर्तिनः । सोमस्य पार्वतीशस्य । छिगं-भवभयापहं । सर्वेषु भक्तदेहेषु स्थापयेद्धरुणासहा । पवित्राणां पवित्रत्वात्पवित्रमिति कथ्यते । तस्माद्धार्यं सदालिंगंपाणिमन्त्रेतिमन्त्रतः । पाणौ लिंगं समासाद्य दक्षािकाले गुरु-हिश्वं । मननात्पूजनाद्भक्तान् त्रायतीति निरुक्तितः । पाणिमन्त्रिमितिप्रोक्तंतिष्ठंगंब्रह्मशाश्वतं । षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपत्वं तिल्लिंगस्येव सर्वदा। ''पञ्चब्रह्माभिधिर्मन्त्रेः प्रोच्यतेपरमार्थतः । सद्योजात-स्त्रह्माय भूतत्वाय नमास्तुति ॥१॥ ''सद्योजाताय शर्वाय जलतत्त्वाय ते नमः '' ॥२॥ "भवेभवे महालिङ्गरूपिणे विह्नमूर्तये" ॥३॥ "तथानातिभवेदायु तत्त्वरूपाय ते नमः ''॥४॥

^{1.} Another reading is : शिखा सूत्र तथा भस्म एतद्राह्मणलक्षणं।

"नमो भवस्व मां व्योमरूपिणे ग्रूलपाणिने ॥५॥ भवोद्भवाय सोमाय गन्धतत्त्वायते नमः॥६॥ वामदेवाय रुद्राय रसतत्त्वाय ते नमः ॥७॥ ज्येष्टाय शिवरूपायरूपतत्त्वायनमः ॥८॥ श्रेष्टाय हररूपाय स्पर्शतत्त्वाय ते नमः ॥९॥ रुद्राय वामदेवाय शब्दतत्त्वाय ते नमः ॥१०॥ नमः कालाय शर्वाय पायुतत्त्वायतेनमः ॥११॥ गुह्यतत्त्वायकलविकरणायनमोऽस्तु ते ॥१२॥ पादतत्त्वाय वलविकरणाय नमोऽस्तुते ॥१३॥ नमोवलाय शान्ताय पाणितत्त्वाय ते नमः॥ १४॥ नमोवाक्तत्त्वरूपाय वलप्रमथनाय ते ॥१५॥ नासात्मन सर्वभृतद्मनाय नमोस्तुते ॥१६॥ मनोन्मनाय भीमाय जिह्नतत्त्वायतेनमः ॥१०॥ अघोरेभ्यो नमश्रास्तु चक्षुस्तत्त्वाय ते नमः ॥१८॥ नमश्रास्त्वथघोरेभ्यो त्त्वकत्त्वाय नमोऽस्तु ते ॥१९॥ घोरघोरतरेभ्यस्तु श्रोत्र-तत्त्वायते नमः ॥२०॥ सर्वेभ्यश्च नमश्चाहंकारतत्त्वायते नमः ॥२१॥ नमश्च सर्व शर्वेभ्यो चित्ततत्त्वायते नमः ॥२२॥ नमस्ते रुद्ररूपेभ्यो बुद्धितत्त्वायते नमः ॥२३॥ तत्पुरुषाय नमस्तेऽस्तु मनस्तत्त्वाय ते नमः ॥२४॥ महादेवाय सोमाय जीवतत्त्वायते नमः ॥२५॥ तन्नो रुद्राय भीमाय नमः प्रकृतिरूपिणे ॥२६॥ ईशानाय महेशाय रागतत्त्वाय ते नमः ॥२७॥ सर्वविद्याखरूपाय विद्यातत्त्वाय ते नमः॥२८॥ ईश्वराय नमश्रास्तु कलातत्त्वाय ते नमः॥२९॥ सर्वभूतािथपतये नमो नियतिस्तिपणे ॥३०॥ ब्रह्मािथपतये तुभ्यं कलातत्त्वाय ते नमः ॥३१॥ ब्रह्मणोधिपते तुभ्यं मायातत्त्वायते नमः ॥३२॥ महेश्वरात्मने तुभ्यं ब्रह्मणे च नमी नमः ॥३३॥ शिवरूपाय सांवाय सदाशिव वपुर्धते ॥३४॥ सदाशिव स्यरूपाय शक्तितत्त्वाय ते नमः ॥३५॥ शिवतत्त्वात्मने तुभ्यमीकाराय नमो नमः ॥३६॥ षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपस्य हिंगस्य परमात्मनः । सकलत्वं निष्कलत्वं प्रोक्तमुत्तरतः श्रुतेः । तस्माहिंगं सदाधार्यं याव-<mark>ज्जीवाभिहोत्रव''दिति । तस्मात्पाण्यादौ लिंगधारणं न विरुद्धं ॥</mark>

किंच । करणतया खतन्त्रविध्यंतररहितस्य सौत्रामणि बृहस्पितसवनादेरित्रचयनिवाजेपयाद्यंगत्वेन तदुभयवळादुभयसिद्धिवदत्र नारायणानुवाके "दहरं विपाप"मित्युपकम्य ज्योतिर्किंगानुसन्धानस्पान्तर्किंगधारणं प्रसाध्य "निधनपतये नम" इत्यारभ्य "पाणिमंत्रं पवित्र" मित्यन्तेन परब्रह्मणिद्दश्वस्य बाह्यधारणस्यापि व्यवस्थापनादुभयवळादुभयसिद्धिः पर्वत्रन्ने परब्रह्मणिद्दश्वात्तत्र परमेश्वरस्य धारणपूजाविधायकत्वं श्रोतानां न घंटाघोषः । वामकरस्य निकृष्टत्वात्तत्र परमेश्वरस्य धारणपूजाविधायकत्वं श्रोतानां न संभवतीति यदुक्तं तत्तुच्छं । श्रोतग्रुण्ठप्रसंगात् । "अञ्जिलनावापिवेदखर्वेण वा पात्रेणे"ति संभवतीति यदुक्तं तत्तुच्छं । श्रोतग्रुण्ठप्रसंगात् । "अञ्जिलनावापिवेदखर्वेण वा पात्रेणे"ति संस्वतिर्वाचित्रविद्याद्यक्ते विधायकत्वेन ब्रह्मयज्ञपितृतर्पणांगत्वेन नमस्कारांगत्वेन व अतौतं पाण्यविच्छज्ञाञ्जाले विधायकत्वेन ब्रह्मयज्ञपितृतर्पणांगत्वेन नमस्कारांगत्वेन व विभावारणपूजादिकं श्रोतासिद्धमेव । तस्माह्णेगे लिंगस्य धारणादेव पग्रत्वं विनिवार्यते । किंगधारणपूजादिकं श्रोतासिद्धमेव । तस्माह्णेगे लिंगस्य धारणादेव पग्रत्वं कीर्तिताः। तद्म्याः पश्चः प्रोक्तास्तस्मात्पाग्रुपतं चरेत् । ब्रह्मविष्णवादि देवाश्व मुनयो गौतमादयः। तद्म्याः धारणादेव पग्रत्व विनिवारिता" इति । सर्वगतस्य परमेश्वरस्थात्पप्रदेशकल्पनायोगाः लिंगस्य धारणादेव पग्रत्व विनिवारिता" इति । सर्वगतस्य परमेश्वरस्थात्पप्रदेशकल्पनायोगाः विन्यदराष्ट्रपाद्वेष्ठमित्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ अर्भकौकस्त्वात्तद्यपदेशाच्च नेतिचेन्न निचारयत्वादेवं व्योमवच्च ॥७॥ अर्भकमल्पमोकस्थानं यस्य तस्य भावस्तस्मादर्भकौकस्त्वात् । "पद्मकोशप्रती-काश"मिति "सर्वं लिंगं श्यापयित पाणिमन्त्रं पवित्र"मिति बाह्याभ्यन्तरेष्वल्पप्रदेश विशेष-

निर्देशात् । किंच । तद्यपदेशाच । तस्य परिच्छिनत्व व्यपदेशाच । "नीवारश्कवत्तन्वी पीताभाखत्यणूपमा'' । पाणिमन्त्रं पवित्रमित्यादिना । विह्विशिखान्तर्विर्तित्वेन पाण्यिध-करणिलंगरूपत्वेन च परिच्छिन्नत्वव्यपदेशाच । न सर्वगतः परमेश्वर इहोपदिश्यत इति चेन्न । एवं भक्तानुम्रहार्थं सूक्ष्मज्योतिर्लिगात्मना गुहारूप दहरपुण्डरीके पञ्चसूत्रकृत स्थूललिंगरूपेण हस्ततले च निचाय्यत्वात् । स्थूलस्क्ष्मलिंगरूपेण ध्यातुं शक्यत्वात् । व्यापकस्य शिवस्य ब्रह्मणः ध्यानधारणाद्युपासनाशक्यत्वात् । तत्र दृष्टान्तमाह । व्योमवच यथा सर्वगतमपि व्योमजालिका सूचिकारन्ध्राद्यवच्छेदेन परिच्छिन्नं । स्वतो परिच्छिन्नं । तथा परमेश्वरोपि स्थूलसृङ्मकारणशरीराद्युपाधिवशादिष्टादि लिंगत्रयात्मना परिच्छिनः। खता व्यापक इत्यर्थः । नैतावता सर्वगतत्वहानिः । तथा श्रुत्यंतरेष्विप श्रूयते । "अंगुष्ठमात्रः पुरुषेाह्यंगुष्टन्तु समाश्रितः । ईशस्सर्वस्य जगतः प्रभुः(प्रियः)प्रीणाति विश्वभुक्"। "हृत्पुण्ड-रीकं विरजं विशुद्धं विचिन्त्यमध्ये विशदं विशोकं । अचिन्त्यमन्यक्तमनन्तरूपं शिवं प्रशान्त-ममृतं ब्रह्मयोनिं''। ''वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वेदेवं जातवेदसं वरेण्यं। तमात्मस्थं येतु-पर्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिरशाश्वतं नेतरेषां" । "अन्तर्बहिर्धारितं लिंगं परब्रह्माभिधेयं शाम्भवं । अन्तर्धारणशक्तो वा ह्यशक्तो वा द्विजोत्तमः । संस्कृत्य गुरुणा दत्तं शैलं लिंगसुर-स्थले । धार्यं विप्रेण मुक्त्यर्थमेवं वेदान्तविदो वदन्ति । कण्ठे करे मस्तके च सन्निवेद्यचो(चै) मेतत्पाणिमन्त्रंपवित्रं"। "अयं से हस्तो भगवानयं से भगवत्तरः । अयं से विश्वभेषजोयं शिवा-भिमर्शनः । अयं माताऽयं पिताऽयं जीवातुरागमत् । इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेहिनिरीहि''ति। अताव्यापकस्य परिच्छिन्नत्वं न विरुध्यते ।

ननु परमेश्वरधारणोपासना प्रथमांगभस्मधारणस्य श्रुतिस्मृतिविध्यदर्शनात् । न तस्य श्रौतत्वं । शिष्टाचारमात्र विषयत्वे अन्धपरंपराप्रसंगः । प्रमाणपरिप्रहे । नित्यं नैमिात्तिकं काम्यं वा । नायः । अकरणे प्रत्यवायादर्शनात् । न द्वितीयः । नैमित्तिक निमित्ताश्रवणात् । न तृतीयः । ''पञ्चकामो पुत्रकामो भस्मधारये''दिति अधिकारि विशेषविध्यसम्भवात् । अस्ति विधानमितिचेत्कथं तस्य निषेधउपपद्येत् । विहिते निषेधासम्भवात् । विधिनिषेधयोः तम-<mark>प्रकाशवत्परस्परविरुद्धस्वभावत्वात्तयोस्तु</mark>ल्यबलत्वं न संभवति । स्मृतिसूत्र निषेधवाक्य बाह्र-ल्यात् । तात्रिषेधस्यैव अधिकवलवत्त्वं सिद्धम् । तथाहि । सचरित्र दीक्षायां गौतम वचने । "भस्मतुष कपालोमध्यानि नाधितिष्टे''दिति । भस्मतुषाधिष्टाने पादस्य प्रक्षालनिमत्यापस्तंभ-सूत्रेच "धूपामिं दीपतैलंच भस्मचाऽस्थिरजस्वलां। एतानि ब्राह्मणस्स्पृष्ट्वा सवासाजलमा-विशेत "। इति शङखस्मृतौ च निषेध दर्शनात् । "आप्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजस्समृतं । इत्यादि स्नानकरणतयानिर्देशात्तस्य विधिरिति चेत् । स्नानमात्रे तस्य शुचित्वं अन्यथा निषेधवाक्यानांदुर्निवारत्वात् । किंच । अग्निरित्यादिना " भस्मगृहीत्वा विमृज्याङ्गानि संस्पृशे '' दिखन्तं समन्त्रकं भस्मधारणमथर्वशिरसि व्यपदेशात्सर्वदा विहित-मेवेति चेत् । तद्पि "वतमेतत्पाञ्जपतं पञ्जपाशविमोक्षा" येति तत्र विधीयमान पाञ्जपत-वतांगत्वदर्शनाच सार्वत्रिक भस्मधारणसुपदिश्यते । तस्माच श्रोत परित्राह्यमितिचेद्बृसः । ऋग्वेदे । " त्रियायुषं जमदमेः कश्यपस्य त्रियायुषं " । योदेवानां त्रियायुषं तन्मेअस्त त्रियायुषं '' इति । जाबालोपनिषदि । ''स एष भस्मज्योतिः '' । ''त्रिपुण्डं येभि-

निन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेवते । धारयन्ति तु ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते''। इति । श्वेता-<mark>श्वतरोपनिषदि । ''मानस्तोकेति मन्त्रेण मन्त्रितं भस्मधारयेत्'' । ''ऊर्ध्वपुण्ड्रंभवेत्साम</mark> मध्यपुण्ड्रं यज्ंषिच । अधः पुण्ड्रं ऋचस्साक्षात्तस्मारपुण्ड्रं त्रियायुषं '' । ''भूत्वेनप्रमदि-तब्य "मिति यजुवर्दे " विरजा विपाप्मे " ति नारायणे । ध्रूयते । " भूत्येनप्रमदितब्यमि " त्यत्र "नचैश्वर्यपरत्वं । धनमाहृत्यप्रजातन्तुं माव्यवच्छेत्सां " रिति पूर्ववाक्ये प्राकृतैश्वर्य ळक्षणावबोधक धनाहरणविधानदर्शनात् । भृतिशब्दस्य भस्मपरत्वमेव । बोधायनस्त्रे । ''अथातस्त्रिपुण्ड्विधि व्याख्यास्यामोभूत्ये न प्रमदितव्य''मिति हि विज्ञायतेति मानवपुराणे । "भूसैवामिसमुत्थाय त्वया देहावकुण्ठनं । ल्लाटे हृदिदोर्ह्चन्द्वे त्रिपुंड्स्य च घारणं "। <mark>''नेवप्रमदितव्वं च तथा लोकाक्षर स्मृति '' रित्यादिना श्रूयते । सामशाण्डिल्य शाखायां ।</mark> विभूतिं वामहरतेन परिगृह्य । दक्षिणहरतेन रोद्रमुद्रया सम्यगाच्छाय सद्योजातादि पञ्चवहार मन्त्रैः पंचवारमेकवारं वाभिमन्त्र्य । ''ईशान '' इति मस्तके । ''तत्पुरुषा''येति मु<mark>खे ।</mark> "अघोरेभ्य" इति हृदये । "वामदेवाये" ति कट्यां । "सद्योजात" मिति पादयोः प्रणवेनसर्वांग-मिभेषेच्येलादिना तद्विधिर्वहुधा श्रूयते । साममैत्रेयशाखायां च । "मद्यं पीत्वा गुरुदा-रांश्च गत्वा स्तेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च कृत्वा । भस्मच्छन्नो भस्मशायी शयानोरुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापैरिति '' । सुरापानादि महापातकानामपि प्रायश्चित्तं भस्मधारणमेवेति र्प्रातपादितं ॥ अथर्वणशिरसि । ''अग्निरिति भस्मे''त्यारभ्य ''मनएतानि चक्ष्रंषि भस्मे'<mark>'त्यन्तं</mark> भस्मनस्सर्वात्मकत्वमुपदिश्य । ततः अग्निरित्यादिना भस्मग्रहीत्वा विमृज्यांगानि संस्पृशेत । इति वृद्धशातातपे। तदकरणे प्रत्यवायथ श्रूयते। "विभृतिर्यस्य नोफालकण्ठे ह्रद्राक्षमालिका मुखे पश्चाक्षरोमन्त्रः तं त्यजेदंत्यजं यथा''। गारुडस्मृतौ च। ''त्रिपुण्डूं सुरविप्राणां वर्तुलं च्पवैर्ययोः । अर्धचन्द्रन्तु ग्रह्माणां अन्येषामूर्ध्वपुण्ड्रकं " । शातातपे । "ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदाकुर्याक्षीलयापि कदाचन । तथाकारेण शस्त्रेण पीड्यते यमिकंकरैः । ऊर्ध्वपुण्ड्रांकुशाश्चरथ पत्रवर्तुलरूपधृत्"। "त्रिपुंडू धारणादेव भस्मनापूयते नरः"। "अंकितइराड्खचकाद्यैः शरीरे देवतायुधैः । त्रिपुण्ड्रधारणादेव भस्मना पूयते नरः" । इत्यादिना शंखन्यकोर्ध्वपुण्ड्र-धारण ब्राह्मणाधमानां भस्मधारणमेव प्रायिश्वत्तं । नान्यदिति गौतमस्मृतौ प्रातिपाद्यते । जावाले । "अथाचारं शृणुष्वाहितामिं"रित्यादिना भस्मगृहीत्वा विमृज्यांगानिसंस्पृशे-त्तत्रोपरि त्रिपुण्ड्रं धार्येद्राह्मणानामयं धर्म इति । बृद्धशातातपे । "त्रिपुण्ड्रेण विनासन्ध्या त्रिपुण्ड्रेण विनाजपः । त्रिपुण्ड्रेण विनाश्राद्धं राक्षसं परिवर्तितं । त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वा-न्मनसापि न छंघयेत्"। "श्रुत्याविधीयतेतस्मात्तत्त्यागीपिततोभवेत्।" इति । बहुश्रुति-स्मृतिपुराणागमसिद्धत्वेन भस्मधारणस्य श्रीतिविधित्वं निष्प्रत्यूहं ॥

नतु ''कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छे '' त्यादिना भस्मधारणविधि बंहुधा प्रतिपाद्य कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छे '' त्यादिना भस्मधारणविधि बंहुधा प्रतिपाद्य कालाग्निरुद्रोपनिषद उपसंहारे । ''त्रिपुण्ड्रं भस्मनाकरोति योविद्वान्ब्रह्मचारी गृहीं वानप्रस्थोयितर्वा स समस्त पातकोपपातकेभ्यः पूतो भवति । स सर्वान्देवान्ध्यातोभवित स सर्वतीर्थेषु स्नातोभवती'' त्यादिना भस्मधारणस्य फलव्यपदेशादकरणे प्रत्यवायाभावाज्ञानित्यत्व सर्वतीर्थेषु स्नातोभवती'' त्यादिना भस्मधारणस्य फलव्यपदेशादकरणे प्रत्यवायाभावाज्ञानित्यत्व विधिरिति चेन्न । ''अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः''। '' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते' त्यादी नित्याग्निहोत्र ज्योतिष्टोमादीनामिप फलव्यपदेशात् । तेषामिप नित्यविधित्वं न स्यात् ।

अग्निहोत्रादिकर्मणां ''एषदेवानां योग्निमुद्धासयती'' खादावकरणे प्रस्ववायत्वश्रवणान्निस्यविधित्वं निष्प्रत्यूहमिति चेत् । ''येषां न जायते श्रद्धा श्रौते भस्मीन सर्वदा। गर्भाधानादि संस्कार-स्तेषां नास्तीति निश्चय'' इति जावाले तदकरणे प्रस्थवायदर्शनात्तद्वन्निस्यविधित्वं सिद्धं ।

तस्मात्पूर्वोक्त स्मृतिसिद्ध भस्मिनिषेधो ह्यस्थिकपालाद्युपस्थित भस्मिनिषयः । "नाधितिष्ठते"ति निषेधस्य न भस्मना त्रिपुंड्धारणनिषेधपरत्वं । भस्मधारणस्य ऋग्यज्ञस्सामाथर्वण जावालकालाग्निरुद्रकाल्यायनाथर्वशिरः प्रभृतिश्रुतिसिद्धत्वात् । भस्म स्नानस्य मनु याज्ञवत्क्य गौतम् शातातपादि बहुस्मृति निहितत्वात् । स्कान्दलैंग्यशैवकूर्मादि बहुपुराणेतिहास सिद्धत्वाच श्रौतत्वं । काल्यायनशाखायां । "तानि ह् वा एतानि रुद्राक्षाणि यत्रयोवेदाधारयन्ति । तस्मोह्वाधारयन्ति" । "यस्तानिधारयन् । गच्छन् तिष्ठन् खादन् स्वपन् उन्मिषन् सर्वाण्येनांसितरित रुद्रो भूत्वा रुद्रवद्भवती''ति । बृहज्जाबाले सप्तमन्नाह्मणेच । "रुद्राक्षाणान्तु भद्राणां धारणस्यान्महावलं । धात्रीफलप्रमाणं यच्छ्चेष्ठधमेतदुदाहृत " मिति । संवर्तकस्मृतौ "स्नाने दाने जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने । प्रायश्चित्ते तथा श्राद्धे दीक्षाकाले विशेषतः" । अरुद्राक्षधरो भूत्वा यत्किचित्कर्मवैदिकं । कुर्याद्विप्रस्तु यो मोहान्नासावाप्नेति तत्फलं । पुरात्रिपुरवधायोन्मीलिताक्षोहं तेभ्यो जलविन्दवो भूमौ पतितास्ते रुद्राक्षाजाताः तद्दर्शनस्पर्शनाभ्यां द्राशत गोदानफलं भवति । तद्धारणाद्रह्मान्नगोन्नस्वर्णस्तेयादि महापातकोपपातकेभ्यः पूतो भवति" । इति ऋगान्नायान्तर्गत शाण्डिल्यशाखायां रुद्राक्षधारणविधायकत्वदर्शनात् । स्कान्दलैंग्यपुराणेतिहासादिषु तन्माहात्म्यश्रवणाच्छौतत्वं निश्चीयते ॥

नतु "अनर्हं मम नैवेद्यं निर्माल्यमुदकं तथेत्यादिना "शिवपुराणेष्विप शिवन खकीयपादोदक प्रसाद निषेधकथनात् । शिवपूजायाः प्रसादैकफलत्वेन तिन्नेषेधे पूजानिषेधी-प्यर्थासिद्धः । " विष्णोर्निवेदितं शुद्धं मुनिभिर्भोज्यमुच्यते । निर्मात्यमितरेषान्तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् "। "अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधि विनाशनं । सर्वपापप्रशमनं विष्णोःपादोदकं दिने" । इत्यादि स्मृतिषु विष्णुपादोदकप्रसादग्रहणविधिद्रशनात् । सर्वेषां वैदिकानां विष्णुपूजादिकमेव विधायत इतिचेदुच्यते । अग्निहोत्रादिवच्छिवपूजा शिवपादोदक शिव-प्रसादानां वेदवेदान्तागमस्मृतिपुराणितिहासादिभिविधीयमानत्वात् । श्रौतत्वं श्रौतपरि-याह्यत्वं च तान्त्रिकविधि दर्शनाद्विष्णुपूजादिकं तान्त्रिकाधिकारिकमेव । शिवस्य ब्राह्मण-त्वात् । ब्राह्मणोपास्यत्वं तदुक्तं । छान्दोग्ये प्रपद्बाह्मणे ॥ "त्वं देवेषु ब्राह्मणोसि अहं मनुष्येषु ब्राह्मणः"। "ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावतीं"ति यजुर्वेदे । "विश्वाधिको रुद्रो सहर्षिः"। श्वेताश्वतरे । विश्वाधियोरुद्रो महर्षिरिति । "ब्रह्माऽधिपति र्वह्मणोऽधिपति र्वह्माशिवो मे अस्तु सदाशिवोमिति''॥ श्रुत्यन्तरेच। "एषिनित्यो महिमा ब्राह्मणस्य तस्मात्सोमराजाने।ब्राह्मणा-स्सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा सोम एव नाराजेलाहुर्ब्राह्मणाःप्रजा''इलादि महादेवस्य ब्राह्मणपर्यायत्व ब्राह्मणाधिपतित्व व्यवस्थापनात् । ब्राह्मणानां ब्राह्मणेराश्रिततया महादेव एक एव उपधावनस्याराधनस्य योग्यः । कूर्मे । ''अनुलोमविलोमानां वर्णानां ब्राह्मणा-गुरुः । विशेषाद्राह्मणं रुद्रमीशानं शरणं व्रजेत् ''। मनुस्मृतीच । "व्राह्मणानां शिवोदेवः क्षत्रियाणांतु माधवः । वैदयानांतुतथाब्रह्मा द्युद्राणां सुरनायक " इति । पाराशरपुराणे ।

"सर्वेषामेवदेवानां वरिष्टः परमेश्वरः । वरिष्ठयोर्हि सम्बन्धो युज्यतेनपरस्यतु । ततो विप्रस्य सम्बन्धिः श्विनेव हि युज्यते । सङ्करास्सर्वदेवाश्च वृषलस्तु पुरन्दरः । पितामहश्च वैरयश्र क्षत्रियःपरमोहरिः । ब्राह्मणोभगवान् रुद्रस्सर्वपामुत्तमोत्तमः । ब्रह्मभूतस्य रुद्रस्य ब्राह्मण्यं नैवहेतुजं । ब्राह्मणो वे सदालोके ब्राह्मणंतूपधावति । नेतरःक्षत्त्रियोवैश्य-इरुद्रोपि च न सङ्करः । तस्मोद्देवेन मार्गेण द्विजातोत्रह्मणस्सदा । महाब्राह्मणमीशानम-वगच्छेन्नचेतरं । सर्वात्मभूतमात्मानं विरूपाक्षं द्विजात्तमं । यस्तुनोपैति साङ्कर्यं तस्यास्तेह नसंशयः" । श्रुतिरिप । "यो वै स्वां देवतामतियजते प्रस्वाये देवतायैच्यवतेनपरां-प्राप्नोति पापीयान् भवति''। स्कान्दे । ''यस्स्वदैवं परित्यज्य योन्यं दैवमुपासते । सपाषण्ड-इति ज्ञेयस्सर्वकर्मवहिष्कृतः । नदेवांशोददात्यनं ना विष्णुःपृथिवीपतिः । नानृषिः कुरुते काव्यं नारुद्रः क्रमपाठकः" । इति धर्मशास्त्रे वेदपाठकस्य ब्राह्मणस्य रुद्रांशत्वमुक्तं । तस्मा-न्मुमुक्षूणां वैदिकानां तत्पूजैव कर्तव्या। ''निधनपतयेनम'' इति श्रुतिस्मृतिपुराणासिद्धत्वा-च्छिवलिंगस्यैव वैदिकत्वं । तान्त्रिकप्रधानत्वाद्विष्ण्वात्मक शालग्रावादीनां तान्त्रिकत्वमेव । तिहिंगपूजादिकमपि सर्ववेदसिद्धं। ऋग्वेदे। "तविश्येमस्तो अर्चयन्त रुद्रयत्तेजनिमचाराचित्रं। पदं यद्विष्णोरुपमंन्यधायि तेन पासिगुह्यं नामगोना"मिति । अस्यार्थः । हेरुद्र चारुचित्रं रत्नहेमरजतिशलाप्रवालादि बहुविधं जनिमलिंगंयत्प्रादुर्भूतमित्यर्थः। मरुतो देवाः ते तबश्रिये ऐश्वर्याय अर्चयन्त । अभिषेचनादिना अर्चयन्तीत्वर्थः । तेनैश्वर्यप्रदायक शिविलिंगेन उपम उपसमीपे मा लक्ष्मीः यस्मिन् तत् उपमं सर्वदानपायिलक्ष्मीकं विष्णोः पदं आधिपत्यंन्यधायि गोनां वेदानां गुह्यं रहस्यभूतं नाम अभिधानवान् त्वंपासिरक्षसि । एतस्योपवृंहणं पराशर-पुराणे ॥ "रोद्रलिंगं महाविष्णुर्भकत्याशुद्धारीलामयं । चारुचित्रं समभ्यर्च्य लब्धवार परमंपदं। सा च लक्ष्मीस्समारव्याता महाविष्णोस्तु वहःभा। यस्यलिंगसमभ्यर्च्यसंपूज्यंसर्व-चेतनैः । ब्रह्मासर्वजगत्कर्ता यस्यिलंगार्चनेनवै''। तथा यजुर्वेदे । "त्रियंवकं यजामहे सुगिन्ध पुष्टिवर्धनं । उर्वाहकसिव वन्धनान्मृत्योर्मृक्षीयमामृतादि''ति । श्रुत्यन्तरे । "अर्चतप्रार्चत-प्रियमेधासो अर्चत । अर्चन्तपुत्रका उत पुरन्धृष्ट्वर्चत अर्चतप्रार्चते"त्यादि श्रुतिषु परमेश्वर-स्याराध्यत्वं देवानामाराधकत्वं च श्रवणात् । शिवपूजाया नित्यविधित्वं सिद्धं ॥

पुर स्तिपुराणि नाशयतीति पुर्नः । सदाशिव इत्यर्थः । तदकरणे प्रत्यवायश्च । कृतेवदे श्रूयते । ''अन्तिरच्छन्ति तं जने रहं परेमिनीषयागृम्णन्ति जिह्नयाससं'' । जने जनेषु ऋगेवदे श्रूयते । ''अन्तिरच्छन्ति तं जने रहं परेमिनीषयागृम्णन्ति जिह्नयाससं'' । जने जनेषु स्थितं जात्येकवचनं । परःपद्मुत्छृष्टं तत्र वचनव्यत्ययश्चान्दसः । अन्तर्दहराकाशे सनीषया वुद्धिपूर्वकिमच्छन्ति ये उपासका भवन्ति ते जनाः ससं सस्यविकारमणं जिह्नया मनीषया वुद्धिपूर्वकिमच्छन्ति ये उपासका भवन्ति ते जनाः ससं सस्यविकारमणं जिह्नया गृम्णन्ति तदुक्तं वृद्धशातातपे ॥ ''अन्तर्नेच्छन्ति ये रहं भवानी सहितं शिवं । पुरीषमेव गृम्णन्ति तदुक्तं वृद्धशातातपे ॥ ''अन्तर्नेच्छन्ति ये रहं भवानी सहितं शिवं । पुरीषमेव गृम्णन्ति जिह्नया ते न संशयः । तस्माच्छिवं महादेवं पृजयेद्धक्ति संयुतः'' । इति । ननु अन्तरिच्छन्ती जहाया स्थानसक्तियामात्र दर्शनात्वथं वाह्यपूजापरत्विमिति चेच । ''यद्धिमनसा ध्यायेत तद्धाया स्थानसक्तियामात्र दर्शनात्वथं वाह्यपूजापरत्विमिति चेच । ''यद्धिमनसा ध्यायेत तद्धाया स्थानसक्तियामात्र दर्शनात्वथं वाह्यपूजापरत्विमिति चेच । ''यद्धिमनसा ध्यायेत तद्धाया पुराणागमैः मनोवाकायकर्माभैः शिवपूजोपदेशात् । अन्तरिच्छन्तीति वाक्येन बाह्यशिवपूजाप्यात्तिद्धा । आपस्तम्बस्ये च । ''अवीमहे तस्मायज्ञोपवी(ते)त्येहधीयेत यजामहे

सौमनसाय रद्रमि"ति यज्ञापवीतवत्परमाशिवालिंगव्यवस्थापनात्ततपूजादिकमप्यर्थात्सिद्धं । सृतसंहितायां। "वेदसिद्धं महादेवं सांबं चन्द्रार्धशेखरं। लिंगे दिने दिने देवं शिवरुद्रादि संज्ञिकं। नार्चियष्यन्ति मोहेन पाषण्डोपहताजनाः"। इत्यायनेक श्रुतिस्मृतिपुराणितिहासेषु प्रसिद्धत्वा-च्छिवलिंगाराधनमेव श्रौतानां विधेयं। "योवैदिकमनादृ कर्मस्मार्तविधायकं। मोहा-दाचरते किञ्चित्रसपुण्येन लिप्यते"। इति मनुस्मृत्या प्रात्यक्षिक श्रुतिविरुद्ध "आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरिमे"त्यादि स्मृतिसिद्ध पंचपूजादिकमश्रौत परिप्राह्यं। तदुक्तं पाराशरे। "विहाय साम्बमीशानं यजन्ते देवतान्तरं। ते महाघोरनरके पतन्त्येव नसंशयः"। शिव-गीतायां। "तं त्यक्त्वा तादृशं देवं यस्सेवेतान्यदेवतां। सवाभागीरथीं त्यक्त्वा काङ्क्ते मृग-तृष्टिणकां"। "शिव एकोध्ययदिशवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये"त्यादिना शिवलिंगपूजाया वैदिक व्वं सर्वपरियाह्यत्वं च श्रुतिसिद्धमेव। तस्माच्छिवप्रसादस्य तान्त्रिकनिषेधविधिसत्वेपि तत्स्वीकारे। युक्तः। श्रोतविधेर्वलवत्वात्॥

किंच ॥ सौरसंहितायां भगवता व्यासेन जैमुनिसंवादे स्पष्टमुक्तं। "अनर्हं सम निर्माल्यं पादाम्बुकुसुमंदलं । इतिश्वरेण कथितिमितिकेचिन्महर्षयः । वदन्ति यत्कथं स्वामिन्यथार्थं कथयस्व मे" । इति जैमुनिना पृष्टस्तत्राह । "देवदेवस्य वचसो विषयो यत्र जैमुने । ये वीरभद्रशिपतादिशवभिक्तिपराङ्मुखाः । शम्भोरन्यत्र देवेषु येभक्ता येन दीक्षिताः" । ये शुद्धकर्मिणाश्शम्भोरन्यत्र मत्बुद्धयः । तेषामनर्हमीशस्य तत्प्रसाद-चतुष्ट्यं" । तत्रैविश्वरवचनं । "मदीयभुक्तिनर्माल्यं पादाम्बुकुसुमंदलं । धर्ममर्थंच कामं च मोक्षंच ददते कमात् । एकादशी सहस्रेषु देहशोषणकोटिषु । तत्फलं लभते देवि ममनैवेद्य सेवनात्" । इत्यादिना तत्रैव प्रसादस्वीकारविधिदर्शनािच्छवभक्तानां शिवप्रसाद-स्स्वीकार्यं एव ॥

॥ प्रसादसिद्धान्तः ॥

निषेधस्य अभक्तविषयत्वेन विधिनिषेधयोर्नविरोधः । कामिके । "शिवानुभूतमाखिलं निर्माल्यं परिभाष्यते । मोज्यं धार्यमिति द्वेधा षिट्वं च तिद्ष्यते । देवस्वं देवताद्रव्यं नेवेद्यं च निवेदितं । चण्डद्रव्यं बिहःक्षिप्तं निर्माल्यं षिट्वं स्मृतं । देवस्वं प्रामभूम्यादि दासीदासचतुष्ट्यं । हेमरोप्यक रत्नादि देवद्रव्यमिति स्मृतं । मनसा यच्छिवोद्दिष्ट द्रव्यंनेवेद्यमुच्यते । शिवोपभुक्तस्रगन्धमन्नपानादिकं तथा । निवेदितामिति प्रोक्तं सुर्रवामुनिभिन्तरैः । प्रतिष्ठितस्य लिंगस्य नैवेद्यं यत्समिपतं । तचण्डद्रव्यमित्युक्तं पूर्वसन्ध्यासमिपतं । पत्रं पुष्पं बिहःक्षिप्तमिति षिट्वं यत्समिपतं । वाणलिंगे स्वयंभूते चन्द्रकान्ते हृदि स्थिते । पुण्यकतुशतस्योक्तं शम्भोर्निर्माल्य भक्षणात्" । धर्मशास्त्रे च । "लिंगे स्वयंभुवे वाणे रत्नेच रसिनिर्मिते । सिष्दप्रतिष्ठिते लिंगे न चण्डाधिकृतिर्भवेत् । शम्भोर्निर्माल्यं भुक्जीयादप्रमादतः । तथेतरस्य निर्माल्यं भुक्लाचान्द्रायणं चरेत् । एक एवेति योष्द्रस्सर्ववेदेषु गीयते । तस्माच्छिवेकभुक्तान्नं भुक्जीयाद्वेदिकस्सदा" । कृत्वेदे । "त्वादक्तिभीरुक्तं हि मा अशीयभेषजेभिः" । "व्यस्मद्वेषोपितरं व्यंण्ह" इस्मादि । अस्मार्थः हि मा अशीयभेषजेभिः" । "व्यस्मद्वेषोपितरं व्यंण्ह" इस्मादि । अस्मार्थः । हे रद्र त्वया अशीय भुक्त्वा दत्तिभिर्दत्तैः शन्तमेभिः सुखतमैः भेषजेभिः संसारभय भेषजैः । तत्परिहारहेतुरिति योजना । योऽहं पितरं त्वामुपास्य व्यस्मद्वेषः

<mark>विगताहंकारः अतएवार्व्यं॰हःनिष्पापोभवं । तं मां अनुगुहाणेत्वर्थः । ''शिवेामोमविषतर''</mark> इति श्रुतेः ।

ऋग्वेदोपनिषदि । "ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिजगत्यां जगत् तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः माक्तृथः(गृधः)कस्यचिद्धन"मिति । इदं सर्वं स्थावरात्मकं जगत् जगत्यां यत्किधि-<mark>जंगमात्मकं प्राणिजालं च सर्वं ईशावास्यं ईशेन शिवलिंगेन आवास्यं आवासयोग्यं। सर्वत्र</mark> धारणयोग्यमित्यर्थः । "सर्विलिंगं स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्र''मिति श्रुतेः । तस्मात्तेन शिवलिंगेन त्यक्तेन भुक्तशेषप्रसादेन भुञ्जीथाः । भुजपालनाभ्यवहरयोरिति धातोः शिवभुक्तप्रसाद्मेव भोक्तव्यमिल्यर्थः । माक्तथः कस्यचिद्धनमिति परमेश्वरेतर देवताप्रसाद निषेधः श्रौतानां विधीयते । तथायजुर्वेदे ॥ "यच्छंचयोश्च मनुरायजेपिता तदस्यामतव रुद्रपणीतौं"। हे रुद्र तवप्रणीतौ पूजायां पिता जगज्जन्मादिकारणंयः मनुःमन्त्रात्मको भवान्। यत्। शञ्च सुखकरं । योश्च तत्पृथक्तेवन । निरूपितं अपकादिकं प्रसादं आयजे सम्पादित<mark>वान्।</mark> तत् पक्कमपकं च प्रसादं अआस्याम । तवोपभुक्तप्रसादं भुञ्जीयाम । सामशाखागत-जावालोपनिषदि । "रुद्रभुक्तं भुञ्जीयाहुद्रपीतं पिवेहुद्राघ्रातं जिघ्नेहुद्रेणात्तमश्रीयात्तस्माद्राह्मणः प्रशान्तमनसः निर्माल्यमेव भक्षयंति निर्माल्यमेव निषेवन्त'' इति । तथास्कान्दे । "शिष्टार्शान्ताश्च स्ट्रेण भुक्तमेव हि भुञ्जते । घ्रातमेव हि जिघ्रन्ति पीतमेव पिबन्ति चेति" । यजुर्वेदे प्रदेशान्तरे । "रुद्रेणान्नममृतं देवावैभाक्तुकामावेदाश्च कामयन्ते"। रहेणेश्वरेण अनं अद्यत इत्यन्नममृतं प्रसादं कामयन्तीत्यर्थः । कण्वशाखायां । "अत्रिगुप्सा-तमश्रीयाद्यदिपाप्मानमाश्रतं । भुङ्क्ष्यामलं भुङ्क्ष्याघं भुङ्क्ष्याथो गच्छती''ति । "त्रीणि-गावोयस्य सत्रिगुस्त्रिलोचनः । तेन प्सातं भक्षितं । प्साभक्षणे । अत्रिगुप्सातमनीश्वरा-र्पितमश्रीयाद्यदि सः पापभुङ् मलभुक् अधोगच्छति नरकं प्राप्नोतीत्यर्थः। तथाकूर्मे। "असमर्प्याञ्चकं शम्भोः भुंकेखादतिपातिच । श्वमांसमत्तिमृत्रं च भुंके खादति पाति"चेति। बोधायनशाखायां । "अथाऽतोमहादेवपादोदक विधिं व्याख्यास्यामो '' "श्रीरुद्रेण पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेणाच्छिद्रधार मनन्तमजमभीष्ठं शिवं पवित्रं भगवन्तं महदिवं स्थाप-यित्वां सर्वेवि रुद्र इति द्वाभ्यामिमन्त्रय । शिर्सि संप्रोक्ष्य ऋतं सत्यमिति प्राश्न येत्" । तत्र जावालः । "भगवतः पादै।प्रक्षात्य शङ्खं प्रपूर्य गन्धपुषाक्षत्तेरभ्यत्र्यं" । तत्र जावालः । "भगवतः पादै।प्रक्षात्य शङ्खं प्रपूर्य गन्धपुषाक्षत्तेरभ्यत्र्यं" चरं निवेद्य इमं मे गंगेत्यभिमन्त्र्य कदुदायेति शिरसि सम्मार्जनं कृत्वा "ऋतं स्य" मिति निर्माल्यं पिवेत् । वायवीयसंहितायां "शिवस्य पूजनंकार्यमिपूजात्वनंतरं । ततस्खयन्तु भुञ्जीत शुद्धमनं शिवार्पितं''। शिवधर्मशास्त्रे । पत्रंपुष्पंफलंतोयं अनुपाना-यमौषधं । शिवार्पितं विनाभुंक्ते सद्योभवति किल्विषीं' । शातातपस्मृतौ । " घोरभूर्ति । भेवद्विहरघोरालिंगमुच्यते । तस्माहिंगं पुराभ्यर्च्य ततोविह्नं समर्चयेत्"। शैवपुर्णि । प्राणामिहोत्रं यः कुर्याच्छिवस्येवप्रसादतः । अश्वमेधायुतं पुण्यं लभतेनात्रसंशयः ॥ कबले कर्वतः कवले कुर्वन् शंकरस्यानु कीर्तनं ॥ सदोपवासी विज्ञेयो जीवन्मुक्ती न संशयः ॥ ब्राह्मणानां शिवोदेव नि क्षान्ति । शिवोदेव इति श्रुतिषु गीयते । तस्मात्प्राणामिहोत्रेच सोमयागादिकेष्विप ''। "पार्वण वैश्वदेवेव शिवामीकाण व्याप शिवामौकरणे तथा । शिवप्रसादविधिना कुर्यात्कर्माणिनान्यथा" । कूर्मे । "यः श्राध्दक्रिं शिवमक्तकेषं कर् शिवमुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानां''। तेनैव पिण्डेनतिलैर्विमिश्रमाकल्पकार्टि पितरस्युतृप्ताः । लेंगे ॥ "वसुरुद्रार्करूपेभ्यो मध्यपिण्डं तु पुत्रदं । वेदोक्तं रुद्रिनिर्माल्यं किं पुनर्बहुभाषणेः " । यजुर्वेदे । "इमं पशुं पशुपते तेऽद्य बध्राम्यप्रे सकृतस्यमध्ये । अनुमन्यस्व स्यजायजाम जुष्टं देवानामिद्मस्तु ह्व्यं"। इत्यादि श्रुतिषु यागीय पशुरूपादिकं सर्व शिवप्रसादत्वेन निर्देशात् । "अदत्तिपतरोगर्भं कुमारं पुष्करस्रजं । यथेहपुरुषोसदिति तं पत्नीप्राश्नाती"त्यापस्तम्बस्त्रे ब्राह्मणोत्पत्ते रुद्रिपण्डहेतुत्वोपदेशाच्च । लेंगे । "एष्टव्याबह्वः पुत्रादिशवमन्त्रानुसारिणः । समुद्धरन्ति ते गोत्रं रज्जुः कूपाद्धटं यथे"त्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणा-गमादि सिद्धत्वाच्छिवप्रसादोदकसेवनं श्रौतानां विधेयं । निषेधवाक्यानां चण्डद्रव्यपर-त्वमशैवदीक्षितपरत्वं नेति शैवसिद्धान्त घण्टाघोषः ॥

शिवप्रसादनिषेधक तान्त्रिक स्मृतिमात्रस्त्रीकारे पूर्वोक्त वेदवेदान्तस्मृत्यागमपुराणेतिहासादीनां दत्ताञ्जलिप्रसङ्गः प्रसज्येत । अतो वेदबाह्यप्रसङ्गात्पूर्वोक्तमेव समीचीनं । किंच ।
मागवते चतुर्थस्कंधे "तिर्कि शिवाख्यमिशवं न विदुस्त्वदन्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटाइमशाने । तन्माल्यभस्मनृकपाल्य वरात्पिशाचैर्यन्मूर्धिभर्दधित तच्चरणावसृष्टं" । रामायणे
"तत्र देविषि गन्धर्वा वसुधातलवासिनः । भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः" । विष्णुपुराणे "शम्भोर्जटाकपालात्सा विनिष्कान्तास्थि शर्करान् । प्रावियत्वा दिवं निन्ये यानपापानसगरात्मजान्" । इत्यादि भागवत रामायण विष्णुपुराणेष्विप शिवप्रसाद स्त्रीकारविधिश्व ।
भागवते एकादशस्कन्धे "अपि दीपावलोकं मे नोपयुज्यान्तिवेदितं" । इत्यादि वचनैर्विष्णुप्रसादनिषेधश्व दर्शनात् । शिवप्रसाद एव वैदिकपरिप्राह्यः । विष्णुप्रसाद निषेधः ।

नुतु भागवत चतुर्थस्कन्धे "त्वयोपभुक्तप्रसव गन्धालङ्कारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजना-हासास्तव मायां जयामहे(न)" । इत्यादिवाक्येषु विष्णुप्रसाद स्वीकार विधिरिप दश्यत इति चेदुच्यते । तद्विष्णुप्रसादस्वीकारे वैदिकविध्यभावादेतद्वचनेन उच्छिष्टभोजनाद्दासा इति विशेषणेन च छिद्रोध्वपुण्ड्रतप्तचकाङ्कित पाघरात्रादि तान्त्रिकपरियाह्यमेव। न वैदिक भोज्यं। नोचेत्पूर्वोपवृहित ''नोपयुज्यानिवेदितं'' ''मा कृथः(गृधः) कस्यचिद्धन''मित्यायेकादशस्कन्धे ईशावास्योपनिषद्वाक्य वैयर्थ्य प्रसंगरस्यात्। स्कान्दे निर्माल्यं शम्भुना भुक्तं गृह्णीयाद्वैदिकस्सदा। न तथा विष्णुभुक्तान्नं प्राणैःकण्ठगतैरिप" । याज्ञवल्क्यस्मृतौ । "माधवान्नं न भोक्तव्यं सर्वथा वैदिकोत्तमैः । सदाशिवोपभुक्तान्नं भुजीयादप्रमादतः" । शाण्डिल्यस्मृतौ । "न भोज्यं माधवस्यात्रं श्रौतानां मोक्षकाङ्किणां । शिवोपभुक्तं भोक्तव्यं श्रौतवियैक शासनात्'' । शाता-तपे । ''विप्रो वा क्षित्रिया वापि वैश्यो वा मूढचेतसा । विष्णुगेहस्थितस्यानं भुत्कवा चान्द्रायणं चरेत्''। इत्यादिना विष्णुप्रसाद निषेधवाक्यानि श्रौतपराणि शिवप्रसादनिषेध वचनानि श्रीतेतर पराणीति निर्णायते । किंच । "श्रुतिस्मृतिविरोधेऽपि श्रुतिरेव बलीयसी । श्रुतिश्रुति विरोधेऽपि विशेष विधिरुच्यते" । इति न्यायेन शिवप्रसाद स्वीकार वचनबाहुल्याज्ञान्यार्थी यक्तः । किं निषेधसत्वमात्रेण शिवनिर्माल्यस्य उत्तमाधिकारि निरूपक वचनानामप्रामाण्य-मततेषां अनन्यथा सिद्धत्वेन वा । नादाः । तथा सत्याश्रमभेदेन वर्णभेदेन युगभेदेन शाखाभेदेन देशकालपुरुषभेदेन वस्तुसामान्यविशेषभेदानुसारेण व्यवस्थित शास्त्रस्य परस्पर वैरुध्यदर्शनात्सर्वं शास्त्रमप्रमाणं प्रसज्येत । आपस्तंबादिकृत संन्यासनिषेधकानां स्त्री शुद्ध-वेदपाठ निषेधकानां सामान्यता हिंसानिषेधकानां कृषिवाणिज्यगोरक्षकादि निषेधकानां एक हस्तकृतं तर्पण निषेधकानां मातुलकन्यापरिणय निषेधकादीनां वचनानां सद्भावात्। किंचि-च्छास्रस्य प्रामाण्यमिति चेत्सर्व वैदिकवाह्यप्रसङ्गः । न द्वितीयः । उदितानुदित हेमस्थल इव न हि निन्दान्यायेन तत्तच्छुतिस्मृत्यादि पठित शिवप्रसादनिषेध वचनानां अग्निहोत्रादि कर्म-

स्तुतिपरत्वे नान्यथा सिद्धस्वात् ।

तथा हि । अमिहोत्रादि कर्मावश्यकतां प्रतिपादियष्यद्भिस्तत्स्तुर्ति करिष्याद्भिः स्मृति-कारादिभिस्तिनिन्दापुरस्सरकर्माभिमुख्यं प्रतिपादितमेव । शिवप्रसादस्वीकारावश्यकतां निरूपयिष्यद्भिः।(शै)शिवादिभिः पुराणकारादिभिश्च शिवप्रसादातिरिक्ताऽलभोजने श्वमांसादि-वरप्रायाश्वित्तादि पुरस्सरं भविस्पर्शराहित्य प्रातिपादनपुरस्सरमालिङ्गधारणादि निन्दाकृता । तथाचोभयत्रापि निन्दायां तात्पर्यं नास्त्येव । किंतु स्तुतावेव । तस्मादवश्यमेवं व्यवस्था-श्रयणीया । अन्यथा परस्परविरोधप्रसङ्गः । अतः पूर्वोक्त न हि निन्दान्यायेन निषेध-वचनानां तत्र तात्पर्याभावात्पूर्वोक्त विशेषण विशिष्टाधिकारिभेदेन सर्व शास्त्रमप्रमाणमेव ।

ननु तर्हि वौद्धशास्त्रस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेन्न। वेदबाह्यत्वात् । शिवपूजा शिवोपासना शिवतत्विचार शिवप्रसादोदकानां वेदवेदान्त प्रतिपादितत्वाच्छेवशास्त्रस्य वेदमयत्वं । साऽभिष्रेतार्थानुसारेण पाञ्चरात्रादयोऽपि श्रुत्यर्थवर्णनात्प्रातिभासिक वैदिका इत्यु-च्यन्ते । तस्माद्दौद्धशास्त्रवैलक्षण्यं । वेदाप्रामाण्य वौद्धशास्त्रस्य सुरापानवनिषेध एव तात्पर्यं । प्रदोषकाल विष्णुदर्शनवत् । ब्रह्माण्डपुराणे । "न प्रदोषे हरिंपइयेत्त्रयोदश्यां विशेषतः । यदि प्रमादात्पर्येतु द्वादशाब्द वृषक्षयः''। स्कान्दे च''न प्रदोषे हरिपर्येद्यदिपर्येत्प्रमादतः। चत्वारि तस्य नर्यान्त आयुः प्रज्ञा यशो वलं''। इति प्रदोषकाल विष्णुदर्शन तदाराधन स्मरण पादोदक प्रसदादिकं श्रोतेतरपरिप्राह्यत्वमश्रोतत्वादित्यलं विस्तरेण ।

सर्वगतस्य परब्रह्मण दिशवस्य भक्तानुब्रहार्थं शरीर परिम्रहे नारायणादि शारीरव-त्सुखदुःखव्याप्तिस्सम्भवतीत्याशङ्कय निराकरोति ॥

सू ॥ सम्भोगप्राप्तिरितिचे च वैदेष्यात् ॥८॥

भक्तकल्पद्रमस्य स्वेच्छास्वीकृत लीलादिव्यमङ्गलविग्रहस्य परमेश्वरस्य जीववतसुखः दुःखप्राप्तिरिति चेन । कुतः । वैशेष्यात् । "अणोरणीयान्महतो महीयानात्मागुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ''। ''तमकतुं पश्यित वीतशोको धातुःप्रसादान्महिमानमीशं''। इस्वत्र अणुत्व महत्व सर्वजीवान्तर्यामित्व नेष्कर्मिकत्वादिधर्माणां परमेश्वरस्यैवोपदेशात् । किंच । "योवेदानी नवराने भ "योवेदादौ स्वरःप्रोक्त" इत्यादौ प्रणवातीतत्व सर्वहृदय पुण्डरीकोपास्यत्वोपदेशात् । "ईशान-सर्वितिसारापि ।" स्सर्वविद्यानामि '' त्यादौ सर्व विद्याधिपतित्वाद्यसाधारणधर्मोपदेशात् । स्यादिना ज्योतिर्मयशरीरत्वादि धर्माणामुपदेशाच । जीवपरमेश्वरयोविशेष्यं । तस्यादिशेषातिकाम केपादि द्धिशेषातिशय द्योतनाजीवपरमात्मनोश्चित्तैकत्वेपि विभुत्वाऽणुत्वसर्वज्ञत्व किञ्चिज्ज्ञत्व नित्य-तृप्तत्व संसारभोज्या तृप्तत्व संसारभोक्तृत्वादि परस्परविरुद्धधर्मस्वभावत्वात्तयो स्स्वाभाविक भिन्नत्वं श्रुतिसिद्धं। शरीराश्रयत्वेणि परस्परविरुद्धधर्मस्वभावत्वात्तयो स्स्वाभाविक भिन्नत्वं श्रुतिसिद्धं। शरीराश्रयत्वेपि परमेश्वरस्य जीववत्सुखदुःखभोकतृत्वं न सर्वदाऽपि सम्भवति । सम्भवति । सम्भवति । सम्भवति । सम्भवति । स्तम्भनविद्याऽऽश्रयस्य दाहभयाभाववत् । वशीकृतमायिकस्य मायाकृतसुखदुः सभीकृतिं कथं घटते । अवस्या कथं घटते । अतस्सूत्रकारेण वैशेष्य पदमुपदिष्टं । विशेषएव वैशेष्यं सार्थेष्यण् । पूर्णिं ति मन्त्राक्ते पर्णें ते मन्त्राइन्तरेच । जीवस्य संसारभोक्तृत्वं परमेश्वरस्य तदभावत्वं च निर्देशां इस्योः

परस्पर विलक्षणत्वं सुस्थमेव । किंच । स्वेच्छागृहीतशरीर संबंधित्वं कर्मजन्यशरीर-सम्बन्धित्वञ्च वैशेष्यं । तस्मात् "अंणोरणीया" नित्याद्युपक्रमादि षड्विधलिङ्गतात्पर्येण नारा-यणोपनिषदोऽपिपरशिवप्रतिपादकत्वादत्र नारायणस्योपासकत्वं परशिवस्थापास्यत्वं निर्दिश्यते ।

ननु ''सदेव सौम्येद्मप्रआसीत् ''। ''एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्म "। ''तत्वमिस'' ''अहं ब्रह्माऽस्मि'' ''अयमात्माब्रह्में "खादौ जीवब्रह्मणोरेकत्वोपदेशाद्धटपटविद्वरुद्धस्थभाव स्थाभाविक-भेदः कथमुपिद्श्यते । तथिप जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदतं स्थाभाविकमेदिनशुत्तिकदाचि-स्मम्भवतीति चेत्र । जीवब्रह्मणोर्भेदाभावे श्रुखनुभवयुक्तिविरोधप्रसङ्गात् । शास्त्रप्रशृत्तिरिप नस्यात्। ''द्वासुपणों सयुजोसखायों "। ''श्ला श्लो द्वावजावीशानीशा' विखादौ जीवब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशात् । ''तत्वमसी''ति महावाक्येषु तयोरेकत्वोपदेशाद्भेदो युक्तः । श्रुखेकदेशप्रामाण्ये बौद्धादिवद्वेदवाह्यप्रसंगात्तथा मानाभावात्परस्परश्रुतिविरोधाच । कुण्डलीभूत सर्पस्य दीधी-भूत सर्पस्य च प्रभाकरप्रभायान्तन्मण्डलस्य च हस्त्रत्व दीर्घत्व व्यापकत्व परिच्छित्रत्ववत् । जीवेश्वरयोश्चित्तेकत्वेप्यणुत्व विमुत्वात्मक विरुद्धस्थभावत्वाद्भेदाऽभेदोह्यविरुद्धः। तस्माजीवेश्वरयोस्तंसारदशायां भेदः मोक्षदशायामभेदो ''भ्रमरकीटक''वदुपदिश्यते। तथाच श्रुतिः। ''ब्रह्मविद्द्यत्ते भवति'। ''यथा नयस्यन्दमानास्समुद्दे अस्तंगच्छन्ती नामरूपे विहाय''। ''तथा विद्वान्तामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपतिदिव्य''मिखादिना भेदाऽभेदं स्पष्टमुपदिशति । इद्रमेवर्सववेदान्तसमन्वयात्सूत्रकारमतिति घण्टाघोषः।

शिवस्य परब्रह्मणः नारायणाद्युपास्यत्व तत्कारणत्व तत्प्रपोषकत्व प्राकृतभोग निरास-कत्वं प्रसाद्य तस्यैव सर्वसंहारकत्वमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ अत्तृत्वधिकरणम् ॥ २ ॥ सू ॥ अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु दृश्यतेऽस्यविषयः। "यस्य ब्रह्म च क्षत्रंचोभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्थाप-सचनम् "। "क इत्थावेदयत्र सं" इति । अत्र मृत्यूपसेचनविशिष्ट ब्रह्मक्षत्त्राद्युपलक्षित-सकल चराचरप्रपन्नोदन स्चितः कश्चिदत्ता व्याचक्षते । स किमित्रः प्रधानं पृथिवीजीवः परमे-श्वरोविति सन्दिह्मते । "अग्निरचादत्तपसारन्य" इति । "अजामकां लोहित ग्रुक्ककृष्णां"। "अज्ञा-येव खिल्वमानि भूतानि जायन्ते" । "जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अयतेत्तिच भूतानि" । "तयोरन्यः पिप्पलंखाद्वत्ति" । "सर्व खिल्वदं ब्रह्म । तज्जलानीति शान्तउपासीते"ति श्रुतिशतदर्शनात् । तस्माजायत इति तज्ञं । तस्मिन्लीयत इति तल्लं । तस्मिन्ननितिचेष्टत इति तदनं। तज्जञ्च तल्लञ्च तदनञ्च तज्जलानि । अवयवलोपश्छान्दसः । इति शब्दो हेतौ । स्रष्टिस्थितिलयाधिष्ठानं सर्वं चिद्विदात्मकं प्रपञ्चं ब्रह्मिति शान्त उपासीतेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु ''अनश्रज्ञन्यो अभिचाकशीति''। ''निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरज्ञनं''। समस्तसाक्षिं तमसः परस्तादि''त्यादि श्रुतिशतेषु । कृपासमुद्रस्य सर्वमङ्गळाश्रयस्य शिवस्यपरज्ञह्मणः संसारभोक्नृत्वनिष्कलनिष्कियतमः परत्वादि धर्मीपदेशात्तस्य जगत्संहारकत्वं ने।पदिश्यते। संहर्तृत्वं हि जीवप्राणप्राह(स)कत्वं। तस्य कोधएव मूलं। कोधस्येहगुणस्य मोह-एवालवालं। तस्य तम एव प्रकृतिः। तमसः अज्ञानावृत्तत्वादज्ञानतमो मोहकोधादीनाममङ्गल-गुणत्वाज्ञित्यशुद्धसर्वज्ञत्व नित्यतृप्तत्वादि सर्वमङ्गलगुणाश्रयस्य तस्य सर्वथा संहर्तृत्वं न सम्भ-

वित जीवसामान्यलक्षणानां तामसादि गुणानां तद्विलक्षण परमेश्वरकल्पने मानाभावात्पूर्वोक्त निष्फलमित्यादि श्रुतिभङ्गप्रसङ्गाच । शारीरात्मक विष्ण्वादीनामेव तद्युक्तं । तस्यविष्णो-स्तमागुण प्रधान निद्रातिशयित्व नीलवर्णत्व सर्वमोहकत्व महामायात्मक पार्वत्यंशसम्भूत-त्वाच ।

किंच । स्कान्दादि पुराणकथासु मोहातिशयेन बृन्दास्मशाने बहुकाल विल्लुण्ठनांद्यापि कृष्णतुलसीख्पेण बृन्दावने स्थितत्वाच । अमंगलगुण संपन्नानां तत्संहर्तृत्वं भवतु । तदुक्तं सृतगीतासु । "अस्ति रुद्रस्य विप्रेन्द्र अन्तस्सत्त्वं बहिस्तमः । विष्णोरन्तस्तमस्सत्त्वं बहिरस्ति रजोगुणः" । "अन्तर्विहिश्च विप्रेन्द्र ह्यास्ति तस्य प्रजापतेः । राजसा तामसा कान्तौ ब्रह्मनारायणौ खल्लु"। शिवधर्मशास्त्रे । "अन्तस्सत्वगुणोपतो बहिस्तामस संयुतः । शुद्धसात्विक संयुक्त शंकरो लोकशंकरः । अन्तस्तामससंयुक्तो बहिस्तत्वगुणान्वितः । शुद्धतामससंयुक्तो विष्णुस्साक्षाच्छ्रियःपतिः । बाह्याभ्यन्तरयोनित्यं ब्रह्मा राजस संयुतः । त्रिमूर्व्यतीतन्त्रसर्वज्ञशिवश्चयुद्धो निरज्ञन" इति । "प्रपन्नोपश्चमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" । "स आस्मा स विज्ञेय" इत्यादिना । विष्णोः प्रवलतमो गुणवैशिष्ठयं । शिवस्य गुणत्रयातीत कारणकारणत्वं चोपदेशात्र सर्वथा तस्य जगत्संहर्तृत्वं न सम्भवति । विष्णवादीनामवेति चेद्वूमः । अत्ताचराचरग्रहणात् । अत्रात्ता साक्षात्परशिव एव । कृतः । चराचरग्रहणात् । चराचरं चिदचिदात्मकं यत्प्रपन्नं । तस्य अद्यत्वेन प्रहणाच्छ्वणादित्यर्थः । मृत्युपसेचन्त्वेन सर्वप्राणिमात्रस्य अद्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । ब्रह्मक्षत्रग्रहणसुपलक्षणार्थं । जननमरण-संसारनिमप्नकिश्चिज्ज्ञ नारायणादि जीवानां चराचरप्रपन्न संहर्तृत्वासम्भवात् अत्तापरशिवएव ।

किंच। "प्रपन्नीपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते"। "निधनपतये नमः"। "महाप्रासाय नमः"। "यथोर्णनाभिस्सुजते गृद्धातेच। "य इमा विश्वा भुवनानि जिह्नति"। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"। इत्यादि श्रुतिशतेषु चराचरप्रपन्न जन्मिस्थितिलय-कारणत्वं परमेश्वरस्येव दर्शनाज्ञवन्द्यादि देवतानां संभवति। "अनश्चनन्यो अभिचाक-शीती''ति श्रुतिः। कर्मफलभोक्तृत्व निषधमात्रमेव निर्दिशति। ततो न विरोधः। "मायान्तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनन्तु महेश्वर"मित्यादौ वशीकृत मायिकत्वं। "उमासहाय-मित्यारम्य "तमसः परत्ता''दित्यन्तेन तमः परत्व निर्देशात्। "यदातमस्यं न दिवा न रात्रि नंसच्चासिच्छवएव केवल" इत्यादौ प्रलेयेपि तत्साक्षितया परिशेषत्वं च दश्यते। "नसच्चासिच्छवएव केवल" इत्यादौ प्रलेयेपि तत्साक्षितया परिशेषत्वं च दश्यते। "अमूलघनांधिरमिमाः प्रजाः प्रजायन्ते"। "न कदाचिदनीदशंजगं'दित्यादि श्रुत्याजगतो-ऽनादित्वव्यपदेशात्। तथाचस्मृतिः। "चिदात्मैविह देवोन्तिस्थितमिच्छावशाद्वहिः"। "योगिवचिष्ठपादानमर्थजातं प्रकाशयेदि''ति। "निष्ठपादानमि'त्यनेन जगदुभय कारणत्व-मूर्णनाभिवत्तस्येव सूचितं। तस्मात्स्वात्मसङ्कृचितप्रपञ्चतेन शिवः केवल इत्युपदिश्यते। तस्मात्स्वात्मसङ्कृचितप्रपञ्चतेन शिवः केवल इत्युपदिश्यते। तस्मात्स्येव सर्वसंहर्तृत्वमुचितं।

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

^{1.} Another reading is : बृन्दावने. 2. Another reading is : अमूलमनाधारं.

सु ॥ प्रकरणाच्च ॥१०॥

"न जायते म्रियते वा विपश्चिदि" साद्यनन्यसाधारण धर्मावच्छिन्नब्रह्मप्रकरणात् । "क इत्थावेद यत्र स" इतिवाक्ये । दुर्विज्ञानत्वं । "महान्तं विभुरात्मानं मत्वा धीरा न शोचती" स्यादिना परमेश्वरधर्मवाहुल्यदर्शनात् । 'प्रकृतपरित्यागाप्रकृतस्वीकारे मानाभावाच' परमेश्वर प्रकरणपठित सर्वसंहतत्वं नेतरस्योपपद्यते । किंच । सृष्टिस्थितिवत्संहारत्वाऽनङ्गी-कारे "एक एव रुद्दो न द्वितीयायतस्थे" इत्यादि विरोधप्रसंगाच । ब्रह्मणो महिमाति-शयभङ्गप्रसङ्गोपि स्यात्" । "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते" स्यादौ संहर्तृत्वमिप तदधीनत्वेनोपदेशात् । न सन्देहकळङ्कप्रसङ्गः । तस्मादत्ता परिशव एवेति सिद्धं ।

एवं शिवस्य परब्रह्मणः सर्वसंहर्तृत्वं प्रसाध्य । जीवब्रह्मणोर्बिम्बप्रतिबिम्बादि-मतमधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ गुहाऽधिकरणम् ॥ ३ ॥ सू ॥ गुहाप्रतिष्ठावात्मानौ हि तद्दीनात् ॥११॥

''ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहांप्रविष्ठौ परमे परार्ध्ये । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चामयो ये चत्रिना।चेकेता''विति कठविष्ठेषु विद्यतेऽस्यविषयः। किमिह्गुहा-प्रति(वि)ष्टौ बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ किं वा जीवपरमेश्वराविति सन्दिह्यते । "अनश्रवनयो अभिचाकशीती''ति श्रुतौ परमेश्वरस्य भाकतृत्वादर्शनात्। "ऋतंपिबन्ता''वित्यत्र भाकतृत्व-व्यपदेशाद्विजीवयोरेवात्रभोक्तत्वमवगम्यते । उत् । चेतनत्वाजीवब्रह्मणोरेकत्वाच्छाया-तपवत्परस्परवैरुद्धं नास्ति । चिज्जडये। जींवबुद्धोः परस्परविरुद्धस्वभावत्वेन तयोरेव सर्वभूत-गुहाप्रति(वि)ष्ठत्वं समुचितं । कार्यकारणव्यृहस्य बुद्धिप्रधानात्ताद्भिन्नत्वेन शारीरे। विधीयते । ननु । " येयं प्रेते विचिकित्सामनुष्येऽस्तीत्येकेनायमस्ती"तिचैके । " एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्व-याहमि''ति श्रवणाद्बद्धिजीवाविति पक्षैकस्वीकारे। नयुक्तः । "द्वासुपर्णेति" मन्त्रे जीवेश्वरयोस्साहचर्येपि "अनश्रज्ञन्या आभिचाकशीती"त्यत्र कर्मफलभोक्तृत्वाभाव इति चेत् । श्रुत्यन्तरे । "भूताश्च भव्याश्च यत्तत्परयसी"ति । "अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रा-स्मात्कृताकृतात्"। "ऋतं पिबन्तावि" खनेन कर्मफलभोक्तृत्वं परमेश्ररस्यैवोपदेशात् '' सुकृत(स्य)लोक '' इति च प्रादेशकत्व लिंगदर्शनाच । '' ऋतं पिबन्ता''विति द्विवचनेन तयोः पानमुपदिश्यते । अचेतनात्मक बुद्धेस्तदसम्भवात् । न बुद्धिक्षेत्रज्ञ पक्षोयुक्त इति चेन्न । '' छत्रिणो गच्छन्ती '' ति वाक्ये । छत्र्यछत्रि मनुष्याणां छत्रित्वाभ्युपगमात् । तद्वपि केनापिबताद्वौ पिबत '' इति निणींयते । सर्वगतेश्वरस्य नचैकदेशवृत्तित्व सुप-पद्यते । सुकृतस्य लोक इति च कर्मवीक्षणानतिकमणं प्रतिपादयति । "नकर्मणा वर्धते नो-कनीयानि " त्यत्र सुकृत दुष्कृत कर्मसाक्षित्वं परमेश्वरस्य व्यपदेशादत्र बुद्धिजीवावेव प्रति-पाद्यते इति चेद्ब्रमः । गुहाप्रतिष्ठाचात्मानौ हि तद्दर्भनात् । गुहाप्रतिष्ठौ शिवजीवौ वेदि-तुन्यो कुतः । आत्मानौ हि । हि यस्माद्द्वावप्यात्मानावित्यर्थः । ऋतं पिबन्ताविति कर्म-

^{1.} Another reading is: न जायते म्रियते वा कदाचित्.

^{2.} Another reading is : गुहांप्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शनात्.

फलभागश्रवणादेकस्तावदात्माद्वितीयोप्यात्मैकएव न्याय्यः । तत्र युक्तिमाह । तद्दर्शनादिति । सङ्ख्याश्रवणे तस्य समानप्रत्ययस्यैव लोके दर्शनादित्यर्थः । लोके हि अस्य गौर्द्धतीयोऽन्वे-ष्टव्य इत्युक्ते गौरिवद्वितीयोऽन्विष्यते नाऽश्वो न पुरुषः । एवं इहाप्यात्मत्व साम्याजीवपर-मात्मानौ वेदितव्यौ । प्रादेशमात्रसर्व(भूत)गुहाप्रविष्टत्वं परमेश्वरस्य न विरोधः । श्रुत्यन्तरे । "सर्वानन शिरोष्रीवस्तर्वभूत गुहाशयः । सर्वन्यापीच भगवान् तस्मात्सर्वगतः शिवः" । "अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः''। "एवं विदित्वापरमात्मरूपं गुहाशयं निष्फलमद्वितीयं । गुहा हि तं गह्वरेष्टं पुराणं योवेद निहितं गुहायां परमे-व्योमन्"। "आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टमि" त्यादि श्रुतिशतेषु सर्वगतस्य परमेश्वरस्य भक्तो-पासनार्थं प्रादेश विशेषमात्र गुहाप्रविष्टोपदेशत्वाच विरोधः । सुकृतलोक प्रवर्तकत्वं च <mark>छत्रित्ववदेकदेशवर्तित्वेप्युभयोर्युक्तं । छ</mark>ायातपवत्परस्पर वैलक्षण्यं जीवेश्वरयोर्न विरुध्यते । "आनन्दमयोद्यानन्दभुक्" "सलात्माप्राणारामं मनआनन्दमिला "दि श्रुतिष्वात्मारामस्य मनोमात्रप्राह्यखरूपानन्दानुभव श्रवणात् । ''अनश्रजन्यो अभिचाकशीती ''ति कर्मफल भोक्तुत्व निषेधोप्युपर्चर्यते । तस्मात्तयोभौगसाम्येन भोक्तुत्व विशेषात्प्रभुभृत्य-न्यायेन भोज्यविशेषमि युज्यते । यतो "नित्योनित्यानां चेतने।चेतनानां " । " ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ ''। "समाने वृक्षे पुरुषोनिमम्रोऽनीशयाशोचित मुद्यमाणः । जुष्टं यदापश्यखन्यमीशमस्य महिमानमि"ति वीतशोक इत्यादि श्रुतिषु परमेश्वरस्य नित्यमुक्त-प्रज्ञातृत्व सर्वपाशप्रमोचकत्वादि धर्माणां जीवस्य अनाद्याविद्याकृत मोह शोक बद्धत्वादि धर्माणां च दर्शनात्तदुभयो वैँलक्षिण्यं प्रतिपद्यते । तथापि जीवपरमेश्वरयोश्वित्त्वेनैकत्वा"त्त-त्त्वमस्यां 'दि श्रुतिष्वभेददर्शनाच जीवपरमेश्वरौ गुहाप्रविष्टाविति गृह्यते । "येनेक्षते श्रणोती''ति वाक्येष्वन्तःकरणात्मक बुद्धिस।हचर्येण प्रज्ञानस्य परमेश्वरस्य ईक्षितृत्वादि थर्मव्यपदेशाद्ग्रहाशयत्वं बुद्धिपरमेश्वरयोरेवेत्याशङ्कायां हेत्वन्तरेण निराकरोति ॥

सू ॥ विशेषणाच्च ॥१२॥

'आत्मानं रिधनं विद्धि शरीरं रथमेव (तु) चे''ति। ''सो Sध्वनः परमाप्नोति ति हिष्णोः परमं पदं''। इति। ''तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्लेरष्टं पुराणं''। ''अध्यातमयागाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकोजहाती''ति। रिथरथरूपविवक्षया शिवजीवयोविंशेषणोपदेशात्।

किंच । "नजायते म्रियते वाविपश्चिदि" त्यादां बहु शरीर प्रवेशनिर्गमनव्यापाराऽयवपार-विशेषणाच । परमेश्वरस्वरूपज्ञानाजीवस्य हर्षामर्षप्रमादकत्वं च दर्शनाच गृहाप्रविष्टा जीव-परमेश्वरावित्युच्येते विम्बप्रतिविम्बयोरेकत्रावस्थानाभावात् । शिवजीवयोर्बिम्बप्रतिबिम्ब-पक्षो न युक्तः । पूर्वमेवगतार्थत्वात्रविस्तृतं । सर्वगतस्य परमेश्वरस्य गुहाहितत्वमुपदि स्य तस्यैव प्रदेशान्तरं दर्शयति ॥

॥ अन्तराधिकरणम् ॥ ४ ॥ सू ॥ अन्तर उपपत्तेः ॥१३॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्य विषयः। ''य एषे।ऽक्षिणिपुरुषो द्वयत एष आत्मेतिहोवाच। एतदमृतमभयमेतद्रह्मे''ति। ''तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मन्येव गच्छती-'' सादिना। किमत्राक्ष्यन्तः पुरुषोऽयं छायापुरुषो क्षेत्रज्ञो वा हृषोकाधिष्ठिता वा पर्मेश्वरोवेति संशयः । कुतः ''छायात्मापुरुषःप्रतिरूप'' इति ''य एषे। प्रिक्षणिपुरुषे। दश्यते'' इति च तस्य प्रसिद्धत्वेन दश्यमानत्वोपदेशात् । ''स हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि सिन्हितो। भवती''त्यनेन क्षेत्रज्ञोऽपि लभ्यते । 'अमृतमभयमेतद्वह्यो'ति वाक्यशेषेण परमेश्वरस्सूचितः । ''य एषोऽक्षिणिपुरुषे। दश्यत'' इति चक्षुरिषष्ठातृदेवतात्मकसूर्ये। पि दश्यत इति । पूर्वपक्षस्तु ।

क्षेत्रज्ञस्य शारीरस्य जगदनुभवे चक्षुरिन्द्रियप्रविष्टत्वदर्शनात् । आत्मशब्दवाच्यत्वाचेत-स्सम्बन्धात्स एवोपदिश्यते । "रिश्मिभरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठित"इति वाक्यदर्शनाद।दित्यो वा विधीयते । अमृतत्वादि लिंगानां लोचनाधिष्ठानदेवताविषये सम्भवात् । प्रदेश विशेष-प्रदर्शनाचात्र परमेश्वर उपास्यत इति चेद्बूमः । अन्तर उपपत्तेः । अन्तरः अक्ष्यन्तर्गतः पुरुषः परमारमैव । कुतः उपपत्तेः । परिशवे ब्रह्मण्यात्मत्वाऽमृतत्वोभयत्वादि धर्माणां व्यप-देशादिहप्यक्षीस्थानपुरुषस्यापि तद्धर्मश्रवणानेतर इत्युपदिश्यते "प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिव-मद्दैतं चतुर्थं मन्यन्ते''। ''सआत्मा सविज्ञेयिशवोऽद्दैतः'' ''ऋतं॰सत्यं परंब्रह्म''।''एतस्य वा अमृतस्य वा नामधेयानीत्या ''दि तैत्तिरेय माण्डूक्य जाबालाद्युपनिषत्सु अत्मत्वामृतत्वोभय-त्वपरब्रह्मत्वादि धर्माणां शिवस्यैवोपदेशात् । शिवब्रह्म परमात्मादि शब्दानां घटकलशकुम्भ-शब्दवत्पर्यायत्वेन वाच्यभेदाभावात् । सघविद्या शाण्डिल्यविद्या उपकोसलविद्या पर्यङ्क-विद्या पञ्चामिविद्या स्पर्शनविद्या दहरविद्यादि द्वात्रिंशह्रह्म विद्योपास्यत्वं शिवस्यैव विधीयते । "शिवएकोध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्य" "एकएवरुद्दो न द्वितीयायतस्थे" "असङ्ख्यातास्सहस्राणिस्मर्यते न च दश्यते" । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षिरि" त्यादि श्रुतिभि-स्सर्वाधिकत्व सर्वोपास्यत्वादि धर्माणां तस्यैव निर्देशात् । चक्षुरन्तः पुरुषो महादेवएव । ''यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चित वर्त्मनीह्येवगच्छती''ति श्रुतिश्रवणात् अक्षिस्थानं निरस्तसमस्तदोषकलङ्कं । ''एतं संयद्वाम ''इत्याचक्षत । ''एतं हिसर्वाणि कामान्यभि संयन्ति'''एष उ एव वामनीः''। "एष हि सर्वाणि वामानि नयति। एष उ एव वामनीः"। ''एष हि सर्वेषु लोकेषु भाती''ति च। ''संयद्वामादिधर्माणां अस्मिन्व्यपदेशात्परएव चक्षु-र्मध्योपास्य'' इत्युच्यते । सर्वातीतस्य सर्वगतस्य शिवस्य कथमक्षिपुरुषत्वमित्याशङ्कायामाह ॥

सु ॥ स्थानादिन्यपदेशाच्च ॥१४॥

''यः पृथिव्यां तिष्टिनि''त्यादिनाक्षित्यादि शारीरान्ताष्टमूर्तित्वं परमेश्वरस्यप्रसाध्य । ''यश्रक्षुषि तिष्ठं श्रक्षुषे।ऽन्तरोऽयं चक्कर्नवेद यस्य चक्षुश्शरीरं । यश्रक्षुरन्तरो यमयत्येषत आत्मान्तर्याम्यमृत'' इति श्रुतौ चक्षुस्त्थानमि निर्दिष्टं । तस्माद्धृदयोपासनादिव दक्ष्युपा-सनमप्युपपन्नं ॥

नतु "उपासनायाः नामरूपगुणवैशिष्ट्यादाकाशवत्सर्वगतस्य तदभावात्कथं तस्यो-पासनमिति चेन्न" । "तस्योदितिनाम" 'हिरण्यश्मश्रु"रित्यादिना प्राकृतगुणातीतस्य महेश्वरस्य नामरूपगुणव्यपदेशादभ्युदयिनःश्रेयसफलप्रदायकत्वेन सर्वशाक्तिविशिष्टस्य शिवस्य ब्रह्मणो द्विविधं रूपं वक्तुं शक्यं। कैवल्ये। ''हृतपुण्डरीकं विरजं विशुद्धिम'' त्यादिना हृदयपुण्डरीकं प्रदर्श्य। "तदादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतं'' "उमासहायं प्ररमेश्वरं प्रभुं त्रिलाचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं'ः। इत्यादिना निरवयवत्वसावय-वत्वं प्रवनादिवदेकस्यैव व्यपदेशात्। तैत्तिरीयेच। ''ऋतं सत्यं परंब्रह्म पुरुषं कृष्णिपञ्चलं''। "ऊर्ध्वरेतं विरूपक्षं विश्वरूपायवे नमा नमः"। ऋतं मनोतीतं सत्यं वागतीतं परं गुणत्रयमूर्तित्रयात्परं । ब्रह्मेति वाक्येन परिशवस्य निष्कलत्व निरवयवत्वादिकमुद्दिश्य पूरुषं पुरो
पूर्वोक्त दहरपुण्डरीके शेत इति पुरुषं परमशक्त्युमाशवलाकारतया कृष्णिपङ्गलं । कृशानुरेतस्कतया ऊर्ध्वरेतसं । त्रिलेचनतया विरूपक्षं जगदुभयकारणतया विश्वरूपिमत्यनेन
सकलत्वसावयवत्वादिकं निरूपितं । अतो"द्वावेतौ ब्रह्मणो रूप"मित्यादि श्रुतिसिद्धमूर्तामूर्तत्वादिकं परब्रह्मणिदेशवस्येवसिद्धं । तस्मादङ्गाङ्गित्वेन तदुभयोपासनं विधेयं । "साध्यं
विनासाध्यानिष्यत्तेः" । तत्प्राप्त्यर्थमिक्षस्थानप्रदेश।द्युपासनाव्यपदेशोयुक्तः ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

स् ॥ सुखविशिष्टाभिधानादेवच ॥ १५॥

अक्ष्यन्तः पुरुषस्साक्षाच्छिव एव । कुतस्सुखिविशिष्टाभिधानादेव च । एवकारेण नात्र संशयः कार्य इति सूच्यते । सुखविशिष्टं शिवाभिधानं ब्रह्मवाक्योपकमे श्रूयते । तस्यैवेहाभि-धानादित्यर्थः । ''प्राणो ब्रह्मकं ब्रह्मखं ब्रह्मे " त्युपकमे ब्रह्मणस्युखाविशिष्टत्व प्रदर्शनात् । न्तु ''आचार्यस्तुति गर्ति वक्ते"ति वाक्ये ब्रह्मप्रकरणत्वादर्शनात् । कं शब्दस्य वैषयिक-सुखे रूढत्वात्। खशब्दस्याकाशे प्रसिद्धत्वाद्वाक्योपकमे सुखविशिष्टत्वं ब्रह्मणः कथसुपपयत इति चेदुच्यते । ''प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मित'' गाईपल्यामीनां वचनं । श्रुत्वोपकोसल उवाच । " विजानाम्यहं । यस्प्राणो ब्रह्मेति कं च तु । खं च निवजानामी " त्यत्रैतदुक्तं । "यदाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क" मिति वाक्ये कराब्द खराब्दयोविंशेषण विशेष्य-वैशिष्ट्येन व्यपदेशात् । ''कं शब्दोऽत्र आनन्देरूढः " । तथाप्यधिष्ठित प्रतीकत्वेन भूता-काशे ब्रह्मशब्दोभिहितः । कं शब्दस्तदा हृषीक विषय वैशेषिकसुखे रूढत्वेपि इतरेतर-बोधको क शब्दखशब्दो सुखात्मक ब्रह्मण्येवावगम्येते । तत्र ''कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति '' द्विरा-वृत्या ब्रह्मशब्देन विधीयमान कंशब्द खंशब्दयोर्विशेषण विशेष्यत्व व्यपदेशात्सुख गुणाधि-<mark>ष्ठानत्वमुपपद्यते । सुखस्यापि गुणस्य गुणिवध्ययत्वं । तस्माच्छृत्युपकमे सुखाविशिष्टत्वेन</mark> ब्रह्मनिर्दिष्टं । "गाईपत्यादयोऽमयस्स्वंस्वं महिमानसुद्दिश्य एषान्मातेस्तिद्विद्यात्मिवद्या¹ चे" त्युपसंहृत्य पूर्वत्रपरमेश्वरपरत्वं उपदिशति। '' आचार्यस्तु (ते)तिगतिं वक्ते'' ति वाक्ये गति-मात्राभिधाना प्रतिज्ञानमर्थान्तरं विवक्षां निरस्यति । ''यथा पुष्करपलाश आपा न श्विष्यन्त एवमेवं विदिपापं कर्म न श्लिष्यते" इति । चक्कव्यविहित पुरुषविज्ञानेन निरस्तपापकत्वं निरूप्य तस्यैव ब्रह्मत्वं निर्दिशति । तस्मात्प्रकृतस्यैव परुमेश्वरस्य अश्विस्थानगतां । संयद्वामादि गुणतां निरूप्य । "अर्चिरादिकां तद्विदोगतिं वक्ष्यामी" त्यारभ्य । " यएषोक्षिणिपुरुषो हरयते । एषतआत्मेल्य होवाचे ''त्यसंकुचितत्वे व्यपदेशादक्ष्यन्तः पुरुषः परमेश्वर इति सिद्धं ।

इहोपदिष्ट धर्माणां छायाब्रह्मण्यतिव्याप्तिमाशंक्य हेत्वन्तरेण निराकरोति ॥

सू॥ श्रुतोपनिषक्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६॥

इतश्राक्ष्यन्तरः पुरुषिदश्चन एव² कुतः श्रुतोपिनिषत्कगत्याभिधानात् । श्रुतौ अभ्यस्ता उपनिषत् ब्रह्मविद्यायेन सः । श्रुतोपिनषत्कः तस्य यागितः अर्चिरादि रूपा तस्याः प्रकृते

^{1.} Another reading is : संसंमाहमानमुपदिश्य एषासौम्यतेऽस्मद्विद्यात्मविद्याच.

^{2.} Another reading is : इतश्चाक्षि स्थान: पुरुष: परमेश्वर:.

अभिधानादित्यर्थः । श्रुतौ ''मूर्तेनिषमेवाभिसंभवं त्वनिर्मोहरमा '' इति ''अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादि''त्यमभिजायन्ते । ''एत है प्राणानामायतन-मेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते '' इति सैवेहाक्षि पुरुषविद्याऽभिधीयते । ''अथ यदुचैर्वास्मिन् (ञ्राव्यं)चैत्यं कुर्वन्ति यदिच नार्चिषमेवाभिसंभवन्ती''त्युपक्रम्य''आदि-त्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं । तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्मगमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ-श्रेतेन प्रतिपाद्यमाना इमं मानवमावर्त नार्वते '' इति । एवं 'परयागत्याक्षि पुरुषस्य ब्रह्मत्वमुपदिद्यते । ''अग्निज्योतिरहृद्युक्रष्णभासा उत्तरायणं । तत्र प्रयातागच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना '' इति स्मृतौ च ब्रह्मगतिर्गीयते । तस्मादक्ष्यन्तः पुरुषो नच्छायापुरुषः ।

अस्मिन्नर्थे हेस्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अनवस्थितरसंभवाच्चनेतरः ॥ १७ ॥

अत्रेतरोच्छायापुरुषादिः अक्ष्यन्तः पुरुषो न । कुतः । अनवस्थितरसम्भवाच । अनव-स्थिते रुपासकस्य सर्वत्राक्षिणिच्छायासम्पादक पुरुषान्तरस्या सन्निधानात् । "छायापुरुष अमृतत्वादि गुणानामसम्भवाचेत्यर्थः । ननु ''यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चश्चरासीदि''ति । तदा चञ्चिष पुरुषच्छायादर्यते । अपगते तस्मिन्नदर्यते च । "य एषोऽक्षिणि पुरुष" इति श्रुतौ स्वचक्षुषि दृश्यमान पुरुषोपासनोपदेशात् । "तदुपासने तद्वीवप्रदेशं प्रवीक्ष्य किश्वतपुरुषं चश्चस्समीपे पर्यति । तस्माच्छायापुरुषस्यैव चश्चः प्रदेशे विशेषोपासन-मिति चेश । अमृतत्वादि परमशिवधर्माणां छायापुरुषे संभवात् शिवएवाऽक्ष्यन्तः पुरुषः । जीवस्य साधारण्येन कृत्स्र देहेन्द्रियादि संसर्गद्योतनात् । "द्वासुपर्णे"तिमन्त्रे जीवब्रह्मणी-स्साहचर्य श्रवणात् । ''रिहमिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठित '' इति वाक्ये अधिदेवतात्मक सूर्य-प्रदर्शनाच । न परमेश्वरस्य चश्चरन्तरोपासनामिति चेन्मैवं । अत्र श्रुस्युपदिष्ट संयद्वामादि धर्माणां शिवस्यैव सम्भवात् । चक्षुर्व्यवहित पुरुषधर्माणां सर्गस्थितिलयादीनां देव-तात्मन्यसम्भवाच्च । ''भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्य '' इत्यादौ सूर्यादीनां परमेश्वरा-धीनत्वमुपदिष्टं । महोपनिषदि च । " अंगुष्ठमात्रः पुरुषो अंगुष्ठञ्च समाश्रितः । ईशस्स-र्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुगि"ति श्रुतावंगुष्ठमात्र चक्कस्थितत्वं परमेश्वरस्यैव व्यप-देशात् । तदंतरोपास्यत्वं नेतरस्य सर्वदा सम्भवति । ननु "आपश्चपृथिवीवानमत्तारौ वहिमरुता '' वित्यादौ वायोरिप भोक्तुखावगमात् । प्राणामिहोत्र प्रकरणोपिदेष्टांगुष्ठमात्र-प्रदेशोपास्यत्वं प्राणवायोरेव सम्भवति । तस्य पञ्चाहृति भोकतृत्वं चावगम्यते । तस्मा-जपरमेश्वर एवात्रोपास्य इति चेन्न । प्राणवायोभीकृत्वावगमेपि सकल-जगदीशितृत्व चराचरप्रपञ्चभोक्तृत्वादि धर्माणामचेतनस्य प्राणवायोरसम्भवात् । ''प्राणानां प्रन्थिरसि रुद्रोमा विशान्तक " इलादौ प्राणाधारत्वेन पञ्चाहुति भोक्तृत्वमपि महेश्वराधीनमित्युप-देशादंगुष्टमात्र विशेषप्रदेशोपास्यत्वमंगुष्टमात्रत्वमपि परमेश्वरस्य न विरोधः । एतत्पक्षे दश्यत इति प्रसिद्धोपासनमाचार्यकटाक्षलभ्यं मुमुक्षविषयं चेति ज्ञेयं ॥

सर्वगतस्य शिवस्य परब्रह्मणः चक्षुरन्तरोपास्यत्व मुपदिश्य सर्वान्तरोपास्यत्वमधिकर-णान्तरेण दर्शयति ॥

^{1.} Another reading is : प्रसिद्धया गत्या.

॥ अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ अन्तर्याभ्यधिदैवादिषु तद्धर्भव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

अन्तर्यामि ब्राह्मणे कथ्यतेऽस्यविषयः । "य इमंच लोकं परंच लोकं सर्वा-णि च भुतानि योन्तरायमयती"त्युपकम्य "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्यामन्तरायमयस्येष(त) आत्मान्तर्योम्यमृत " इत्यादि । "यः पृथिन्यां तिष्ठन्नि"त्याद्यधिदैवतान्तरं " यस्सर्वेषु लोकेष्विखिधिलोकं । यस्सर्वेषु देवेष्विखिधिदैवतं । यस्सर्वेषु यज्ञेष्विखिधियज्ञं । यस्सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतं। "यः प्राणिष्वत्यादि" "य आत्मनी"त्वन्तं। अध्यात्मं चकश्चिदन्तरवस्थितो यमयितांतर्यामी श्रयते । स किमत्र पृथिव्याद्यधिष्टित देवताविशेषोवगम्यते । उतोऽणि-मादि विभृत्यपपन्नः कश्चिद्योगी अथवा परमेश्वरः स किमर्थान्तरो वेतिसन्दिह्यते । "पृथिब्ये-वयस्यायतनमाप्तर्लोको मनो ज्योति''रित्यादिना कार्यकरणसंघातस्य देवतायां तस्याः नियन्त्रत्वोपपत्तेः । अशरीरस्य शिवस्य नियन्त्रत्वासम्भवात् । तस्माद्देवतात्म-पक्षो युक्तः । कस्यचित्सिद्धस्य योगिनो ह्यणिमाद्यष्टैश्वर्य योगेन सर्वानुप्रविष्ठत्वं यमयितृत्वं स्यात् । स्वकर्मफलभोगाय सर्वभूतेन्द्रियानुप्रविष्टत्वं । जीवस्य न विरुद्ध्यते । मह-दंहंकारादि रूपेणामितत्वात्प्रधानस्य व्यापकत्वं सिद्धं । सर्वचेतनोपादान कारणतया विराट-पुरुषस्य सर्वभूतानुप्रवेशत्वमुचितं । "विश्वाधिकोरुद्र" इत्यादौ परमेश्वरस्य विश्वाधिकत्व-निर्देशाद्विकारात्म चेतनाचेतनात्मक प्रपञ्चानुप्रविष्टत्वं सर्वदा नसम्भवतीति तस्मात्तद्भिजस्यैव सर्वात्मकत्व सर्वनियन्तृत्वादिकसुपपन्नमिति प्राप्ते त्रुमः । ''अन्तर्याभ्यधिदेवादिषु तद्धर्म <mark>ब्यपदेशात् । योऽधिदैवादिष्वन्तर्यामी व्यपदिइयते सपरमशिवएव । कुतस्तद्धर्मोपदेशात् ।</mark> तस्य परमेश्वरस्य पृथिव्याद्यधिदेवता भिन्नत्व स्थूलसङ्ग प्रपञ्चानुप्रवेशत्व नियन्तृत्वकारण-त्वामृतत्वादि धर्माणां व्यपदेशात् उपदेशादित्यर्थः ।

नतु । निर्विकारस्य ब्रह्मणोयमयितृत्वाध्यसम्भवात् निर्गुणब्रह्माद्यस्त प्रधान सत्वगुण प्रतिविम्वितेश्वरस्यैव सर्वनियन्तृत्वादिकमेवेति चेन्न । "एषतआस्मांतर्यान्यमृत" इति वांक्ये कालत्रयावाध्यस्य अमृतराब्दाभिधान शिवस्यैव नियन्तृत्वादि धर्मनिर्देशात् । मिथ्याभूतस्य सर्वनियामकत्वासम्भवात् । लोके प्रतिविम्बस्य कर्तृत्वाद्वर्शनाच । प्रतिविम्वितेश्वरस्य सर्वनियन्तृत्वादिकं नोपपद्यते । तस्माच्छिवस्यैव सर्वान्तर्यान्मित्व सर्वनियन्तृत्वादिकं सिद्धं । नियामकत्वादि धर्मानवच्छिन्नस्य परमेश्वरादन्यस्यैव परब्रह्मत्वं किं नस्यादिति चेन्न । अनवस्थादोष प्रसङ्गात् । तत्सत्वे प्रमाणाभावात् । तेन लोके प्रयोजनाभावाच । गुणग्र्न्यस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकारे पाषाणादिवज्वडत्वापत्तेः । तस्मात्तस्यैव सगुण निर्गुणत्वं । शक्तिसङ्कोचकाले निर्गुणत्वं । तद्विकास काले सगुणत्वं । अतस्सर्वजगन्दुभयकारणत्व सर्वात्मकत्व सर्वप्रविष्ठत्व सर्वनियामकत्वादिकं महादेवस्य महेश्वरस्यैवोपपन्नं । तथा श्रुत्यन्तरे । "यो रुद्रो अम्रौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वाभुवना विवेशतस्मै रुद्राय नमो अस्तु" "विश्वं भूतं भुवनं चित्रं वहुधा जातं जायमानं च यत् । सर्वोद्धेष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्त्व" ति तैतिरीये । अथर्वण शिरसि च । "देवा ह वै स्वर्ग लोक-मगमन् । ते देवा रुद्रमष्टच्छन् । को भवानिति सोऽन्नवीत् । अहमेकः प्रथममासं वर्तिमि च भविष्यामि च । नान्यकश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तस्सोन्तरादन्तरं प्राविश्वत् " । इत्यादिना

शिवस्य परब्रह्मणस्सर्वान्तर्यामित्वादि धर्माणां दर्शनान्नान्यस्य परब्रह्मत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वात्मकत्वादिकं सर्वदा सम्भवति । अन्यथा प्रकरणविरोधोपि स्यात् । व्योमवत्परिपूर्णस्य महेश्वरस्य विश्वाधिकत्वं विश्वानुप्रविष्टत्वमप्यविरुद्धं । "अन्तर्याम्यमृत" इति शिवएवात्राऽमृतशब्देन निर्दिश्यते । "एतानि हवा अमृतस्य नामधेयानी"ति जाबाले अवणात् । तत्र प्रतिपर्यायममृतशब्दप्रयोगोह्मभ्यासः । अर्थवणशिरिस "यो वै रुद्रस्स-भगवान्यश्च ब्रह्मो"त्यादिना सर्वात्मकत्व प्रसाधने अनन्त दिव्यमङ्गलगुणरत्नाकरे शिवे पुनः पुनः भगवच्छब्दप्रयोगवत् । जाबाले भूयोभूयः परमशिवे अमृतशब्दप्रयोगाभ्यासो रूढ्यर्थे निर्दिष्टः । अध्यस्तमिथ्याभूतप्रधानस्य सर्वान्तर्यामित्वमुपपन्नमित्याशंकायां तन्मतं निराकरोति ॥

सू॥ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९॥

स्मार्तं गुणत्रयं समष्टधात्मकप्रधानं तत्सत्वगुण प्रतिफिलतं च नान्तर्यामि शब्दवाच्यं भिवतुमर्हति । कस्मादतद्धर्माभिलापात् । "अदृष्टो द्रष्टा । अश्रुतः श्रोता अमतो मंता । अविज्ञातो विज्ञाते"ति वाक्यशेषदर्शनादात्मत्वद्रष्टृत्वादि धर्मासम्भवादित्यर्थः । तच्छब्देन प्रधानमुच्यते । न तत् अतत् । प्रधानभिन्न परमशिवः । तस्यैव ये धर्माः अमृतत्वादयः तेषामभिलापादभिधानादित्यर्थः । प्रधानधर्माणामभिलापामावात्साङ्ख्याद्वैत कित्पत प्रधानं नान्तर्यामीतिभावः ॥

ननु " अप्रतक्रयमविज्ञेयं प्रसुप्तामिव सर्वते"ति । स्मृतौ । "अजामेका"मित्यादि श्रुतौ च सर्वप्रपंचकारणत्वं प्रधानस्योपदेशात् । "अयस्कान्तसूचीन्यायेन "ब्रह्मसत्तावशा-त्तत्कारणत्वान्तर्यामित्वादिकं तस्यैवोपपद्यत इति चेत्र । "सोकामयत बहुस्यां प्रजायेये"ति । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविश"दित्यादौ परब्रह्मणिश्चित्रय प्रधान निरपेक्षत्या जगजनमादि हेतुत्वश्रवणात्। "मायान्तु प्रकृतिं विन्यान्मायिनन्तु महेश्वरं"। "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरःक्षरात्मना विशते देवएकः । प्रधानक्षेत्रज्ञ पितर्गुणेशस्संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः "। इत्यादौ च प्रधान जीवादि नियामकत्वं परमेश्वरस्य निर्देशाच । तत्प्रतिबिम्बतेश्वर-स्यापि नान्तर्यामित्वं । प्रतिफलितस्य जङत्वादलीकत्वान्निरूपयोर्व्रह्मप्रधानयोरुभयोर्बिम्ब-प्रतिबिम्ब भावकल्पनाशास्त्रं गगनभित्तिचित्रवद विचारमने।रमं । तस्मादद्वयवादि मत-मेव । तथाच स्मृतिः । ''अनाद्यविद्यया बद्धं ब्रह्म तत्कालकारणं । खाविद्ययासंसरित सक्तिः कल्पितवाक्यतः । एवं प्रतारणं शास्त्रं सर्वमाहात्म्य नाशकं । उपेक्ष्यं शिवभक्तेस्तु श्रुति-स्मृति विरुद्धतः "। "कलापगादयं मुख्यः फलं वै मुख्यतस्तमः। ज्ञाननाज्ञित्व सिद्धचर्थं तदेव हि निरूपितं" । "तदन्यदेव संसिद्धं विद्याऽविद्या निरूपणे "। अयस्कान्तस्य पक्षेतु तत्कर्तृत्वं तदीरितं" । ''तदैक्षतेति श्रुतिभिर्भुख्य कर्तृत्व दर्शनात् ''। तत्सानिध्यात्प्रधानस्य कर्तृत्वं नोपयुज्यते । ऐन्द्रजालिक पक्षेपि मतान्तरिमदं ध्रुवं । ''नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ता हर्यमानासु कुत्रचित्" । "वाचार्म्भणवाक्यानि तदनन्यत्व बोधनात्"। "न मिथ्या-स्वाय कल्प्यन्ते जगतिईशवरूपतः ''। ''ज्ञानार्थमर्थवादश्चे जगत्स्रष्ट्यादि रूपिणी'' ''अनर्ज्ञा-करणाद्युक्तं विधिमाहात्म्ययोर्नतत्" । "अपवादार्थमिति चेदारोपो वस्तुतोनहि "। " दढ-प्रतीति सिद्धयर्थमिति चेत्तन युज्यते"। "मुख्यार्थ बाधकं वास्ति कार्यदर्शनतः" श्रुतेः। "ऐन्द्रजालिक पक्षेतु कर्तृत्वं ब्रह्मणिस्थितं" । "मायादीनां च कर्तृत्वं श्रुतिसूत्रैनेबोध्यते । अकर्तृत्वं च यत्तस्य माहात्म्यज्ञापनायवे । विरुद्धमर्थबोधाय न युक्तेः कस्य कारणं । मायि-कत्वं पुराणेषु मोहार्थमुपपद्यते । असत्वमप्रतिष्ठं ते जगदाहु अनीश्वरम् । अपरस्पर संभूतं किमन्यत्कार्यहेतुकं । अखण्डाऽद्वेतभानेतु सर्वं शिवमयं जगत् । ज्ञानाद्विकत्प बुद्धिस्तु लीयते न खरूपतः । भिन्नत्वं वे नयुर्जात शिवोपादानतः किचत् । भेदाऽभेदमते लोके सर्वश्रुति-समन्वयात् । तदेव वैदिकं प्रोक्तमिति वेदान्तिडिण्डिमः" । इति श्रूयते । अतस्सर्वान्तर्यामी-महेश्वर इति राद्धान्तः ॥

जीवस्य चेतनत्व द्रष्टत्वादि धर्माणां तस्यैवोपपत्तिमाशंक्य परिहरति ॥
सू ॥ शरीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २०॥

अत्रापि नेत्यनुवर्तते । शरीरश्च जीवोपि नान्तर्यामीत्याचक्षते । छतः । उभयेपि हि भेदेनेनमधीयते । उभयेपि हि काण्वमाध्यन्दिनाश्च एनं क्षेत्रशं अन्तर्यामिभिन्नतया अधी-यते । अभिधीयते "यो विज्ञाने तिष्ठिन्नि"ति कण्वाः । "य आत्मिन तिष्ठिन्नि"ति माध्यन्दिनाः । विज्ञानात्मशब्दयोर्जावपर्यायत्वात् । जीवादन्यः परमशिव एवान्तर्यामीत्युपदिश्यते । तस्मार्ज्ञाव विराट्पुरुष प्रधानादीनामन्तर्यामित्वं न घटत इतिसिद्धं । ननु "नान्ये।ऽतोऽस्ति द्रष्टेति" श्रुतिः परमेश्वरादन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञातारं चात्मानं निरस्यति । तस्माद्द्रष्टृद्वयं शरीरे नोपपद्यत इति चेन्न । "द्वासुपर्णे"ति मन्त्रे जीवब्रह्मणोस्साहचर्य व्यपदेशान्नान्यतोस्ति द्रष्टेति श्रुताविधष्ठात्रन्तरं निषेधोत्युज्यते । "यत्र हि द्वेतमेव भवर्ता"त्यनेन जीवब्रह्मणोरादौ संसारदशायां भेदः । "यत्रत्वस्यर्सवमात्मेवाभूत् । तत्केन किं पश्यत्केन किं वदेदि"त्यनेन मोक्षदशायां सर्व शिवात्मक ज्ञानात्संसारप्रतिषेधोवगम्यते । तस्मार्ज्ञावब्रह्मणोभेदाऽभेदो युक्तः । तस्मात्सर्वनियामकस्सर्वान्तर्यामी परमेश्वर एक एवोच्यते ।

जीवानां ब्रह्मत्व स्वप्रवर्तकत्व वारणाय परम शिवस्य सर्वान्तर्यामित्वं प्रसाध्यतस्येव सर्वाधिक्यत्व व्यवस्थापनार्थमदृश्यत्वादि गुणकत्वमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

> ॥ अदृश्यस्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥ सू ॥ अदृश्यस्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥२१॥

अथर्वणे द्रयतेऽस्यविषयः। "अथ परा यया तदक्षरमिधगम्यते। यत्तद्देरयमप्राह्यमगोत्रमवर्णमच्छुरश्रोत्रं तद्पाणिपादं। नित्यं विभुं सर्वगतं सुस्क्ष्मं तद्वययं यद्भूतयोनि परिप्रयन्ति धीरा" इत्यादि। किमत्रद्दरयत्वादि गुणको भृतयोनिः शारीरः प्रकृतिः परमिवावेति संशयः। "अजामेकां लेहित्युक्रकृष्णां वहीं प्रजां जनयन्तीं सरूपां"। इत्यादौ प्रधानस्य गुणत्रयात्मकस्य बहुप्रजाजनकत्वेन भृतयोनित्वोपपत्तेः योनिशब्दस्य निम्तिवाचकत्वाद्भूतयोनिर्विज्ञानात्मा स्यात्। चिद्रूपस्य निष्कलङ्कस्य परशिवस्य पृथिव्यादि रूपेण मृदादिवत्परिणामत्वं न संभवति। "यथोर्णनाभिस्सज्ते"ति श्रुतौ चेतनोर्णनाभावचेतन तन्तु-चक्रनिर्माणोपसंहारदर्शना चिद्रूपस्य चेतनाचेतनप्रपञ्चकारणत्वसुपपद्यतश्चेति चेत्र। न केवल-चेतनेर्णनाभे स्तन्तुपटहेतुत्वं। तच्छरीरस्यैव तदुपादानकारणत्वदर्शनात्। तथा पुरुषशरीरस्यैव लोमनखादिहेतुत्वं। तस्मादिहाद्दर्यत्वादि धर्माः प्रधाने युज्यन्ते। "यस्सर्वज्ञस्सर्व-विदि"त्यादि वाक्यशेष परमशिवधर्मबाहुल्यद्योतनात्कथं प्रकृतेर्भृतयोनित्वमिति चेदिभ-

धीयते । यया तद्क्षरमधिगम्यते । ''यत्तद्द्रेश्मिम''त्यादावक्षरशब्देन अदृश्यत्वादि धर्मा-वच्छिन्नं प्रधानं श्रावियत्वा । ''अक्षरात्परतः पर''इति । अत्र ''योऽक्षरात्परः'' श्रुतः । ''स सर्वज्ञ स्सर्वविच'' भविष्यति । तस्मादक्षरशब्दवाच्यं प्रधानं भूतयोनिरिति प्राप्ते त्रूमः ॥

अन्नादृश्यत्वादि गुणकभूतयोनिः महेश्वर एव । कृतः । धर्मोक्ते "यस्सर्वज्ञस्सर्वविदि-त्या'दि परमेश्वरधर्मवाहुल्यवचनादित्यर्थः । न प्रधानस्याक्षरशब्दवाच्यत्वं जगत्कारणत्वं चोप दिश्यते । "यथोणनाभिस्स्रजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयस्सम्भवन्ति । तथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवन्तीह विश्वं'' इत्युपक्रम्य जगत्कारणस्थेव । "यस्सर्वज्ञ-स्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयंतमः । तस्मादेतद्वद्वानामरूपमणं च जायत''इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्वे-तनप्रधाने सर्वज्ञत्वादिधर्माणामसम्भवात् । "अक्षरात्परतःपर" इत्यनेन प्रकरणाद्भृतयोनेः अक्षरात्परो न कश्चिदुपदिश्यते । "येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाचतां तत्वतो ब्रह्मविद्यामि''ति प्रकृतस्याक्षरस्य भूतयोनित्व व्यपदेशात् । श्रुत्यंतरेपि "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं निक्कण्ठं प्रशान्तं । ध्यात्वामुनिर्गच्छिति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसःपरस्तादि''त्यादिना शिवस्यैव भूतयोनित्वादि धर्मीपदेशाद्भतयोनिर्ततरः ॥

किंच। "द्वेविद्येवेदितव्ये" उक्ते "पराचेवाऽपराचे" ति वाक्ये ऋग्वेदादि लक्षणपरां विद्यां निर्दिश्य। "अथ परायया तदक्षरमधिगम्यत" इत्यादिना परिवया विषयत्वं ब्रह्मणः परमिश्चित्यां । तदुभयोर्विद्ययोः परापरिवभागत्वेन अभ्युद्यफलिनःश्रेयस फलकत्वं निर्दिश्यते। "तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरिज्ञ" त्यादिना भूत्योनित्वं परमेश्वरस्येव प्रसाधितं। "द्वे एविद्ये इह वेदितव्ये निर्दिष्टेकस्मिनुभगवो विज्ञातं सर्वमिदं विज्ञातं भवती" त्यादौ "एकविज्ञाने सर्व विज्ञान प्रतिज्ञापरमिशवब्रह्मण्येनोपपयते"। जडप्रधाने तत्प्रतिज्ञाऽसम्भवात्। उत्त "सब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वायज्येष्ठपुत्राय प्राहेति" प्राधान्येन ब्रह्मविद्यासुपकम्य परापरिविभागेन परां विद्यासक्षरादि गमनीं प्रदर्श्यतस्याः ब्रह्मविद्यात्वं निर्दिशति। अपरा हि ऋग्वेदि लक्षणाकर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रमसुपिद्शति। ब्रह्मविद्या प्रशंसायै प्रप्रवाह्यते। "अट्डा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं ह्येषकर्मएतच्छ्रयोह्यभिनन्दिन्तमूडाः। जरांमृत्यु ते पुनरेवापि यन्ती" स्येवमादिना निन्दां कृत्वा। ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारित्वं। "परिश्यलोकान्कर्मचितान्ब्रह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन तिद्वज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगरच्छित्सिन्ति। श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठिमि" स्थादिना उपिद्शति। तस्माद्दश्यत्वादिगुणको भृतयोनिर्मेहश्वर इति सिद्धं।

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ विशेषण भेदन्यपदेशाभ्याञ्चनेतरी ॥ २२ ॥

अत्रापि भूतयोनि दिशवएव। नेतरौ प्रकृतिजीवौ। कुतः। विशेषणभेद्व्यपदेशाभ्याञ्च। विशेषणश्च भेदव्यपदेशश्चात्ताभ्यामित्यर्थः। "दिव्योह्यमूर्ति पुरुषस्सबाह्याभ्यन्तरोह्यजः। आप्राणो ह्यमनाः ग्रुभ्र''इत्यादिना विशेषणमुपदिश्यते। दिव्यत्वादि धर्माणां परमेश्वरा-दन्ययोजीवप्रधानयोरसम्भवात्। भेदव्यपदेशोपि "अक्षरात्परत" इति अक्षरं अव्याकृतं पाशरूपं तस्मात्सवस्माद्विकारात्परं तस्मा "त्परतः पर" इति पाशपरमेश्वरयोभेदव्यपदेश-स्तस्मान्नेतरौ भूतयोनिः।

अथवा । "अक्षरात्पर" इत्यत्र जीवात्परः परिश्ववोवास्यात् । परतः परम इति वैलक्षण्येन व्यपदेशात्परमेश्वरएवात्रावगम्यते ।

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सु ॥ रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अत्रापि भृतयोनिदिशव एव । कुतः । रूपोपन्यासाध । रूपमवयवात्मकं शरीरं । तस्योपन्यासादित्यर्थः । ''अक्षरात्परतः पर''इत्येनेन शिवस्य परब्रह्मणः । जीवप्रधानवैलक्षण्य-मुपदिश्य ततः " एतस्माजायते प्राण " इति प्राणादि सर्वकारणत्वं परमेश्वरस्य प्रदर्श्य ॥ ''अग्निर्मुर्घा चक्षुषी चन्द्रसूर्यी दिशः श्रोत्रे वाग्वित्रताश्च वेदाः । वायुः प्राणी हृदयं विश्वमस्य पद्मां पृथिवी होष सर्वान्तरात्मे ''त्यादिना तस्यैव विश्वरूपत्वं दर्शयति जीवप्रधानयो स्सर्व-कारणत्वसर्वान्तर्यामित्वादि घर्माणामसम्भवाद् पोपन्यासो न सम्भवति । नन्बद्दयत्वादि गुणकस्य परमेश्वरस्य कथं रूपोपन्यास" इति चेन्न । "प्रकरणादेष" इति च प्रकृता कर्षणात् " एतसाजायते प्राण एष सर्वभूतान्तरात्मे"ति श्रुतिभूतयोनिपरत्वमेवोपदिशति । पवनादि-वन्मूर्तामूर्तत्वं तस्य स्वाभाविकमेव । किंच । "एतस्माज्जायते प्राण"इत्यादिना प्राणादि पृथिव्यन्तकारणत्वं पूर्वत्रोपदिइय । तस्मादिमस्सामिधो यश्च सूर्यस्येवमादि । अतश्च सर्वा अषिधयोरसाश्चेखेवं मतं समिधादिकारणत्वं निर्दिश्य ''पुरुषएवेदं विश्वकर्मे ''त्यादिना भूत-योनैस्सर्वात्मकत्वं निर्दिशति । "हिरण्यगर्भस्समवर्ततात्रे भूतस्य जातः पतिरेकआसीत्"। "सदाधारपृथिवींद्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम"। इति श्रुतौ त्रिजगच्छरीरस्य महादेवस्य संवर्ततामेति पदेन अजातत्वं तस्य निर्दिष्टं । प्राणस्वरूपेण सर्वभूतान्तस्थितत्वात् "पुरुषएवेदं विश्वकर्में "त्येवमादि सर्वरूपोपन्यासः परमिशवप्रतिपत्तिहेतुरिति राद्धान्तः। तस्माद्भतयोनिः अक्षरशब्दवाच्यः परमेश्वरएव ॥

विश्वाधिकस्य महेश्वरस्य विश्वे कारणत्वं विश्वाधिकत्वादिकं निर्दिश्य तस्यैव जाठराग्नि-हेपण सर्वोपास्यत्वमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥ सु ॥ वैश्वानरस्साधारण शब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

छान्दोग्ये पठ्यतेऽस्यविषयः। "कोनआत्मा किं ब्रह्मे"ति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रलाध्येषि तमेवनोवृही त्यारभ्य आकाशादित्यादीनां गुणयोगमेकैकोपासन तिरस्कारेण च मूर्धादिभावमुपन्यस्याचक्षते । ''यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते''। ससर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति "तस्येहवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मधैव-सुतेजाश्रक्षुर्विश्वरूपवायु प्राणः पृथग्वत्मीत्मासंदोहे वहुलोवस्तिरेव रियःपृथिव्येव पादावुरएव वेदिर्लोमानिवर्हिर्हदयं गार्हपत्योमनोऽन्वाहार्यपचनमास्यमाहवनीयादि'' । किंमिह वैश्वानर-शब्देन जाठरामिर्भतामिस्तदभिमानदेवतापरमेश्वरो वेति बहवो विप्रतिपत्तयस्सन्दश्यन्ते । ''अयमित्रवैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषेयेनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते '' इत्यादिना भूतामि-र्व्यपदिइयते । तत्साधारणशब्दप्रयोगश्रवणात् । ''विश्वस्मादग्निर्भुवनाय देवावैश्वानरं केतुमहा मकुण्व''न्नित्यादौ अग्निदेवता दश्यते । ''वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामराजा हि कं भुवनानामभि-

^{1.} Another reading is : भ्तान्तरात्मे.

श्री'' रिल्यादि " स्तुतेरैश्वर्यावगत तद्देवतायां प्रयोगसंभवात् । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सपुत्रैर्जात " इत्यादौ इष्टिदेवतात्वेन फलदातृत्वश्रवणादात्मशब्दवैशेष्यादुपक्रमे च । "कोन आत्मा। किं ब्रह्मे" त्यात्म शब्दश्रवणात्। आत्मशब्देन वैश्वानरो ह्युपदिस्यते। वैश्रानरसन्निधानेन तद्भाक्तृत्वदर्शनात् जीवात्माप्युपदिश्यते । वैश्वानरशब्दस्य सूनमौ रूढत्वात् ''प्रादेशमात्रमभिमानमात्मानं वैश्वानरसुपास्त'' इति वाक्ये प्रादेशमात्रपरिच्छिन्न-प्रदेशविशेषव्यवस्थापनात्सर्वव्यापकस्थपर्बह्मणिश्रावस्य सर्वथा न वैश्वानरशब्दवाच्यत्वामिति चेद्रक्ष्यामः । वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् । अत्र वैश्वानरस्साक्षान्महेश्वर एव । कस्मा-स्साधारणशब्द्विशेषात् । साधारणशब्दानां मध्ये विशेषशब्दात् । उपक्रमे "को न आत्मा किं ब्रह्मेति । आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषितमेव नोबूही''त्यादिषु परमशिवसाधारणब्रह्मशब्द प्रयोगात् । भूताग्न्यादीनां तदसम्भवाद्वैश्वानरस्साक्षाच्छिवः । उतात्मशब्दस्तु जीवब्रह्मणो-वैंश्वानरशब्दश्व जाठरादीनां त्रयाणां साधारणः । तथापि विशेषो दश्यते । "तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धेव सुतेजा'' इत्यादिवाक्यैरात्मवैश्वानर्शब्दयोः परमेश्वरपरत्वं प्रतिपाद्यते । परब्रह्मणिक्शवस्यैवात्र द्युर्मूर्धत्वादि धर्माणां सम्भवात् । '' सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेष्वात्माखन्नमत्ती '' त्यादौ सर्वव्यापकस्य परमेश्वरस्य सर्वलोकाश्रयफलभोक्तृत्वस्य युक्तत्वात् "एवं ह्यस्यसर्वे पाप्मानः प्रमा(द)यन्त" इत्यादौ सर्वपापप्रनाशकत्वं परमेश्वरस्यैव समुचितत्वादुपक्रमोपसंहारादौ ब्रह्मधर्मबाहुल्यान्नेतरो वैश्वानर इति सिद्धं ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरं च दर्शयति ॥

सू ॥ स्पर्यमाणमनुमानंस्यादिति ॥ २५ ॥

इहापि परमिश्चि एव वैश्वानर इत्युच्यते । "अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्या''विति । "अग्निरास्यं द्यौर्मूर्धेत्या''दिषु यतः परमेश्वरस्य सर्वात्मकत्वं स्मर्यते । ततो वैश्वानरो न परमेश्वरिद्धिन्नः । किंच । "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धेरस्रतेजा चक्षुर्विश्वरूपः । प्राणः पृथ्यव्यत्मीत्मानं देहि बहुलोकवस्ती '' त्यादौ वैश्वानरशब्दस्य परमिशव परत्वेन व्यवस्थापनात्" । " यस्याग्निरास्यंद्यौर्मूर्धा स्वं नाभिश्वरणौक्षितिः । सूर्यश्वश्चरिंशहश्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नम" । इति स्मृतिरिप परमेश्वरपरत्वमुपिदशित । स्मर्थमाणं स्मृत्युक्तरूप-मनुमानं गमकंस्यात् । इति शब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेवं गमकं तस्माद्वेश्वानरः परमेश्वर इति निर्णायते । अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेतिचेत्र तथा दृष्ट्युपदेशाद-सम्भवात्पुरुषमपिचैनमधीयते ॥ २६ ॥

ननु वैश्वानरो न परमेश्वरः । कुत इशब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच । शब्दस्ताव द्वेश्वानर शब्दो न परमेश्वरपरः । जाठरादौ मुख्यत्वात् । आदिशब्दाद्भृदयं गाईपत्य इत्यिमन्नयं स्चितं । "तयद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीय"मित्यादिना प्राणाहुत्याधारतासङ्कार्तनं च गृह्यते । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठर एव वैश्वानरः । उत । अन्तःप्रतिष्ठानात् "पुरुषोऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे"ति वैश्वानरस्याऽन्तःप्रतिष्ठान श्रवणादिदं च जाठरे सम्भवतीति चेच । तथा जाठराम्यविच्छन्ने महेश्वरे दृष्ट्युपदेशाध्यानोपदेशादसम्भवात् । द्युमूर्धत्वादि धर्माणां केवल जाठराम्यसम्भवादित्यर्थः । पुरुषमिप चैनमधीयते । वाजसनोयनः एनं वेश्वानरं पुरुषमधीयते

पुरुषं वदन्ति । "स एषोऽग्निवेश्वानरो यत्पुरुषस्सयोहवे तमेवमित्रं वैश्वानरं पुरुषिवधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेदे"ति परमेश्वरस्य सर्वात्मकत्वात्पुरुषविधत्वं पुरुषे। इन्तः प्रविष्ठतः च सर्व-मुपप्यते । "कैश्विरपुरुषविधमिधियत" इति पाठेप्ययमेवार्थस्स् चितः । जाठरस्य पुरुष-विधत्वं न सम्भवति । सर्वात्मकत्वात्परमशिवस्य भक्तोपासनार्थं सर्वमविरुद्धं । ननु जाट-राग्नेखेलोक्यात्मकत्वासम्भवेषि वाद्याभ्यन्तरस्थितस्य भूताग्नेश्चलोक सम्बंधदर्शनालेलोक्यात्मकत्वं सम्भवति । "यो भानुना पृथिवीं यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षमि"ल्यादावैश्वर्य-योगात्तच्छरीर देवतायाः द्युलोकावयवत्वमुपपद्यते । तस्मान्नपरमेश्वरस्येति चेन्न । यो रुद्रो अमा"विल्यादि श्रुतिशतेषु वैश्वानराद्यपाधिकत्वं परिशवस्यव निर्देशादत्र जाठरवेश्वानरोपाधि-नंतरः । परमेश्वरपक्षे पुनर्हेत्वन्तरं निर्दिशति ॥

सू ॥ अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

मन्त्रवर्णे तृतीयभूतामे लेकित्रयात्मकत्वदर्शनात्। "मृधिव स्रुतेजा' इत्याद्यवयव सम्बं-निधत्वं तस्यैवोपपणं। तच्छरीर देवताया ऐश्वर्ययोगात्समञ्जसमितिचेद्वूमः। देवता च भूतं च देवताभूतिमित्येकवद्भावः। "द्वयमि वैश्वानर शब्दाभिधेयं। अत एव पूर्वोक्त-हेतुभ्यः"। मूर्धत्वादेहभयत्रासमञ्जसत्वादित्यर्थः। किंच लेहिताष्णप्रकाशात्मकभूतामे-स्तद्धिष्ठानदेवतायाश्च परिशवोपासना प्राप्तेश्वर्यत्वादात्मशब्दाभावात्सर्वेश्वर्यत्व सर्वान्तर्या-मित्व सर्वात्मकत्व सर्वशब्दवाच्यत्वादि धर्माणां परब्रद्याणिह्यवस्य सिद्धत्वात् वैश्वानरशब्द वाच्यत्वं तस्यैव प्रतिपत्तव्यं।

अस्मिन्नर्थे पुनराचार्यमतं दर्शयति ।

सू ॥ साक्षादुष्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

"ह्रदे वा एष यद्गिस्तस्येते तनुवीघोरान्याशिवान्येति" श्रुती अभेस्साक्षात्परमेश्वरा-त्मकत्वेन व्यपदेशाद्वैश्वानरशब्दवाच्यत्वं परमशिवब्रह्मण अविरोधं जैमिनिर्मन्यते । पूर्वत्र जाठराग्न्यवच्छिन्नतया परमशिवोपासनं निर्दिष्टं । अन्तःप्रतिष्ठितत्वात् अनुरोधेन । इदानी प्रतीकोपासनं विनैव साक्षादपि परमेश्वरत्वेनोपासने अविरोधित्वं सृचितं ॥

किंच ''पुरुषविधं पुरुषन्तः प्रतिष्ठतिमि''त्यत्र तस्य परमेश्वरस्य पुरुषशब्देन सा-वयवत्वं । अन्तःप्रतिष्ठितमित्यनेन निरवयवत्वं सृचितं । पूर्वापरसन्दर्भेण परमेश्वरएव वैश्वानर इत्युपदिश्यते । विश्वश्वासा नरश्चेति । विश्वेषां नर इति । विश्वे नरायस्येति वा विश्वनरः । विश्वनर एव वैश्वानरः । तिद्धितानान्यार्थे राश्वसवायसादिवत् । अप्नि-शब्दोऽप्यप्रणीत्वादि गुणयोगाश्रयणेन परमेश्वरपरत्वएव भविष्यति । गाईपत्यादि कल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वं च । सर्वातमकत्वात्परमेश्वरस्यैव निर्णायते ॥

व्यापकस्य परमेश्वरस्य कथं प्रादेशमात्रवाक्यमुपपद्यत इति आशङ्कायामाचार्यान्तरं दर्शयति ॥

सू॥ अभिब्यक्तेरित्याइमरथ्यः ॥ २९ ॥

सर्वव्यापकस्य शिवस्य परब्रह्मणः प्रादेशमात्र परिमाणसुपदिश्यते । कुतः आभि-व्यक्तेः । परमशिवएव भक्तोपासनार्थं हृदयचक्षुरादि प्रदेशविशेषस्थानेषु प्रादेशमात्रपार-माणोभिव्यज्यते । ''सर्वाननशिरोग्रीवस्सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी च भगवांस्तरसारसर्व- गतिहराव" इत्यादि श्वेताऽश्वतराद्युपिनषत्सु । व्यापकस्य भक्तोपासनार्थं परिच्छिन्नत्वव्यपदे-शादत्रापि प्रादेशमात्र श्रुतिरुपपद्यत इत्याश्मरथ्थो व्याचक्षते ॥

अस्मिन्नर्थे पुनराचार्यान्तरं दर्शयति ॥

सू ॥ अनुस्मृतेर्बाद्दरिः ॥ ३० ॥

"दहरं विपापं परवेश्वभूत''मित्यारभ्य "पद्मकोशिम''त्यादिना सर्वगतस्य शिवस्य ब्रह्मणः दहरगुहाशयत्व विहिशिखात्मकत्व सर्वशब्दवाच्यत्व प्रभाकरान्तर्वर्तित्व लिङ्गात्म-कत्व पश्चब्रह्मात्मकत्व हिरण्मयत्वादिधर्माणां तैत्तिरीये दर्शनात् । सगुणिनग्रिणात्मकस्य महेश्वरस्य स्वेच्छ्या लोकतारणार्थं हृदयादि प्रादेशमात्र प्रदेशस्थितित्वेन प्रादेशमात्र इति मनसा बादिर्मन्यते । यथा आढकपरिमित तण्डुलादिकमाढक इत्युच्यते । "तथा प्रादेशमात्र प्रदेशावगतः परमेश्वरः प्रादेश" इति निर्णायते । तस्माद्ध्यापकस्य परिच्छिन्नत्व-मिवरीर्घं ॥

सू॥ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा (हि) दर्शयति ॥ ३१॥

"तस्यै तमेवं प्रादेशमात्र मभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते । स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेष्वात्मेत्यादौ '' मूर्धादि चुबुकान्त¹ प्रदेशमात्र वैश्वानरे।पासकत्वव्यपदेशात् । परम-शिवब्रह्मणः प्रादेशमात्रत्वमविरुद्धं । तस्मात्प्रादेशमात्र सम्पत्तः प्रादेशमात्र श्रुतिरुपपन्नेति जैमिनिराह । सूत्रकारस्तथा दर्शयति । वैश्वानरस्य प्रादेशमात्रत्वे श्रुलन्तरं दर्शयतीलर्थः । वाजसनेयब्राह्मणे । ''प्रादेशमात्रमिव ह वै देवास्सुविदिताभिसंपन्नास्तथा तुवएवान्ववक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्र मेवाभिसंम्पादयिष्यामी''ति । सहोवाच मूर्धानमुपदिशन्तुवाच " एषएवा वितिष्ठ वैश्वानर " इति चञ्चषी उपिदशन्तुवाचैषवै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उपिद-शन्नुवाचेषवे पृथग्वत्मीत्मा वैश्वानर इति । मुख्य माकाशमुपदिशन्नुवाचेषवे बहुळो वैश्वानर इति । मुख्याप उपदिशन्तुवाचेषवैरिय वैश्वानर इति । चुबुकमुपदिशन्तुवाचेषेव प्रतिष्ठा वैश्वानर इति । चुबुकशब्देनात्र मुखफलकमधरमुपपद्यते । ''आदित्यश्च सुतेजास्त्वगुण'' इत्यादिना लोकत्रयात्मकस्य वैश्वानरस्य द्युप्रमृति पृथिव्यन्तावयवान् । अध्यात्ममूर्धप्रमृति चुबुकान्त शरीरावयवेषु प्रादेशमात्र सम्पत्ति परमेश्वरस्योपदिशति । छान्दोग्ये "यौस्रतेज-स्त्वगुण " इति प्रभाकरस्य विश्वरूपत्वगुण विशेषेणतावता किश्चिद्विशेषणसुपदिश्यते । "उर एव वेदिर्छीमानि वर्हिहद्यं गार्हपत्यो मनोन्वाहार्यपचन आश्यमाहवनीय " मित्यारभ्य "एवं विद्वानिमहोत्रं जुहोती" त्युपासकस्य उरः प्रभृतीनां वेदित्व निरूपणं सर्वशाखा सम्पत्ति निमित्ता प्रादेशमात्र श्रुतिरुपीदशति । तस्माद्यापकस्य परिच्छिन्नत्वं सुबुचितमेव ॥ पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

किंच अस्मिन्शरीरे एवं सर्वव्यापक परमेश्वरं नारायणजाबालादयः आमनन्ति । "प्रा-णानां प्रन्थिरसिरुद्रोमाविशान्तकः"। "तेनानेनाप्यायखेति । शिवोमाविशा प्रवाहाये "ति । "ईशस्सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभु"गित्यादौ उपासकजाठराप्त्रयवाच्छिन्नतया परमेश्व-रस्य भोक्तृत्वं प्रादेशमात्र परिमितत्वं च मन्यन्त इत्यर्थः । किंच । "यएषोऽनन्तोऽव्यक्तो-

^{1.} Another reading is: चुबुक पर्यन्त.

ऽनन्तआत्मा सोविमुक्तः प्रतिष्ठित" इति सोविमुक्तः । "कस्मिन्प्रतिष्ठित" इति । "वरुणायां नास्यांच मध्ये प्रतिष्ठित" इति । "कावै वरुणाकाच नासी"ति तत्र चेमामेव वरुणां नास्यां च सर्वाणीन्द्रिय(कृ)गतानि पापानि वार्यति नाशयति चेति निरुच्य पुनरप्यामनन्ति"। "कतमचास्य स्थानं भवतीति"। "श्रुवोर्घाणस्य च यस्सिन्ध स्सऐपयुलोकस्य च परस्य च सिन्धर्भवती"ति जावालेपि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्र प्रदेशपरिमितत्वं व्यपदेशा ज्ञठरा-गन्यविच्छन्न प्रादेशमात्र प्रतिपादित वैश्वानरिश्ववऐवित सिद्धं ॥

्इति श्रीमद्यतित्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्यकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैत सिद्धान्तस्थापक ब्रह्ममीमांसा सूत्रार्थ प्रकाशके श्रीकरभाष्ये समन्वयाभिधानस्य प्रथमाध्यायस्य सप्ताधिकरणानुप्रविष्ठ सर्वत्रादि द्वात्रिंश-तसूत्रविशिष्ठ द्वितीयः पादः

^{1.} Another reading is : वरणानासीति,

॥ अथ श्रीकरभाष्ये प्रथमाध्याये तृतीयः पादः पारंभः ॥

अनन्तकल्याण गुणरलाकरस्य सर्वज्ञत्वादि षड्विधधर्मावच्छिज्ञस्य जगदभिज्ञ निमित्तो-पादानकारणस्य परमकारुणिकस्य शिवस्य परब्रह्मणः पूर्वोक्त पादद्वये उपक्रमादि षड्विधिलिङ्ग-तात्पर्येण कासांचिच्छ्रुतीनां समन्वयं प्रसाध्य इहापि स्पष्टाऽस्पष्ट श्रुतिवाक्यसन्देहर्ग्नक निर्मू-लनाय भगवता व्यासेन तृतीयपादमारभ्यते ॥

॥ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥ सू ॥ द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दात् ॥ १ ॥

मुण्डकोपनिषदि पट्यतेऽस्यविषयः । "यसिन्यौः पृथिवी चान्तिरिक्षमोतंमनः । सहप्राणैश्व सर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मानमन्यावाचो विमुद्यथामृतस्येषसेतु"रिति । अत्र युभ्वायिष्ठानत्वेन श्रूयमाणं वस्तुपरमेश्वरो वा तदन्यो वेति सन्दिद्यते । "प्रधानक्षेत्रज्ञ-भूतवायुपरत्वमेवात्र युक्तं । प्रधानस्य महदहङ्कार हेतुत्वात् । अभ्युपगन्तुमनन्तमपारामिति" श्रुतौ प्रधानस्य व्यापकत्वव्यपदेशात् । "आत्मानमन्यावाचो विमुद्यथामृतस्यैषसेतुिर"ति श्रुतौ आत्मशब्द व्यपदेशात् शारीरस्य भोज्यायतनत्व दर्शनाच । क्षेत्रज्ञस्यापि सर्वाधारत्व-मनवयं । "वायुर्वैगौतम तत्सूत्रं वायुनावै गौतमस्त्रेणायंच लोकपरश्रलोकः । सर्वाणिचभूतानि सन्दब्धानि भवन्तीति श्रुतौ"वायोस्सर्वाधिष्ठानत्व व्यवस्थापनात् । वायोश्च युभ्वाध्यायतनत्वं "विश्वाधिकोरुद्र" इत्यादि श्रुतिषु परमेश्वरस्य विश्वातीतत्व निर्देशात् । युभ्वायायतनत्वं सर्वथा न सम्भवतीति प्राप्ते त्रूमः ॥ युभ्वायायतनं स्वशब्दात् । "यौश्च भूश्च युभुवौ युभुवावादिर्यस्यतत् युभ्वादि । युपृथिव्यन्तिरिक्षमनःप्राणादि । तस्यायतनं स्थानमित्यर्थः । कुतः । स्वशब्दात् । स्वस्यव्रद्याणः प्रतिपादकोयश्यव्यः । आत्मशब्दः । तस्मात् "तमैवैकं जानथ आत्मानमि"त्यात्मशब्दश्वणादित्यर्थः । "प्रपश्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्वन्ते स आत्मासविश्चेय" इति मुण्डकेप्यात्मशब्दस्य परमशिव परत्वमवगम्यते । तस्माद्यभ्वायायतनं नेतरः ।

किंच । "सन्मूलास्सौम्यमाः प्रजाः सर्वास्सदायतनास्सप्रतिष्ठिताः"इति । "पुरुषएवेदं विश्वं कर्मतपोबद्यपरामृतं ब्रह्मेवदममृतंपुरस्तात्पश्चाद्वद्यदिशणश्चोत्तरेण"। "खं वायुज्योतिरापः पृथिवीविश्वस्यधारिणी" । "यत्परंब्रह्मसर्वात्माविश्वस्यायतनंमहदि" स्थादि श्रुतिशतेषु शिवस्य परब्रह्मणएव सर्वातीतत्व सर्वाधिष्ठानत्वव्यपदेशादत्र द्युभ्वाद्यायतनं महेश्वरइति सिद्धं । सेतोश्च पारब्रह्मोपपत्तः परमेश्वराद्वित्वस्य द्युभ्वाद्यायतनं भविष्यतीत्याशङ्कायां हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ मुक्तोपस्प्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

सेतुश्रुत्या सर्वाधिष्ठानमात्रमुपदिश्यते । न सारवत्वादिलक्षणं । अत्रापि द्युभ्वा-द्यायतनत्वं परमिशवस्यव । कुतः । मुक्तोपसृष्यव्यपदेशात् । मुक्तैरपसृष्यं प्राप्यं मुक्तोप-सृष्यं । भावप्रधानोनिर्देशः । मुक्तोपसृष्यत्वस्य व्यपदेशात्तस्मादित्यर्थः । यद्वा मुक्तोपसृष्यं प्राप्यं यततस्यात्रनिर्देशात् । मुक्तोपसृष्यत्व व्यपदेशादिति पाठेन न कश्चित्प्रयासः । "यदापर्यः परयते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरक्षनं परमं साम्यमुपैती''त्यत्र परमशिवोपासकानां शिवसारूप्यमुपदिश्य । "गताः कलाः पश्चदशप्रतिष्ठादेवाश्च सर्वे प्रतिदेवतास् । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व- एकीभवन्ति''॥ "यथा नद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विद्वाय "। "तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं"। "सयो ह वै तत्परमं"। "ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवती''त्यादौ । निष्कल परमशिवोपासकानां भक्तानां लिङ्गशरीरभङ्गद्वारा परमशिवसायुज्यमप्युपदिशति । तस्माजीवपरमेश्वरयोः प्राप्यप्रापकत्वेन भेदाऽभेदो निर्णायते । "नामरूपे विद्वाय परात्परं पुरुषमुपैती''त्यनेन भ्रमरकीटवत् स्वाभाविकभेद- सिद्धस्य जीवस्य परमशिवत्वप्राप्त्यपदेशात्स्वकण्ठाभरणविज्ञत्व्यव्यात्मत्वं निष्वस्यते ॥

किञ्च । श्रुत्यन्तरेष्वपि । "तत्त्वमसि"। "अहं ब्रह्मास्मि"। "ब्रह्मविद्रह्मैवभवती"त्यत्र जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदस्य स्पृष्टत्वेनोपदेशाच्चैकपक्षस्वीकारो युक्तः । ननु । "ततस्तु तं पद्यते निष्फलं ध्यायमानं एषत आत्मासर्वान्तरः एषत आत्मान्तर्याम्यमृत''इत्यादौ जीवब्रह्मणो-र्ध्यातृध्येयत्वेन द्रष्ट्रद्रष्टव्यत्वेन नियम्य नियामकत्वेन च घटपटवत्परस्परविरुद्ध खभावभेद व्यवस्थापनात् । ''परात्परं पुरुषमुपैती''ति वाक्ये पुण्यापुण्यकृतनामरूपशरीरपरित्यागपूर्वक दिव्यशरीरप्राप्तिमात्रत्वमिति चेन्न । ''ब्रह्मवेद ब्रह्मवभवती''त्यादिवहश्रातिविरोधात । मुक्ति-संसारयोरविशेषप्रसङ्गाच । ननु ''तथाविद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परमं साम्यमुपैती''-स्त्र परमशिवानुप्रहेण प्रध्वस्तपाशपटलाप्रात्यक्षिक निर्ततशयानन्द स्वरूपा तत्समान गुणसारा कैवल्य लक्ष्मीप्राप्तिरेव मुक्तिः । किंच । ''आकाशशरीरं ब्रह्म'' । सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दिमिति श्रुतावाकाशपदेन चित्प्रकृतिरुपिद्दियते । मनआनन्दिमित्यनेन देहेन्द्रियाय-नेपक्षितत्वेन शिवस्य पर्ब्रह्मणः मनस्येव पर्मानन्दानुभवे। व्यपदिइयते । इदमेव ब्रह्म-सारूप्यवतां मुक्तञ्चद्वजीवानामपि ज्ञापकं । तस्माचिरतिशयानंदानुभव साधनं देहेन्द्रियाद्य-नपेक्षितमन्तःकरणमस्तीत्यपदिइयते । तेषां जीवानां परमेश्वरविद्याशक्त्यंशत्वात् स्वाभाविक-भेदस्याऽविनाशित्वाच अङ्गाङ्गित्वेन सायुज्यं न सर्वथालिङ्गशरीर विलयपूर्वक शिवत्वप्राप्ति-स्सम्भवतीति चेद्वूमः । पूर्वोदाहृत "यथा नद्यादि" श्रुतिभिः खरूपैक्यमेवोपदेशान्नचाङ्गाङ्गि-त्वेन मक्तिः ॥

किंच। जीवब्रह्मणोरङ्गाङ्गित्वमनुपपनं। शीर्यत इति शरीरमिति व्युत्पत्तिसिद्धशरीरत्वा सम्भवात्। न च शारीरस्य परमात्मनो हिताहित तत्प्राप्तिपरिहाररूप चेष्टाश्रयत्वं
सम्भवति। परस्य शरीरं खस्य खशरीरत्वासम्भवाच। नापीन्द्रियाश्रयत्वे जीवस्य शरीरत्वं।
स्थूलशरीरस्थैवेन्द्रियाश्रयत्वे न निरवयवत्वेन निरवयवस्याण्वात्मन इन्द्रियाश्रयत्वाभावात्।
नापि भोगायतनत्वेन सर्जीव शरीरं परस्य नित्यतृप्तस्य सुखदुःखानुभव भोगासम्भवात्।
नापि जीवः परमात्मनश्शरीरं। पुरुषप्रेरित रथतुरगादेरिप पुरुष शरीरत्वापातात्। नापि
साक्षात्प्रयत्नाधिष्टेयत्वात्। जीवशरीरमंगुळयादेरिप साक्षात्प्रयत्नाधिष्टेयत्वेन शरीरत्वापातात्॥ जीवस्य कर्मजन्यत्वाभावात् अहमिदं ममेदिमित्यज्ञानविषयत्वाभावात्।
अन्त्यावयवत्वाभावाच् । न जीवः परमात्मनश्शरीरं। "यस्यात्माशरीरिमे " त्यात्मिन
शरीरशब्दप्रयोगमात्रेण शरीरत्वाभावात्। "अन्यथावाचं धेनुमुपासीत अनं ब्रह्मे

त्युपासीते''ति वाचोपि धेनुत्वमन्नस्थापि ब्रह्मत्वं च स्यात् । तत्र तच्छब्दपरयोगात्परमात्म-नइशरीरत्व प्रतिपादकबहुश्रुति विरोधाच । "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं । "अथा-यमशरीरोमृतः''। "प्राणोबह्मैव तेजएव अकायमव्रणमस्माद्विरजं शुद्धमपापविद्धिम" त्यादि श्रुत्या तस्याशरीरत्वप्रतिपादनात् । "अप्राणोह्यमनार्शुभः । अचश्चः श्रोत्रं तदपादपाणि" मिति च मनः प्राणशून्यस्य चक्षः पादराहितस्य शरीरत्वासम्भवात् । " सर्वस्यान्तरवस्था-नात्सर्वशरीर " मिति व्यपदेशसुपासनार्थ सुपपद्यते । उतसर्वशरीरत्व परिकल्पनमन्त-र्यामि जीवयोर्भेदाऽभेद सूचनार्थं वा स्यात् । एवं विशिष्टाऽद्वेतस्यासङ्गतत्वा द्विशेषाऽद्वेत-मेव मुमुक्षुभिरादरणीयं । किञ्च । श्रुत्यन्तरे च । '' प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहुर्यस्मिन्कोधा याचतृष्णा क्षमाच । तृष्णां भित्वा हेतुजालस्य मूलं बुद्धासाञ्चेत्य स्थापयित्वाऽथ रुद्रे । रुद्रवत्सममाहु "रित्यादिना लिङ्गरारीरविलयपूर्वक शिवत्वप्राप्तिरेव मुक्तिरित्यपदिश्यते । " निहं निन्दानिन्दितुर्माष्टेस्तुत्यं स्तोतुंप्रवक्तेति " न्यायेन अत्र परमतानिन्दाया न प्रत्य-वाय जनकत्वं जल्पवितण्डाभ्यां शिवज्ञानाधिक्य स्थापनस्य परपक्ष प्रतिक्षेपं विना-सम्भवात् । पाषण्डनिन्दायाश्च तत्त्वस्थापनानुकूल विहितत्वात् । निषेधस्य विहितेतर विषयत्वाच । जीवानां नचिच्छक्यंशत्वं । "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति । तत्सृष्ट्वा तदेवानु-प्रविशती''त्यादौ पितृपुत्रादिवत्खांशभूतखान्तर्लीनजीवकारणत्व दर्शनात् । "यथा सर्वेषु-प्रमुच्यन्ते कामायस्य हृदिस्थिता । अथमर्खोमृतोभवत्यत्र ब्रह्मसमर्नुते । "भिचते-हृदयम्रिन्थिच्छियन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्तेचास्य कर्माणि तस्मिन्दष्टेपरावरे" ॥ इत्यादिना परमशिवप्रसादेन तदुपासकानामात्यन्तिक पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिलक्षणा मुक्तिर्भवतीति व्यपदेशात् । युभ्वाद्यायतनं महेश्वरएवेति सिद्धं ॥

सू ॥ नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३॥

अनुमीय्यत इत्यनुमानं । साङ्क्ष्यस्मृति प्रतिपादक प्रधानं न द्युभ्वाद्यायतनं । कुतः । अतच्छब्दात् । "यस्सर्वज्ञस्सर्वविदि" त्यादौ प्रधान प्रतिपादक राब्दाभावात् । अचेतनस्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वादि धर्माणामसम्भवात्सर्वकारणत्वेन सर्वाधिष्ठानत्वेन च परम शिव एवात्र परिगृद्यते । अचेतनत्वात्प्रधानस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वासम्भवेपि चेतनत्वाजीवस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वमाशङ्कर्याद्य ॥

सू ॥ प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

प्राणभृजीवोपि न द्युभ्वाद्यायतनः । कुतः । अतच्छब्दादेव । प्राणभृतो जीवस्य चिद्रू-पत्वमात्मशब्दत्वं च दश्यते । तथापि । "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः" । "वालाप्रशत-भागस्य शतधाकित्पतस्यच । जीवोभागस्सिविज्ञय" इति । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यादि श्रुतिशतेषु जीवस्य किश्चिज्ज्ञत्व परिच्छिन्नत्वादि व्यपदेशात् द्युभ्वाद्यायतनत्वं न सम्भवती-त्यतच्छब्दत्वं । तस्मात्सवव्यापकस्य सर्वशाक्ति विशिष्टशिवस्यैव द्युभ्वाद्यायतनत्वम् ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

^{1.} Another reading is: कामायेऽस्य हृदिस्थिताः.

सू ॥ भेदब्यपदेशात् ॥ ५ ॥

इतः प्राणभृत्रद्यभ्वाद्यायतनं । कुतः । भेदन्यपदेशात् । भेदेन न्यपदेशो भेदन्यपदेशः । तस्मात् । "तमेवैकं (वि)जानथात्मानमन्यावाचोविमुख्यामृतस्यैषसेतुः" । "समाने वृक्षे पुरुषे निममे।ऽनीशयाशोचित मुद्यमानः" । "जुष्टं यदापश्यत्यन्यमीश तदास्य महिमानमेति इति वीतशोकः । "द्वासुपणासयुजीसखाय।वि"त्यादो जीवब्रह्मणोर्ज्ञात् शेयत्वादि धर्मेः खाभाविक भेद न्यपदेशात्किचि ज्ञस्य जीवस्य नद्युभ्वाद्यायतनत्वसुपपद्यते । परमेश्वर पक्षे हेत्वन्तरमाह ॥

सु॥ प्रकरणात् ॥ ६॥

"कस्मिन्त भगवे। विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती"त्यनेन एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञा-श्रुत्युपक्रमे प्रदर्शनात् । सर्व जगदुपादानभूत परशिवज्ञानेन सर्वविज्ञानसम्भवात् । जीवप्रधा-<mark>नादीनां द्युभ्वाद्यायतनत्वं नसम्भवति । ''दर्शपूर्णमास प्रकरण पठित समिधोयजती''ति वाक्या-</mark> नामिव परमेश्वर प्रकरण पठित भेदाऽभेद वोधक सर्ववेदान्तवाक्यानां परमेश्वरपरत्वं "नेह-नानास्ति किञ्चनेत्या"दि श्रुतिषु सर्वनिषेध पूर्वक निष्प्रपञ्च ब्रह्मावगमात्। सर्ववेदान्तोप-कमोपसंहार षडविधिलङ्गतात्पर्येण तत्परत्वमेवेति चेन्न। ''सदेवसौम्येदमप्र आसीत् ''। "ज्ञा ज्ञो द्वावजावीशानीशा"वित्यादि बहुश्रुति विरोधात् । सर्वभेदनिषेधस्य सर्वशिवात्मक-ज्ञान सूचकत्वाच । निष्प्रपन्न निर्विशेषज्ञानस्य मायापाशमोचकत्वाभावात् । न किंचित्प्र-योजनं पर्यामः । अस्मित्रुपनिषदि ''स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामि''ति ब्रह्मविद्यासुपकम्य । "एकस्मिन्तु भगवा विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती''ति प्रश्लोत्तरत्वेन शिवैकज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञासपदिश्य '' द्वेविद्ये वोदितव्ये '' त्यादिना प्रवृत्ति प्रतिपादक पराऽपर विद्याभेदेन विद्याद्वयमुपन्यस्य आदौ चतुर्दशविद्यानामपरिवद्यात्वमुक्ता ''अथ परायया तदक्षरमधिग-म्यत '' इति वेदान्तवेद्यमक्षरं ब्रह्मोपक्षिप्य ''यथोर्णनाभिस्सुजते''त्युपक्रम्य ''अक्षरात्सं-भवतीह विश्वमि''त्यन्तं तल्लक्षणत्वेन जगज्जनमादि कारणत्वं प्रसाध्य "यस्सर्वज्ञ" इत्यादिना तस्यैव खरूपमुक्ताष्ठवां हेतेहढा इत्यादिना प्रवृत्ति मार्गनिन्दां विधाय ''तपश्रद्धायेह्यपवसन्त्य-रण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्या चरन्तस्सूर्यद्वारेण ते विरजां प्रयान्ति ''। यत्रामृतः पुरुषा ह्यव्ययातमे ''ति ॥

अत्रामृत पुरुषशब्दावसाधारण्येन शिववाचकावित्युपपादितं । "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर" इति श्वेताश्वतरे परिश्वपरत्वेनाक्षरशब्दो निर्णातः। "येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यिमे "त्यादिना जीवसृष्टिहेतुत्वमुक्ता । "तद्वोद्धव्यं सौम्यविद्धीं"ति तस्य ज्ञेयत्वं निर्दिश्य। "धनुर्गृहीत्वोपनिषद्मित्यादिना वेदान्तवेद्यत्वमुक्ता "। "यदा (पश्यः) त्पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमित्रां पुरुषं ब्रह्मयोनि "त्यादिना हिरण्मयात्मक परमिशवज्ञानेन पुण्यपापनिवृत्ति पूर्वक परमिशवसारूप्यमुपदिश्य। "यथा नद्य" इत्यारभ्य " ब्रह्मवेद ब्रह्मवभवती "त्यन्तं पद्विध लिङ्गः परमिशव प्रकरणत्वेन प्रतीयते। " ज्ञेय वाचकेश्वरपदस्य शिवरूद्धतात्"। रक्मवर्णस्यापि "नमो हिरण्यवाहव" इत्यादि श्रुतिषु तत्परत्वेन दर्शनाच्च। विश्वकारण विश्वाधिक विश्वनियामक शिवज्ञानस्यैव भवपाशनाश हेतुत्वं सिद्धं। तस्माद्वज्जु सर्पवदिवद्या-कित्यतवाद प्रधान निष्प्रपंच ब्रह्माद्वैतवादस्त्व वैदिकः इति वेदितव्यः। तिद्विधायक श्रुति-

दर्शनात् । किंच । श्रुत्यन्तरेच । "शिवएकोध्येय हिशवह्नरस्पर्व मन्यस्परित्यज्ये"ित शिवेतर ध्यान परित्याग दर्शनात् । "श्रात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमे"ित । शिवज्ञानस्येव अत्यन्त शान्ति हेतुत्व व्यपदेशात् । "ईशं ज्ञात्वा अमृताभवन्ती"ित शिवज्ञानादेव मोक्ष श्रवणात् । "ज्ञानिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डित" इति शिवज्ञानैक निरतानां सर्वपापनिवृत्ति व्यवस्थापनात्तदुपासनादेव मुक्तिरिति घण्टाघोषः । इहोपनिषदि परमशिव धर्मबाहुत्य प्रकरणात् । द्युभ्वाद्यायतनं परमशिव एवेति सिद्धं । परमेश्वरपरत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ स्थित्यद्नाभ्यां च ॥ ७ ॥

इहापि नप्राणभृद्युभ्वाद्यायतनं । कुतः । स्थित्यदनाभ्यां च । स्थितिश्व अदनं च स्थित्यदने । ताभ्यां पञ्चमी द्विवचनं । "द्वासुपणी सयुजासखायौ समानं वृक्षं परिषखजाते तयारन्यः पिप्पलं खाद्वत्त्यनश्रजन्यो अभिचाकशीती "ति मन्त्रे "तयारन्यः पिप्पलं खाद्व-त्ती"ति जीवस्य कर्मफलभोक्तृत्वं । "अनश्रज्ञन्यो अभिचाकशीती "ति । औदासीन्येन परमेश्वरस्य दीप्यमानत्वेन स्थितिरुपदिश्यते। तस्माद्युभ्वाद्यायतनं महेश्वर एव । नतु "एक-एव रुद्रे। न द्वितीयायतस्थे''त्यादि श्रुतिशतेषु सर्वप्रपञ्चिनषेधपूर्वकाद्वैतव्यवस्थापनात् द्वासुपर्णे-त्यादि मन्त्रगत जीवब्रह्मणोर्भेद औपचारिक एवेति चेच । "अद्वितीयत्वप्रतिपादक श्रुतीनां निर्गुणत्व प्रतिपादकश्रुतीनां च सृष्टेः पूर्वं मूर्तामूर्तोभयप्रपञ्चाभावात्तत्कालपरत्वं । भेद-श्रुतीनां सर्वासां सृष्ट्यूत्तरकालपरत्वं । श्वेताश्वतरे । "यथा तमस्यं न दिवा न रात्रिनेसन्न-चासच्छिवएव केवल''इति। ''अहमेकः प्रथममासन्वर्तामि च भविष्यामिच''। नान्यः कश्चि न्मत्तोव्यतिरिक्त'' इत्यथर्वणशिरसि । ''आत्मा वा इदमेकमेवाप्र आसीत् । ''नान्यत्काचन मिषदि''खैतरीये । ''सदेवसीम्येदमय्रआसीदिति'' छान्दोग्ये च ''गतिसामान्य न्यायेन'' सर्ववेदान्तेषु स्रष्टेः पूर्वमेव ब्रह्मण अद्वितीयत्व व्यवस्थापनात् । ''सोकामयत बहुस्यां प्रजायेये''ति । इत्यादि श्रुतिषु सृष्ट्युन्मुखस्य ब्रह्मणः कामनया बहुभाव श्रवणात् । सृष्ट्युत्तरकाले ब्रह्मणस्सगुणत्वद्शीनान्नान्यार्थी युक्तः । तथाच स्मृतिः "सृष्टेः पूर्व महादेव-इशक्तिसङ्कोचहेतुना''। "निर्गुणत्वेन शास्त्रेषु गीयते तत्ववेदिभिः"। सृष्ट्यादौ परमेशस्य शक्तेः प्राचुर्यवैभवात् । सर्वज्ञत्वादि कल्याण गुणवानिति कीर्व्यते । तस्माद्द्वैत श्रुतीनां तु सृष्ट्युत्तरसमन्वयः। अद्वैतश्रुतिजानां तु सृष्टेः प्रागेव कथ्यते । "अथसत्वादिवैशिष्ट्यासगुणत्वं सदाशिवे। तत्साक्षित्वात्स्वचिच्छक्त्या निर्गुणत्वं विधीयते"। "सकलो निष्फलश्चेति तस्माद्वेदेषुगीयते" । कैवल्ये । ''उमासहायं परमेश्वरं प्रभु"मित्यारभ्य ब्रह्मणः मूर्तत्वं (काशत्वं)प्रशान्तत्वं चोपदिश्य तदुपसंहारे तस्यैव "समस्तसाक्षि तमसः परस्तादि" त्यादिना निरवयवत्व निर्गुणत्वादिकसुपदिष्टं । न साक्षित्वस्य सगुणत्वं । "साक्षीचेताकेवलो निर्गुण-श्वेति'' श्रुतेः ॥

ननु महेश्वरे स्रष्टेः पूर्वं जगत्कारणप्रकृतिसद्भावात् ''कथमद्वेतत्विमिति चेन्न ''देवात्म-शक्तिं खगुणैर्निगूढां ''। ''परास्यशक्तिर्विविधेव श्रूयते खाभाविकी ज्ञानबलिकयाचेला'' दि श्रुतिशतेषु तच्छक्तेस्तद्भिन्नत्व दर्शनात्। न शक्तिशक्तिमतो स्खाभाविकप्रथक्तं। तस्मा-त्सकल प्रपन्नपरम् कारणीभूतचिच्छक्तत्यिष्ठानत्वेसित तदपृथक् सिद्धत्वेन परमेश्वरस्य अभिन्न निमित्तोपादान कारणत्व व्यवस्थापक भेदाऽभेद विशेषाऽद्वैतमेव सर्व वेदान्तसिद्धान्त घण्टाघोषः ॥

<mark>नन्बद्वैतशब्देन जीवब्रह्मणोरेकस्वदर्शनात् द्वैताभावे अद्वैतप्रतीत्य सम्भवाच विशेष पदस्य</mark> न किश्चित्प्रयोजनमिति चेन्न । अद्वैत पदसभेदनिषेधमात्रवोधकत्वात् । भेदस्य सत्यत्वासत्य-त्वादर्शनाच विशेषपदं निर्देशितं । एतेनजीवब्रह्मणोजीत्यैकत्वेपि जडजाती अश्वलोष्टकाष्टा-दीनां स्वाभाविकभेदविज्ञानौ चित्त्वेनकत्वेपि अणुत्व विभुत्व किश्चिज्ञत्व सर्वज्ञत्वादि परस्परविरुद्धधर्माणां प्रथग्दर्शनात्पारमार्थिभेदसुभयोरुपदिश्यते । विश्व शेषश्च विशेषौ । विशेषयोरद्वेतं विशेषाऽद्वेतिमिति निरुक्ता । तत्ताद्वैतपदेन भ्रमरकीटकवज्जीवस्य खाभाविक-भेदिनिवृत्तिरुपपद्यते । " हंसहंसेति यो व्या " दिलादि श्रुतिषु "विपक्षिश्रश्चिष व्योम्नि वाते परमात्मनि पक्षिणी''त्यादि नैघण्टिकेषु च विशब्दस्य परमात्मवाचकत्वेन स्पष्टोपदेशात् । वात्युत्पादयतीति व्युत्पत्त्या च विशव्देन जगत्कारणं ब्रह्मलक्षणं सूचितं । शेषशब्देन " यथारनेर्विस्फुलिङ्गा '' इति श्रुतिषु परमेश्वरांशत्वं जीवानां व्यपदेशात् । जीवोव्यविह्नयते अद्वैतपदेन ''यथा नद्य''इत्यादि श्रुतिसिद्ध सायुज्यं जीवब्रह्मणोरुपदिष्टं । रज्वारोपित सर्प-वज्जगजीवादीनां मिथ्यात्व विधिनिषेधविधायक वेदशास्त्रपुराणादीनां तथा त्वेनवेदबाह्य-प्रसङ्गस्स्यात् । अस्मन्मते सर्वज्ञानं सत्यमेव । तत्रापि सादश्यज्ञानस्य पारमार्थिकत्वाद्रज्जु-सर्पज्ञानमपि सत्यं। सादृश्यं विना तदुज्ञानासम्भवाच । पश्चीकरण प्रकिययाऽत्रापि तदंशानां सत्वाच्छुक्ति रजतज्ञानमापिसत्यं । ग्रुक्त्यंशानां भूयस्त्वान्न तथाव्यवहारः । अंगुल्यादिना-वष्टब्धनेत्रोद्गीर्ण चन्द्रद्वय प्राह्कदक् सामग्रीद्वयस्यापि सत्यत्वाद्द्विचन्द्रज्ञानमपि सत्यं। निमित्तस्य सत्यत्वेन नैमित्तिकस्यापि सत्यत्वं । स्वनयनगत पित्तदोषाच्छादितत्वेन नशङ्ख गतशुक्कीमागृह्यते । सुवर्णानुलिप्त शङ्खवत् । स्वनयननिष्कान्तरश्मयः परमसूक्ष्मतया स्वेनैवगृह्यन्ते । तस्मात्पीतदशङ्ख इत्याकारकज्ञानमपि सत्यमेव । तत्तद्देशसंयोगात्तत्तज्ज्ञानं जायते । परमशीव्रतयानान्तरालज्ञानमस्ति । तस्मादलातचकज्ञानमपि सत्यं । पञ्चीकरण-प्रिक्रियया एकस्मिन्भूते तदन्येषामंशानां सत्वात् । ''व्योमांश भूयस्त्वाज्ञजलार्थसिद्धिः''। तस्मान्मरुमरीचिकाज्ञानमपि सत्यं । स्वप्नकारणीभूतविद्याया स्सत्यत्वात् स्वप्नज्ञानस्यापि सत्यत्वं । बीजाङ्कुरात्कारणसत्त्वे कार्य सत्यत्वं ॥

किंच । ग्रुभाग्रुभफलस्चकत्वात् । प्रवोधिप खप्तानुभृतज्ञानस्य सिद्धत्वात् । नखाप्रिकज्ञानस्य मिथ्यात्वं । जाप्रतप्रपञ्चवत्तस्यापिपरमेश्वराधीनत्वात् । ऐन्द्रजालिकज्ञानमपि
सत्यमेव । तत्कारणीभृत मणिमन्त्रौषधीनां सत्यत्वात् । तत्रापि ज्ञानस्यावाधितत्वात् ।
बुध्युपास्थित सर्वपदार्थज्ञानस्य पारमार्थिकत्वात् । भ्रान्तिकारणीभृत तत्तत्पदार्थानां सत्यत्वाच । सर्वं ज्ञानं सत्यमेव । "यद्दर्यं तज्ञष्टमिति" व्याप्तिवलात् । असावविद्याकिष्पत
प्रपद्यस्थितपदार्थानां मिथ्यात्वेन पूर्वोक्तदृष्टान्तपदार्थानामपि मिथ्यात्वं किं न स्यादिति चेन्न ।
ब्रह्मानुभृतिनस्यात् । किंच । प्रपञ्चवद्वद्वाणोपि मिथ्यात्वं । ब्रह्ममिथ्या असत्यहेतुजन्य
ज्ञानविषयत्वात् । प्रपञ्चवत् । तस्मात्पूर्वोक्तमेव समुचितं । "या मा सा माया"न
विद्यते सा अविद्येतिव्युत्पत्त्या जगदुपादानकारणमायायामिथ्यात्वात् । तत्कार्यप्रपञ्चस्य कथं
सत्यत्विमिति चेन्मैवं । "मायांतु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनंतु महेश्वरं" । "पराऽस्य शक्ति-

विविधेव श्रूयते खाभाविकी ज्ञानबलिकयाचेत्या''दि श्रुतिशतेषु मायायाः ब्रह्मशक्तित्वेन व्यपदेशात् । चन्द्र चन्द्रिकावच्छिक्तशिक्तमतोरभेदात् । शाक्तिनाशे शक्तिविशिष्टस्य ब्रह्म-णापि नाशप्रसङ्गेन निरीश्वरमत प्रवेशस्स्यात् । तस्मात्खशेषभूत द्युभ्वादि प्रपञ्चाधिष्ठानं परमेश्वर एव ॥

अनन्तकल्याण गुणरत्नाकर परमिशवज्ञानवतो जीवन्मुक्त निवैषियिक परमानन्द-प्रदर्शनार्थंमधिकरणान्तरमाह ॥

॥ भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥ सू ॥ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

छान्दोग्ये विद्यतेऽस्यविषयः। "भूमात्वेव विजिज्ञासितव्य" इति। भूमासं(नं) भगवो-विजिज्ञास्य इति। "यत्र नान्यत्पर्यित नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति सभूम"। अथ "यत्रान्यत्पर्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्प" मित्यादि। अत्र भूमेति पदेन प्राणो वा परमेश्वरोवेति संशयः। "बहोर्लोपो बूचबाहोारे"ति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्त(ता)श्रव-णात् बहुत्वं स्चितं। किमात्मकंपुनस्तद्वहुत्विमिति विशेषाकांक्षायां। "प्राणो वा आशाया भ्यानि"ति पूर्वं प्राणस्य सिन्धानात्प्राणो भूमेति प्रतिभाति। तथा श्रुतं स्वेवमे भगवद्दशे-भ्यस्तरित शोकमात्मिव"दिति "सोहं भगवः शोचामितं मा भगवाञ्शोकस्य पारंतारयत्वि"ति ब्रह्मिळिङ्गबाहुल्यात्परमेश्वरो वेति भाति। तस्मादत्रसन्दिह्यते॥

पूर्वपक्षस्तु । भूमाशब्देनात्र प्राण एव परिगृह्यते । "प्राणो ब्रह्मे"ति नारद सनत्कुमार प्रश्नप्रतिवचन द्योतनात् । ''यथा ह्यस्तिभगवोनाम्नो भूय'' इति ''वाग्वावनाम्नो भूयसी''ति । "तथारितभगवो वाचो भूय" इति । "सनो वाव वाचो भूय" इति च । "भूयो नमादिभ्यो हि आप्राणादि 'ति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्राण एवात्र परिगृह्यते । किंच । पुनः प्रश्नप्रतिवचनं श्रूयते । ''अस्तिभगवः प्राणाद्भ्य इति अदो वाव प्राणाद्भ्य'' इति ''प्राणमेव तु नामादिभ्य-आशान्तेभ्यो भूयासं । प्राणो वा आशयाभूया''नित्यादिना (स) प्रपञ्चत्वसुपादिश्य । प्राणदर्शन-श्वातिवादित्व ''मितवाद्यसीत्यति वाद्यस्मीति ब्रूयान्नापहुवीते '' त्यभ्यनुज्ञायैव एषा तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदतीति प्राणवतस्य अनुवादित्वमुपदिश्य तस्यैव सत्यादिपरं-परया प्राणमेव भूमानं मन्यत'' इत्यादिना तस्यव भूमोपदेशात् प्राणस्यैव भूमाशब्दवा-च्यत्वं युक्तं । यत्र "नान्यत्पर्यती"ति वाक्यविहित भूमालक्षणं तस्यव निर्दिष्टं । सुषु(प्ता) प्लवस्थायामपि प्राणन्यापारदर्शनात् "नान्यत्पर्यती" ति लक्षणं समुचितं । तथा च श्रुतिः । "न श्रणोति न पर्यती" त्यादिना सर्व (करण)व्यापारश्रून्य सुषुप्त्यवस्थां प्रदर्श "प्राणाऽग्नयएवै तस्मिन्पुरे जायती"ति सुप्त्यवस्थायामपि वृत्तिपञ्चक विशिष्टस्य प्राणस्य जायद्वस्थां प्रसाध्य प्राणप्रधानं सुप्तिरिति निर्दिशति । "यो वै भूमातत्सुखिम"ति वाक्यनिर्दिष्टसुखं तस्याप्यविरुद्धं । "प्राणा वा अमृतमि"ति श्रुतिश्रवणात् । "यच यो वै भूमा तदमृतिमि''ति अमृतशब्दवाच्यत्वं तस्यैवोपपन्नं । "प्राणो हि पिता। प्राणो माता। प्राणो भ्राता। प्राणस्सखा । प्राण आचार्यः । प्राणो ब्राह्मण " इत्यादिना प्राणस्यैव सर्वात्मकत्वोपदेशात् । "प्राणमेव सर्वात्मानङ्करोती"ति प्राणस्यैव जगत्कारणत्वसुपदिशति । तस्मात् "तरित शोकमात्मविदि"ति आत्मविविदिषतया न प्रकरणविरोधः । अतस्सर्वथा

षड्विधिलिङ्गतात्पर्येण प्राण एव भूमा न परमेश्वर इति चेदुच्यते । भूमा सम्प्रसादादध्युप-देशात् । भूमा परमेश्वर एव । कृतः सम्प्रसादादभ्युपदेशात् । सम्यक्प्पसीदत्यस्मि-न्जीवस्नरूपमिव संप्रसादः सुषुप्त्यवस्था । तस्यां चावस्थायां प्राणो जागतीति सम्प्रसाद शब्देन प्राण उच्यते । तस्मादिधिप्राणादूध्वं उपदेशादिर्त्यथः ॥

केचित् संप्रसादो जीवः । तस्मादुपरीति वदन्ति । प्राणोपदेशानन्तरं "एष तु वा अतिवदित यस्सत्येनातिवदती" ति तु शब्देन प्राणवादस्य अनितवादत्वमुक्त्वा सत्यशब्द-वाच्य परमात्म वादस्यातिवादत्वं वदन्भूमानमुपदिशति । किंच । "तरित शोकमात्मविदि " त्यादिना आत्मज्ञानेन मोक्षोपदेशात् । जडस्य प्राणवायो मोक्षप्रदायकत्वासम्भवात् । आत्मशब्दस्य परमशिवे बहुश्रुतिरूढत्वात् । "श्रात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेति" । "ब्रह्मविद्योप्रोति परिम"त्यादि बहुश्रुतिरु परिशवज्ञानस्यैव मोक्षोपदेशात् । "अथात आत्मादेश" इत्यात्मत्वेनाप्रे वर्णनात् । यत्र "नान्यत्पश्यित नान्यच्छृणोति नान्यद्विज्ञानाती "त्यादि वाक्यगत धर्माणां प्राणवायोरसम्भवात् । "सोहं भगवश्शोचािम तं मा भगवांच्छोकस्य पारं तारयत्विति प्रकरणिक्षज्ञवाहुल्याद्भमशब्दवाच्यो साक्षात्परमेश्वर एव ॥

परमेश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

"यत्र नान्यत्पर्यति नान्यच्छुणाति नान्यद्विजानाती"त्यादिना सृष्टेः प्राक् सर्वव्यव-<mark>हाराभावादि धर्माणां परमशिवस्</mark>योपपत्तेः । इदमेव मुक्तात्मनां ज्ञापकं । पूर्वोक्ताधिकरणे "तदा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमि"ति ब्रह्मोपासकस्य ग्रुद्धजीवस्या-<mark>त्यन्तिक पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवसायुज्यं नदीसमु</mark>द्र दृष्टान्तेन प्रसाधितं । तस्मााच्छवत्वापन्न-जीवानां जीवन्मुक्त विदेहमुक्तयोस्सर्व शिवात्मकज्ञानेन प्रपश्चनिषेधो युक्तः । ननु ''यावश्ववि-मोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य'' इति वाक्ये जीवन्मुक्तस्य विदेहमुक्तिपर्यन्तं प्रपन्न भोगव्यपदेशा-स्कथं शिवज्ञानवतां जीवनमुक्तानां कथं प्रपज्जनिषेध उपपद्यत इति चेत् । शिवोपासक जीव-न्मुक्तानां प्रचण्डातप सध्यनिक्षिप्त कर्पूरदीपवदन्तःकरणसद्भावेपि सर्वशिवात्मकज्ञानसद्भावात् । सिचदानन्दस्बरूप परमशिव एव विश्वात्मना दर्शनविषये। भवति । ''एतत्तते। भवती'' त्यादि श्रुतिरिप तथा श्रूयते । तस्माजीवन्मुक्तानां ''अहं ब्रह्मास्मी''ति ब्रह्मविदामनुभवो दर्यते । "न हि दृष्टेर्निरुपपन्न(नाम)"मिति न्यायान्नान्यार्थो युक्तः। ब्रह्मणः प्रपन्नस्य अभिन्ननिमित्तो-पादानकारणत्वात् तस्य तदभेददृष्टिस्समुचितैव । यत्र त्वस्य ''सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन किं परयत्केन किं वदेदि"त्यादि श्रुत्यंतरे सर्वशिवात्मज्ञानविदां पूर्ववत्प्राकृत प्रपञ्च व्यवहाराभावस्य मुक्तजीवधर्मत्वेनावगमात् । "यो वै भूमातत्सुखं नात्पे सुखमस्भी"ति भूम्रस्सुखत्वं दर्शितं। "यो वै भूमा तद्मृतमि"ति श्रयमाणममृतत्वं परमशिवसाधारणधर्मः । किंच । "स भगवः प्रतिष्टितकस्मिन्प्रतिष्टितस्खेमहिम्री"ति "आत्मैवेदं सर्वं आत्मतः प्राणाः आत्मत आकाश" इलादिना तस्यैव परमशिवस्य स्वमहिमा प्रतिष्ठितत्व सर्वकारणत्वादि धर्माणां व्यपदेशात् । भूमपदवाच्यः परमशिव एवेति सिद्धं । नन्वेकस्य परमशिवस्य व्यवहाराभावाभावत्वं कथमु-पपचत इति चेत्। ''लोकवन्तु लीला कैवल्यामि''ति सूत्रे भगवता व्यासेनैवोत्तरत्र स्पष्टमुक्तं॥ ब्रह्मणः परमिश्चित्स्य सर्वाधिक्यमुपदिश्य अक्षरशब्दवाच्यत्व मधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥ सू ॥ अक्षरमम्बरान्तप्रतेः ॥ १० ॥

बृहदारण्ये श्रयतेऽस्य विषयः । ''कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्र प्रोतश्रेति सहोवाच''। ''एतद्वे तदक्षरं गार्गि ब्रह्मणा अभिवदन्ति'' । ''अस्थु लमनण्वमदीर्घ (महस्व) मलोहित-मक्षेद्रमच्छायमि"ति । अत्राक्षरशब्देन प्रणवा जीवः परमेश्वरा वेति संशयः" । "अँकार एवेदं "सर्वमि" 'त्यादौ प्रणवस्य सर्वात्मकत्व प्रदर्शनात्। "तदक्षरस्समाम्राय" इत्यादावक्षर शब्दस्य वर्णेप्रसिद्धत्वात् । "ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्मे"ति श्रुत्यंतरेपि प्रणवस्य ब्रह्मात्मकत्व व्यपदेशात् । अक्षरवाच्यत्वं तस्यैवोपपन्नं । "पुरुषोऽक्षर उच्यत" इति श्रुति श्रवणादक्षरपद-वाच्यत्वं जीवस्याप्युपपन्नं । तस्मात्परमश्वरस्याक्षरवाच्यत्वं नोपपन्नमिति चेदुबूमः । अक्षर-मम्बरान्तधतेः । अत्राक्षरशब्दवाच्य रिशवएव कस्माद्मबरान्तधृतेः । पृथिव्याद्याकाशा-न्तस्य खशत्वयुद्धतस्य प्रपश्चस्य धृतेर्धारणादिल्यधः । ''यदूर्धं गागि दिवा यद्वीकपृथिव्या यदन्तराद्यावापृथिवी इमे यद्भतं भव्यं भविष्यं चे''त्याचक्षते । "आकाश एव तदोतं प्रोतं चे''त्यादि सर्वविकार प्रपञ्चाधिष्ठानतया निर्दिष्टाकाशः । "किस्मिन्नोतश्च प्रोतश्चे''ति गागि पृष्टे ''एतद्वेतदक्षरं गार्गि ब्रह्मणा अभिवदन्ती''त्यादिना । ''एतस्मिन्तु खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्व प्रोतश्वे''त्यन्तेन याज्ञवल्क्यवचनेन निर्दिष्टस्याक्षरस्याम्बरान्तर्धृति निर्णीयते। ''क्षरंप्रधानमसृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः" । "खं वायुज्येतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । यत्परंब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महदि''त्यादि श्रुत्यन्तरेष्विप परमेश्वरस्य मुख्यतया अक्षरशब्दवाच्यत्वमम्बरान्तधृतिश्वोपदेशान्नान्यस्य सम्भवति। "यद्प्योङ्कार्एवेदं सर्विमि"ति श्रुतौ प्रणवस्य ब्रह्मप्रातिपादकत्वेन स्तुत्यर्थं सर्वात्मकत्वं वर्णितं । अत्र परमेश्वर-धर्मबाहुल्यात्परमेश्वर प्रकरणात् । तस्यैवाक्षरवाच्यत्वं सिद्धं ॥

अम्बरान्तधतेः प्रधाने अतिव्याप्तिमाशङ्कय निराकरोति ॥

सु ॥ सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा धृतिः परब्रह्मणिईशवस्यैव सम्भवति । कुतः । प्रशासनात् । "एतस्य वा अक्ष-रस्यप्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इत्यादिना परमशिवस्यैव प्रशासनं श्रूयते । जडस्य प्रधानस्य प्रशासनत्वासम्भवात् । श्रुत्यन्तरेऽपि । "ईशान स्सर्वविद्यानामीश्वरस्पर्व-भूतानामि"त्यादिना सर्वनियामकत्वं परमशिवधर्मत्वेन व्यपदेशात् । प्रधानस्य सर्वथा प्रशास-नत्वमयुक्तं । एतेन सर्वाधिष्ठान ब्रह्मण स्सविशोषत्वमुपदिष्टं । निर्विशेषस्य धृत्यसम्भवात् । "परास्य शक्ति विविधेव श्रूयत" इति श्रुतौ । शक्तेस्स्वाभाविकत्वश्रवणान्निविशेषत्वं कदाचि-दिष ब्रह्मणो न सम्भवति । विह्व वहतीति शक्तिशक्तिमतोरपृथिवसद्धत्वेऽपि भेदव्यवहारात् शक्तिशक्तिमतोर्भेदाऽभेदिसद्धः । भेदाऽभेदयो विरोध इति चेत् । " आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्तिधर्मा" इति पद पृथवत्वेप्यवाधित पृथक्त्व व्यवहार दर्शनान्न विरोधः । तदुक्तं कूर्मे । "चिद्रपस्य शिवस्साक्षात्सत्यानन्दमयी शिवी "ति । किंच । " एकएवरुद्रो न द्वितीयायतस्थु"रिति जगच्छासने परमेश्वरस्याऽद्वितीयत्व व्यवस्थापनात् । चिच्छिक्ति विशिष्टस्य परमशिवस्यैवाक्षर शब्दवाच्यत्वं निष्प्रत्यूहं ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अन्यभावन्यावृतेश्च ॥ १२ ॥

अत्राप्यम्बरान्त चृतिः परमेश्वरस्यैव न प्रधानादेः । कुतः । अन्यभावव्यावृत्तेः । अन्यस्य प्रधानादेः भावो धर्मः तद्याचृत्तेः तद्विपरीतश्रवणादित्यर्थः । तद्वा ''एतदक्षरं गार्थे- दृष्टं दृष्टमश्चुतं श्चुतममतं मतमविज्ञातं विज्ञातं '' । इत्यत्र । द्रष्टृत्वादिकं परमेश्वरलक्षणमच्येतनत्वात्प्रधानस्य न सम्भवति । तस्मादक्षरपद्वाच्यः परमेश्वरः । प्रत्यक्षादि प्रमाणाती- तस्य सर्वानुप्राहकस्य शिवस्य परब्रह्मणः कृपातिशयेन उपासकस्य प्रत्यक्षत्वमुपपाद्यितुमि- दमिधकरणान्तरं दर्शयित ॥

॥ ईक्षतकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥ सू ॥ ईक्षतिकर्भव्यपदेशास्तः ॥ १३ ॥

अथर्वण प्रश्नोपनिषदि श्रूयतेऽस्यविषयः। ''एतद्वै सत्यकामपरं चापरं च ब्रह्म यदांकार स्तरमाद्विद्वानेतेनैवायतेनैनैकतरमन्वेती'' त्यारम्य ''यःपुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाधरेण परमपुरुषमिनध्यायीत सतेजिस सूर्य सम्पन्नो यथा पादादरस्त्वचा विनिर्मुच्यते''।
"एवं ब्रह्मैव सपाप्मना न विनिर्मुक्तस्ससामिभरुन्नीयते ब्रह्मलेकिमि''ति । अत्र ध्यातव्यत्वेन श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वरो अन्योवेति संशयः। न तत्रोपास्यः परमिश्वः। किन्तु ।
हिरण्यगर्भ एव। ''स सामिभरुन्नीयते ब्रह्मलेकि '' मिति तल्लोकप्राप्तिरेवात्र दर्शनात्। जीवोत्वर्षे तस्मिन्परमशब्दसम्भवात्। पुरुषशब्द्वचच्यत्वाच्च नारायणो वास्यात्। ''तद्विष्णोः
परमं पदं सदापश्यन्तिस्रयं' इति तत्पदस्यैव विद्वदनुभव व्यवस्थापनात्। प्रणवशब्दस्यापि
मुख्यवृत्त्या तद्वाचकत्वात्सर्वजीव समष्ट्यात्मक हिरण्यगर्भोवात्र सर्वोपास्यत्वेन विधीयते।
तस्मात्सर्वथाऽत्र परमशिवोपासनं न व्यपदिश्यत इति चेद्बृमः। ईक्षिति कर्मब्यपदेशात्सः।
अत्रोपास्यः पुरुषिश्चित एव। कस्मादीक्षिति कर्मव्यपदेशात् ।''स एतस्माजीवघनात्परात्यरं पुरिशयं पुरुषमीक्षत'' इति वाक्यशेषे ध्यातव्यस्य ईक्षिति कर्मत्वेनव्यपदेशात्सः परमशिव एवेत्सर्थः।

ननु "स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकिमि"ति वाक्ये ब्रह्मशब्दस्य चतुर्मुखे रूढ-त्वात् अत्र तदुपासनं किं न स्यादिति चेन्न । "स एतस्माजीवघनात्परात्परं पुरिश्यां पुरुषमीक्षत" इति श्रुतो जीवघनशब्देन सकलजीवाभिमानी हिरण्यगर्भ उच्यते । तस्मात्परोयः परमात्मेक्षणे कर्मभूत स्सएवाभिध्यानेपि कर्मभूत इत्युपदिश्यते । परं पुरुषमिति विशेषणं परमिश्चिव परिग्रह एव सम्भवति । "यस्मात्परं नापरमस्ति किन्नित्" । "पुरुषान्नपरं किन्नित्साकाष्ठा सापरागतिरि" त्यादौ परपुरुषशब्देन तदितिरिक्त वस्तुश्चन्यत्व व्यपदेशात् । अथवा । "तमोङ्कारेणान्वेति विद्यान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चे"ति श्रुतिनिर्दिष्ट-परमश्चिव साधारणधर्माणां हिरण्यगर्भादिरसम्भवात् । "ब्रह्मलोकिमि"त्यत्र ब्रह्मणः परमशिवस्य लोकः तदुपासकानां प्राप्यतयानिर्दिश्यते । "परं चापरं च ब्रह्मयदोङ्कार" इति विभज्यानन्तरं "परम पुरुषमभिध्यायीते" ति ध्यातव्यत्वेन व्यपदेशात्परमशिव एवात्र निर्णीयते । "ब्रह्माऽधिपति ब्रह्मणोऽधिपति ब्रह्माशिवो मे अस्तु सदाशिवों" । "अकारो ब्रह्मा उकारो विष्णु मेकारः कालकाल स्तस्मादोङ्कारं" लिङ्गमाह । "नमस्ताराय नम" इत्यादि श्रुतिशतेषु परमशिवस्य ब्रह्मणः प्रणवात्मकत्वं । "यो वेदादौ खरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।

तस्य प्रकृति लीन(ल)स्य यः परस्समहेश्वर'' इत्यादौ । प्रणव परत्वं च निर्दिश्यते । अतो प्रणवात्मकत्वं प्रणवपरत्वं तस्यैव समुचितं । यथा ''पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह्येव स पाप्मना विनिर्मुच्यत'' । इत्यनेन परमिशवोपासकानां सर्वपापनिग्रत्तिपूर्वक सालोक्यादि कममुक्ति व्याचक्षते ॥

"एतस्माजीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत" इति वाक्ये । जीवघनः जीवसम-ष्ट्रवात्मक हिरण्यगर्भात्परंध्येय मित्युपदेशाद्धिरण्यगर्भपक्षोऽत्र न व्यपदिस्यते । नारायण पक्ष एवात्रेति चेदुच्यते । ''ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रास्ते संप्रस्यंते''ति थ्रुतौ ब्रह्म विष्णु कालरुद्रादीनां प्रथमजीवत्व परमशिवजन्यत्व व्यपदेशा तेषाममृतत्वाभयत्व जगदुभयकरणत्व विश्वाधिकत्वधर्माः कथमुपपद्यन्ते । ''नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परा-यणिम'' त्यादौ नारायणस्य विश्वात्मकत्व व्यपदेशात्कथमस्योपास्यत्वं न घटत इति चेदु-च्यते । " एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत" इति वाक्ये जीवघनाज्जीवसम-ष्ट्रधात्मक हिरण्यगर्भात्परादुत्कृष्टा ज्ञारायणात्परमुत्कृष्टं पुरिशयं पुरिदहरपुण्डरीके अन्तर्या-मितया स्थितमत एव पुरुषं परंब्रह्म तदुपासकस्साक्षात्पर्यतीति निर्देशाच नारायणोऽत्रोपास्यः। <mark>''नारायणं परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः पर '' इत्यादौ परमशिवोपासकस्य नारायणस्य श्वेत-</mark> केत्वादिवदौपचारिकत्वेन ब्रह्मधर्ममुक्ता नारायणात् ''यत्परं तत्परं ब्रह्मे ''त्यपदिशति । श्रुत्यन्तरे च । "परात्परतरं ब्रह्म तत्परात्परतो हरिः । यत्परात्परतोऽधीशः तन्मे मनिश्चव-सङ्कल्पमस्त्व''ति ब्रह्मविष्ण्वातीत परमशिवे मदीयमनस्सङ्कल्पमस्त्विति वेदपुरुषैः प्रार्थ्यते । "तद्विष्णोः परमं पदं सदापश्यन्ति सूरय" इति वाक्ये । यद्विष्णो नीरायणात्परममुत्कृष्टं पदं शिवाभिधेयं परब्रह्म तत्पदं सूरयः । परमशिवोपासकाः विद्वांसः सदा पश्यन्ति । साक्षात्कुर्वन्ति । तथा च स्मृतिः । "विष्णोर्नारायणादूर्वं परमं परिशेषितं । पदं शिवा-भिधं नित्यं सदा पर्विनत सूरयः ''। इति श्रूयते । तस्मान्नारायणादिधिकं शिवपदमेव मुमुक्षुभिर्वेदितव्यं ॥

किंच । "नारायणस्य विश्वात्मकत्वं परमेश्वरस्य उमाशक्यंशत्वात्समुचितं"। "पुरुषोवे रुद्रः" "वासुदेवः पराप्रकृति "रिति । "एकैवशक्तिः परमेश्वरस्य भिन्नाचतुर्धा विनियोग काले। भोगे भवानी पुरुषेषु विष्णुः क्रोधेच काली समरेच दुर्गी" इत्यादौ पराशक्त्यंशत्वं स्पष्टमुक्तं अतएव । "ऋतं "सत्यंपरंब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलमि"ति । ऋतंस त्यं अवाङमानसगोचरं त्रिलोचनत्वेन विरूपाक्षं उमारूपप्रणवशक्त्या शबलात्म-कत्वेन कृष्णपिङ्गलं । "प्रणवाख्या पराशक्तिदिशवस्वाभाविकी स्मृता । तत्परः परमं ब्रह्म विश्वातीतो महेश्वरः" । इति स्मृतौ प्रणवस्य पराशक्त्यात्मक श्रवणात् । परं सर्वातिशायि "ब्रह्म पुरिशयं पुरुषमीक्षत " इत्युपदेशादत्रेक्षति कर्मत्वेन निर्दिश्यमानः पुरुषस्साक्षाच्छिव एवेति सिद्धं । ब्रह्मविष्ण्वादि चराचर प्रपञ्चातीतस्य महेश्वरस्य भक्त संसारतारणार्थं दहरा-रमकत्वमधिकरणांतरेण दर्शयित ॥

> ॥ दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥ सू ॥ दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

छान्दोग्ये दर्यतेऽस्यविषयः। "अथ यदिदमास्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेरम। दह-

रोऽसिजन्तर आकाशस्तसिन्यदन्तस्तदन्वेष्टितव्यं तद्वावविजिज्ञासितव्यं ''। इत्यादि अत्र दहर शब्दवाच्यत्वेन श्रूयमाणं वस्तुभृताकाशो जीवः परमेश्वरो वेतिसंशयः। अत्र भूताकाश एव दहर वाच्यः। तस्यैव प्रसिद्धत्वात्। सूचीरन्ध्रान्तर्गतव्योमवत्तस्य दहरायतनापेक्षया दहरत्वं। "यावान्वाऽयमाकाश स्तावानेषोऽन्तर्हदय आकाश" "उमे अस्मिन्द्यावाप्टिथिवी अन्तरेव समाहित" इत्यादौ आकाशोपमानस्व द्यावाप्टिथिव्याऽिधिष्ठानत्व व्यपदेशात्सर्वव्याप-कस्य आकाशस्य अन्तः प्रविष्टत्वेन दहरशब्दवाच्यत्व मिवरीधं॥

किंच । जीवस्यापि दहर पदवाच्यत्वमिवरोधं । अथ '' यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरिम" ति वाक्ये ब्रह्मणः परमशिवस्य पुरं शरीरं ब्रह्मपुरं जीवः । "यस्यात्माशरीरिम" ति श्रुति दर्शनात् । " वालायशतभागस्य शतधाकत्पितस्य च । जीवोभागस्य विज्ञेयः हृद्ये सर्वदेहिनां"। एषोणुरात्माचेतसावेदितव्य'' इत्यादौ जीवस्य अरुपपारिमाणत्व व्यपदेशात्। दहरपद्वाच्यत्वं व्यवह्रियते । वियदुपमादिकमपि परशिवापेक्षया जीवस्य भेदमुपदिशति । तसाजीवभूताकाशयोः दहरशब्दवाच्यत्वं सर्वानुप्रविष्ठत्वं सम्भवतीति चेह्रमः। दहर-उत्तरेभ्यः । अत्र दहराकाशस्साक्षात्परमेश्वर एव । कस्मादुत्तरेभ्यः । वाक्यशेष गतहे-तुभ्यः । तथाहि । जिज्ञास्यत्वेनाभिहितस्य दहराकाशस्य तं चेहुयुरित्युपकम्य किं तदत्र-विद्यते '' यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्यं '' मित्याक्षेप पूर्वकं समाधानवाक्य उपदिश्य <mark>''सबुयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावान्येषोऽन्तर्ह्</mark>दय आकाश उभे अस्मिन्द्यावाप्र<mark>्थिवी</mark> अन्तरेव समाहत " इत्यादिना आकाशोपमानत्वात् द्यावापृथिव्याद्यधिष्ठानत्वेन निर्देशा-दत्राकाशस्य सर्वोपास्यत्वं न सम्भवति । ''एष त आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विचिकित्सो(जिघ)ऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प'' इत्यादि वाक्यनिर्दिष्ट अपहतपाप्मादयो गुणाः न भूताकाश जीवयोस्सम्भवन्ति । किंच। ''तद्य(थे)देह कर्मचितोलोकः क्षीयत एवमेवाऽमुत्र पुण्यचितोलोकः क्षीयत '' इति कर्मणामनित्यफलमुपादिश्य । अथ ''य इहात्मानमनु विद्यव्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामां स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचाराभवती '' ति प्रकृतदहराकाशस्य आनन्दफलत्व व्यवस्थानात्परमेश्वरत्वमस्य निर्दिष्टं। तस्मात् द्यावा-पृथिव्यधिष्ठानाकाशोपिमत दहराकाशः पूर्वोक्तहेतुभ्यः परमशिव इति सिद्धं ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सु ॥ गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गंच ॥ १५ ॥

उत्तरेभ्य इलस्य प्रपन्नोयं। किंच''इमाःसर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्लाएतं ब्रह्मलोकं निवन्द-न्ती''ति दहरवाक्ये प्रकृतं परमेश्वरं ब्रह्मलोकशब्देन अभिधाय प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां प्रलाहं तिद्विषया गितरच्यमाना गन्तव्यस्य दहराकाशस्य ब्रह्मतां गमयित । गितं ब्रह्मलोक-शब्दं चाभिप्रेल "गितशब्दाभ्यामिति" द्विवचनमुक्तं सूत्रकारेः । प्रलाहं सुषुप्लवस्थायां जीवस्य परमिशवगमनं तथाहि दृष्टं । श्रुत्यन्तरे । हंसोपनिषदि । "एषोऽसौपरमोहंसो भानुकोटिप्रकाशो येनेदंव्याप्तं तस्याष्ट्रधा वृक्तिभवित । पूर्वदले पुण्येमितः । आग्नेये निद्रालस्या-दयो भवन्ति । याम्ये कौर्ये मितः । नैऋते पापे मनीषा । वारुण्यां कीडा । वायव्ये गमनादौ द्विद्धः । सौम्ये रित प्रीतिः । ईशान्ये द्वयादानं । मध्ये वैराग्यं । केसरे जायदवस्था । किणिकायां स्वप्तः । लिङ्गसुषुप्ति"रिति हृदयान्तर्वितं दहराकाशात्मक परिशव लिङ्ग गमनमेवेति हढीकृतं । लिङ्ग ब्रह्म शब्द्योः घट कुम्भ कलश शब्दादिवत्पर्यायत्वं । हष्टमित्यनेन प्रत्यह-मनन्त रत्नप्रभा भासमान महाकैलासाभिधान ब्रह्मलोकगमनासम्भवात् । ब्रह्मैव परशिवलोकः ब्रह्मलोक इति कर्मधारय समास एवप्राह्मः । अस्मिन्नर्थे अहरहर्ब्रह्मलोक गमनमेव लिङ्गमित्यनेनोक्तं । च शब्देन ''निषाधस्थपति''न्यायोपि कर्मधारयसमास प्रहणे स्चितः । सुषुप्तौ तदभावाच ''जिव्शङ्करतां गत''इति शिवगीतायामप्युपदिश्यते । तस्माह्हराकाशः परमाशिव इति सिद्धं ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

स् ॥ धतेश्च महिङ्गोऽस्यासिज्ञुपलब्धेः ॥ १६ ॥

"एष सेतुर्विधरण" इति श्रुतौ धृतिरूपमिहम्नः अस्मिन्वाक्ये अन्यदहराकाशस्य उपलब्धेश्च दहराकाशः परमेश्वर एव । किश्च । "दहरोऽस्मिन्नन्तरआकाश" इत्यारभ्य व्योमसाद्द्रयेन तस्मिन्समाधानमुपिद्द्य तत्रैवात्मशब्दमुक्त्वा अपहतपाप्मत्वादि गुणवैशिष्ट्यं प्रद्र्यं। अनितकान्त प्रकरणे तस्यैविधृतिराह । "अधिय आत्मा ससेतुर्विधृतिरेषां लोकानाम-संभेदाये"ति । अत्र विधृतिरित्यात्मशब्द साहचर्यात्परत्रह्मणिश्चित्तस्य तत्त्वादिधारणमुपिद्यते । तस्मात्परमेश्वरादन्यस्य विश्वधृति निसम्भवति । यथा सालेल सन्तानस्य सेतुर्विधारिता क्षेत्रसम्पदामसंभेदायेवमयमात्मैषामध्यात्मादि । भेदभिन्नानां लोकवर्णाश्रमाणाञ्च विधायिता सेतुरसंभेदायासङ्करायेति । तद्वद्रत्र प्रकरणे दहरस्य विधारणत्वलक्षण मिहमानं निर्दिशति । श्रुत्यन्तरे । चराऽचरप्रपञ्चधारणं परमशिवलिङ्गत्वेन श्रूयते । "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इति तथा "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपितरेष भूतपाल एषसेतु विधरण एषां लोकानामसंभेदाये"ति च तस्मात्परमेश्वरादन्यो न दहरशब्द-वाच्यः ॥

पुनहेंत्वन्तरं दर्शयति ॥

सू ॥ प्रासिद्धेश्च ॥ १७॥

दहरशब्दो परमेश्वर एव प्रसिद्धं । "आकाशो ह वै नाम रूपयोर्निर्वहिता सर्वाणि हवा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पचन्त" इत्यादिषु आकाश शब्दवाच्यत्वं परमेश्वरस्य दर्शनात् । अत्र दहराकाशः परमेश्वरः । यद्यप्याकाश शब्दस्य भूताकाशो प्रसिद्धस्यापि "यावान्वा अयमाकाशस्तावा नेषोऽन्तर्हृदय आकाश" इत्यस्योपमानत्वेन प्रहणाचोपमेय-दहराकाशत्वं सम्भवति । तस्माद्दहरपदवाच्यो नेतरः ॥

ननु । "दहरं विपापं परमेश्वभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसं स्थं । तत्रापि दहं गगनं विशोक स्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यिम "ति । कैवल्ये । "हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धिम " स्यारभ्य दहूरपुण्डरीकमुपदिश्य । "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तिम यादिना दहरपुण्डरीकमध्य परमात्मोपासनं स्चितमत्रदहराकाशत्वेन परमेश्वरोपदेशात्परस्पर श्रुतिविरोधप्रसङ्ग इति चेन्न । भूताकाशस्य अपहतपाप्मत्वादि परमेश्वर धर्माणामसम्भवात् । दहराकाश शब्देन "चिद्मबर प्रकृतिहच्यते । शिक्तशक्तिमतो रभेदान्नपरस्परश्रुतिविरोधः" अक्षाकाश शरीरं" ब्रह्म । "सल्यात्म प्राणारामं मन आनन्दिम" स्यादिना चिदम्बर शरीरत्वं ।

^{1,} Another reading is: अथ य आत्मा स सेतु विधृतिः।

परमेश्वरस्थापदेशात् । किंच कूमें । "वृष्वभः" । "केषां भगवती देवी शङ्करार्ध शरीरिणी । शिवासती हैमवती यथावहूहि पृच्छतां" । कूमः । रहस्यमेतिहिश्चानं जन्तूनामेवमोचनं । "व्योमसंश्चा पराकाष्टा ज्ञानरूपातिलालसा" । "स्वाभाविकीच तन्मूलाप्रभा भानोरिवा-ऽमला" । "एकामहेश्वरीशाक्तरनेकोपाथि योगतः" । "परापरेण रूपेण कीडते तस्यसिवधी" । "सोयंकरोतिसकलं पर्य कार्यमिदं जगत्" । "न कार्यं वापि करणमीश्वरस्येति सूर्यः" । "अन्या पर्या देवस्खात्मानन्दं समर्जुते "। "तया सर्वमिदं प्रोतमोतंचैवाखिलं जगत् । एकाशक्तिहिशवोद्येक इशक्तिमानुच्यते शिवः । शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्ति परमार्थतः । अभेदं चानुपश्यन्ति योगिन स्तत्त्वचिन्तकाः" । तत्रैवदेवीवाक्यं । "मां विद्धि परमां शक्तिं महेश्वरसमाश्रयां" । "अनन्यामव्ययामेकां यां पर्यन्तिमुस्रवः" । "अन्तताऽनन्तमहिमा संसाराणवतारिणी" । "दिव्यं ददामि ते चिश्चः पर्य मे रूपमैश्वरमि" त्वादिना भेदाऽभेदशक्ति विशिष्टशिवाऽद्वैतप्रसङ्गश्च नारायणेन कूर्मपुराणे व्याख्यानात् । दहरात्मकत्वं दहरमध्यवर्तित्वं च परमेश्वरस्य न विरुद्धं ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ इतरपरामर्शात्सइतिचेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

इतरपरामर्शात् "अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुर" इतिवाक्ये ब्रह्मशब्देन इतरस्य जीवस्य परामर्शात् प्रतिपादनाइहराकाशः स इति जीव इति चेच्च । असम्भवात् । सत्यसङ्कल्पादि धर्माणां जीवे असम्भवादित्यर्थः । किंच । "अथ यएष संप्रसादो स्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरूपस्सम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते एषआत्मेति होवाचे"ति वाक्यशेषवळात्परमेश्वर एवात्र परिगृह्मते । ननु श्रुत्यन्तरे सु(षु)प्त्यवस्थायां सम्प्रसादशब्दनिर्देशात्तदवच्छित्रशारीर-एवात्रव्यपदिश्यते । उत शरीरात्समुत्थानमपि जीविष्ठिः । तस्मादत्र जीवएव दहराकाश-शब्दहित चेदुच्यते । देहेन्द्रियमनःप्राणाद्यवच्छित्रस्य जीवस्य दहराकाशवर्तित्वेन तदाकाशोपमानं विरुद्धते । जीवस्य शरीरात्समुत्थान पूर्वक परमेश्वरप्राप्त्युपदेशाचात्र जीवप्रकरणं परमेश्वर प्रकरणत्वात् । परमेश्वरएवात्रदहरवाच्य इति सिद्धं । हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ ¹उत्तरश्चेदााविर्भूत स्वरूपस्तु ॥ १९॥

उत्तराचेत् उत्तरत्र प्रभावती वाक्ये "अयमात्मा अपहतपाप्मा विजरोविमृत्युर्वि-शोको विजिधित्सो विपिपासस्सत्यसङ्कल्पस्सोऽन्वेष्टितव्यस्सिजिज्ञासितव्य'' इत्यत्र जीवशब्द-वाच्यस्यात्मनस्सत्यसङ्कल्पत्वादि धर्मानुपदिश्य । "अन्वेष्टितव्यं विजिज्ञासितव्यिमे''त्यादिना जिज्ञासान्वेषणादीनां तस्यैव निर्देशात् । किंच । दहरिवद्यायामुपि प्रजापित विद्यायां । "एषोऽक्षिणिपुरुषो दश्यते"। "एष आत्मेति होवाच" । "यएष स्वप्ने महिमानश्चरित । एष आत्मेति होवाच" । "तद्यत्रैतत्सुप्तस्समस्त संपन्नं स्वप्नं निवजानात्येष आत्मेति होवा-चेति" वाक्ये जाग्रत्स्वप्रसुषुप्ति श्रस्तजीव एवात्र प्रतिपादनात्तस्यवात्र अपहतपाप्मत्वादि धर्मोपदेशाच । "एतद्मृतमेतद्भयमेतद्रह्मेति" वाक्यसिद्धामृतत्वादि धर्माणां तस्यैवो-चितत्वाद्दराकाशो जीव इति चेन्न । आविभूतस्वरूपस्तु तु शब्देन पक्षव्यावृत्तिः । उत्तरा-

^{1.} Another reading is : उत्तराचेदाविर्भृत खरूपस्तु.

त्प्रजापित वाक्यादिष न जीवाशङ्कायुक्तिति भावः । आविर्भूतस्वरूपोऽत्र जीवो विविक्षितः । जीवत्वेन रूपेण 'परंज्योतिस्स्वरूपं संपद्य स्वेन रूपेणाभिसम्पद्यत'' इत्युपसंहार वाक्यदर्शनादत्रापहृत पाप्मत्वादि धर्मप्रतिपाद्यः परमेश्वर एव । मुक्तजिवस्य ब्रह्मत्वेन जीवत्वाभावाद्रह्मधर्मोपदेशो युक्त एव । ''तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं''। ''ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवित''। इत्यादि श्रुतिषु मुक्त जीवानां ब्रह्मात्मक्त्वं स्चितं । तथा च स्मृतिः
'अन्तर्वहिश्च तत्सर्वं परिपूर्णं महेश्वरं । भावयेत्परमानन्दलब्धये पण्डितोत्तमः''। ''शिवोहमिति भावो हि शिवतापित्त कारणं''। ''न ज्ञानमात्रं नाचारो भावयुक्तिश्चित्रो भवेत्''।
''ज्ञानं वस्तुपरिच्छेदो ध्यानं तद्भावकारणं''। ''तस्माज्ज्ञाने महादेवे ज्ञानयुक्तो भवेत्सुधीः''।
''नैरन्तर्येण सम्पन्नो भवेध्यातुं शिवंप्रति। तद्भावो जायते यद्विक्रमेः कीटस्य चिन्तनात् ''।
''गुरोः कटाक्ष वेधेन शिवोभवित मानवः''। ''रसवेधाद्यथालोहे हेमतां प्रतिपद्यत'' इति ।
नतु दहराकाशस्येश्वरत्वे ''अथ य एष सम्प्रसाद'' इत्यादिना जीवपरामर्शो व्यर्थ

न्तु दहराकाशस्येश्वरत्वे ''अथ य एष सम्प्रसाद'' इत्यादिना जीवपरामर्शो व्यथे इत्याशङ्कायामाह ॥

सू॥ अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २०॥

परामर्शः जीवपरामर्शः अन्यार्थश्च ब्रह्मभेद प्रतिपादनार्थः । "परंज्योतिस्खरूपं सम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत" इति वाक्यशेषावगत जीवपरामर्शोह्यपसम्पत्तव्य परमेश्वर-पर एव । जीवपरामर्शं विना तदसम्भवात् जीवपरामर्शे न जीवप्रतिपादनार्थः ॥

सू॥ अल्पश्च(ते)तिरितिचेत्तदुक्तं ॥ २१॥

"दहरोऽस्मिनन्तर्हृदय आकाश" इत्यादौ परब्रह्मणिश्चितस्य अल्पत्व व्यवस्थापना-द्यापकस्याल्पदहरत्वा सम्भवात् । दहरपदवाच्यत्वं जीवस्थैव समुचितिमिति चेन्न । "अर्भकौ कस्त्वादि"ति सूत्रे व्योमदृष्टान्तेन भक्तोपासनार्थं परमेश्वरस्य परिच्छिन्नत्वं पूर्वमेवोक्तं ।

ननु । "एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत" इति श्रुतौ जाय्यदृष्थापन्न जीवोपक्रम श्रवणात् । जायद्वायनुभवस्य जीवे समुचितत्वात् स एवात्र दृहरवाच्य इति चेन्न । "अयमात्मा अपहृतपाप्मा विजरो" इति "नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो नजरा नमृत्यु नंशोको न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मानो तो निर्वतन्ते । अपहृतपाप्माह्येष ब्रह्मलोकस्तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा नन्दस्यानन्दो भवति" । "तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा अपि सक्तवा महादेवाभिनिष्पद्यते" "सकृद्विभातो ह्येषब्रह्मलोक" इति वाक्यशेषे ब्रह्मलिङ्ग बाहुल्यान्य प्रकरणमित्यभिधीयते । अवस्थात्रय प्रतिपादनस्यापि "शास्त्रा चन्द्रन्यायेन" परमात्म प्रतिपादकतयोपपत्तेः । श्रुत्यन्तरेपि "आत्मन्येवात्मानं पश्येच्छम्भुराकाशमध्ये" "शिव एकोध्येय" इत्यादिषु उपासनाज्ञानस्य मोक्षफलं विधीयते । तस्मान्निष्काम निजधमोपते निषद्धकाम्यकमत्यागपूर्वक श्रुतिस्मृतिचोदित वर्णाश्रमोचित कर्मानुष्ठानलब्ध चित्तशुद्धयनुगत परम शिवभक्ति सम्भावित मुमुक्षुभिरेव चिच्छक्त्यात्मक ज्योतिर्लिङ्ग स्राह्मपद्दत पाप्मत्वादि गुणविशिष्टं शिवतत्त्वमुपासनीयं ॥

ननु छान्दोग्ये । शिवतत्त्व प्रतिपादक मुख्यालिङ्गादर्शनात्कथं तत्परत्वमिति चेदुच्यते । तैत्तिरीये । "दहरं विपाप"मित्यारभ्य "यःपरस्समहिश्वर" इत्यन्तेन । कैवल्ये । "हृत्पुण्ड-रीकं विरजं विद्युद्ध"मित्यारभ्य "उमासहाय"मित्यादिना परमशिवोपासकत्वमसन्दिग्ध-

तया व्यवस्थापनाञ्चान्य विषयत्वं । तथा गीतासु च । "ईश्वरस्पर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयं "स्पर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात्परां शान्ति स्थानं प्राप्यसि शाश्वतं" । "इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्वह्यतमं मये"ति प्रतिपादितं । सर्वव्यापकस्य परमेश्वरस्य दहरात्मकत्वं प्रसाध्यतस्येव साधनान्तर निरंपेक्ष स्वयंप्रकाशत्वं स्थूलसूक्ष्म चिदचित्प्रकाशकत्वं च अधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ अनुकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥ सृ ॥ अनुकृतेस्तस्यच ॥ २२ ॥

मुण्डकोपनिषदि श्रयते । "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारका(कं) नेमा विद्युतोभान्ति कुतोऽयमग्निः"। "तमेवभान्तमनुभातिसर्वं तस्य भासासर्वमिदं विभाती"ति । अत्र सर्व-प्रपञ्चप्रकाशकत्वेन श्रुयमाणं वस्तु तेजोविशेषः परमेश्वरो वेतिसंशयः । तेजोविशेष एवात्रोप-दिश्यते तेजसएव प्रबलप्रकाशकत्वेन प्रसिद्धः । प्रकृष्ट तेजसा दुर्वलस्याभि भवद्रीनाच । न परमेश्वर इति चेट्टमः । अनुकृतेस्तस्यच । अत्र प्रतिपाद्य तेजोविशेषः परमेश्वर एव । कुतः । अनुकृतेः अनुकृतिरनुकरणं "यत्तमेव भान्तमनुभातसर्वमि" त्यनुभातं तदुच्यते । न हि तेज-स्तेजोन्तरे भासमाने भासते । ततः प्रकाशत्वेन भासमानं शिवतत्त्वं अनुसर्वं प्रभाकरचन्द्र-नक्षत्रादिकं भासत इति युक्तं । सूत्रोक्तस्य चेतिपदेन तस्य भासा सर्विमिदं विभातीति विषय वाक्योदाहृत चतुर्थ चर्णोभिषेतः । सर्वावभासकत्वं स्वयंप्रकाशमानत्वं शिवस्यैवोपपन्नं । ''तदेवज्योतिषां ज्योति''रिलादौ प्रसिद्धं च। न तत्रेति तच्छब्दे च ''हिरण्मये परेकोशे विर्जं <mark>ब्रह्मनिष्कलं । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तत्तदात्मविदोविदुः । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तत्तदात्मविदोविदुः । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तत्तदात्मविदोविदुः</mark> मेव यक्तमिति बोध्यते । हिरण्मये ज्योतिर्मये आनन्दमय परमशिव इत्यर्थः । '' हिरण्याय नमः हिरण्यलिङ्गाय नमः । नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाये " त्यादौ हिरण्मयत्वं परमशिवस्यैव प्रसिद्धं । तस्मिनन्नसयाद्यपेक्षया परेकोशे दहराकाशे ''ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति '' यस्प्रतिष्ठाभतं ब्रह्मतत्प्रतिष्ठितं । तच विरजं मलत्रय शून्यं । निष्कलं । पाशरहितं । शुभ्रं । नैसर्गिक दोषशून्यं ज्योतिषां सूर्योदीनां ज्योतिरवभासकं । तचविद्रषां अनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥

परमेश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह ॥

सू॥ अपि च सार्यते ॥ २३ ॥

"अणोरणीयानहमेव तद्दन्महानहं विश्वमिदं विचित्रं । पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मिन्" । इति कैवल्याद्युपनिषत्सु ज्योतिर्मयत्वं परमशिवस्यैव स्मर्थते । अपिचेति समुच्चये । तथा गीतासु च । "न तद्धासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममे" ति । "यदादित्यगतं तेजो जगद्धासय-तेऽखिलं । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नो तत्तेजो विद्धिमामकं" । इति च । शिवस्य परब्रह्मणः साधनान्तर निरपेक्ष ख्यं प्रकाशकत्वे सति स्वानुस्यूत स्थूलस्क्ष्म चिद्दित्प्रपंच प्रकाशकत्व-सपिद्रयते । तस्मान्नान्यविषयत्वं । ननु गीतासु " "तत्तेजो विद्धि मामकिम"ति वाक्ये सर्व प्रकाशकत्वेन नारायणस्यैव । परब्रह्मोपदेशा दिश्वरस्पर्वभूतानां हृदेशेऽर्जुनतिष्ठती"ति वाक्य-विहित दहरान्तर्वर्तित्वं तस्यैवोपपन्नं । न तु शिवपरत्वे प्रकरणविरोधोऽत्र हश्यते । तस्मान्ना-

रायण एवात्रोपदिश्यते इति । चेन्न । ''उपक्रमोपसंहारादि षड्विध लिङ्गतात्पर्येण गीतार्थस्यापि परमशिव बोधकत्वात्" । "ईश्वरस्तर्वभृतानामि"त्युपकम्य । "तमेव शरणं गच्छेत्यन्तेन शिवपरत्वं"। " सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजे''त्यादिना विष्णुपरत्वैव च सूचित-मिति न शंकनीयं। दहरोपासनस्य विष्णुपरत्वैव पूर्वोक्त तैत्तिरीय कैवल्यादि बहश्रतिविरोधात्। अग्रिमवाक्येन फलविषय प्रकार सहितस्य विष्णूपासनस्य पृथग्विधानाच । तदुक्तं । ''सर्व-गुह्यतमं भूयः श्रुणु मे परमं वचः" । "मन्मना भवमद्भक्तो मद्याजीमां नमस्कुरु । मामेवे-ष्यसि सत्यन्ते प्रवि(ति)जाने प्रियाऽसिमे"। "सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकं शरणंत्रज्र"। "अहं त्वा सर्वपापेभ्या मोक्षयिष्यामि माग्रुच''इलादौ। "अनयो दिशव केशवयो रूपास्योपासकयो-रभेद इशास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेव" इति सूत्रन्यायेन वेदितव्यः । किंच । विष्णोर्पि शिवांशत्वादि विष्णोपासनायादिशव प्रीतिकरत्वाच विष्णोपासनया मोक्षविधायक वाक्यानां स्थूलारुन्धतीन्यायेन शिवभक्ति जननद्वारा मोक्षहेतुत्वसुपदिष्टं । कूर्मपुराणे । ईश्वरगीतास श्र्यते । शिवः। ''ममैषा परमामूर्तिनारायणसमाह्नया। सर्व भूतात्म भूतस्था शान्ता चाक्षर-संज्ञिका। तस्मादेष महायोगीमध्हृदिः पुरुषोत्तमः । अर्चनीयो नमस्कार्यो मत्प्रीतिजननाय हीं "ति । गीताशास्त्रमपीश्वराह्रब्ध्वा तदाज्ञावशादेव कृष्णेनाजुनायापिदष्टं । तत्रैव शिवः । "भयैतद्भाषितं ज्ञानं हितार्थं ब्रह्मवादिनां । दातव्यं शान्तिचित्तेभ्यो शिष्येभ्यो भवता सदा । नारायणोऽपि भगवान् देवकीतनयो हरिः । अर्जुनाय खयं साक्षादृत्तवानिद्मुत्तमि 'ति । तस्मात्परमेश्वर एवाऽत्रोपास्य इति सिद्धं । चिदचित्प्रपञ्च प्रकाशकस्य परब्रह्मणिश्चवस्य रूपोपन्यासमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ प्रामिताधिकरणम् ॥ ७ ॥ सू ॥ शब्दादेव प्रामितः ॥ २४ ॥

कठवल्यां श्रूयतेऽस्य विषयः । "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मिन तिष्ठति"। "ईशानो भूतभव्यस्य सततो विजुगुप्सितः"। इति । "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवा-धूमकः । ईशानोभूतभव्यस्य स एवाद्यस्स उच्यते"। "एतद्वैतदितिच"। अंगुष्ठमात्रत्वेन श्रूयमाणः पुरुषोऽत्र जीवः परमेश्वरो वेतिसन्देहः । अत्र अंगुष्ठमात्र परिमाणोपदेशा-जीव इत्यूहनीयं । सोपाधिकत्वात् । किंच । "स विश्वरूप स्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणादिभि-स्सञ्चरति स्वकर्मभिः । अंगुष्ठमात्रो रिवतुल्यरूपस्सङ्कल्पहङ्कार समन्वितोय" इति । "अथ सत्यवतः कायात्पाशवन्धवशंगतम् । अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्वकर्ष यमो बलादि" त्यादि श्रुति स्मृतिषु शारीरस्यैवाङगुष्ठमात्रोपदेशात् । "मध्य आत्मिन तिष्ठती"ति देहा-न्तर्वतित्वेन निर्देशात्सर्वदा जीवस्यैव अंगुष्ठमात्रत्व मुपपद्यत इति चेदुच्यते ॥

"शब्दादेव प्रमितः ''। इहांगुष्ठमात्रः पुरुषो महेश्वर एव। कुतः। शब्दादेव। ईशान शब्दादेव साक्षान्महेश्वरः प्रमितः निश्चित इत्यर्थः। इतर व्यवच्छेदार्थो एव कारः। "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व भूतानामि''त्यादि श्रुत्यन्तरेष्विप परमिशवस्यैवेशान शब्द-श्रवणात्। निह शारीरस्येश्वरत्वं। "भूतभव्यस्येति" श्रुत्युपदिष्ट सर्वेश्वरत्वस्य जीवे अनुपपन्नत्वात्। "यद्भूतं यच्च भव्यं उतामृतत्वस्येशान" इति श्रुत्यन्तरे च तस्यैव श्रवणात्।

^{1.} Another reading is : मद्भाः

"एतद्वैतिदे"ति प्रकरणस्य परमेश्वरादन्यत्र सामञ्जस्याभावात् । "सर्वो वै रुद्र" इत्यादौ चराऽचरात्मकत्वं तस्यैव श्रवणाच । पृष्टं चेह ब्रह्मान्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताऽक्वतात् । "अन्यत्र भृताश्च भव्याश्च यत्तत्पर्यसि तद्वद्वदि"ति शब्दादेशेत्यभिधानश्चतेरेव श्रकृतं मुख्यत्या परमेश्वरस्यैव व्यपदिष्टत्वात् । "नमस्ते अस्तु भगवन्विश्वश्वराये"त्युप-कम्य "सर्वेश्वराय सदाशिवाय श्रीमहादेवाय नम" इत्यन्तेन । "यजुस्सामेषु सर्वेश्वर्यसम्पन्त्र स्सर्वेश्वरर्शभुराकाशमध्य" इति अथर्वणेच तस्यैव सर्वेश्वरत्व व्यवस्थापनात् । "अंगुष्ठ-मात्रः पुरुषे अंगुष्ठव्यसमाश्चितः" । "ईशस्तर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुगि"त्यादि महोपनिषदि अंगुष्टमात्रत्वं परमेश्वरस्यैव निर्देशांन्नतरः । व्यापकस्य जीवस्य परब्रह्मणः कथ-मंगुष्टमात्रत्वंमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

तु शब्दोऽत्र शङ्का निरासार्थकः । हृद्यपेक्षया हृदयस्थानापेक्षया व्योमवर्स्सवव्यापकस्य परिश्वावस्य साधकानुम्रहार्थं ज्योतिर्मय लिङ्गरूपेणाङ्गुष्ठपरिमाण हृदयाविच्छज्ञतया अङ्गुष्ठ-मात्रत्वमुपपन्नं । "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठंच समाश्रितः" । इति महोपिनिषदि श्रूयते । "हिस्तिमशकादि शरीरेषु हृदयपुण्डरीकस्या नियतपरिमाणत्वात्कथमङ्गुष्ठमात्र नियम"इतिचेदत्राह् । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति शेषः । "पष्ठे फलार्थे कर्मणि" तिर्यगादेरि स्वर्गकामस्याधिकारः । स्वर्गकामश्रुतेरिवशेषादित्याशङ्कय अङ्गश्रुत्थर्थ व्यत्यायसमर्थ विषयतया तिर्यगादेस्सामर्थ्याभावेन स्वर्गकामपदं सङ्कोच्य । मनुष्याधिकारत्वे स्थिते चार्ज्वण्यमधिकरोति शास्त्रमिति प्रापय्य "वसन्तेवसन्ते ब्राह्मणोऽभिनादधितम्रीष्मराजन्यश्शरदिवैश्य"इति त्रयाणा-मेवाऽभिसम्बन्ध श्रवणात्वयाणामेवाधिकार इति राद्धान्तितं ॥

किंच। "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्द्राह्मणे। निर्वेदमाया न्नास्त्यकृतः कृतेन। तिह्न्ञान्तर्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं"। "अर्था समर्थो विद्वांच्छास्त्रे-णापर्युदासो वैदिके कर्मण्यथिकारी"ति श्रुतिसूत्र निर्देष्ट शक्तत्वार्थित्वाद्युपनयनादि शास्त्रस्य मनुष्यिनयत परिमाणाधिकार लक्षणविषयत्वात् । "यत्त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस" इत्यादौ च मनुष्याणामेव हिततमत्वोपदेशात्तिर्यगादावर्थित्वादि धर्माणामसम्भवात् शरीरा-तिशयेन मानुषामेव अंगुष्टमात्र हृदयपुण्डरीक सम्भवाच्च तेषामेव ब्रह्मविद्याधिकारित्वं तस्मा-द्युपासनाशास्त्र विधेमेनुष्यहृदयं यत्परिमाणं तद्विच्छ्वस्यरूप परमकारुणिकः परमिश्चरः प्राप्नोति । घटाविच्छ्वाकाशस्य घटपरिमाणवदंगुष्टमात्रदहराकाशाविच्छ्वस्य परमेश्वरस्य तत्परिमाणत्वं न विरोधः । अंगुष्टमात्र जीवप्रतिपादक वाक्यानां सुक्तजीवन्सुक्तिपरत्वा-व्यदेषः । "ब्रह्मवेद ब्रह्मव भवती"त्यादि श्रुतिषु सुक्तजीवस्य ब्रह्मात्मकत्या ब्रह्मधर्मोपदेशो युक्तः । किञ्च । "अंगुष्टमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदाजनानां हृदये सित्नविष्टः" । तं स्वाच्छरी-रात्प्रगृहे न्सुङ्मादि वैषीकां धेर्येण तं "विद्याच्छुक्रमसृत"मिति श्रुतिदर्शनादंगुष्टमात्रत्वे न कश्चिद्विरोधः । एवं मनुष्याणां ब्रह्मविद्याधिकारं प्रसाध्य देवानां ब्रह्मविद्याधिकारित्वमधिकर-णान्तरेणाह ॥

^{1.} Another reading is : पत्रहेन्मुजादि.

॥ देवताधिकरणम् ॥ ८ ॥ सू ॥ तदुपर्श्वपारि बादरायणस्सम्भवात् ॥ २६ ॥

बृहदारण्यक तृतीयेऽध्याये श्रयतेऽस्य विषयः । ''तद्यो योदेवानां प्रत्यबुद्धयत स एव तदभवन् तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणा''मिति । मनुष्याधिकारित्वादित्ये तस्प्रसङ्गा-दागतमिदमधिकरणं । इहदेवानां ब्रह्मविद्याधिकारित्वं आस्ति न वेति संशयः । अत्र ब्रह्म-विद्यायां न देवानामधिकारः । " यत्त्वं मनुष्या हिततमं मन्यस" इत्यादौ मनुष्याणामेव परमात्मोपासनं हिततमत्वेन व्यपदेशाद्धित्वादि शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वात् । देवानां पत्रीकृत विग्रहाभावात् । स्थूलशरीराविशिष्टस्यैव स्तुतिध्यानादि कर्माधिकारदर्शनाच । " इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्" इलादौ देवानां शरीरा व्यपदिश्यत इति चेन्न । विध्यैक-वाक्यविषयाणामन्यत्र समन्वयाभावात् शरीरत्वेपि ''अर्थी समर्थी विद्वांच्छास्त्रेणा पर्युदासी-वैदिके कर्मण्यधिकारी''त्यादि शास्त्रनिर्दिष्टत्वादिकं न तेषां सम्भवति । देवपरमेश्वरयोः स्थित्यकत्वापदेशात्। "देवा ह वै खर्ग लोकमगमन् तेदेवारद्रमप्रच्छ" विखादी खर्ग एव लोको रद्रस्य परमात्मनः पदं देवानामिप पदिमत्याचक्षते । किंच । "आप्नोति खाराज्यमि" त्या-दिषु तद्यपदेशेपि देवानां खाराज्य प्राप्तिः श्रयते । उत ''तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी''-त्यादौ ब्रह्मणा वेदवेयत्वावगमात् । "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तमि"त्यादौ मानान्तराभाव-मुपदिशति । देवानां ब्रह्मविद्याधिकारहेतुभृतोपनयन संस्कारस्य वेदशास्त्रेष्वदृष्टत्वात् । साधनं विना साध्यानिष्पत्तेरिति न्यायादुपनयनादि कर्मशून्ये देवानां न सर्वथा ब्रह्मविद्याधि-कारित्वं सम्भवतीति प्राप्ते ब्रमः ॥ तदुपर्युपरि बादरायणस्तंमभवात् । तेषां मनुष्याणा-मुपर्युपर्युपरिष्टात् खर्गलोकस्थितानां देवानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्ताति बादरायणो मन्यते । कुतः सम्भवात् ॥ "देवा ह वै खर्ग लोकमगमन्" । "ते देवा रुद्रमप्टच्छन् को भवानिति । सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासिमे''लादिनाऽथर्वशिरसि देवानामर्थित्वं परमेश्वर कर्तृक ब्रह्मविद्यापदेशश्च दृष्टत्वात् । तत्रैव प्रदेशान्तरे । "ततोदेवारुद्रं नापर्यं स्तेदेवा रुद्रं ध्यायन्ती"त्यादौ देवानां परमेश्वर विषयमुपासनं श्रयते । "तद्योयोदेवानां प्रत्यबुध्यते-" त्यादिना देवानामाप ब्रह्मविद्या कामनया ब्रह्मस्वरूपत्वोपदेशाद्वह्मविद्याधिकारित्वं न विरुद्धं । "देवाहवै खर्गं लोकिम" त्यत्र स्वर्गपदस्य लोकसुखसाधारणत्वेषि प्रकृतप्रकरणाद्धिरण्यगर्भादि देवलोकादुरकृष्टं ब्रह्मणिरशवलोक विशेषत्वं व्यपदिश्यते । देवादीनां सदाभागशालित्वेपि भोगवस्तुष्वनित्यत्वादि दोषदर्शनाद्वैराग्यादिकं निरतिशयानन्द मोक्षार्थित्वं सम्भवति ''इन्द्रो वृत्राय वञ्रमुदयच्छिदि''त्यादि मन्त्रार्थवादस्मृतिपुराणागमादिषु देवानां विमहत्व व्यप-देशात् तेषां स्वतसिद्धाबाधित ब्रह्मसूत्र संस्कार सिद्धत्वात् । स्वयं भाति वेदवेदान्तार्थत्वाच उपनयन संस्कार शास्त्रस्य मानुष किञ्चिज्ज्ञान विषयत्वमेवेति निणीयते । "उत एकशतं हवै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचयमुवास । भृगुर्वैवारुणिर्वरुणं पितर्मुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मे''त्यादौ ब्रह्मविद्या यहणार्थं ब्रह्मचर्यत्वादिकं दृष्टं ।

उत भृग्वादि सगोत्रत्वेन स्वत उद्भूत यज्ञसूत्राविशिष्टत्वेन स्वतिसिद्ध वेदवेदाङ्गज्ञान-वत्वे न च ब्रह्मविद्याधिकार हेतुभूतार्थत्वादिकं सम्भवत्येव । देवानामर्थवाच्यप्रामाण्या

^{1.} Another reading is: तदुपर्यपि बादरायण संभवात्.

शरीरित्वेन तत्सामर्थ्यं सिध्यति । "आदित्यो यूपः अग्निर्हिमस्य भेषजिमे" त्यादि गुणवादानां स्वार्थे समन्वय विरोधिष । "इन्द्रो बृत्राय वज्रमुद्यच्छिदि" त्यादिनामर्थवादानां विरोधस्य मानान्तराप्राप्त्यभावेन स्वार्थे समन्वयासम्भवात् । अंगुष्ठमात्र श्रुतेस्स्वांगुष्ठापेक्षया विरोधा-भावात्तेषां युक्तं । ननु चतुर्थ्यन्तशब्दानामेव देवत्वात्तेषामचेतनत्वात्कथं ब्रह्मविद्यायामधिकार इति चेन्न । चतुर्थ्यन्तशब्दवाच्यानां विग्रहवतां देवानां प्रतिपादितत्वेन ब्रह्मविद्यायामधिकार सम्भवात् तेषां विग्रहत्वे वाधकमाशङ्क्षय निराकरोति ॥

सू ॥ विरोधः कर्मणीतिचेन्नानेक प्रवृत्तेर्दर्शनात् ॥ २० ॥¹

न्त्र देवादीनां विग्रहवत्त्वं विना ब्रह्मविद्यायामनधिकारात्तदङ्गीकरणीयं । तथा सित कर्मण्यपि शरीरितया ऋत्विगादिवत्सित्रिधानेनैवोपकारकत्वं स्यात्तच न भवति । एकस्य शरीरस्यानेकत्र यगपत्सिश्वानासम्भवात्तस्माद्वित्रहवत्वाङ्गीकारे कर्माण देवताया उपकारत्व-विरोधः प्रसज्यतेति चेन्नेषदोषः । कुतः । "अनेकप्रवृत्तेर्दर्शनात्" । विप्रहवतोपि सौभ-र्यादेरिवदेवानामेकैक शरीरत्वेषि एकस्य देवस्य अनेकेषां शरीराणां युगपद्याप्तिः श्रुतौ <mark>दर्शनात् । तथा हि । बृहदारण्यके शाकल्य ब्राह्मणं । ''अथैनं विदग्धइशाकल्यः पप्रच्छ''</mark> <mark>''कतिदेवा याज्ञवल्क्ये''त्युपकम्य ''त्रयश्च त्रीच सहस्रेत्युक्त्वा''कतमेत इति प्रच्छायांमहिमान</mark> एवैते त्रयस्त्रिशत्वेन देवा'' इति "सहस्रषडधिकत्रिशत देवानां त्रयस्त्रिशद्देवेष्वन्तर्भावसुक्त्वा-त्रयस्त्रिंत्रात्वेषि षट्सु षण्णां त्रिषु त्रयाणां द्वयोर्द्वयोरेकस्मिन्वाय्वात्मके देवे अन्तर्भावं बुवति''। "एकस्य वायोरनेकात्मकत्वं दर्शयति''। तस्माद्वियहवन्त्वेपि देवानां कर्माज्ञ-भाव चोदनादनेकविथत्वं न कश्चिद्विरोधः । गीतायामपि ॥ ''आत्मनाञ्च सहस्राणि बहुनि भरतर्षभ । योगी कुर्यात्फलं प्राप्य तैश्व सर्वैर्महीं चरेत्" । "प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्वि-रकैश्चिदुमं तपश्चरे"दिखादिना अणिमाचैश्वर्ययोगीश्वराणामपि योगप्रभावाद्युगपदनेक शरीर धारणस्य प्रतिपादितत्वात् । तैजस शरीरिणामाजानसिद्ध देवानामनेक प्रतिपत्तिः कुतुरशङ्क-नीया। "अनेकैभीजयद्भिभीज्यं युगपदेको न भोज्यते। बहुभिनमस्कुर्वाणस्तु युगपदेको नमस्कियते''। ''एवं विद्यहवर्तामेकां देवतामुद्दिश्य बहुवस्खंखंद्रव्यं युगपत्परिखक्ष्यन्तीति तत्कर्मणि न विरोधः । ब्रह्मादि देवानां विग्रहवत्वाङ्गीकारे विग्रहाणामनित्यत्वात्तत्प्रतिपादक-वेदस्याप्यनित्यत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ शब्द इति चेन्ना(तः)न्तःप्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॥ २८ ॥

नतु मास्तुकर्मणि विरोधः । शब्दे वेदे विरोधो दृश्यते । अस्मदादिवद्देवानां विमह-वत्वाङ्गीकारे जन्मविनाश प्रसङ्गः प्रसज्यत । अत अनिस्यविम्रहवद्देवताया निस्यवेदार्थत्वाङ्गीकारे । शब्दस्य अर्थेन सह निस्यसम्बन्धाभावाज्ञिस्यानिस्य संयोगविरोधः । किं च । श्रुतिप्रति-पादितेन्द्रादि देवानामनिस्यत्वाङ्गीकारे तत्प्रतिपादित वेदस्याऽपि तथा पौरुषेयत्वमनिस्यत्वं च स्यात् । तस्माद्देदचोदनार्थं वादादेर्दत्ताञ्जलिप्रसङ्गः । तत्प्रणीत कर्मणां चासिद्धिरिस्यनेकानर्थविरोधः इति चेन्न । न ताद्विरोधः कृतः अन्तः मभवात् । देवादिनिष्ठनिस्यत्वाकृति-वाचकाद्देदराशेरेव देवतादि प्रपञ्चस्य प्रभवात् । उत्पन्नत्वश्रवणादिस्यर्थः । कथमवगम्यते प्रस्थानुमानाभ्यां । प्रस्थं श्रुतिः । अनुमानं स्मृतिः । यथाकमं श्रुतिस्मृतिर्निर्विश्वति ।

^{1.} Another reading is: विरोधः कर्मणीति चेन्नाऽनेक प्रतिपत्तेर्दर्शनात्.

तथाच श्रुतिः । "एत इति वै प्रजापतिर्देवानस्जता स्प्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृंस्तिरः पितृमिति प्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रं अभिसीभगेखन्याः प्रजा''इति । तदा"स मनसावाचं मिथुनं समभवदि''ति । इत्यादिना तत्र तत्र शब्दविषयसृष्टिरुपदिश्यते । स्मृतिरिप । "अनादि निधना नित्या वागुत्कृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयीदिव्या यतस्सर्वाः प्रश्वत्तय'' इति । "नामरूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनं । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे समहेश्वर'' इति । तस्माद्वेदस्य नित्यत्वं देवादीनामनित्यवं चोदाहृतवाक्येः प्रतीयत इति न विरोधः । व्यक्तीनामनित्यत्वे प्याकृतिनित्यतया तस्या एव शब्दार्थत्वेन गवादिवत्स-म्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वसिद्धेः न शब्दे विरोधः ॥

किंच । "यद्धिमनसा ध्यायते तद्वाचा वदति । तत्कमणी करेतती"ति न्यायेन यथा गुरुदिशध्यपाठार्थं प्राग्मनोगत शास्त्रं स्मृत्वा पश्चात्तदर्थं छात्राणामुपदिशति । घटनिर्माणकाले यथाकुलालो घटशब्दाकृतिविशेषं मनोगतं ध्यात्वा घटादिकं सजति । तद्वत्परमेश्वरोऽपि सृष्टि-काले खहृदयास्थित वैदिकेन्द्रादि शब्दाकृतिविशेषान् स्मृत्वा पश्चादिनद्रादिकेन्द्रादिकं सजतीति न तच्छब्दविरोधः ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अत एव च नित्यत्वं ॥ २९ ॥

कर्तृस्मरणादिना सिद्धमेव वेदस्य नित्यत्व । अनित्यत्व संयोगेनानित्यत्वमाशङ्क्य वेद् देवाकृति विशेषाविच्छन्नदेवादि सृष्टि प्रतिपादनाकृतेश्च्छ्ण्दार्थत्वात्तस्याश्च नित्यत्वान्नानित्यत्व संयोग निवन्धन नियतत्वमित्युपसंहरति । अत एव आकृते शब्दार्थत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमित्युं । केविद्धेदेश्वरयोर्नित्यत्वमवान्तर प्रलयावस्थायित्वमित्युः । वाचोनित्या इत्यादि श्रुतिविरोध प्रसङ्गात्तदसङ्गतं । किंच वेदानां परमेश्वर विमर्श शक्तित्वेन नित्यत्वात्तिन्मथ्यात्वे वेदवाह्य पाषण्डमत प्रवेशः प्रसज्येत । "अपिच मन्त्रकृतो वृणीतिते " विश्वामित्रस्य सूक्तं भवतीति विश्वामित्रादीनां मन्त्रकृत्वेपि विश्वामित्रादि शब्दानामाकृतिविशेषान् स्मृत्वा तत्त्वद्वेदिकशब्दैर्मन्त्र ब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य नित्यत्वमुपदिश्यते । यस्माद्वम्ना वैदिकेन्द्रादि शब्दार्थान् स्मृत्वा स्या स्मृत्वा स्मृत्वा स्या स्मृत्वा स्मृत्वा स्या स्मृत्वा स्या स्या स्मृत्वा स्या स्या स्या

सू ॥ समान नामरूपत्वाचावृत्तावप्य विरोधोदर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

समान नामरूपत्वात्सर्वेषामिन्द्राणां सर्वेषु कल्पेषु समान नामरूपत्वादावृत्तावपीन्द्र परम्परायामङ्गीकियमाणायामप्यविरोधः । वेदस्य इन्द्रप्रतिपादकत्व विरोधो नास्ति । कुत-स्तद्दर्शनात्स्मृतेश्वेत्यर्थः । एवमित्र वायु वरुणादिष्विप द्रष्टव्यं । नन्वाकृति पदार्थत्वेषि प्रलये सर्वाकृतिक व्यक्तिनाशे पुनस्तदाकृतिक व्यक्त्युत्पत्तौ मानाभावात् । नित्यानित्य संयोग विरोधस्तदवस्थ इति चेन्न । संसारस्यानादित्वात्प्रति स्वष्टितदाकृतिकमेव जन्यत्वेन विलक्षणं प्रलये स्ववस्तु संस्कारावशेषमेव नश्यति । न तु निरन्वयध्वंसः । ज्ञानस्य-वार्थस्यापि संज्ञीत पक्षार्थोप्यतिदर्शनेन संस्काराङ्गीकारात् । संस्काराच्च समान नामरूपेव

^{1.} Another reading is : वागुत्स्था.

सृष्टिर्न वैलक्षण्यं । समान नामरूपत्वं श्रुतौ दर्शनात्स्मृतेश्वाभ्युपगन्तव्यं । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् । दिवंच पृथिवीं चांतिरक्षमथो सुवः" । "यो ब्रह्माणं विद्धाति पूर्वं" । "यो वे वेदांश्वप्रहिणोति तस्म । तं हि देवमात्म बुद्धिप्रकाशं । सुमुक्षुवैंशरणमहं प्रपद्ये"त्यादिका श्रुतिः । स्मृतिरिप । "आप एव ससर्जादौ तासुवीर्यमपाविशत् । तदण्ड-मभवद्भैमं सहस्रार्क समप्रभं । ब्रह्माणं विद्धे पूर्वं वेदांस्वस्म प्रयच्छिति " । "सूर्याचन्द्र-मसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवंच पृथिवीं चान्तिरक्षमथो सुव " हत्यादि ॥

किंच। श्रुत्यन्तरेऽपि। "यथा सुप्तस्त्वप्नं न कञ्चनपद्यत्यथांस्मिन्प्राण एवैकधा भवति"। "न तथैनं वाक्सवैर्नामिभस्सहाप्ये"ति । चश्चस्सवेंरूपेस्सहाप्येति । श्रोत्रं सर्वेद्शब्दे स्सहाप्येति। मनः सर्वेर्ध्यानैस्सहाप्येति। स यथा प्रतिबुद्धते। यथामेर्ज्वलतः सर्वादिशो विस्फुलिङ्गा प्रविष्टेर्त्त्रवमेवैतस्मादात्मनस्सर्वे प्राणा यथायतनं प्रतिष्टन्ते"। "प्राणभ्यो देवा देवेभ्यो लोका" इति श्रुतिरिष मृदि मण्ड्कादिवत्पूर्वकल्प प्रपन्नं समान नामरूपत्वमुत्तरोत्तर प्रपन्नस्य वर्णितं। सुप्तो स्वप्नजामत्प्रपन्न व्यवहारप्रलयेऽपि पुनः पूर्वप्रवोध व्यवहारबदुत्तरे।त्तर कल्पान्तरं प्रलययोरप्येवमृहनीयं। पूर्वपक्षसङ्गत्या मतान्तरमाह॥

सू॥ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१॥

देवानामनिवकारं ब्रह्मविद्यायां जैमिनिर्मन्यते । कृतः मधुविद्यादिष्वधिकारांसभवात् । <mark>''असावादित्यो देव मधुदेवानां मोदनान्मर्ध्वावमधु तस्य मधुनो द्युलोक एव'' तिरश्चीनवंशः ।</mark> अन्तरिक्षे आदित्यस्य वो मधुनोऽवस्थानात्तदेव मध्वादारोपः।''रोहितं शुक्रं कृष्णं परःकृष्णं गोप्यं चेखा"दिना आदिखमण्डलप्राप्ति फलकेषु मधुविद्यादिषु आदिखादीनामनिधकारः आदिखा-वन्तराभावात् । स्वस्यैवोपास्यत्वोपासकत्वाभावात् । तथा च ब्रह्मविद्यायामधिकाराङ्गी-कारे विद्यात्वाविशेषात्तत्रापि स्यात् । तत्र चाधिकारासम्भवाद्वद्वाविद्यायामपि न सम्भवति । किंच। "कमस्य आदित्यमुपासीत। पुनश्चादित्य व्यपाश्रयाणि पश्चरोहितादीन्यमृतानि।" इत्युपक्रम्य "वसवोरुद्रा आदित्यामरुतस्साध्याश्च पञ्चदेवगणाः" । "क्रमेण तत्तद्मृतसुप-जीवन्ती''त्युपदिरय''स य एतदेवममृतं वेद वस्नामेवैकोभूत्वामि नैवामुखेनैत देवाऽमृतं दृष्ट्वा तृप्यती''त्यादिना वस्वाद्यपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तं दर्शयति । वस्वादयस्तु स्वातिरिक्तवस्वादीन्कानमृतोपजीविनो विजानीयुः । स्वव्यतिरिक्तवस्वादिमहिमानं कंवा प्रेक्ष्येयुः। ''यथाग्निः पादावायुः पाद आदित्यः''। पादादिशः । पादा वायुर्वाव सं(व)सर्ग आदित्या ब्रह्मे ल्यादेशः" इल्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न चैषामधिकारः । "तथे मामेव गौतम भरद्वाजा-वयमेव गौतमोयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्र जमद्र्यी अयमेव विश्वामित्रोयं जमद्रिरिमा-वेव वशिष्ठ करयपावयसेव वशिष्ठोऽयं करयपोवागेवात्रिरित्या '' दिना ऋष्युपास्य विद्यासु न तेषामेव ऋषीणामधिकारः । तस्माद्देवानां सर्वथा मधुविद्याधिकारा सम्भवात् । ब्रह्मविद्याधि-कारं नसम्भवतीति विधीयते ॥

तत्र हेत्वन्तरमाह ॥

^{1.} Another reading is : तासुवीर्यमपास्जत् .

सू ॥ ज्योतिषाभावाच ॥ ३२॥

"तं देवा ज्योतिषां ज्योतिर्वायुहोंपासते अमृतिमि । ज्योतिषि परमिशेवे साधारणतया देवानामुपलिब्धत्वेप्यधिकाराभाव वाक्यदर्शनात् । "इतरत्र मध्वायुपासनेनाधिकारोन्याय सिद्धः" इत्युपादिश्यते । किंच परिदृश्यमान ज्योतिर्मण्डल एव सूर्यचन्द्रादि देवता शब्दानां लोक-व्यवहारसद्भावान्मण्डलस्य मृत्पिण्डवदचेतनत्वेन विश्रहाभावाद्यिवाय्वादीनामिष तत्तुल्यते । मन्त्रार्थवादानां चान्यपरत्वेन खार्थे प्रामाण्याभावाच्येदवानां विश्रहवत्त्वं । तस्मादिष तुल्य-त्वान्मन्त्रार्थवादानां चानधिकार इति जैमिनिर्मन्यते । इति शङ्कासूत्रयोरिभिप्रायः । एवं देवानां ब्रह्मविद्याधिकारे जैमिन्याचार्य कृताक्षेपं निराकरोति ॥ न सामर्थ्यादेश्वेतन धर्मस्या-धिकाराच देवानामधिकारः ॥

सू ॥ भावंतु बादरायणोस्तिहि ॥ ३३ ॥

तु शब्दश्शक्षानिरासार्थः। मधुविद्यादिषु देवानामिधकाराभाविषि ब्रह्मविद्यायामिधकारं वादरायणाचार्ये। मन्यते। अस्ति हि मण्डलाभिमानिनी मण्डलातिरिक्ता विम्रह्वती
चेतन देवता अस्तीति पुराणेषु प्रतिपाद्यत इल्र्यः। मधुविद्यायामिधकारेषि वस्तादि देवानां
स्वहृदय पुण्डरीकस्थ ब्रह्मविद्याधिकारे। विरुद्धते। कल्पान्तरेव स्वादेर्ब्रह्मत्व प्राप्तिसंभवात्।
सगुणिनर्गुणात्मकं शिवाभिधानं परब्रह्म तद्वदेवानामुपास्यं विधीयते। "असावादित्यो देवमिध्व''लारभ्य "आदित्यवस्वादि नामरूप विशिष्टकार्याविशेषावस्थं ब्रह्मउपास्यं व्यचक्षते"।
"अथ तत ऊर्ध्वमुपैति नैवोपैतिनास्तमेती" लादिना सूक्ष्मादित्यान्तरात्मत्वेन प्रविष्टं कारणात्मकं ब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते। "तत्र स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैकोभूत्वाऽिमनैव
मुखेन एतदेव अमृतं दृष्ट्वातृप्यती"लादिना वस्वादिल्लस्यं फलमुच्यते। "स ह वा अस्माउदितेन निमोचित सकृद्धि वा हैर्वास्मै भवति। य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेदे"ति ब्रह्मप्राप्तिफलमुपदिश्यते। तस्मान्मध्वादिष्वपि देवानामिधकारस्सम्भवति॥

किंच। "यद्यपि देवानां मिश्रोपासनाधिकारस्तथापि ब्रह्मविद्यायां तेषामप्यधिकारस्स-म्भविति हि। नयद्येकत्रानिधकारे सर्वत्रानिधकारः। राजस्याद्यनिधकृतां ब्राह्मणादीनां ज्योतिष्टोमानिधकार प्रसङ्गात्। यद्वाज्योतिषिभावाचेत्तस्योत्तरमस्ति हि। यथापि देवता-शब्दो ज्योतिष्टोमानिधकारप्रसङ्गात्"। यद्वा ज्योतिषिभावादौ प्रयुज्यते तथापि तदिभमानिदेवतापरा एव। तं तं देवतात्मानं प्रतिपादयन्ति। अस्मिन्नेश्वर्ययोगाद्देवानां ज्योतीरूपेणाव-स्थातुं तं तं विम्रहं गृहीत्वा च व्यवहर्तुं सामर्थ्यं तथाहि श्रूयते। "मेधातिथिभेषिति मेधातिधिर्दिकण्वाय निर्मेषोभूत्वा जहारे"ति स्मर्यते च। "आदित्यः पुरुषोभूत्वा कुन्ती मुपजगाम ह" इति। "मृदादिष्विधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते" "मृद्वविद्यापोन्नविन्ने" स्वादौ दर्शनात्। नजु मन्त्रार्थवादानां स्वार्थतात्पर्याभावात्। तन्मूलेतिहासपुराणानामिष तथात्वात्कथं विम्रहसिद्धि रितिचेन । अत्राप्यस्तिह्योवोत्तरं तेषामप्यवाधितेथे प्रामाण्यमस्तीत्वर्थः। अर्थवादेष्विप शब्द शिक्वलाज्ञातस्य अर्थप्रत्ययस्य बाधाभावे प्रामाण्यमप्रतिहत्तमेव। तन्मात्रेण प्रयोजनान वाप्तेः। विधेयस्तावकतया विध्यकवाक्यत्व कल्पनेन चैतावतावान्तर्वाक्याथिबाधस्सम्भवति तस्याभासे स्तुतिरिप नस्यात्। अत एव वायव्यस्तवनाद्यर्थवादेष्विप गुणवादेनाबाधितमर्थमङ्गीकृत्यैव

^{1.} Another reading is : ज्योतिषि भावाच.

स्तुतिपरत्वमङ्गीकियते । वस्तुतस्तु यथा स्वर्गार्थवादानां चोदनापेक्षित फलप्रतिपादकतया प्रामाण्यपरमेवं देवता विग्रहप्रतिपादकानामपि । तथाहि । "तृप्त एवैनिमन्द्रः प्रजया पशुभिस्त पंयती"त्यादि पर्यालोचनया "रात्रि सत्रन्यायेन" देवता प्रीतिरेव । कर्मणां व्यापारपरत्वेन कल्प्यते । नत्वात्मसममेतमपूर्वाख्यां मानान्तरागोचरं कल्पनाईं न च प्रदत्तं ह्यानिर्देवता न भुंके । प्रत्यक्षविरोधात् । अभुव्जानन्तरं च कथं तृष्त्यभावाच कथं प्रसीदतेति वाच्यं । अभुव्जानाया अपि तदुद्देशेन त्यागमात्रेणापि प्रीतिसम्भवात् ॥

यथा कस्मिश्चित्पूज्यतमे असि हितिपि सि हितानां पूजाप्रसङ्गे तदुदेशेनपूर्वं किं चित्ताम्बूलादिकं विभज्यास्मैदत्वा सि हित पूजायां कृतायां तच्छुत्वा सोपि कि व्चित्त्वरूभमानोपि प्रथमं स्वोदेशत्यागमानेणात्मानं पूजितं मन्वानः प्रसीदित । तथा देवानामिप तदुदेशेन त्यक्ता-ह्वनीयपक्षेऽपि तेन प्रीतिरिविरुध्या एवं नमस्कारादि तृप्तिकरणाप्रीतिरुदाहर्तव्या । न च प्रहादीनामचेतनानामिप देवतात्वत्प्रीत्यसम्भवः तद्यिष्ठातृ देवता सम्भवात्। एतेनाभ्याचारितानि व्याख्यातानि । वस्तुतस्सर्वान्तर्यामीश्वर एव सर्वफलप्रद इति तस्येव प्रीतिः कल्प्यते । अत एव गीतासु । "यो यो यां यां तनुं भक्ति श्रद्धयार्चितुमिच्छिति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विद्धाम्यहं" । स तया श्रद्धया युक्त स्तस्याराधनमीहते । "लभतेच ततः कामान्मयेव विहितान् हितान्" इति । तस्योचतनवत्त्वाद्विप्रहवत्त्वादेवतानां ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्तीति सिद्धं। "अहहारेत्वा ग्रुद्ध तवेव सहगोभिरिस्तिति"श्रुतो ग्रुद्धशब्दश्वणात् पूर्वत्रन्वद्धायास्सामान्येन मनुष्याधिकार व्यपदेशात् । तेषामंग्रष्टमात्र हदय प्रदेश विशेष दर्शनाच ग्रुद्धाणामिप तद्धिकारमस्तीति आशङ्क्याह ॥

॥ अपशुद्धाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ शुगस्य तदनाद्र श्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

छान्दोग्ये चतुर्थाऽध्याये उपाख्यायतेऽस्यविषयः। "अहहारेत्वा ग्रह तवैव सहगोभिर स्ति"ति। "अजहारेमाग्रहीऽनेनेवमुखे वालापियषया" इति। इहिशष्य गुरुणा "अहहारेत्वा ग्रह्न" इति ग्रह्मग्रदेन सम्बोधनामुपपद्यते। तस्मादत्र ग्रह्मय ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नावेति संचिन्त्यते। ग्रह्माणां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति । श्रुताविप ग्रह्मग्रद्भात् । "वसन्ते ब्राह्मणोऽभिनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः। शरि वैद्यः" इति। त्रैवर्णिकानामेवात्र आभिसम्बन्ध दर्शना त्तेषामेवात्र ब्रह्मविद्याधिकारित्वमेवेति चेन्न। अर्थित्वानिकं ग्रह्माणामि सम्भवात्। मनुष्याधिकारमपहाय देवानामधिकार व्यपदेशात्। तहन्त्रैवर्णिकाधिकारमयद्श्रद्धस्याप्यधिकार इति प्राप्तं। आहवनीयाभावेनामि साध्यकर्मानिध-कारेऽपि देवादिवद्विद्यायामधिकार सम्भवात्। उपनयनाद्यभावेपि देवादिवद्वद्वाविद्याधिकारः॥

नतु स्वयंभात वेदवेदार्थत्वात्तेषांभवाधिकार इति चेज । ग्रुद्राणामि पुराणश्रवणादिना ज्ञाने॥पपतः । "निषादस्थपति न्यायेन " महावाक्य प्रहणाधिकार सम्भवाच तस्मादत्र ग्रुद्धस्य मुख्यार्थेतया ब्रह्मविद्याधिकारस्सम्भवतीति चेदुच्यते । न ग्रुद्धस्य ब्रह्मविद्याधिकारः । देवानामुपनयनाभावेषि सुकृत विशेषप्राप्त वेदवेदार्थत्वात् । स्वभावसिद्धावाध्य ब्रह्मसूत्रत्वातेज्ञ शरीरत्वाद्युलोक सम्बन्धाच नाधिकार विरोधः । वेदाधिकारहेतुभूतोपनयनस्य त्रैवणिक विषयत्वात् औपनिषच्छास्त्रस्य वेदाङ्गत्वात्। "यचेदं ग्रुद्धो यज्ञेऽन(व)न क्लुप्त"इति

न्यायात् । छान्दोग्ये चतुर्थाध्याये संसर्गविद्यायां ग्रुद्धश्रवणन्यायाभावाच । न लिङ्गं साधकं । लिङ्गस्याधिकृत विषयत्व व्याख्यानार्थमिदं सूत्रं । ग्रुगस्यतदनादर श्रवणात्तदाद्दवणात्सूच्यते हीति । अस्य जानश्रुतेः क्षत्रियस्य तदनादर श्रवणात् । तस्य हंसस्य अनादरश्रवणाद्याग्रु-गृत्पन्ना ग्रुद्धग्रव्देन सूच्यते । रैक्नेण खस्य सर्वज्ञत्व ज्ञापनार्थं तथा द्रवणात् तयाग्रुचा रैकं प्रति जानश्रुति ग्रुचमिमदुद्दावेति ग्रुद्धो जानश्रुतिः । मुख्यार्थं सम्भवाद्योगो गृद्धते । अत्र जानश्रुतिः पौत्रायणं राजानं प्रसादस्थं कदााचिद्धंसानां तदुपरि माला रूपेण गच्छतामेकोहं स एकं प्रत्युवाच । अयं जानश्रुतिर्महाभाग इति तिमतरं प्रत्युवाच । ''कोयं वराक द्रवतोप्य कृष्टो रैक्क इति'' तच्छुत्वा जानश्रुतेश्योक उत्पन्नस्तेनैव शोकेन हा रथगोसुवर्णाद्यपायनं गृहित्वा रैक्क आह । हे जानश्रुते ग्रुद्धहरित्वाहरयुक्ता इत्यागमनशीलो रैक्कवादिकं च । ''नीतसुपायनं च तवैवास्तु नैतेनाल्पोपायनेन अहसुपदेक्ष्यामी''त्याख्यायिकाऽर्थस्संक्षेपतो ज्ञेयः । अपि च । वेदाध्ययनाभावेन तत्साधनोपलब्ध तज्ज्ञानसिद्धभावात् । स्मृतिपुराणितिहासानि श्रुत्धर्थमुपपादयन्ति । तस्मात्तच्छ्वणाधिकारोऽपि न स्वातन्त्र्येण ग्रुद्धाणां विधीयते । तच्छ्वणजन्यज्ञानं तु सर्व पापापनयनफलं । विदुर धर्म व्याधादीनां देवांश सम्भूतत्वात्पुराण श्रवण जन्यज्ञानद्वारा मोक्षाधिकारित्वं निवरुद्धयते । ननु मुख्य एव ग्रुद्धो जानश्रुतिस्तु किं जघन्येन योगेनेत्यत् आह ॥

सू ॥ क्षत्रियत्वगतेश्वोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

नचात्रापि जानश्रुतेरुराद्वजाति विषयत्वं । प्रकृत प्रकरणादुत्तरत्र संसर्गविद्यायामेव चैत्ररथेन प्रसिद्ध क्षत्रियेण अभिप्रतारिणा सह समभिन्यावहारात्मक लिङ्गात्समानं च समभि-व्याहरोभवति । जानश्रुत्युपासनोपक्रमे । "हितौत्रयाणश्रद्धादेयो बहुधायी बहुवाक्यआसील सर्वतो वस्पीमावयां चके। सर्वत एवमेतद्वमत्यन्ति तेदानवतीत्वं नानाविध पकान प्रदायित्वं चोपदिश्य तन्मध्ये सहसन्दिहानएव क्षत्तारमूचे क्षत्त्रेप्रणमुपदिश्वति''। तदुपसंहारे । "वेयं जाया अयं यामो यस्मिन्नस्य''इति ते हैतेरैक वर्णानां महद्विषुच यत्रस्म उपासेति बहुषु यामदातृत्वमुपदिर्यते । तस्मोदतद्धमैर्जानश्रुतेः क्षत्रियत्वमेवावबोध्यते । अथ (ह) शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सुदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारिभिर्भिक्ष इति कापेयाख्य-याजकयोगादभिप्रेतारी चैत्ररथःक्षातिय इत्युपदिश्यते । चित्रस्थपुरेाहितत्वं च कापेयानां श्रौतप्रसिद्धं । "एतेन वै चित्ररथं कापेय अयाजयित"ति । एतेन द्विरात्रेण समानान्वयानां हि प्रायेण समानान्वया एव याजकाभवन्ति । ननु चित्ररथ पुरोहितः कापेययोगादभिप्रतारिणश्वै-त्ररथत्वं भवति तस्मानक्षतियत्वमितिचेन्न । "चैलरथिनीमैकः क्षतियपतिरजायत" । इति वाक्यशेषे चित्ररथवंशजत्वेन क्षत्रियपतित्वेन च । क्षत्रियत्व व्यपदेशा त्तद्वदुत्तरत्र ब्राह्मणेन ''कापेयेनयुक्ताभिप्रेतारिक्षत्रिय''इत्युपदिश्यते । तद्वदेकेन बाह्मणेन युक्तो जानश्रुतिरपि क्षात्रिय इत्यवगम्यते । तस्मात् क्षतियस्यैव शुद्रेति सम्बोधनमुपपद्यते । निषादस्थपतिन्यायेन शुद्रस्य चौपनिषद्रह्म वाक्यश्रवणाधिकारमस्तीत्याशङ्कय निराकरोति ॥

सू ॥ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

अत्रापि न श्र्द्राणां ब्रह्मविद्याधिकारः । कुतः । ब्रह्मविद्योपदेशप्रकरणे उपनयनादि-संस्कार परामर्शात् । ''तं होपनिन्ये अधीहिभगव''इति होपससाद ब्रह्मपराब्रह्मनिष्ठा परं-ब्रह्मान्वेषमाणाभिरेषहवै तत्सर्वं वक्ष्यती''ति ते ह ''समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पठादसुपपन्ना'' इत्यादिना उपनयनस्य ब्रह्मविद्याङ्गत्वोपदेशत्वात् । इतश्च न जानश्रुतिरुद्धस्याधिकारः ॥

नतु "श्रेतान्हत्वानुपनीयेव" त्यादावनुपनीताना (अदीक्षिताना) मिप वैश्वानर विद्या-यामधिकारित्वव्यपदेशादिनयत सुपनयनिमिति चेन्न । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्राप्तोपनय-नानां (शिवदीक्षितानां) प्राचीन शालादीनां द्विजानामेवाधिकारात् । निषेधस्तु स्वविद्योपदेष्टु-रश्वपतेराज्ञा न्यूनवर्णत्वाद्द्रष्टव्यः । तान्प्राचीशालादीन्द्रषी ननुपनीयेव अश्वपतिराज्ञोवाचेति श्रुत्यर्थः । ननुतिर्हे ग्रुद्धस्याप्युपनयनं कल्प्यतामित्यतआह । तदभावाभिलापाचेति । "न ग्रुद्धेपातकं किश्चिन्न च संस्कारमर्ह"ति । "ग्रुद्धश्वतुर्थो वर्णस्त्योदकजाति"रिति स्मृतिः । इंत्या-दिना उपनयनादि संस्कार भावाभिलापादित्यर्थः । "पातकं भक्ष्याऽभक्ष्यविभागा भावकृतं । एकजातिरुपनयन रहित इति भावः । " निषादस्थपति याजयेदि"ति विधिरस्तीति चेन्न । उपनयन संस्कार विशिष्टत्रैवर्णिकानामेव श्रुतिस्मृतिषु महावाक्य श्रवणोपदेशात् । न ग्रुद्धस्य ब्रह्मविद्याधिकारित्वं सर्वदा सम्भवतीति सिद्धं ॥

अत्र हेत्वन्तरमाह ॥

सु ॥ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इहापि न श्रद्रस्याधिकारः । श्र्द्रत्वाभाव निर्धारणे सत्येवोपदेशप्रवृत्ते व्यपदेशात् । नैतद्रश्रद्धणो विविक्तुमर्हति सिमध'स्साम्याहारोपपत्त्यान्वेष्येन सत्याद्गा इति लिङ्गात्सस्य कामो जावालः । प्रमीत पितृको गौतमसमीपं गत्वा ब्रह्मचर्यमुपेयिमत्युवाच "तं गौतमः पप्रच्छ किं गोत्रोऽसि" । जावाल उवाच । "मातापि नजानात्यहमपि नजानामी"ति । तच्छत्वा गौतमः "नाब्राह्मणस्येतादशस्य यथार्थ वादित्वं सम्भवती"ति श्र्द्रत्वाभावं निश्चिस्य "श्रुश्रूषामंगीकृतवा"नित्याख्यायिका दर्शनाच । "न श्र्द्रस्याधिकार" इतिसिद्धं । ननूपनयना-सम्भवेपि ब्रह्मोचारणनिरासः कादाचित्कस्सार्वात्रिकावा । न सर्वदासम्भवित । डिम्भकस्योपनयना सम्भवेन ब्रह्माभिव्याहारयेत् । अन्यत्र स्वधानिर्णयादिति स्वधानिर्णयने ब्रह्मोचारणनियात् । तस्मात्कादाचित्क इत्युपदिश्यते । ततोऽनुपनीतस्य श्र्द्रस्य पाकयशादिषु ब्रह्मोचारण निरासस्स्यात् । न ब्रह्मविद्याधिकारनिषेध इत्याशङ्कायामाह ॥

सु ॥ श्रवणाध्ययन प्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शृद्धस्याधिकारः । कस्मात्स्मृतेश्च । स्मृतितो वेदश्रवणस्य तद्ध्ययनस्य तत्प्रयोजनयोरर्थज्ञानानुष्ठान रूपयोर्थयोः प्रतिषेधान्निषधादिर्ह्यश्चः । "अथ वास्यवेद(हा) मुप-श्रण्वतः त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणं " । "उदाहरणं जिह्वाच्छदो" । "धारणे शरीरच्छे(मे) दं" इति श्रुतौ । शृद्धस्य वेदश्रवणेतच्छ्रोत्रेतत्पमादरात् । "अप्रपूर्यदेवाजा तदुच्चारणमात्रतः" । तजिह्वां छेदयेत्तूणं तद्धारण वशात्तदा" । "शरीरभेदनं कुर्याद्विधिरेषोयमुच्यत" इति । स्मृतिरिप श्रूयते । तस्मादुपनयनादि संस्कारिष्ठिष्ठ त्रैवर्णिकानामेव वेदश्रवण वेदाध्ययन वेदार्थानुष्ठान विधिसम्भवात्तेषामेव ब्रह्मविद्यान्धिकारइति राद्धान्तः ॥

^{1.} Another reading is: सोम्यहारोपत्वा नेष्येन सत्यादगाः॥

^{2.} Another reading is: श्रवणाध्यनार्थ प्रतिषेधास्मृतेश्च ॥

^{3.} Another reading is: अथ हास्य वेदमुपश्यवतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम् ॥

नतु विदुर धर्मव्याध प्रभृतीनां ब्रह्मज्ञान दर्शनान्नग्रद्भाणां ब्रह्मविद्याधि-कारनिषधइतिचेन्न । तेषां देवतांशत्वात् । "देवांश सम्भवानान्तु जातिभदं न कारयेत्"। "स्वभाव सिद्धविज्ञानाद्वामदेवादिवत्सदा" । "तत्पुत्र वान्धवादीनां जातिभदे। प्रकल्प्यते " इत्यादौ कारण पुरुषत्वेन निर्गत जातिभद व्यपदेशाद्विदुरादीनामिष श्र्द्रत्व मौपचारिकमेव । तथापि तेषां गुरु समीपे" त्रैवर्णिकैस्सह पुराणितिहास श्रवणाधिकारमात्रमेवेति विधीयते । न प्रत्यक्ष वेदवेदान्तिवद्याधिकारित्वं ॥ प्रासिक्षकादिधकार चिन्तानिवृत्ता । प्रकृतवाक्यार्थ-सन्धानमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ कम्पनाधिकरणम् ॥ १० ॥ सु ॥ कम्पनात् ॥ ३९ ॥

सर्वगतस्य शिवस्य परब्रह्मणस्साधकानुत्रहाय मनुष्यहृदय प्रमितत्वं कठवह्रयुपक्रमणे प्रदर्श ॥ "यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजित निःसतं" । "महद्भयं वज्रमुग्यन्तं य एतिद्भृदुरमृतास्ते भवन्ति" ॥ इति कठवह्री षष्ठाध्याये पाठकवाक्ये पठ्यतेऽस्यविषयः । अत्र जगत्कम्पनहेतुः प्राणोवा अशानिर्वा परमेश्वरोवेति संशयः ॥ "यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजित निःसतिम्"ति वाक्ये निःसतमुत्पन्नं यदिदं जगत्सर्वं प्राणेनिमित्ते श्रूयते ॥ प्राणशब्दस्य प्राणवायौ प्रसिद्धत्वाज्जनदाप्तस्य परमेश्वरस्य विश्वकम्पनहेतुत्वासम्भवात् । "नमस्ते वायो । त्वमेवप्रत्यश्चं ब्रह्मासी"त्यादौ तस्यैव ब्रह्मत्व व्यपदेशाच्च । अत्रप्राणोपासन-स्यैव मोक्षोपदेशो न विरोधः ।

किंच। "अपप्रनर्मृत्यं जयित य एवं वेदे" ति श्रुता वायुविज्ञानस्य मोक्षफलं स्पष्टमुक्तं । अथवा । "महद्भयं वज्रमुखतं यएतद्विदुरमृता(स्ते)भवन्ती"ते वाक्ये महा-भग्रहेतत्वं वज्रस्येव व्यपदेशात् । वायौ पर्जन्यभावेन विवर्तमाने 'विद्युन्मेघवृष्ट्यशनयो जायन्त'' इति श्रवणात् । अश्निहेतु वायु लक्षकत्वं वज्रस्यापियुक्तं । तस्मात्सर्वथात्र परमेश्वर मुख्य लिङ्गादर्शनाज्ञपरमेश्वर एवे।पदिस्यत इति चेदुच्यते ॥ कम्पनात् ॥ अत्र जगत्कम्पनद्देतः परमेश्वर एव । "एज कम्पन" इति धातोः कम्पनार्थत्वादित्यर्थः ॥ "भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादिभश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धाविति पश्चम" इति । यस्य शासनं च ''येन सर्वेवयं निषिद्ध विमुखा विहितेषु प्रवर्तामहे''त्यादौ च पवना-दीनां भयहेतुत्वं परमेश्वरस्यैवापदिश्यते । "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानामि"त्यादौ जगित्रयामकत्वं तस्यैव दर्शनाजगद्भय हेतुत्वं समुचितं । "तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुक-मि"तिश्रवणात् । कल्याणमूर्तेरपि जगच्छासकतया भयहेतुत्वं सर्वोपादानत्वात्तस्य प्राण-शब्द वाच्यत्वं युक्तं । "स एव विष्णुस्सप्राणस्सकालोऽग्निस्सचन्द्रमाः"। "स प्राणस्य प्राणिम''त्यादि श्रुतिशतेषु श्रुयते । किंचोपक्रमोपसंहारमध्यपरामर्शतया परमेश्वर प्रकरण-स्वावगमान्नान्यविषयत्वं । "तदेव शुक्रं तद्भद्धा तदेवाऽमृतमुच्यते । तस्मिन्लोकाश्रिता स्सर्वे तदन्मात्येति कश्चनेत्यु''पक्रमवाक्ये परमेश्वर एवोपदिश्यते । "जगत्सर्वं प्राणएजती''तिच एजयितृत्वमपीदं परमेश्वरस्यैवोपलभ्यते । न वायु मात्रस्य । तथापि श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धं "न प्राणेन नापानेन मर्त्योजीवति"। कश्चन "इतरेणतु जीवन्ति यस्मिन्नेता उपश्रितौ"

^{1.} Another reading is : वज्रमुदातं.

इति । उत्तरत्रापि । "भयादस्याग्निस्तपित भयात्तपित सूर्यः । भयादिन्द्रश्चाग्निश्च मृत्यु-धांवित पञ्चम'' इत्यादिना परमेश्वर धर्म बाहुल्यात्तरप्रकरणिमिति निश्चीयते वज्रशब्दवाच्यत्वं साध्य सकारणत्व सामान्यात्समुचितं परमेश्वरस्येव । "य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती"ति वाक्य-निर्दिष्टामृतफळव्यपदेशोऽपि परमेश्वर विषयत्व मुपिदशित । "ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्त-मेति" ईशं ज्ञात्वा अमृताभवन्ति । "सम्पश्यन्त्रद्धा परमं याति नान्येन हेतुने' त्यादौ शिवज्ञा-नस्येव मोश्चहेतुत्विनिर्देशान्नवायुविज्ञानादमृत्तत्वं किचिदिप विधीयते । तत्रोपसंहारे । "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रादस्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच भव्याच यत्तत्पश्यिति तद्वदे' ति परमेश्वरस्योक्तत्वात् जगत्कम्पनहेतुत्वं नेतरस्येति सिद्धं । दहरपुण्डरीकादि प्रदेश विशेष व्यापकत्वेन प्रतिपाद्यस्य परत्रद्धाणः । व्यापकत्वमुपपादियतुमधिकरणान्तरमाह ॥

॥ ज्योतिराधिकरणम् ॥ ११ ॥ स् ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

छान्दोग्ये पञ्चमाध्याये प्रजापित विद्यायामान्नायते । "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरूपं सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्णद्यते" । "स उत्तमः पुरुष" इति ।
इह ज्योतिरशब्देन प्रसिद्धं सूर्यादिज्योति र्नारायणः परमोविति संशयः । नात्र ज्योतिदशब्देन परमिशवः प्रतिपाद्यः । तस्य तेजःपरत्वेन मुख्यत्वात् । "ज्योतिश्चरणाभिधानादि"त्यत्र चरण हेतुत्वेन ज्योतिरशब्दस्य स्वार्थपरित्याग दर्शनात्तद्वद्रत्र परमेश्वर परत्वं
नोपपद्यते । कुतः । कारणाभावात् । न मुक्तिप्रापिहेतुत्वमिष परमेश्वरस्य सम्भवति ।
"अक्षया एता हृदयस्य नाड्य" इत्यादि "नार्डाखण्डे" अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्कामत्यथैतेरव रिमिमिरूर्ध्व आक्रमते" इत्यादि श्रुतौ प्रभाकरस्येव मुक्तप्राप्यत्व व्यपदेशात् । किंच ।
नारायणस्यापि समुचितं । "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत" इत्यादौ मुक्तप्राप्तपरंज्योतिः पुरुषोत्तम शब्दवाच्यत्वेन निर्देशात् । पुरुषोत्तम शब्दस्य तस्यैव रूढत्वात्।
तस्मात्तयोरेव पुरुषोत्तम शब्दसमानाधिकरण परंज्योतिरशब्दवाच्यत्वं सम्भवतीति
प्राप्ते ब्रूमः ॥

"ज्योतिर्दर्शनात्"। अत्र परंज्योतिर्दिशव एव कस्मात् दर्शनात् । "य आत्मा-पहत पाप्मा" इत्युपकम्य छोचनया परम शिवस्यैव प्रतिपाद्यत्वेनानुत्रत्ति दर्शनात् । अत्र परंज्योति शब्दवाच्यत्वमुत्तमपुरुषत्वं मुक्तप्राप्त्यत्वं च परमेश्वरे न विरोधः । अपहत पाप्मत्वादि धर्मविशिष्ट परमेश्वर एवात्र "सोन्वेष्टव्य" इति प्रतिज्ञानात् । "एतन्त्वेव ते भुयोऽनु व्याख्यास्यामी"त्यनुसन्धानात् "अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रियेष्टृशत" इत्यादौ अशरीरत्वे न ज्योतिस्सम्पत्त्युपदेशात् ।

किंच । उत्तमपुरुष विशेषणात्परमपुरुष एवात्र निर्दिश्यते । ब्रह्मप्रकरणात्र मुक्तप्राप्यत्वं प्रभाकरस्योपपद्यते । "यत्र ब्रह्मसमश्तुत" इति "तथा विद्वान्तामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिन्य"मित्यादावपुनरावृत्ततया मुमुक्ष्णां परमशिवप्राप्ति दर्शनात् । न नारायणस्यापि मुक्तिप्राप्यत्वं सम्भवति । "ईशं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति" । "ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेति" । "तथा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति" इत्यादौ

^{1.} Another reading is: चुबुक पर्यन्त. स्पृशतः.

मुक्तानां परमशिव प्राप्ति दर्शनात् । पुरुषोत्तम शब्दोऽपि परमेश्वरे सम्भवति । पुरुषेभ्यः शारीरेभ्यः परमः उत्कृष्टत्वात् । "ब्रह्मसेऽधिकेवेष्टितं पुरुषोत्तमिमं"ति प्राप्यस्य परमशिवस्य ब्रह्मणः पर्यायत्वेन हस्तकरपाणि शब्दवत्प्रयोग दर्शनात् । "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व-भूतानामि"त्यादौ वेदादि सर्वविद्या नियामकत्व सर्वभूतात्मक पुरुष नियामकत्वादि धर्माणां परमेश्वरस्योपदेशात् । सर्वपुरुषात्मक जीवनियामकत्वेन पुरुषोत्तमः ज्योतिः परिश्व एव । "परात्परतरं ब्रह्म तत्परात्परतो हरिः । यत्परात्परतो ईशस्तन्मे मनिश्चिवसङ्कल्पमस्तु" । "शिवमहैतं चतुर्थ मन्यन्ते स आत्मा सिवज्ञेयः" । "शिवोऽहैतः" । "विश्वाधिको रुहो महर्षि"रित्यादौ पुरुष शब्दवाच्य नारायणादि जीवभ्योऽधिकत्व व्यपदेशात्परमिशव एव पुरुषोत्तम इति राद्धान्तः । पुरुषोत्तम शब्दस्य विष्णावेवरूढिरिति चेत् । हरिवंशे कृष्णं प्रति परमेश्वरवचनं । "यानि नामानि गोविन्द तव लोके महीयते । तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणे"ति वाक्यदर्शनात्पुरुषोत्तम शब्दवाच्यत्वं तस्यैव सिद्धं ॥

॥ अर्थान्तरत्वादि व्यपदेशाधिकरणम् ॥ १२ ॥ सू ॥ आकाशोर्थान्तरत्वादि व्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

छान्दोग्यस्याष्टमाध्याये पठ्यतेऽस्यविषयः । "आकाशोहवै नामरूपयोर्निर्वहिता । ते यदन्तरा तद्वद्वा तदमृतं सआत्मे"ति इह सर्वाधिक्यत्वेनापदिष्ट आकाशो भूताकाशः किं जीव उत परमेश्वरोवेति संशयः । वियत्याकाश शब्दस्य रूढत्वात् अवकाश प्रदातृत्वेन तस्य नामरूप विभागयोग्यत्व सम्भवात् । "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशदेव समुत्यद्यन्त"इत्यादौ जगत्कारणत्वं तस्यैव व्यपदेशात् । तदेवयुक्तं उत जीवोऽपिस्यात् । "अनेन जीवेनात्मना(नु)प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति"विकारजातस्य नामरूप व्याकृतत्वा- चिर्विकारस्य परमेश्वरस्य तदसम्भवात् । तस्य नामरूप व्याकरण दर्शनात् । चिदाकाश रूपत्वाच तस्मात्त्योरेव आकाशशब्दवाच्यत्वं उच्यत इति चेहूमः । आकाशोर्थान्तरत्वादि व्यपदेशात् । अर्थानां पदार्थानामन्तरत्व व्यपदेशात् । अत्र आकाश शब्दवाच्यिशिव एव । कस्मादर्थान्तरत्वादि व्यपदेशात् । अर्थानां पदार्थानामन्तरत्व व्यपदेशात् । अर्थानां पदार्थानामन्तरत्व व्यपदेशात् । अर्थानां पदार्थानामन्तरत्व व्यपदेशात् । आर्वा वामरूपात्मक स्थूल सूक्ष्म चिद्वित्प्रपञ्चान्तरात्म व्यपदेशाविद्यर्थः । आदि शब्देन । "ते यदन्तरा तद्वद्वा तदमृतं सआत्मे"त्यादिना ब्रह्मत्वादि व्यपदेशो द्रष्टव्यः परमेश्वराद्विकास्य भूताकाशादेरात्ममृतत्वादि धर्माणामसम्भवात्प्रकरणविरोधाच ब्रह्मिलक्ष भूयस्त्वाकतर इति सिद्धं ॥

॥ सुषुप्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥ सू ॥ सुषुप्त्युत्कान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादिखनुवर्तते । बृहदारण्यके षष्ठाध्याये दश्यतेऽस्यविषयः । ''योऽयं विज्ञानम्यः प्राणेषु ह्यन्तज्योंतिः(पुरुषः)स्समानस्सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरन्ती''ति । अत्र विज्ञानमयो लिङ्गशरीराविच्छन शारीरः परमेश्वरोवेति संशयः । अत्र जीवएवाभिधीयते । उपक्रमोप-संहारमध्यासपरामशोदिभिजीवस्यैव प्रवृत्तत्वात् । ''योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वि''ति शरीर-कारणात् । ''स वा एष महानजआत्मायोऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वि''त्युपसंहारेपि तदिनरा-करण दर्शनात् । मध्येपि । ''एषोन्तर्हृदय आकाशस्तिसम्बेत(र)''इति हृदयान्तरे व्यवस्थान

व्यपदेशादत्र पूर्वापर मध्यपरामर्शेषु परमेश्वर परत्व विधायक शब्ददर्शनादवस्थात्रयानुगत जीवस्यैव विद्यमानात्सएवाऽत्र प्रतिपाद्यत इति चेदुच्यते । "कतम आत्मा । योऽयं विज्ञानमय" इति श्रुतो श्रमरकीटवन्मुक्तजीवस्य शिवात्मकत्वान्मुक्तजीवः प्रतिपाद्यते न तु वद्धजीवः । कुतः । सुषुप्यवस्थायां उत्कान्त्यावस्थायात्र जीवब्रह्मभेदस्य भेदेन द्विवारं प्रतिपादितत्वादित्यर्थः । "सुषुप्तौ तावद्यंपुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्च न वेदनान्तरिम"ति जीवपृथक्तेन प्रज्ञानशब्देन परमशिवो निर्दिश्यते ॥

नन्वत्र जीवः पुरुषो भवति तस्य शरीर बाह्याभ्यन्तर विज्ञानत्व संभवात् । शरीराधिपतित्वात् उपक्रमोपसंहारादि पिंड्वधिलिङ्गेस्तद्धर्मदर्शनाच । जीव एवात्र प्रज्ञान शब्दवाच्य इति चेत्र । प्रज्ञान शब्देनात्र परिशव एवात्र प्रतिपाद्यते । "य एपोऽन्तर्हृदय आकाश
स्तिस्म् शेते सर्वस्य वशी सर्वस्थेशानस्सर्वाधिपति"रिखादि श्रुतिनिर्दिष्ट सर्वज्ञत्व सर्वेश्वरत्वादि धर्माणां अन्यत्रासम्भवात् । तथोत्कान्तो वस्ययं शारीर आत्मा प्रज्ञेनात्मनान्वारूढ
उत्सर्जन्यतीति शरीराद्यतिरिक्तत्या परमेश्वर उपिदशति । तत्रापिक्रमेतावद्योयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति शारीरधर्माणां नोपदेशात् । किंच । शारीरधर्माणामन् त्य तस्य श्रमरकीटावचिछवेक्मावत्वं निर्दिशति तथोपसंहारेऽपि"सवा एव महानज आत्मायोऽयं विज्ञानमयः प्राणेबिवति" परमेश्वर एवात्र अजस्तादि धर्मनिर्दिष्टः । ततो मध्ये । "यदत ऊर्ध्वं मोक्षाये
ब्रूही"ति पदेपदे प्रश्नः । "अनन्वागत स्तेन भवत्यसङ्गोद्ययं पुरुष" इति पुनः पुनः प्रतिवचनं च । वाक्यभेदस्याऽभेदपरत्वं ज्ञापयित । "अनन्वागतं पुण्येना(न)वागतं पापेनतीणों
हि तदा सर्वान् लोकान् (शोकान्) हृदयस्य भवती"ति शरीरेन्द्रियादि विलक्षणपरमेश्वर
प्रतिपादनपरत्व व्यपदेशाज्ञशारीरपरत्विति सिद्धं ॥ परमेश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह ॥

स् ॥ पत्यादि शब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्रासम्पत्परिरूप प्रृतिपादनमेवैतत् । तते।ऽस्मिन्सन्दर्भे परमेश्वर प्रतिपादकाः पत्यादयशब्दा दृश्यन्ते । "सर्वस्य (वशी)एष सर्वे(स्थे)शानस्सर्वाधिपतिः" । "स न साधुना कर्मणाभूयाचो एवा साधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेषभूतपाल " इत्यादिक-मुत्तरं श्रूयते । "ब्रह्माऽधिपति ब्रह्मणोधिपति ब्रह्मा शिवोमे अस्तु सदाशिवों । नमो हिरण्य-बाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यस्पाय हिरण्यपत्येविकापत्य उमापत्ये पशुपत्ये नमो नमः" । "पश्र्नां पत्ये वृक्षाणां पत्ये जगतां पत्ये" इत्यादि श्रुतिशतेष्विप सर्वाधिपतित्वं परमेश्वरस्येव प्रसिद्धं । एवं सर्वेश्वरत्वादि जातीय्यकाः धर्माः न कुत्रापि जीवस्याद्दष्टत्वात् अत्र परमशिव एव प्रतिपाद्यत" इति राध्दान्तः ॥

इति श्रीमयतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्यकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैत सिद्धान्तस्थापक वैय्यासिक ब्रह्ममीमांसा सूत्रार्थ प्रकाशके श्रिकरभाष्ये समन्वयाभिधानस्य प्रथमाध्यायस्य त्रयोदशाधिकरणाविच्छित्र द्युभ्वादि त्रि-चत्वारिशत्सूत्रात्मक तृतीयः पादः

॥ अथ श्रीकरभाष्ये प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः पारंभः॥

शास्त्रारम्भे मुमुक्षूणां पुनरावृत्ति रहित फल सिद्धर्थं ब्रह्मजिज्ञासामुपादिश्य तद्रह्मणो निर्विशेषत्व निराकरणपूर्वक सर्वज्ञत्वादि प्रसाधनार्थं ''लक्षणप्रमाणाधीना हि वस्तुसिद्धिं''रिति न्यायेन वस्तुसिद्धर्थं जगज्जनमादि लक्षणं शास्त्रप्रमाणकत्वं उक्त्वा परस्पर विरुद्धस्त्रभावभेदा- ऽभेद श्रुतीनामविरोधतया चतुर्थसूत्रे ब्रह्मणि समन्वयं प्रदर्शियत्वा उक्त ब्रह्मलक्षणस्य प्रधाने अतिब्याप्तिमाशङ्कय ''ईश्वतेनीशब्दिमे''त्यारभ्य ''गतिसामान्या''दित्यन्तं अशब्दत्वेन प्रधान जगत्कारणत्वं प्रथमपादे वेदान्त वाक्यैः प्रपश्चितं । द्वितीय तृतीय पादयारस्पष्ट ब्रह्मलिङ्गानामुपासनद्वारा ब्रह्मणि समन्वयमुपपाद्य । क्रचिच्छाखासु प्रधान जगत्कारणत्व प्रतिपादक शब्दानां दृष्टत्वादशब्दत्वं कथं तस्योपपद्यत इत्याशंकायां चतुर्थपादोह्यारभ्यते ॥

॥ अनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

स् ॥ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक विन्यस्त गृहीतेर्दर्शयतिच ॥ १ ॥

कठवल्लीषु तृतीय वल्लयामुपदिश्यतेऽस्यविषयः । "इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्व परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः । महतः परमञ्यक्तमन्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्नपरं किञ्चित्साकाष्ठा सा परागति"रिति ॥ इह महत्परत्वेनापिदश्यमानमञ्यक्त शब्द निर्दिष्टं साक्क्यप्रधान मुत शारीरोवेति सन्देहः । पूर्वापर वाक्यसन्दर्भेण प्रधानमेवात्र प्रतिज्ञायन्ते । साङ्क्यशास्त्रे महद्व्यक्तपुरुषशब्दानां तत्त्वत्रये प्रसिद्धत्वात्तेषामेवाऽत्र प्रत्याभ-ज्ञानात् ॥ न अशब्दत्वं तस्योपपन्नं । अव्यक्त प्रकृति प्रधान मायादि शब्दानां प्रात्यक्षिक-वेदे दर्शनाच । " ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय"इति नियमाभावात् । कापिलस्मृत्यादिषु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं श्रुतिस्मृतिन्याय सिद्धत्वात्तदेवात्र प्रतिपाद्यत इति चेद्धक्ष्यामः ॥ अनुमानिकमप्येकेषामिति चेन । शरीरूपक विन्यस्तगृहीते र्द्शयति च । आनुमानिक-मित्यनुमानगम्यत्वातप्रधानं । तदप्येकेषां शाखिनां प्रासिद्धं अन्यक्तशब्देन प्रत्यक्षं प्रतिपाद्यते। इत्यशब्दत्वमसिद्धमिति चेन्न । शरीरस्य पूर्ववाक्ये रथरूपेण विनयस्त प्रतिपादितस्य अत्र वाक्ये अव्यक्तराब्देन गृहीते प्रहणात् ॥ नन्वव्यक्त राब्दस्य कथं रारीरपरत्वमित्यत आह । दर्शयति चेत् । पूर्वोक्त वाक्यसन्दर्भः । पर्यालोच्यमानः । औचित्येन अव्यक्तराब्देन शरीर ग्रहणं दर्शयति । " आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमवतु" । "बुद्धिंच सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेवच"। " इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषुगाचरान् "। "आत्मेन्द्रिय मनो युक्तं भोक्ते-त्याहर्मनीषिण "इत्युपकम्य । "सोऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद"मिति श्रावयित्वा किं तिद्विष्णोः परिमित्याकाङ्क्षयाम् "इन्द्रियेभ्यः पराद्यर्था" इत्यारभ्य । 'साकाष्टा सापरागित' रित्यन्तेन प्रकृतेन्द्रियेभ्यः परां गतिं दर्शयति ।

अत्र पूर्वप्रकृतानामिन्दियार्थमनाबुद्धानामिस्निन्वाक्ये खराब्देरेवापादानं । पूर्वत्रात्म-शब्देनोपदिष्टमुत्तरत्र पुरुषशब्देन उत्तरवाक्ये महच्छब्देनोक्ता बुद्धिः । पूर्ववाक्ये बुद्धिशब्दे नैव संगृहीता । बुद्धि र्द्विविधा हिरण्यगर्भ बुद्धिरस्मदादि बुद्धिश्च । ''यो ब्रह्माणं विद्धाति पूर्वं यो वे वेदांश्व प्रहिणोति तस्मै"। "तं हि देवमात्मयुद्धि प्रकाशं मुमुश्चें शरणमहं प्रपये"। इति श्रुतिदर्शनात्। प्रथमोत्पन्नहिरण्यगर्भवुद्धिरस्मदादि बुद्धीनां परा। तस्मादस्याः महत्वं। पूर्ववन्नद्वयमेकीकृत्य निर्दिष्टं। इहापृथक्त्वमिति विवेकः। पूर्वत्र शरीरपद मुत्तरत्र अव्यक्तपदं तथोः परिशेषादेकार्थत्व मित्यवगन्तव्यं शरीरमिति। "तिहिष्णोः परमं पदिमि"त्यत्र पश्चम्यर्थ एव निश्चीयते तथा ब्रह्मगीतासु। "पदं यत्परमं विष्णोः तदेवा-ऽखिलदेहिनां"। "कृते साम्यं महादेवं किं भवेत्परमं पद"मितिदर्शनात्। "वेदार्थो यं स्वयं शात्वा तत्राज्ञानं प्रचक्षते"। इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपवृंहणात्। वेदित्वयं प्रयत्नेन सूरिभिर्मोक्षकांक्षिभि"रिति स्मृतौ। उपवृंहणादि पुरस्कोरणैव वेदार्थ विज्ञान व्यपदेशात्। नेतरोऽत्र प्रतिपादः॥

किंच । "एष सर्वेषु भृतेषु गृहोऽत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वम्यया बुद्धा सूक्ष्मया सूक्ष्मदार्शिभे"रिति वाक्ये । नारायणात्परस्य शिवस्य दुरवगाहित्वमुपिद्द्य तदुपलब्ध्यर्थ योगमुपन्यस्यित । "यच्छे द्वाङ्मनिस प्राज्ञस्तव्यच्छेज्ज्ञान आत्मिनि " । "ज्ञानमात्मिनि महिति नियच्छेत्तव्यच्छेच्छान्तआत्मनी"त्येतदुपिद्द्यते । "वाचं मनिस संयच्छे द्वागादि वाह्येन्द्रियव्यापारं परित्यज्य मनोमात्रेणावितष्टेत्" । मनोविषय(वि)कल्पनाभिमुखं विकल्प दोष वर्जनेन । ज्ञानशब्दोङ्कृतदुद्धौ अध्यवसाय स्वभावायां धारयेत् । तामिष बुद्धि महत्यात्मिनि भोक्तिर अम्यायां वा बुद्धौ स्थ्मता पादनेन नियच्छेत् । महान्तंचात्मानं शान्त आत्मिनि प्रकरणवित परिस्मिनपुरुषे शिवापरपर्याये । परस्यां काष्टायां प्रतिष्टापयिति । तस्मादुपक्रमोपसंहारमध्य परामर्शेन साङ्क्ष्य प्रकाशस्य निरवकाशत्वात्परमिशव एव सर्वोपास्यत्वेन विधीयत इति राद्धान्तः ॥

ननु स्थूल शरीरस्य व्यक्तशब्दार्हस्य कथमव्यक्तशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्कायामाह् ॥ सू ॥ सृक्ष्मं तद्रहेत्वात् ॥ २ ॥

तु शब्देन शङ्कानिरासः । दर्शयतीत्यनुषङ्गः स्थूलशरीरारम्भकं भूतानां सूक्ष्मकारणं अव्यक्तशब्देन दर्शयति । कुतस्तद्रईत्वात् अव्यक्त शब्दाईत्वात् । ''गोभिः श्रीणित सत्सर"मितिवत् प्रकृतिशब्देन विकृत्यभिधानं युक्तं । परमश्वरपरत्वे हेत्वन्तरं दर्शयति ॥

सू ॥ तद्धीनत्वात्तद्धेवत् ॥ ३ ॥

जगत्सक्ष्मावस्थायामेव साङ्ख्यैः प्रधानत्वाङ्गीकारे नैषदोषः । कुतस्तद्धीनत्वात् । ईश्वराधीनत्वात् । ''खतन्त्वमन्यक्तं जगत्कारण''मिति मतसिद्धान्ते ईश्वराधिष्ठितं माया-विद्यादि शब्दवाच्यं कारणमित्यत्यन्त भेदात् ॥

नतु सूक्ष्म प्रपञ्चमनभिव्यक्त नामरूपबीजं प्रागवस्थायामव्यक्त शब्दयेग्यत्व सुप-पद्येत । तदात्मनाच देहस्याव्यक्त शब्दयेग्यत्वमवमम्येत । ति साङ्ख्यवाद एवोपिद्श्येत । सूक्ष्म चिंदिचिदात्मकस्य प्रपञ्चस्येव प्रागवस्था प्रकृतित्वेन विधीयत इति चेदुच्यते । परमेश्वर-शक्तित्या जडप्रधानस्य जगत्कारणत्वं वक्तुं शक्यं । प्रधानाधिष्ठान परमेश्वरादेव जगदुत्पत्ते स्सम्भवादव्यक्त शब्दवय्यर्थ्यमित्याशङ्क्षयोक्तमर्थवदिति प्रयोजनवदित्युपदिश्यते । ईश्वरस्य सहकारि रूपमव्यक्तमावश्यकं । "मायांतु प्रकृतिं विन्द्यानमायिनं तु महेश्वरं । तस्यावयव

^{1,} Another reading is: सूक्ष्मं (तु) तदहत्वात्. 2. तदधीनत्वादर्थवत्.

भूतोत्थं व्याप्तं सर्वमिदं जगत् " इत्यादि श्रुतिशतेषु मायायाः परमेश्वराधीनत्वं श्रूयते । माया प्रतिपादित जगज्जनमादि कारणत्वं वशीकृत मायिक परमेश्वराधीनमेव । ''वायव्यं ध श्वेतमालभेत भूतिकाम''इत्यत्र यथा विद्युद्देशवर्तिनां वायव्यादीनां शब्दानां विधिना सम्बन्धो नैवं। "वायुर्वेक्षेपिष्ठा देवता वायुमेव खेन भागधेयेनोपधावति। स एवैनं भूतिं गमयति"। इत्येतेषामर्थवाद विशिष्टानां वाक्यानां न मुख्य प्रामाण्यं । "वायवी आलभेत क्षेपिष्टा-देवता आलभेत " इत्यादि वायुखभावस्तुतित्वेनावान्तरवाक्य समन्वयवत् । मायाजग-त्कारणत्व वाक्यानां तद्वत् स्तुति परत्वं । तद्धिष्टान परमेश्वर बोधकत्वमविरोधं । न चैव-मन्यक्तराब्दस्याविद्यापरत्वे । तद्विकारतंयन्द्रियादीनामिव तच्छब्देनोपादान सम्भवा त्कथं शारीरस्येव ग्रहणमिति वाच्यं। तेषां खशब्दैरेवापादानात्परिशेषस्तत्सिद्धेः। सूत्रद्वयस्यापर-व्याख्या " शरीरं द्विविधं ज्ञेयं स्थूलं स्क्ष्मं च" पूर्ववाक्ये द्वयमीप शरीरप्रहणेऽनुगृहीतं । उत्तरास्मिन् सक्ष्ममेव अव्यक्त शब्देनोक्तं । तद्दित्वात् । तचावस्यमभ्युपेयं । सकलजीवाश्रय महासुषुप्तयात्मकमव्यक्तं । "केचिदाकाश इति केचिन्मायेति केचिदक्षर्"मिति वदन्ति । "एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च"ति श्रुतावाकाश इति "सायांतु प्रकृतिं विन्यान्मायिनं तु महेश्वर''मिति मन्त्रे मायेति । "अक्षरात्परत" इति श्रुतावक्षर इति निर्दिष्टं । तदेव "महतः परमञ्यक्तमि"त्युच्यते । तत्स्थूलशरीरत्वेन पूर्वत्राभिधीयते । सूक्ष्मत्वेन इदानी मुपदिश्यते ॥

"तदनन्तर' प्रातिपत्तारं हि सम्परिष्वक्त" इति तदुभयमि शरीरमिवशेषात् । पूर्वत्र रथत्वेन वर्णित मत्रतु सूक्ष्ममन्यक्तशब्देन व्याचक्षते । सूक्ष्मशरिस्य अव्यक्तशब्दाईत्वेन तदधीनत्वेन च जीवनिष्ठबन्धमोक्ष कारणत्वं तस्योपिद्दयते । तस्माज्जीवाधिकत्वं परमिशिवस्य निर्दिष्टं । "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेशः । एषामीशे पशुपितः" । "अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानां" । "अस्मान्मायी स्रजते विश्वमेतत्" । "नाऽन्ये ब्रह्मणि वेदितव्ये"। "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ"। "विद्याऽविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः" । "क्षरात्मना विशते देव एकः" इत्यादौ तथा श्रूयते । तस्मात्परमेश्वरप्रकरणिमिति सिद्धं ॥

पुनेईत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ ज्ञेयत्वावचनाच ॥ ४ ॥

किंच। सांख्यैः प्रकृति पुरुष विवेकान्मोक्षमङ्गीकृत्य। प्रकृतिरिप तदर्धं शेयेत्युक्तं। न च तादृश प्रज्ञानोपयुक्तं किञ्चिद्रशोक्तं। अव्यक्तमात्मशब्दश्रवणात्। तस्माद्पि नाऽव्यक्तं प्रधानं वदतीति चेन्न। प्रात्यक्षिक प्रकरणात्। नतु श्रेयत्वावचनादित्यसङ्गतं। अव्यक्तशब्दाच्यस्यैवोत्तरत्र श्रेयत्वावचनात्। "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसंनित्यमगन्धव-चयत्"। "अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्यतं मृत्युमुखात्प्रमुच्यतं"इति। इहतु इच्छादि रिहत प्रधानं महत्परं कापिलशास्त्रे निर्णातं। तदेव निचाय्यत्वेन व्यपदिश्यते। अतःप्रधानमेव अव्यक्तमितिचेदुच्यते। "पुरुषान्नपरं किञ्चित्" इति श्रुतौ सर्वाधिक्यत्वेनात्र परमश्वर एव व्यपदेशान्निचाय्यत्वं नेतरस्योपदिश्यते॥

परमेश्वरपक्षे पुनर्हेत्वन्तरं दर्शयति ॥

^{1.} Another reading is: "तदन्तर प्रतिपत्तौ रहित संपरिष्वक्तः"

सू ॥ वदतीतिचेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

"अजामेकां लोहित शुक्ककृष्णा"भित्यादौ गुणत्रयात्मक प्रधानस्य औपचारिकत्वेन जगत्कारणत्व श्रवणात् । अत्र निचाय्यत्वेन प्रधानमेवोपदिश्यत इति चेन्न । पाज्ञोह्यत्र परमे-श्वरः । निचाय्यस्वेन निर्णीय तस्मात्प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणिमहोपसंहाराभ्यां <mark>दश्यते । ''अंग्रुष्टमात्रः पुरुषे। मध्य आत्मनि तिष्ठति''। ''ईशानो भूतभव्यस्ये''ति ।</mark> "अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः" । ईशानो भृतभव्यस्येति च । हृदयावच्छित्रस्य पुरुषस्य देवतान्यत्व भ्रान्ति वारणाय परमशिवासाधारणेशानशब्दमुपदिइय । ''पुरुषान्नपरं किञ्चित्साकाष्ट्रा सापरागति"रिति तस्यैव सर्वाधिकत्व व्यपदेशात् । "एष सर्वेषु भूतेषु गृढो <mark>ऽत्मान प्रकाशत''इति । तस्य दगाद्यविषयत्वात्मत्व निर्देशात् । ''यच्छेद्वाङमनसि प्राज्ञ''</mark> इलाजनादर्थलाभवत्ताद्विज्ञानाय योगोपदेशात् । ''मृत्युमुखात्प्रमुच्यत'' इति । तद्विदुषां मृत्यु-मोचनफल श्रवणाचैदं परमशिव प्रकरणमिति सिद्धं ॥

कापिलशास्त्रेऽपि न केवल प्रधान विज्ञानेन निर्वाण व्यपदेशः जडाऽजडप्रकृतिपुरुष-विज्ञानेन तद्दर्शनात् । नेदं परमात्म प्रकरणिमति चेन्न । इह चेतनाऽचेतनात्मक विज्ञानादेव मृत्युमुखमोचकत्व निर्देशात् । "तमवं विदित्वाऽति मृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यते-Sयनाय"। "सम्पर्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेत्रनेत्या''दि सर्वोपनिषत्स शब्दादि धर्मवत्त्वं प्राज्ञस्य शिवस्यैव विवक्षितत्वात् । अतेाह्मत्र ज्ञेयत्वमव्यक्त शब्दवाच्यत्वं च प्रधानस्य वक्तुं शक्यमिति सिद्धम् ॥

हेत्वन्तरम्पादेशति ॥

स् ॥ त्रयाणामेव चैवसुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

अत्रापि न प्रधानस्य अव्यक्त शब्दवाच्यत्वं । ज्ञेयत्वं च भवति । यतस्त्रयाणामप्रि-शरीर परमेश्वराणामेवात्र कठवळीषु वरदातृत्व प्राभावादव्यक्तत्वेनोपन्यासः प्रश्नश्च तत्परत्वेन गीयते । न प्रधानादेः । तत्र ''तावत्सत्वमिं स्वर्गमध्येषि मृत्यो प्रबृहि'' । ''तं श्रद्ध-धानाय मह्यमि" त्यिम विषयः प्रश्नः । "येयं प्रेते विचिकित्सामनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके" । " एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीय" इति जीव विषयः । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताश्च भव्याश्चयत्तत्पर्यसि तद्वदेति परमे-श्वर विषयः । प्रत्युत्तरमपि । लोकादिमिम तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वायथावा" इला-मिविषयं । " हंतत इदं वक्ष्यामि गुद्यं ब्रह्मसनातनं । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम" । "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येतु(ऽनु)संयन्ति यथाकर्म यथाश्रुत'' मिति जीव विषयं । "नजायते म्रियतेवा विपिश्चिदि" त्यादौ परमेश्वर विषयं दृष्टं। न ह्येवं प्रधानस्य प्रश्नोत्तरे दर्यते । नन्वपृष्टत्वात्तस्यनोपन्यास¹ इति चेदुच्यते । '' योयमात्म-विषयप्रश्ला योयंप्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ती''ति । किं ''सएवायमन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मा' दिति पुनर्नुकृष्यते । ''किंवाततोऽन्योऽयमपूर्वः । प्रश्न ''उत्थाप्यत'' इति ॥

Another reading is: नन्वपृष्ठत्वाचानुपन्यसनीयत्व. 1.

Another reading is: येयं प्रेते.

उत तस्मादेषोऽयं प्रश्नः । "भूयोरानुगृह्यत" इति यदुपिद्दियेत परमेश्वर विषय
प्रश्नद्वययोरभेदत्व सम्भवात् । नतद्वैश्वानरात्मविषय प्रश्नद्वयमेवात्र वक्तुं शक्यं "त्रयाणां
प्रश्नोपन्यासादेवं तथान्याऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत" इति व्याचक्षेत । अतो यथैव वरदातृत्वातिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः । तद्वत्प्रश्न प्रतिवचनभाविपि प्राधानोपन्यासोपवत्तावदोष
इति चेद्वूमः । वाक्यारम्भक प्रभावादत्व वरप्रदानभेदेन किंचित्प्रश्नं कल्पयामः । वरप्रदानोपक्रमादत्र मृत्यु नचिकेतस्संवादात्मक वाक्य प्रश्नतिः । कठवल्लीनामासमाप्ते दश्चते । "मृत्युः
किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन् वरान् ददौ । नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण
पितुस्सोमनस्यं वत्रे । द्वितीयेनाऽप्ति विद्यां तृतीयेनात्मित्रद्यां ये यं प्रेत" इति । "वरेष्वयं
तृतीय" इत्यात्मविद्योपन्यासादत्र यद्यन्यत्र धर्मादित्यपूर्वोयमन्यः प्रश्न उत्थाप्येत । तस्माद्वरदातृत्व भेदेनापि प्रश्नकल्पनोपन्यासमसंभाव्यं ॥

नन्वपूर्वोयं प्रश्नः । द्रष्टव्य व्यतिरेकाद्वकतुं शक्यं प्रागेव तु जीव विषयः प्रश्नः । "ये यं प्रेते मनुष्येऽस्ती"त्येक "नायमस्ती"ति चैके एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं पराणामेष परस्मृत्य इति । संशयदर्शनात् शारीरस्य धर्मादिगोचरत्वात् । नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमुपयुक्तं । प्राश्नसतु धर्मातिरिक्तत्वा दन्यत्रधर्मादि प्रश्नमभिहितं । प्रश्नभासा च सादश्यत्वे दश्यते । पूर्वस्य भावत्वाभावत्व परत्वादुत्तरस्य च धर्मातिरिक्त वस्तुपरत्वात् । अतः विज्ञातृत्वाभावात् प्रश्नभदो न पूर्वोत्तर सम्बन्ध इति चेज्ञ । बद्धदशायां जीवब्रह्मणोभेदेपि मुक्तदशायां अमरकीटकव देकत्वापदेशात् प्रष्टव्य भदात्प्रश्नभदो द्रष्टव्यः । अत्राप्यन्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रत्युत्तरं । "नजायते म्नियते वा विपश्चिदि"त्युत्पत्ति प्रळय प्रतिषेधन प्रोच्यमानं जीव शिवयोरभेदमुपदिशति । तथा "स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्चिति । महन्तं विभुरा(मा)त्मानं मत्वा धीरा न शोचिति" । जायत्स्वप्न प्रपञ्चानुभूतस्य जीवस्य परमेश्वरानन्यभावमुपदिशति । "प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद" इति वेदान्तसिध्दान्तः ॥

तथात्तरे। ""यथे वेह तदमुत्र यदमुत्र तदिन्वह मृत्योस्समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पर्यती" ति मुक्तजीव प्राज्ञयोद्देष्टैक्यत्वमुपिद्शति । तथा शारीर विषयक भावाऽभावत्व प्रश्नात्परमन्यं "निचकेतो वृणीष्वे" त्युपक्रम्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोपि निचकेता यदा नचचाल । तदैनं मृत्युरभ्युदय निश्रयस फलविभाग प्रदर्शनेन ज्ञानाऽज्ञान विभाग सन्दर्शनेन च विद्याभीष्सितं (नं) नचिकेतसं मन्ये । "न त्वाकामा बहवोऽलोलुपन्त" इति प्रश्नश्च प्रश्नमिप तदीयंप्रशंसयि (किद्मु)वाच । "तं दुर्दर्श गृहमनुप्रविष्टं गुहा हितं गहरेष्टं पुराणं " "अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती" त्यापि शारीर प्रधानयोम्पिक दशायामभेद । इति व्याचक्षते । नचास्यामुपनिषदि प्रधानस्य प्रश्नोत्तरेस्त इति प्रधानमव्यक्तं ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

^{1.} Another reading is : यदेवेह तद्मुत्र यद्मुत्रतद्निवह.

^{2.} Another reading is : प्रश्नस्यानन्तरं अन्यं वरं.

सू ॥ महद्रच्च ॥ ७ ॥

यथामहच्छव्दस्य वेदे सर्वत्र "बुद्धेरात्मा महान् परः" । "महान्तं विभुमा(रा)त्मानं वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं" । इत्यादौ श्रुतौ वेदेमहच्छव्दौ बुद्धारुयिहतीयतत्त्ववादिनाङ्गीकियते सांरुयैस्तदा वैदिकाव्यक्तशब्दौविना प्रकृतप्रधानवादी तस्मात्प्रकृत शरीरपरमेवाऽव्यक्तपरिमस्य शब्दत्वं प्रधानस्येति सिद्धं ॥

नन्वन्यत्र प्रधानस्य जगत्कारणत्वे।पदेशात् प्रकृत प्रकरण रहितस्य तस्य त्रिविध<mark>त्वातु-</mark> गतत्वादत्रापि प्रस्तावमस्तीत्याशङ्कायां अधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥ सु ॥ चमसवद्विशेषात् ॥ ८ ॥

भूयोपि कापिळवादी प्रकृतेरशब्दत्वं न सम्भवतीत्याह । छुतः मन्त्रवर्णात् । ''अजा-मेकां लेहितशुक्ककृष्णां बह्वीःप्रजास्स्रज्यमाना' स्तरूपाः । ''अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहा-त्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः'' । इति श्वेताश्वतरोपिनषदि श्रूयते । किमजाशब्देन प्रधानमुप-दिश्यते । उत्ततेजोभिन्नात्मिका छान्दोग्यसिद्धा अवान्तरप्रकृतिरथवा चिच्छिक्तिवेति सन्दिह्यते इह न जायत इत्यजा सांख्य सिद्धप्रकृतिरेव सत्त्वर्जस्तमे।गुणात्मिकत्वेन लेहितशुक्रकृष्णा च भवति एतद्गणसाम्यावस्था प्रकृतिरेवान्नोपदिश्यते ॥

ननु अजाशब्दस्य च्छागे मुख्यस्वात्तत्परत्वं किन्नस्यादिति चेन । विद्याप्रकरणात् । "बह्वीं प्रजां जनयन्ती"त्यादि बहुप्रजाजनकत्वं लेहित चुक्रकृष्णवर्णात्मकत्वं च तस्या-सम्भवात् । उत । "अजोह्यको जुषमाणोऽनुशेते । जहात्येनां भुक्तभोगमजोऽन्य" इत्यत्र बद्धजीवस्य जनन मरणप्रवाह संसार भोगविशिष्टेन सुख दुःखानुभूतित्वं तदितिरिक्तस्य मुक्तजीवस्य कृतभोग विवेकेन मायापाशनिष्टत्तिं च दशनात् । जीवाऽतिरिक्त व्यपदेशादजा-प्रधानमेवान्नोपपद्यते । तस्मान्नाशब्दं प्रधानं अतो प्रधानजगत्कारणत्वं श्रुतिसिद्धत्वेन कापिलं वैदिकमिति प्राप्ते द्रूमः । न प्रधानसापेक्षत्वे न प्रतिपत्तिरस्ति कस्मादविशेषात् । न जायत इत्यजेत्यत्रापि योजयितुं शक्यं । लोहितत्व।दिकं रूपत्वेकार्थसमवेतं । येन केन चित्कत्यनेन सर्वेष्वप्यजात्वादि संग्रहणोपपत्तेः । कापिलवाद एवान्नोपदिश्यत इति विशेषणा वधारण हेत्वाभावाच । चमसवत् । यथा "ह्यांग्विलक्ष्यमस ऊर्ध्वयुप्न" इत्यस्मिन् मन्नेऽयं चमस इति ज्ञातुं न शक्यते । यथा कथंचिद्वाग्विलक्ष्यमस ऊर्ध्वयुप्न" इत्यस्मिन् मन्नेऽयं चमस इति ज्ञातुं न शक्यते । यथा कथंचिद्वाग्विलक्ष्यमस ऊर्ध्वयुप्न" इति वाक्यशेषाच्छिरश्वमस निर्णय इह कथमत आह ॥

सू ॥ ज्योतिरूपक्रमात्तथाह्यधीयतऐके ॥ ९॥

''यदाग्नेर्लोहितं रूपिम''त्यादिश्चते ज्योतिरुपक्रमात् तेजोभिन्नात्मिकावान्तरप्रकृति-रजाराब्देन प्रतिपाद्यते एकेशाखिनः यथा लोहितशुक्ककृष्णत्वं तेजोपि नानाभिधीयते । अजा-शब्दस्य जन्मरहित वस्तुवाचकत्वात् परमशिव वाचकत्वं युक्तं । हिशब्दोऽवधारणार्थः ॥

ननु ज्योतिर्वाक्योपक्रमे प्रकृतिः खेदजादि चतुर्विध भूतप्रामात्मिकेयं इह अजाशब्द-

^{1.} Another reading is : सुज्यमानां सहपा:.

^{2.} Another reading is: "ज्योतिरुपक्रमातु तथा ह्यधीयत एके"

त्वेन विविक्षिता । तस्माद्धणित्रतयात्मिकेयमत्र जगत्कारणत्वेन प्रतिपत्तव्येति चेन । न कापिल त्रैगुण्यात्मिक प्रकृते जगत्कारणत्वं । ''यदमे(लों)रोहितं रूपं तेजसस्तद्र्पं यच्छुकं तद्पां यत्कृष्णं तदन्नस्य''इति सर्ववेदान्तप्रस्ययन्यायाच्छाखान्तर प्रसिद्ध लेहितादि प्रस्यभिन्न्नानात् तेजोभिन्नानामेवाऽत्र प्रहणं । लोहितादि शब्दसाम्याद्रोहितादीनां च शब्दानां रूपविशेषेषु रूढत्वात् भक्तत्वाच त्रिगुणपरत्वस्य सन्दिग्धाभावेन च ''सन्दिग्धस्य निगमनन्याया'' दिवज्ञायन्ते । अस्मिनेव प्रकरणे ''ब्रह्मवादिनोवदान्ति किं कारणं ब्रह्मे''त्युपकम्य । ''ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैनिंगूडामि''ति वाक्योपकमे । परम शिवशिक्तम्यायाः जगजनकत्वमवगम्यते । वाक्यशेषिप । ''मायां तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनन्तु महेश्वर''मिति । ''यो योनिं योनिमधितिष्ठस्थेकः'' इति च । तस्या एवावगमात् नकदाचिदिप स्वातन्त्रयं परमाशिव कारुणिकेयमजा प्रकृतिरूच्यते । सैव महेश्वर शक्तिर्व्याकृतनामरूपा नामरूपयोरजामात्रेण प्रागवस्था निर्णीयत इत्युपदिश्यते । अतोपि विकार विषयोन्दियेण त्रिविधरूपेण त्रिविधात्मकत्वमुक्तं ॥

कथं भूयस्तेजोतिरिक्तानां त्रिविधरूपेण रूपत्रयात्मका अजेति वक्तुं शक्यते । तथापि परमेश्वरानुमाहिकाया एव तैत्तिरीयकेपि खातन्त्रयमाम्नायते । ''अणोरणीयान्महतो मही-यानि''त्युपक्रम्य ''सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मादि''त्यादिना जगत्कारणत्वं परमेश्वरस्य प्रसाध्य तज्जन्यत्वेन तदात्मकत्वोपदेशकाले ''अजामेका''मिति निर्दिशति । ततःपूर्वापरपर्यालोचनया । तेजोभिन्नात्मिका कार्यप्रकृतेः कारणत्वं परमेश्वरानुम्रहेणेति विधीयते । तस्मान्मस्वतन्त्र सिद्धिति कापिलवादो युक्तः । नतु तेजो भिन्नानामुत्पत्तिश्रवणायोगरूढे यदसम्भवात्कथमजा शब्देनेत्यत आह ॥

सू ॥ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवद विरोधः ॥ १० ॥

चशब्दश्रोद्य निरासे। नाजाशब्दानुपपत्तिः। कुतः कल्पनोपदेशात्। तेजोभिन्नात्मिकाया अजात्वं कल्प्यते। यथा लोके प्रसिद्धामजां भुक्तभोगामजस्त्यजति। अन्यस्तामनुवर्तते। एवं त्यागभागयोः कार्यकरणसङ्घाताद्युपादान भूतायास्तेजोभिन्नात्मिकायाः प्रकृतेस्साम्य प्रतिपत्त्यर्थं मध्यादिवत्। ''यथा असौ वा आदित्यो वा देवमधुवाचं धेनुमुपासीते''त्यादावादित्यादे-र्मध्वादि कल्पना तद्वद्जात्व कल्पनायामविरोधः। नन्वत्र स्वातन्त्र्येण प्रकृतेः प्रपश्चकारणत्वमुपदिश्यत इतिचेन्न। ''छन्दांसि यज्ञाः कत्वो वतानि भूतं भवायश्च देवावदन्ति। कस्मान्मायी स्रजते विश्वमेतत् तस्मिश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः' इति स्रष्ट्रधुपक्रमे मायाविशिष्टस्य परमेश्वरस्येव कारणत्वोपदेशात् उत जडप्रकृतेरेव परमेश्वराद्भिन्नत्वं मोक्षदशायां परमिश्चिवं विलीनत्वं युक्तं। न तु चिच्छक्तेः। तथा च स्मृतिः॥ ''शक्तिरस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमह्रपा व्यतिरिक्ता हि न कचित्। तादात्म्यमनयोन्तिसं वहिदाहकशक्तिवत्'। ''शक्तिशक्तिमत्रार्यस्य व्यतिरिक्ता हि न कचित्। तादात्म्यमनयोन्तिसं वहिदाहकशक्तिवत्'। ''शक्तिशक्तिमत्रार्यस्य द्यव्यक्तिसद्धत्वेन परभेश्वर निष्ठकारणत्वमजाशब्दवाच्यकारण प्रकृते निविरोधः। ननु ''अजोह्यको जुवमाणोऽनुशेते जहात्येनांभुक्तभोगामजोऽन्य'' इत्यत्र स्वातन्त्र्येण एकस्य जीवस्य मायानुप्रविष्ठत्वं एकस्य जीवस्य स्वतन्त्रेण मायामोचकत्वं च व्यपदेशात्। तत्तर्यस्थरस्य बन्धमोक्षदेहेतुत्वमस्तीति चेन्न। ''क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते

देवएकः''। ''तंस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भ्यश्वान्ते विश्वमाया निवृत्तिः''। इत्येने-नेष्टादि लिङ्गत्रय धारणद्वारा जीवानां मायामोचकत्व व्यवस्थापनात् नान्यथेति सिद्धं ॥

एवं प्रधानस्य स्वातन्त्रयेण जगत्कारणत्वं निरस्य पश्चविंशति तत्वान्यधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ सङ्ख्योपसंप्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ न सांख्योपग्रहणाद्पि नानाभावादातिरेकाच्च ॥ ११॥

बृहदारण्यके षष्टाध्याये पठ्यतेऽस्यविषयः। "तदेव(देवा) ज्योतिषां ज्योतिरायुरिहोपासतेऽमृतिमि''त्यनन्तरं "यस्मिन्पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः"। "तमेव मन्यमात्मानं
विद्वान्त्रद्वामृतोऽमृतं" इति। "प्राणस्य प्राणमृतचश्चष्यश्चष्ठरत श्रोत्रस्य श्रोतं मनसो यो
मनोविद्वस्तेन चिख्युर्वद्वापुराणमन्य"मिति। अस्मिन्मन्त्रे पञ्च पञ्च जन आकाशश्चाश्रितः
तमाश्रयभूतमात्मानं अमृतं मन्ये एवं ब्रह्मविद्वान् मृतमितिस्याः। "अहममृतो भवामी"ति।
"भो पञ्चपञ्चजना"इति सांख्यसिद्धानि मृत्यप्रकृतिरिवकृतिर्महदाद्याः। प्रकृतिविकृतयः सप्त
पोडशस्तु विकारो न प्रकृतिनिवकृतिःपुरुष"इति सङ्गृहीतानि पञ्चविशति तत्वान्युच्यन्ते।
"किं वा प्राणादयः पञ्चपदार्थाश्रुतिसिद्धा इति। सङ्गृहीतानि पञ्चविशति तत्त्वान्युच्यन्ते।
इति संशये। तत्त्वानीति प्राप्तं। पञ्चपञ्चिति। अनेन पञ्चविशति सङ्ख्याकाः पदार्था
उच्यन्ते। जनशब्दश्च तत्त्वोपलक्षणार्थत्वात्। प्राणादिष्वप्यमुख्यत्वाच। तस्मान्नप्रधानमशब्दिमिति प्राप्ते व्रमः॥

उदाहृत श्रुतौपश्चविंशति सङ्ख्याश्रवणात् । प्रधानस्य शब्दवत्त्वभित्यपि न सम्भवति । कुतो नानाभावात् । नानात्वादवान्तरसाङ्ख्याया अनुगमक धर्माभावेन पञ्चपञ्चकानां प्रति-पाद्यितुमशक्यत्वात् । नानात्वेपि किंचित्त्वं च विंशति सङ्ख्याप्रतिपादकत्वाङ्गीकारे बाध-कान्तरमाह । अतिरेकाचेति । पंचजनापेक्षया आकाशपुरुषकालादीनामतिरिक्तत्वात् "षट् त्रिंशत्सङ्ख्योपपत्ते"र्न पञ्चविंशति सङ्ख्या प्रतिपत्तिरित्यपदिइयते । तथाहि । पञ्चजन शब्दस्य स्वविशेषणैकपद्य निश्वयात्तदेकदेशस्य पञ्चशब्दस्य पञ्चशब्देनान्वयायोगात् । नापञ्चविंशति सङ्ख्याप्रतीतिः । नन्वत्र कालादि तत्त्वानामदर्शनात् कथं षट्त्रिंशत्तत्वसङ्ख्या प्रतिपत्तिरिति वृद्धजावाले।पनिषदि प्रथमं पशुपाश पति पदार्थत्रयं निरूप्य ततः शिवस्य परब्रह्मण पञ्चकृत्य कर्तृत्वं प्रसाध्य "स पुनस्तं होवाच कानि षाट्रित्रंश तत्त्वानीति स तस्मा अह शिवश्शक्ति स्सदाशिव ईश्वररञ्जद्धविद्येस्थे''तानि ग्रुद्धानि पञ्चतत्त्वानि मायाकाले। नियतिः ''कलाविद्या रागः पुरुष'' इति शुद्धाशुद्धानि सप्तचत्वारि ततः प्रकृतिः प्रकृतेर्गुणत्रयं गुणत्रयानामरूप-कियास्पदाः । परस्परविभिन्ना धरण्यादीनि विंशति तत्त्वानि "दिग्विलक्षणां शक्ति परमेश्वरो यदा संक्रमते तदा प्राज्ञ तैजसिवश्वाख्या आगच्छन्ती''ति षट्त्रिंश तत्त्वान्यसंकुचितत्वेन व्यपदेशात् । श्वेताश्वतर् नारायणाद्यपनिषत्सु अति विस्पष्टतया तद्रश्नेनात् । श्रुत्यागमानु-सारेण द्वितायपाद प्रथमाधिकरणे बहुधा प्रपाचितं । तस्मात् षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रहणमेव युक्तं । एवं सङ्ख्यान्तरप्रतीतौ निरस्तायां पञ्चजनशब्देन के विवक्षन्त इत्याह ॥

^{1.} Another reading is: न सङ्ख्योपसग्रहादिप नानाभावादितरेकाचा.

सू ॥ प्राणादयोवाक्य विशेषात् ॥ १२ ॥

प्राणश्रक्षद्वश्रोत्रान्नमनांसि पञ्चजन शब्देनोच्यन्ते । कस्माद्वाक्याविशेषात् । उत्तर-मन्ते ''प्राणस्य प्राणमुत चक्षुश्रक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यानं मनसो यो मनो विदु''रिति प्राणादीनां पञ्चानामनुक्रमात्पञ्च जना इत्युच्यन्ते । तर्हि भूयः प्राणादीनां तत्त्वादीनां च जनशब्द प्रयोगः कथं सम्भवति समानेत प्रसिद्धयति । सन्निधान वाक्यविशेषात्। प्राण पश्चक्रमेवोपदिश्यते । पुरुष वाचकत्वेन प्रसिद्धस्यापि पञ्चजन शब्दस्य प्रकृते तत्स-बन्धि प्राणादौ लक्षणया वृत्तिरविरुद्धा मानुषशब्द पर्यायश्च पुरुषशब्दस्तु प्राणेषु परि-गृह्यते। "देवा एते" पञ्चब्रह्मपुरुषा" इत्यत्र 'प्राणा हि पिता प्राणा (ह)माते'त्यादि च ब्राह्मणं। तुल्यबल समूहस्य मुख्यत्वमविरुद्धं तस्मात्कथं भूयोरसति प्रथम प्रयोगे रूढिं शक्तवाश्रियतुं शक्योभिवादिवदित्याह । मुख्यार्थ समक्षे ह्यमुख्यार्थ शब्दः प्रविष्टमानस्समाभिव्याहारा-त्तद्वद्विषयो विधीयते । यथा "उद्भिदा यजेत यूपं छिनत्ति वेदिं करोती"त्यादिवदत्रापि पञ्चजन शब्दस्य मासाद्याख्यानाद्वगत संज्ञाभावः । वाक्यशेष समाभिव्याहृत्तेषु संज्ञाकांक्षि-प्राणादिषु वर्तिष्यते । "कैश्विदेवा पितरो गन्धर्वा असुरारक्षांसि पश्च पश्चजना व्याख्याताः। अन्यैश्वत्वारो वर्णाः निषाद पञ्चमाः परिगृहीताः । कचिच । "यत्पाञ्चजन्यया विशेति" प्रजापर प्रयोगः पञ्चजन शब्दस्य श्रूयते । तत्संप्रहणेप्यत्र न कश्चिद्वाधः । सूत्रकारस्तु पञ्चिवंशति संख्या परिगृह्णाति तिद्वलक्षणत्वेन प्राणादयोवाक्यशेषे दर्शनात् । माध्यन्दि-नानामन्नस्य प्राणाधिष्ठानमाम्रायात् । भवतु पञ्चजन संख्याका एवासांत्वाम्रायात्कथं पञ्च-जनसंख्येत्यतआह ॥

सु ॥ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ये ॥ १३ ॥

एकेषां कण्वानामस्त्यन्ये । ज्योतिषा पञ्चत्वं पूर्यते । "तद्देव ज्योतिषां ज्योति-रायुर्होपासतेऽमृत"मिति पूर्ववाक्ये ज्योतिषः प्रकृतत्वात् कथं भूयोद्धयोरिप समानत्वे नेदं ज्योतिः पट्यमानं सदद्यमन्त्रगत पञ्च संख्यापूर्वकत्वेन केषाञ्चिद्वगम्ये । न केषांचिदिति । इच्छाभेदादत्राह । "माध्यंदिनानां तुत्यमन्त्रपठित प्राणादि पञ्चजन परिप्रहात्"। न मन्त्रान्तर पठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति कण्वानां तदभावादिच्छा भवति । इच्छा भेदाच तुत्यत्वेपि मन्त्रे ज्योतिस्त्वीकाराखीकारे तथा तदेवं नतावच्छुति प्रसिद्धः। तस्मात्प्रधानस्या शब्दत्वं सिद्धं। "आत्मन आकाश" इति श्रुतावाकाशमात्रस्येव ब्रह्मजन्यत्व प्रतिपादनाद्रह्मणः पञ्चमहाभूतकारणत्व मनुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

॥ कारणत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु तथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

सार्थपादत्रयेण प्रतिपादितस्य ब्रह्मसमन्वय साक्षेप समानार्थमिद्मारभते । उक्त-समन्वयो न सम्भवति । वेदान्तेषु परस्पर विरोधेन प्रामाण्यस्यैव दुस्तरत्वा त्तथाहि । "आत्मन आकाशस्सम्भूत"दिति तैतिरीयके । "तत्तेजोऽस्रजत" इति छान्दोग्ये । "स इमा-न्छोकानस्रजताऽग्निभ्यो मरीचिर्म(रमापः) हरूप" इति "छोकानस्रजत" इति तैतिरीयके ।

^{1.} Another reading is : प्राणादया वाक्यशेषात्.

^{2.} Another reading is : तेवा एते.

"एतस्माजायतेप्राण" इति मुण्डके । एवं कार्ये परस्पर विरोधः । कारणस्वरूपेपि "सदेव सौम्येदमत्र आसीदि"ति छान्दोग्ये । "असद्वा इदमत्र आसीत् ततो वै सदजायत" इति तैत्तिरीयके । "आत्मा वा इदमेक एवाऽत्र आसीदि" त्यैतरेयके । तस्मान्नयुक्तस्सम-न्वय इति प्राप्ते श्रमः । कार्यविषयं विगानसकसादि प्रयक्तं "नविय(द)श्चतेरि"त्यादिना कमद्वारक विगानं परिहरिष्यति ॥

अत्र तु कारणे ताबिद्वज्ञानमस्तीत्युच्यते । च शब्दस्तु समानार्थकः । शङ्का निरासं-वक्ति । आकाशादिषु परमेश्वरकारित्वे विरोधोनास्ति । कस्मा यथा व्यपदिष्टोक्तेः । आकाशा-दिषु यथाभूत ईश्वरः । एकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञस्सर्वेश्वरः कारणत्वे व्यपदिष्टः । तथा भूतस्यैव शाखान्तरेष्युक्तेर्नविगानमित्युपदिश्यते । "वहुस्यां प्रजायेयेति" चेतनस्य परमा-त्मनः सर्व विकार कारणमभाणि । ''तदिदं सर्वमस्जत''। ''यदिदं किं चेति''विश्वकारण-त्वेन सृष्टेः पूर्वं सृष्टार्मपदिशति । "यदातमस्तं निदवा नरात्रिनसन्नचासिच्छवएव केवल" इति शिवशब्दवाच्यं वस्तुकारणत्वेन जगत्पूर्वभावि ब्रह्मेत्याचक्षे । यहक्षणं ब्रह्महेतुत्वेन स्चितं । तह्नक्षणसुपंनिषदन्तरेपि श्रयते । "सदेव सौम्येदमप्र आसीदेक मेवाद्वितीयं ब्रह्म" "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये"ति । तथा 'आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् '। नान्यार्किचन-मिषत् । "स ईक्षत लोकान्(न्)सजा" इत्याद्यपनिषत्स सर्वकारणत्वं परमेश्वरस्येवापदेशा-नान्यस्य कारणत्वं । तैत्तिरीयके आकाशादि सृष्टिः छान्दोग्ये तेजआदिकेत्यवं कार्यपर-विकल्पं प्रतिज्ञायते । कार्यपर विकल्पे न जगद्धेतुभतं ब्रह्मापि सकलोपनिषत्स विगीत-मुपसुप्यमानं सद्विवक्षितं वक्तं शक्यमिति विधीयते । व्याख्यातुमसम्बन्धात् सूत्रकारोऽत्र समाधानमभाषत । कार्यपरमपि "विकल्पं साकाश श्रुते"त्यारभ्य "भेवदपि कार्यस्य विकल्पत्व मविविक्षितत्वात्" । नह्यत्रादि सृष्टिप्रसङ्गः । तस्मान्न तद्विरोधः । विकल्पतया प्रधानस्य कचित्पुरुषार्थो व्यवह्रियते । दश्यते वा न तद्विकल्पयितुं बोध्यते । पूर्वापरमध्य परामर्शतया परमेश्वर वाक्य विशेष दर्शनात् । "अन्नेन सोम्य १२(शु)ङ्गेनापो मूलमन्विच्छद्भिस्सोम्य १२ हेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसान्ये शङ्गेन सन्मूलमन्विच्छे"ति मृदादि दृष्टान्तैश्र कार्यकारणयोर्-भेदत्वं वक्तुं जन्मादि जगच्छाव्यत इत्युपदिश्यते । परमेश्वरस्य जगत्कारणत्वे यत्व "सद्वा इदमग्र आसीदि"त्यादिषु विरोधमाशङ्कच परिहरति ॥

स् ॥ समाकर्षात् ॥ १५ ॥

"असद्वा इदमप्र आसीदि" त्यत्र " पूर्वप्रकृतस्य सत्त्वाकर्षणान्नासत्कारणता परिमदं। तथाहि । "असन्नेव स भवती" त्यसद्वादं निराकृत्य । "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे" ति सदात्मानं निर्धार्य । "सोऽकामयते"ति तस्सकाशा स्सृष्टिमुपदिश्य "तत्सत्यमित्याचक्षत" इत्युपसंहृतः । "तद्येषश्लोको भवती''ति प्रकृत विषयश्लोके उदाहृतः । तत्र नासच्छब्देन <mark>श्रन्यवादः परिगृहीतुं शक्यते । प्रकृत हननाप्रकृत कल्पना प्रसङ्गात् । सत्येप्यसच्छब्दस्य</mark> नामरूप व्याकरणाभावेन प्रागसेतरापचारिक प्रयोग सम्भवादेवं सर्वत्र यथा व्यपदिष्ठोक्ते ह्यते । "तद्धी(दे)दं तर्द्य व्याकृतमासीन्नामरूपाभ्यामेव व्याकियते"इत्यत्रापि । "स एष इह प्रविष्ट आनखाप्रेभ्य '' इत्यधिष्ठितस्य प्रपञ्च प्रविष्ठत्वेन समाकर्षात् । निर्धिष्ठितस्य व्याकरणाभ्युपलब्धौ तु ततः परं प्रकरणानुषङ्गिणा स इत्यनेन सर्वशब्दवाच्यः प्रपञ्चानुषङ्गे संगृह्येत । चिद्रूपस्य परमेश्वरस्य देहाभ्युपगमत्वं दृश्यते । अधिष्ठितस्य चिद्रूपत्व व्यपदेशात् । "पर्यंश्वञ्चः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन" इति । किंच । परिदृश्यमानामिदं सकर्तृकं व्याचक्षते । एवं प्रथमसृष्टाव प्युपलभ्यते । "न हि दृष्टेनुपपन्ननाम"मिति न्यायात् । "अनेन जीवेनात्मना(नु)प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि"। "तत्सृष्ट्या तदेवानुप्राविश्वर्"दिलादि श्रुल्यन्तरेष्विप साधिपतित्वमुपदिशति । व्याक्रियते त्यत्र कर्तृबोधक लकारो कर्मणि एव दृश्यते । स्थिते परमात्मनि व्याकरण सौष्ठवमीप दृष्ट्या दृष्टव्यं । "केदारस्खयमेवेति" वत्सलापि न पृथक्कर्तरि विरुद्धयते । यद्वा कर्मण्येवायं लकारो गम्यते श्राम इलादिवद्भष्टव्यः । एवं परमेश्वरस्य सर्वकारणत्वेन कश्चिद्विरोधः । नापि सृष्टिवरोधात् कारणेन्वद्भष्टव्यः । एवं परमेश्वरस्य सर्वकारणत्वेन कश्चिद्वरोधः । नापि सृष्टिवरोधात् कारणेन्वद्भाणि विरोधः । एवं प्रधान जगत्कारण साङ्क्ष्यमतं निरस्य निर्विशेष ब्रह्मसान्निध्येन प्रधानस्य जगत्कारणत्व व्यवस्थापकं सर्वदा जीवब्रह्माऽभेदप्रधान ग्रुद्धाऽद्वेत मतं अधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ बालाक्यधिकरणम् ॥ ५ ॥ सू ॥ जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

''ब्रह्म ते ब्र(वा)ह्मणी''त्युपकम्य ''यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म स(वै)वेदितव्य''इति कौषीतकी ब्राह्मणे बालाक श्रृतसंवादे दृश्यते । अत्र वेदितव्यः । प्राणा जीवः परमेश्वरो वेति सन्देहः । अत्र प्राण एवाभिधीयते । कस्मात् "यस्यवै तत्कर्मेति '' दर्शनात् । कर्मणश्चलनात्मकस्य प्राणाश्रयत्वात् । वाक्यशेषेच ''अथास्मिन्प्राण एवैकथा भवती"ति प्राणशब्द श्रवणात् । प्राणस्य हि मुख्यप्राणे प्राणवायौ रूढत्वात् । "ये चैते पुरस्ताद्वालाकिनादित्ये पुरुष चन्द्रमसि पुरुष" इत्येवमादयोजीवाः निरूपिताः । "तेषा-मपि प्राणोस्ति अधिष्ठाता प्राणावस्थ विशेषत्वादित्यादि देवतात्मनां कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म स आदित्य आचक्षत'' इति श्रुत्यन्तरसिद्धेः । उत शारीरो वा निणीयते । यस्यचैतत्कर्मेति धर्माधर्मलक्षण कर्मोपदेश सम्भवात् "पूर्वमप्रकृतानामादित्य पुरुष" इत्यादीनां भोक्तृ जीवस्य कर्तृत्वसम्भवे नैतेषां पुरुषाणां कर्तेति निर्देशोपपत्ते जीवलिङ्गमप्यत्रदर्यते । तद्यथा । "श्रेष्ठेस्वैर्भुक्तेर्भुक्ते यथावास्यां श्रेष्ठिनं भुंजत्यैवमेवैष प्रज्ञात्मा तैरात्माभिर्भुक्ते एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुज्जेती"ति । वेदितव्यपुरुषशतो-न्मुखं जालकिंप्रत्यजातशत्रुणा सुप्तपुरुषमन्त्रेण सम्बोध्य ततानुत्थितं । पाणिघाते नोत्थितं प्रदर्श प्राणादि व्यतिरिक्तजीवस्य प्रतिपादनात् । निराकृत सर्वकर्मवन्ध परमेश्वरे तदसम्भ-वात् । परमेश्वर विषयकलिङ्गानामदर्शनाच । तस्मात्प्राणजीवयोरेकास्मन्नेवात्र निर्णतव्य इति चेदुच्यते । अत्र परमेश्वर एव जीवाऽधिष्ठातृत्वेन वेदितव्यः । "ब्रह्म ते ब्र(वा)ह्मणी"ति परब्रह्म प्रतिपादनसुपक्रम्य ''आदित्यादिषु पुरुषोपन्यासे बालाकिनाम कृते ममैतस्मिन् संपरिष्ठ '' इत्यादिना तनिराकृतेन स्वयमजातशत्त्ररेतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्मे त्युक्तवान् तन्त्रेतन्मुख्य ब्रह्मपरत्वं । युक्तिमत्पुरुष कर्तत्वं च स्वातन्त्रेण ईश्वरस्यैवोपपन्नं । "ईशान स्सर्वविद्यानामीश्वर्स्सर्वभूतानां''। "प्रधान क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः। एषामीशे पद्यपतिः पद्यनां'' इत्यादि श्रुत्यन्तरेष्विप सर्वनियन्तृत्वं परब्रह्मण दिशवस्यैव स्थापनात् । न च तत्र कर्मशब्दानु-पपतिः ॥ जगद्वाचित्वात् कर्म शब्दस्य कियत इति कर्मेति जगदेव पुरुषकर्तृत्वस्यापि प्राप्ती बालाकिना वेदितव्यत्वेनोपिदेष्टं नाम वेदितव्य ज्ञापनार्थं " ब्राह्मण परिव्राजक न्यायेन '' पुरुषाणामिति पृथङ्निर्देशः । ननु विश्वान्तस्थित जीवस्य चेतनत्वा त्स्वातन्त्र्येण सर्वकर्तृकत्व- मुपिद्श्यत इति चेत्र । गार्गेण ब्रह्मत्वेनोक्त पुरुषाणां ब्रह्मातिरिक्तयोतनाय ''गोवली- वर्दन्यायेन'' पृथग्व्यपदेशा त्तस्मान्नेतर इति सिद्धं ।

पुनराशङ्कच परिहरति ॥

सू ॥ जीवमुख्यप्राणिङङ्गान्नोतिचेत्तद्याख्यातं ॥ १७ ॥

"तयथा वा खास्वेष्टिनं भुज्ञत्येवमेवेष प्रज्ञातमा एतेरातमाभिर्भुक्त एवमेतदातमानं भुज्ञीते'ति । "अथास्मिन्प्राण एवकथा भवती"ति वाक्यशेषे परिच्छिक जीव मुख्यप्राण खिङ्गमेवाऽत्र योतनान्न सर्व व्यापक ब्रह्मोपासनमात्र परिमिति चेतद्याख्यातं । पूर्वत्र 'प्राणस्तथानुगमादि'त्यधिकरणे प्रतर्दन विद्यायां इष्टादि लिङ्गत्रयोपासनं व्याख्यातं। तद्वदिहापि उपक्रमोपसंहार मध्यपरामर्शतया परमशिवत्रह्मपरत्व दर्शनात् । तत्परत्वेष्यविरोधितया वेदितव्यं। "ब्रह्म ते ब्रह्म(वा)णी''त्युपक्रमे परब्रह्मोपक्रम दर्शनात् । "यस्य वे तत्कर्मेति''मध्ये च सर्वजगत्कर्तृत्वं तस्यैव निर्देशात् । "सर्वान्पा पान्नोऽपहत्यसर्वेषां भूतानां श्रेष्ठयं खाराज्य-माधिपत्यं पत्यिति य एवं वेदे"त्युपसंहारे । निरातिशय फलप्रदानाच्च नान्यपरत्वं व्याचक्षते । प्राणवन्धनं हि सोम्यमन इत्यत्र प्राण शब्दस्य ब्रह्मपरत्वमुपदिश्यते । तस्मादत्र तदभेदेन लिङ्गत्रयोपासनं द्रष्टव्यं । नचैवं प्रतर्दन विचारणस्य गतार्थता । कर्मशब्दस्य जगद्वाचित्वस्य तत्राप्रतिपादना दन्यपरत्वमस्तीत्याशङ्कायां ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

जैमिनिस्त्वाचार्ये जीवपरामर्शमस्मिन्प्रकरणे अन्यार्थं ब्रह्म प्रतिपत्त्यर्थं मन्यते । "कस्मिश्वश्रप्रतिवचनाभ्यां प्रश्नस्तावत्म्यत्त प्रतिबोधनेन प्राणादि प्रभिन्नशरीरे बोधते पुन-र्शारीराद्भिन्नविषयः श्रूयते"। कैष एतद्वालाके पुरुषोऽशियष्ट कवावे एतदभूत्कृत एतदगा-दिति प्रश्न प्रतिवचनमि । यदा सुप्तो न कंचन स्वप्नं पश्यस्थास्मिन्प्राण एवेकधा भवति । सतासौम्य तदा संपन्नो भवती''त्यादि । "एतस्मादात्मनः (सर्वे)प्राणायथायतनं विष्ने तिष्टन्ते प्राणेभ्यो देवाः देवभ्यो लोका'' इति च जीवस्य सुप्तो शिवप्राप्तित्वं ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत" इति जगत्कारणत्वं च श्रूयते । तस्मात्परमेश्वर विज्ञानेन जीवस्य तदात्मकत्व सुपदिश्यते । अपि चैवमेके वाजसेनेयिनो वालाक्यजातशत्रु संवादे ह्यसिन्दिश्वतया विज्ञानमयं जीवं तिक्कं परमेश्वरं चामनन्ति । "य एष विज्ञानमयः पुरुष कषेष तदा भूत्कृत एतदगादि''ति प्रश्ने । (य)एषोऽन्तर्हदय आकाशस्तस्मिश्चेतना इत्युत्तरे च । आकाशशब्दश्च ब्रह्मणि प्रसिद्धः । सर्ववेदान्त प्रस्यत्वाच । कोषिक ब्राह्मणेऽपि सएव निश्चयः । अतः परमेश्वर-स्येव जगद्वाचित्वं । जीवब्रह्मणोर्मेत्रेय ब्राह्मणे स्वशब्दैकपरत्वेय विधीयते । कथमेतयोस्सामानाधिकरण्य मिस्याशङ्कायां अधिकरणान्तरं दर्शयति ॥

^{1.} Another reading is : पाप्मनोऽपहत्य.

^{2.} Another reading is: तस्मिञ्झेते,

॥ वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥ सू ॥ वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेय(यी) ब्राह्मण दश्यतेऽस्य विषयः । "सहोवाच न वाऽरेपत्युः" कामायपितः । प्रियो भवतीत्यात्मनस्तु कामायपितः प्रियोभवतीत्यारभ्य "न वा अरेसर्वस्य कामाय । सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टन्यः श्रोतन्यो मन्तन्यो निदिध्यासितन्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे द्र्यनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनदं सर्वं विदितिमि"ति । अत्र किं द्रष्टन्यत्वादिना निर्दिष्टमानोऽयं जीवः परमेश्वरो वेति सन्दिखते । विज्ञानात्मा जीव एवाऽत्र न्यविह्यते । कुत उपक्रम सामर्थ्यात् पित जाया पुत्र पद्यु वित्तादि प्रपन्नस्यात्मार्थत्वेन प्रियत्व न्यपदेशात् । किंच । तत्रैव "नवाऽरे पत्यु"रित्यादिना भोक्तृजीवोपकमात् "मध्येऽपीदं महद्भूतं अनन्तमपारं विज्ञान घन एवैतेभ्यो भूतेभ्यो समुत्थाय तान्यवानु विनश्यित न प्रेत्य संज्ञास्ती"ति स्वभूतेभ्य स्समुत्थानं ज्ञारीरस्योपदिश्चात्तस्येव द्रष्टन्यत्वं निर्दिशति । "तथा विज्ञातारमरेकेन विज्ञानीया"दिति कर्तृ प्रतिपादित वाक्येनोपसंहाराच्छारीर एवोपदिष्टः । तस्मादुपक्रमे भिन्नसाध्येन कर्मणा किममृतत्वमस्तिति मैत्रेय प्रश्नदर्शनादेतावत् "अरे पत्युः कामायपितः प्रियो भवती"त्यादि प्रकरणं नितरस्योपदिश्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥

अत्र द्रष्टव्यत्वेनोपिद्रयमानः पुरुषः परमेश्वर एव कुतो वाक्यान्वयात् । वाक्यं तु उपक्रमोपसंहार मध्यपरामर्शतया परब्रह्मणिद्रश्वन्येव समन्वयात् । "अमृतस्य च नाशो सितिवित्तेने "ति वित्तसाध्येन कर्मणा मोक्षं प्रति आशानास्त्राति याज्ञवल्क्यादुपश्चुत्य मैत्रेयी मोक्षसाधनं पृच्छति । "येनाहं नामृतास्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मेब्रूही "ति प्रश्नानन्तरमात्मज्ञानमुपिद्शति । "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य" इत्यादिना । न हि जीवज्ञानान्मोश्च इति कश्चिद्रम्युपैति । अतो द्रष्टव्यः परमेश्वरस्त्रधात्मनो वा अरे दर्शनेनिति यदात्म श्रवणात् ज्ञानात्सर्वज्ञानं प्रतिज्ञातं भवति । उपक्रमे भिन्नसाध्येन कर्मणा किममृतत्वमस्त्रीति मैत्रेयी प्रश्नदर्शना देतावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसंहारदर्शनाच । "अत आत्मान खल्वरे एष दृष्टे श्रुतेमते विज्ञायतेदं सर्वं विजानाति" । तत्त्वेन विजानीत्यादि- त्यवसान कृच्छ् वाक्यमपि परमेश्वरं गमयति । अमृतत्वेन साधनमात्म मात्रोपदेशं तच परमात्म विषयमेव नजीव विषयमिति राद्धान्तः । न वाऽरेपत्युरित्यादिना जीवोपक्रम दर्शनान्त्रथं ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिपादक वाक्यस्य ब्रह्मविषयत्वं । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशान्त्रश्चो शारीरस्य अजन्यत्व प्रतिपादनात् ब्रह्मजन्यत्वं न सम्भवति । तस्माद्रह्मान्त्रानेन जीवज्ञानमनुपपन्नमित्याशङ्कय भेदादि मतत्रयं दर्शयति ॥

सू ॥ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २०॥

"आत्मिनि विज्ञाते सर्विमिदं विज्ञातं भवित ''। "इदं सर्वं यदयमात्मे"ित च। "एक विज्ञानेन सर्विविज्ञान" प्रतिज्ञायास्सिद्धेः लिङ्ग सूचकं जीवपरमात्मनोरत्यन्तविलक्ष-णत्वादेक विज्ञानेन सर्वविज्ञान वाक्यं न विरुद्ध्यते । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"। इत्यादौ भूत पञ्चकवत्तेषां जीवानामिष ब्रह्मजन्यत्वावगमात् । कार्यकारणयोः

^{1.} Another reading is : अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन.

परस्पर भेदाङ्गीकाराच तथारभेदं न सम्भवति । तस्माइधि क्षीरवदे "कविज्ञानेन सर्व-विज्ञान प्रतिज्ञा" वाक्यमुपपन्नं । अतस्तयोर्भेदांश प्रतिपत्त्यर्थं जीवोपकमणिमित्याइमरध्या-चार्यो मन्यते । उत "यस्यात्मा शरीर"मित्यादिना सर्वविज्ञान प्रतिज्ञा सिद्धिस्सम्भवति । लोके "कृशोहं श्वेतोहमित्याद्यनुभूतौ परस्पर वैलक्षिण्येपि धर्मेकत्वदर्शनात् । अङ्गाङ्गि-वर्त्सयुक्त भेदयोतनार्थं वा जीवोपकमणिमति भेदवादी आइमरध्यो मन्यते । एवं घटपट-वज्जीव ब्रह्मणो रसं युक्तभेद वादिमतं अङ्गाङ्गीवत्संयुक्तभेदमतं चोपिदश्य तथा शुद्धाऽहैतमतं दर्शयिति ॥

सु ॥ उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौद्धलोमिः ॥ २१ ॥

उस्क्रिमण्यतः स्वां विद्योपाधि त्यजतः जीवस्य घटाकाश महाकाशवत् ब्रह्माभिन्न-त्वात् सर्वदा ब्रह्माभिन्नतया जीवोपक्रमणं । तस्माद्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नमित्योडु-लोमाचार्यो मन्यते । अथवा । रज्वारोपित सर्पभ्रान्ति निवृत्तो रज्जुमात्र परिशेषवत् । स्वात्मारोपित जीवभ्रान्ति निवृत्यनन्तरं स्वात्मास्वात्माव परिशिष्यत इत्योडुलोमि मन्यते । "तत्त्वमस्यादि श्रुतिशतेषु जीवब्रह्मणोरिकत्वोपदेशा"द्भिम्व प्रतिविम्व वद्धटाकाश महाकाशवदभेदस्सर्वदा सिद्ध इति केचित् । रज्जुसर्पवद्रह्मणि जीवत्वस्यारोपितत्वात् । "अधिष्ठान व्यतिरेकेणाध्यासा दर्शनाच वस्तुतस्तु भ्रान्ति निर्मुक्ततया ब्रह्मैव सिद्धमि"त्य भेद-बुद्ध्या जीवोपक्रमणमित्यद्वैतानुसारिणः । केचिन्मन्यन्ते । तस्मादेवं श्रुत्येकदेश प्रामाण्य-मतद्वयमुपपाद्य सर्वश्रुत्यभिष्रेत मुख्यवेदान्त सिद्धान्तमतं दर्शयति ॥

सु॥ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

इदमेव स्त्रकारमतं । द्वासुपणें स्वादि भेद श्रुतीनां तत्त्वमस्याद्यभेद श्रुतीनां च अविरोधतया मेदाऽभेदमते अवस्थितेरवस्थानात् । जीवनद्वाणों मेंदाऽभेद प्रदर्शनार्थमत्र जीवोपकमणमिति सर्वश्रुति तात्पर्य वेदीमुख्यसिद्धान्ती काशकृत्स्त्रो मन्यते । तस्मात्सर्वश्रुतिसिद्ध तृतीयमतं पारमार्थिकमिति वेदितव्यं । "एष संप्रसा(दा) र्थास्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतीरूपं सम्पद्य
स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" । "यथानद्यस्त्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छान्ति नामरूपे विहाय" ।
"तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं " । "ध्यात्वामुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्त साक्षिं तमसः परस्तात्" । "श्रद्धाभिक्तं ध्यानयोगाद्येहि" । "ब्रह्मवेद्द
ब्रह्मव भवति" । "ब्रह्मविदाप्नोति परं" । "ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेति" । "शिव एके।
ध्ययिर्शवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्येत्या"दि श्रुतिशतेषु संसारदशायां जीव ब्रह्मणो भेदः । मोक्षदशायां अभेदश्च प्रतिपाद्यते ।

ननु भेदाऽभेदयोस्तमः प्रकाशवत्परस्पर विरुद्ध खभावत्वात्तयोरेकः पक्षः परमसिद्धान्त-त्वेन निर्णेतव्य इति चेन्न । श्रुलैकदेश प्रामाण्ये मानाभावात् । पैक्षकस्वीकारे परस्पर श्रुलप्रामाण्य प्रसङ्गाच । सुप्ति प्रबोध वात्तमस्सत्त्व वद्वि साठिठवत्तमः प्रकाशविद्वरोधो न विभाव्यः । भदोऽभेदयोः "परस्पर विरुद्धाङ्गीकारस्तु वस्तु विरोधाद्वा कारणाभावा द्वा । अयुक्तत्वा द्वा । अभावा द्वा । अमाना द्वा । असम्भवा द्वा । अफठा द्वा । अमता द्वा । अविशेषा द्वा । श्रुलैकत्वाभावा द्वा । नाद्यः" । "यत्परं ब्रह्म स्वात्मा विश्वस्यायतनं महदि"

^{1.} Another reading is : औडुलोमिराचार्यो.

त्यादौ द्वैताऽद्वैतात्मक प्रपञ्च ब्रह्मणो राधाराधेयत्वं। "तमेव भान्तमनुभाति सर्वमि"त्यादौ भास्यभासकत्वं। "समस्त साक्षिं तमसः परस्ता"दित्यादौ साक्ष्य साक्षित्वं। "तत्सृष्वा तदेवाऽनुप्राविशदि"त्यादौ जगत्कारणत्वं तदनुप्रविष्ठत्वञ्च दृष्टं।।

उत। "जीवे ज्ञानाऽज्ञानानुभूतत्वं। प्रकृतौ गुणत्रयात्मकत्वं। विकृतौ लोकत्रय शरीर त्रयावस्था त्रयात्मकत्वं काणादे प्रपञ्चस्य नित्याऽनित्यत्वं। पृथिवी वव्योरनुष्णाशीतत्वं महेश्वरस्य अर्थनारित्वं लक्षणायां जहदजहत्वं यो ससाङ्क्ष्याद्वेतमतेषु साक्षिरूपस्य सगुण निर्गुणात्मकत्वं। मानुषे पुण्यपापो भयविशिष्टत्वं। "खद्योतस्य प्रकाशाऽप्रकाशत्वंच दर्शनात्। न द्वितीयः"। "यदातमस्तं न दिवा न रात्रिर्नसज्ज्ञचासच्छिवएव केवल" इत्यादि श्रुतिशतेषु स्रष्टेः प्रागपि स्वप्रकाशस्य परमेश्वरस्य तमः प्रकृति विशिष्टत्वं। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादौ अद्वेतस्य शिवस्य परव्रह्मणः द्वेत जगज्जनमादि हेतुत्वं। "परास्य शक्तिविविधेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवल कियाचे"त्यादिना धर्म धर्मिणोरिव मणि प्रकाशयोरिव स्वाभाविकशक्ति वैशिष्ट्यं तदभावे स्प्रथमावं स्च्यते। गगनारविनद् शशश्चलन्माया प्रपञ्चयोर्मिथ्याङ्गीकारे "मम माता वन्ध्येतिवत्" प्रत्यक्ष-विरोधोदुर्निवारः॥

उत ''द्वासुपर्णे''त्यादौ जीव ब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशात् । तत्त्वमस्यादि श्रुतिशतेष्वभेद-व्यपदेशाच भेदाऽभेद स्वीकारोयुक्तः । पक्षेकस्वीकारे श्रुतिसङ्कोचापात्तः । न तृतीयः । "एषोऽणु जीवो हृदये सन्निविष्टः"। "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः"। "वालाय शत-भागस्य शतधा कल्पितस्यच ''। "जीवोभागस्सविज्ञेयो हृदये सर्वजन्तुषु ''। "आकाश-वत्सर्वगतो निरंशः''। "महान्तं विभुरात्मानं मत्वाधीरो नशोचित"। "अन्तः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुम्भ इवाम्भासि ''। "अन्तरसूर्यो बहिरसूर्यस्युर्यकुम्भ इवाम्बरे "। "तदादि मध्यान्त विहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतिम''लादौ जीवब्रह्मणोश्चित्तैकत्व व्यपदेशोपि अणुत्व विभुत्वात्मक परस्पर विरुद्ध परिमाणवत्त्व दर्शनात् । भेदाऽभेदो युक्तः । यथा कुण्डली भूत सर्पस्य दीर्घी भूतस्य सर्पस्य च सर्पत्वेनैकत्वेपि हस्वदीर्घत्वात्मक परस्पर विरुद्ध परिमाणवत्त्ववत् । यथा सूर्यप्रभायाः प्रभाश्रय सूर्यमण्डलस्य तेजस्त्वात् । तेजस्त्वे-नैकरवेपि व्यापकत्व परिच्छित्रात्मक परस्पर विरुद्धधर्मवत्त्वादेवं संकृचित विस्तृत पटादि बहुदृष्टान्तानुरोधेनापि भेदाऽभेदस्य सिद्धत्वात् । न चतुर्थः । "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं''। ''सर्वेखल्विदं ब्रह्म। तज्जलानीति शान्त उपासीत''। तदन-न्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्य " इति श्रुतिसूत्रेष्वन्योन्य वैलक्षिण्य ब्रह्म प्रपञ्चयोः कार्य-कारणयोर्मृत्तिकादि दृष्टान्तेन भेदाऽभेद व्यपदेशात् । तथाथर्वशिरसि । "देवा ह वै स्वर्ग-मगमन् "। ''तं देवा रुद्रमपृच्छन् "। ''कोभवानिति "। ''सोऽज्ञवीदहमेकः प्रथम-मासं वर्तामिच भविष्यामिच "। "नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त" इत्यारभ्य "ज्योति-रित्यहमेकस्सर्वे च मामेव मां योवेद स सर्वान्वेदे''त्यनेन प्रथमखण्डे "यो वै रुद्रस्सभगवा-न्यश्रव्रह्मा तस्मै वै नमो नमः ''। "यो वै रुद्रस्सभगवान्यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमो नमः ''। इत्युपकम्य ब्रह्म विष्णु महेश्वरादि कार्यजातस्य प्रपञ्चस्य कारण शिवादभिन्नत्वं द्वितीय खण्डें निर्णीतं । "स ब्रह्म स शिवस्सहरिस्सेन्द्रस्सोक्षरः परमस्त्वराट्" । "स एव विष्ण- स्सप्राणस्सकालोऽग्निस्सचन्द्रमाः''। ''स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनं''। ''ऋतं॰सत्यं परंबद्ध पुरुषं कृष्णपिङ्गळं''। ''ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वे नमो नमः'' इति । कैवल्य तैत्तिरीयादौ च कार्यरूप प्रपचस्य कारणपरिश्ववाऽभिचत्व व्यपदेशात्। न पचमः। ''ब्रह्मवेद ब्रह्मेव भवति''। ''ब्रह्मविद्रह्मेव भवतीत्यादौ'' ब्रह्मणः पृथरभूतस्य जीवस्य तदु-पासनद्वारा तदास्मकत्व दर्शनात्। भेदाऽभेदयोः प्रामाण्यविरुद्धम्॥

उत । "भेदाऽभेदस्तथाऽभेदो भेद एतेमतास्त्रय" इति सूतसंहितायां । "ध्रुवं कश्चिह्ते सकलमपरस्त्वध्रुविमिति परोध्रौव्याध्रौव्येति" महिम्ने । "केचिद्द्वैतं प्रशं-सन्ति केचिद्द्वैत वादिनः ''। द्वयोद्धुत्यैकदेशत्वात्सर्व श्रुतिसमन्वयः । '' भेदाऽभेदमतः श्रीतेः परिप्राह्य मुमुख्रुभि''रिति कूर्मे। "नाद्दैतमपरोक्षं चेन्नचिद्र्येणभासनात्"। "अशेषेण न भातंचे द्वैतं किं भासते किल । दिख्मात्रेण विभातं तु द्वयोरिप समं खलु'' । ''द्वैतसिद्धि-वादद्वैतसिद्धिस्त्वैतावतान किं। द्वैतेनहीनमद्वैतं द्वैतज्ञाने कथंत्विदं''। द्विभीवित्वविरोधश्च द्वैत स्साधा समे उभे । तथाविद्युद्धचिद्रपिश्चिवस्सर्वाधिकस्स्मृतः । ''जगज्जन्मादिहेतुत्वात्सर्वज्ञ-त्वादिलक्षणात् ''। ''असङ्गत्वान्निर्मलत्वात्सत्यकामादिलक्षणात् ''। द्वैतस्तदप्रकृष्टोपि-तदुपासनरूपतः "। "स्वीकार्यं योगिभिस्सर्वे वेदमार्गैक वोदिभिः। असन्मायामयं द्वैतामिति वित्तन्नयुज्यते । अर्थिसिद्धि कियासिद्धो ईष्टत्वाच्छूति दर्शनात् । ''भेदाऽभेदमतं चैव विधेयं पण्डितैस्सदा" । इति गाधायां द्वैताऽद्वैतमेव पारमार्थिकत्वेन निर्देशात् । तदेव रमणीयं । न षष्टः । ''मायांतुप्रकुर्तिविन्द्यान्मायिनन्तुमहेश्वरं । तस्यावयवभूतोरथं ४ व्याप्तं सर्वमिदं-जगत्"। ''एतस्माजायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च''। 'विद्याऽविद्ये ईशते यस्तुसोऽन्यः'। 'प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेशः' । ''ईशानस्सर्वविद्याना''मित्यादि श्रुतिशेतषु द्वैताऽद्वैतात्मक प्रपन्न-परमात्मनो नियम्य नियामकत्वमविरोधतया दर्शनात्"। नसप्तमः। "श्रद्धाभक्तिध्यानयो-गादेवेहि । ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात्पाशंदहति पण्डितः " । " विद्यांचाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह तेने''ति ब्रह्मवित्पुण्यकृच '' सत्येलब्धस्तपसाह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्य-'' मिलादि श्रुतिशतेषु ध्यानधारणादि द्वैतकर्मानुष्टानद्वारा परमाद्वैत परमशिवत्व प्राप्ति फल-दर्शनात् ॥

नतु हैतकर्मणामहैत ब्रह्मप्राप्ति हेतुत्वे किमनेन निगमान्त शास्त्रविचार प्रयासेनेति-चेन्न। फलामिलाषा रहित कर्मणां दुरितक्षयद्वारा स्थूलारुन्धतीन्यायेन ब्रह्मप्राप्ति हेतुत्वात्। तथाच स्मृतिः। "यस्यैतेष्ठा चत्वारिंशत्संस्कारा" इत्यारभ्य "सब्रह्मणस्सायुज्यं असलोक्यं गच्छन्ती"त्यन्तेन गर्भादानादि सर्वेषां कर्मणां पापक्षयद्वारा ब्रह्मप्राप्त्युपदेशात्। अत "आराधकरूप कर्मणां आराध्यरूप परमेश्वरस्य च प्राप्य प्रापकत्वमाविरोधः"। "न च सर्व एते पुण्यलोका भवन्ती"ति श्रुत्युक्ताश्रमफलविरोधः। सकामानुष्ठित कर्मणां फलस्वातन्त्र्येऽपि निष्कामानुष्ठित कर्मणां माणवादि मलत्रयनिर्मुक्त परम पुरुषार्थोपपत्तेः। नोचत्कर्मानुष्ठानाभावे चित्तशुध्यभावः। तदभावे ज्ञानानुत्पत्तिः। तदभावे निर्मोक्षप्रसङ्गः। तस्मात्पूर्वोक्तमेव विद्वद्रमणीयं। नत्वष्टमः। साङ्गवेदवेदान्त विमुखतर्क कर्कशवादवारणाय सर्वज्ञ शिखामणिना। भगवता ब्यासेन चतुर्थाध्याय चतुर्थः पादे। अभावं बादिरराद्येवं। भावं जैमिनिर्विकरुपा-मननादिति। सूत्रद्वयेन हैताऽहैतात्मक मतद्वयं श्रुत्येकदेश प्रामाण्यात्परमतत्त्वेन प्रदर्श। द्वादशाहवदुभयंविधंबादरायणोतः । तत्स्वभावे सन्ध्यावदुपपत्तेः । इति सर्वशास्त्रार्थसारभूतस्वाभिप्रेतं भेदाऽभेदमतत्वेन व्यपदेशात् । नच नवमः । द्वैतमते नदीसमुद्रवत्पुनराष्ट्रितरिहतब्रद्वैकत्व प्राप्त्यसम्भवात् । अद्वैतमते सगुण ब्रह्मत्वमीश्वरत्वं च रज्जुसप्वत्कित्पतमितिसिद्धान्तेन भिक्तशास्त्राणां विधिनिषेधव्यवस्थापक वेदशास्त्रागम पुराणादीनां दत्ताङ्गलिप्रसङ्गात्पूर्वोक्त मतद्वयं न विधेयं । अनीशयाशोचित मुद्यमानः "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती''त्यादो
मायाबद्धत्वेन जीवस्य दुःखभोक्तृत्वं परमशिवज्ञानेन तस्य तदात्मकत्वं च निर्णायते ।
तथा कैवल्ये । "श्रद्धाभिक्तध्यानयोगादवेहि" । "उमासहायं परमेश्वरं प्रभु'भित्यारभ्य
"समस्त साक्षि तमसः परस्तादिख"न्तेन सगुणश्वरभक्ति ध्यानोपासनद्वारा निर्गुणसाक्षिब्रह्मप्राप्त्युपदेशात् । सर्वमतापेक्षया अस्मिन्मते भिक्ति क्रिया ज्ञानात्मक काण्डत्रय समप्र सद्भवेन
सरित्सागरवत्सायुज्य निर्देशादुभय श्रुत्यनुगमाच भेदाऽभेदयोरविरोधं । नचौद्धतमेत भिक्तक्रियाज्ञान श्रद्धादया दश्यन्त इति वाच्यं ॥

असतीति कित्पते अविद्येश्वरे कृतिम सालग्राम इव भिक्तश्रद्धाविश्वासाः कस्य वा भवेयुः । रज्वारोपित सर्पवत्कितिश्वरः सर्वकर्माराधितत्वेन सर्वाभीष्ठफल प्रदाता भवेत् । नापि दशमः। ''यथा विद्या प्रोक्षणं दर्शपूर्णमासोत्पत्त्य पूर्वकारणत्वेन स्वर्गे समुच्चीयते''। तथा ध्यानधारणादि सर्वकर्माणि मुक्तिप्रयोजकत्वेन विशेषाद्वेत ब्रह्मणि समुच्चीयन्ते । तस्मादाधार-दर्शपूर्णमासवदङ्गाङ्गित्वेन पञ्चप्रयाजवदेकाङ्गि प्रयुक्ता नेकाङ्गत्वेन गोदोहनादिव दिधकारा-नतर प्रयुक्त्युपजीवित्वेन औषध्यादिवत् षड्यांगवत्फलैक्येन वा सार्वथा निर्वाधिकत्वेन भेदाऽ भेद समन्वयस्सिद्धः ॥

द्वासुपर्णेति मन्त्रे विद्याऽविद्यावाच्छित्र शिवर्जावयोस्साहचर्य श्रवणात् । द्युद्धाऽद्वैत-मतस्थानामविरोधितया अद्वैत ब्रह्मणि द्वैत प्रपन्नस्वीकाराद्भेदाऽभेदयोनंचैकत्र विरोधः । नचो-भयपरत्वे विरोधः । ''आत्मावाऽरे द्रष्टव्य'' इत्यादौ वेदान्तानां ब्रह्म प्रमापकत्वं ब्रह्मज्ञान विधायकत्वं । ''समिधो यजती''ति वाक्यानां पञ्चप्रयाज विधायकत्वं तदनुष्ठानविधायकत्वं च व्यपेदशात्तद्वत् । किंच । करणतया स्वतन्त्र विध्यन्तर रहितस्य सौत्रामाणि बृहस्पति सवनादे-रिमचयन वाजपेयाद्यङ्गत्वेन तदुभय बलादुभयसिद्धिवदत्र सम्भवाच । अथातोब्रह्मजिज्ञासे त्यादि प्रत्यिकरणे पूर्वपक्ष सिद्धान्तवद्भेदाऽभेदोभयद्योतनात् । किंच । चतुर्थोऽध्याय चतुर्थ पादस्त्रे '' द्वादशाह यज्ञ दृष्टान्तेन'' तदुभयं विधेयमिति स्वमतं प्रदर्श ''सन्ध्य-वद्यपपत्तेरिति तदुत्तरस्त्रे सन्धिकाल दृष्टान्तेन तदुभय सिद्धान्त स्थापना द्वेदाऽभेदप्रधान ''काशकृत्सनमत''मेव मुख्यसिद्धान्त इति घण्टाघोषः ।

"य आत्मिन तिष्ठिश्वि" त्यादौ विज्ञानात्मिन परमात्मावस्थान व्यपदेशाज्जीव ब्रह्मणी-भैदिस्सिद्ध इति । मध्यवाक्य प्रमाणमादाय "आरमरथ्यो मन्यते" । तत्त्वमस्याद्यभेद श्रुति-वैरुध्यं सादर्येन वार्यित । औडलोमिस्तु "ने ह ना नास्तिकिञ्चने" त्यादि वाक्य प्रमाण-मादाय रज्जु र्सपवदेद्वत ब्रह्मण्यविरोधतया द्वैतप्रपञ्चभानमुपिदशति । काशकृत्स्नस्तु सर्व-वेदान्त पूर्वापरमध्यपरामर्श विचार बुद्धा षड्विधलिङ्गतात्पर्येण भेदाऽभेद एव मन्यते । एतदेव मुख्यवेदान्तिमतिमिति वेदितव्यं । एवं जीवब्रह्मणोरिविरुद्धतया भेदाऽभेदं प्रतिपाद्य जगद्गद्वाणोः भेदाऽभेदमधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥ सू ॥ प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादद्यान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

" तस्माद्वा एतस्मादारमन आकाशस्सम्भूतः" । "यावा पृथिवीजनयन् देवएकः" । "एतस्माजायते प्राणा मनस्सर्वेन्दियाणिच"। "ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं सर्विमिदं ब्रह्म विष्णु रुद्रास्ते सम्प्रस्यन्ते''त्यादि "स ईक्षत बहस्यां प्रजायेये"त्यादि वाक्यान्यस्य विषयः । "जन्माद्यस्ययत" इतिसूत्रे जगत्कारणत्वं ब्रह्मणा लक्षणमित्युक्तं । तत्र विचार्यते । यद्यपि जन्मादि सूत्रानन्तर्यमेतस्य युक्तं । तथापि षड्विधलिङ्गतात्पर्य बोधकै र्वेदान्तैर्निमित्तत्त्वमात्र साधन साधकानुमिते विरोधोक्तिः। समन्वयावसाने ठिखितमिदमधिकरणमिति बोध्यं। न च जन्माधिकरण वैयर्थ्य । अत्र ब्रह्मणः कुलालादिविज्ञीमत्तत्वं उत मृत्सुवर्णादिवदुपादानत्वं वेति सन्दिह्यते । अत्र कुलालादिवन्निमित्त मेवोपदिइयते । ''स ईक्षांचके'' ''सप्राणस्युजते''-त्यादावीक्षणपूर्वक जगत्कर्तृत्व दर्शनात् । मृत्पिण्डकुलालादेरन्यान्य वैलक्षिण्य द्योतनात् । परमेश्वरस्योपादान कारणत्वे मृदादिव द्विकारित्व प्रसङ्गाच । नैचकस्याभयकारणत्वं सम्भवति । <mark>घटपटादि निर्माणे कुलालकुविन्दादीनां तत्परिामितत्वादर्शनात् । लोके नात्मक हेतुभूताचिकया</mark> फलसिद्धिः प्रतिभाति । जगत्कारणस्य मृदादिवत्परिसङ्क्रमणे ईश्वरत्व भङ्गः । निष्प्रयोजन-त्वंच । अतः परमेश्वरस्य निमित्त कारणत्वं विधीयते । उत । ''निष्फलं निष्कियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जन''मित्यादौ निर्गुणस्य परब्रह्मणः कार्यकारणत्व निषेधात् । तस्माद्रज्जुसर्प-वत्स्वस्वरूपा परित्याग पूर्वक परस्वरूपभावात्मक विवर्त कारणत्वं वा भाव्यते । नोचेत्कारणस्य परशिव ब्रह्मणः कार्यात्मक जगिष्ठ सावयवत्वमपरिशुद्धत्वमचेतनत्वं च सम्भवति । ''तस्मा-देकविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञाया"गौणत्वं । जगत्कारणत्व विधायक श्रुतीनां निमित्तमात्रत्वं विवर्तकारणत्वं वाभ्यपगन्तव्यमितिप्राप्तेऽभिधीयते । अत्र परब्रह्मणदिशवस्य जगदुभय-कारणत्वमेवाभिहितं । " यथोर्णनाभिस्सुजतेगृह्यते चे" त्यादि श्रतिशतेष्वभिन्ननिमित्तो-पादानकारणत्वं दृष्टान्तमुखेन दर्शनात् ॥

उत । केवल निमित्तत्वाङ्गीकारे कारणव्यवस्थापनं जगद्धिष्ठानत्वं च नोपदिइयते । प्रकृतिश्च ब्रह्म । चकाराजिमित्तत्वमिप स्चितं । कुतः । प्रातिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । अभिन्न-निमित्तोपाद्म कारणेनैव प्रतिज्ञादृष्टान्त श्रुतिसमन्वयात् । प्रतिज्ञा दृष्टान्तयोरनुपरोधे विरोधः । सामञ्जस्यं तस्मादित्यर्थः । उत । "तमादेशमप्राक्ष्यायेनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात"मिति प्रतिज्ञा । अत्र "चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञान"भुपदिश्यते । तच्चोपादानत्वे सम्भवति । उपादानोपादेययोरव्यतिरेकात् । उपादानात्मक ज्ञानेन सर्व ज्ञानसम्भवात् । निमित्तोपादानयोभेदे रथगोपुर प्रासादादिवदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानविरोधात् । दृष्टान्तस्तु "यथासौम्ये केनमृतिपण्डेन सर्व मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि"त्युपादान विषयएव दृश्यते । "तथैकेन लोहमणिना सर्व लोहमयं विज्ञातं स्यादिति । ऐकेन नखिनकृन्तनेनसर्वं काष्टण्यायसं विज्ञातं स्यादिति च अन्यत्रापि" एकस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती''ति प्रतिज्ञा । "यथा पृथिव्यामोषध्यस्सम्भवन्ती''ति दृष्टान्तः । "आत्मा खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदंसर्वं विदित''मिति प्रतिज्ञाय स यथा दुन्दुभेक्त्न्यमानस्य नवाह्याच्छव्दाव्छव्यन्त्यादृष्टणाय दुन्दुभेक्त् प्रहणेन दुन्दुभ्या-

घातस्यवा दृष्टान्तः । किंच । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि श्रुत्यनुगत जन्माधिकरणे शक्तिविशेष विशिष्टशिवाऽद्वैतं सूत्रकारेण सूचितं । निर्विशेषस्य ब्रह्मणः कार्य-कारणत्वासम्भवात् । विवर्तीपादान कारणत्वे तद्विधायक प्रात्यक्षिक श्रुत्यदर्शनात् । प्रतिशा दृष्टान्तं श्रुतिविरोधाच मुमुक्षुभि निविधयं । "यतो वा इमानी"ति वाक्ये परमेश्वर शक्तरेव जगदुपादान कारणत्वं परमेश्वरस्य निमित्तत्वं च सूचितं । तथापि मृत्पिण्ड कुलालोयीरिव न पृथक्त्वं "परास्य शक्ति विविधव श्रूयते" इति श्रुतौ परमेश्वरनिष्ठ मायाशक्तेः वहौ दाह् शक्तिवत्स्वाभाविकत्व निर्देशात् । तस्मात्सर्वदा न निर्विशेषं ब्रह्मोति निश्चितं ॥

पुनः केवलनिर्विशेषत्व निमित्तत्व निराकरणार्थं हेत्वन्तरं दर्शयित ॥

स् ॥ अभिद्योपदेशाच ॥ २४ ॥

शिवस्य ब्रह्मणः कर्तृत्वं चोपादानत्वं च निर्देशात् । "सोऽकामयत बहुस्यां प्रजा-येयेति" । "तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति"च । अत्र कामनया ब्रह्मणि कर्तृत्वेन निमित्तत्वं । बहुस्यामिति चोपादानत्वं च गमयित । तस्माद्रह्मणः निर्विशेषत्वं निमित्तमात्रत्वं न सम्भवित । नत्तु । "विश्वाधिको रुद्रो महिषिः" "हिरण्यगर्भं पश्यत जायमान" मिति श्रुतौ परमेश्वरस्येच्छ्या जगत्सृष्टि कर्तारं हिरण्यगर्भं सृष्ट्वा कृपया पश्यतीति श्रवणात्कथं परिशवस्य विश्वोपादानत्व-सुपपद्यते । "मायांतु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनंतु महेश्वर" मिल्यादि श्रुत्याद्युपादानत्वं प्रधानस्या-स्रायते । "तस्माद्विराडजायत विराजो अधिपुरुषस्य" प्रकृतित्वं दश्यते । तस्मात्तयोः प्रकृति-वाचकत्त्वेन विश्वोपादानत्वं प्रधानस्यैवेत्याशङ्कथ निराकरोति ॥

सु॥ साक्षाच्चोभयाञ्चानात् ॥२५॥

साक्षात्प्रात्यक्षिक वेदान्तेषु शिवस्य ब्रह्मणः जगदुभय कारणत्वमाम्नायते । "सर्वाण्णहवा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पयन्ते" । "आकाशं प्रत्यस्तं यन्ती"ति प्रभव-प्रक्रय हेतुत्वेन निमित्तापादान कारणत्वं तस्य प्रसिद्धं । श्रुत्यन्तरेपि । "ईशानस्सर्वविद्याना" मित्यादौ निमित्तत्वं । "सर्वो वै रुद्र" इत्यादिना प्रकृतित्वातप्रपञ्च खरूपत्वेनोपादानत्वं च स्मर्यते । तथा शतरुद्रीये । "नमो हिरण्यवाहवे" इत्यारभ्य "कुळुंचानां पत्ये नम" इत्यन्तेन जगदीश्वरत्वं । ततः "नमः पण्यीय च पणशद्यायचे" त्यन्तेन विश्वात्म-कत्वं च व्यपदिश्यते । श्रुत्यन्तरे च । "ब्रह्मसवनं ब्रह्म सदक्ष आसीत् । ब्रह्माध्यतिष्ठ-द्ववानि धारयित्रि'त्युभय प्रतीतिः । अथवंशिरसि । "अहमेकः प्रथम मासमित्या" रभ्य प्रथमिद्वतीय खण्डयोस्सर्व जगदात्मकत्वं अनन्तरं विश्वाधिपतित्वं च । प्रत्यक्षेणोभयान्नानत् । जगदुभय कारणत्वं परमेश्वरस्यैव सिद्धं ।

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च निमित्तोपादानत्वे ब्रह्मणः आत्मनस्सम्बन्धिनी कृतिरात्मकृतिः । कर्तृत्व साधारण्येनात्मकृतेर्दर्शनात् । "तदात्मानं स्वयमकुरुते"इत्यात्मशब्द वाच्यस्य परभेश्वरस्य स्वयमिति कर्तृत्वं आत्मानमिति कर्मत्वंच कर्मत्वेनोपादान सिद्धिः । नतु पूर्वसिद्धस्य शिवस्या-त्मनः। कथं कृतिकर्मत्वमित्याशङ्कचाह । परिणामात् । निरतिशयानन्द स्वभावस्य निर्लेपस्य अनन्तकत्याण गुणाकरस्य निमित्तकारणभूतस्य महेश्वरस्य प्रकृतित्वेन विश्वात्मकत्व- मीव्रुद्धते। चेतनाऽचेतनात्मकप्रयंचाकारेण परिणामात्। ननु "दाधिक्षीरन्यायव" त्स्वस्वरूप-परित्यागपूर्वक रूपान्तर प्राप्तिरेव परिणामः। नित्यद्यद्धस्य महेश्वरस्य परिणामित्वेन स्वरूप-नाशित्वं विकारगुण प्रसङ्गश्च स्यादितिचेन्न। निमित्तभूतस्योपादानत्वेपि न विकारादिस्पर्शः। परमेश्वर मायाशक्तेर्जगद्वेपण परिणामित्वं। तत्परमेश्वरस्य निमित्तकारणत्वं च प्रतिपादनात्। "मायान्तु प्रकृतिं विन्द्या"दित्यादौ स्वाभिन्नमायाया नियम्यत्वं परमेश्वरस्य नियामकत्वंच श्रवणात्। विश्वोभयकारणत्वं नान्यस्येति सिद्धं। पुनेईत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ योनिश्च हि गीयते ॥ २७॥

इहापि परमेश्वर एव प्रकृतिः । हि यस्माद्योनिरिति पठ्यते । "यद्भूतयोनि परि-पर्यन्ति धीराः" । "कर्तारमिशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं" "ध्यात्वा मुनिर्गच्छिति भूतयोनिं समस्त साक्षिं तमसः परस्तात्" । इत्यादौ प्रकृति पर्याययोनिश्चित्वे परमेश्वरोऽभिधीयते । तस्मादुपादानत्वं निमित्तत्वं च परमेश्वरस्यैव सिद्धं । योनिश्चदस्य प्रकृति पर्यायत्वं लोके हर्यते । "पृथिवी योनिरोषि वनस्पतीना" मिति स्त्री योनेरप्यस्त्येव अवयव द्वारेण गर्भ प्रत्युपादानत्वं अन्यत्र योनि शब्देन स्थित्यधिकरणमि दर्यते । 'योनिष्ट इन्द्र निषदेऽका'रिति वाक्यशेषादत्र प्रकृति पर्यायत्वमुपदिश्यते । तथापि । " यथोर्णनाभिस्स्उजते गृह्यतेचे " त्यादाबुपादान कारणत्वं शिवस्यैव दर्यते तस्मादिवरोधः ॥

॥ सर्वेच्याख्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥ स् ॥ एतेन सर्वे च्याख्याता च्याख्याताः ॥ २८ ॥

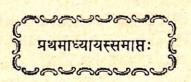
छान्दोग्ये षष्ठे श्वेतकेतुं प्रत्युद्दालक वाक्यमस्यविषयः । "न्यग्रोधफलमध आहरेतीदं भगव" इति "भिन्धीति भिन्नं भगव" इति । "किमत्र पर्यसीत्यणव एवेमाधानाभगव ' इता । स्वादिनामङ्गैकां भिन्दीति 'भिन्ना भगव इति किमत्र पर्यसि" । "निकच्चन भगव" इति । "एतस्यैव सोम्येषोणिन्नो महान्न्यग्रेषितिष्ठतीं"ति कर्म ब्रह्म बोधक वेदवेदान्तानां षड्विध-लिङ्ग तात्पर्येण षट्स्थलपरिशव प्रतिपादकत्व मृत शारीरकत्वं वा परमाणुवाद परत्वं वेति सिन्दिह्यते । "विश्वाधिको रुद्र "इत्यादौ परमेश्वरस्येव विश्वाधिकत्वोपदेशात्तस्य विश्वाचुगत वेदान्त प्रमाण विषयत्वं न सम्भवति । पूर्वोक्त कर्म प्रकरण पठित शतरुद्दांथादीनां जीव विषयत्वमेवयुक्तं परमेश्वर परत्वे प्रकरण प्रयोजनाविरोधात् । स्मृत्यागमादीनां तु नानादेवत विषयत्वाच्च । उत । ईक्षते नशब्दिमत्यादिना प्रधानवादस्य निराकृतत्वेऽपि पुनरच्छान्दोग्ये षष्ठे श्वेतकेतुं प्रत्युद्दालकः स्क्ष्मतत्त्वे स्थूलजगदन्तर्भाव प्रतिपादक वचन-दर्शनात् अणुस्वभावासत्कारणवादो युक्तः । "न्यग्रोध फलमध आहरेत्या"रभ्य "न्यग्रोध स्तिष्ठती"त्यन्तेन विश्वप्रागवस्थादष्टान्तः श्रूयते । तत्रदृष्टान्ते न किञ्चाणुशब्द श्रवणाच्छून्य-स्वभावाणुवादो दाष्ट्यान्तिकत्वेन प्रतिभाति । तस्मार्त्यवंथा वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं नसम्भवनतीति प्राप्ते व्रमः ॥

नानदिवता परत्वेऽिप वेदान्तानां मुख्यवृत्त्या लक्षणया अतद्यावृत्त्याच परिशवब्रह्म-प्रमापकत्वं भवति । "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि"। "सर्वेवेदायत्पद मामनित"। "नावेदिवन्मनुते तं बृहन्तिमि"त्यादि श्रुति शतेषु गतिसामान्य न्यायेन सर्व वेदान्तानां ब्रह्मस्थापकत्व व्यवस्थापनात्। कर्म प्रकरणापठितत्वेऽिप पुरुषसूक्त शतरुद्दीयादीनां नान्य- परत्वं लिङ्गप्रकरणवाधो वार्यतीति न्यायेन लिङ्गेन प्रकरणवाधो युक्तः । "पश्चनां पत्ये वृक्षाणां पत्ये जगतां पत्ये" । "तस्माद्विराडजायत" । "आदिखवर्णं तमसस्तुपारे" । "तमेवं विदित्वाति मृत्युमेति" । "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" । "नान्यः पन्था विद्यतेऽयना-ये" खादि । ब्रह्मलिङ्गभूयस्त्वाचान्य विषयत्वं । किंच । वेदवेदान्त स्मृतिपुराणितिहासादिषु यत्र यत्र जगत्कारणत्वादि धर्माः प्रतिपाद्यन्ते । तत्र तत्र षट्स्थल परिशव ब्रह्मपरत्वमेवेति राष्दान्तः । किंच ॥

श्रुतिस्मृत्यागम पुराणादीनामि नानादेवता परत्वेषि षड्विधिलिङ्ग तात्पर्यानुसारेण परमिश्वे समन्वयात्सर्वं समझसमेव । एतेनेति आत्मिविज्ञानेन स्वस्क्ष्पाभिन्यिक्तः । सर्व विज्ञानेति सर्वं विदितं त्यात् । अनुपूर्वविज्ञाने प्रतिज्ञाविरोधेनैव परमाण्वादि पक्षाः निरस्ततया व्याख्याताः । परमाण्वादेः कारणत्वे चात्मिविज्ञानेषि न सर्वं विदितं त्यात् अनुपादानत्वात् । "तस्मान्न किंचन इत्यनेन नामरूपानभिन्यक्ति प्रतिपादकत्वेन विरोधः । सूक्ष्मत्वाचाणुत्वं ब्रह्मण्युपचरितं । तस्माद्वेदान्तेषु ब्रह्मैवजगत्कारणं प्रतीयते । व्याख्याता व्याख्याता इति पदद्वयेन अध्याय परिसमाप्तिस्सूचिता । एतेन सिवशेषस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चानिज्ञानिमित्तोपादान कारणत्व व्यवस्थापनेन न्याय वैशेषिक पाज्ञरात्रादि श्रुत्येकदेश-प्रामाण्यवादभेदास्सर्वे एकतरमिथ्यात्ववाद सर्वमिथ्यात्ववाद प्रधानाऽभेदवादाश्च व्याख्याता व्याख्याता निराकृता इत्यर्थः । प्रतिज्ञा दृष्टान्तलक्षण दृष्टान्तभेदाऽभेदप्रधानविशेषाद्वैतमतस्य महादेवे परमकारुणिके परिशवे समन्वयः । तस्मात्तदेव वैदिकं नान्यदिति सिद्धं ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपितपिण्डित भगवत्पादाचार्य खामिकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैतसिद्धान्तस्थापक वैयासिकब्रह्ममीमांसा सूत्रार्थ प्रकाशके श्रीकरभाष्ये विरोधपरिहारपराभिधानस्य प्रथमाध्यायस्य अष्टाधिकरणाव-

> च्छित्रानुमानिका यष्टाविंशत्सूत्रात्मक चतुर्थः पादस्समाप्तः ।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये द्वितीयाऽध्यायस्य प्रथमः पादः प्रारम्भः ॥

प्रथमाध्याये खाभाविक सर्वशाक्तित्व सर्वज्ञत्व सर्वकारणत्व सर्वनियामकत्व सर्वा-नन्द प्रदायकत्व सर्वविलक्षणत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वात्मकत्वादिकं शिवस्य परब्रह्मणः सर्व वेदवेदान्ताविरोधित्वेन प्रसाध्य वेदान्त विरुद्धसमृति तर्कादि निराकरणपूर्वकं जगजनमादि-कारणत्वं तस्यव दर्शयितुं द्वितीयाऽध्यायमारभते । अशब्दतयाजगजनमादि हेतुत्वं ईक्षत्य-विकरणे प्रधानस्यनिराकृतमपि तज्जगत्कारणत्वे स्मृतिप्रमाणमस्तीत्याशङ्कथाह ॥

॥ स्मृत्यनवकाशाधिकरणम् ॥ १ ॥

स् ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यत्स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

स्त्रार्थस्तु प्रधान जगत्कारणत्वानङ्गीकारेण स्मृत्यनवकाशदे।वप्रसङ्गः । साङ्क्वादि स्मृतीनामप्रामाण्य दोषप्रसङ्ग इति चेन्न । शिवस्य ब्रह्मणः जगत्कारणत्वानङ्गीकारे अन्य-स्मृतीनां मन्वादीनां अप्रामाण्यदोषप्रसङ्गात् । न च विनिगमकाभावः । वेदमूलक मन्वादि स्मृतीनां प्रबलत्वात् । वेदविरुद्धसाङ्ख्यादीनां दुर्वलत्वात् । अप्रामाण्यमित्यर्थः एतद्ध्यायस्य प्रथमपादे स्मृतितर्कादि विरोधः । द्वितीये तन्मतानां दुष्टत्वं । तृतीये पृथिव्यादि कार्णत्व श्रुति विरोधः। चतुर्थे जीवलिङ्ग शरीरवोधकश्रुति विरोधश्र निराक्रियते। "ऋषि प्रस्तं किपले यस्तमंत्रे ज्ञानैर्भिभर्तिजायमानं च पर्यती(र्येत्)"ति वाक्ये कपिलस्य ज्ञानातिशयत्वेन सर्वी-ख्टिष्टत्व दर्शनात् । "यहै किंच मनुरवदत्तद्भेषजिम"ति श्रुतावीषधवन्मनुवाक्यस्य मुख्य-विधेयत्व निर्देशात् । तयोः परस्परविरोध द्योतनात् । साङ्ख्यादीनां प्राधान्यं । उतोपनिषद्दाक्यानां साङ्ख्यादि स्मृत्यनुसर्णं मन्वादिस्मृत्यनुसर्णं प्राधान्यं वैति सन्दिह्यते । परमशिवजगत्कारणत्ववेदान्तवाक्यानां प्रधानस्यैवोपपन्नं । "वेदा-र्थोग्रह्याः र्थीयस्ख्यं ज्ञात्वा तत्र ज्ञानं प्रचक्षते"। "स्मृत्यागमपुराणेश्च तदर्थं त्राहयेद्ध्यं" इति नियमात् । श्रुतिस्मृति पुराणेष्वभ्युदय फलजनक दर्शपूर्णमास सामपाण्डरीकादि कर्म यथा द्शितं तथा परमाप्त कपिलमहर्षिकृत निर्श्रेयस फलसाधनभूत साङ्ख्यस्मृत्यनपेक्षत्या वदा-न्तार्थनिश्वयायोगात् । श्रुतावप्रतिहत ज्ञानिष्ठत्वं किपलस्य निर्देशाच । महर्षिप्रणीत प्रधान-कारण साङ्क्यस्मृतीनामेव प्राधान्यमिति प्राप्ते त्रूमः ।

"ऋषि प्रस्तं कपिल''मिति श्रुतौ कपिलस्य ज्ञानाधिकत्वेन परमाप्तत्व व्यपदेशात-त्सम्लानुरोधतया वेदान्तार्थबोधोन्यायमिति यत्तदुक्तं । "तद्विष्णोरेकमुत्तम"मिलादिषु विष्णोरिप सर्वातिशयत्व सङ्कीर्तनात्तत्प्रणीत बुद्धपाञ्चरात्रागमानुसरिण वेदान्तार्थ निश्चय

प्रसाक्तः प्रसज्यत ॥

किंच । श्रुतिस्मृतिपुराणेष्वप्रतिहत ज्ञानांनष्टत्वेन बृहस्पते स्सर्वाधिकत्वकथना-त्तत्प्रणीत लोकायत स्मृत्यनुसारेण श्रुत्यर्थ निश्चयप्रसक्तिस्स्यात् । उत् । नान्यस्मृत्यनव-

काश दोषप्रसङ्गात् । '' आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं '' । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्त-मिव सर्वतः । "ततस्स्वयंभू भगवानव्यक्ती व्यञ्जयान्निदं" । "महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुः रासीत्तमो जुदः"। "योसावतीन्द्रियप्राह्यस्पृक्ष्मो व्यक्त स्सनातनः"। " सर्वभूतमयोऽचिन्ख-स्सएवखयमुद्दभौ"। "सोपि ध्यायशरीरात्स्वात्सिसृश्च विविधाः प्रजाः"। "आप एव संस-र्जादौ तासुवीर्यमपासृजत् ''इत्यन्तेन । तमोरूपमायाशक्तया कालरुद्रस्य ब्रह्मादि सर्वकार-णत्व मुपन्यस्तं । ''यदातमस्तं नदिवा नरात्रि र्नसन्नचासच्छिव एव केवलः''। ''तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञाच तस्मात्प्रस्तापुराणी''। "मायान्तु प्रकृतिं विन्यान्मायिनंतु महेश्वरं"। तस्यावयव भूतोत्थं व्याप्तंसर्वमिदं जगत् ''। "योब्रह्माणं विद्धाति पूर्वं" "योवैवेदांश्व प्रहि-णोतितस्मै" । ''तं शहिदेवमात्म बुद्धिप्रकाशं मुमुक्कुर्वै शरणमहं प्रपेष्ये'' । ''हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं सनोदेवरशुभया स्मृत्या संयुनक्तु "। "विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जाय-मानंचयत्"। सर्वोद्घेष रुद्र इत्यादि प्रत्यक्ष श्रुतिसिद्ध परमिशव कारणत्व दर्शनानानु-मेय वेदमूलक साङ्ख्यस्मृतेः प्रामाण्यं । किंच । 'सर्वेवेदायत्पदमामनन्ति' । ' ध्यायीतेशानं प्रध्यासितव्यं''। ''सर्विमिदं ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते''। ''सर्वाणि चेन्द्रियाणि न कारणं कारणानां ध्याता ध्याता कारणंतु ध्येयः ''। '' सर्वेश्वर्य सम्पन्नस्सर्वेश्वरइशम्भुराकाशमध्ये'' "शिव एकोध्येय दिशवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये"त्यादि श्रुतिषु । " कोटि जन्मार्जितैः पुण्यैः "शिवे भक्तिः प्रजायते" । "इष्टापूर्तानि कर्माणि येनाचरति मानवः" । "शिवार्पणिधर्या कामान्परित्यज्य यथाविधि"। "अनुप्रहात्तेन शम्भोर्जायते सुदृढो नरः"। "ततो भीताः पलायन्ते विम्नं हित्वा सुरेश्वराः "। "जायते तेन शिश्रूषाचरिते चन्द्रमाळिनः "। "शृण्वता जायते ज्ञानं ज्ञानादेव विमुच्यते"। "बहुनात्र किमुक्तेन यस्य भक्तिहिशवे दढा "। "महा-पापोप पापोधरपि प्रस्तो विमुच्यते '' । इत्यादि शिवगीतादि बहुस्मृतिष्वपि परमपुरुषस्य शिवस्याराध्यत्वं श्रौतस्मार्त नित्यनैमित्तिकादि सर्वेषां कर्मणां तदाराधनभूतत्वं प्रदर्शितं ॥

अपिच। "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेशो संसारमेशिक्षित्वन्धहेतुः"। "क्षरं प्रधान ममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः"। "तस्याभिध्यानायोजनात्तत्वभावाद्भ्यश्चानते विश्वमाया निवृत्तिरि"त्यादि श्रुतिषु । "तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तमे"ति स्मृतिष्विप प्रधाननियामकत्वं च तस्यैव स्मर्यते । "श्रुतिस्मृति विरोधेतु श्रुतिरेव वलीयसी । स्मृतिस्मृत्यो विरोधेतु वेदानुसरणं परिम"त्यादि मीमांसान्यायदर्शनात् । श्रुत्यनुसरणमन्वादि स्मृतीनामेव प्राधान्यमिति निर्दिष्टं । गुणत्रयात्मकस्य जडस्य प्रधानस्य चतनजीवाविभूत हेतुत्वायोगोपि तत्सान्निध्यवशात्कापिल स्मृतिप्रसिद्ध महदहङ्कारादीनां कारणत्वमुपपन्नमित्याशङ्कय निराकरोति ॥

सू ॥ इतरेषाञ्चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतरेषामचेतन महदहङ्कारादीनाश्च । अनुपळब्धेः । "आत्मन आकाशस्सम्भूतः"।
" एतस्माजायते प्राणे मनस्सर्वेन्द्रियाणिच" । "अक्षरात्सम्भवन्तीह विश्वमित्या"दि
श्रुति स्मृत्यागमपुराणेष्विप महदहङ्कार कारणत्वं परमिश्ववस्यैव दर्शनात् घटादिवदचेतनस्य
प्रधानस्य महदादि कारणत्वं च सर्वथा न सम्भवति । "यहै किश्च मनुरवदत्तद्भेषजमिति
श्रुति प्रसिद्धानां मन्वादीनां जगद्भेषज भूतस्ववाक्यानामेव वेदान्ते।पयोगित्वं युक्तं । स्वतः

प्रधानस्य जगदुपादानत्वासम्भवेऽपि ईश्वरिनयोगेन सम्भवतीत्याशङ्कय तिद्वधायक यागमतं निराकरोति ॥

योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥ सू ॥ एतेनयोगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यभेदेपि हिरण्यगर्भ श्रुतिरिप प्रधानोपादान प्रधान निर्देशात् । एतेन साङ्क्ष्यस्मृति निराकरणेन योगस्मृतिः प्रत्युक्तः तिरस्कृत । इति स्त्रावयवार्धः "सर्वो व रदः" । "सर्वं खिल्वदं ब्रह्म" । "ऐतदारम्यिमदं सर्वं " । "एको भगवो विज्ञायते सर्वमिदं विज्ञातं भवती" त्यादिषु । जगदात्मकत्वं ब्रह्मणो निर्दिष्टं । तदुपादानत्वायोगे तदात्मकत्वायोगात् । "हिरण्यगर्भ स्समवर्तताग्रे भृतस्य जातः पतिरेक आसीदि" त्यादिषु । हिरण्यगर्भस्य सर्वातिशायित्व स्मरणात् । "विरुचतं स्थाप्यसमं शरीर" मित्यादिना श्वेताश्वतरादि श्रुतिशतेषु अभ्युदय निर्श्वेयस फलसाधनत्वेन योगविद्यायाः प्रपश्चितत्वात् । योगस्मृत्यज्ञुसारेण प्रधानस्य प्रपश्चोपादानत्वमृत ब्रह्मकारणत्वं वेतिसंशयः । मृत्कुलाल-वत्प्रधानस्योपादानत्वमीश्वरस्य निमित्तत्वं युक्तं । जगतः परमेश्वरोपादानत्वे मृदादिवद्विका-रिस्व विनाशित्वादि नानादोष भृयिष्ठो दुर्निवारः ॥

किमाभ्युदयफल निश्रेयसफल हेतुत्वेनस्मृतिपुराणेषु योगभूयस्थ दर्शनात् । श्रुत्यर्थ प्रकाशक कामिकादि शैवागमेष्विप प्राकृत वैकृतात्मक मन्त्र लय हठ राज विभागेन तत्प्रपश्चि-तलात्। "आकुञ्चनेन कुण्डलिन्या कवाटमुद्धाट्य मोक्षद्वारं विच्छेदयेत्"। "महतेमध्य सम्बारेमनस्यैर्यं प्रजायते ''। "सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा "। "निर्विकल्प प्रसन्नात्मा प्राणायामं समभ्यसेत्''। "मरुद्भ्यनीषिणे''त्याद्युपनिषत्सु। "योग श्चित्तवृति निरोधकः"। इलादि स्मृतिषु । "यत्साङ्क्यैः प्राप्यतेज्ञानं तद्योगैरपि गम्यते । साङ्क्ययोगौ पृथाबलाः प्रवदन्ति न पण्डिताः" । इत्यादि भगवद्गीताद्युपनिषत्सु चित्तवृत्ति निरोधकत्व पापमोचकत्व ब्रह्मप्राप्यत्वादि साधनत्वेन योगस्यैव निर्देशात्तिद्वधायक हिर्ण्यगर्भ स्मृत्यवः गुण्येन वेदान्तार्थनिश्चयो युक्त इति चेदुच्यते । योगस्य श्रुत्यागमादिषु धर्मब्रह्मसाधनत्वेन मनोनिरोधकत्वेन शिष्टैराचरितत्वेन च प्राधान्येपि तन्निष्ठप्रधानोपपादनत्वं नोपपन्नं । "सौम्य केन मृत्पिडेन सर्व मृण्मयं विज्ञातंस्या द्वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकत्येवसत्यम् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञादष्टान्तस्थापक सर्व वेदान्त विरोधात्। स्मृत्यागम पुराणेषु योर्थस्मृत्या विरुध्यते । "तन्त्रार्थस्सतु विज्ञेयो गहितं वेदवादिभि"रिति मीमांसान्याय दर्श-नात्। "मायांतु प्रकृतिं विन्दान्मायिनंतु महेश्वरं। तस्यावयवभूतोत्थं व्याप्तं सर्वभिदं जगत्''। "परास्य शक्तिविविवेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलकियाच''। स्रुजते गृह्यतेचे "त्यादि श्रुतिशतेषु आभिन्ननिमित्तीपादानकारणत्वं परमेश्वरस्येव निर्देशात्। परमेश्वरस्थोपादानत्वे मृदादिवद्विकारित्वादि दोषप्रसिक्तिरिति यदुक्तं तदसत् । जीवशक्तिव-त्परमेश्वरशक्तेरपादानविकारित्वाङ्गीकारात् शक्तस्य परमेश्वरस्य परिणामविकारित्वादिकं नोपपन्न । कुलालविज्ञिमित्तत्वाङ्गीकारे । "यत्प्रयन्त्यभिसंविज्ञान्तीत्या"दि श्रुतिविरोधी दुर्निवारः । तसात्साङ्क्यस्मृतिवद्यागा निराकृत साङ्क्ययाग शास्त्रयोः कागितिरिति वेदान्ताविरोध साङ्ख्ययोग शास्त्रसमन्वयो युक्त इति योजनीयं । त्रिगुणातीतस्य ईश्वरस्य कथं त्रिगुणात्मिक जगत्कारणत्वसुपपन्नमित्याशङ्कयाह ॥

॥ न विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ न विलक्षणत्वादस्य तथा त्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

निर्गुणस्य ब्रह्मणः गुणत्रयात्मक प्रधानस्य विलक्षणत्वादस्य प्रधानस्येव त्रिगुणात्मिकवतनाऽचेतन जगदुपादानत्वं सम्भवतीति चेत्र । तथा त्वंच शब्दात् । तथा त्वमुपादानंच
शब्देन निमित्त कारणंच शब्दात् । "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते । यथा पृथिव्यामोषधय
स्सम्भवन्ति ''। "यथा सतात्पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वं''। इत्यादि
वेदशब्दात्परमेश्वरस्येव जगदुभयकारणत्वं सम्भवतीति सूत्रावयवार्थः । "अजामेकां लोहित
शुक्रकृष्णा ''मिति श्रुतौ परमेश्वरस्य जगत्कारणत्वमवगमात्सन्देहः । "अजामेकां लोहित
शुक्रकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं "सहपा''मिति श्रुतावसन्दिग्धतया । गुणत्रय विशिष्ट चेतनाऽचेतन कारणत्वं सूच्यते । लोके चेतनाचेतनोत्पत्तिरचेतनादचेतनोत्पत्तिश्च स्वधमत्वेन दर्शनात् । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः"। "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणशास्संसारमोक्षस्थिति बन्धहेतुः"।
"ईशानस्पर्वविद्यानामश्चिरस्पर्वभृताना"मित्यादि श्रुतिशतेषु जगन्नियामकत्वेन तद्विलक्षणत्वं
च प्रचक्षते । मनुरि । " आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं" । "अप्रतर्क्यमिविशेयं
प्रसुप्तमिव सर्वतः"। " ततस्खयंभू भगवानव्यक्तो व्यज्ञयन्तिद्दं"मिति । चतुर्मुखादीनामिप
तमोभूत प्रधानहेतुत्वं प्रदर्शितं । तस्मात्परमेश्वर निमित्तकारणत्वमात्र वादप्रधानयोग स्मृत्यनुसारेणैव वेदान्तार्थ निथ्ययोयुक्तमिति चेद्द्मः ॥

"यथोर्णनाभिस्स्जते गृह्यते चेति" श्रुत्याचेतनोर्णनाभाव चेतनतन्तुपटोत्पत्तिः । चेतन पुरुषादचेतनलेभनखोत्पत्ति श्रोपदर्शितं । "अजामेका"मिति श्रुति निष्ठप्रधान-कारणत्वं ब्रह्मण्योपपेत्तः । "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिग्रेणेशः" । "मायान्तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायि-नन्तु महेश्वर"मित्यादिषु प्रधाननियामकत्वं शिवस्यैवोपदिष्टं । तस्मादचेतनत्व मिलनत्वानी-श्वरत्व दुःखात्मकत्व चिदचिदात्मक प्रपञ्चकारणत्वमिवरोधं । एतेन मनुस्मृत्युक्त प्रधान-

प्रकृतीक चतुर्भुखादि कारणत्वं तज्जडप्रधानाधिष्ठानेश्वरस्पैव निर्दिष्टं ॥

नतु "नारायणाद्रह्मा जायते नारायणादुद्दो जायते" इत्यादि श्रुतिपुराणेषु चतुर्मुखकारणत्वं नारायणस्यैवोपदेशात् । उत । "आपो नारा इति प्रोक्ता आपोवे नरसूनवः" ।
"ता यदस्यायनं पूर्वं तेननारायणस्स्मृत " इति तदुत्तरत्र नारायणशब्दो विवक्षितः ।
तदुपसंहारे । हक्मामं स्वप्रधीगम्यं विन्यात्तं पुरुषं परिमत्युपसंहारगत हिरण्मयत्वादि
धर्माणामि । "ध्येयस्सदासवितृमण्डल मध्यवती नारायणस्सरिसजासन सिविष्टिः" ।
"केयूरवान्मकर कुण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपु धृत शंखचकः" । "विष्णोस्सकाशादुत्पन्नं जगदेतचराचरं" "अहं कुत्क्रस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्त्या"। "अहं सर्वस्य प्रभवो
मत्तस्सर्वं प्रवतते"। "नारायणो जगन्मूर्तिरनन्यात्मा सनातन" इत्यादिना विष्णुपुराणादिषु
जगज्जन्मादि कारणत्वं स्पष्टमुपदिष्ट मत एव मनुस्मृत्यभिहित हिरण्यगर्भादि जनकत्वं
नारायणस्याभिप्रेत मिति चेत्तदसत् । "यदा तमस्तं न दिवा न रात्रि नसन्नचासच्छवएव
केवलः"। "तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञाच तस्मात्प्रस्तापुराणी" । "योदेवानां प्रथमं

पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः "। "हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं सनोदेवश्शुभया स्मृत्या संयुनक्तु"। "यो ब्रह्माणं विद्धातिपूर्वं यो वै वेदांश्व प्रहिणोति तस्मै"। "त॰हिदेवमात्म-बुद्धि प्रकाशं मुमुक्षुर्वे शरणमहं प्रपद्ये " इत्यादि महानारायणश्वेताश्वतराद्यपनिषत्मु हिरण्य-गर्भादि कारणत्व मसन्दिग्धतया शिवस्यैव स्चितं ॥

किंच । "ध्यायीतेशानं प्रध्यासितव्यं " "सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्त संप्रस्यन्ते "। इत्यादिना अथर्वशिरा अथर्वण शिखादिषु बहुधा प्रपश्चितं । तथा वेदनुस्य भारते । आतु-शासनिक पर्वणि । "सोस्जद्क्षिणादङ्गाद्रह्माणं लोकसम्भवं"। "वामपार्श्वात्तथा विष्णुं लोक रक्षार्थमीक्षरः "। " हृद्ये कालरुद्राख्यं जगद्विलयकारण''मिति । तथा शैवपुराणेषु बहुधा प्रपिंचतं । "प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा सविज्ञेय '' इत्यादि माण्डूक्यादिष्वपि मूर्तित्रयातीतत्वं कारण कारणत्वं तस्येव प्रतिपादितं । "नारायणाद्वता जायते" इत्यादिषु मूर्तित्रय कारणत्वं नारायणस्यादर्शनात्तदवान्तर सृष्टिविषयत्वमिति वेदि-तव्यं । "त्रयस्ते कारणात्मानो जातास्साक्षान्महेश्वरात्" । "चराऽचरस्य विश्वस्य स्वर्ग स्थित्यन्त हेतवे"। "पित्रा नियमिताः पूर्वं त्रयोपि त्रिषु कर्मसु"। "ब्रह्मा सर्गे हरिस्नाणे रुद्रस्संहरणे पुनः''। "तथाप्यन्येान्यमात्सर्यादन्योन्यातिशयार्थिनः''। "तपसा तोषयित्वा तं पितरं परमेश्वरं '' ''ब्रह्म नारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पान्तरे सुजत् ''। '' कल्पान्तरे पुनर्व्रह्मा रद्रविष्णू जगन्मयः"। "विष्णुश्च भगवांस्तद्वद्वद्याणमस्जत्पुनः"। "नारायणं पुनर्वद्या ब्रह्मा-णंच पुनर्भव्" इति शैवे वायवीय संहितायां अवान्तर कल्पभेदस्षिः प्रदार्शितः । मर्ज-स्मृत्युपसंहोरे । "मनसीन्दुं दिशद्श्रीत्रे कान्ते विष्णुं बलेहरं । वाच्यिमिमिन्द्र मुत्सर्गे प्रजने च प्रजापति । प्रशासितारं सर्वेषामणीयां समणोरपि '' । ''हक्मामं स्वप्रधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं पर''मित्युपिद्षष्टं । "अणारणीया नहमेव तहन्महानहं विश्वमिदं विचित्रं" । "पुरातनोहं पुरुषोहमीशो हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि"। "नमो हिरण्यबाहवे सेनान्येदिशां च पत्येनमः ''। "हिरण्याय नमः । हिरण्यलिङ्गाय नमः । सुवर्णाय नमः । सुवर्ण-लिङ्गाय नमः । नमा हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यहपाय हिरण्यपतयेविकापतये उमापतये पशुपतये नमानमः"। "ऋतं सल्यं परंबद्धा पुरुषं कृष्णिपङ्गलं । उर्ध्वरेतं विह्पाक्षं विश्वहृषाय वै नमो नमः ''। ''पुरुषो वै रद्रस्सन्महोनमो नमः ''। ''तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नोरुद्रः प्रचोदयात्'' इत्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्यैव हिर्णमयत्व पुरुषराब्दवाच्यत्वादिक दर्शनात् । श्रुतिविरुद्ध विष्णु पुराण वचनानां वाद्धाद्यागमादिवद्भान्ति मूलकत्वाद्वेदोपचृंहणं न्यायमिति वेदितव्यं । मनुप्रणीत तमइशब्दस्य । "अस्तिहरूस्य विप्रेन्द्रा अन्तस्सत्त्वं बहिस्तम'' इत्यादि पुराण सिद्ध बहिस्तमोगुण विशिष्टकालरुद्रपर-मिति व्यवहियते । "मे प्राणा अद्दं" श्रेयसे विवरमानाः "मृद्ववीत्"। "आपाऽत्वन्" ते होवाच मृचुस्सन्नरुद्रायेखादि "'श्रुतिष्वचेतनपृथिव्यादीनां चैतन्ययोगइश्राव्यते । "सरित्स-सुत्रपर्वत वृक्षादीनां अचेतनानामपि पुराणेषु चेतनत्वं पठ्यते । अतो ब्रह्मप्रधानयो -र्नवैलक्षिण्यमित्याशङ्कथाह ॥

^{1.} Another reading is: ते हेमे प्राणा अहं श्रयसे विवदमाना.

^{2.} Another reading is: तेह वाचमूचुरत्वं न उद्गायिति.

सू ॥ अभिमानिब्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां ॥ ५ ॥

तुश्चन्द्रशङ्कानिरासार्थः। "पृथिव्यव्रवीदि" स्वादि श्रुति सिद्धवचन प्रवर्तकत्वं पृथिव्याच्याभिमान देवतानामेवोपदिष्टं। कुतः। विशेषानुगितिभ्यां कौषितिकव्राह्मणे। "हस्ता हिमिमास्तिस्रो देवता"। "(एता)सवीहवै देवता अहं श्रेयसे विवदमानाः"। "तेदेवाः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा"। "अग्निर्वाग्मूत्वामुखं प्राविशत्। आदिस्थश्च्रभूत्वाऽक्षिप्राविशत्"। "वायुः प्राणोभूत्वा नासिके प्राविश"दिस्यादि बुहुश्रुतिषु वागायभिमानि देवतानामेव प्रवचनीयत्वं गम्यते । तस्माद्चेतन प्रधानादि वैरुक्षिण्यं। किंच । "यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वाभुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु"। इस्लादिषु पृथिव्यादीनां तद्धिष्ठान देवतानामन्तर्यामित्वं रुद्रस्थैवोक्तं । अतस्सर्वात्मकत्व सर्वविलक्षण्यं सर्वनियामकत्व सर्वकारणत्वादिकं नेतरस्योपपन्नं॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तु शब्दोह्यवैदिक तर्क निरासार्थः । "एतस्माजायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च" । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः" । "विज्ञानं चाविज्ञानंच" । एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्विपताः । "प्रज्ञामात्रा प्राणेष्व-पिताः" । "समाने वृक्षेपुरुषो निममो अनीशया शोचित मुह्यमानः" । "तरितिशेषकमात्मवित्" । "परास्यशाक्तिर्विविषेव श्रूयते खाभाविकी ज्ञानवलिकयाचे त्यादि श्रुतिषु । सर्वकारणत्वादिकं शिवस्यव दश्यते । विचित्र नानाशक्तिविशिष्टत्वेन सर्वान्तर्यामितया चेतन पुरुषेष्वचेतन लोमनखदन्ताद्युपत्तिः । "अचेतन गोमय काष्टादिषु चेतन वृश्विकादि किमिकीटोत्पत्तिः" मधुमाक्षिकेषु किम्याद्युत्पत्तिः । किमीनां कीटकवशाद्धमरूष्यत्व प्राप्तिश्वावगम्यते । तस्मा तस्य जगदुभयकारणत्वादिकमविरुद्धं । एवं जगजीवेश्वरभेद सिद्धान्त साङ्क्षयोगात्मक स्मार्तमत द्वयं निरस्य जगजीवेश्वरमिथ्यावाद प्रधानस्मार्तेकदेशाऽद्वैतमतं निरस्यते ॥

सू ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

नतु तद्वितीयमस्ति । "नेहनानास्ति किञ्चन" । "शशश्द्रिण नागेन्द्रो मृतश्चदिस्त्वदं जगत् । मायाकार्यादिकं नास्ति मयानास्ति भयं निह । गगेने नीलिमासस्ये जगत्सस्यं भविष्यती "स्यादि श्रुतिसमृतिषु शशश्द्रज्ञव-रप्रपञ्चस्याप्यसत्व वाक्यामास दर्शनात् । चेतनाऽचेतनात्मक जगदसदितिचेनिमथ्या भूत-मितिचेश । कृतः प्रतिषेधमात्रत्वात् । प्रलयेपि प्रपञ्चस्य स्थूलावस्था निषेधमात्रत्वान् । प्रलयेपि प्रपञ्चस्य स्थूलावस्था निषेधमात्रत्वान् । प्रलयेपि प्रपञ्चस्य स्थूलावस्था निषेधमात्रत्वान् रप्रलयेपि बीजाङ्कुरवत्स्क्ष्मरूपेण परमेश्वरे प्रपञ्चस्य सत्त्वात्तर्ह्रीलया सृष्टिकाले पुनरुत्पद्यत इति सूत्रार्थः । "धाता यथा पूर्वमकत्पयत्" । "कर्मचितो लोकः क्षीयते । पुण्यचितोलोकः क्षीयते"। 'द्वासुपर्णा सयुजा सखायों'। ''ज्ञा ज्ञो द्वावजावीशानीजो " इत्यादि श्रुतिषु प्रपञ्चस्य सत्यत्व व्यपदेशात् । "न कदाचिदीदशं जगत् । नान्यत्काचनमिषत्" । "नेहनानास्ति किञ्चन" । "सदेव सोम्येदमप्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मो'त्यादि श्रुतिषु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वश्रवणात् । चिद्चिदात्मक प्रपञ्चं सर्वदा सत्त्वमसत्वं वेति संशयः । "नेहना नास्ति किञ्चन" । "अथात आदेशो नेति नेति" । "आदावन्तेच यन्नास्ति वर्तमानिपि

तत्तथा''। ''ब्रह्मसत्यं जगिन्मथ्या जीवो ब्रह्मैव नेतरः''। ''कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः''। ''कार्यकारणतां त्यक्त्वा पूर्णवोधोविशष्यते । अध्यारोपापवादाभ्यां
निष्पपञ्चं प्रपञ्चते । शिष्याणां वोधियष्यार्थं तत्त्वज्ञैः किष्पतं कमा''दिति श्रुतिस्मृति
पूर्वाचार्यन्याय दर्शनाज्जगिन्मथ्यात्वं युक्तं नोचेत्पूर्वोक्त श्रुतिस्मृति समन्वय विरोधो दुर्निवार
इति प्राप्ते तत्रोत्तरं वदामः ॥ ''अध्यारोपापवादाभ्यां निष्पपञ्चं प्रपञ्चते''। इति
पूर्वाचार्यकित्पत न्यायेन जगदसत्यत्वं न श्रावणीयं। तद्यारोपापवाद विधायक प्रात्यक्षिक श्रुतिस्मृति वाक्यादर्शनात् । ''यतो वा इमानि भूतानि जायन्त'' इत्यादि सृष्टि
स्थिति प्रळय विधायक सर्ववेदान्त स्मृतिपुराणागमादीनां दत्ताञ्जित प्रसङ्गाच ॥

"असद्वा इदमप्र आसी''दिति वाक्ये प्रळयावस्थायामि चेतनाऽचेतनात्मक प्रपन्नस्य प्रज्ञान घन परमिशिवे प्रीष्मकाल धारित्री विलीन तृणादि बीजादिवत् सृक्ष्मरूपेणावस्थानं निर्दिश्यते ॥ "ततो वै सद्जायत" इत्युत्तरवाक्ये पुनस्सष्टयुपेदशात् । तथा च स्मृतिः । "सत्प्रज्ञानघनानन्दे शिवे परमकारणे''। "चराऽचर जगजालं प्रीष्मे क्ष्मा लीन बीजवत्'' स्क्ष्म रूपेण संस्थित्य पुन(स्व)स्वचिकीर्षया''। "स्थूलत्वेन वहिर्यातं मुक्तात्मा न पुनर्भव" इति "सदेव सौम्येदमप्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेहनानास्ति किंचने''त्यादि जगदभावक वाक्यानां प्रळयावस्था विषयमिति वेदित्वन्यं। "स ईक्षत लोकान् सृजायये'' त्यादिना तदुत्तरवाक्ये सृष्टयुपदेशात् । "द्वासुपणें'त्यादि भदवोधक वाक्यानां संसार दशाविषयत्वं। "सर्वमात्मेवत्तकेन किं पश्येत् । केन किं वदे"दि त्यादि वाक्यानां परमशिवानन्दानुभव पूर्णसमाधि दशाविशेष विशिष्ट विद्वदनुभव परत्विमिति राद्धान्तः । तस्मान्च्युतिस्त्रादि विरुद्धतद्ध्यारेप विधायकाद्वैतमतमुपेक्षणीयं। अतः ब्रह्मप्रपंच कारणकार्य सद्वाद एव युक्तः रज्जुसप्वज्ञाविश्वरादि जगदिवद्यावशात्संसारदशायां भासमानिष दशमी विवेक संधानपूर्वक स्वस्वरूपसाक्षात्कार ज्ञानानुभवात्प्रळयावस्थावदसन्त्वमेवत्याशङ्कायामाह॥

सू ॥ अपि तौ तह्रस्प्रसङ्गाद्समञ्जसं ॥८॥
अपि तौ प्रलयकाले । तद्दस्प्रसङ्गात् । मण्ड्कादि शरीराणां पृथिन्यामेक भूतानां
यथा वर्षकाले पुनरुत्पत्ति स्तद्वद्वद्वाण्येक भूतस्य संस्कार स्वरूपेण विद्यमानस्य चेतनाऽचेतनातमक प्रपञ्चस्योत्पत्तेः । ''स ईक्षत लोकान् स्जायेये''तीत्यादि श्रुतिषु । प्रसङ्गात् । प्रति-

पादनात् । असमञ्जसं । जगजीविश्वर मिथ्यावादमयुक्तमिति सृत्रार्थः ॥
नन् । "सदेव सौम्येदमप्र आसीत्" । "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म "। "आत्मावा इदमप्रआसी"दिखत्र स्रष्टेः प्राक्ब्रह्मेवावगमात् । यत्र "नान्यत्पर्यति नान्यच्छुणोति"। "सर्वमात्मेवाभूत्तत्केन किं पर्यदि" खत्रापि सर्वत्र भदिनरासोपदेशाच्च । तदेवयुक्तं । "यथा सरीप्रात्पावकाद्विस्फुलिङ्गास्सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः" । "तथाक्षरा द्विविधास्सौम्य भावाः प्रजायुस्ते तत्र चैवाभियन्ति"। "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योति रूपसम्पद्य स्त्रेन रूपणाभिसम्पद्यते"। "ब्रह्मविदाप्नोति परं"। "तत्त्वमिस्य"। "अर्ह ब्रह्मास्य परंज्योति स्पर्माप्य स्त्रेन रूपणाभिसम्पद्यते"। "ब्रह्मविदाप्नोति परं"। "तत्त्वमिस्य"। "अर्ह व्रह्मास्य विहाये"खादि श्रुतिषु प्राप्य प्रापकत्वेन मुक्तजीवस्य स्वाभाविक जीवरूप निद्यति पूर्वक ब्रह्मतापत्ति लक्षणात्मक मुक्तिराकाशवदवर्जनीयत्वेन निर्देशद्विताऽद्वैत मतमेव

सर्ववेदान्त श्रुति स्मृति सूत्र पुराणादि मुख्यसिद्धान्ताभिष्रेतमिति चत्तदसङ्गतं । स्माभाविक भेदभावमापन्नस्य जीवस्य ब्रह्मभावा सम्भवात् । शैत्यस्वभावस्य जलस्य ज्वलनादुष्णस्व परिभवेपि यामातपूर्वमेव पुनइशैत्य स्वभावदर्शनाच । जीवस्य भेदस्बरूपाविच्छन्नत्वेन सत्वात् । जीवात्मनो ब्रह्मत्व सम्भवेषि नस्थायि तदागनतुकत्वात् । भेदो न नष्टः। तस्माद्भेद मौपाधिक मागन्तुकमिति वेदितव्यं । ''विम्बत्वं प्रतिविम्बत्वं यथा पूषणि किल्पतं ''। '' जीवत्वमीश्वरत्वं च तथा ब्रह्मणि किल्पतं ''। '' कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधि रीश्वरः । कार्यकारणतां त्यक्त्वा पूर्णबोधो विशिष्यत'' इति शास्त्रे जीवेश्वरयोः मायाकित्पतत्व मळीकत्वं चोपदिष्टं । "तस्मादेष सम्प्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय पंरज्योति रुपसम्पद्य खेनरूपेणाभिसम्पद्यते । ब्रह्मवेद ब्रह्मेव भवती'' खादि द्वैताऽद्वैत विधायक प्राप्यप्रापक श्रुतीनां खाभाविक भेदिनवृत्य योगेन सोऽयं देवदत्त वाक्यसिद्ध जहदजहह्रक्षणो-पदिष्ट मायाविद्यानिवृत्तिपूर्वक जीवेश्वर चैतन्यैकत्व वादक मतमेव मुख्यमिति चेदाश्रावय। खाभाविक भेदनिवृत्ति भ्रमरकीटक लोहरस जलमौक्तिकादि नानाविध दृष्टान्तानुसारण जिज्ञासाधिकरणे स्पष्टमुपदिष्टं । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" । " अजो ह्येको जुषमाणोऽतु शेते जहास्येनां भुक्तभोगामजोन्यः "। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते "। "न जायते म्रियते वाविपश्चि'' दित्यादिषु जीवस्य प्राचीनकमफल भोगानुसारेण सर्गोपदेशात्। अन्यथा विषम सृष्ट्युपपत्तेश्व । ब्रह्मप्राप्त्युपायभूत कर्मभक्ति वैराग्ययोग शमदम भूतद्या विचार श्रवण मनन निदिध्यासावधान ज्ञानसहकृत तदुपासनायामनिधकृत प्रसङ्गः । किंच । तदुपासन विधायकानां वेदवेदान्तागमादीनां निरवकाश प्रसक्तिश्र

विम्बप्रतिबिम्ब भावतया जीवादीनां भायाकित्पतत्व व्यपदेशे घटादिवन्नष्ट प्रसङ्गात्। मुक्तेरपुरुषार्थत्वात् । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीज्ञा" वित्यादि श्रुतिविहितत्वेन जीवेश्वरयोर-जत्व विधायक श्रुति विरोधाच । प्रागिप शारीरस्य ब्रह्मत्वे । "परंज्योति रुपसंपद्य स्त्रेन ह्रपेणाऽभिनिष्पयत'' इति वाक्यविरोधः प्रयुज्यते । निरज्जनस्य नित्यमुक्तस्य निरवयवस्य निरतिशयस्य स्वप्रकाशस्य ब्रह्मणः मायोपाधि कल्पनस्वीकारे तद्द्वैतहानिः । प्रागपि ब्रह्मैव भेदस्यरज्जुसप्वदपारमार्थिकत्वे जीवब्रह्म प्राप्तिविधायक ''तत्त्वमस्या' दि महावाक्य प्रामाण्यं कथमाकृष्यते । गुरुशिष्यया मौंन प्रसक्तिश्च प्रयुज्यते । ''ब्रह्मणः ब्रह्मत्वप्राप्तिः । '' पिष्टपे-षणव" दिवशेषात्तच्छ्रवण मननादीनां वैफल्यं । "छिन्ने पुच्छे छ्ते कर्णे श्वा श्वा एव भवति'' नाश्वो नगार्दभ इति न्यायात् । ज्ञानानन्द स्वभावस्य नित्यमुक्तस्य स्वप्रकाशस्य परमात्मनः स्वाविद्या तिरोहितत्वे खप्रकाशवत्सविज्ञत्व नित्यमुक्तत्वादि विधायक श्रुति-विरोधः । सावयवत्व सप्राणत्वादि युक्तिश्व प्रसज्येत । तस्मात्पूर्वोक्त सर्वश्रुति विहित द्वेताSद्वेत मतमेव राद्धान्त इति निश्चीयते । यथा जायत्स्वप्तयोद्वेतसिद्धिः । "सुप्तावद्वेतं च" सर्वानुभव सिद्धं । दुर्निवारं । 'तथा शिवत्वप्राप्तिपर्यन्तं भेदः । ततो नदी समुद्रवज्जीव ब्रह्मणारभेदो न विरोधः''। ''अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंचत'' इति न्यायातिक्रमण ज्ञानोत्पत्यभावतया मुक्त्यभाव प्रसंगात् । ''अहमज्ञ'' इत्यात्मन्यविद्यानुभवद्र्शनाच । जीवेश्वरयोर्मायाकल्पितत्वेन विम्बप्रतिविम्बवदळीकत्वं । मायायाः ''या मा सा माये''ति ब्युत्पत्या विचार्यमाणे सदसद्भाव चिदाचिद्भावादि विरुद्धतया मिथ्यात्वाङ्गीकारा-त्तत्कृत जगज्जन्मादिकं ''स्वेप्नेन्द्रजालवद्भान्ति'' मात्रत्वमेवेत्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ न च द्रष्टान्ताभावात् ॥ ९॥

मायायाः मिथ्यात्वं जीवेश्वरयोरळीकत्वं च । प्रात्यक्षिक वेदवेदान्तेषु मनु गौतम पराशरादि स्मृतिषु च दृष्टान्ताभावात् । पूर्वपक्षस्याप्ययोग्यत्वेन यत्र कुत्रापि दृष्टान्तवार्ता-प्यदर्शनात् । जगन्मिथ्यावादो न च सर्वथा युक्तः । "यतो वा इसानि भूतानि जायान्ते" । "यथोर्णनाभिस्छजते गृह्यते चे" त्यादि श्रुति शतेषु असन्दिग्धतया ब्रह्मणः जगजनमादि कार-णल निर्दिष्टत्वेन वैदिकानां तदेव प्राह्ममिति स्त्रावयवार्थः । ''स्वप्नेन्द्रजाल सहशमचिन्त्य रचनात्मक"मिलाद्यद्वैतशास्त्रानुसारेण जगत्स्वप्नेन्द्रजाल दृष्टान्ताङ्गीकारेऽपि मायाया जडात्म-लात् ब्रह्म कर्तृत्वं स्चितं । तेन निर्गुणस्य निर्विशेषत्वादि विधायक स्वशास्त्रविरोधः । "या मा सा माये"ति व्युत्पत्या मायाया मिथ्यात्वं न युक्तं । मं शिवमयति प्राप्नोतीति व्युत्पत्या मायायाः परमशिवनिष्ठ स्वाभाविकशक्तित्वेन । "परास्य शक्तिर्विविधेव श्रूयते स्वाभाविकी-ज्ञान बल किया च" । " मायांतु प्रकृतिं विन्धान्मायिनन्तु महेश्वरं । तस्यावयवभूतोत्थं व्याप्तं सर्वमिदं जगदि''त्यादि श्रुतिदर्शनात् । किंच । यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यंसदसदात्मकं । तिद्वस्ष्रसपुरुषो लोके ब्रह्मिति कीर्त्यते । इति मनुस्मृतौ । "मंशिवं परमं ब्रह्म प्राप्नोती"ति स्वभावतः। "मायेति प्रोच्यते लोके ब्रह्मनिष्टा सनातनी"ति । शिवशक्ति सामरस्य तया शिवागमे च निश्चितं । स्वप्न प्रपञ्चद्रव्याणि पुनर्जाग्रतस्वप्नयोरप्यदृष्टं । अत्र तु पूर्वदिन-हृष्टपदार्थस्थात्तरदिनेषि सत्वात् । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" । "कर्मचितो लोकः क्षीयते । पुण्यचितो लोकः क्षीयत'' इति श्रातिनिष्ठेहपरलोक कर्मफलभोक्तृत्वंच श्रुतिस्मृति पुराणादिषु दृष्टत्वात् । स्वप्रकृत ज्योतिष्टोम ब्रह्मह्लादि धर्माऽधर्मकर्मणोस्स्वर्गनरकप्राप्ति-विधायक शास्त्र दर्शनाच । तच्छास्त्रमविचारितरमणीयं ॥

लोके चेतन नर मृग सूर्य चन्द्रादि प्रतिविम्बस्य चेतनत्वायोगात् । मृत्पाषाण गोम-यादि कल्पित गजाश्वादीनां स्वसामर्थ्यतया गमनादि कार्याभावात् । श्रुतियुक्त्यनुभवतयां जीवश्वर्योस्स्वभावचित्त्ववगमाच । जीवश्वरयो श्विद्राभासत्व विधायक तन्मोहशास्त्रं पारमार्थिकरनङ्गीकरणीयं । तथा शैवपुराणे दूर्वासंप्रति व्यासवचनं । "अनाद्यविद्ययावद्धं ब्रह्मतन्कालकारणं । स्वाविद्यया संसरीन्त मुक्तिः कल्पित वाक्यतः । एवं प्रतारणं शास्त्रं सर्व-माहात्म्य नाशकं । उपक्ष्यं शिवभक्तेश्व श्रुतिस्मृति विरुद्धतः । कलापगाद्यं मुख्यःफलं वैमुख्यतस्तमः । ज्ञाननाशत्वसिध्यर्थं तदेविहे निरूपितं । एन्द्रजालिकपक्षिप तत्कर्तृत्वं तदेरितं । नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ता दर्यमानामुकुत्रचि"दित्यादिना बहुधा प्रपश्चितं तस्मान्यरमेश्वरकारणत्वाज्ञगतस्सत्यत्वमप्रतिहत्तिमिति निश्चितं । "यावदुत्पद्यते ज्ञानं तावदनुष्टे-यानि कार्माणी"ति । "तावत्सत्यं जगद्भाति श्रुक्तिकारजतं यथा" । "यावद्यश्चरायते ब्रह्मं सर्वाधिष्ठानमद्वयमि"ति । श्रुति पूर्वाचारवाक्येष्वपि स्वरूपज्ञानानुभूत्यन्तं श्रुक्तिरजतवद्ज्ञानन जगद्भानाङ्गीकारात् । तावत्पर्यंतमेव वेदशास्त्रकर्मसत्यत्व प्रवृत्तिस्संभवतीत्याशङ्कर्यानिरकरोति ॥

^{1.} Another reading is : न तु दृष्टान्तभावात्.

सू ॥ स्वपक्ष दोषाच ॥ १० ॥

शुक्तिरजतवद्ज्ञानद्शायामेव जगद्भानाङ्गीकारे तद्द्वैतशास्त्राचार्य परम्परासम्भवदोष-पत्रक्तेः तद्ध्वं क्षुत्पिपासादिद्वैतकर्मावलम्बन दोषोप्रपत्तेश्च संभवात्। जगन्मिध्यात्ववादो युक्त इति सूत्रावयवार्थः। शुक्तिरजतवद्वद्वाण्यध्यासाङ्गीकारे ब्रह्मणः प्रधानस्य चिदाभासस्य वा। नाद्यः निर्विकारत्वात्। न द्वितीयः जङत्वात्। न तृतीयः कित्पितत्वात्। उत सर्व-व्यापकस्य निरवयवस्य ब्रह्मणः प्रतिविम्बत्वमुपपन्नं। व्योम प्रतिफलनवदिति चेत्तदयुक्तं। साभ्र नक्षत्राद्यविच्छन्नाकाशस्यैव लोके प्रतिफलनं दृष्टं। तमः प्रकाशवैलक्षिण्येन व्योमादर्श-नात्। अमूर्तस्य प्रतिफलेन पवनकालादीनामिप किं नस्यात्। अतः पूर्वोक्तमेव युक्तं। शुक्त-वामदेवादीनां शास्त्रे स्वाविद्यानिवृत्तिपूर्वक जीवन्मुक्तत्वव्यपदेशात्। सर्वेषां मुक्तिप्रसङ्गस्यात्। तथा चेददृमज्ञ इति अविद्यानुभवा नस्यात्॥

किंच । चेतनाऽचेतन शरीरोत्पत्तिर्नसम्भवेत् । तस्मान्नजीवैकत्व वादो युक्तः । प्रात्यक्षिक श्रुतिष्वध्यासाद्द्रीनेपि । ''वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'' मित्यादो अपवाद द्योतनात् । ''यत्सत्वे यत्सत्त्व''मिति न्यायेनाध्यासा प्राह्या इत्या-काङ्कायामाह ॥

सू ॥ तर्कप्रतिष्ठानाद्प्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ ११॥

तर्काणां शाक्योाॡक्याक्षपाद कपिल पतज्ञलि क्षपणिक बौद्धादि प्रमुख तर्काणामप्रतिष्ठा-नात् । अन्योन्य व्याघातदोष दुष्टत्वेन तत्त्वार्थनिश्वया भावादिष । अन्यथानुमेयमिति चेत् । मृत्तिकेखेव सत्यमिति वाक्याभासतया जगजीवप्रपन्निमथ्यात्वं ''पर्वतो विह्नमान् धूमा''दित्यादि न्यायेनानुमेयमिति चेत् । एवमपि शाक्योल्क्यबौद्धादिवद्गिमीक्षप्रसङ्गः । "यथा नयस्स्यन्दमाना'' इत्यादि बहुश्रुतिसिद्ध शिवजीवैकात्मकमोक्षभाव प्रसङ्गः । "तस्मायतोवा इमानि भूतानि जायन्ते । एष सम्प्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते''। ''यथा नद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्त्वं गच्छन्ति नामरूपे विहाय''। "तथा विद्वानामरूपाद्विमुक्तः । परात्परं पुरुषमुपैति दिन्यं" । "न सपुनरावर्तते" इत्यादि व्रह्मजगत्कारणत्व तत्प्रापकत्वादि प्रात्यक्षिक श्रुतिसिद्ध तर्काणामेव मोक्षोपयोगित्वमिति सूत्रावयवार्थः । ''वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेलेव सल्य''मित्यत्र जगन्मिथ्यात्वाव-गमात् । ''यत्सत्वे यत्सत्व''मिति न्यायेनाध्यासात्राह्य इति चेत्तद्सत् । ''नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं" "नेषातर्केण मतिरापानीये" त्यादिश्रुतिषु "वेदार्थोयं स्वयं ज्ञात्वा तत्राज्ञानं प्रचक्षते"। इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहणात् । "अर्थं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्रविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते सधर्मो वेद नेतर'' इत्यादि स्मृतिपुराणादिष्वपि । रुचिवैचित्रय-स्वमतिपरिणाम कुतर्क निराकरणमुपदिष्टं । पुरुषबुद्धिमूलक तर्कानुवादे कालान्तर देशान्तरेषु तद्धिक कुतर्ककुशलपुरुषोत्रीक्षिततर्कदूष्यत्वसद्भावतया व्यवस्था दर्शनात् । मिथ्याद्वैत-शून्याद्वेत साङ्ख्ययोगन्यायवैशेषिक वौद्धक्षपणकादि कुतर्काणां निर्मोक्षप्रसङ्गो दुर्निवारः। तसात्परमात्मविषये भगवताच्यासेन "शास्त्रयोनित्वा"दिति सूत्रे वेदात्मक शास्त्रप्रमाणमेवो-पदिष्टं। ''ब्रह्मोपादानस्य प्रपत्रस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारे। ''सर्वे खित्वदं ब्रह्म ''। ''सर्वें वे रद्र" इत्यादि जगद्रह्मात्मकत्व विधायक श्रुतिविरुद्धप्रसङ्गः । उत्तरेत्तरत्र भगवता बाद-रायणेन "तद्नन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्य" इति सूत्रे । "वाचारम्भणं विकारे। नामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यं भित्यादि श्रुतीनां ब्रह्मकारणस्य प्रपन्नस्य ब्रह्मात्मकत्वमेव जगन्मिध्यावाद

निरासार्थं स्पष्टमुपदिष्टं ॥

अतो नसन्देहकछङ्कः। ''वाचारम्भण वाक्यानां तदनन्यत्व बोधनात् । न मिथ्यात्वाय कल्प्यन्ते जगतिईशवरूपत'' इति स्कान्दे तथा निर्दिष्टं । ''ब्रह्मविदाप्नोति परं''। " ज्ञाला शिवं शान्तमखन्तमेति" । " ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति " इत्यादि श्रुतिषु ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वव्यपदेशात् । ''दशमस्त्वमसी''ति दशमी विवेकसन्धानवशात्खखरूपज्ञानस्यैव मोक्षकारणत्वमिति चेत्तदसङ्गतं । "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः "। "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्वान्ते विश्वमाया निवृत्तिः "। "उमा सहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं"। "ध्यात्वामुनिर्गच्छति भूत्योर्ति समस्त सार्क्षि तमसः परस्तात्" । "श्रद्धाभाक्ति ध्यानयोगादवेहि" । "ध्याननिर्मधना-भ्यासात्पाशं दहति पण्डितः''। इलादि श्रुतिशतदर्शनात्। "ब्रह्मविदाप्नोति पर''मिल्मादि वाक्यानामुपासनाजन्य ज्ञानस्यव मोक्षहेतुत्वं निश्चीयते । केवल ज्ञानस्य 'वैद्यशास्त्रादि ज्ञानवद्''पुरुषार्थकत्वमेव । "यावदुत्पद्यते ज्ञानं तावदनुष्ट्रया"निति वाक्ये ज्ञानोत्पति-पर्यन्तमेव हैत जगद्भासनात्कर्मानुष्टानमिति यहुक्तं तद्विचारितरमणीयं। "एवं विद्वानिध-होत्रं जुहोती"त्यादि श्रुतिषु । "सक्तकर्मण्यविद्वांसो यथाकुर्वन्ति भारत "। "कुर्या-दिद्वांस्तथासक्त चिकीर्षुर्लोकसंग्रहः ''। ''आचारहीनः पुरुषो लोके भवति निन्दितः ''। "तस्मादाचारवान् ज्ञानिभवेदादेह पातनात्" । 'अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्पङ्गुश्च-दह्यते'। "अन्धमंगुष्टवदन्योन्यं सापेक्ष्यं ज्ञानकर्मणोः। पक्षेकेन यथापक्षी नगच्छति नभस्यलं। तथाज्ञानैकमार्गेण नमोक्षोपि विधीयत'' इत्यादि श्रुतिस्मृत्यागमेषु ज्ञानसिध्द्यनन्तरमपि द्वैत-कर्मानुष्टान विधिरुपदिष्टा । तस्मात् । शुक्तिरजतन्यायवत् ब्रह्मज्ञानेन जगन्मिथ्यात्व ज्ञान-मयुक्तं । "अद्वेतप्यहमद्वेत '' इति वाक्यप्रवृत्ति नीपपद्यते । तेषां स्नानसन्ध्योध्वंपुण्ड् तिर्य-क्पुण्डू वर्णाश्रमाचार विधायक श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्ध द्वैतकर्मणां दत्ताञ्जलिः। द्वैतह्रपप्रपञ्चस्य हष्टत्वात् । नास्तीति वादो "मम माता वन्ध्ये"तिवत् । प्रत्यक्षापलाप प्रसङ्गः । ब्रह्मा-द्वैतपक्षे । तस्सगुणं निर्गुणमुभयात्मकंवा । नाद्यः । सगुणचतुर्मुख स्वीकारे तहा क्रिक्ट । कमण्डलादि धारणमेव युक्तं । नचोर्ध्वपुण्ड् तिर्यवपुण्ड् शिवकेशवादि पूजावश्यमुप्पर्यते । तथाप्यत्वेत्रप्त प्रावश्यमुप्पर्यते । तथाप्यद्वेतभङ्ग प्रसङ्गो दुर्निवारः । नद्वितीयः । तदुपासनासम्भवात् । नतृतीयः । नर्वतदर्श-भङ्गप्रसङ्गात् । उताद्वेते प्रतिपाद्य प्रतिपादकत्वं नोपपद्यते । मृतस्याहं मृत इति वार्ताद्र्य-नात् । अद्वैतस्याहमद्वेत इति प्रतीतिः कथं निणीयते । द्वैतस्यैव व्यवहारोपपत्तिः । व्यावहारि-कत्वमात्रत्वाङ्गीकारे व्यावहारिकाद्वैतमतमिति व्यवहर्तव्यं । अद्वैतस्य व्यवहारा सम्भवति । ब्रह्मानं । बह्मण्यद्वेतत्वाङ्गीकारे तस्य धर्मत्वात्सगुणब्रह्मवादौ दुर्निवारः । अतः पूर्वोक्तमेव समीवीनं । "आकाशवस्पर्वात्रकारः । अतः पूर्वोक्तमेव समीवीनं । "आकाशवस्पर्वात्रकारः । " "आकाशवरसर्वगतश्च पूर्णः"। "निष्फलं निष्कियं शान्त"मित्यदिषु ब्रह्मणः पूर्णत्व निर्विशे-षत्वाद्यवगमात् । तत्सकाशतया जगत्कारणत्वं प्रधानस्य । उत परमाण्वादीनां स्यादिस्या शङ्कायामाद्र ॥ शङ्कायामाह ॥

॥ शिष्टा परिम्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥ सू ॥ पुतेन शिष्टापरिम्रहा अपि ब्याख्याताः ॥ १२ ॥

एतेन पूर्वोक्त मिथ्याद्वेत ग्रून्याद्वेत कपिलकाणादादि मतनिराकरणेन शिष्टा परिमहा अपि । शिष्टाश्व अपरिम्रहाश्व शिष्टापरिम्रहाः । शिष्टाः । चतुर्थ्यन्तदेवता प्राधान्य जैमिनिकृत शास्त्राचारनिपुणाः । संयुक्ताऽसंयुक्तभेदवादिनः । अपरिग्रहाः । वेदजगर्ज्जीवे-श्वरमिथ्यावाद तत्पराः । मिथ्याद्वैत ग्रूत्याद्वैत जैन बौद्ध लोकायतनाद्यवैदिकाश्वापि । व्या-ख्याताः । वेदान्तस्मृत्यागमपुराणादिभिः । वेदवेदान्त निष्ठागरिष्ठ मनु वामदेवागस्य दूर्वासोप-मन्यु रेवणसिद्ध मरुलसिद्धादिभिश्व निराकृता इति स्त्रावयवार्थः । विभुत्वादाकाशविन-र्विशेषत्वाचिन्मयत्वाचेत्यादिन्याय वैशेषिकाद्यतुमानेन परमाण्वादीनां जगदुपादानत्वं सूचितं । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" । "कर्मचितो लोकः क्षयिते । पुण्य-चितो लोकः क्षीयत'' इत्यादिषु लोकजीवयोः कर्महेतुत्वावगमात् । कर्मणः जगत्कर्तृत्वं दर्शितं । ''अजामेकां लोहित शुक्ककृष्णां बह्वी प्रजां जनयंतीं सरूपां'' । ''मायाभासेन जीवेशौ करोती''त्यादौ मायाया जीवेश्वरादि प्रपन्न कारणत्वं भासते । तस्मात्संदेहः । अचछुः श्रोत्रं तदपाणिपादं । आकाशवत्सर्वगतो निरज्ञन इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मणो व्यापकत्व निरवय-वत्व ज्ञानात्मकत्वादि निर्णयेन ब्रह्मकारणत्वस्यानुमानेन वाधितत्वादण्वादीनामेव जगदुपा-दानत्वं युक्तं । अथवा ''परीक्ष्य लोकान्कर्मचितानि''त्यत्र लोकानां कर्महेतुत्वावगमात् । ''कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणाच प्रवर्धते । कर्मणा प्रविलीयन्ते तस्मात्कर्मात्मकं जगत्''। ''मायया जायते विश्वं मायया परिवर्धते । मायया लीयते यस्मात्तस्मान्मायामयं जगदि '-त्यादिना कर्मात्मकत्वं मायामयत्वं च प्रपन्नस्य प्रचक्षते । तस्मात्तद्पि युक्तं "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते'' ''न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते''। इत्यादिषु ब्रह्मणः कार्यकरणत्वादि <mark>श्रन्यतया निर्विशेषत्वावगमात् । सर्वदा शिवस्य परब्रह्मणः न प्रपन्नोभयकारणत्वमिति</mark> प्राप्तेऽतिदिशति । "यन्मनसा नमनुते । येनाहुर्मनोमतं" । "तदेन ब्रह्म त्वं विद्धि"। ''नैषा तर्केणमतिरापानीये''त्यादि श्रुतिष्वनुमान निराकरणमुपदिष्टं । 'यथोर्णनाभिस्सजते गृह्यते चे'त्यादिषु दृष्टान्तानुसारेण श्रुतौ जगदुभयकारणत्व निर्देशात् । जडकर्मप्रधानपरमाण्वादीनां न जगदुभयहेतुत्वमवतिष्ठते । ''प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशस्तंसारमोक्ष स्थितिबंधहेतुः''। ''ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व भूताना''मिलादि श्रुतिषु वेदजीवकर्मप्रधानादीनां परमेश्वरा-धीनत्वं श्र्यते । लोकशास्त्रयोश्वोरत्वादि दुष्टकर्मविशिष्टानां प्रभुदण्डन विधिरेव दर्शितः । न तत्कर्मणां । अपि च । "यिनामित्त कृतं धर्ममधर्मं धर्मतां व्रजेत्" । इत्यादि पुराणेषु । पितृहंतादि पापकर्मकृत काटकोटादीनां यज्ञादि पुण्यकर्मकृत दक्षादीनां च । विपरीतकर्म फलानुभवो दृष्टः । 'यतो वाचे। निवर्तन्ते अप्राप्यमनसा सह' इल्यादि श्रुतयस्सर्वे माहात्म्य <mark>ज्ञापनायवै । तस्माच्छिवस्य माहात्म्यं ब्रह्मणापि न विद्यते । ''अतीतः पंथानं तवच महिमा</mark> वाङ्मनसयोरतद्यावृत्त्यायं चिकतमि धत्ते श्रुतिरपी''त्यादि पुराणेतिहासेष्वप्यचिन्त्यमिहमा-विशिष्टत्वमुपदिष्टं ॥

अतः। "न तस्य कार्यं करणं च विद्यतं" इत्यादि श्रुतीनां महादेवस्य परब्रह्मणिश्रवस्य महिमा ज्ञापनार्थं परिमिति वेदितव्यं। एतेन श्रून्यात्मकत्वाश्रून्यात्मकत्व ज्ञानात्मकत्वा- ज्ञानात्मक्त्व अर्थात्मकत्व क्षणिकत्व नित्यत्वैकान्तत्व सत्त्वासत्त्वादि विसंवादवादिनो निरस्ताः। "यः प्रथिव्यां तिष्ठन्यस्य प्रथिवी शरीर"मित्यारभ्य "यो विज्ञाने तिष्ठन्यस्य विज्ञानं शरीरं"। "य आत्मिन तिष्ठन् यस्यात्माशरीर"मित्यन्तेन कण्वशाखायामन्त-र्यामि ब्राह्मणे परमात्मन दिशवस्याष्टमूर्ति व्यपदेशाच्छरीर शरीरिणोरिव जीवशरीर विशिष्टस्य परमेश्वरस्य जीवनिष्टसुखदुःख भोकतृत्वादिकं सम्भवतीत्याशङ्क्षयाह ॥

॥ भोक्त्रापत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

स् ॥ भोक्न्नापत्तरविभागश्चेत्स्याङ्कोकवत् ॥ १३ ॥

"यस्यात्मा शरीर"मित्यत्र जीवेश्वरयोः शरीर शरीरित्व व्यपदेशात् । भोक्त्रापत्तेः । जीवनिष्ठ संसार सुखदुःखापपत्तेः । अविभागश्चेत् । ''तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्गन्या अभिचाकशीती"त्यादि श्रुतिसिद्ध जीवेश्वरयोर्वद्भत्व नित्यमुक्तत्व भाकतृत्वाभाकतृत्वादि विभागो नस्यादिति चेन्न । स्याह्रोकवत् । लोके यथाकाशस्सर्वगतत्वेपि सर्वकारणत्वेपि खसष्टसर्व जगद्दोष कळङ्क निर्मुक्ततया व्यवस्थितः तथा परमेश्वरः सर्वकारणत्व सर्व-शरीरत्व सर्वान्तर्यामित्वेन व्यवस्थितोपि सर्वदोषकळङ्क विलक्षण इति सूत्राभिप्रायः। "यः पृथिवी तिष्ठन्यस्य पृथिवी शरीर''मित्यारभ्य " यो विज्ञाने तिष्ठन् यस्य विज्ञानं शरीर य आत्मिनि तिष्ठन्यस्यात्मा शरीर''मित्यन्तेन चेतनाऽचेतन शरीर विशिष्ठत्वं श्रूयते । "अचक्षः श्रोत्रं तदपाणिपादं । अशरीरं वा वसंतं । न मे प्रियाप्रिये''। "अप्राणोह्य-मनारशुभ्र " इत्यादि श्रुतिषु । तस्याशरीरत्वमुपदिष्टं । तस्मात्संदेहः । परमेश्वरस्य शरीरा-चभावे सर्वेश्वरत्व सर्वज्ञत्व सर्वनियामकत्व सर्वजनकत्वादि धर्माणां असम्भवत्वात् । जीव शरीरविशिष्टत्वं युक्तं। 'द्वासुपर्णे'त्यादि श्रुतिसिद्ध जीवेश्वरधर्म विभागत्वमौपचारिकं। शरीर शरीरिवत् । जीवनिष्टसुखदुःखादिकं परमेश्वरस्यैव सिद्धत्वादतो जीवस्याराधकत्वं परमेश्वरस्या राध्यत्वं न सम्भवति । "विग्रहं पार्वतीशस्य जगदेतचराचरं । एतदर्थं न जानित पश्चनः पाश्चगौरवात् ''। इत्यादि शैवस्कान्दादि पुराणेष्वपि तस्यैव जगच्छरीरत्वमुपदिष्टं । तस्मादीश्वरस्य विलक्षणत्वे न निर्देह निर्विशेष परमात्मावलंबनं युक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः॥

"द्देवाव ब्रह्मणां रूपे मृर्तंचामृर्तमेवचे" त्यादि श्रुतिष्ठ पवमानादिवन्मूर्ता प्रमृतंत्वमुप्
दिष्टं। अमृर्तस्य पवनस्य वृक्षकम्पनात्पाटनादि सामर्थ्यं दृष्टं। तथा। "अपाणिपादो जवनी
गृहीता पर्यत्यचश्चस्त शृणोत्यकर्ण" इति श्रेताश्चतरे। "अपाणिपादो हमचिन्त्यशक्तिः पर्याम्यचश्चस्त शृणोम्यकर्णः। अहं विजानामिविविक्तरूपो नचास्ति वेता मम चित्सदाहं"। "वेदेश्च
सर्वेरनेकेरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्धेदिवदोवचाहं"। "नपुण्यपोप मम नास्ति नाशो न जन्म देहेनिद्रय बुद्धिरस्ती"ति कैवल्येच। शिवस्य ब्रह्मणर्शरीरेन्द्रियादि निर्पेश्चतया सर्वज्ञत्व
शक्तित्व सर्वनारणत्व सर्वनियन्तृत्व सर्वोपास्यत्व सर्वानुग्राहकत्व सर्वगत्व सर्वपुरुषांभेहेतुत्वादिकं निर्दिष्टं। अतो न शङ्का कळङ्कः। "परास्य शक्तिविविधेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलिकयाचे"त्यत्र ब्रह्मणस्त्वाभाविक शक्तिवत्वोपदेशात्। न निर्विशेषत्व ब्रह्मवादी युक्तः॥
अतः। "क्रान्तिविविधेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान-

अतः । "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे" त्यारभ्य "अनावृत्तिशब्दा" दित्यन्तं । वेदान्तशास्त्रं सिविशेषत्व ब्रह्मवापः अताः । "अथातो ब्रह्मजिज्ञासे" त्यारभ्य "अनावृत्तिशब्दा" दित्यन्तं । वेदान्तशास्त्रं सिविशेषत्वमेव दृश्यते । अथातो ब्रह्मजिज्ञासिति सूत्रे । ब्रह्मणः पुरुषजिज्ञासा विषयत्व व्यपदेशात् । जन्माचस्ययत इति सूत्रे । जगजन्मस्थिति त्याविभावानुग्रहत्वादि ब्रह्म

लक्षणत्वेन निर्देशात् । शास्त्रयोनित्वादिस्यत्र । तस्य शास्त्रकारणत्व शास्त्रप्रतिपादकत्वोप-देशात् । तत्तुसमन्वयादित्यत्र । तस्यैव सर्ववेदान्तसमन्वयत्वेन प्रसाधितत्वाच । तस्मात्तस्य सविशेषत्वमेव युक्तं । निर्विशेषे जिज्ञासादि धर्माणामसम्भवात् । "वाचो धेनुसुपासीत । तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । "अन्नं ब्रह्मा । प्राणा ब्रह्मा । मनो ब्रह्मा । विज्ञानंब्रह्मे" त्यादिवत्तस्य शरीरत्त्व-मौपचारिकं । तदुपासनामात्र विषयमेव । परमेश्वरस्य शरीरपरिग्रह्वादेऽपि नसुख-दुःखादि प्राप्तिः । तच्छरीरस्य कर्मजन्यत्वाभावात् । स्वतन्त्रत्वाच । ब्रह्मेश्वर शिवमहादेव शङ्करादि शब्दानां घटकुम्भकलश शब्दादिवत्पर्यायत्वमेवेति वेदितव्यं । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजा-वीशानीशा''वित्यादौ जीवेश्वरयोरजन्यत्व श्रवणात् । "मायाभासेन जीवेशौ करोती''ति आभास श्रुतेः । परमेश्वरस्य शक्त्यात्मकतया मायाया सृष्टिः काले परमेश्वरेच्छया जीवेश्वरभावं प्रकटीकरोतीत्यभिप्रायः । तस्मात्तत्कर्तृत्वं तस्यैवोपदिष्टं । शक्तप्रथक्तवेन शक्तरसत्त्वात् । अतः पूर्वोक्तमेव समीचीनं । एतद्द्वैताऽद्वैतमतमेव । केचिद्विशेषाद्वैतमिति । सेश्वराद्वैतमिति । शिवाद्वैतमिति । सर्वश्रुतिसार मतमिति । भेदाऽभेदमिति पर्यायत्वेन प्रवदन्ति । "नित्योनित्यानां चेतनश्चितनानां" । "सन्मूलास्सौम्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते"। ''ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा''वित्यादि श्रुतिषु जीवेश्वरजन्यत्वदर्शनात् । तन्मिथ्यात्वाभावेपि जगत्सत्यत्व श्रत्यद्र्शनात् । "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं। नेहना-नास्ति किञ्चने''त्यादिषु जगन्मिथ्यात्वावगमात्तदेव युक्तमित्याशङ्कयाह ॥

॥ आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥ सू ॥ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

तदनन्यत्वं "शक्तिशक्तिमतारभेदं" इति न्यायिख शिवशक्ति सामरस्यतया। तयोः खशक्त्यांश प्रपञ्चस्य शक्तस्य परमिशवस्य। अनन्यत्वं। मृद्धटादिवत्कार्यकरणयो-रिभेश्वत्वमङ्गीकर्तव्यं। कुतः। आरम्भणशब्दादिश्यः। "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेखेव सत्यं"। "सर्वो वे रुदः। ऋतं सत्यं परंत्रह्म पुरुषं कृष्णिपङ्गलं"। "ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वे नमो नमः"। "यथोर्णनाभिस्सजते गृह्यते च। सर्वखिवदं ब्रह्म। तज्जलानीति शान्त उपासीते"त्यादि श्रुतिभ्यः। ब्रह्मशक्त्युपादानस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्व-मृपदिष्टं। एतेन रज्जुसपवत्प्रपञ्चस्य ब्रह्माण्यध्यस्थत्वान्मिण्यात्विमिल्यदेतदुर्वादं। घटपट-वत्प्रपञ्चवद्याभित्वां वेदितव्यः। "खंवायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीं"। "वत्यास्वत्वा सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत्"। "अथात आदेशो नेति नेति"। "विश्वधिको रुद्दो महर्षिरि"त्यादिषु ब्रह्मणः मृत्तिऽमृत् जगद्विलक्षणत्वं। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं। ब्रह्मवेदंण् सर्वं'मित्यादिना तस्य चिद्विदात्मक जगदात्मकत्वं च श्रुतं॥

अतः कारणकार्यात्मक प्रपश्चयोश्शिवशक्ति सामरस्यतयातदसिद्धतदन्यत्वं युक्तं नविति शङ्कोत्पद्यते । ''ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशावि''त्यत्र जीवेश्वरयोः परस्परवैलक्षिण्यं । ''आत्मन आकाशस्सम्भूत'' इत्यादिना जगद्रह्मणोः कार्यकारणात्मकत्वेन परस्पर भिन्नत्वेश्च दाशितं। सत्यज्ञानानन्दात्मकान्दतजङदुःखात्मक ब्रह्मप्रपश्चयोः कथमनन्यत्वं। माक्षिकादिषु किम्याद्यु- त्पत्तिदर्शनान्नकार्यकरणयो रनन्यत्वं । तन्तुपटादिष्वर्थसिद्धि क्रियासिद्धि वैलक्ष्यण्येन भेदोन्पप्तिः । कार्यकरणयोरनन्यत्वे जगद्रह्मणोरभेदेनेहिकामुष्मिक सुखदुःख फलभोगव्यवहारा नस्यादतो जगद्रह्मणोरनन्यत्वं नोपपद्यत इति चेत्प्रचक्ष्महे । "स्तब्धोस्युततमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्चतं श्चतं मतमविज्ञातं विज्ञात''मिति । कृत्स्नस्य प्रपन्नस्य परमिशिवेक कारण्यतं । कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं च मनिस निधाय कारणात्मक परिशविक्ञानेन कार्यभूत सर्वप्रपन्न विज्ञाने प्रतिज्ञाते सित कृत्स्नस्य शिवेककारणतामजानताशिष्येण "कथं न भगवन् स आदेश" इत्यस्य ज्ञानेनान्य ज्ञाततासम्भवं चोदिता । प्रपन्नस्य परमात्मैककारणतामुदेश्यन् लौकिकप्रतीति सिद्धं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं तावत् । "यथासौम्येकेन मृत्यिन्डेन सर्वं मृण्मयं स्याद्वाचारम्भणंविकारो नामधेयं मृत्तिकेलेवसल्य "मिति । "यथेक मृत्यिण्डा-रब्धानां घटशरावादीनां तस्मादनितिरिक्तद्रव्यतया तंज्ज्ञानेन ज्ञायत" इत्युपदिष्टं ॥

अत्र काणादादिवादेन कारणात्कार्यस्य द्रव्यान्तरत्व माशङ्कच लोकव्यवहारेणेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं दर्शयति । "वाचारम्भणिम"त्यादिना । आरम्यते । अल-भ्यते । स्पृशत इत्यारम्भणं " ऋत्यल्युटो बहुल''मिति कर्मणिल्युट् । वाचा वाक्पूर्वकेण व्यवहारेण हेतुनेखर्थः । घटेनोद्क माहरेखादि वाक्पूर्वकोदकाहरणादि व्यवहारः। तद्यवहार सिद्ध्यर्थं तन्मृद्द्रव्येण पृथुबुध्नोदरादि लक्षणो विकारः । तत्प्रयुक्तं च घट इत्यादि नामधेयं स्पृर्यते । जलहरणादि व्यवहार विशेषसिद्धयर्थं मृद्द्रव्य-मेवावस्थानान्तर संज्ञां प्राप्नोति । "तस्माद्धटाद्यपि मृत्तिकाद्रव्यमेव सत्य" मित्युपदिइयते । "मृत्तिकेलेव सलमि"लत्र कार्यकारणयोरनन्यत्वं । "रज्जुसर्पवत्कार्यस्य मिथ्यात्व"मिति यत्तदसत् । तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वं सिद्धयति । "सत्यमिथ्यापदार्थयोरैक्य-त्वानुपपत्तेः ''। तथा सित ब्रह्मणः मिथ्यात्वं जगतस्सत्यत्वं वा स्यात् । येच कार्यमिष पारमार्थिक मप्युपयन्त एव । जीव ब्रह्मणोरौपाधिकमन्यत्वं । खाभाविकं चानन्यत्वं। अचिद्रह्मणोस्तु द्वयमस्वाभाविकमिति वदान्ति । तेषामुपाधि ब्रह्मब्यतिरिक्त वस्त्वन्तराभावा-श्चिरवयवस्य परिपूर्णस्य परमशिवस्येवोपाधि सम्बन्धाद्रह्मस्वरूपस्यैव हेयाकार परिणामत्व-मुपप्यते । जीवाश्रयाविद्या तत्त्वज्ञानान्नाशेसति जीवो नश्येद्वा नवा । यदि नश्येत्स्वह्रपी च्छिनति लक्षणो मोक्षरस्यात् । नोचेदिवद्यानाशोऽस्य निर्मोक्षप्रसङ्गः। ब्रह्मस्यरूप व्यतिरिक्त जीवत्वावस्थानात् । अतोऽविद्याभ्रान्तिः । ब्रह्मणोवा तद्न्यस्य वा । नाद्यः । तमः प्रकाराव-त्परस्पर विरुद्धत्वात् । अज्ञस्य ब्रह्मत्वाभावाच । न द्वितीयः । चैतन्यान्तरायोगात् । चैतन्यान द्वितीयाङ्गीकारे स्वशास्त्र विरोधात्॥

अतः। "यथोर्णनाभिस्स् जते गृह्यतेचेत्यत्र"। "यथोर्णनाभिजंतु स्स्वकार्यतन्तु चकं कारणावस्थायां नामरूप विभागार्न्हसूक्ष्मरूपेण स्विस्मिन्निधाय कार्यावस्थायां नामरूप विभागार्न्हसूक्ष्मरूपेण स्विस्मिन्निधाय कार्यावस्थायां नामरूपं विभागार्ह्ह स्थूलरूपेण प्रकटीकरोति । तथा परमेश्वरिश्वदिचदात्मकं प्रपन्नं प्रलगावस्थायां सूक्ष्मरूपेण स्विस्मिन् संस्थाप्य सृष्टिकाले स्थूलात्मकत्वेन प्रकाशयित । अतः कार्यकारणायार्गन्यस्वं सिद्धं ॥

घटपटवत्कार्यकारणयो रथिसिद्धिकियासिद्धिभेदादनन्यत्वं नोपपद्यते । सर्वस्य प्रपन्नस्य बह्मण्यभ्यस्तमङ्गाकृत्याधिष्ठानाध्यस्तयोरनन्यत्वमङ्गोकर्तव्यमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ भावेचोपलब्धेः ॥ १५॥

भावेचोपलब्धेः । भाव पदं कारणसत्ता वाचकं । उपलब्धि पदं कार्यसत्ता वाचकं । चकारपदं तदुभय सामरस्य सत्तावोधकमुपदिष्टं । 'सदेव सौम्येदमय आसीत्' । "एकमेवा द्वितीयं ब्रह्म' । "तदेश्वत बहुस्यां प्रजायेये''ति । "तत्तेजोऽस्रजत" । "अनेन जीवेनात्मना प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" । "सन्मूलस्सोम्येमाः सर्वाः प्रजास्सदाय-तनास्सत्प्रतिष्ठाः '' । "ऐतदात्म्यिमदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा । तत्त्वमासि श्वेतकेतो '' । इत्यादौ जगतः ब्रह्माधीन सृष्टि स्थिति लयाविभीवानुप्रहात्मकत्व दर्शनात् । नाध्यासो-पपत्तिः । "ऐतदात्म्य"मिति । ब्रह्मकार्य प्रपन्नस्य ब्रह्मात्मकत्वं जीवानामिप सत्यब्रह्म-प्राप्यत्वं च दर्शनात् । किंच । लोके घटादिकार्य सद्भावे च कारणभूत मृत्पिण्डोपलब्धेः । "अयं घटः मृदेवे"ति मृदात्मकत्वेन प्रत्यभिज्ञानाच कार्यकारणयोरनन्यत्वं युक्तं ॥

जगत्सत्यत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

स् ॥ सत्त्वाच्चापरस्य ॥ १६॥

''सदेव सोम्येदमप्र आसीत्''। ''आत्मा वा इदमप्र आसीत्। ब्रह्मा वा इदमप्र आसीत्'। इस्रा वा इदमप्र आसीत्'। इस्रादि श्रुतिषु । अपरस्य कार्यस्य चेतनाचेतनात्मक प्रपञ्चस्य कारणे ब्रह्मणि सत्त्वाच । तस्मात्कारणात्कार्यस्य अनन्यत्वं । लोके । सर्वमिदं घटशरावादिकं पूर्वावस्थायां मृदात्मकत्वेमव भाति । अतो न विरोधः । जगत्सस्यत्वे पुनहेत्वन्तरं दर्शयति ॥

सू॥ असद्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७॥

असद्ध्यपदेशात् । "असद्वा इदमग्र आसी''दिति श्रुतो । शशश्क्षवत्सष्टेः पूर्वं प्रपञ्चस्यासत्त्वनिर्देशात् । वर्तमानकाले रज्जुसपवद्वस्यण्यवभासमानेपि सर्वदा चिद्चिदान्त्मक प्रपञ्चं नास्तीति चेन । धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । धर्मान्तरेण स्क्ष्मत्वरूप धर्मान्तर विशिष्टत्वमात्रेणासत्त्व व्यपदेशः । कृतः वाक्यशेषात् । "ततो वे सदजायते'' त्युत्तरवाक्ये सृष्ट्यनन्तरं स्थूलावस्थाभिधानादिति सृत्रस्चितार्थः । "असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वे सदजायते'' त्यत्र । अग्रे सृष्टेः प्रागिदं जगदसदासीत् । सृक्ष्मावस्थापन्नमासीत् । अतः सृष्ट्यनन्तरं सदजायत । स्थूलावस्था विशिष्टमासीदिति भावः । स्वस्वरूपा परित्यागपूर्वक परस्वरूपाभावत्वं विवर्त(त्व)मिति न्यायेन रज्जुसपवद्वद्वाणि प्रपञ्चस्य विवर्तोपादानत्वं प्रसाध्य जगन्मध्यात्वं युक्तमिति चत्तदसत् । "असदेवदमग्र आसीत्" । "असद्वा इदमग्र आसीत्" । तस्मात्प्रपञ्चस्य शशश्चित्तवत्यस्य शशश्चित्तव्यस्थाकालभेदेन निर्दिष्टा । अतो सच्छब्दस्य स्क्ष्मात्मकत्वं । तद्विष्ठसत्त्वस्य स्थूलात्मकत्वमिति निर्दिष्टं तस्मात्प्रपञ्चस्य सत्थात्वत्वस्य स्थूलात्मकत्वमिति निर्दिष्टं तस्मात्प्रपञ्चस्य सत्थात्वत्वस्य स्थूलात्मकत्वमिति निर्दिष्टं तस्मात्प्रपञ्चस्य सत्थात्वत्वस्य स्थूलात्मकत्वमिति निर्दिष्टं तस्मात्प्रपञ्चस्य सत्थात्वं व्यवस्थाकालभेदेन निर्दिष्टा । अतो सत्यव्यव्यवस्य स्थूनात्वत्व च समंजसं ॥

जगन्मिथ्यात्व निराकरणे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

^{1.} Another reading is : सत्वाचावरस्य.

सू ॥ युक्तेइशब्दान्तराच ॥ १८ ॥

युक्तेः । यथा कूर्मस्त्वशक्या स्वपादायवयवानि स्वेच्छया बहिर्गतानि कृत्वा पुनः स्वात्मनिवेशनं करोति । तथा परमशिवस्सृष्टिकाले नामरूप विभागवत्वेन बहिः प्रकटी-कुल प्रळये स्वात्मिन स्वभिन्नत्वेन चिद्चिदात्मक प्रपन्नं गोपयतीत्याद्युक्तेः। शब्दान्त-राच । "इदं वा अप्रेनैव किंचिन्नासीत्" । "तदसदेव सन्मना कुरुतस्यामिती"ति । ''तद्धीदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते '' इत्यादि श्रुतिष्व सच्छब्दव्याकृतादि शब्दाच । प्रळयावस्थायां प्रपञ्चस्य संकुचितत्वं सृष्टिकाले विकासकत्वञ्च स्पष्टमुपदिष्टं । एवं जगत्सत्यत्वं प्रसाध्येदानी कार्यकारणयोरनन्यत्वे निदर्शनं सूत्रद्वयेन दर्शयति ॥

सु ॥ पटवच्च ॥ १९॥

यथा पटस्य कदाचित्संकुचितावस्था कदाचिद्विकासावस्था च विलक्षण प्रतीति विषय-त्वेन द्दयते । तद्वत्परमशिवशक्ति संकुचितावस्था कारणं शक्तिप्रसारितावस्था कार्यं। यथा पटस्य वेष्टित प्रसारित भेदेप्यभेदः । तथा कार्यकारणयोर्म्ह्रटादिवदभेदः । ननु मृद्धटादि दृष्टान्तस्य । मृद्धटौ भिन्नो । विलक्षण प्रतीति विषयत्वेन तस्माद्धटपटवत्तस्य हेर्तो-व्यंभिचार इति चेन्न । मृद्द्रव्यस्य पृथुवुभ्नोद्राद्याकारो घट इति व्यवहार हेतुः । तस्यैव तस्प्रतियोग्यवस्थान्तरयोगो घटाभाव व्यवहार हेतुः । तत्र कपालह्यावस्थायाः तत्प्रति-योगित्वेन सेवघटावस्थास्य वास्तीति व्यवहार हेतुः । न च तद्व्यतिरिक्ती घटाभावी नाम कश्चिदुपलभ्यते । न च कल्प्यते । तावतैवाभावस्य व्यवहारोपपत्तेः । तस्माद्यथामृदात्मना सत्वेपि मृदैकांशेन घटशरावात्मकत्वेन परिणामेऽपि मृदात्मकत्वं न विरुद्धयते तथा परमेश्वर-स्यापि स्वराक्लोकांशत्वेन जगदात्मनापरिणामोऽपि जगदनन्यत्वं नविरुद्धवत इति भावः। परस्पर विलक्षणयोः कार्यकारणयोरभेदाङ्गीकारे व्यवहाराव्यवहारात्मकत्वेन हेतोव्यभि चारमित्याशङ्कायामाह ॥

> सू॥ यथाच प्राणादिः 11 05 11

यथा वायुरेकः प्राणापानादि वृत्तिभेदेन नामरूपात्मक कार्यभेदं भजते । तद्वत्पर्म-शिव एव खशक्तिमहिम्रा चिद्ऽचिद्ात्मक प्रपञ्चरूपेण भासमानीप्यनन्य एव । किंच । यथा शिवयोगी परमशिव ध्यानकाले प्राणायामादिना प्राणापानादि वायुसङ्कोचनं करोति । व्यव-हारकाले प्रसारणादि कार्यं करोति । तद्दत्परमेश्वरस्सृष्टिकाले जगत्प्रसारणं प्रलयकाले तदा-कुश्चनं करोति तस्मात्परमकारण परिश्वात्कार्यरूपं जगदन्यमिति सिद्धं तद्नन्यत्वा विश्वानाच्ये विज्ञानात्सर्व विज्ञानप्रतिज्ञा " सिद्धाभवति । एतद्धिकर्णे जगद्दिश्वर भेदवादं जगन्मिथ्या-वाद्व निरस्तत्वेन भेदाऽभेद मतमेव स्वाभिष्रेतमिति प्रदर्श जिवबहा वादिमतं निराकरोति॥

॥ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

स् ॥ इतरब्यपदेशाद्धिताकरणादि दोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥ इतरब्यपदेशात् । ब्रह्मेतरस्य जीवस्य ब्रह्मत्वेन व्यपदेशात् । हिताकरणिह होब-मसिकः। हितानामिष्टसाधकानां स्रयचन्दनादीनामकरणमसम्पादकं। आदिशब्देन अतिष्ट-साधक व्याघादीनां सम्पादनं व्याचक्षते । एतादश दोषप्रसक्तिः । तस्माजीवएव ब्रह्मिति वादो न यक्त वि वादो न युक्त हति सूत्र स्चितार्थः । "द्वासुपर्णे" त्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणोः भद्व्यपदेशातः । "अयमात्मा ब्रह्मे" त्यादि श्रुतिषु तयोरभेदनिर्देशात् । तस्मात्तयोर्भेदो नवेति संशयः । जीवब्रह्मभेद्बोधक श्रुतीनां उपाधिपरत्वात् । ''अयमात्मा ब्रह्म'' । ''योऽन्यां देवतासुपास्ते <mark>ऽन्योसावन्ये।हमस्मी''ति न संवेद यथापद्यः। ''मृत्योस्समृत्युमाप्नोति (य)इहनानेवपर्यति''।</mark> "अनेन जीवेनात्मना प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणारभेद-श्रवणात् । ''बिम्बत्वं प्रतिबिम्बत्वं यथा पूषणि कल्पितं ''जीवत्वमीश्वरत्वज्ञ ब्रह्मण्येकत्र कल्पित-मि"त्यत्र विम्वप्रतिविम्बवजीवब्रह्मणोरभेदत्व निर्धारणात् । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते''। इत्यादौ तयोः कार्यकारणत्वेषदेशात्। ''वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य''मित्यादिषु कार्यकारणयोरेकत्व निर्देशाच । ''जीवातिरिक्ते ईश्वरो नास्तीति प्राप्तेभिधीयते''। ''अन्नंब्रह्म। प्राणोब्रह्म। मनोब्रह्म। विज्ञानं ब्रह्म। आनन्दो ब्रह्म। खं ब्रह्म । कं ब्रह्म'' । " असावादिलो ब्रह्मे"लादिवजीवस्यापि ब्रह्मत्वमीपचारिकं । जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादने जीवानामिष्टसम्पादनमनिष्टसाधनंच । तत्सर्वे ब्रह्मण एव । हितानिष्ट-साधनमङ्गीकर्तव्यं । तथाचेदिष्टप्रपञ्च निर्माणत्वं स्वतन्त्रब्रह्मणस्सम्भवतीति । अनिष्टप्रपञ्च मनुपपन्नं स्यात् । यचोक्तं 'मणिकृपाण दर्पणादिषूपलभ्यमानमुखमलिनत्व विमलत्वादिव-च्छुड्यग्रुड्यादिन्यवस्थोपपत्तिरि'ति । तत्रेदं विमर्शनीयं । अल्पत्वमलिनत्वाद्य औपाधिकदोषाः कदा नक्ष्येयुरिति । ''क्रुपाणाद्युपाध्युपगम'' इति चेत् । किं तदल्पत्वाद्याश्रयः प्रतिविम्बस्ति-ष्ठिति वा न वा । तिष्ठिति चेत् । तत्स्थानीयस्य जीवस्यापि स्थितत्वादिनमेक्षिप्रसङ्गो नश्यतीति चेत् । तद्वदेव जीवनाशात्स्वरूपोच्छिनत्ति लक्षणा मोक्षस्स्यात् । जीवस्य ब्रह्मत्वे सर्वज्ञत्व सर्वे-श्वरत्व सर्वनियामकत्व सत्यसङ्कल्पादीनामद्रीनाजीवविलक्षणः परमेश्वर इति सिद्धं । जीव-ब्रह्मणोज्ञीनात्मकत्वेनैकत्वेप्यविद्योपाधि भेदेन भेददर्शनात् । तयोर्भेद विधायक श्रुतीनामौपा-धिक भेदविषयमेवेत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दो निश्चयार्थः । आध्यात्मिकाधिमौतिकाधिदैविकादि दुःखाकरात्प्रखगात्मनः जीवादिधिकमधीन्तरभूतं ब्रह्मा । कुतः भेदिनदेशात् । ''आत्मावाऽरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'' । ''सता सौम्य तदासम्पन्नो भवती''खादिना प्रखगात्मभूतस्य जीवस्य परमात्मनदिशवस्य परस्परभेदव्यपदेशाज्ञीवएव ब्रह्मित वादो नयुक्त इति सूत्र-स्चितार्थः । जीवब्रह्मभेदसखत्व बोधकानां श्रुतीनां औपाधिक भेदविषयत्वं वा । उत आरोप्ति भेदविषयत्वं वा । नाद्यः । खभावतस्खस्मादिभन्नस्य जीवस्य तदुपासनासम्भवात् । तथापि ब्रह्मा तं जानाति वा नवा । न जानाति चेत्सर्वज्ञत्वहानिः । जडत्वप्रसङ्गः । जानाति चेत् । खस्यादिभन्नस्य जीवस्याध्यात्मिकादि दुःखं खदुःखं इति । जानाति चेत् । ब्रह्मणः हिताकरणाहिताकरणादि दोषप्रसक्तिरनिवार्या । न द्वितीयः । तत्रापि जीवाज्ञानपक्षे पूर्वोक्तविकरस्थिकलतादवस्थ्यात् । ब्रह्मज्ञानपक्षे स्वप्रकाशस्वरूपस्य ब्रह्मण अज्ञान साक्षित्वं तत्कृत जगत्स्यप्रयादिकं न सम्भवति अज्ञानेन प्रकाशितरोहित इति चेत् । तिरोधानस्य प्रकाशनिवृत्तिकरत्वेन । स्वप्रकाशस्येव स्वरूपत्वात्स्वरूप निवृत्तिरेवेति । स्वरूपनाशादि दोषसहस्रं प्रागेवोदितं । तस्माज्ञडजातिले।हादौ ताम्रसुवर्णादिविच्चज्ञातौ जीवब्रह्मणो स्स्वाभाविकभेदो निर्दिष्टः । तदप्यचेतनरससंयोगेन ताम्रस्य स्वभावताम्रत्व निवृत्तिपूर्वकावाधित सुवर्णत्वप्राप्ति-निर्दिष्टः । तदप्यचेतनरससंयोगेन ताम्रस्य स्वभावताम्रत्व निवृत्तिपूर्वकावाधित सुवर्णत्वप्राप्ति-निर्देष्टा । तदप्यचेतनरससंयोगेन ताम्रस्य स्वभावताम्रत्व निवृत्तिपूर्वकावाधित सुवर्णत्वप्राप्ति-

वत् । चेतनजीवस्यापि परमेश्वरोपासनतया तद्नुप्रह्वशात् । अवाधित शिवत्वं सिध्यति । तस्माजीवश्वरेक्यविधायकप्राचुर्य तत्त्वमस्यादि वाक्यानामविरोधः । किञ्चात्र । "अधिकं तु भेदिनिर्देशा"दित्यत्र जीवब्रह्मणो स्त्वामाविकभेद निर्देशात् । तद्नन्यत्वमारम्भणशाद्धादि त्यत्राभेद्व्यपदेशाच । भेदाऽभेद सतमेव स्त्रकारमतिमिति वालानामि विज्ञायते । नतु भेदाऽभेदयोवस्तु विरोधात् । स्वाभाविक भेदस्य निवृत्तिसम्भवाच भेदाऽभेदकल्पकं विशिष्टा- वैतं चतुर्थमतमेव समझसं । भेदाऽभेदमतवदत्राप्याङ्गाङ्गित्वेन सर्वश्रुतिसमन्वयदर्शनात् । स्य्रीतपवचन्द्रचन्द्रिकावद्रमधर्मिवद्गुणगुणिवद्ण्डद्ण्डिवद्विशिष्टमुपपन्नं । अत्र शैवाप्रगण्य श्रीकण्ठिशिवाराध्य कृत ब्रह्ममीमांसाभाष्ये विशिष्टाहेतं स्वाभिप्रेतत्वेन प्रसाधितं । तत्र मुक्तात्मनां गौरीपतित्व जगत्कारणत्व सर्वान्तर्यामित्वादि धर्मनिराकरणपूर्वक तत्साम्य- पद्मीपनिपन्मय दिव्यमङ्गळविग्रहात्मक सर्वैश्वर्य विशिष्टकल्याण विभूतिर्वहुधा प्रपिक्षतं । यथा ''नयस्स्यन्दमानास्समुद्र'' इत्यादि श्रुतिनिष्ठ त्रिपाद्विभूत्यिक कैवल्य विभूत्यात्मक शिव-

सायुज्यलक्षणामुक्ति विंरुध्यते तस्मात्तदेव युक्तमिति प्राप्ते त्रूमः । मेदाऽभेदयोर्वस्तु विरोध इति यत्तद्विचारित रमणीयं । श्रुतिस्मृतिपुराणागम स्त्रादिषु भेदाऽभेदप्रदर्शनात् । जाप्रत्स्वप्रावस्थयो भेदस्सुपुप्त्यवस्थायामभेद सर्वानुभव-सिद्धत्वाच । तथा शिवागमे । सुप्तिरेव हि दृष्टान्तस्सुष्टिप्रलययोर्पि । सृष्टिकाले भवेद्भेद-मभेदं प्रलयेस्मृतमिति । जीवस्य ज्ञानाऽज्ञानाभयत्व दर्शनाज्ञवस्तुविरोधः । "मेरुमंदर-मासाद्य काकोपि कनकायते । तथा भक्त्या शिवं प्राप्य जीवो भवति शङ्करः'' । वचनात् । पदार्थानां पूर्वावस्थान दृश्येत । "शिवध्यानातथाजीवो न पुनर्भावमश्नुते"। शुक्ति-लब्धजलं लोके मौक्तिकं भवति ध्रुवं"। "भक्ति संयुक्त जीवोहि शिवोभवति नान्यथा"। "रसवेधाद्यथा ताम्रं कांचनं भवति ध्रुवं"। 'गुरोःकटाक्षवेधेन जीवो भवति शङ्करः'। इत्यादि बहुद्द्यान्तशास्त्रानुभवद्र्शनात्स्वामाविक निवृत्तिनीवरोधः। कण्वशास्त्रायामन्तर्यामि ब्राह्मणे "यः पृथिव्यां तिष्ठन्यस्य पृथिवी शरीर''मित्यारभ्य । ''यो विज्ञानेतिष्ठन्यस्य विज्ञानं''। "यस्य विज्ञानं शरीरं"। 'य आत्मनि तिष्ठन्यस्यात्मा शरीर'मित्यादि वाक्यानां परमेश्वर-स्याष्ट्रमूर्तित्व सर्वान्तर्यामित्व प्रदर्शकानन्यभक्त्युपासनापरत्वमिति विवक्षितं । नो चे 'दाकाशन्तर्यभक्त्युपासनापरत्वमिति विवक्षितं । नो चे 'दाकाशन्तर्यभक्त्युपासनापरत्वमिति विवक्षितं । नो चे 'दाकाशन्तर्यभक्त्युपासनापरत्वमिति विवक्षितं । नो चे 'दाकाशन्तर्यभक्त्यायः निर्माणा । वत्सर्वगतश्च पूर्णः''। "अचश्चः श्रोत्रं तद्पाणिपादं''। "अप्राणे ह्यमनार्श्वः 'अशरीरं वावसन्त'मित्यादि बहुश्रुति विरोधः । ''अपाणिपादो जवनो गृहीतापश्यत्यवश्च-स्सश्रुणोत्सकर्णः" । इत्यादिषु । शरीरेन्द्रिय निरपेक्षतया परब्रह्मणिक्शवस्य सर्वशक्ति-त्वावगमात् । विशिष्ठाद्वैतविधायक श्रुतिसूत्राद्यदर्शनात् । "अङ्गाङ्गित्वस्वीकरि जीव-वत्परिच्छिन्नत्वप्रसिर्त्तर्जुर्वारा"। "अन्तःपूर्णो बहिःपूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे"। "पादाऽस्य विश्वासन्तिः कि विश्वाभूतानि त्रिपाद्स्यामृतं दिवीं 'त्यादि श्रुतिषु । परमशिवशक्रयैकांश प्रपञ्चेषु तिस्त्र

स्थलेषु च ब्रह्मणः पूर्णत्वमुर्पादेष्टं । अतस्तन्मतमुपेक्षणीयं ॥

किंच । "द्वावेतौ ब्रह्मणोरूपं" "सर्वाननशिरोग्नीवस्सर्व भूतगुहाशयः"। "सर्वव्यापी
च भगवांस्तस्मात्सर्वगतिश्वव" इति श्वेताश्वतरेप्युपासनार्थं ब्रह्मणः पवनादिवन्मूर्ताऽमूर्तत्व व्यपदेशात् । जीवमुख्यप्राणिलङ्गस्त्रे भक्तोपासनार्थं परमेश्वरस्योपासनात्रय मुपिद्धिति तत्र बहुषा प्रपश्चितं । "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे"। "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्यामन्"। "सोऽइनुते सर्वान्कामान् सह"। "यथा(दा)परय-त्परयते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं। तदा विद्वान्पुण्यपापे विध्य निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति"। "ब्रह्मविद्वाप्नोतिपरं"। "ब्रह्मविद्वाह्मैन भवति"। "गताः कलाः पञ्चदशाः प्रतिष्ठाः देवाश्व सर्वेप्रतिदेवतासु"। "कर्माणि विज्ञानमयश्व आत्मा परेव्यये सर्व एकी-भवान्ते"। "यथा नद्यः स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्त्रामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं" इत्यादि बहुश्रुतिषु परमशिव त्रिपादिन्मूत्यात्मक सालेक्य सामीप्य सारूप्य सिद्ध कत्याण विभूतिः। स्वभाव जीवभाव निवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिरूप कैवत्य विभूतिश्व दर्शनात्। चतुर्विध मुक्ति प्रतिपादकं सर्व शास्त्रं प्रामाण्यमेव। "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि श्रुतिसिद्धेन्द्राद्येश्वर्यात्मक कार्य विभूतिः। "हठादियोगसिद्ध चतुर्मुख ब्रह्मलेश्वर्यात्मक कारणविभूतिश्व। अधि-कारितारतम्येन सर्वमुपादेयं"। अतः मुमुक्षूणां वीतरागिणां शमदमादि सहकृत गुरु-चरेश्वर कैंकर्यात्मक बहुजन्मतपित्सिद्धाव्यभिचार भक्तिरेव सालेक्यादि चतुर्विधमुक्तिहेतुरिति वेदितव्यं। "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेही" स्यादि श्रुति दर्शनात्॥

ननु । "स वेद एष सर्व भूतान्तरात्मापहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण" इति सुबालोपनिषदि नारायणस्यैव सर्वशरीरात्मकत्वं सर्वान्तर्यामित्वोपदर्शनात्तस्यैव तदुपपत्ति-रितिचेत्र । आकाशादि शब्दवन्नारायण शब्दोपि परमशिवपरत्वमेव । "सर्वो वै रुद्रः" । "स एव विष्णुस्सप्राणस्सकालोऽप्ति स्सचन्द्रमाः" । "यो रुद्रो अम्रो यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रा विश्वा भुवनाविवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु" । "सोन्तरादन्तरं प्राविश्वा"दिस्यादि श्रुतिषु । "ईश्वरस्सर्वभूतानं हृद्देशेर्जुन तिष्ठति" । "भ्रामयंत्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" । "तमेव शरणं याहि सर्वभावेन भारते" त्यादि स्मृतिष्विप सर्वान्तर्यामित्वं शिवस्यैवोपदिष्टं । अष्टमूर्तित्वं नारायणस्य यत्र कुत्राप्यदर्शनात् । बालवाक्यात्काण्वमाध्यन्दिन तैतिरीयादि श्रुतेर्बलाच । सर्वात्मकत्व सर्वान्तर्यामित्वं सर्वाधिकत्वादि धर्माणां शिवस्यैवोपपन्नमिति सिद्धं । जीवब्रह्मणोस्स्वभावभिन्नत्वे दृष्टांत(र)माइ ॥

सू॥ अइमादिवच तद्नुपपात्तः॥ २३॥

अश्मादिवच तद्तुपपात्तः । अश्मादिवच । अश्मादि विजातीय दृष्टान्तेन तद्तुपप्तिः । तत् । "अयमात्मा ब्रह्में 'त्यादि श्रुतिसिद्ध पूर्वोक्त ब्रह्मत्वं जीवस्यानुपपत्तिः । असम्भविमत्यर्थः । तस्मात्मर्वदा खभावसिद्धत्या जीवब्रह्मणोर्विजातीयाश्मादि दृष्टान्तवत्स-जातीय भेदसिद्ध इति तात्पर्यार्थः । यथा लोहाश्म काष्ठ तक् गुल्मादीनामचेतनानां खभाव-सिद्ध परस्पर भेदः तद्वत्सजातीय चेतनयोः जीवेश्वरयोः परस्पर खाभाविक भेदः । यथा भूम्यां वज्रवेद्ध्यं गोमेधिक पुष्यराग मरकत माणिक्यादि मणयः । खर्णरजतादि लोह-जातयः । व्यर्थ पाषाणादयः परस्पर भेदेन दृश्यन्ते । तथा जीवेश्वरयोरिप भेदो दृश्यते । "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टत्तेनामृतत्वमेति" । "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः"। "तस्याभिष्यानायोजनात्तत्वभावाद्भ्यश्चान्ते विश्वमाया निवृत्तिः"। 'शा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ"। "स कारणं कारणाधिपः"। "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः । प्राज्ञेनात्मनाऽन्वाह्ढः"। "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्"। 'तिस्मिश्चान्यो मायया सिन्नरुद्धः'।

"प्रधानक्षेत्रज्ञपति गुंणेशः"। "निखोऽनिखानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विद्धाति कामान्"। 'नान्ये ब्रह्मणि वेदितव्ये परंचापरंच'। "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं"। "एषामीशे पशुपतिः पशुनां। विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः"। "ईशानस्पर्वविद्यानामीश्चर स्पर्वभूतानां"। "त्रियम्बकं यजामहे सुगन्धं पृष्टिवर्धनं"। "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्विलिक्षण् स्थापयिति पाणि-मन्त्रं पवित्रं"। "अमृतस्य देवधारणो भूयासं"। "जिह्वा मे मधुमत्तमा"। "कर्णाभ्यां भूरि विश्वत"मिलादि श्रुतिभिजीवब्रह्मणोः परस्पर स्थमाव भेदवेलक्षिण्यं दर्शितं। तयारभेदत्वे पूर्वोक्त हितमहितरूप जगत्कारणिमलादयो दोषाः प्रसज्यरन्। "तत्त्वमसी" त्युपसंहारेऽपि जीवाभेदतया ब्रह्मनिदेशात्। जीवब्रह्मणोरश्मलोष्ट काष्ट्रवत्स्वभावभिज्ञत्वे तिन्ववृत्यसम्भवाच । ब्रह्मण एव जीवत्वं श्रुक्तिरजतवदारोपितमात्रभेवेत्याशङ्कायामाह ॥

॥ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥ स् ॥ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरविद्ध ॥ २४ ॥

"सदेव सौम्येद्मप्र आसीत्"। "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे" त्युपक्रमे। "तत्त्वमसी"त्युप-सहारेऽपि। जीवब्रह्मणोर्भेद दर्शनात् । माध्यस्थिकवाक्ये नार्मलोष्ट काष्ट्रादिवत्तयोस्स्वाभा-विक भेदत्वाङ्गीकारे स्वाभाविक भेदस्य जलादिवन्निनृत्तिस्सम्भवतीति चेन्न । श्लीरवादि । तकादि सम्पर्कवशात्। क्षीरस्य दिथिरूपेण स्वभावनिवृत्तितया परिणामस्तथा जीवस्य श्रवण-मननादि सहकृत भक्तिभावेन स्वाभाविक जीवत्व निवृत्तिपूर्वक ब्रह्मत्वप्राप्ति निविध्यत एवेति सूत्रस्चितार्थः । "द्वासुपर्णे" खादिषु जीवब्रह्मणोर्भेदावगमात् । "तत्त्वमसी" खादिषु तये। रमेद व्यवस्थापनाच । तद्भेदमागन्तुकं स्वाभाविकं वेति सन्दिह्यते । तद्भेदमागन्तुकमेव स्वभावत्वे निवृत्ययोगात् । जलादौ पाकादिना स्वभावत्व तिरोहितत्वेपि कालान्तरेण स्वभा-वस्यैव स्थितत्वात् । अभेद श्रुत्यनङ्गीकोरप्यर्थजरित न्यायवद्वैदिक प्रसङ्गात् । परमिश्वर महिम्रा स्वभावनिवृत्तिस्सम्भवतीति चेन्न । मानुषान्मानुषोत्पत्ति स्तिर्यगादिभ्यस्तिर्यगाद्युत्प-तिश्च दर्शनाच । गुक्तिरजितवद्गगन्तुकत्वमेव समझसमिति प्राप्तेऽभिधीयते । यथा लेकि श्रीरस्य तकादि संयोगेन स्वभावासिद्ध क्षीरत्व निवृत्ति पूर्वक नित्यद्धित्व परिणाम सिद्धि-योतनात् । मनुष्याणां तकादि निवेशनेन क्षीरस्वभाव त्यागपूर्वक दध्याकार परिणियता शक्ति सम्भवात् । कीटजात्युत्पन्न मृङ्गस्य खजात्यतिरिक्त किमिजन्तोस्खभाव किमित्व निवृति-प्रवेक स्वम्मान पूर्वक खसमानहपप्राप्ति प्रदायकत्व शक्तिदर्शनाच । तथा घटनाघटनसामध्यस्य सर्वशक्ति विशिष्टस्य भक्तवात्सल्यस्य भक्ताभीष्ट फलप्रदायकस्य सर्वविद्याश्रयस्य सत्यकामस्य सत्य-सङ्कल्पस्य परब्रह्मणिईशवस्य स्वभक्तस्य भलप्रदायकस्य सविविद्याश्रयस्य सल्यास्य स्वस्वरूप प्राप्ति प्रवासन्य स्वभक्तस्य स्वभक्तस्य भाविक जीवत्विनवृत्तिपूर्वक पुनरावृत्तिरहित स्वस्वरूप प्राप्ति प्रदायकत्व शक्तित्वे किं वक्तव्यं ॥

किंच। "एक एव रुद्रों न द्वितीयाय तस्थे"। "द्यावा पृथिवी जनयन्देव एक" इत्यादि श्रुतिषु। शिवस्य कारक कलापोपकरण सापेक्षाभावतया गगनपवनानल जलादि विचित्र जगजन्मादि कारणत्वं श्रूयते। चेतनपुरुषादचेतन लोमनखाद्युत्पत्तिश्च दश्यते। परमेश्वरस्याघटनाघटन सामर्थ्ये दृष्टान्तं दर्शयति॥

सू ॥ देवादिवदिप लोके ॥ २५॥

यथा लोके परिच्छित्र शक्तविच्छत्रानां देवऋषि सिद्धादीनां खानुग्रहेण स्वाश्रय-पुरुष निष्ठमोद्ध्यत्व दरिद्रत्वादि निराकरणपूर्वक विद्याधन सन्तानाद्यपूर्वफल प्रदायकत्ववत्तथा सर्वशक्ति विशिष्टस्य परमेश्वरस्य स्वभक्त स्वाभाविक जीवत्व निराकरणपूर्वक स्वप्राप्तिरूप केवल्य विभूति प्रदायकत्वे किमसाध्यं । "इमान् लोकानीशत ईश्चाभि जननीभिः परमश्चिक्तिभे"रिखादि श्रुतिषु । "शिव एवहि देवोन्तस्थितमिच्छावशाद्धहिः"। "योगिविक्तरपादानमर्थजातं प्रकाशत" इत्यादि स्मृतिष्विप "परमेश्वरस्या घटनाघटन कर्मसन्धान विचित्रानन्त शक्तिमत्त्वं" श्रूयते । तस्मात्तन्मिहमातिशयित्वेन शङ्काकलङ्कः । एवं परमेश्वरस्य स्वभाव जीवत्व निवृत्तिपूर्वक स्मात्मप्राप्ति प्रदायक शक्तिमत्त्वं प्रसाध्य तस्येव मूर्ताऽमूर्तो भयात्मकत्व मधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ कृत्स्नप्रसक्तयधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवत्व शब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

वेदान्तेषु ब्रह्मनिरवयव स्सावयवा वा । निरवयवश्चेत् कृत्स्नप्रसक्तिः । व्यापकस्य ब्रह्मणः जगिक्तर्माणे परिच्छित्र प्रसङ्गः । सावयवश्चेत् निरवयवत्व शब्दकोपो वा । निरव-यवत्व प्रीतपादक श्रुत्यप्रमाण प्रसङ्गः । तस्मात्परमेश्वरस्य स्वतन्त्रत्वात् । "मूर्ताऽमूर्तोभयत्व-मङ्गीकर्तव्यं " इति सूत्रस्चितार्थः । " अप्राणोह्यमनार्श्चभः" । "अच्छुः श्रोत्रं तदपाणि-पादं''। '' आकाश शरीरं ब्रह्म''। ''सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दं''। ''नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेविकापतय उमापतये पशुपतये नमो नमः ''। " त्रियंबकं यजामहे सुगरिंध पुष्टिवर्धनं " । "अचिन्समन्यक्तमनन्तबोधं शिवं प्रशान्त-ममृतं ब्रह्मयोनिं''। "तदादिमध्यान्त विहानमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतं"। "उमा-सहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं " । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् "। इत्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्य परब्रह्मणः मूर्ताऽमूर्तात्मकत्वं । मूर्तिशिवोपासनया सर्वाभीष्टसिद्धिपूर्वक निरवयवसाक्षि प्रापकत्वं च द्रशनात् । निरवयवस्य जगत्कार्णत्वं सावयवस्थेति सन्देहः । निर्वयव ब्रह्मप्रतिपादकानां सावयव ब्रह्मप्रतिपाद-कानां श्रुतीनां तमः प्रकाशवत्परस्पर विरोधात्तदुभयमप्रामाण्यमेव । तदुभय श्रुतिस्वीकारे व्यवस्थोच्छेद प्रसङ्गः । तस्मात्प्रधानस्य परमाण्वादीनां जगत्कारणत्वमुपपन्नमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । स्वतन्त्रत्वाच्छिवस्य मूर्ताऽमूर्तत्वमुपपन्नं । "उदिते जुहोति । अनुदिते जुहोति"। " यवै र्वायजेत । तण्डुलैर्वा यजेते" त्यादि श्रुतीनामुभयसिद्धिरिति न्यायेन । तद्दभय-स्वीकार बदत्रापि मूर्ताऽमूर्ता भयविधायक श्रुतिदर्शनात्तदुभयं विधेयमेव । तदुभयोरेकांश प्रधाने " प्यर्थजरितन्यायेन " श्रुत्यप्रमाणप्रसङ्गो दुर्निवारः । शिवस्यावयवत्वेन महा-केलासाद्यप्राकृत दिव्यवैभव स्थानेषु स्थित्वा तदुपासकानां भक्तानां सालेक्यादि त्रिविध-नित्यकल्याण विभूतिं दत्त्वा स्व निरवयव चिद्धनोपासकानां निरस्तसमस्त कामादि दोष-कलङ्कानां भक्तानां कैवल्य विभूत्यात्मक स्वप्राप्तिं विद्धाति । तस्मात्तदुभयोपासनमप्यक्तं। " यत्सत्वे यत्सत्व " मिति न्यायेन शरीर परिप्रहेण देवादीनां पुराणेषु दुःखत्व दर्शनात्। सालोक्यादि त्रिविध मुक्तिप्राप्तानां भक्तानां तस्यच । शरीर परिप्रहे दुःखत्व प्राप्तिरनिवार्य- मिति चेन्न । तेषां कारणशरीरत्वात् । पुण्यपाप कर्मशरीराणामेव प्राकृत दुःखादि प्राप्तित्वं । अप्राकृतानां स्वेच्छाकृत विग्रहाणां तन्नियमोनास्ति । तथा च श्रुतिः । "यदापश्यत्पश्यते क्ष्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं" । "तदाविद्वान्पुण्यपापे विधूय निरङ्जनं परमं साम्य मुपैति"। इति श्रुतिदर्शनात् । "न चक्षुषा गृद्योते नापि वाचा"। "यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसासह" इत्यादि श्रुतिषु शिवस्य मनो वाचामगोचरत्व व्यवस्थापनात् । तस्य शरीरत्वाङ्गीकारो न विधीय्य इत्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ श्रुतेस्तु शब्दम् लत्वात् ॥ २०॥

तु शब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । "तं त्वौपानिषदं पुरुषं पृच्छामि" । "ऋत" सत्यं परंब्रह्म पुरुषं कृष्णिपिङ्गलं''। "अणोरणीयान्महतो महीयानात्मागुहायां निहितोऽस्य जन्तोः''। "त्रियंबकं यजामहे सुगर्निय पुष्टिवर्धनं"। "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं"नैषा तर्केण मतिराप-नीये"त्यादि श्रुतिषु । शिवस्य परब्रह्मणः शब्दमूलत्वात् । वेदप्रमाणकत्वात् । श्रुतेः । तहुमय विधिविधायक श्रुतिबलाच । तस्य निरवयवत्व सावयवत्व सर्वोपास्यत्व सर्वविलक्ष-णत्व सर्वात्मकत्व सर्वाधारत्व सर्वप्रकाशकत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वेश्वरत्व सर्वेश्वर्यत्वादिकं सर्व समुपपन्निमिति सूत्रार्थः । नन्वेकस्य भेदाऽभेदत्वं मूर्ताऽमूर्तत्वं सत्याऽसत्यत्वं ज्ञानाऽज्ञानत्वं कार्यकारणत्वं व्यापकत्वाव्यापकत्वं व्याप्यत्वाऽव्याप्यत्वं च वस्तुविरोधत्वादयुक्तामिति चेत्। तदिवचारित रमणीयं। लोक वेद सिद्धत्वात्। लोके। मृद्धटयो दींपप्रभयोः चन्द्र-चिन्द्रकयोः प्रभाकरतपयोः शक्तिशक्तयोश्च भेदाऽभेदत्वं । प्रधानस्य कारणावस्थायाम-मूर्तत्वं । कार्यावस्थायां मूर्तत्वं । पवनस्य सावयव चेतनन्वेन दिगैकदेशवर्तित्वं निरवयव त्वेन निखिल जगद्यापकत्वं प्रात्यक्षिक सर्पस्य सत्यत्वं रज्वारोपित सर्पस्याऽनिंद्यत्वं । घटा-दीनां मृदात्मकत्वेन संखत्वं । कम्बुग्रीवादि रूपेणासत्यत्वं । चित्रस्थित पर्वतादीनाम-सत्यत्वं । अर्थिकियासिद्धनुगत पर्वतादीनामेव सत्यत्वं । खद्योतस्य प्रकाशाप्रकाशकत्वं । जीवस्य ज्ञानाऽज्ञानत्वं । पुरुषेकशरीरे शरीरस्य चेतनत्वं । नखरे।मदन्तानामचेतनत्वं । क्रिणेनागानिकः ऊर्णनाभावभिन्न निमित्तोपादानकत्वं । देवादीनां योगिश्वरादीनां चैककाले सकललोक-वर्तित्वं। व्योमः। तत्कार्यपवनाऽनलजलभूम्यादिषु पूर्णत्वमपूर्णत्वं दृष्टं। वेदे च। "सन्न-त्यचाभवति । निरुक्तं चानिरुक्तंच । निलयनं चानिलयनंच ''। ''विज्ञानं चाविज्ञानंच ''। "सत्यं चानृतं च सत्यमभवदि"ति । प्रात्यक्षिक श्रुतिशतेषु दर्शितं । अतस्तस्य सर्व-शक्तित्वात् स्वतन्त्रत्वात्सर्वमिवरोधं। "अपाणिपादोह मचिन्त्यशक्तिः" "पश्याम्यच्छुस्स-भूणोस्यकर्णः" श्णोम्यकर्णः "। "अहं विज्ञानामि विविक्तरूपो नचास्तिवेत्ता मम चित्सदाहं"। "वेदैरनेकै-रहमेववेद्यो वेदान्तकृद्वेदिवदो वचाहं "। इत्यादिना कैवल्येपि । शरीरेन्द्रियाद्यनपेक्षत्या। तस्य सर्वशक्तित्वं श्रूयते । सावयवस्य ब्रह्मण एव विचित्र जगन्निर्माणादि हेतुत्वं । निर्व-यवस्य ब्रह्मणः कथं सावयवत्व प्रपञ्चकारणत्व मित्याशङ्कायामाह ॥

स्॥ आत्मिनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

परिच्छित्रशक्ति विशिष्टे निरवयवे जीवात्मिनि स्वमनइशक्त्या जाग्रत्प्रपञ्चवत्स्वप्रकाले

गजतुरगादि नानाविध प्रपञ्चकल्पन विचित्राः दृष्टाः । एवं सर्वशक्ति विशिष्टे निरवयवे

[.] Another reading is: यदापर्य×पर्यते रुक्मवर्णम्.

परमात्मिन परिश्चे । स्वमायाशक्तया विचित्र नानाविध ब्रह्माण्ड कल्पनमुपपन्नं । किंच । चेतनपुरुषे अचेतन केश नखादि विचित्राः । जलानलादीनामन्योन्य विजातीयानामोष्ण्यादि शक्तयश्च विजातीयाः दृश्यन्ते । तमः प्रकाशविद्वरुद्धस्थभाव विद्यातिष्ठयोर विरोधि-त्वेन समुद्रे दृष्टत्वात् । पुरुषशरीरे जाठराग्नि दर्शनाच्च । लोकातीतस्य सर्वमिद्दिमातिश-यस्य शिवस्य न किश्चिद्गुपपन्नं । तथोक्तं भगवता वादरायणेन । 'निर्गुणस्याप्रमेयस्य ग्रुद्धस्याप्यमलात्मनः। कथं सर्गादि कर्तृत्वं ब्रह्मणोभ्युपगम्यत' इति प्रश्ने । 'शक्तयस्पर्वभावानामचिन्त्य शानगोचराः'' । "यतातो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्याभावशक्तयः" । "भवन्ति तपसां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णते"ति । श्रुतिश्च । "िकं स्विद्धनं कं उ सग्रक्षआसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टतश्चः" । "मनीषिणो मनसा पृच्छते दु(तु)तद्यद्यतिष्ठ द्भुवनानि धारयन्" । "ब्रह्मवनं ब्रह्मसग्रक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टतश्चः" । "मनीषिणो मनसा विव्रवीमि वो ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्नि"ति । श्रुतिस्मृतिष्विपि निरवयवस्य परमशिवस्यैव कर्तृत्व-दर्शनात्तदेव युक्तं । निरवयवस्य निर्गुणस्य ब्रह्मणः जगत्कारणत्वे जीववन्मायावशत्व मस्तीत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ स्वपक्षदोषाच ॥ २९॥

स्वपक्षे "ह्ययस्कान्तसूची''न्यायेन निर्गुणस्य ब्रह्मणः सत्तावशात् प्रकृतिजगत्कारणत्व प्रतिपादकाऽद्वैतपक्षे दोषाच निरवयव प्रकृति जगत्कारण दोषाच । उत । केवल जडस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्वायोगेन तत्साजिध्यात्प्रधान स्यायस्कान्तसूची दृष्टान्तत्वेन जगत्कारणत्वाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः निर्विशेषत्वभङ्गः । "तच्छक्ते स्तद्धीनत्वात्'' । तस्मात्तस्य सगुणत्वमनिवार्य । निरवयवस्य प्रधानस्य महदादि विचित्र विश्वाकारपरिणामत्वं साङ्क्ष्येर-प्यङ्गीकृतत्वात् । काणा(दा)दिभिरिप तथैव निरवयव निरंश निष्प्रदेश जडपरमाणु संयोजनेन जगदाकार परिणामत्व मङ्गीकृतं । तथापि जडस्य स्वातन्त्र्यायोगेन तत्कारणत्वं ब्रह्मण्यर्था-त्सिद्धं । तस्मात्स्वपक्षदेशो दुर्वारः । "या मा सा माये''ति व्युत्पत्त्या मायायाश्शश-श्वात्वावगमात् । जडाजडयो मीयाब्रह्मणा स्सस्यत्वाऽसस्यत्वस्वभावयोः घटपटवत्परस्पर विलक्षणत्वात् । तदयोगे तस्य जगत्कारणत्वा योगात् । निर्विकारस्य मायिकत्वासम्भवाच । रज्जुसपवहह्मणि मायाध्यस्थवादस्समुचित इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ सर्वोपेता च तद्दीनात् ॥ ३० ॥

सर्वापेता जगजनमादि सर्वशक्ति विशिष्टा पराशक्तिः । तद्दर्शनाच । तस्मिन्ब्रह्मणि परिश्वेद दर्शनाच । श्रुतिप्रतिपादकयत्वादित्यर्थः । "परास्य शक्तिविविधेव श्रूयते खाभा-विकी ज्ञाानबलिक्रयाच" । "मायां तु प्रकृतिं विन्द्यानमायिनं तु महेश्वरं" । "इन्द्रो मायाभिः पुरुष्ट्य ईयत" इत्यादि श्रुतिषु सर्वगतस्य निरवयवस्य परमेश्वरस्य खाभाविक सर्वशक्ति-मत्त्वं प्रतिपादयति । तस्मात्कदाचिदिप निर्विशेषं अचेत्य त्रिगुणात्मक जगदुपादान हेतु-भूतप्रधानं । तस्य भिन्नशक्ति चिच्छक्ति रभिन्नशक्तिः । शक्तिद्वयविशिष्टतया । खतन्त्रा-व्याघटितघटनासामर्थ्यो द्वितीयश्चित्यवे कालत्रयेप्येकष्ठपत्या स्थितः । निर्विशेषत्वे जगत्कार्णत्वादिकं न सम्भवति । प्रात्यक्षिक श्रुतिस्मृति पुराणेषु खाभाविक शक्तिमत्त्वसर्वकारणत्वादि

दर्शनेन तदध्यस्त मिथ्यावादो न युक्तः। सर्वशक्तिमत्त्वेन ब्रह्मणः जगत्कारणत्वाङ्गीकारे म्दादिव त्परिणामत्व विकारित्वादि दोषः प्रसज्येत इत्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तं ॥ ३१ ॥

विकरणत्वात् । "अचक्षः श्रोत्रं तदपाणि पाद"मिलादौ विकरणत्वात् । शरीरे-न्द्रियादि साधनरहितत्वात् । नेति चेत् । ब्रह्मणः जगत्कारणत्वं न सम्भवतीति चेत्तदुक्तं । तत्रोत्तरं। "शब्द म्लत्वात्"। विचित्राश्चहीत्युक्तं। वेदैकप्रमाणस्य ब्रह्मणङ्शरीरे-न्द्रियाद्यभाविपि सर्वकार्य समर्थत्व मुपपन्नं । तथाच श्रुतिः । ''अपाणिपादो जवनो गृही-(त्वा)ता पश्यत्य चक्रुस्सशृणोत्यकर्णः"। इति श्रुतिः भगवतः प्रमाणभूता । ''परास्य शक्तिर्वि-विधेव श्रूयते" । "पादोऽस्य विश्वाभृतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवी" त्यादि श्रुतिषु । विचित्रा-नन्त शक्तस्य परब्रह्मण दिशवस्य स्वशक्त्येकांशेन जगदात्मकत्वं स्वतो जगद्विलक्षणत्वं च व्यपिद्दियते । शैवपुराणेच । "विश्वोत्तरोत्तर विचित्रमनोरथस्य यस्यैकशक्तिशकले सकल-स्समाप्तः''। "अध्याय मध्यपति मध्यविदो वदन्ति तस्मै नमस्सकललोक विलक्षणाये"ति । दर्शितं । अतस्सर्वशक्ति विशिष्ट सर्वेश्वरः परमशिवस्सर्वदा मुमुक्धिभराश्रयणीय इति वेदितव्यं । निर्विशेषस्य निर्विकार्स्य ब्रह्मणः जगत्कारणत्वे विकारित्वं प्रसज्येत । तस्मान्माया शवितब्रह्मण एव जगत्कारण मित्याशङ्कय निराकरोति ॥

सू॥ न प्रयोजनवस्वात्॥ ३२॥

"परास्य शक्तिविविधेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलिकया"चेति श्रुतिदर्शनात्। महाणः कदाचिद्पि निर्विशेषत्वं नसम्भवति । प्रयोजनवस्वात् । ''यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' ''गेन कर्मानि क्रिकार्यं नसम्भवति । प्रयोजनवस्वात् । ''यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "येन जातानि जीवन्ति" । "यतप्रयन्त्यभिसंविशन्ती" त्यादी जगजनमादिप्रयोजनं ब्रह्मण एव दर्शनात् ॥

किंच। "प्रधानक्षेत्रज्ञपातिर्गुणेशो संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतु''रित्यादौ ब्रह्मणः प्रयोजन-त्वावगमात्। उत । "अमृतस्य देवधारणो भूयासं'' "शरीरं मे विचर्षणं"। " सर्विलिक्ष स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्रं '' । इत्यादौ भक्ततारणार्थं स्थूलस्ट्रम कारणशरिषु इष्टप्राण-भावसंज्ञिक लिङ्गरूपेण धारणप्रयोजन व्यपदेशात्। अत्रतु प्रकर्षेण योजनं प्रयोजनं । प्रयोजन मस्यास्तीति प्रकेष मस्यास्तीति प्रयोजनबान् । प्रयोजनवतो भावः प्रयोजनवत्वं । तस्मात्प्रयोजनवत्वात् । प्रकाषण प्रयोजनवत्वात् । प्रयोजनवतो भावः प्रयोजनवत्वं । तस्मात्प्रयोजनवत्वात् । प्रकर्षण परमप्रेमास्पदत्वेन योजनं प्रयोजनं । संयोजनं । स्थूलादि शरीरेषु इष्टादिलिङ्ग-ह्रपेण धारणं सम्भवतीति भावः । "प्रयोजनमनुद्दिश्य नमन्दोपि प्रवर्तत" इति न्यायेन समक्ष्रणां प्रयोजनमनुद्दिश्य नमन्दोपि प्रवर्तत" इति न्यायेन मुस्यूणां प्रयोजनाभावे तं न कोप्याश्रयते । सर्वेषां वेदवेदान्तानां भक्तानां चेहिकामुिक्सक फलप्रयोजनं विकित्ता फलप्रयोजनं निर्विशेषने।पपद्यते । सर्वेषां वेदवेदान्तानां भक्तान। चार्वणः विचारित स्मारितः विचारित रमणीयः । जलादि प्रतिविम्बवद्ळीकस्य जडस्य मायाप्रतिफलितस्य जर्गः स्कारणत्वा योगानः । (१०) कारणत्वा योगात् । "निष्कलं निष्कियं शान्तं निरवद्यं निरज्जनं" । "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" । "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते ''। '' एतस्माजायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च ''। '' सत्यकामस्सत्य-सङ्कल्पो(स्सो)ऽन्वेष्टितव्यस्सिजिज्ञासितव्य" इत्यादिषु । निष्क्रियत्वं क्रियश्रयत्वं च द्योतनात् । जगजन्मादि कारणाः विश्वविद्मात्र जगजन्मिदि कारणत्वं निर्विशेषब्रह्मणस्सविशेष शवलस्य वेति सन्दिह्यते । निर्विशेषविन्मात्र निक्तियत्वात् । निश्शक्तिकत्वाच । तेत्रारापित मायाकल्पित शबलेश्वरस्यैव जगत्कारणत्व मुपपन्नमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ॥

न प्रयोजनवत्वात् । "परास्य शक्तिर्विविधेव श्रूयत " इति श्रुतिदर्शनात् । ब्रह्मणः निर्विशेषत्वं सम्भवित । कुतः । प्रयोजनवत्त्वात् । सिवशेष ब्रह्मण्येव सर्वेषां वेदान्तानां देवमनुष्याणां च सर्वाभीष्ट प्रदानतया प्रयोजनत्वात् । तन्मायावादि मतमध्यात्मवादिभिन्दादरणीयं । तथाहि । निर्विशेषवस्तुवादिभिः निर्विशेषे वस्तुनि इदं प्रमाणमिति कथं वक्तुं शक्यते । सिवशेष वस्तुविषयत्वात् । सर्वप्रमाणानां यस्तु खानुभवसिद्ध इति खगोष्ठि निष्टस्समयः । सोप्यात्मा । साक्षिक सिवशेषानुभव वादेन निरत्तः । इद्म्महमदर्शमिति केनचिद्विशेष विशिष्टविषयत्वात् । सर्वेषामनुभवानां सिवशेषोमनुभूय-मानोनुभवः । केनचिद्वक्त्वाभासेन निर्विशेष इति । निष्कृष्यमाण सत्तातिरेकिभिस्स्वासाधारणैस्खभाव विशेषे स्ख्वविशेष एवाविष्ठते । ततः कैश्विद्विशेषविविशष्टस्यैव वस्तुनोन्येविशेषानिरस्यन्त इति न क्षविन्निर्वशेष वस्तुसिद्धः ॥

धियोपिधित्वं खप्रकाशताच ज्ञातुर्विषय प्रकाशन खभावतयोपलब्धेः । खापमदमूर्छासु च सिवशेष एवानुभव इति खावसरे निपुणतरमुपपाद्यिष्यामः । खाभ्युपगताश्च
निख्यत्वादयो ह्यनेकविशेषास्सन्त्येव । तेच न वस्तुमात्रामिति । शक्योपपादनाः । वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यिप विधाभेद विवाददर्शनात् । खाभिमत तद्धिधाभेदैश्च खमतोपपादनात् ।
अतः प्रामाणिक विशेषिविशेषमेव वस्त्विति वक्तव्यं । शब्दस्यतु विशेषण सिवशेष एव वस्तुन्यभिधान सामर्थ्य पदवाक्य रूपेण प्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्वं । प्रकृतिप्रत्यययोर्थभेदेन पदस्येव विशिष्टार्थ प्रतिपादनमवर्जनीयं । पदभेदश्चार्थभेद निवन्धनः । पदसंघातरूपस्य वाक्यस्यानेक पदार्थ संसर्ग विशेषाभिधायित्वेन निविशेषवस्तुप्रतिपादना सामध्यात् । न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणं । प्रत्यक्षस्य निर्विश्वत्यक्त सविकल्पक भेदिभिष्यस्य
न निर्विशेष वस्तुनि प्रमाणभावः । सविकल्पकं जात्याद्यनेक पदार्थ विशिष्टविषयत्वादेव
सविशेषविषयं । निर्विकल्पकमिप । सविशेष विषयमेव सविकल्पके खिस्मजनुभूतपदार्थ
विशिष्टप्रतिसन्धान हेतुत्वात् । निर्विकल्पकं नाम केनिचिद्विशेषण नियुक्तस्य प्रहणं । न
सर्वविशेषरिहतस्य तथा भूतस्य कदाचिदिप प्रहणादर्शनानुपपत्तेश्च । केनिचिद्विशेषणेदमित्थमिति हि सर्वाप्रतीतिहपजायते तस्माल्पूर्वोक्तमेव समझसं ॥

नतु परमानन्द स्वभावस्य निरवयवस्य महादेवस्य किं फलापेक्षया जगज्जनमादि हेतुत्वमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ लोकवत्तु लीलाकैवस्यम् ॥ ३३ ॥

शिवस्य परब्रह्मणः कदाचिल्लीला विलासं । कदाचित्कैवर्त्यं केवल खभावकैवर्त्यं । स्वयमेवावस्थानं च निर्णायते । लोकवत् । यथालोके सर्वैश्वर्य शौर्य धैर्य वीर्य पराक्रम धुर्यस्य सप्तद्वीपपरिवृत सर्वमण्डलाधीश्वरस्य महाराजस्य कदाचिद्विलासेन कार्यारम्भकत्वं । कदाचित्तृष्णभूतावस्थानंच दृश्यते ॥

किंच। सर्वेषां चेतनानां खाभाविकत्वेन प्राणापानादि वायुसंचारत्वं। तथा परमानन्दकन्दस्य परमशिवस्य खभावेन जगजन्मादि कार्यत्वानुसरणं वा स्यात्। सम्प्राप्त सर्व-कामस्य परमानन्द खभावस्य शिवस्य खळीळ्या जगज्जन्मादि कार्यारम्भ व्यापारकत्वं। प्रळयाद्ध्वं पुनस्म्ष्टिपर्यन्तं खयमेवावस्थानं च निरवद्यं। निर्शुणस्य निर्लिप्तस्य परमशिवस्य जगत्कारणत्वाङ्गीकारे रागाऽराग दिरद्वादरिद्व धर्मानु (सर) सारेण देवतिर्यद्धानुष्याद्यत्तमाधम मध्यम स्ट्रिया वद्धजीववद्देषम्य नैर्शृण्यादि दोषा दुर्वार इत्याशङ्कायामाह ॥

॥ वैषस्य नैर्घृण्यधिकरणम् ॥ १० ॥ सू ॥ वैषस्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

लोंके जीवानां सुखदुःखभोगदर्शनात्परमेश्वरस्य वैषम्य नैर्घृण्यादि प्रसक्तिनीपपयते कतः। सापेक्षत्वात् । जीवकृत पुण्यपाप सापेक्षत्वात् । तथा हि दर्शयति । श्रुतिद्योत-नादिति सूत्रसचित सक्ष्माभिष्रेतः । यद्यपि परमपुरुषस्य शिवस्य स्वाभाविक चिच्छक्ति-सत्त्वेन निर्वयवस्यापि विचित्र नानाविध जगजनमादि हेतुत्वं सम्भाव्येत । तथापि देव-तिर्यक्षानुष्याद्युत्तम मध्यमाधमसृष्ट्या बद्धजीववत्पक्षपातः प्रसज्येत । स्वर्ग नरक सुख दुःखादि धर्माश्चेतनानां द्योतनात् । तेन करुणा नैर्घण्यादि दोषो न वर्जनीय इति चेन्न । तत्रोत्तरं । सापेक्षत्वात् । सप्रसज्येतां । वैषम्य नैर्घण्ये । सापेक्षत्वात् । सृज्यमान देवादि शरीराणां जीवकर्म सापेक्षत्वा द्विषमसृष्टिः । देवादि तत्तजीवानां तत्तत्कर्म सापे-क्षत्वं दर्शयन्ति हि श्रुतयः । "साधुकारी साधुभवति" । "पापकारी पापो भवति"। "पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति" । "पापः पापेन कर्मणा भवती"ति । तथा च व्यासोक्तिः । "निमित्तमात्रमेवासौ सुज्यानां स्वर्गकर्मणि''। ''प्रधान कारणीभूता यते। वै सुज्यशक्तयः'<mark>'</mark> "निमित्तमात्रं मुक्त्वेव नान्यत्किश्चिदपेक्षते"। "नीय्यते तपतां श्रेष्ठ खशक्त्या वस्त वस्तुता"मिति । देवादि वैचित्र्यहेतुस्सुज्यमान क्षेत्रज्ञ प्राचीनकर्मशक्तिरेवेत्युक्तं । तस्मा-त्तदविरोधं । अवान्तरसृष्टी पुण्यपाप सापेक्षत्वं शिवस्योपपद्यते । प्राथमिक सृष्टी जीवानां पुण्यपापकर्मणामभावत्वात् । निर्गुण ब्रह्म कर्तृत्वे वैषम्य नैर्घृण्यादि दोषोह्मवर्जनीयः। तसान्मिथ्याभृतस्य जगतः मिथ्याभृत शवलब्रह्मकार्णत्वमेव यक्तमित्याकाङ्कायामाह ॥

सू ॥ न कर्मविभागादिति चेन्नानादित्वाप्युपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३५ ॥

सृष्टेः प्राक् जीवानां कर्मनास्यैव । कुतः । अविभागात् । चेतनाऽचेतनस्य प्रपश्चस्य प्रलये विनाशत्वेन कर्मणामि नष्टत्वादिति चेत्र । अनादित्वात् । प्रवाहतरङ्गन्यायेन सृष्टि प्रलयपरम्परया अनवच्छिन्नतया सच्चेन प्रपश्चस्यानादित्वात् । पूर्वसृष्टिकृत जीवकर्मणां प्रलयेपि सुप्तिवत्संस्कारत्वेन स्थितत्वात् । उत्पद्यते पुनस्सृष्टिकाले जीवकृत पुण्यपापकर्म सापेक्षत्वेन जगज्ञायते । अपिच । पुनः प्रलयकाले उपलभ्यते च । परमेश्वरेच्छया स्क्ष्मरूपत्वं प्राप्नोति । अतः प्रपश्चस्य सत्यत्वमानिवार्यमिति स्त्रस्चित स्क्ष्मार्थः । सृष्टेः प्राग्जीवानां ब्रह्मणि स्क्ष्मात्मकत्वेन स्थितिः । कथमुपपद्यते । अविभागदर्शनात् । "ब्रह्म वा इदमप्र आसीत्" । "सदेव सौम्येदमप्र आसीत्"

^{1.} Another reading in Sankara Bhashya: this Sutra is read as two different Sutras: १. नकमंत्रिभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥३५॥ २. उपपद्यतेचाप्युपलभ्यतेच ॥३६॥

"यदा तमस्तं न दिवा न रात्रि र्नसन्नचासच्छिवएव केवलः" । इत्यादि श्रुतिशतेषु । तस्मात्तदादींतदभावात्तत्कर्मानुसरणं नोपपयते । कथं जीवकृत पूर्वकर्म सापेक्षत्वं सृष्टि वैषम्यत्वं चोच्यत इति चेन्न । अनादित्वात् । "प्रवाहतरङ्ग" न्यायेन जीवानां तत्कृतकर्मणाञ्च तदनादित्वेनाप्यविभाग उपपयते । यतस्तज्जीवानां ग्रीष्मकाले क्षितौ बीजानामिव सूक्ष्मरूपेण स्थितिरुपदिश्यते । तथा तत्कर्मणामप्येवमङ्गीकियते । तदनङ्गीकारे कृतनाश कृताभ्यागमदोषप्रसङ्गः प्रसज्येत । उपलभ्यते च । तस्मात् क्षेत्रज्ञानां तत्कर्मणाञ्चानादित्वमिनवार्थं । अतः "स्रष्टेः प्रवाहरूपेण सत्यत्वमुपदिश्यते" । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीज्ञानीज्ञा" विति श्रुतौ क्षेत्रज्ञानामनादित्व व्यवस्थापनात् तत्कर्मणामप्यर्थात्सद्धमनादित्वं ॥

ननु जीवानां तत्कर्मणामनादित्वमस्तु । तथापि परमशिवस्य जीवदेहकल्पनादेव तत्कर्मोपपयते । अचेतनकर्मणां चेतनप्रयोजनत्वेन सामर्थ्यादीश्वरस्येव तत्कर्मकारणत्व-मर्थात्प्रसज्येत । स्रुप्तिवत्स्वात्मलीन सुखानुभव जीवानां सर्वक्रेशायतन शरीरे कुता भूयः प्रवेशात्मक स्रृष्टिरुपपयते । तस्मात्तस्य निर्दयत्वं । जीवानां शरीरप्रवेशाभावे तदशेषक्रेश निर्मुक्त स्वानुप्रह स्वप्राप्त्यभावत्वात्स्रृष्टिरिति चेद्युक्तं । तथापि सर्वेषां क्षेत्रज्ञानामेककाले स्वानुप्रहेण सर्वकर्मपाश निर्मुक्तत्या कल्याणकैवल्यात्मक स्विभूतिः कुतो न दास्यत इति चेत्र । शिवः परमकारुणिकापि सर्वक्षेत्रज्ञैककालमुक्तिप्रदायक समर्थेपि । यथा पृथिवीश्वर-वत्स्वशासनानुसारेण जीवकर्मपरिपाकतया तत्पाशविच्छेदङ्करोति । लोके प्रभुरिप स्वाज्ञोन्छंघनपुत्रमि स्वदण्डनं विना स्वानुप्रहप्राप्तिकरं न करोति । तथा परमेश्वरः । जीवकृतपुण्य पापपालनं विना स्वप्राप्ति न दास्यति । प्रभाकरस्स्वप्रभाप्रसारणया विकसनानुकूलपङ्कजान्येव विकासयति । तद्वदीश्वरश्चायदम भक्तियोगादि सहकृत जीवपाशनिवृत्तिं करोति ॥

ननु । "एष एव साधुकर्मकारयति तमूर्ध्वलोकं निनीषयति"। "एष एवा-साधुकर्मकार्यति तमधो लोकं निनीषयति''। इत्यादि श्रुतिषु परमेश्वरस्यैव जीवनियामक श्रवणाज्ञकिञ्चिजीवकर्तव्यं । तस्मात्तस्य वैषम्य नैर्घृण्यदोषस्सम्भवतीति चेत्तद्युक्तं । जीवानां परमेश्वरवत्सर्वकर्तत्व सर्वज्ञत्वाद्यभावेषि । "चेतनत्वात्किश्चिज्ज्ञत्वं किश्चित्कर्तृत्वं च खेच्छया सम्भवति''। ''अतस्स्वेच्छाकृत कर्मानुभूति जीवानामनिवार्या''। यथा लोके मनुष्यादयः प्रभाकरप्रभानसर्णेन खखव्यापारेषु प्रवर्तन्ते । तद्वत् क्षेत्रज्ञास्खकर्मानुसर्णेन परमेश्वर सत्तावशात्तत्त्वर्माणि कुर्वन्ति । अत एव । "ध्यात्वा सुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षि तमसः परस्तात् "। इति भगवती श्रुतिस्तस्य सूर्यवत्सर्वसाक्षित्वं दर्शयति । अतस्तस्य न दोषकळङ्कः । तस्माजीवजगत्कर्मणामनादित्वं परमेश्वराधीनत्वं सिद्धं । ''सूर्या चन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्''। "न जायते न म्रियते वा विपश्चित्"। "तद्धेदं तर्ह्य-<mark>व्याकृतमासीत्"। "तन्नामरूपाभ्यां कियते"। "ज्ञा ज्ञों द्वावजावीशानीशौ"। "प्रधान</mark> क्षेत्रज्ञपतिग्रेणेशो संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः'' इत्यादि श्रुतिषु । ''सत्यज्ञानात्मकोऽनन्तो विभुरात्मा महेश्वरः । तस्यैवांशो जीवलोको प्राणिनांहृदयेस्थितः''। ''विस्फुलिङ्गा यथा वह्नौ जायन्ते काष्ठयागतः । अनादि कर्म सम्बन्धात्तद्वदंशामहेशितुः'' । "अनादि वासना युक्तो क्षेत्रज्ञ इति कीर्तितः"। "शिवभक्तिश्व सर्वेषा सर्वदा सर्वतो मुखी" "तस्यान्त विद्यमानायां यस्तु मर्लाः प्रमुच्यते''। ''संसारबन्धनात्तस्मादन्यः कोवास्ति मूढधीः''। "अनादरेण शाख्येन परिहासेन मायया"। "शिवभक्तिरतिर्यस्य सोन्खजोपि विमुच्यते"। इति शिवगीतोपनिषत्सु। "प्रकृतिं पुरुषंचैव विद्यावादी उभावपि"। इति कृष्णगीतासु च निर्दिष्टं। "निष्कलं निष्क्रियं शान्त"मिलादि निष्क्रियत्वादि विधायक श्रुतीनामधिष्ठान ब्रह्मविषयत्वं। "सल्यकामस्सल्सङ्कल्प" इल्यादि श्रुतीनां मायाप्रतिफलित शबलब्रह्म-परत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम्। नोचेत्परस्परविरोधेन वेदान्तानां सर्वेषामप्रामाण्यप्रसक्तिदुर्वारेत्या-शङ्कायामाह॥

॥ सर्वे धर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ सर्वधर्मीपपत्तेश्र ॥ ३६॥

छोकवत्तु छोछोकेवल्यमिस्त्रत्र कदाचित्काले ब्रह्मणः लीलाप्रयोजनत्वं । कदाचित्काले स्वयमेवावस्थानं च व्यवस्थापनात् । "यस्पर्वज्ञस्सर्ववित्" "वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो क्वाय नमः कालाय नमः कलिकरणाय नमो वलिकरणाय नमो वलाय नमो वलप्रमथनाय नम स्पर्वभूतद्मनाय नमो मनोन्मनाय नमः" । "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" इस्वादि श्रुतिसिद्ध सर्वज्ञत्वादि धर्माणां परमेश्वर् लीलाकालपरत्वं निष्क्रियत्वादि धर्माणां स्वर्शक्तिसङ्कोचावस्था परत्वं च । तस्मात्सर्वेषां सगुणत्व निर्गुणत्व धर्माणामेकस्येव ब्रह्मणिश्ववस्थापपत्तिः । "एक एव रहो न द्वितीयाय तस्थे" । "एकमेवाद्वितीयंब्रह्मो" स्थादि श्रुतिषु ब्रह्मेकत्व व्यपदेशात् । स्वमुस्य प्रतिविम्ववत्कित्पतस्य मायाशवित्तस्य सत्तायोगाच । व्यापकस्य निरवयवस्य प्रतिफलनाभावात् । स्वमुखप्रतिविम्वनिष्ठ नेत्रोन्मीलनादि धर्माणां स्वस्थैव सम्भवाच । प्रास्थिक श्रुतिस्मृति विरुद्ध गौतम दश्चीचि व्यासादि शापानुकूल शिवकेशवादि कित्पत जीवेश्वर जगन्मिध्यात्व वादक मोहशास्त्राणि सुम्भूणां शिवभक्तानां अनादरणीयास्याश्रवणीयानीति सिद्धं ॥

"केचिद्द्रैतमाशिस्य विडालप्रतिमानराः"। "स्ट्रेण साम्यमन्येषां प्रवद्नित विमो-हिताः"। "दधीचिना गौतमेन ये शप्ताः ब्राह्मणाधमाः"। "कलाववतरिष्यन्ति निन्दकास्ते बहिर्नराः"। "दधीचि व्यास दूर्वास शप्तालोकेद्विजाधमाः"। "जगन्मिण्यात्वमाशिस्य पतन्ति नरकाणेवे"। "जगर्जीवेश्वराणांच मिण्यात्वमुपपादयन् । भक्तिभावं परित्यज्य गमि-ष्यन्ति यमालयं"। "अहं ब्रह्मे"तिवादेन देवताभक्तिवर्जितः। "नरा याति महाघोर नरकं कालमक्षयं"। इत्यादिना स्कान्द लेक्चय कूर्मादि पुराणेषु जगन्मिण्यात्व वादस्य निरस्तत्वात्। परब्रह्मणिर्श्ववस्य जगजन्मादिकार्ण वेदान्तवादो मुमुक्षभिराश्रयणीय इति निष्प्रत्यूहं॥

इति श्रीमद्यतिवज परिवृढ श्रीपितपण्डित भगवत्पादाचार्य स्वामिकृत भेदा ऽभेदात्मक विशेषाद्वैतसिद्धान्त व्यवस्थापक वैयासिक ब्रह्ममीमांसा सूत्रार्थप्रकाशके श्रीकरभाष्ये विरोधपरिहार पराभिधानस्य द्वितीयाध्यायस्य एकादशाधिकरणाविच्छन्न स्मृत्य नवकाशादि षट्त्रिंशत्स्त्रात्मक प्रथमपादस्समाप्तः ।

॥ अथ श्रीकरभाष्ये द्वितीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अत्र प्रथमपाद साङ्क्षयोग काणादाहैतादि तर्ककर्कशवादान् सर्ववेदान्तसिद्ध हैता-ऽहैतमतासिद्धान्त स्वपक्षसिद्धार्थं विपक्षान् प्रक्षिप्यन्ते । ईक्षस्यिकरणे वेदाप्रतिपाद्यत्वेन प्रधान जगत्कारणत्वं निरस्य ब्रह्मकारणत्वं साधितं । इह तु केवल युक्तधामासप्राधान्येन प्रधानस्य जगत्कारणत्वं युक्तामित्याक्षेपे । युक्तियुक्तत्वेन पुनर्निरस्तत्वादपौनरुक्तिदेषः । साङ्क्ष्यादि दुर्वाद-निरासत्त्वेन मुमुक्ष्णां द्युद्धवैदिकमार्गानिष्ठ दढीकरणादस्य पादस्य श्रुत्याध्यायसङ्गतिः । सर्ववेदान्तसमन्वय विरोधपरिहारपूर्वक स्वपक्षस्थापनं पूर्वपादेपि सिद्धत्वादुभयोः पूर्वा-परपादयोर्युपजीव्युपजीवकभावसंगतिः । परपक्ष प्रतिक्षेपकाभावे स्वपक्षसिद्धान्तज्ञानायोगात् । स्वपक्षस्थापनहेतुत्वेन पूर्वपादस्योपजीवत्वं व्याचक्षते । परपक्ष निरासपरत्वादेव सर्वेषामिध-करणानां सारमङ्गतिरुपदिष्टा । सर्वधर्मोपपक्तेश्वेति पूर्वपादान्तस्त्रे निर्गुणसगुणत्वादि निर्धा-यक्तानां धर्माणां परमशिवशाक्तिसङ्कोचविकासत्तेन तस्योपपित्तिरिति सिद्धान्ते तेषां धर्माणां सङ्कोच विकासहेतुत्वेन प्रधानस्यापि सम्भवतीत्याक्षेपे । तिन्नराकरणार्थमधिकरणारम्भकत्वादेतदान्तरसङ्गतिः । तत्र फलमुपक्रमोपसंहारान्तं वेदविरुद्धयुक्तधामास निरासपूर्वक सर्ववेदान्तसिद्ध भेदाऽभेदमतसमन्वय सिद्धिरित्युपदिष्टा ॥

॥ रचनानुपपत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च' ॥ १ ॥

अनुमानं अनुमानसाध्यं प्रधानजगत्कारणत्वं नसम्भवति । कुतः रचनानुपपत्तेः । स्वपरज्ञानग्रून्यस्य जडस्य प्रधानस्य जगत्सृष्टिहेतुत्वमनुपपत्तेश्व । किंच । जडस्य प्रवृत्तेः प्रयत्नस्याप्यनुपपत्तेश्व । तस्मात्प्रधानजगत्कारणं न भवतीति स्वेच्छाभावादिति सूत्रस्चित स्थनार्थः । साङ्क्ष्यस्य वेदान्तानुकूळत्वेनशिष्टरनुष्ठितत्वात्तत्रोक्त प्रधानजगदुपादानत्वं प्रमाणमूळमेव । मूळप्रकृतिरिवकृति-मूळात्रोति सन्दिह्यते । प्रधान जगदुपादानत्वं प्रमाणमूळमेव । मूळप्रकृतिरिवकृति-मूळात्रोतिंकृतयः सप्तषोडशकथ्य विकारो नप्रकृतिर्नविकृतिः । पुरुष इति । तत्वसंग्रहः । मूळप्रकृतिर्नाम सुखदुःखमोहात्मकानि । ठाघवप्रकाश चळनोपष्टम्भनगौरवा-वरण कार्याण्यत्यन्तातीन्द्रियाणि । कार्येकिनिरूपणिववेकान्य न्यूनानितरेकाणि । समतामुपेतानि सत्त्वरजन्तमासि । द्वव्याणि । 'साच सत्त्वरजन्तमसां' साम्यरूपाप्रकृतिरेका । स्वयमचेतना । अनेक चेतनभोगापवर्गार्था । नित्या सर्वगता । सतत विकिया । न कस्यचिद्विकृतिः । अपि तु परमकारणमेव । महदायास्तद्विकृतयोन्येषां च । प्रकृतयस्सप्त । महानहङ्कारः । ''शब्द तन्मात्रं । स्पर्श तन्मात्रं । रूप तन्मात्रं । रस तन्मात्रं । गन्ध तन्मात्रं ' । इति । तत्राहंकारित्वधा । वैकारिकस्तेजसो भूतादिथ । कमात्सात्त्वको राजसस्तामसथ । तत्र वैकारिकस्तात्तिक इन्द्रियादिः । भूतादिस्य। महाभूतहेतुभूततन्मात्र हेतुः । तेजसो राजसस्त्मयोरनुप्राहकः । आकाशादीनि पञ्चमहाभूतानि । श्रोत्रादीनि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि ।

^{1.} In the Sankara Bhashya, this Sutra is read as two different Sutras — रचनानुपपत्तेश्व नानुमानम् ॥१॥ प्रशृतेश्व ॥२॥

वागादीनि पञ्चकर्मोन्द्रियाणि । मन इति केवल विकाराष्ट्रीडश । पुरुषस्तु निष्परिमाणत्वेन । न कस्यचित्प्रकृतिः। न कस्यचिद्विकृतिः। तत एव निर्धमक श्रेतन्यमात्र वपुर्निस्यो निष्कियस्सर्वगतः । प्रतिशरीरं भिन्नश्च । निर्विकारत्वात् । निष्कियत्वाच । तस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च न सम्भवति । एवं भूतेपि तत्त्वे मूढाः प्रकृतिः पुरुष सन्निधिमात्रेण पुरुषस्य चैतन्यं । प्रकृतावध्यस्य प्रकृतेश्च कर्तृत्वं स्फटिकमणाविव जपाकुसुमस्यारुणिमानं । पुरुषे अध्यस्य अहं कर्ताभोक्तित मन्यन्ते । एवमज्ञानाङ्गोगः तत्त्वज्ञानापवर्गः । तदेतत्प्रत्यक्षानुमाना-गमैस्साधयन्ति । तत्र प्रत्यक्षसिद्धेषु पदार्थेषु वा तवविवादपदमस्ति । आगमोपि ''कपिलादि सर्वज्ञ ज्ञानमूल" इति प्रतिपादनात् ॥

उत । आध्यात्मिकादि तापत्रय दुःखमोहात्मक प्रकृतिसामान्यधर्माण्येव प्रपन्ने दर्शनात् । तत्प्रधानस्यैव जगदुपादानत्वं समुचितं । तदन्वितत्वात् । यद्य(द्य)त्रान्वितं तत्र तदुपादानं । घटादिवत् । कारणधर्माः कार्ये परिसंकमन्तीतिन्यायेन । प्रधाननिष्ठ जडदुःखमोहादि धर्माणां प्रपञ्चे द्योतनाच । तदेव जगदुपादानमिति प्राप्ते । समाधीयते । स्मृत्यनवकाशाधिकरणे कापिलशास्त्रं निरस्तं। रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च। अनुमीयत इलानुमानं । त्वदुदीरित प्रधानस्य जडस्वेन चेतनाचेतनात्मक विचित्र नानाविध प्रपश्चितत्वं नसम्भवति । कुतः । रचनानुपपत्तेः अचेतनत्वात् । परस्पर भावाभिज्ञानश्रुस्यत्वेन विचित्र नानाविध जगद्रचनानुपपत्तेः। तद्यथा लोके । मण्डप गोपुर प्राकार प्रासाद रथादि कल्पने। जड पाषाण सैकत काष्ट्रादीनां स्वातन्त्रयेण तत्तनमण्डपादि कल्पना दर्शनात्। चतनाधिष्ठितत्वेन तत्कार्यारम्भयोतनाच । न जडस्य प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगदुपादानत्वं उपदिश्यते । चकारद्वयस्यानैकान्त्यं समुचिनोति । न ह्यन्वितं शौक्रथ गोत्वादि कारणत्वव्याप्तं न च वाच्यं । माभूदिन्वतानामि शौक्रियादिधर्माणां कारणत्वं । द्रव्यस्य तु । हेमादेः । कार्येन्वितस्य कारणत्वव्याप्तिः तस्यैव सत्त्वादीन्यिप द्रव्याणि कार्ये अन्वितानि कारणत्व व्याप्तानीति । यतस्सत्त्वाद्यो द्रव्यधर्माः । न तु द्रव्यखरूपं । सत्त्वाद्यो हि पृथिव्यादि द्रव्यगत लघुत्व-प्रकाशादि हेतुभूतास्तत्स्वभाव विशेषा एव । न तु मृद्धिरण्यादिद्रव्यतया कार्यान्विता उप-लभ्यन्ते । गुणा इत्येवच सत्त्वादीनां प्रसिद्धिः । यच कारणव्यवस्था सिद्धये जगतः एकमूल-त्वमुक्तं । तदिष सत्त्वादीनामनेकत्वान्नोपपद्यते । अतएव कारणव्यवस्था च न सिद्धिति । साम्यावस्थास्सत्वाद्य एव हि प्रधानिमति त्वन्मतं । अतः कारणबहुत्वाद्नवस्था तदवस्थैव । न च तेषामपरिमितत्वेन । व्यवस्थासिद्धिः । अपरिमितत्वे हि । त्रयाणामपि सर्वगतत्वेन । न्यूनाधिकाभावाभावाद्वैषम्यासिद्धेः । कार्यारम्भासम्भवात् । कार्यारम्भायैव परिमितत्व-मवस्याश्रयणीयं । यत्र रथादिषु स्पष्टं चेतनाधिष्ठितत्वं दृष्टं तद्यातिरिक्तं सर्वं पक्षीकृत-

सू ॥ पर्योबुवचेत्तत्रापि ॥ २ ॥

पयसः क्षीरस्य स्तनेषु विद्यमानस्य यथा स्वातन्त्र्येण बहिर्निर्गमनं । यथाम्भसः जलस्य नद्यां खातन्त्रयेण चलनं तद्वद्चेतनस्य प्रधानस्य खातन्त्रयेण महदहङ्कारादि जगद्धेतुत्वामितिचेत् । तत्रापि । क्षीरजलयोरपि परमेश्वरप्रेरकत्वेन स्वातन्त्रयाभावादिति सञ्चानिकार्यः । स्त्रस्चितस्हमार्थः । अचेतनस्य प्रधानस्य विचित्रजगद्रचनानुपपत्तिरिति यदुक्तं तज्ञ । यतः पर्योद्युवत्प्रवृत्तिर्देश्यते । पयसस्ताबद्धिभावेन परिणाममानस्यान्योपक्षस्याद्यपिरस्पन्द प्रभृति परिणामपरम्परा स्वतएवोपपद्यते । यथा च वारिद्विमुक्तस्याम्बु न एकरसस्य नारिकेळताळचूतकपित्थिनम्बतिन्त्रिण्यादि विचित्ररसरूपेण परिणामप्रवृत्ति स्स्वतएव दृश्यते । तथा प्रधानस्यापि परिणाम स्वभावस्यान्यानिष्ठितस्येव प्रतिसर्गावस्थायां सदृशपरिणामवावन्तिस्थतस्य सर्गावस्थायां गुणवेषम्यनिमित्त विचित्रपरिणाम उपपद्यते । यथोक्तं परिणामवतस्सिल्ळवत्प्रतिप्रति गुणाश्रयविशेषादिति । तदेवमव्यक्तमनन्यापेक्षंप्रवर्ततद्दि चेद्धदामः । तत्राऽपीति यत्तु क्षीरजलादि दृष्टान्ततयानिर्द्शितं । तत्रापि । प्राज्ञानिष्ठाने प्रवृत्तिनीपपद्यते । तद्दिष पूर्वत्र पक्षीकृतमित्यभिप्रायः । "यो रद्रो अप्रौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा मुवनाविवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु" । "योप्सु तिष्ठान्नि"त्यादि श्रुतिषु सर्वान्तर्या-मुवनाविवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु" । "योप्सु तिष्ठान्नि"त्यादि श्रुतिषु सर्वान्तर्या-मित्वेन सर्वप्रेरकत्वं परमेश्वरस्यव व्यवस्थापनात् । पयोम्बुस्नाव चळन परिणामादिकमिप परमेश्वराधीनत्विमिति निर्णीयते । जङस्य स्वातन्त्र्याभावादिति भावः ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥

कापिलमते । व्यतिरेकानवस्थितेः । प्रधानव्यतिरिक्त प्रेरकेश्वरस्यानवस्थितेरनङ्गीकारात् । अनपेक्षत्वात् । स्वतन्त्रात्सर्वकालेष्विप प्रकृतेः प्रपञ्चसृष्टिस्स्यात् । तथा च
तदुपादानकारणत्वेन चेतनाचेतन प्रपञ्च प्रलयासम्भवादिति भावः । परमशिवस्य ब्रह्मणः
सर्वज्ञत्वेन कालज्ञानदर्शनात् । तस्य कदाचिज्ञगित्तर्भाणकत्वं तूष्णीभृतावस्थवत्कदाचित्केवलासर्वयां च युक्तं । प्रज्ञाहानस्य प्रधानस्य । "अन्धसन्ध्यान्यायव"त्कालज्ञानायोगाजकदाचिदिप जगत्कारणत्वमुपपयत इति सूत्रस्चितार्थः । सत्यसङ्कल्पेश्वराधिष्ठानानपेक्ष
परिणामित्वे सर्गव्यतिरेकेण प्रतिसर्गावस्थाया अनवस्थितिरिते । प्रसङ्गाच । न प्राज्ञाधिष्ठितं
परिणामित्वे सर्गव्यतिरेकेण प्रतिसर्गावस्थाया अनवस्थितिरिते । प्रसङ्गाच । न प्राज्ञाधिष्ठितं
प्रधानं कारणं । प्राज्ञाधिष्ठितत्वे तस्य सत्यसङ्कल्पत्वेन सर्गप्रतिसर्गविचित्रसृष्ठि व्यवस्थासिद्धिः । न च वाच्यं । प्राज्ञाधिष्ठितत्वेपि तस्यावाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्यानविधसिद्धिः । न च वाच्यं । प्राज्ञाधिष्ठितत्वेपि तस्यावाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्याविधकातिशयानन्दस्य निरवयस्य निरज्ञनस्य सर्गप्रतिसर्ग व्यवस्थाहेत्वभावाद्विषमसृष्ट्ये
कातिशयानन्दस्य । समानोयं दोष इति परिपूर्णस्यापि लीलार्थं प्रवृत्ति सम्भवात् । क्षेत्रज्ञ(स्य)
कर्मणामेव विषमसृष्टिव्यवस्थापकत्वाच ॥

क्रमणामव विषाय प्रयापार कर्माभिरेव सर्वावस्थासिसध्यन्तीति । कृतमिश्वरेणाधिष्ठात्र नन्वेवं क्षेत्रज्ञ पुण्यपापरूप कर्माभिरेव सर्वावस्थासिसध्यन्तीति । कृतमिश्वरेणाधिष्ठात्र पुण्यापुण्यरूपानुष्ठित कर्मसंस्कृता प्रकृतिरेव पुरुषार्थानुरूपं तथा तथा व्यवस्थयापरिणंस्यते । तथा विषादि दूषितानामचपानादीनामोषधाविशेषाप्यायितानां च सुखदुःखहेतुभूतः परिणामविशेषो देशकालव्यवस्थाया दृश्यते । उत सर्गप्रतिसर्गव्यवस्थादेवादि विषमसृष्ठिः परिणामविशेषो देशकालव्यवस्थाया दृश्यते । उत सर्गप्रतिसर्गव्यवस्थादेवादि विषमसृष्ठिः केवल्यव्यवस्थाच । सर्वप्रकारपरिणामशक्तियुक्तस्य प्रधानस्यैवोपपयत इति । अनिभन्नो भवान् । पुण्यापुण्यकर्मस्वरूपयोः । पुण्यापुण्यस्वरूपे हि शास्त्रेकसमाधिगम्ये । शास्त्रं-चानादिनिधनाविच्छिन्नपात संप्रदायानाघात प्रमादिदोषगन्धान् वेदाख्याक्षरराशिः । न सहते तच परमपुरुषाराधन तद्विपर्ययरूपे कर्मणी पुण्यापुण्ये तदनुग्रह निग्रहाय । ते च तर्परुष्ठे सुखदुःखे इति वदति । तदाह भद्याचार्यः । फलसम्बिमत्सया हि कर्मभिरात्मानं

पिप्रीषन्ति सप्रीतोऽलं । फलायेति । ज्ञास्त्रमर्यादेति । तथाच श्रुतिः । "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभर्ति भुवनस्य नाभि"रिति । तथा च भगवता खयमेवोक्तं। "यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं ''। "स्वकर्मणा तमभ्यचर्य सिद्धिं विन्दिति मानव " इति । "तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् "। "क्षिपा-म्यजसमञ्ज्ञमानासुरीष्वेवयोानिषु '' । इति च । सभगवान् महादेवोवाप्तसमस्त काम-स्तर्वज्ञस्तर्वेश्वरस्तत्वसङ्कत्यः । स्वमाहात्म्यानुगुणलीला प्रवृत्तः । एतानि कर्माणि समीचीनान्येतान्यसमीचीनानीति कर्मद्वैविष्यं संविधाय । तदुपादानोचित देहोन्द्रियादिकं तिश्रियमनशक्तिं च सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां सामान्येन प्रदिश्य खशासनाववाधिशास्त्रं प्रदर्श्य तदुपसंहारार्थं चान्तरात्मतयानुप्रविश्य अनुमन्त्रृतया च नियच्छंस्तिष्ठति । क्षेत्रज्ञास्तु तदाहितशक्तयस्तत्प्रदिष्टकरण कळेवरादिकास्तदाधाराश्च स्वयमेव स्वेच्छानुगुण्येन पुण्या-पुण्यरूपे कर्मणि उपाददते । ततश्च पुण्यरूपकर्मकारिणं खशासनानुवर्तिनं शात्वा धर्मार्थ-काममोक्षेर्वर्धयते । शासनातिवर्तिनं च तद्विपर्ययेयों जयति । अतस्खातन्त्रयादि वैकल्य-चाद्यानि नावकाशं लभन्ते । द्या हि नाम । स्वार्थनिरपेक्षा परदुःस्वासिहिष्णुता सा च । स्वरासनातिवृत्तिव्यवसायिन्यपि वर्तमाना सगुणायावकल्पते । प्रत्युता पुंस्त्वमेवावहित । तित्रग्रह एव तत्र गुणः। अन्यथा। शत्रुनिग्रहादीनामगुणत्वप्रसङ्गात्। खशासनाति-वृत्तिव्यवसाय निवृत्तिमात्रेणानाद्यनन्तकल्पोपचितदुर्विषयानन्तापराधानङ्गीकारेण निर्ति-शयमुखसंबृद्धये स्वयमेव प्रयतते । यथोक्तं । "तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं" । "द्दामिबुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते"। "तेषामेवानुकम्पार्थं महमज्ञानजन्तवः"। "नाशयाम्यात्मभावस्था ज्ञानदीपेन भास्त्रते"ति । न तस्मात्प्रधानं जगत्कार्णं । गोभक्षित तृणादि पदार्थानां अपेक्षितया क्षीराद्याकारेण परिणामदर्शनादचेतनप्रधानस्य खातन्त्रयेण प्रपञ्चोपादानत्वं किं नस्यादित्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ४ ॥

तृणादि पदार्थानां निमित्तान्तरपेक्षतया क्षीराद्याकारेण परिणामत्त्वात्तद्वद्वेतनप्रधान-स्यापि महदहङ्कारादि प्रपञ्चाकारेण परिणामत्वं सम्भवतीति चेन्न । तृणस्यापि न स्वात-न्त्र्येण परिणामत्वं युज्यते कुतः । अन्यत्राभावाच । वृषभोदर विद्यमानतृणादीनां क्षीराकारेण परिणामायोगात् स्वातन्त्रयेण परिणामत्वाङ्गीकारे सर्वपद्य मिक्षित तृणादीनां-श्रीराकारेण परिणामप्रसङ्गः प्रसज्येत । तस्मात्परमिश्च प्रेरणेनैव तृणादीनां श्रीराकारेण परिणामत्विमिति व्यपदिश्यते । प्रधानस्य स्वतः परिणामत्वाभ्युपगमे पुरुषार्थस्यापेक्षाभाव-प्रसङ्गो युज्यते । अचेतनस्य प्रधानस्य स्वतः पुरुषार्थं साधनत्वे घटादीनां स्वतो जला-कर्षण सिद्धिरुपपरेवत । प्राज्ञाधिष्टितत्वेषि प्रधानं चेतनपुरुषार्थत्वं साधयतीति चेत्। तदिश्वरायत्तमेव । अचेतनस्य चेतनानुकूल प्रयोजनेच्छापरिणामत्वायोगात् । न तस्मा-तत्वतो जगदुपादानत्वं हेत्वन्तरं पुनर्दर्शयति ॥

स् ॥ पुरुषा<mark>इमवदिति चेत्तथापि ॥ ५ ॥</mark>

पुरुषारमवादिति चेत्। यथा लोके क्षेत्रज्ञसन्निधानादिन्द्रियाणां विषयेषु व्यापारः। यथारमनामयस्कान्त मणीनां सन्निधानाद्यस्सूच्यादि चलनं तद्वत्परमशिवसान्निध्या- त्प्रधानस्यापि महदादि जगदाकारेण परिणामस्सम्भवतीति चत्तथापि । दोषाणामनिर्मोक्षप्रसङ्गस्तथा हि । प्रधानस्य पुरुषप्रेरितत्वे प्रधानं स्वतन्त्रमितिस्वाभ्युपगमिवरोधः । कूटस्थस्य
प्रवर्तकत्वे कूटस्थत्वस्य हानिः स्वस्वव्यापारं विना प्रवर्तकत्वायोगात् । पङ्गोरपि वाग्व्यापारस्य
सत्त्वात् । अयस्कान्तस्यायस्सिन्धिरेव व्यापारः । प्रधानपुरुष सिन्धिवित्वत्वेन व्यापारत्वायोगः । नित्यस्यापि व्यापारत्वे प्रधानप्रवृत्यविच्छेदादयो दोषाः द्रष्टव्यः । तस्माद्यधानस्य
तत्सिन्नधानात्स्वातन्व्यत्वमिष नसम्भवतीति स्त्रस्चितार्थः । यद्यपि चैतन्यमात्रवपुः
पुरुषो निष्क्रियः । प्रधानमिष द्व्छिक्तिविकलं । तथापि । पुरुषसिन्धिवानात्तचेतनं प्रधानं
प्रवर्तते । तथादर्शनात् । गमनशक्ति विकल द्व्छिक्तियुक्तं पंगुसिन्धिवानात्तचैतन्योपकृतो
दक्छिक्त विकलः प्रवृत्तिशक्तोन्धः प्रवर्तते । अयस्कान्तसिन्धिवानात्तचैतन्योपकृतो । एवं
पक्छितपुरुष संयोगकृतो जगत्सर्वं प्रवर्तते । यथोक्तं पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं च पुरुषसिन्धिवानात्प्रधानं सर्गादौ प्रवर्तत इति चेदत्रोत्तरं । तथापीति । एवमिष प्रधानस्य प्रवृत्यसम्भवस्तद्वस्थ एव पङ्गोर्गमनशक्तिर्विकलस्यापि मार्गदर्शनतदुपदेशाद्यः कदाचित्काविशेषास्सहस्वशस्सिन्त । अन्धोपि चेतनस्संस्तदुपदेशादवगमेन प्रवर्तते । तथायस्कान्तमणेरप्ययस्समीपागमनादयस्सिन्त । पुरुषस्य तु निष्क्रियस्य नतादृशाविकारा स्सम्भवन्ति । सिन्धिनामात्रस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसर्गो नित्यसुक्तत्वेन वन्धाभावोपवर्गभावाश्च ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

प्रळये गुणत्रयसामान्यावस्थारूपेण विद्यामानानां गुणत्रयाणामीश्वरप्रेरणं विना परस्परमङ्गाङ्गीभावानुपपत्तेश्व । सात्विक राजस तामस प्रपन्न सृष्टिनसम्भवतीति स्त्रस्चित स्क्ष्मार्थः । गुणत्रयाणामुत्कर्ष निकर्ष निवन्धनादङ्गाङ्गीभावाद्धि जगत्प्रवृत्तिः । प्रतिप्रति-त्रिगुणाश्रय विशेषादितिवदद्भिमवद्भिरुपगम्यन्ते । प्रतिसर्गावस्थायान्तु सामान्यावस्थानां सत्त्वरजस्तम सामान्योन्याधिक्यन्यूनत्वाभावादङ्गाङ्गीभावानुपपत्तेनं जगत्सर्ग उपपद्यते । तथापि वैषम्याभ्युपगमे नित्यसर्गप्रसङ्गः । तस्मान्जगत्प्रधानं जगदुपादानं । गुणत्रयाणामिष समप्राधान्येन प्रवृत्त्ययोगः । किन्तु सात्त्विकसृष्टौ सत्त्वगुणस्य प्राधान्यं । तदितरयोरुपसर्जनत्वं । एवं राजस तामसयोरिप कालभेदेन नानाविधस्वभाव विशिष्टप्रधानमेवानुमीयत इत्याशङ्क्षय निरस्यति ॥

सू॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञानशक्तिवियोगात् ॥ ७॥

अन्यथा नानास्वभाव विशिष्टत्वेन प्रधानस्यानुमितावङ्गीकियमाणायामप्यचेतनस्य ज्ञानशक्ति वियोगात् । ज्ञानशक्त्वभावात्कालविशेष ज्ञानयोगात्सर्वदा जगज्जनकत्वं न सम्भव-तीति भावः । पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अभ्युपगमेप्यर्थाभावात्² ॥ ८ ॥

अभ्युपगमेपि । प्राज्ञाधिष्ठितस्य स्वातन्त्र्येण परिणामाङ्गीकारेपि जडस्य प्रधानस्य प्रपञ्चनिर्माणेनार्थाभावाद्भोगमोक्षादि प्रयोजनाभावात्प्रपञ्चजनकत्वमुपपन्नामिति स्त्रस्चित

^{1,} This Sutra is read as : अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥

^{2.} In the Sankara Bhashya this Sutra is read as 5th Sutra in order.

स्क्ष्मार्थः । आनुमानिकेन प्रधानसिध्यभ्युपगमेपि प्रधानेन प्रयोजनाभावाञ्चतदनुमातव्यं । पुरुषस्य सन्दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्येति प्रधानस्य प्रयोजनं । पुरुषभोगापवर्गा-विभागो । तौ च नसम्भवतः । पुरुषस्य चैतन्यमात्र वपुषो निष्क्रियस्य निर्विकारस्य निर्मेलस्य तत एव निस्प्रमुक्तस्रुष्ट्य प्रकृतिदर्शनरूपो भोगस्तद्वियोगरूपोपवर्गश्च न सम्भवति । एवं रूपस्यैव प्रकृतिसिन्निधानात्परिणाम विशेषस्रुखदर्शनरूपभोग सम्भावनायां प्रकृतिसिन्निधानस्य निस्त्रियानस्य निस्यावन्यां न सिध्यति । प्रयोजनरिहतस्यापि शिवस्य परम्रद्भाणः लीलया जगजनकत्वसुपपन्नं । अचेतनस्य प्रधानस्य लीलाऽसम्भवात् । तत्कारणत्वसुक्तं ।

पुनर्हत्वन्तरमाह ॥

सू॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसं ॥ ९॥

विप्रतिषेधात् । सकल वेदान्त विरुद्धत्वाच । साङ्क्ष्यमतमसमज्ञस मनुपपन्निमिति स्त्रस्चित स्क्षार्थः । विप्रतिषिद्धं चेदं साङ्क्ष्यानां दर्शनं । तथाहि । प्रकृतेः पदार्थत्वेन दृश्यत्वेन मोग्यत्वेन च प्रकृतेभीनारमधिष्ठातारं दृष्टारं साक्षिणं च पुरुषमभ्युपगम्य प्रकृत्येव साधनभूतया तस्य कैवल्यमपि प्राप्यं वदन्त एव । तस्य नित्यनिर्विकार चैतन्यमात्र स्वरूपतया । अकर्तृत्वं कैवल्यं च स्वरूपमेवाहुः । तत एव वन्धमोक्ष साधनानुष्ठानं मोक्षंच प्रकृतेरेवेत्याहुः । एवं भूत निर्विकारोदासीन पुरुषसित्रधानात्प्रकृतेरितरेतराध्यासेन सर्गादि प्रवृत्ति पुरुष भोगापवर्गार्थत्वं चाहुः । सङ्घातपदार्थत्वात् । त्रिगुणादि विपर्ययाधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्ति । भोक्तृत्वाभावात्कैवल्यार्थ प्रवृत्तेश्च । तस्माच विपर्यासाचिछद्धं । सक्षित्वमस्य पुरुषस्य कैवल्यं माध्यस्थ्यं । दृष्टृत्वमकृतृत्वाभावाश्चिति । पुरुषिवमोक्ष निमित्तं तथाप्रवृत्तिः । प्रधानस्यत्युक्त्वेवमाहुः । तस्माचवध्यते नापिमुच्यते नापि संसरित कश्चित् । संसरित वध्यते मुच्यते च । नानाश्चया प्रकृतिरिति । तथा तस्मात्तत्संयोगादचतनं चेतनादिव लिङ्गं । गुणकर्तृत्वेच तथा कर्त्रवाभवत्युदासीनः । पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य पंग्वंधवदुभयोरिप संयोगस्तत्कृतसर्ग इति । साक्षित्व दृष्टृत्व भोक्तृत्वादयो नित्यनिर्विकारस्य । अकर्तृसुदासीनस्य कैवल्यैकस्वरूपस्य न सम्भवन्ति ॥

एवं रूपस्य तस्याध्यासमूलभ्रमोपि न सम्भवित । अध्यासभ्रमयोरिप विकारित्वात् । प्रकृतेश्व तौ न सम्भवतः । तयोश्वेतनधर्मत्वात् । अध्यासभ्रमयोरिप विकारित्वात् । प्रकृतेश्व तौ न सम्भवतः । तयोश्वेतनधर्मत्वात् । अध्यासो हि नाम चेतनस्य अन्यसिमन्यधर्मानुसन्धानं । स च चेतनधर्मो विकारश्व । स च पुरुषस्य प्रकृति सिन्निधिमानेणाध्यासादयस्सम्भवन्ति । निर्विकारत्वादेव सम्भवन्ति चेत् । निर्द्य प्रस्त्रचेरर् । सिन्निधेरिकिश्चित्कारणत्वं च । न विलक्षणत्वादित्यत्र प्रतिपादितं । प्रकृतेरेव संसरित वध्यते सुच्यते चेत् । कथं नित्यसुक्तस्य पुरुषस्योपकारिणी सत्युच्यते । वदन्ति हि । नानाविधे-रुपायरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः । गुणवत्वगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरित । तथा प्रकृति येन पुरुषेण यथा स्वभावादृष्टा तस्मात्पुरुषात्तदानीमेवनिवर्तन्त इति चाहुः । रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तको यथानृत्तात् । पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाद्य निवर्तते प्रकृतिः । प्रकृतेस्य-कृमारतरं निकिश्चदस्तीति मे मितर्भवति । यादृष्टास्मीति पुनर्नदर्शनमुपैति । पुरुषस्यिति । तदप्यसङ्गतं । पुरुष स्यति । तदप्यसङ्गतं । पुरुष स्यति । नाध्यस्यतिच । तदप्यसङ्गतं । पुरुष स्वित्वा । नाध्यस्यतिच ।

ख्यंच । खात्मानं नपर्यत्यचेतनत्वात् । पुरुषस्य खात्मदर्शनं खद्रशनिमिति । नाध्यस्यतिच । स्वयमचेतनत्वात् । पुरुषस्य दर्शनरूप विकारासम्भवात् । अतस्सानिधि-मात्रमेव दर्शनमित्युच्यते । सन्निधेर्नित्यत्वेन नित्यदर्शन प्रसङ्गहत्युक्तं । खरूपातिरिक्त-कादाचित्कसन्निधिरपि नित्यनिर्विकारस्य नोपपद्यते । किञ्च । मोक्षहेतुस्तु स्वसन्निधानरूपमेव दर्शनंचेत् । बद्धहेतुरिप । तदेवेति । निल्यवद्वन्धोमोक्षश्व स्यातां । अयथादर्शनं बन्ध-हेतुः । यथावत्स्वरूपदर्शनं मोक्षहेतुरितिचेत् । उभयविधस्यापि दर्शनस्य सन्निधानरूपतानित रेकात्सदे।भय प्रसङ्गएव । सिन्निधेर्नित्यत्वे तस्य हेतुरन्वेषणीय्यः । तस्यापीत्यनवस्था । अथै-तद्दोषपरिजिहीषिया खरूप सद्भाव एव सन्निघिरिति । तदा खरूपस्य नित्यत्वेन नित्यवद्भन्ध-मोक्षौ । अत एवमादेर्विप्रतिषेधात्साङ्ख्यानां दर्शनमसमञ्जसं । येपि कूटस्थ निल्य-निर्विशेष स्वप्रकाशाचिन्मात्रं ब्रह्म । अविद्यासाक्षित्वेनापारमार्थिक वन्धमोक्षमागिति वदन्ति । तेषामप्युक्तरीत्या विद्यासाक्षित्वा ध्यासाद्यसम्भवा समज्जस्यमेव । इयांस्तु विशेषः। साङ्ख्याज्जनन मरण प्रतिनियमादि व्यवस्थासिध्यर्थं पुरुषबहुत्वमिच्छन्ति । तेतु तदिप ने-च्छन्तीति सुतरामसामञ्जस्यं । यतु प्रकृतेः पारमार्थ्यापारमार्थ्य विभागेन वैषम्ययुक्तं । तद्युक्तं । पारमार्थिकत्वेप्यपारमार्थिकत्वेपि । नित्यनिर्विकार खप्रकाशैकरस चिन्मा-त्रस्य व्यतिरिक्त साक्षित्वाद्यनुपपत्तेः । पारमार्थिकत्वेतु तस्याः दृश्यत्व बाध्यत्वाभ्युपगमा-त्सुतरामसङ्गतं । औपाधिक भेदाऽभेदवादेप्युपाधि सम्बन्धिनो ब्राह्मणोऽयमेव सभाव इत्युपाधि सन्ध्याद्यनुपपत्तरसामङ्गस्यं पूर्वमेवोक्तमिति सिद्धं । एवं स्मार्तमतं निराकृत्य वैशेषिक नैय्यायिकमतं निराकरोति ॥

॥ महद्दीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ महदीर्घवद्दा हस्बपरिमंडलाभ्यां ॥ १० ॥

"कारणगुणा हि कार्यगुणारंभक" इति न्यायात्॥ ज्ञानानन्दात्मकेश्वरोपादानत्वे जगतस्तद्धर्मात्मकत्वं स्यादिति चेत् । हस्वपरिमण्डलाभ्यां हस्वाभ्यां परिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां महत्परमाण्वपेक्षया । अधिकपरिणामविशिष्टं । दीर्घच छाणुकंच यथोपपद्यते । तथा ज्ञानानन्दात्मकेश्वराज्ञडदुःखात्मक चेतनाऽचेतन प्रपञ्चकारणत्वं समुचितिमिति स्त्र-स्चित स्क्ष्मार्थः । चेतनाऽचेतनात्मकत्वेन प्रपञ्चस्योपपन्नत्वात् । जगतः परमाणुकारणत्वं महत्त्वतात्मकत्वेन प्रपञ्चस्योपपन्नत्वात् । जगतः परमाणुकारणत्वं महत्त्वतात्मकस्य प्रचानन्दात्मकस्य ब्रह्मणः परिमाणत्वं नोपपद्यते । परमाण्वादिना-जडदुःखात्मकस्य प्रपञ्चस्य प्रज्ञानन्दात्मकस्य ब्रह्मणः परिमाणत्वं नोपपद्यते । परमाण्वादिना-मचेतनत्वेन चेतनक्षेत्रज्ञकर्मानुगुण्येश्वरप्रेरणया छाणुकत्र्यणुकादि क्रमेण परमाण्नामेव जगत्कारणत्वं समज्ञसमिति प्राप्ते वदामः । प्रधानकारणवादवयुक्तथामास प्राधान्यपरमाणु-कारणवैशिषकमतवादोप्यसम्जसं । महद्दीर्घवद्वाहस्वपरिमण्डलाभ्यां । इति असमज्ञसामिति वर्तते । वाशब्दश्वार्थे । हस्वपरिमण्डलाभ्यां । छणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घवत् । त्र्यणुकोत्पत्ति वादवत् । अन्यच तदभ्युपगतं सर्वमसमज्ञसं । परमाणुभ्योद्यणुकादि क्रमेण जगदुत्पत्ति-वादवदस्याप्यसमज्ञसमित्वर्थः ॥

तथाहि । तन्तुप्रभृतयो ह्यवयवास्खांशैष्टद्भिःपार्श्वेस्संयुज्यमाना अवयविनमुत्पाद-यन्ति । परमाणवोपि खकीयैष्टद्भिः पार्श्वेस्संयुज्यमाना एवं ह्यणुकादीनामुत्पादका भवेयुः । अन्यथा परमाण्नां प्रदेशभेदाभावे सित सहस्रपरमाणुसंयोगेप्येकस्मात्परमाणारनितिरक्त परिमाणतया । अणुत्व हस्तत्व महत्व दीर्घत्वाद्यसिद्धिस्त्यात् । प्रदेशभेदाभ्युपगमे परमाण-वापि खांशाः स्वकीयरंशैः । तेच स्वकीयरंशैरित्यनवस्था नच वाच्यं । अवयवात्पत्व-महत्वाभ्यां हि "सर्षपमहीधरयोवेषम्यं" । परमाणोरप्यनन्तावयवत्वे अवयवानन्त्य साम्यात्सर्षप महीधरयो वेषम्यासिद्धः अवयवापकर्ष काष्टावश्याभ्युपगमनीयेति । परमाण्नां प्रदेशभेदाभावे सत्येकपरमाणुपरिमाणातिरेकि प्रथिमानजायतेति । "सर्षप महीधरयोरेवा-सिद्धः" । कि कुर्म इति चेद्वैदिकः पक्षः परिगृद्धातां । यत्तु परैर्वद्धिकारणवाद दूषणपरिहार-परिमदं व्याख्यातं । तदसङ्गतं नपौनरुक्त्यंच । ब्रह्मकारणवादे परोक्तान् दोषान् पूर्वस्मिन्पादे परिहत्य परपक्ष प्रतिक्षेपोह्यस्मिन्वादे कियते । चेतनाद्रह्मणोर्जगदुत्पत्ति सम्भवश्च न विलक्षणत्वादित्यत्रैव प्रपश्चितः । अतो हत्यपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घाणुहस्वोत्पत्तिवदन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वसमञ्जसित्येव स्त्रार्थः । किमत्रान्यदसमञ्जसित्याह ॥

॥ परमाणु जगदकारणस्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥ स् ॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ ११ ॥

परब्रह्मणिर्श्वित्स्य क्षेत्रज्ञानां वा परमाणुप्रेरकत्वं । उभयथापि । पश्चद्वयेपि परमाणूनां कर्मचलनं न सम्भवतीति । क्षेत्रज्ञ परमेश्वरयो हभयोरिप । निरवयवत्वेन निरवयव क्षेत्रज्ञानां निरवयव परमाणुभिस्सह संयोगसम्बन्धाभावादसम्बन्धयोः क्षेत्रज्ञपर-मेश्वरयो प्रेरकत्वाभावादतस्तद्भावः । आतश्चलना भावात् । न तद्भावः पर्माणूनामन्यो न्य संयोगाभावः। तथा च द्यणुकत्र्यणुकादि जगदुद्भवो न सम्भवतीति सूत्रसूचित सूक्ष्म-भावः । परमाणुकारणवादे हि परमाणुगत कर्मजनित तत्संयोगपूर्वकद्यणुकादि क्रमेण जगदुत्पत्तिरिष्यते । तत्र निखिल जगदुत्पत्तिकारणभूत परमाणुगतमाद्यं कर्मदृष्टकारित-मिलभ्युपगम्यते । "अप्नेहर्ष्वज्वलनं । वायोस्तिर्यग्गमनमणुमनसोश्चार्यं कर्मेल्यदृष्ट-कारितानी"ति । तदिदं परमाणुगतम् । कर्मस्रगतादृष्टकारितं । आत्मगता दृष्टकारितं वा । उभयथापि नसम्भवति । क्षेत्रज्ञ पुण्यपापानुष्ठान जनितस्याद्दष्टस्य परमाणुगतत्वा-सम्भवात् । सम्भवेच । सदोत्पादकत्व प्रसङ्गः । आत्मगतस्यादष्टस्य परमाणुगत कर्मी-त्पत्ति हेतुत्वं न सम्भवति । अथादृष्टवदात्म संयोगादृणुषु कर्मोत्पत्तिः । तदातस्यादृष्ट प्रवाहस्य निल्रत्वेन निल्पसर्गप्रसङ्गः । नन्वदृष्टं विपाकापेक्षं । फलायालं । कानिचिद्दृष्ट्यानि तदानीमेव विपच्यन्ते । कानिचिज्जन्मान्तरे । कानिचित्कालान्तरे । अतो विपाकापेक्षत्वा श्रसर्वदोत्पादकत्व प्रसङ्ग इति । नैतत् । अनन्तरात्मभिरसंङ्कतपूर्वक मयुगपदनुष्ठितानेक-विधकर्मजनितानामदृष्टानामेकस्मिन्काले एकरूप विपाकस्या प्रामाणिकत्वादतएव युगपत्सर्व संहारो द्विपरार्धकालमविपाकेनावस्थानं च । न सङ्गच्छते । नचेश्वरेच्छाहित विशेषादृष्ट-संयोगादणुषु कर्मानुमानिकेश्वरासिद्धेः । शास्त्रयोगित्वा दित्यत्रोपपादितत्वादतो जगदुत्पत्ते-रणुकगत कर्मपूर्वकत्वाभावः । पुनर्हत्वन्तरमाह ॥

स् ॥ समवायाभ्युपगमाच साम्याद्नवस्थितेः ॥ १२ ॥ उत नैय्यायिकमते । तन्तु पटयोस्समवाय परिग्रहात् । साम्यात्समवाय संबन्ध-स्थापि संयोगसम्बन्ध तुल्यत्वात् । घटपट संयोगस्य यथा । सम्बन्धान्तरमङ्गीकृतमेवं तन्तु-

पटसमवायस्यापि द्वितीय सम्बन्धान्तरं वक्तव्यं । एवं द्वितीयसम्बन्धस्यापि तृतीयसम्बन्धान्तरं विवक्षितव्यं । तथाच । अनवस्थितः । अनवस्था प्रसङ्गात् । "नैय्यायिकमतमयुक्तं"मिति सूत्रस्चित सूक्ष्मभावः । समवायाभ्युपगमाच समझसं । कुतः । साम्यादनवस्थितेः । समवायस्याप्यवयव विजाति गुणवदुपपादकान्तरापेक्षा साम्यादुपपादकान्तरस्यापि तथेत्यनवस्थितेरसमझसमेव । एतदुक्तं भवति । अयुत्तसिद्धानामाधाराध्यभूतानामिह प्रत्ययव्विस्थितरसमझसमेव । एतदुक्तं भवति । अयुत्तसिद्धानामाधाराध्यभूतानामिह प्रत्ययव्विद्धसम्बन्धः । स समवाय इति । समवायोभ्युपगम्यते । अपृथक्तिध्युपल्यव्धीनां जातीय्यानां तद्यामावस्य निर्वाहकत्वेन चेत्समवायोभ्युपगम्यते । समवायस्यापि तत्साम्यात्त्थाभावत्वित्रसम्वर्थापे तत्साम्यात्त्थाभावत्वित्रस्यते चेत् जातिगुणानामेवेष स्वभावः परिकल्पनीय्यः । न पुनरदृष्टचरं । समवायस्य मभ्युपगम्य तस्थेष स्वभाव इति । कल्पयितुं युक्तमिति व्याचक्षते । समवायस्य नित्यत्वे-चानित्यत्वे दोषस्समानोयं । नित्यत्वे दोषान्तरं चाह ॥

सू ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥

समवायस्य सम्बन्धत्वात्सम्बन्धस्य निल्यत्वे सम्बन्धिनो जगतश्च निल्यमेव भावा-दसमञ्जसं । अपिच । परमाणूनां निल्यत्वं । सर्वदाभावात् । दृष्टत्वात् । प्रळथेपि सृष्टि-प्रसङ्गः । नचश्वरप्रेरणवशात् । कदाचिदेव सृष्टिर्नसर्वदेति वाच्यं । निरवयवेश्वरस्य निरव-यव परमाणुभिस्सह संयोगसम्बन्धाभावेन प्रेरकत्वमेव नसम्भवतीति पूर्वमेवोक्तत्वादिति भावः । पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ रूपादिमत्वाच विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४॥

उत । नैय्यायिकमते पृथिव्यप्तेजोवायु परमाणूनां रूप रस गन्ध स्पर्श विशिष्टत्वाङ्गीकाराद्विपर्ययः । अनित्यत्व सावयवत्वादि दोषप्रसङ्गस्स्यात् । कुतः । दर्शनात् । रूपादिमतांघटादीनामनित्यत्व सावयवत्व दर्शनात् । तथा च परमाणूनामप्यनित्यत्वे घणुकादि जगत्कारणत्वं न सम्भवतीति सूत्रस्चित स्क्ष्मार्थः । परमाणूनां पार्थिवाप्तेजसवायवीय्यानां
चतुर्विधानां रूप रस गन्ध स्पर्श वत्त्वाभ्युपगमादिभमत नित्यत्व स्क्ष्मत्व निरवयवत्वादि
विपर्ययेणानित्यत्व स्थूलत्व सावयवत्वादिकं प्रसज्यते । रूपादिमतां धटादीनामनित्यत्व
तथाविध कारणान्तरार्ब्धत्वादि दर्शनात् । न हि दर्शनानुगुण्येनादृष्टार्थः कल्प्यमानः ।
स्वाभिमत विशेषेप्यवस्थापयितुं शक्यः । दर्शनानुगुण्येनवा परमाणूनां रूपादिमत्वं त्वया
कल्प्यते । अतोप्यसमञ्जसं । अथैतद्देष परिजिद्दीर्षया परमाणूनां रूपादिमत्त्वं नाभ्युपगम्यते । तत्राह ॥

सू॥ उभयथाच दोषात् ॥ १५॥

न केवलं परमाणूनां रूपादिमत्वाभ्युपगम एव दोषः । रूपादि विरहितेपि । कारणगुणपूर्णकत्वात्कार्यगुणानां पृथिन्यादयो रूपादिशून्यास्स्युः । तत्परिजिहीर्षया रूपादिमत्वाभ्युपगमे पूर्वोक्तदोष इत्युभयथा च देषादसमज्जसं । पुनहेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अपरिग्रहाचात्यन्तमनपेक्षा ॥ १६॥

कापिलयोगादिमत पक्षस्य श्रुतिन्यायविरोध परित्यक्तस्यापि सःकार्यवादादिना कवि-दंशे वैदिकैर्मन्वादिभिश्च परियाद्योऽस्ति । काणादपक्षस्य पूर्वपक्षस्याप्ययोग्यत्वेन मन्वादि- शिष्टेरपरिग्रहत्वादनुपपन्नत्वाचात्यन्तमनपेक्षैव मोक्षार्थिभिरिति वेदितव्यं । एवं वैशेषि-कादिमतं निराकृत्य बौद्धमतं निराकरोति ॥

॥ समुदायाधिकरणम् ॥ ४ ॥

स् ॥ ससुदाय उभयहेतुकेऽपि तद्रप्राप्तिः ॥ १७ ॥

वौद्धास्तत्र चतुर्विधाः । ज्ञानार्थोभयास्तित्व वादिनः । ज्ञानार्थोभयनास्तित्व वादिनः । ज्ञानमात्रास्तित्व वादिनः । ज्ञानमात्रास्तित्व वादिनः । ज्ञानमात्रास्तित्व वादिनः इति । प्रथममात्रोभयास्तित्व-वादिनां मतं निरस्यते । तन्मतमेवं दिशितं । गन्धपरमाणु समष्टिरेव क्षितिः । रसपरमाणुकदम्वं सिलिलं । रूपपरमाणु वृन्दोऽन्निः । स्पर्शपरमाणु समुदायस्समीरण इति व्यवह्रियते । तज्ञातिष्र्यानि चेतनाऽचेतन गात्राणि । घटपटादयश्च परमाणुपुञ्जएव । गगनारिवन्दवदाकाश-स्पर्वदाखन्ताभावः । नोपद्रवज्ञानसन्तानात्मको जीवः । निरुपद्रवज्ञान सन्तानरूपवानीश्वरं इति ॥

किंच । वाह्याभ्यन्तर भेदेन समुदायो द्विविधः । वाह्यः पृथिव्यादिः । आन्तरश्चित्तचेलात्मक स्समुदायद्वयमेव सर्वं जगदिति । तथाद्वि । वाह्यसमुदायस्य परमाणवः कारणं ।
तेच चतुर्विधाः । पार्थिवा(प्यते)प्तेजसवायवीय्याः । तेभ्यो युगपरपुजीभूतेभ्योस्समुदायो बाह्यो
जायते । आन्तरसमुदायस्य स्कन्धपञ्चकं कारणं । रूपविज्ञानवेदना संज्ञा संस्काररूपाः
पञ्चस्कन्धाः । चित्तेन निरूष्यमाण शब्दस्पर्शाद्योद्धपस्कन्धः । तद्भिव्यक्ति विज्ञानस्कन्धः ।
तज्जन्यदुःखं वेदनास्कन्धः । देवदत्तादिनाम संज्ञा स्कन्धः । तेषां वासना संस्कारस्कन्धः ।
तभ्यःपुज्जितेभ्यस्समुदायो जायत इति वदन्ति । तन्मतसिद्धभृत चतुष्टयवादो निरस्यते ।
उभयदेतुके भृतिभौतिकात्मके परमाणुपुज्ञे परिगृह्यमाणेऽपि तद्प्राप्तिः । तस्य समुदायस्य
अप्राप्तेः । अनुपपत्तः । तन्मते क्षेत्रज्ञानामिश्वरस्य च क्षणिकज्ञानसन्तानात्मकत्वेन नानित्यतया क्षणिकपरमाणुमेळन कर्तुत्वासम्भवादिति सूत्रसूचितस्क्ष्मभावः । तावदत्र वैशेषिकाः
परमाणु भेदेन शरीरादेराग्रुतरत्वं सत्वव्यवस्थापनादात्मनः । स्थायित्वाज्ञीकाराच्चार्थ वैनाशिकसर्वक्षणिक वादस्तु पूर्णवैनाशिक इति निर्णायते । वेनाशिक वैशेषिक मत निराकरणात्परं पूर्ण
वैनाशिकमतं वुद्धिस्थिमदानीं निराक्रियते । तस्मादेतरदवान्तरसङ्गतिरूह्या ॥

तत्र ताबहुद्धमुनि सिद्धागमस्तु वैभाषिक सौत्रान्तिक विज्ञानाविज्ञानक सर्वश्र्रन्यकाख्य चतुर्विधिशिष्य प्रवृत्ति वैचित्र्याचतुर्विधो भवति । तत्र वैभाषिकसौत्रान्तिकयो र्ज्ञानं । तद्दितिरिक्त पदार्थाश्च सर्वेक्षणिकास्सत्यभूतास्सन्ति । पर्मियान्भेदः । वैभाषिकस्य घटादि-पदार्थाः प्रत्यक्षाः । सै।त्रान्तिकस्य तु ज्ञानेभव घटपटाद्याकारेणोत्पाद्य । तेनाकारेण प्रत्यक्षा-प्रत्यक्ष घटादयो गम्यन्त इति वदन्ति । तत्रादौ । वैभाषिक सौत्रान्तिकयो बोध्यार्थास्तित्वा विशेषात्त्रयोर्भतमेकीकृत्य तन्मतं प्रमाणमूलं भान्तिमूलं वेति सन्दित्यते । तदुभय धर्माणामपि योतनात् । वेदविरुद्ध प्रत्यक्ष सिद्धत्वाच । पार्थिवाप्यप्तेजसवायवीय्य परमाणु सङ्घातात्मक भूतभौतिक बाह्याश्चित्तं चैत्यक्षाभ्यन्तरान् । प्रत्यक्षानुमान सिद्धानभ्युपयन्ति । अन्येत् बाह्यार्थोन्सर्वान्पृथिव्यादीन्विज्ञानानुमेयान् वदन्ति । अपरेत्वर्थश्चर्न्यं विज्ञानमेव परमार्थसत् । वाह्यार्थोन्तु स्वप्नार्थेकल्पा इत्याहुः । त्रयोप्येते स्वाभ्युपगतं वस्तुक्षणिकमाचक्षते । उक्त-भूतभौतिकचित्तचेत्र व्यतिरिक्त मात्माकाशादिकं स्वरूपेणव नानुमन्यते ॥

अन्येतु सर्वशून्यत्वमेव सङ्गिरन्ते । तत्र ये वाह्यार्थास्तित्व वादिनः । ते ताविन्नरस्यन्ते । ते चैवमन्यन्ते । रूपरसगन्धस्पर्शस्वभावाः पार्थिवाः परमाणवः । रूपरसस्पर्श स्वभावाश्वा-प्याः । रूपस्पर्शस्वभावाश्च तेजसाः । स्पर्शस्वभावाश्च वायवीय्याः । पृथिव्यप्तेजीवायुरूपेण संहन्यन्ते । तेभ्यश्च पृथिव्यादिभ्यः शरीरेन्द्रिय विषयसङ्घाता भवन्ति । तत्रच शरीरान्त-र्वर्तियाहकाभिमानारूढो विज्ञानसन्तान एवात्मत्वेनावितष्ठते । तत एव सर्वो लौकिको व्यवहारः प्रवर्तत इति प्राप्ते तत्राभिधीयते । समुदाय उभयहेतुकेऽपि तद्प्राप्तिः । यो यमणुहेतुकः पृथिव्यादि भूतात्मक स्समुदायः। यश्च पृथिव्यादि हेतुकशरीरेन्द्रिय विषयरूप-स्समुदायः । तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदाये तत्प्राप्तिर्नोपपद्यते । जगदात्मक समुदायोत्पत्ति-नींपपद्यत इत्यर्थः । परमाणूनां पृथिव्यादि भूतानां च क्षणिकत्वाभ्युपगमात् । क्षणध्वंसिनः परमाणवो भूतानि च कदासंहतौ व्याप्रियन्ते । कदा वा संहन्यन्ते । कदा विज्ञानविषय भूताः । कदा च हानोपादानादि व्यवहारास्पदतां भजन्ते । को वा विज्ञानात्मा । कञ्चविषयं स्पृशित । कश्च विज्ञानात्माकमर्थं कदा वेदयते । कं वा विदितमर्थं कश्च कदोपादते । स्पृष्ठाहि नष्टः । स्पृष्ठश्च नष्टः । तथा वेदिताविदितश्च नष्टः । कथंचान्येनस्पृष्टमन्यो वेदयते । कथंचान्येन विदितमर्थमन्य उपादत्ते । सन्तानानामेकत्वेपि सन्तानिभ्यस्तेषां वस्तुतो वस्त्वन्तरत्वानभ्युपगमान तिन्नवन्धनं । व्यवहारादिकमुपपद्यते । अहमर्थएव । आत्मा स च ज्ञातैवेति चेापपादितं परस्तात् । तस्मात्तन्मतं भ्रान्तिमूलमेवेति सिद्धं ॥

हेत्वन्तरमाह ॥ सू ॥ ¹इतरेतर प्रत्ययंत्वादुपपन्नमितिचेन्न सङ्घातभावानिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥

भवति । यद्यपि क्षणिकास्सर्वेभावाः । तदाप्यविद्ययैतत्सर्वभुपपद्यते । अविद्याहिनाम । विपरीतवुद्धिः । क्षणिकादिषु स्थिरत्वादि गोचरा । तया संस्काराख्याः रागद्वेषादयो जायन्ते । ततिश्चित्ताभिज्वलनरूपं विज्ञानं । ततश्च नामाख्याश्चित्तचेत्याः पृथिव्यादिकं च रूपिद्रव्यं । तत्वष्वडायतनाख्यमिन्द्रिय षट्कं । ततस्पर्शाख्यः कायः । ततो वेदनादयः । ततश्च पुनरप्यविद्यादयो यथोक्ता इत्यनादिरियमविद्यादिकान्योन्यमूला चक्रपरिवृत्तिः । एकश्च सर्वण्पृथिव्यादि भूतभौतिकसङ्घातमन्तरेण नोपपद्यते । तस्मात्सङ्घातभावादिकमुपपन्नमिति प्राप्ते । तत्रात्रोत्तरं । न तत्सङ्घातभावा निमित्तत्वादिति नैतदुपपद्यते । एषामविद्यादीनां पृथिव्यादि

अविद्यादीनामितरेतरहेतुत्वे नोपपन्नं । सङ्घात भावादिकमिति चेत् । एतदुक्तं

भूतभौतिक सङ्घातभावं प्रत्ययनिमित्तत्वात् । न खल्वस्थिरादिषु स्थिरत्वादि बुध्यात्मिका-विद्या तिन्नमित्तरागद्वेषादयो वार्थान्तरस्य क्षणिकस्य संहति हेतुतां प्रतिपद्यन्ते । द्यक्तिका-रिजतादि बुद्धिर्हि नद्यक्त्याद्यर्थसंहति हेतुर्भवति । किन्न यस्य क्षणिके स्थिरत्वबुद्धिः स तदैव नष्ट इति । कस्य रागादय उत्पद्यन्ते । संस्काराश्रयं स्थिरमेकं द्रव्यमनभ्युपगच्छतां ।

इति । कस्य रागाद्य उत्पर्यन्ता सरकारात्र्य स्वरंता स्वरंताः प्रमान्त्र्य संस्कारानुवृत्तिरिप नशक्या कल्पयितुमिति सिद्धं ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

In the Sankara Bhashya this Sutra is read as follows:
 "इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्र निमित्तत्वात्॥

सू ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ १९ ॥

इतश्र क्षणिकत्वपक्षे जगदुत्पत्तिर्नोपपद्यते । उत्तरक्षणोत्पत्तिकाले पूर्वक्षणस्य विनष्ट-त्वात् । तस्योत्तरक्षणं प्रतिहेतुत्वानुपपत्तेः । अभावस्य हेतुत्वे सर्वं सर्वत्र सर्वदे।त्पद्येत । अथ पूर्वक्षणवर्तित्वमेव हेतुत्वमित्युच्यते । एवं तर्हि । कथिदेवघटक्षणस्तदुत्तर कालभाविनां सर्वेषामेव गोमहिषाश्च कुड्यपाषाणादीनां त्रैलोक्यवर्तिनां हेतुस्स्यात् । अथैकजातीष्ट्यस्यैव पूर्वक्षणवर्तिनो हेतुत्विमध्यते । तथापि सर्वदेशवर्तिनामुत्तरक्षणभाविनां घटानामेक एव पूर्वक्षणवर्ति घटाहेतुस्स्यात् । अथैकस्यैव हेतुरेक इति । मानुषे तथापि कस्यैकस्य को हेतुरिति न ज्ञायते । अथ यस्मिन्देशे योघटक्षणस्थितः । तद्देशसम्बन्धिन एवोत्तरघटक्षणस्य सहेतुरिति । किं देशस्य स्थिरत्वं मनुष्ये । किंच । चक्षुरादि सम्प्रयुक्तस्यार्थस्य ज्ञानीत्पत्ति कालेऽनवस्थितत्वान्नकस्यचिद्रथस्य ज्ञानविषयत्वं सम्भवतीति वेदितव्यं ॥

पुनर्हेत्वन्तरेण निराकरोति ॥

स् ॥ असति प्रतिज्ञोपरोघो यौगपद्यमन्यथा ॥ २० ॥

असद्यपि हेतौ कार्यमुत्पद्यते चेत्। "सर्वं सर्वत्र सर्वदोत्पद्येते "ति उक्तं। न केवलमुत्पत्तिविरोध एव । प्रतिज्ञा च । भवतामुपरुष्येत । अधिपति सहकार्यावलम्बन समनन्तर प्रत्ययाश्चत्वारो विज्ञानोत्पत्तौ हेतव इति । वः प्रतिज्ञा । अधिपतिः इन्द्रियं । अथ प्रतिज्ञानुपरोधाय घटक्षणस्थित एव घटक्षणान्तरोत्पत्तिरिष्यते । तथा च सित ह्रयोः कार्यकारणयोः । घटक्षणयो यौगपद्येनोपलब्धिः प्रसज्यत । न च तथोपलभ्यते । क्षणिकत्व प्रतिज्ञाचैवं हीयेत । क्षणिकत्वं स्थितमिति चेदिन्द्रिय सम्प्रयोगज्ञानयोयौंगपद्यं प्रसङ्येत ॥ इति वाच्यं ॥

पुनर्हेत्वन्तरं दर्शयति ॥

स् ॥ प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्या निरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २१ ॥

मतिसङ्ख्या निरोधो नाम । पाषाण प्रक्षेपादिना वुद्धिपूर्वक घटपटादि भौतिकपदार्थ-नाशः। अप्रतिसङ्ख्या विरोधो नाम । कालवशात्स्वत एव पृथिव्यादि महाभूतनाशः। तयोः प्रतिसङ्ख्या निराधयोरप्राप्तिरनुपपत्तिः कृतः। अविच्छेदात्। वौद्धमते पूर्वापूर्व परमाणूनामुत्तरोत्तर परमाणूनप्रतिस्वातन्त्रयेण कारणत्वाङ्गीकाराज्वडादीनां परमाणूनां काल-विशेष परिज्ञानाभावात्परमाणु सन्तानानां कदापि विच्छेदानुपपत्तिरित्यर्थः । तथाच बौद्धमते सृष्टि प्रलयाबुभावप्यनुपपन्नाविति सूत्रस्चित सूक्ष्मभावः । एवं तावदसत उत्पत्तिरिस्ता । सतो निरन्वयिनाशोपि नोपपद्यत इत्युच्यते । क्षणिकत्ववादिभिर्मुद्गराभिघाताद्यनन्तर् भावि-तयोपलिब्ध योग्यस्सद्दशसन्तानावसानरूपः । स्थूलोयस्सद्दशसन्ताने प्रतिक्षण भावीचीप-लब्ध्यर्नर्हस्स्क्ष्मश्रयोनिरन्वयो विनाशः । प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्या निरोधशब्दाम्यामिधी-व्येते । तौ न सम्भवत इत्यर्थः । कुतः । अविच्छेदात् । सतो निरन्वयविच्छेदासम्भ-वात् । असम्भवश्च । सत उत्पत्ति विनाशौनामावस्थान्तरापत्तिरेव । अवस्थायोगि तु द्रव्य-मेक्सेव जिल्ला मेकमेव स्थिर्मिति कारणादनन्यत्वं कार्यस्योपपादयद्भिरस्माभिः । तदनन्यत्वमित्यत्र प्रति-पादितः । कि पादितः । निर्वाणस्य दीपस्य निरन्वय विनाशदर्शनादन्यत्रापि विनाशोनिरन्वयोनुर्मायत इति चेन्न । घटशराबादौ मृदादि द्रव्यानुवृत्त्युपलब्ध्या सतो द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिरेव विनाश इति निश्चितेसित प्रदीपादौ सूक्ष्मदशापत्त्याप्यनुपलंभोपपत्तेः । तत्राप्यवस्थान्तरा-पत्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वात् । इति निश्चीयते । पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू॥ उभयथा च दोषात् ॥ २२ ॥

उत घटपटादि परमाणुसन्तानानां किञ्चत्कालं स्थिरत्वं क्षणिकत्वं वा । उभयथापि पश्चद्वयेऽपि दोषात् । स्थिरत्वपक्षे बौद्धमते । क्षणिकत्वाङ्गीकारात्स्वमतभङ्गदोषः । क्षणिकत्व-पक्षे । घटादीनां जलावरणादि कार्यकारित्वं न स्यात् । तस्मात्यक्षद्वयेपि दोषप्रदर्शनात् । वाँद्धमतमसमञ्जसिमित सूत्रस्चितार्थः । क्षणिकत्ववादिभिरभ्युपेता । तुच्छादुत्पत्तिरुत्पन्तस्य नुच्छतापत्तिश्च । न सम्भवतीत्युक्तं तदुभयप्रकाराभ्युपगतौ दोषश्चभवति । तुच्छान्त्यत्तौ । तुच्छात्मकमेव कार्यं स्यात् । यद्धियस्मादुत्पचते तत्तदात्मकं दृष्टं यथा मृत्सुवर्णादेरुत्पन्नं मणिकटकमकुटादि मृत्सुवर्णाद्यात्मकं दृष्टं । नच जगत्तुच्छात्मकं भवद्भिरप्युपगम्यते । न च प्रतीय्यते । सतो निरन्वयविनाशे सत्यक्षक्षणाद्र्धं कृत्सस्य जगतः तुच्छतपत्तिरेवस्यात् । पश्चातुच्छाजगद्धत्पत्तो अनन्तरोक्तं तुच्छात्मकमेव स्यात् । तस्माद्यभयथापि दोषान्नभवदुक्तप्रकाराद्धत्पत्ति निरोधो भवतः । ननु बौद्धमते क्षणिकत्वं परमाणूनां । तत्सन्तानात्मकानां घटपटादीनांतु स्थिरत्वमेव । तथापि जलावरणादि कार्यकारित्वं घटादीनामुपपद्यत इति चेत्ति परमाण्वपेक्षया तत्सन्तानानां पृथक्तवाङ्गीकारे घटपटादि पदार्थानां छणुकादिक्रमेण परमाणुजन्यत्वमेवाङ्गीकर्तव्यं । तथाचेन्नेय्यायिक मत प्रवेशापत्तः । वौद्धानामपसिद्धान्तस्स्यादिति भावः । बुद्धमताभिष्रेतभूत चतुष्टयस्य परमाणु-पुक्षत्वं निरस्थाकाशस्य ग्रन्थतं बुद्धाभिमतं निराकरोति ॥

सू॥ आकाशे चाविशेषात्॥ २३॥

आकाशे हि सर्वेषां क्षेत्रज्ञानामस्तित्व प्रतीतेः । अविशेषानुल्यत्वात् । भूतचतुष्ट-यस्य प्रत्यक्ष परमाणुपुज्जरूपत्ववत्। जानुद्म जलन्यायेनाकाशस्याप्यतीन्द्रिय पुजरूपत्वमेवाङ्गी-कर्तव्यं । तथाच । ग्रून्यत्वाङ्गीकारो ह्ययुक्तमिति सूत्रस्चित सूक्ष्मभावः । बाह्याभ्यन्तर-वस्तु न स्थिरत्व प्रतिपादनाय प्रतिसङ्ख्या ऽप्रतिसङ्ख्या निरोधयोस्तुच्छरूपता निराकृता। तत्प्रसङ्गेन ताभ्यां सह तुच्छत्वेन सौगतैः परिगणितस्याकाशस्यापि तुच्छता प्रतिक्षिप्यते । आकाशे च निरूपाख्यता नयुक्ता। भाव रूपत्वेनाभ्युपगत पृथिव्यादिवदाकाशस्याप्यबाधित-प्रतीति सिद्धत्वाविशेषात् । प्रतीय्यते ह्याकाशोऽत्रखेनः । पतत्यत्र गृध्र इति । इयेनादि पतन-देशत्वेन । न च पृथिव्याद्यभावमात्राकाश इति वक्तुं शक्यं । विकल्पासहत्वात् । पृथि-व्यादेः प्राग्भावः । प्रध्वंसाभावः । इतरेतराभावः । अत्यन्ताभावोवाकाशः। तथाप्याकाश-प्रतीखनुपपत्तिस्स्यात् । प्रागभाव प्रथ्वंसाभावयोराकाशत्वे पृथिव्यादिषु वर्तमानेषु आकाश-प्रतीलयोगात् । निराकाशं जगत्स्यात् । इतरेतराभावस्याकाशत्वेपि । इतरेतराभावस्य तत्तद्वस्तुगतत्वेन तेषामन्तराळे । आकाशप्रतीतिर्नस्यात् । अत्यन्ताभावस्तु । पृथिव्यादीनां नसम्भवति । अभावस्य विद्यमानपदार्थावस्था विशेषत्वोपपादनाचाकाशस्या भावरूपत्वेपि । न निरूपारुयत्वं । अण्यन्तर्वर्तिन आकाशस्य त्रिवृत्करणोपदेश प्रदर्शित पत्रीकरणेन रूपव-त्वाचाक्षुपत्वेप्यविरोधः । तस्मादाकाश शून्यत्ववादो ह्याविचारितरमणीयः । पराभिमत पंच-भूतानि निराक्टरयेदानी क्षणिकज्ञानसन्तानरूपत्वं जीवानामेवेति बुद्धमतसिद्धान्तंनिराकरोति ॥ सु ॥ अनुस्मृतेश्च ॥ २४ ॥

पूर्ववासरानुभूत पदार्थानामुत्तरिदनेष्वनुस्मृतेस्सरणानुभव दर्शनात् । जीवानां नित्य-त्वमबाध्यं । ज्ञानसन्तानरूपत्वाङ्गीकारे पूर्ववासरानुभूत ज्ञानसन्तानानां सुपुप्तिकालेषु नष्ट-खेन स्मर्तृत्वाभावान्नचे।त्तरिदनेषृत्पन्नानां ज्ञानसन्तानानां स्मरस्वं भविष्यतीति वाच्यं। अन्येनानुभूतपदार्थानां अन्येन स्मरणासम्भवादिति भावः। तस्मात् क्षेत्रज्ञानां ज्ञान-सन्तानात्मकत्वमयुक्तमिति स्त्रस्चितस्क्मार्थः । पूर्वप्रस्तुतं वस्तुनः स्थिरत्वमेवेापपाद्यते । अनुस्मरणं । पूर्वानुभृतवस्तु विषयज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । तदेवेद्मिति । सर्व वस्तुजातमतीतकालानुभूतं प्रत्यभिज्ञायते । न च भवद्भिज्वीलादिष्विव निवन्धनोयमेकत्व व्यामोह इति वक्तुं शक्यं । व्यामुह्यतो ज्ञातुरेकस्य नभ्युपगमात्। नह्यन्यानुभूतेऽनैकत्वं साहर्यं वा स्वानुभूतस्यान्यानुसन्धत्ते । तस्माद्भिन्नकालवस्त्वाश्रय साहर्यानुभव निवन्धनमेकत्व व्यामोहं वदिक्क् ज्ञीतुरेकत्वमवस्थाश्रयणीयं । न च ज्ञेयेष्विप घटादिषु ज्वालादिष्विव भेदसाधन प्रमाणमुपलभामहे । येन साहर्य निवन्धनानां प्रत्य-भिज्ञां कल्पयेम । यदिष चेद्मुच्यते । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां घटादेः क्षणिकत्वं सिध्यति । प्रत्यक्षं ताबद्वर्तमानार्थं विषयमवर्तमानाद्वस्तुनो व्यावृत्तं । स्वविषयमवगमयति । नीलिमव पीतादेवं च भूतभविष्यच्यां वर्तमानस्य वस्त्वन्तरत्वमवगतं भवत्यनुमानमप्यर्थिकियाका-रित्वात्सत्वाच घटादिः क्षणिकः । यद्क्षणिकं शशविषाणादि तद्नर्थिकियाकार्यसच । तथा-न्खघटक्षणसत्वात् । पूर्वघटक्षणसत्वानि विनाशनि घटक्षणसत्त्वादन्त्यघटक्षणसत्ववदिति । तच कार्यकारणभावानुपपत्त्यादिभिः पूर्वमेव निरस्तं ॥

किंच। प्रत्यक्षगम्यावर्तमानस्यावर्तमानाद्यात्रात्तिर्नवर्तमानस्य वस्त्वन्तरत्वमवगमयि अपि तु वर्तमानकालयोगितामात्रं। न च तावतावस्त्वन्तरत्वं सिद्धाति। तस्यैव कालान्तरयोगसम्भवात् । यत्तु सत्वादर्थिकया कारित्वाचेति । क्षणिकत्वे हेतुद्रयमुक्तं । तद्भिमत विपरीतसाधनत्वाद्विरुद्धं । सत्वाद्र्थकियाकारित्वाद्वाघटादिस्थास्नुद्यस्थास्नुतदसद-नर्थिकियाकारिच । यथाशशिविषाणिमित्यपिहि वक्तुं शक्यं किञ्चार्थिकियाकारित्व मक्षणिकत्व-मेव साध्येत्। क्षणध्वंसिनो हि व्यापारासम्भवादर्थिकियाकारित्वं न सम्भवतीत्युक्तं। तथान्स घटक्षणस्य हेतुतो नाशदर्शनादितरेपि घटक्षणाहेत्वपेक्ष विनाशास्स्युरिति मुद्गर्वि हेत्प्रनिपातात् । स्थास्तुत्वमेव । न च वाच्यं । मुद्ररादयो विनाशहेतवः । अपि उ कपालादि विसहशसन्तानोत्पात्ति हेतव इति । कपालत्वावस्थापत्तिरेव घटादीनां विनाश इत्युपपादितत्वात् । कपालित्पत्ति व्यतिरिक्तत्वाभ्युपगमेपि विनाशस्य विनाशहेतुत्वमेव । मद्रगहेग्य-क्रिक् मुद्ररादेरानन्तर्याद्युक्तं । अतः प्रत्यभिज्ञयास्थिरत्वमवगम्यमानं न केनापि प्रकारणापहेर्षु शक्यं। पूर्वापर कालसम्बन्ध्यर्थेक्यविषयायाः प्रत्यभिज्ञाया अन्यविषयत्वबुवनीलादि ज्ञानानामिष नीलादर्श्यान्तर विषयत्वं ब्रूयात् । किञ्च । प्रमातृ प्रमेययोः क्षणिकत्वं वदः द्भिन्यस्यिवधारण तत्स्मरणपूर्वकानुमानाभ्युपगमोपि दुरशङ्कः । तथेदं क्षणिकमित्यादि प्रतिज्ञापूर्वक हेतूपन्यासादिकमपि नोपपद्यते । भवतां प्रतिज्ञापकमक्षणएव वक्तुर्विन घृत्वात । नहान्येनोपकान्तम्जानाद्भि रन्यैस्समापयितुं शक्यं। तस्माद्वैदिक शास्त्रं युक्तं ॥

पुनहैंत्वन्तरेण निराकरोति ॥

सू ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २५ ॥

असतस्म्रुप्तिकाले नष्टात्पूर्वपूर्वज्ञान सन्तानादुत्तरोत्तरज्ञान सन्तानानामुत्पित्तर्नसम्भवति । कृतः अदृष्टत्वात् । नष्टमृत्पिण्डादेः घटादि जनकत्वादर्शनत्वादिति सूत्रस्चितस्क्ष्मार्थः । एवं तावद्वेभाषिक सौत्रान्तिकयो बाह्यार्थास्तित्व वादिनोस्साधारणानि दूषणान्युक्तानि । तत्र यदुक्तं । सम्प्रयुक्तस्यार्थस्य ज्ञानोत्पित्तिकालेऽनवस्थितत्वाज्ञकस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्वं न सम्भवतीति । तत्र सौत्रान्तिकः प्रत्यविष्ठिते । न ज्ञानकाले अनवस्थानमर्थस्य ज्ञानद्विषयत्व हेतुः । ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव हि ज्ञानविषयत्व । न चैकतावता चक्षुरादेर्ज्ञानविषयत्वप्रसङ्गः । स्वाकारसमर्पणेन ज्ञानहेतोरेव ज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् । ज्ञाने स्वाकारं समर्प्य विनष्टोप्यर्थो ज्ञानगतेन नीलाद्याकारेणानुमीयते । न च पूर्वपूर्वज्ञानेनोत्तरोत्तर ज्ञानाकार सिद्धिः । नील-ज्ञान सन्तौपि तज्ज्ञानानुत्पत्ति प्रसङ्गात् । अतोऽर्थकृतमेव ज्ञानवैचित्र्यमिति । अत्रोच्यते । "नासतोऽद्यस्त्वा "दिति योयं ज्ञाने नीलादिराकार उपलभ्यते सविनष्टस्यासतोऽर्थस्याकारे भवितुं नाहिति । कृतः । अदृष्टत्वात् । नखलु धर्मिणि विनष्टे तद्धमस्यार्थान्तरे संकमणं दृष्ट । प्रतिविम्वादिकमपि स्थिरस्यैव भवति । तत्रापि न धर्ममात्रस्य । अतोर्थवैचित्रयं कृतं । ज्ञानवैचित्र्यमर्थस्य ज्ञानकालेवस्थानादेव भवति । तस्माद्दौद्धसमयमसमज्ञसमिति वेदितव्यं । नष्टपदार्थस्यापि कार्यजनकत्वाङ्गीकारे वाधकमाज्ञङ्कयाह ॥

सू ॥ उदासीनानामि चैवं सिद्धिः ॥ २६ ॥

एवमपि नष्टस्यापि कार्यजनकत्वे सित उदासीनानां निर्व्यापारीणामपि जीवानां सकलकार्यसिद्धिस्त्यादित्यर्थः। तस्मादेतदसमीचीनमिति स्त्रस्चित स्क्ष्माभिप्रायः। एवं क्षणिकत्वासदुत्पत्त्यहेतुकविनाशायभ्युपगमे उदासीनानां। अनुद्युञ्ज्ञानानामपि सर्वार्थसिद्धिस्यात्। इष्टप्राप्तिरनिष्ट निर्वृत्तिर्वा प्रयत्नादिभिस्साध्यते। क्षणध्वंसे हि । सर्वेषां भावानां पूर्वपूर्वं वस्तुतद्गतोवा विशेषः। संस्कारादि को विद्यादिर्वा। उत्तरत्र न किश्चिद्वन्वर्तत इति प्रयत्नादिसाध्यं न किश्चिद्स्ति। एवं सत्यहेतुसाध्यत्वात्सर्वसिद्धीना-मुदासीनानामप्यहिकामुष्मिकफलं मोक्षश्च सिध्येत्। तस्मादसुरमोहकल्पक विष्णवावतार-कृत बुद्धमतं वैदिकैस्सर्वधानाङ्गीकरणीयं। न श्रोतव्यं। एवं बुद्धमतं निरस्य प्रच्छन्नवैद्धा-भिधान जीविश्वर जगन्मिथ्यात्व प्रतिपादक श्रुत्याभासप्रधान निर्विशेषाद्वेत मतमधिकरणा-न्तरेण निराकरोति॥

॥ नाभावाधिकरणम् ॥ ५॥

सू ॥ नाभाव उपलब्धेः ॥ २७ ॥

जीवेश्वराविच्छन्न पञ्चमहाभूतात्मक चेतनाचेतनार्थ प्रपञ्चस्य । असत्त्वं नाम शश-शृङ्ग गगनारिवन्द वन्ध्या पुत्रादिवच्छून्यत्वं । स्वप्नप्रपञ्चादिवन्मिथ्यात्वं वा । नादाः -नाभावः । जीवेश्वरात्मक चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य अभावः । श्रून्यत्वं नसम्भवति । कुतः उपलब्धेः । प्रस्यक्ष प्रमाणार्थसिद्धि क्रियासिध्यात्मकतया प्रपञ्चस्य विद्यमानत्वात् । वन्ध्यापुत्र गगनारिवन्द शशश्चादिव च्छून्यत्वाङ्गीकारे प्रस्यक्षोपलिब्ध निस्यादिति सूत्र-सूचितसूक्ष्मार्थः ।

एवं विज्ञानाभिधान बुध्यात्मवाद्क बुद्धमतं निराकृत्य । तिज्ञराकरणपूर्वक प्रज्ञानाभिधान जीवब्रह्मवादक वाशिष्टमतं निरस्यति । तद्विज्ञानमतप्रज्ञानमतयोहपजीव्युप-जीवकभाव सङ्गतिः । प्रज्ञानजीवब्रह्मवादिनो निर्विशेषाद्वैतस्य योऽयं सिद्धान्तः । "ब्रह्मसत्यं जगिनमध्या जीवो ब्रह्मैवनेतर'' इति । तन्मतन्यायेन स्वात्मातिरिक्त वस्त्वभाव इति सोयमधिकरणस्य विषयः । पूर्वपादे श्रुत्यादि सहकृतत्वेन स्वसिद्धान्त प्रतियोगितया निराकृतत्वेपि पुनर्युक्तिप्राधान्येन निराकृतत्वाच पौनरुक्तदोषः । श्रुत्यैकदेशप्रामाण्यतया तच्छास्रस्य विद्यमानत्वात् । तन्मतं भ्रान्तिमूलं प्रमाणमूलं वेति सन्दिह्यते । "सर्वमात्मै-वाभूत्केन किं पर्येत्केन किं वदेत्''। "नेहनानास्ति किञ्चने''त्यादि श्रुतिषु वनध्यापुत्रादि-वत्प्रपञ्चाभावत्वप्रदर्शनात्। गगन नीलिम महमह्चिक रज्जुसर्पादौ भ्रान्त्या नीलिमाद्यवभा समानिप विचार्यमाणे त्रैकालिकाभावत्ववत्प्रपञ्चस्य खाविद्यया मूडानां विद्यमानत्वेपि विवेक-हुछ्या कालत्रयेषि शुक्तिरजतादिवदभावमेवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । ''जीवे। ब्रह्मैव नेतर'' इति यत्तदसत् । नाभाव उपलब्धेः । खात्मातिरिक्तस्याऽर्थस्याभावो वक्तुं न शक्यते । कृतः उपलब्धेः । ज्ञातुरात्मनोऽर्थविशेष व्यवहारयोग्यतापादन रूपेण ज्ञानस्योपलब्धेः । एव-मेव हि सर्वे लौकिकाः । प्रतीयन्ति । "घटमहंजानामी "त्येवं रूपेण सकर्मकेण सकर्तृकेण ज्ञातात्वर्थेन सर्वलोक साक्षिकमपरोक्षमवभासमानेनैव ज्ञानमात्रमेव परमार्थ इति साधयन्त-स्सर्वलोकोपहासोपकरणं भवन्तीति व्याचक्षते। 'सर्वमात्मैवाभूदि'त्यादि श्रुतीनां शिवस्य पर-ब्रह्मणः केवलावस्थापरमिति पूर्वमेवोक्तं । नोचेदर्थिकियासिध्यात्मकतया प्रपञ्चस्य विद्यमान-त्वात् । 'द्वासुपर्णे'त्यादि बहुश्रुति विरोधात् । मम माता वन्ध्येतिवत्प्रात्यक्षिक विरुद्धप्रसङ्गाच ॥

उत । लोके पुराकृत पुण्यपापकर्मवशा द्विद्याधनधान्यपुत्रपौत्रान्ध पंगु काणराज-यक्ष्मादि सुखदुःखानुभवो दुर्निवारः । "पुण्यात्स्वर्गो पापान्नरकः । पुण्यचितो लोकः क्षीयते । कर्मचितो लोकः क्षीयत " इलादिषु जगत्सलात्वमुपदिष्टं । किञ्च जगदभावत्वे । प्रागभावः प्रध्वंसाभावोत्यन्ताभावोन्योन्याभावावा । नाद्यः। "असद्दा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायते''त्यादि श्रुतिषु वाल्य यावनादिवत्प्रलये प्रपञ्चस्य सूक्ष्मत्वं तत्सूक्ष्म प्रपञ्चस्यव स्ष्टिकाले स्थूलल व्यपदेशात् । न द्वितीयः । "सदेवसीम्येदमम् आसी"दित्यादि श्रुतिषु । "नाशःकारण लय" इति नयायेन प्रलयेपि प्रपश्चस्य सदात्मकत्वेन स्थित्युपदेशात्। न तृतीयः । अर्थसिद्धि कियासिद्धात्मकत्वेन प्रपञ्चस्य दृष्टत्वात् । न चतुर्थः । आकाशे भूत-चतुष्टयवत् । "यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत्" । इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मप्रपञ्चयो राधाराधेयत्व निर्देशात् । तस्मात्प्रपञ्चस्य वन्ध्यापुत्रश्चित्तरजतादिवद्भावत्वं नोपपद्यते । सर्वानुभवसिद्धत्वेन प्रपञ्चस्य सत्त्वेपि स्वप्नविन्मिथ्यात्वं तस्योपपद्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ वैधर्म्याच न स्वमादिवत् ॥ २८॥

स्वप्तेन्द्रजालादि जगदृष्टान्तेन जाय्रत्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं वकतुं न शक्यते । कृतः । वैधर्मात् । स्प्रोन्द्रजालप्रपंचजायत्प्रपञ्चरोर्वेलक्षिण्यस्य विद्यमानत्वात् । स्वप्रेन्द्रजालप्रपञ्चस्य प्रवेशायः प्रवोधानन्तरं प्रत्यक्षेण वाध्यमानत्वान्मिध्यात्वमुपपन्नं । जम्रत्प्रपञ्चस्य तु वाधादर्शनात् । सिध्यानं नेत्र मिथ्यात्वं नोपपद्यते । किंच । स्त्रप्रकृत ज्योतिष्टोम ब्रह्महत्यादि पुण्यापुण्यकर्मणां स्वर्ग नरकाहि पाण्या नरंकांदि प्राप्त्यभावात् । जामत्प्रपञ्चकृत सुकृत दुष्कृत कर्मणामिहपरलोकेषु तत्फलप्राप्ति-

दर्शनाच । तत्सादर्यं सर्वदाऽस्य प्रपञ्चस्य नोपपन्नमिति सूत्रसूचित सूक्ष्माभिप्रायः । खप्रज्ञान वैधर्म्याज्ञागरित ज्ञानानामर्थशून्यत्वं न युज्यते वक्तुं । स्वप्नज्ञानानि हि निद्रादि दोषदुष्टकरण जन्यानि । वाधितानि च । जागरितज्ञानानि तु । तद्विपरीतानीति तेषां नत-त्साम्यं । सर्वेषां च ज्ञानानामर्थग्रून्यत्वे भवद्भिस्साध्योप्यर्थो न सिध्यति । निरालम्बनानु-मानस्याप्यर्थश्चर्न्यत्वात् । तस्यार्थवत्त्वे ज्ञानत्त्वस्यानैकान्त्यात्स्रुतरामर्थश्चन्यत्वा सिद्धिः ।

किञ्च ''यल्लासं सर्वमात्मैवाभू''दिति श्रुत्या जायत्प्रपञ्चस्यापि व्रह्मज्ञानवाध्यत्वं प्रति-पाद्यत इति चेत्तद्युक्तं । प्रपञ्चस्य सत्यत्वेपि सप्तस्य पुरुषस्य प्रपञ्चज्ञानग्रून्यत्ववत् । त्रह्मविलीनस्य वृत्तिशून्यत्वेन प्रपन्नस्य सत्त्वेपि खज्ञानप्रपन्नज्ञानशून्यत्वं युज्यते । न तेन प्रपञ्चस्य बाधोऽभिधीयते । जीवन्मुक्तस्य तु समाधिकाले सुप्तिमूर्छादिवत् परमात्मा-नन्दानुभवतया स्वपरज्ञानग्रून्यत्वं । पुनरुत्थानकाले व्यवहारदर्शनात् । ब्रह्मज्ञान बाध्यत्वं न सम्भवति । चकारेण रज्जुसर्पादिवदध्यारोपापवादश्च । आदिशब्देन गन्धर्वनगरेन्द्र-जालादि तच्छास्रदृष्टांतमपि निरस्तं । नोचेत्प्रपञ्चस्य स्वप्नादिवन्मिथ्यात्वाङ्गीकारे कृतनारा-कताभ्यागमदोषप्रसङ्गेन बौद्धमतप्रवेशापत्तिर्दुर्वारेति विवेकिभिर्वेदितव्यं ॥

पुनर्हेत्वन्तरेण निराकरोति ॥

सू ॥ न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २९॥

निर्विशेषाद्वैतशास्त्रे खप्रश्चंक्तिरजतादि दृष्टान्तत्वेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वांगीकारे निर्विशेष-ब्रह्मणः भावः विद्यमानत्वं नास्ति । कुतः । अनुपलब्धेः । तन्मते पारमार्थिकत्वे न वेदवेदान्तानां प्रमाणकत्वाभावात् । तन्मतं निःश्रेयसार्थिभि नीङ्गीकर्तव्यमिति सूत्रार्थः । न केवलं निर्विशेषस्य ब्रह्मणःभावस्सम्भवति । कुतः । क्विचद्प्यनुपलब्धेः । नह्यकर्तृकस्याकर्म-कस्य ज्ञानात्मकस्य ब्रह्मणः वेदवेदान्तानामनुपलब्धेः "मिथ्यात्व वादि वाक्यानि मिथ्येति परिगीयते''। इति न्यायेन तन्मते वेदवेदान्तानां मिथ्याभूतत्वांङ्गीकारात् । तन्मिथ्याभूत वेदवेदान्त प्रतिपाद्य ब्रह्मणस्सत्यत्वं कथमुपपद्यते । निर्विशेषे वेदवेदान्तानां प्रतिपाद्यत्वा-योगात् । ब्रह्मसत्वे तद्तिरिक्त प्रमाणाभावाच । तस्मात्तच्छास्रोक्त जगजीवेश्वरादि प्रपञ्चवत् । तिन्निविशेषब्रह्मणः मिथ्यात्वं दुर्निवारं । तस्माद्विज्ञानात्मक बुद्धमतवद्द्वैतमत मप्यविचारितरमणीयं । तदुभयोरिप जगजीवेश्वर प्रपन्नमिथ्यात्वमद्वयवादन्नाङ्गीकारात् । तदुभयं तुल्यमिति निश्चितं ॥

उत स्वप्नस्यापि सत्यत्वमनिवार्यं । स्वप्ने स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वात् । तच्छवप्नस्यापि परमेश्वरहेतुकत्वात् । जाग्रदवस्थायामपि तद्वासनानामपि विद्यमानत्वात् । ''जाश्रद्वासना(नु) युक्तो खप्र'' इति न्यायेन खप्रस्यापि जामद्वासनाहेतुत्वोपदेशात् जामददृष्टपदार्थदर्शनेपि पूर्वभववासनासिद्धत्वाच ॥

किञ्च । "यस्ख्रेप पुरुषं कृष्णं पर्यति स षाण्मासजीवी भवती" त्यादि श्रुतिषु ''स्त्रप्ते तु कालपुरुषं रक्तवस्त्र धरं तथा''। ''गन्धर्वनगरं चैव यः पश्यति विशेषतः''। स षाण्मासाद्याम्यलोकं प्राप्यते नात्र संशयः''। इत्यादि बहुश्रुतिपुराणागम दर्शनात्। खप्राध्याय प्रकारेण सर्वेषामनुभवद्योतनाच । तत्सत्यत्वं सिद्धं । एवं निःश्रेयसविरोधेन शुष्कवेदान्त निर्विशेषाद्वैतवादक वासिष्ठमतं निराकृत्य खात्महनन सिद्धान्तशून्याद्वैताख्य-सान्दीपमतमधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥
 सू ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३० ॥

ज्ञानार्थोभयिमथ्यात्मकस्य सर्वश्रस्यवादि मतस्य प्रत्यक्षानुमानश्रुतिस्मृत्यागमादि सकलप्रमाण विरुद्धत्वात् । सर्वथानुपपत्तेश्च । तन्मतमत्यंतमसङ्गतिमिति स्त्रस्चित स्क्ष्माभिप्रायः । "विज्ञान प्रज्ञानादयोः" श्रुत्युक्त्यनुभव विरोधात्तदुभयमनङ्गीकरणीयं । मूलाभावात्प्रज्ञानस्य प्रपञ्चस्य च श्रून्यत्वं किं नस्यादित्याशङ्कायां तन्मत निराकरणार्थं मधिकरणान्तरमारम्भकत्वात् । मिथ्याद्वेत श्रून्याद्वेतयो स्स्वात्मसत्यत्व स्वात्मनष्टत्व वैलक्षिण्यात् तद्वभयशास्त्रयोरङ्गाङ्गित्वेन पूर्वोत्तराधिकरणयो रुपजीव्युपजीवकत्व सङ्गतिः । "कं ब्रह्म खं ब्रह्म आकाश मात्मे"ति श्रुति दर्शनात् तन्मतं प्रमाणमूलं भ्रान्तिमूलं वेति संशयः । सर्वश्रून्य वाद एव हि सुगतमततुल्य सान्दीपकाष्टाः । शिष्यवुद्धियोग्यतानुगुण्येनाभ्युप गमादिना क्षणिकत्वादय उक्ताः । विज्ञानं वाह्यार्थाश्चसर्वेन सन्ति । श्रून्यार्थमेव तत्त्वं । "अभावापित्तरेव च मोक्ष" इत्येव वुद्धादिवत्सान्दीपाभिप्रायस्तदेव हि युक्तं । श्रून्यस्या हेतु-साध्यतया स्वतिसिद्धः ॥

स्वत एव हि हेतुर-वेषणीयः । तच्च सद्भावादभावाच्च नोत्पद्यते । भावात्तावज्ञकस्यचिदुत्पत्तिर्देष्ट । न हि घटादिरनुपमृदिते पिण्डादिके जायते । नाप्यभावादुत्पत्ति
स्सम्भवति । नष्टे पिण्डादिके द्यभावादुत्पद्यमानं घण्टादिकमभावात्मकमेव स्यात् । तथा
स्वतः परतश्चोत्पत्तिर्नसम्भवति । स्वतस्स्वस्योत्पत्तावात्माश्रयदेषि प्रसङ्गात् । प्रयोजनाभावाच्च । परतः परोत्पत्तौ परत्वा विशेषात्सर्वेषां सर्वेभ्य उत्पत्तिप्रसङ्गः । जन्माभावादेव
विनाशस्याप्यभावः । अतद्रश्र्त्यमेव तत्त्वं । अतो जन्मविनाशसदसदादयो भ्रान्तिमात्रं ।
न च । निर्धिष्ठान भ्रमा सम्भवाद्भमाधिष्ठानं किञ्चित्पारमार्थिकं तत्त्वमाश्रयित्वयं ।
देषदेषपाश्रयत्व ज्ञातृत्वाद्यपारमार्थिकेपि भ्रमोपपत्तिवद्धिष्ठाना पारमार्थेपि भ्रमोपपत्तेः ।
तस्माच्छून्यमेव तत्त्वमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । सर्वथानुपपत्तेश्चति । सर्वथानुपपत्तेस्सर्वश्च्यत्वच्च भवदभिप्रेतं न सम्भवति । किं भवान् सर्वसदिति प्रतिजानीते । असदितिवा ।
अन्यथावा । सर्वथातवाभिप्रेतंतुच्छत्वं नसम्भवति । लोके भावाभावश्चद्योस्तत्प्रतियोश्च
विद्यमानस्यैव वस्तुनोवस्थाविशेष गोचरत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अतस्सर्वं श्च्यमिति
प्रतिजानाति । सर्वं सदिति प्रतिजानातेव । सर्वस्य विद्यमानस्यावस्था विशेषयोगितैव
प्रतिज्ञाताभवतीति । भवदभिमता तुच्छता न कुतश्चिद्पि सिध्यति ॥

किञ्च । कुतश्चित्प्रमाणाश्चन्यत्वमुपलभ्य श्चन्यत्वं सिषाधियषता तस्य प्रमाणस्य सल्यत्वमभ्युपेलं । तस्यास्तलाते सर्वं सल्यं स्यादिति सर्वथा सर्वश्चन्यत्वं चानुपपन्नं । तस्यात्स्यात्म हननत्व जडतत्त्वात्मकत्व चिजन्यत्वात्मक सान्दीपमतं बौद्धापरपर्यायं निःश्रेयसाथिभिनं मन्तर्वाः ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ क्षणिकत्वाच ॥ ३१ ॥

सान्दीपमते ज्ञानात्मनः पाषाणाभिवत्सौदामिनीलितिकवद्भताकाशमध्ये स्वातन्त्र्येण मूलाभावतया चिदुत्पत्तेः क्षणिकत्वाङ्गीकारात्तन्मतं नाङ्गीकर्तव्यं। मूलाभावतया यथा स्वयमेव स्वतोत्पर्यते क्षणेन तथा मूलाभावतया स्वयमेव क्षणिकत्वाद्विनश्यति । तथाचेत् । तज्ज्ञानस्य स्वतस्सामर्थ्यं वा शरीरानुसर्णेन वा। "कारणाभावे कार्यं नास्तीति न्यायेन" कार्यभूतस्य ज्ञानस्य स्वकीयोत्पत्तौ स्वसामर्थ्य नास्ति । लोके यत्रकुत्रापि कारणाभावतया कार्योत्पत्त्यदर्शनात् । त्वच्छास्त्रे शारीरोन्द्रियादि निर्पेक्षतया ज्ञानिस्थित्यनङ्गीकाराच । शरीरानुसरणेन सामर्थ्यमिति चेत् । स्वज्ञानव्यतिरिक्ततया जगत्कारणेश्वरस्यानङ्गीकारात्। शरीरेन्द्रियादिकं कस्मादुत्पद्यते । ज्ञानार्थो भयोत्पत्त्यनङ्गीकारे । अहं प्रत्ययविरोधेन "मम मातावनध्ये "तिवत्प्रत्यक्ष विरुद्धप्रसङ्गः । तन्मतानुसर्णेन ज्ञानशरीरयोरेकत्वाङ्गीकारे सर्वेषां शरीरपतने सुप्तौ च ज्ञानशरीरयोः पृथक्तवदर्शनाच । श्रुत्युक्त्यनुभव विरोधो दुर्निवारः । "रज्जुसर्पवदात्मानं जीवं ज्ञात्वाभयं वहेत् । नाहं जीवः परात्मेति ज्ञातश्चे त्रिर्भयोभवे"दिति । वासिष्ठमतानुकूल शुष्काद्वेतानुसरणेन "रज्जुसर्पवद्वद्वेवाहं नाहं जीव" इति वाक्योपदेशक्षणेन ध्यानधारणादि निरपेक्षतया । यथा मुक्तिरिलद्वैतवादिनः प्रवदन्ति । तथा "अशरीरं सर्वदास्ति शरीर रहितं सदा"। "इयमेव सदामुक्तिरन्यथा भ्रमकारण" मिति वेदवाह्यतन्त्रप्रधान बृहद्वासिष्ठानुसरणेन सान्दीपमतानुसारिणः सर्वदा शरीराभि-धानभूताकाशमस्ति । मूलाभावतया शरीरात्मकज्ञानग्रुन्यत्व निश्चयमात्रमेव क्षणिकत्वा-न्मुक्तिरिति प्रलपन्ति । कारणाभावे कार्याभाव इति न्यायेन मूलाभावतया ब्रह्मात्मकज्ञानस्य सदाग्रन्यत्वाङ्गीकारेण तद्वेद्यप्रपच ग्रून्यत्वमर्थात्सद्धं ॥

''शुद्धेसुषुप्तिदृष्टान्तं तस्मान्नाहं कदाचने''ति तच्छास्रस्य निश्चयेन वक्तृत्व कर्तृत्व भोक्तृत्व ज्ञातृत्व स्मर्गृत्वादिना । अहं प्रत्ययस्य विद्यमानत्वेषि गजसिंहस्पप्त स्वप्तप्रबोध्यादिदृष्टान्तेन गुरुसूचनयाक्षणेन सदा सर्वं अहं प्रत्ययादिकं शून्यमिति राद्धान्तितं । किन्नैतन्मते । शरीरात्मनोरेकत्वं आत्मनः पूर्वोत्तरजन्मशून्यत्वं । गोमये कीटकोत्पत्तिव-च्छुक्कशोणित संयोगेन जीवजन्यत्वं । उक्तं । तस्मादेतन्मत बौद्धमतयोवैषम्याभावात् । 'श्रियः कामैवैदिकैरेतच्छास्त्रमुपेक्षणीयं । पाषाणवज्ञडाकाशस्य निष्प्रयोजकत्वात् । तदुपासनत्या तदस्थित्वनिश्चयेन किन्नित्रमुपयाते ।

किञ्च । तन्मतज्ञानग्र्न्यानां पुनरावृत्तिरिस्तवा नवा । नाद्यः । विद्युदभ्रवज्ज्ञानस्य स्वतात्पन्नत्वाङ्गीकारात् । स्वयमव विनश्यित । अतस्तच्छास्त्र प्रवृत्तिनीपपयते । स्वजन्यत्व-वरस्विनाशत्वं स्वस्येव धर्मत्वात् । स्वतन्त्रत्वाच्च । शरीरात्मनोरेकत्वाङ्गीकारात् । ग्रुक्ष-शोणित मेळनेन जीवोत्पत्त्यङ्गीकारात् । स्वशरीरनष्टमेव स्वमोक्ष इत्यर्थात्सिद्धत्वाच । स्ववचनव्याघातो दुनिवारः । न द्वितीयः । पुनरावृत्त्यभावे त्वच्छास्त्रे ग्रुश्शिष्ययोः प्रवृत्त्य-सम्भवात् । तथाचित्पश्चादिवन्मृद्धत्व प्रसङ्गाच । श्रुत्युक्त्यनुभव विरोधित्वेनैतन्मतमिवचारित रमणीयं । आकाशस्तिष्ठङ्गाधिकरणे । ''आसमन्तात्प्रकाशत'' इत्याकाश इति व्युत्पत्त्या आकाश शब्दस्य जगत्कारणस्वादि ब्रह्मिळङ्गत्वेन वायुराकाशज्योतिस्सूर्यादिशब्दानां तत्परत्व

साधनत्वात् । "कं त्रह्म खं त्रह्मे"त्यादि वाक्यानां नान्यविषयत्विमिति वेदितव्यं । एवं सर्व-ग्रन्यसान्दीपमतं निरस्य तत्तुल्य जैनमतमधिकरणान्तरेण प्रतिक्षिप्यते ॥

> ॥ एकसिन्नसंभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥ स् ॥ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३२ ॥

क्षणिकाः प्रपञ्चस्यैककाले सत्त्वमसत्वं सदसदात्मकत्वं सदसद्भिज्ञत्वं च वदन्ति । तजसम्भवति । एकस्मिन्प्रपञ्चस्यैककाले सत्त्वासत्त्वादीनां वास्तवानां विरुद्धधर्मा-णामसम्भवात्। कालभेदेनाङ्गीकारे न विरोध इति सूत्रस्चितस्क्मार्थः। वेदविरुद्ध-धर्माश्रयखत्पूर्वोत्तरमत निराकरणानुकूलाधिकरणयो रुपजीव्युपजीवकत्वसङ्गतिः । दिगम्बर मतमत्र प्रमाणमूलं भ्रान्तिमूलं वेति सन्दिह्यते । तद्पि वहुदेशीय जनानामङ्गीकारात् ते किल मन्यन्ते । "जीवाजीवात्मकं सर्वं जगदेतिन्निरीश्वरं" । "तच षड्वावर्तकं । तानि च द्रव्याणि । जीवधर्माधर्मपुद्रलाकाशाख्यानि । तत्र जीवाः । बद्धा योगसिद्धा मुक्ती-श्रेति त्रिविधाः । धर्मो नाम गतिमतां गति हेतुभूतो द्रव्यविशेषो जगद्यापि । अधर्मश्र स्थितिहेतुभूतोव्यापि । पुद्रलोनाम । वर्ण गन्ध रस स्पर्शवद्द्रव्यं । तच द्विविधं । परमाणु-रूपं। तत्सङ्घातरूपञ्च। पवन ज्वलन सलिल धरणी तनु भुवनादिकं कालवस्तु अभूदस्ति भविष्यतीति व्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः । आकाशोप्येको अनन्त प्रदेशश्च । तेषुचाणु-द्रव्याऽतिरिक्त द्रव्याणि। पञ्चास्तिकाया इति च संगृह्यन्ते । "जीवास्ति कायो धर्मास्ति कायो-Sधर्मास्ति कायो पुद्रलास्ति कायो काशास्ति काय'' इत्यनेक देशवर्तिनि द्रव्येस्ति कायशब्दः प्रवर्तते । जीवानां मोक्षोपयोगिनमपरमपि संग्रहं कुर्वन्ति । "जीवा जीवाश्रयबद्धनिर्जरसंवर मोक्षा" इति । मोक्ष संग्रहेण मोक्षोपायश्च गृहीतः । सच सम्यग्ज्ञानदर्शन चारित्ररूपः । तत्र जीवस्तु ज्ञानदर्शन सुखवीर्यगुणः । अजीवश्च जीवभोग्यवस्तुजातं । आस्रवः तद्योगोपकरण-भूतिमिन्द्रियादिकं । वन्धश्राष्टविधः । घातिकर्मचतुष्टयमघातिकर्मचतुष्टयम्नेति । तत्रार्धं । जीवगुणानां स्त्राभाविकानां ज्ञानदर्शनवीर्यसुखानां प्रतिघातकरमपरं शरीरसंस्थान तद्भिमान तस्थिति तत्प्रयुक्तसुखदुःस्रोपेक्षा हेतुभूतं । निर्जरं । मोक्षसाधनमहिदुपदेशावगतं तपः । संवरानामेन्द्रिय निराधस्समाधिरूपः। मोक्षस्तु निवृत्तरागादिक्रेशस्य खाभाविकात्म खरूपाविर्मावः । पृथिव्यादि हेतुभृताश्वाणवो वैशेषिकादीनामिव न चतुर्विधाः । अपि त्वेक स्वभावाः । पृथिव्यादि भेदस्तु परिणामकृतः । सर्वं च वस्तुजातं । सत्वासत्व निस्तवानिस्तव भिन्नत्वाभिन्नत्वादिभिरनैकान्तिकमिच्छन्ति । "स्यादिस्त स्यानास्ति स्यादिस्तिच सास्तिच । स्यादवक्तव्यं स्यादिस्तिचाव्यक्तव्यं । स्यान्नास्तिचाव्यक्तव्यं स्यादिस्तिचाव्यक्तव्यं । स्यान्नास्तिचाव्यक्तव चनास्ति चाव्यक्तञ्चेति सर्वत्र सप्तभिङ्गनयावतारात् । सर्वं वस्तुजातं द्रव्यपयीयात्मकामिति इव्यात्मनासत्त्वैकत्व नित्यत्वाद्युपपादयन्ति पर्यायात्मना च तद्विपरीतं । पर्यायाश्च । द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः । तेषाञ्च भावाभावरूपत्वात्सत्त्वासत्त्वास्त्रवादिकं सर्वमुपपन्नमित्यन्नाभि धीयते । नैकस्मिन्नसम्भवादिति । नैतदुपपद्यते ॥

कतः। एकस्मिन्नसम्भवात्। नतदुपपयते।।
छायातपवद्युगपदसम्भवात्। एकस्मिन्नेककाले वस्तुनि। अस्तित्व नास्तित्वादेविरुद्धस्य
छायातपवद्युगपदसम्भवात्। एतदुक्तं भवति। द्रव्यस्य तद्विरोषभूत पर्याय शब्दाभिष्ठयान्
वस्थाविरोषस्य च। पृथक्कृदार्थत्वान्नेकस्मिन्विरुद्धधर्मसमावेशस्सम्भवति इति। तथा हि।

एकेनास्तित्वादिना अवस्थाविशेषेण विशिष्टस्य तदानीमेव न तद्विपरीत नास्तित्वादि विशिष्टत्वं सम्भवित । उत्पत्ति विनाशास्य परिणामिवशेषास्पदत्वञ्च । द्रव्यस्यानिस्यत्वं तद्विपरीतं च निस्यत्वं तस्मिन्कथं समवैति । विरोधि धर्माश्रयत्वं च भिन्नत्वं । तद्विपरीतिशानिस्तत्वं । कथं वा तस्मिन् समवैति । यथाश्वत्व महिषत्वयोर्युगपदेकस्मिन्नसम्भवः । अयमर्थः पूर्वमेवोक्तः । कालभेदेन भेदाभेदांगीकारे स्वमतभंगप्रसंगः । लोकोस्तिनास्तीति व्यवहारो व्यवहर्तॄणां जात्यादस्तित्व नास्तित्वव्यवहारतुत्यः । जात्यादयो हि द्रव्यविशेषण तयैव प्रतीयन्त इति पूर्वमेवोक्तं । कथं पुनरेकमेव शिवात्मकं परव्रह्म सर्वात्मकमिति श्रोत्रियेरच्यते । चतनाचतनप्रपञ्च हेतुभूत सर्वज्ञत्वाद्यनन्यसाधारणधर्मावच्छिन्न सस्यसङ्कर्त्यस्य महेश्वरस्येत्युक्तं । स्वभावतः क्षेत्रज्ञानाभिन्नत्विपि भ्रमरकीटवत् । शिवध्यानधारणो-पासनया स्वभावजीवत्व निवृतिपूर्वक नित्यमंगलात्मक शिवत्वप्राप्तिरेव मुक्तिरिति सर्ववेद-वेदान्त सिद्धान्तः ॥

किञ्च । जीवादीनां षण्णां द्रव्याणामेकद्रव्यपर्यायत्वाभावात्तेषु द्रव्येकत्वेन पर्या-यात्मनाचेकत्वानेकत्वादयो दुरुपपादाः । अथोच्येत षडेतानि द्रव्याणि स्वकीयैः पर्याये स्वेन स्वेनचात्मना तथा भवन्तीति । एकमिष । सर्वमनेकान्तिकमिति अभ्युपगमिवरोधः । अन्योन्य तादात्म्याभावादतो न युक्तमिदं जैनमतं । ईश्वरानिधिष्ठत परमाणुकारणवादे पूर्वोक्त देाषास्तथैवावतिष्ठन्ते । क्षेत्रज्ञानां क्षपणकाः शरीरपरिमाणतुल्य परिमाणत्वं साधयन्ति । तदिष निराकरोति ॥

सू ॥ एवज्ञात्माकात्स्न्यम् ॥ ३३ ॥

एवं भवदभ्युपगमे सित आत्मनश्च कात्स्नर्थं प्रसज्यते । जीवा सङ्ख्यातप्रदेशा देह परिमाण इति हि भवतां स्थितिः । तत्र हस्वत्वादि शरीरेवस्थितस्यात्मनस्ततोन्यून परि-माणिपि पिपीलिकादि शरीरे प्रविशतोल्पदेशव्यापित्वेनाकात्स्नर्थं प्रसज्यते ॥

किञ्च । जीवस्य शरिरतुल्य परिमाणत्वांगीकारे शरीरिनर्गमनासम्भवात् । शरीरेणसह परलोकप्राप्तिरुपपद्यते । तस्माजीवस्य सूक्ष्मत्वमंगीकर्तव्यमित्यर्थः । तन्मतिनराकरणे पुन-ईत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ शरीराणाञ्चानवस्थित परिमाणत्वात् ॥ ३४ ॥

मशकादि शरीरवर्तिनां सूक्ष्मजीवानां कर्मवशाद्गजादि शरीर प्राप्तौ सत्यां गजादि शरीरव्यापित्वं न स्यात् । जीवस्याल्पत्वात् । तथा गजादि शरीरवितनां स्थूलजीवानां कर्मवशान्मशकादि शरीरप्राप्तौ सत्यां मशकादि शरीरस्य स्वल्पत्वेनावकाशादिति भावः । तूलपिण्डवजीवानामपि सावयवत्वांगीकारान्मशकादि शरीरेषु संकुचितत्वं गजादि शरीरेषु विकासावस्था च भविष्यतीत्याशङ्कय निराकरोति ॥

सू॥ न च पर्यायादण्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

पर्यायात् शरीरक्रमेण सङ्कोचिवकासाङ्गीकारादिवरोधः । गजतुरग पुत्रपुत्रिका मश-कादि शरीरप्रवेश विरोधो नास्तीति चेन्न । तथापि जीवानां सावयवत्वे न घटपटादिव-द्विकारित्व विनाशित्वादि दोषप्रसङ्ग इत्युपदिश्यते ॥

सु ॥ अन्त्यावस्थितेश्वोभयनित्यत्वाद्विशेषः ॥ ३६ ॥

जीवस्य यदन्त्यं परिमाणमोक्षावस्थागतं तस्य पश्चाद्देहान्तरपरिग्रहाभावादवस्थितत्वा-दात्मनश्च मोक्षावस्थस्य तत्परिमाणस्य चोभयो नित्यत्वात्तदेवात्मनस्खाभाविकं परिणाममिति पूर्वमिप तस्मादिविशेषस्यादतो देहपरिमाणत्वमात्मनो नस्यादित्यसंगतभेवेति वेदबाह्यमतं विवेकिभिवेदितव्यं । आनुमानिक वेदप्रामाणिक किपलादि मतानि वेदबाह्ययुद्धादि मतानि च निरस्य श्रुत्येकदेशप्रामाण्य मिश्ररौद्र तन्त्रपाञ्चपत गाणापत्य सौर शाक्त कापालिक वैष्णवादि मताभिमानिभिः पञ्चपतेदिशवस्य परब्रह्मणः चिदचिद्भूतात्मक जगदुभयकारणत्वमनंगी-कृतत्वात्तन्मतान्यधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ पत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥ सू ॥ पत्युरसामक्षस्यात् ॥ ३७ ॥

पूर्विधिकरणे क्षपणक मते सत्त्वासत्त्वादयोर्युगपदेकत्र विरोधादसमञ्जसिमित्युक्ती तद्वदुपादानत्व कर्तृत्वयोरेकत्र विरोधादयुक्तिमित दृष्टान्तसङ्गल्या पूर्वपक्षे सर्वशक्तिविशिष्टस्य स्वतन्त्रस्य शिवस्य जगदुभयकारणत्वं सम्भवतीति साधनार्थमधिकरणारम्भकत्वाद्विरोध परिहारसङ्गल्या सिद्धान्तसङ्गतिरुपपद्यते । पत्युः पशुपतेः शिवस्य परब्रह्मणः । जगदुपा-दानप्रधानादि प्रेरकत्वेन निमित्तकारणमात्रत्वं न सम्भवति । कृतः । असामञ्जस्यात् । परमेश्वरस्य जगदुभयकारणत्व विधायक । "यथोर्णनाभिस्स्रजते गृह्मते चे"ल्यादि वेदान्तानां समन्वयाभावादिति सूत्रस्चित सूक्ष्माभिप्रायः । भूतपतेश्विश्वस्य जगदुभयकारणत्व विधायक शुद्ध सात्त्विक शैव मतस्य प्राधान्यमुतश्चेवमताभासक मिश्ररौद्ध पाश्चपत्त गाणापत्य सौर शाक्त कापाल्कि वेष्णवादि मतानां वेतिविषयः । "सेषा विचित्रा सुदृढा बह्वंकुरा स्वयं गुणाभिन्ना अंकुरेष्विप गुणाभिन्ना पराशक्तिरे"त्यादिषु शक्तेः मूर्तित्रय-कारणत्वोपदेशात् । "नारायण परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः " । इत्यादिना नारायणस्य "असावादित्यो ब्रह्मे"त्यादिना सूर्यस्य च ब्रह्मत्वदर्शनात् । "गणानांत्वा गणपति इवामहे कवि कवीनामि "त्यत्र गणानां ब्रह्मविष्णु स्व्रादीनां पतिः गणपतिरिति तच्छास्त्वे सर्वा धिवस्यस्वं विद्वेश्वरस्य निर्देशात् ॥

किञ्च पुराणेषु त्रिपुरसंहारादिकालेषु तस्य मूर्तित्रयार्चित्व व्यपदेशाच । जगत्कारणत्वं शक्त्यादीनामेवोपपत्रमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्म
विष्णुरुद्धेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते" । "ईशानस्पर्व विद्यानामीश्वरस्पर्व भूतानां" । सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नम" इत्यादि श्रुतिषु । तज्जनकत्वेन तस्य निमित्तत्वं ।
स्वस्मिन् तल्लयत्वेन तस्योपादानत्वञ्च व्यवस्थापनात् । शक्त्यादीनां जगत्कारणत्वमवान्तरसृष्टि विषयत्वं । किञ्च । निर्राधिष्ठानशक्तरभावात् शक्तिनिष्ठकारणत्वं शक्तस्यैवार्थो त्सिद्धं ।
शैववायवीय संहितायां । "त्रयस्ते कारणात्मानो जातास्साक्षान्महेश्वरात्" । "चराचरस्य
विश्वस्य सर्गीस्थत्यन्त हेतवे" । "पित्रा नियमिताः पूर्वं त्रयोपि त्रिषु कर्मसु" । "ब्रह्म
सर्गे हरिस्राणे रुद्रस्संहरणे पुनः" । "तथाप्यन्योन्यमात्सर्यादन्योन्यातिशयार्थिनः" ।
"तपसा तोषियत्वा तं पितरं परमेश्वरं" । ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पान्तरेऽस्रजत् ।
कल्पान्तरे पुनर्वद्मा रुद्दविष्णू जगन्मयः । विष्णुश्च भगवांस्तद्वद्वद्वाणमस्रजत्युनः । नारायणं

पुनर्बह्मा ब्रह्माणंच पुनर्भवः''। इति दर्शनात्। नारायणादीनां जगत्कारणत्वं नानादि सिद्धं॥

"अन्नं ब्रह्मे ''त्यादिवत्तेषां ब्रह्मत्वमापचारिकामिति जन्माधिकरणे बहुधा प्रपिश्चितं । तथापि मूर्तित्रयेषु रुद्रस्यवाधिक्यमनिवार्यं । तथा च श्रुतिः । ''परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरिः । यत्परात्परतो ईशस्तन्मेमनिश्चिवसङ्कल्पमस्तु'' । ''एकएवरुद्रो न द्वितीयायतस्थे'' । ''विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः'' । ''असङ्क्ष्यातास्सहस्राणि स्मर्थते न च दृश्यते'' । इत्यादिषु । ''अस्ति रुद्रस्य विप्रेन्द्रा अन्तस्सत्त्वं बिह्स्तमः'' । ''विष्णोरन्तस्तमस्सत्त्वं बिह्र्रस्ति रजोगुणः'' । ''अन्तर्विहिश्च विप्रेन्द्राह्यस्ति तस्य प्रजापतेः'' । ''रजसा तमसा कान्तौ ब्रह्मनारायणौ खित्व''त्यादिना स्तसंहितादि प्रन्थेषु मूर्तित्रय तारतम्यत्वापदेशात् । शाताततेप ''वेदेषु च पुराणेषु यत्र शक्तिं जनार्दनं'' । ''माहात्म्यं कल्प्यते मोहात्ततामस मुदीरित''मिति । गौतमस्मृतौ च । ''शैवधर्म पुराणानि वेदाश्च स्मृतयस्तथा'' । ''अन्तस्सात्त्वक रूपाणि प्रामाण्यं वेदवत्सदा'' । ''वैष्णवानि पुराणानि श्रुतयस्स्मृतयस्तथा'' । ''अन्तस्तामसरूपाणि मोहनार्थानि सर्वदा । तस्माद्विष्णुपुराणानि न सेव्यानि मुमुश्चिभि-'' रिति । निर्दिष्टत्वात् । रुद्रस्य ब्राह्मणदैवत्वात् ब्राह्मणत्वाच सर्वदेवताधिकत्वमनिवार्य ।

किञ्च। "रुद्रो वा एष यदिमस्तस्येते तनुवौ घोरान्या शिवान्या" इति । "यातेरुद्रिश-वातनूरघोरा पापकाशिनी''। "तयानस्तनुवा शन्त मया गिरिशन्ताभिचाकशी"रिति। तैतिरीय शिवस्य परब्रह्मणश्शान्ताशान्तात्मकमूर्तिद्वयात्मकत्वमघोरशरीरेण भक्तरक्षकत्वं च व्यपदेशात् । "तप्तिलिंगमुद्राङ्कित राद्रमतात्तप्त शूलडमरुगमुद्राङ्कित तन्त्रपाशुपतमताच्छी-तशिविंगधारणावि च्छन्न शैवमतस्य सर्वाधिकत्वमिनवार्य । ''उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकंठं प्रशान्तं''। ''ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्'। "स ब्रह्म स शिवस्सहरिस्सेन्द्रस्सोक्षरः परमस्स्वराट्"। इति कैवल्ये। शिवस्य प्रशान्तत्वं तमः परत्वं मूर्तित्रयविलक्षणत्वञ्च निर्देशात् । शिवमतस्य शुद्धसत्वप्राधान्यत्वसुपदिष्टं । "प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय" इति माण्डूक्ये तथा दर्शनात् । सिद्धान्तागमे । 'अद्य ते मुनिशार्दूल समस्तागमपारग । शिवज्ञानकरं वक्ष्ये सिद्धान्तं श्रण सादरं । अगस्य खळु सिद्धान्तं विख्याता रुचिभेदतः । भिन्नाचारसमा-युक्ताः भिन्नार्थे प्रतिपादकाः । साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाञ्चपतं तथा । एतानि मान-भूतानि नेापहन्यानि युक्तिभिः। वेदः प्रधानं सर्वेषां साङ्ख्यादीनां महासुने । वेदानुसरणादेषां प्रामाण्यमिति निश्चितं । पाचरात्रस्य साङ्ख्यस्य योगस्य च महामुने । वेदैक देशवर्तित्वं शैवं वेदमयं मतं । वेदैकदेशवर्तिभ्यो साङ्ख्यादिभ्यो महामते । सर्ववेदान्तसारित्वा च्छैवतन्त्रं विशिष्यते । आगमा बहुधाः प्रोक्ता रिशवेन परमात्मना" । " शैवं पाशुपतं सोमं लाकुलंचेति भेदतः। ''तेषु शैवं चतुर्भेदं सर्वं तत्र विनिश्चितं। ''वामंच दक्षिणं-चैव मिश्रं सिद्धान्तसंज्ञिकं''। ''शक्तिप्रधानं वामार्ख्यं दक्षिणं भैरवात्मकं। सप्तमातृपरं मिश्रं सिद्धान्तं वेदसम्मतं''। इत्यादिना सर्ववेदधर्मानुकूल कामिकायष्टाविंशत्यागम सिद्ध-सिद्धान्ताभिधान वीरशैवमेवं मुमुक्षाभिरुपादेयमिति निर्देशात् । कामिके । "शिवएव हि देवोन्तस्थितमिच्छावशाद्वहिः। योगिवनिरुपादान मर्थजातं प्रकाशयेदिति। सिद्धान्ता- गमेच । पत्र पुष्पादि रूपेण यथा तिष्ठति पादपः । "तथा भूम्यादिरूपेण शिवएको विराजते"। यथातन्तुभिरुत्पन्नः पटस्तन्तुमयं स्मृतः । ''तथा शिवात्समृत्पन्नं शिवएव चराचरं''। "आत्मशक्ति विकासेन शिवो विश्वात्मना स्थितः"। "कुटिभावाद्यथाभाति पटस्खस्य प्रसारणात्"। इति च वेदवज्जगदुभयकारणत्वं। "मृङ्गध्यानाद्यथाकीटो मृङ्गरूपो भवे-त्सदा" । "शिवध्यानात्त्रथाजीविश्यावो भवति नान्यथे"ति द्वैताऽद्वैत सिद्धान्तं च व्यवस्थापनात् । वेदवत्कामिकाद्यष्टाविंशति शिवागमानां प्रामाण्यं । ''अष्टादश पुराणानां कर्ता सत्यवती सुतः "। "कामिकादि प्रभेदानां यथा देवो महेश्वर" इति सूत-संहितायां भगवता व्यासेन कामिकाद्यागम दृष्टान्तेन पुराणानां प्रामाण्य व्यवस्थापनात् । स्मृत्यनवकाशाधिकरणे वेदानुकूलमन्वादि स्मृतिविरुद्धसाङ्ख्यादि स्मृतिनिराकरणवद्देदानुकूल कामिकाद्यागमविरुद्ध पाग्रपत पाखरात्राद्यागम निराकरणसुपादेयं । एवं "रेवणासिद्ध मरुळुसिद्ध रामसिद्ध उद्घटाराध्य वेमनाराध्यादिभिः श्रीत शैवाचार्ये व्यपदेशात् । "नमा हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयें विकापतय उमापतये पद्मपत्ये नमा नमः"। ''जगतां पतये वृक्षाणां पतये ''। ''सभाभ्यस्सभापतिभ्यश्च वो नमः''। **''ई्ञानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व भूताना''मिल्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्यैव सर्वपितत्वोपदेशात्।** पत्त्यादि शब्देभ्य इति प्रथमाध्याये पञ्जपतित्वादि धर्माणां शिवस्यैव मुख्यत्वप्रतिपादन-त्वात् । "पर्युरसामञ्जस्यादि " त्यत्र पत्युः पद्युपते दिशवस्याति रिक्तस्य जगदुभयकारणत्वम-समज्जसं वेदविरोधात् । अप्रामाण्यमिति केचिद्वदन्ति । तदप्याविरोधं ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

स् ॥ सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

शिवेतर नारायणादीनां जगत्कारणत्व पशुपतित्वाङ्गीकारे । "नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेविकापतय उसापतये पद्मपतये नमी नमः''। ''ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व भतानां '' ''ब्रह्माधिपतिर्व्रह्मणोधिपतिर्व्रह्मा शिवोमे अस्तु सदाशिवों''। ''सर्वो वै रुद्रसासी रुद्राय नमो अस्तु''। ''प्रधानक्षेत्रज्ञपति ग्रेणेश स्संसार-मोक्ष स्थितिबन्धहेतुः" । इत्यादि श्रुतिसिद्ध हिरण्मयत्वामापतित्व सर्वविद्या नियामकत्व सर्वभृत नियामकत्वादि श्रुतिसिद्ध धर्मसम्बन्धानामनुपपत्तेश्व असम्भवाच । पश्चपतित्वं जगजनमादि कारणत्वादिकं च शिवेतराणां नोपपद्यते । तस्माच्छुत्यैकदेशमिश्रादिमतानि वैदिकैरनादरणीयानि । ''आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरं '' । ''पूजयेदेकभावेन मध्ये खेष्टं विनिक्षिपे''दिति वचनदर्शनात्तन्मतमेवावस्यकमिति चेत्तदसत् । तद्विधायक प्रात्यक्षिक श्रुतिस्मृत्यदर्शनात् । भक्तैर्व्यभिचरितत्वात् । तन्मते जगजनमादि कारणेश्वरस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात् । अधिष्ठान ब्रह्मणा निर्विशेषत्व व्यपदेशात् । वेदविरुद्धाध्यास स्वीका-रादि बहुदोष प्रसङ्गाच । तस्मात्तन्मतमनुपादेयं । "सृष्टचादौ शाम्भवीशक्त्या मण्डत्रय-मजायत"। "शुद्धस्फटिक सङ्काशे सात्त्विकाण्डे महामते"। "वाणी रुद्रौ समद्भतौ तस्मात्सत्त्व गुणान्वितौ" । राजसाण्डे रक्तमये श्रीब्रह्माणौ समुद्वभौ । "अतो तौ रक्तावर्णाङ्गौ रजोगुण समन्वितौ "। कालाम्बद समाकारे तमोण्डे तमसावृतौ । "उमा विष्णू समुद्धतौ तसाद्देतौ तमागुणौ''। गुणातीता पराशक्ति स्सचिदानन्द रूपिणी। शिवात्मिका शिवाधीना

चिदचिद्विश्वकाशिनी''ति शक्तिपुराणे नारायणाम्बिकयो स्तमोण्ड सम्भवत्व व्यपदेशात् । राक्षसादिवत् शाक्तागम पाञ्चारात्रागमयो मंद्यपान मांसनिषेवण कुलविहीन भोजन गुरुदक्त-पत्नी पुनर्प्रहण रक्तशुक्काद्यष्टमूर्तिस्तीकार मद्यभाण्डपूजादि वेदबाह्यदुराचार भूयिष्ठत्वा क्तन्मतौ मुमुक्ष्ठभिनंविषेयौ । "शिवकेशवसम्भूतं कलये कालभैरवं । शङ्करश्यूलपाणिश्व खट्वाङ्गी विष्णुवल्लभ'' इत्यादिना । "कारण गुणाः कार्ये संकमन्ती''ति न्यायेन भैरवस्य शिववीर्योप्तचस्यापि विष्णूपादानत्वेन नीलवर्णत्व सुरापान मांसप्रियत्वादि पाञ्चरात्रागम-धर्माणां कापालागमेपि प्रवृक्तिरुपपद्यते । तस्माक्तदिप न विधेयं । वेदविरुद्ध रक्त-चन्दनोच्छिष्टभक्षणादि धर्माङ्गीकारत्वेन सौर गाणापत्यादि मतानि न विधेयानि । तेषां मतेषु श्रुतिबाहुल्यादर्शनात् । सावयवमात्रस्वीकारात् निमित्त कारणत्व मात्र व्यपदेशाःच ।

तेषां निराकरणे पुनेईत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

अधिष्ठान ब्रह्मातिरिक्त माया प्रतिबिम्बितेश्वरस्य जगजनमादि कारणत्वाङ्गीकारे । अधिष्ठानानुपपत्तेः । तन्मते ह्यधिष्ठानब्रह्मणे निर्विशेषत्वाङ्गीकारत्वेन तस्मिन्वेद्वेदान्ता-नामनुपपत्तेश्व प्रवृत्त्यसम्भवात् । तद्रह्मणश्शाश्वः व्यविम्थ्यात्वमर्थात्सिद्धम् । तन्मते जीवभिन्नेश्वरानङ्गीकारत्वे नाधिष्ठानानुपपत्तेः । "सोन्तरादन्तरं प्राविश्वत्" । उत "यो रुद्रो अमा"वित्यादि श्रुतिसिद्ध चेतनाचेतन प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं परमेश्वरस्य । अनुपपत्तेरसम्भवात् ।

किञ्च । तन्मते जगजीवेश्वरादि प्रपञ्चस्याधिष्ठान ब्रह्मण्यारोपितत्वाद्धिष्ठानानुपपत्तेः । तन्मते चैतन्यद्वयानङ्गीकाराद्वद्मण अज्ञत्व सम्भवात्त्त्त्वत्व विधायक वेदान्तानामनुपपत्तेः । प्रवृत्त्यसम्भवादितिभावः । अपिच । पाञ्चरात्रमते । "यस्य पृथिवी शरीरं । यस्यात्मा शरीर"मित्यादि श्रुत्या जगजीवेश्वरयोरङ्गाङ्गित्वाङ्गीकारे । अङ्गिनस्सूक्ष्मत्वमङ्गस्य स्थूलत्वं व्यवहारदर्शनात् । "खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं मह"दित्यादि श्रुतिसिद्ध सर्वाधिष्ठानत्वानुपपत्तिरुपपद्यते । किञ्चांगिन्यङ्गस्य निमित्तोपादानकारणत्वा योगात् । अङ्गाङ्गित्व स्वीकारे जीवस्वरूपाङ्गनिष्ठ रागद्वेषदुःखादि-कमङ्गिनः परमेश्वरस्यानिवार्य । तदङ्गीकारे सर्वश्रुतिविरोधः । अतएव वेदबाह्य पाञ्चरात्रमतं स्रुतरामनुपपन्नं । एतेन द्वैतिनरासमर्थात्मिद्ध सुभयोवैष्णवत्वात् । जगत्कारणस्य शरीराङ्गीकाराच्च । द्वैत भागवत पाञ्चरात्रादि वैष्णवमते जगत्कारणस्य नारायणस्य सावयवत्वं जीवानां सुक्तद्यायामपि भक्ति प्रपत्तिसाधनत्वेन तत्समान किञ्चिद्धदशरीरप्राप्तित्वं च व्यपदेशात् । वैदिकानां तदसङ्गतमिति निराकरोति ॥

सू ॥ करणवच्चेन्नभोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

जीववज्जगत्प्रयोजनत्वे नारायणस्य शरीरेन्द्रियवत्त्वमिति चेन्न । कुतः । भोगादिभ्यः । "अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुस्सश्यणोत्यकर्णः" । इत्यादि श्रुतिशतेषु शरीरेन्द्रिय निरपेक्षतया जगत्कारणेश्वरस्य स्वतन्त्रस्य सर्वकर्तृत्वोपदेशार्ज्ञाववत्परमेश्वरस्य जगत्कल्पनादि प्रयोजने शरीरेन्द्रियादि सापेक्षमनङ्गीकर्तव्यमिति भावः । अत्र परमेश्वरस्य शरीरेन्द्रिय निरासत्वेन द्वैतिविशिष्टादि भेदमत निराकरणं "भोगादिभ्य" इति भोगत्वोपदेशात् । परमेश्वरस्य निर्विशेषत्व व्यवस्थापक मिथ्याद्वैत श्रून्याद्वैत निराकरणं चोपादिष्टं । अतः

वेदवेदान्तानुसरण विवेकिभिर्मुसुक्षुभिर्द्वेताऽद्वैत प्रतिपादित वीरशैवमतमेवायाङ्गीकर्तंव्यमिति सूत्रकार मुख्याभिप्रायः । सिद्धान्तागमे । ''द्वैताऽद्वैतमतं वीरशैवं मोक्षैककल्पकं । सर्ववेदान्त सिद्धान्तसारं सर्वार्थसिद्धिद्''मिति निर्दिष्टत्वात्तदेव परिमिति घण्टाघोषः ॥

किञ्च । जगत्कारणेश्वरस्य शरीरत्व व्यवस्थापने । घटादिवत्परिच्छिन्नत्व मूर्तत्व प्रसक्त्या मूर्तप्रधान जीववाय्वाकाशान्तर्यामित्वं नोपपद्यते । तत्त्वमेव त्वमेव तत् । "न तत्र प्राणानोत्कामन्ते तत्रैव समवलीयन्ते " । इत्यादि श्रुति विरोधात् । मूर्तामूर्तत्वयोरेकत्रा-योगात् । तस्मात्तस्थियरत्वं न घटति । नतु शिवस्य परब्रह्मणः । "ऋत॰सत्यं परंब्रह्म-प्रुष्णं कृष्णिपङ्गळं" । इत्यादौ शरीरत्व व्यपदेशात् । तद्वदसमञ्जस प्रसङ्ग इति चेत्तदयुक्तं । शिवस्य लीलामङ्गळ विष्रहत्वात् । शरीराद्यभावेपि । "अपाणिपादो जवनो गृहीते" त्यादि श्रुत्या सर्वकारणत्व निर्देशात् । नारायणवज्जननमरण धर्मासम्भवात् । कार्यार्थ शरीरायोगाच । लीलामङ्गळ विष्रहस्य शिवस्य नदोष शङ्काकळङ्कः ॥

न्तु । "आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वर"मिति पञ्चपूजाविधाने सर्व शैवत्व-बोतनात् कुतस्तस्य निरासा । "सूर्यो मुख्य शरीरं स्याच्छिवस्य परमात्मनः" । **''आदिल्यहृदये रुद्रो भाति तस्य नियामकः ''। '' सौरमण्डलमध्यस्यं सांवं संसारभेषज''-**मिति । स्कन्दलैङ्गय कूर्मादिषु दर्शनात् । किञ्च । "वन्देसूर्य शशाङ्कविह नयनं वन्दे-मुकुन्दप्रिय " मित्यत्र तस्य तल्लोचनत्व निर्देशात् । सौरस्य शैवत्वं । अम्बिकायाः तत्प-**बी**त्वेन विमेश्वरस्य तत्प्रत्रत्वेन विष्णोस्त तद्भक्तत्वेन शैवत्वमनिवार्थं । विष्णोशिशवभक्तत्वं स्कान्दे । ''वाणत्वं वृष्भत्वंच भार्यात्वं घोणरूपतां । अर्चकत्वं सखत्वंच शिवस्यपर्मा-त्मनः ''। अभूत्रारायणस्तस्माद्भक्तवर्य इतीर्यते । शैवे । ''गोपालकश्रिशरिस लिङ्गसुवाह भक्त्या लिङ्गस्य धारणमहो किसु संशयस्तं "। "भो पाण्डुरङ्गममृतस्य मनोः प्रभावात्प-<mark>इयन्तुये विमतनिर्मितभाव वोधाः ''। इति । शङ्करसंहितायामिप । '' उरस्स्थले हरि-</mark> र्लिङ्गं भृत्वा मूर्भि पितामहः "। "लिङ्गस्यं मां समाराध्य स्वं स्वं पदमवापतुः "। इति दर्शनात् । विष्णोदिशवभक्तत्वं सिद्धं । वीरागमे दशविध शैवनिरूपणे । ''सामान्य <mark>रौवं देवेशि वैष्णवं परिकीर्तितं ''। '' शिखापश्चक संस्काराद्वायत्री भर्गचोदनात् । मेघावी</mark> <mark>भस्ससन्धानाद्वद्रपिण्डसमुद्भवात्''। ''पूर्वशैवं महादेवि सौरंतु परिकीर्तितं''। ''सौरमण्डल</mark> मध्यस्यं साम्बमूर्तिव्यवस्थितेः ''। ''तस्याष्टमूर्तेरङ्गत्वातपूर्व कर्मनिषेवणात् ''। ''पञ्चपूजा विधानं तु मिश्रशैवमितीर्थत '' इत्यादिना सौरादि मतानां शैवमतांतर्भतत्वेन व्यवस्था-पनात् । शैवानां तन्निरासा कथमुपपद्यत इति चेन्न । "शिवएको ध्येयश्शिवङ्कर स्सर्व-मन्यत्परित्यज्य''। एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्य '' इत्यादिना शैवानां श्रुतौ शिवोपा-सन विधिरेव दर्शनात् । सौरादीनां शिवाधिक्यनिष्ठाभावात् । पशुपतेः जगदुभयकारण<mark>ता</mark> स्वीकारात् । समष्टिपूजा विधायक श्रुत्यभावाच तन्निराकरणमनिवार्य । त्रिलाचन शिवा-चार्यादि मत तप्तिङ्काङ्कस्य पाञ्चरात्रादिवदवैदिकत्वा शैवत्वानाचारत्वाद्यभावेषि । मध्व-हिरण्यगर्भादि मतवच्छिवस्य निमित्तकारणत्वमात्र स्वीकारादवैदिक पाञ्चरात्रादिवदङ्गा-क्तित्व परिग्रहाच प्राणलिङ्गधारण विशिष्ट वीरशैव तुल्यत्वं न सम्भवति । तदुक्तं स्कान्दे । "लिङ्गाङ्कं च भगाङ्कं च शैववैष्णवयोरिप "। " प्रात्यं तथापि रौद्रस्तु सर्वाधिक्यमिती-

र्यते । इति दर्शनात् । भगात्मक चकाङ्कस्यलिङ्गाङ्कनमुत्कृष्टं । श्रीचकस्य भगाकारत्वात् । भगस्य खाधिष्टान चक्रत्वेन सर्ववेदान्त दर्शनाच । चक्रस्य भगाभिधेयत्व मनिवार्य । तस्मातपूर्वीक्तमेव युक्तमिति वेदितव्यं । पशुपतेरिशवस्यातिरिक्तस्य जगत्कारणत्वायोगे पशुपतिमत व्यतिरिक्त मत निराकरणेच हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञतावा ॥४१॥

" एकोविष्णुर्महद्भतं पृथगभूतान्यनेकशः '' । इत्यादिषु विष्णोर्भूतत्वं । "ईशान-स्तर्वविद्यानामीश्वरस्तर्वभूताना''मित्यादिषु शिवस्य भूतिनयामकत्वेन तत्तत्पितत्व व्यवस्था-पनात्। वाशब्दश्वार्थे पञ्चपति व्यतिरिक्त नारायणादीनां जीववदन्तवत्त्वमसर्वज्ञत्वंच द्योतनात्। तेषां जगजनमादिकारणत्वं नोपपद्यते । "अजात" इत्येवं कश्चिद्धीरुः प्रपद्यते । "रुद्रयत्ते-दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि निल्यं'' "यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्"। "यस्य ज्ञानमयं तपः" "ऋत सल्यं परंब्रह्म पुरुषं कृष्णिपङ्गल''मिलादि श्रुतिषु शिवस्यैवाजातत्व सल्यत्वसर्वज्ञत्वादि धर्माणां व्यवस्थापनात् । तस्य सर्वाधिकत्वं निष्प्रत्यूहं । ''पत्त्यादि शब्देभ्य '' इति प्रथमा-ध्याये परब्रह्मण दिशवस्य पत्यादि शब्दानामुपदिष्टं तन्मत व्यतिरिक्त श्रुत्येकदेश प्रामाण्य वैष्णवादि मतानां निरासार्थं 'पत्युरसामक्षस्या'दिति पुनरिधकरणान्तरमारम्भः। केचिन्मिश्र-शैववैष्णवयोः वेदावरोधिन इव केचिद्धर्माः प्रतिपाद्यन्ते । तथापि मिश्रशैवानामद्वैतमता-श्रयत्वेन कचित्काले शिवकेशवसाम्यत्वं । जगत्कारणेश्वरस्य मिध्यात्वंच । प्रतिपादना-त्तद्युक्तं "केचिदद्वैतमाश्रित्य विडालप्रतिमानराः"। "रुद्रेण साम्यमन्येषां प्रवदन्ति विमोहिताः '' । इति सूतसंहित सूतगीतायामपि तन्निन्दा दृष्टा । " रुद्रपिण्डसमुद्भुता रुद्रभूमों लयंगताः''। पितरं नाभिजानन्ति तातं वेश्या सुता इव । वेदास्तु द्राविळीगाधा ऋषयस्तोण्डलादयः''। "शिवनिन्दा हरेर्भिक्तिराचारः पाकचातुरी"ति । "द्धीचि मृगुशापेन विष्णुभक्ता महीतले ''। ''शिवनिन्दा परो भूत्वा दुराचार समान्विताः''। "पाषण्डत्वं समाविश्य नरकान्प्रविशन्ति हि"। "शिवं विश्वाधिकं ब्राह्मयं कुलदैवं परात्परं" "निन्दन्ति मूढमनसा वैष्णवाःपापकर्मिणः"। " वेदसिद्धं महादेवं साम्बं चन्द्रार्धशेखरं "। "िंठंगे दिनेदिने देवं शिवं रुद्रादि संज्ञिकं"। "नाशियष्यन्ति मोहेन पाषंडोपहता जनाः"। "शंख चक गदा पद्माद्यंकनं विम्रहेखके"। "मोहेनैव करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः"। इलादिना शैवलैङ्गयस्कान्दादिषु दधीचिभृगुशापवशाद्वैष्णवानां पाषण्डत्वोपदेशात् । तन्मतम्पेक्ष्यं । किञ्चैतत्सूत्रे श्रुत्यैकदेशप्रामाण्य द्वैतनिरासाद्वैतनिरासाच व्यवहियते । भागवत पाञ्चरात्र मध्वादि वैष्णवानां जगत्कारणेश्वरस्य शरीरत्वपरिग्रहात् । घटपटादि-वदन्तवत्वं विनाशत्वं बालद्वेतवादिनां ब्रह्मणो निर्विशेषतांगीकारात् । रज्जु सर्पवदध्यासा-पूर्वका नायविद्याखीकाराच । असर्वज्ञत्वं च निर्देशात् । श्रुतिवाक्यपूर्वापरपरामर्श शून्ययुक्त्याभास प्रामाण्यपूर्वोक्त मतद्वयमनपेक्ष्यं ॥

ननु । " एकएव नारायणो आसीत् " । " न ब्रह्मानेशानः " । " नारायणपरंब्रह्म-तत्त्वंनारायणः परः" । "नारायण परोज्योतिरात्मा नारायणः परः " । "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसस्तुपारे ''। "तमेवं विद्वानमृत इहभवति ''। "नान्यः पन्था

^{1.} Another reading is: एकी नारायण आसीत्.

विद्यतेऽयनाये''त्यादिना महानारायणपुरुषसूक्तादिषु । "वासुदेवस्सर्व''मिति भगवद्गी-तायां च । दशनीत् । ब्रह्मभूतनारायणवेदनमेव मोक्षसाधनत्वेन जगजनमादि कारणत्वं तस्यैवोपपन्नमिति चेन्न । "ध्यायीतेशानं प्रध्यासितव्यं" । " सर्वमिदं ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते ''। " सर्वाणि चेन्द्रियाणि नकारणं कारणानां ध्याताध्याता कारणंतु ध्येयः "। " सर्वेश्वर्यसम्पन्न सर्वेश्वर्रशम्भुराकाशमध्यादेशवएको ध्येयदिशवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये-" ल्यादि श्रुति शतेषु मूर्तित्रयविलक्षणत्व कारणकारणत्वादिकं शिवस्यैव निर्देशान्नेतरस्य जगजन्मादिकारणत्वमुचितं। ''नारायणपरंत्रद्वा तत्त्वं नारायणःपर''इत्यादिना नारायणब्रह्मत्व विधायक श्रुतीनां । ''अज्ञंब्रह्म खंब्रह्म कं ब्रह्मे''त्यादिवदोपचारिकं । प्रथमाध्याय द्वितीय पादे सर्वाधिकरणे महानारायण तात्पर्यं । तत्प्रथमपादे ज्योतिश्वरणाधिकरणे पुरुष-सूक्त तात्पर्य । "शास्त्रदृष्ट्यतूपदेशो वामदेवव"दिति सूत्रे षड्विध लिङ्गतात्पर्येण भगव-द्गीता तात्पर्येण परशिव ब्रह्मपरत्वेन स्पष्टमुक्तं । "तदैक्षत बहस्यां प्रजायेये"ति । <mark>''सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेये''ति । ''तदात्मान</mark>ँखयमकुरुत'' । ''सर्वेवैरुद्रः'' ''ईशावास्य मिद॰सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्यां जगत्"। ''ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपायवैनमोनम''इत्यादि श्रुतिषु शिवस्यैव जगदुभयकारणत्व ब्यपदेशात् । नचैकपक्षो युक्तः । नारायण जगत्कारणत्व विधायक पाञ्चरात्रादीनां विरोधप्रसङ्ग इति चेत्तदसत् । स्कान्दे । "यदा सानन्दमुनिर्नारका-चुदतारवत् । तदा भानुसुतः कोधात्कैलासगिरि माययौ । तत्र सर्वेश्वरं साम्बं दृष्टा नत्वा पुनःपुनः । "सानन्दकृत वृत्तान्त मबुवन्दुःखसंयुतः" । "तच्त्छ्वा भगवान् रुद्रो नारायणमपृच्छत ''। "आवांयमन्ये लोकैक पुनःपूरणहेतवे ''। "मजिन्दकानि शास्त्राणि <mark>कुरुतां मोहसिद्धये ''। ''तच्छुत्वा सहरिस्तद्वत्कृतवान् बुद्धशास्त्रकं''। '' पाश्चरात्रं च चार्वाक-</mark> मघोरं क्षपणंतथा"। "तद्रद्दो महादेवः यमलोकस्य पूर्णे "। "शाक्तं कापालिकं मिश्रं तन्त्रपाञ्चपतं तथा"। "चकार मोहशास्त्राणि वेदवाह्यानि सादरा"दिति ॥

किञ्च । कूमें । "पुरा दानवमोहार्थ केशवेन शिवेन च" । "पाञ्चरात्रंच कापालं याम्यं लेकायितं तथा" । "बुद्धं जैनंच चार्वाकं कृतंशास्त्रमनंतकं " । "तस्मात्तत्पाञ्चरात्राद्दि वेद बाह्यात्मकानि वे" । "शास्त्राणि नस्पृशेत्कापि प्राणेः कण्ठगतेरिप " । इति श्रवणात् । शमनलोक पूरणार्थं दनुजमोहकृत पाञ्चरात्राद्यागमानां नच प्रामाण्यं । उत स्कान्दे । शिवरहस्य खण्डे । "दशशैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः " । "श्रद्धेयानि द्विजवरैस्तेषां धर्मास्तु तत्र यत्" । "सत्त्वंशुद्धं समादिष्टं मुखज्ञानास्पदन्तु यत्" । "विद्योपदिष्टायोगिभ्यश्शुद्धस्फटिकसान्निभः"। "निद्दातिशिवः कापि ब्राह्मणाधिपतिशिशवः"। "बुवन्त्यं पुराणानि ब्राह्मणानां कथाश्शुभाः"। "दशशैवपुराणानि हिंसादोषपराणिच" । "वैष्णवानिच चत्वारि तामसानि मुनीश्वराः"। "कृत्वत्रयाणां श्रुताधर्मास्तेषु तद्दवताहरिः"। "तमः कृष्णमुदासीनं कृटकृत्यविशारदं"। "निद्रालस्य प्रमादादि पञ्चधास्यास्तु तामसाः"। "निद्रालस्य प्रमादाद्या स्तद्भुणाः परिकीर्तिताः"। "कृष्णोविष्णुस्स्मृतशेषशायी भक्तविमोहकः"। "एतेषां सित्रयाणां वर्षाविप्रा उदाहृता"इति दर्शनात् । ब्राह्मणानां शिवोक्तिनगमागम शास्त्रानुसरण लिङ्गभस्म शिखा मन्त्रध्याना (स्फटिका)श्रमालिका धारणपूर्वक शिवोपासनमेव कत्याण-कैवल्य विभूत्यात्मक निःश्रयसफल्रहेतुकमिति निश्चीयते। तथा लेङ्ग । "शिवलिङ्गं शिखामन्त्रं

ध्यानं रुद्राक्षमेवच । विभूति धारणंचैव मुद्राषट्कं प्रचक्षत" इति व्यवस्थापनात्तदेव युक्तम् ॥ उत । "अन्तवत्त्वमर्सर्वज्ञता"वेख्य "हिरि हरं तमनुयन्ति देवाविश्वस्येशानं वृषमं मतीना"मिति श्रुतौ । "मत्स्यकूर्म वराहाङ्गे रृत्तिहमनुजादिभिः" । "जातेन निधनं प्राप्तं विष्णुनापि महात्मने "ति स्मृतौ च । शिवेतर नारायणादीनामन्तवत्त्वं च । "रजसा तमसा कन्तौ ब्रह्मनारायणौ खित्विति सूतसंहिता सूतगीतासु तमसावृतत्व व्यपदेशाचारायणस्य सर्वज्ञत्वाभावमर्थात्सिद्धमिति केचिद्धदन्ति । तथापि । तमसावृत जननमरण विशिष्टानां पञ्चपतिव्यतिरिक्त नारायणादीनां जगदुभयकारणत्व निषेधादिवरोध इति सिद्धं ॥

पूर्वाधिकरणस्थित नकारोत्रानुवर्तते । पाञ्चरात्रादीनां वेदैकदेशप्रामाण्यप्रतिपादक-त्वेन निरसने । "तद्विष्णोरेकमुत्तमं" । "नारायणपरंब्रह्मे" त्यादि श्रुतिसिद्ध सर्वाधिक भगवन्नारायणेन कृत पाञ्चरात्रागमस्य कथं वेदिविरुद्धत्वामित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण तिन्नरा-करोति ॥

॥ उत्पत्यसंभवाधिकरणम् ॥ ९ ॥ सू ॥ उत्पत्तेरसम्भवात् ॥ ४२ ॥

उत्पत्तः परमपुरुष नारायणात् क्षेत्रज्ञात्पत्तेः जननस्या सम्भवात् । श्रुतियुक्त्यनुभव विरोधात् । जीवोत्पत्ति विधायक पाञ्चरात्रागमशास्त्वं सर्वथा वैदिकैर्नाङ्गीकरणीयं । पञ्च महाभूतवत् । क्षेत्रज्ञानां परमात्म सकाशादुत्पत्त्यङ्गीकारे तद्वज्ञीवानां नष्टप्रसङ्गात् । तच्छास्त्वोक्त किंचिद्भेद नारायणसारूप्यात्मक मुक्तिर्नस्यादिति सूत्रसूचित सूक्ष्माभिप्रायः । जीवजन्यत्व व्यपदेशक पाञ्चरात्रशास्त्रं प्रमाणमूलं भ्रान्तिमूलं वेति संशयः । "परब्रद्य-भूतवासुदेव प्रणीतत्वात्तत्परत्वाज्ञिरश्रेयस साधनावभोधकत्वान्मन्वादेरधिकत्वात्तदुक्त पाञ्च-रात्रागमस्य वेदवत्प्रामाण्यं" । तत्प्रिकया । परमकारणभूत वासुदेवात्सङ्कर्षणो नामजीवो जायते । संकर्षणात्प्रद्युम्न संज्ञमनउत्पद्यते । तस्मादिनरुद्धसंज्ञिकाहङ्कारः प्रभवति । एते चत्वारो व्यूहास्सर्वेश्वरस्थेति । तस्मात्तच्छास्त्रमनिवार्यं ॥

किञ्च । सर्वेषां ब्राह्मणानां यागश्राद्धदानादि कर्मसु कृष्णार्पणविनियोगदर्शनात् । "प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणंपरं" । "कायेन वाचा मनसेन्द्रियवां बुध्यात्मना वा प्रकृतेस्खभावात् । करोमि यद्यत्सकलं तदस्में (परस्मे)नारायणायेति समर्पयन्ति(यामी)"इत्यादि वचनेषु सर्वकर्मसु विष्णुस्मरणपूर्वकर्त्वं तेषां विष्णुराधन पूर्वकर्त्वंचोपदेशात् । सर्विकियासंकल्पे "श्री गोविंद गोविंदे"ति व्यवहारदर्शनात् । श्राद्धच विष्णोर्मुख्यदेवत्वाभिधानात् । "गयायां श्री विष्णुपादे दत्तमस्त्व''ति 'तदेव श्री जनार्दनः प्रीयता'मिति विष्णुस्मरण(समर्पण)मेवात्र द्योतनात् । "अच्युतानन्तगोविंदे" व्यादिनाशरीरद्युद्धि सम्पादनार्थं केशवादि द्वादशनामोच्चारण विधानस्य स्मृतिषु बहुधा प्रपश्चितत्वात् । सन्ध्यावन्दनोपस्थाने "ध्येयस्सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणस्सरसिजासन सिजिविष्टः केयूरवान्मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचकः" । "शंखचक गदापाणे द्वारकानिलयाच्युत । गोविंद पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागत'मिति सौरमण्डले

^{1.} Another reading is : तिद्धिणोः परमं पदं सदा पर्यन्ति सूर्यः.

^{2.} Another reading is: उत्पत्यसंभवात्.

नारायण प्रार्थनादर्शनात् । "नमो ब्रह्मण्य देवाय गोब्राह्मण हितायच । जगद्धिताय कृष्णाय गोविंदाय नमोनम" इति गोविंदस्मृतिं कृत्वा । "आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छिति सागरं । सर्वदेव नमस्कारः केशवं प्रतिगच्छिति" इति वाक्येन तिदतर सकल देवताकर्तृक नमस्कारादीनां केशवस्यव मुख्योद्देश्य व्यवस्थापनात् । "वैष्णवलाञ्छनमृदोर्ध्वपुण्ड्रमेव सर्वेषां प्रातिविधेयत्वदर्शनात्" । सालग्रामंविना लिंगतीर्थप्रसादास्त्रीकारात् ॥

किञ्च स्मार्तवैष्णव मध्वादि मतेष्विप रामायणस्यैवोपदेशग्रहणात् । विष्णुसहस्ननामोचारणस्यैव सर्वेषां मुख्यानुसन्धेयत्वाच । सर्वेषां व्राह्मणानां विष्णुपरत्वमेवाभिहितं । "रुद्रो वै कूर" इति यजुरश्रुतौ रुद्रस्य तामसत्व व्यपदेशात् । तत्प्रणीत शिवागमानां तत्प्रतिपादक श्रुतिस्मृति पुराणां च तामसत्वादप्रामाण्यत्वमर्थात्सिद्धं । तथा शांडिल्यस्मृतौ । "यानि सर्वं परं विष्णुं वदन्ति परमेश्वरं । तानि सर्वाणि शास्त्राणि सात्त्विकानि मतानि वै" "प्रजापतिं कृशानुंच तथा देवीं सरस्रतीं। परत्वेन वदेच्छास्त्रं राजसंच प्रचक्षते" । "यच्छास्त्रे लिंगपारम्यं वामदेवमुमापतिं । परत्वेन वदेच्छास्त्रं तत्तामसमुदाहृत"मिति स्पष्टमुक्तं ॥

किस । सर्वयज्ञियादिषु रुद्राहत्यनन्तरमपउपस्पर्येति श्रवणात । तदेव शिवस्य तामसत्व । अमांगल्यप्रदर्शने मुख्यदृष्टान्तः । "नारायणाद्वद्य जायते । नारायणाद्वद्रो जायत"। इत्यादौ नारायणस्य जगजनमादिकारणत्वोपदेशाच । तत्प्रणीत पाञ्चरात्रागमस्य समुत्कृष्टत्वात्सर्वेषां ब्राह्मणानां तदेव ब्राह्मभिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । वैदिकानां पाखरात्रा-गमप्रतिपादित वैष्णवमतं न विधेयं । कुतस्तन्त्रप्रधानत्वात् । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजा-वीशानिशों"। ''न जायते म्रियते वा विपश्चिदि"त्यादि स्मृतीनां जीवानामनादित्व <mark>निर्देशात् । जीवोत्पत्त्यादि श्रुतिवाह्यधर्मप्रकाशक पाञ्चरात्रागमतमवैदिक रमणीयं । जीवानां</mark> जन्यत्वे कृतनाशकृताभ्यागमदोषो बुद्धमतवदुपपद्येत । नारायणप्रणीतत्वेन पांचरात्रागमानां प्राधान्यं उत वैष्णवगृढाचारधर्मप्रकाशकत्वेन प्राधान्यं वा। नाद्यः। बुद्धागमादीनामतिव्याप्तेः। न द्वितीयः । कूचिमारादिग्रन्थ प्रमाणप्रसंगात् । तथाचेत् । "स्मृतितन्त्रपुराणेषु योऽर्थ <mark>रश्रुत्या विरुद्धते । तन्त्रार्थस्सत् विज्ञेयो गर्हितं ब्राह्मणादिभि''रिति पाराशरव्यवस्थादर्शनात् ।</mark> तदंगीकारे वर्णचत्रष्ट्यातीतप्रसंगो दुनिवारः । कचित्समृतिपराणेषु सर्वकर्मारम्भे विष्णुनाम-स्मरणाद्विष्णोरुत्कृष्टत्वं परब्रह्मत्वं वैदिकदेवता प्राधान्यत्वं वा । नादाः । ''विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः''। "एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे"। "रुद्र एकत्वमाहः"। "रुद्रे। वै शाश्वतं वै पुराणं''। "असङ्ख्यातास्सहस्राणि स्मर्यते न च दश्यते"। "परात्परतरं ब्रह्म तत्परात्परतो हरिः''। यत्परात्परतो ईाशस्तन्मेमनिश्शवसंकल्पमस्तु''। ''ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व-भूतानां'' "प्रपञ्चोपरामं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः" । "शिवो द्वैत" इत्यादि श्रुतिरातेषु शिवस्यैव सर्वाधिक्यत्व व्यवस्थापनाचेतरस्य सर्वाधिक्यत्वं ॥

किंच। "विश्वाधिको रहो महर्षिः"। "त्वं देवेषु ब्राह्मणोसि अहं मनुष्येषु ब्राह्मण"। "ब्राह्मणो वे ब्राह्मणमुपधावति"। "त्वं देवानां ब्राह्मणानामधिपतिर्विष्णुः क्षत्रियाणामधि-पतिः"। "ब्राह्मणानां ब्राह्मणेराश्रिततया महादेवएकएवोपास्य" इत्यादिना यज्जस्साम श्रुतिषु शिवस्य ब्राह्मणत्वं। ब्राह्मणोपास्यत्वमुपदिष्टं। श्रुत्यन्तरे। "एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः"। सोमोऽस्माकण्बाह्मणानां राजा सोम एवनो राजेत्याहः

ब्राह्मणाः प्रजाः " । इत्यादिषु तद्वच्छिवस्य ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणाधिपतित्वसुपदिष्टं । कूर्मे । "अनुलोम विलोमानां वर्णानां बाह्मणो गुरुः" । "विशेषाद्वाह्मणं रुद्रमीशानं शरणं ब्रजेत् "। इति । पाराशर पुराणे । ''सर्वेषामेव वर्णानां वरिष्ठः परमेश्वरः'' । वरिष्ठयोहिं सम्बन्धा युज्यते न परस्यतु'' । ''ततो विप्रस्य सम्बन्धिदशवेनैविहि युज्यते '' । '' सङ्करास्सर्व-देवाश्व वृषलस्त परन्दरः"। "पितामहश्च वैरयश्च क्षत्रियः परमा हरिः"। "ब्राह्मणा भगवान् रुद्रस्तर्वेषामुत्तमोत्तमः । ब्रह्मभूतस्य रुद्रस्य ब्राह्मण्यं नैव हेत्रजं" । "ब्राह्मणो वै सदा लोके ब्राह्मणंतूपधावति''। "नेतरः क्षत्रियो वैश्यो न श्रद्रो न च सङ्करः"। तस्मा-द्वेदैकमार्गेण द्विजातो ब्राह्मणस्सदा । " महाब्राह्मणमीशानमवगच्छेत्रचेतरं"। " सर्वात्मभत-मात्मानं विरूपाक्षं द्विजोत्तमं" । " यस्तनोपैति साङ्कर्यं तस्यास्त्यंह्वे नसंशयः" । इति । तथा यजर्वेदे । "यो वै खां देवतामतियजते प्रखाये देवताये च्यवते"। "न परां प्राप्नीति पापीयानभवति''। श्रुत्यर्थस्त । "यस्त स्वां देवतामतिकम्य देवतान्तरं यजते स परां देवतां न प्राप्नोति " । पापीयानभवतीति तात्पर्यार्थः । "अन्तरिच्छन्ति तं जने । रद्गं परो मनीषया ग्रभ्णन्ति जिह्नयाससं ''। कुर्मे । "अन्तर्नेच्छन्ति ये रुद्रं भवानी सहितं शिवं"। "पुरीषमेव ग्रभणन्ति जिह्नया तेन संशयः" इति । "श्रीतस्मार्तसदाचारैर्बाह्मणः परमेश्वरः"। ''महाबाह्मणमीशानमपगच्छेत्सदैवत्''। ''तच्छेषत्वेन विष्ण्वादीन सर्वेषां ह्यास्तिकोत्तमः''। ''अपगच्छन् सदा विप्रो न प्रधानतया सदा''। ''जन्मना लब्ध जातीनामाश्रयाणां तथैवच''। "प्राधान्येन महादेवः पूज्यो नान्योस्ति सिद्धये" । "तत्प्राप्त्यर्थं महाविष्णुस्सर्वैः पुज्यस्सनातन'' इत्यादिना स्कान्दे शिवस्यैव ब्राह्मणत्वमवगम्यते । "नादेवांशो ददात्यश्रं नाविष्णुः पृथिवीपतिः । नानृषिः कुरुते काव्यं नारुदः कमपाठक" इति । स्कान्दे रुद्रांशस्यैव ब्राह्मणस्य वेदक्रमपाठकत्वेन ब्राह्मण्यमेवोक्तं । ''नाविष्णःप्रथिवीपति''।रेति विष्णोः प्रथिवी-पतित्वेन क्षत्रियत्वमुक्तं। "अलङ्कार्प्रियो विष्णुरभिषेकप्रिय श्रिव" इति रामावतारकृष्णा-वतारादीनां क्षत्रियकुले जन्मश्रवणात् । लोके विष्णुवित्रहेषु । गोविंदराज वरदराज रंग-राजादि शब्दप्रयोगदर्शनात ॥

किञ्च । पाञ्चरात्रागमोक्त कल्याणोत्सवादिषु तस्य वर्म शब्दप्रयोगाच । विष्णोः क्षित्रियत्वमनिवारितं । "ब्राह्मणानां शिवो देवः क्षत्रियाणांतु माधवः । वैश्यानांतु तथा ब्रह्मा ग्रुद्धाणां सुरनायक" इति मनुस्मृतौ च विष्णोः क्षत्रियदेवत्वं स्पष्टमुक्तं । ननु "वेंकटेश्वर विठलेश्वरस्थाने विष्णोरीश्वरशब्दश्रवणात्" । परग्रुरामावतारे तस्य ब्राह्मणकुल्क्संभवश्रवणात्व्यं क्षत्रियत्वमुपदिश्यत इति चेच । वेंकटेश्वरस्याभास विष्णुत्वं । तदंगे नागभूषणादि धर्माणां द्योतनात् । मूलविश्रहे शंखचकादि लाञ्छनानामदर्शनात् । "वीरेश्वरस्य रामानुजकित्पत वेंकटेश्वरत्वं" रज्जुसपवदाभासमात्रमेव । किञ्च । तत्पाण्यधोदेशे शिवलिंगस्य दर्शनादीश्वरशब्दो व्यवहियते । विठलेश्वरस्य विष्णोशिशरिस शिवलिंगधारण दर्शनात् । तत्र षष्टीतत्पुरुषसमासेन ईश्वरशब्दो निर्णातः । स्द्रांशसम्भूतस्य विश्वामित्रस्य क्षित्रयोत्पन्नस्यापि तपसा ब्राह्मणत्वं । नारायणांशसम्भूतस्य परग्रुरामस्य ब्राह्मणोत्पन्नस्यापि व्यापारेण क्षत्रियकार्यकरणत्वं दृष्टं । तच स्द्रस्यव्यत्यासेहतुकिमिति हरिवंशे प्रतिपादितं । "मृगोश्वरुविपर्यासे शैववैष्णवयोः पुरा" । "जगत्यां वैष्णवांशश्च जामदग्न्योप्यजायत" ।

"विश्वामित्रस्तु शैवांशैर्गाधिः कौशिकनन्दनः" । "जनयामास पुत्रंतु तपोविद्या शमात्मकं" । "प्राप्य ब्रह्मिषसमतांगत" । इति तस्माच्छिवस्य ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणाधिपतित्वमतएव सर्वो-त्कृष्टत्वं । "रुद्रपिंडोद्भवो विष्रो रुद्रं सर्वेश्वरं विभुं" "मोहेनैव नजानाति तातं वेश्यासुतो यथा" । "यः पुत्रः पितरं द्वेष्ठि तं विन्द्यादन्यरेतसं" । "यो विप्रान् सततं द्वेष्ठि तं विन्द्यादन्यरेतस"मित्यादिना स्कान्दे । रुद्रस्य ब्राह्मणत्वा ब्राह्मणोत्पत्ति हेतुत्वाच । रुद्र-द्वेषिणां ब्राह्मणेभ्यो बहिष्कार इति घण्टाघोषः ॥

आद्त्तिपतरोगर्भं कुमारं पुष्करस्रजं । "यदेहपुरुषो सदिति तं पत्नी प्राश्नाति पुमा॰सं समाजानुका भवती''त्यापस्तम्ब गृह्यसूत्रे । ब्राह्मणस्य रुद्रपिण्डहेतुत्वं श्रूयते । ननु वस्तादि पाठेन एकादशरुद्राणामेव रूपनिर्देश इति चेन्न । तेषामीश्वरांशत्वेनैव रुद्रत्व व्यपदेशोयुक्तः । अंशांशिनोरभेदात् । प्रकृतिविकृति न्यायेन । श्रद्धादौ तद्वदुत्पत्तिः । तस्माद्विष्ण्वाद्यपे-क्षया रुद्रस्येव सर्वेतिकृष्टत्वं । न द्वितीयः । "एकएव नारायण आसीच ब्रह्मानेशानः"। <mark>''नारायणाद्रह्माजायते नारायणाद्रद्र</mark>ोजायत '' इत्यादौ शिववन्नारायणस्य कारणकार<mark>णत्वा-</mark> दर्शनात् । "एकएव नारायण आसी"दित्यत्र शक्तेरासीत्पराशरवत् । "आदिविष्णोः परमशिवजन्यत्व मुपदिश्यते । तथा ऋग्वेदे । "विष्णुरिथ्था परमस्य विद्वान् जातो बृहन्नपि पाति तृतीयं । इति । अस्यार्थः । परमस्य महेश्वरस्य इत्यं भावेन विद्वान् वेत्ताविष्णुः । विष्णोः परमिशव वेतृत्वं मन्तान्तरे प्रसिद्धं। "विष्णोदेवत्वं परमस्य विद्ये"ति । एवं भूतो बृहद्विष्णुः। "बृहदिति विशेषणं विष्णेार्व्युहावतारादि" रूपान्तरातीतादि विष्णुपरं । मन्तान्तरेपि । 'नमो विष्णवे(महते)बृहते करोमि । बृहत्ते विष्णोसुमतिं भजामहेत्या'दिषु । ''सविष्णुजातस्सन् ब्रह्मविष्णु लोकादुर्ध्वं तृतीयं कैलासं साक्षादादि विष्णुरेव संरक्षति ''। तस्मादजात महेश्वरा-दादिविष्णोर्जन्यत्वं सिद्धं । अजात इत्येवं कश्चिद्धीरुः प्रपद्यते । " रुद्रयत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि निख''मिति । श्वेताश्वतर मन्त्रेण शभ्भोरेवाजातत्व व्यवस्थापनात् । तस्यैव कारणकारणत्वं सिद्धं । ''नारायणाद्वद्रो जायत'' इत्यादि वाक्यानामवान्तर कालरुद्र विषयत्वं । 'त्रयस्ते कारणात्मानो जातास्साक्षान्महेश्वरा'दित्यारभ्य । 'विष्णोश्च भगवांस्तद्वद्वद्वाणमसूज-रपुनः'। "नारायणं पुनर्बद्धा ब्रह्माणंच पुनर्भव'' इत्यादिना । कल्पान्तरेषु परमशिवानु-<mark>यहादवान्तरभेदाः बहुधा प्रपित्रताः । वायुसंहितायां दृष्टं । ''एकएव नारायण आसी''दिति</mark> कियायाः तस्य परमेश्वर जन्यत्वमुपदिष्टं । तत्र तस्य मूर्तित्रयकारणत्वा दर्शनात् । श्रुत्य-न्तरेषु जगत्कारणत्वं मूर्तित्रयकारणत्वंच शिवस्यैव निर्दिष्टं । श्वेताश्वतरे ब्रह्मवादिनो वदन्ति । किं कारणं ब्रह्म । कुतस्मजातिरुपकम्य शिवस्यैव प्रश्नोत्तर पुरस्कारेण परब्रह्मत्वं प्रसाध्य । "यदातमस्थं नदिवा न रात्रि नेसन्नचासच्छिव एव केवलः" । "तदक्षरं तत्स-वितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्यात्प्रस्ता पुराणी''त्यादिना सकल जगतपूर्वभावित्वेन गायत्रीमनत्र-वाच्यत्वेन शिवस्यैव प्रतिपादितत्वात् । " योदेवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रोमहर्षिः" इलादिना तस्यैव विश्वाधिकत्वमुपदिष्टं । अथर्वशिरसि । "ध्यायीतेशानं प्रध्यासितव्यं । सर्विमिदं ब्रह्म विष्णु रुद्रास्ते संप्रसूयन्ते ''। " सर्वाणिचन्द्रियाणि सहभूतेर्नकार्णं कारणानां ध्याता ध्याताकारणतु ध्ययः''। ''सर्वेश्वर्यसम्पन्नस्सर्वेश्वरदशम्भुराकाश मध्ये शिवएकोध्ये-यिद्शवंकरस्सर्वमन्यत्परिखज्ये '' त्यादि श्रुतिषु तस्यैव कारण कारणत्व निर्देशात्। नारायणस्य कारणकारणत्वं विश्वाधिकत्वं च श्रुतावदर्शनात् । न सर्वधा नारायणस्य परब्रह्मत्व सुपपद्यते । "ईशानस्सर्वविद्याना" मिल्यादिना शिवस्य पालकत्वं । " निधनपत्ये नमः सर्वभूतदमनाय नमः । महा प्रासाय नम" इत्यादि श्रुतिषु तस्यैव सर्व-लयकारणत्वं दृष्टं । तस्मात्तस्यैव परब्रह्मत्वं निष्प्रत्यूहं । "जन्माद्यस्ययतः" । "यतीवा इमानि भूतानि जायन्त '' इत्यादौ जगज्जनमादि कारणत्वं ब्रह्मलक्षणत्वं स्पष्टमुक्तं। न तृतीयः । सामवेद प्रथममन्त्रे "तपश्चते " "जपश्चते " इत्युपकम्य । "कर्माधिपतये नम'' इत्यन्तेन सकल कर्माधि दैवत्वेन ''विरूपाक्षोसी''ति तत्र निर्देशात्। वैदिकानां सर्वकर्मारम्भे शिवस्मरणमेव युक्तं । तथा शैवपुराणे । "वैदिकस्सर्वकर्माणि शिव-मुहिश्य कार्येत्"। इति "अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोपि वा" "यः स्मरे-द्वैविरूपाक्षं स वाह्याभ्यन्तररञ्ज्ञिचः" । स्कान्दे । " ग्रुचिर्वाप्य ग्रुचिर्वाप सर्वावस्थास सर्वदा''। "यः स्मरेद्धिस्फुलिङ्गाक्षं स वैश्वानरव च्छुचिः"। इति श्रूयते। मनवादि श्रुतीना-मिव श्रुतिमूलकत्वेन सर्वकर्मारम्भे शिवस्मरणविधायक वचनानां विधेयत्वं । वेदमूलकत्वा-भावात्कर्मारम्भे विष्णुद्देशप्रतिपादक स्मृतीनां साङ्ख्यादि स्मृतिवत् दुर्वलत्वं । "दिनं वारंच नक्षत्रं योगः करणमेवच''। "सर्वं शिवमयंस्मृत्वा वैदिकः कर्मकारयेत्"। इति स्मृतौ दिन-वारनक्षत्रादिकं शिवमयमिति श्रूयते । तथाच श्रुतिः। ''विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधाजातं जायमानंच यत् ''। '' सर्वे ह्येषरद्रस्तस्मैरद्राय नमो अस्त्व''त्यादि श्रुतिशतेषु सर्वं शिवात्मकामिति श्रूयते ॥

किञ्च । श्राद्धप्रारम्भे ॥ "ईशानः पितृरूपेण महादेवो महेश्वरः" । "प्रियतां भगवानीशः परमात्मासदाशिवः" । इति शिव प्रीतिकरत्वेन शिवाराधनत्वेन श्राद्धकर्म-कर्तव्यत्व मुपदिष्टं । तथापसंहारे । "वामदेवाय नम" इत्यादिना शिवस्मरणपूर्वक ब्राह्मण-विसर्जन श्रवणादुपक्रमोपसंहारयो हिशवपरत्वदर्शनात्तन्मध्यभागस्यापि तत्परत्वमेव । तथा शङ्करसंहितायां । "नैमित्तिकानि श्राद्धानि शिवतुष्ट्यर्थमादरात् । कुर्यात्सवे खग्र-ह्योक्तं शिवाराधन बुद्धित" इति । लेङ्गे । "गयारुद्धपदेपिण्डं योददाति सुभक्तितः । स सप्त-कुलमुद्धृत्य शिवलोके महीयते"। "ईशानविष्णु कमलासन कार्तिकेय विह्नत्रयार्करजनीशे"त्या-दिना । तत्र प्रथममीशान पादस्यैवोपदेशात् । "गयायां श्रीरुद्धपादादि समस्त पादेषु दक्त-मस्त्व"ति बोधायन सूत्रवचनात् । श्राद्धं सर्वं शिवप्रीतिकरमेव ॥

ननु । श्राद्धसंरक्षक श्रीमहाविष्णोरिति वचने । तस्यैव श्राद्धसंरक्षकत्वेनोपदेशात् । श्राद्धफलदाता स एविति चेन्न । विश्वेदेवादिवत्तत्राधिकारत्वेन विष्णुनिर्देशः कृतः । राज-भाण्डागारे मृत्यनिर्देशवत् । विष्णोस्तत्संरक्षकत्वं निर्दिष्टं । स्कान्दे । व्यासभुजस्तंभनानंतरं व्यासं प्रति विष्णुवचनं । "यज्ञकर्ताच देवेन्द्रो वेदकर्ताच वाक्पितः" । "अहमेव जगत्कर्ता ममकर्ता महेश्वरः" । इति वचनेन शिवस्यैव सर्वाधिकत्व मुपिद्श्यते । "यो कृत्रो अग्रौ योऽप्सु य ओषधीषु यो कृद्रो विश्वा भुवनाविवेशे"ति श्रुतौ जलाधिष्ठानत्या कृद्रस्यैव स्थित्युपदेशात् । स्नानकालेपि । "वामदेवमन्त्रेण जलाधिष्ठानकृद्धं स्मृत्वा स्नानं कुर्यात्" । तथा शातातपे । "वामदेविति मन्त्रेण जलाध्यक्षं सदाशिवं । स्मृत्वा स्नानं सदाकुर्यात्सर्वपाप निवृत्तये" । इत्यादिना स्नानकाले शिवप्रार्थनादर्शनात्तदेवयुक्तं । "सौरमण्डल

मध्यस्थं साम्बं संसारभेषजं ''। ''नीलग्रीवं विरूपाक्षं नमामि शिवमव्यय'' मिति गौतम-स्मृतौ । "सूर्योमुख्यशरीरं स्थाच्छिवस्य परमात्मन" इति । शङ्करसंहितायां । " सूर्य-मण्डलान्तर्वर्तित्वं सूर्यस्य मुख्यशरीरत्वं चापदिष्टं''। तस्माच्छिवस्यैव परब्रह्मत्वं सिद्धं ॥

नन "एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष" इत्यारभ्य "कप्यासं पुण्डरीकमिवाक्षिणी"-लादिना छांदोग्ये सूर्यमण्डलाभिव्यक्तपुरुषस्याक्षिद्वयोपदेशात् । "ध्येयस्सदा सवितमण्डल-मध्यवतीं ''खादिना नारायणस्य सूर्यमण्डलान्तर्वितित्व निर्देशात् । ''भर्गशब्दवाच्यत्वं तस्ये-वैति चेन । अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्याधिकरणे निराकृतं । नीलकण्ठभाष्ये सूतसंहिता-ध्यान योग खण्डेच शिवस्य सूर्यमण्डलान्तर्वर्तित्वेन तन्मन्त्रार्थस्योपदेशात् । "कप्यासम्पुण्ड-रीक मिवाक्षिणी"ति वाक्ये । कमुदकं किरणैः पिवतीति कपिस्सर्यस्तेनासितं विकसितं प्रण्ड-रीकमिवेखनेन । तृतीयलोचनस्य मुकुळीकृतत्वमर्थात्सिद्धमिति बहुधा निरूपितं । शत-रुद्रीय । "असा योवसर्पति नीलग्रीवो विलोहित" इत्यादिना सूर्यमण्डलान्तर्वार्तितं शिव-स्यैव प्रसाधितं । "स्तोमं वे। अद्यरुद्रायसिकसे" । "क्षयद्वीराय नमसा विधिष्टने"ति श्रुतौ-सर्वदेवता नमस्कारस्तात्रादीनां शिवसमर्पणविधि श्रवणात । " सर्वदेव नमस्कारः केशवं प्रतिगच्छती''ति वाक्यानां वेदविरुद्धत्वा साङ्ख्यस्मृति वचनवन्नविधेयं ॥

र्किंच । "पञ्चरीर्षोपनयन" इति वाक्ये । शिरः पञ्चकविशिष्ट त्रिलोचन महेश्वेर सम्ध्यावन्दन विनियोग व्यवस्थापनात् । विनियोगानुसारेण सर्ववाक्यान्वयोयुक्तः । तत्प्र-करणेतु । "भर्गोदेवस्य रुद्रात्मन" इति पदेन भर्गपदस्य रुद्रपरत्वं स्पष्टमुक्तत्वात् । "श्रुति स्मृति विरोधेतु श्रुतिरेव वलीयसीं''ति न्यायेन । श्रुत्यर्थानुगुण्येन वाक्यार्थो योजनीय्यः । अत्र केचित् । अमात्य समर्पित द्रव्याणां यथाराजाधीनत्वं । तथा विष्णुसमर्पित नमस्कारा-दीनां शिवाधीनत्वमिति वदन्ति । "यथा चोरसमानीतं किरीटादि विभूषणं" । "चोरैर्यथा नधार्यं स्यात्तथा देवनमस्कृतिः''। ''यथा नद्यादयस्तर्वे स्समुद्रे प्रविशन्तिहिं"। ''सर्वदेव नमस्कारः महादेवे तथा ध्रवं" । "न शक्यते द्वयं धर्तं ब्रह्मविष्णवादिभिस्सदा" इति स्कान्दे श्र्यते । अतो न कश्चिद्विरोधः ।

ननु विष्णुधर्मोत्तरे । स्मार्ताचमन लक्षणानन्तरं । अथवा केशवादिभिरित्यादिना पुराणाचमनं वैदिकानांविधेयत्वेन प्रतिपादितमिति चेन्न । "श्रीतमाचमनं प्रोक्तं यज्वादीनां निरन्तरं"। "स्मार्तमाचमनं ज्ञेयं स्मार्तकर्मावलम्बिनां"। इति गौतमस्मृतौ स्मरणात्। केशवादि नामभिराचमनं तान्त्रिकमेवेति वेद्यं। वैदिकानां स्मार्तानामपि मूत्रोत्सर्जनादि कालेषु केशवादिभिराचमनं कथमकर्तव्यमिति चेन्न । ब्राह्मणानां शिवदेवत्वात् । शिव-नामभिराचमनमेव कर्तव्यं । ''ब्रह्मयज्ञादि कालेषु श्रुत्याचमनमिष्यते । सोमयागादिकालेषु श्रोताचमनमीर्यते । सन्ध्यादि स्मार्तकृत्येषु स्मृत्याचमन मीरितं । मूत्राद्युत्सर्जने काले पुराणाचमनं स्मृतं । शिवनामादि।भेः पञ्चविंशत्याकुराताद्वुघ'' इति । वृद्ध शातातप स्मृति दर्शनात् । तदेव युक्तं । ऊर्ध्वपुण्ड्रादिकं न वैदिकपरियाह्यं । तान्त्रिकत्वात् तदुक्तं पाराशर पुराणे । श्रीतिलिङ्गंतु विज्ञेयं त्रिपुण्ड्रोद्धळनादिकं । अश्रीतन्तूर्ध्वपुण्ड्रादि नैवतिर्यस्त्रिपुण्ड्रकं । शातातपे । ''ऊर्घ्वपुण्डूं मृदाकुर्याक्षीलयापिकदाचन । तदाकारेण शस्त्रेण पीड्यते यम-किङ्करैः" । गारुडस्मृतीच । "त्रिपुण्डूं सुरिवप्राणां वर्तुलंनुपवैश्ययोः । अर्धचन्द्रन्तु सुद्राणां अन्येषामूर्ध्व पुण्डूकं" । सूतसंहिता ब्रह्मगीतासुच । "ऊर्ध्वपुण्डूं ललाटेतु वर्तुलंबार्धचन्द्रकं । मोहेनैव प्रकुर्वन्ति पाषण्डोपहताजनाः" । "शंखचकगदापद्माद्यङ्कनं विग्रहे खके । मोहेनैव-किरिच्यन्ति पाषण्डोपहताजनाः" । विष्णुस्मृतौ । "यथा रमशानगं काष्ठमनई सर्वकर्मसु " "तथा चकाङ्कितो विप्र सर्वकर्मबहिष्कृतः" । "विभूतिर्यस्य नोफाले कण्ठे रुद्राक्षमालिका । सुखे पञ्चाक्षरो मन्त्रस्तं त्यजेदंत्यजं यथा" । गौतमस्मृतौ । "सुखेमन्त्रंहदिष्यानं मत्तके लिङ्गधारणं । "शिखा रुद्राक्षभस्मानि इति ब्राह्मणलक्षणं" । "ब्राह्मणः कुलजोविद्वानूर्ध्व-पुण्डूधरो यदि । तं गार्दभं समारोप्य राजा राष्ट्रात्प्रवासयेत्" । "कुलोनोब्राह्मणोविद्वानूर्ध्व-पुण्डूधरो यदि । वर्जयत्ताहशं विग्रं मद्योच्छिष्टघटं यथा" ॥

किञ्च। गौतमे तत्प्रायिश्चत्तविधिरिप श्रूयते । ''ऊर्ध्वपुण्डूं मृदाश्वत्थ पत्रवर्तुल-चिह्नधृत् । त्रिपुण्ड्धारणादेव भस्मना पूयते नरः'' । अंकिते शंखचकाद्यैः शरीरेदेवतायुधैः । त्रिपुंड्धारणादेव भस्मनापूयतेनरः । ''अग्निनाद्ह्यतेगात्रं यःपुमान्व्याधिवर्जितः । रुद्राक्ष-धारणादेव भस्मनापूयतेद्विज '' इति । सामशखायां । ''मद्यं पीत्वा गुरु दारांश्व गत्वा र्खणस्तेयं ब्रह्महत्यांच कृत्वा। भस्मच्छन्नो भस्म शय्या शयानो रुद्राध्यायीमुच्यते सर्व-पापै "रिलादिना बहुश्रुतिस्मृतिभिर्भस्मरुद्राक्ष लिङ्गधारणादि माहात्म्यं सर्वाधिकरणे बहुधा प्रपिवतं । ननु वेदोपबृंहक स्मृतिपुराणानामवैदिक तन्त्रमार्गं प्रतिपादकत्वाभावात् । उर्ध्वपुण्डादिकं तिर्यग्भस्म त्रिपुण्डवद्वैदिकमिति चेन्न । तदुक्तं पाराशरे । "पुराणे धर्म-शास्त्रे वायोर्थः श्रुत्या विरुद्धयते''। ''तन्त्रार्थस्सतुविज्ञेयो मानसेन मनीषिभि''रिति श्रवणात्। वेदविरुद्धोर्ध्वपुडादिकस्य स्मृतिपुराण पठितत्वेपि वेदमूलकत्वाभावान्न वैदिकपरिग्राह्यं । "गौडे विद्यातपश्चोळे दयाकश्मीरमण्डले"। "आर्यादेशेसदाचारो मनत्रसिद्धिस्त केरळ" इति पाराशर पुराणवचने ह्यार्यावर्तदेशाचारस्य सर्वीत्कृष्टत्व प्रतिपादनात् । तद्देशे केशव-नामोर्ध्वपुण्ड् सालग्राम पूजादिकस्य बहुशोदष्टत्वा त्तदाचारएव विद्वद्रमणीय इति चेत्तद्युक्तं। तत्रैवं । मध्यदेशादि संसिद्ध सदाचारं समाचरेत् । स्मृतिमन्त्रविरुद्धन्तु तत्रापि नसमा-चरेत्। सर्वदेशेषु यत्स्मृत्या श्रुत्यावा विहितंयथा। आचारो प्रतिषिद्धश्च न प्रमाणं नसंशयः। इति श्रवणात्तदेव युक्तं ॥

नतु केशवादिनाम्नां वेदोक्तत्वाभावेपि यश्लोपवीतवदाचरणीयमिति चेत्तदसत्।
यश्लोपवीत विधानस्य गृह्यपरिशेषे"। "यश्लोपवीतं परमं पवित्र" मिति मन्त्रप्रतिपादनात्।
श्रुतिविरोधाभावात् । ब्रह्मोपिनषद्शनाच । तद्वत्केशवादि नाम्नां श्रुतिप्रतिपादकत्वाभावात्तान्त्रिकत्वमिनवार्यं। शिविलिंगस्य श्रुतिसिद्धत्वात् वैदिकपूजार्द्दत्वमुपपद्यते। यजुश्राखायां। "निधनपतयेनम" इत्यारभ्य। "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्विलिंग स्थापयित पाणिमन्त्रं पवित्र" मित्यन्तेन। शिविलिंगस्य परब्रह्मत्वेन। सर्वीपास्यत्व प्रकटनाय प्रतिपदं
नमस्कार पूर्वकं सर्वात्मकत्वं श्रूयते। "ठीयतेऽस्मिन्नन्त्यकाले जगत्सर्वं चराचरं।
स्रष्टिकाले बिर्धाति तस्मािलंगं परात्पर" मिति लैंगे ब्युत्पत्त्या िलंगस्य परब्रह्मत्वं महामिदिमातिशायित्वं निश्चितं। तस्माच्छृति पुराणसिद्धत्वािलंगं वैदिकमेव। वेदमूलकत्वाभावाद्विष्णुविग्रह सालग्रामदेवतापूजनस्य तान्त्रिकत्वमेव॥

^{1.} Another reading is: शिखायश्रीपवीतंच ह्येतद्राह्मणलक्षणं.

किञ्च । विष्णोद्दिशविंगाराधकत्वं ऋग्वेदे श्रूयते । "तविश्रिये महतो अर्चयन्त रुद्रयत्ते जिनमचाहिचित्रं" । "पदं यद्विष्णोहपमं निधायतेन पासिगुद्धं नामगोनां " । इति । ब्रह्म-कैवर्ते । "रौद्रं समभ्यर्च्यद्दि लिंगमादौ शिलामयं चाहहरिस्तु भक्त्या सुदुर्लमं वैष्णवमाद्यमर्घ्य-मवाप्तवानेषपरात्परं तत्" । तथा पाराशरपुराणे । "रौद्रं लिंगं महाविष्णुर्भक्त्या शुद्ध-शिलामयं । चाहचित्रं समभ्यर्च्यल्ब्धवान्परमंपदं" । "साच लक्ष्मोस्समाख्याता महाविष्णोस्तुदुर्लमा" । "यद्चिलंगं समभ्यर्च्य सम्पूज्यं सर्व चेतने"रित्यादिना "सर्वत्र मिसद्धोपदेशाधिकरणे" वहुधा प्रपश्चितं ॥

ननु रुद्रस्य तत्प्रणीत तत्प्रतिपादकागमपुराणानां तामसत्विमिति यदुक्तं तदसमञ्जसं । " रहो वा एषयदिमस्तस्ये ते तन्त्रवै। घारान्याशिवान्या "। इति श्रुतौ । रुद्रस्य परब्रह्मणः घोरशरीरत्वेन जगत्संहारकत्वं। अघारशरीरत्वेन जगत्कारणत्वं जगत्पाषकत्वं च प्रतिपाद्यते। संहारस्य कूरधर्मत्वाद्वद्रस्य संहारकर्तृत्वात्तामसत्वं । विष्णोः प्रपञ्चपेषकत्वेन सात्त्विकत्व-मितिचेन । संहारकर्तृत्वाभावे निरीश्वरप्रसङ्गात् । "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते"। "यस्य ब्रह्म च क्षत्त्रंचोभेभवतओद्नं"। इत्यादि श्रुतिषु संहारस्य ब्रह्मधर्मत्वेन विविक्ष-तत्वात् नशङ्कनीयं । "अस्ति रुद्रस्य विप्रेन्द्रा" इति सूतसंहितायां सूतगीतासु कालरुद्र-स्यापि ब्रह्मविष्ण्वादिभ्योऽधिकत्वमुपदिष्टं । " विष्णोरन्तस्तमस्सत्त्वं बहिरस्ती"ति । "दश-शैवपुराणानि " इत्यारभ्य " वैष्णवानिच चत्वारि तामसानि मुनीश्वराः । क्षत्रियाणां श्रुता-धर्मास्तेषुतद्देवता हरिः ''। ''तमः कृष्णमुदासीनं कूटकृत्यविशारदं ''। ''निद्रालस्य प्रमादादि पञ्चधास्यात् तामसः ''। " निद्रालस्यप्रमादाद्या स्तद्भणाः परिकीर्तिताः ''। "कृष्णो विष्णुस्स्मृत इशेषशायी भक्तविमोहक" इत्यन्तं । शिवरहस्यखण्ड सम्भवकाण्ड प्रथमाध्याये दर्शितं । श्रुतिरिप । ''उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलाचनं नीलकंण्ठं प्रशान्त'' मिति कैवल्ये । "प्रपन्नोपरामं शान्तं शिवमद्वैतं" । इति माण्डूक्येपि शिवस्यापि परम-सात्त्विकत्व व्यपदेशात् सर्वाधिकत्वं श्रूयते । अतो न तामसत्वकलङ्क प्रसङ्गः । एत-च्छास्त्रये।नित्वाधिकरणे बहुधा प्रपश्चितत्वादत्र संक्षिप्तं । यागिकयासु रुद्र होमानन्तरमप उपस्पृर्येखनेन तामसदेवतात्वेह्य माङ्गल्यदेवतात्वे चेदमेव मुख्यदृष्टांतमिति यदुक्तं तदसमञ्जसं । श्रौतञ्जण्ठप्रसङ्गात् । ''आपः परिषिच्चति । रुद्रस्यान्तर्हित्यै '' । इति यज्जरश्रतौ आपःपरिषेचनस्य रुद्रान्तर्धानार्थकत्वेन कण्ठाकत्या निर्दिष्टत्वात् । स्कान्दे व्यासजैमिनिन संवादे व्यासवचनं । ''देवतानाञ्च सर्वेषां प्रभुस्साम्बस्त्रिले।चनः '' । ''तस्मान्महादेव इति प्रोच्यते वेदवादिभिः । अतएवाद्वितीयत्वमेकएवाति वै शृतेः । तद्भत्यैर्वह्मविष्ण्वा-वैर्नाहुतिः परिकल्प्यते । तद्वैलक्षण्य सिध्यर्थं रुद्रस्यपरमात्मनः '' । " सर्वयोगेषु होमेषु रुद्रान्तर्धान सिद्धये''। "जलोपस्पर्शनं प्रोक्तं नीलकण्ठस्य श्लालेनः"। तथा कुर्मे। " यथाक्रमं समभ्यर्च्य भोजियत्वा प्रभुं भुवि । " प्रेषियत्वाथभृत्यानां यथापूजाविधीयते "। "तथा रुद्रं महादेवं सर्वयज्ञ फलप्रदं "। " दत्वाहुतिं ततो भक्त्या तदन्तर्धान सिद्धये "। "जलेपस्पर्शनं प्रोक्तं ततो देवसमर्चनं"। इति ॥

किञ्च । शिवस्यतर देवतासामानाधिकरण्यराहित्यं मन्त्रोपनिषदि श्रूयते । "नतस्य कार्यं करण्ञविद्य ते न तत्समश्राभ्यधिकश्र दश्यते ''। इत्यारभ्य " एकएवरुद्रोनद्वितीया-

यतस्थ'' इत्यादिना अद्वितीयत्वादिकं तस्यैवोपदिष्टं । ननु । नैऋति राक्षसादि प्रकरण पाठात् । शिवस्याप्यपकृष्टत्वामितिचेत्तद्युक्तं । तदापस्तम्बस्त्रेच । ''अग्नेर्गवां ब्राह्मणस्ये''त्या-दिना । अग्नि गो ब्राह्मणादि स्पर्शस्य पिततामेध्य राजखला स्पर्शस्येव स्नानविधि श्रवणात् । वाक्यैक पाठाच । न प्रकरणैक दोषः । तथास्मृतिरिप । ''गामिन्नं श्रोत्रियंचैव पिततं च राजखलां । ब्रह्मबन्धु तथास्पृष्टा सवासा जलमाविशे''दिति दर्शनात्सर्वेषामग्रुचित्वमहेतुकं । तस्माच्छिवस्यैव सर्वाधिकत्वं निष्प्रत्यूहमेव ॥

किञ्च । सूतसंहितायां । "भेदाऽभेदस्तथाभेदो भेदएतेमतास्त्रय" इति । "ध्रुवं किञ्चतं सकलमपरत्तष्टुविमितिपरो ध्रव्याऽध्रव्येति" महिम्रस्तवे । प्रतिज्ञासिद्धे लिङ्ग-माइमरथ्येत्यारभ्य भगवता व्यासेन मतत्रयमेव भेदाऽभेदक्रमेण व्यपदेशात् । जैमिन्यादि वैदिकैरिप पूर्वपक्षस्याप्ययोग्यत्वेन विशिष्टमतस्योपेक्षणीयत्वात् । तथा शङ्करभट्ट भास्करादि वैदिकैरिप भेदाऽभेदमतस्येव पारमार्थिकत्वेन व्यवस्थापनात् । भेदादि वेदसिद्धमतत्रयान्त-भीवात् । विशिष्टमतस्य तान्त्रिकत्वं दुर्वारमेव । उत । "एतावन्तो वै पशवः द्विधा द्विपादश्वतुष्पादश्व" । इति । "तस्माद्वद्रः पश्चनामिषपितिरि"ति । "एषामीशे पश्चपितः पश्चनां चतुष्पदामुत द्विपदामिति ब्रह्मादयः पश्चव" इत्यादौ । जीवानां पश्चत्वं । "ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहारिः क्षीणैः क्षेत्रैः सर्वमृत्युप्रहरिणिः" । "ज्ञानिर्मथनाभ्यासात्पाशंदहित-पण्डितः" । इत्यादिना मायायाः पाशत्वं । "पश्चनां पत्ये नमो नम" इत्यादौ परमेश्वरस्य पश्चपितत्वंच स्पष्टमुपदिष्टत्वा त्पश्चपाश्चपित पदार्थत्रयप्रतिपादक शैवशास्त्रस्य वेदमूलकत्वाद्वैदिकत्वं । चिद्विदिश्वर परिभाषाप्रधानरामानुजशास्त्रं वेदमूलत्वाभावा-द्वैदिकमिति घण्टाघोषः ॥

" रुद्रेणात्रममृतं देवावै भोक्त्त्वकामा वेदाश्च कामयन्ते" । " रुद्रभुक्तं भुङ्णीया" दित्यादि श्रुतिसिद्धत्वाच्छिवप्रसादस्य वैदिकपरिप्राह्यत्वं तन्त्रप्रधानत्वाद्विष्णुप्रसादस्य तान्त्रिकपरित्राह्यत्वं निष्प्रत्यूहं । दग्ध भुजानां पुनर्दहनमयुक्तं । ''दग्धस्यदहनं नास्ति पक्वस्य पचनं नहीं''त्यादी दग्धस्य पुनर्दहननिषेध दर्शनात् । तदङ्गीकारेदीक्षायाः वैफल्यमेव । किञ्च । दहनाङ्गीकारे । ''सूत्राप्तिर्वा चक्रधारणदीक्षानुगतवैष्णवाप्तिर्वा । नायः । सूत्रामिनादहनाङ्गीकारे वैष्णवदीक्षितस्यवद्धजीववत्प्रेतत्वं । तदनन्तरमपि । पित्रादीनां वसुरुद्रादित्यलेकानुप्रविष्टत्वं । चतुर्थ पुरुषस्यापि स्वर्गलेकप्राप्ति सम्भवात् । वैष्णवदीक्षितानां विष्णुसारूप्य विधायकशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तिः । दीक्षायाः निष्फलत्वं । चक्रधारणसमागत वैष्णवामार्विनियोगाभावाच । न द्वितीयः । वैष्णवामेः पाञ्चरात्रागम प्रकरणपठितत्वात्तद्दहनस्यापि तान्त्रिकत्वं दुर्वारमेव । कूर्मे । ''कापालं पाञ्चरात्रञ्च यामळंवा ममाईतं'' । "एवं विधानिचान्यानि मोहनार्थानितानितु'' । इति ।तथा ब्रह्माण्डे । ''कापालं लाकुलं वामं पाञ्चरात्रं तथैवच ''। '' मुमुक्षुभिर्नसेव्यानि वेद-मार्गविरोधतः '' । पाराशरपुराणे । "धर्माऽधर्मादि विज्ञाने ह्यागमः पुरुषोदितः "। "पाञ्चरात्रादयस्सर्वे नप्रमाणमितिस्थितिः "। स्कान्दपुराणे । "पाञ्चरात्रादि मार्गाणां वेदमूलस्वमस्ति चेत् "। "प्रमाणं तत्रविज्ञेयं नखतन्त्राः कदाचन"इति । "श्रुतिपथगिळ-तानां तन्त्रमार्ग प्रवेश '' इति । सृतसंहितायां बहुशो दर्शनात् । तन्मतमुपेक्ष्यं ॥

ननु वेदोपबृंहित पुराणान्तर्भृत पद्मपुराणोत्तरभागे । इदं महोपनिषदि प्रोक्तं "चकादि धारण''मिति वाक्ये शंखचकादि धारणस्य बहुश्रुति प्रतिपादकत्व श्रवणात् । पाञ्चरात्र-मतस्य वैदिकत्वमेवेति चेन्न । पाञ्चरात्रागमाद्यनुसारि पुराणवाक्यानां मानाभावात्। तथा पाराशरपुराणे "यत् तन्त्रानुरोधेन कथितं तत्परित्यजेत्"। "पुराणे धर्मशास्त्रेवा यत्नतो वैदिको द्विजः" । इत्युक्त्या तन्त्रानुरोधित्वं कथं ज्ञातव्यमित्याशङ्कचाह । पुराणे धर्मशास्त्रे-बा योऽर्थः श्रुत्याविरुद्धते "। "तन्त्रार्थस्सतुविज्ञेयस्सर्वदा वैदिकोत्तमैः "। "स्मृतयश्च-पुराणानि भारतप्रमुखानिच । वेदानुसरणत्वेन प्रामाण्यामिति निश्चित" मिति दर्शनात् । चकादि लांछनस्य प्रत्यक्षविधायक श्रुत्यभावात् । "चरणं पवित्र"मिति श्रुतौ । अन्यथा विनियोगदर्शनात् । गन्धद्वारादिमन्त्राणामन्यथा विनियोगदर्शनेषि प्रकरणानुकूलाङ्गीकारात् । चरणपदस्य चक्रपरत्वे मानाभावाच । "पवित्रं चरणं चकं लोकद्वारं सुदर्शन''मिल्यादि नैषण्टिकवाक्यानाममूलत्वान्मानाभावः। " तापः पुण्डस्तथानाम मन्त्रोयागश्च पञ्चमं" इलादि तान्त्रिक पञ्चसंस्कार विधायक पाञ्चरात्रागम वाक्यानां वेदमूलकत्वाभावाद्वेष्णव-मतं तान्त्रिकमिति निष्प्रत्यूहं । तदुक्तं शैवपुराणे । ''रुद्रिस्खष्टकृदिमिरि''त्यनुदिनं मुझन्ति होमिकिया नेच्छन्ते पशुवन्धनस्य च विधीरुद्रः पशुनां पतिः । ''श्रीरुद्रप्रतिपादकां भगवतीं तां भर्गशब्दान्वितां गायत्रीमपिसन्त्यजन्ति विवुधा विप्राः कथं वैष्णवाः ''। इति व्यपदेशात्। जीवोत्पत्तिविधायक पाञ्चरात्रागम विशिष्टाद्वैत वैष्णवसतं वैदिकैरनङ्गीकरणीयमिति सिद्धं ॥

तन्मतस्य वेदबाह्यत्वे पुनः हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ तच कर्तुःकरणं ॥ ४३ ॥

"सङ्क्षणात्प्रद्युम्न संज्ञिमनोजायत" इति । कर्तुः जीवात् करणस्य मनोजन्यत्वं नसम्भवति । कृतः । अज्ञस्य जीवस्य अन्तःकरण निर्माण सामर्थ्याभावात् । "एतस्मा-ज्ञायतेप्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिचे"ति । परस्मादेव ब्रह्मणः मानसोत्पत्तिः श्रूयते । तस्मा-च्छुतिविरुद्धार्थं प्रतिपादनादस्यापि तन्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिषिद्ध्यत इति व्याचक्षते । उत क्षेत्र-ज्ञस्य अन्तःकरणवैशिष्टयेन वा मानसजनकत्वमवैशिष्टयेन वा नाद्यः । तन्मते तदन्तःकरणस्यापि जीवजन्यत्वाङ्गीकारात् । अन्तःकरणस्य जीवस्यच शरीरेन्द्रियाद्यभावतया स्वसामध्यीमावाच । जीवान्तःकरणप्रवृत्तौ शरीराद्यङ्गीकारे बहुत्वादनवस्था दोषप्रसङ्गः । नद्वितीयः । स्वसामर्थ्येन मानसजन्यत्वाङ्गीकारे शरीरेन्द्रियादि जगज्जनमादिकारणत्वं किं नस्यात् तस्य जगज्जनमादिहेतुत्वे जगदिश्वरस्य निकिश्वत्प्रयोजनं । "जीवस्याहमज्ञ" इत्यादि विद्यानुभव-दर्शनात् । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"विति श्रुतिविरोध प्रसङ्गात । तस्य सत्यसङ्कल्पादि धर्माणां अदृष्ठत्वाच्च । तस्मान्मानसस्य जीवजन्यत्व व्यवस्थापक पाञ्चरात्रमतमसमजसिति सिद्धं ॥

ननु सङ्क्षणादयस्त्रयो न जीवादिरूपाः । किंतु वासुदेववद्विज्ञानस्वरूपा ईश्वरा एवेत्याराङ्कायामाह ॥

सू ॥ विज्ञानादिभावेवा तद्प्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

वा शब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । ''विज्ञानम्बादिचेति परब्रह्मविज्ञानादि'' सङ्कर्षणप्रद्युमा-निरुद्धानामिप परब्रह्मभावे सति । तदप्रतिषेधः । तयोः मतविरोध शुतिविरोधयोरप्रतिषेधः। न प्रतिषिध्यते । यत्र कुत्रापि श्रुतिषु ब्रह्मणा घटपटादिवज्जीवोत्पत्तिस्तज्जीवे मनः कारणत्वं चादर्शनाद्देदबाह्य पाञ्चरात्रागमनिषेधोप्यवाधित इति वेदितव्यं । तत्पाञ्चरात्रागमिप । विष्णुसारूप्यापञ्चानां मुक्तात्मनां मनःकारणत्वमविधीय्यते । तस्माज्ञारायणभावापञ्चत्वेपि संरक्षणादि त्रयाणां परमात्मवन्मनःकारणत्वमव्यपदिश्यते । तद्ग्गीकोरह्यनन्तेश्वरप्रसङ्गाद्मवस्थाच । तद्वाम्चदेवाधिक्यत्व वाक्यानामप्रमाणप्रसङ्गश्च युज्यते । साङ्क्ष्ययोग पाञ्चपत् सौर गाणापत्यादि मतेष्वपि तत्सारूप्यसिद्धानां तद्वत्कारणत्वाभावात् । सङ्क्ष्णादि त्रयाणा मीश्वरत्वाङ्गीकारे वाम्चदेवस्य न किश्चित्प्रयोजनं । एकेनैव कार्यसिद्धः । "भगवानेकएव वाम्चदेवः परमार्थतत्व"मित प्रतिपादक पाञ्चरात्रागमसिद्धान्तहानिः । "अनीश्वराणां सङ्क्ष्णादीनां वाम्चदेवतुल्यत्व व्यपदेशे वाम्चदेवादुत्पत्तिर्गभ्युपगम्यते । तस्मात्सङ्क्ष्णादि जन्यत्व विधायक पांचरात्रागम विरोधो दुर्निवारः । आकाशप्राणादिव सङ्क्ष्णादीनां ब्रह्मत्व विधायक श्रुत्यदर्शनात् । तत्प्रिक्षयायाः वेदवाह्यत्वमुचितं "मद्भक्तोहि ममाधिक्य" इति तान्त्रिकन्यायानुसरणेन सङ्क्ष्णादीनां तद्धिकत्वव्यवस्थापने तज्जन्यत्व तदुपासकत्वविरोधः । तदपक्षष्टि मनःकारणत्वं नोपपयते । तस्मात्सर्वथा श्रुत्युक्त्यनुभवविरोधात्पाञ्चरात्रमतं विवेकिनिवरणीयं ॥

नतु । "साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाञ्चपतं तथा" । "ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै" । "साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाञ्चपतं तथा" । "एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभिः" । "साङ्ख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाञ्चपतं तथा । किमेतान्येक-निष्ठानि पृथिप्रिष्ठानिवा मुने" इति । भारतिसद्धांतागम पाराशरस्मृतिषु साङ्ख्यादिमतानां विधे-यत्वं । पाञ्चपतस्य तत्तुल्यत्वेपदेशत्वात्कथं शैवं तद्धिक्यमिति चेत्र । वैष्णवशब्दस्य दश्चविधवैष्णव परत्वेपि यथाप्रकरणानुकूलार्थो विवक्षितः । तथा पाञ्चपतशब्दस्यापि दश-विधवैदिक तान्त्रिक शैवपरत्वेपि यथाप्रकरणानुकूलार्थो विवक्षितः । तथा पाञ्चपतशब्दस्य स्यापि दशविध वैदिक तान्त्रिक शैवपरत्वेपि स्थानात्प्रकरणा"छिङ्काद्थों निर्णीत" इति न्यायेन प्रकरणानुकूलार्थो निर्दिश्यते ॥

उत । सिद्धान्ताशिखामणों । भारतेच । शैव पाशुपतमतयोर्वेळक्षण्यं । शैवमतस्य पाञ्चरात्र पाशुपतादिभ्यस्समुत्कृष्टत्वं चोपदिष्टं । "आगमा बहुधा प्रोक्ता शिवेन परमात्मना । शैवं पाशुपतं सोमं लाकुळंचेति भेदत" इति । घटपटयोरिच शैवपाशुपतयोः परस्पर वैळक्षण्यं विधीयते । किञ्च "वेदैकदेशवर्तिभ्यो साङ्क्ष्यादिभ्यो महामुने" । सर्व वेदानुसारित्वाच्छेवतन्त्रं विशिष्यते" । इति तत्रेव साङ्क्ष्ययोग पाञ्चरात्र पाशुपतादीनां वेदैकदेशवर्तित्वं नापकृष्टत्वं । शैवमतस्य सर्ववेदमयत्वेन समुत्कृष्टत्वं च व्याचक्षते । महिम्नस्तवेपि । "त्रयी साङ्क्ष्ययोगः पशुपतिमतं वैष्णविभित्ते प्रभिन्ने प्रस्थाने परिमदिमिदं पथ्य'भिति च । रुचीनां वैचित्र्या दजुकुटिलनानापथजुषां नृणामेको गम्यस्त्वमिसे पयसामर्णव इवे"ति परिच्छिनसाङ्क्ष्ययोग पाञ्चरात्रपाशुपतादि मतानां ऋजुकुटिलमार्गेण सर्वेषां समुद्रनदीन्यायव-च्छिवेप्येकत्वोपदेशात् । शैवमतस्य सर्वमताधिक्यत्वं घण्टाघोषः ॥

किंच । वेदतुल्यभारते । आनुशासिनकपर्वणि । '' किमाहुर्भरतश्रेष्ट पात्र विप्रास्सनातनं । लिङ्गिनं ब्राह्मणंचापि ब्राह्मणंचाप्य लिङ्गिन''मिति । युधिष्ठिरप्रश्ले । "सद्रृत्तिमपिविज्ञाय लिङ्गिनेचेतरायच''। "देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विना"विति । भीष्मप्रतिवचनेन लिङ्गधारि ब्राह्मणानां मुख्य दानपात्रता वापक्षे तिद्भन ब्राह्मण दानपात्रत्व निर्देशात् । लिङ्गधारणावच्छित्र शैवमतस्य सर्वाधिकत्वमर्थात्सद्धं । अत एव सर्ववेदमय शैवमत विरुद्धत्वेन साङ्ख्यादीनामत्र भगवता पाराशर्येण निरस्तं । तथापि । साङ्ख्ययोग-पाचरात्राणां कपिल हिरण्यगर्भ नारयणकृतत्वेन पौरुषेयत्वं । परब्रह्माभिधान पशुपित-प्रणीतत्वेन पाञ्चपत्यागमानामपौरुषेयत्वं वेदवत्प्रामाण्यंच । तत्रैकदेशागमानां निमित्तोपा दानमात्र द्योतनत्वेन वेदविरोध इति चेत् । वेदैकदेशो "सोकामयत" । "स ईक्षांचके सप्राण सजत ''। '' आत्मन आकाशस्सम्भूतः ''। '' बहुस्यां प्रजायेयेति ''। इत्यादी निमित्तकारण मात्रत्वदर्शनात् । तेषामप्यप्रमाणप्रसङ्गः प्रसज्येत ॥

उत । "किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानिवा मुने "। इत्यादिना । किं साङ्ख्ययोग-पाज्यपत वेद पाञ्चरात्राण्येकतत्व पराणि पृथक्तत्वप्रतिपादन पराणिवा । यदैक तत्त्वप्रति-पादक पराणि किं तदेकं तत्त्वं। यदातु पृथक्तत्त्व प्रातिपादक पराणि तदेषां परस्पर विरुद्धार्थ प्रतिपादनपरत्वाद्वस्तु निर्विकल्पासम्भवाचैकमेव प्रमाणमङ्गीकरणीयं । पौरुषेयाणां तद्धर्माणां हि परस्पर विरुद्धवस्तुवादित्वेन नापौरुषेय वेदप्रमाणत्वेन निरस्तप्रमादादि निखिल दोष गन्धविरुद्धाभिधायित्वाच । यथावास्थित वस्तुनि प्रामाण्यं दुर्रुमं । वेदवेद्यश्च पर्वस भूतिहिश्व एव । ''सर्वं खिल्वदं ब्रह्म''। ''सर्वो वै रुद्रः ''। ''ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमोनम" इत्यादिना वेदान्तवेद्यस्सर्वात्मकः परब्रह्माभिधानिश्चित्र एक एव वस्तिवि निश्चीयते । किंच । शिवोक्तनिगमागमेषु महादेवाभिधानस्य परब्रह्मणः । मूर्ताऽमूर्तस्य षड्गुणेश्वर्यपूर्णस्य हिर्ण्मय सूक्ष्मव्यूह विभवभेदभिन्नत्वसुपदिष्टं। वीरागमे । "ब्राह्मणानां हितद्रम्म महादेवाख्ययाजिनां । शिवज्ञानकरं शास्त्रं सर्वोपनिषदं महत्। यथाधिकारं भक्तेस्त ज्ञानपूर्वेण कर्मणा । अभ्यर्चितं महादेवं संसारामयभेषजं "। "प्राप्यतेहि परंसूक्ष्म विभव-व्यूहकारणं । अर्धनारिश्वरत्वादि लीलाविभव संज्ञिकाः"। "सद्योजातादयः पंचव्यूहाः प्रोक्तास्सनातनाः" । "तेषामेवविभक्तादि स्थलपंचकमीरितं" । 'सकलं निष्कलंसूक्ष्मं हिर-ण्मयमनामयं ''। "व्योमवत्सर्वसम्पूर्णं सर्वेश्वर्यसमन्वितं । स्वतन्त्रंजगदाधारं शिवरुद्वादि-संज्ञिकं । निल्यसंवेतिचिच्छिक्तियुक्तं साम्वंमहेश्वर"मिलादिना । "ऋत सलंपरब्रह्म पुरुषं-कृष्णिपंगळ'' मिलादि श्रुतिसिद्धार्धनारीश्वरत्वादि लीलामंगलविग्रहाः । विभवाभिधानाः । 'समोजानं प्राप्त १००० विभवाभिधानाः । 'सद्योजातं प्रपद्यामी'ति पंचब्रह्ममन्त्रे सद्योजातादि व्यूह्पंचकमुपदिष्टं । 'नमेहिरण्यबाह्वे' 'हिरण्यवाकि' 'हिरण्यवर्णाये'ति मन्त्रेण पड्गुणेश्वर्यसम्पन्न खभावज्योतिर्मय विग्रहं महादेवाख्यं पर्वहा व्याचक्षते । "सर्वाननशिरोग्रीव स्सर्वभूतगुहाशयः" । "सर्वव्यापीच भगवांस्त-स्मात्सर्वगतिहिश्च " इत्यत्र तस्य परिश्च सर्वम्यत्वं सर्वान्तर्यामित्वं सर्वन्यापकत्वं चाम्युपगम्यते । तस्माद्देदशिवागमयोर्निकिचिद्भेदः । अतो वेदविरुद्धजीवोत्पत्त्यादि विधा-<mark>यक पांचरात्रमतं</mark> निःश्रेयसकांक्षिभिनेश्राव्यं ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

स् ॥ विप्रतिषेधाच ॥ ४५ ॥ विप्रातिषेधाच । विशेषणविरुद्धाच । साङ्ख्यादिमतानां प्रधानजगत्कारणत्वादि किञ्चि- द्वेदान्ताविरोधात् । पाञ्चरात्रमतस्यतु । ''ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीज्ञानीज्ञौ''। ''अचेतना परार्थाच निस्पासततिविक्तिया । त्रिगुणा कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृतेरूपमुच्यते'' । ''व्याप्तिरूपेण संबंधं तस्याश्च पुरुषस्य च''। ''सह्यनादिरनंतश्च परमार्थेन निश्चित '' इति वेदागमेषु च । सर्वत्र जीवस्य निस्यत्वप्रतिपादनात् । जीवोत्पत्त्यादि विधायक पाञ्चरात्रमतं सर्ववेदान्त विरुद्धत्वाच । भ्रांतिमूलमतिमिति वेदितव्यं । ''वासुदेवः परं तत्त्वं सर्वकारणमव्ययं'' ''सङ्कर्षणाख्य जीवस्तु तत्सकाज्ञात्प्रजायते" ''सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्न संज्ञं सङ्कल्परूपकं''। ''मानसं जायते तस्मादिनरुद्धाभिधानकं''। ''हंकारं जायते चेति व्यूहत्रयमुदाहृत''मिति । पाञ्चरात्रागमे तत्प्रिक्रिया श्रूयते । तदसच्छास्त्रमविचारित रमणीयं। अजातस्य जीवस्य घटादिवज्जन्यत्वं। किञ्चिज्ज्ञस्य जीवस्य मनःकारणत्वं। जडीभूतमनसोरहंकारकर्तृत्वञ्च दर्शनात्। ''न जायते म्रियते वा विपश्चित्''। ''एतस्माज्ञायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि चेति''। श्रुतिषु विरोधप्रसङ्गो दुर्निवारः॥

ननु । पाञ्चरात्रे पुष्करसंहितायां कर्तव्यत्वेन वै यत्र चतुरात्म्यमुपासते । क्रमागतै-स्खसंज्ञाभिर्ज्ञाह्मणैरागमंच तत् । "यस्मात्साम्यं परंज्ञह्म वासुदेवाख्यमद्वयं । अस्मादवाप्यते शास्त्रात् ज्ञानपूर्वेण कर्मणा"। इत्यादिना सङ्कर्षणादीनामपि परब्रह्मस्वेच्छाविप्रहरूपत्वा व्यपदेशात्। शैवागमवदत्रापि विभवार्चनाव्यूहं प्राप्य। ''व्यूहात्परं वासुदेवाख्यं प्राप्यती''ति व्याचक्षते । "विभवो रामकृष्णादि प्रादुर्भावगणः । "वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्ध संज्ञिको व्यूहः" । सूक्ष्मंषाड्गुण्यैश्वर्यविष्रहं वासुदेवाख्यं परब्रह्मित निरूपितं । तस्माजीव मने। हंकारतत्त्वानामधिष्ठातारः । तेषां जीवादिशब्दैरभिधानमविरुद्धं । यथाकाशप्राणादि शब्दै ब्रह्मण अभिधान्तरविदिति चेन्न । शैवमतवद्वासुदेवादि व्यूहानां प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वा-भावात् । सङ्कर्षणादीनां ईश्वरत्वे तज्जन्यत्व विधायकस्वशास्त्रविरोधप्रसङ्गः । स्वशास्त्रानु-गुण्येन तेषामीश्वरत्वाङ्गीकारपूर्वक कारणत्वाङ्गीकारे वेदवाह्यप्रसङ्गे अनवस्थाच दश्यते। "अजायमानो बहुधा विजायते" । इति श्रुतौ परमेश्वरस्य खसङ्कल्पत्वेन खेच्छाकृताविम्रहत्व स्मरणात् । वासुदेवात्सङ्कर्षणादि जन्यत्वमिवरोध इति चेत्तदसत् । "सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति''। ''तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति''। इत्यादिवत्तच्छूतेरिप ब्रह्मणे। जगदुभय-कारणत्वपरत्वात् । तत्र सङ्कर्षणादि शब्दादर्शनाच । तदङ्गीकारे पूर्वापरवाक्यसमन्वया भावाच । आकाशप्राणादिशब्दवच्छृतौ सङ्कषर्णादि शब्दानां ब्रह्मपरविधायकत्वमव्यप-दिश्यते । अतस्तच्छास्त्रप्रमाणं गगनभित्तिचित्रायमानवदवभासते । ''त्रिपुरासुरमोहार्थं केशवेन शिवेनच"। "बुद्धं जैनं च चार्वाकं पाश्चरात्रश्च मुद्गलं'। कृतं तस्मादसच्छास्त्रं न श्राव्यं मोक्षकांक्षिभि''रिति स्कान्दे । पांचरात्रेच बाँद्धेच तथा कौलमुखेषुच । "श्रद्धया-दीक्षितायेच ते लोके ब्राह्मणाधमाः''। शैवे वायुसंहितायां। ''वुद्धेजिने पांचरात्रे तथालोका-यतेपि च । यो दीक्षितस्स सद्योभूत्पिततो नात्र संशय'' इत्यादिना बुद्धपांचरात्र शास्त्राणां राक्षसमोहनार्थं कल्पनोपदेशात् । "गृहस्थोब्रह्मचारीवा वानप्रस्थोथ भिक्षुकः । यइच्छोत्सिद्धि-मास्थातुं देवताङ्काय तेजस'' इत्यादि पांचरात्रं प्रबन्धं मुमुख्राभिनौँपादेयं । अतस्सर्ववेद-वेदान्तागमादि पूर्वापरमध्यपरामर्श ज्ञानदृष्ट्या द्वैताऽद्वैत मतमेव मुख्यवेदान्त सिद्धांत- मिलावगम्यते । जन्माद्यस्ययत इत्यादिना । जगदुभयकारणत्व व्यवस्थापनात् । निमि-त्तकारणत्वेन जगदीश्वरयोर्द्वेतत्वमुपादानत्व व्यपदेशेनाद्वैतत्वंच दर्शितं ॥

किंच। " मुक्तोपसृष्य व्यपदेशा" दिखत्र मुक्तजीव परब्रह्मणीः प्राप्यप्रापकत्व निर्दे-शाजीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदत्वमर्थात्सिद्धं । "ब्रह्मविदाप्नेतिपरं" । "ज्ञात्वाशिवं शान्तमत्यन्त-मेति"। "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" "तत्त्वमेवत्वमेवतत्"। "ब्रह्मवेद ब्रह्मेव-भवति" । "यथानद्यस्त्यन्द्मानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपेविहाय । तथा विद्वान्नामः रूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं" । इत्यादि श्रुतिषु । जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदत्व निर्दे-शात्। तदेवाङ्गीकरणीयं॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्य खामिकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैतसिद्धान्तव्यवस्थापक वैयासिकत्रह्ममीमांसा स्त्रार्थ प्रकाशके श्रीकरभाष्ये विरोधपरिहाराभिधानस्य द्वितीयाध्यायस्य अष्टाधिकरणाव-च्छिन्न रचनानुपपत्तेश्व नानुमानमित्यादि पञ्चचत्वारिंश-त्सूत्रात्मक द्वितीयः पादस्समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये द्वितीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पूर्वपादे श्रुतिविरुद्धानि साङ्ख्ययोग तार्किकाद्वैतादि मतानामधिष्ठान ब्रह्मणो जग-दुभयहेतुत्वानङ्गीकारत्वाञ्चिरस्ताः । श्रुतीनामन्योन्य विरुद्धत्व द्योतनाज्जगतो ब्रह्मकारणत्व मसङ्गतमित्याशङ्कायां तिज्ञराकरणार्थं तृतीयपादमारभ्यते ॥

॥ वियद्धिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ नवियदश्चतेः ॥ १ ॥

पूर्वोक्त पादद्वये श्रुत्याभासमतानां युक्तिमात्रप्रधानवादिमतानां च तिरस्कृतत्वेन ब्रह्मणि सर्वेषां वेदान्तानामविरोधत्वं प्रदर्शितं । एतत्पादद्वये श्रुतिपरस्पर विरोधपरिहारा-द्ध्यायसङ्गतिः । इदानीं स्वपक्षविक्षेपादिदोषगन्धाभावख्यापनाय ब्रह्मकार्यत्वेनाभिमत चेतनाचेतनप्रपञ्च कार्यप्रकारो विशोध्यते । "सदेव सौम्येदमप्र असीत्"। "एक-मेवाद्वितीयं ब्रह्म'' । ''तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति ''। ''तत्तेजो स्रजते''ति । सृष्टिप्रकरणे तेजः प्रमृतीनामेवोत्पत्तिराम्नायते । ''तस्माद्वा एतस्मादात्मन अकाश-स्सम्भूतः "। " एतस्माजायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि"चेत्यादि श्रुतिष्वाकाशवाय्वोर्जन्यत्व श्रवणादत्र वियदुत्पद्यते नवेति संशय्यते । "सं ब्रह्मा"। "आकाश आत्मा"। इत्यादि श्रुतिष्वाकाशस्यैव ब्रह्मत्व व्यवस्थापनात् । ''आकाशोहवे नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा सआत्मे'' त्यादिषु तस्यैव सर्वान्तर्यामित्वमात्मत्वोपदेशं च निर्देशात्। छान्दोग्ये । तेजः प्रभृतीनामेव सृष्ट्युपदेशात् । निर्वयवत्वापूर्णत्वाच्छेयत्वा दाह्यत्वाक्केयत्वा-शोषत्वादींनां दर्शनाच । वियदुत्पत्तिर्नसम्भवति । तदुत्पत्तिविधायक तैत्तिरीयादि वाक्यानां भ्रममात्रत्वमेवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । न वियद्श्रुतेः । वियदाकाशं निरवयवत्वाद्रह्म-वद्जन्यमितिचेन । कुतः । अश्रुतेः । यत्र कुत्रापि श्रुतिषु तस्याजन्यत्वा श्रवणात् । आकाशस्य अजन्यत्वं परब्रह्मत्वं च सर्वथा न विधीयते । "खं ब्रह्मा"। "आकाश आत्मेलादि '' श्रुतीनां '' अन्नं ब्रह्म प्राणी ब्रह्म मनी ब्रह्म विज्ञानं ब्रह्म आनन्दं ब्रह्म शोमिस्रेकाक्षरं ब्रह्म असावादिस्रो ब्रह्मे''स्यादि वदौपचारिकमेव । "सं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी "। "यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महदि"त्यादि श्रुति-ष्वाकाशव्यतिरेकत्वं ब्रह्मणिश्शवस्योपदिष्ठत्वात् । नान्यार्थो युक्तः ॥

किंच। "आकाशोहवै नामरूपयोर्निविहिते" त्यादावाकाश शब्दस्य। "आसमन्तात्का-श्यतं" इति प्रकाशतीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मपरत्वं। "स्थानप्रकरण लिङ्गात्समन्वय" इति न्यायेन ब्रह्मधर्माणां द्यातनात्। तत्परत्वमेवेति निश्चीयते। 'श्रुतिस्सत्यार्थं वादिनी'ति स्मृतिदर्शनात्। ब्रह्मधर्माणां द्यातनात्। तत्परत्वमेवेति निश्चीयते। 'श्रुतिस्सत्यार्थं वादिनी'ति स्मृतिदर्शनात्। ब्रह्मध्यादीनां अत्रं कथमौपचारिकत्विमिति चेत्। ''यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य औषधी'' व्याव्यादौ शिवस्य ब्रह्मणः अष्टमूर्त्यात्मकत्वेन सर्वान्तर्यामित्वेन च सर्वशब्दवाच्यत्वं व्याचक्ष्यते। ''सएव विष्णुस्सप्राणस्सकालोग्निस्स चन्द्रमाः"। ''स एव सर्वं यद्भूतं यच भव्यं सनातनं"। '' सर्वोवेरुद्र" इत्यादिषु। सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं। ''तद्वनन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्य" इत्यत्र स्पष्टमुपदिष्टं॥

किंच । पूर्वाध्याये । "आकाशस्तिष्ठिंगा" दिखत्र । ब्रह्मलिङ्गवत्त्वादाकाशादि शब्दानां ब्रह्मपरत्वमिति पूर्वमेवोक्तं "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" । "यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गास्सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ''। ''तथाक्षराद्विविधास्सौम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियान्ती "त्यादौ जीवानां ब्रह्मजन्यत्व श्रवणेपि तेषां निरवयनत्वेन यथोत्पत्तेरौपचारिकत्वं निर्दिष्टं । ''तद्वत् आत्मन आकाशस्सम्भूत'' इत्यत्राकाशोत्पत्तिरौप-चारिकमेवेत्याशङ्कायामाह ॥

सु॥ अस्तितु॥ २॥

तु शब्दो निश्चयार्थः । अस्तित्वाकाशोत्पत्तिः । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश-स्सम्भूत'' इलादि श्रुतौ घटादिवदाकाशोत्पत्तिः श्रूयते । जीववत्तदतीन्द्रियविषयत्वेपि जडत्वात्तद्दयुक्तं । "न जायते म्रियते वा विपश्चित् । ज्ञा ज्ञो द्वावजावीशानीशा"वित्यादौ जीववच्छृत्यन्तर प्रमाणाभावतयाकाशजन्यत्व प्रतिपादकत्वा दर्शनात् । निर्वयवत्वेपि मनःप्राणादिवत्तज्जन्यत्वमनिवारितं । ''वायोरन्तरिक्षं चेतदमृत''मिति श्रुतौ पवना-काशयोरमृतत्व निर्देशादाकाशोत्पत्तिविधायक श्रुतीनां गौणत्वमेवेत्याशङ्कच निराकरोति ॥

स् ॥ गौण्यसम्भवाच्छब्दाच¹ ॥ ३ ॥

छान्दोग्ये। " तत्तेजोऽस्जतेत्यत्र" तेजःप्रमृतीनामेव "सृष्ट्युपेदशादात्मन आकाश-स्सम्भूत'' इल्हें इल्हे युक्तमेविति चेन्न । कुतः । असम्भवाच्छव्दाच । "आत्मन आकाशस्सम्भूत " इति श्रुते-गौंणत्वासम्भवात् । शब्दाच । " यदा तमस्थं नदिवानरात्रि नसन्नचासि छवएवकेवलः"। "सदेव साम्येदमय आसीत्"। "एकमेवा द्वितीयंत्रह्म"। "एक एव रुद्री न द्वितीयायतस्य" इत्यादि श्रुतिशतद्शनात् । घटादिवदाकाशोत्पत्तिर्मुख्यमेवेति सिद्धं । ममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देवएकः " इत्यादावमृतशब्दस्य व्रह्मलिङ्गत्वव्यवस्थाप-नात्। "वायारन्तरिक्षं चेत्तदमृत"मिति श्रुतिनिष्ठामृत शब्दस्यापि ब्रह्मलिङ्गत्वेन ब्रह्म-परतं । "आकाशस्तिष्ठिगादतएव प्राणाः" इत्यत्र पूर्वाध्याये ब्रह्मिलंग विधायक वाक्यानां नहापरत्वमिति बहुधाप्रपश्चितत्वान्नसन्देह कलंकः । नोचेत् । "सदेव सौम्येदमग्र आसीं" दिलादि श्रुतिविरोधो दुर्निवारः । "खं ब्रह्मे" त्यादावाकाशस्य शब्दस्य ब्रह्मत्वव्यपदेशात् " "आत्मन आकाशस्सम्भूतं ' इति श्रुति निष्टाकाशोत्पत्तेः कथं मुख्यत्वमित्याशङ्कय तत्राह ॥

स् ॥ स्याचैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

"खं मह्म"त्यादावाकाशस्य ब्रह्मतवप्रदर्शनेपि । "आत्मन आकाशसम्भूत" इत्यत्र आकाशोत्पत्तिमुख्यमेव । कुतः ''ब्रह्मशब्दवत् ''। 'असावादिस्यो ब्रह्मा' 'अनं ब्रह्मेस्या'दी कार्यभूतप्रभाकरादौ यथा ब्रह्मशब्दवत् । असावादित्या ब्रह्मा यथामुख्यत्वं। तद्वत्कार्यभूतस्य चैकस्याकाशस्यापि ''खं ब्रह्मे''त्यादि ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं गौणमेव निरवयवत्वेनाजन्यत्वाङ्गीकारे परमाण्वादीनामपि निल्यत्वं स्यात्। तस्मादाकाशोत्पाति र्निनवार्यते । वियज्जन्यत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

^{1.} In the Sankara Bhashya, this Sutra is read as two different Sutras: १. गोण्यसम्भवात्. २. शब्दाचः

सू ॥ प्रतिज्ञाहानिव्यंतिरेकाच्छव्देभ्यः ॥ ५॥

छान्दोग्ये। "तत्तेजोऽस्रजते" त्यत्र तेजः प्रमृतीनामेव सृष्ट्युपदशात्तित्तर श्रुत्यापि वियदुत्पत्त्यक्षीकारे तिद्विरोध इति चेदाकाशस्य ब्रह्मकार्यत्वामावाद्यतिरेकाद्व्याविलक्षणत्वा-त्प्रतिज्ञाहानिः"। "येनाश्रुतं श्रुतंभवती" त्यादिना ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञायान्त्रतिज्ञाहानिः"। तस्माद्वह्मजन्यत्वमङ्गीकर्तन्यं। किंच। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं"। "सर्वे खिल्वदं ब्रह्म"। "ऊर्ष्वरेतं विरूपक्षं विश्वरूपाय वैनमोनमा" इत्यादि श्रुतिशतेभ्यः ब्रह्मणस्पर्वात्मकत्वे।पदेशाद्वियतस्तद्भिज्ञत्वं वक्तुं शक्यं। नन्वेवमुत्पत्ति-मत्वे सिद्धे पूर्वोक्तविरोध परिहारः कथं सिध्यत इतिचेदुच्यते। छान्दोग्ये हि तेजस उत्पत्तिमात्रं श्रूयते। नाद्यत्वमि। तैत्तिरीयकेतु। "आकाशाद्वायुः"। "वायोरिप्ने"रिति तेजसस्तृतीयत्वं श्रूयते। तथा च तयोर्वाक्ययोरेकवाक्यत्वादनवकाशस्तिरीयक श्रुत्यनुसारेणाकाशं वायुंच सृष्ट्या 'तद्वद्वातेजोस्रजते'ति छान्दोग्ये श्रुतिः परिणम्यत इति व्यव-हियते। नानयोर्वाक्ययोर्विरोध इति यदुक्तं तैत्तिरीयकवियदुत्पत्ति श्रुतिगौणी सामम्या-भावेन वा विभुत्वेन नित्यत्वानुमानाचेति तज्ञ। श्रौतस्य ब्राह्मण एव वियत्सामािवता-दित्यभिप्रेत्य परियायानुमानेनेव दृष्यति॥

सू ॥ याबद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ६॥

तु शब्दश्वाकाशोत्पत्त्यसम्भवशङ्का व्यावृद्धर्थः । यतो यावद्विकारजातं विभागे दृश्यते''। तद्वद्विकारे ब्रह्मणि विभागादर्शनात् । लोकवत् । यथालोके । ''एते सर्वे देव-दृत्यतुत्रा'' इत्यिभधाय । तेषु केषांचित्तदुत्पत्ति वचनेन सर्वेषासुत्पत्तिरुक्तस्त्यात् । तद्वत् । एवंच सित । ''वायुश्वान्तिरक्षंचेत्तदमृतिमिति सुराणा''मिव चिरकालस्थायित्वाभिप्रायमेव निर्दिष्टं । किंचाकाश दिकालमनः परमाणवः पराधीन सत्ताकाः । स्वसमानसत्ताक विभागव्यात् । घटशरावादिवदित्याकाशोत्पत्तिवादिनं प्रतिविभुत्वहेतोः परोक्तस्यासिद्धिरिपबोध्या । ननु छांदोग्ये वायोहत्पत्तिनं श्रूयते । तैत्तिरीयकेतु श्रूयते तथाच पूर्ववदनयोः वाक्यविरोध परिहारार्थं वायूत्पत्तिगौंणीतिवाच्यं । किंच । सेषानस्तमितादेवता यद्वायुरिति वायोर्लीयत्व प्रतिषेधाच नित्यमित्याशङ्कामितिदेशेन निराकरोति ॥

॥ मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः॥ ७॥

एतेन वियद्धरपत्तिमत्व व्याख्यानेन वायुरिप वियदविच्छन्न ब्रह्मजन्यत्वेन व्याख्यात-इत्यर्थः । वायोर्नित्यत्वेपि एकविज्ञानेन प्रतिज्ञाहान्यादेस्समानत्वादित्यर्थः । वायोर्जयप्रति-षेधश्वापेक्षकः । अतिदेशत्वान्न पृथक्संगत्यपेक्षेति मन्तव्यं । "वियन्मातिरश्वनोः पृथ-य्योगकरणं" । "तेजोतस्तथाद्धाहे"ति मातिरश्व परामर्शार्थं । छान्दोग्ये वायोरुत्पत्य दर्श-निपि । "सन्दहे वाक्यशेषा"दिति न्यायेन । गुणसंहारोपन्यायेनच । "आकाशाद्वायु"रिति तैत्तिरीय शुत्युपसंहारेसित । बृहदारण्यके "सेषानस्तमितादेवता यद्वायु"रिति श्रुतिः स्तुति-

^{1.} Compare this Sutra in the Sankara Bhashya:— प्रतिज्ञाहानिर्व्यतिरेकाच्छब्देभ्यः.

परा । तदुपासना प्रकरणात् । अतोवायोर्जन्यत्वमनिवारितमेव । आकाशवायुवद्रह्मणेपि केनाचित्कारणेनोत्पत्तिरस्तीत्याशङ्कच तत्राह ॥

सू ॥ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ८ ॥

तु शब्दोह्यवधारणार्थः । सतो ब्रह्मण असम्भवः । उत्पत्तेरसम्भवः । कुतः । अनुपपत्तेः । ब्रह्मणः कारणान्तराभावे नोत्पत्त्यसम्भवः । इत्युपिद्वयते । "सदेव सौम्ये दमप्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" । "यदा तमस्यं निद्वा नरात्रिनंस ज्ञचान्सिच्छवएव केवलः" । इत्यादिषु प्रावस्प्रेष्टे रेकएवावधारण श्रवणात् । तद्यतिरिक्तस्य कस्यचिद्प्यनुवृत्तिनंसम्भवति । किञ्च । "ध्यायौतेशानं प्रध्यायितव्यं" । "सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्देन्द्रास्ते सम्प्रस्यन्ते" । "सर्वाणि चेद्रियाणि सहभूतेस्सकारणं कारणानां ध्याता कारणन्तु ध्येयः" । "सर्वेश्वर्यसंपन्नस्सर्वेश्वरदशम्भुराकाशमध्ये" । "शिवएको ध्येयिशवद्धर स्पर्वमन्यत्परित्यज्ये"त्यादेवकारणत्वं कारणकारणत्वं च । परब्रह्मणिश्चर्यत्वेश्वर्यत्वाते । व्योमवायुवत्साम्यत्वं नोपपयते । यद्वाव्यक्तमहदहङ्कारतन्मान्नेन्द्रिय वियत्पवनादीनां ब्रह्महेतुत्वेन श्रूयते । तथा तस्यापि किं कारणान्तरमवगम्यते । "असद्वा इदमग्र आसीत्" । "ततो वै सद्जायत" । इति श्रुतौ । असतः । सदुत्पत्तिरितिचेत्तदसत् । कथं सदुत्पयते । सत एवोत्पत्तावात्माश्रयापत्तेः । परमकारणस्य शिवस्यव । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञान्सम्भवात् । तद्विलक्षणस्य कृत्सनस्य प्रपञ्चस्य तदद्शनाच । ब्रह्मोत्पत्तिनीपपद्यत्व इति सिद्धं । वियद्विकरणं समाप्तं ॥

एवमाकाशवायो र्वह्मजन्यत्वं प्रसाध्य वह्नचादीनामपि ब्रह्मकारणमधिकरणान्तरेण दर्शयति॥

॥ तेजोधिकरणम् ॥ ३ ॥ स् ॥ तेजोतस्तथाद्याह ॥ ९ ॥

छान्दोग्य ''तत्तेजोऽस्उजते''त्यत्र वहः ब्रह्मकारणत्वमुपिद्छत्वात् । ''वायोरिप्नि''रिति तैतिरीयके वहेः वायुजन्यत्वोपदेशाच्छान्दोग्य तैतिरीयवाक्ययोस्तमः प्रकाशक्तपरस्पर-विरोधसभावदर्शनाच । वह्नवादीनां स्वस्पूर्वकारणं ब्रह्महेतुत्वं वेति सन्दिह्मते । ''आकाशा द्वायुः'' । ''वायोरिप्नः'' । ''अन्नरापः '' । ''अन्नयः पृथिवी''त्यत्र पारंपर्याहेतुत्वेपदेशात् । न ब्रह्मजन्यत्वं वह्नवादेरुपपद्यत् इतिचेदुच्यते । ''एतस्माजायतेप्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिच '' । ''संवायुज्योतिरापः पृथिवीविश्वस्यधारिणी । यत्परं ब्रह्मसर्वात्मा विश्वस्यायतनंमह''दित्यत्र प्राणादि सर्वकारणत्वं सर्वाधारत्वं सर्वविलक्षणत्वं ब्रह्मण्येव दर्शनात् । जडभूतस्य वायोः विह्वित्रारणत्वमनुपपन्नं । ''वायोरिप्नि''रित्यत्र पवनाविच्छित्र ब्रह्मकारणत्वमेवावगम्यते । 'योस्द्रो अमा'वित्यादिषु सर्वान्तर्यामित्वं तस्यविनदेशात्सर्वकारणत्वं तस्यवितिसिद्धं । नतस्माच्छान्दोग्यतैत्तिरीययो विरोधः । नचेयं पश्चमीक्षमार्था । वायवनन्तरं तेजज्ञाति पदान्तरं कत्यनाप्रसंगात् । किंच । 'आत्मन आकाशस्यम्भूत' इत्यादौ 'पृथिव्या ओषध्य' इत्यन्तेच हेतुपश्चम्यादर्शनात् । मध्ये कस्मात्कमार्थे पश्चमीत्यसङ्गतमेव । नचेवं । कचिद्रह्मजन्यत्वं कचिद्वायुजन्यत्वमिति विरोधः । वायोर्बह्मजन्यत्वेन वायुभावापन्नब्रह्मजन्यत्वस्य छान्दोग्य

वाक्यार्थस्येव वायोरप्रिरिति वाक्यस्याप्यर्थत्वेवा विरोधादिति । एवमग्नेरिप ब्रह्मजन्यत्वं प्रदर्श जलस्यापि ब्रह्मजन्यत्वमधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अवधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ आपः ॥ १० ॥

''आपस्तथाह्या''हेल्यनुवर्तते । ''तेजोनन्तरभावित्वादिष पृथिव्या'' इति तेजसो वायु-जन्यत्व कथनानन्तरं तयोरपील्यपृथिव्योपक्रमोबुद्धिस्थत्वाद्वुद्धिसिन्निधिलक्षणसङ्गल्याक्रमेणा-धिकरणद्वयमारभ्यते । 'तद्पोऽस्रजते'त्यादि वाक्यस्य ब्रह्मजन्यत्व प्रतिपादकस्य । 'अग्नेराप' इति वाक्येन विरोधोस्ति नवेति सन्देहे पूर्ववद्विरोधोस्तीति पूर्वपक्ष अपामग्निनिवारकहेतुत्वा-त्तज्जन्यत्वंतन्नास्त्येवेत्यविरोधइत्येकदेशासिद्धान्तं दूष्यित । आप इति आपस्तेजसो जायन्ते हि यस्यात्तथातेजो जन्यत्वमग्नेरापइति श्रुतिराहेत्यर्थः । त्रिवृत्कृतयोरप्तेजसोर्दाह्यदाहकभावेप्य त्रिवृत्कृतयोर्निवरोधः । पूर्ववद्विरोध परिहारोवोध्यो एवं जलस्य ब्रह्मकारणमभिधाय पृथिव्यास्तजन्यत्वमधिकरणान्तरेण दर्शयित ॥

॥ पृथिव्यधिकाराधिकरणम् ॥ ५ ॥ सू ॥ पृथिव्यधिकाररूप शब्दान्तरेभ्यः ॥ ११ ॥

"ता आप ऐक्षन्त (बहुयः) बहुस्यामः । प्रजाये महीति'' । ता अन्नमस्जन्तेति श्रूयते । तत्र संशयः । किमन्नशब्देनोदनादिकमुच्यते किं वा पृथिवीति । तत्रान्नशब्दस्योदनादे प्रमिद्धत्वादोदनादिकमेवान्नशब्देनोच्यते । तथाच व्रीहि यवादेस्तज्जन्योदनस्यच योगेन स्ट्याच । अन्नशब्दवाच्यस्य क्रिचदन्नजन्यत्वं किचि"त्पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्न"-मित्यत्र पृथिव्यादि जन्यत्विमत्यनयोः श्रत्योविरोध इति प्राप्तेत्रूमः । प्रथिव्यवात्रान्न शब्देनोच्यते । न व्रीद्यादिः । कृतः । आधिकाररूप शब्दान्तरेभ्यः । "तत्तेजोऽस्जते''ति महाभूतोत्पत्याधिकाराचत्रकृष्टं तदन्नस्येति कृष्टस्पर्यान्नशब्दवाच्यस्य पृथिवीत्वज्ञापकस्य श्रवणाच । समानप्रकरणो अद्भयः पृथिवीतिच ''तद्यदपा शर्राश्वासीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्य भव''-दितिच । पृथिव्या एव जन्यत्व प्रतिपादक शब्दान्तर सत्त्वाचेत्यर्थः । ''तत्र तत्र सृष्टिकाले यदपांशरोघनीभाव आसीत् । समहन्यत सघनीभाव सम्भूतात्मनापरिणत आसीत् । सेवापां कठिनाकारपरिणाम स्प पृथिव्यभव''दिति श्रुत्यर्थः । तथाच व्रीद्याद्यनस्य नाम्बू-पादानकत्वं । किंतु पृथिव्याद्युपादानकत्वमेवेत्यविरोध इति सिद्धं ॥

एवं तावत्स्रष्टिकमण महाभूत श्रुतीनामिवरोधः प्रतिपादितः । "यःपृथिव्यां तिष्ठन् यःपृथिवी शरीर''मित्यादिना कण्वमाध्यन्दिनादि शाखासु शिवस्य परत्रह्मणः पृथिव्यादि सर्वभूत शरीरत्वोपदेशात् । खस्य खशरीरकारणत्वायोगात् । खशरीरस्यानित्यत्वे जीव-सर्वभूत शरीरत्वोपदेशात् । खस्य सर्वकारणत्वा सम्भवाच । पृथिव्यादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर त्रुत्यत्व प्रसंगात् । तदन्यस्य सर्वकारणत्वा सम्भवाच । पृथिव्यादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर कारणत्वं ब्रह्महेतुत्वंच नसम्भवतीति चेत्र । "यो रह्मो अमा" वित्यादिषु शिवस्य सर्वान्त-र्यामित्व प्रदर्शनात् । "यः पृथिव्यां तिष्ठ"शित्यादि वाक्यानामत्रं ब्रह्मोत्यादिवत् । तस्य सर्वान्तर्यामित्वप्रदर्शनार्थमेव शरीरत्वोपदेशं नतु साक्षाच्छरीरत्व कल्पनं । उत । पृथिव्यादीनामित्यप्रदर्शनार्थमेव शरीरत्वोपदेशं नतु साक्षाच्छरीरत्व कल्पनं । उत । पृथिव्यादीनामित्यप्रदर्शनार्थमेव शरीरत्वोपदेशं वतु साक्षाच्छरीरत्व कल्पनं । उत । पृथिव्यादीनामित्यप्रदर्शनार्थमेव शरीरत्वोपदेशं नतु साक्षाच्छरीरत्व कल्पनं । उत । पृथिव्यादीनामित्यप्रदर्शनार्थमेव शरीरत्वोपदेशं नतु साक्षाच्छरीरत्व कल्पनं । उत । पृथिव्यादीनामित्यप्रदर्शनार्थमेव शरीरत्वोपदेशं नतु साक्षाच्छरीरत्व स्थात्वात् । नचाष्टमूर्तित्व हानिः । तदुक्तं शैवे । "महेश्वरान्महाशक्त्याश्वेशानाख्यो खगात्मकः" । "सम्भूतः

पुरुषस्तस्मात्पवनाख्यो महावलः''। 'तस्माद्घोरस्सम्भूतः ज्वलनस्सर्वभक्षकः'। 'जलात्मको वामदेवस्तस्माज्ञातः कृपानिधिः'। "तस्माद्भूम्यात्मकस्सद्याजातम्तिंद्द्युभप्रदः"। "तस्माद्द्राषधयस्सर्वे ततोत्रंजायतेकमात्''। "तस्मात्पूजावहिर्भृताश्चितनाचेतनात्मकाः"। "सर्वान्तर्यामिरूपेण सर्वकर्तोसदाशिवः। प्रथमंस्क्ष्मरूपेण सद्योजातादिपंचकं। जनयामास देवेशो तथास्थूल प्रपंचकं"। इति दर्शनाज्जगज्जन्मादि कारणत्व नेतरस्येति निर्दिष्टं। "आकाशाद्वायु"रित्यादौ जडानां भूतानां परम्परा कारणत्वं मास्तु तदिधष्ठान देवताना-मस्तीत्याश्वद्वायामधिकरणान्तरं दर्शयति॥

॥ तद्भिध्यानाधिकरणम् ॥ ६ ॥ स् ॥ तद्भिध्यानादेव तु तछिङ्गात्सः ॥ १२ ॥

इदानीं तानि भूतान्याश्रिखाश्रयाश्रयीभाव सङ्गखान्यद्विचार्यते । किं महाभूताभिमानिन्यो देवतास्खातन्त्र्या एव भौतिकोत्पादने प्रवर्तन्ते । उते श्वराधिष्ठिता इति । विषयः ।
"आकाशाद्वायु"रिखादिना ख खकार्योत्पत्तौ खातन्त्र्य श्रवणात्खतन्त्रा एवेति ब्रह्मणस्वर्षे
सृष्टिकर्तृत्व प्रतिपादक शुखाभूत सृष्टिश्रुतीनां विरोध इति प्राप्ते द्रूमः । सपरमात्मा तत्तत्कार्यगोचरे क्षणात्मकाभिष्यानादेवेक्षिता तत्कारणाधिष्ठानता सर्व कार्यं सृजति कस्मात्
"तिष्ठिङ्कात्"। तस्य परमात्मनस्तर्व नियन्तृत्वरूपिलङ्गस्य "यः पृथिव्यां तिष्ठिष्ठा"खादिना
श्रुतत्वादिखर्थः । पृथिव्यां तदिभमानिदेवतायां अयं भावः । आकाशादि पदानां भूतमात्र
कृदत्वा देवतापरत्वे लक्षणानुपपत्तेः । न भूताभिमानि देवतानां खातन्त्र्यमाकाशाद्वायुरिखादौ
श्रुतं । न च । "ता आप ऐक्षन्ते"ति तद्वाधिपदानां देवतापरत्वे लिङ्गं । तस्येक्षणस्य
तद्वचिछन्न ब्रह्मानिष्ठत्वादिति नदेवतानां खातन्त्र्ये किंचिन्मानिमिति । एवं पञ्चमहाभूतानां
बह्मकारणत्वमभिधाय तेषां ब्रह्मण्येव विलीनत्वं प्रदर्शयति ॥

॥ विपर्ययाधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्वं भ्तानामुत्पत्तिकमं विचारणे लयकमोवुद्धिस्थः। प्रसङ्गसङ्गत्या विचार्यते।
एवं भ्तानामुत्पत्तिकमं विचारणे लयकमोवुद्धिस्थः। प्रसङ्गसङ्गत्या विचार्यते।
एतिद्वचारस्य प्रयोजनं जगद्रह्मणोर्भेदाऽभेदिवज्ञानं। प्रासङ्गिकत्वादेवास्मिन्पादे जगद्विलयकमोनिर्दिष्टः। तत्र किं भूतानां श्रुतेत्वित्तिकमेणेव लयकमः। तद्यतिरेकेण विति संज्ञयः।
मुण्डकोपनिषदि। "एतस्माजायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च"। "खं वायु ज्योतिरापः
पृतिवी विश्वस्य धारिणी"ति प्राणादीनां वियदादिभ्यः पूर्वमुत्पत्तिः श्रूयते। अथर्वणिशाखायातु
"ब्रह्मविष्णुरुद्देन्द्रास्ते सम्प्रस्यन्ते" "सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूते"रिति सहोत्पत्तिर्ब्रह्मादीनां
भूतिन्द्रियाणां चाम्रायात्। आकाशादेः पूर्वोक्त सृष्टिकमोनोपपद्यते इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे।
पूर्वोक्त सृष्टिकमः। उपपत्रः। अन्नमयं हि सौम्यमनः आपोमयः प्राणः। तेजोमयीवागिति'
प्राणादीनां भौतिकत्व श्रवणात्। भूतेष्वन्तर्भावात्। नपृथक्। कमापेक्षा ब्रह्मादीनां सहीत्पत्तिभूतैस्तदूप्त्वात्। तेजोमयैभूतैस्तदूप्त्वात् तेष्वन्तर्भावात्। ततः पूर्वक्रमो न विरोधः॥

किंच। "तदैक्षतबहुत्यां प्रजायये" ति दर्शनात् । सर्वभूतोत्पादकस्साक्षाच्छिव एव। चतनजीवोत्पादन प्रदर्शनेनाचेतनकारणत्वमर्थात्सिद्धं । अथर्वशिखायां । "ध्यायीत्र्शानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्देन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते" । "सर्वाणिचेन्द्रियाणि सहभूते"

रिखादिना ब्रह्मादि चेतनाऽचेतन कारणत्वदर्शनात् । स्कान्दे । "सदाशिवरशब्दमूर्ति स्पर्शमूर्तिमहिश्वरः" । "रुद्रस्तेजोमयस्साक्षाद्रसमूर्तिर्जनार्दनः" । "गन्धमूर्तिश्चतुर्वन्त इस्येते पंचमूर्तयः" । "सदाशिवादयोद्योते पंचब्रह्मपदे स्थिताः" । "तेषां सृष्ट्यादयो नोक्ता स्तदन्तर्यामिरूपतः" । "जगज्जन्मादिकं सर्वं शिवस्यविहि निश्चितं । तस्मात्तदिच्छया तेषां पुनःपरमकारणे । पटसंकोचवर्ष्ठानं पटविस्तृतवत्तथा । पुनस्तदिच्छयासम्यक् प्रादुर्भावं प्रचक्षते" ।
इति श्रवणात् । शिवएव प्रळये प्रपंचं स्वान्तर्छानं करोतीति राद्धान्तः । "एतस्माज्जायते
प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिचे"ति श्रुतौ ब्रह्मणः परमशिवात्प्राणेन्द्रियादि सृष्टिरेवात्र प्रथमोपदेशात् । "आत्मन आकाशस्सम्भूत" इति श्रुतिनिष्ठभूत पंचकोत्पत्ति प्राथमिकोपदेशक
तैतिरीयवाक्यविरोधोऽस्तीत्याशङ्कायामाह ॥

॥ अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ॥ ८॥

सू ॥ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण ताल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १४॥ अन्तराब्रह्माकाशयोर्मध्ये विज्ञानमनसीन्द्रियान्तःकरणे उत्पद्यते क्रमेण ताल्लिज्ञात् । " एतस्माज्जायतेप्राण " इति श्रुतौ प्राणादि सृष्टयनन्तरं भूतपंचक सृष्टिप्रतिपादनादिति-चेत्र । अविशेषात् । तस्याः श्रुतेरुत्पत्तिमात्र प्रतिपादकत्वेन क्रमप्रतिपादकत्वाभावात् । तथाच प्राणिन्द्रियान्तःकरणानां भौतिकत्वात्पंचमहाभूतोत्पत्त्यनन्तरमेवेति सूत्रसूचित-सूक्ष्मार्थः । विज्ञान साधनत्वादिन्द्रियाणि विज्ञानामित्युच्यन्ते । यदुक्तं "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिचे"त्यादिना सर्वस्य ब्रह्मणानन्तर कार्यत्वं श्राव्यते । अतश्वानेन वाक्येन सर्वस्य साक्षाद्रह्मण उत्पत्तिरभिधानिलंगावगतोत्तभ्यत इति तन्नोपपद्यते । क्रम-विशेषपरत्वादस्य वाक्यस्य अत्रापि सर्वेषां क्रमप्रतीतेः । खादिषु तावच्छूत्यन्तरसिद्धः कमाऽत्रापि प्रतीयते । तैस्सहपाठ लिंगाङ्कृत प्राणयोरन्तराळे विज्ञानमनसी । अपि कमेणो-त्पवते । इति प्रतीयेते । अतस्सर्वस्य साक्षाद्रह्मण एव सम्भवस्योत्तम्भनिमदं नभव-तीति चेत्तन्न । अविशेषात् । "एतस्माज्जायते प्राण" इत्यनेनाविशेषात् । विज्ञानमनसोः खा-दीनांच । 'एतस्माज्जायत' इत्यनेन साक्षात्सम्भव रूपसम्बन्धस्याभिधयस्य सर्वेषां प्राणादि पृथिव्यन्तानामशिष्टत्वात्सएवविधेयः । न क्रमः । श्रुत्यन्तरसिद्धकम विधानाचनेदं क्रमपरं । 'पृथिव्यप्सु प्रलीयत' इत्यारभ्य 'तम एकं भवती'त्यन्तेन कमान्तर प्रतीतेः । पूर्वीक्तभूतो-त्पत्ति लय कमइन्द्रियोत्पत्तिकमेणाविरुध्यते । तस्मानकेनापि वाक्ये न भूतसृष्टि वाक्यानां विरोध इति सिद्धं। "आकाशाद्वायु"रित्यादावाकाशादीनामेव पारम्पर्यकारणत्वमवगम्यते। तदाश्रयत्वेन तस्य तच्छब्दाभावादित्याशुङ्कायामाह ॥

॥ चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ ९॥

सू॥ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्यपदेशो भाक्तसद्भावभावित्वात् ॥ १५ ॥
तुशब्दो(दित)तथ्यं शङ्का निरासार्थः । निखिल जङ्गम स्थावर व्यपाश्रयस्तत्तच्छब्द
व्यपदेशः । भाक्तः । वाच्यैकदेशे भज्यत इत्यर्थः । समस्त वस्तुप्रकारिणो ब्रह्मणः
प्रकारभूतवस्तुप्राहि प्रत्यक्षादि प्रमाणाविषयत्वाद्वेदान्त श्रवणात्प्राक् प्रकार्यप्रतीतेः । प्रकारिप्रतीति भावभावितत्वाच । तत्पर्यवसानस्य लोके तत्तद्वस्तुमात्रे वाच्यैकदेशे ते ते शब्दाः
भांक्तौभाङ्तौ व्यपदिश्यते । अथवा तेजप्रमृतिशब्दैस्तत्तद्वस्तुमात्र विचतया व्युत्त्पन्नै

र्त्राह्मणो व्यपदेशो भाक्तस्यात् । अमुख्यस्स्यादित्याशङ्कय चराचरव्यपाश्रयस्वित्याद्युच्यते । चराचरव्यपाश्रयसद्व्यपदेशस्तद्वाचिशव्दः । चराचरवाचिशव्दो ब्रह्मण्यभाक्तः । मुख्य-एव कुतः । ब्रह्मभावभावित्वात्सर्वशव्दानां वाचकभावस्य नामरूपव्याकरण श्रुत्याहित भावगतं । तद्यथा ''सेयं देवतैक्षता हन्ताहमितिमास्तिस्रो देवताः । अनेन जीवेनात्मना प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी''ति ''सर्व वस्तुनो नामरूपविभागाय तदात्मकतया ब्रह्मणोतु-प्रवेश भावभावितत्वात्''। ''आदित्यो वायूपः यजमानः प्रस्तर'' इत्यादिषु यूपादीनामादि-त्यादि शब्दवाच्यत्वमनुपपत्त्या न मुख्यं । ''मञ्चाः कोशन्तीत्यत्र'' मञ्चादिषु पुरुषा-णामवस्थात्वमात्रत्वोत्तेषामिषे तच्छव्दवाच्यत्व ममुख्यं । इहात्मतयाप्रपंचानुप्रवेशा-द्रह्मणस्तच्छव्दवाच्यत्वंमुख्यमेव । यथात्मनो ब्राह्मणादि शरीराविष्टस्य ब्राह्मणादि शब्द-वाच्यत्वं मुख्यमेव । यथात्मनो ब्राह्मणादि शरीराविष्टस्य ब्राह्मणादि शब्द-वाच्यत्वं मुख्यमेव । यथात्मनो ब्राह्मणादि शरीराविष्टस्य ब्राह्मणादि शब्द-वाच्यत्वं मुख्यमेव । यस्येते चत्वारिशत्संस्काराः । ''स ब्रह्मणस्तायुज्य'भित्यादिना आत्मनस्संस्कार्वतः । फलश्रुतिरपार्था भवेत् । ब्राह्मणो यजेतेत्यादि विधिवयर्थ्यमुपपद्यते । तस्मात्स्थावरजङ्ममात्मक प्रयञ्चाविच्छन्न परमशिवस्य ब्रह्मणस्त्तच्छव्दवाच्यत्वं मुख्यमिति घण्टाघोषः ॥

"यतो वा इमानि भृतानि जायन्त " इत्यादि श्रुतिषु जीवोत्पत्ति निर्देशादाकाशा-दिवत्तस्मिस्तदुत्पतिरस्तीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ आत्माधिकरणम् ॥ १० ॥

स् ॥ नात्माश्चतेनित्यत्वाच ताभ्यः ॥ १६ ॥ आत्मा शरीरो नोत्पद्यते । कुतः । अश्वतेः । सृष्टि श्रुतिषु जीवानामुत्पत्तेर-अवणात्। "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यादिस्यस्तास्यः श्रुतिस्यः नित्यत्व व्यप-देशादिति सूत्रस्चित सूक्ष्मार्थः। वियदादेः कुरस्नस्य परस्याह्रह्मण उत्पत्तिरुक्ता। इदानीं जीवस्याप्युत्पत्तिरस्ति नेति संशय्यते । किं युक्तं । अस्तीति । कुतः । "एक-विज्ञेन सर्वविज्ञान '' प्रतिज्ञोपपत्तेः । प्राक् सृष्टेरेकत्वावधारणाच । वियदादेरिव जीवस्या-प्युत्पत्ति वादिन्यः श्रुतयश्च सन्ति । "यतः प्रसूता जगतः प्रसूतीतो येन जीवान्विससर्ज भूम्यां ''। "प्रजापतिः प्रजा अस्जत । सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतना-स्सत्प्रतिष्ठाः''। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इति। एवं सचेतनस्य जगत उत्पति वचनात् । जीवस्याप्युत्पत्तिः प्रतीयते । नच वाच्यं । ब्रह्मणो नित्यत्वात् । तत्त्वमस्यादि-भिश्व जीवस्य बहात्वावगमाज्जीवस्य नित्यत्वमिति । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं'। 'सर्वस्वित्वदंब्रह्में' स्वमाविक्तिः स्वमादिभिविंयदादेरिप ब्रह्मत्वावगमात्तस्यापि निस्यत्वप्रसक्तेः । अताजीवोपि वियदा-दिवदुत्पद्यत इति। एवं प्राप्तेऽभियीयते। नात्माश्रुतेरिति। नात्मोत्पद्यते। कुतः। अश्रुतेः। "नुजायते किन्ने । कि "नजायते मियते वा विपश्चित्"। "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशावि" त्यादिभिजीवस्योत्पति-प्रतिषेधोहि श्रूयते । आत्मनो निखत्वं च ताभ्यः श्रुतिभ्य एवावगम्यते । "निखोऽनिखानां चतनश्चेतनात्राकः — के त चतनश्चेतनानामेको बहूनां योविद्धाति कामान्"। "अजो नित्यश्चाश्चतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने स्टब्से हन्यमाने शरीरे " इलादिभ्यः । अतश्च नात्मोत्पद्यते । कथं तर्ह्येक विज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रज्ञानाप्पचते । इत्थमुपपचते । जीवस्यापि कार्यत्वात्कार्यकारणयोरनन्यत्वाच ॥

एवं तर्हि वियदादिवदुत्पत्तिमत्त्वमङ्गीकृतं स्यात् । नेत्युच्यते । कार्यत्वं हि नामैकस्य द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिः । तज्जीवस्याप्यस्त्येव । इयांस्तुतिविशेषः । वियदादेरचेतनस्य यादशो-न्यथाभावो नतादशो जीवस्य । ज्ञानसङ्कोच विकासलक्षणो जीवस्यान्याभावः । वियदादेस्तु खह्पान्यथाभावलक्षणः। सेयं खह्पान्यथाभाव लक्षणोत्पत्तिजीवे प्रातिषिध्यते । एतद्क्तं भवति । भोग्यभोक्तृ नियन्तृन्विविक्त खभावान् प्रतिपाद्य भोग्यगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तिरिप्रति-षिध्य । तस्य नित्यतांच प्रतिपाद्य भोग्यगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृगतंचा पुरुषार्थाश्रयत्वंनियन्तिर प्रतिषिध्य तस्य निखत्वं निरवयत्वं सर्वदा सर्वज्ञत्वं सत्यसंकल्पत्वं करणाधिपाधिपत्वं विश्वपति-त्वंच प्रतिपाद्य सर्वावस्थयोश्चिद्चितोस्तं प्रतिनियम्यत्वं तस्य नियामकत्वं प्रतिपाद्तिं। अत-स्सर्वदाचिद चिद्रस्तुप्रकाशकतया सर्वपरिपूर्णं ब्रह्म तत्कदाचिदीप तद्धर्मं प्राप्तुं नाईति । सूक्ष्म-द्शायामपि स्वान्तलींन चिद्चिद्वस्तु प्रकाशकत्वेन तिष्ठति । तसाद्द्वैतस्य नित्यत्वं । मोक्ष-दशायां भ्रमरकीटकन्यायेन खाभाविक जीवत्व निवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिः। " ब्रह्मवेद-ब्रह्मैव भवती''त्यादिषु स्पष्टमुपदिष्ठं । अतः वद्धदशायां जीवब्रह्मणोर्भेदत्वं मुक्तदशायाः मभेदत्वंच अङ्गीकारात् । सर्वश्रुतिसमन्वयोभवति । तद्यथा । शिवस्वाभाविक स्वराक्ति-विकासतया । " यथोर्णनाभिस्सजते गृह्यतेचे" त्यादिवज्जगदुभय कारणत्वेन व्यपदेशा-द्वैताद्वैतत्वमेव सम्भवति । यत्तत्वेन भेदत्वं । उपादानत्वेनाभेदत्वंच सिध्चति । कार्या-वस्था कारणावस्थयोरिप जगदीश्वरयो भेदाऽभेदत्वं प्रचक्षते । कार्यावस्थेतु । खराक्ति-परिणामत्वेनाभेदत्वं । स्वनियामकत्वेन स्वभिन्नत्वं । कारणावस्थायामपि । स्वान्तर्लीन-त्वेन अभेदत्वं । खकर्मानुस्यूतत्वेन प्रीष्मकाले भूतृणादिवत्सूक्ष्मरूपेणस्थितत्वात्स्वभिज्ञत्वं सर्ववेदान्तासिद्धं ॥

"सदेव सौम्येदमग्रआसी"दित्यत्र चिदचिदात्मक प्रपंचस्य प्रळये ब्रह्मात्मकत्वेन स्थितित्वं । तदनन्तर सृष्टिविधायकत्वेन तद्भिन्नत्वंच निर्दिश्यते ''असद्वा इदमय-आसीत्ततो वै सद्जायत '' इत्यत्रासच्छब्देन प्रलये चिद्चिदात्मक प्रपंचस्य सूक्ष्मरूपेण-स्थितित्वं ''ततो वे सदजायत '' इत्यनेन सूक्ष्मरूपप्रपंचानुस्यूततया ब्रह्मणः स्थूलप्रपंचां कारणत्वंच व्यपदिश्यते । तत्र कारणावस्थस्य कार्यावस्थापत्तावचिदंशस्य कारणावस्था य शब्दादि विहीनस्य भाग्यत्वाय शब्दादिमत्तया खरूपान्यथाभाव रूपविकारी भवति । चिदं-शस्यच कर्मफलभोक्तृत्वाय तदनुरूपज्ञानविकासरूप विकाराभवति । उभय प्रकार विशिष्ट नियन्त्रं एतदवस्था तदुभयविशिष्टतारूप विकारे भवति । कारणावस्थाया अवस्थान्तरा-पत्तिरूपो विकारः । प्रकारद्वये प्रकारिणिच । समानः । अत एवैकस्यावस्थान्तरापत्तिरूप-विकारापेक्षतया। "येनाश्रुतं श्रुतिमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं" प्रतिज्ञाय मृदादि दृष्टान्ता यथा "सौम्येके" त्यादिना निर्दिष्टः । ईदृशज्ञानसंकोच विकासकरतत्त्तद्देहसम्बन्ध वियोगाभि-प्रायाः। जीवस्योत्पत्ति मरणवादिन्यः। ''प्रजापितः प्रजाअस्रजते''त्याद्याः श्रुतयः। अचिदंशव-त्स्वरूपान्यथात्वाभावाभिप्राया उत्पत्ति प्रतिषेधवादिन्यो नित्यत्ववादिन्यश्च । "नजायते म्रियत '' इत्याद्याः ''नित्योऽनित्यानां चेतनाऽचेतनानां'' इत्याद्याश्व श्रुतयः । स्वरूपान्यथात्व-ज्ञान संकोच विकासरूपोभयविधानिष्ट विकाराभावाभिप्रायाः । ''सवाएष महानजआत्माsजरोsमरोsमृतो ब्रह्मा"। "नित्योsनित्याना"मित्याद्याः परविषयाः श्रुतयः । एवं सर्वदा चिद- चिद्वस्तुपूर्णस्य परमशिवस्य ब्रह्मणः प्राक्छिष्टेरकत्वावधारणंच। नामरूपविभागाभावाद्यपयद्यते ॥
तदेत्थं। "तर्द्यं व्याकृतमासीतज्ञामरूपाभ्यां व्याक्रियते"तिहि । नामरूपविभागभावाऽभावाभ्यां नानात्वैकत्वै वदन्तीति । "येत्विवद्योपाधिकं जीवत्वं वदन्तियेच पारमार्थिकोपाधिकृतं । येच सन्मात्रस्वरूपं । ब्रह्मस्वयमेव भोक्तृ भोग्य नियन्तृरूपेण त्रिधावस्थितं
वदन्ति । सर्वेप्येते अविद्याशक्ते रूपाधिशक्ते भोक्तृभाग्य नियन्तृशक्तीनांच प्रव्यकालेव
स्थानेपि तदानीमेकत्वावधारणं । नामरूपविभागाभावादेवोपपादयन्ति वैषम्यनैर्घृण्येन
सापेक्षत्वात् । नकर्माविभागादितिचेन्नानादित्वान्युपगमाच । इयान्विशेषः । एकस्यानाद्यस्वाभ्यां जीवभेदस्य तत्कर्मप्रवाहस्य चानादित्वाभ्युपगमाच । इयान्विशेषः । एकस्यानाद्यविद्यया ब्रह्मस्वयमेव मुद्यति । अन्यस्य पारमार्थिका अनाद्यपाधिना ब्रह्मस्वयमेव बध्वते ।
उपाधि ब्रह्मस्वयतिरिक्त वस्त्वन्तराभावादपरस्य ब्रह्मेव विचित्राकारेण परिणमते । कर्मफलानिचानिष्टानि भुक्ते । नियन्त्रंशस्य भोक्तृत्वाभाविप सर्वज्ञत्वात्साभिन्नं भोक्तारमन्तसन्दथातीति स्वयमेव भुक्ते । अस्माकं तु । स्वशक्ति संकोच विकासात्मकतया ब्रह्मकार्यकारणोभयावस्थ स्वस्थितमपि सर्वदा निरस्त निखिलदोषगन्धं । सत्यसंकत्पत्वाद्यपारमितोदार गुणसागरमवतिष्ठते । प्रका(र)भृतचिद्चिद्वस्तुगताः । अपुरुषार्थाः । स्वरूपान्यथाभावचिति सर्वं समञ्जसमिति राद्धान्तः ॥ आत्माधिकरणस्त्रमातः ॥

आकाशादीनां जन्यत्वे जीवानामजन्यत्वे च को हेतुरित्याशङ्कायामाधिकरणा-न्तरेणाह ॥

॥ ज्ञधिकरणम् ॥ ११ ॥ स् ॥ ज्ञोऽत एव ॥ १७ ॥

ज्ञ एव जीवः ज्ञातृस्त्ररूपः । नाचेतन स्वरूपस्तस्माजन्यत्वं न सम्भवति । "जडाना-मेव जन्यत्वं कुम्भादीनां च सम्मतं ''। इति स्मृतिद्शनाज्जडत्वादाकाशादीनामेवोत्पति-रजडत्वाजीवोत्पात्तरनङ्गीकरणीयमिति स्त्रस्चितार्थः । वियदादिवजीवो इत्युक्तं । तत्प्रसंगेन जीवस्वरूपं निरूप्यते । किं सुगत कपिलाभिमत चिन्मात्रमेवात्मन-स्वरूपं। उत्। कणभुगगिभमता पाषाणकल्पस्वरूपमभित्स्वभावमेवागन्तुक चैतन्यगुणकं। अथ हातृत्वमेवास्य सहपमिति । किं युक्तं । चिन्मात्रमिति । कुतः । तथा श्रुतेः । अन्तर्यामि त्राह्मणेहि । "य आत्मिनि तिष्ठ" त्रिति । माध्यन्दिनीय पर्यायस्य स्थाने "यो विज्ञाने तिष्ठित्रि'' ति । कण्वा अधीयते । तथा । "विज्ञानं यज्ञं तनुते"। " कर्माणि तनुतेपि च"ित । कर्तुरात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं प्रतीयते । अपरस्तु । जीवात्मनो ज्ञानत्वे ज्ञातृत्वेच । स्वाभाविके-भ्युपगम्यमाने तस्य सर्वगतस्य सर्वदासर्वत्रोपलब्धि प्रसंगात्। कर्मणाञ्च वैयर्थ्यात्। सुषुप्ति-मूर्च्छादिषु सतोप्यात्मनश्चेतन्यानुपलब्धेः । जायतस्सामध्यां सत्यां ज्ञानीत्पत्ति दर्शनादस्यां न ज्ञानं स्वरूपं । नापि ज्ञातृत्वमागन्तुकमेव चैतन्यं । सर्वगतपंचातमनो वश्याभ्युपेसं । सर्वत्र कार्योपलब्धेः । सर्वत्रात्मनस्सन्निधानाभ्युपगमात् । शरीरगमनेनैव कार्यसम्भव-सित । गतिकल्पनायां प्रमाणाभावाच । श्रुतिरपि । सुषुप्तिवेळायां ज्ञानाभावं दर्शयि । "नाहं खल्वयमेवं संप्रलात्मानं जानालयमहमस्मिनो एवेमानि भूतानी''ति तथा। मोक्षदशाय श्रानाभावं दर्शयति । न प्रेष्य संज्ञास्तीति । ज्ञानखरूपमित्यादि प्रयोगस्तु । ज्ञानस्य तदसाधारणगुणत्वेन लाक्षणिक इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे । ज्ञोऽत एव । ज्ञ एव । अयमात्मा ज्ञानखरूप एव न ज्ञानमात्रं नापि जडखरूपः । कुतः । अतएव । श्रुतेरेवेखर्थः । नात्मा श्रुतेरिति प्रकृताश्रुतिः । आत्मा इति शब्देन परामृश्यते । तथा छान्दोग्ये प्रजापित वाक्ये । मुक्तात्मखरूपकथने । "अथ यो वेदेदं निघ्राणीति स आत्मा मनसैवेतान् कामान् पर्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके सत्यकामस्सत्यसङ्कल्यः नोपजनं स्मरिन्नदं शरीरं अन्यत्रापि न पश्यो मृत्युं पश्यति"। तथा वाजसनेयके। "कतम आत्मे"ति पृष्ट्वा। " यो यं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष' इति । तथा " विज्ञातारमरे केन विजा-नीयात्" "जानात्येवायं पुरुषः"। तथा "एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ''। " एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाध्योडशकला '' इति यत्तूक्तं ज्ञातृत्वे खाभाविके सति सर्वगतस्य तस्य सर्वदा सर्वत्रोपलाब्धः । प्रसज्जत इति तत्रोच्यते ॥

॥ उत्क्रान्तिगत्याधिकरणम् ॥ १२ ॥ स् ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनां ॥ १८ ॥

''कर्मचितो लोकः क्षीयते । पुण्यचितो लोकः क्षीयते'' । ''ज्योतिष्टो<mark>मेन स्वर्गकामो</mark> युजेत ''। ''क्षीणे पुण्ये मर्खलोकं विशन्ती''त्यादि श्रुतिषु। जीवानामुत्कान्तिर्देह निर्गमनं। गतिस्खर्गनरकलोकगमनं । आगतिः पुण्यपापफलभोगानान्तरं भूलोकं प्रस्नागमनं । एतासां श्रवणाजीवोणुरेव । विभुत्वे गमनासम्भवादिति स्त्रस्चित स्क्ष्मार्थः । मध्वाद्वेतक्षपणक तार्किकादयो जीवानां विभुत्वांगीकारात्ति वरसनार्थमेतद्धिकरणप्रारम्भः॥

" एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य" इति "स वा एष महानज आत्मेति" च । पूर्वोक्त ज्ञातृत्वेन व्यपदिद्यमानस्य जीवस्य अणुत्व विभुत्व व्यवस्थापनात्संदेहः । ''स वा एष महा-नज आस्मेत्या''दि श्रुतिषु क्षेत्रज्ञस्य विभुत्व निर्देशात् । अन्यत्र '' विश्वं भुवनमभ्यभवा '' निति । क्षेत्रज्ञस्य सकललोकव्यापकत्व व्यपदेशाच । तस्य नाणुत्वं सम्भवतीति प्राप्त प्रचक्ष्महे । नायं सर्वगतः । अपित्वणुरेवायमात्मा । कुतः । "उत्क्रांतिगत्यागतीनां श्रुतेः"। उत्क्रान्तिस्तावच्छ्र्यते । "तेन प्रद्यातनैष आत्मा निष्कामित चक्षुषो वा मूर्भोवन्योभ्यो वा शरार देशेभ्य'' इति । गतिरिप । "येवैकेचास्मोल्लाकात्प्रयेन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छ-न्ति''। "आगितरिप तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण" इति जीवस्य परलोक-गमनागमन प्रदर्शनात् । विभुत्वे शरीरवियोगासम्भवाच । "एषाऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यं'' इति श्रुतिनिर्दिष्टाणुत्वमेव जीवस्यांगीकरणीयं । "स वा एष महानज आत्मे-त्या''दि वाचकत्व विभुत्व श्रुतीनां परमात्मपरिमति वेदितव्यं । "अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोस्यजन्ताः''। "तमकतुं पर्यति वीतशोको धातुःप्रसादा-न्मिहिमानमीशं''। "यत्परंब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं मह" दिखादि श्रुतिशतदर्शनात्॥

उत । "नीलतोयद मध्यस्था विद्युक्षेखेव भाखरा"। "नीवारऋकवत्तन्वीपीता-भास्त्रत्यणूपमा ''। ''तस्यादिशस्वायामध्ये परमात्मा व्यवस्थितः''। इत्यत्र पाशु(पाश)-पस्यात्मक तत्त्वत्रयस्वरूपं स्पष्टमुपदिष्टं । नीलतीयदपदव्यपदेशेन गुणत्रयात्मक पाशरूप-प्रंकृतिरुपदिश्यते । ''विद्युह्रेखेव भास्त्ररा नीवारग्नुक्रवत्तन्वी पीताभास्त्रत्यणूपमे''त्यन्तं पशु-शब्दवाच्यस्य जीवस्य नीवारश्चकोपमानाणुत्वं तत्स्वरूपमुपदिष्टं । ''तस्यादिशखायामध्ये परमात्मा व्यवस्थित '' इत्येनन जीवलक्षणपत्यात्मक शिवतत्त्वमुपदिष्टं । "स ब्रह्म सिशवस्सहरिस्सेन्द्रस्सेक्षरः परमस्खराडि''त्यनेन जीवविलक्षणस्य शिवस्य सर्वशब्द-वाच्यस्वं मूर्तित्रयातीतत्वंच निरूपितं । तथा माण्डूक्येपि । "प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिव-मद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते '' "स आत्मा स विज्ञेय'' इति । " ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं "। "सर्वमिदं ब्रह्म विष्णुरुद्रास्ते सम्प्रसूयन्ते"। "स एव विष्णुस्सप्राणस्सकालोऽभिस्सचन्द्रमाः" "स एव सर्वं यद्भूतं यच भव्यं सनातनं" । "ध्यात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यःपन्था विमुक्तये"। "सर्वो वै रुद्र" इत्यदिषु । शिवस्य परब्रह्मणः मूर्तित्रयविलक्षणत्वं सर्व-शब्दवाच्यत्वं तिन्नष्टस्य मोक्षोपदेशत्वच निर्देशात् । नेतरस्य विभुत्वादिकं सम्भवतीति राद्धान्तः ॥

जीवविभुत्वनिराकरणे हेत्वन्तरमाह ॥

सु ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ १९॥

च राब्दोवधारणे । यद्यपि रारीरवियोगरूपत्वेनोत्कान्तिः । स्थितस्याप्यात्मनः कथं <mark>चिदुपपद्यते गलागतीतु न कथंचिदुपपद्यते । तस्मात्तस्याणु</mark>त्वमेवोपपत्रं ॥

अस्मित्रर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ नाणुरतच्छ्रेतिरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २०॥

"यो यं विज्ञानमयः प्राणोध्विति जीवं प्रस्तुत्य "। "सवा एष महानजआत्मे"ति महत्त्वश्रुतेः । नाणुर्जीव इति चेन्न । इतराधिकारात् जीवादितरस्य प्राज्ञस्य तत्राधिकारात् । यद्यप्युपक्रमे जीवः वस्तुदः। तथापि । "यस्यानुवित्तः प्रातिवुद्धस्सआत्मेति मध्येपरः प्रातेपायत'' इति । तत्सम्बन्धीदं महत्वं न जीवस्य । पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सु ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्यांच ॥ २१ ॥

साक्षादणुशब्द एव श्रूयते । " एषोऽणुरात्मा चेतसाविदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा-संविवेशेति''। उद्धृत्य मानमुन्मानं । अणुसदृशं । वस्तूद्धृत्य तन्मानत्वं जीवस्य श्रूयते । "वालायशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च" । भागो जीवस्सविज्ञेय इति । वालायमात्री-व्यवहारोपि दृष्ट इति च । अतोऽणुरेवायमात्मा । अथस्यादात्मनोणुत्वे सकलशरीरव्यापिनी वेदनानोपपद्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

यथा चन्दनस्यैकप्रदेशस्थितस्य सकलशरीर शैल्यजनकत्वमेवं क्षेत्रज्ञस्यैकस्मिन्प्रदेशे गाणि मर्जान स्थितस्यापि सर्वाङ्ग सुखदुःखभाकत्तृत्वमुपपन्नं । चन्दनस्यैकस्मिन्प्रदेशेवस्थानं प्रत्यक्षदृष्ट्रं। तद्वजीवस्य कस्मिन्नंशेव स्थानमित्याशङ्कायां स्थानविशेषमाह ॥

स् ॥ अवस्थिति वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्वदि हि ॥ २३ ॥ हिरिचन्दनविन्द्वादे र्देहदेश विशेषावस्थितिविशेषात्तथाभावः । आत्मनस्तु तन्न । आत्मनोपि हि देहदेशविशेषे स्थिलम्युपगमात् । "हृदयदेशेह्यात्मनस्थितिः" श्रूयते । "हृदयदेशेह्यात्मनस्थितिः" श्रूयते । "हृदयदेशेह्यात्मनस्थितिः" श्रूयते । "हृदयदेशेह्यात्मनस्थितिः" "हृदिस्यमात्मा तत्रकशतं नाडीना"मिति । तथा । "कृतम आत्मे"ति । प्रकृत्य । ये विज्ञानम्यः प्रकृत्य । ये विज्ञानम्यः प्रकृत्य । यं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्तज्योंति''रिति । आत्मनो देशविशेषस्थितिख्यापनायच चन्द्रन इष्टान्तः प्रति ह्यान्तः प्रदर्शितः । न तु चन्दनस्य देशिवशेषापेक्षा । एकदेशवर्तिनस्सकलदेहृह्यापि कार्यकारकपरानं - भ कार्यकरत्वप्रकारं पुनर्हत्वन्तरेणाह ॥

सू ॥ गुणाद्वा लोकवत् ॥ २४ ॥

वा शब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः । आत्मा खगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यावस्थितः । <mark>अतः । आल्रोकवत् । यथा मणिद्युमणिप्रभृतीनामेकदेशवर्तीनामालोकोऽनेकदेशव्यापी दर्यते ।</mark> तद्वध्ददयस्थस्यात्मना ज्ञानं सकलदेहं व्याप्य प्रवर्तते । ज्ञातुः प्रभास्थानीयस्य ज्ञानस्य खाश्रयादन्यत्र वृत्तिर्मणिप्रभावदुपपद्यत इति निश्चीयते । ननूक्तं ज्ञानमात्रमेवात्मेति तत्कथं ज्ञानस्य खरूपव्यतिरिक्त गुणत्वमुच्यत इत्याशंक्य तत्राह ॥

स् ॥ व्यतिरेको गन्धवत्तथाच दर्शयति ॥ २५ ॥

यथा पृथिव्याः गन्धस्य गुणत्वेनोपलभ्यमानस्य ततो व्यतिरेकः । तथा जानामीति ज्ञातृगुणत्वेन प्रतीयमानस्य ज्ञानस्यात्मनो व्यतिरेकसिद्धो दर्शयतिच । श्रुतिः ।(आ) लोमभ्य आनखाग्रभ्यः । "जानात्येवायं पुरुष" इति । जीवस्य हृद्यायतनत्वमणुपरिमाणत्वं च <mark>व्यपदिस्य देहव्यापित्वमपि व्यवहियते । ''तत्त्वमसि''। ''अहंब्रह्मास्मि'' । ''अयमात्मा</mark> ब्रह्मे ''त्यादौ जीवब्रह्मणोरेकत्वापदेशाद्रह्मवजीवस्यापि विभुत्वं कि नस्यादित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ पृथगुपदेशात् ॥ २६ ॥

'' ई्यानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना''मिति । ''योदेवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः" । "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशस्संसार मोक्षस्थिति वन्धहेतुः" । "द्वासुपर्णे" त्यादि श्रुतिषु । जीवब्रह्मणोर्नियम्य नियामकत्वं जगज्जीव विलक्षणत्वं जीवबन्धमोक्ष हेतुत्वं । संसारभोक्तृत्वाभोक्तृत्वादिना पृथगुपदेशात् । जीवव्यतिरिक्तस्यैव विभुत्वमेवेति राद्धान्तः । यत्तूक्तं ''यो विज्ञाने तिष्टन् । विज्ञानं यज्ञं तनुत'' इत्यादौ ज्ञानमेवात्मेति व्यपदिश्यत इत्या-शङ्कय तत्राह ॥

सू ॥ तद्गुणसारत्वात्तु तद्भ्यपेदेशः प्राज्ञवत् ॥ २७ ॥

तु शब्दश्चाेर्यं व्यावर्तयति तद्गुणसारत्वात् । विज्ञानगुणसारत्वात् । आत्मने। विज्ञान-मिति व्यपदेशः । विज्ञानमेवास्य सारभूतो गुणः । ''यथा प्राज्ञस्यानन्दसारभूतो गुण''इति । प्राज्ञ आनन्दराब्देन व्यपदिस्यते । "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना''दिति । "प्राज्ञस्य ह्यानन्दसारभूतो गुणः"। "स एको ब्रह्मण आनन्दः ।'' " आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्तविभेति कुतश्चने" ति । यथा वा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति विपश्चितः प्राज्ञस्य ज्ञानशब्देन व्यपदेशः । '' सह ब्रह्मणा विपश्चिता'' । '' यस्सर्वज्ञ'' इत्यादिषु प्राज्ञस्य ज्ञानसंस्कारभूतो गुण इति विज्ञायते । पुनरुपपत्तिमाह ॥

सू ॥ यावदात्मभावित्वाच न दोषस्तद्र्शनात् ॥ २८॥

''योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषस्समानस्सन्नुभौलोकावनुसञ्चर-तीं''ति श्रुतिदर्शनाद्विज्ञानमयस्य जीवस्य यावदात्मभावित्वात्तेन तद्यपदेशो न दोषः। तद्दर्शनात् । "यथा नद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तङ्गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वा-न्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं''। ''गताः कलाः पञ्चदशाः प्रतिष्ठादेवाश्व

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra forms two Sutras:

१. व्यतिरेको गन्धवत्. २. तथाच दर्शयति.

सर्वे प्रतिदेवतासु''। "कर्माणि विज्ञानमयश्व आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति''। "एष सम्प्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्त्रेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"। इलादि श्रुतिशतेषु खाभाविक जीवत्व निवृत्तिपूर्वक शिवतत्त्वप्राप्तिरूप विदेहमुक्तिपर्यन्तं शिवयोग शिवध्यान शिवज्ञान निष्ठस्य जीवन्मुक्तस्य शिवध्यानसमाधिकालेष्वपि प्रचण्डा-तपमध्यनिक्षिप्त कर्पूरदीपवच्छुद्धजीवत्वस्य विद्यमानत्वादणुत्वव्यपदेशो न विरोधः । प्रारच्यावसानपर्यन्तं सुप्तपुरुषवत् ज्ञाननिष्ठानां समाध्यनन्तरं पुनरुत्थान दर्शनादिति भावः। "जीवस्य विभुत्वाङ्गीकारे अणुत्व विभुत्वयोरेकत्वासम्भवान्नदीसमुद्रवजीवब्रह्मणीः प्राप्य प्रापकत्व विधायक श्रुतीनां विरोधो दुर्निवारः । किञ्चश्वरस्थान्तर्यामित्वादिकमपि नसम्भवेत् । जीवस्याणुत्वमन्तःकरणोपाधिमात्रमिति चेत्तदसङ्गतं । ''ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीज्ञानीज्ञा"वित्या-दिषु भूतस्रष्टेः प्रागप्यजातत्वेन जीवास्थित्युपदेशात् । तस्माजीवस्याणुत्वं स्वाभाविकामिति निश्रीयते । यचोक्तं सुषुप्त्यादिषु ज्ञानाभावात् । ज्ञानस्य न स्वरूपानुवन्धिधर्मत्वमिति तत्राह ॥

सू ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिब्यक्तियोगात् ॥ २९ ॥

तुराब्दश्वात्र राङ्कानिवृत्त्यर्थः । खज्ञानस्य सुपुप्त्यादिष्विप विद्यमानस्य जागर्यादि-ष्वाभिन्यक्तेस्सम्भवात् । स्वरूपानुवन्धि धर्मत्वोपपत्तिः । पुंस्त्वादिवत् । यथापुंस्त्वाद्य-साधारणस्य धातोर्बाल्यावस्थायां सतोष्यनभिव्यक्तस्य युवत्वेभिव्यक्तौ पुंसस्तद्वत्ता । नकादा-चित्कंभवति । सप्तथातुमयत्वंहि शरीरस्य स्वरूपानुवन्धि । "तत्सप्तधातुत्रिमलं हियोनि चतुर्विधाहारमयं शरीर"मिति शरीरखरूप व्यपदेशात्। सुषुप्त्यादिष्वप्ययमर्थः प्रकाशत इति प्रागेवोक्तं। तस्य विद्यमानस्य ज्ञानस्य विषयगोचरत्वं जागर्यादावुपलभ्यते । एतेचात्मनो ज्ञातृ-त्वादयो धर्माः । प्रागेवोपपादिताः । अतो प्रज्ञात्पूर्वमेव जीवात्मखरूपं । नचायमात्माणु-परिमाणः । स प्रेलसंज्ञास्तीत्यिप न मुक्तस्य ज्ञानाभाव उच्यते । अपितु । " एतेभ्यो भूतेभ्य-स्समुत्थाय तान्येवानु विनश्यती''ति संसारदशायां यङ्क्तानुविधायित्वप्रयुक्तं जन्मनाशादि-दर्शनं तन्मुक्तस्य न विद्यते । यथा नद्यादि श्रुतिषु जलेजलवन्मुक्तद्शायां शुद्धजीवस्य तत्प्रा-प्रित्वदर्शनात् । "न पर्यो मृत्युं पर्यति नरोगं नोतदुःखतां"। "सर्वं रहपर्यः पर्यति सर्व-माप्नोति सर्वशः ''। ''नोपजनं स्मरिजदं शरीरं मनसेतान्कामान्पर्यम् रमते '' इत्यादि अलैकार्याच्या । ''नोपजनं स्मरिजदं शरीरं मनसेतान्कामान्पर्यम् रमते '' इत्यादि शुलैकार्थाच । तसाजीवस्याणुत्वं ज्ञातृस्वरूपत्वंचाविरोधं । संप्रतिज्ञानात्मवादे तस्य सर्व गतत्वे दूषणमाह ॥

स् ॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर्गनियमो वान्यथा ॥ ३० ॥ अन्यथा । सर्वगतत्वपक्षे । तस्य ज्ञानमात्रत्व पक्षेच । नित्यसुपलब्ध्यनुपलब्धी सहैव यातां । अनुनन्ति प्रसज्येयातां । अन्यतरिवयमो वा । उपलिब्धरेवानित्यं स्यात् । अनुपलिब्धरेववा । एत-हुत्तं भवति । लोके तावद्वर्तमानयोरात्मोपलब्ध्यनुपलब्ध्योरयं ज्ञानात्मा सर्वगतो हेतुस्स्यात्। उपलब्धेरेन स्यापन उपलब्धेरेव वा । अनुपलब्धेरेव वा उभयहेतुत्वे सर्वदा सर्वत्रोभयं प्रसज्येत । यद्युपलब्धेरेव सर्वस्य सर्वत्र पर् सर्वस्य सर्वदा सर्वत्रानुपलम्भो नस्यात् । अथानुपलब्धेरेव । सर्वदा सर्वत्रोपलिधिनस्या-दिति । अस्यानं करि दिति । अस्माकं शरीरस्यान्तरेवावस्थितत्वादात्मनस्तत्रेवोपलब्धर्मन्यत्रेति व्यवस्थासिद्धः । करणायत्रोपलब्धनिन्यत्रेति व्यवस्थासिद्धः । करणायत्रोपलब्धेरिप सर्वेषामात्मानां सर्वगतत्वेन सर्वैः करणैस्सर्वदा संयुक्तत्वादहृष्टादेरिप अनियमादुक्तदोषस्समानस्तस्मात्पूर्वोक्तमेव युक्तं । 'अयमात्माब्रह्मे' सादि श्रुतिषु क्षेत्रज्ञस्यैव ब्रह्मत्वोपदेशात्तस्य कर्तृत्वादिकमनुपपन्नं । तदुपाधिभूतान्तःकरणस्यैव कर्तृत्वादिकमुपपन्न-मित्साशङ्कायां तज्जीवत्रह्मवादकाद्वैतमत निराकरणार्थमधिकरणान्तरमारभते ॥

॥ कर्ताधिकरणम् ॥ १३ ॥ सू ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३१ ॥

''अयमात्मा ज्ञाता । सचाणु परिमाण'' इत्युक्तं । इदानीं किं स एव कर्ता । उत । स्वयमक्तैंव । सन्नेचतनानां गुणानां कर्तृत्वमात्मन्यध्यस्यतीति चिन्त्यते । किमत्र युक्तं । ''अकर्तैवात्मे''ति । कुतः आत्मनोद्यकर्तृत्वं । गुणानामेव च कर्तृत्वमध्यात्मशास्त्रेषु श्रुयते । तथाहि । कठवल्लीषु । जीवस्य । "न जायते म्रियते" इत्यादिना जन्ममरणादिकं सर्वं प्रकृतिधर्मं । प्रतिषिध्य हननादिषु क्रियासु कर्तृत्वमपि प्रतिषिध्यते । ''हन्ताचेन्सन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतं"। "उभौ तो न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते"। इति । हुन्तारमात्मानं जानज्ञजानातात्मानमित्यर्थः । तथा च भगवता खयमेव जीवस्याकर्तृत्वं खरूपं कर्ताभिमानस्तु व्यामोह इत्युच्यते । "प्रकृतेः कियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः"। "अहङ्कार विमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते"। "नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपर्यित"। " कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते" । "पुरुषस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत" इति चान्तःपुरुषस्य भोक्तृत्वमेव प्रकृतेरेव तु कर्तृत्वमेवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

''कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा''दिति । आत्मैव कर्ता न गुणाः । कस्मात् । शास्त्रार्थ-वत्त्वात् । शास्त्राणि हि । "यजेत स्वर्गकामः । मुमुक्षुर्वह्योपासीते" स्वेवमादीनि स्वर्ग-मोक्षादि फलस्य भोक्तारमेव कर्तृत्वे नियुज्जते । नह्यचेतनस्य कर्तृत्वेन्यो नियुज्यते । शास-नाच शास्त्रं । शासनञ्च प्रवर्तनं । शास्त्रस्य च प्रवर्तकत्वं । बोधजननद्वारेण । अचेतनं च प्रधानं न बोधियतुं शक्यं अतः शास्त्राणामचेतनार्थत्वं । भोक्तुश्चेतनस्यैव कर्तृत्वे सम्भवेत् । तदुक्तं शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति यदुक्तं । "हन्ताचेन्मन्यत" इत्यादिना हनन-क्रियायामकर्तृत्वमात्मनः श्रूयत इति । तदात्मनो निख्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यते । " यच प्रकृतेः क्रियमाणानी" त्यादिना गुणानामेव कर्तृत्वं स्मर्थत इति । तत्सांसारिक प्रवृत्तिष्वस्यकर्तृता । सत्त्वरजस्तमो गुणसंसर्गकृता । न खरूपप्रयुक्तेति । ''प्राप्ताप्राप्त विवेकेन गुणानामेवकर्तृता''। इत्युच्यते । तथाच । तत्रैवोच्यते । "कारणं गुणसङ्गे।ऽस्य सदसद्योनि जन्मखि''ति । तथा तत्रैवात्मनश्च कर्तृत्वमभ्युपेखोच्यते । "तत्रैदंसित कर्तारमात्मानं केवलन्तुयः''। ''पश्यत्यकृत बुद्धित्वा न्नसपश्यति दुर्मति''रिति । ''अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विघं''। "विविधा च पृथक्चेष्ठा दैवं चैवात्र पद्यम''मित्यधिष्ठानादि दैवपर्यन्तं सापेक्षे सत्यात्मनः कर्तृत्वे य आत्मानमेव केवलं कर्तारं मन्यते। न सपर्यतीत्यर्थः ॥

अस्मिन्नर्थे हैत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ उपादानाद्विहारोपदेशाच ॥ ३२ ॥

"स यथा महाराज इति" प्रकृत्य । एवमेवैष एतान् प्राणान्गृहीत्वा स्वशरीरे यथाकामं परिवर्तत" इति । प्राणानामुपादाने विहारे च कर्तृत्व मुपदिश्यते । यदुक्तं बुद्धिप्रकृत्योरेव कर्तृत्वमिति तत्र बुद्धेः कर्तृत्वं निराकरोति ॥

स् ॥ ब्यपदेशाच क्रियायां न चेन्निर्देश विपर्ययः ॥ ३३ ॥

"विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेषि चे''ति लोकिक वैदिक कियासु कर्तृत्वव्यपदेशाच । कर्ता विज्ञानशब्देन नात्मनो व्यपदेशः । अपित्वन्तःकरणस्य बुद्धिरितिचेत् ।
एवंसिति निर्देशिवपर्ययस्त्यात् । बुद्धः करणत्वाद्विज्ञानेनेति करणविभक्तिनिर्देशस्त्यात् ।
"तदेषां प्रमाणानां विज्ञानेन विज्ञानमाददाति । अतो बुद्धः करणत्वं कर्तृत्वश्च नप्रतिपद्यते ।
क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वव्यपदेशे । सुषुप्तिमूर्छादाविष तत्सम्भवेत तस्माद्रह्महपस्य जीवस्य तदसम्भवादन्तःकरणस्यव कर्तृत्वसुपपन्निमत्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ उपलब्धिवद्नियमः ॥ ३४॥

यथा द्वैतमते जीवस्य ज्ञानात्मक ब्रह्मारूपत्वेनान्तःकरणस्येव कर्तृत्वमुपपन्नं । तत्कर्तृत्वेषु सुप्त्यादौ तस्य तददर्शनात् । निष्कर्तृत्विमिति यत्तदसङ्गतं । उपलब्धिवत् । यथा सर्वशास्त्वप्रवचनशीलस्य पण्डितस्य शिष्यसान्निध्याभावे तद्विद्याप्रवचनीय कर्तृत्वशक्तिसङ्कोच-वत् । तथा जीवस्य जडान्तःकरणादि समायोगेन सर्वकर्तृत्वं । तदभावे तच्छक्तिसङ्कोचकत्व-मिवरोधं । तावन्मात्रेण निष्क्रियत्व मयुक्तं । तस्मात्सर्वकालकर्तृत्व नियमो नसम्भवति । तथापि कर्तृत्वमनिवार्थं ॥

किंच। रथ प्रासाद मण्टप गोपुरप्रासाद वार्पाकृप तटाकादि निर्माण कोशलानं तत्साधनाङ्गवत्स्वभावे तत्कर्तृशक्तिसङ्कोचत्वेपि तेषां तत्कर्तृत्व शक्तिसत्ववत् । शरीरेन्द्रियमनः प्राणाद्ययोगे जीवानां स्वनिष्ठकर्तृत्वशक्तिप्रकाशकत्वाभावेपि तद्वत्कर्तृत्वशक्तिरनिवार्यते । जीवस्यैव तदनङ्गीकारे । "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्रचन्योऽभिचाकशीती''त्यादि जीवकर्तृत्व विधायक बहुश्रुतिविरोधो दुर्निवारः । अतो जडस्यान्तःकरणस्य कर्तृत्वमयुक्तिमिति वेदितव्यं । जीवस्य सुषुप्त्यादिष्विप कर्तृत्वशक्तिसत्वसाधनत्वे स्वतन्त्रत्वप्रसङ्गात् । सुप्ताविप स्वज्ञानपर्ज्ञानत्वं च किं नस्यादित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ ३५ ॥

सुप्ते बुद्धभावाजीवस्य स्वपरज्ञान शक्तिसङ्कोच दर्शनादितश्च बुद्धरेव कर्तृत्वमिति चेश्व। कुतः। शक्तिविपर्ययात्। ''सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतस्सुखहपमिति''। इत्यादि श्रुतिषु । सुप्तो परमेश्वरमायाह्मप जडतमदशक्त्या जीवशक्ति विपर्ययात् । तिरी-धानात्। बुद्धेः कर्तृत्वमनुपपन्नं । यथालोके । वैश्वानरस्त्रभावशक्तेमीणमन्त्रादिभिः कश्चि-त्कालं तिरोहितत्वं । शैत्यस्वभावस्य जलस्य भानुवैश्वानरादि स्पर्शन स्वनिष्ठशैत्यितिरोहि-तत्वं। पर्जन्याच्छादनेन प्रभाकरस्य स्वप्रभा तिरोहितत्वं। तद्वज्जीवस्य परिशवपाश शक्त्या

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as two different Sutras in a different order:

१. विहारोपदेशात्. २. उपादानात्.

खशक्तिसङ्कोचेन खपरज्ञानितरोहितत्वं उपपद्यते । तावन्मात्रेण खिनष्ठधर्माणामनन्यसाधा-रणत्वं वक्तुं युक्तं ॥

किञ्च । बुद्धेः कर्तृत्वे कर्तुरन्यस्य भोक्तृत्वानुपपत्तेभीकृत्वशिक्तिपि तस्या एव स्यादित्यात्मनो भोक्तृत्वशिक्तिहीयेत । "भोक्तृत्वंच बुद्धेरेव सम्पद्यत" इतिचेदात्मसद्भावे प्रमाणाभावश्च स्यात् । पुरुषोस्मि भोक्तृभावादिति हि तेषामभ्युपगमः । उत । बुद्धेः कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्ययात् । करणशक्तिर्वायतेति यावत् । नचेष्टापित्तः । करणसहितस्यैव कर्तु-लीके कार्यकारित्व दर्शनात् । बुद्धेरि करणान्तरं कल्पनीयं स्यात्तथाच नाममात्रे विवादो न वस्तुनि । करणव्यतिरिक्तस्यैव त्वयापि कर्तृत्वाभ्युपगमादिति । बुद्धेः कर्तृत्विनराकरणे पुन-हैत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ समाध्यभावाच ॥ ३६ ॥

वुद्धः कर्तृत्वे मोक्षसाधनभूत समाधाविष सैवकर्त्रास्यात् । सच समाधिः । प्रकृते-रन्योस्मीत्येवं प्रकृतिं समाधातुमलं । अतोष्यात्मैवकर्ता । समाधिनाम । शिवप्रसादाच्छिव-योगेनाविद्यापाशिवच्छेदात्मक परमशिव स्वप्रकाशसाक्षात्कारानुभव काले शरीरेन्द्रियमनः प्राणादिचेष्टानिरुक्त जाग्रत्स्वप्रसुषुप्तया व्यवस्थातिकम्य निष्प्रपञ्चनिरामयपरमतेजः प्रकाशक-परमाकाश शिवतत्त्वमनुस्रत्य निर्भरानन्द समुद्रे निमज्य ज्ञानाज्ञानातीत तुर्यातीतावस्थाया-मीप तदविस्मरणेन प्रचण्डातपमध्यानिक्षिप्त कर्पूरदीपवत्सङ्कल्प विकल्प विहीन शिवाकारा-कारित बुद्धिसत्त्वावस्था समाधिरित्युपदिश्यते । "सएको ब्रह्मण आनन्द" इति । तदानन्द-स्यैव निरतिशयत्वं । सर्वश्रुतिसिद्धं ॥

जीवस्य पुण्यपाप कर्तृत्वाद्यभावे समाध्यभावात् । तदभावे "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगा-द्वेहि । तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयस्यान्ते विश्वमाया निवृत्तिः"। "आत्मानमरणि कृत्वा प्रणवंचेत्तरारिणिं"। 'ध्यानिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डितः'। 'आत्मावाऽरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निद्ध्यासितव्य'इत्यादि बहुश्रुतिसिद्ध रेवणसिद्ध मरुलसिद्ध रामसिद्ध वेमाराध्योद्घराध्यादि ब्रह्मनिष्टाचरिता भक्तिवैराग्य श्रद्धा श्रवणमननाद्युपासनाफलक मोक्षवैफल्यप्रसङ्गः । न च बुद्धेरेव मोक्ष इति वाच्यं । "तत्त्वमिस " । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती" त्यादि श्रुतिसिद्ध जीवब्रह्मैक्यरूपात्मक मोक्षनिर्देशो नस्यात्। बुद्धेमीक्षकाले जडत्वन नष्टत्वादात्महनन प्रसङ्गः । नन्वात्मनः कर्तृत्वेऽभ्युपगम्यमाने सर्वदा कर्तृत्वं नेपरमेदित्यत्राह ॥

सू ॥ यथा च तक्षोभयथा ॥ ३७ ॥

"वागादि करणसम्पन्नाप्यात्मा यदेच्छिति तदा करोति"। "यदि मनसा ध्यायते तद्वाचा वदिति। तत्कर्मणा करोति"। इति श्रुतिरिप तथा व्यपिदशित। "यदा तु नेच्छिति तदा न करोति"। यथा तक्षावश्यादिकरण सिन्नधानेपि खेच्छानुगुण्येन करोति न करोति न करोति । यथा तक्षावश्यादिकरण सिन्नधानेपि खेच्छानुगुण्येन करोति न करोति न करोति । वृद्धेस्त्वचेतनायाः कर्तृत्वे तस्याः भोगवांछि नियमकारणाभावात् सर्वदा कर्तृत्वमेव स्यात् । तस्मात्कर्तृत्वं न बुद्धेनप्रधानस्यति व्याचक्षते । इच्छायाः चेतनधमित्वात् । चेतनस्यव जीवस्य सर्वकर्तृत्वं तक्षादिवदुपपन्नं । यथा तक्षाव्यापार कर्ता उभयथा उभय-रूपेण तिष्ठति । एवं जीवोपि खेच्छया जायस्खप्रकालयोः । स्थूलस्क्ष्म शरीरिविशिष्टस्सन्

लोकिकवैदिकव्यापारान्कुर्वन्वैषैयिक सुखदुःखमनुभवित । सुप्तिकाले शरीरेन्द्रियव्यापार श्रून्यतया परमशिव तमोरूप पाशशक्तिनिष्ठ परमानन्दमनुभवित । अतश्चेतनस्य जीवस्यैव कर्तृत्वसुपपन्निमिति सिद्धं । जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे परमेश्वरवत्स्वतन्त्रत्वमर्थात्सिद्धं । तस्मात्तयोवैलक्षिण्यं कथिमत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण तत्तारतम्यत्वमाह ॥

॥ परायत्ताधिकरणम् ॥ १४॥ स् ॥ परातु तच्छ्तेः ॥ ३८॥

तत्राज्ञस्य पुण्यापुण्यकर्तृत्वं परानु परिशवप्ररणात्सम्भवति । कस्माच्छूतेः । ''एषियव साधुकमकारयतीं''ति श्रुतेः । तस्माजीवस्य नस्नातन्त्र्यमेवेति स्त्रस्चित स्क्ष्मार्थः । अत्र केत्रज्ञस्य कर्तृत्वं । स्नातन्त्र्येण । उत । परमात्मायत्तं । तत्परमात्म शिवो वा नारायणोवेति सन्दिद्यंते । परमात्मायत्तत्वेहि विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं प्रसज्यते । योहि स्वयुद्धाप्रयृत्ति नियृत्त्यारम्भशक्तः । सएव नियोज्यो भवति । अतस्स्वातन्त्र्येणास्य कर्तृत्वं ॥

किंच। "नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणं "। "नारायण परंज्योति रात्म नारायणःपर"इत्यारभ्य। "अन्तर्वहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इत्यन्तं नारायणस्य सर्वात्मकत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वव्यापकत्वादि परमात्मधर्माणां अस्य व्यवस्थापनात्। "सर्वस्यचाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तस्स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्चे"ति गीतायामपि। तथाव्यपदेशात्। नारायणशब्दस्य शिवेरूढाभावात्। गौणत्व व्यपदेशेणत्व वाधो दुनिवारः। तस्मात्। जीवस्य नारायणस्य वा कर्तृत्वमुपपन्नमिति प्राप्तेभिधीयते। परात्विति तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। तत्कर्तृत्वमस्य परातु। जीवभिन्नेश्वरादेव हेतोभिवति। कृतः। श्रुतेः "क्षरंप्रधानम्मृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देवएकः"। "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानां ब्रह्माधि-पतिर्वह्माशिवित्रद्वम्भित्याते वेर्यते स्थानेमस्यां लोकेभ्य उन्निनीषते एष ह्येवासाधुकर्म कार्यति तं यमधीनिनीषतः" इति। "य आत्मिन तिष्टन्नात्मनेम्तरोयमात्मान वेद"। यस्यात्माशरीरं। "य आत्मानमन्तरोयमयति स आत्मान्तर्याममृतः" इत्यादि श्रुतिषु शिवस्य सर्वनियामकत्व श्रवणात्। न जीवनारायणयोः कर्तृत्वमुपपद्यते। "सहस्रशीपैदेवं"मित्युपकम्य। "अन्तर्वहिश्चत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इत्यन्तेन। नारायणस्यैव सर्वान्तर्यामित्वादिकमुपदिश्यते इति यदुक्तं तदयुक्तं।

सर्वाधिकरणे षड्विधिलङ्गतात्पर्येण पूर्व बहुधा प्रपश्चितं । शिवस्य नारायणशब्दरूख्यभावे । " सर्वमङ्गलमाङ्गल्यें शिवे (ग्रुभे) सर्वार्थसाधके । शरण्ये त्रियम्बके देवि
नारायणि नमोस्तुते"। नारायणि नादारूपेत्यादिषु पार्वत्याः नारायणीतिरूढिः कथमुपपद्यते ।
"नारायणस्य सोदरी नारायणी"ति व्युत्पत्त्यासम्भवतीति चेत् । तदसत् । यत्र कुत्रापि तद्वदप्रयोगादर्शनात् । रुद्रस्य पत्नी रुद्राणी इन्द्रस्य पत्नी इन्द्राणीत्यादिषु पत्नीपरत्वमेव द्योतनाच । नराणां समृहो नारं । नारं अयनं स्थानं यस्य सः नारायण इत्यादि व्युत्पत्त्या नस्य
णात्व बाध इति चेत् । तन्न । विष्णोरिव शिवस्यापि रूढत्वात् । "वादरायणः" । उत्तरायणं
रामायणीमत्यादिषु योगरूढ्यापि सम्भवात्तु । रूढेः किं वक्तव्यं । "स एव विष्णुस्सप्राण
स्सकालोऽप्रिस्सचन्द्रमाः। सएव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातन''मिति कैवल्यश्रुतौ । "यानि-

नामानि गोविन्द तवलोके महीयते। तान्येव मम नामानि नात्रकार्या विचारणे''ति हरिवंशे विष्णुंप्रति शिववचनं। ''ममैषापरमामूर्तिर्नारायण समाह्वये''ति कूर्मे ईश्वर गीतायांच दर्शनात्। कारणगुणाः कार्येपरिसंकमन्तीति न्यायेन। ''आत्मा वै पुत्रनामासी''ति श्रुतिनिर्देशात्। शिवे-नारायणपदरूढत्वेपि। तदंशत्वेन विष्णोरिप समुचितं॥

किश्च । स्कान्दे । "आरास्तु निर्धनो ज्ञेयो नाराः किल धनाधिपः" । "तद्यणं सल्खं सल्यात्सवे नारायणि इश्चनः" । इति णत्व (णत्व) व्यतिरिक्ततया शिवेष्रयोग दर्शनात् । सर्वथा णत्ववाधवादो ह्यविचारितरमणीयः । गीतायामिष । "ईश्वरस्सर्वभूतानां हृदेशे-र्जुनतिष्ठति" । "श्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" । "तमेव शरणं याहि सर्व-भावेन भारत" । इत्यादिना सर्वभूत नियामकत्वं शिवस्यैव निर्दिष्टं । निरुपपदेश्वरपदं नान्येषां सिद्धत्वात् "सर्वस्यचाहं हृदिसि विष्टं" इत्यादिना । खस्येव स्वतन्त्रतया कृष्णेन सर्वान्तर्यामित्वादि परमिशावधर्मोपदेशात् । तस्यैवोपपन्नामिति चेत् । "शास्त्रदृश्चात्-पदेशो वामदेववदिति स्त्रे । शास्त्रदृश्या वामदेववत्कृष्णस्य ब्रह्मधर्मोपदेशमिवरोध इति पूर्वमेव निर्दिष्टत्वान्नविरोधः । नन्ववं विधिनिषधशास्त्रान्थिक्यं प्रसज्येतित्युक्तं । तत्राह ॥

सू ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धा वैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ३९ ॥

''ईश्वरः क्षेत्रज्ञ कृतकर्मापेक्षस्सज्ञेव तेषां सुखं दुःखंच ददाति । विहितानां प्रतिषिद्धानां च कर्मणामवैयर्थ्यादिभ्यः अविरोधादिभ्य इत्यर्थः । अन्यथा विधिनिषेध-शास्त्रस्याप्रामाण्यं स्यादिति सूत्रस्चित सूक्ष्मार्थः । सर्वोसु क्रियासु पुरुषेण कृतं प्रयत्नं । उद्योगमपेक्ष्यान्तर्यामीपरमात्मा तदनुमति दानेन प्रवर्तयति । परमात्मानं मतिमन्तरेणास्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । कुतः । एतत् । ''विहितप्रतिषिद्धा वैयर्थ्यादिभ्यः'' । आदिशब्देनानुप्रह-निमहादयोग्रह्मन्ते । यथाद्वयोस्साधारणे धने परस्वत्वापादनमन्यतरानुमतिमन्तरेण नोप-पद्यते । अथापीतरानुमतिः । खेनैव कृतेति । तत्फलं खस्यैव भवति । पापकर्मसु । निवर्त-नशक्तस्याप्यनुमन्तृत्वं । सनिर्दयत्वमावहदिति । पूर्वमेव प्रतिपादितं । नन्वेवं । "एष ह्येव साधुकर्म कारयति ''। "तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति ''। "एष एवा साधुकर्म-कार्यति ''। तमधो निनीषतीत्युज्ञिनीषयथो निनीषयाच खयमेव साध्वसाधुनि कर्मणी कार्यतिस्रेतज्ञोपपद्यते । उच्यते । एतज्ञसर्वसाधारणं । यस्त्वतिमात्रपरमपुरुषानुकूल्ये व्यवस्थितः प्रवर्तते । तमनुगृह्णन् भगवांच्छिवस्ख्यमेव स्वप्राप्त्युपायेष्वतिकल्याणेषु कर्म-स्रेव रुचिं जनयति । यश्चातिमात्र प्रातिकूल्ये व्यवस्थितः प्रवर्तते । तं स्वप्राप्तिविरोधिष्वधो-गतिसाधनेषु कर्मसु हिंच जनयति । तदुक्तं कृष्णगीतायामपि । "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तरसर्वं प्रवर्तते ''। "इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विता" इत्यारभ्य। "तेषां सतत युक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ''। "द्दामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते"। "तेषा मेवानुकम्पार्थ अहंमज्ञानजन्तमः ''। "नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भाखते ''ति । तथा । ''असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वर''मित्यादि । ''मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोभ्य-सूयकाः ''। इत्यन्तमुक्त्वा। ''तानिहद्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ''। ''क्षिपाम्यज-समग्रुभा नासुराष्ट्रियोनिष्ट्यं 'ति । तथोक्तं भगवता स्वयमेव शिवगीतासु । " अथ किं बहुनोक्तेन मयैवोत्पादितं जगत् ''। " मयैव पाल्यते नित्यं मया संहियतेपिचे''त्युपकम्य। "वालायमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वेदेवं जातेवदसं वरेण्यं ''। ''तमात्मानं येऽनुपर्यन्ति <mark>धीरास्तेषां शान्तिरशाश्वती नेतरेषां''। "अहं योनि योनिमधितिष्ठाम्येको मयेदं पूर्व</mark> पञ्चविषञ्च सर्वं'' । ''मामीशानं पुरुषं देवमी(ङ्यं)डं निचाय मां शान्तिमस्यन्तमेतिं'' । "येनाकारेणयोमर्लो मामेवैक मुपासते"। "तेनाकारेण तेभ्योहं प्रसन्नो वांछितं ददे"। "विधिनाविधिनावापि भक्ला ये मामुपासते"। "तेभ्यः फलं प्रयच्छामि प्रसन्नोहं न संशयः"। ''अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ''। ''साधुरेव फलं तस्य सम्य-ग्व्यवसिते।हि नः "। "सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चर्छ्यनीलिप्यते चार्छपैस्सर्वदेषिः "। "एक-स्तथा सर्वभूतान्तरात्मानिकप्यते लोकदुःखेन सर्वैः''। ''दैवी(व)ह्येषा गुणमयी मम माया दुर-खया"। "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते"। "अभक्ता ये महाबाही मयिश्राद्ध विवर्जिताः ''। ''फलं कामयमानास्तेत्वहिकामुध्मिकादिकं''। ''क्षयिष्ण्वरुपं सातिशयं यतः कर्मफलं मतं''। "तदविज्ञाय कर्माणि ये कुर्वन्ति नराधमाः"। "मातुः पतज्ञगर्भेषु मृत्युवक्त्रे पुनःपुनः "। "नानायोनिषु जातस्य देहिनो यस्य कस्यचित्"। "कोटि जन्मार्जितैः पुण्यैर्मिय भक्तिः प्रजायते "। "स एव लभते ज्ञानं मद्भक्तः श्रद्धयान्वितः "। "नान्यकर्माणि कुर्वाणो जन्मकोटिशतैरिप । ततस्सर्वं परित्यज्य मच्छित्तिं समुपाहर "। "सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं वज । अहं त्वा सर्व पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माञ्ज्य"। ''यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि रामत्वं तत्कुरुष्वमदर्पणं''। "ततः परतरा नास्ति भक्तिमीय रघूत्तम"। इति । एवं जीवस्य ब्रह्मप्रेरकत्व हेतुत्वेनच साक्षात्तस्यैव ब्रह्मत्वसाधका द्वेतमतं निरस्य। तदन्तभूत सिद्धान्त जीवाळीकत्व जीवैकत्व प्रतिर्विवत्वादि वादमधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ अंशाधिकरणस् ॥ १५ ॥

स् ॥ अंशो नानाच्यपदेशादन्यथाचापि दाशिकतवादित्वसधीयत एके ॥ ४० ॥

पूर्वत्र जीवस्याणुत्व ज्ञातृत्व परमशिवायत्त कर्तृत्वादिकं प्रसाध्येदानीं जीवैकत्व जीवबद्धत्व जीवाळीकत्व जीवप्रतिविम्बादिकमनुपपन्नमवैदिकत्वादिति प्रचक्षते । "यथा
स्रदीप्तात्पावकाद्विस्फुळिङ्गास्सहस्रज्ञः प्रभवन्ते सरूपाः" । 'तथा क्षराद्विविधास्सौम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति''। ''मायांतु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनंतु महेश्वरं''।
"तस्यावयवभूतेस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्''। इत्यादि श्रुतिशत्तेर्ज्ञांवानां ब्रह्माशत्व श्रवणात् ।
न जीवैकत्वादि वादोयुक्तः । नानाव्यपदेशात् । "द्वासुपर्णत्यादि''श्रुतौ जीवब्रह्मणोर्भेद
व्यपदेशात् । अन्यथाचापि । "तत्त्वमस्या" दि श्रुतावभेद व्यपदेशाच । जीवब्रह्मणोर्भेद
व्यपदेशात् । अन्यथाचापि । "तत्त्वमस्या" दि श्रुतावभेद व्यपदेशाच । जीवब्रह्मणोर्भेद
व्यपदेशात् । जीवाः ब्रह्मणः अंशा एव । नत्वेतरे । श्रुतेर्दृष्टत्वात् । तथापि
"दाश्चिकतवादित्वमधीयत एके'' । एके शाखिनः । आधर्वणिकाः । ब्रह्मणः दाशिकतवत्वं
दास्य दासकत्वेन सदा जीवब्रह्मणोर्भेदमभिधीयते । वदन्ति । "ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मैवे
मेकितवा" इत्यादि श्रुत्या । मोक्षदशायामपि । मुक्तजीवानां ब्रह्मसारूप्य सिद्धानामिष
दासत्वे केश्वर्थ पारतन्त्र्यादिकमिवरोधित्वेन साधयन्ति । सूत्रकारेण । एकेशाखिन इति ।
तन्मतस्य वदैकदेशवर्तित्वेन निर्देशात् । संसारदशायां बद्ध श्रुद्धजीवानां परमिश्वर्शिष्तेवन्तेवित्वादिकमुपपनमपि मोक्षदशायां पारतन्त्र्यादिकं भयहेतुत्वेन मुक्तजीवानामनङ्गीकार-

णींय्यं । " यथा नद्यादि" श्रुतिषु जीवब्रह्मणोस्खरूपैक्यत्वोपदेशत्वात् । न च भेदाऽभेदयो-विरोध इति वाच्यं। वयं श्रुतिप्रमाणवादिनः। "नयुक्तिं बहुमन्महे" इति पूर्वमेवोक्त-त्वात् । श्रुतियुक्तथनुभवत्वेन जिज्ञासाद्यधिकरणेषु पूर्वमेव बहुधा प्रपश्चितत्त्वाच । अद्वैत-विशिष्टाद्वेत मतयोरिप श्रुतिसमन्वयाभावत्वेन भेदाऽभेदमतच्छायावलम्बनात् । गौण-त्वेन सर्वश्रुतिसमन्वयो निर्दिष्टः। तार्किक मध्वादि केवल भेदवादिनां बौद्धादिव त्सर्वश्रुति-समन्वयाभावात् । तन्मतं सुतरामसङ्गतमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः । इदानीं किमयं जीवः परस्मादल्यन्तभिन्नः । उत परमेव ब्रह्माभ्रान्तं ॥

किञ्च । ब्रह्मैवोपाध्यवच्छित्रं । अथ ब्रह्मांश इति संशय्यते । श्रुतिविप्रतिपत्तेस्संशयः । नतु तदन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्यः । "अधिकन्तु भेदनिर्देशा"दिल्यत्रोयमर्थो निर्णीतः । सत्यं स एव । नानात्वैकत्वश्रुतिविप्रतिपत्त्या आक्षिप्य । जीवस्य ब्रह्मांशत्वोपपादने विशेषतो निणीयते । यावाद्धे जीवस्य ब्रह्मांशत्वं न निणीतं । तावजीवस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वं। ब्रह्मणस्तस्माद्धिकत्वंच न प्रतितिष्ठति । किंतावत्प्राप्तमत्यन्तभिन्न इति । कुतः । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा''वित्यादि भेदनिर्देशात्। "ज्ञाऽज्ञयोरेवाभेदं श्रुतयस्त्विमना सिश्वती" तिवद्विरुद्धार्थप्रातिपादनादौपचारिक्य ब्रह्मणांशो जीव इत्यपि न साधीयः। "एकवस्त्वेकदेश-वाचीह्यंश शब्दः । जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वे तद्गतादीषाब्रह्मणि भवेयुः । न च ब्रह्मखण्डो जीव इत्यंशत्वोपपात्तः। खण्डनानर्हत्वाद्रह्मणः प्रागुक्तदोषप्रसङ्गाच।तस्मादत्यन्तभिन्नस्यच तदंशत्वं दुरुपपादं । यद्वा भ्रान्तं ब्रह्मैव जीवः कुतः । "तत्त्वमिस" । "अयमात्मा ब्रह्मा" । इत्यादि ब्रह्मात्मभावोपदेशात् । नानात्व वादिन्यस्तु प्रत्यक्षादि सिद्धार्थानुवादित्वादनन्यथा सिद्धाद्वैतोपदेशपराभिः श्रुतिभिः प्रत्यक्षादयइव अविद्यान्तर्गताः ख्याप्यन्ते । अथवा ब्रह्मैव । अनाद्युपाध्यविच्छनं जीवः । कुतः । ततएव ब्रह्मात्मभावोपदेशात् । नचायमुपाधिम्रान्ति-परिकल्पित इति वक्तुं शक्यं । ''बंधमोक्षादि व्यवस्थानुपपत्ते''रिति । प्राप्तेऽभिधीयते । ब्रह्मांश इति कुतः । नानाव्यपदेशादन्यथाचैकत्वेन व्यपदेशादुभयथाहि व्यपदेशो दृश्यते । नानात्वव्यपदेशस्तावत्स्रष्टृत्व सुज्यत्व नियन्तृत्व नियाम्यत्व सर्वज्ञत्वाज्ञत्व स्वाधीनत्व पराधीनत्व शुद्धत्वाशुद्धत्व कल्याणगुणाकरत्व तद्विपरीतत्व पातित्व शेषत्वादिभिर्दश्यते । अन्यथाच । अभेदेन व्यपदेशोपि । "तत्त्वमित" । "अयमात्मात्रह्मे"त्यादिभिर्दश्यते ॥

अपि "दाशकितवादित्वमधीयत एके"। "ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मवेमे कितवा" इत्याथर्वणिका । ब्रह्मणो दाशकितवादित्वमधीयते । ततश्व सर्वजीव व्यापित्वेनाभेदो व्यपदिश्यत इत्यर्थः । एवमुभयव्यपदेशमुख्यत्व सिद्धये । "जिवायं ब्रह्मणींश "इत्यभ्यप-गन्तव्यः । न च भेदव्यपदेशानां प्रत्यक्षादि प्रसिद्धार्थत्वेनान्यथा सिद्धत्वं । ब्रह्म सुज्यत्व तिचयाम्यत्व तत्प्रकाशकत्व तच्छेषत्व तदाधारत्व तत्पाल्यत्व तत्सं(हर्तु)हार्यत्व तदुपास-कत्व तत्प्रसादलभ्य धर्मार्थकाममोक्षरूप पुरुषार्थ भोक्तृत्वादयस्तत्कृतश्च । जीवब्रह्मणोर्भेदः। प्रत्यक्षाद्यगाचरत्वेनाननन्यथा सिद्धः । अतो न जगत्सृष्ट्यादीनां प्रमाणान्तरसिद्धभेदानुवादेन मिथ्यार्थोपदेशपरत्वं । नचाखण्डैकरसचिन्मात्रखरूपेण ब्रह्मणा आत्मनस्तद्भावानुसन्धानं । ''बहुभवनसङ्कलपपूर्वक वियदादिसृष्टिं जीवभावन तत्प्रवेशं । विचित्रनामरूपव्याकरणं''। तत्कृतानन्तविषयानुभव निमित्तसुखदुःखभागित्वमभोक्तृत्वेन तत्र स्थित्वा तिष्वयमनेनान्त- र्यामित्वं । जीवभूतस्य स्वस्य कारणब्रह्मत्वभावानुसन्धानं । संसारमोक्षं । तदुपदे<mark>श</mark> शास्त्रंच कुर्वाणेन भ्रमितव्यमित्युपदिश्यते । तथा सत्युन्मत्तप्रलिपतत्वापातात् । उपा-ध्यवच्छितं ब्रह्मा जीव इत्यपि न साधीय्यः । पूर्वनिर्दिष्ट नियम्यत्व नियन्तृत्वादि व्यपदेश-वाधादेव । न हि देवदत्तादेरेकस्यैव गृहाद्युपाधिभेदा नियन्तृनियाम्यभावादि सिद्धिः। उत । उभयव्यपदेशोपपत्तये जीवोयं ब्रह्मणोंश इत्यभ्युपेत्यं । तस्माह्रेदमार्गावलम्बिना मुख्यत्वेन सर्वश्रुतिसमन्वय द्वैताऽद्वैतमतमेवाङ्गीकर्तव्यमिति निश्वीयते । स्मृतिरिप । ''शिव-स्सत्यं जगत्सस्यं जीवस्सत्यं खभावतः" तेषामभेदस्सत्यो वा किमिश्रमर्योरि"वेति स्मरणा-त्तदेवरमणीयं । ''अयमात्मा ब्रह्मे'' त्यादि श्रुतिषु जीवस्यैव ब्रह्मत्वोपदेशात् । ''ब्रह्मदाशा-त्रह्मदासा'' इलादि भेदश्रुतीनां रज्जुसर्पवत्किल्पतत्वमेवोपदिश्यत इल्याशङ्कायामाह ॥

सु ॥ मन्तवर्णात् ॥ ४१ ॥

"मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरं । तस्यावयवभूतोत्थं व्याप्तं सर्विमिदं जगत्"। "पादोस्यविश्वा भृतानि त्रिपाद्स्याऽमृतं दिवी"त्यादि मन्तवर्णश्च। शिवांशोजीवः। मायायाः प्रकृतित्वं । तद्विच्छिन्नत्वं महेश्वरस्य । तद्वयवभूतोत्थत्वं सर्वस्य जगतः । दर्शयति । तस्मान्मायिनः परमशिवावयवलेशः पुरुषो जीवः ॥

किंच । अंशवाचीहि पादशब्दः । विश्वाभूतानीति । जीविनां बहुत्वाद्वहुवचनं । मन्त्रे स्त्रेपि । अंश इत्येकवचनं । "जात्याभिप्रायं" । "आत्माश्रुते "रित्यत्राप्येक वचनं । जात्याभिप्रायं। "नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानां एके।बहूनां यो विद्धाति कामा"नित्यादि श्रुतिभ्यः । ईश्वराद्भेदस्यात्मनां बहुत्वनित्यत्वयोश्वाभिधीयमानत्वादेवं नित्यानामात्मनां बहुत्वे प्रामाणिके सित । ज्ञानस्वरूपत्वेन सर्वेषामेकत्वेषि भेदकाकारः । आत्मयाथात्म्यवेद-नक्षमेरवगम्यते । असन्ततेश्चाच्यतिकर इत्यनन्तरमेवचात्मबहुत्वं वक्ष्यति । तस्मादात्मैकत्वा-द्वैतवादोह्यविचारितरमणीयः ॥

एतदर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अपिच स्पर्यते ॥ ४२ ॥

(सत्यज्ञानात्मकोनन्तो विभुरात्मा महेश्वरः । तस्यैवांशो जीवलोको हृदये प्राणितां स्थितः । विस्फुलिङ्गायथावह्नौ जायन्ते काष्ट्रयोगतः । अनादिवासनायुक्ताः क्षेत्रज्ञा इति ते स्मृताः'' इति शिवगीतायां। ''ममैवांशो जीवलोको जीवभूतस्सनातनः। ईश्वरस्सर्वभूतानां हृदेशेऽर्जुनितष्टिति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया । तमेवशरणं याहि सर्व-भावेन भारते"ति कृष्णगीतायांच । जीवानामीश्वरांशत्वं तद्वहुत्वं चोपदिष्टं । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ती"त्यादिना तैत्तिरीयशाखायामपि जीवबहुत्वं <mark>दरयते । अतः । जीवाळीकत्व जीवैकत्व जीवब्रह्मत्ववादो ह्ययुक्तः ॥</mark>

ननु । ''पादोऽस्य विश्वाभूतानी''ति विष्णुपरत्व विधायक पुरुषसूक्ते दर्शनात् । "ममै-जीवलोक" क्रिक्त वांशो जीवलोक'' इति कृष्णगीतायां । कृष्णस्तु खांशत्वेन जीवनिर्देशात् । "हरिः अँ, इति वेदवेदान्तोचारणे प्राथमिकत्वेन विष्णुस्मरणविधानात्। "वेदवाक्यानि सर्वाणि हरिनामानि वैस्मृता "इति कापिलस्मृति श्रवणाच । जीवानां विष्णवंशमेवेतिचेन्न । पूर्वोक्त बहुश्रुति-स्मृति विरोधात् । प्रथमाध्याय प्रथमपादे पुरुषस्क कृष्णगीताभिप्रायस्तु बहुधा प्रपश्चि- तत्वात् । मूर्तित्रयान्तर्भूतस्य नारायणस्य जीवपदवाच्यस्य सर्वजीवांशत्व प्रतिपादनेन सर्वश्रुतिविरोधात । "एका विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकश" इति श्रुतौ "विष्ण्वाद्य-त्तमदेहेषु प्रविष्टादैवताभवेत् । मनुष्याद्यधमदेहेषु प्रविष्टोमानवोभवेदि''ति श्रुताविप विष्णो-जींवत्वावगमात् । शिववन्मूर्तित्रयातीतत्वं प्रात्यक्षिक श्रुतिषु विष्णारदर्शनात् । शिवस्य सर्वात्मकत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वाद्विष्णुशब्दस्यापि पर्यायत्वेन शिववाचकत्वाङ्गीकारे शंख-चक्रोर्ध्वपुण्डाविच्छन जगन्मोहक वियहपरत्वायोगाच । जीवानां शिवांशत्वमेवाभिधीयते। 'हरिः ॐ'इल्पत्र प्राथमिक विष्णुशब्दयोतनाद्वेदस्य विष्ण्वात्मकत्वमिति यत्तद्विचारितरमणीयं। '' सर्वोंवे रुद्रः ''। '' शिवोमामेव पितरः ''। ''ईशानस्सर्वविद्याना''मिलादि श्रुतिशतेषु । ''वेदिश्शविश्वविदः वेदाध्यायी सदाशिवः ''। ''नारुद्रः क्रमपाठक'' इत्यादि स्मृति-शतेषु च । सर्वात्मकत्व सर्वश्रुतिजनकत्व सर्ववेदनियामकत्वादिकं शिवस्यैव दर्शनात् । नान्येषां युक्तं । तस्मात् । हरिः ॐ इतिवाक्ये । हरिशब्दाभिधान विष्णुविशिष्टस्य ॐकारवाच्यस्य शिवस्येवेाचारणमुपदिष्टं। "यो वेदादौ स्वरःप्रोक्तो वेदान्तेच प्रतिष्ठितः"। इति श्रुतौ । निरुपपदे।ङ्कारमात्रमेव वेदाद्यन्तये।रुचारण श्रीतविधिः श्रूयते । "ओमिस्रेत-दक्षरमिदं सर्वमित्युपकम्य ''। "प्रपन्नोपशमिश्रवोद्वैत एवमोङ्कारस्संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेदेखन्तेन '' सर्ववेदान्तप्राधान्यमाण्डूक्योपनिषदि शिवस्य प्रणवात्मकत्वं । प्रण-वार्थवाच्यत्वं प्रणवातीतत्वञ्च निर्दिष्टं। तथा। " ब्रह्माधिपति ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवोमे अस्तु सदाशिवो'' मिति तैत्तिरीये । "अकारो ब्रह्मा उकारोविष्णुर्मकारो कालकालोह्यर्घ-मात्रः परमशिवस्तस्मादेाङ्कारं लिङ्गमाहु''रिति सामश्रुतावि प्रणवात्मकत्वं तस्मैस्पष्टमुपदिष्टं । "परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरिः। यत्परात्परतोधीशस्तन्मेमनिश्शवसङ्कल्पमस्त्वित " श्रुतिदर्शनात् । विष्णोरुपरि प्रणवात्मक शिवोचारणं युक्तमेव । "अर्थो वा पत्नी एषात्मनो गृहेष्व''ति श्रुतिदर्शनात् । "नमो भगवते रुद्राय विष्णवे मृत्युर्मे पाहि''। इति श्रुतिनिर्देशात्। "शिवाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे"। इति स्मृतिदर्शनात्। "ममैषा परमामूर्ति नीरायण समाह्वये"ति कूर्मेश्वरगीता श्रवणाच । विष्णौ शिवशरीरत्व मिवरोधं । "शिवस्य शक्तिर्विनियोगकाले चतुर्विधाभूच्छिवसत्प्रसादात् । भोगे भवानी समरेच दुर्गा क्रोधे च काळी पुरुषेच विष्णु''रिति सामशाखायां। विष्णोः पार्वत्यंशोपदे-शात् । "शङ्करर्श्यूलपाणिश्च खट्वाङ्गी विष्णुवल्लभ" इति शिवाष्टीत्तरशत नामावळयां । 'वन्देसूर्य शशाङ्क विह्नियनं वन्देमुकुन्दिप्रय''मिति स्कान्देच । विष्णुवल्लभत्वं प्रियत्वंच निर्दिष्टं तस्मात्। चन्द्र चन्द्रिकावद्विष्णुशब्दानुस्यूत्तवं प्रणवात्मक शिवस्य समुचितं। ''शिवकेशवसंभूतं कलये कालभैरव'' मिति वैयासिक स्कान्दादि पुराणवचनश्रवणाद्विष्णु-वल्लभत्वं तस्य निष्प्रत्यूहः । शिवस्य गौरीपतित्वभेव मुख्यत्वेन स्वीकारात् । तदुचारण-मेव वेदायन्तयोरिमिहितिमिति चेत् । "योषा जारिमविष्रय"मिति । लोके वेदेषु स्त्री-पुरुषाणां परस्त्री पुरुषयोरेव परस्पर परमप्रेमास्पदत्व खभावद्योतनात् । यागादि-चिन्द्राह्वाने "अहल्याजारेती"न्द्रस्य शचीपतित्वेपि तदानन्दकत्वेन तद्यपदेशात्। तद्वद्वि ण्णुशब्दानुस्यूतत्वं शिवस्य प्रेमास्पदत्वात् । विष्णोगौर्यशत्वादंशांशिनोरभेदाच । 'हरिः ॐ' इति वेदायन्तयोरुचारणं समझसं । जीवस्यांशत्वे ब्रह्मैकदेशत्वेन जीवगतदोषीः ब्रह्मण-एवापपद्यन्ते । इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ प्रकाशादिवत्तु नैवं परः¹ ॥ ४३ ॥

तु शब्दश्रोद्यं व्यावर्तयति । प्रकाशादिवजीवः परमात्मनोंशः । यथाग्न्यादित्यादे र्भाखतो भारूपः प्रकाशोंशो भवति । यथागवाश्व ग्रुक्ककृष्णादीनांगोत्वादि विशिष्टानां वस्तूनां गोत्वादिस विशेषणान्यंशाः । यथा वा देहिनो देवमनुष्यादिदेहेंशः । तद्वत् । एकवस्त्वेक-देशत्वं ह्यंशत्वं । विशिष्टैकस्य वस्तुनो विशेषणमंश एव । तथाच विवेचकाः विशिष्टेवस्तुनि विशेषणांशोयं विशेष्यांशोयमिति व्यपदिशन्ति । विशेषण विशेष्ययारंशांशित्वेपि खभाव वैलक्षण्यं दृश्यते । एवं जीवपरयोविशेषण विशेष्ययोरंशांशित्वं स्वभावभेदश्चोप-पद्यते । तदिदमुच्यते । नैवं पर इति ? । यथा भूतोजीवः न तथाभूतः परः । तथैविह प्रभायाः प्रभावानन्यथा भूतः । तथा प्रभास्थानीयत्वांशाज्जीवानन्दं शिवपराप्यर्थान्तरं <mark>बृत इलर्थः । एवं जीवपरयोर्विशेषण विशेष्यत्वकृतं स्वभाववैलक्षण्यमाश्रित्य भेदनिर्देशाः</mark> प्रवर्तन्ते । अभेद निर्देशास्तु पृथिक्सध्यनर्ह विशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वमाश्रित्य मुख्यत्वेनोपपद्यन्ते । 'तत्त्वमसि' । ''अयमात्मा ब्रह्मे''त्यादिषु तच्छब्द 'ब्रह्मशब्दवद्(त्व) मयमात्मे'ति शब्दाअपि जीवान्तर्यामि ब्रह्मवाचकत्वेनैकार्थाभिधायित्वादिख्यमर्थः प्रागेव प्रपिचितः । जीवदुःखेनेश्वरदुःखत्वाभावे स्मृतिमप्याह ॥

स् ॥ स्मरन्तिच ॥ ४४ ॥

"तत्रयः परमात्मासौ स सल्योनिर्गुणस्त्मृतः"। "नलिप्यते फलेश्वापि पद्मपत्र-मिवाम्भसा''। "कर्मात्मात्वपरोयोसौ मोक्षवन्धैस्सयुज्यते''। "विग्रहं देवदेवस्य जगदे-तचराचरं। एतमर्थं नजानन्ति पश्चनः पापगौरवात्"। इति प्रभाप्रभावद्दूषेण शक्ति शक्ति मद्दूपेण चांशांशिभावं जीवब्रह्मणोः पराशराद्यः स्मरन्ति । "एकदेशस्थितस्यामे ज्यीतस्ता-विस्तारिणी यथा। परस्य ब्रह्मणइशक्तिस्तथेदमखिलं जगिद्"ित जीवदुःखे न दुःखित्व-मिश्वरस्य स्मरन्तीत्यर्थः । चशब्देन । ''तयोरन्यः पिप्पलं खाद्वत्यनश्रन्नन्योऽभिचाकशीती' सादिका श्रुतिस्सूचिता। एवं ब्रह्मणोंशत्वे ब्रह्मप्रवर्सत्वे ज्ञत्वेव। सर्वेषां समाने केषांचिद्वेदाध्ययन तदर्थोनुष्ठानायनुज्ञा । केषांचित्परिहारः । केषांचिद्दर्शन स्पर्शनायनुज्ञा केषांचित्परिहारश्च शास्त्रेषु कथं उपपद्यत इत्याशङ्कवाह ॥

सू ॥ अनुज्ञा परिहारी देहस्सम्बन्धाज्योतिरादिवत् ॥ ४५ ॥

सर्वेषां ब्रह्मांशत्वज्ञत्वादिनैकरूपत्वे सत्यपि । ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य श्रूद्रादिरूप श्रुच्य-श्चिर्देहसम्बन्ध निबन्धनौ अनुज्ञापरिहारारावुपपद्यते। ज्योतिरादिवत्। यथामरिमित्वेनक-रूपत्विपि । श्रोत्रियागारादिमिराहियते । स्मशानादेस्तु परिहियते । यथाचानादि श्रोत्रि-योदेरनजायने । उन्हे यादेरनुज्ञायते । अभिशस्तादेस्तु परिहियते । ननु तथापि सर्वशरीरेषु । कर्म कर्तु श्रीतन स्यैकत्वाद्देवदत्तशरीरावच्छेदेन कर्मकरणधर्मादिकं यज्ञदत्तशरीरावच्छेदेनाज्ञायते । इत्या-शङ्कयाह ॥

^{1.} In the Sankara-Bhashya this Sutra is read as follows: प्रकाशादिवक्षेवं परः.

सु ॥ असन्ततेश्चाब्यतिकरः ॥ ४६ ॥

ब्रह्मांशत्वादिनैकरूपत्व सत्यपि जीवानामन्योन्यभेदाणुत्वेन प्रतिशरीरं भिन्नत्वाच । भोगव्यतिकरोपि न भवति । भ्रांतं ब्रह्मजीववादेचेपिहत ब्रह्मजीववादेच जीवपरया जीवानांच । भोगव्यतिकरादय स्सर्वेदोषास्सन्तीत्यभिप्रायेण स्वपक्षे भोगव्यतिकराभाव उक्तः । उत परिच्छिनस्य देवदत्तस्यात्मनो कर्तुः यज्ञदत्त शरीरासन्तते संबन्धधमीदेरव्यतिकरः । ब्रह्मज्ञानापन्नानां जीवन्मुक्तानां विदेहमुक्तिपर्यंतं देहाद्युपाधिभेदेन जीवानामणुरूपत्वेन परिच्छिन्नत्वादव्यतिकरः । बद्धजीववत्सुखदुःखात्मक प्रारच्धभोगसत्वेपि असांकर्यः । शिवज्ञानाधिक्येन सांसारिक बद्धगुद्धवैठक्षण्यं संभवति । तदुक्तं शिवागमे । "बद्धगुद्धादि भेदेन जीवत्रयमिदं स्पृतं"। "गुरुदीक्षाविद्दीनश्च शिवभिक्तिविवर्जितः"। "स्वकर्तृष्वाभिमानितु बद्धस्सपग्रुरुच्यते" । "गुरुदीक्षां परां लब्ध्या केङ्कर्यत्रयसंयुतः । शांत्यादि सद्धणोपेतो मुमुक्षू रागवर्जितः । शिवाधीन सुधी भक्तरगुद्धजीव इति स्मृतः" । "शिवयोग शिवज्ञान विभवानंद संयुतः" । "प्रचंडातपमध्यस्य ग्रुद्धकर्पूर्दीपवत्" । "शिवाकारे पराकाशे कोटिस्यप्रकाशके । विलीन चित्तगृत्तिस्तु मुक्तजीव" इति स्मृतः । "स जीवन्मुक्त" इत्युक्ता रागद्वेषविवर्जितः । एवं स्पष्टमुपदिष्टं ।

ननु भ्रान्तब्रह्मजीववादेप्यविद्याकृतोपाधिभेदाद्गोगव्यवस्थादय उपपद्यन्ते । न स्वत-स्संभवतीत्याशङ्कायामाह ॥

सू॥ आभास एव च ॥ ४७॥

अखंडेक रसप्रकाशमात्र रूपस्य खरूपितरोधानपूर्वकोपाधि भेदोपपादान हेतुराभास-एव । "प्रकाशैक खरूपस्य प्रकाशकितरोधानं । प्रकाशनाएवेति प्रागेवोपपादितं" । "आभास-एवे'तिवा पाठः । तथासित हेतव आभासाः चकारात् । "पृथगात्मानं प्रेरितारंच मत्वा" । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" "तयोरन्यः पिप्पलं खाद्वत्ति" त्यादि श्रुतिविरोधश्च । अविद्या-कल्पितोपाधि भेदेपि सर्वोपाधि रूपहत खरूपस्यैकत्वाभ्युपगमात् । भोगव्यतिकरस्तदवस्थ-एव ॥

किंच। जीवानां मंतःकरण प्रतिबिंबत्वांगीकारे विंबप्रतिबिंबयोरेकत्रावस्था दर्शनात्। "गुहाप्रतिष्ठे परमेपरार्धे" "गुहांप्रतिष्ठवात्मानौहि तद्दर्शनात्"। इत्यादि श्रुतिस्त्र विशिष्टगुहाधिकरण विरोधाच तदिवचारित रमणीयं। पारमार्थिकोपाध्युपाध्युपहत ब्रह्मजीववादेग्युपाधिमेद हेतुभूतानायदृष्टवशाद्यवस्था भविष्यतित्याशंक्याह ॥

सू ॥ अदृष्टानियमात् ॥ ४८ ॥

उपाधिपरंपरा हेतुभूतस्यादृष्टस्यापि ब्रह्मरूपाश्रयत्वेन नियमहेतुभूत्वाभावाद्व्यव-स्थैवं। उपाधिभिरदृष्टेश्च खसंबंधेन ब्रह्मखरूपोच्छेदसंभवात्। किंचाद्वैतमते। जीवानां विभुत्वेन सर्वेषां प्रतिबिंबभूत खशरीरेषु विद्यमानत्वादृदृष्टिनयमात्। अदृष्टानांपुण्यपापा-नामनियमात्। नियमाभावात्। केषांचिद्द्यारिद्य केषांचिदैश्वर्यमिति व्यवस्थानस्यात्। तस्माजीवानामणुत्वं बहुत्वं प्रतिशरीर खाभाविक भिन्नत्वंचांगीकर्तव्यं। "नन्वह्मिदंफलं प्राप्नुवामिदं हरिष्यामीदं करिष्यामीदं नकरिष्ये"त्येवं रूपाधिभिस्संधादयः प्रस्रात्मिन यद्रा संतः खयोज्यादृष्ट नियमहेतवो भविष्यतीत्याश्वयाह्॥ स् ॥ अभिसंध्यादिष्वपि चैवं ॥ ४९ ॥

अभिसंध्यादिष्विप रागद्वेषादि साधारणं मनस्संयोग साध्येष्विप एवमनियमः। तथाच । केषांचिजीवानां रागवस्यं केषांचिद्वेषवत्वमिति व्ववस्था नस्यात् । तस्माददृष्ट्रहेतु-भूताभिसंन्ध्यादिष्वप्युक्तादेव हेतोरानियम इति भावः । ननु "एष एव साधुकर्मकारयती" ल्यादि श्रुतिषु जीवानां स्वातन्त्र्यत्वाभाव व्यपदेशाजीवकृतपुण्यापुण्यफलभोकतृत्वमिश्वर-स्यैव संभवति । तस्य कर्माधीन प्रेरकत्वं कर्मणामनादित्वमिति चेत् । तस्मात्स्वतन्त्रत्वेन कर्मजीवोभयप्रेरकत्वेनच विहिताविहित फलभोक्त्तृत्वं नेतरस्येवेतिचेच । जीवाना-मीश्वरवत्सर्वज्ञत्वाभावेपि ज्ञेयत्वेन घटपटादिवज्जडत्वाभावात् । राजमृत्यवदिश्वराधीनत्वेपि खे<mark>च्छाकर्मकर्तृत्वं संभवति । तस्मात्तस्यैव पुण्यापुण्यफलभोक्तृत्वमनिवार्यं । '' ज्योतिष्टो<mark>मेन</mark></mark> स्वर्गकामोयजेत"।''कर्मचितोलोकः क्षीयत''।''पुण्यचितोलोकः क्षीयत''।''परीक्ष्य लोकान्कर्म-चितान् ब्राह्मणोनिर्वेदमायात्''। ''सत्यंवद्''। ''धर्मं चर''। इत्यादि श्रुतिशेतषु किंचित्कर्ताच र्किचिज्ञा बद्धानादि शरीरवान्। ''ईक्षणादि प्रवेशांतं सृष्टिरीशेनकाल्पता''। 'जाप्रदादिप्रपंचस्य स्ष्टिजीवेन कल्पिते''त्यादि श्रुतिष्विप जीवकर्तृत्वं स्पष्टमुपदिष्टं ॥

किंच । प्रभाकरप्रभानुस्यूतनैव पशुपाक्षे मृगनीर कीटकादि चेतनव्यवहार संभवत्वेपि न तेषां कर्तृत्वहानिः । तद्वदीश्वरनियामकत्वेपि चेतनत्वेन जीवानां किंचित्कर्तृत्वमाविरोधं । नोचेत्पूर्वीदाहृत श्रुतियुक्त्यनुभव विरोधप्रसंगः । तस्मार्ज्जीवश्वरयोह्भय कर्तृत्व विधायकः श्रुतीनामविरोधः । जीवानां ब्रह्मांशत्वेन परिच्छिन्नत्वात् । अंशांशिनोरभेदात् । तस्येव

सुखासुखन्यवस्थोपपद्यत इत्याशंक्याह ॥

स् ॥ प्रवेशभेदादितिचेन्नान्तर्भावात् ॥ ५० ॥

ययप्येकमेव ब्रह्मस्वरूपं तद्भेदानई । नानाविधोपाधिभिस्संवध्यते । तथाप्युपाधि संबंधि ब्रह्मप्रदेशभेदादुपपद्यत एव । भोगव्यवस्थ इति चेन्न । उपाधीनं । तत्र तत्र गमनात्सर्वदेशानां सर्वीपाध्यं तद्भावात् । व्यतिकरस्तदवस्थ एव प्रदेशभेदेन संबंधिप । सर्वस्य ब्रह्मप्रदेशत्वात्तत्तरप्रदेशसंबंधि ब्रह्मणएव स्यात् । अतो ब्रह्मणोपाधिवशेन जीव इति वादोह्यविचारित रमणीयः । "यतो वा इमानि भूतानि जायंते" । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजी-वीशानीशों" इति श्रौतविधिनैरुध्येन । उत्पत्तिरसंभवादिखादि सूत्रेषु भगवता बादरायणेन पूर्वमेव जीवानामजन्यत्वोपदेशात् । अत्र अंशो नानाव्यपदेशादित्यादिना केषां व्रह्मां शालोपदेशेन च प्रळये ब्रह्मानुप्रविष्टानामकल्पितानां स्वभावभिन्नानां सृष्टिकाले पुनराविर्भूः तत्वमात्रत्वेन ब्रह्मांशत्विमत्यंगीकारादवयविदंशांशित्वं नोपपद्यते । यथा लोके नानाविध पूर्ववासनावद्ध पुरुष शरीरानुप्रविष्ट शुक्रहरोण स्त्रीगर्भानुस्यूतीत्पन्न पुत्रस्य। वै पुत्रनामासी''ति स्वांशत्वमुपदिष्टम् । तथास्मन्मतेप्रळये ब्रह्मानुप्रविष्ट जीवबहिर्भूतमात्रत्वेन स्वांशत्वांगीकारात् । जन्यत्वाजन्यत्ववोधकश्रुति सूत्र बाधा न संयुज्यते । तस्मा तस्यः रन्यः पिप्पलं स्वाद्वात्ति अनश्रन्नाभ्यो अभिचाकशीती ''त्यादि श्रुतिशतसिद्धं जीवभाक्तिव मविरुद्धं। अत एव प्रदेशविशेषेण अंशाशिनोरभेदतया ब्रह्मांशत्वे सजीवानां सुखंडुः अ भोक्तृत्वे ब्रह्मणः परिशवस्य भोक्तृत्ववादो निराकृतः। "सोतरादंतरं प्राविशत्र

^{1.} Another reading of this Sutra is: प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात.

''अंतःप्रविष्टक्शास्ता जनानां''। ''ईशान स्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व भूतानां' इत्यादि श्रीत-विध्या । जीवान्तर्यमित्वेन जीवनियामकत्वांगीकारात् । जीवकृतकर्मसिद्धेष्टानिष्टफल भोक्तृत्वं नेश्वरस्येति निर्णीयते ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपितपण्डित भगवत्पादाचार्य कृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाद्वैतसिद्धान्त व्यवस्थापक ब्रह्ममीमांसा स्त्रार्थप्रकाशके श्रीकरभाष्ये विरोधपरिहाराभिधानस्य द्वितीयाध्यायस्य वियदादि त्रयोदशाधिकरणाविच्छन्न पञ्चाश-तस्त्रात्मिक तृतीयःपादस्समाप्तः ।

॥ अथ श्रीकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थःपादः ॥

पूर्वपादे ब्रह्मकार्यस्य कृत्स्नस्य वियदादे भूतपंचकस्य जन्यत्वाजन्यत्वविधायक
परस्पर श्रुतिविरोधं परिहृत्य जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वेषि चेतनत्वादजन्यत्वं स्वाभाविक भिज्ञत्वं
तत्स्वरूपंच प्रदर्शनेन तस्य तिष्ठङ्गरारीरत्वं अर्थाच्छिद्धत्वात्तिद्वचारोऽत्र चरमपादे क्रियते ।
"अकाशा शरीरं ब्रह्म" "सत्यात्मा प्राणा रामं मन आनन्द" मित्यादो ब्रह्मणः परिशवस्य
मनः प्राणात्मक स्वाभाविक लिङ्गशरीरत्वावगमात् जीवानामपि लिङ्गशरीराजन्यत्वं निष्पत्यूहंमतो लिङ्गशरीरभंगपूर्वक नदी समुद्रवजीव ब्रह्मणे। स्वरूपेक्यत्वं सर्वथा न संभवतीत्याश्रंकायामाह् ॥

॥ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्॥ १॥ सू॥तथाप्राणाः॥ १॥

यथा पंचमहाभूतानां ब्रह्मजन्यत्वं तथा प्राणिन्द्रियाणामीप ब्रह्मकार्णत्वंसुपपन्नं । "एतसाजायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिच"। इत्यादि श्रुतिश्रवणादिति सूत्र सूचित सूक्ष्मार्थः। अस्मिन्नपि पादे पूर्वपक्षे श्रुतीनां मिथा विरोधेन प्रामाण्याद्रह्मसमन्वयासिद्धिः । फल-सिद्धान्ते तासामविरोधन प्रामाण्यात्समन्वयसिद्धिरिति बोध्यं। "आत्मन आकाशस्संभूत" इलादिना पंचमहाभूतोत्पत्ति प्रकरणे प्राणिन्द्रियाद्युत्पत्त्य श्रवणात् । "ऋषय एते अस् सत्व एते ऋषय'' इति । "प्राणा वा ऋषय" इत्यादौ प्राक्सष्टेः प्राणिन्द्रियसद्भावादर्शना-द्जन्यत्वमसन्दिग्धतया सूच्यते । " एतस्माजायते प्राणी मनस्सर्वेन्द्रियाणिचे " त्यादौ ब्रह्म-कार्यतं प्राणादीनां प्रतिभाति । तस्माद्वियदादि प्राणाद्युत्पत्ति र्युक्तमयुक्तं वेति विन्त्यते । विनिगमकाभावादिस्तिविरोधः । जीववदेवेत्याहा पूर्वपक्षं । यथा जीवो नीत्पद्यते । तथेन्द्रियाण्यि नोत्पदांते । यथा जीवोत्पत्ति श्रुतिगौंणि । तथा प्राणानामुत्पत्ति श्रुतिगौंणि-र्व्यवगम्यते । तथा प्राणा इति प्राणमप्यातिदिशति । कापुनरत्र श्रुतिः । "असद्वा इद्मप्र आसीत्" तदाहुः किं तदासीदिति । "ऋषयो वाव ते अग्रे सदासीत्" । तदाहुः । "के के ऋषय इति"। "प्राणा वा ऋषय" इति । जगदुत्पत्तेः प्रागेन्द्रियाणां सद्भाव श्रूयते । प्राणाशब्द बहुवचनादिन्द्रियाण्येवेति श्रूयते । सखेयं श्रुतिः। "वायुश्चांतिर्द्धं चैतदमनं स्वायुश्चांतिर्द्धं चैतदमृतं स्रेषानस्तिमतादेवता यद्वायु'रितिवचिरकालावस्थायित्वेन परिणेतु शक्या। "असही इदम्म कार्यक्ष इदमप्र आसीदि"ति कृत्सन प्रपंच प्रळयवेलायामवस्थितत्व श्रवणात् । उत्पत्तिवादिन्यस्य जीवोत्पत्तिवादिन्य इवनेपरव्या इत्येवं प्राप्तिभिधीयते — तथा प्राणाः । वियदादिवदेव प्राणाः । वियदादिवदेव प्राणाः । श्वोत्पर्यते । कुतः । " सदेवसौम्येदमत्र आसीत् ''। "आत्मा वा इदमत्र आसीत् "। "एकमेवम्त्रे न किर्न "एकमेवस्द्रो न द्वितीयायतस्थे"। "यदा तमस्यं न दिवा न रात्रिर्नसन्त्वासि कवल्या केवल्या । कवल्या तमस्यं न दिवा न रात्रिर्नसन्त्वासि कवल्या । कवल्या । केवल ''। इत्यादिषु प्राक्सष्टेः शिवस्यैकस्थित्यवधारणात्। " एतस्माजायते प्राणी मनस्य-वैन्द्रियाणिचे''दिन्द्रियाणामुत्पत्ति श्रवणात् । प्रागवस्था नसंभवात् । नचात्मोत्पति व्यदन्तियाणान् । प्रागवस्था नसंभवात् । नचात्मोत्पति व्यदन्तियाणान् व्यतिवा विदिन्द्रियोत्पत्तिवादाः परिणेतु शंक्याः । आत्मोत्पत्ति प्रतिषेध श्रुतीनां नित्यत्व श्रुतीनां वा दर्शनात । "अस्मात्पत्ति । अत्मित्यत्व श्रुतीनां नित्यत्व श्रुतीनां नित्यत्त्व श्रुतीनां नित्यत्व श्रुतिनां नित्यत्व श्रुति । चा दर्शनात्। "असद्दा इदमप्र असी''दिति वाक्येपि प्राणशब्देन परमात्मैव निर्दिश्यते। "सर्वाणिहवा इमानि भूतानि प्राणमेवा संविशंति"। "प्राणमभ्युज्जीवाप" इति । प्राण शब्दस्य परमात्मन्यपि प्रसिद्धेः । "प्राणस्त्तथानुगमा" दित्यधिकरणे प्रथमाध्याय प्रथम पादान्ते बहुधा प्रपंचितं । "प्राणानामऋषय" इति ऋषिशब्दश्व सर्वज्ञे शिवे युज्यते । नत्व चेतनेष्विन्द्रिषूपपत्तिः । "यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षि"रिति श्वेताश्वतरे । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः" इति तैत्तरीये दर्शनात् । ऋषयः प्राणाः इति बहुवचनं श्रुतिः । कथमुपपद्यत इत्याशंकायामाह ॥

सू ॥ गौण्यसंभवात्तत्प्राक् श्रुतेश्च ॥ २ ॥

बहुवचन श्रुतिगोंणि । बहुर्था संभवात्तस्येव परमात्मिन शिवस्य सृष्टेः प्रागवस्थान श्रुतिरेव दर्शनात् । किंच । "नमा रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येन्तिरक्ष ये दिव एषामन्नं वातो वर्षमिवस्तेभ्यो दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्रतीचिर्दशोर्द्योचिर्दशोर्ध्यस्तेभ्यो नमस्तेनोमृडयन्तुतेयं दिष्मो यस्यनो द्वेष्ठितं वाजंभेददामी"ति शतरुद्रीये । शिवस्य परब्रह्मणः लीलामङ्गळ-विग्रहत्वेन पृथिव्यादि भूतेषु प्रागादि दिक्ष्विप बहुत्वव्यवस्थापनान्नसंदेह कलंकितः । तत्र तत्र । "एतस्माजायते प्राण" इति वाक्ये तेषां पंचमहाभूतानां प्राणादिन्द्रियाणां चौरपत्ति श्रवणात् । इन्द्रियाणां उत्पत्तिमुख्येव । एकस्मिन् वाक्ये एकस्य पदस्य कचिन्द्रोणतं कचिन्मुख्यत्विमत्यस्यासंभव इति भावः । प्राणानां नित्यत्वे एकविज्ञानेन सर्व-विज्ञानं स्यात् । "एको(हि)भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती" त्यादि श्रुतिसिद्धकारण हप ब्रह्मज्ञानेन कार्यहप सर्वविज्ञान प्रतिज्ञान सिध्यर्थं प्राणिन्द्रियाणामिप ब्रह्मजन्यत्वं सिद्धं । "आत्मन आकाशस्संभृतः" । "तत्तेजोऽस्जते"त्यादि तैत्तरीय च्छान्देग्याद्युत्पत्तिप्रकरणे इन्द्रियाद्युत्पत्यदर्शनात्कथं तदुत्पत्तिरित्यांशक्यतायां छान्दोग्ये तेषामुत्पत्तिदर्शनात् । ब्रह्मजन्यत्वं मुख्यमेवेत्याह ॥

सू ॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ३ ॥

ब्रह्मप्रकृति तेजोभिन्नानि कच्छब्देनोच्यंते । प्राणन मनसाच सिहताया वाचः । "अजनमयं हि सौम्यमनः '' । "आपोमयः प्राणः तेजोमयीवागि''ति । अनेन तेजोभिन्नत्वाभिधानादुत्पत्ति श्रुतिरुपिदेष्टा । तस्मादुत्पत्ति श्रुतिसद्भावात्सृष्टेः प्रागिन्द्रियाणानुभावात्तेषां पंचमहाभूतवज्जन्यत्वमनित्यत्वंचाव्याचक्षते । अतश्रुतीनामावरोधः । किंच । तद्भेदं-तर्द्याक्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते । श्रुतौ । नामरूपात्मक वाग्विषयभूत विय-दादि सृष्ट्यभावत्वमेव निर्देशात् । तदानीवागीन्द्रियादि कार्याभावाच । "यदातमस्तन्नद्विवा नरात्रिनसन्नचासच्छिव एव केवलः" । इत्यादि श्रुतिशतेषु प्रावस्ष्टेः शिवस्य तत्व-मात्रस्थितिः श्रवणात् । "एतस्माज्जायतेप्राण " इत्यादि श्रुतिनिष्टजन्यत्वं प्राणादीनाम-गीणत्वं ॥

उत । मोक्षदशायामि कर्मवैराग्य गुरुचरेश्वरशेषत्व केङ्कर्य पारतन्त्र्य भूतदया-शमदमादिसहकृपा परमभक्तिचरमज्ञानविशिष्टानां जीवन्मुक्तानां विदेहमुक्ता । ''गताः कलाः पंचदशप्रविष्ठा देवाश्व सर्वेप्रति देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्व आत्मा । परेऽव्ययेसर्व

^{1.} In the Sankara-Bhashya this Sutra is read as two different Sutras:

१. गौण्यसम्भवात्. २. तत्प्राक्श्रुतेश्व.

एकीभवन्ति"। "यथानद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तंगच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नाम-रूपादि विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैतिदिव्यं''। ''सयोहवै परमं''। ''ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवति''। "नासाद्रह्मविकृतो भवतु । तरितशोकं । तरितपाप्मानं गुहाग्रंथिभ्यो विसुक्तामृतंभवती"ति श्रुतौ । लिङ्गशरीर विलयपूर्वक नदीसमुद्रविच्छवतस्य प्राप्त्युपदेशात् । सायुज्यमुक्तौ लिङ्ग-शरीरसद्भावनात्ततोह्यवैदिकः । "आकाश शरीरंब्रह्म" । "सत्यात्माप्राणारामं मन आनन्द"-मिखत्र । शिवस्य परव्रह्मणः प्राणेषु आसमंताद्रमतीति प्राणारामः । मनसि आनन्दो यस्य सः मनआनन्द इत्यनेन गुणत्रयात्मक कर्मजन्यास प्रकृते परिणामक विकृते वाह्येन्द्रिय निरपेक्षतयादैव प्रकृत्यात्मक सत्यज्ञानानन्दस्यरूप लीलामङ्गळविग्रहत्वेन तस्य लिङ्गरारी-रस्य नित्यत्वमनिवार्थं । " स्थिरैरङ्गैः पुरुह्तप अग्नः । भद्रंकरणेभिः श्रुणुयामदेवाः । भद्रं पश्ये-माक्षिमिर्यजत्र । स्थिरैरंगैः स्तुष्टुवान् सस्तनोभिः । व्यशम देवहितं यदायु"रिति । भगवतेः श्रुतिरेवात्र प्रमाणमतो भूतमोतिक कर्मजन्यासुरप्रकृतिक जीवलिङ्गशरीराणामेव जन्यत्वं मोक्षदशायामपि विलयत्विमिति वेदितव्यं ॥

तद्विशितत्वानि कानित्याशंकायां एवं जीवलिंगशरीरयोज्ञह्मजन्यत्व प्रसाधने तिक्षिंगशरीरस्वरूपं तिद्विशिष्टंतत्वान्यधिकरणांतरेणाह ॥

॥ सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ सप्तगतेर्विशेषित्वाच हस्तादयस्तु स्थितेतो नैवं ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणि सप्त कुतः । "सप्तप्राणा प्रभवंति तस्मा''दिति श्रुतौ सप्तेन्द्रियावगतेः । परलेकगमस्य विशेषितत्वादिंदियाणि सप्तेव। तस्माच्छ्रोत्रादि ज्ञानेंद्रिय पंचकं वागिंद्रियमेकं। अंतःकरणमेकं । एतानि सप्तेदियाणि चेत् । हस्तादयस्तु स्थितेऽतोनैवं । हस्तादयः पाणि पाद पायूपस्थान्यपि जीवेस्थिते सित जीवेनसह शरीरे तिष्ठति । जीवे लोकांतरगते सित जीवेनसह लोकांतरं गच्छंति । "तमुत्कामंतं प्राणोऽन्त्कामति" । "प्राणमन्त्कामंतं सर्वप्राणा अनुत्कागंकि ऽनूत्कामंती''ति श्रुतौ सर्वेषां इंद्रियाणां जीवेनसह परलोकगमन श्रवणादतः अस्मातु कारणा-कैवं। "सप्तेंद्रियाणि न भवन्ति"।।

किंतु । एकाद्शेंद्रियाणीत्यर्थः । एकमेवांतःकरणं । संशयात्मकत्वात्मन इत्युच्यते । निश्चयात्मकत्वाद्विदिरिति । अभिमानतत्वादहंकार इति । स्मरणात्मकत्वाचित्ति । उच्यते। तथा व उच्यते। तथाच न संख्याधिक्यमिति स्त्रस्चित स्क्ष्मार्थः। "सप्तप्राणा प्रभवंति तस्मा" सिंहियाणि श्रामे । "सप्तप्राणा प्रभवंति तस्मा" सप्तेंद्रियाणि श्रूयंते । "क्विचद्ष्टीयहाद्ष्यवित स्क्ष्मार्थः। "सप्तप्राणा प्रभवात तर्णः इन्द्रियाणि ग्रामान्त्रपति । "क्विचद्ष्टीयहाद्ष्यवितयहा" इत्यष्टायहः। पुरुष पशुबंधकानि । इन्द्रियाणि रागाद्युत्पत्तिद्वारा इन्द्रियाकर्षकादि विषय।तिम्रह इत्यर्थः। 'सप्तवैशिर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्चा'विकास द्वाववाज्ञा'दिखन्न निह वाचापायूपस्थान 'नव वै पुरुषे प्राणानाभिदशमी'त्यत्र दश दश वे पुरुषे 'प्राणा आत्मेकादर' उत्तरात्र । अथ 'प्राणा आत्मेकाद्श' इत्यत्र एकाद्शात्मा मनः एवं (कचि) त्त्रयोद्शेंद्रियाणि श्रूयंते । अथ वैकाद्शेंद्रियाणि विक्रिकार वैकादशेंद्रियाणि हि चिन्त्यते । कानींद्रियाणि किं सप्तेव स्युः । एवं श्रुतिविप्रतिपत्तौ संश्यः । किं प्राप्ते । सप्तेति कत्र १९०० कें प्राप्ते । सप्तिविप्ति कत्र १९०० कें प्राप्ते । सप्तिविप्ति कत्र १९०० कें प्राप्ति । सप्तिविप्ति कत्र १९०० कें प्राप्ति । सप्तिविप्ति कत्र १९०० कें प्राप्ति । सप्तिविप्ति । सप्तिविप्ति । स्राप्ति । सप्तिविप्ति किं प्राप्तं। सप्तेति कुतः। ''सप्त इमेलोका येषु चरंति''। गतेविंशेषितत्वाच गतिस्तावाजायमानि प्रियमाणेन च जीवेत्रास्त देशेलोका येषु चरंति''। गतेविंशेषितत्वाच गतिस्तावाजायम्।

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as two different Sutras: 9. सप्तगतिविशेषित्वाच. २. हस्तादयस्तु स्थितेऽतोनैवं.

प्राणा गुहाशयाश्विहिता स्सप्तसप्तः । इति वीप्सा पुरुषभेदाभिप्राया विशेषितत्वाच । ते गति-मंतःप्राणा स्ररूपतः ''यदा पंचाविष्ठितं ज्ञानानि मनसासह''। ''बुाद्धिश्च निवचेष्टेत तामाहुः परमांगितः'भिति शरीरांतरस्संचरणं विहाय मोक्षार्थगमनं परमांगितः । एवं जीवेनसह जन्ममरणयोः सप्तानामेव गितः । श्रवणात् । योगदशायां ज्ञानानीति विशेषितत्वाच । जीवस्य करणानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्नप्राणबुद्धिमनांसि । सप्तेवेति गम्यते । यानिष्वितराणि विषयाणां प्राहकत्वेन अष्टग्राहः। ''सप्तवेशीर्षण्या वा प्राणा वाह्यवेवाच्चौ''दित्यादिषु चतुर्दश-पर्यतानि प्राणप्रतिपादक वाक्येषु वाक्पाणिपादपायूपस्थाहंकार चित्ताभ्यानीन्द्रियाणि प्रतीयते । तेषां जीवेनसह गितश्रवणाभावात् । जीवस्यालोकोपकारकत्वमात्रेणापचारिकः । ''प्राणव्यप-देश' इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । हस्ताद्यस्तु स्थितेऽतो नैवम् । न सप्तेद्रियाणि अपित्वेकादश हस्तादीनामिप शरीरे स्थिते जीवेतरस्य भोगोपकारत्व कार्यभेदाच दृश्यते हि । श्रोत्रा-दीनामिव हस्तादीनामिप कार्यभेद आदानादिः अतीतान्यपि सन्त्येव । अतो नैवं हस्ताद्यो न सन्तीत्येवं न मंतव्यमित्युच्यते । अध्यवसायमान चिंतावृत्तिभेदात्मनएव बुध्वाहंकारिचत्त शब्दे व्यवहीयत इत्येकादशेदियाणि ॥

अतः । ''दशमे पुरुषेप्राणाः आत्मैकादश'' इति । आत्मशब्देन मन अभिधीयते । ''इन्द्रियाणि दशैकंच पंचचेंद्रियगोचराः'' । ''तैजसानींद्रियाण्याहुः देवा वै कारिकादश" ''एकादशं मनश्रोत्रे''त्यादि श्रुतिस्मृति श्रुतसङ्ख्यास्थिका । अधिकसङ्ख्यावादकाः मनोवृत्ति-भेदाभिप्रायाः । नूनं व्यपदेशास्तु तत्र तत्र विवक्षित गमनादि कार्यविशेषप्रयुक्ताः ॥

किंचात्र तु राब्देन प्राणानां सप्तत्व निरासः । यतो 'हस्तो वे ग्रह' इत्यादिना हस्तादि व्यतिरिक्ताः । प्राणा श्रूयन्ते सप्तत्वसङ्ख्यायामसंभाविकान्तर्भावे सप्तत्वादि व्यतिरेकस्थिते सप्तत्वेद्वियनिष्ठयैकादशत्वं सङ्ख्यायामपि अंतर्भावियतुं शक्यते । न्यूनसङ्ख्याया अधिकसङ्ख्या-यामन्तर्भावसम्भवादतोनेवमन्तव्यं । सप्तेव प्राणा इति स्त्रार्थः । यद्यपि ज्ञानेद्वियपंचकं कर्मेद्वियपञ्चक मनश्चेके एकादशेंद्वियाणि विहाय हृदयाहंकारप्राणानां त्रयोदशसंख्यामालिका श्रूयते । तथापि तयोरन्तः करणप्रभेदत्त्वाचाधिकसंख्यापादकत्विमत्येकादशेंद्वियाणीति निरवद्यं । "सप्तवैशीर्षण्याः प्राणा" इत्यत्र न सप्तोपदेशेन इन्द्रियत्वं विधानं ॥

किन्तु । प्राणोपदेशेन स्थानभेदमात्रेण चतुर्णामेवेद्वियाणां सप्तत्वमिति न तत्विवरोधः । 'नव वे पुरुषे प्राणानाभिर्दशमी'ति वाक्यं । ''पुरुषाकार देहाभिप्रायं न प्राणाभिप्राय'' इस्य-विरोध सिद्धः । निवदं स्त्र पूर्वोत्तरवाक्यव्याख्यानमसंगतं । ''सप्तप्राणाप्रभवन्ती''ति प्राण-रसन्वश्चरुश्रोत्रत्वद्धनो वाचं सप्तत्वावगतेः शीर्षाणां विशेषत्वादिति हेतुद्वयवैय्यधिकरण्येन स्त्रे चकारानुपपत्तः । 'येवैशीर्षण्यास्सप्त ते प्राणा नेतर' इस्यत्र परिसंख्या इतेश्च । अत एव तदुत्तरवाक्यव्याख्यानमप्यसंगतिमिति चेत्ति अन्यथा पूर्वोत्तरवाक्यद्वयं व्याख्यामः । मरण-समये येषां सहगमनं तेषामेव भोगसाधनत्वादिन्द्रियत्वं तथा च ते मुख्यं प्राणमन्त्का(न्त)-मन्तस्त्वे प्राणा अनूत्कामन्ती''ति । ''प्राणादीनां सप्तानामेव गितः'' । सहगमने अस्य श्रवणा-रसप्तेवेद्वियाणि । ननु सर्वशब्दश्रवणात्कथं सप्तानामेव गितश्वणं तत्राह वैशेषिकत्वाचेति । यत्रैव सचाश्चष्यः पुरुषः पराड्पर्यावर्तते अथारूपशे भवत्येको भवति । ''न पर्यति'' । 'न जिप्रति'' । ''न श्र्णोति'' । ''न मनुते'' । ''न

स्पृशती''त्याहुरिति । चक्षुरादीनां सप्तानामेव प्राकृतानां विशेषितत्वाच । ''सर्वशब्दः प्रकृतानां सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या" इत्यत्र सर्व शब्दा यथा विनिमंत्रित ब्राह्मणपर-स्तद्वदिति रांका निरासार्थः । यत्रोत्वाप्यनवस्थायां चक्षुरनुष्टातृदेशः । ''स एषश्रा<mark>श्चष</mark> <mark>शब्दवाच्यः''। "पुरुषो रूपादि विषयव्याप्तं विहाय वर्तते''। तदा नामरूपिज्ञो भवति।</mark> "हृदयचक्कुरेको भवति" "पार्श्वस्थांश्च नायं पर्यतीत्वाहु"रिति श्रुत्यर्थः । तदुत्तरवाक्यार्थस्तु सप्तभ्योतिरिक्तहस्ताद्योपि । बन्धकत्वेन श्रूयन्ते । "हस्ते। व ग्रह" इत्यादिना ग्राहकत्वं वंधकत्वं हस्तादीनांसह गमनंविना न संभवति । "सर्वे प्राणा अन्तकामन्ति" इति विशेषण सर्वेदियाणामुत्कान्ति श्रवणाच । भवन्त्येकादशोत्कान्तिमन्तस्सन्तः प्राणा न च सर्वशब्दस्य प्रकृतविशेषेकसप्तप्राणपरत्वं । करणाकृतेर्वलीयस्त्वात् । ''सर्वे ब्राह्मणा भोज-यितव्या" इत्यत्र नान्यन्यानागतानि मन्त्रित ब्राह्मणपरत्वं । सर्वशब्दश्रुतेरिति निर्दिश्यते । पूर्वविदिति तस्मादेकादशैवोत्कामन्ति अन्तःप्राणा इति सिद्धं । नन्विद्रियाणां उत्कान्तिर्व संभवति । तेषां अपरिच्छिन्नाहंकारजन्यत्वेन विभुत्वादित्याक्षेपे तिन्नराकरणमधिकरणान्त-रेण करोति ॥

॥ प्राणाणुत्वाधिकारणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ अणवश्च ॥ ५ ॥

"इमे प्राणा अणवः"। "परिच्छिन्ना इन्द्रियाणि"चेति श्रुता प्राणेद्रियाणामणुत्वव्यप-देशात् । "त एते सर्वएव समास्सर्वेऽनन्ता" इत्यानन्त्यश्रत्यानन्त्याश्रवणात् विभुत्वं । तस्मान दणुत्वं विभुत्वं वेति संदिह्यते । नचेन्द्रियाणामणुत्वसुपपन्नं । इन्द्रियाणामणुत्वे शरीरगत सर्वेद्रियस्य सर्वशरीरगत शीतोष्णमृदुत्वादि स्पर्शश्राहकत्वायोगात् । पूर्वोक्त श्रुतिविरोधाः विभ ग्राहकत्वायोगात् । पूर्वोक्त श्रुतिविरोधाः विभु युक्तमिति चेद्भिधीयते । अणवश्च स्वभावत इन्द्रियाणामणुरविषि चकारेण कार्या-वस्थायामप्यणुत्व निर्दिष्टं । "आत्मा मनसा संयुज्यते" । मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन ततः प्रवाधिक न्याः ततः प्रत्यक्षमिति सर्वेषां इन्द्रियाणां सूक्ष्मत्वेपि पदार्थसन्निकर्षतया व्यापकत्वमपि गम्यते । न तस्माच्छुतिविरोधः । इन्द्रियाणां विभुत्वमात्रत्वे काशिस्थ विश्वेश्वरदर्शनस्पर्शने सेतुवासि-नामणि स्यानं " नामपि स्यातां ॥

उत । ''प्राणमन्त्कामन्तं सर्वे प्राणा अन्त्कामन्ति''इत्युत्कानत्यादि अवणात् । परिमितत्वे निर्देशात्युत्कान्सादिषु पार्श्वस्थरनुपलभ्यमानत्वात् । श्रोत्रादिन्द्रियाणां प्रादेशात्युत्कान्सादिषु पार्श्वस्थरनुपलभ्यमानत्वात् । श्रोत्रादिन्द्रियाणां प्रादेशस्थरनुपलभ्यमानत्वात् । शान्तरशब्दग्रहण सामर्थ्या दर्शनात् । "शतपत्र स्चिन्यायवत्" । शत्रादान्त्रवा । वच्छव्दाति । क्रिकेन व वच्छब्दादि विषयेषु क्षिप्रगत्यनुभावाच । प्राणेन्द्रियाणामणुत्वमेवेति निश्चीयते । अनन्त श्रुतिस्तु । "अथ यो ह वै ताननन्दानुप्रास्त'ं इत्युपासन श्रवणाहुपास्य प्राणिविशेष-भूतकार्य बाहुत्यारिकार्यः । स्वित्वारिकार्यः विश्वपासन् श्रवणाहुपास्य प्राणिविशेष-भूतकार्य बाहुल्याभिप्रायां । जीवस्य बहु शरीरप्रवेश निर्गमनव्यापारविधायक श्रुतिष्विप इत्द्रिय-गमनमप्यण्टेलपुर गमनमप्युपदेशात्वदमुख्यत्वेन प्राणीत्क्रमण विधायकवाक्यमुपपन्नमिति आशंकायामाह ॥

भू ॥ श्रष्टश्च ॥ ६ ॥

"प्राणमनूत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्कामन्ती" त्यादि प्राणसंवादे वारीरस्थितत्वेन
याधारत्वेच श्रेष्ट्या १००० सर्वेन्द्रियाधारत्वेच श्रष्टतया निर्णितो मुख्यप्राणः । किञ्च । "सुप्ती सर्वेन्द्रियो परमे प्राणवायु व्यापारदर्शनात्" । '— ब्यापारदर्शनात्"। 'एतस्माजायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे'ति श्रुतौ सर्वेद्रियाणां प्रातिव प्राणोत्पत्ति श्रवणात् । "तत्प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहु''रिति श्रुतौ सर्वेन्द्रियाधार मानसेन्द्रिय-स्यापि प्राणधारत्व निर्देशात् । " इंद्रियाणां मनो नाथः मनो नाथस्तु माहतः" । इति स्मृताविप प्राणात्मकस्य माहतस्य सर्वाधिक्यत्वावगमाच । जीववत्प्राणस्यापि श्रेष्ठत्व मनिवार्य-मतो प्राणोत्कमणं मुख्यत्व विधिनीवरोधः । नतु "आनीद्वातं स्वधया तदेक"मिति प्रळय-समये सर्वकाद्यभूत प्राणसद्भाव श्रवणात् । "एतस्माज्ञायते प्राण''इति जन्मश्रवणस्य जीवोतपत्ति-वदौपचारिकत्वमिति चेन्न । "नसन्नचासच्छिवएव केवलः" । "सदेव सौम्येदमय आसीत् ।" इत्यादिषु प्राक्षछेः शिवस्य स्थितरेवावधारण श्रुतिवरोधात् । "एतस्माज्ञायते प्राण'' इति पृथिन्यादि तुल्योत्पत्ति श्रवणात् । उत्पत्तिनिषेधा भावाच । अनीद्वातमिति'तु । नचैव श्रेष्ठं । प्राणमभित्रेतोच्यते । अपितु परशिवस्य ब्रह्मण एकस्यैव विद्यमानत्वमुच्यते । आवात-मिति तत्रैव श्रवणात् । "पूर्वेणेनैव तुल्यन्यायत्वे"पि पृथुग्योगकरणमुत्तरचिंतार्थं । इति सिद्धं । प्राणस्य सर्वे श्रेष्ठत्विप वायुद्वातिनष्ठस्पर्शिकयावातत्व रूपमित्याशंकायामधिकरणान्तरेण तिष्ठरूपयिति ॥

॥ वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ७ ॥

वायुश्च कियाच वायुक्तिये प्राणो न भवतः । तस्मात्पृथगुपदेशात् । "एतस्माजायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिच" । "खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी"ति श्रुतौ वायु प्राणयोः पृथगुत्पत्तिच्यपदेशात् । तयोर्नचेकत्वमिति स्त्रस्चित स्क्ष्मार्थः । सो यः श्रेष्ठः प्राणः किं । महाभूत द्वितीयवायुमात्रं । तस्य वा स्पद्रूपिकया । अथवा । वायुरेवाकचन विशेषमापन्न इति विषये । वायुरेविति प्राप्तं । "यः प्राणः स वायु"रिति व्यपदेशात् । यद्वावायुमात्रे प्राणत्वप्रसिद्धभाव।नुच्छ्वासिनिश्वासादि वायुक्तियायां प्राणशब्द प्रसिद्धेश्व ॥

किंच । छांदोग्ये । "मना ब्रह्मत्युपासीते''त्युपकम्य । मनोरूप ब्रह्मणो वाक्पाणि-चक्षुश्रोत्रे चतुष्पाखात् 'प्राणएव ब्रह्मणः चतुर्थःपादः'। 'स वायुनाज्योतिषा भातिच तपतीं'ति चित भाति । "अभिव्यक्तो भवति" तपति । "खव्यापारे उद्गच्छतीं'ति वाय्वपेक्षया प्राणस्भिन्नत्व कथनेन निर्धारभावादिति चेत् निष्टरश्रुतिद्वयं । मिथोविरुद्धया खंडरीत्या द्रंद्रियव्यापारप्राणोस्त्वीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । प्राणो न वायुक्तियां । न वायुनापीन्द्रिय व्यापार इत्यर्थः । निवदियेभ्यः पृथगुपदेशेष्विन्द्रियव्यापारात् सन्नाक्तिचन्न । "वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् तर्हि यः प्राणः स वायु''रिति श्रुतिविरोधः । कथं परिहरणीयमिति चेदुच्यते । 'महावायु-रेव हि प्राणादि पंचात्मना तिष्ठमानः प्राण '' इत्युच्यते । तथा च विकरविकारिणो वास्तवा भेदकालपनिक भेदयास्सत्वान्नभेदाभदश्रुत्योविरोध इति व्याचक्षते ॥

उत "एतस्माज्जयते प्राणा मनसस्सर्वेन्द्रियाणि च"। "खं वायुर्जोतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणि" । इति वायुप्राणयो स्ततएव पृथक्व्यपदेशात् । वायुक्तियापि न भवति प्राणः । न हि तेजः प्रभृतीनां कियातिभ्यः पृथग्गतयोपदिश्यते । "यः प्राणस्सवायु"रिति तु प्राणवायु-रेवावस्थान्तरमापन्नप्राणः । न तेजः प्रभृतिवृत्तत्त्वान्तरमिति ज्ञापनार्थं "उच्छ्वासिनिश्वासा-दाविप प्राणस्पन्द" इति कियावित द्रव्यएव प्राणशब्द प्रसिद्धिः । न कियामात्र इति सिद्धं ।

किमयं प्राणः वायोर्विकारस्सन्नभिवद्भूतान्तरं स्यादुत प्राणवाय्वोः पृथग्व्यपदेशप्राणः केनोत्पन्न इत्याशंक्यायामाह ॥

सू ॥ चक्कुरादिवत्तु तत्सहिशष्टियादिभ्यः ॥ ८ ॥

नायं प्राणः भूतविशेषः । किंतु । चक्षुरादिवजीवेषकरण विशेषः । तच्चोपकरणै-रिन्द्रियेस्सह सिष्ट्यादिभ्योवगम्यते । चक्षुरादिभिस्सहायं प्राणाईशष्यते । प्राणसंवादिषु तत्सजातीयत्वे हि तैस्सह शासनं युज्यते । प्राणदशब्दपरिगृहीतेषु करणेष्वस्य विशिष्ट्या-भिधानमादिशब्देन गृह्यते । अथवा । "य एवायं मुख्यः प्राणः योयं मध्यमः प्राणः" इलादि श्रुतिषु विशिष्ट्याभिधानात् । "तेजो रूपतया प्राणो हृदयेत्वनुरूपतः । जीवाधीन-स्तया स्थित्वा प्राणापानादि वृत्तिभिः''। ''इडापिंगळमार्गेण निश्वासोच्छ्वासरूपतः''। ''बहि-र्निर्गत्य निर्गत्य स्रोंतर्गच्छति च कमात्'। इति योगशास्त्रे प्राणस्य स्वरूप स्पष्टमुपदिष्टं।

<mark>तस्मादीश्वरेच्छया भूतपंचक रजोगुणो</mark>द्भतः प्राणः इति वेदितव्यः ॥

किंच । सर्वासु श्रुतिषु चश्चरादिन्द्रियाणां प्राणस्य पठितत्वात् । इन्द्रियसाहचर्याच । चक्करादिवत्प्राणश्च भौतिक इति व्यवहीयते । '' भर्तासंभ्रियमाणो विभर्ति''। "एको देवे बहुधा संनिविष्टः''। ''त्वमेको बहूननुप्रविष्टः''। ''प्राणानां ग्रंथिरसि ' '' हद्रो माविशां-तकः" । इत्यादि श्रुतिभ्यः प्राणः परमेश्वराधारः । तु शब्दो उक्त शंकानिरासार्थः । प्राणस्य जीववन्नस्वातन्त्र्यम् । किंतु । राजापेक्षया मंत्रिण इव । सार्थ्यपेक्षया अश्वा इव इन्द्रिया-पेक्षया समुत्कृष्टत्वाज्ञोक्तदोषः । प्राणस्य भूतपंचक रजोगुणार्थ जन्यत्वेनापि वायूपादान-कारणत्वाद्वाय्वंतर्भृत इति च व्यवहीयते । तथा वात्लागमे । ''आत्माकाशमयो ज्ञेयः प्राणी वायुमयस्तथा''। तेजोमयो ह्यहंकार स्तथा जलमयं मनः''। इति सम्यगुपदिष्टं। चक्करादिवदस्यापि करणत्वे तद्वदस्यापि जीवप्रत्युपकाररूपिकयया भवितव्यं। "सा तु न <mark>द्दयते । तसान्नायं चक्षुराद्विद्</mark>वद्ववितुमर्हतीत्याशंकायामाह ॥

स् ॥ अकरणत्वाच न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ९ ॥

अकरणत्वात्करणं । किया अकियत्वात् । अस्य प्राणस्य जीवं प्रत्युपकारहण विशेष-ह्माकियारहितत्वाच यो दोष उद्भाव्यते स नास्ति । यत उपकार विशेषह्पं । शरीरिन्द्रिय-धारणादि हमां नरिक धारणादि रूपां दर्शयति । श्रुतिः। 'यस्मिन्व उत्कान्ते इदं शरीरं पापिष्टतर्मिव दश्यते । स एव श्रेष्ठ'इत्युक्त्वा वागायुत्कमणेपि शरीरस्थेन्द्रियां करणांच स्थिति स्थिति दर्शियत्वा प्राणीत्कमणे शरीरिन्द्रिय करणांच स्थिति स्थिति दर्शियत्वा प्राणीत्कमणे रारीरेन्द्रिय रैथिल्याभिधानादतः प्राणोऽपान व्यानोदान समानाकारेण पंचधाविस्थितोऽयं-प्राणः शरीरेन्द्रिय धारणादिना जीवस्थे।पकरे।तीति चक्षुरादिवदुपकरणत्वं सिद्धं ॥

किञ्च । प्राणस्य अकरणत्वादेव कथं तह्यात्मानं प्रतिकरणामावः । इन्द्रियतिर्ध्व वतस्या साधारणप्रकः सम्भावितस्या साधारणस्या देहधारणस्य कार्यस्य कथं निर्वातत्विमिति चेहूमः । तथाहि । श्वित्तरुक्ता कार्यं प्राणस्य स्थार्यः । तथाहि । श्वित्तरुक्ता कार्यं प्राणस्य स्थार्यः । तथाहि । श्रुत्तिरुक्ता कार्य प्राणस्य साधारण्यं दर्शयति । प्राणसंवादे मुख्यप्राणस्य श्रष्ठत्वं निर्धार्यं तात् विष्टिप्राण उवाच । "— वरिष्ठप्राण उवाच । "मामाहमापद्यथा अहमेवैतत्पंचधात्मानं प्रविभाग्येतह्याणम्बष्टभ्यं विधारयामी"ति । "वाणं न्हें विधारयामी''ति । ''वाणं शरीरं प्राणेन रक्षत्रपरं कुलाय''मिति श्रुतिरिष देहस्थिते हि प्राणिन स्थलपरं कुलाय''मिति श्रुतिरिष देहस्थिते हि मिलेलाह । अपरं अनेकाशुचिनीडकुलायं देहारूयं गृहं प्राणस्थित्य रक्षित प्राणस्थित विकास प्राणस्थित विकास प्राणस्थ यातीति योखुनं । उत "प्राणमेव प्रज्ञातमा इदं शरीरं परिगृह्योद्धास्यती" ति श्रुतौ प्राणस्य शरीरे।द्भासकत्वात्मक कार्यान्तरं निर्दिशति । तस्मात्प्राणस्य मुख्यत्वमनिवार्यं । नन्वेवं नामभेदात्कार्यभेदाच । प्राणादयस्सत्वात् । प्राण एक एवेति व्यवस्था कथमुपपद्यत इत्या-शंक्य तत्राह ॥

सू ॥ पंचवृत्तिर्मनोवद्यपदिश्यते ॥ १० ॥

यथाकामादि वृत्तिभेदे तत्कार्य भेदेपि न कामादिकं मनसोन्तरं 'कामस्संकल्पो विचि-कित्सा श्रद्धा भृतिरभृतिर्हिधीर्भि'रिखेतत्सर्वं मन एवेति वचनात् । 'एवं प्राणोऽपानाव्याना-दानो उदान समान' इल्पेतत्सर्व प्राण एवेति श्रुतिदर्शनात् । अपानादयोपि प्राणस्यैव वृत्ते-विंशेषाः । न तत्वान्तरमित्यवगम्यते ॥

किंच। प्राणस्य उच्छ्वासनिश्वास सर्वशरीरिकयोत्कान्त्याख्यानि चत्वारि कार्याणि। पंचपंचकार्यं मिक्षतानादि रसानां समत्वेन सर्वागेषु नयनमपेक्ष्य पंचविध कार्यभेदेपि कारणहरप प्राणवायुरेक एव । जडस्य प्राणस्य कार्यहरप परिणाम सत्वाभावेषि तद्विशिष्टतया प्राणिलङ्गात्मकस्य परशिवस्य सत्वात् । तस्य क्रियाकारित्वमिवरोधं । तस्य 'प्राणस्य प्राण' इत्यादि श्रुतिश्रवणात् । ''तमुत्क्रान्त''मिति श्रुतौ प्राणस्योत्क्रान्ति हेतुत्वेन सूक्ष्मत्वमिति चेत्सर्वेषां सर्वशरीर व्यापकत्वेन तस्यैव महत्वावगमादणुरूपस्य व्यापकत्वायोगात्। "सम एभिक्रिभिर्लोकेस्समानेन सर्वेणे''ति श्रुतिव्यपदेशाच । उत्क्रान्त श्रुत्याणुत्ववादोह्यसंगत-मित्याशंक्याह ॥

स् ॥ अणुश्च ॥ ११ ॥

"समएभिश्विभिलोंकैस्समानेन सर्वेण। प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितं। सर्वं हीदं प्राणेनावृत" मित्यादि श्रुति श्रवणात् । प्राणस्य महत्परिमाण एवेति यत्तदयुक्तं । प्राणस्तु हृदये जीव-वत्स्क्ष्मरूपेण स्थित्वा प्राणापानादि वृत्या बृहत्परिमाणत्वमविरुद्धं । तस्य महत्वे तमुत्कामन्तं प्राणोत्कामतीत्यादि बहुश्रुत्युक्तनुभवतया प्राणोत्क्रमणस्य दर्शनात् । महत्वमात्रत्वे उत्का-न्तसम्भवाच । प्राण अणुश्रेति निश्रीयते । "समएभिस्त्रीभिर्लोकै"रिति श्रुतिस्तु सर्ववायु परा । नाध्यात्मिक वायुपरेति न विरोधः ॥

किञ्च । ''आकाश शरीरं ब्रह्म'' ''सत्यात्माप्राणारामं मन आनन्दं'' । ''शांतिसमृ-द्धममृत ''मिति श्रुतिदर्शनात् । परशिवकळाभिव्यक्ता प्राकृत पंचोपनिषण्मय सकलजीव-नियामक चिदाकाश शरीरामृतानन्तमहिमाकर महाकैलासवास महेश्वर प्राणपरत्वे वा महत्व श्रुतिरिति वेदितव्या । तस्यामृतत्व व्यपदेशे नोत्कान्त्यं संभवात् । प्राकृत भूत-रजोगुणजन्यत्वाभावाच । पुराजडत्वात् । प्रधानस्य जडत्कारणत्वं निरस्तमतोह्यचेतनानां प्रोणिन्द्रियाणां खतस्वव्यापार प्रवर्तकत्वं कथमुपपद्यत इत्याशंकायामधिकरणांतरेणाह ॥

॥ ज्योतिराद्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ ज्योतिराद्यधिष्टानन्तु तदा मननात् प्राणवता शब्दात् ॥ १२ ॥ तु शब्देश्य निश्वयार्थकः । चक्षुरादीन्द्रियाणि ज्योतिरिन्द्यिष्ठानं । ज्योतिरादीनां सूर्यदि देवतानामधिष्ठानानि निवासस्थानानि । कुतः । तदा मननात् । ''अप्तिर्वाग्भूत्वा

^{1.} In the Sankara-Bhashya this Sutra is read as two different Sutras: १. ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदा मननात्. २. प्राणवता शब्दात्.

मुखं प्राविश"दिति श्रुतौ तासां सूर्यादिदेवताना मामननात् । मुखादिस्थानेषु प्रवेश कथनात् । प्राणवता जीवेनसह सूर्यादि देवतानां परिशवान्तर्यामितया इन्द्रियप्रेरकत्वं खातन्त्र्येण । कस्मात् । शब्दात् । ''य आदित्यमन्तरोय''मिति 'सत आत्मान्तर्याम्यमृतः' । "एकोविष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः"। "ईशानः सर्वविद्यानां ईश्वरस्सर्वभूताना"मि ल्यादि श्रुतिषु इन्द्रियाभिमान विष्ण्वादि सर्वदेवतान्तर्यामितया महेश्वरस्यैव जीवकृत कर्मातु-सारेणेवेन्द्रिय प्रेरकत्व प्रतिपादक श्रुतिवलात् उपपन्नमिति सृक्ष्मार्थः । स श्रेष्टानां प्राणानां ब्रह्मण उत्पत्तिरिति यत्तापरिणामंचोक्तं । तेषां प्राणानामन्यादि देवताधिष्ठितत्वंच । पूर्व-मेवाभिमानिन्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामिखनेन स्त्रेण प्रसंगादुपपादितं । जीवस्यच स्वभागसाधनानामेषामिधष्ठातृत्वं लोकप्रसिद्धं । "एष मेवैश एतान्प्राणानगृहीत्वा स्त्रे शरीरे यथाकामं परिवर्तत'' इलादि श्रुतिसिद्धं । एविमहादिलश्रक्षुर्भूत्वाक्षीणि प्राविशत् । तत्र "चक्षुषा रूपाणि पर्यती" त्यादि श्रुतिषु परमेश्वरादिकरजीवस्थान्यादि देवतानां च प्राणिविषय-मिषिष्ठान किस्तायत्तमुतपरायत्तमिति विषयः । तत्र चक्षुषा रूपाणि पश्यति । "आदित्य-श्रुक्तभूत्वाक्षीणि प्राविशत्'' इति श्रुतिदर्शनाज्जीव सूर्यादिनामेव प्राणेन्द्रिय प्रेरकत्वं शिवस्य ब्रह्मणः । तत्प्रेरकत्वे भोक्तृत्वप्रसंगेन जीवस्य भोक्तृत्वं न स्यात् । तथाचित्पुण्या-पुण्यकर्मफलक सुखदुःखात्मक स्वर्गनरक फलभोक्तृत्वादनीश्वरत्वं तस्मैवोपपद्यते । तस्मा-ज्जीवस्य सूर्यादीनां वा प्राणादि प्रेरकत्वमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

"ज्योतिराद्यिध्यानं"मिति प्राणवता जीवेनसह ज्योतिरादीनां सूर्यवन्ह्यादि देवतानां प्राणादि विषयमिध्यानं तदामननात्। तस्य परमात्मन शिवस्य आमननाद्भवतानां प्राणादि विषयमिध्यानं तदामननात्। तस्य परमात्मन शिवस्य आमननाद्भवत्यामननमिमुख्येन न मननं परमात्मन संकल्पादेव भवति। "तत्सिवितुर्वरेण्यं भगों देवस्य
धीमिहि धियो योनः प्रचोदयात्"। "यदा तमस्ताज्ञदिवा न रात्रिर्नसज्ञचासिच्छिव एव
भेवलः"। "तद्श्वरं तत्सिवितुर्वरेण्यं प्रज्ञाच तस्मात्प्रस्ता पुराणी"त्यादि श्रुतिषु सिवतुरस्यस्य
वेरण्यं वरणीयमुपासनीयं इत्यादिना सूर्योन्तर्यामितया परमेश्वरस्य प्रेरकत्व दर्शनात्।
शिवसंकल्पादेव सर्वेषामिन्दियाधिष्ठान देवतानां प्रयोजकत्विमत्यर्थः॥

 वागादीनामग्न्यादि भावापत्ति कथनात् अग्न्यादिभावश्च तद्धिष्ठातृकत्वमेवस्यादतो प्राण देवतयोर्धिष्ठात्रधिष्ठेय भावमेवोपपन्नमित्याशंकायामाह ॥

सू ॥ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १३ ॥

सर्वेषां परशिवाधिष्ठितत्व निखत्वात् । खरूपानुसंबंधित्वेन नियतत्वाच तत्संकल्पा-देवेवामाधिष्ठातृत्वमवर्जनीयं । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशत्" । "तदनुप्रविश्य सखख-चामविद् "खादिना शिवस्य परमपुरुषस्य स्वाभाविक चिच्छिक्तिविशिष्टस्य स्वतंत्रस्य नियन्तु-त्वेन सर्वचिद्दचिद्वस्तुप्रवेश स्वरूपानुसंबंधित्वं स्मर्थते । तस्मात्प्राणेन्द्रियदेवता नियामकत्वं तदन्तर्यामित्वं च नेतरस्थेति सिद्धं ॥

ननु शिवस्य परब्रह्मणः जीवादि नियामकत्वे तस्यैव कर्तृत्वमवगमात् । जीवकृत-पुण्यापुण्यफलभोक्तृत्वं तस्यैवेति चेन्न । इन्द्रियादि प्रेरणे सर्वदा जीवस्यैव स्वतन्त्राभि-मानित्वेन नेतरस्य तिदिन्द्रियजन्य कर्मफल भोक्तृत्वं । किञ्च । तिदिन्द्रियादिष्ठान प्रभाकर विष्ण्वादि देवतान्तर्यामितया शिवस्य जीवकृत कर्मानुसारेण तिदिन्द्रियप्रेरकत्वमसंभवात् । न तत्कर्तृकर्म फलभोक्तृत्वं ईश्वरस्य । "तयोरन्यःपिष्फलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" । "अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य" इति । भगविति श्रुतिरिप तद्वदुपदिशति । तस्मान्न शंकाकळङ्कः । हंतास्यैव सर्वेरूपनामत एतस्यैव रूपमभृद्वागादय एतस्यैव प्राणस्य रूपं पंचधा वभृवुरिति श्रुतो प्राणेन्द्रिययोरेकत्वोपदेशात् । प्राणस्य इन्द्रियत्वं स्यादित्याशंकायामिष्ठकरणान्तरेणाह ॥

॥ त इन्द्रियाणि तद्धपदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥ सू ॥ त इ (दि)न्द्रियाणि तद्धपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १४ ॥

"एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वोन्द्रयाणिचे" खत्र प्राणेन्द्रियाणां तत्त्वान्तरत्वं प्रतीयते । हन्तास्यैव सर्वेरूपमनामेतीति एतस्यैव रूपमभवित्ति । श्रुतौ तु । मुख्य-प्राणवत्विमिन्द्रयाणां वोध्यते । तस्मात्प्राणेन्द्रियाणांमेकत्वमुत पृथक्त्वं वेति सन्दिह्यते । मुख्यप्राणस्योद्वियत्वं युक्तं । "एतस्माज्जायते प्राण" इत्यत्र मानसेद्वियाणां पृथ्यव्यपदेशिप तयोर्नतत्त्वान्तरत्वं । हन्तास्यैव सर्वेरूपमनामेति श्रेतेर्वलीयत्वात् । प्राणस्य करणत्वं उपप्तिनित्त्रप्तादेशाद्वस्त्रते । त (दि)इन्द्रियाणीति प्राणः तत्त्वान्तरादिन्द्रियाणीति । बहिरेवप्रज्ञा । तत्र हेतुस्तद्यपदेशादुक्तहेतुमितरेण सूत्रभागेन विवृणोति । श्रेष्ठात् । मुख्यप्राणादन्येते प्रकृता वागाद्यः । प्राणेद्वियाणीत्युच्यन्ते । न प्राणः । "एतस्माज्ञायते प्राण' । इत्यादौ वेलक्षिण्योपदेशात् । नन्वयं भेदव्यपदेशादिन्द्रियमानसोरिप समान इत्युक्तमिति चेन्न । "मनष्वष्ठाणीन्द्रियाणी"ति स्मृत्या मानसेद्रिययोस्तत्वान्तरत्वाभावाभ्युपगमान्नच प्रवृत्तिपि "हन्तास्यैवे"ति श्रुतेरिद्वयाणां प्राणत्वान्तरत्वाभावाभ्युपगमः । "त एतस्यव सर्वेरूपमभवन् । प्रस्तस्मादेत एतानाख्यायन्ते प्राण । इति वाक्यशेषेणोन्द्रयेषु प्राणशब्दस्य लाक्षणिकत्व प्रतिपादनेन प्राणेद्वियाणां तत्वान्तरत्वाभ्युपगमात् । नहीद्वियभ्यस्तत्वान्तरे चक्षुरिद्वय शब्दो लाक्षणिको दष्टः । तस्मात् "तएतस्यैव सर्वेरूपमभविन्ने"त्वने प्राणाधीनचेष्टत्व मिन्द्रियाणां दश्यते । न तद्यापारत्वं ॥

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as follows : तइन्द्रियाणि तझ्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्.

किञ्च । भेदश्रुतेर्वागादीन्द्रिय प्रवरणमुपसंहृतं । "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः"रिति । भिन्नप्रकरणे प्राणस्येदियेभ्यो भेदेन श्रुतेन प्राणव्यापारत्वमिन्द्रियाणामित्युपदिइयते । "आस्ये भवमानस्यं प्राणं वागादय ऊचु''रित्यत्र प्राणेंद्रियाणां तत्त्वान्तरसुपदिष्टसुत वैलक्षिण्यानुभव बोतनात् । सुप्तौ प्राणस्येद्रियलयेपि व्यापारदर्शनादतो नोदाहृतवाक्यविरोध इति सिद्धं॥

अपिच । श्रेष्टादन्येष्वेव प्राणेषु तद्यपदेशात् । ''इन्द्रियाणि दशैकश्च पश्चचेंद्रिय गोचरा" इत्यादिभिश्वश्चरादिषु समानस्केष्वेवेदियशब्दे। व्यपदिश्यते । तस्माच्छ्रेष्ठब्यतिरिक्ता एव प्राणास्तद्पि नेन्द्रियान्तर्भूतत्वं ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमप्याह ॥

सू ॥ भेद्रश्रुतेचैंलक्षिण्याच्च ॥ १५ ॥

''एतस्माजायते प्राणो मनस्सर्वेद्रियाणि''चेति बहुश्रुतिबलात् । सुप्ताविन्द्रियवत्कारण शरीरे मनसो लयानुभविषि "मनष्षष्ठाणीन्द्रियाणी"त्यादि स्मृतेर्दुर्वलत्वात् मनस इन्द्रियत्वं नोपपन्नं। "इंद्रियाणां मनो नाथः मनो नाथस्तु माहतः। इंद्रियेभ्यः परं मन" इत्यादि अत्यनुकूल बहुस्मृतिद्र्शनान्मनसे। वैलक्षिण्यं । "तत्प्राणिष्वन्तर्मनसे। लिङ्गमाहुः" । "अब-मय प्राणमय मनोमय विज्ञानमयानन्दमयो मे शुद्धन्ता''मित्यादि श्रुतिशतेषु प्राणादधिकः स्थितत्वोपदेशात्॥

किञ्च साङ्क्षयोगशास्त्रेषु सूक्ष्मभूत पञ्चकसत्त्वार्थेन मानसोत्पत्तिः । तद्भिनार्थेन ज्ञानेन्द्रियोत्पत्तिश्च निर्देशात् । स्क्ष्मभूतपञ्चक रजोगुणार्धेन प्राणोत्पत्तिः । तद्भिनार्धेन कर्मेन्द्रियोत्पत्तिश्च द्योतनात् । आत्मा मनस्संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन अतः प्रत्यक्षमिति न्यायेन सर्वेन्द्रियव्यापकत्वेन मनसेन्द्रियत्वमीपचारिकं । तस्मात्प्राणमनसी-रिन्द्रियाद्धिकत्वं निष्प्रत्यूहं । "हिरण्यगर्भस्समवर्तताप्रे भूतस्य जातःपतिरेक आसीत्"। "नारायणाद्वह्या जायते" इत्यादौ हिरण्यगर्भ नारायणादीनां जगत्कारणत्वावगमात् । " एतसाजायते प्राण" इत्यादि श्रुतिनिष्ठ जगजन्मादिकारणत्वं पर्ब्रह्मणिईशवस्यैव कथमुपपन्निस्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ संज्ञामृतिक्रुप्ताधिकरणम् ॥ ७ ॥

स् ॥ संज्ञासूर्तिक्लुप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १६ ॥ त्रिवृत्कुर्वतः त्रिवृत्कर्ण कर्तुः परमात्मनिहशवस्य सकाशादेव संज्ञामूर्तिक्छितः नामरूपात्मक चराचरसृष्टिभवति । कस्मादुपदेशात् । "सेयं देवतेक्षत" इति श्रुती परमात्मविकारो परमात्मनिह्शवस्यव नामरूपात्मक शरीरसृष्टिकर्तृत्वापदेशात् । सिय दवतक्षते परमात्मनिह्शवस्यव नामरूपात्मक शरीरसृष्टिकर्तृत्वापदेशात् । हिरण्यगर्भ विष्णवादि कारण विधायकानां श्रुतिस्मृतिपुराणवाक्यानामवान्तरसृष्टि विषयत्विमिति वायवीय संहितादि वाक्यानुसारेण जन्माधिकरणे बहुधा प्रपश्चितं। तदिप परमिश्च एव हिरण्यगर्भ विष्णु कालरुद्र शरीरेषु स्थित्वा स्थावरजङ्गमात्मक शरीरजन्मादिकं करोतीति स्त्रस्चित सूक्ष्मार्थः। पूर्वत्र व्योमाद्यन्तर्यामित्या शिवस्य पर्बह्यणः पवनादि कारणत्वमुपदिष्टं । "ध्यायीत्र्यानं प्रध्यायितव्या' प्रध्यायितच्य''मित्यादिना ब्रह्मादि कारणत्वं तस्यैव व्यपदिष्टत्वेपि । तदवान्तरसृष्टौ तदन्तर्या-

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as two different Sutras: १. भेदश्रुतेः. २. वैलक्षण्याच.

मितया स्थावरजङ्गमात्मक जगत्कारणत्वमनुक्तं । तस्मादत्राधिकरणान्तरो निर्णीतः । "यो रुद्दो अग्नो यो अप्सु यञ्जोषधीषु यो रुद्दो विश्वा भुवना विवेश तस्मै रुद्दाय नमो अस्तु" । "अहमेकः प्रथममासं वर्तामिच भविष्यामिच" । "नान्यः कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्तस्सोन्तरा-दन्तरं प्राविश्न"दिखादौ शिवस्य सकलपूर्वभावित्व सर्वान्तर्यामित्वाद्यनन्यसाधारण धर्मोप-देशात् । "धाता यथा पूर्वमकल्पयत् दिवीश्च पृथिवीश्चांतिरिश्न"मिखादिना हिरण्य-गर्भस्य जगत्कारणत्वावगमात् । "नारायणाद्रह्मा जायते" इखादौ । नारायणस्य चतुर्भुखादि कारणत्व दर्शनात् । "तत्तेज ऐक्षत" "बहुस्यां प्रजायेथे"ति "तदापोऽस्रजत" । "तथाऽप्रपो ऐक्षन्त" "तथाज्ञमस्यजते" खादौ बहुयादि भूताभिमानदेवानां कारणत्व निर्देशात् । "विज्ञानाचेव खिल्वमानि भूतानि जायन्त" इखादौ । जीवस्य भूतकर्तृकत्व द्योतनाच । शिवस्य हिरण्यगर्भास्तानं वा सर्वभूत जगज्जनमादिकारणत्विमिति सन्दिह्यते । "हिरण्यगर्भस्समवर्तनाग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्"। इखादौ प्रजापति शब्दस्य तस्य हिरण्यगर्भस्येव रूढत्वात् "नारायणाद्रह्मा जायते" इखादौ नारायणस्यैव सर्वकारणत्व द्योतनात् ॥

किञ्च । "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविदय नामरूपेव्याकरवाणी" ति जीवकर्तृकत्व श्रवणात् । "नीह परादेवता खेनरूपेण नामरूपे व्याकरवाणीत्वैक्षत"। अपि तु खांशभूतेन जीव-रूपेण ''अनेन जीवेनात्मने''ति वचनात् । नन्वेवं चारेणानुप्रविश्य पर्वलं सङ्कलयानीतिवत् । व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषः कर्तुस्थिकियश्च प्रविशति । लाक्षणिकस्स्यात् । नैवं । तत्र । राज-चारयोस्स्वरूपभेदाल्लाक्षणिकत्वम् इहतु जीवस्यापि स्वांशत्वेन स्वरूपत्वात्तेनरूपेण प्रवेशो व्याकरणंचात्मन एवेति न लाक्षणिकत्व प्रसङ्गः । न च सह योगलक्षणेयं । तृतीयाकारक विभक्तौ सम्भवत्यामुपपदविभक्तेरन्याय्यत्वात् । न च करणे तृतीया । ब्रह्मकर्तृकयोः प्रवेशव्याकरणयोरवश्य साधकतमत्वाभावात् । न च जीवस्य कर्तृत्वं प्रदेशमात्रे पर्यव-स्यति । नामरूपव्याकरणन्तु । ब्रह्मणएवेति वक्तुं शक्यं क्त्वा प्रत्येयेन समानकर्तृकत्व प्रतितिः । देवस्य खांशत्वेन खरूपत्वेपि परखरूपव्यावृद्धर्थः । अनेन जीवेनेति । पराक्त्वेन परामर्शः । अतो हिरण्यगर्भ कर्तृकेयं नामरूपव्याकिया । तस्मात् । "नामरूपंच भूतानां कृत्स्नानां च प्रपञ्चनं" । ''वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सं' इत्यादि स्मृतिषु चतुर्मुखकर्तृक सृष्टिप्रकर्णे नामरूपव्याकर्णं सङ्कीर्त्यते । अत एव जीवस्य वा तत्समष्टिरूप हिरण्यगर्भस्य वा तत्कारणभूत नारायणस्य वा नामरूपकरणमसमज्ञसमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "संज्ञामूर्तिक्लुप्तिस्वि'ति । तु शब्दपूर्वपक्षं व्यावर्तयति । संज्ञामूर्तिक्लुप्तिः । नामरूपव्या-करणं तित्त्रवृत्कुर्वतः परब्रह्मण इवस्यैव तस्यव नामरूपव्याकरणोपदेशात् । "सदेव सोम्ये-दमप्र आसीत्''। 'एकमेवाद्वितीयं'। 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति'। इत्यत्र सच्छब्दवाच्यः महाप्रळयसाक्षी सर्वकारणिश्शवएव कालत्रयाबाध्यत्वेन तस्यैव मुख्यं । "ऋत°सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गळं''। ''ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं''। ''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे''त्यादि श्रुतिदर्शनात् । अवान्तरसृष्ट्यादि कारणत्वमिप नान्यस्यापपन्नं । "अण्डं हिरण्मयं मध्ये समुद्रं रुद्रस्य वीर्या-त्प्रथमं बभूव तस्मिन् ब्रह्मविष्णू जायते जातवेदाः''। इति श्रुतौ त्रिवृत्करणेन परमशिव-स्तेजोऽण्डमुत्पाद्य तत्रपश्चाचतुर्भुखादि सृष्ट्युपदेशाद्धिरण्यगर्भादीनां त्रिवृत्करणकारणत्वं नोपपन्नं । अथर्वण शिक्षायामपि । "ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं" । "सर्वमिदं ब्रह्मविष्ण- रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रस्यन्ते''। "सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूते न कारणं''। "कारणानान्तु ध्याता ध्याता कारणन्तु ध्येयः''। ''सर्वैश्वर्यसंपन्न स्सर्वेश्वरदशंभुराकाशमध्य'' इति । अथर्वशिरिस प्रथमखण्डे । "देवाहवै स्वर्गं लोकमगमन्" । तं देवा रुद्रमपृच्छन् । "को भवानिति"। "सोऽत्रवीदहमेकः प्रथम मासं वर्तामि च भविष्यामि च''। "नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यति-रिक्तः"। " सोडन्तरादन्तरं प्राविशत्"। इत्युपक्रम्य "सर्वेच मामेव यो वेद स सर्वान् वेदें "त्यन्तेन सर्व चिद्चित्प्रपञ्चानुप्रविष्टतया सर्वशब्दवाच्यत्वमुपदिश्य । द्वितीयखण्डे च पूर्वानुप्रवेशादेव। "यो वै रुद्रस्सभगवान्यच ब्रह्म तस्मै नमोनमः"। "यो वै रुद्रस्सभगवान्यश्च विष्णुस्तस्मै नमोनमः'' । इत्यारभ्य त्रह्मविष्णुमहेश्वरेन्द्र विनायकादि सर्वशब्दवाच्यत्वं । शिव-स्यैव विज्ञायते । तस्मात्सर्व भूत भौतिक कारणत्वं सर्वशब्दवाच्यत्वं तस्यैवोपपन्नं। मनुस्मृतौ। "आपएव ससर्जादौ तासु वीर्यमपास्जत्"। "तदण्डमभवद्धेमं सहस्रार्क(ग्रु)समप्रभं"। "तस्मिन् जज्ञे खयं ब्रह्मा सर्वलोक पितामहः''। ''आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ता एवायतनं तस्य ततो नारायणस्रमृतः"। "नारायणः परोऽव्यक्ताद्व्यक्ताद्व्यसम्भवः"। "अण्डस्यान्तस्त्रयोलोकास्सप्तद्वीपाचमेदिनी''। इति शैवपुराणे । "हद्र संशस्य देवस्य रूपे मूर्तिः प्रजायते"। "तेन क्षिप्तं रसे वीर्थ परमूर्त्यभिमानिना"। "तदण्डमभविद्दिन्यं सहस्रकिरणप्रभं''। "विष्णुस्तत्राविशत्साक्षान्ममशक्तेस्तु वैभवात्"। "पुनर्नारायणाख्यान्मे नियोगात्प्राप्तवानसौ। इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति। आपस्सूक्ष्मो रसो ज्ञेयो रसा नारः प्रकीर्तितः" । "नरहेतुः परोब्रह्मन् नरस्साक्षाच्छित्रोमतः" । "नारमस्यायनं प्रोक्तं तेन नारायणस्मृतः" । "ब्रह्मापि नरशार्दूळ गन्धमूर्तिस्समाविशदि"ति ॥

किंच । श्रुत्यन्तरेपि । तेजोभिमानी रुद्रः आपस्सुजति । ''तासुच खवीर्यं निक्षिपति'' "तासु तत्वसहितो विष्णुरभिवर्तते" । "आपो नरानरो रुद्र " इति । रुद्रसम्भूतजल तत्त्वायतनत्वेन विष्णोर्नारायण संज्ञोपदिष्टा । वेदान्तेषु हिरण्यगर्भात्पूर्वमेव सूक्ष्मभूतोद्भूता लिङ्गशरीरानन्तरमेव त्रिवृत्कृत पंचीकृत स्थूलान्डे वृत्तिव्यपदेशात् । न सर्वथा हिर्ण्यगर्भादीनां त्रिवृत्कृताण्डहेतुत्वं निर्दिश्यते। उत्। त्रिवृत्करणं कुर्वत एव वा नामरूपव्याकरणमुपदित्यते। ''सेयं देवतेक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि। तासांत्रिवृतं त्रिवृतमेकेकां करवाणीं 'ति समान कर्तृकत्वप्रतीतेः । त्रिवृत्करणन्तु चतुर्भुखस्यात्वी । न्तर्वर्तिनो न सम्भवति । त्रिवृत्कृतेस्तेजोभिन्नैर्द्यण्डमुत्पद्यते । ''चतुर्मुखस्य चाण्डसम्भवस्यम्यति । तस्मिन्नोनेरुप्यस्य तस्मिन्नण्डेडभवद्रद्धा सर्वलोकपितामह '' इति । अतस्त्रिवृत्करणं शिवस्येव तत्समानकर्वकं नामरूपव्याकरणंच तस्यैवेति विज्ञायते । कथं तर्हि । अनेन जीवेनेति सङ्गच्छते । अतिमना जीवेनेति सङ्गच्छते । अतिमना जीवेनेति सङ्गच्छते । अतिमना जीवेनेति सामानाधिकरण्यात् । जीवशरीरकं परब्रह्मैव जीवशब्देनाभिधीयते । यथा "ततिज ऐक्षत ''। ''त्रणारेक्स ' ऐक्षत ''। ''तथापोऽस्रजत''। ''ता आप ऐक्षत''। ''अन्नमस्जन्ते''ति। वेदप्रमृतिश्रिर्रा परमेव ब्रह्माभिक्षीयते। ''त परमेव ब्रह्माभिधीयते। "यो रुद्राअप्तावि" त्या दिना सर्वान्तर्यामित्वं तस्यैव स्पष्टमुपिद्धं। अष्टमूर्तित्वं वेत्राप्तावि क्ष्येव स्पष्टमुपिद्धं। अष्टमूर्तित्वं वेत्राप्तावि क्ष्येव स्पष्टमुपिद्धं। अष्टमूर्तित्वं वेदशास्त्रपुराणेषु तस्येव प्रसिद्धं । तस्माजीवसमाष्ट्रभूत हिरण्यगर्भ शरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मणः क्रियाप्य परस्येव ब्रह्मणः कर्मनामरूप व्याकरणं एवंच । प्रविश्य "नामरूपेव्याकरवाणीति प्रविश्विक्त प्रविश्व अभिव्याकरवाणीति प्रविश्व अभिक्त प्रविश्व अभिव्याकरवाणीति । प्रविश्विकर्तक स्वाधित प्रकार प्रविश्व । प्रविश्व ''नामरूपेव्याकरवाणाः प्रविश्व । प्रविश्व ''नामरूपेव्याकरवाणाः प्रविश्व । प्रविश्व ''नामरूपेव्याकरवाणाः प्रविश्व । प्रविश्व प्रविश्व प्रविश्व । प्रविश्व विश्व प्रविश्व । प्रविश्व विश्व प्रविश्व । प्रविश्व विश्व प्रविश्व । प्रविश्व विश्व । प्रविश्व विश्व विश्व । प्रविश्व विश्व विश्व विश्व विश्व । प्रविश्व विश्व विश् चतुर्मुखकर्तृक सृष्टि प्रकरणे नामरूपव्याकियोपदेशश्चोपपद्यते । अथ "सेयं देवता(ते)", ह्त्यादि वाक्यस्यायमर्थः। "इमास्तेजोभिन्नस्पासिस्त्रो देवताः"। अनेन जीवेन जीवसमिष्टिविशिष्टेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि। देवादि विचित्रसृष्टिं तन्नामधेयानिच करवाणि।
तद्र्थमन्योन्य संसर्गमप्राप्तानां एषां तेजोभिन्नानां विशेषसृष्ट्यसमर्थानां तत्सामध्ययिकैकां
त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणीति। तस्मात् शिवस्यैव परब्रह्मणः कर्मेदं नामरूपव्याकरणं। अथ
स्यात्। नामरूपव्याकरणस्य त्रिवृत्करणेनैककर्नृकत्वात्परमात्म कर्नृकमिति न शक्यते
वक्तुं। त्रिवृत्करणस्यापि जीवकर्नृकत्व सम्भवात्। अण्डसृष्ट्युत्तरकालं हि चतुर्मुखसृष्ट्र
जीवेषु त्रिवृत्करणप्रकार उपिद्श्यते। "यथा तु खल्ज सौम्येमास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य
त्रिवृत्विवृद्देकैका भवति" "तन्मे विजानीही"ति "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते"।
"तस्य यः स्थविष्ठो भागस्त त्पुरीषं भवति। यो मध्यमस्तन्मांसं योणिष्टस्तन्मन" इत्यात्वात्रस्य"त्यादिना चतुर्मुख सृष्टाम्रचादित्य चन्द्रविद्युत्सु त्रिवृत्करणं प्रदर्शते। नामरूपव्याकरणोत्तर कालंच त्रिवृत्करणं श्रूयते। "सेयं देवतेमास्तिस्रोदेवताः"। "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्तासां त्रिवृतं"। "त्रिवृत्मेकैकामकरो"दिति तत्राह॥

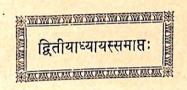
सू ॥ मांसादिभौमं यथा शब्दिमतस्योश्च ॥ १७ ॥

पूर्वत्र त्रिवृत्करणहेतुत्वं हिरण्यगर्भादीनामस्तीत्याशङ्कायां तदतिव्याप्ति वारणार्थमवा-न्तरसृष्ट्यादिष्वपि । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येखादिना हिरण्यगर्भ विष्ण्वादि जीवशरी-रानुप्रविष्टतया शिवस्य परब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वं साधितं । तत्त्रिवृत्करणं किमित्याशङ्कायामे-तत्सूत्रारम्भः । अविज्ञातं विशेषरूपेणादृष्टमेवा भूदिति यावत् । तासां तिसृणां देवतानां समानस्समुदाय इति । यावदिति श्रुत्यर्थः। इमास्तिस्र स्त्रिवृतादेवताः पुरुषं शरीरं प्राप्य त्रिवृत्कार्यत्रयरूपेणेकैकादेवता तेज आदिलक्षणावर्तत इति द्वितीयश्रुत्यर्थः । तथाहि । पृथिव्याः वीहि यवादि रूपायाः पुरुषेणाशितायाः कार्यत्रयं शरीरे वर्तते । पुरीषं मांसं मनश्चेति । एवं पीतानामपां मूत्रं लोहितं प्राणश्चेति कार्यत्रयं । तेजोप्तयादि दीपितस्य घृतादि रूपस्य कार्यत्रयमस्ति । मजावाक्चेति प्राणे जलाधीनास्तितिवत्त्व मात्रेण जलकार्यत्व व्यपदेशः । तस्य वायु कार्यप्रासिद्धेः । एवं मनसोप्यन्नभक्षणे स्वास्थ्यमात्रेण तत्कार्यत्वं वाचोपि ज्ञानानुकूल साम्यत्वेन तेजः कार्यत्वं व्यपदिश्यते । एवं देहे कार्यत्रयरूपेण वर्तन-मेवाध्यात्मिकं त्रिवृत्करणमिति तदिदमाह सूत्रकारः । मांसादिति । यदुक्तमण्डसृष्ट्युत्तरकालं चतुर्मुखसृष्टदेवतादि विषयोयं तासां लिवृतं । त्रिवृतमेकैकामकरादिति । त्रिवृतकरणोप-देश इति। तन्नोपपद्यते। अन्नमशितं त्रैधा विधीयत इत्यत्र। मांसमनसोः पुरीषाद्णुत्वेनाणी-यस्त्वेनच व्यपदिष्ठयोः कारणानुविधायित्वेनाप्यतेजसत्व प्रसङ्गात्। 'आपः पीता' इत्यत्रापि मूत्र प्राणयो स्थिविष्ठाणीयसोः पार्थिवत्व तैजसत्व प्रसङ्गाच । नचैविमष्यते । मांसादिः । भौमिमष्यते पुरीषवन्मांसमनसी । अपि भौमे पार्थिवे इष्यते । 'अन्नमशितं त्रेथे'ति प्रक्रमात् । यथा शब्दमितरयोश्च । इतरयोरिप । आपः पीताः । तेजोऽशितमिति पर्याययोर्यथाशब्दं विकारा इष्यन्ते । "आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते "। इत्यपामेव त्रेधा परिणामरशब्दात्प्रती-यते । "तथा तेजोऽशितं त्रेधा विधीयत" इत्यत्रापि तेजस एव त्रेधापरिणामः । शब्दा-त्प्रतीयते । अतः पुरुषमांसमनांसि पृथिवी विकाराः । मूत्रलोहितप्राणाः । अब्विकाराः । अस्तिमजावाचस्तेजो विकारा इति । प्रतिपत्तव्यं । ''अन्नमयं हिसौम्यमनः आपोमयःप्राणस्तेजो-मयी वागिति ''। वाक्यशेषा विरोधाच । अतः तासां त्रिवृतं । त्रिवृतमेकैकामकरोदि-त्युक्त स्त्रिवृत्करणप्रकारः । अन्नमशितमित्यादिना न प्रदर्श्यते । तथा सित मनः प्राणवान्यां त्रयाणामप्यणीयत्वेन तैजसत्वात् । ''अन्नमयं वा सौम्यमन्न''इत्यादिर्विरुध्यते । प्रागेव त्रिवृत्कृतत्वात् । पृथिव्यादीनां पुरुषं प्राप्तानामन्नमशितिमत्यादि नैकैकस्य त्रेधा परिणाम उच्यते । "अण्डसृष्टेः प्रागेवच तेजोभिज्ञानां त्रिवृत्कर्णेन भवितव्यं" । अत्रिवृत्कृतानां तेषां कार्यारम्भासामर्थ्यात् । अन्यान्यसंयुक्तानामेव हि कार्यारम्भसामर्थ्यं तदेवच त्रिवृत्करणं । तथा च स्मर्यते । "नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिविना" । "नाशकनुवन्प्रजास्स्रष्टुमसमा-गम्यक्रत्यशः ''। "समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः ''। "महदाद्याविशेषान्ताह्यण्ड-मुत्पाद्य सन्तित'' इति । अत एव च । "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविद्य नामह्त्ये व्याकरेति, "। "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरो''दिति । पाठकमोऽर्थक्रमेण बाध्यते । "अण्डान्तर्व-र्तिष्वग्न्या''दित्यादिषु त्रिवृत्करणप्रदर्शनं । श्वेतकेतोर्श्युश्रूषोरण्डान्तर्वर्तित्वेन तस्य बहिष्ठ वस्तुषु त्रिवृत्करणप्रदर्शनायोगात् । त्रिवृत्कृतानां कार्येषु अग्न्यादित्यादिषु क्रियतस्यादेतत् । "अन्नमारीतं"। "आपः पीताः"। "तेजोशित"मिति । त्रिवृत्कृतानामन्नादीनामेकैकस्य तेजोभिन्नात्मकत्वेन त्रिरूपस्य कथमन्नरूपस्तेज इत्येकैकरूपेण व्यपदेश उपपद्यत इत्या-शङ्कायामाह ॥

सू ॥ वैशेष्यातु तद्वादशस्तद्वादः ॥ १८ ॥

वैशेष्यं विशेषभावः । विशेषशब्दो विकारशब्दवद्धर्मपरो धर्मिपरश्च । अत्र त धर्मिपरः । विशेषभावो वैशेष्यमाधिक्यरूपं । त्रिवृत्करणेन त्रिरूपेप्यैकैकस्मिन्न नाधिक्या-त्तत्रतत्राज्ञादिवादः । द्विरुक्तिर्निश्चयार्थकत्वमध्यायपरिसमाप्तिभावञ्च दर्शयति । किञ्चात्र। गमना कुंचन प्रसारणादि रूपेण प्राणादि रूपेणच वायुकार्यस्य दर्शनात्ति विकास विकास का काशप्रदानेनाकाशकार्यस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । कथं त्रिवृत्करणमात्रत्वसुपपन्नामिति चत्। भूतत्रयोपदेशमात्रेण ''कैमुत्तिकन्यायेन'' परिशेषभूतद्वयमर्था त्स्चितं । अतरश्रीरस्य पांचभौतिक स्वार्की पांचभौतिक बाह्यविरोधः। ''यथालिङ्गशरीरोत्पत्तिनिरूपेण ह्यपञ्चीकृत सृक्ष्मभूतोङ्क्तान्तः करण शानेन्द्रियाद्युक्तौ सर्वत्र गुणत्रयत्रिवृत्करणसङ्कमसत्त्वेपि सूक्ष्मभूतसमष्टिसात्विकार्थे नान्तः करणस्त्रित्वार्थेन नान्त करणस्तद्भित्रार्थेन ज्ञानेन्द्रियपञ्चकोत्पांत्तस्तद्द्रिस्मपञ्चभूतसम्हरजोगुणार्थेन प्राणस्तद्दिः रेकार्थेन क्रोन्टिक्यपञ्चकोत्पांत्तस्तद्दत्स्क्ष्मपञ्चभूतसम्हरजोगुणार्थेन प्राणस्तद्दिः रेकार्थेन कर्मेन्द्रियपञ्चकोद्भूत इति । गुणाधिक्यतया तदात्मकत्वं शास्त्रव्यपदेशवद्त्र स्थूलशरीरे भवन्यपिक्के विकास स्थूलशरीरे भूतत्वाधिक्येन पृथिवीत्वव्यवहारो न विरुध्यते । नन्वतःकरणाद्युत्पत्ती न गुण-त्रयसङ्क्रमणलं तकि त्रयसङ्कमणत्वं इति चेत्र । मानसेन्द्रियादौ गुणत्रयात्मकत्वं कालभेदेन सर्वानुभवसिद्ध-त्वात् । कारणगणाः क्षे त्वात् । कारणगुणाः कार्ये परिसङ्कामन्तीति न्यायाच परिभेदवादाः । अनेन जीवनात्मनार्यः प्रिविद्येखन्न जीवनात्मनार्यः । अनेन जीवनात्मनार्यः प्रिविद्येखन्न जीवनात्मनार्यः । प्रविश्येखत्र जीवस्यानुप्रवेशकर्तृत्वं । नामरूपव्याकरणकर्तातु परमेश्वर इत्याहुः । श्रुतिविरोधः । अनेन जावनार्यः । नामरूपव्याकरणकर्तातु परमेश्वर इत्याहुः । श्रुतिविरोधः । अनेन जावनार्यः । नामरूपव्याकरणकर्तातु परमेश्वर इत्याहुः । श्रुतिविरोधः । अनेन जावनार्यः । श्रुतिविरोधः । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" । तदनुप्रविश्य । "सत्य त्यचाभवं नामरूपव्याकरणकरातु परमेश्वर इत्याहुः । अति । अतिविरोधः । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" । तदनुप्रविश्य । "सत्य त्यचाभवं त नामरूपव्याकरणस्यमभिव्याहृतानुप्रविश्य परमात्मकर्तृकत्वावगमात् । समानकर्तृकत्वंच व घटते । जीवस्याधीश्याद्वराचे घटते । जीवस्यापीश्वराद्वस्तुतोऽनन्यत्वेन तदनुप्रवेशो ह्योपचारिकमित्याद्वेतवादिनो वद्गित । तदसमञ्जसं । प्रात्यिक परिकार्थिक किल्पतत्वे तदसमञ्जरं । प्रात्यक्षिक श्रुतिस्मृतिविरोधात् । किल्पत गजाश्वयोरिव जीवेश्वरयोः किल्पति चेतनत्वायोगेन कर्नृत्वायोगात् । विम्वप्रतिविम्वयोरेकत्र व्यवस्थापन सम्भवाच । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादि श्रुतिषु चेतनाऽचेतन जीवशरीरोत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वं न संभवित । "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशस्संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतु"रित्यत्र । सर्वजीवानां तिरोधानानुप्रह कर्नृत्वं च परमेश्वराधीनत्वावगमात् । भक्तानां चरमशरीरिणां । सर्व-काल सर्वावस्थासु पुनर्जन्महेतुभूत शरीरेन्द्रियाद्याभिमानकर्नृत्व निराकरण शिवाधीनबुद्धि-प्रसर्णेन निराभारतया भ्रमरकीटन्यायेन स्वभाव जीवत्व निवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्ति सिध्यतीति हैताऽहैतसिद्धांत स्थापक सर्ववेदान्त तात्पर्यार्थस्संगृह्यते ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपितपण्डितभगवत्पादाचार्य स्वामिकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाद्वैतसिद्धान्त व्यवस्थापक वैयासिक ब्रह्ममीमांसा सूत्रार्थप्रकाशके श्रीकरभाष्ये विरोधपरिहाराभिधानस्य द्वितीयाध्यायस्य प्राणादि सप्ताधिकरणाविच्छित्र तथा प्राण इत्याद्यष्टादश सुत्रात्मक चतुर्थपादस्समाप्तः॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः प्रारम्भः ॥

पूर्वाध्याये परत्रद्वाणस्सचिदानन्द स्वरूपस्य सर्वशक्तिमत्त्वस्य सर्वविलक्षणस्य चराचर-प्रपञ्चकारणस्य लीलामङ्गळ विश्रहस्य शिवस्य जगज्जन्मादिकारण विरोधो निराकृतः । तत्र प्रथम-पादे साङ्ख्ययोग तार्किकाद्वैतादि वादो निरस्तः । द्वितीये प्रधानकारणादिमत्त्वनिरासः । तृतीये भूतसृष्ट्यवान्तर विरोधपरिहारपूर्वक जीवनित्यत्वादि धर्मः प्रदर्शितः । चतुर्थे प्राणेन्द्रियाणां स्वरूपं परमशिव सकाशात्तज्ञन्यत्वं चोपदिदय सर्वेषां नामरूपव्याकरणं प्रदर्शितं । एतद्ध्याय प्रथमपादे जीवस्य लोकान्तरगमनागमन विचारो व्याचक्षते । द्वितीय परमशिवस्तरूप लक्षणादि प्रसङ्गः । तृतीये तदुपासन विशेष गुणोपलक्षणः । चतुर्थे ब्रह्म-चर्याद्याश्रम चतुष्ट्य धर्मनिह्पणः प्रपश्चितः । पूर्वे परमकारुणिकः परमेश्वरस्पर्वजीव वात्सल्य-त्वेन तदाधारभूत त्रिवृत्कणाण्डोत्पत्तिं जीवानुप्रवेशतया नामरूपव्याकरणंच कृतवानिति प्रस्तावे । प्रथमं जीवस्य शरीराभावात् । निरूपत्वात् । ईश्वरानुप्रविष्ठत्वात् । अतीन्द्रिय-त्वात् । अगोचरत्वात् । अप्रमेयत्वात् । व्रह्मस्रहपत्वात् । तस्य लोकान्तर गमनागमनं कथमुपपन्नमित्याशङ्कायामाह् ॥

॥ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ तदन्तर प्रतिपत्तौ रहित सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ तदन्तरप्रतिपत्तौ लोकान्तर प्राप्तिकाले लिङ्गशरीरेण खाणुरूपतया जीवोऽस्मिन् लोके असौ हुतैरदृष्ट्याच्ये स्समित्पुरोडाश द्धिक्षीरसोमरसचरुदर्भाज्यप्रमृतिभिद्रव्ये स्सम्परि-ष्वक्तः परिवेष्टितस्सन् धूमादिमार्गेण स्वर्गलोकं रहिति गच्छित । कुतः । प्रश्नानिरूपणाभ्यां । 'वित्थ यथा पश्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती''ति प्रश्नः । इतितु पश्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसा भवन्तीति प्रतिवचनं । उभाभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां स्वाभिमानकार्मिक-जीवानामनेक शरीर प्रवेश निर्गमनव्यापारत्वमुपदिष्टमेतेन दुष्कृतीनामप्युपलक्षणं । "एष एव साधुकर्म कारयती"त्यादि बहुश्रुति दर्शनात् । जीवकृतकर्मानुसरणेन परमेश्वरस्य पुण्या-पुण्य लोकप्रापक कर्तृत्वमर्थात्स् चितं । तस्मात्स्वाभिमान पुण्यापुण्यकृत बद्धजीवानां । जननम्याप्रकेरिका जननमरणायैहिकामुध्मिक महाक्षेत्रभयातुराणामपुनरावृत्त जीवत्विनवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्ति-फल कैवल्य नियानि जनन के विश्वतिम्

"अयमात्मा ब्रह्म"। "अहं ब्रह्मास्मि"। "तत्त्वमिव तिदि"त्यादिक क्राफेन फल कैवल्य विभूतिं सम्पादनीयमिति स्त्रसूचित भावार्थः ॥ त्वमेव तिद् "त्यादिषु शारीरस्य ब्रह्मत्व व्यवस्थापनात्। "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो युनिति ("पुण्यचितो लोकः क्षिक्ते") "पुण्यचितो लोकः क्षीयते"। "कर्माचितो लोकः क्षीयते" इत्यादौ । तस्य जीवस्य गमनागमन प्राप्त्युपदेशात् । अतो परलोक गमनागमनमस्ति न वेति चिन्त्यते । परलोकप्राप्ति रचणका । जाते परलोक गमनागमनमस्ति न वेति चिन्त्यते । परलोकप्राप्ति रचणका । परलोकप्राप्ति रनुपपन्ना । कुतः । ब्रह्मरूपत्वात् । कर्मकर्तृत्व मन्तः करणस्यैव सत्वात् । स्त्रियते वा सुप्तिमूर्छादौ मनोरहितत्वेन तस्य निष्कियत्वातु । कर्मकर्तृत्व मन्तःकरणस्यव प्रियते वा विपिश्व''दिति श्रुतौ । "अच्छेयोयमदाह्योय''मिलादि स्मृतौच । तस्य जन्ममरण-दुःखादि विलक्षणत्व मुपदेशितत्वात् । किञ्च । शब्दबुद्धिकर्मणां त्रिलक्षणास्थायित्वमिति न्याये-नान्तःकृत कर्मणामप्यदौव क्षणत्रयेणैव नष्टत्व दर्शनात् । शरीरचरमश्वासकाले तिहिशिष्ट पृथिव्यादि भूतानां महाभूतेषु विलयद्योतनाच । जीवस्य सर्वथा परलोक गमनागमन-शास्त्रमयुक्तमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "अयमात्मा ब्रह्मे''त्यत्र माण्डूक्ये परमशिव प्रकरणे शिवा-त्मक प्रणवपरत्वेन व्यपदेशात् । जीवपरत्व साधनत्वेषि न जीवब्रह्मत्ववादो युक्तः । "सर्वो वै रुद्रः''। ''यस्य पृथिवीशरीरं''। ''यस्सआत्मा शरीरं'' इत्यादि श्रुतिष्वष्टमूर्ति-निर्श्वनस्य जीवस्यैकमूर्तित्वोपदेशात् । ''असाविदिखो ब्रह्मा '' ''कं ब्रह्म । खं ब्रह्मे''खादि-वत्तस्य ब्रह्मत्वमाविरोधं । 'अहं ब्रह्मास्मि' 'तत्त्वमसी' त्यादि श्रुतयस्सर्ववेदान्त मुख्यार्थ प्रकाश-वद्द्वैताऽद्वैत विधायकत्वेनोपासकस्य जीवस्योपास्य शिवप्राप्तिं प्रतिपादयन्ति । तथान्यत्र दृष्टान्तानुसारेण ''यथानद्यस्स्यन्दमानास्समुद्र'' इत्यादिषु जीवब्रह्मणोः प्राप्यप्रापकत्व स्पष्टमुपदिष्टं । 'तयोरन्यः पिष्पलं खाद्वत्त्यनश्चन्नन्योऽभिचाकशीती'त्यत्र जीवेश्वरयोस्संसार-भोक्तृत्वाभोक्तृत्वावगमात् । छात्राभावेनाचार्य विद्याप्रकाशकत्वाभावेपि न यथा तस्य विद्वांसकत्व भङ्गप्रसङ्गः । तद्वत्सुषुप्ति मूर्छादौ जीवस्य मनोरहितत्वेन कर्मकर्तृकत्वादर्शनेप्य-कर्तृत्वं नोपपद्यते । जीवस्य कर्तृत्वे नानादित्वेपीहामुत्र लोकगमनागमन विरोधं । क्षण-त्रयेण कर्मणां नष्टत्वेप्यपूर्वफलोत्पादकत्वात् । गमनागमनशास्त्रमविरोधं ॥

वेदवेदान्तेषु । सूक्ष्मावस्थापन्न द्धिक्षीरादि द्रव्याणामेवादृष्टशब्दवाच्यत्वेनादृष्टानामपि द्रव्यत्वाद्देव शरीराकारेण परिणामस्सम्भवति । तस्मात्पञ्चाप्ति मध्यायामेवं प्रश्नप्रतिवचने आम्नायेत् । श्वेतकेतुं किलारुणेयं पाञ्चालः प्रवाहणः कर्मिणांगतव्यदेशं पुनरावृत्ति प्रकारं । ''देवयान पितृयान पथव्यार्वतने अमुष्यलोकस्याप्राप्तारच्च वेत्थे''ति पृष्टेदमपि पप्रच्छ । ''वेत्थ यथा पद्यम्यामाहुतावापः । पुरुषवचसो भवन्ती''ति । तत इयं पश्चिमं प्रश्नं प्रति-ब्रुवंश्र द्युलोकमप्तित्वेन रूपयित्वा 'तस्मिन्नेतस्मिन्नप्तो देवाः श्रद्धां जुह्वति' । "तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती''त्यादिना देवाख्याः जीवस्य प्राणाः। अग्नित्वेन रूपिते द्युळोके श्रद्धाख्यं वस्तु प्रक्षिपन्ति । सा च श्रद्धा । "सोमराजाख्याऽमृतमय देहरूपेण परिणमते" तं चामृतमयं देहं देहान्तएव प्राणाः । पर्जन्येगित्वेन रूपिते प्रक्षिपन्ति । स च देहस्तत्र प्रक्षिप्तो वर्षं भवति । '' तच वर्षं । त एव प्राणाः '' ''पृथिव्यामग्नित्व रूपितायां प्रक्षिप्तं'' । "तत्र तचरेतो" "तच तएवयोषायामभित्वरूपितायां प्रक्षिपन्ति" "तच तत्र प्रक्षिप्तं गर्भो भवतीत्युक्ताह ''। इति पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषशब्दाखिलाप्यभिलाप्याभवन्तीत्यर्थः। एवमुक्ते पूर्वाखप्याहुतिषु अनुवर्तमानामानानामेवापां सूक्ष्मरूपाणामिदानीं पुरुषाकारत्वं भवतीत्युक्तं भवति । अत एव प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां देहहेतुभूतैर्भूतसूक्ष्मैस्सह तत्र तत्र यातीति गम्यते । अतः । "यदेव ज्ञानफलं तदेव कर्मफलं" इति श्रौतविधिदर्शनात् । शिवार्पण-कृतानां ज्योतिष्टोमादि कर्मणां चित्तग्रुद्धिद्वारा शिवप्राप्तिहेतुत्वेन मुमुक्षूणां "फलाभिलाषा-रहितकर्मकर्तव्य''मिति वेदान्तेषु व्याचक्षते ॥

ननु । ''आपः पुरुषवचसा'' इत्युक्ते । अपां पुरुषाकारपरिणामप्रतीते र्गच्छताजीवेन तासामेव परिष्वङ्गः प्रतीयते । तस्मात्कथं सर्वेषां भूतस्क्ष्माणां परिष्वङ्ग इत्याशङ्कायामाह ॥ सू ॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तु शब्दोत्र शङ्कानिरासार्थः । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामिति त्रिवृतकरणेन देहा-रम्भकत्व व्यवस्थापनात् । शरीरारम्भकत्वं न केवलमपासिति निर्णीयते । समित्पुरोडा-<mark>शादीनां पार्थिवत्वं । दि</mark>धिक्षीरादीनां आप्यत्वं । वृतस्य तेजसत्वं । इत्येवं रूपेण होमद्रव्याणां त्र्यात्मकत्वात् त्रिविधत्वात् । आपःपुरुषवचसो भवन्तीत्येतदनुपपन्नामिति चेत् । भूयस्त्वात् होमद्रव्याणां मध्ये ह्यपांवाहुळ्यमात्रेणात्राप्छव्दप्रयोगस्तथाच । अप्शब्दस्य पार्थिवाप्य-<mark>ब्तैजसद्रव्याणामुपलक्षणत्वाज्ञविरोधः । देहेच लोहितादि भ्यस्त्वं गम्यते । खेनारम्भकेष्यपां</mark> भूयस्त्वं। तस्मात् 'वेत्थ यथा पश्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां स्पष्टमुपदिष्टं । अस्याः श्रुतेरयमर्थः । पश्चम्यामाहुतौ । योषिद्रूपे पश्चमे । अग्नौ हुता आपः । दिधिक्षीराज्यप्रभृतिहोमद्रव्यरूपाः पुरुषवचसः गर्भस्य पिण्डाकारेण परिणता यथा भवन्ति । तथा वेत्थ जानासि किमि । ति केनचित्प्रश्ले कृते । इति तु । पश्चम्यामाहुतावापः पुरुष-वचसो भवन्तीति प्रतिवचनं । अस्यायमर्थः । अस्मिन् लोके यजमानेनामी हुतानि समित्पुराडाशाज्यद्धिक्षारप्रमृतीनि द्रव्याणि सूक्ष्मरूपाणि भूत्वा लिङ्गशरीरविशिष्टन यजमानेन सह धूमादिमार्गेणातिवाहिकेर्देवै र्घुलोकाख्ये अग्नौ हूयते । हुतानि तानि देवशरीर रूपेण परिणमन्ते । तच देवशरीरं कंचित्कालं स्वर्गलोकभोगान् भुक्त्वापुण्यक्षयानन्तरं नवनीतवद्द्रवीभूतं भवति । तच्चद्रवीभूतशरीरमातिवाहिकदेहैं: पर्जन्याख्यवहाँ हूयते । तच जलात्मकत्वेन परिणमते । तज्जलं पृथिव्यात्मकामौ आतिवाहिकैर्हूयते । तदेषिधीद्वारा ब्रीहि-यवादिधान्यरूपेणप रिणमते । तद्धान्यमन्नात्मकत्वेन पुरुषरूपामी हूयते । तद्नं रेतीरूपेण परिसङ्कमते । तद्देतो योषिदूपामो हूयते । तद्देतो गर्भस्थ शरीराकारेण व्याप्यत इति । द्य पूर्जन्य पृथिवी पुरुषयोषिदूप पञ्चाप्तिकमेण गर्भीत्पत्तिरभिधीयते। जीवस्य चेतनत्वात्परलोक-गमनागमने प्राणेन्द्रियाणां प्रयोजनाभावात्स्वकर्तृक पुण्यापुण्यकर्मणा स्वयमेव यातीत्याशङ्कध तत्राहः॥ तत्राह ॥

'तमुत्कामन्तं प्राणाऽन्त्कामति प्राणमन्त्कामन्त'रते श्रुतौ । भूतस्क्ष्मपरिष्वक्षोत्कामकजीवस्य धूमादिमार्गण प्राणादिभिस्सह स्वर्गलोकगितराम्नायते । तसाद्धोमद्रव्याणामपि जीवेन सहगमनमर्थात्सूच्यते । खर्गादिष्वपि तस्य प्राणादि साधनान भावे साध्यतत्तिक्षेत्रभोगासम्भवात् । पूर्वोक्तमवाधितं । लोके कर्मणां क्षणत्रेयण विनष्टत्वेषि वाक्यश्रवणानिक्यका वाक्यश्रवणादिवददष्टफलजनकत्वेन परलोकभागमुपपद्यते । तथा स्मृतिरपि । "त्रिक्षणैनैव जीवस्य करक्षणकेन्द्रिया जीवस्य कृतकर्मक्षयेसिति"। "अन्नादिवददृष्टाख्यफलमुत्पयते सदा"। "तेन प्राणादिभिनीवी गत्वा स्वर्गितिने प्राप्ति " गत्वा स्वर्गादिकं फलं''। "भुक्त्वा तत्पञ्चदशक भागान् भोगान् शुभाशुभान्"। "विडिशांशिन भागेन पनर्भक्षेत्रपञ्चले" भागेन पुनर्भूलोकमञ्जुते"। इति । अन्यत्र । "मनस्बष्टानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति"। "
र शरीरं यत्वाणोनि स्वानि स्वान "शरीरं यदवाप्नोति यचाप्युत्कामतीश्वरः"। "गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाश्या-दिति । निरायमण दिति । निराश्रयस्य गलसम्भवात्स्वाश्रयमनः प्राणेन्द्रियादिभिस्सह भूतस्भ वैशिष्ट्येन परलोकगतिरम्यणगन्त्रकारि परलोकगतिरभ्युपगन्तव्येति सिद्धं। "अप्तिं वागप्येति सूर्यं चक्षुरप्येति मनश्चनद्रमण्येन ती"ति श्रुतौ चरमकारे पारे ती"ति श्रुतौ चरमकाले प्राणेन्द्रियाद्याभिमानदेवतासु लयश्रवणादिन्द्रियादीनां जीवेनसहप्रलोक गमनमनुपपन्निकालक गमनमनुपपन्नमित्याशङ्कय निराकरोति ॥

सू ॥ अग्न्यादिगतिश्वतिरिति चेन्नभाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

"यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्यान्नं वागप्येति वा तं प्राणचक्षुरादित्यं मनश्चन्द्र"मित्यादिना प्राणादीनां जीवस्थूलशरीर वियोगसमये अग्न्यादि तदिममानदेवतामु लयव्यपदेशान्नतेषां जीवन सह गमन"मिति गति श्रुतिरन्यथानेयेति चेन्न भाक्तत्वात् । पृथग्वोधकत्वात् । "ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति"। "न तत्र प्राणा नोत्कामन्ते"। "तत्रैव समवलीयन्ते"। "अन्निर्मेवाचिश्रितः"। "वाग्ष्यदये"। "हृदयं मिये"। "अहममृते"। "अमृतं ब्रह्मणि"। इत्यादि श्रुतिसिद्ध रागद्धेषादि विनिर्मुक्तशिवयोगि विदेहमुक्तिविषयत्वात् । अन्यथा तमुत्कामन्तं प्राणोनूत्कामतीत्यादि बहुश्रुतिविरोधो दुर्निवारः। "ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशाः" इत्यनप्ययद्भिर्लोमादिभिस्सह व्यपदेशादतश्रक्षुरायप्ययश्रुतिरिधष्ठातृदेवता विलयकमपरेति निर्णीयते। "अस्मिन्नतिस्मन्नम्नौ देवाः श्रद्धां जुहोती"ति श्रुतौ द्युलोकाख्य-प्रथमाम्नौ श्रद्धा एव हूयमानत्वदर्शनाद्दिक्षीरादीनां द्युलोकाख्यामि हूयमानत्वमसमन्नस-मित्याश्चिशायामाह ॥

सू ॥ प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

यदुक्तमाद्धिस्सूक्ष्माभिर्भूतान्तरसंस्रष्टाभिः परिष्वको जीवो गच्छतीति । प्रश्नप्रतिन्वनाभ्यामगम्यत इति तन्नोपपयते । युलोकाप्रिविषये प्रथमे होमे । अपां होमत्वा श्रवणात् "तिसम्नेतिसम्नमौ देवता श्रद्धां जुह्वती''ति । श्रद्धेव होम्यत्वेन श्रुतौ । श्रद्धान्माजीवस्य मनोवृत्तिविशेषत्वेन प्रसिद्धा । अतोनापस्तन्नहोम्य । इति चेन्न । "यतस्तान्भाण्य श्रद्धाश्च्दे''न तन्नाभिर्धायन्ते । कुतः । "प्रश्नप्रतिवचनोपपत्तेः '' । "वेत्थ यथा पन्नम्यामाहुतावापः पुरुषवचसोभवन्ती''ति प्रश्नस्य प्रतिवचनोपक्रमेहि । श्रद्धा युलोकामौ होम्यत्वेन श्रुता तत्र । यदि श्रद्धा श्च्ह्यामाहुतावापः पुरुषवचसं प्रश्नोन्यथा प्रतिवचनमित्यसङ्गतं स्यात् । इति तु "पन्नम्यामाहुतावापः पुरुषवचसं' इति प्रतिवचननिगमनं च श्रद्धयाप्त्वमेव स्चयति । वेत्थ यथेतिवा प्रश्नगतः प्रकारः । इति तु पन्नम्यामित्तित शब्देन परिहारो निगम्यते । "श्रद्धा सोमराज वर्षात्र रेतोगर्मरूपेणापां परिणाममुत्कात्तित शब्देन परिहारो निगम्यते । श्रद्धाशब्दस्य चाप्मु वैदिकप्रयोगो दृश्यते । "आपः प्रणयति '' । "श्रद्धा वा आपः '' । इति । ''श्रद्धां जुहोति'' । ''तस्या आहुतेस्सो-मोराजा सम्भवती''ति सोमाकारेण परिणामश्चापामेवोपपयते । अतो भूतान्तरसंस्रष्टाभिर-द्धिस्सम्परिष्वक्तो जीवो रहतितियुपपन्नं । तस्मादापएव दिधिश्वीरादि रूपेण होतव्यास्सन्तः श्रद्धाशब्देन लक्षणया प्रतिपायन्ते ।

ननु । प्रश्नप्रतिवचनयोराप एवऽत्र व्यपदिशितत्वात्कर्मणामेव स्वर्गगमनमश्रुतं । तैस्सह होमद्रव्याणां गमनं कथमुपपन्नमित्यत्राह ॥

सू ॥ अश्वतत्वादिति चे क्षेष्टादि कारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

" यत्पुनरुक्तमद्भिस्सम्परिष्वक्तो जीवो यातीत्ययमर्थ एतस्माद्वाक्याद्वगम्यत'' इति तन्नोपपद्यते । अस्मिन्वाक्ये जीवस्याश्रवणात् । अत्रवा । श्रद्धादय एवंआप्व्यस्था विशेषा हे। स्यत्वेन श्रुताः । न तु जीवस्तत्परित्यक्त इतिचेत्तन्न । इष्टादि कर्मिणां प्रतीतेः । उत्तरत्र । "अथ य इमे प्रामा इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति" ।

" धूमाद्रान्तिं । रात्रेरपरपक्षं । अपरपक्षाद्क्षिणायनं " । " दक्षिणायनात्संवत्सरमभि-संप्राप्नुवन्ति । मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादादित्यमादित्याचन्द्रमसमेषसोमोराजा तद्देवाना-मन्तं तं देवा भक्षयन्ति"। "तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वार्थतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते"। ''यथैवमाकाशमाकाशाद्वायुं"। ''वायुर्भूत्वाभ्रं भवति''। '' अभ्रं भूत्वा मेघो भवति''। "मेयो भूत्वा (प्र) वर्षति"। "तत इह ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतीतयस्वेमापा" इति जायन्ते अतोवै खलु दुर्निष्प्रतरं"। "योयो ह्यन्नमत्ति यो यो रेतस्सिञ्चति"। "तङ्क्यएव भवती"ति श्रुतौ । ब्रह्मज्ञानग्र्न्यफलाभिलापेष्टापूर्त कर्मिणो द्युलोके सोमराजानो भवन्तीत्यमृतमयशरीरेण सुकृतफलं प्राप्य तत्फलभोगानन्तरमेकभागानन्तरवशेषेण मर्ल्यमागत्य गर्भ प्राप्नुवन्ति'। इति । अत्रापि द्युलोकाम्नौ ''श्रद्धां जुह्नति'' । ''तस्या आहुतेस्सोमराजा सम्भवती''त्यत्र । सोमराज शब्देन प्रत्यभिज्ञानात् । तत्प्रश्नप्रतिवचनयोर्प्यद्भिः परिष्वक्तः । "तदात्मकांशो जीव एवआप" इत्युपदिश्यते । देहस्य जीवविशेषणतैकस्वरूपस्य वाचकरशब्दो विशेष्य-जीवएव पर्यवस्यति तस्मात्सम्परिष्वक्तो जीवे। यातीत्युपपद्यते ।

नन्वस्तु कर्मिणां खर्गलोकगमनं । तथापि तल्लोके तेषां तद्भोगो नविधीयते । "तं देवा भक्षयन्ती''ति श्रुतावमृतमय दिव्यदेहावच्छित्र कर्मिणां खर्गलीकप्राप्तानां देवैर्भक्ष्य-माणत्व व्यवस्थापनात् । व्याघ्रादिभिरिव देवेर्भक्षितानां कर्मिणां भोगासम्भवात् । सोमो-राजेति न जीव उच्यते । जीवस्यानन्दनीयत्वात् । तन्नोपपद्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ भाक्तं वा नात्मवित्त्वात्तथावा दर्शयति ॥ ७॥

वा शब्दश्चीयं व्यावर्तयति । "एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं"। 'तंदेवामक्षयन्ती'ति सोमराजात्मकस्य देवभोज्यत्वदर्शनात् । "नासौ जीव'' इति चेदेतद्भाक्तभेवभक्ष्यमाणत्व-मनात्मवित्त्वन देवोपकरणभावित्वमुपदिष्टं । किञ्चेष्टादिकारिणो ह्यनात्मवित्त्वात्सदेवानां भोगोपकरणत्वेनेहामुत्रच वर्तते । इहेष्टादिना तदाराधनं कुर्वनुपकरोत्याराधनं प्रीतेर्देवेर्दत्तमम् लोकं प्राप्य तत्र तत्समानभोगस्तदुपकरणं भवति । यथा पशुरेवं स देवानामित्यनात्मविदे हेवानामित्यनात्मविदे देवानामुपकरणत्वं दर्शयति । श्रुतिस्समृतिरिप आत्मविदां ब्रह्मप्राप्तिमनात्मविदाङ्क देव-भोग्यत्वं दर्शयति । ''देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्तायान्ति मामपी''ति ''अतो जीवस्य देवानां भोगोणकरणाज्याः भोगोपकरणत्वाभिप्रायमन्नत्वेन भक्ष्यत्व वचनं"। अतस्तद्भाकः। "तेन तृप्तिरेवच देवानं भक्षण"कि भक्षण''मिति श्रूयते । "स(न)हवै देवा अश्रन्ति न पिबन्ति"। 'एतदेव अमृतं हृष्ट्वा तृष्यन्ती' तिव्याचश्रते । 'चार्य तिन्याचक्षते । तस्माच्छिवतत्त्वज्ञानग्रून्यानां सुकर्मिणां देवभृत्यत्वं । "अथ योऽन्यां देवता-सुपास्तेऽन्योद्यान्यान्यानां सुकर्मिणां देवभृत्यत्वं । "अथ योऽन्यां देवता-मुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं सदेवाना''मिति श्रुतौ व्यपिद्श्यते । श्रुत्या व्यपिद्श्यते । श्रुखन्तरेपि । "यो वै खां देवतामतियजते प्रस्वाये देवताये च्यवते"। "नपरां प्राप्निति पापीयान भनने" -पापीयान् भवती"ति दर्शनात् । "यः अन्यां शिवातिरिक्तोपेन्द्रादि देवतां यज्ञादिकर्मिनिक्षिर्वे प्रमास्ते पज्यति । उपनिक्षिर्वे विकासिक्षिर्वे प्रमास्ते पज्यति । उपनिक्षिर्वे विकासिक्षिर्वे विकासिक्षिर्वे प्रमास्ते पज्यति । उपनिक्षिर्वे विकासिक्षिर्वे विकासिक्षित् विकासिक्षिर्वे विकासिक्षिर्वे विकासिक्षित् विकासिक्षित् विकासिक्षित् विकासिक्षित् विकासिक्षित् विकासिक्षित् विकासिक्षित् विकासिक्षित् विकासिक्षित् विकासिक्षिति विकासिक्या विकासिक्षिति विकासिक्य रुपास्ते पूजयति। असाविन्द्रादिमत्तोन्यः। अहं चन्द्रोपेन्द्रादेरन्य"इति। "मायान्तु प्रकृतिं विन्दात माणियान को " विन्दात् मायिनन्तु महेश्वरं''। ''तस्यावयव भूतोत्थं व्याप्तं सर्वमिदं जगत्''। इति श्रुतिसिद्धं व्रह्मोपेन्द्रादिजीवानं कि बह्मोपेन्द्रादिजीवानां शिवांशबुद्धिं विहाय भेदबुद्धा पूजयित स शिवतत्त्वं न वेद । पुरुर्ताह्यान वर्षात्रीत्रं न विदाय भेदबुद्धा पूजयित स शिवतत्त्वं न वेद । पुरुर्ताह्यान वर्षात्रीत्रं न विदाय भेदबुद्धा पूजयित स पशुरनड्वान् वर्षादीनां कृष्यादीनामुपकरोत्येवं कर्मठोपि भूलोके इन्द्रादीनां हिवःप्रदानं कुर्वत्

^{1.} Another reading of the Sutra is: भाक्तं वा नात्मवित्वात्तथा हि दर्शयति.

परलेकिपि तत्परिचर्यां कुर्वन् पशुवदुपकरोति तथा च देवपशुत्वमात्रेण किमणां देव भक्ष्यत्वं । "न तु व्याघ्रादिवत्किमणां सांसर्धरादिकं देवा भक्षयान्त । तत्तिक्षोके तेषाममृतभक्षकत्वन सांसभक्षकत्वाभाव इति भावः । परिशिष्टार्थस्तु । फलासक्तकिणां तिष्ठोकभोगप्राप्ति- रिशवार्पणसुकिमणां पापक्षयद्वारा चित्तशुद्धं लब्ध्या श्रद्धाभक्तिवैराग्यादिसहकृत श्रवणमनन निदिध्यासहेतुत्वेन पाशविच्छेदलक्षाविच्छित्र शिवज्ञानानुसरणन शिवत्वप्राप्तिर्निश्चीयते । 'शिव एकोध्येयिशवद्धर स्पर्वमन्यत्परिलज्ये' ल्यादि श्रुतिषु । "अनन्यार्थितयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषांनिल्याभियुक्तानां योगक्षमं वहाम्यहं'' । इल्यादि स्मृतिष्वनन्यभक्त्या शिवानुश्रह हेतुत्वेन शिवाभिन्नत्वसुपदिष्टं । तथापि भक्तिरिनवार्या । तथा शैवे शिवंप्रति व्यासवचनं । "यद्यपि भेदापगमे साम्यतवाहं नं मामकीनस्त्वं । सामुद्रो हि तरङ्गः कचन समुद्रो नतारङ्गः'' । इति सम्यगुपदिष्टं । अतो भक्तानां भक्तादिशरणान्तपञ्चस्थलेषु तेषां जीवभावसत्त्वेन शिवजीवयोष्ठपास्योपासकत्वेन स्वामिमृत्यन्यायात्मक स्वभावद्वैतासिद्धि रैक्य-स्थले । यथानद्यादि श्रुतिशतसिद्धनदीसमुद्रवजीवब्रह्मेक्यत्वेनाऽद्वैतसिद्धिश्च राद्धान्तः । तथापि शिवजीवयो स्समुद्रतरङ्गन्यायवद्वेदाभेदभावो निष्प्रत्यूहः । तस्मादात्मवदां परमेश्वर्यारेप-करणत्व मनात्मवदां देवोपकरणत्विति फलार्थो दर्शितः । अतस्पर्वथा बद्धजीवो भृतस्स्क्षम स्सम्परिष्वक्तस्सन् स्वर्गदिकं रहतीति सिद्धं ॥ तदनन्तप्रतिपत्त्यधिकरणं समाप्ते ॥

नन्वेवं सुकृतिनां खर्गलेकगमनमस्तु । तत्र तद्भोगानन्तरं तत्पुनरागमनं कथामित्या-शङ्कायां तत्प्रकारमधिकरणान्तरेण दर्शयित ॥

॥ कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ कृतात्ययेऽनुशयवान्दष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवंच ॥ ८ ॥

कृतात्यये खर्गोद्देशन कृतस्य पुण्यस्य अत्यये नाशेसित यथा येन मार्गेण खर्गलोकं प्रति इतेगतः तेन मार्गेणवा । अनेवं । मार्गान्तरेण वा । मार्गान्तरेणत्यतदनास्तयेति प्राप्तं । तेनैव मार्गेणित राद्धान्तः । अनुशयवान् भुक्ताविश्च सिश्चतकर्मणा शिष्टस्सन् भूलोकमागच्छित । कर्मानुसारेण तदनुगुण्ययोनिं प्राप्नोति । कृतः । इष्टस्मृतिभ्यां । श्रुतिस्मृतिभ्यामिति सूत्रस्चित स्क्ष्मार्थः । केवलेष्टापूर्त दक्तकर्मिणां धूमादिपितृयाणमार्गेण कर्मफलानुमिति सूत्रस्चित स्क्ष्मार्थः । केवलेष्टापूर्त दक्तकर्मिणां धूमादिपितृयाणमार्गेण कर्मफलानुगुण्येन खर्गभोगमनुभूय तत्क्षणे पुनरागमनमाम्नातं । 'क्षीणे पुण्ये मर्खलेकं विश्वान्तः' । 'यावत्सम्पातमुणित्वाथेतमवाध्वानं पुनर्निवर्तन्तः' इत्यादि श्रुतिषु जीवस्य भोगावसाने पुनरावर्तनव्यपदेशा त्सर्वकर्मक्षयेण कर्मावशेषेण वा प्रत्यवरोहतीति संदिद्यते । सर्वकर्म- स्वयेण पुनरागमनं युक्तं । उपभुक्तशिष्टमनुशयः । कर्मतच कृत्सनफलभोगेसिति नावशिष्यते । 'यावत्सम्पातमुणित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्तः' इति श्रुत्यन्तरंचा प्राप्यान्तं 'कर्मणस्तस्य यित्केबेहकरोत्ययं' । ''तस्माल्लोकानु पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण' इति ॥

किंच। ''यथैतमाकाशमाकाशाद्वायुं''। ''वायुर्भूत्वा धूमो भवति''। ''धूमोभूत्वा अस्रं भवति। अस्रंभूत्वा मेघो भवति। मेघो भूत्वा (प्र)वर्षती''त्यादिष्विप कर्मविशेषवार्ता अवणात्। ''यावत्संपात''मिति श्रुतौ। ''सम्पातः कर्मसमष्टिः सम्पातमनतिकम्यते यावत्सम्पात''मिति व्याचक्षते। तदुषित्वा तदनुभूयत्व निर्देशाच। सर्वकर्मफलभोगावसानेनैव जीवेवतरतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे। अनुशयवान् कर्मावशेषस्सन् जीवो मर्खलोकं प्रत्यवरोह-

तीति । कुतः । दृष्टसमृतिभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामिति भावः । ''क्षीण पुण्ये मर्खलेकं विशन्ति"। 'कर्मावशेषे सुकृते च भूयो भूलोकमागत्य पुनश्च कर्मान्"। ''करोति मोहा-त्पुनरन्खकाले खर्गादि लोकान् भजते पुनःपुनः''।।

किञ्च "तद्य इहरमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा''। ''अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनि-मापद्येरन् । "श्व योनिं वा स्करयोनिं वा चण्डालयोनिं वे''ति प्रकृत्यवरूढान् प्रतिश्रूयते । "अमुष्माल्लोकात्प्रत्यवरूढेषु रमणीय कर्मणो रमणी ब्राह्मणादि योनि प्रतिपद्यन्ते"। "कपूय चरणाः कुत्सित कर्मिणः'' 'कुत्सितां श्वस्करचण्डालादि योनि प्रतिपद्यन्ते'। इति प्रत्यव<mark>रूढानां</mark> पुण्यपापकर्मयोगं दर्शयति । स्मृतिरूप सूत्रमपि । वर्णाश्रमाश्र खकर्मनिष्ठाः । प्रत्येक कर्म <mark>फलमनुभूय ततररोषेण विशिष्ट देश जाति कुल रूपायुः श्रुत वित्त वृत्त सुख मेधसो हि</mark> जन्म प्रतिपद्यन्ते । विष्वश्चो विपरीतानइयन्तीति । तथा ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जाति रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि । धर्मानुष्टानमिति प्रतिपद्यन्ते । तचकवदुभ-योर्लोकयोस्सुखएव वर्तत इति । 'यावत्सम्पात'मिति फलदानप्रवृत्तकमिविशेषविषयं यत्किचे-हकरोल्ययमितीदमि तिद्विषयमेव । अभुक्तफलानामकृत प्रायश्चित्तानां च कर्मिणां कर्मा-न्तरफलानुभवाज्ञाशोप्यनुपपज्ञः। "अतोऽमुं लोकं गतास्सानुशया एव यथेतमनेवं च"। पुनर्निवर्तन्ते । "आरोहणप्रकारेण प्रकारान्तरेण च पुनर्निवर्तन्त" इति भावः । आरोहणं वा धूमरात्र्यपरपक्ष दक्षिणायन षण्मास पितृलोकाकाशचन्द्रक्रमेणावरोहणन्तु । चन्द्रमस-स्थानादाकाशवायुधूमाभ्रमेघकमेण तत्राकाशावरोहणाद्यथेतं वाय्वादि प्राप्तेः । "पितृलोका खप्राप्तेश्वानेवं" । नोचेत्सद्यस्समुद्भूतस्य सुखासुखानुभवो न सम्भवेत । अतोनुशयाचिवर्तत इति राद्धान्तः॥

ननु "रमणीय चरणा" इति श्रुत्यनुसारेण श्रौत कर्मिणां पुनरागमनमिति यदुक्तं तदसमझसं । "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने"त्यादि श्रुतिषु ज्ञानकर्मसमुचयत्वेनापुनरावृत मोक्षस्थित्युपदेशाद्रमणीय चरणा इत्यत्र स्मृत्युक्त शौचाचमनस्नानसन्ध्यादि परत्वमेव-त्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कारणीजिनिः ॥ ९ ॥

"रमणीय चरणाः कपूयचरणा" इति चरणशब्देन पुण्यापुण्यात्मक स्मार्तकाम्यादि लौकिक कर्मपरत्वमेवेति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः। चरणज्ञब्दस्य लोकवेदयोः श्रौतस्मार्तादि सत्कर्माचारे प्रसिद्धः। "श्रौतस्मार्त सदाचारश्चरणश्चेति गीयते। तेनैव चित-शुद्धि स्यात्ततो यान्ति परं पद"मिति श्रुतिः। "वक्ष्यामि धृतिलङ्गस्य चरणङ्श्रुतिसम्मतं। स्मृतितन्त्रपुराणेषु प्रसिद्धं ते समाहितः"। "श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं नित्यनीमित्तिकाश्रयं। कुर्याहिङ्गाङ्गसम्बंधी द्विजन्माकामवर्जितः"। "विध्युक्तकर्मानुष्ठानाचित्तशुद्धिर्भवेध्दुवं । चित्र-गुध्या भवेद्गिर्भिक्तरव्यभिचारिणी"। "तया सज्जायते ज्ञानं नश्यन्यज्ञानमात्मनः। तस्मा-न्मोक्ष स्ततः कर्म विध्युक्तं सम्यगाचरे"दिल्यादिना शङ्करसंहितायामपि चरणशब्द श्रीत-

^{1.} Another reading of this Sutra is as follows: चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः.

स्मार्त सदाचारपरत्वं स्पष्टमुपदिष्टं। लौकिकाः खळु चरणमाचारक्षीलवृत्तमिति पर्याया नाभिमन्यन्ते। वेदे च। "यान्यनवद्यानि कर्माणि। तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि" "यान्यस्माक "सुचरितानि। तानि त्वयोपास्यानि"। "सत्यं वद्" "धर्मं चर" "न सुरां पिवेत्"। "न कळंजं भक्षयेत्"। "न परदारान् गच्छेत्"। "नानृतं वदेत्"। "सर्विलङ्ग स्थापयित पाणिमन्त्रं पवित्रं"। "त्रियंवकं यजामहे सुग्रान्धं पुष्टिवर्धनं"। "अमृतस्य देवधारणो भूयासं"। "शरीरं मे विचर्षणं"। इत्यादि श्रुतिषु चरणात्मकसत्कर्माचरणं परमिशिवभक्त्याधारभूत चित्तशुध्यर्थं व्यपदिश्यते। तस्माचरणात्। श्रौतस्मार्तशीलात्। पुनरावृत्तरिति नित्यमङ्गळालय निरितशय निरुपमान परमपदाभिधान महाकैलासप्राप्ति- । परिति कार्ष्णाजिनिराचायों चरण श्रौतस्मार्तकर्मोपलक्षणार्थेति मन्यते। सदाचारवाचक चरण श्रौतस्मार्ताचारांगकं कर्म विधीयत इति राद्धान्तः॥

ननु सुखदुःस्व हेतुभूत स्मार्तकाम्यादि कर्माचरणवत्केवल श्रौताचरणेन पुनरावृत्ति व्यपदेशे सर्वेषां वेदानां पौरुषेयादिवदानार्थिक्यं निष्प्रत्यूहमित्याशङ्क्य तत्राह ॥ सु ॥ आनार्थिक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्मार्तकाम्यकर्मवच्छ्रौतकर्माचरणस्यापि पुनरावृत्ताभ्युदय फलहेतुत्वमात्रत्वे तदुभयो-स्समानत्वेन श्रौतकर्मणामानार्थिक्यमिति चेत्तच । तद्पेक्षत्वात् । राजाज्ञानुसारेणामात्याज्ञा प्रकाशवत् । "श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छ" दिति न्यायेन । स्मृतेस्तदपेक्षत्वात् । न वेदा-धिक्यभङ्गस्तद्पि । स्वयं वेदान्तंविज्ञाने प्रत्यवायो महान् भवेत् । "स्मृतितन्त्र पुराणभ्यो वेदार्थं प्राहयेद्धुधः'' । इति स्मृतावेव वेदार्थविज्ञाने नियमविधिदर्शनादिप च । ''आचार-हीनः पुरुषो लोके भवति निन्दितः''। तस्मादाचारवान् ज्ञानी भवेदादेहपातनात्। ''आचार-हीनं न पुनन्ति वेदा ह्याचारहीनं न पुनन्ति देवाः"। "आचारहीनं निह श्रीतकर्मह्याचार हीनं नगुरुः पुनाती''त्यादि वचनेभ्यस्सार्ताधिकारस्यैव श्रीतकर्माधिकारत्वोपदेशात् । ''यत्सत्त्वे यत्सत्त्व''मिति न्यायेन तथारङ्गाङ्गित्वं। तस्मात्तयोहत्तममध्यमादिभावसत्त्वेपि तयोः परम्परामोक्षहेतुत्वमिति कार्ष्णाजिनिराचार्याभिप्रायः । तस्माचरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणार्थेति व्यविह्यते । किञ्च । श्रौतकर्मण एव ''स्थूलारुन्धती न्यायेन'' चित्तशुद्धिवद्देदान्तज्ञानकर-णत्वं । तज्ज्ञानस्यापुनरात्रृत्ति निरतिशयनिश्रियस फलकत्वानङ्गीकारे । "परीक्ष्य लोका-न्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायाचास्त्यकृतः कृतेन "। "तिद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छे-त्सिमिस्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं" । "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकै अमृतत्वमानशुः"। " ज्योतिष्टोमेन खर्गकामो यजेत "। " क्षणि पुण्ये मर्खलोकं विशन्ति "। "ईशं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति''। ''क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः''। ''तस्या-भिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भ्यश्चान्ते विश्वमाया निवृत्तिः ''। '' ब्रह्मविदाप्नेति परं ''।

दुर्निवारः । स्त्रेष्टानुसारेणाचार्यान्तराभिप्रायं प्रदर्श्य स्वाभिप्रायमाह ॥
सू ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति (तु) बादारेः ॥ ११ ॥

''रमणीयचरणा कपूयचरणा '' इत्यत्र चरणशब्देन सुकृतदुष्कृतएव शक्त्या प्रति-पाद्यते । ''पुण्यं कर्माचरति । पापं कर्माचरती ''ति ''कर्मणि चरतेः प्रयोगा ''त्पृथाङ्नि-

"तमेवं विदित्वांऽतिमृत्युमेति" । 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'त्याद्यपौरुषेय श्रुतिशतविरोधो

र्देशस्य च प्रात्यक्षिक श्रुतिसिद्धाचारानुमित श्रुतिसिद्धविषयत्वेन '' गोवलीवर्दन्याये '' नोपपत्तेः । मुख्ये सम्भवति । "न लक्षणान्याय्येति सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्दाभि-धेये '' इति वादिराचार्यो मन्यते । अत्र वादिरमतमेव स्वमतं । आचार्यानुमितश्रुति-विहितसन्ध्यावन्दनादेः कर्मान्तराधिकार सम्पादनं फलमिति तु खीकृतं । उताङ्गरहितास्या-क्किनः फळजनकत्वाभावादाचारसहितमेव वैदिकं कर्मफळजनकमतो चरणशब्दस्या"जहहरू-क्षणे "वाङ्गीकर्तव्येति निश्चीयते । तस्मात्सानुशयाएव प्रत्यवरोहन्तीति सिद्धं ॥ कृतात्यया-धिकरणं समाप्तं ॥

एवमिष्टापूर्तदत्तकर्मिणां सुकृतीनां स्वर्गलेकगमनप्रसाधने दुष्कृतानां कागतिरित्या-शङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥ सू ॥ अनिष्टादि कारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

अनिष्टादिकारिणां दुष्कृतीनां श्रुतमपि च । यथा शमनिकङ्करानुसरणेन वैवस्वत-दर्शनं । तथा । "ये वे के चास्माह्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती''ति श्रुति-दर्शनात् । तदुभयोरिन्दुमण्डलद्वारा पुण्यापुण्यलोकप्राप्तिः । तदिप दुष्कृतीनां निरयानुभवो न निवार्थत इति सूत्रसूचितार्थः । श्रुतौ विशिष्टानिष्टादिकारिणामपि शशिमंडलगतिरुपदेशा त्सुकृतीनासिव दुष्कृतीनां स्वर्गानुभूतिरस्ति न वेति चिन्त्यते । "ये वे के चास्माह्रोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती ''ति श्रुतौ पुण्यापुण्यकर्मिणां सर्वेषामविशेषगति निरूपणा-त्तु भयोरि खर्गानुभूतिरस्तीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । ''अनिष्टादि कारिणामिषच श्रुतं''। ''चन्द्र मसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"ति श्रुतावनिष्टादिकारिणां चन्द्रलोकगमनं श्रुतमपि च खकर्मातु-सारेण पापिनां नरकप्राप्तिरेव निर्णीयते । श्रुत्यन्तरेपि । "यमशासनाद्दुष्कृति तदनुभूयैव तच्छेषेण मर्त्यलोक महरहंगच्छती"ति नान्यथा दुष्कृतीनां । ''यथा वै सुकृती शमनभटें स्तञ्च दृष्ट्वा तदाज्ञया स्वर्गलोकं प्रयाती''ति । ''सुकर्मणा सुधीश्चन्द्रं प्राप्य वैवस्वतं भटेंः'। "दृष्ट्वा वैवस्तृतं पूर्वं ततस्त्वर्गं प्रयान्ति हि ''। "दुर्मती पापकर्मण कूरैवैवस्त्रतान्तिकैः ''। "चन्द्रद्वारा यमं हृष्ट्वा खस्यकर्मानुसारतः"। "दुःखात्मकं महाघोरनरकं प्रतिपद्यते ।" इति स्कान्दे श्रूयते । तस्मात्तदुभयोरिष चन्द्रप्राप्तिसत्त्वेषि खकर्मानुसारेण दुष्कृतमयलेके तदाज्ञया नरके महाघोरदुःखमनुभूय तत्कर्मविशेषेण कुत्सितयोनि लभत इति सिद्धं। "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत"। "अहरह स्सन्ध्यामुपासीत"। "नोचेन्नरकं व्रजत्"। "पुण्यात्स्वर्गो पापान्नरक '' इत्यादिषु कर्मण एव कर्तृत्वदर्शनाद्यमस्य जीवकृत पुण्यापुण्यान नुभव प्रदायकत्वं कथमुपपन्नमित्याशङ्कय तत्राह ॥

सू ॥ संयमनेत्वनुभूयेतरेषा मारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

यथा लोके दुष्कृतीनां तत्कर्मानुसरणेन प्रभुदण्डनं तद्वत्सुकृतेतराणां संयमने नरके खदुष्कृतकर्मानुसरणेन यमशासनात्तनुभूय पुनरारोहावरोही प्रथमं नरकं प्राप्य तत्कमानुसरणेन यमशासनात्तनुभूय पुनरारोहावरोही प्रथमं नरकं प्राप्य तत्कमावरोषेण पुनरागमनं चेत्येवं विधारोहावरोहावङ्गीकर्तव्यो । कस्मात्तद्गतिद्र्याता । "वैवस्त्रतं संयमनं जनानां यमं राजानं"। इत्यादिषु जीवानां यमाज्ञा धारकत्व व्यपदेशात. । न जडस्य कर्मण एव स्वतन्त्रत्वं । तस्मात्कर्मेक कारणत्वप्रधान पूर्वमीमांसावादे। श्रुति-युक्त्यनुभवविरोध इति वेदितव्यः ॥

ननु वैवस्वतस्यैव जीवकृत पुण्यापुण्यकर्म नियमिकत्वेन परब्रह्मणो निष्प्रयोजकत्व-

मस्तीत्याशङ्कथ तत्राह ॥ स्र ॥ स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

''ईशानस्सर्वविद्याना मीश्वरस्सर्वभूतानां''। ''एष एव साधुकर्मकारयती''खादि श्रुतिषु ब्रह्मादि सर्वभूतिनियामकत्वं शिवस्थव स्मरिन्त । ''तस्मात्तज्जीवानुगुण्य स्वकृत्वं नेतरस्थान्य स्मर्ते' । अतः । ''भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति स्र्यः''। ''भीषास्मादिप्तश्चिन्द्रश्च मृत्युर्ध्याविति पञ्चमम्'' । इत्यादिषु पवनादि सर्वदेवानां भयहेतुत्वं च दृष्टं । यथा लोके राजाज्ञानुसारेण सचिवादीनां लोककृतकर्मानुगुण्य विचारकत्वं तत्फलप्रापियतृत्वंच सम्भवेषि तत्कर्तृत्वं राज्ञः प्रतिपद्यते । ''तद्वद्वैत्वस्तर्यापि शिवाज्ञया सर्वभूतपुण्यापुण्यविचारकत्वं तत्फल प्रदायकत्वं च सत्त्विपि शिवस्थव निर्दिश्यते''। ''सएव विष्णुस्सप्राण स्सकालोग्निस्सचन्द्रमाः । सएव सर्वं यद्भृतं यच्चभव्यं सनातनं''। ''सोन्तरादन्तरं प्राविशत्'' 'योष्द्रो अग्ना'वित्यादि श्रुतिशतेषु सर्वोपादानत्व सर्वनियामकत्व सर्वान्तर्यामित्वादि धर्माणां तस्यैन्वोपदेशात् । ब्रह्मविष्णुरुद्देन्द्रचन्द्रदिनेन्द्रमृत्युकालाद्यन्तर्यामितया तस्यैव सर्वकर्तृत्वं मुप्पादंशात् । इत्वविष्णुरुद्देन्द्रचन्द्रदिनेन्द्रमृत्युकालाद्यन्तर्यामितया तस्यैव सर्वकर्तृत्वं मुप्पादंशात् । स्मृताविप तद्वदुपदिश्यते । ''शिवाज्ञया हरिब्रह्मस्त्युयमादयः'' 'स्वकार्येषु प्रवृत्तेपि तत्कर्तृत्वं शिवस्य हि''। ''राजाज्ञाकृतमृत्यस्य कर्म तस्य नयुज्यते''। ''शिवाधीनेक-वित्तस्य कर्म तस्य न गम्यत''। इति दर्शनाद्वैवस्वतादिकर्तृत्वं नान्यथेति सिद्धं ॥

आसीर्जेथ हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अपिसप्त ॥ १५॥

दुष्कृतीनां गन्तव्यत्वेन रौरवादिसप्तनरकानि परमेश्वरकृतानिति श्रुतौ स्पष्टमुपदिष्टं । अतो यमान्तर्यामितया सुकृतिदुष्कृतीनां सुखदुःखफलप्रदायकत्वं तस्यैवोपदिश्यते । तथा च स्मृतिः । ''पापिनां वासयोग्यानि नरकाणि बहूनिच'' । ''कल्पयित्वा महादेव स्तेषुसप्त-प्रधानतः'' । ''कृतवान् रौरवादीनि महदुःखपराणिच'' । इति दर्शनात् । नान्याधिकारत्वं निष्प्रत्यूहं । ''ननु वैवस्वतं संयमनं जनानां यमं राजान''मित्यादिषु परमेश्वर निरपेक्षतया यमस्य सर्वे जीव शिक्षाधिकारत्वेन व्यवस्थापनात् । शिवस्य तत्कर्तृत्वे तद्विक्षर्षृणत्वं दुर्निवार-मित्याशङ्कथ तत्राह ॥

सू ॥ तत्रापि तद्यापाराद्विरोधः ॥ १६॥

तन्नापि यमस्य सर्वजीवपुण्यापुण्यकमिविचाराध्यक्षत्वेपि तद्यापारात् । परमेश्वर् निर्णातं व्यापारात् । परमशिवस्य ब्रह्मणस्सर्वाधिकारत्वविधायक पूर्वोक्त श्रुतिस्मृत्यागमादी-नामविरोधः। ''यथा दयाशीलस्य प्रभोरपि स्वाज्ञाभङ्गपुत्रदीनां दण्डनंविहितं''। तद्वत्परमेश्वर-स्यापि तदाज्ञाधारक श्रुतिस्मृत्यागममार्गादिकार्मणा मनिष्टादिकारिणां यमलोके स्वकर्मानुगुण्य यातना प्रदायकत्वेन परमदयाछत्व हानिः । निवधानिष्टादिकारिणां स्वर्गनरकफल-

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as follows:

१. अपिच सप्तः

भोक्तृत्वसस्तु । शिवज्ञानसिद्धानां भक्तानां कागतिरित्याशङ्कायामाह ॥ सू ॥ विद्याकर्मिणोरिति प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

"ब्रह्मविदाप्नोति परं''। ''तदेषाभ्युक्ता''। ''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म''। ''यो वेद निहितंगुहायां परमेव्योमन्'' "सोऽइनुते सर्वान्कामान् सहब्रह्मणा विपश्चिते"ति । "उमा-सहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं''। ''ध्यात्वा मुनिर्गच्छिति भूतयोर्नि समस्त्रसाक्षिं तमसःपरस्तात्"। "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थास्संन्यासयोगाद्यतय र्शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे''। "सर्वलिङ्ग॰स्थापयित पाणिमन्त्रं पवित्रं''। "अमृतस्य देवधारणो भूयासं । त्रियम्बकं यजामहे सुगर्निध पुष्टिवर्धनं । श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि''। ''आत्मानमरणिकृत्वा प्रणवद्योत्तरारणिं''। ''ध्याननिर्मथ-नाभ्यासात्पाशं दहित पण्डितः''। ''तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्तिः''। इसादि श्रुतिशतेषु । परशिवस्य ब्रह्मणः ज्ञाननिष्ठस्य वाह्याभ्यन्तरतद्धानधारण-पूजानमस्कारस्मरणाद्युपासनाकर्मनिष्टस्य च तदुभयोः ''विद्याकर्मणो''रिति तु प्रकृतत्वात्। तदनुप्रहेण । ब्रह्मनाङ्यभिधान सुषुम्रमार्गेण प्रतिपादितत्वात् । ई।षणत्रयदोषशोषितशमद-मादि सहक्रतशिवज्ञाननिष्ठागरिष्ठाणां कैवल्यविभूत्थात्मक शिवसायुज्यं । तद्भक्तिविशिष्ठानां सालोक्यादि मुक्तित्रयञ्चाधिकारिभेदेन व्यपदिश्यते । परमिश्चाज्ञारूपज्योतिष्टोमादि-कर्मीवलंबिनां देवयानमार्गेण सर्वलोकसुखानुभूतिः तदेतराणां श्रुतिस्मृत्यागममार्गाति-कमणानां दुष्कृतीनां पितृयाणमार्गेण तत्कर्मानुसारेण यमलोके वा घोरदुःखानुभूतिश्च निर्णीयते । ननु परमशिवाज्ञारूप श्रीतस्मार्तादिकर्मिणां तद्धानधारणादुपासनाहीनामपि सालोक्यादि चतुर्विधमुक्तिस्सम्भवतीत्याशङ्कय तत्राह ॥

स् ॥ न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

तृतीये मोक्षमार्गे गच्छतां शिवकीनष्ठानां पुण्यापुण्यलब्धस्वर्गनरकप्राप्तिर्नसम्भवति। कुतःतदुपल्ढधेः । ''यथा (दा) पर्यत्पर्यते रूक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि । तदा विद्वान्पुण्यपापे विध्र्य निरञ्जनं पर्मं साम्यमुपैती''त्यादि श्रुतिशतेषु पुण्यापुण्यविलक्षण-शिवैकत्वप्राप्तिभक्तानामुपदिष्टत्वात् श्रुत्यन्तरेष्वपि । "विष्णुरित्था पर्मस्य विद्वान् जातीन बृह्जपि पाति तृतीय''मित्यादिषु । बृहच्छब्देनादि विष्णुः । तृतीयं कैलासं पाति रक्षती-त्युपदिश्यते । ''परात्परतरंत्रद्वा तत्परात्परतो हरिः। यत्परात्परतो ईशस्तन्मेमनिश्चित्रव मस्ति''त्यादिषु महेश्वरस्य ब्रह्मविष्ण्वपेक्षया तृतीयस्य सर्वातिशयत्वमुपिद्षष्टं । तथा श्रुतीव । ''आदिविष्णुर्महाविद्वान्महादेवात्सदाशिवात् । जातस्सन्परमंधाम तृतीयं नित्यवेभवं ''कैवल्यं भक्तरप्राप्त के के "कैवल्यं भक्तकल्याण विभूतिफलदायकं"। "शिवभक्या सदापाति गौरीशक्यंश सम्भवः"। इति दर्शनात् । सर्वकाल सर्वावस्थासु शिवाज्ञारूप श्रीतस्मार्तकर्मानुष्ठान विशिष्टाविशिष्ट-सम्बद्धे सम्बद्धाः सर्वकाल सर्वावस्थासु शिवाज्ञारूप श्रीतस्मार्तकर्मानुष्ठान विशिष्टाविशिष्ट-स्तन्नहं ममत्वाभिमान निरवकाशहेतुभूत "शम्भुशाम्भवदेशिकशुम्भच्छेवानन्दामृतानुभवेन सर्रोरोन्दियम्बरमञ्ह्या १००० विकाशहेतुभूत सम्भुशाम्भवदेशिकशुम्भच्छेवानन्दामृतानुभवेन शरीरोन्द्रियमनःप्राणजीवादिष्विप शिवभावनारूढस्सन् शिवभक्तस्सदास्थाप्य' इति सम्य-गुपदिश्यते। केन्नियन ''— गुपदिश्यते। केचिद्त्र "चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती''ति वाक्ये सर्व इति कृतसङ्की कृति कुल सुकृतिमात्रपरत्वं प्रसाध्य । "तद्य इत्थं विदु येचमरण्ये श्रद्धातप"इत्युपासते । तिर्विष मिसम्भवन्ति (अक्ष पर्वे) मिसम्भवन्ति 'अथ यइमे प्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवती'त्यादिना । देवयानस्य विद्याविषयत्वं । पितृयानस्य पुण्यकर्मपरत्वमिति वदन्ति । तथापि नास्मन्मत-विरोधः । तत्पक्षे सङ्कोचासिहष्णुत्व श्रुतेस्सङ्कोचत्वं पूर्वोक्तस्मृतिनिरवकाशत्वादि दोषप्रसङ्गश्च दुर्निवारः ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरं दर्शयति ॥

सू॥ स्मर्यतेपि च लोके॥ १९॥

लोकेपि च भक्त पुण्यपापमनुष्यैरिप खानुभवत्वेन सर्वेस्सर्यते । पूर्वे शिवापित-कर्मिणामच शिवयोग शिवज्ञान निरितशयानन्दानुभवेन सदा संसारदुःख तापत्रय दावा-नल विलक्षण खभावेन चाहंपूर्वे शिवस्मरणे शिवापित सुकर्मवानिति स्मर्यते पुण्यकर्मिणां । गजतुरगराज्य धनधान्यपुत्रपौत्रानन्देनाहं पूर्वे सुकृतवानिति स्मर्यते । दुष्कृतीनामन्धत्व विधरत्व सूकत्व दरिद्रत्वादि महाशोक व्याकुलित मानसत्वेनाहं दुष्कृतवानिति स्मर्यते । तस्माल्लोक व्यवहारवलादिप पामरेरिप त्रिविधानुभवे। निर्दिश्यते ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ दर्शनाच ॥ २० ॥

सर्वेषामहं भाक्तिकः पुण्यवानपुण्यवानिति "पूर्वानुभूतिज्ञानं स्मरण"मिति न्यायेन सुषुप्तिसुखानुभवस्मरणादिव ज्ञस्मरणमात्रत्वं । किंतु । श्रुतियुक्त्यनुभवदर्शनाच ''ईशं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति''। ''तरित शोकमात्मवित्''। ''ब्रह्मणस्सायुज्यस्सलोकतामाप्नोति '' 'ज्योतिष्टोमेन खर्गकामा यजेते'त्यादि श्रुतिषु । भाक्तिकानां पुण्यकर्मिणांच निश्रेयसाभ्युदय-फलभोक्तृत्वं । पापिनांतु । ''वेत्थ यथा केनासौ लोको न सम्पूर्यत '' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचने । "अथैतयोः पथोर्नकतरेणच तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनीभूतानि भवन्ति" "जायख म्रियखेखेतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यत " इति श्रुतौ दुष्कृतीनां घोर रीरवादि नरकेषु महादुःखमनुभूय पश्च(म्या)माहुत्यपेक्षया पुनइशरीरारम्भकत्वंच दृश्यते । ''यि्रवं साम्बमीशानं सर्वलोक गुरुं परंं''। ''चिंतां विस्रज्य दिवसानीषणत्रय मोहितः''। ''वृथा यापयते लोके सवैशमनकिङ्करैः''। ''गदासंताडितोरस्को यातनाख्य शरीरकं''। '' भृत्वा तन्मार्गमध्येच घोरदुःखाकुलान्वितः ''। ''यमद्वारपुरोभाग महावैतरणीनदों''। 'वह्विज्वालाकुले घोरे तप्यमानकलेबरः'। 'यमं प्राप्याज्ञया तस्य स्वर्कमीविधिना ततः'। 'रौरवा-दिषु सर्वेषु नरकेषु पुनःपुनः' । 'दुःखान्प्राप्यपुनस्तद्वत्कर्मशेषेण भूतले' । 'चक्रनेमिकमेणेव जायते म्रियते सदा'। 'जरायुजाण्डजादीनि प्राप्यते नात्रसंशयः''। इति । पुराणेष्वपि दुष्कृतीनां यातना शरीर यमले कमार्गमध्ये तिकङ्केरेर्दण्डनत्वं। ततो वैवस्वता ज्ञया घोरनरक प्राप्तिश्व तदनन्तरं स्वकर्मानुसारेणाण्डजादि चतुर्विध भूतमाम प्राप्तिश्व प्रसिद्धं ॥

केचित । "जायस मियखेलेतनृतीयं स्थान"मिति श्रुतो । तृतीयस्थानत्वेन नरकस्य प्रयोगदर्शनात् । न तृतीये तथोपलब्धेरिति लब्धेरिति स्त्रस्थ तृतीयशब्दस्य नरकविषयत्वं साधयन्ति । "विष्णुरिद्धापरमस्य विद्वान् जातोबृहन्नि पाति तृतीयं" । "तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरज्जनं परमं साम्यमुपैती" लादि श्रुतिषु । "अनेक जन्मग्रुद्धानां श्रोतस्मार्तानुवर्तिनां" "विरक्तानां प्रबुद्धानां प्रसीदिति महेश्वरः" । 'प्रसन्नेसित युक्तोभून्मुक्तिश्चित्रस्यो अन्तर्था । 'अल्पभावोपि यो मर्ख्यस्तस्य जन्मत्रयात्पर'मिलादि स्मृत्यान्युक्तिस्या

गमादिष्विप पापपुण्य विलक्षणस्य परमपदस्य मुक्तिरूपशिवपदस्य तृतीयत्वं स्पष्टमुपदिष्टं । 'नरकपरत्वं 'विद्याकर्मिणो'रिति तु 'प्रकृतत्वा'दिति तत्पूर्वज्ञे विद्याकर्मे प्रसङ्गप्रदर्शना-त्स्थानप्रकरणलिङ्गाच्छुति स्त्रार्थतात्पर्योज्ञातव्य इति विधि विरोधात् । पुराणादिष्वपुनरावृत्त निरितिशयानन्द ब्रह्मपदस्य नरक स्वर्गलोकादृष्वंव्यवस्था दर्शनाच । नरकस्य तृतीयत्व श्रुतिगौणीति निश्चीयते ॥

ननु पुराणादिषु पञ्चमाहुति शास्त्रातिरिक्तत्वेन कुम्भसम्भवाद्दौपद्याद्युत्पत्तिद्र्शनात् । तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव वीजानि भवन्ति । "अंडजं जीवजमुद्धिज्ञ" मिति श्रुतावण्ड-जादि त्रिविध व्यवस्थोपदेशाच । पञ्चमाहुति विधायकस्य भूतग्रामचतुष्टय निर्देशस्य शास्त्रस्य परस्परं विरोधमस्तीत्याशङ्क्षय तत्राह ॥

सू ॥ तृतीयशब्दावरोध स्संशोकजस्य ॥ २१ ॥

"पद्मम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती''ति श्रुतिनिष्ठ शरीरारम्भ विधायकशास्त्रस्य । कुम्भसम्भवाद्यत्ति नियामक पुराणस्य । "न हिंस्यात्सर्वभूतानी''ति श्रुतेस्सर्वत्रोपयोगि-त्वेन सामान्यत्वं । "अप्तीपोमीयं पद्यमालभेते''ति श्रुतेः । तन्मात्रपरत्वेन विशेषत्वं । तद्वत् । "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः । "चन्द्रमामनसो जातश्रक्षोस्स्य्यें अजायत" । "मुखा-दिन्द्रश्चाप्तिश्चे''त्यादौ यथा परमेश्वरस्य सत्यसङ्कल्पत्वं । "उपास्थोपासकयोरभेद" इति न्यायेन तद्भक्तानां विश्वामित्रादि महापुरुषाणां सत्यसङ्कल्पत्वेन जगद्विचित्र सृष्टिदर्शना-त्यञ्चमाहुति विधायक शास्त्रस्य कारणपुरुषातिरिक्तपुण्यापुण्यकर्मिणां परत्वमिति निश्चीयते ।

किञ्च । परमेश्वरसृष्टाविष भूतम्रामचतुष्टयेष्वण्डज जरायुजानामेव पञ्चमाहितित्वं । स्वेदजोद्भिजानां तिष्टिलक्षणत्वंच द्योतनान्नसन्देहकलङ्कः । स्वाोकजस्य स्वेदजस्याप्युद्भिज्जाना-मन्तर्भावात् । त्रीण्येव वीजानीति श्रुतिनिष्ठतृतीयव्वस्थाविरोधः । वृक्षलता पर्वतादि वाचक तृतीयोद्भिज्ञशब्देन''मञ्चाः कोशन्ती''त्यजहस्रक्षणवत्तत्सङ्ग्रहमर्थाद्वाद्यः ।''तस्माचन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती''ति श्रुतेस्सङ्कोचासहिष्णुत्वेन पुण्य।पुण्यकर्मिणां सर्वेषामण्डज जरायुजत्व-प्राप्तानां चन्द्रप्रितिपूर्वक पञ्चमाहुत्युपदेशो ह्यविरोधः ॥ अनिष्ठादि कार्याधिकरणं समाप्तं॥

पूर्वत्र दुष्कृतीनां शमनलोके नरकप्राप्तिः । पश्चादिह लोके । अन्धत्व मूकत्व विधरत्व दिरहत्वादि प्राप्तिश्च अण्डजादि रूपेणोत्पत्तिश्च प्रदर्श्य तत्प्रसङ्गे पापिनां विवेकार्थं दृष्टान्तानु-सारेण पुनरावृत्तिरहितभक्तानां पुण्यकार्मिणाञ्च प्रसङ्गः कृतः । तत्र पुण्यकर्मिणा स्वर्गात्पुनरा-गमनं कथिमत्याशङ्कायां तत्प्रपञ्चार्थमिवकरणान्तरमाह ॥

॥ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥ सू ॥ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

पूर्वे सुकृतात्मनां भूतसूक्ष्मोद्भूतिलङ्गश्रीरेण सह खकर्मविशेषेण स्वर्गादवरोहण-मस्तीत्युक्तं । तदवरोहणप्रकारोऽत्र प्रदर्शितः । ''अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते'' । ''यथै-तमाकाशमाकाशाद्वायुः'' । ''वायुर्भूत्वा धूमो भवति '' । ''धूमो भूत्वा अस्रं भवति '' । ''अस्रं भूत्वामेघो भवति '' । 'मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति श्रुतिश्रवणात्स्वर्गलोकात्पुनरागच्छता मिष्टादिकारिणामाकाशवायुधूमाश्रमेघादिषु । अवस्थानमात्रमुत भोगप्राप्तिराकाशादि प्रति-

^{1.} Another reading of this Sutra is: स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः.

पत्तौ देवमनुष्यादि भाववदाकाशादिभावस्तत्साद्दयापत्ति मात्रमेवेति सन्दिह्यते । "ज्योति-ष्टोमेन खर्गकामो यजेते"त्यादौ सुकृतात्मनां खर्गलोकभोगतन्मध्येपि तदात्मकत्वेन तद्भो-गोप्यस्तीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः । तत्स्वाभाव्यापत्तिस्तत्साद्दयापत्ति-रिस्पर्थः । कस्मादेतदुपपत्तेः । सोमभावमनुष्यभावादौ हि सुखदुःखभोगाय तद्भावः । अत्र त्वाकाशादौ सुखदुःखोपभोगाभावात्तद्भावानुपपत्तेस्तथाप्रतिवचनं तत्संसर्गकृत तत्साद्दया-पत्त्याभिप्रायं । क्षीणसुकृतानां तेषां सम्बन्धमात्रस्यैवोपपत्रत्वाभोगस्य तेषु न चोपपत्तिः । इदसुपलक्षणं । तेषां पुनर्योनिप्राप्त्यन्तं स्थूलशरीराभावेपि लिङ्गशरीरेण तेषां तन्मध्ये भोगसामध्यीभावादिति निश्चीयते । तस्खाभाव्यापत्त्यधिकरणं समाप्तं ॥

नन्वाकाशादिष्ववस्थानमपि तेषामेकैकस्मिन्नेकैकदिनमात्रमेव न बहुसंवत्सरकालमित्या शङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥ सू ॥ नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

फलाभिलाषकृतानामिष्टापूर्तादिकर्मिणां स्वर्गादवरोहणे व्योमादिषु तत्रतत्र बहुकाल-स्थितिनियमस्तत्वरियमोवेति विषयः । "आकाशाद्वायुः" । "वायुर्भूत्वा धूमो भवती" त्यादिना व्योमादि भूतेषु बहुकालस्थितित्वं तत्तदाकारप्राप्तिश्वावगम्यते । किञ्च । "इह ब्रीहियव ओषिवनस्पतयस्तिलमाषा" इति जायन्त इति श्रुतौ । "प्रवर्षानन्तरं ब्रीहियवादिभावो दर्शितः" तस्माजीवस्य तत्रतत्र बहुकालस्थितित्वमेवेति प्राप्ते प्रोच्यते । नातिचिरेणे विशेषात् । नातिचिरेणेति कृतः । विशेषादुत्तरत्र ब्रीहियवादिप्राप्ते । "अतोवे खल्ल दुर्निष्प्रपतर"मिति । विशिष्यकृच्छूनिष्क्रमणत्वाभिधानादाकाशादि प्राप्तावचिरं निष्क्रमणं गम्यते। "अतोवे खल्ल दुर्निष्प्रपतर"मित्यत्र छान्दसस्तच्छब्दलोपः । दुर्निष्प्रपतरं । दुःखनिष्क्रमणतरमित्यर्थः । अतः । ब्रीहि यवाद्योमादि सम्बन्धानन्तरं कर्मिणां दुर्निष्प्रपतरं । दुःखनिष्क्रमणतरमित्यर्थः । अतः । ब्रीहि यवाद्योमादि सम्बन्धानन्तरं कर्मिणां दुर्निष्प्रपतरं । दुःखनिष्क्रमणतरमित्यर्थः । अतः । ब्रीहि यवाद्योमादि सम्बन्धानन्तरं कर्मिणां दुर्निष्प्रपत्तरं । दुःखने निर्गमनं । कालविलम्बेनानद्वारा पुरुषसम्बन्धः । अंकुरमारभ्य धान्यनिष्पत्तिपर्यन्तं विलम्बः । "धान्यनिष्क्रमणानन्तरमि कुसूलादि प्रक्षेपेण किष्ठत्वलम्बनमिति निश्चीयते॥ नातिचिराधिकरणं समाप्ते ॥ सम्ते ॥ सप्ते ॥ समाप्ते ॥ समाप्ते ॥ समाप्ते ॥ समाप्ते ॥ समाप्ते ॥ समाप्ते ॥ सम्ते ॥ समाप्ते

सुकृतीनां सर्वत्र सुखानुभवविधि दर्शनात्तेषां ब्रीहियवादिष्विप चिरकालव्यवस्थान-व्यपदेशात्तत्रतत्रखर्गानन्दानुभववदानन्दानुभोगः । किं नस्यादित्यशङ्कायामधिकरणान्त-रेणाह ॥

॥ अनन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥ स् ॥ अन्याधिष्ठिते पूर्ववद्भिलापात् ॥ २४ ॥

अन्याधिष्ठिते अन्यैः वीहियवाद्योषध्यभिमानिभिः जीवान्तरैरिधिष्ठिते सहकृते वीहियवादौ सुकृतात्मनां चिरकाळावस्थान मात्रमेव भागः । कस्मात्पूर्ववदाभिळापात् । पूर्ववदाकाशादिष्विति । ''वीहियवादिष्विप सम्बन्धमात्रस्यैवेह वीहियव'' इति श्रुतौ कथि-

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as follows: अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववद्भिलापात्.

तत्वात् । तथाच "त्रीहियवादि स्थावरदेहाभिमान जीवानामेव वातातपवर्षादि जन्मसुख-दुःखानुभ्तिर्न पान्थतुल्यत्वादाश्रितसुकृतात्मना''मिति स्त्रस्चितार्थः । ''अवरोहन्ते। जीवाः बीहियवादि भावेन जायन्त'' इति श्रूयते । "मेघो भूत्वा प्रवर्षती'' ति । "(त) इह बीहि यवा ओषि वनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त" । ते किमन्यैभीकृतिभवींह्यादि शरीरै-रिधिष्ठितान् त्रीह्यादीनाक्षिप्यन्ते । उत ते भोक्तारो त्रीह्यादि शरीरा जायन्त इति सन्दिह्यते। ''त इह ब्रीहि यवा ओषधि वनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त'' इति श्रुतिदर्शनात् । ''यते। वा इमानि भूतानि जायन्ते''। ''सोमः पवते''। ''जनितामतीना''मिलादौ देवा जायन्ते। मनुष्या जायन्त इतिवद्त्रीह्यादि शरीरा एव सुकृतिनः जायन्त'' इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

अन्याधिष्ठित इति जीवान्तरेणाधिष्ठिते त्रीह्यादि शरीरे तेषां संश्वेषमात्रमेव । कुतः। पूर्ववद्भिलापात् । आकाशादि मेघपर्यन्तत्वेन तद्भावाभिलापात् । यत्र हि भोक्तृत्व-मभिष्रतं । तत्र तत्साधनभूतं कर्माभिलप्यते । "रमणीयचरणाः कपूयचरणा" इति । इह चाकाशादिवन्नाभिलप्यते कर्म। कर्मफलप्रदाने प्रवृत्तस्य स्वर्गीपभोग्यफलस्येष्टादेः कर्मणः स्वर्गोपभागादेव समाप्तत्वात् । अनारब्धस्य रमणीयचरणाः कपूयचरणा'' इति । बक्ष्य-माणत्वात् । मध्ये कर्मान्तराभावाच । तस्मादाकाशादि भाववचनवद्वीह्यादि भावेन जन्म-वचनमोपचारिकं। नजु वेदिविहितस्य ज्योतिष्टोमादि सुकृतकर्मसु । पशुविशसन मांस भक्षणादि घोरपापधर्मदर्शनात् । पुण्यापुण्याभयात्मकत्वं प्रतीयते । "तस्मात्सुखालयस्वर्गे दुष्कृत दुःखानुभवायोगा''तेषां पुनरागमने ब्रीहियवादि दुष्कृतलब्ध जडशरीरेण तद्भोग-मनुभ्य पुनः पूर्वोक्त स्वकृत सुकृतशेषेण ब्राह्मणादि महदेश्वर्यविशेषजनमपरिग्रहत्वमेवेत्या-

स् ॥ अञ्जुद्धिमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

नेतदिस्त यदनाधिष्ठिते त्रीह्यादि शरीरे संश्वेषमात्रं भोकतृत्वहेत्वभावान्तमिति त्रीह्यादि भावेन जन्मेति मोक्तृत्वहेतुसद्भावात् । स्वर्गीपभोग्यफलमिष्टादि कर्मैवाञ्चद्धं पापामिश्रं। अमीषामीयादि हिंसायुक्तत्वात् । हिंसाच । "न हिंस्यात्सर्वाभूतानी"ति निषिद्धत्वात्पापमेव । नचात्र पदाहवनीयादिवदुत्सर्गापवादस्सम्भवति । भिन्नविषयत्वात् । "अन्नीषोमीय हिंसा-विधिर्हिंसायाः ऋतूपकारकत्वं वोधयन्ति''। न हिंस्यादितितु हिंसायाः प्रत्यवायफलत्वमथी-च्यते । "अमीषोर्माया"देषु विधितः प्रवृत्ते नितिद्वेषयं निषेधविधिरास्कन्द्तिरागप्राप्तविष-यत्वात् तस्येति चैवं । इहापि रागप्राप्तेराविशिष्टत्वात् । "स्वर्गकामो यजेते"त्येवमादौ हि कामिनः कर्तव्यतया यागाद्युपदेशतया यागादेः । स्वर्गादि साधनत्वमवगम्य फलरागतएव यागादौ प्रवर्तते । "अभीषोमीया''दिष्विप तेषां फलसाधनभूतस्य यागादैः उपकारकत्वं । शास्त्राद्वगम्य रागादेव प्रवर्तते । "लौकिक्यामि हिंसायां" । केनचि-त्रमाणेन हिंसायाः ''स्वसमीहित साधनत्वमवगम्य रागात्प्रवर्तत'' इति न कश्चन विशेषः। तथा निल्लेष्विपि कर्मसु । सर्वधर्माणां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं । सुखमित्यादिवचना-त्फलसाधनत्वमवगम्य रागादेव प्रवृत्तिरिति तेषामप्यशुद्धियुक्तत्वं । अत इष्टादीनां पाप-मिश्रितेनाशुद्धियुक्तानां स्वर्गेऽनुभाव्यं फलं स्वर्गेऽनुभूय । "हिंसांशस्य फलं वीह्यादि स्थावर-भावेनानुभूयते"। "स्थावरभावं च भावं स्मरितं"। "शरीरजैः कर्मदेषिर्याति स्थावरतां

नर'' इति । अता ब्रीह्यादि भावेन । भोगायानुशयिनो भवन्तीति चेत्तन । कुतः शब्दात् । अत्रीषोमीयादेरसंज्ञपनस्य स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुत्तया हिंसात्वाभावशब्दात् । पशोहिंसां ज्ञपन-निमित्तां स्वर्गलोकप्राप्तिं वदन्तं शब्दमामनन्ति । ''हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गलोकभेती''-स्वादिकमितशियताभ्युदय साधनभूतो ब्यापारोल्पदुःखदोपि न हिंसा प्रत्युत्तरक्षणमेव । तथा च मंत्रवर्णः । ''न वा उ एतिन्म्रयसे निरुधिस देवान् इदेपि पथिभिस्सुगेभिः'' । ''यत्र यन्ति सुकृतोनापि दुष्कृतस्तत्रत्वादेवस्सिवता ददात्वि''ति । विचिकित्सकं च तादात्मिकाल्प-दुःखकारणमिप रक्षकमेव वदन्ति पूजयन्तिच तदाज्ञः ॥

किञ्च। "वायव्य श्वेतमाल मेते" त्यादि श्रुतिचोदितत्वेन यागीय हिंसायाः न पापजन-कत्वं। "तस्माजीवाधिष्ठित ब्रीहियवादिषु सुकृतात्मनां सम्बन्धमात्रमेव न भोग" इति निश्चीयते। ननु । "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत"। "भूतकाम" इत्यादि श्रुतिषु। श्रोत-कर्मसु पशु विशसनमुक्तं। तन्तरमेधाश्वमधादिवत्प्रात्यक्षिक पशुविशसनं पितृमेधादिवत्पष्ट-पश्चादि ग्रहणं वा युक्तं। किञ्च। तत्सुकृतात्मनस्तपोविद्यायशोधनाद्यविद्यन्त सत्कुलप्रस्तत्वे केन मार्गेण तस्य तजन्मसम्भवतीत्याशङ्कायामाह॥

सू ॥ रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

'' न हिंस्यात्सर्वभूतानि''। ''अग्नीषोमीयं पशुमालभेत । भागस्य वपायामेव सोतु-त्रूहीं''त्यादि श्रुतिषु हिंसानिषेधानिषेध न्यपदेशात् । पिष्टपशु परिग्रहत्वमर्थादुपदिश्यते । ''पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त तस्मादालब्धानमेद उदकामत् सोऽश्वं प्राविशत् तस्मादश्वो-मेध्योभवद्यैन मुत्कान्तमेधमत्याज्यंतन किंपुरुषोभवत् । तेऽश्वमालभन्ते''। "सोऽश्वादा-लब्धादुदकामत्''। ''स गां प्राविशत् ''। अर्थेन मुस्कान्तमेधमत्याज्यन्त स शरमो भवत्। ते गामालभनत सोविप्राविशत्। ''तस्माद्धविर्मेध्योभवत्''। ''अर्थैव मुत्कान्तमेधमत्याज्यन्त स गवयोभवत्''। ''ते विमालभन्त सेविरालब्धाद्वत्कामत्''। ''सोऽजं प्राविशत्। तस्माद्जोमेध्यो भवत्''।''अथैन मुत्कान्तमेश्वमत्याज्यन्त सृष्वोभवत्तेऽजमालभन्तसोऽजादालब्धादुःकामत्''। "समाहि प्राविशत्" इति ऋग्वेदेपि वपायाः परिशेष प्रमाणेन वीह्याचीषि प्रवेशत्व-कथनात् । मनुस्मृताविष । ''कुर्याद्भृतपद्यं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपद्यं तथा'' । ''नत्वेष तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छे त्कदाचन । यावन्ति पशुरामाणि तावत्कृत्वेहमारणं''। "वृथा पशुन्नः प्राप्नोति प्रेख-जन्मनि जन्मनि''। ''यो बन्धनवधक्केशान् प्राणिनां नचिकीर्षति''। ''स सर्वसहितः प्रेप्सुस्सुख मुखन्तमश्चते'' इति शातातपेपि । ''ज्योतिष्टोमादि कृत्येषु तन्मन्त्रोचारणेन वै । पशुप्राणान् हरेद्विप्रो न वन्धनविधेः क्रचित्" । "यो मन्त्रसिद्धायज्ञेषु पशुप्राणानिहन्तिहि । सतु प्रस्य पशुना कुर्याद्य संस्थाभनं ''। "मन्त्रसिद्धिविहीनानां प्राकृतानां द्विजन्मनां। पिष्टाकारेण छागेन ज्योतिष्टोमादिकं विधिः'' इति दर्शनाच । मन्त्रोचारणमात्रेण पशुप्राणाकर्षण-समर्थानां वाक्छुद्धियुतानां चेतनभागपशुना ज्योतिष्टोमादिकं निर्दिश्यते । तद्ददसमर्थानां पिष्टपशुयागमेव युक्तं । पिष्टपशोर्मन्त्रेण प्राणावाहनं तद्दत्प्राणोत्क्रमणंच सम्भवेन वैदिक-लौकिक विरोधो न भवति । सोमलता प्रतिनिधित्वेन यथाम्ललता परिप्रहणं तद्वच्छाग-पशु प्रत्यामायेन पिष्टपशुप्रहणमविरोधं ॥

न्तु । इहलोके सोमलता द्र्शनात् । तत्प्रति निधित्वेनाम्ललतापरिप्रहण मुपपन्नं । छागस्येह सम्भवत्वेन तद्वज्ञविधीयत इति चेच । पितृमेधकामानां अश्वमेधादिवत्पितृमेधे प्रसम्बिपतृवध प्रसङ्गात् । पित्रात्मक पिष्टिपिण्डच्छेद्न पितृमेधस्य निष्फलस्वदोषाच । <mark>प्रेतत्विनित्रृत्तौ तण्डुल गो त्रुषभसंस्कार कर्मणः ''चातुर्मास्या वै पशव '' इत्यत्र पिष्टपशुग्रहण</mark> विधेश्व दत्ताञ्जलि सम्भवाच ॥

किंच । सन्त्रसिद्धिप्रधाने भावे विधिविहितोपनयन विवाहादि ग्रुभाऽग्रुभ कर्मारम्भ श्रुत विद्गेश्वरादि पूजाविधायक शास्त्रविरोधः प्रतीयते । तथा चेन्मृत्पाषाणादि कृत देवपूजा-नमस्काराभावसंभवाच्छ्रुतिविरुद्ध बुद्धमत प्रवेशो दुर्निवारः । तस्माद्यागीयकर्मसु पिष्ट-पञ्चपरिग्रहणं युक्तं । सुकृतात्मनां त्रीह्यादि जन्मवचन मौपचारिकं । त्रीह्यादि प्रविष्टानन्तर मेवोत्तमपुरुष शरीरे प्रविदय रेतोरूपेण पारिणमते । ''यो यो ह्यन्नमत्ति यो यो रेतिस्सिबिति तद्भूय एव भवती''ति । रेतिस्सिग्भावोनुशायिनां श्रूयमाणी यथा तद्योगमात्र सुप-दिष्टं। तद्वद्वीत्यादिमावोपनिर्दिष्टः । पुरुषहृद्यप्रविष्टानां सुकृतकर्मिणां शुक्राविख्यानां कथं शरीरात्पत्तिस्सम्भवतीत्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ योनेश्शरीरं ॥ २७ ॥

द्युलोके देवत्व प्राप्तानां सुकृतात्मनां यदा रेतो रूपेण योनिप्रवेशस्तस्य तदैव शरीर-सुत्पचते । तथापि । तेषां गर्भवेदनादि दुःखसद्भावात् । वाल्याचवस्थाखपि तत्तत्हेशादु-भव दर्शनाच । जन्म मरण दुःखदूर कृताचार्य कटाक्षलब्ध इशक्तिपातादि वशेन निर्धूत-पाश पटलस्सन् प्रार्ब्धप्रतिभास नाशपर्यन्तं शिवतत्त्वज्ञान इढफलकथ्यान धारण वैराग्य शमदम् जीवकरण परमभक्ति श्रवणाद्युपासनमेव निरन्तरमनन्यभावेन सम्पादनीयमिति भावः। तथा सिद्धान्त शिखामणौ ''अस्थिरे क्षणिके सौरूये पुत्रदारादि संभवे''। ''क्षयि-त्वादियुते खर्गे कस्य वांछा विवेकिनः''। ''शिवे परम कल्याणे भक्तामीष्ट फलप्रदे''। ''सं-स्थाप्य सर्वदा चित्तं विचरेद्धित्तमान्नरः"। शेवे। "पुत्रमित्रकलत्रादीन्वान्धवाभास-संज्ञिकान्''। "महामोहैक जनकान् शिवज्ञान निरोधकान्'। "विहाय शङ्करे चित्तं स्थातव्यं मोक्षकांक्षिभिः''। इति श्रवणान्मुसुक्षूणां परलोक गमनागमन साधक पुण्यपापकर्मकर्तृत्वं विहाय निरन्तरं शिवज्ञानार्थं शिवोपासनमेव कर्तव्यमिति वेदितव्यं । तस्मात्सुकृतात्मनां भाणाकाकादि प्राप्तिप्रसृति तद्योगमात्रमेवेति सिद्धं ॥ अनन्याधिष्ठिताधिकरणं समाप्तं ॥

इति श्रीमद्यतित्रज परिवृढ श्रीपीतपण्डित भगवत्पादाचार्य स्वामिकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैतसिद्धान्तव्यवस्थापक वैयासिक ब्रह्ममीमांसा स्त्रार्थ प्रकाशके श्रीकर भाष्ये उपासनाभिधानस्य तृतीयाध्यायस्य तद्नन्तरप्रतिपत्त्यादि षष्टाधिकरणावच्छित्र तदनन्तरप्रतिपत्तौ रहितिसंपरिष्वकः प्रश्ननिरूपणाभ्यामित्यारभ्य सप्तविंशति सूत्रात्मक प्रथमः पादस्समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

परमेश्वराज्ञाभृत वर्णाश्रमानुकूल श्रोतस्मार्तोक्त पुण्यकर्मानुष्ठानाद्द्वारितक्षयः । द्वारितक्षयेण श्रुतिस्मृत्यागमादि सच्छास्त्र विश्वासः । तद्विश्वासविचारेण नित्याऽनित्यवस्तुविवेकः ।
तद्विवेकादिहामुत्र फलभाग विरागः । तद्विरागेण श्रमादि षट्क संप्राप्तिः । तत्फलेन मोक्षेकनिष्ठा(ष्ठता)तया सदाचार्यानुप्रहः । ततो मोक्षानुकूल पति पश्च पाशात्मक तत्त्वत्रय विचारः ।
अतिश्रवसाक्षात्कार चित्तेकत्व कारण शिव योगाभ्यासः । तद्वभ्यासेन अहं ममत्वायभिमान निश्वत्तिः । तिनश्चिद्वारा शिवेकत्वसिद्धिसम्भवात्पूर्वेपापबुद्धि निश्चत्तिपूर्वक पुण्यकर्मानुष्ठान जनक हेतुत्वेन वर्णाश्रमाचारिनष्ठानां स्रुकृतिनामिह परलोकेषु सुखानुभूतिः ।
तदितिरिक्तानां पापिनां घोरनरकवेदना च दर्शिता । इह तु केचित् । निष्प्रपञ्च निर्धार्मिक
निर्गुण निरवयव निर्भेद नित्ये ब्रह्मणि प्रपञ्चकारणत्वायोगात् । स्वप्नप्रपञ्च द्यान्तेन जाप्रत्स्वप्र
सुष्ठिम मूर्च्छावस्थानां चतस्रणामिप मिथ्यात्वं साधयंति । "तच्छुद्धाऽद्वेत बुद्धाऽद्वेत शुष्काऽद्वेत शुन्याऽद्वेतादि दुर्मतिनराकरणार्थमेतद्धिकरण प्रारम्भः ॥

नतु । खप्नेन्द्रजाल सदृशमिचन्त्य रचनात्मकिमलादि पुराणागमादिषु खप्नवत्प्रपश्चस्य भिथ्यात्व कथनात्पूर्वोक्त पुण्यापुण्य किमणां खर्गाखर्गातुभावानामसल्यत्वमर्थात्सिद्धं । अतः परमेश्वरापण पूर्वक सुकृतकर्मानुष्टानस्य निकिश्वत्प्रयोजनिमल्याशङ्कायामाह ॥

॥ सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥ सू ॥ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

सन्ध्ये खप्रावस्थायां सृष्टिः। सन्ध्ये खप्रावस्थानुगत चराचर प्रपञ्चसृष्टिः। पारमार्थिकी। कृतः। आहृहि। "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ती''त्यादि श्रुतौ खप्रप्रपञ्चे सृष्टिराहृ हि। प्रतिपादयति खल्ल । तथा च श्रुति प्रतिपादितत्वात् । खप्रप्रपञ्चस्य सत्यत्वं। तस्मात् । खप्रप्रपञ्चहृष्टान्तेन जाग्रत्पपञ्चस्य मिथ्यात्वानुमानप्रधानाद्वेतबुद्धमतसिद्धान्त-मनुपपन्निमित सृत्रसृचित सृक्ष्मार्थः। "न तत्र रथा नरथयोगा न पन्थानो भवन्ति"। "अथ रथान् रथयोगान्पथस्सुजते"। "न तत्रानन्दमुदः प्रमृदो भवन्ति"। "अथानन्दान्मुदः"। "प्रमुद्दस्सुजते"। "न तत्र वेशन्ताः पुष्करिण्यस्त्ववन्तयो भवन्ति"। "अथ वेशन्तान्पुष्करिण्यस्त्ववन्तस्सुजते"। "न तत्र वेशन्ताः पुष्करिण्यस्त्ववन्तयो भवन्ति"। "अथ वेशन्तान्पुष्करिण्यस्त्ववन्तस्सुप्रपञ्चसृष्टिः जीवकृतमीश्वरकृतं तत्सत्यमसत्यं वेति संदिह्यते। दक्षन्यादि प्रवेशान्तस्सृष्टिशिशेन किष्पता जाग्रदादि सुषुप्त्यन्त सृष्टिः जीवेन किष्पतेति वाक्यदर्शनात्। सन्ध्ये सृष्टिजीवेनेति। कृतः। संध्यं स्वप्नावस्थानमुच्यते। "संध्यं तृतीयण्यस्मावस्थान"मिति वचनात्। सा तु जीवेनैव सृजते। "न हि कर्तेत्याहृ हि" स्वप्नहर्ग्वाव एवात्र प्रतीय्यते॥

किञ्च स्वप्नगत गजस्यन्दनादि प्रपञ्चस्य प्रबोधो मिथ्यात्वदर्शनात् । तद्वजाप्रत् प्रपञ्चस्यापि रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वसुपपन्नमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । सन्ध्ये सृष्टिराह हि । सन्ध्ये स्प्रिटराह हि । सन्ध्ये स्पर्टिराह हि । सन्ध्ये स्वप्ते स्रिष्टः । गजतुरगादि नानाविध चित्रसृष्टिः । आह हि । जीवान्तर्यामितया

व्यापकस्य परिशवब्रह्मणः श्रुतिः प्रतिपादयति । ''ईशानस्सर्वविद्याना मीश्वरस्सर्वभूतानां''। "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेश स्संसारमोक्ष स्थितिवन्धहेतुः"। "ज्ञा ज्ञी द्वावजावीशानीशौ" इत्यादि बहुश्रुतिषु सर्वजीव नियामकत्वं सर्वजीवबन्धमेक्षिकर्तृत्वं सर्वज्ञत्वादिकच परमे-श्वरस्यैव दर्शनात् । अत्र स्वकृत रथानरथस्स्रष्टिरपि परमेश्वरायत्तमिति वेदितव्यं ॥

किंच स्वप्ताध्यायानुसारेण स्वप्तस्य भविष्यच्छुभाग्रुभ फलस्चकत्वदर्शनात् । खप्रस्यापि सत्यत्वं । ननु । "य एव सुप्तेषु जागर्तिकामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः" इति <mark>श्रुतौ खप्ने पुत्र मित्र कलत्रादिसृष्टिस्वतन्त्रतया जीवस्यैव व्यपदेशात्कथमीश्वरस्य स्वप्नादि</mark> सृष्टिस्सम्भवतीत्याशङ्कायामाह् ॥

सू ॥ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

''य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषा निमम्नत'' इति । एनं जीवस्यस्वप्ने कामानां निर्मातारमेके शाखिनो वदन्ति । "सर्वान्कामां इछब्दतः प्रार्थयस्य शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेति । जीवस्य च सत्यसङ्कल्पत्वं प्रजापतिवाक्ये श्रुतं । तस्माजीवस्यैव स्वप्नकर्तृकत्व-मिति चेत्तदयुक्तं । परमेश्वरस्याष्टम् तिंषु जीवस्यैकम् तिंत्वात् । स्वप्नस्रपृत्वादि धर्माः पर-मेश्वरस्योपपन्नाः । अत एव । "सं ब्रह्म" । "कं ब्रह्म" । "असावादियो ब्रह्म"। "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादि श्रुतिषु शिवैकनिष्ठब्रह्म शब्दस्याकाश वायु जल सूर्य जीवादिषु प्रयोगो दृष्टः। अतोऽत्र जीवं स्त्रेच्छानुसारेण स्त्रप्रपञ्चस्य निर्मितारं स्रष्टारं श्रुतिः प्रतिपादयति । तथाच कर्तुरिच्छानुसारेणोत्पद्यमानत्वादिष स्वप्नकालिकाः पुत्रमित्रकळत्रा-दयः पदार्थाश्च सत्या एवाङ्गीकर्तव्याः । पुत्रादयश्च तत्र काम्यमानतया कामशब्देन निर्दि-रयन्ते । मिथ्यात्वपक्षे कर्तुरिच्छार्थानत्वानुपपत्तेः । नहि मिथ्यात्वभूतस्य ग्रुक्तिरजित रज्जुसपीदेः कर्तुरिच्छाधीनत्वं लोके दृष्टं । तथाच जीवान्तर्यामितया खप्नप्रपञ्चस्य कर्तृत्वमीश्वरस्यति श्रुतेस्तात्पर्यं। नच स्वप्नप्रपञ्चस्य तात्पर्येण श्रतिप्रतिपाद्यत्वमस्ति। "न तत्र रथा" इति पूर्ववाक्ये पारमर्थिक रथादीनां प्रतिषिद्धत्वात्स्वप्न प्रपन्न ब्रह्मेकवादी-प्यनुपपन्नमिति सिद्धं॥

ननु । "अजामेकां लेहित शुक्ककृष्णा" मित्यादि श्रुतिषु जडस्य प्रधानस्य जग-त्कारणत्व निर्देशाचेतनस्य जीवस्य कथं स्वप्नप्रपञ्चकर्तृत्वमयुक्त मिल्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ मायामात्रं तु कात्स्न्येंनानाभिन्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुराब्दः जीवकर्तृत्वं व्यावर्तयति । स्त्रप्ते रथपुष्करिण्याद्यर्थजातं मायामात्रं । पर्म पुरुषपरिश्ववसृष्टमिलर्थः । मायाशब्दे। ह्यार्थ्यवाची । "जनकस्य कुले जाता देवमायेति निर्मिता"। "हिमादितनया गौरी मायानाम्नी महेश्वरी"। "भक्ताभीष्टप्रदा नित्या शिवाधीना चिदात्मिका" । इत्यादि पुराणेषु । "मायान्तु प्रकृतिं विन्द्यानमायिनं तु महेश्वरं । तस्यावयवभूतोत्थं व्याप्तं सर्वमिदं जगत्" । इत्यादि श्रुतिष्विप तथादर्शनात् । अन्नापि । न तत्र रथात्रथयोगानपन्थान स्सकलेतर पुरुषानुभाव्यतया न भवन्तीत्यर्थः । "अथ रथात्रथयोगान् पथस्यजते ''। ''स्वप्रदगनुभाव्यतया तत्कालमात्रावसानान् स्जत'' इलाश्चर्यह्वपत्वमेवाह । एवं विधाश्चर्यह्वपासृष्टि स्सल्यसङ्कल्पस्य परमपुरुषस्य शिवस्थी-पपद्यते । न जीवस्य । तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादि युक्तस्यापि संसारदशायां कात्स्नर्येना-

निभन्यक्तस्यरूपत्वान्नजीवस्य तथाविधाश्चर्य सृष्टिहपपद्यते। 'कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण' इति च। परमपुरुषमेव निर्मातारमाह। ''य एषु सुप्तेषु जागित तदेव ग्रुक्तं तद्वह्म तदेवामृतमुच्यते''। ''तिस्मिन् लोका श्रितास्सर्वे तदुनात्येति कश्चने''त्युपक्रमोपसंहारयोः परमिशवसाधारणस्वभावप्रतीतेः। ''अथ वेशन्तान् पुष्करिण्यस्त्ववन्त्यस्स्रजते सिहकर्ते''ति च। तथा श्रुत्येकार्थात्परमपुरुषमेव कर्तारिमिति निर्दिशति। तस्माज्जडप्रधानस्य परमिशव भित्रशक्तिःपस्य गुणत्रयात्मकस्य। तिद्विशिष्टस्य किंचिज्ज्ञस्य वद्धस्य जीवस्य च। स्वप्तः प्रपंच निर्माणत्वमनुपपन्नं॥

किंच । नहिलोके जीवेच्छानुसारेण खप्तप्रपद्योत्पत्त्यदर्शनात् । अनिष्ठानां दुखप्ना-नामपि योतनाच । जीवेश्वरयोश्चित्त्वेकत्वान्नतयोर्वेलक्षिण्यमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ पराभिध्याना(तु)त्तिरोहितं ततोह्यस्यबन्धविपर्ययौ ॥ ४ ॥

''ज्ञा ज्ञा द्वावजावीज्ञानीज्ञा'वित्यादि श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्ध दिव्यमणि व्यर्थपाषाणादि-विच्छिवजीवयोरन्योन्यभेदासिद्धत्वेन पराभिध्यानात् । शिवाभिन्न चिच्छिक्तिव्यतिरिक्त त्रिगुणात्मकपाशरूप जडपराप्रकृत्यभ्यासात् । दढस्पृष्टत्वात् । जीवस्य खज्ञानं तिरोहितं । आवृतं अतः आवृतत्वाद्धेतोः । तस्यबन्धमोक्षविपर्ययौ । शरीरेन्द्रियमनः प्राणादिष्वहं ममेत्यभिमानो वन्धः । बहुजन्मकृतपुण्य परिपाकेन । खज्ञान शिवज्ञानपूर्वक पाशरूपमाया-शक्ति निवृत्ति फलकशिवत्वप्राप्तिरेव मोक्षः । उभावेतावुपपन्नावित्यर्थः । तथा शेवे श्रूयते । ''शिवे सनातने साम्बे नित्यकल्याण वैभवे । परापरेति भेदेन तत्य शक्तिः प्रकाशिता । अपरा सिचदानन्दलक्षणा सर्वमङ्गला । परापाशात्मिकाशक्तिस्सर्वजीव विमोहिनी । गुणत्रय विभेदेन भासते सर्वजन्तुषु । शिवापण कृतात्पुण्याच्छिवानुग्रहको भवेत् । तस्माचिदा-त्मिका माया पाशरूपा पराभिधा । विनश्यते तथाजीवो शिवो भवति नान्यथे''ति । श्रुताविप । "ईशं ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति । तरित शोकमात्मवित्" । "तस्याभिध्याना-योजनात्तत्त्वभावाद्भ्यस्यान्ते विश्वमाया निवृत्तिः ''। "ज्ञात्वा शिवं शान्तमस्यन्तमेति ''। "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि । ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डितः । यथाह्येवैष एतस्मिन्नहर्येनात्मेऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयप्रतिष्ठां विन्दते ''। "अथ सोभयङ्गतो भवति"। "यदाह्येवेष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते"। "अथ तस्य भयं भवति"। "एष ह्येवान-न्दयाति ''। "भीषास्माद्वातः पवते '' इत्यादि श्रुतिषु । तस्य बन्धमोक्षप्रसङ्गो बहुधा प्रपश्चितं । केचिजीवस्य सत्यसङ्कल्पादिकं स्वाभाविकत्वमपि परमेश्वरमायया तिरोहितमिति वदन्ति । तद्युक्तं । सत्यसङ्कलपखभावस्य मायातिरोहितस्यासम्भवात् । अमुक्तस्य जीवस्य स्वतस्स्वाभाविक सत्यसङ्कल्पत्वे परमेश्वरनिष्ठाद्वितीयसत्यसङ्कल्पत्वादेरतिव्याप्ति प्रसङ्गादि-दोषाच । तस्मात्तस्य पाशमाया तिरोहितत्वं पाशमोक्षं च परमेश्वरायत्तत्वादतस्स्वप्र-कर्तृत्वमि नेतरस्य सिद्धं। शाम्भव मायया। स्वज्ञानितरोहितस्य जीवस्य शिवज्ञान-निरोधकाहं ममत्वादिकं केनोत्पद्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ५॥

प्रलयकाले जीवस्य सुषुप्तिवत्पाशरूपपराभिधानाचिच्छक्तियोगात्सर्वज्ञानं तिरोहितं।
सृष्टिकालेप्यचिच्छक्तियोगेऽपि स्थूलस्क्ष्मशरीरसंयोगादहं ममत्वादिकं सम्भवति। विवेकिना-

मातोऽहं ममत्वादि तूलमूलज्ञाननिवर्तक स्वज्ञान शिवज्ञाननिवर्तक साधनोपायमधैवकर्तव्यामिति वेदवेदान्तेषु गीयते । ''आचार्यवान्पुरुषो वेदे''ति । ''अत्याश्रमस्थस्सकलेन्द्रियाणि निरुष्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य'' । ''स गुरुमेवाभिगच्छेत्सिमित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ'' मिलादि श्रुतिषु शरीर संयोगाजीवस्य परमशिवप्रतिविम्वभूत सदाचार्यकृपालब्ध शक्ति पातादिवशेन मेक्षिमाम्नायते शक्तिपात विधानस्तु शिवागमेषु दर्शितं । ''परिपक्ष-महापाश्चमलविच्छेदहेतुकं'' । ''शक्तिपातं सदाचार्यो कुर्याच्छिष्यस्य सादरात्'' । ''शक्तिपातं जीवो हि ब्रह्मरूपत्वमश्चते" । ''शक्तिपातं च सर्वेषामपरिच्छिन्नमव्ययं'' । ''परमानवन्दजनक लक्षणं वा प्रयोजनं'' । ''तच्छिक्तपातं देवेशि तीव्रमन्दादि भेदतः'' । ''भक्तादै-क्यान्तभेदेन षड्विषं परिकीर्तित'मिति । तस्माच्छिक्तपातलक्षणमाम्नायते । परिपक्व-मलोत्पातन हेतुश्शक्तिपातः । तेन जीवस्य परिशवब्रह्मरूपतया निरितशयपरिच्छिन्न स्वाविर्भूत लक्षणप्रयोजनमुपदिष्टं ॥

शक्तिपातस्तु । तीत्रमन्दादिभेदेन भक्तादैक्यान्तस्थलेषु षडिधोभूत् । पति पशु पाशादि परम रहस्य प्रकाशक निगमागमोभयवेदान्त शास्त्र श्रवण मनन निदिध्यासनानुक्रमे-णाखण्डाकारवाक जन्य बुद्धिवृत्तौ निखानिरतिशयानन्दात्मक महेश्वरतत्त्वाविर्मावः । "प्रथमो भक्तस्थले निर्दिष्टः"। तद्वदिवद्यासम्पुटोध्दूलन लक्ष्मणोन्मेषण प्रकटामलसत्त्व चिद्धन सदाशिवतत्त्वसाक्षात्कारो द्वितीयो माहेश्वरस्थले प्रदर्शितः । कुण्डलिन्यासुषुम्न-मार्गेण चक्रषट्कं भित्वा ब्रह्मरन्ध्रदेशे शिवयोगाभ्यासवशाच्छिवशक्ति संयोगलक्षणस्तृतीयः। प्रसादिस्थले प्रपिद्वतः । शिष्यानुप्रहातिशयेन देशिकस्स्वदेहमुत्सुज्य छात्रशरीरे प्रविश्य तदीयनाडीशोधनद्वारा तत्कुण्डलिन्या सप्तचकेषु सञ्चारणेन शिववत्सर्व भुवन गमनपरीक्ष प्रदर्शनरूपश्चतुर्थः। प्राणलिङ्गस्थले निरूपितः। प्राणापानपवन संयोगतया सुषुम्रनाडी मध्यप्रकाशक चित्कलामय कल्याणविभूति लब्ध्वा सदाणिमाद्यष्टेश्वर्यसम्पन्नः पञ्चम-रशरणस्थले कथितः । विद्याऽविद्याविलक्षण निरितशयनिरः निर्विकार निर्वयव पर्मा-काशरूप परिपूर्ण शिवतत्त्वसाक्षात्कारानुभवेन प्रचण्डातपमध्यनिक्षिप्तनिर्वात निश्चलित कर्पूरदीपवात्स्थिति व्यपोद्य शरीरेन्द्रिय मनःप्राणादि बाह्याभ्यन्तर वस्तुपरिज्ञानश्रस्य मनो विलयात्मकोन्मत्स्यवस्थाप्राप्तिष्वट्कोह्यैक्यस्थलेऽभिधीयते । एवंविध शक्तिपातेषु "पिपी लिका मर्कट पक्षि गो मत्स्यकच्छपन्यायेन" स्वाभाविकजीवत्विन्वृत्तिपूर्वक शिवत्वर-प्राप्तिरेव मोक्ष इत्युपदिश्यते । तस्माज्जीवस्येश्वराधीनत्वर्माश्वरस्य जाग्रत्स्वप्रसुषुप्त्यवस्था-कल्पकत्वमनिवार्य । "तस्मिन् लोकाः स्थितास्सर्वे तदुनात्येति कथने "ति स्मृतौ । ''सर्वेश्वरस्य सर्वेषु स्रिषु जागरणं। सर्वलोकाश्रयत्व''मित्याद्यनन्यसाधारण धर्मा ह्यपदिष्टाः । जीवानामल्पाल्पकर्मानुगुणफलानुभवार्थं तावन्मात्रकालावस्थानां तदेकानुभा व्यानर्थानुत्पादयतीति राद्धान्ता: ॥

ननु निस्निनिर्वेकारस्वभावस्य ब्रह्मणः दुर्विकारमिथ्याभूत प्रपञ्चकर्तृत्वायागातस्वप्र-प्रपञ्चकारणत्वमनुपपन्नं।तत्र पुत्रमित्रकलत्रादि वस्तुजातस्य जायद्वस्थाय।मविद्यमानत्वात्। मिथ्यात्वमनिवार्यं। तद्वजायत्प्रपञ्चस्यापि गन्धर्व नगरादिवदसत्यमेवेत्याशङ्कायामाहः॥ सू ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्दिदः ॥ ६ ॥

"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं खप्नेषु पर्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन् खप्निविद् र्शन'' इति । अथ '' खप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पर्यति स एनं हन्ती''खादि श्रुतेश्व । तिद्धदः । खप्नाध्यायविदः । खप्नमभ्युदयानभ्युदय फलस्चकिमित्याचक्षते । स्चकत्वंश्व खसङ्कल्पायत्तस्य नोत्पद्यते । तथा चाद्युभस्यानिष्टत्वाच्छुभस्य स्चकमेव सृष्ट्वा पर्यते । अतः । खप्नसृष्टिरीश्वरेणैव कृतेति निश्चीयते । जीवस्य खप्नसृष्टिमात्रोपयोगि सल्यसङ्कल्प-त्वाद्याविभावस्तदानीं स्यादिति शङ्का व्यावृत्त्यर्थमिदं स्त्रं । खप्नाध्यायविदः । खप्नवाचि वेदवाक्यविदः । द्युभाऽश्चभफलप्राप्ति व्यपदेशाच खप्नस्य मिथ्यात्वमत एव प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वमर्थात्सिद्धं ॥

अत्र परेतु खप्नार्थानामीश्वरसृष्टतया वियदादिवत्पारमार्थ्यं पूर्वपक्षीकृत्य देशकाल-निमित्तैर्दुर्निरूपतया मिथ्यात्वं सिद्धान्तयन्ति । "एषाञ्च जीवकर्तृकमेव सृजत" इत्युच्यते तदौपचारिकं। सुखदुःखदर्शन निमित्त सुकृत दुष्कृत कर्तृत्व निवन्धनः औपचारिकः। स्वप्नार्थ कर्तृत्व व्यपदेशः । ''बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वे''ति खप्नविषया श्रुतिश्च । ''बहिरिव चरित्वे-खेवं परा तस्मिन्प्रकरणे तदीश्वरप्रतिपादनं जीवस्य तदनन्यत्वेन जीवस्य सत्यसंकल्पतया स्रष्टुत्वरांका व्युदस्यति''। ''क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः''। "तस्याभिष्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भ्याश्वन्ते विश्वमाया निवृत्ति''रिति श्रुतौ जीवस्य ज्ञानैश्वर्य-शक्तयादि सर्वमहिमातिशयत्वं पाशितरोधान निवृत्तिः। शिवध्यानाभिधानात्तु उपदिष्ट-मतोऽस्य वन्धमोक्षोहि शिवाधीनौ स च तिरोभावस्सूक्ष्मस्थूलदेहयोगादिति योजयन्ति । तत्र तावत्पादानुगतार्थ तत्सङ्गती अनुपपन्ने । जीवत्वावस्था निरूपणंचेत् । पादकृत्यं फलमत इसिविकरणासङ्गतिः । नचेश्वरा जीवावस्था । तस्य ब्रह्मणि कल्पितस्य जीवाध्य-स्तत्वात् । परमात्मनिरूपणं पादकृत्यंचेत् । खप्नार्थानां जीवकर्तृकतया मिथ्यात्वोक्तिरिह न सङ्गच्छते । पूर्वपक्षश्चानुपपन्नः । मिथ्यात्वस्य सिद्धान्तकरणायोगात् । मिथ्यात्वं । ह्यारम्भणाधिकरणे कृत्स्न प्रपञ्चस्य समर्थितं । यदा वियदादेरपि मिथ्यात्वसिद्धिः । तदा कैमुत्यसिद्धं स्वप्नार्थमिथ्यात्वमित्यधिकरणवैयर्थ्यं। वियदादीनां व्यावहारिक सत्यत्व-मस्ति खप्नार्थानां तदिप नास्ति व्यवहारिवसंवादादिति । वियदादि वैलक्षिण्य प्रतिपादनार्थो-यमारम्भण इति चेन्न । व्यवहार विसंवादस्य प्रवोधसमये सर्वलोकसम्प्रतिपन्नत्वात् ॥

"वैधम्यांच न स्वप्तादिवदि" त्यत्र । तहैषम्यस्थोक्तत्वाच । श्रुतिवाक्यकृत सत्यत्वशङ्काव्युदसनार्थ आरम्भ इति चेन्न । सूत्र श्रुतिवाक्या सामज्ञस्यात् । तथाहि । मिथ्यात्वं
समर्थनीयं चेत् । सर्वलोकाश्रयत्वादिभि स्स्वरसप्रतिपन्नमीश्वरसृष्टत्वं न बाधितव्यं ।
ईश्वरसृष्टत्वस्य व्यावहारिक सत्यत्विनृतृत्त्यविरोधात् । उपादान विशेष प्रीतप्रीतपरापरदेवता
प्रसादलब्धानां स्वप्नावस्थानां ब्रह्मदत्तोपाधि दृष्टानामिष व्यावहारिक सत्यत्विनृत्तेस्तिदृष्टप्रसादलब्धानां स्वप्नावस्थानां ब्रह्मदत्तोपाधि व्यावहारिक सत्यत्वानिकृतेस्तिदृष्टत्वात् । व्यावहारिक सत्यत्वाभावसाध्यश्चेत् । जीवकर्तृत्वाश्रयणमिष विरुद्धं । जीवकर्तृक-

^{1. (}a) In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as Sutra No. 4, abov the two others.

⁽b) Another reading is: सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते हि तद्विदः.

घटादीनामिव व्यावहारिका सल्यत्वप्रसङ्गात् । जीवस्रष्टृत्वस्यान्तिमस्त्रद्वयव्युद्दन्तत्वाच जीवस्य मुख्यं स्रष्टुत्वं व्युद्दस्यन्तं सुखाद्यवभासम्लद्दष्टकर्तृत्वादौपचारिकं । कर्तृत्विमिति न विरोधिमितिचेत् । जीवाद्दष्टम्लानां देहोन्द्रयसर्गादीनामिव व्यावहारिक सल्यत्वप्रसङ्गात् । जीवाद्द्वम्मुल्येकि देहसर्गादीनामिश्वराधीनत्वमस्ति इति चेत् तादृशमीश्वराधीनत्वं स्वप्नार्थानाम्प्यस्ति । तद्शनस्यासंकुचितत्वात् । तद्धनस्य भवदनुमतत्वाच सर्वदेह सर्वकालवर्ति सर्वजन्तुदृष्ट स्वप्नप्रपञ्चानां जाप्रत्पपञ्चादिष महत्तरत्या तेषामन्याधीनत्वे पारंमेश्वर्यमीश्वरस्य नस्यात् । उभयविधप्रपञ्चस्यापि वा प्रतीति सत्त्वमिविशिष्टं । वाध(स्यं) स्याद्यतत्वित्व स्वावत्वे हे वेषम्यं । एवं जीवानां साक्षात्स्वप्रार्थकर्तृत्व भावस्य मिथ्यात्वादुपयुक्तस्य सृत्रितत्विदेव स्त्रकारेण मिथ्यात्वस्य निषेधायिषितत्वभावोवगम्यते । स्चकश्चेति विरुद्धस्त्रप्रणयनाच्च विरुद्धत्वं वक्ष्यामः । अतोह्यस्मिन् साध्यमात्राण्युपयुक्तानिस्युः नत्वनुपयुक्त विरुद्धानि । तद्देव साध्यं भवितुमर्हति । ईश्वरस्य स्रष्टृत्वं पूर्वपक्षयुक्तिश्चेत् । पुत्राद्यश्चेति स्त्रांशो निष्पलः । पुत्रादि स्रष्टृत्वस्य जीवेषु सम्भवतः ईश्वरसाधकत्वायोगात् । माया शब्दस्य मिथ्यावाचित्वाभावाच । अक्षराननुगुणत्वं स्चकश्चेति स्त्रं विरुद्धं । मिथ्यात्व विरोधित्वा-दर्थिकयायाः । स्च्यस्यैव पारमार्थ्यं नस्चकस्येत्वाभिप्राय इति चेन्न । अशाब्दत्वात् ॥

उत । सूत्राभिष्राय कल्पनेन श्रुतिविरुद्ध कल्पनायागात् पराभिष्याना तिरोधान निवृत्तिरिति योजनायां । अध्याहारव्युत्कमान्वय स्फुटतरौ सोऽपीति । तिरोभाव परामर्शी युक्तः । तिरोभाव शब्दस्याप्रकृतत्वात् । तिरोहितमिति निर्दिष्टे । तिरोधानरूप धात्वर्थ मात्रस्य तदिति परामर्शार्हस्य स इति परामर्शायोग्यत्वाच । पुछिङ्गपदेषु प्रयुक्तेषु कस्य-चिद्र्थं उचितः परामर्शनीय्यः । श्रुतिवाक्यंच निरूप्यं न भवन्तीति श्रुतिर्मुख्या । तदनु रोधेन सुजतिर्भाक्त इति वा भवतां निर्वाहः । सुजते भाक्तत्वं स्थितं पूर्ववाक्यमपि विफलं लोक प्रसिद्धत्वात् । स्वाप्तमिथ्यात्वस्य । अप्राप्तेहि शास्त्रमर्थवदतो वैय्यर्थ्य भाक्तत्वाभ्यां वाक्यादयमपि दुस्तरं मिथ्याभूतं स्वप्नजातमनूच भाक्तेन सृजतीति न । जीवाद्दृष्ट्रमूलत्व प्रतिपाद्यत इति वाक्यैकत्वामितिचेन्न उद्देशविशषणभूते मिथ्यात्वानुरोधे नोपादेय वचन स्वारस्य भङ्गस्य न्यायविदामनभिमतत्वादुभय मुख्यत्व सम्भवेऽन्यतरामुख्यत्वाश्रयणानुप-पत्तेश्व । न च सम्भवन्तीति जागरितानुभूतार्थाभावपरः । प्रबोधे दश्यानां रथादीनां स्वप्न-समये विद्यमानत्वात् । न च खप्रार्थानां प्राक्कालीनाभावपरः । खप्रकल्पितानां पूर्वमभा-वस्य लोकसिद्धत्वात् । न च नभवन्तीति स्वप्नजायदृह्छानां अन्योन्याभावोक्तिः लोकप्रसिद्ध-त्वोदेव । अतस्त्वप्रार्थानां प्रसिद्ध स्थादिभाव प्रतिषेथेन । तद्वैजात्यं प्रतिपाद्यते । तेन देवानु भाव्यत्व तत्तत्कालावसायित्व रूपवैलक्षिण्यमुक्तंस्यादतो वैलक्षिण्य विशिष्टमीश्वरस्रष्टत्वं प्रति-पादितमिति । वाक्यैकत्वमवैध्यर्थ्यमभाक्तत्वं न्यायतिरोधश्च भवति । तस्मान्मिथ्यत्व-समर्थनपरत्वे श्रुति सूत्र विरोधो दुर्निवारः ॥ सन्ध्याधिकरणं समाप्तं ॥

ननु स्वप्नकारणत्वमीश्वरस्यास्तु । सुप्तिहेतुत्वं कस्योपपद्यते । तत्सुप्तौ स्थूलस्क्षम नाम्रत्स्वप्नप्रपञ्जपित्तान शारीर स्थारीरे कुत्र शयते तस्य प्रपञ्चविस्मृतिः । केनोत्पद्यत इति शङ्कायामधिकरणांतरं दर्शयति ॥

॥ तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥ सू ॥ तदभावो नाडीषु तच्छूतरात्मनि च ॥ ७ ॥

पूर्वमत्र स्वप्नावस्थां विचार्य तत्कर्तृत्व तत्कृतकर्मानु सरणन परशिवस्य ब्रह्मणः प्रसाध्य । इदानीं सुषुप्त्यवस्थां तत्कर्तृत्वं तज्जीवनियामकत्वं च तस्यैवेदमान्नायते जाप्र-त्ख्रेप्रष्वहं ममत्वादिना शरीरेन्द्रियाद्यभिमान शारीरस्सुप्सवस्थायां तदभावस्सन् तस्य शरीरे-न्द्रियाद्यभिमानस्याभावो यस्य सदेहाभिमान रहितस्सन् । नाडिषु चात्मनिच परच कारात् । ''हृत्पुण्डरीकेशेते'' । नाडीहृत्पुण्डरीकादि प्राकार प्रवेशद्वारा तत्पुण्डरीकाव-च्छिन शिवचिच्छक्लंशभूत गुणत्रय समष्टचात्मकतमः प्रधानप्रासादे जीवाख्यो राजा रोते । इत्युपदिस्यते । कुतः । तच्छूतेः । "आसु तथानाडीषु सुप्तो भवति" । "नाडिभ्यः प्रत्यवस्टप्य पुरीतित शेते''। पुरिततः । प्रत्यवस्टप्यसित शयते । 'सित सम्पद्य न विदुस्सति सम्पद्यामाह' इति श्रुतो । नाडीपुरीतितिद्वारा शारीरस्य पुरितदविच्छिने सर्वा-धिष्ठान परशिवब्रह्म घोरतमस्खरूप प्रधाने सुषुप्त्यवस्थायां शयन श्रवणादित्याचक्षते । तच्छुत्वर्थस्तु । जीवारूयो राजा जायत्स्वप्न प्रपञ्चयोः खराष्ट्रयोस्संचरन् । "कारणशरीरारूय खपुरं प्रविश्य ततः नाडीः प्रविशति''। "नाडीभ्यो निर्गत्य हृदयपुण्डरीकं प्रविशित । तत्पुण्डरीकान्निर्गत्य तद्विच्छन ब्रह्मसानिध्य तद्धोरशक्सात्मक तमः प्रधान प्रासादे शेते" इति स्त्रस्चित सूक्ष्मार्थः । अथ यत्रैतत्सुप्त समस्त सम्प्रसन्नस्खप्तं न विजानाति "तासु तदा नाडीषु सृप्तो भवती''ति । अथ यदा सुषुप्तो भवति तदा नकस्यच नवेद हिताना-मनाड्यो द्वासप्ततिस्सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते । ताभिः । "प्रत्यवखप्य पुरीतित शेते'' इति । "यत्रैतत्पुरुषस्खपी''ति । नाम "सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवती"ति ''सुषुप्तिकाले सकलेविलीने तमोभिभूतस्सुखरूपमेति''। ''कर्णिकायां खप्रः लिक्ने सुषुप्तिः''। ''पद्मलागे तुरीया''। ''जाग्रत्स्वप्रेषु जीवस्तु रागद्वेषादि संकुलः''। ''सुषुप्तौ तदभावाच जीवरशङ्करतां गतः''। इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु जीवस्य सुषुप्तौ द्वासप्तित सहस्रनाडीषु तन्मूल-भूत पुरीतित नाड्यां हृदयपुण्डरोके ब्रह्मापि तमःप्रधानेच शयनमुपदेशात्। "उदिते जुहोतीत्यनुदिते जुहोती''ति विकल्पोवा "यथावीहिभियंजते यवैर्वा यजते"त्यादिवत्समुचय इति सन्दिह्यते । "अथ यदा सुषुप्तौ भवती"ति श्रुतावस्य जीवस्य स्वहृदयपुण्डरीक प्रासा-दशयत्व व्यपदेशात्तस्यैव सुप्तिकर्तृत्वं सूचितं । लिङ्गे सुषुप्तिः । '' सता सौम्य तदा सम्पन्नो-भवती''त्यादि श्रुतिशतेषु तस्य तत्र तदीश्वर प्राप्तित्वमिति यत्तदयुक्तं । " ब्रह्मविदाप्नोति-परं''। "ईशं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति"। "न सपुनावर्तते"त्यादिषु तदीश्वरप्राप्तानामपुनरा-वृत्ति व्ययस्थापनात् । सुप्तोर्भूयोभूयोपि पुनरावृत्तमस्य दर्शनाच तदीश्वराविच्छन तम-रशाक्ति विलीनत्विमिति यत्तदनुपपनं । तमः प्रकाशवत्स्वप्रकाशस्य ज्ञानात्मकस्य ब्रह्मण-स्तमोरूपाज्ञानशक्तः । परस्परविरेधस्वभावत्वात् । " एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्म । एक एव रुद्रो-न द्वितीयायतस्थ '' इत्यादि बहुश्रुतिविरोधाच ॥

नतु आगमनप्रयोजनत्वे तुल्यकार्यतया युगपदनेकस्थान वृत्त्ययोगात् कार्यभेदावगम-कत्वेन प्रासादखट्वापर्यङ्कानामिव कार्यभेदात्समुच यत्व विधिराश्रित्य "व्रीहिभिर्यजते यवै-र्यजते" त्यत्र पुरोडाशन निष्पादन प्रयोजनत्ववत्सुप्ति प्रयोजनैकत्वेन कदाचिन्नाडीषु कदा- चिद्भृदय पुण्डरीके परमात्मनिच तस्य तत्र शयत्वमिति चेदसमञ्जसं । मुख्यविध्यभाव-हेतुत्वेनानवस्थाप्रसङ्गादतस्खहृदयपुण्डरीकस्वस्यैव सुप्ती स्थितित्वमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । तदभाव इति । ''सुषुप्तिकाले सकलेविलीने तमोभिभूत स्सुखरूपमेती''त्यादि श्रुतिशत <mark>श्रवणात्सुप्तौ परमेश्वरपाशशक्या जीवस्य</mark> जाग्रत्स्वप्नाभावस्सुप्तिः । नाडीषु पुरीतत्यात्म<mark>निच</mark> भवतीत्येषां स्थानानां समुचयो निर्णीयते । कुतः तच्छुतेः । तस्य स्थानत्रय विधायक श्रुतिदर्शनादिलर्थः । तस्मात्तस्य सुप्तौ हृत्पुण्डरीकाविच्छन्न शिवतत्त्वप्राप्ति सम्भवेपि तमोरूप पाशशक्ति विशिष्टतया तत्प्राप्तेरुपपन्नत्वात् । "पुनःपुनरागमनमुपपद्यते । न स पुनरावर्तत " इति श्रुतीनां परमेश्वर ध्यानधारणाद्युपासन ज्ञानद्वारा पाञ्चविच्छेद लक्षणपूर्वक मुक्तजीवपरत्वाद्विरोधः । जीवस्य गमनागमन वेळायां तत्पाशशक्या खज्ञानितरोहितत्वसम्भवात् । सुप्तिगमन हेतुत्वमपि शिवस्य स्पष्टमुपदिष्ठं । अत एव । "प्रधानक्षेत्रज्ञपति ग्रेणेशो संसार मोक्षस्थिति वन्धहेतुः"। "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते"। इलादौ सृष्टिस्थितिलयाविभीव तिरोधानात्मक प्रधानजीव विषयक पंचकृत्य परायणत्वं । नेतरस्येवेति गम्यते । तेजस्तिमिरवत्पाश शक्ति परमेश्वरयोः न परस्पर विरोधः । श्रुत्युक्त्यनुभवसिद्धत्वात् । स्वाधीन शक्तत्वात् । स्वजन्यत्वाच । ''समस्तसार्क्षि तमसः परस्तात्"। "ऋत ससं परंबद्ध पुरुषं कृष्णि क्षित्र भें। "सस्यस्य चाभवत्"। "निरुक्तंचानिरुक्तंच"। " निलयनंचानिलयनंच "। " विज्ञानंचाविज्ञानंच "। "सत्यंचा-चतंच सत्यमभव'' दिलादि श्रुतिषु विरोधतया । तमःपरस्वं तमोधिष्ठानस्वं स्वाधीनसर्व शक्लविच्छन्नत्वंच निर्देशात्समुचितं । "सोपानारोहणस्य सौधप्रवेशविरोधत्ववनाड्यादि प्रवेशस्तु मूलाज्ञानतमर्शिक्त वैशिष्टयतया परमेश्वरसानिध्य प्रवेशाप्रतियोगीति सिद्धमत-स्सुप्तौ तूलाज्ञानापन्नस्य जीवस्य मूलाज्ञानाच्छन्नहेतुद्वारा नाड्यादि मार्गेण जाग्रत्स्वप्रायास-शमनाय शिवएव स्वसानिध्ये निवेश्य स्वानन्दवेशं ददातीति निश्चीयते ॥

ननु परमेश्वरो हि जीवस्य खसान्निध्ये परमानन्दपदम्स्यात्तथापि पुनः प्रवोधकाले पुण्यापुण्यफलभोगार्थं । शरीरस्यैव स्वातन्त्र्येण पुनरागमनमस्त्वत्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ अतः प्रवोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यतो ब्रह्मैव सुप्त्यधिष्ठानमतः । अस्माद्रह्मणः । एषां जीवानां प्रबोधो निर्दिष्टः । "सत आगम्य नविदुः । सत आगच्छामहे" इत्यादि श्रुति श्रवणात् तस्माजीवस्य नस्वतः प्रवाधकर्तृत्वं । सुप्यवस्थानन्तरं हृदयपुण्डर्शक प्रभासमानज्योतिर्भयितिक्ते पर्वह्माण मायापाज्ञाविच्छिन्नज्ञयनो जीवः प्रवोधः प्रकृष्टोबोधो यस्य सः । ज्ञारीरेन्द्रियाद्यभिमान-विशिष्ट्रसन् । पुनस्तथाय जायतप्रपञ्चाख्यराष्ट्रदर्शनाय हृद्यपुण्डरीक पुरतितनाडी प्राकारा-हारा शरीराख्यपुराद्वहिर्गच्छतीति भावः । "स यदा प्रवुध्यते यथामे ज्वेलतः सर्वादिशी विस्फुलिङ्गाः प्रतिष्ठरन्नेवमेव तस्मादात्मनस्सर्वे प्राणा यथायतनं प्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्योदेवा देवेभ्यो लोका '' इति श्रुतिरेवात्र भगवतस्मपष्ट मुवदिष्टा । "सत श्रुत्या समुचय एवाङ्गीकर्तन्यः । "विकल्पपक्षे चाष्ट्रदेष्यः" इति श्रीकंठिशवाचार्येर्धुकं ॥ "यथा विकेशनार्वे । "विकल्पपक्षे चाष्ट्रदेष्य" इति श्रीकंठिशवाचार्येर्धुकं ॥ "यथा जीवो नाडीषु रोते तथा पुरीततत्रह्मवाक्ययोः प्राप्तं । प्रामाण्यं परित्यज्येत्"। "अप्राप्तचा प्रामाण्यं स्वीकियेत" "यदापुनः पुरीतह्रह्मणोइशेते" तदापुरीतह्रह्मवाक्ययोः पूर्व प्रामाण्यं स्वीकियेत । प्रवंस्वीकृतंचाप्रामाण्यं परिस्यज्यतेति प्राप्ते परिस्यागो प्राप्तस्वीकारः परिस्यक्त स्वीकारः स्वीकृतपरिस्यागश्चेति दोष चतुष्ट्यं पुरीतद्वद्वावाक्यकोटौ तथा नाडीवाक्य कोटौच दोषचतुष्ट्यं योजिते सित अष्टौदोषाभवन्ति । अतोनिवकल्प इति सिद्धं ॥

नाडचादीनामेकार्थ त्वाद्रीहियवादीनामिव विकल्प इति पूर्वपक्षयुक्ति परे वदन्ति । परम्परयैकप्रयोजनत्वे समुचयस्स्यादिति निरपेक्षत्वप्रतीतिरेव विवक्षितिति तैरपि वक्तव्यं। तासु तथा भवति । ''यथा सुप्तस्खप्नं न कथंचन पश्यति'' । ''अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतितशेते" इति नाडचादि समुचयश्व श्रुत्या प्रधर्म्यत इति सिद्धान्त युक्तिरुक्ता । तत्र नाडीनां प्रत्यवसर्पणमार्गत्वमात्रं प्रतिपन्नमिति तासां सुषुप्ति-स्थानत्वे समुच्चयाप्रतीतेः । तदनादरः । नाडी पुरीततो जीवाधारत्व व्यपदेशस्तदुपाध्या-धारतया ब्रह्माधारत्वं नाम । ब्रह्मात्मकत्वमेति चायुक्तं । ''सुषुप्त्युत्क्रान्त्योभेंदेने''ति स्त्रितत्वात् । वैय्यधिकरण्य श्रुतीनामस्त्रारस्याच । ननु । "यत्रैष एतत्सुप्तौ य एष विज्ञानमयः ''। '' पुरुषस्तदैष प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय एषान्तरहृदय आकाश-स्तरिंमच्छेतं' इति । 'पुरीतित शेते' इति च श्रुत्योः कथमविरोधः । अत्र आकाशे परमा-त्मनीति परे । तथापि हृदय इति वचः । "पुरीतच्छयनेन विरुद्धं" । अत आकाश शब्दवाच्य पुरीतदाख्यधर्मेक्यादविरोध इति वाच्यं। "हृद्य वेष्टनमासं पुरीतत्"। "तज्ज हृदयाधारः ''। अतो न विरोध इत्यन्य तचायुक्तं। "हृदयान्नाडीभिः प्रत्यवस्वप्य पुरीतित शयनस्य हंदिशयनस्यच विरोधात् । अन्येतु "स्वप्ने सान्तर्यामिकः परमात्मानमुपैती"ति वदन्ति । तचायुक्तं । अन्तर्यामिणा ईश्वराद्यतिरिक्तस्य परमात्मनः प्रामाणिकत्वात् । "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त" इति श्रुति विरोधाच तस्मात्पूर्वोक्तं समझसं ॥ तदभावाधि-करणं समाप्तं ॥

ननु पूर्वेदिनीया एव जीवास्युप्तिदशायां सूक्ष्मावस्थापन्नान्तःकरणविशिष्टन्नतया हृत्युण्डरीकाविच्छिन्ने ज्योतिर्लिङ्गे लीनास्सन्तः । उत्तरिदेनेषु स्थूलावस्थापन्नान्तःकरणाव-चिछन्नतया तदिभिव्यक्ततया भवन्ति वा । उत । पूर्विदिनीयांतःकरणावगतजीवानां सर्वात्मना सुषुप्त्यवस्थायां ब्रह्मण्यात्यन्तिक लये सत्यभिमानान्तःकरणयोगाः । तदिभमानजीवा उत्पद्यन्ते वेत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण निर्णयमाह ॥

॥ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥ स् ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्द विधिभ्यः ॥ ९ ॥

यस्तु पूर्वदिने यो जीवस्सुप्तिद्शायां हृदयपुण्डरीकावच्छिन्न ज्योतिर्लिङ्गात्मक परिशिवे लीनः स एवोत्तरिदेने स्थूलान्तःकरणापन्नतया भिन्यक्तोभवति । कृतः । कर्मानुस्सृति शब्द विधिभ्यः । पूर्वदिने कृतस्य श्रोत्रियस्य चा श्रोत्रियस्य कर्मणः अस्मिन् दिने स्मरणात् । "ते इह व्याघ्रो वा सिंहो वेति " श्रुतिश्रवणात् । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेते"त्यादि विधिवाक्याच्च । एतेभ्यो हेतुभ्य इत्युच्यते । प्रतिदिन भिन्नभिन्न जीवाङ्गीकारे अन्यस्य ज्योतिष्टोम कर्तृत्वमन्यस्य तद्भोक्तृत्वमिति । स्वर्गकामस्य ज्योतिष्टोमविधायक वाक्य-मप्रामाण्यं स्यात् । तत्इ विद्व व्याघ्रो वा सिंहोवे'त्यारभ्य 'यद्मद्भवन्ति तत्तदाभवन्ती'ति वाक्य-मप्रामाण्यं स्यात् । तस्य वाक्यस्य पूर्वदिनीया नामेव जीवानां स्रिप्तद्शायां सूक्ष्मरूपान्तः-

करण विशिष्टानामुत्तरिदेनेषु स्थूलान्तःकरण विशिष्टतया अभिव्यक्त इति निर्दिश्यते । "नोचेत्पूर्वदिनानुभूत कर्मणोऽस्मिन् दिने स्मरणं नस्यात्" इति । अन्येनानुभूतस्यान्येन-सरण सम्भवाचेति सूत्रस्चित सूक्ष्मार्थः । यत्रैतत्पुरुषस्खपीति नाम''सता सौम्यतदासंपन्नो भवतीं''ति श्रुतिरेवात्र विषयः । ''किं सुप्त एव प्रवोधसमये उत्तिष्ठति उतान्य'' इति सन्दि-ह्यते । "ब्रह्मवेदब्रह्मेव भवति । न सपुनरावर्तते नसपुनरावर्तत '' इति । ''यथा नद्यस्स्य-न्दमानास्समुद्रे अस्तंगच्छन्ति नामरूपे विहाये''त्यादि श्रुतिशतेषु ब्रह्मभावापन्नस्य पुनरा-वृत्ति प्रतियोगित्व व्यपदेशात् । "सता सोम्य तदा सम्पन्नोभवती' त्यत्र ब्रह्मप्राप्तानां सुप्तानां कथं पुनरावृत्ति रुपपद्यते । ''सर्वेषां जीवानां सुप्तिप्रवोधदर्शनादन्य'' <mark>इति</mark> प्राप्तेऽभिधीयते । "स एव''त्विति । तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । "स एवोत्तिष्ठति" । कतः । कर्मानुस्मृतिशब्दादिभ्यः। "कर्म तावत् सुषुप्तेन पूर्वकृतं पुण्यपापरूपं तत्त्वज्ञानात्प्राक् तेनैव भोक्तव्यं। अनुस्मृतेरिप। "य एवाहं सुप्तः। स एव प्रवुद्धे। Sस्मी''ति शब्दोऽपि खुप्तप्रबुद्धस्सएवेति दर्शयति । "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतक्को वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ती''ति विधयश्च मोक्षार्था-त्सुप्तस्य मुक्तत्वे सार्थकारस्युः । "नचासौ सर्वोपाधि निर्मुक्त परशिवत्वं प्राप्तः । तदात्रैत-त्सुषुप्त'' इति । "सुषुप्तः प्रकृत्या नाहं खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नी एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीते। भवति''। "नाहमत्र भोग्यंपश्यामी''ति श्रुतिश्रवणात्। "भुक्तस्य च परंज्योतिरुपसम्पद्य खेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"। "स तत्र पर्येति जक्षन् कींडन् रममाणः''। ''स खराड्भवति''। ''तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति''। "सर्व हापरयः पर्यति"। "सर्वमाप्नोति सर्वश" इति। कल्याण विभूतिं प्राप्तानां कैलासवासिनां ''सालोक्य सामीप्य सारूप्यसिद्धानां सर्वज्ञत्वादि परमेश्वरधर्माः मुक्त जीवानां श्रूयन्ते । अतस्सुषुप्त संसर्जेव आयस्त सर्वकरणी ज्ञानभीगाद्यशक्ती विश्रमस्थानं परिश्वाख्य ज्योतिर्लिङ्गं उपसम्पद्याखस्थः पुनर्भीगायोत्तिष्ठति ॥ कर्मानुस्मृति शब्दविध्यधिकरणं समाप्तं ॥

शरीरत्रयेष्ववस्था त्रयं श्रुत्युक्लनुभवतयारूढमि । सुप्त्यनुगुण्यतया मूर्छावस्था काचिद्देष्टा । तस्मात्सा तिद्वलक्षणा तदन्तर्भावावेत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण सुषुप्त्यवस्था मूर्छावस्थयोः परस्पर वैलक्षिण्यमाह ॥

> ॥ सुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥ सू ॥ सुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

"मूर्छावस्थायां हृत्युण्डरीकाविच्छन्न ज्योतिर्छिङ्गे ब्रह्मणि देहाद्यभिमानविद्याष्ट्रस्य जीव-सार्थसम्पत्तिर्रथलय एव''। न तु सुषुप्तिद्यायामिव सर्वात्मना तदिभमानलयः। "मूर्छितस्य पुरुषस्य बाह्मपदार्थज्ञानाभावेप्यन्तरदुःखानुभवसन्धानस्य विद्यमानत्वेन देहाद्यभिमानस्यापि विश्वितोह्यङ्गीकर्तव्यत्वात्। तथाच परिशेषादवस्थात्रय विलक्षणत्वात् मूर्छावस्था भिन्नेव''ति सूत्रस्चित स्क्ष्मार्थः। पूर्वत्र सुप्तजीवप्रकारत्वमभिधायेदानीं मुग्धमिधकृत्य चिन्त्यते। मूर्छितः पुरुष इति लोके सर्वानुभवदष्टत्वामूर्छिति काचिदवस्था विद्यते। तद्वस्था सुपुप्तादिष्वन्यतमा न वेति विषयः। "अवस्थान्तरकत्पने मानाभावात्सुपुप्तादीन

नामन्यतमावस्थायामेव मूर्छाप्रसिध्युपपत्तेरतोन्यतमावस्था' इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "सुग्धे-ऽर्धसम्पत्ति"रिति । सुग्धे पुरुषे या तस्यावस्था सा मरणायार्धसम्पत्तिः । कुतः । परिशेषात् । नतावत्स्वप्रजागरौ ज्ञानाभावात् । निमित्तवैरूप्यादाकारवैरूप्याच न सुप्तिमरणे निमित्तं हि । मूर्छाया अभिघातादिः । पारिशेष्यान्मरणायार्धसम्पत्तिर्मूर्छा । मरणं हि सर्वप्राण-देहसम्बन्धोपरतिः ॥

किञ्च । निमित्तवैरूप्यात्सुषुप्तिव्यावृत्तिः । आकारवैरूप्यान्मरणव्यावृत्तिः । न सुषुप्ति मरणत्युक्तरासन्नतया सुषुप्तिमरणयोधस्थत्वात्पारिशेष्यमुक्तं । पश्चान्मरणान्तर्भावशङ्काया-माकारवैरूप्यं विवृतं । सुषुप्तौ प्राणो भूयिष्ठमुपपयते । मूर्छ्यामल्पः किञ्चिदुपलभ्यते । "मृतौ न किञ्चिद्पि बाह्यवायुना भूयिष्ठमाप्यायितस्सुषुप्तौ" । मूर्छ्यां किञ्चिदाप्यायितः । अनाप्यायितस्य प्राणस्योपलम्भानर्हत्वादन्येतु मूर्छितः किं मरणाय परमात्मानमाभिसम्पन्नः । अनाप्यायितस्य प्राणस्योपलम्भानर्हत्वादन्येतु मूर्छितः किं मरणाय परमात्मानमाभिसम्पन्नः । "उत स्वाप्ने तास्मिन्वलीनः । उत प्रकारान्तरगत" इति विचारमाचक्षते । जाप्रदादिष्वन्य-तमेत्वेकविचारान्तर्भावात् । पृथक्करणे फलाभावात् द्वेधाविचार उचितः । विचारस्य परमात्मपर्यंतत्वञ्च विहतं । तस्मात्स्कृमप्राणदेहसम्बन्धावास्थितिर्मूछेति निणीयते ॥ मुग्धा-धिकरणं समाप्तं ॥

पूर्वत्र त्वं पदार्थवाच्यस्य परमात्मज्ञान निरोधक महाघोर संसारोत्तारणहेतुभूत वैराग्यो-दयार्थं स्त्रकारेण तस्य जायत्स्वप्न सुषुप्ति सुग्धोत्कान्त्यवस्थां निरूप्य तत्कर्मानुसरणेन न तत्कर्तृत्वमंश्विरस्य निरूपणात् । तत्पदार्थं परमात्मा कीदृशः । सावयवो वा निरवयवो वेत्याशङ्कायां तह्नक्षणमधिकरणान्तरेण निरूपयित ॥

॥ उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ नस्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वस्य हि ॥ ११ ॥

परस्य जगत्कारणस्य शिवस्योभयितः भावप्रधाना निर्देशः । उभयितः । उभयिलङ्गत्वं नाम अर्चादिलिङ्गरूपेण शिवभक्तगात्रेषु काशी श्रीशेलादि दिव्यस्थेलेष्वचीदि
लिङ्गरूपेण पण्डितपामर तारणार्थं स्थितिः । किंच । देवमनुष्यादि सर्वशरीरान्तर्यामितया ।
मूलाधार हृदय श्रूमध्यादि प्रदेशेषु ज्योतिर्लिङ्गात्मकत्वेन प्रकाशकत्वं । महाकेलास मेरु
केलास मन्दरादि स्थलेषु पराम्बिकाविच्छन्नतया भक्तानां सालेक्यादि त्रिविधापवर्गात्मक
कल्याण विभूत्यर्थं । धर्मार्थकाम फलिसध्यर्थं । दिव्यलीलामङ्गळिविग्रह विशिष्टत्वं पराकाशरूपेण
निरवयव स्वभावतया निखिल जगद्यापकत्वं च निर्दिष्टं ॥

अतस्तस्य तदुभयं खाभाविकमेव । केचित्परस्य निर्गुण निरवयवत्वमात्रं खाभाविकं । सत्यसङ्कल्पादि सगुणत्वमागन्तुक मुभयोरेकत्र विरोधात् । मन्दबुद्धीनामुपासनार्थं मिथ्याभूत सगुणत्वमौपाधिकभेदेनाङ्गीकर्तव्यमिति वदन्ति । तन्मतं निराकरोति । नस्थान इति । स्थानतः । उपाधितः । सगुणत्व निर्गुणत्वयोभेदं नसम्भवति । कुतः । सर्वत्रहि । सर्वत्र वेद वेदान्तागमादिष्विप । परस्य ब्रह्मणः तदुभयमसन्दिग्धतया प्रतिपादनात्तस्योभयिकङ्गत्वं खाभाविकमेवेति निर्दिश्यते । ''रुद्रो वा एष यदिग्रस्तस्यै ते तनुवौ घोरान्या शिवान्ये'ति । 'याते रुद्रशिवातन्तूरघोरापापकाशिनी' । 'तयानस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि' । ''सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मै विश्वा तन्तुषु भेषजानिदत्तं'' । 'अवस्यतं मुखत'मित्यादि वेदेषु ।

"आकाश शरीरं ब्रह्म"। "सल्यात्म प्राणारामं मन आनन्दं"। "शान्तसमृद्धममृतं"। इति प्राचीनयोग्योपाख । ''अमृतस्य देवधारणो भूयासं'' । ''शरीरंमे विचर्षण''मिलादि वेदा-न्तेषु। "आधारे कनक प्रख्यं हृद्ये विद्रमप्रभं। भ्रमध्ये स्फाटिकच्छायं लिङ्गयोगी विभावयेत्"। ''मुखे मन्त्रं हृदि ध्यानं मस्तके लिङ्गधारणं । रुद्राक्षंच शिखाभस्म तहै ब्राह्मणलक्षणं'' । <mark>इलादि स्मृतिषु । " अन्तर्धारण शक्तोवा ह्यशक्तोवा द्विजोत्तमः" । "संस्कृत्य गुरुणा दत्तं</mark> <mark>रोवलिङ्गमुरस्थले''। ''</mark>धार्यं विप्रेण मुक्लर्थमेवं वेदेषु गीयते ''। ''उरस्खले हरिर्लि<mark>ङ्ग</mark> ^{धृरवा} मूर्भि पितामहः''। ''लिङ्गस्यं मां समाराध्य स्वं स्वं पदमवाप्रयः"। ''तस्मात्स्थूलेच स्क्ष्मेच शिवलिङ्गं चिदात्मकं"। "धार्यत्सततं भक्तवा भववन्धविमुक्तये"। इत्यादि <mark>शिवागमेष्चिप तदुभयं समानत्वेन स्वाभाविकतया बहुधा प्रपश्चितत्वा दर्थजरित न्याय'-</mark> वदंप्रसिद्धत्वात्पक्षैकत्वमयुक्तमतः । '' उभयविधिवलादुभयसिद्धि' रिति न्यायेन तस्योभय लिङ्गस्वं निष्प्रत्यूहंमेवेति स्त्रस्चित स्क्ष्मार्थः । तैत्तिरीये । "दहरं विपापं परमेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यस[्]स्थं" । ''तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तद्वपासितव्यं'' । इति परमेश्वरस्य दहरोपास्यत्वं विधाय स क इत्याशङ्कायां । ''यो वेदादौ खरःप्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः"। "तस्य प्रकृति लीनस्य यःपरस्समहेश्वर"इति । तत्रोपास्यो महेश्वर इति स्पष्टमुपदिश्य । तद्भक्तवरिष्ठत्वेन दृष्टान्ततया 'सहस्रशीर्षं देव'मित्यनुवाके नारायणहृदयाव-च्छित्र शिवोपासनं प्रदर्श । 'निधनपतयेनम' इत्यादिना तस्य सर्वात्मकत्वमभिधाय । 'एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वछिङ्ग॰स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्र'मिति बाह्याभ्यन्तर भेदेन तस्य मूर्ताऽमूर्तत्व व्यपदेशात् ॥

किश्च । कैवल्ये । "हृत्युण्डरीकं विरजं विशुद्धं" इत्यारम्य "उमा सहायं परमेश्वरं प्रमुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं" । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छित भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्" इति । "वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वेदवं जातवेदसं वरेण्यं" । इत्यथर्वण शिरिस । 'अंगुष्ठमात्रः पुरुष ज्योतिरिवाधूमकः' इति कठवल्यां । 'अथास्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मदहरोस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टितव्यं । तद्विजिज्ञासितव्यं" मिति छान्दोग्ये । "एषोऽसौ परमोहंसो भानुकोटि प्रकाशो एनेदं व्याप्तं तस्याष्ट्रधायुत्ति भवित । "पूर्वे दले पुण्येमितः" । "आग्नेये निद्रालस्यादयोभवन्ति" । "याम्ये कौर्ये मितः । नैकृति पापमनीषा । वारुण्यां कीडा" । "वायव्ये गमनादौ बुद्धिः" । "सौम्ये रितप्रीतिः" । "ईशान्ये द्रव्यादानं" । "मध्ये वैराग्यं" । "केसरे जायदवस्था" । "किणिकायां स्वप्तः" । "लिङ्के सुषुप्तिः" "पद्मत्यांगे तुरीया" । तत्तुरीयातीतिमिति हंसोपनिषदि । "अत्र लिङ्के सुषुप्तिः" एपद्मत्यांतिनः परब्रज्ञणिश्चात्य लिङ्करूपत्वं स्पष्टमुपदिष्टं । "ज्योतिर्लिङ्के भुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत्सदा यतिः" । इति सामशाखायां । "लिङ्कं ब्रह्मेव केवल्"मिति साम रद्भसक्ते दर्शनावः" । "स्वान्त्रावः" । इति सामशाखायां । "लिङ्कं ब्रह्मेव केवल्"मिति

साम रुद्रस्के दर्शनात्''। ''परस्य सावयवत्वं निर्वयवत्वं उभयात्मकत्वं वा''। किञ्च । सर्वजीवान्तर्यामित्वेन जीवकृत पुण्यापुण्य फलभोक्तृत्वञ्च युक्तं नविति सन्दिद्यते। 'उभय विधिवलादुभयसिद्धि'रितिन्यायेन शिवस्य परब्रह्मणः मूर्ताऽमूर्तत्वमश्रौत-मिति चेत्तदयुक्तं। ''अशरीरं वा वसन्तं''। ''नमे प्रियाऽप्रिये''। ''अचक्कः श्रोतं

^{1.} Another reading is: शिखायज्ञीपवीतंच स वै ब्राह्मणलक्षणं.

तदपाणिपादं"। "नित्य सर्वगतं सुसृक्ष्मं"। "अप्राणोह्यमनार्शुभ्रः"। "आकाश-वत्सर्वगतो निरज्ञनः''। ''निष्फलं निर्गुणं शान्तं निरवदं निरज्जनं''। ''अशब्दमस्पर्श-मरूपमन्ययं''। इत्यादि श्रुतिकदम्बेषु तस्य मूर्तत्वादिकं निषिद्धत्वात् । मूर्तत्वे न्यापकत्व भङ्गात् । जीववद्रागद्वेष सुखदुःखानुभव प्रसङ्गात् । "शीर्यत इति शरीर"मिति व्यवस्था-दर्शनात् । स्वच्छाधीनविग्रहत्वेष्यपुरुषार्थत्व सम्भवाच । ''अर्थजरितन्याय''वदेकस्य परस्य तस्योभयधर्मत्वं सम्भवति । ''यस्यात्मा शरीरं'' । ''योरुद्रो अम्रा'विस्यादिषु सर्वान्त-र्यामित्व सर्वशरीरत्वंचोपपन्नमिति चेत् । तदनुपपन्नं । तद्धर्मप्राप्ति प्रसक्तेरतस्तत्र तत्राव्यव-स्थितस्य तत्तत्सम्बन्धरूप पुरुषार्थयोतनाच । ''नेहनानास्ति किञ्चने'' त्यादि श्रुतिष्वद्विती-यत्व व्यवस्थापनेन ब्रह्मभिन्न जीवेश्वरादि प्रपश्चस्य मिथ्यात्वमर्थात्सिद्धत्वात् । रज्जवारोपित सर्पवत्कालत्रयेऽपि पारमार्थिकत्वेन सावयवत्व सर्वज्ञत्वादि धर्मावच्छिज्ञेश्वरो नास्तीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । 'नस्थानतोऽपि परस्योभयिलङ्गं सर्वत्र हि' । हि कारेण पूर्वपक्षं निरस्यति । न स्थानतापि परस्येति । न माहेश्वरादि पघविंशति लीलामङ्गळ विग्रहस्थानतापि । परस्य ब्रह्मणः । अपुरुषार्थवेशस्सम्भवति । कुतः । उभयलिङ्गं । सर्वत्र । यतस्सर्वत्र श्रुतिस्मु-त्यागम पुराणादिषु तस्योभयलिङ्गत्वं । मूर्ताऽमूर्तीभयात्मकत्वमुपदिश्यते । अतस्तस्य वाह्ये । काशी श्रीशैल गोकर्ण केदार चिद्म्बरादि दिव्यस्थलेषु सद्भक्तगात्रेषु । मेरमन्दर कैलासादि प्रदेशेषु च भक्ततारणार्थमर्चावतारेण मूर्तत्वं। मूलाधार हृदयभूमध्य ब्रह्मरन्ध्रादिस्थलेषु जगदेक कारणभूत चिदाकाशरूपेणामूर्तत्वंचोपपनं । तैत्तिरीयके । "दहरं विपाप"मित्यादिना ज्योतिर्लिङ्गानुसन्धानरूपान्तर्लिङ्गानु धारणं । "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्ग्स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्र''मित्येनेन बाह्यलिङ्गधारणञ्चोपदिष्टं । ''यरच्छन्दसामृषभो विश्वरूपः''। "छंन्दोभ्योध्यमृतात्सम्बभूव" । "समेन्द्रां मध्या स्पृणोतु" । "अमृतस्य देवधारणो भूयासं"। "शरीरं मे विचर्षणं"। 'जिह्वा मे मधुमत्तमा'। "कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवं"। ''ब्रह्मणः कोशोसि मेधया पिहितः''। 'श्रृतं मे गोपाये'ति बाह्यलिङ्ग धारणं। ''आकाश शरीरं ब्रह्म''। ''सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दं''। ''शान्तिसमृद्धममृतं''। इति प्राचीन-योग्योपाख । ''य एषोन्तर्हदय आकाशः''। ''तस्मिन्नयं पुरुषो मने।मयः ''। ''अमृतो हिरण्मयः'' "अन्तरेण ताळुके" । "य एष स्तनइवा व लम्बते" । "सेन्द्रयोनिः"। ''यत्रासौ केशान्ते। विवर्तते'' । ''व्यपोह्यशीर्ष कपाले'' । इत्यादिना तदाभ्यन्तर लिङ्गधारणञ्च दश्यते ॥

किंच । 'सल्यत्वाटभवत्' । 'निरुक्तंचानिरुक्तंच । निलयनञ्चानिलयनञ्च' । ''विज्ञानञ्चा-विज्ञानञ्च'' । ''सल्यञ्चान्दतञ्च सल्यमभव''दिति मूर्ताटमूर्तत्वमेकस्य तस्योपदिष्टं । ''पादे। इस्य विञ्चा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'' । ''क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विश्वते देव एकंः'' । ''तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वभावाङ्क्ययस्यान्ते विश्वमाया निवृत्ति''रिति श्वेताऽश्वतरे । एकंः'' । 'तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वभावाङ्क्ययस्यान्ते विश्वमाया निवृत्ति''रिति श्वेताऽश्वतरे । तस्याभिध्यानादिल्यनेनान्तर्लिङ्गानुसन्धानं । योजनादिल्यनेन वाह्यिलङ्गधारणञ्चोपदिष्टं । 'सर्वानन शिरोप्रीवस्पर्वभूत गुहाशयः । सर्वव्यापीच भगवान् तस्मात्सर्वगतिरेशवः'' । 'सर्वानन शिरोप्रीवस्पर्वन्ते । ''मस्तके कन्धरे कक्षे कुक्षौ वक्षस्थले-इत्यर्थव शिरित्ते । ''सर्वानन शिरोप्रीव''इत्यनेन । ''मस्तके कन्धरे कक्षे कुक्षौ वक्षस्थले-इत्यर्थव शिरित्ते । 'पाणितलेवापि प्राणालिङ्गं धरेत्सुधीः'' । इति वचन दर्शनात् । बाह्यलिङ्ग धारणं ।

सर्वभूत गुहाशयादिना बाह्याभ्यन्तरेप्युपिदष्टं । "त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिव-मेवते"। "धारयन्तितु ये भक्त्या धारयन्ति तमेवते"। इति बृहज्जाबाले । लिङ्गधारणस्य सर्वातिशयत्वं मनसि निधाय तत्तुल्यत्वं त्रिपुण्ड्रधारणस्योपिदश्यते ॥

किंच। कैवल्य शाखायां। "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं"। 'ब्यात्वा मुनिर्गच्छित भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसःपरस्तात्'। इत्यादो । 'उमासहाय' मिलादिना सगुणत्वं। "समस्तसाक्षिं तमसःपरस्ता'दिलादिना निर्गुणत्वमेकस्योपपद्यते। "साक्षी चेता केवले निर्गुणश्वे''ति श्रुत्यन्तर प्रतीतेः। "साक्ष्यात्मकस्य पर्स्य निर्गुणत्वमुपदिष्टं"। तथास्मृताविष । "शिवं प्रशान्तममृतं सर्वज्ञं सर्वतोमुखं"। "सत्यसङ्कल्प संयुक्तं सत्यकामं सनातनं"। "मूर्ताऽमूर्तात्मकं ग्रुद्धं भक्ताभीष्टफलप्रदं"। "मणिकञ्चण केयूर मकुटादिवभूषितं"। "नीलग्रीवं विरूपाक्षमुमावामाङ्ग भासितं"। "कोटिसूर्य प्रतीकाशं कोटिकन्दर्प-सुन्दरं"। "पशुपाश विनिर्मुक्तं पञ्चकृत्य विशारदं" मिति। पौराणिके च। "तेजोवलैश्वर्य महाववोध सुवीर्य शक्त्यादि गुणैकराशिः"। "परःपराणां परिपूर्णकामो निरस्तहेयो निखिलेश्वरिश्चवः"। इत्यादि सकल सहुणोपेतं शिवारूयं परमं पदं। "परव्रह्मेव श्रुतिस्मृतिभ्यस्त-दुभय लक्षणमवगतं॥

किञ्च । सदा सर्वान्तर्यामितया व्यवस्थितीपि दिव्यलीलामङ्गळ विद्यहेपि स्ववशिकृतमायिकत्वाज्ञीववङ्गकश्चिद्दोष कलङ्कः । "सम्भोगप्राप्तिरितिचेन्न वेशेष्यात्" । "स्थित्यदनाभ्याञ्चे' स्थादिषु परत्रद्याणदिशवस्य कर्मावङ्यकत्वेन दोषाभावोह्यपदिष्टः । "एष त आत्माअपहतपाम्पा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो पिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पस्सोन्वेष्ठितव्यस्पविजिज्ञासितव्यः" । इत्यादि बहुश्रुतिषु । "आस्त कश्चिन्महोदेवो रमणीय गुणाकरः" ।
"सर्वलोकस्य निर्माता पश्चपाश विलक्षणः" "समस्त कल्याणगुणात्मकोसौ स्वशक्ति लेशाध्यत्त
भूतवर्गः" । "स्वभावसिद्धोभयलिङ्गसं इः प्रधानक्षेत्रज्ञ पति महेशः" । इत्यादिषु तस्य सर्वानत्यामित्वं सर्वमङ्गल गुणाकरत्वं सर्वदोषविलक्षणत्वादिकंचोपदेशात् । 'शीर्यत इति शरीर'
मिति व्यवस्था प्राकृत जिवविषयत्वमिति वेदितव्यं । नतु । शिवस्य परब्रह्मणस्स्वाभाविक
मूर्ताऽमूर्तत्व व्यपदेशे घटाकाशयोरिव तयोरन्योन्य भेदमर्थात्सिद्धत्वात् "एकमेवाऽद्वितीयं
बह्या" । "एक एव स्त्रो न द्वितीयायतस्थे" इत्यादि बहुश्रुति विरोधस्सम्भवतीत्याशंक्यनिराकरोति ॥

स् ॥ भेदादितिचेन प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

"विम्वत्वं प्रतिविम्वत्वं यथा पूषणि कित्पतं"। "जीवत्वमीश्वरत्वञ्च ब्रह्मण्येकत्र कित्यतं"मित्यादि स्मृतिपुराणेषु जीवेश्वरयोरौपाधिक भेदत्वावगमात् । तस्य मूर्ताऽमूर्तत्व-विधायक श्रुतीनामौपाधिक भेदमात्रमेवोपपन्नं । नोचेन्मूर्ताऽमूर्त ब्रह्मणोः परस्पर भेदादिति-चन्ना । पहेवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तचामूर्तमेवच्ये। "अचिन्त्यमन्यक्तमनन्तबोधं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिं"। "तदादिमध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमङ्गुतं"। "जमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्त"भित्यादि श्रुतिशतेष्वभेदत्या

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as follows:
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्.

खाभाविकत्वेन तस्य मूर्ताऽमूर्ताभय लिङ्गत्वं यतो व्यपदिश्यते । अतस्तिष्क्रिक्द्व स्मृति पुराण-सिद्धमौपाधिक भेदमनङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥

किञ्च । ''यःपृथिव्यां तिष्ठन्'' । ''य आत्मिन तिष्ठ'' नित्यादिषु प्रतिपर्यायं । "सत-आत्माऽन्तर्याम्यमृत' इत्यन्तर्यामिणाईशवस्य तद्गतर्थमवत्त्वमिति चत्त्तत्त्त्त्त् पृथिव्याग्रष्ट-मूर्तित्वेपि तद्विलक्षणत्वमेवाभिधीयते । "समस्त साक्षिं तमसःपरस्तात्" । "योदेवानां प्रथमं-पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षि''रिलादि श्रुतिदर्शनात् । ननु । "सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्ध-स्सर्वरस'' इलादि श्रुला ब्रह्मणस्सावयवत्वं सगुणत्वमेव मुख्यमिति केचित्। "अशब्द-मस्पर्शमरूपमन्यय''मित्यादिना तस्य निरवयवत्वं निर्गुणत्वमेव स्वाभाविकमिति केचित्। केचिक्तिर्गुणत्व सगुणत्वयोरेकपक्षे परस्पर श्रुतिविरोध प्रसङ्गात्तदुभयं प्राह्ममिति वदन्ति । तस्मादव्यवस्था द्रयते । विनिगमकाभावादतस्त्रयाणां मध्ये किमुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपिच। ''हेवाव ब्रह्मणोरूपे मूर्तश्चामूर्तमेवच''। इति सर्व संशयोच्छेदक मुख्यसिद्धान्त विधायक श्रुतिमात्र प्रमाणमिति यत्तन । कुतः । एवमेके । एवं सर्वश्रुतिविरोधेन । एके । मुख्य वैदिकाः। 'वामदेवागस्त्यादयः''। परब्रह्मणिहशवस्योभय लिङ्गत्वं वदन्त्यतस्तदेव प्राह्यं। सिद्धान्तिशिखामणा । ''साङ्ख्यं योगः पाचरात्रं वेदाः पाद्यपतं तथा'' । ''एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभिः'। 'वेदप्रमाणं सर्वेषां साङ्ख्यादीनां महामुने । वेदानुसरणोदेषां प्रामाण्य-मिति निश्चितं'। 'पाञ्चरात्रस्य योगस्य साङ्ख्यस्य च महामुने'। 'वेदैकदेशवर्तित्वं शैवं वेदमयं मतं'। 'वेदैकदेशवार्तिभ्यस्साङ्ख्यादिभ्यो महामते'। 'सर्ववेदानुसारित्वाच्छैवतन्त्रं विशिष्यते'। इति । वामदेव संहितायामपि । 'सर्वात्मकिश्वावीनन्तस्सर्व वेदान्तसम्मतः'। 'मूर्ताऽमूर्तात्मको नित्यो निरवद्यो निरज्जनः'। इति दर्शनादुभयलिङ्गत्वं तस्य खाभाविकत्वमिति सिद्धं। ''अशरीरं वा वसन्तं''। ''अप्राणोह्यमनाइग्रुभ्र'' इत्यादि बहुश्रुतिषु ब्रह्मणः निर्गुणत्व प्राधान्यत्वेन भूयः प्रपश्चितत्वात्सगुणत्वमापिधिकत्विनिमथ्याभूतत्वाच निर्वयवत्वमेव प्राधान्यमित्याशंक्य निराकरोति ॥

सू ॥ अरूपवदेव हि तन्प्रधानस्वात् ॥ १४॥

''अचिन्त्यमन्यक्तमनन्तबोधं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिं''। ''तदादिमध्यान्त विहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुत''मित्यादि बहुश्रुतिषु । निरवयव शिवतत्त्वमेव प्रसाधि-तत्वादरूपमेव हि शिवतत्त्वमङ्गीकर्तव्य मिति चेत्तत्प्रधानत्वात्। "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलाचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्'। "नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नमः ''। "ऋतं" सत्यं परंत्रह्म पुरुषं कृष्णिपङ्गलं। ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्व-रूपाय वै नमोनमः''। नमस्ते रुद्रमन्यव उतातइषवे नम'' इत्यादि श्रुतिशतेषु तत्सगुणत्व सावयवत्व ध्यानपूजा नमस्कारादीनां निर्गुणनिरवयव शिवतत्त्वप्राप्तिप्रधानयोपदेशात्तस्य मूर्ताऽमूर्तोभयधर्मवत्त्वं उभयधर्म बलादुभयधर्मसिद्धिरिति न्यायात्तुल्यत्वेन स्वाभाविकतया वेदितव्यं । 'आकाशो ह वै नामरूपयो र्निविहिता' । 'तेयदेतदंतरा' । ''तद्रह्मेति'' ''सर्वानु-प्रवेशेऽपि नामरूपकार्यास्पर्शेन नामरूपयो निर्वोधृत्वमेव प्रतिपादनात्तस्य तदुभयलिङ्गमनि- वार्थं । नतु । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे''त्यादिभि निर्विशेष प्रकाशैकखरूपं ब्रह्मावगम्यते । अन्यत्तु सर्वज्ञत्व सत्यसङ्कल्पत्व सावयवत्व सत्यकामत्वादिकं ''नेतिनेत्या''दिभिः प्रतिषिद्य-मानत्वेन मिथ्याभूतमित्यवगन्तव्यमतः कल्याणगुणाकर् सावयवत्वं कथमुपपद्यत इत्याशङ्कय तत्राह ॥

सू ॥ प्रकाशवचावैयर्थात् ॥ १५॥

यथाप्रेयकोणाधिप वैश्वानरस्याहवनीयादि सर्वदेशवैश्वानरस्यच स्वप्रकाशत्व तमो <mark>निवारणत्व शीतापवारणत्व</mark> धर्मैकत्वादवैयर्थ्यं। तथा ''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे''<mark>त्यादि</mark> श्रुतिसिद्धामूर्तस्य । "नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाये" त्यादि वाक्यासिद्धि हिरण्मयत्व सत्यसङ्करपत्व सर्वज्ञत्वाद्यनन्यसाधारणधर्मावच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । अवैयर्थ्यात् । उभयोरिप स्त्रप्रकाश सहपत्वमभ्युपगम्यते । तस्मादुभयलिङ्गत्वमविरोधेनैकस्य ब्रह्मणः बहुधा प्रपश्चितं । ''निष्कळं निष्कियं शान्तं निरवद्यं निरंजनं'' । ''अपहतपाप्माविजरोविमृत्युः''। 'सलात्मा प्राणारामं मन आनन्दं'। " यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं तपः" । 'प्रधान क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश स्तंसारमोक्षस्थिति वन्धहेतुः'। ''परास्यशक्तिविविधैव श्रूयते खाभाविकी ज्ञानबलिकयाच ''। "अथ कस्मादुच्यते महादेवा यस्सर्वान्परित्यज्य आत्मज्ञानयागैश्वर्येण महित महीयते तस्मादुच्यते महादेवः । " इीशानस्तर्वविद्यानामीश्वरस्तर्वभूताना"मित्यादि श्रुति शतेषु मूर्ताऽमूर्तत्रह्मणोरवैयर्थ्य व्यपदेशादुभयिलङ्गत्वं तस्य खाभाविकमित्यनवर्धं ॥

किंच । सर्वज्ञत्व सर्वेश्वरत्व सर्वकारणत्व सर्वमयत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वफल-प्रदातृत्व सत्यसङ्कल्पादि धर्मविशिष्ट सगुणब्रह्मणो मिथ्यात्व व्यवस्थापने । "त्रियंवकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनं । "सर्विलिङ्ग स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्रं । "दहरं विपापं परमेरमभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यस^{*}स्थ"मित्यादिषु शिवलेक फलप्राप्ति विधायक वाह्या-न्तरङ्ग प्रसिद्ध दहरशाण्डिल्योपकोसल वैश्वानरप्रतर्दन विद्यानां वैयर्थ्यो दुर्निवारः। "यादशी यक्ष स्तादशो विले"रिति स्वविकित्पित न्यायेन सगुणिमध्याभूतेश्वर लोक-प्राप्तादि फलजनक श्रुतीनां मिथ्यात्वमविरोधिमितिचेत् । 'यादशो यक्ष स्तादशो बलि'रिति स्वकीय न्यायेन । अर्थजरितन्यायवत्पक्षैकदेशाङ्गीकारमयुक्तत्वात्सगुण मिध्याभूत वेद प्रतिपादित निर्गुणब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वमर्थसिद्धत्वात् । केवल निर्गुणस्य वेद प्रतिपादकत्वा सम्भवाच तदवैदिक वादोह्यविचारित रमणीयः । "एवं वा अरेऽयमात्मानन्तरो बाह्यः कृत्सः प्रज्ञानधन'' इति श्रती निर्गुण शुद्धचैतन्य मात्रत्वोपदेशात्कथं सगुणब्रह्म प्रधान-मिल्याशंकायामाह ॥

सू॥ आह च तन्मात्रं॥ १६॥

"द्वावेव ब्रह्मणोह्रपे" इत्यादि श्रुतिषु असन्दिग्धतया ब्रह्मणः मूर्ताऽमूर्तत्व व्यव-स्थापनात् । श्रुति संकोचे मानाभावात् । "अथात आदेशो नेति नेती" त्यादि वाक्यानां मर्ताऽमर्त प्राविकार्यः मूर्तां प्रमुर्त प्रपञ्चनिषेध पूर्वक प्रत्यक्वाधमात्र परत्वात् । "स्थिरेभिरङ्गैः पुरुह्त उग्र"हत्यादि जगदेक कामणात्र कि जगदेक कारणभूत शिवकस्वरूप नित्यमङ्गलदिव्य विग्रहाणां नित्यत्वावगमान्न । "एवं हि अरिं यमात्मा" । "स्वायान्यान्य प्रति यमात्मा"। "सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादि श्रुतयः। परिशव स्वप्रकाश स्वरूपता मात्र प्रति पादकाः । नान्यत्सत्यसङ्कल्पत्वादि सिद्धब्रह्मशरीर निषेधपराः । अत एव तन्मात्रं तयोर्मूर्ता- ऽमूर्तेब्रह्मणोः प्रतिपादकत्व मात्रमेव श्रुतय आह्च प्रतिपाठयन्तीस्तर्थः । तैत्तिरीयेपि च । "सत्यत्यच्चाभवदि" स्वादिना मूर्तोऽमूर्तोभयत्वं दृश्यते । अतो न सन्देहकलङ्कः । नतु ब्रह्मणिश्चित्रस्योभय लिङ्गत्वं श्रुति सिद्धत्वात्प्रसिद्धमस्तु । तथापि "यज्ञदत्त देवदत्ता"दिव-दुभयोः परस्परधम वैलक्षिण्य द्योतनात्कथमेकत्विमस्याशंक्य तत्राह ॥

सू ॥ अद्रशयति चाथो अपि समर्यते ॥ १७ ॥

सर्ववेदान्तगणस्तद्रह्मणः कल्याणगुणाकरत्वं दिव्यमङ्गलविग्रहत्वं निरस्त निखिलदेष-कलङ्कत्वं सर्वव्यापकत्वममूर्तत्वं सर्वान्तर्यामित्वच दर्शयन्ति । चाथा अपि समर्थते । तथा स्मृतिरिप । मूर्ताऽमूर्तत्वं स्वाभाविकत्वेन स्मर्यते । सर्वशक्त्यात्मकस्य पवनादिवद्यापकस्या-मूर्तस्य सर्वकाम सर्वगन्ध सर्वरस तत्त्वादि धर्मावच्छित्रस्य मूर्तस्य च। परस्पर खाभा-विकभेद सत्त्विपि अभेदमप्यनवद्यमिति स्मर्यते । "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं ''। "पतिं पर्युनां प्रथमं पुरस्ताद्विधामदेवं परमेशमीड्यं "। "सकारणं कारण कारणाधिपो नचास्य कश्चिजनिता नचाधिपः ''। ''नतस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्वाभ्यधिकश्व दृत्रयते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते ''। ''यस्तर्वज्ञस्तर्ववित् ''। ''यस्य ज्ञानमयं तपः''। ''भीषास्माद्वातः पवते''। ''स एको ब्रह्मण आनन्दः''। ''यतो वाचो निवतन्ते"। "निष्कलं निष्कियं शान्तं" इत्यादि श्रुतिषु । "योमामजमनादिं च वेति लोकमहेश्वरं ''। '' विष्टभ्याहमिदं कृत्स्न मेकांशेन स्थितोजगत् ''। ''मयाध्यक्षेण प्रकृति-स्स्यते सचराचरं "। "हेतुनानेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते"। "उत्तमःपुरुषस्त्वन्यः पर-मात्मेत्युदाहृतः ''। '' यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्ययमीश्वरः ''। '' सर्वज्ञः सर्वकृत्सर्व-शाक्तिज्ञान बलादिमान् ''। ''अन्यूनश्वाप्यवृद्धिश्व खाधीनोनादिमान्वशी ''। ''क्रमतन्द्री-भय कोध कामादिभिरसंयुतः''। ''निरवद्यः परःप्राप्ते निरिधष्ठोऽक्षरः कम'' इत्यादि स्मृति-ष्विप ब्रह्मणः शिवस्योभय लिङ्गात्मकत्व व्यपदेश्चान्मूर्ताऽमूर्तयोर्भेदे सत्येभद्मुपपन्नं ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

निरवयवस्य व्यापकस्य शिवस्येव सदाशिव महेश्वर कालरुद्रेशानादि सावयवरूपेण स्थितस्यापि घटपटादिवदन्योन्यभेदमसङ्गतं । अत एव जल दर्पणादि प्रतिबिम्बित स्यादिव-द्वेदे सत्यमप्यभेदोऽपि शास्त्रिषूपमा दश्यते । "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथामवेत्" । "तथैवैको ह्योनकस्था जलाधारेष्विवांशुमान्" । "एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः" "एकधा बहुधाचैव दश्यते जलचन्द्रव"दित्यादि श्रुतिषु मूर्ताऽमूर्तब्रह्मणोर्भेदाऽभेदत्वेनाभय-लिङ्गत्वं स्पष्टमुपदिष्टत्वाच सन्देहकलङ्क प्रसङ्गः । नतु "दश्यते जलचन्द्रव"दित्यादिषु लिङ्गत्वं स्पष्टमुपदिष्टत्वाच सन्देहकलङ्क प्रसङ्गः । नतु "दश्यते जलचन्द्रव"दित्यादिषु विम्वप्रतिबिम्व भावेन मूर्ताऽमूर्तब्रह्मणोर्भेदाऽभेदत्व प्रसाधनेऽपि भेदस्योपाधिकत्वेना पारमार्थि कत्या मिथ्यात्वात् । तयोस्सर्वदा भेदमात्रमेव श्रुतेस्तात्पर्यमित्याशङ्कय निराकरोति ॥

सू ॥ अम्बुवद्ग्रहणात्तु न तथात्वं ॥ १९ ॥ तु शब्दश्शङ्कानिरासार्थः । "एकधा बहुधा चैव दश्यते जलचन्द्रव"दिति श्रुता-

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as follows: दर्शयति चाथो अपि स्मर्थते.

वम्बुद्र्पणादिष्वौपाधिकभेदेन यथासूर्यमुखादयो गृह्यन्ते । न तथा सद्शिवादि मूर्तिस्थाने महादेवो गृह्यते । अम्ब्वादिषु हि सूर्योदयो भ्रान्त्या तत्रस्था इव गृह्यन्ते । न पर-मार्थतस्तत्रस्थाः । इहतु । "द्वे वाव ब्रह्मणोरूपे मूर्तञ्चामूर्तमेवचे"त्यादि श्रुतिशतेषूभयोरिप पारमार्थिकत्वेन तुल्यत्वमुच्यते । अतो दर्यते जलचन्द्रविद्यादिषु तदात्वमेव गम्यते । नतु । "यस्य पृथिवी शरीरं" । "यस्यात्मा शरीरं" । "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" । "य आत्मिनि तिष्ठ" जिल्लादिषु परमेश्वरस्य पृथिव्याद्यष्टमूर्तित्वं तदन्तर्यामित्वं चोपदेशात् । शिवादिमूर्ती-नामेव तन्मूर्तित्वमिति व्यवस्था कथमुपपद्यत इत्यत्राह ॥

स् ॥ वृद्धिहासभाक्तमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच¹ ॥ २०॥

अन्तर्भावात्सदाशिवादीनामप्राकृत स्वाभाविकाभिन्न चिच्छक्त्यंशत्वेन शिवान्त-भूतत्वात् । वृद्धिहासभाक्तं त्रिगुणात्मक शिवभिन्नशक्त्यंशभूत पृथिव्याद्यष्टमूर्तीनामिव जन्मनाशादि दे। वाश्रयत्वं न सम्भवति । तसादुभयसामञ्जस्यात् । उभयोर्मूर्ता इमूर्तब्रह्मणी भैदाऽभेदसामजस्यात् । कुतः । एवंदर्शनाच । 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तज्ञामूर्तमेवच' । ''तदादि मध्यान्त विहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भृतं''। "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलीचनं नीलकण्ठं प्रशान्त''मिलादि श्रुतिशतेषु मूर्ताऽमूर्तत्रह्मणो भेदत्वे सत्यभेदसामरस्य द्योतनाच । पाशरूप जडप्रकृत्यावृत पृथिव्यायष्टमूर्तीनामिव सदाशिवादीनां न तद्भेदत्वं निश्चीयते । उत । "आकाशशरीरंत्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दं" । "शान्तिसमृद्धममृतं" । इति प्राचीनयोग्योपास्वेति । " आकाशत इत्याकाशः " । " प्रकाशस्तदवा पंचिदम्बररूपं "। "सलात्मा सलस्ह्यं" । "प्राणारामं" । "प्राणेष्वासमन्ताद्रमन्तीति प्राणारामं" । "मनिस आनन्दो यस्य । मन आनन्दं''। इस्येनन वाक्येन मूर्ताऽमूर्तत्वमुपलक्षितं। "आकाश शरीरंब्रह्मे' खत्राऽमूर्तत्वं प्राणारामं मनआनन्दमिखादिषु मनः प्राणात्मक लिङ्गशरीरापदेशात तिलिङ्गशरीर व्यपदेशेन स्थूलदेहमर्थात्सिद्धत्वात् । स्थूलं विना सूक्ष्मस्य प्रवृत्यसम्भवाच । मूर्तत्वश्चोपदिष्टं । एतेन जगदेक कारणस्य नित्यनिष्कलङ्कस्य सर्वज्ञस्य मूर्ताऽमूर्तस्येव ब्रह्मत्व-मवगम्यते । स्मृताविष । 'मूर्ताऽमूर्तात्मकोऽनन्तः प्रपञ्चातीत वैभवः' । ''निष्कलक्को निराधारी निर्लिप्तरिशवउच्यते" । "अनन्तानन्तकल्याण गुणैक घनइीश्वरः" । "शिव इत्युच्यते सिद्धिरिशवतत्त्वार्थ वेदिभि''रिति दर्शनात् । "शिवशब्दवाच्यं ब्रह्मोभयलिङ्गं"मिति व्या-चक्षते । "तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वा सं" इत्यादिना आकार-विशेषश्चाभिधाय। "अथात आदेशों नेति नेति"। "नह्येतस्मा"दिति। "नेत्यन्यत्पर्म-स्थितिस्सर्वं प्रकृतं ब्रह्मणः प्रकार''मितिशब्देन परामृश्य तत्सर्वं प्रतिषिद्ध्य सर्वविशेषाधिष्ठानं सन्मात्रमेव ब्रह्मविशेषास्त्वेवं विधं खखरूपमजानता ब्रह्मणा कल्पिता इति दर्शयित ॥

अतः कथमुभयिकङ्गत्वं ब्रह्मण इत्यत्राह ॥

॥ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणस् ॥ ६ ॥

सू ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधित ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २१ ॥ नैतदुपपद्यते यद्रह्मणः। प्रकृत विशेषवत्त्वं। "नेति नेतीति प्रतिषिद्धात" इति

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as two different Sutras:

१. वृद्धिहासभाक्वत्मन्तर्भावादुभयसामंजस्यादेवं.
२. दर्शनाव

तथा सित भ्रान्तजल्पितायमानत्वात् । निह ब्रह्मणो विशेषणतया प्रमाणान्तरा प्रज्ञातं । सर्वं तद्विशेषणत्वेनोपदिश्य पुनस्तदेवानुनमत्तः प्रतिषेधति । यद्यपि निर्दिश्यमानेषु केचन पदार्थाः प्रमाणान्तर प्रसिद्धास्तथाऽपि तेषां ब्रह्मणः प्रकारत्वमप्रज्ञातमेव । इतरेषां तु खरूपं ब्रह्मणः प्रकारत्वञ्चज्ञातमतस्तेषामनुवादासम्भवादत्रैवोपदिश्यन्ते । तस्मात्तिविधो नो-पपयते । यसादेवं तसात्प्रकृतैतावत्त्व ब्रह्मणः प्रतिषेधतीदं वाक्यं । ''ये ब्रह्मणे विशेषाः प्रकृता स्तद्विशिष्टतया ब्रह्मणः प्रतीयमानेयत्ता''नेति नेतीति प्रतिषिद्धते । नेति नेति । नैवं नैवं । उक्त प्रकारमात्र विशिष्टं न भवति । ब्रह्मा उक्त प्रकारविशिष्टतया ब्रह्मणः इयत्ता प्रकृता । 'साडत्रे'ति शब्देन परामृश्यत इलार्थः । यतश्च निषेधानन्तरं ब्रह्मणो भूयो गुणजातं त्रवीति । अतश्च प्रकृतविशेषणयोगित्वमात्रं ब्रह्मणः प्रतिषेधति । ब्रवीति हि भूयो गुणजातं । नन्ह्येतस्मादिति । ''नेखन्यत्परमस्खयनामधेयं सखस्य सखमिति''। 'प्राणा वै सत्यं'।''तेषामेव सत्यं''। इति । अयमर्थः । इति नेति यद्रह्म प्रतिपादितं।''तस्मादे-तस्मादन्यद्वस्तुपरं नह्यास्ति''। ब्रह्मणोऽन्यत्स्वरूपतो गुणतश्चोत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः। तस्य च व्रह्मणःसत्यसत्यमिति नामधेयं तस्य च निर्वचनं । ''प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमि''ति प्राण शब्देन प्राणसाहचर्याजीवाः परामृश्यन्ते । "ते तावत्सत्यं । वियदादिवत्स्वरूपान्यथा-भावरूप परिणामाभावात्''। ''तेषाभेषसत्यं''। ''तेभ्योप्येष परम पुरुषस्सत्यं जीवानां कर्मानुगुण्येन ज्ञानसङ्कोच विकासो विद्यते । परम पुरुषस्यत्वपहतपाप्मान स्तौ नविद्येते । अतस्ते भ्योप्येष सत्यमतश्चेनं वाक्यविशेषोदित गुणजातयोगात् । "नेति नेती" ति ब्रह्मण-स्सिविशेषत्वं न प्रतिषिद्यते । अपितु पूर्वप्रकृतेयत्तामात्रमत उभय लिङ्गमेव परंत्रह्म । ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागोचरत्वेन तत्सम्बन्धितया मूर्ताऽमूर्तादि रूपानुवादेन तिचिषेधासमभवात्प्रकृतेयत्ता प्रतिषेधे उक्तः । तदेव प्रमाणान्तरागे।चरत्वं दृढयतीत्याह् ॥

सू ॥ तद्व्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥

तद्रह्म प्रमाणान्तरेण नव्यज्यते । आह हि शास्त्रं । "न सन्दशे तिष्ठतिरूपमस्य न चक्कषा पर्यति कश्चनैनं "। "न चक्कषा गृह्यते नापि वाचा"। "नावेद विन्मनुते तं ब्हन्तं । नैषातर्केण मतिरापनीया''। इत्यादि श्रुतिष्वभक्ता गोचरत्वं स्पष्टमुपदिष्टं मूर्ताऽमूर्तस्य शिवस्य परब्रह्मणस्खरूपमपरिच्छेयं । स्वप्रकाशं । केन विज्ञायत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॥ २३ ॥

अपिच संराधने । सम्यग्वाह्याभ्यन्तर्ध्यान धारण पूजा नमस्कारादि धर्मविशिष्ट-शिवाराधने भक्तिरूपापने भक्ताधिकार तारतम्येन केषाधित्स्वप्ने केषाधिजाप्रदवस्थायाञ्च । मूर्ताऽमूर्तात्मकोभय लिङ्गसाक्षात्कारः। "नानत्रे"ति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां मवगम्यते । "सर्विलिङ्ग स्थापयित पाणिमन्त्रं पवित्रं"। "अमृतस्य देव धारणा-भूयासं ''। "शरीरं मे विचर्षणं"। "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः ''। "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्तिः''। "त्रियंबकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनं ''। ''उर्वारूकमिव बन्धनान्मृत्योर्मक्षीय्यमामृतात् ''। "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि"। "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना

^{1.} Another reading is: अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभावात्.

श्रुतेन । यमेवैषवृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन् स्वां ''। ''ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तत स्तुतं पर्यति निष्कलं ध्यायमान '' इति श्रुतयः । शातातप स्मृतिर्पि । "भक्ला साम्वं महादेवमाराध्यं विश्वतोमुखं"। "मूर्ताऽमूर्तात्मकं नित्यं ध्यानपूजादि मार्गतः ''। '' आराधकस्य कर्तव्य माराधनविधिस्सदा ''। '' वाह्येचाभ्यन्तरेचैव शिवा-<mark>नुम्रह सिद्धये ''। स्म</mark>ृत्यन्तरेपि । ''उमासहायमाराध्यं सर्वज्ञं प्रभुरव्ययं ''। ''मूर्ता-<mark>ऽमूर्तात्मकं दिव्यं कोटिसूर्य समप्रभं ''। ''कोटिचन्द्र</mark> प्रतीकाशं कोटिविद्युह्नतामयं ''। <mark>''निसमाराधयेद्धीमान् श्रद्धाभक्त्यादि संयुतः''। ''आभ्यन्तरे तथा बाह्ये लिङ्गरूपं महेश्वरं''</mark> "योराधयति शास्त्रेण स आराध्यो महीतळे"। गीतायां च। "नाहं वेदै र्न तपसा न दानेन न चेज्यया''। "भक्लात्वनन्यया शक्या अहमेवं विधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टं च परंतप " इति । वेदपाद स्तवे । " ईश्वरं तमहं वन्दे यस्य छिङ्गमहार्निशं" "यजन्ते सहभार्याभिरिन्द्रज्येष्टा मरूद्गणा" इति बहुधा प्रपश्चितत्वाद्भक्तिरूपापन्न ध्यान धारणाद्युपासनारूपाराधनं मुमुक्षूणां कर्तव्यं ॥

नतु । "यतो वाचो निवर्तन्ते"। "अप्राप्य मनसा सह"। "यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनोमतं "। "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि" "नेदं तदिदमुपासते "। इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मणो मने।वाकाय वेद्यत्वादर्शनात् । कथं तस्यौपासनविधिरिति चेन्न । "यती-वाचो निवर्तन्त " इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मणा मनोवाक्तायवेद्यत्वादर्शनात्। कथं तस्यौपासन विधिरिति चेन्न । "यतो वाचे। निवर्तन्त" इत्यादि श्रुतिषु श्रुतरिवशुद्धान्तःकरणा प्राह्यत्वोपदेशत्वात् । भक्तानां ब्रह्मसाक्षात्कारः प्रतिषिध्यते । ''ज्ञानप्रसादेन विशुद्धस^{न्द्य} स्ततस्तुतं पश्यति निष्कळं ध्यायमानः"। "दृश्यते त्वित्रयावुध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदिशिभिः"। "ब्रह्मविदाप्रोति परं । ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति"। "ईशं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति" । "तमकर्तुं पर्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशं " । इत्यादि श्रुतिशतेषु विशुद्धान्तःकरण प्राह्मत्व परमेश्वरस्थापदेशादनयोः श्रुत्यारिवराध इति भावः । स्मृतिरिप । "यं विनि-द्राजितश्वासा सन्तुष्टा नियतेन्द्रियाः "। "ज्योतिः पर्यन्ति युज्ञानस्तस्मै योगात्मने नमः" इत्यविशुद्धान्तःकरण प्राह्यत्वं ब्रह्मणः प्रदर्शितं । अते। "यन्मनसा मनुते"त्यादि वाक्यानां तत्परत्वमेवेति निश्चीयते । तत्पदार्थ शिवाराधनेन त्वं पदार्थभूता. साधकस्य तत्पदार्थं साक्षात्कोरिप त्वं पदार्थभूतस्वाभाविक जीवत्वं कथं निवर्तत इत्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ प्रकाशादिवचावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥

इतश्च प्रकृतैतावत्त्वमेव प्रतिषेधित । न मूर्ताऽमूर्तादि विषयत्वं। यतो नविच्छन वाह्याभ्यन्तर ध्यान धारणाद्युपासनेन साक्षात्कृत परिशव ब्रह्मख्रूरपाणां वामदेवागस्त्योपमन्यु दूर्वास दधीचि विश्वामित्र गौतम रेवणसिद्धादीनां दर्शने प्रकाशादिवत् जीवन्मुक्तदशायां शानानन्दादि स्वरूपवन्मूर्ताऽमूर्तात्मकतयापि ब्रह्मप्रकाशते । द्वयारपि ब्रह्मधर्माद्वैशेष्यं प्रती-यते। "तदैतत्पर्यन् ऋषि वामदेवः प्रतिपेदे"। "अहं मनुरभवम्। सूर्यश्चतंमामायु-रमतमुपास्त्र"त्यादि ब्रह्मस्वरूप भूतप्रकाशानन्दादिश्च तेषां वामदेवादीनां संराधीनात्मक ध्यानधारण प्जाद्युपासके कर्मण्यभ्यासादुपलभ्यते। तद्वद्वाह्याभ्यन्तर शिवाराधकार्ना तेषामेव मर्ताऽमर्जाः तेषामेव मूर्तां अनूर्तादि ब्रह्मसाक्षात्कारमप्यविशेषण तदात्मकत्वेन प्रतीय्यते । श्रुत्यन्तरेषु ।

"यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तंगच्छन्ती नामरूपे विहाय । तथाविद्वान्नामरूपााद्वमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं" । "एष सम्प्रसादे।स्याच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पय खेनरूपेण (अभि)निष्पद्यते '। 'स उत्तमः पुरुष' इत्यादि श्रुत्यन्तरेष्वपि परशिव ध्यानधारण-पूजाद्युपासकानामेव तदनुप्रहात्स्वाभाविक जीवत्वनिवृत्ति पूजाद्युपासकानामेव तदनुप्रहात्स्वा-भाविक निवृत्ति पूर्वक शिवत्वप्राप्तिर्विदेहमुक्ती हश्यते । "ननु आत्मावाऽरे द्रष्टव्यः श्रीतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यादिषु श्रवणादिना ब्रह्मसाक्षात्कारावगमात् । बाह्याभ्यन्तर तदारभ्य तदाराधकानामेव तत्साक्षात्कारामिति व्यवस्था कथमुपपद्यत इत्याशङ्कथाह ॥

सू ॥ अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २५ ॥

अतिर्शव ध्यान धारणाद्याराधनादेव । 'अनैन्तेन चराचरा प्रपन्नात्मकत्वेन लिङ्गं पर-मह्मेव'। तथाहि। यथा ध्यानधारणाद्युपासना काले तदुपासकानां ज्ञानदृष्ट्या मूर्ताऽमूर्ता-त्मक परशिव ब्रह्मसाक्षात्कारे। भवति । तदनविच्छित्राभ्यास माहात्म्येन तथा व्यवहार-द्शायां प्रपञ्चदर्शनेन तत्प्रपञ्चं सर्वं तद्रह्मरूपेण तस्य भाति । अत्र हि कारे। निश्चयार्थी-निणीयते । अत एव केवल श्रवण मननादीनां ध्यानधारणादीनामिव न तत्साक्षात्कार हेतुत्वं । ''आत्मावाऽरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य'' इत्यादिना तदुपासकानां तच्छ्रवण मनना-दिकं सूच्यते । नोचेत् । न्याय वैशेषिक वैद्यशास्त्र श्रवणादीनामिव वैफल्य प्रसङ्गो दुर्निवारः। तस्मात्तदाराधन प्रयुक्त तच्छ्वण मननादीनामेव तत्साक्षात्कार फलमिति निश्वीयते । " ब्रह्म-विदाप्नोति परं''। ''ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति''। इत्यादि श्रुतीनामिप वेदराब्देनोपासना ज्ञान-मेवाभिधीयते । न शास्त्रज्ञानमात्रत्वं । केवल शास्त्रज्ञानस्य जल्प वितण्ड हेत्वाभासादि वादे।पयोग मात्रत्वमिति वेदितव्यं । "अनुभूतिं विना मूढो वृथा ब्रह्मणि मोदते" । "प्रति-विम्वित शाखाय फलाखादन मोदव''दिलादि श्रुतिषु खानुभवज्ञानस्यैव फलहेतुत्व व्यप-देशात्॥

किञ्च । शिवाराधन महिमाविशेषेण विश्वामित्रागस्त्य सानन्द शतानन्द रेवणासिद्धादीनां सर्गान्तरकल्पनत्वादि सामर्थ्य शास्त्रेषु दश्यते । लोके गरुडमन्त्राद्युपासकानां तत्प्रतियोगिन-स्सर्पाद्यः। गरुडादि भावनया भयाविष्टास्सन्तः नम्रीभावेन तदाज्ञावशवर्तिनो भवन्ति। तस्मादुपासनस्य सर्वाधिक्यत्व मनवद्यं । "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चामूर्तमेव " चेत्यादि श्रुतिनिष्ठ ब्रह्मोभयलिङ्गोपासनं मुमुक्षूणां कर्तव्यं । तदुक्तं स्कान्दे । "उरस्थले हिरिलिङ्गं-धृत्वा मूर्झि पितामहः ''। ''लिङ्गस्थं मां समाराध्य स्वंस्वं पदमवापतुः''। '' तथाचाभ्यंतरे लिंगं ज्ञानरूपं शिवात्मकं ''। "धृत्वा तद्ध्यानयोगेन शिवं प्राप्नोति नान्यथे ''ति दर्शनाच । तदुभयिंगं ब्रह्मोपपन्नमिति सिद्धं ॥ उभयिं ज्ञाधिकरणं समाप्तम् ॥

प्रथमाध्याये ''प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाइमरथ्य'' इत्यारभ्य भेदादि मतत्रयमुक्त्वा तत्त्र-याणां मध्ये बौद्धादिवच्छूत्यैकदेश प्रामाण्यमतद्वयं निरस्य सर्वश्रुति समन्वयःवेनं भेदाऽभेद-मतस्यैव 'सर्वाधिक्यत्व मनवस्थितेरिति काशकृत्स्व' इति सूत्रेण राख्वान्तितं । तद्भेदाऽभेदं प्रपञ्च ब्रह्मणोस्सम्भवतीति द्वितीयाध्याये । "अधिकन्तु भेदनिर्देशा"दित्यादि सूत्रेर्घटपटव-त्परस्परभेदत्वं । ''तदनन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्यं' इत्यादिना मृद्धट्योरिव तदनन्यत्वं प्रसाध्य । तद्भेतुभूताभित्र निमित्तोपादान कारणानङ्गीकारमतानां वेदबाह्यानां निराकृत्य ।

एतद्ध्यायेन स्थानतोऽपि परस्योभयिक संवित्रहीत्युभयिक गाधिकरणेन भेदाऽभेदतया व्रह्मणिक्शवस्थाभयिक स्थानतोऽपि परस्योभयिक संवित्रहीत्युभयिक गाधिकरणेन भेदाऽभेदि वा असाधने त्वं पद तत्पदार्थ भूताराधकाराध्ययो जीव ब्रह्मणार्भेदो वा अभेदो वा भेदाऽभेद इति संशये । तयोमीक्षपर्यंतं वास्तव भेदाऽभेद सत्त्वेपि परिशुद्धान्तः-करणेन मोक्षद्शायां ब्रह्मसाक्षात्कारे तद्भेदविनष्ट पूर्वकात्यन्ताभेद मेवोपप विभाग्यधिकरणा-तरेणाह ॥

॥ आहेकुण्डलाधिकरणम् ॥ ७ ॥ सु ॥ उभय व्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥

उभय व्यपदेशात् । " ज्ञा ज्ञौ द्वायजावीशानीशौ" । " प्रधानक्षेत्रज्ञपति र्युणेशः "। 'द्वासुपर्णे'त्यादि श्रुतिषु जवित्रह्मणोर्भेद व्यपदेशात् । 'अहं त्रह्मास्मि' । 'अयमात्मा ब्रह्म' । "तत्त्वमसी''त्यादि श्रुतिष्वभेदावगमाच्च तथोभेंदाऽभेदावंगीकर्तव्यो । आहिकुण्डलवत् । यथा कुण्डलीभृत सर्पस्यच दीर्घाभृत सर्पस्यच सर्पःवेचैकत्वेपि । द्वैतप्रधान साङ्ख्यमतमिष अभेद प्रधानयोग मतमपि एकलेन निर्दिष्टत्वात् । केचित् द्वैतमेकमतिमिति अद्वैतमेकमत-मिति वदन्ति । भ्रान्सा तन्नविधेयं । 'तत्तु समन्वयात्' । 'गतिसामान्यात्' इत्यादिना प्रथमाध्याये भेदश्रुतीनामभेदश्रुतीनां च ब्रह्मण्येव समन्वय व्यवस्थापनात् । तथा नद्यादि श्रुतिषु भेदाऽभेदस्य स्पष्टमुपदिष्टत्वात् । ''साङ्ख्ययोगौ पृथम्वालाः प्रवदान्ते नपण्डिताः ''। इति कृष्णगितायां कृष्णेन । अत्र भगवता व्यासेनापि तत्पदत्वं पदार्थभूत जीवब्रह्मणीर्भेदा-Sभेद निर्दिष्टार्थिमिदं सूत्रं निर्दिष्टं । यथा हस्वत्व दीर्घत्वात्मक विरुद्ध परिमाणवत्त्वात् । भेदा-Sभेदावंगीकियेते । एवं जीवब्रह्मणोरिप चित्त्वैकत्विप अणुत्व विभुत्वात्मक विरुद्धपरिमाण-वत्त्वात् । भेदाऽभेदावंगीकर्तव्याविति स्त्रस्चित स्क्ष्मार्थः । 'निल्यो निल्यानां चेतनश्चेतनानां' पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा। 'जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति'। "न कारणं कारणाधिपाधिपः"। "अस्मान्मायी सजते विश्वमेतत्" । "तस्मिन्नान्यो मायया सन्निरुद्धः"। 'ईज्ञान-स्पर्वविद्यानामीश्वरस्पर्वभूतानां ब्रह्माधिपति र्वह्मणोधिपतिर्वह्मा शिवो मे अस्तु सदिश्वोम् इत्यादि श्रुतिषु । "आराध्यकाराध्ययो " जीवद्रह्मणोर्भेदत्वावगमात् । "सदेव सौम्ये-दमप्र आसीत्''। ''सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन किम्पर्येत्केन किं वदेत्''। ''यदा तमस्यं न दिवा न रात्रिर्नसन्नचासच्छिवएवकेवलः''। इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मैकत्वव्यपदेशेन सदाऽद्वैत निर्देशात् । 'तत्त्वमिस'। 'अहं ब्रह्मास्मि'। 'ब्रह्मवेद ब्रह्मव भवति'। 'ब्रह्मविदाप्नोति परं''। "शिवएको ध्येयश्शिवङ्कर स्सर्वमन्यत्परिखज्ये" लादि श्रुतिषु तयोभेदा इभेदव्यवस्थापना व जीवब्रह्मणोराराधकाराध्ययो भेदोवाऽभेदोवा भेदाऽभेदो वा इति सन्दिह्मते । विरोधान भेदां इभेदः। "तयोरन्यः पिप्पलं खाद्ध सन्या अभिचाकशी"ति। "ज्ञा ही द्वावजावीशानीशौ''। "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः''। "प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः"। "य आत्मिनि तिष्टिनि'' सादि श्रुतिशतेषु घटपटयोरिव जीवब्रह्मणोरन्योन्यस्वाभाविक भेदव्यपदेशात । खाभाविकस्य भेदस्य निवृत्त्यसम्भवात् । तत्त्वमस्यादि वाक्यानामीपचारिकत्वेन स्तुति-परत्वात् । अभेदे । उपास्योपासक विरोधात् । ''अथात आदेशो नेति नेती''ति श्रुती मूर्ता अमृतिचिद्वच्च म्यान ऽमूर्तचिद्चिद्दस्तु रूपतया ब्रह्मणः इयत्तामात्र निषेधाच । न कदाचिद्प्युपास्योपासकयो
रभेदलसिद्धिति प्राप्ते । रभेदलसिद्धिरिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । उभयन्यपदेशात्त्वाहिकुण्डलवत् । "यथा नयस्यन्दमाना स्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय''। ''तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं '' । '' एष सम्प्रसादे।स्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाऽभि-निष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः''। ''उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं। ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्''। इत्यादि श्रुतिषु । आराधकारा-ध्यजीवब्रह्मणो नदीसमुद्रवत्परस्पर स्वाभाविक भेदसत्त्वेपि मोक्षदशायां प्राप्य प्रापकत्वेन भेदा Sभेदव्यपदेशात्तदेव युक्तं । अहिकुण्डलवत् । कुतः । 'उभयव्यपदेशात्' । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमिस श्वेतकेतो' । ''ब्रह्मैवेद सर्वं । आत्मैवेद सर्वं'' । इत्यादिषु तादात्म्यत्वेनाऽभेद्व्यपदेशात् । "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः" । " अनेन जीवेनात्मनानु-प्रविश्ये''त्यादिना । ''भेद्व्यपदेशाच'' । ''अहेः कुण्डलभाव रुजुभाववत् ''। तयोर्ज्ञानात्मकत्वेनैकत्वेपि परस्पर विरुद्धस्वभाव सर्वज्ञत्व किञ्चिज्ज्ञत्व विभुत्वाणुत्व नित्यमुक्तत्व नित्यवद्धत्वादि धर्माणां दर्शनात् । भेदाऽभेद एव निश्वीयते । श्रुतिसङ्कोचे मानाभावादुभय-श्रुत्योस्तुत्यवलत्वाच भेद्श्रुतीनां सर्वेषां संसारद्शाविषयत्वमभेद्श्रुतीनां मोक्षद्शापरत्वं । "स्थानप्रकरण लिङ्गात्समन्वय" इति न्यायेन प्रकरणानुकूलार्थो प्राह्य इति निर्णीयते । नी-चेदन्योन्यविरोधात्सर्वं शास्त्रमप्रामाण्यं स्यादिति वेदितन्यं ॥

ननु सुप्तिप्रबोधादिवक्ताल भेदेन भेदाऽभेदमस्तु । तमः प्रकाशवत्परस्परिवरोध खभावादेककाले तयोस्तदसङ्गत मिल्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ प्रकशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २७॥

वा राब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः यथा प्रभाकर प्रभायाः प्रभाश्रय प्रभाकर मण्डलस्य । तेजस्त्वात् । तेजस्त्वेनैकत्वेपि व्यापकत्वपरिच्छिन्नत्व रूपिवरुद्धपरिमाणवत्त्वात् । भेदाऽभेदा-वङ्गीकृतौ । एवं जीवब्रह्मणोरन्योन्य विरुद्धधर्म बाहुल्यात् भेदाऽभेदावङ्गीकर्तव्याविति व्या-चक्षते । सङ्कुचित विस्तृतपटादि बहुद्दष्टान्तानुरोधेनापि जीवब्रह्मणो भेदाऽभेदो निश्वीयते ॥

किछ । ब्राह्मणत्वादि जातियोगेन सर्वेषां ब्राह्मणादीनां जात्येकत्वस्त्रभावसिद्धिप । उत्तमाधमादि भावेन नीलपीतादिरूपेण च परस्पर भेद दर्शनात् । तद्वजीव ब्रह्मणोरपि चि-जात्यैकत्वेपि सर्वज्ञत्व किञ्चिज्ज्ञत्वादि परस्परभेदो विद्यते । तस्मात्तयोर्भेदाऽभेदो वस्तु-विरोधादयुक्तामिति दुर्वादो निरस्तः। ननु प्रभा तदाश्रययोरिव जीवब्रह्मणा जीतियोगमात्रेण गजाश्वगवादिवत् । '' जातिव्यक्तिन्यायेन'' श्रुतिस्मृतियुक्त्यनुभवव्यवहार बलाद्देशकाल भेदाऽभेदिसद्ध इति यदुक्तं तदसङ्गतं । तत्संसारदशा विषयत्वात् । ब्रह्मसाक्षात्कारे 'यथा नयादि' श्रुतिशत विहितत्वात् । स्वरूपैक्यमप्यङ्गीकारात् स्वाभाविकस्य भेदस्य निवृत्त्य-योगाच । घटाकाशादिवज्जीवत्वमौपाधिकभेदेनाङ्गीकतव्यमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ पूर्ववहा ॥ २८॥

वा शब्दोऽत्र पक्षेकत्व खीकारमतद्वय निरासार्थः । पूर्ववत् । पूर्वाधिकरणे 'दे वा व ब्रह्मणो रूपे''मूर्त्वामूर्तमेवचे''त्यादि श्रुतिबलात् । मूर्ताऽमूर्तब्रह्मणोर्यथा भेदाऽभेदो निर्दिष्टः। तथात्रापि । संसारदशायां जीवब्रह्मणो स्खाभाविक भेदः । मोक्षदशायां तद्वस्त्वाभाविकाभेदो निर्दिष्टः ॥

किञ्च । संसारदशायामि । चित्त्वैकत्वेन प्रभाकरप्रभादिवद्भदाभेदोह्यक्षीकर्तव्यः । उत । भेदव्यपदेशाचान्यः । "अधिकन्तु भेदिनिर्देशा"दिलादिनां यथा प्रपञ्चब्रह्मणोः कार्यकारणभावेन परस्परस्वभावभेदं प्रदर्श । 'तदनन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्य'इलादिना प्रतिश्चा दृष्टान्त श्रुल्यनुसारेण तद्वदभेदं प्रसाध्य स्वाभाविक भेदस्य निवृत्ययोगिमित्याशङ्कष्य "उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धी'ति सूत्रे । तकादि संपर्कवशेन क्षीरस्य स्वाभाविक क्षीरत्विन्वृत्तिपूर्वक द्धित्वप्राप्तिवज्ञीवब्रह्मणोः परस्पर पारमार्थिकभेदसत्वेऽिप मोक्षदशायान्यभेदिस्स इति यथा पूर्वाध्याये प्रपश्चितं । तद्वद्रापि तयोस्तदाविवक्षितमिति वेदितव्यं । अत्र पूर्वविदित्त सूत्राभिप्रेतस्तु पूर्वसूत्र पूर्वाधिकरण पूर्वाध्यायन्यायेन परस्परविरुद्ध भेदाऽभेद श्रुतीनां तात्पर्यार्थे प्राह्यः । श्रुलेकदेशप्रामाण्येन भेद एव मुख्य इति दुर्वादस्सुगतादिवद-वैदिकत्वादयाह्य इति निश्चीयते ।

नजु । तत्त्वमस्यादि भेदाऽभेदविधायक श्रुतिवत् । ''द्वासुपर्णे ''त्यादि श्रुतिषु द्वैतिसिद्धिश्व ''नेहनानास्ति किञ्चने''त्यादिषु तद्वदद्वैतसिद्धान्तश्च द्योतनात् । कथसुभयो-वौद्धादिवन्न विधेयमित्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ २९॥

"द्रामुप्णें" त्यादि भेदश्रुतिमात्र प्राधान्यत्वे "तत्त्वमस्यां" धैक्य श्रुति प्रतिषेधात् । तत्त्वमस्याधैक्य श्रुतिमात्र प्राधान्यत्वे द्रामुप्णेत्यादि भेदिविधायक श्रुतिप्रतिषेधाच । "यथा नयस्यन्दमानास्यमुद्रे" । इत्यादि श्रुतिषु असन्दिग्धतया दृष्टान्तानुसारेण प्राप्य प्रापक्तत्वेन जीवब्रह्मणो भेदाऽभेदावगमात् । वैदिकानां तदेव प्राद्यं । पक्षेक स्त्रीकारे । परस्पर् श्रुतिविरोधाद्वौद्धादिवद्वैदिकत्वमनिवार्यं अतः । पूर्वाधिकरणे मूर्ताऽमूर्तब्रह्मणोभेदाऽभेदत्ववद्व तत्पदार्थभूत जीवब्रह्मणोद्वैतऽद्वैतोभयविधायक श्रुति निर्वाहार्थं वद्धमुक्तद्शायाः पारमार्थिकाऽद्वैतं च कालभेदेन भेदाऽभेदोह्यङ्गीकर्तव्यः ॥

किञ्च। सांसारिक द्शायामि। 'अंशेनानाव्यपदेशात्'। 'प्रकाशादिवतु नैवं परः'। इत्यादिषु द्वैताऽद्वैतमेव स्पष्टमुपदिष्टत्वात् प्रभाकरमण्यादिवत्। ''अंशांशिन्यायेन'' तयो-भेंदाऽभेदो युक्तः। तस्मात्। 'एको हि भगवो विज्ञायते सर्वमिदं विज्ञातं भवति'। ''सौम्ये-केन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकत्येव सत्य' मित्यादि श्रुतिषु कारणभूत ब्रह्मज्ञानेन कार्यजात विज्ञात प्रतिज्ञा विधायकं सर्वं शास्त्रमुपपन्नं। सत्यपदस्य वस्तुमात्रपरत्वं। ''नेहनानास्ति किञ्चन''। ''नान्यतोस्ति द्रष्टा नान्यतोस्तिमन्ते'' त्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणो भेदिनिरासावगमात्कथं भेदाऽभेदमतमुपपन्नमित्याशङ्कायामिध-करणान्तरेणाह॥ अहिकुण्डलाधिकरणं समाप्तं॥

॥ पराधिकरणम् ॥

सू ॥ परमतस्सेतृन्मानसम्बन्ध भेद्व्यपदेशेभ्यः ॥ ३० ॥ वहा । अतः । जीवात् । परं भिन्नं । कृतः । सेतृन्मानसम्बन्ध भेद्व्यपदेशेभ्यः हेतुभ्यः । "एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदाये "त्यादि श्रुतिषु जीव-वहाणोर्नियम्य नियामकत्वात्मक सेतुत्वस्य व्यपदेशादुतमानव्यपदेशात् । "वालाम्र इति भागस्य शतधा कित्पतस्य च" । "जीवभागस्सविज्ञेयः" । "आकाशवत्सर्वगतश्च

निख " इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणारणुत्वविभुत्वात्मकान्योन्य भदपरिमाण श्रवणात् । अधि-कन्तु भेदनिर्देशात् । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यादि श्रुतिषु भेदव्यवस्थापनान्ना-न्यतोस्ति द्रष्टेत्यादि वाक्यानां । ''तस्य सर्वज्ञत्वाद्यद्वितीय महिमातिज्ञय विषयत्वाच ''। "सदा जीवब्रह्मणोरभेद'' इति वादे। प्यनङ्गीकरणीय इति सूत्रस्चित सूक्ष्मार्थः। "अथ य आतमा स सेतुर्विधृतिः एतं सेतुं तीर्त्वाथसन्नद्धो भवति ''। ''चतुष्पाद्रह्म ''। ''अमृतस्य परं सेतु''मिलादि श्रुतिरेवास्य विषयः । "अयमात्मा ब्रह्म"। "अहं ब्रह्मास्मि"। "प्रज्ञानं ब्रह्म''। "तत्त्वमसि '' इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणोरेकत्वोपदेशात् । "द्वासुपर्णौ सयुजौ सखायौ समानं वृक्षं परिषखजाते ''। "तयोरन्यः पिप्पलं खाद्वत्त्यनश्रजन्यो अभि-चाकशीति ''। "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः "। "एषामीशे पशुपतिर्द्धिपदां चतुष्पदा''मिति । 'ईशानस्सर्व विद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना'मित्यादि श्रुतिषु तथे। रन्ये। न्य भेदव्यवस्थापनादभेदो वेति विषयः। "सदेव सौम्येदमप्र आसीत्"। " ब्रह्म वा इदमत्र आसीत् ''। ''आत्मा वा इदमत्र आसीत् ''। 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'। "एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे"। इत्यादि श्रुतिषु भेदनिरासा दर्शनात्। "एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदाये''ति श्रुतो । तयोर्भेदो व्यवहियत इति चेत्त-दसत्। ''यथा लोके सेत्नां दारमर्यादा व्यवस्थापकत्वमेवं ब्रह्मणोऽपि वर्णाश्रममर्यादा व्यव-स्थापकत्वमेवं ब्रह्मणोऽपि वर्णाश्रममर्यादा व्यवस्थापकत्वेन सेतुसाद्द्यत्वं''। तच ब्रह्मसाक्षा-त्कारपर्यन्तं जीवब्रह्मणोरौपाधिक मिथ्याभूत भेद एवाङ्गीकर्तव्यः । जीवब्रह्मणोरणुत्व-विभुत्व व्यपदेशे न भेद इति चेत्तदप्ययुक्तं । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतंदिवी'ति श्रुतौ ब्रह्माण्डान्तर्वार्तेनो जीवचैतन्यस्यैकपादत्वं ब्रह्माण्डाद्वहिर्विद्यमानस्य ब्रह्मचैतन्यस्य त्रिपादत्वं । त्वं पदार्थ तत्पदार्थ विवेकार्थमुक्तं । तत्त्वं पदार्थयोरभेदज्ञानस्य तत्त्वं पदार्थ-ज्ञानंविना संभवात् । तत्त्वं पदार्थज्ञानार्थं 'स्थूलारुन्धतीन्याये'नान्तःकरण विशिष्टस्य जीव-स्याणुत्वं मायाविशिष्ट ब्रह्मणा विभुत्वंचीक्तं । 'तस्मात्तच्छुते नीभेदतात्पर्यमणुपरिमाण विभु-परिमाणयो मीयाकित्पतत्वेन मिथ्याभूतत्वा त्सर्वथा भेदएव वास्तवं इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

अथ 'य आत्मा स सेतुर्विधृति'रिखस्य परस्य सेतुत्व व्यपदेशात् । सेतुश्र ब्दस्य च लोके कूलान्तर प्राप्तिहेती प्रसिद्धेरितोन्यदनेन प्राप्यमस्तीति गम्यते । तथा "एतं सेतुं लोकि कूलान्तर प्राप्तिहेती प्रसिद्धेरितोन्यदनेन प्राप्यमस्तीति गम्यते । तथा "एतं सेतुं तीर्ताऽथ सन्नद्धो भवती''ति तरितव्यंचास्याभिधीयते । "अतश्रान्यत्प्राप्यमस्ति''। 'उन्मान व्यपदेशाश्च'। "उन्मितं परिमितिमिदं परंग्रद्धा'। "चतुष्पाद्धस्रषोडश शकलित्यु-न्मानव्यपदेशात्"। "स चायमुन्मान व्यपदेशस्तेन सेतुना प्राप्य सानुन्मितत्यास्ति'' नां चोतयति । तथा सम्बन्धव्यपदेशश्च सेतसेतुमितोः प्रापकत्व प्राप्यत्व लक्षणो दृश्यते । तां चोतयति । तथा सम्बन्धव्यपदेशश्च सेतसेतुमितोः प्रापकत्व प्राप्यत्व लक्षणो दृश्यते । "अमृतस्य परं सेतुं द्रभेन्धनमिवानलं''। "अमृतस्येष सेतु''रिति अतश्च परात्परमस्ति 'अमृतस्य परं सेतुं द्रभेन्धनमिवानलं''। "अमृतस्येष सेतु''रिति अतश्च परात्परमस्ति मेदेन च परात्परं व्यपदिश्यते । 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं'। 'परात्परं यन्महतो महान्त' मेदेन च परात्परं व्यपदिश्यते । 'परात्परं पुरुषण सर्व'। "ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयं''। "विश्वा-पिते च । 'तथा तेनदं पूर्ण पुरुषण सर्व'। "ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयं''। "विश्वा-पिते को रहो महिषः''। इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणो र्घटपटवदन्योन्य वैलक्षण्य व्यपदेशात्। पिको रहो महिषः''। इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणो भाववजीवस्य दर्शितत्वादौपाधिक भेदमे-जीव एव ब्रह्मोति वादे। ह्यसंगतः। विम्वप्रतिबिम्ब भाववजीवस्य दर्शितत्वादौपाधिक भेदमे-विति यत्तद्युक्तं। "ज्ञा ज्ञो द्वावजावीशानीज्ञौ''। "अजोह्यको जुषमाणानुशेते जहात्येनां विति यत्तद्युक्तं। "ज्ञा ज्ञो द्वावजावीशानीज्ञौ''। "अजोह्यको जुषमाणानुशेते जहात्येनां

भुक्तभोगामजोऽन्यः'' उत्पत्तेरसम्भवात् । 'अधिकन्तु भेदनिर्देशा'दिखादि श्रुति स्त्रविरोध-प्रसंगात् । तस्माजीवब्रह्मणोरादौ रसलोहवत्परस्पर खाभाविक भेदसत्विपि सदाचार्यकटाक्षा-जीविर्शिवो भवतीति निर्श्वीयते । ननु 'अयमात्मा ब्रह्मे' खादिषु जीवस्यैव ब्रह्मत्वोपदेशात् । खाभाविक भेदस्य निवृत्त्ययोगात् । 'जीवत्वमीश्वरत्वश्च ब्रह्मण्येकत्र कल्पित' मिखादिषु तस्य कल्पितत्व व्यवस्थापनाच । रज्जुसपीदिवद्भेदमौपाधिकत्वेन भ्रमात्मकमेवेखाशङ्कय तन्नाह ॥

स् ॥ सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥

तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । सामान्यात् । समानस्य भावस्सामान्यं । तस्मान्यात् । द्वासुपर्णेखादि भेद्शुतिभ्यः । जीवब्रह्मणोर्भेदं । तत्त्वमस्यादि श्रुतिभ्यस्त-योरभेद्ञ । तुल्यत्वेन व्यपदेशात्तदुभय विधायकश्रुत्योः कालभेदेन समन्वयात्तदुभय-श्रुत्योगीणत्व सुख्यत्व व्यवस्थानांगीकर्तव्येति भावः । श्रमरिक्रिमन्यायेषु स्वाभाविकत्व निवृत्तिदर्शनात् । आरोपिताभेदसीपचारिकमागन्तुकमित्यादिवादो ह्यविचारितरमणीयः ॥

किश्च। "विश्वाधिको रहो महिंषिं"रिल्लादिषु शिवस्य चिद्चित्प्रपञ्चाधिकत्व व्यप-देशात्। 'अहं ब्रह्में'ति जीवब्रह्मवादो न युक्तः। अथ 'य आत्मा स सेतुर्विधृतिं'रित्यादिनां सेतुत्व तारितव्यत्व परिमितत्व प्रापकत्वादि भेदेन तयोर्भेद्व्यपदेशात्। तदेवावश्यकिति चेत्तदसंगतम्। 'सर्वं खिलवदं ब्रह्म तज्जलानीति शान्त उपासीते'त्यत्र तस्याभिन्न निमित्तोपादानकारणत्वोपदेशात्। "एतिमतः प्रेत्य अभिसम्भवितास्मी''ति प्राप्यत्वमुच्यते शुत्यन्तरे। "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं''। "ध्यात्वा मुनिर्गच्छित भूतयोनिं समस्त साक्षिं तमसः परस्ता''दित्यनेन तमः परस्य शिवस्य परब्रह्मणः मुक्तजीव प्रापकत्वं दिश्तं। 'यथा नयस्यन्दमाना स्समुद्र' इत्यादि श्रुतिषु नदीसमुद्र दृष्टान्तेन जीवभावनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिरेव स्पष्टमुपिद्षृत्वादुभय श्रुत्योस्सामान्यत्वेन प्रामाण्यं निश्चीयते॥

ननु भेदाऽभेदश्रुत्योः कालभेद विषयत्वेषि तयोर्वद्धमुक्तदशाभेदेन वैशेष्यात्कथं सामा-न्यत्वमित्याशङ्कयाह ॥

सू ॥ बुध्वर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥

'यो यं चतुष्पाद्रह्म षोडरा शकलं'। 'पादे। Sस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतंदिवी'ति। यथैकस्येव ब्रह्मणः। ब्रह्माण्डातीत त्रिपाद्विभूत्यिष्ठिष्ठानत्वेन त्रिपादवत्त्वं। विद्वित्रप्रभातासक ब्रह्माण्डरूपेकपाद्विभूत्यिष्ठिष्ठानवत्त्वेनैकपादवत्त्वं समुचितं। तद्वदभेदश्रुतीनां भेदश्रुतीनांच परमेश्वर प्रणीतत्वात्। तुल्यप्रमाणत्वं बुध्यर्थः निश्चयार्थः। "ब्रह्मविदाप्रोति पर''मिस्तत्र ब्रह्माण्डातीत त्रिपाद्विभूत्यात्मक शिवोपासनज्ञानेन शिवत्वप्राप्तिश्च "सत्यं ज्ञान्मनन्तं ब्रह्म" "यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन्"। "सोऽइनुते सर्वान्कामान्स" इत्यनि ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिने। महेश्वरस्योपासना ज्ञानेनैकपाद विभूत्यात्मक महेश्वरेण सह सर्वकामफळ-भोक्तृत्वच्च श्रूयते॥

किञ्च । ब्रह्माण्डांतर्वर्तिनो महेश्वरस्य ''वाक्पादः प्राणः पादश्वद्धः पादो मनः पाद'' इलादिना वागादि पादन्यपदेशोपि दश्यते । केचिद्रह्मणः पादन्यपदेशत्वमुपासनार्धमित्यार्डः। तदसंगतं । मूर्ताऽमूर्त ब्रह्मणोरेकत्वोपदेशार्थं तस्य सर्वाधिष्ठानत्व सर्व विलक्षणत्वादि महिमा-प्रपश्चितार्थमेवेति निर्श्वाय्यते ॥

ननु । मूर्ताऽमूर्तब्रह्मणो ब्रह्माण्डाण्तर्यामित्वेन तिद्वलक्षणत्वेन च घटपटादिवदन्योन्य-वैलक्षिण्यभावदर्शनात् । तथा भेदाऽभेद विधायकोभयश्रुतीनां परस्परभेदार्थ बोधकत्वादेकस्य परब्रह्मणः समन्वयत्वं कथमुपपद्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

सु ॥ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषा'त्पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्याऽमृतंदिवी'त्यत्र चिदचित्प्रपञ्च हृदय-प्रविष्टत्वेनैकपाद विभूतिस्थानं 'त्रिपादस्याऽमृतंदिवी'त्यनेन प्रपञ्चात्मकत्वेन शिवस्य त्रिपादि-भूतिस्थानं च विशेषात् । तयोभेंदव्यपदेशात् । प्रकाशादिवत् । यथा सूर्यस्य तत्प्रका-शस्य च परस्परविशेषाद्प्येकत्वं । तथा माया विशिष्टस्य तद्विलक्षणस्य च भेदरूपव्यपदेशक गुणप्रधानवाचक श्रुतीनां । निर्गुणप्रतिपादक भेदश्रुतीनांच साधकसाध्योपायवोधकत्वेनकत्य-मविरोधः । भेदरूपध्यान धारणादि कर्मानुसन्धानपूर्वकत्वेन निरन्तरानुसन्धानाविष्ठज्ञा द्वैता-गुभवसिध्द्युपदेशात्पूर्वोत्तरसौधवदुभयश्रुत्योः स्थानविशेषादिष मणिप्रकाशादिवरोधत्वं सिद्धं ॥

ननु । द्वैताऽद्वैतोभयविधायक श्रुतीनामंगांगिन्यायेन परस्पर सापेक्षत्वमस्तु । तथा-प्युभयश्रुत्योः परस्पर फलभेदव्यपदेशात्कथमेकत्रोपपतिरित्याशङ्कथाह ॥

सू ॥ उपपत्तेश्च ॥ ३४॥

''अमृतस्येषसेतु''रिखादिना शिवजीवयोः प्राप्यप्रापकसम्बन्धव्यपदेशादन्यत्रच ''व्रह्मवेदब्रह्मेव भवति''।''हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि''। ''अहं ब्रह्मास्मि''। ''तत्त्वमसी'' त्यादिषु तथा निर्देशाच । भेदश्रुतीनामभेदश्रुतीनां च । ''ब्रह्मण्युपपत्तेश्र परस्पर-विरोधो निषिध्यते''। ''खस्यव दशमी विवेकसन्धानादिवत्खप्राप्ति''रिति चेन्न। प्राप्यस्य परमपुरूषस्य खप्राप्तो न खस्योपायोपपत्तिः। ''नायमात्माप्रवचनेन लभ्यो न मेधया न वहुना श्रुतेन''। ''यमैवेषवृणुते तेनलभ्यस्तस्येष आत्मा विवृणुते तनुंखा''मिखादि श्रुति-शतेषु जीवस्य निरन्तरानविच्छन्न ध्यानधारणाद्युपासनेन परमिशवप्राप्तिर्व्यपदेशात्। ''यज्ञेन रानेन तपसा नाशकेने''त्यादि श्रुतिषु ज्ञानकर्म समुच्चयोपपत्तिश्च निर्देशाच भेदाऽभेद श्रुतीनां सर्वासामविरोधेन ब्रह्मब्रह्मण्योपपत्तिर्युक्ता ॥ पराधिकरणं समाप्तं॥

ननु। द्वैताऽद्वैत विधायक श्रुतीनां बद्धमुक्तदशाभेदेन साध्यसाधकत्वेन प्राप्यप्रापकत्वेन च परस्पर विरोधपरिहारमस्तु। तथापि। 'समाने वृक्षे पुरुषौ निमम्नो'। ''द्वासुपणौं सयुजौ सखाया''वित्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणोस्तुल्यत्वोपदेशात्। ''अजो ह्येको जुषमाणोनुशेते सखाया''वित्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणोस्तुल्यत्वोपदेशात्। ''अजो ह्येको जुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य '' इत्यादिषु । तयो र्शानात्मकत्वेन जन्यत्वे निर्देशात्। जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्य '' इत्यादिषु । तयो र्शानात्मकत्वेन जन्यत्वे निर्देशात्। 'यस्मात्परजापरमस्ति किश्चिद्भि'त्यादिषु शिवाधिकत्वमात्र निरासा दर्शनाच । तयो-स्समानत्वेन प्राप्य प्रापकत्वादिकं कथमुपपज्ञमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ तथान्यप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ ८॥

सू ॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥
पूर्वाधिकरणे श्रुत्यैकदेश विधायक द्वैताऽद्वैतमतद्वयं निरस्य सर्वश्रुति पूर्वापरमध्यपरामर्श हेतुत्वेन द्वैताऽद्वैतमते मुख्यवैदिकसिद्धान्ते सर्व श्रुतिसमन्वयत्वं प्रसाध्य । जीवब्रह्मणोः

श्रुतिस्मृति पुराणेषु समानत्वप्रतीतिमात्रेण समानत्वमस्तीत्याशङ्कायामात्र जीवरूप नारायणा-दीनां शिवतुल्यत्वं सर्वथा नसम्भवतीति । तथान्यप्रतिषेधादित्यादिना दर्शितमिति स्त्रस्<mark>चित</mark> स्क्ष्मार्थो गृह्यते । "समाने वृक्षे पुरुषो निमप्तः" । "एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे"। <mark>इलाद्युभयविधि विधायक श्रुतिदर्शनात्। शिवसमोऽन्यो जीवोस्ति नवेति चिंत्यते। 'यस्मात्परं</mark> नापरमस्ति किञ्चि'दित्यादि श्रुतिषु शिवादिधकत्ववस्त्वभावेषि । तत्तुल्यो नारायणोस्तीत्यव-गम्यते । "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" । इत्यत्र । कश्चित्पुरुषस्य अनन्त-सुख पाद विशिष्टत्वं । "पादोऽस्य विश्वा भूतानी" ति चेतनाऽचेतन प्रपञ्चांशावच्छिन्नत्वं । <mark>'त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति परम न्योमारूढत्वं । ''तस्माद्विराङजायत । विराजो अधिपुरुष'' इति</mark> अन्यक्त हिरण्यगर्भीपादानहेतुत्वं । "आदिखवर्णं तमसस्तुपारे" इति तमः परत्वं । "तमेवं विद्वानमृत इहभवती''ति तदुपासकानां पुनरावृत्तिरहित हेतुत्वच्चोपदिइयते । पुनस्तस्य 'सहस्रक्षीर्षं देव''मित्यारभ्य।''पतिं विश्वस्ये''ति विश्वपतित्वं।''नारायणपरंब्रह्मे''ति नारायण शब्दवाच्यस्येव परब्रह्मत्वं । "परमात्मा व्यवस्थित" इति दहराकाशोपास्यत्वं चास्यप्रतीयते । एते धर्माहिशवस्यावगम्यन्ते । " सर्वानन शिरोग्रीव स्सर्वभूत गुहाशयः" । "सर्वव्यापीच भगवांस्तस्मात्सर्वगति इश्वयः " इति मन्त्रोपनिषदि । "विश्वतश्रश्रुहत विश्वते मुख" इति महोपनिषदि शिवसङ्कल्पेच । "सर्वतश्रक्षुरुत सर्वतोमुख" इति अथर्वशिरिस बहुमुख पादादिमत्व परमेश्वरस्योपदिश्यते । "मायान्तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनन्तु महेश्वरं"। "तस्यावयवभूतोत्थं व्याप्तं सर्वमिदं जगदि''ति जगदंश प्रविष्ठत्वं। "विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ''। "हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं '। हिरण्यगर्भ जनकत्वं "समस्त्तसाक्षितमसः परस्ता'दिलादिषु विश्वसाक्षित्वं तमःपरत्वं चोपदिश्यते । एवं विश्वरूपत्वादि धर्मसाम्य-मनयोर्नारायणमहेश्वरयोः श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु तत्पूजाविधिस्समानतया श्रूयते । लोके चाष्टाक्षर पञ्चाक्षर मन्त्रोभयं सालग्राम शिवलिङ्गोभय पूजा तीर्थप्रसाद विधिश्च तुलसी विल्वकमलाक्ष रद्राक्षार्ध्वपुण्ड् तिर्यक्पुण्ड् विष्णुक्षेत्र शिवक्षेत्रादिकमुभयोस्समानत्वेनावगमात् तसात्परमेश्वरसमो नारायणोस्तीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । तथान्यप्रतिषेधात् । "यसात्परं नापरमस्ति किंचि''दिखादि श्रुतिषु यथापरशिवाद्धिको नास्ति । तथा जगत्कारणमहे-श्वरस्य समोपि नास्ति । "न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यत " इत्यादौ तथान्य प्रतिषेधातः। उत । "एक एव रहो न द्वितीयायतस्थे ''। ''असङ्ख्यातास्सहस्राणि समर्थते न च

उत्। "एक एव रद्रो न द्वितीयायतस्थे "। "असङ्ख्यातास्सहस्राणि स्मर्यते न च हर्यते"। "द्यावा प्रथिवी जनयन्देव एकः"। "य एको रुद्र उच्यते"। "क्षरं प्रधानममृति क्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः"। "यथा चर्मवदाकाशं वेष्टियिष्यन्ति मानवाः। तथा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति"। "शिव एको ध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परि सज्य"। "यदा तमस्थं न दिवा न रात्रि नसन्नचासच्छिव एवकेवलः"। "ऋत सर्वं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णिपङ्गळं"। इत्यादिभिः जगत्कारण महेश्वरादन्यपुरुष निरासावगम्यते। तस्माच्छिवसाहश्यो निवशते॥

उत । "एकैव शक्तिस्तु महेश्वरस्य भिन्न चतुर्धाविनियोगकाले" । "भोगभवानी पुरुष्षेषु विष्णुः कोधेच काळी समरेच दुर्गे"ति । सामशाखायां । "विष्णोहिशवशकत्यंशा व्यवस्थापनात् शक्तिशक्तमतो भेंदाऽभेदात्। "निमित्तकारणभूत शिवस्य" । उपादानकारण-

भूत नारायणस्य च । नामरूपादि भेदेन भेदव्यपदेशेपि तयारभेदात् । "खाश्रयाति-रिक्ताभावात्सर्वधर्मोपपत्तिः '' । अत एव । ''तस्माद्विराडजायत '' इत्यनेन हि पुरुषस्योपा-दानत्वं । ''हिरण्यगर्भ पश्यत जायमानं '' । ''द्यावापृथिवी जनयन्देव एक '' इति । परमे-श्वरस्य निमित्तत्वञ्चोपदिइयते । अत एव स्कान्दे । "सर्वशक्तिमत स्साम्बाच्छिवात्परम कारणात् । ''प्रादुर्भवति सृष्ट्यादौ पराशक्तिर्महेश्वरी । सादिभोक्तृत्व काले हि पुरुषाख्ये<mark>न</mark> वर्तते''। "सहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षस्सहस्रपात्"। "इति सा श्रूयते यस्मात्तस्माच्छिवमयं जगत्" । इत्यनेन शिवशक्तथात्मना चेतनाऽचेतन प्रपञ्चपरिणामत्वाद्भेदाभेदोभय विधायक थ्रुतीनां समन्वयमुपदिइयते । अत एव ''सर्वो वे रुद्र'' इति शिवस्य सर्वात्मकत्वमुपकम्य पुरुषस्य नारायणस्य सर्वात्मकत्वमुपादानत्वात्कथमस्योपपात्तिरित्याशङ्कायां । "पुरुषो वै रुद्र'' इति । "पुरुषस्य विद्यसहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहीतिच । पुरुषोपि परमेश्वरमहा-विभूत्या जगदाकार" इति दर्शितं। सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्व सर्वखतन्त्रत्व सर्वाधिकत्व निल्य-तृप्तत्व निरतिशयानन्दात्मक परब्रह्माभिधान शिवएव विश्वनिमित्तोपादानकारणभूतत्वा-स्सर्वेषां वाक्यानां समन्वयमविरुद्धं । ''सोकामयत बहुस्यां प्रजाये<mark>येती''ति श्रुतौ ''स एव</mark> खसङ्कल्पत्वेन खात्मनः पुरुष मुत्पाद्य खविभक्त खांशभूतेन सकलजगद्भवती''त्युपिद्श्यते । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्"।" तदनुप्रविश्य सत्यत्वचाभवत्"। इत्यादिना तथाश्रूयते । "मायान्तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनन्तु महेश्वरं"। "तस्यावयवभूतोत्थं व्याप्तं सर्वमिदं जग-दि''त्यादिना तद्वद्गम्यते । तस्मादुपादानधर्माः निमित्ते ह्युपदिश्यन्ते । तथाप्युपादानान्निमित्त-खाधिकत्वाद्विष्ण्वाद्यधिकत्वं शिवस्य सिद्धं । "वासुदेवः पराप्रकृतिः" । "प्रकृतिस्त्वं पुमान्-रुद्र''इत्यादि स्मृतिपुराणेषु विष्णोः प्रकृतित्वं शिवस्य पुरुषत्वं स्पष्टमुपदिष्टं । अताईशेवस्या-द्वितीयत्वं निष्प्रत्यहं ॥

नन्वेकस्य शिवस्य सर्वात्मकत्वं सर्वनियामकत्वं सर्वान्तर्यामित्वं सर्वविलक्षणत्वादिकं कथमुपपन्नमित्याशङ्कायामाह् ॥

सू ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३६ ॥

अनेन ब्रह्मणा सर्वगतत्वं सर्वजगतो व्याप्यत्वं ''आयामशब्दादिभ्यः ''। सर्व-व्याप्ति वाचिशब्देभ्योवगम्यमान मस्मात्परं नास्तीत्यवगमयति । "आयामशब्दस्तावत्" । "विश्वतश्रस्रुहत विश्वतोमुखः" । "अणारणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः" । 'तमकतुं पर्यति वीतशोको घातुः प्रसादानमहिमानमीशं'। 'विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जायमानंच यत्'। 'सर्वोद्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु'। 'ऋत सत्यं परंब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगळं'। 'ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमोनमः'। 'सर्वानन शिरोप्रीव स्सर्वभूत गुहा-शयः । सर्वव्यापीच भगवांस्तस्मात्सर्वगतिश्विवः'। 'देवाहवै खर्ग लोकमगमन्'।'ते देवा रुद्रमप्टच्छन्'। 'कोभवानिति'। 'सोऽब्रवति'। 'अहमेकः प्रथममासं'। 'वर्तामि च भविष्यामि च'। ''नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः''। 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं'। ''नित्यं विभुं सर्वगतं सुस्मं यद्भतयोनि परिपश्यन्ति धीराः''। 'सर्वस्वित्वदं ब्रह्म'। 'ब्रह्मेवेद् सर्वं'। 'ऐतदात्म्य-मिदं सर्वं'। 'आत्मैवेद "सर्वं'। इत्यादयः श्रुतयः आदिशब्दादृह्यन्ते तस्मात्। यथाकाशस्य सर्वान्तरत्व सर्वव्यापकत्व सर्वविलक्षणत्वं पवनादि कारणत्वं सर्वाधिष्ठानत्वज्ञोपपन्नं । तथैक- स्येव ब्रह्मणस्पर्वगतत्व सर्वमयत्व सर्वविलक्षणत्वादिकमुदीर्यते । तस्मादद्वितीयं शिवत्वमेवेति निश्चीयते ॥ तथान्यप्रतिषेधाधिकरणं समाप्तम् ॥

नतु । ''ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते''त्यादि श्रुतिषु कर्मण एव सर्वफलदातृत्व व्यपदेशादीश्वरस्य न किञ्चित्प्रयोजनं । तस्माच्चतुर्थ्यन्त देवताप्रधान पूर्वमीमांसा न्यायेन कर्मण एव सर्वभूतोत्पत्ति स्थिति लय हेतुत्वेन सर्वातिशयत्वमनिवार्यमित्याशङ्कायां कर्म-मात्र प्रधान निरीश्वर मतान्तर्भूत जैमिनिमतमधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ फलाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ फलमत उपपत्तेः ॥ ३७ ॥

अतः । कर्मभिज्योतिष्टोमादि सर्वकर्मभिराराधिताधीश्वरादेव जीवानां तत्फलसुप-पत्तेः । सम्भवात् । न केवलकर्मणः फलदातृत्वं । कुतः । उपपत्तेः । चेतनस्येश्वरस्यैव फलजनकत्वस्योपपन्नत्वात् । जडस्य कर्मणः स्वातन्त्रयेण फलजनकत्वानुपपत्तेः । परमेश्वराति-रिक्तस्य कर्मफलदातृत्वं सर्वथा नसम्भवतीति स्त्रस्चित स्क्ष्मार्थः । पूर्वत्र भेदाऽभेद विधायक श्रुतीनां सर्वासां असंङ्कोचेन ब्रह्मसमन्वयं प्रसाध्य । जीवानामहिकामुध्मिक फलमागार्थ परमेश्वरोपासनं विधाय । तत्र निष्कामोपासकानां मलिन वासना तिरस्कृतानां यज्ञदानतप-स्तत्य ब्रह्मचर्ये ध्यान धारण पूजा नमस्कार सङ्कीर्तन श्रवणमननादि शुद्धवासनायुक्तभक्तानां स्वाभाविकजीवत्व निवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्ति फलत्वमभिधाय । इहतु कर्मण एव सर्व फल-दातृत्वं । क्षणध्वंसित्वात् । जङत्वामभिधाय जङत्वाच्च नसम्भवति । इति दर्शितं । "ज्योति ष्टोमेन खर्गकामो यजेत'। 'एष एव साधुकर्म कारयित'। इत्यादि श्रुतिषु । कर्मब्रह्मणोरुभयो-रिप स्वातन्त्रयावगमात् । 'तत्कर्म फलदातृत्वं कर्मणः परमेश्वरस्य वा युक्तमिति सन्दिह्यते'। शब्दबुद्धिकर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्विमिति न्यायेन कर्मणः क्षणध्वंस स्वभावत्वेऽिप तज्जन्या-पूर्वफलेन तदुत्तरकाले फलदातृत्वं सम्भवति । "कर्मचितालेकः क्षीयते । पुण्यचिती-लोकः क्षीयते"। "स्वकर्मसूत्र प्रथितोहि लोकः"। "पुण्यात्स्वर्गः पापान्नरकः"। "जन्मना जायते शुद्रः कर्मणा जायते द्विजः"। "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः"। "कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रवर्धते"। "कर्मणा म्रियते यस्मात्तस्मात्कर्मैव देवता"। इत्यदि श्रुतिस्मृतिषु कर्मकर्तृत्व दर्शनात् । "यानपात्र मेघादि चलनस्य तिद्धन्न गिरिवृक्ष चन्द्रादि-ष्वारोपवत्''। कर्मफलदातृत्वं परमेश्वरस्य प्रयोजने भ्रान्ति प्रसक्तत्वाच तत्फलदातृत्वं तस्मैव समुचितमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । जडत्वात् । त्रिक्षणविनष्टत्वात् जन्यत्वाच । यज्ञ दान होम ध्यान धारण पूजादि जीवकृतकर्मणां तत्तत्कर्मफलदातृत्वं न सम्भवति । "सर्विलिक्ष स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्रं ''। "त्रियम्बकं यजामहे ''। "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वर स्पर्वभूतानां ''। "एषह्येव साधुकर्म कार्यित ''। "तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते ''। "एष होवासाधुकमं कारयति"। "तमधो निनीषत" इत्यादि श्रुतिशतेषु । 'यथा लेकि सदा राज्य प्राप्तातः सदा राजा पुण्यापुण्यकृतान् जनान्'। 'तत्तत्कर्मानुसारेण फलं दास्यति तादृशं'। 'तथा महिश्वरी नित्यं जीवकर्णा निसं जीवकमानुसारतः'। 'परापरेषु लोकेषु फलभोगान्प्रदास्यति'। 'जनकच्छेदकी दण्डिश्विव लोके महीग्रेन' . '— ' लोके महीयते'। 'कतुकर्मकृतोद्धस्स्विशार्श्च्छेदनात्मकं'। 'लब्धवान्फलवैरुद्धं कर्मकर्तृत्व वृद्धित' ह्यापि न बुद्धित' इत्यादि स्मृति पुराणेषु च सर्वकर्म फलदातृत्वं महादेवस्यैव व्यवस्थापनातः । तदा-

राधनबुध्या विवेकिनां यज्ञदानतपःपूजादि तदाज्ञारूप कर्माचरणं तदनुप्रहार्थमाचरितव्यं ॥ अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ श्रुतत्वाच ॥ ३८॥

"सवा एव महानज आत्मानादो वसुदानः"। "एषह्यवानन्दयाति"। "आवो राजान मध्वरस्य रुद्र॰होतार॰सत्ययज॰रोदस्योः''। 'गाधपतिं मेधपतिं'। ''वाजश्रमे प्रसवश्रमे''। "धाताचमे विष्णुश्रमे" इत्यादि श्रुतिषु । "सर्वकर्मेश्वरस्साम्ब स्सर्वकर्मफल-प्रदः''। '' तस्मात्तं पूजयेन्नित्यं सर्वकामार्थसिद्धये''। इत्यादि स्मृतिषु। "नाश्वमेधा-त्परोयज्ञो रुद्रस्याराधनं प्रति ''। इति रामायणादिषु च सर्वकर्माराध्यत्वं सर्वकर्मफल-दातृत्वञ्च श्रुतत्वाच । शिवस्यैव श्रवणाच न जडस्य कर्मणस्खातंत्र्यं । तस्मात्सर्वकाल सर्वावस्था खप्यनन्यवुध्या मुमुक्षूणां शिवाराधनं कर्तव्यमित्युपदिर्यते ॥

ननु जैमिन्याचार्यकृत शास्त्रेषु यत्र कुत्रापि परमेश्वराराधन प्रसाधनाभावत्तदाराधनं वैदिकानां विधेयमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ३९॥

यतः वेदवेदान्तागमेषु शिवस्य परब्रह्मणस्सर्व कर्मफलदातृत्वेन सर्वाधिकत्वं । तदा-राधनस्य सर्वकामफल हेतुत्वं साधितं । अत एव जैमिन्याचार्योपि । "ईश्वरं तमहं वन्दे यस्य लिङ्गमहर्निशं"। ''यजन्ते सहभायीभिरिन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा'' इत्यादिना । स्वकृत वेदपादस्तवे शिवलिङ्गाराधनस्य परमपुरुषार्थहेतुत्वेन तद्धर्ममुपदेशात् । "यजेत स्वर्गकाम" इत्यादि कर्मप्राधान्य श्रुतीनामपि कर्मफलदातृत्वं शिवस्यैवेति तात्पर्य । "अत एव सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती''ति । श्रुतौ स्वाभिप्रायं स्पष्टमुपदिष्टा । तस्मात्कर्मणस्तत्फलदातृत्वं सर्वथा न ससम्भवतीति सिद्धं ॥

<mark>ननु स्वातन्त्र्येण कर्मणस्तत्फलदातृत्वं</mark> श्रुतितात्पर्यामावे सर्वश्रुत्यर्थपरिज्ञानवादरायणोपि कण्ठोक्तया यत्रकुत्रापि परमेश्वरस्य कर्मफलदातृत्व व्यवस्थापनादर्शनात् । कथमिश्वरस्य तत्फलदातृत्वमुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥

तुराब्दो निश्वयार्थो निणीयते । पूर्वोक्त परब्रह्मणिश्वयस्यव फलदातृत्वं भगवान् वादरायणो मन्यते । कुतः । हेतुन्यपदेशात् । यजदेवपूजासंगति करणदानेष्वपि देवतारा-धनभूत यागाद्याराध्यभूताग्नि वाय्वादि देवतानामेव तत्तत्फलहेतुतया तसिस्तसिचिप वाक्ये व्यपदेशात् । "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामोवायुर्वेक्षेपिष्ठादेवता वायुमेव खेन भागधेयेनोपधावति"। "स एवैनं भूतिं गमयती" त्यादिषु। कामिनस्सिषाधियिषित फलसाध-नत्वप्रकारोपदेशोपि । विध्यपेक्षित एवेति । नातत्परत्वशङ्कायुक्ता । एवमपेक्षितेऽपि फलसाधन प्रकारे शब्दादेवावगम्यते सित तत्परित्यागमश्रुतापूर्वपरिकल्पनं च । प्रामाणिका न सहन्ते । लिङ्गादयोपि देवताराधनभूत यागादेः । प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापार साध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां शब्दानुशासनानुमतामाभिद्धति । नान्यदलौकिकमिति प्रागवोक्तं । तदेवं । "वायुर्वैक्षे-पिष्टादेवते"त्यादि शब्दाद्वाय्वादीनां फलप्रदत्वमवगम्यते । "वाय्वाद्यात्मनाच शिव एवाराध्य-तया फलप्रदायित्वेन चावतिष्ठत'' इति श्रूयते । "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं विभिर्ति भुवनस्य नाभिः''। ''तदेवाप्रिस्तद्वायुस्तत्स्र्यस्तदुचन्द्रमाः''। ''तदेव शुक्रममृतं तद्रह्म स आपस्सप्रजापितः''।''यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रा विश्वाभुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु '' इत्यादिषु । सर्वान्तर्यामित्वं शिवस्योपिदिष्टं । अतस्सर्व-कर्माराध्य स्सर्वकर्मफळ प्रदाता नान्य इत्युच्यते ॥

ननु । श्रणिकस्य कर्मणः फलसाधनत्व व्यवस्थापनार्थमपूर्वं प्रकल्प्य तद्वाक्यशेषादन्यपरत्विमिति चेश्व । "यो वे रुद्रस्सभगवा" नित्यादिना वाय्वादि सर्वदेवतात्मकत्वं शिवस्यैवाथर्वशिरिस श्रूयते । 'यो मां वेद ससर्वान्देवान्वेदे'ति । स्वज्ञानात् स्वात्मक सकल देवता ज्ञानं
तत्रैव शिवेनोपपादितं । अतस्सर्वफलदाता सर्वदेवतारूपः सर्वकर्माराध्यः । परब्रह्म शिवएव । तथास्मृतिः । "यस्सर्वदेवता भक्त्या यजते शास्त्रमार्गतः" । "तदन्तर्यामिरूपेण फलं
साम्यः प्रसीदिति" इति । कृष्णगीतायां । "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छिति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विद्धाम्यद्धं " । "स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभतेच ततः कामान् मय्येव विहितान् हितान् " । "अहं हि सर्व यज्ञानां
भोक्ताच प्रभुरेव च " । "देवान्देवी यजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामिपि" । "यान्ति
मद्याजिनोपि मामितिच । कृष्णोऽपि वामदेवादिवत्" । शिवभक्तत्वेन स्वान्तर्यामित्वेनाहं
प्रत्ययस्फुरण रूप प्रत्यगात्माकार शिवभावनया सर्वमहमेवेत्युपदिष्टं । लोके राजभृत्योपि सर्व
जनदत्तथन।दिकं स्वद्रव्यवत्परिगृह्य तदन्तर्यामि राजसमर्पणं करोतीति दृष्टं । तथा विष्णविद्यान्
नानादेवताराधनमिप तदन्तर्यामित्वेन शिवः परिगृह्य तत्तत्फलं प्रदास्यतीति सिद्धं ॥
फलाधिकरणम् समाप्तं ॥

इति श्रीमयतिव्रज परिवृद्ध श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्यस्वामि कृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैतसिद्धान्त व्यवस्थापक वैय्यासिक ब्रह्ममीमांसा स्त्रार्थप्रकाशके श्रीकरभाष्ये उपासनाध्यायसंज्ञिक तृतीयाध्यायस्य सन्ध्यादि नवाधिकरणाविच्छन्न सन्ध्येसिष्टराह हीत्यादि चत्वारिंश-त्स्त्राात्मक द्वितीयःपादस्समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पूर्वपादे तत्पदार्थभूत परशिवब्रह्मोपासनेन त्वं पदार्थभूत पशुरूपजीवस्य पाशनिवृत्ति-पूर्वक पञ्चपति प्राप्तिरूप परमपुरुषार्थ फलप्रपञ्चने तदुपासनं कथिमित्याकांक्षायां तृतीयपाद-मारभते । केचिदत्र सगुणेश्वरस्य मिथ्याभूतत्वात् । तदुपासनेन नित्य निर्गुण निरवयेव परिपूर्ण परब्रह्मसाक्षात्कारयोगात् । ''न कुर्याजिष्फलं कर्में ''ति न्यायाच । सर्वपरिपूर्ण निर्गुण-वद्मासाक्षात्कार हेतुभूत तद्विधायक वेदान्त श्रवणमननादिकमेव युक्तमित्याशङ्कायां पाकस्य विह्निवत्सगुण ब्रह्मोपासनायोगे निर्गुण ब्रह्मसाक्षात्कारायोगात्केवल वेदान्तश्रवणादेवैंय-<mark>शास्त्रादि श्रवणवदपुरुषार्थत्वात् । श्रुतिनिष्ठ सगुणब्रह्मोपासन विधायक दहराद्युपासनादेव।</mark> निरवयव निर्गुण षट्स्थल परशिवब्रह्मसाक्षात्कार इत्युपदेशार्थमेतद्धिकरणमाह ॥

॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १॥ सू ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं सर्वशाखागत सर्वोपनिषत्प्रतिपायं दहरोपासनमेकमेवैवं । सर्वशाखा-प्रसिद्धं वैश्वानरोपासनमप्येकमेवैवं । शाण्डित्योपासनमप्येकमेवैवसुपकोसलोपासनमेकमेव । कुतः । चोदनाद्यविशेषात् । चोद्यन्ते विधीयन्त इति व्युत्पत्त्या चोदनाशब्देन अप्तिहोत्रादि कर्माण्युच्यन्ते । तथाच चोदनाद्यविशेषात् । सगुणब्रह्मोपासनानामपि चोदनादिभिरप्रिहोत्रादि कर्मभिस्सह । अविशेषानुल्यत्वात् । तथापि । सर्वशाखाप्रसिद्धाप्रिहोत्राख्यं कर्म यथैकमेव । यथा ज्योतिष्टोमाख्यं कर्मैकं । यथा वाजपेयाख्यं कर्म सर्वशाखाप्रतिपाद्यमेकमेवैवं । सर्व-शाखा प्रतिपाद्यं सजातीय्य शिवप्रधान दहराद्युपासनमेकमेवेति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः ॥ इदानी त्रह्मोपःसनां गुणोपसंहार विकल्पनिर्णयाय विद्याभेदाऽभेद चिन्ता प्रस्तूयते । प्रथमं तावदेकस्याः वैश्वानर विद्याधिकायाः । अनेकशाखासु श्रूयमाणायाः किमेकविद्यात्वसुत विद्याभेद इति सन्दिह्यते । शाखाभेदतया प्रकरणभेदात्सर्वशाखासु परब्रह्मणिश्वस्योपासनं भेदमेव । तैत्तिरीयके । "दहरं विपापं परमेश्वभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यस एसं''। ''तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्त स्तदुपासितव्य''मिल्यत्र दहराकाशे शिवोपासनसुपदिश्यते । छान्दोग्ये । "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे"। "दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोस्मिन्नतर आकाश-स्तिस्मिन्यदन्त स्तदन्वेष्टव्यं । तद्वा विजिज्ञासितव्य''मित्यादिना दहराकाश एवोपासितव्य-त्वेन व्यपदेशादन्योन्यविरुद्धे। दश्यते ॥

किञ्च । तैत्तिरीयके । "ऋत" सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णिपञ्चळं" इत्यादिना दहरा-पास्य परब्रह्मणः कृष्णिपङ्गलत्वादयो गुणाः । छान्दोग्ये "एष त आत्मापहत पाप्मे"त्यादिना अपहतपाप्मत्वादयो गुणास्तस्य श्रूयन्ते । तस्मात्तत्रतत्र गुणभेद दर्शना दुपासनभेदो ह्यर्था-दुपदिश्यते । तथा छान्दोग्ये पञ्चाभिविद्यायां । बृहदारण्यके । वाजसनेये । कैवल्यादिषु पञ्चामि शाण्डिल्योपकोसलोद्गत प्रतर्दनादि विद्यासु । तत्र तत्र भेदो बहुधा प्रपश्चितः । मुण्डक-शाखायां । शिरोव्रताख्यो धर्मः श्रूयते । "तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधि-वर्येस्तु चीर्णं''मिति । शिरोव्रतवता माथर्विकाणामेव विद्यापदेशनियम उपपद्यते । तस्मा- द्धमंभदादुपासनभेदस्ततः शाखादि भदादुपासनानां भेद इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । सर्ववेदान्तप्रत्ययं दहर शाण्डिल्योपकोसलविश्वानरपञ्चाप्ति प्रतर्दनोद्गीथ मधुभूमादि विद्योपासनमेकमेव ।
कृतः । चोदनाद्यविशेषात् । चोदना तावदुपासित विद्यादिल्येवं जातीय्यको धात्वर्थाविशेषविधिरादिशब्देनेकं हि । संयोगरूपचोदनाख्य विशेषादिति । कर्मकाण्ड शाखान्तराधिकरणस्त्रोक्तास्संयोगरूपाख्या गृह्यन्ते । एषां चोदनादीनामविशेषात् । "सेवेयं विद्ये"ति शाखान्तरे
प्रत्यभिज्ञायते । तथाहि । छान्दोग्य वाजसनेयकयो "वेश्वानर उपास्त" इति चोदना तावदेकरूपा तथा । "तस्मिन्यदन्तस्तदन्विष्टितव्य"मिति छान्दोग्ये दहर विद्याविधिः । "तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य"मिति तैत्तिरीयके । तत्र स्थानाद्यभेदादुपास्यब्रह्मणोप्यभेदादुभयत्रोक्तानां धर्माणामविरोधा द्विद्यैक्यमेव छान्दोग्य वृहादरण्य शाखयोः । द्यु पर्जन्य
पृथिवी पुरुषयोषिताख्यस्याग्निपञ्चकस्य वेद्यतथा यावत्स्वरूपमान्नातं । तदुभयत्रापि समानं ।
तस्मान्तविद्याभेद इति सिद्धं । शाखाभेदेन गुणभेदस्य श्रूयमाणत्वात् । नाना शाखागतानां
सजातीयोपासकानामैक्यमनुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

स् ॥ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

अविशेषपुनः श्रुत्या प्रकरणान्तराच विधयभेदाचिष्येक्यमितिचेदेकस्यामिप विद्यायां प्रतिपत्त्यभेदात्पुनः श्रुतिः प्रकरणान्तरच्चोपपद्यते यत्रद्योकास्मिनप्रतिपत्तिरे पुनः श्रुतिप्रकरणान्तरच्च विद्यते । तत्रान्यथानुपपत्त्या विधयभेदाद्विद्याभेदः प्रतिपत्त्यभेदेतु । तत्प्रतिपत्त्यर्थतया पुनः श्रुत्याद्युपपत्तेस्तत्र निवधयान्तरसम्भवः । तस्मादेवं नानाद्याखागतानां सजातीयोपासकानां परमाशिवाविषयाणामेकत्वमेवोपिद्ययत इति निर्णायते । यच्चोक्तं । "शिरोव्यतव्यामाथिकानामेव विद्योपदेश नियमदर्शनाद्विद्या" भेदः प्रतीयत इत्याद्यक्ष्य तत्राह ॥

स् ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचाराधिकाराच सववच तित्रयमः ॥ ३ ॥ नैतरित शिरोवतोपदेश नियमदर्शनं । विद्याभेदं द्योतयतीति । शिरोवतस्य विद्याग्यत्वाभावात् । स्वाध्यायस्य तथात्वेहि तित्रयमः । स्वाध्यायस्य तथात्वसिध्द्यर्थं तदन्य-संस्कारभाक्त्वसिध्द्यर्थं हि शिरोवतोपदेश नियमः । न विद्यायाः कुत एतत् । "नैतद्जीणं वर्तोशीते"ति । "तस्याध्ययन संयोगात्" । समाचारेऽधिकाश्च समाचाराख्ये प्रन्थं इदमपि वेदवतेन व्याख्यातमित्यतिदेशात् । "तेषामेवेतां ब्रह्मविद्यां वदेत" । वदिवद्यामित्यर्थः । "सववच तिन्नयमः" । "यथा हि सवहेमास्सप्तस्याद्यश्चतोदनपर्यन्ता-पर्वाणिकेकाप्ति सम्बन्धिनस्तत्रेव भवन्ति" । "न त्रेताप्तिषु" । "तेषामेवेतां ब्रह्मविद्यां वदेते" । वदिवद्यां वदेते" । शिरोवतमिप तत्परत्विनर्दश्चाचिद्याभेदे। व्यपदिश्यते ॥

ननु यदि सकल शाखागतानां परशिवव्रह्म सजातिष्योपासनानांमैक्यमङ्गीकियते । तर्द्धपसंहारोऽर्थभेदादिति वक्ष्यमाण सूत्रन्यायेन सकल सजातियोपासना प्रकरण
प्रतिपाद्यानां सत्यसङ्कल्पत्व सर्वज्ञत्व सर्वेश्वरत्व त्रिलोचनत्व नीलकण्ठत्व उमापितत्व कृष्णपिङ्गळत्वादि गुणानां मेळनरूप उपसंहारः । उपासकानां निर्णतन्यः । एवं स्थिते सिर्व

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as follows: साध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारे अधिकाराच सववच तिशयमः

एकैकस्य पुरुषस्य सकल शाखाध्ययनस्याशक्यातकथं सकल शाखाप्रतिपाद्यगुण मेळन निर्णयमितिचेत्र । "खाध्यायो ध्येतव्य" इति श्रुतौ । खस्य अध्यायः खाध्याय इति व्युत्पत्त्या खाध्याय शब्देन खशाखा उच्यते। तथाच । स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि "समाचार्याधिको नव" इति न्यायेनाध्ययन विधिप्रकरणे खाधिकारापदेशादेकस्य पुरुषस्य सकल शाखाध्ययनाभाविषि । सकला शाखाध्येतृभिः भरद्वाजात्रिगौतमोपमन्यु दधीचि वामदेवागस्त्य श्वेतादि महा ऋषि कृत प्रन्थात् । नानाशाखागताना मग्निहोत्रादि कर्माङ्गानां मेळन निश्चयः । तद्वदुपासकानां सकल शाखाध्ययन सामर्थ्यासम्भवेषि । सकल शाखा-ध्येतृभिः वेमाराध्योद्धटाराध्य मरुलसिद्ध रेवणसिद्धाराध्यादिभिर्महात्मभिर्कृताद्देदान्त-भाष्यादि ग्रन्थात् । सकल शाखागतानां सत्यसङ्कल्पत्व कृष्णपिङ्गलत्वादि गुणानामेकत्व निश्चयो युक्त इत्युपदिइयते । तैत्तिरीय कैवल्यादि नाना शाखागतानामुपासकानां सर्वज्ञैरगस्त्यादि महा ऋषिभिरेकत्वोपदेशादिष परस्पर भेददर्शनात्कथमेकत्वमुपपन्नमित्या-द्वायामाह ॥

सू॥ दर्शयति च॥ ४॥

सर्व वेदान्तेषु परिश्ववापासनस्य फलैक्यत्वाद्विधैक्यं दर्शयति च । कैवल्ये। "हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकं"। इत्यारभ्य । "उमा-सहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलाचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं ''। "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् '' इति । तैतिरीयके । "ऋत"सत्यं परंत्रह्म पुरुषं कृष्ण-पिङ्गलं। ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नम '' इति । दहरोपास्य परमपुरुषस्य शिवस्य मूर्तत्वमुपदिष्टं। ''अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म '' इत्यारभ्य "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्य"मित्युक्त्वा किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टितव्यामिति प्रश्नपूर्वकं । "अपहतपाप्मत्वा "दि गुणाष्टक विशिष्टः । परत्रह्म शिवस्तस्मिन्नुपाख इत्युक्तं॥

किछ । तैत्तिरीयके च । छान्दोग्यस्थं प्रतिनिर्देशमुपजीव्य । तत्रापि 'दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य'मिति गुणाष्टकविशिष्टस्य परब्रह्मणश्शिवस्योपासनमुच्यते। तस्मात्सर्वत्र विद्येक्यत्वेन गुणोपसंहारादेवोपपद्यते । तदेवं शाखान्तराधिकरणन्याय सिद्धं विद्येक्यं स्थिरीकृत्य तत्प्रयोजनं किमित्याशङ्कायां तत्राह ॥

सू ॥ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समोन च ॥ ५॥

एवं सर्व वेदान्तेषु समाने सत्युपासने वेदान्तान्तराम्नातानां गुणानां वेदान्तान्तर उप-संहारः कर्तव्यः। कुतः। विधिशेषवद्शीभेदात्। यथैकिसान्वेदान्ते स्रतो वैश्वानर दह-रादि विधिशेषो गुणस्तद्विद्या सम्बन्धात्तदुपकाररूपप्रयोजन सिध्यर्थमनुष्ठीयते । तथा वेदान्तान्तरोदितोऽपि तद्विद्यासम्बन्धित्वेन तदुपकाराविशेषादुपसंहर्तव्य इत्युपदिश्यते । चराब्दोऽवधारणे निर्दिष्टः । नतु छान्दोग्ये दहरविद्यायामपहत पाप्मत्वादयो धर्माः श्रूयन्ते । तद्वतीत्तरीय शाखायामदर्शनात् । तैतिरीयनिष्ठ कृष्णिपङ्गलत्वादि गुणाः छान्दोग्ये यत्रकुत्रा-प्यद्र्भनात् । गुणोपसंहारन्यायेन सर्वेषां वेदान्तानां समन्वयः । कथमुपपद्यत इति चेन्न । सर्वत्र तैत्तिरीय छान्दोग्यादि श्रुतिनिष्ठानां दहराद्युपासन धर्माणामपहतपाप्मत्वादीनां तुल्यत्वेन व्यपदेशादुपसहारन्यायो युक्तः । विद्योपकाररूपसामर्थ्यान्यैकत्वाद्यर्थेक विधि- विशेषतया विहितानामङ्गानामाग्निहोत्रादिषु तथैव चोदनादिभिस्समाने दहराद्युपासनगुणानां सत्त्वात्समञ्जसं ॥

किञ्च । नानाशाखागत परमेश्वरोपासना प्रकरणप्रतिपाद्यानां सत्यसङ्कल्पत्वादि गुणानां सर्वत्र द्योतनात् । उपसंहारो न विरुध्यते । अर्थभेदान्नानाशाखागत सगुण विशिष्ट सजातीयो-पासनायाः परिशव ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणफलस्याभेदात् । एकत्वमधीत्सद्धं । तथाच । परिशवब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणेक फलसाधनभृतानां । नानाशाखागत सजातीयोपासनसम्बन्धिनां सत्यसङ्कल्पत्वादि गुणानां मेळनरूपोपसंहारः कर्तव्यः । यद्यप्यस्मिन् सूत्रे गुणोपसंहारकथनादेकस्य पुरुषस्य सर्वशाखाध्ययन सम्भवात्कथं नानाशाखागत गुणोपसंहारशङ्का पश्चात्परिहर्तव्या । तथाप्युत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणानां गुणोपसंहारं सिद्धवत्कृत्य । सकलशाखाध्ययना-योगाद्वणोपसंहारो नोपदिदयत इति शङ्का पूर्वे निरस्ता । सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणं समाप्तम् ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामिति स्त्रेण भेदात्सजातीयोपासनानां भिन्नशाखागतानां भिन्ना-र्थमाशङ्कथ निराकृतं । तथापि 'इदानीमुपासीते'ति शब्दानां तत्र भिन्नत्वोपदेशात्कथमभेद-स्सम्भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ २ ॥ स् ॥ अन्यथात्वं शब्दादितिचेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

'शब्दादुपासीते'ति शब्दानां नानाशाखासु भिज्ञत्वावगमात् । अन्यथात्वं परस्परशाखागतानां परिशवत्रद्धोपासनानां वाक्यानां परस्परभिज्ञत्वमेवोपदिश्यते । 'सिमधो यजति'।
"इदो यजती ''खादिषु यजित शब्दानां भिज्ञत्वेन यागभेदाङ्गीकारादिति चेन ।
अविशेषात् । शब्दभेदस्यावगमेऽपि गुणिवशेषाभावात् । 'सिमधो यजती'खादि वाक्येष्विष
सिभिधादि देवताभेदादेव यागभेदः । न तु यजित शब्दानां भिज्ञत्वमात्रेण । तथाच ।
सजातीयोपासनानुपूर्वोक्त रिखा गुणभेदाभावात् । भिज्ञशाखागतानां । सजातीयोपासनानां
नभेद इति स्चित स्क्ष्मार्थः । पूर्वाधिकरणे जीवानां पाशनिवृत्ति पूर्वक परिशवत्रद्धप्राप्तिलक्षणात्मक तेतिरीय छान्दोग्य कैवल्यादि शाखापठित दहरिवद्यामुपदिश्य तत्र नाना शाखागत नानात्वावभासक श्रुतीनां कथमेकत्विमखाक्षिप्य फलैकत्वादेकत्वप्रसाधने । उद्गीथिवद्यायां
छान्दोग्ये परस्पर भेदावगमात् । कथमेकत्विमित पूर्वपक्षे फलैकत्वादत्रापि विद्येक्यं दर्शयति ॥

किञ्च । प्रत्यभिज्ञा हेतुभूत चोदनाद्यविशेषोस्तिनेति निरूप्य निर्णायते । अस्त्युद्गीध विद्या वाजिनां छन्दोगानाञ्च वाजिनां तावत् । "द्वयाह प्राजापत्यादेवाश्चा सुराश्चे' त्यारभ्य 'ते ह देवा ऊचुः हन्तास्सुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे' त्युद्गीथेनासुरविध्वंसनं प्रतिज्ञायोद्गीथे वागादिमनः पर्यन्त दृष्टो असुरेरिभभवमुक्ता । 'अथ हेममासन्यं प्राणमृचु'रित्यादिना । उद्गीथे प्राणदृष्ट्या । असुरप्राभवमुक्त्वा । 'भवत्यात्मनापरास्य द्विषन्ध्रातृच्यो भवति य एवं वेदे'ति श्चुप्राज्य फलायोद्गीथे प्राणदृष्टिविहित । एवं छन्दोगानामिप ''देवासुराहवे यत्र संयेतिरय'' इत्यारभ्य 'तिद्धि (द्व)देवा उद्गीथमाजहुरनेनेनानिभ भविष्याम' इत्युद्गीथेनासुर पराभवं प्रतिज्ञाय तद्वदेवी-द्रीथे वागादिहृष्टी दोषमभिधाय । ''अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्रीथमुपासांचिक्तरे'। इत्यादिना उद्गीथे प्राणदृष्टी असुरपराभवमुक्त्वा । यथारमानमाखणमृत्वा(क्षि) विध्वंसते ।

एवं हैव स विध्वंसते। "य एवं विदिपापं वा कामयत " इति शत्रुपराभवाय उद्गीधे प्राणदृष्टिविहिता। वेदनविषय विधिप्रत्यया श्रवणिप फलसाधनत्व श्रवणाद्वेदनविषयो विधि
कल्प्यते। उद्गीध विद्यायाः कत्वर्थत्वेन कतुसाद्गुण्यफलत्वेप्यार्थवादिकमिप फलं तदिविरुद्धं
प्राह्ममेवेति प्रतिपादितं। तत्र संशय्यते। किमत्र विद्येकमुत नेति। "य एषोन्तरादित्ये
प्राह्ममेवेति प्रतिपादितं। तत्र संशय्यते। किमत्र विद्येकमुत नेति। "य एषोन्तरादित्ये
प्राह्ममेवेति प्रतिपादितं। तत्र संशय्यते। किमत्र विद्येकमुत नेति। "य एषोन्तरादित्ये
प्राह्मयः पुरुषो दृश्यते"। "हिरण्यदमश्च हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य "।
प्रथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमिक्षणी तस्योदिति नाम"। "स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित
"यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमिक्षणी तस्योदिति नाम"। "स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित
समिपि। अथ एषोन्तराक्षीणिपुरुषो दृश्यते सैवर्कतत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्रद्धा। तस्यैतदेवरूपं
पमपि। अथ एषोन्तराक्षीणिपुरुषो दृश्यते सैवर्कतत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्रद्धा। तस्यैतदेवरूपं
यदमुष्यरूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ'। "यन्नाम तन्नामे"ति उद्गीथ विद्यायां सूर्यमण्डलायदमुष्यरूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ'। "यन्नाम तन्नामे"ति उद्गीथ विद्यायां सूर्यमण्डलावर्षतिनः पुरुषस्य हिरण्मयत्वादिकं प्रदृश्य। "कप्यासं पुण्डरीकमेवाक्षिणी तस्योदिति
नामे"ति वाक्ये तस्याक्षिद्वयत्व व्यपदेशात्। "ध्येयस्तदा सिवतृमण्डल मध्यवतीं नारायणस्सरसिजासन सन्निवष्टः। केयूरवान्मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपु र्धृतशंख
चक्र" इति स्मृतिषु तथोपदेशान्नारायण इति स्पष्टमुपदिष्टं॥

"एषोन्तरादित्ये हिरण्ययः पुरुष" इत्यारभ्य । "नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यक्पाय हिरण्यपतयेऽभिवकापतय उमापतये पशुपतये नमोनमः" । इति तैत्तिरीयके हिरण्यक्पाय हिरण्यपतयेऽभिवकापतय उमापतये पशुपतये नमोनमः" । इति तैत्तिरीयके मानुमण्डलान्तर्वर्तिन पुरुषस्य हिरण्मयः त्वाभिवकापतित्वदि परमशिव साधारण धर्म व्यव-स्थापनात् । "सौरमण्डलमध्यस्यं साम्बं संसारभेषजं"। "नीलग्रीवं विरूपाक्षं विष्णुवल्लभस्थापनात् । "सौरमण्डलमध्यस्यं साम्बं संसारभेषजं"। "नीलग्रीवं विरूपाक्षं विष्णुवल्लभन्य्यापनात् । "सौरमण्डलमध्यस्य सदाशिवपरत्वं निर्दिष्टं । तस्माद्विशेष्वयं कदाचिन्नोपपद्यत इति मन्यय"भिति स्मृतौ तस्य सदाशिवपरत्वं निर्दिष्टं । तस्माद्विशेष्वरणे छान्दोग्य तैत्तिरीय प्राप्ते अत्रोच्यते । प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे अन्तस्तद्धमीपदेशाधिकरणे छान्दोग्य तैत्तिरीय वाक्ययोरन्योन्य वैरुध्यं निरस्तं ॥

किश्व । उभयत्रोद्गीयस्यैवाध्यस्त प्राणाभावस्योपास्यत्व श्रवणाचोद्गविशेषात् । फलसंयोगस्तावच्छतृपिभवरूपो निविशेष्यते । रूपमप्यध्यस्त प्राणाभावोद्गीथाल्योपास्यैक-फलसंयोगस्तावच्छतृपिभवरूपो निविशेष्यते । रूपमप्यध्यस्त प्राणाभावोद्गीथविद्येखिशिष्टा । त्वादिविशेष्टं । चोद्ना च । विविधात्वर्थगता विशिष्टा आल्याचोद्गीथविद्येखिशिष्टा । अत्र राद्धान्तिच्छायया परिचोद्य परिहरित अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नविशेषादिति यदुक्तं अत्र राद्धान्तिच्छायया परिचोद्य परिहरित अन्यथात्वं श्विद्यादिति चेन्नविशेषादिति यदुक्तं नियेक्यभिति तन्नेपप्रवेते । रूपभेदात् । रूपान्यथात्वं हि शब्दादेव प्रतीयते । वाजसन्यके हि । 'अथ हेममासन्यं प्राणम्युस्त्वं न उद्गायति तथिति तभ्य एष प्राण उदगायन्' इत्युत्थानस्य कर्तरि प्राणदृष्ट्या । असुर पराभवमुक्ता य एवं वेदेति कर्तर्येव प्राण दृष्टिरेवं शब्दादवगम्यते । छान्दोग्ये । ''अथ ह य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथ मुपासां दृष्टिरेवं शब्दादवगम्यते । छान्दोग्ये । ''अथ ह य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथ मुपासां चिन्नरे' इत्युद्गानस्य कर्मण्युद्गीथे प्राणदृष्टिवीहिता । अत एकत्र कर्तरि । प्राणदृष्टिशब्दात । अन्यत्र इत्येवं शब्दात्कर्मण्येवोद्गीथे प्राणदृष्टिविहिता । अत एकत्र कर्तरि । प्राणदृष्टिशब्दात । अन्यत्र विशेष्य भेदे सिति केवल चोद्ना-कर्मणि प्राणदृष्टिशब्दाच स्पान्यथात्वं स्पष्टं । रूपान्यथात्वेच विधेय भेदे सिति केवल चोद्ना-कर्मणि किश्चित्वर इति विद्याभेद इति चेत्ता । अविशेषणद्यभयत्र उद्गीथ साधनकपर परिभव उपक्रमे प्रतीध्यते वाजसनयके । ''तह्वदेवा उद्गीथमाजह्वरनेनैनानभि- उद्गीथ नात्ययामे''त्युपक्रमे श्रूयते । छान्दोग्येपि । ''तद्विदेवा उद्गीथमाजहरनेनैनानभि- उद्गीथे नात्ययामे''द्युपक्रमे श्रूयते । छान्दोग्येपि । ''तिद्वदेवा उद्गीथमाजहरनेनैनानभि- इतिथामः' इति । अत उपक्रमा विरोधाय । 'तेभ्य एष प्राण उदगायदि' खध्यस्त प्राण-

भाव उद्गीथ उद्गान कर्मभूत एव पाकादिष्वोदनादिवत्सौकर्यातिशय विवक्षया कर्तृत्वेनोच्यते। अन्यथोपक्रमगत उद्गीथशब्दः कर्तरि लाक्षणिकस्स्यात्। अतो विद्यैक्यं॥

नतु । तर्ह्येकशाखागतानां भिन्नशाखागतानामपि परशिवब्रह्मलोक प्राप्तिरूपैक फलसा-ध्यानां दहरशाण्डिल्योपकोसल प्रमृतीनां मनःप्रधानभूतान्तरङ्गोपासनात्मक कर्मणामप्य-भेदाङ्गोकारे बाह्यकर्मणामपि सर्वेषां मनःप्रधान्यात् । "अहरहस्सन्ध्यामुपासीत" । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते" त्यादि कर्मकाण्ड प्रकरण पठित ज्योतिष्टोमादिकर्मणामपि परशिवब्रह्मलोकप्राप्ति फलमुपपयेत । तथाचेत्तत्तरकर्मफलिवधायक शास्त्रवैरुध्यो दुर्वार इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

कर्मकाण्ड प्रकरणपठित विजातीयोपासनानामैक्यं नास्त्येव । कुतः । प्रकरण भेदास् । कर्मब्रह्मकाण्डयोः प्रकरणयोः परस्पर भिन्नत्वात् । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते"त्यादि श्रुतीनामभ्युदयफलप्राप्त्युपदेशात्। "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति ''। 'ब्रह्मविदाप्नोति परंं'। "तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय "। "ईशं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति । ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति "। इत्यादि श्रुतिषु । ब्रह्मोपासनानामपु-नरावृत्त निःश्रेयस फलव्यवस्थापनात् । दहरशाण्डिल्योपकोसलादि विद्यानामिव विद्यैक्य-मसम्भवाद्भेद एवोपदिश्यते । तत्र दृष्टान्तमाह । परोवरीयस्त्वादिवत् । यथामिहोत्र दर्श-पूर्णमासज्योतिष्टोम वाजपेयानां धर्मप्रकरण पठितानां पूर्वपूर्वापेक्षया तदुत्तरोत्तरमुत्कृष्टानां भेदावगमात् । धर्मप्रकरण पठित ब्रह्मप्रकरण पठित मलिनवासना शुद्धवासनाकृत कर्मणां भिन्नत्वे किं वक्तव्यं । "अथ यदतःपरो दिव्योज्योतिर्दाप्यते । अथ एषी-न्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दश्यते । अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरपुण्डरीकं वेश्म''। इत्यादिषु । ब्रह्मप्रकरण भेदद्योतकैः । अथ शब्दादिभिः । परशिवब्रह्मोपासनानामन्योन्य निरपेक्षतया प्रत्येकं त्रह्मप्राप्तिसाधनत्वावगमेपि तद्वद्भिन्नत्वं नोपपद्यते । फलैक्घात् । यथा द्रीपूर्णमास ज्योतिष्टोम वाजपेय पौण्डरीकादि कर्मणां स्वातन्त्रयेपि स्वर्गलोकप्राप्ति-फलैकत्वादभेदसिद्धिः । तद्दत्सर्वदा ब्रह्मप्रकरणपठितानामेव साक्षाद्वस्राप्तिहेतुत्वं । 'सर्वे वेद् यत्पद्मामनन्ती'ति श्रुतिसत्त्वेपि निष्कामनया परमेश्वरापित ज्योतिष्टोमादि कर्मणा चित्तशुद्धिद्वारा परं परब्रह्मप्राप्ति हेतुत्वं निश्चीयते॥

किञ्च। "ओमिलेतदक्षरमुद्रीथमुपासीते"ति प्रकृतमुद्रीथावयवं प्रणवं प्रस्तुल्य "एतस्य वा अक्षरस्थे।पव्याख्यानं भवित देवासुराहवे यत्र संयेतिरे"। इत्यारभ्य। अर्थ ह य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्रीथमुपासां चिकरे दित्युद्रीथावयवभूत प्रणव विषयमुपासनं छन्दे। । अर्थायते। वाजिनस्तु ताहरा प्राचीन प्रकरणाभावात्। "हन्ता सुरान्यज्ञ उद्गीयेना-त्ययामे"ति कृत्यमुद्रीथं प्रस्तुत्य। "अथ हेममासन्यं प्राणमूचस्त्वं न उद्गीये"त्यादि कृत्योद्गीथ विषयमधीयते। अतः प्रकरणभेदेन विधेयभेदः। विधेयभेदेच ह्पभेद इति। विधेयभेदेच ह्पभेद इति।

किंच। "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्रीथमुपासांचिकर" इति पूर्वप्रकृत उद्गी-थावयवभूतः प्रणव एवाध्यस्त प्राणभावरच्छन्दोगानामुपास्यः । वाजिनान्तु । "कृत्स्रस्योद्गी- थस्य कर्तोद्गाता प्राणदृष्योपास्य'' इति । अथ हेममासन्यं प्राणम् चुस्वं न उद्गायेति । तथेति तभ्य एषप्राण उद्गायदि'त्युद्गाति प्राणाध्यासं निर्दिश्य । 'य एवं वेदे'त्युद्गातेवाध्यस्त प्राणभाव उपास्यो विधीयते । अतथ्य रूपभेदः । 'नचोद्गातर्युपास्ये विहिते उद्गीथे-नास्ययामे'त्याख्यायिकोपकम विरोधदशङ्कनीयः। उद्गातुरुपासने । उद्गीथस्योद्गानकर्म भूतस्या-वश्यपिक्षितत्वात्तस्यापि परपरिभवाख्य फलप्रतिहेतुत्वात् । अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति चोदनाद्यविशेषेऽपि नविद्यैक्यं। यदेकस्यामपि शाखायामुद्रीथावयवभूते प्रणवे परात्मदृष्टि विधानात् । परोवरीयस्त्वादि गुणविशिष्ट दृष्टिविधान-विधानसाम्येपि हिरण्मय पुरुषदृष्टि विधानात् । परोवरीयस्त्वादि गुणविशिष्ट दृष्टिविधान-मर्थान्तरभूतं। तस्माद्विद्यैक्यमनुपपन्नामिति चेदुच्यते । 'सर्वे वेदायत्पदमामनन्ति'। 'वेदैरेनेकै-पर्मिव वेद्यो' वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहं'। 'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यादि सर्वेषु वेदा-रतेषु । उपास्योपासनादि भेदेन संसारदशायां भेदसाधनत्विपि षड्विध लिङ्गतात्पर्येण षट्स्थल पर शिवब्रद्वाण्येव समन्वयसम्भवात् । दहरशाण्डिल्यादि विद्यानां जीवभावनिवृत्तिपूर्वक शिवत्व प्राप्तिस्त्य परमपुरुषार्थ फलेक्यात् । विद्येक्यमनिवार्यं ॥

ननु । धर्मप्रकरणपठित पुरुषनिष्कामकृत ज्योतिष्टोमादि पुण्यकर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा श्रुतिस्मृत्यादिषु परंपरा मोक्षहेतुत्वव्यपदेशात् । दहराद्युपासनानां ज्योतिष्टोमाद्युपासनानांच सोक्षफलैकत्वादभिन्नत्वं कथमनुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

सू॥ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्तितु तद्पि॥८॥

संज्ञातः भिन्नभिन्न संज्ञावलात् । 'विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सः' । 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमञ्जले इत्यादि श्रुतिषु । वर्णाश्रमोचितं धर्ममिविद्येति निरूप्यते । तया प्राचीनकर्माणि हित्वा ज्ञानं समञ्जले । ''ज्ञानेन मुक्तिमाप्नोति तस्मात्कर्मसमभ्यसेत्'।''इयाज-सोपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः'' । ''ज्ञद्मविद्यामाधिष्ठाय तर्जुं मृत्युमविद्यया'' । ''स्वजाति-सोपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः'' । ''स्वजाति विहिताधर्माद्वेदसमृत्युदितात्कृतात्' । ''पुंसः विहितं धर्म कुर्योद्वेदोदितं नरः'' । ''स्वजाति विहिताधर्माद्वेदसमृत्युदितात्कृतात्' । ''पुंसः पापानिवृत्तित्यात्तया द्याद्वेस्तु चेतसः'' । ''चित्तद्युध्यातु विश्वासः श्रुतिस्मृतिषु जायते'' । ''तस्माद्वित्तिभवेत्' । क्षान्वेत्यात्त्र ज्ञायेत सततं संस्तेदेषदर्शनं । तस्मा-दिह परत्रापि भोगेषु विरतिभवेत्'' । ''तसान्माहेश्वरो विशः श्रुतिस्मृत्यागमोदितं । वर्णान्तानं भवेत्तेन मुक्तिः पुंसो भवेध्युवं'' । ''तसान्माहेश्वरो विशः श्रुतिस्मृत्यागमोदितं । वर्णान्यानं धर्म प्राणत्यागेऽपि नत्यजत्'' । इत्यादि स्मृतिपुराणादिष्वपि धर्मस्य ब्रह्मज्ञान पूर्ववृत्तत्त्वोपदेशात् । दहरशाण्डिल्याद्युपासनादिवज्ज्योतिष्टोमाद्युपासनानामपि ॥

तदुक्तं । विद्यैक्यमुक्तिमिति चेत्तद्प्यस्ति तु । 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' । 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्' । 'सोऽङ्गुते सर्वान्कामान्सह' । 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानग्रुः'' । ''परेण साकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विश्वान्ति' । ''वेदान्त अमृतत्वमानग्रुः'' । ''परेण साकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतद्यतयो विश्वान्ति' । ''वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्थास्संन्यासयोगाद्यतय र्श्युद्धसत्त्वाः'' । ''ते ब्रह्मलेके तु परान्तकाले परा-मृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे'' । ''य एषोऽन्तिहृदय आकाशः'' । ''तिमन्नयं पुरुषो मनोमयः'' । मृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे'' । ''वन्तरेण तालुके य एषस्तन इवावलम्बते'' । ''सेन्द्रयोनिः । यत्र प्रसो केशान्तो विवर्तते'' । ''व्यपोह्य शीर्षकपाले'' । इत्यादि श्रुतिषु दहरशाण्डिल्यादि

^{1.} Another reading is: वेदैश्व सर्वेरहमेव वेद्यो.

विद्यानामिव ज्योतिष्टोमादीनां साक्षाद्रह्मप्राप्तिव्यपदेशा दर्शनात् । ''बहुजन्मकृतपुण्य<mark>फलेन</mark> चित्तशुद्धिद्वारा भक्तिवैराग्य शमदमादि परम्परया दहराद्युपासनाहेतुभूतत्वेपि दहराद्युपास-नानामिव साक्षाद्रह्मप्राप्तिहेतुत्वासम्भवात् । ''विद्याचाविद्याचे''ति श्रुतौ नाममात्रेण घटपट-<mark>वत्परस्पर वैलक्षिण्योपदेशात्सर्वदाविद्यारूप दहराद्युपासनानामविद्यात्मवज्ज्योतिष्टोमादिकर्मणां</mark> चाभेदमनुपपन्नं ॥

नतु । सन्ध्यावन्दन ज्योतिष्टोमादि कर्मणां ब्रह्मप्राप्तिरूपफलायोगात् । दहरादि विद्या<mark>नां</mark> तत्फळहेतुत्व दर्शनात् । विदुषामविदुषाणामपि सन्ध्यावन्दनादि कर्मणामप्रसिक्त देखप्रसिक्तः प्रसज्येतेत्याशंक्य तत्राह ॥

सु ॥ व्याप्तेश्च समञ्जसं ॥ ९ ॥

च्यासेश्च । ''धर्मेण पापमपनुदत्ती''त्यादि श्रुतिस्मृत्यादिषु निष्कामनया । श्रीवार्पणकृत सन्ध्यावन्दनादि पुण्यकर्मणां पापनिवृत्तिद्वारा परम्परा स्वाभाविक जीवनिवृत्तिपूर्वक शिवत्व-प्राप्तिरूपमोक्षफले ब्यापकत्वाच । समक्षसमिवदुषां •चित्तशुद्धिद्वारा मायापाश निवृत्तिपूर्वक निखानन्दात्मक सालोक्यादि मोक्ष सिद्धार्थं । विदुषां लोकदूषण निवृत्तिपूर्वक मूहतारणार्थं च। सन्ध्यावन्दनादि नित्य नैमित्तिकादि पुण्यकर्माचरणं । श्रुतिस्मृतिपुराणागमेषु संस्था-पनात्समञ्जसं । "एवं विद्वानिप्तहोत्रं जुहुया"दिलादि श्रुतिषु । "निल्यनैमित्तिकरेव कुर्वाणो दुरितक्षयः"। "सक्तकर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत"। "कुर्याद्विद्वांस्तथासक्त विकीर्ध-र्लोकसंग्रहः''। ''आचारहीनः पुरुषो लोके भवति निन्दितः''। ''तस्मादाचारवान् ज्ञानी भवेदादेहपातना''दिति । श्रुति स्मृति पुराणागमादिषु बहुधा प्रपश्चितत्वात्सर्वेषां सन्ध्या-वन्दनादि पुण्यकर्मणामावर्यकत्वं सिद्धं ॥ अन्यथात्वाधिकरणं समाप्तं ॥

पूर्वे मुमुक्षूणां निरुपम नित्यकल्याण निरतिशयानन्दकन्द निर्वाणपरमपुरुषार्थं फल सिध्यर्थं उमापतेः परब्रह्मणः शिवस्य दहरोपासनं प्रणव प्रणवार्थानुसन्धान सामरस्योद्गीथा-द्युपासनञ्च प्रसाध्य । तत्र सर्वेषां दहराद्युपासनानां गुणधर्मप्रकरणभेदाद्भिन्नभिन्नत्वेन प्रतीयमानत्वेषि तत्प्राप्तिरूपफलेक्यादेकत्वं धर्मप्रकरणपठित सन्ध्यावन्दनादि सर्वेषां धर्माणां "समक्षजल न्यायेन" परम्परातत्प्राप्तिहेतुत्वंच व्यवस्थापने प्राणोपासनं सर्वाधिक्यत्वेन प्रतीयमानत्वात्तस्य नानाशास्त्रासु भिन्नभिन्नत्वेन द्योतनाच कथं ब्रह्मणि समन्वयत्विमित्या-

शङ्कायामधिकराणान्तरमाह ॥

॥ सर्वभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥ स् ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

छान्दोग्य वाजसनेयकयोः प्राणविद्याप्रतीयते 'यो ह वै ज्येष्ठच श्रेष्ठचवेद'। जणकं ह वै श्रेष्ठश्च भवति । प्राणो ह वा व ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च श्रेष्य श्रेष्ठश्च श्रेष्ठश् प्राणमुपासं प्रतिपाद्य वाक् चक्षः श्रोत्रमनस्सुवसिष्ठत्व प्रतिष्ठात्व सम्पत्यायतनत्वार्ध्यात् गुणान् प्रतिपाद्य वाक् चक्षः श्रोत्रमनस्सुवसिष्ठत्व प्रतिष्ठात्व सम्पत्यायतनत्वार्ध्यात् गुणान् प्रतिपाद्य वाक्षः गुणान् प्रतिपाद्य वाक् चक्षुः श्रोत्रमनस्सुवसिष्ठत्व प्रतिष्ठात्व सम्पत्यायत्न विश्व श्रीणास्य प्रतिपाद्य वागादीनां देहस्यच प्राणायत्तास्थितित्वेन तदायत्त तत्तत्कार्यत्वेनच प्राणस्य श्रीष्ठयं प्रतिपाद्य । वापादि न श्रेष्ट्यं प्रतिपाद्य । वागादि सम्बन्धितया श्रुतान् वसिष्टत्वादीन् । गुणांश्च प्राणसम्बन्धितया । तया प्रतिपादयति । एवं छान्दोग्य वाजसनेयकयोः "ज्यैष्ठय श्रैष्ठयगुणको वसिष्ठत्वादि गुण कश्च प्राण उपास्यः प्रजीति । कश्च प्राण उपास्यः प्रतीयते ''। कौषीतिकिनान्तु प्राणिवद्यायां तथैव ज्यैष्ठ्य श्रेष्ठ्य प्रेष्ठ्य श्रेष्ठ्य प्र प्राण उपास्यः प्रतिपादितः । न पुनर्वसिष्ठत्वादयो वागादिसम्बन्धिना गुणाः प्राणसम्बन्धितया प्रतिपादिताः । तत्र संशयः । किमत्र विद्याभिधीयते । उत नेति । किं युक्तं । भिद्यत इति। कुतः । रूपभेदात् । "यदाप्युभयत्र प्राणएव ज्येष्ट्य श्रेष्ट्य गुणक उपास्यः" । तथाप्ये-कत्र वसिष्ठत्वादिभिरिप गुणैर्युक्तः प्राण उपास्यः प्रतीयते इतरत्रतु तिद्विधुर इत्युपास्य रूप-भेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

सर्वाभेदादन्यत्रे मे । नात्र विद्याभेदः । अन्यत्र कौषीतकीनां प्राणविद्यायामपि इमे वसिष्ठत्वादयो गुणा उपास्यास्सन्ति । कुतः । सर्वाभेदात् । प्रतिज्ञातप्राणज्येष्ठय <mark>श्रेष्ठयोपपादनप्रकारस्य सर्वस्य तत्राप्यभेदात् तथाहि । छान्दोग्य वाजसनेयिनां प्राणविद्यायां ।</mark> " एता ह वै देवता अहं श्रेयसे व्यूदिरे"। "अहं श्रेयसे विवदमाना" इति चापकम्य। वागाचैकैका प्रक्रमणे सर्वेषां सप्राणानामिन्द्रियाणां शरीरस्यच स्थितिं तत्तत्कार्यंचाविकलं प्रतिपाद्य । प्राणोत्क्रमणे सर्वेषां विदारणमकार्यकरणत्वश्चाभिधाय । सर्वेषां प्राणाधीनस्थितित्व तद्धीनकार्यत्वाभ्यां प्राणस्य ज्येष्ठयमुपपादितं । एव मुपपादितं वागादि कार्यस्य प्राणा-धीनत्वं । ''अथ हैनं वागुवाच यदहं विसष्ठास्मित्वं तद्वसिष्ठोसी''त्यादिना वागादिभिरतू-यते । कौषीतकीनां प्राणविद्यायामिष प्राणज्येष्ठय श्रेष्ठय प्रतिपादनाय वागादिषु विसष्ठत्वा-दयः प्रतिपादिताः । "अथ हेम देवताः प्रजापतिं पितरमेखान्नुवन्" । "कौ वै नः श्रेष्ठ '' इत्यादिना ''वागादिगातगुणा वागादयश्व देहश्व प्राणाधीना'' इति प्राणस्य ज्येष्ठय मुपपादितं । वागादिभिस्खखगुणानां वसिष्ठस्वादीनां प्राणाधीनत्वानुवादमात्रं तु न कृतं। नैतावता रूपभेदः । वागादीनां वसिष्ठत्वादि गुणान्वितानां प्राणाधीन कार्यत्वोपपादनेनैव प्राणस्य वागादि वसिष्ठत्वादि गुणहेतुत्वस्य सिद्धत्वात्तदेव हि प्राणस्य वसिष्ठत्वादि गुणयोगित्वं । यद्वागादि वसिष्ठत्वादि हेतुत्वमतोत्रापि वसिष्ठत्वादि गुणयोगात् । 'प्राणो ज्येष्ठवः प्रतिपन्न' इति नास्ति विद्याभेदः ॥ सर्वभेदाधिकरणं समाप्तं ॥

"प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्दोमाविशान्तकः"। "स एव विष्णु स्सप्राण स्सकाला-मिस्सचन्द्रमाः ''। "तत्प्राणेष्वन्तर्मनसा लिङ्गमाहुः"। "प्राणा ब्रह्म खं ब्रह्म कं ब्रह्म प्राणएव प्राज्ञात्मेति''त्यादि श्रुतिषु । "असावादित्योबह्ये''तिवत् । शिवाधिष्ठानत्वेन शिवात्मकत्वेन प्राणोपासन्योपन्यासात् प्राणात्मकत्वेन तदुपासना विधेयमस्तु । तथापि प्रणात्मकत्वेन व्यपदेशस्य सर्वदेवता प्राधान्यस्य शिवस्य परब्रह्मणः गुणायोगे तदुपासना-योगात् । किमनन्य साधारणागुणास्सन्तीत्याशङ्कायां अधिकरणान्तरेण तस्यानन्त कल्याण-गुणगण प्रपञ्चं दर्शयति ॥

॥ आनन्दाधिकरणम् ॥ ४ ॥ सू ॥ आनन्दाद्यः प्रधानस्य ॥ ११॥

पूर्वे प्राणविद्याङ्गविषयमन्यदिप निरूपणमनन्तरमेव करिष्यते । यथा प्राणस्य विसष्ठत्वाद्यनुसन्धानेन विना ज्यष्ठ्य श्रेष्ठ्यानुसन्धानानुपपत्तरनुक्तानामपि वसिष्ठत्वादीनां "कौषीतके प्राणविद्यायां प्राप्तिः" । तथा परशिवब्रह्मस्वरूपानुसन्धानं यैर्गुणैर्विना नोपपद्यते । ते ब्रह्मविद्यासु सर्वास्वप्यनुसन्धेया । इत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ''। "ऋत"सत्यं परंब्रह्म पुरुषं कृष्णिपङ्गलं ''। इत्याद्येकैक शाखायां श्रूय-

45

माणाः गुणाः आनन्दत्व सत्यत्व कृष्णपिङ्गलत्व नित्यमुक्तत्व शुद्धत्व बुद्धत्वादयस्सर्वाष्ठ शाखासु मूर्ताऽमूर्तात्मकैक ब्रह्मविद्यायामुपसंहर्तव्याः । कुतः प्रधानस्य । ''यो देवानां प्रथमं पुरत्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः''। इत्यादि श्रुतिसिद्ध सर्व देवताप्रधानस्य शिवस्य परब्रह्मणः सर्वास्विप शाखासु मूर्ताऽमूर्तात्मकत्वेन भेदव्यपदेशेषि तद्वदभेदोपदेशात् । गुणैकत्व-मविरुद्धते । ''उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नोलकण्ठं प्रशान्तं''। ''ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षिं तमसःपरस्तात् " । "द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे" "मूर्तञ्चामूर्तमेवचे ''त्यादि श्रुतिषु । मूर्ताऽमूर्तगत धर्माणामेवास्यैव शिवस्य निर्दिष्टत्वात् । अत्र सर्व शाखागतानां मूर्ताऽमूर्तब्रह्मविषयाणां गुणानां तस्मिनेकस्मिनेव समन्वयो द्रष्ट्रव्य इति सूत्रस्चित स्क्ष्मार्थः । 'अभेदा'दिति शेषः । "आनन्दो ब्रह्मे"ति व्यजानात् । "आनन्दोह्यजरोह्यमृत्युः"। "आनन्दमयोह्यानन्दभुक्"। "ऋत सत्यं परंब्रह्म पुरुषं कृष्णिपङ्गलं"। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। आकाश शरीरं ब्रह्म"। "सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दं "। "शान्तिसमृद्धममृत"मिल्यादिषु आनन्दादयो गुणाः परविद्यासु प्रधानस्य त्रह्मणः श्रूयन्ते " । तस्मादत्र ब्रह्मखरूप गुणानां सर्वासु परविद्यासूपसंहारो।स्तिनेति विचार्यते । अप्रकरणाथीतानामुपसंहारे प्रमाणाभावात्प्रकरण श्रुतानामेवोपसंहारः कर्तव्यः । ब्रह्मणिर्शावस्यकस्यानन्दाद्यनेक गुणवैशिष्टये नानात्वप्रसङ्गात् । विशेषणानां विशेष्यबेधिकत्वा-दथवा तत्रतत्रोक्त गुणमात्रण तदुपासनासम्भवादिति प्राप्तेऽभिधीयते । आनन्दाद्यः प्रधानस्य अभेदादिति वर्तते । प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणस्सर्वेषृपासनेषु । अभेदात् । गुण्य-पृथाभावाद्भुणानां सर्वत्रानन्दादयस्तद्भुणा उपसंहर्तव्याः। एवं तर्हि गुणपृथाभावादेवा-नन्दादिवात्प्रियशिरस्त्वादयोपि तस्य प्रियमेव शिर इत्यादौ ब्रह्मगुणत्वेन श्रुतास्सर्वत्र प्रसज्येरिन्द्याह ॥

स् ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

परिशव ब्रह्मस्वरूप गुणानां प्राप्तावुच्यमानायां प्रियशिरस्त्वाधीनामप्राप्तिः । तिषाम ब्रह्मगुणत्वात् । ब्रह्मणः पुरुषविधत्व निरूपणमात्रान्तर्गतत्वात्प्रियशिरस्त्वादीनामन्यथा शिरःपञ्च पुच्छाद्यवयवभेदे सति ब्रह्मणो प्युपचयापचयौ प्रसज्येयातां । तथाच सति । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे ''त्युपक्रमवाक्यो विरुध्यते । "तस्य प्रियमेव शिरः" । भीदी दिक्षणः एकः । "तस्य प्रियमेव शिरः" । किलित । दक्षिणः पक्षः'। 'प्रमोद उत्तरः पक्षः'। 'आनन्द आत्मा'। 'ब्रह्मपुच्छं', प्रतिष्ठेति। तैत्तिरीय ज्ञास्त्रामः कि तैतिरीय शाखायां प्रियशिरस्त्वादि गुणानामसन्दिग्धतया व्यपदेशात् । गुणानामुपचयः। बाहुल्यं । गुणानामपचयोद्याद् गुणानामसन्दिग्धतया व्यपदेशात् । गुणानास सगुण बाहुल्यं । गुणानामपचयोद्यात्पत्वमेवंविधौ गुणोपचयापचयौ हि भेदेह्युपास्ये सगुण बह्मण्येव सम्भवतः । निर्गुणत्व निर्विशेषे ब्रह्मणि गुणवाहुल्यस्य सुत्रामसम्भवति । सर्गुणवह्मण्येवेणप्रकारम्य सगुणब्रह्मण्येवोपास्योपासकत्वं प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावच्च सम्भवात् । सविशेषब्रह्मवादी युक्तः ॥ युक्तः ॥

नन्वेवमेव ब्रह्मसम्बान्धनामेवैश्वर्य गाम्भीयौदार्य कारुण्यादीनां गुणानामनन्तानां थक्स्थितत्वमाचेण कार् गुण्यपृथक्स्थितत्वमात्रेण तत्र श्रुतीनामप्युपसंहारे सर्वे सर्वत्र प्रसज्येरन् । आनन्त्याहुप-संहाराशक्तिश्च तत्राहुण संहाराशक्तिश्च तत्राह् ॥

सू ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

तु शब्दश्रोद्यं व्यावर्तयति । इतरेतु । आनन्दादयः । अर्थसामान्यात्सर्वत्रातु-वर्तन्ते । येत्वर्थसमानाः अर्थस्वरूपनिरूपण धर्मत्वेनार्थप्रतीत्यनुवन्धिनः । तेऽर्थ-स्वरूपवत्सर्वत्रानुवर्तन्ते । ते च गुणास्सत्य ज्ञानानन्दामलत्वानन्तत्वानि । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त'' इत्यादिना जगत्कारणतयोपलक्षितं ब्रह्म । "सत्यं ज्ञानमनन्तं त्रह्म''। "आनन्दो त्रह्मे"ल्यानन्दादिभिर्हि खरूपतो निरूप्यते । अत उपास्य ब्रह्मण-रिशवस्य खरूपावगमाय सर्वासु विद्याखानन्दादयोनुवर्तन्ते । येतु निरूपित खरूपस्य ब्रह्मणः करुणाद्यो गुणाः प्रतिपन्नाः। तेषां गुण्यपृथक्स्थितत्वेपि प्रतीत्यनुपलिधित्वा-भावात् । ये यत्र श्रुताः । ते तत्रोपसंहार्या इति निरवद्यं । यद्युपचयापचयप्रसङ्गा प्रियाशिरस्त्वादयो ब्रह्मणाईशवस्य पुरविधत्वनिरूपणमात्रार्थाः । न तु ब्रह्मगुणाः । तर्द्यतथारूपस्य ब्रह्मणिहशवस्य तथात्वेन निरूपणं किमर्थं कियते । अतथा भूतस्य हि तथात्व निरूपणे । केनचित्प्रयोजनेन भवितव्यं । यथा "आत्मानं रथिनं विद्धी"त्यादि नोपासकस्य तदुपकरणानाञ्च रथिरथादित्वरूपणमुपासनोपकरणभूत रारीरोन्द्रियादि वर्शी-करणार्थं कियत इत्युक्तं। नचेह तथाविधं किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यत इति। बलाह्रह्मगुणत्वं प्रियशिरस्त्वादीनामभ्युपेत्यं तत्राह ॥

सू ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

प्रयोजनान्तराभावादाध्यानाया यंरूपगुणोपदेशः । क्रियते । आध्यानमनुचिन्तनं । उपासनमुच्यते । ''क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः'' । ''तस्याभि-ध्यानायोजनात्तत्त्वभावाद्भूयस्यान्ते विश्वमाया निवृत्तिः''। "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहित पण्डितः"। "श्रद्धाभिक्तिध्यानयोगादवेहि"। "ब्रह्मविदाप्नोति परं"। इलन्नोपिदष्ट ध्यानरूपवेदन सिद्धयेह्यानन्दमयब्रह्म प्रतिपत्यर्थमानन्दमयं । ब्रह्मप्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिरःपक्षादित्वेन निरूपयित्वोपदिश्यते । "यथान्नमयः पुरुषः" । "अयं देहः शिरः पक्षा-दिभिः तस्येदमेव शिर" इत्यादिना बुध्यावारोप्यते । "यथा च प्राणमय मनोमय विज्ञानमयाः तस्य प्राण एव शिर" इत्यादिना प्राणायवयवैः बुद्धावारोप्यन्ते । एवमेवेभ्योऽर्थान्तरभूतस्त-दन्तरात्मा आनन्दमयोपि ।प्रियमोदाादीभिरेकदेशैक्शिरःप्रमृतित्वेन रूपितैराध्यानाय बुाख्या-वारोप्यते । एवमानन्दमयोपलक्षणत्वात् । प्रियशिरस्त्वादीनां न सर्वदा । आनन्दमय-प्रतीतावनुवर्तन्ते । 'अन्नं ब्रह्मे'त्यादिवदानन्दस्य ब्रह्मोपदेशादेक प्रकरण पठितस्यानन्दमय-स्यैव कथं परब्रह्मत्वमुपपन्निस्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ आत्मशब्दाच ॥ १५॥

तैतिरीये । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत" इत्यादावात्मनः जग-देककारणत्वोपदेशात् । माण्डूक्ये । "प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः''। इत्यत्र शिवस्य परब्रह्मणः प्रपञ्चहेतुभूतस्यात्मशब्द प्रयोगात् । अथर्वशिखायां । "ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते" । इत्यारभ्य "शिव एकोध्यय शिवंकरस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये''त्यन्तेन चरमशरीरिणां मुमुक्षूणां परिशव ब्रह्मेतर-ध्यान निषेधावगमाच । तस्मात् । नित्य निरुपद्रव निखिलमङ्गलालय परमानन्दस्वभाव जगदुभयकारण परब्रह्मैव शिवशब्देन निर्णायते । "ऋत एसं परंब्रह्म पुरुषं कृष्णिषङ्गलं" । "ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपायवे नमो नम" इत्यत्रातः कृष्णिपङ्गलं विरूपाक्षं ब्रह्मतत्त्वानु-सन्धानोपास्तिरुपिदेष्टा । तथाच स्मृतिः । "शिवं भजन्ति ये नराहिशवं ब्रजन्ति ते नराः" । "शिवेतरं भजन्ति ते शिवेतरं ब्रजन्ति ते" इति श्रवणात् । शिवेतर निष्ठानुष्ठानशीलानाम-शिवत्वफलमतएवानन्दमयो नेतरः । 'अन्योन्तर आत्मानन्दमय' इति निरितशय शिरस्कत्वे-नाम्नमयादिभ्यो भिन्नत्वोपदेशादानन्दमयदिशवएकएवानुसन्धेय इति स्पष्टमुपिदिष्टं ॥

किञ्च। 'अन्योन्तर अत्मानन्दमय' इत्यात्मशब्देन निर्दिष्टस्य परमात्मनिर्शवस्य शिरः पक्ष पुच्छसद्भावित्प्रयशिरस्त्वादयस्तस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थं निरूपणमात्रमित्युपदिश्यते। "इन्द्रि-येभ्यः पराद्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः"। "मनस्तु पराबुद्धिः बुद्धरात्मा महान्परः"। 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः'। 'पुरुषात्रपरं किश्चित्साकाष्टा सा परागिते'रिति श्रुतौ । अर्थ-मनोबुध्यात्मादिभ्यो पुरुषस्य सर्वाधिकत्वोपदेशात्। "अन्योन्तर आत्मा प्राणमयः"। "अन्योन्तर आत्मा मनोमयः"। 'अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः'। इत्यात्मशब्दस्यानात्मस्विष पूर्व प्रयुक्तत्वात्। "अन्योन्तर आत्मानन्दमय" इत्यात्मशब्दस्यात्मविषयत्वं कथं निश्चीयते। तत्राह्॥

स् ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

"अन्योन्तर आत्मानन्दमय'' इत्यज्ञात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणं। इतरवत् । यथेतरत्र । "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" । "स ईक्षत लोकान् सृजा" इत्यादि-ष्वात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणं। तत् कुतः एतत्। उत्तरात्। "सोऽकामयत"। 'बहुस्यां प्रजायेये'त्यानन्दमय विषयादुत्तराद्वाक्यात्॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अन्वयादितिचेत्स्याद्वधारणात् ॥ १७ ॥
पूर्वत्र प्राणमयादिष्वनात्मखात्मशब्दान्वयदर्शनान्नोत्तरादुत्तरवाक्यानिश्चेतुं शक्यत इति
चेत्स्याद्वधारणात् । स्यादेव निश्चयः । कुतः । अवधारणान् । पूर्वत्रापि । "तस्माद्रा
एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत" इति । "परमात्मन एव वुध्वा अवधारितत्वात् "। "अनमयादन्तरे प्राणमये प्रथमं" । परमात्मवुद्धिरवर्ताणां । तदनन्तरः प्राणमयादन्तरे मनीमये । ततो विज्ञानमये । तत आनन्दमये । प्रकान्ता परमात्मवुद्धिः । तदन्तराभावीदुत्तराच । 'सोऽकामयते'ति वाक्यात्प्रतिष्ठितेत्युपक्रमेप्यपरमात्मनि परमात्मवुध्वा आत्मशब्दादन्वय इति निरववां ॥

किश्च। तदुपक्रमे 'ब्रह्मविदाप्रोति पर'मिति। अन्यत्रच। 'ज्ञास्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेति"। ''तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भ्यश्चान्ते विश्वमाया निष्टात्तः''। ''उमासहायं
परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्त''मित्यारभ्य। ''सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानिचात्मिन''। ''सम्परयद्भद्भपरमं याति नान्येन हेतुना''। इत्यन्तेन शिवध्यानज्ञानावलाक्षिनामेव पुनरावृत्तिरहित निःश्रेयस फलप्राप्त्युपदेशात्। सर्वथानेनैव मुमुक्षूणां शिवोपासनं
कर्तव्यमिति फलितार्थो निश्चीयते। ''ऋतथ्सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णिपङ्गलं''। ''ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्माऽतत्त्वमासे श्वेतकेतो''। ''अभयं वै जनकप्राप्तासी''ति।

सत्यादि लक्षण लक्षित परशिवोपासनेन भ्रमरकीटन्यायविच्छवतादात्म्य सिद्धिः । खशाखा न्यशाखाखपि स्पष्टमुपदिष्ठत्वात्तत्परमपुरुषार्थसिष्द्यर्थं श्रवणमननादिना तद्विचारं निरन्तरं कर्तव्यमित्यपदिश्यते ॥

उपकोसलिव्या प्रकरणे विद्यमानमाहवनीय गाईपल्य दक्षिणाग्नि विषयकमुपासनात्रयं। हिरण्यगर्भोपासनमित्युपासना चतुष्टयञ्च। एवं प्रदर्शन विद्याप्रकरणे विद्यमानंच। जीवपुख्यप्राणिलङ्ग विषयं उपासनाद्वयं। एवं सर्वाख्य्युपनिषत्म सगुणब्रह्मोपासन सिवधो विद्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्त पदार्थविषयकाणि प्राणाद्युपासनानि एवं भूमविद्याप्रकरणे प्रदर्शितानि
भूमाद्युपासनानि । एवं वैश्वानर विद्याप्रकरणे विद्यमानानि वैश्वानरस्यकैकस्यावयव विशेषकोपासनानि वैश्वानरोपासकाङ्गानि वा न वा। एवं तत्तदुपासना प्रकरणेषु विद्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्त पदार्थ विषयकाण्युपासनानि चित्तद्यद्विद्वारा मूर्तब्रह्मोपासनाङ्गानि वा। खातव्यतिरिक्त पदार्थ विषयकाण्युपासनानि चित्तद्यद्विद्वारा मूर्तब्रह्मोपासनाङ्गानि वा। खातव्यतिरिक्त पदार्थ विषयकाण्युपासनानि चित्तद्यद्विद्वारा मूर्तब्रह्मोपासनाङ्गानि वा। खातव्यतिरिक्त पदार्थ विषयकाण्युपासनानि चित्तद्विद्वारायात्'। 'नास्त्यकृतः कृतेने' 'तिद्विज्ञानार्थं
"परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्रह्मणो निर्वेदमायात्'। 'नास्त्यकृतः कृतेने' 'तिद्विज्ञानार्थं
सगुरुमेवाभिगच्छेत्सिमत्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्टं'। इति श्रुतो 'नास्त्यकृतः कृतेने'ति कृतकर्मणामकृतमोक्षफलनिष्धात्। सर्वेषां कर्मरूपोपासनानां निर्गुण ब्रह्मात्मकत्व हेतुत्वायोगात्।
"पुण्यचितो लोकः क्षीयते''। 'कर्मचितो लोकः क्षीयते''। इतिवत्सकामज्योतिष्टोमादिति
न्यायेन अनित्यफलत्वमेवेत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ कार्याख्याधिकरणम् ॥ ५ ॥ सू ॥ कार्याख्यानादपूर्वं ॥ १८ ॥

पूर्वप्रस्तुत प्राणविद्याशेषभूतिमदानीं चिन्त्यते । तत्तत्तसगुणा मूर्तब्रह्मोपासना सिन्नधौ । पूर्वप्रस्तुत प्राणविद्याशेषभूतिमदानीं चिन्त्यते । तत्तत्त्तसगुणा मूर्तब्रह्मोपासना प्रव्यप्राणनामादि विषयकाण्युपासनानि प्रकर्णवलात्तत्त्सगुण मूर्तब्रह्मोपासनाङ्गान्येच । न तु खातन्त्र्येण फलान्तर साधनानि । तथा च कार्याख्यानात् । मूर्तब्रह्मोपासनाङ्गान्येच । जीवमुख्यप्राणिलङ्गादि विषयकानामङ्गोपासनानामाख्यानादनुष्टान-कार्याणां कर्तव्यानां । जीवमुख्यप्राणिलङ्गादि विषयकानामङ्गोपासनानामाख्यानादनुष्टान-कार्याणां कर्तव्यानां । जीवमुख्यप्राणिलङ्गादि विषयकानामङ्गोपासनामाख्यानान्द परि-देव साङ्गात्सगुणमूर्तब्रह्मोपासनाद्येव एवर्चन । तन निरवयव निरितशयानन्द परि-पूर्णा परिच्छित्र परिशाव ब्रह्मप्राप्तिस्सम्भवति । न तु खातन्त्र्येण फलान्तरमनुपपन्नं । स्मालसाङ्गोपासनादेव सगुणब्रह्मोपासनं । सगुणमूर्तब्रह्मोपासनाङ्गत्वनानुष्टित प्राणाद्युपासनाचानान्त्र । श्रुद्रफलमप्यर्थादुत्यवते । "यदेव ज्ञानफलं तदेव कर्मफलं"मिल्यादि श्रुतिषु । नात् । श्रुद्रफलमप्यर्थादुत्यवते । "यदेव ज्ञानफलं तदेव कर्मफलं"मिल्यादि श्रुतिषु । "यदिव ज्ञानमानानां फलश्रुतीनां परिशव ब्रह्मलेक सालोकतामाप्रोती"त्यादि श्रुतिष्वङ्गोपासनासाचिधि विद्यमानानां फलश्रुतीनां परिशव ब्रह्मलेक पालोकतामाप्रोती"त्यादि श्रुतिष्वज्ञानित्रात्याद्यपायसाधनानामिति स्वर्यस्थापरतात् । इत्यादि श्रुतिषु सगुणमूर्त ब्रह्मोपासनादेव निरवयव साक्षिष्ठप परिशव प्राप्तिपरतात्यः । सगुणोपासनानि सर्वाणि निर्गुण ब्रह्मप्राप्त्यायसाधनानामिति स्वर्यस्थापनात् । सगुणोपासनानि सर्वाणि निर्गुण ब्रह्मप्राप्त्यादना प्राणाद्यपासनानां स्क्रीयासनानं स्वर्यापासनानं स्वर्यापासनानां

छान्दोग्य वाजसनेयकयोः । ''ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च प्राण''मित्यादिना प्राणाद्युपासनानां सर्वेषां ब्रह्मप्राप्ति साधनत्वेनोपदेशात् । सर्वेषां तेषां स्वातन्त्र्यणाभ्युदयफलहेतुत्वमुत सगुण-

मूर्तब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन तल्लोकप्राचुर्य कल्याणविभृति साधनत्वमिप च । सगुणमूर्त सदाशिव ब्रह्मोपासनाङ्गत्वेनामूर्तस्वयं प्रकाश परंज्योतिरात्मक निखिलसाक्षिक निरवयव नित्यानन्द स्वभाव कैवल्य विभूत्यात्मक शिवतत्त्वप्राप्ति कारणं वेति सन्दिह्मते । "सर्व एते पुण्यलोका भवन्ती"ति श्रुतौ स्वेच्छानुसारेण सर्वेषामुपासकानां तत्तल्लोकप्राप्त्युपदेशात् । "कर्मचितो लोकः क्षीयते" । "पुण्यकृतो लोकः क्षीयते" । इत्यादि श्रुतिषु कर्मफलाना-मनित्यफलत्व व्यपदेशात् । वाह्माभ्यन्तरभेदेपि प्राणाद्युपासनानामन्तरङ्गत्वेऽपि । ज्योति- छोमादि पुण्यकर्मणामिव गुणत्रयप्रकृतिकत्वेन निःश्रेयसफलकत्वमनुपपन्नं । "यदेव ज्ञान-फलं तदेव कर्मफलं" । 'यस्यैतेष्ठा चत्वारिंशत्संस्कारा' इत्यारभ्य 'ब्रह्मणस्सायुज्य सालोक्यं गच्छन्ती'स्वन्तेन । निष्कामकृत परमेश्वरार्पित गर्भाधानादि सर्वेषां कर्मणां तदनुप्रहत्वेन निःश्रेयसफल प्राप्त्यवगमात् । पुण्यलोकाभिसंधिपूर्वक कर्मणां स्वातन्त्र्येण तत्तल्लोकविधा-यक्त्विमिति चेत् । तथापि उपासनायाः गुणविषयत्वात् । कर्मणामनित्यत्वस्वभावाच । सगुण सावयव नित्य सदाशिव ब्रह्मलेक प्राप्तिमात्रमेवेति प्राप्ते प्रचक्तेह ॥

'कर्मचितो लोकः क्षीयत' इत्यादि श्रुतिषु प्राक्ठतकर्मजन्य पुण्यापुण्यलोक विषयत्वं''।
"श्यिरेभिरङ्गेः पुरुष्ण उग्रः''। इत्यादिषु सावयव सदाशिव ब्रह्माङ्गस्य नित्यत्व व्यवस्थापनात्। तल्लोकस्यापि प्राक्ठतगुणर्थम वैलक्षिण्यत्वात्। "पादे। इस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी''ति। सत्यचित्सुखात्मक त्रिपाद्विभूतिनामक सदाशिवलोकस्य नित्यत्वावगमात्।
तस्य तल्लोकस्य च नित्यत्वमनिवार्थ। एष "संप्रसादोग्स्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिष्ठ्यमुपसम्पद्य खेनरूपेणाभिनिष्पद्यते। स उत्तमः पुरुष'' इति छान्दोग्ये। "वेदान्तिवज्ञान
सुनिश्चितार्थास्संन्यासयोगाद्यतयश्चुद्धसत्त्वाः''। "ते ब्रह्मलेके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे''। इति तैत्तिरीय कैवल्ययोश्च सर्वेषां सावयव सदाशिव ब्रह्मोपासकानां
निष्कामभक्तानां तदनुप्रहद्वारा तत्र कल्याणविभूत्यात्मक नित्यश्चर्य विधायक सालेक्य
सामीप्य सारूप्यात्मक परमानन्दकर तल्लोकभोगमनुभूय पुनस्तदनुप्रहेण निरितशयनिरावरण निरञ्जन निरुपमान निर्देह शिवतत्त्वकैवल्यविभूति प्राप्तिं तल्लोकादेव प्राप्नोतिति
निश्चीयते। तस्मा'द्रितिसामान्यन्यायेन' सर्वेषामुपासनानां ब्रह्मप्राप्तिफलमर्थात्सिद्धं॥

किञ्च। "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदिस्थिताः"। "अथ मर्त्योऽस्ते। भवस्य ब्रह्मसम्भान्ते ग्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदिस्थिताः"। "अथ मर्त्योऽस्ते। भवस्य ब्रह्मसम्भान्ते ग्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदिस्थिताः"। "अथ मर्त्योऽस्ते। भवस्य ब्रह्मसम्भान्ते विद्याद्युपासकानां "अयस्कान्त सूर्चान्यायेन" निरन्तरानवच्छित्रज्ञान निष्ठागरिष्ठानुष्ठान विशिष्टानां वर्मान्यारेणां सर्वदा सर्वशिवेक भावापन्नानामिहलोके तु निरुपम निरज्ञन निर्विकार परिश्विव ज्योतिलिंक्षेक्यमुपदिष्टं। मुक्तदशायामिष तिद्धन्नत्वेन व्यवस्थित इति चेत्। तदनन्यत्वेन मारम्भण शब्दादिभ्यः। 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मित्यादि द्वेताऽद्वेत विधायक वैयासिक सूत्र श्रुति विरोधो दुर्निवारः। "वाचारम्भणं विकारो नामधेय"मित्यत्र विकारो नामधेयज्ञ। वाचारमभणं वाचा। याऽभिलाषार्थकियारूपव्यवहारस्य निष्पादकं भवति। मृद्द्वयस्येव घठावस्था। घटादि नामधेयं च विकारः। घटं वाचारम्भणं। घटोत्यामिति वागारम्भण विषयमात्रं। मृदन्य एव व्यवहारसिध्वर्थं जायमानमवस्थान्तरं। नतु मृदोर्द्वयान्तरं मृत्तिकेत्येव नामधेयं सत्यं घटादिकं मृत्तिकेति कृत्वेव तत्र सर्व

मृद्धटादि नामध्यं सत्यं सित प्रामाणिकार्थे साधनन्तु द्रव्यान्तरिमित कृत्वा यता घटो मृदेवे-खतः कारणादनन्यादेवकार्यं । अर्थिकयादि व्यवहार भेदस्तु मृद्धटोर्व्यवस्थाभेदाद्भवत्येव । ततो मृद्धटयोरिव ब्रह्मप्रपञ्चयोरिप व्याप्यव्यापकभावादनन्यत्वं । तथाच स्मृतिः । 'शक्लादि च पृथिव्यन्तं शिवतत्त्वसमुद्भवं' । 'तेनैकेन च तद्याप्तं मृदामन्थादिकं यथे'ति दर्शनात् । 'जीव प्रपञ्च ब्रह्मणां सदाभेद' इति नैयायिकादि दुर्वादो निरस्तः । यदा मृद्यं घट इत्यत्र मृद्याप्तिघटे दश्यते । तथा 'ब्रह्मेदं जग'दिति ब्रह्मव्याप्तिनंदश्यत इति चेत् । घटस्सन् पटस्सिन्निति सर्वत्र दश्यत एव । सद्रूपेण ब्रह्मणोर्व्याप्तिः सद्रूपेण शिवन यदि न व्याप्तं जगत् तदासत्तास्फूर्तिभ्यां विनाकृतं कथमस्ति स्फुरतीति दश्यते । अतश्वेतना-चेतनप्रपञ्च ब्रह्मणोर्भेदाऽभेद एव घण्टाघोषः ॥ कार्याख्यानाधिकरणं समाप्तं ॥

अभिरहस्य वृहदारण्यके च शाण्डिल्य विद्याम्नायते । "एकत्रात्मानमुपासीत"। "मनोमयं प्राणशरीरं भावरूपं सत्यसङ्कल्पमाकाशात्मान"भिति । इतरत्र "मनोमयोऽयं पुरुषो भात्यस्मिन्नन्तर्हृदये"। 'त्रीहिर्ना यवो वा'। 'स एष सर्वस्थेशानस्सर्वस्याधिपतिस्सर्व- मिदं प्रशास्ती'त्यादि शाण्डिल्यादि सर्वेषां विद्यानां स्वातन्त्र्येण ब्रह्मप्राप्तिरुतिवद्यानां सर्वासां "निश्रेणिन्यायेन" परम्परामोक्षहेतुत्वं विति शङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ समानाधिकरणम् ॥ ६ ॥ सू ॥ समान एवञ्जाभेदात् ॥ १९ ॥

वाजसनेयके अग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्या आम्नाता "सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत"। अथ खळ "कतुमयो पुरुष" इत्यारभ्य "सा आत्मान मुपासीत"। "मनोमयं प्राणशरीरं भा रूपं सत्यसङ्कल्पमाकाशमात्मान"मित्यादिषु शाण्डित्य दहरोपकोसलभूमादि विद्यानां परस्पर-धर्म वैलक्षिण्य विध्यवगमात् । परस्परभिन्नत्वमभिन्नत्वं वितिसन्दिह्यते । 'सर्वेषां विद्या-नामन्योन्य भेदद्र्शनात्'। बृहदारण्यके पुनर्पि शाण्डिल्यविद्या आम्नायते । 'मनोमयोऽयं पुरुषो भास्सत्यः। तस्मिननतर्हदये यथा ब्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्यशानस्सर्व-स्याधिपतिस्सर्वमिदं प्रशास्ती'त्यन्यस्यच । 'एषोऽस्मिदेवः प्रविशोनुसर्वाः' पूर्वोऽनुजातोस्म्यह-मेव गर्भे'। 'अहं हि जातश्च जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठति विश्वतो मुखः'। 'विश्वतश्रख्ध-रुत विश्वतो मुखो विश्वतो हस्त (बाहु) उत विश्वतः पात्'। 'सम्बाहुभ्यां (न)धंमित सम्पतन्नै-र्चावाभूमी (पृथिवी) जनयन् देव एकः"। "वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं देवं जातवेदसं वरेण्यं"। "तमात्मानं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिश्शाश्वती नेतरेषां"। "अहं योनि योनिमभितिष्टाम्येको मय्येदं पूर्णं पञ्चविध्व सर्वं''। ''मामीशानं पुरुषं देवमी छ्यं निचाय्य मां शान्तिमत्यन्तमेति''। "प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहुर्यस्मिन्कोधो याच तृष्णा क्षमाच''। "तृष्णां छित्वा हेतुजालस्य मूलं बुध्या चित्तं स्थापियत्वाथ रुद्रे"। "एवं ये मां ध्यायमाना भजन्ते तेषां शान्तिश्शाश्वती नेतरेषां "। "यतो वाची निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसासह "। "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान विभेति कुतश्वने"ति । "अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ''। "तमकतुं पश्यित वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमान-मीशं "। "आधारे दहरे वापि भूमध्ये वा निरन्तरं "। "ज्योतिर्लिङ्गानुसन्धानं तदन्तर्धा-

^{1.} Another reading is : एष हि देव: प्रविशोतु सर्वो.

रणं विदुः ''। ''आधारे कनकप्रख्यं हृदये विद्रुमप्रभं''। ''श्रूमध्ये स्फटिकच्छायं लिज्ञं योगी विभावयेत् ''। "ज्योतिर्लिङ्गं भ्रुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत्सदा यतिः ''। "आत्मान-मात्मना साक्षाद्रह्मवुद्धा सुनिश्चितं"। "देहजात्यादि सम्बन्धान्वर्णाश्रमसमन्वितान्"। 'वेदशास्त्र पुराणानि पदपांसुमिव त्यजेत्'। 'भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छद्यन्ते सर्वसंशयाः'। 'क्षीयन्ते चास्यकर्माणि तस्मिन्दष्टे परावरे'। 'द्रष्ट्रदर्शन दश्यानां विरामे। यत्र वा लभेत्'। '<mark>दष्टिस्तत्रैव कर्तव्या ननासाम्रावलोकने ''। ''आत्मानमर्रणं कृत्वा प्रणवंचोत्तरार्रणं ''।</mark> "ध्यानिर्मथनाभ्यासा त्पाशंदहति पण्डितः" । इत्यादि श्रतिशतेषु नानाधर्मत्वोपदेशात्। दहर शाण्डिल्यादि सर्वविद्यानां ऊर्ध्वाधस्सोपानभेदेन ब्रह्मणि समन्वयो युक्त इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । समानएवञ्चाभेदात् । यथानिरहस्ये । मनोमयप्राणशरीर भारूपसत्यसङ्कल्प गुणगणः श्रुतः ''। एवं वृहदारण्यके । मनामयत्वादिके समाने सत्याधिकस्य विशस्वादेश्व सत्यसङ्कल्पत्व गुणभेदात्र रूपभेदः । तस्माद्विचैक्यमन्यत्रापि । स्थानभेदगुणभेदत्वेन भेद-दर्शनेपि चित्तैकायतया ब्रह्मसाक्षात्कार फलमेकत्वेन विद्येक्यमविरुद्धाते ॥ समानाधिकरणं समाप्तं ॥

शाण्डिल्यादि विद्यासु विद्यैक्यत्वसिद्धेपि वैश्वानरविद्यायामन्योन्य वैलक्षिण्यावगमात् । कथं विद्यैक्यमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ सम्बन्धाधिकरणम् ॥ ७ ॥

स् ॥ सम्बन्धादेव मन्यत्रापि ॥ २० ॥

अन्यत्र प्रतर्दन वैश्वानरभूमविद्यादिष्वप्येवं जीवमुख्यवैश्वानरैकावयवनामादिविषय-काङ्गोपासनासह कृतात् । सगुणपरिश्वोपासनात् । अदृष्टोत्पत्तिर्नतु केवल सगुणपरिश्वो-पासनात् । कुतः । सम्बन्धात् । सगुणनिर्गुणयोहपासनयोरङ्गाङ्गित्वेन परस्परसम्बन्धादिति विद्येक्यं सम्भवतीति सूत्रस्चितार्थः। बृहदारण्यके श्रूयते। 'सत्यं ब्रह्मे'त्युपक्रम्यत्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषे यश्चायं दक्षिणेऽक्षिस्यादित्युपकम्य । आदित्यमण्डले क्षिणिच सत्यस्य बद्धाणो व्याहृतिशरीरत्वेनोपास्यत्व मुक्त्वा । तस्ये।पनिषदहरित्यधिदैवतं । तस्योपनिषदहभित्यध्यात्ममिति । द्वे उपनिषदौ रहस्य नामानि । उपासनिवेशेषत्यान्नायते । ते किं। यथा श्रुतस्थान विशेष नियमत्वेन व्यवस्थिते। उत्ताभयत्रोभे। अनियमिनिति संशये । सत्यस्य व्याहृति शरीरस्येवोपास्यस्य ब्रह्मणो द्वयोः स्थानयोस्सम्बन्धादुपास्यैक्येन ह्याभेदात् । संयोगाद्यभेदाच विद्येक्याद्नियमेनेति प्राप्तं । तत्रोच्यतं । सम्बन्धादेव मन्यत्रापीति । यथा मनोमयत्वादि गुणवैशिष्ट्यैकत्वं तदुपास्यैक्येन रूपभेदाद्वियैक्याद्वणी-पसंहारः । एवं । अन्यत्राक्ष्यादित्यसम्बन्धिनः पर्शिवब्रह्मणस्सत्यस्यैक्यत्वेन विधिक्या-दुभयोरुभयत्रोपसंहारः ॥

किञ्च । अक्षिसूर्यमण्डलादिस्थानभेदेनोपासनाभेद्व्यपदेशोपि । उपास्यस्य शिवसी-करवेन विद्येक्यमुपपद्यते । आदित्याक्षिस्थानाद्युपासनेषु स्थानभेदादुपासनभेदाद्विद्याष्ठ विशेषभेदो दृश्यते । तस्मात्कथं विद्येक्यमित्याशङ्कायामाह ॥

म् ॥ न वा विशेषात् ॥ २१ ॥ न वै तदस्तिविद्याभेदः । कुतः । विशेषात् । उपास्य रूपविशेषात् ।

परिश्वस्यैकत्वेप्येकत्रादित्यमण्डलस्थतया उपास्यत्वमितरत्राक्ष्याधारतयोपास्यत्वमिति स्थान-सम्बन्धित्वभेदेन रूपभेदात् विद्याभेदः । तथापि । मोक्षफलैक विशेषात् । विद्यैक्य-मभिहितं । शाण्डिल्यविद्यायां । उपास्यस्थानभेददर्शनेष्युभयत्र हृद्याधारत्वेनोपास्य त्वादुपासनैक्यत्वं तद्वदत्र वेदितव्यं ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ दर्शयति च ॥ २२ ॥

तैतिरीये । ''दहरं विपापं परमेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसप्रंं' । ''तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य''मिति । परमेश्वरस्योपासनास्थानं दहर-पुण्डरीकमित्युपदिइय । तत्रोपास्यः परमात्मा क इत्याशङ्कायां । "यो वेदादौ खरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः" । ''तस्य प्रकृतिलीनस्य यःपरस्समहेश्वरः'' । इति । महेश्वरस्यैव तत्रोपास्यत्वं प्रदर्शितं । कैवल्ये । "हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्ध"मिलादिना । परमेश्वर-स्योपास्यस्थानं हृदयपुण्डरीकं प्रदर्श । तत्र परमात्मा केनरूपेणोपास्य इत्याकांक्षायां । "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलाचनं नीलकण्ठं प्रशान्त" मित्युमासहायत्वादि धर्मावाटिछन मूर्तव्रह्मणहिशवस्योपास्यत्वं निर्दिष्टं । एवं तैत्तिरीय कैवल्ययोः । एकत्र दहरशब्दो महेश्वर शब्दश्च । एकत्र हृदयशब्द उमासहायशब्दश्च । परस्परभिन्नत्वव्यपदेशेपि । यदा वस्त्वे क्यावगमात् । उपासनैकत्वं । तद्वदक्षि भानुमण्डलयोः । स्थानादि धर्मवैलक्षिण्येपि । उपास्य फलयोरेकत्वेन विद्यैक्यमनिवार्यं। इति दर्शयित । चकारो निश्चयार्थः॥

ननु । तैत्तिरीय छान्दोग्य कैवल्यादिषु । मण्डलविप्र दार्शितत्वेपि । एकत्र । 'एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दर्यते हिरण्यरमश्रु हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्ण' इत्यादि । श्रूयते । अन्यत्र । "यएषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष" इति । मण्डलान्तर्विर्तितया हिरण्मयं पुरुषं प्रस्तुत्य तत्रोपसंहारे। "सर्वोवेरद्र" इत्यारभ्य। "नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयम्बकापतय उमापतय पशुपतये नमा नम"इखन्तेन । सर्वात्म-कत्वं हिरण्यबाहुत्वं उमापतित्वश्चाम्नायते । तत्रैकत्र सर्वोङ्गसुवर्णत्वमन्यत्र बाहुसुवर्णत्व-मिति रूपभेदः । एकत्र "सर्वे। वै रुद्र" इति सर्वात्मकत्व मन्यत्र "सर्वेषां लोकानामीष्टे" इति सर्वाधिपत्यमिति धर्मभेदस्तस्मानविद्यैक्यमितिचेन । अन्तरादित्य इति । स्थानेक्य-मेव विद्येक्यं दर्शयति । तैत्तिरीये । 'हिरण्मयः पुरुष' इत्युपक्रमेण बाहुग्रहणस्योपलक्षणत्वा-दुपसंहारेपि सर्वाङ्गसुवर्णत्वमेव विवक्षितं । विश्वाधिकस्य परिशवस्य शक्तया जगदुभय-कारणस्वात् । तदनुप्रवेशाच तादात्म्यं युक्तं । अतस्तदुभयत्रैकस्य प्रतिपादितत्वा-द्वियैक्यमप्रतिहतं ॥ सम्बन्धाधिकरणं समाप्तं ॥

"ब्रह्माज्येष्ठा वीर्यासम्मृतानि" । इति श्रुतौ । भिन्नप्रकरणस्थत्वात् व्यवहितत्वाच । सम्मृतिद्युव्याप्त्यादि गुणविशिष्ट सगुणपरिशवब्रह्मोपासनमि खातन्त्र्येण तहे।कप्राप्ति-साधनं कथमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ सम्भृत्यधिकरणम् ॥ ८॥ सू ॥ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपिचातः ॥ २३ ॥

तैत्तिरीयके । नारायणीय्यानां खिलेषुच । "ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यासम्मृतानि ब्रह्मांभे

ज्येष्ठोदिवमाततान"। "ब्रह्मा भूतानां प्रथमोथ जज्ञे तेनाईति ब्रह्मणास्पर्धितुं कः"। इति ब्रह्मणि ज्येष्टानां वीर्याणां सम्मृतिः । यानि लोके त्रिपुरसंहार कालकूटभक्षण सन्मथ-यमान्तकादि निर्तिशयानि ज्येष्टानि । चन्द्रधारणत्व ब्रह्मकपालमालिकामृतत्व विष्णु-वल्लभत्व शेषांगुर्लायत्वादीनि चानन्यधर्मसम्मृतानि । परंत्रद्धा आततान । सम्पादितवत् । ज्येष्ठं हरिहरिहरण्यगर्भादिभ्योप्युत्कृष्टं । "प्रपन्नोपश्चमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" "स आत्मा सविज्ञेयः" । इत्यादि श्रुतिासिद्धं ब्रह्मेत्येत्रे तेषामिप स्पष्टः । "ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं"। "सर्विमिदं ब्रह्म विष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रस्यन्ते"। इत्यादि श्रुतिषु स्पष्टमुप-दिष्टं। "प्रिग्दिवं परमाकाशपदमाततान"। "व्याप्त्यध्यास्तेति तेषां महान्तं"। वीर्याणां सम्मृतिर्द्युक्याप्तिश्च सर्वासु परविद्यासूपसंहारा न वेति सन्दिह्यते । "अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते"। "अथ यदन्तः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते"। "अथ यदिद-मस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरपुण्डरीकं वेरमे''त्यादि श्रुतिषु । अथ शब्दएव प्रकरणभेदं सूचयति तथाच तत्तदुपासनाप्रकरणे भेदविहितान्यङ्गोपासनानि सिन्निहित सगुणब्रह्मोपासना प्रसङ्गानि । तह्रोकप्राप्तिविधायकमात्राणि । "ब्रह्मज्येष्ठा विद्यासम्भृतानि ब्रह्माये ज्येष्ठं दिवमाततान" । "ब्रह्मभूतानां प्रथमोत जज्ञे तेनाईति ब्रह्मणास्पर्धितुं कः" इति । अस्यां खिलसंहितायां । वीर्यसम्मृति द्युलोकव्यापक सर्वभूतकारणत्वादयो बहवो गुणाः प्रतिपादिताः । तथाप्युपा-सीतेति विधिवाक्यं फलञ्च न श्रुतं । तस्मात्खिलसंहिता प्रतिपादितानां सर्वेषां गुणान दहरशाण्डिल्यादि विद्याविधायक सगुणपरशिवब्रह्मोपासनेपूपसंहारो नाङ्गीकर्तव्य इति प्राप्ति वदामः । संभृतिर्धुक्यासीति समाहारद्वन्द्वत्वादेकवद्भावः ॥

सम्मृत्यादिकमनारभ्याधीतमि । अत एव स्थानभेदाद्यवस्थाप्यं न सर्वत्रोषसंहर्तव्यं कथमानरभ्याधीतानां स्थानविशेषनियतत्वं । स्वसामर्थ्यादिति व्रूमः । द्युव्याप्तिस्तावष्ट्दया- खल्पस्थानगोचरासु विद्यासु नोपहर्तुं शक्या । सम्मृतत्वादयोपि तत्सहचारिणस्तत्तुत्यदेशा इत्यल्पस्थान विषयासु विद्यास्वनुपसंहार्याः । शाण्डित्य दहरादि विद्यास्वत्पस्थान विषयासु ज्यायानपृथिव्याः । ''यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाश' इत्यादयस्तत्र तत्र शक्योपसंहाराः । मनोमयत्वापहतपाप्मत्वादि विशिष्टस्थापास्यस्य माहात्म्य प्रतिपादनपराः ॥

किञ्च। "देवा ह वे खर्ग लोकमगमन्"। 'तेदेवा रुद्रमप्टच्छन्'। 'को भवानिति'। परमानन्दस्वभावतया स्वर्गशब्दवाच्यं। हिरण्यगर्भादि पदेभ्यो महत्तरं महास्थानं हि भ्रूयते"। ततः। स्वल्पस्थान व्यतिरेकेषु वैश्वानराद्युपासनेषु द्युव्याप्तिरुपसंहार्येति। तत्सहि चारात्। महावीर्यसम्भृतिरपि तत्रैवोपसंहार्या। उत खिलसंहितायां। विधिपः लिखाः दर्शनेपि। उपासीतेति विधि परशिवब्रह्मलोकप्राप्तिरूप फलंचाध्याहस्य दहराद्युपासनादिवतः। स्वल्पस्थान विशिषः विद्यापासने परशिव ब्रह्मलोकप्राप्ति साधनत्वाङ्गीकारि स्वलंसिहतासु गत सकलगुण विशिष्ट ब्रह्मोपासनं परशिव ब्रह्मलोकप्राप्ति साधनत्वाङ्गीकारि स्वलंषः॥ सम्भृत्यधिकरणं समाप्तं॥

"तस्येवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धापत्नी"त्यादि श्रुतौ उपासकस्य ,,।
चरणाचवयवेषु प्रसिद्धः"। "ज्योतिष्टोमाङ्गदष्टिरूपो मनसो ज्योतिष्टोमो विहितः किं मानस ज्योतिष्टोमस्य कर्मकाण्डस्य ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमुत स्वातन्त्र्येण परिश्वविद्धानिकं प्राप्ति साधनत्वं वेत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण तन्नाह ॥

॥ पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ ९॥ सू ॥ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनास्नातात् ॥ २४॥

इतरेषामुपासकस्य करचरणावयवेषु किल्पतानां समित्कुशपुरोडाशादीनां मानसाना-मङ्गानां पुरुषविद्यायासिव मानसज्योतिष्टोम इव कर्मकाण्डस्थ क्रियामये ज्योतिषोमे तदाम्रातात् । अविहेतुत्वादित्यर्थः । तथाच । मानसज्योतिष्टोम कियामयज्योतिष्टोमयोः । परस्पर विलक्षणाङ्ग विशिष्टत्वात् । मनः किल्पिताङ्गविशिष्ट मानसज्योतिष्टोम वास्तवाङ्गविशिष्ट कियामय ज्योतिष्ठोमयोः परस्परं विलक्षणाङ्गविशिष्टत्वात् । मनःकल्पिताङ्गविशिष्टमानस-ज्योतिष्टोमस्य वास्तवाङ्ग विशिष्टकियामयज्योतिष्टोमाङ्गल्वमनुपपन्नं किन्तु । स्वातन्त्र्येण पर-शिवब्रह्मार्थः । तैतिरीयके । पुरुषिवद्या आम्नायते । ''तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धापत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिलीमानि बर्हिं'रि-त्यादिका छान्दे।ग्ये पुरुषविद्या आम्नायते । "पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विशति वर्षाणी''त्यादिका तत्र संशयः। किमत्र विद्याभिद्यते उत नेति। पुरुषविद्येतिनामै-क्यात् पुरुषावयवेषु यज्ञावयवकल्पनसाम्येन रूपैक्यात्तित्तिरीयके फलसंयोगा श्रवणात् । "प्राह षोडशवर्षशतं जीवती"ति छान्दोग्ये श्रुतस्यैव पुरुषविद्या फलत्वात्फलसंयोगस्याप्य-विशेषाद्वियैक्यमिति प्राप्ते उच्यते । उभयत्राम्नातयोविद्ययोः पुरुषिवद्यात्वेपि विद्याभेदौ-स्यैव । कुतः । इतरेषामनाम्नानात् । एकस्यां शाखायामानाम्नातानां गुणानामन्यत्रानाम्ना-नात्। तथाहि। "यत्सायं प्रातमध्यंदिनश्च तानि सवनानि"। इत्यादयस्तौत्तिरीयके आम्नाताः । छान्दोग्ये सवनत्वेन नाम्नायन्ते । त्रेधा विभक्तं पुरुषायुषं छान्दोग्ये सवनत्वेन कल्प्यते । छान्दोग्ये श्रुतानामाशिषादीनां दक्षिादित्वकल्पनात् । तैत्तिरीयकेन कृतं । "यजमानपत्नीत्यादि परिकल्पनंचान्यथा"। "अतो रूपमुभयत्र भियते"। तथा फलसंयोगोपि भियते । तैत्तिरीयके हि । पूर्वानुवाक्ये । " ब्रह्मणेत्वामह स ओमिलात्मानं युर्जीते''ति ब्रह्मविद्यामभिधाय । तत्फलत्वेन ब्रह्मणा महिमानमाप्नोतीत्युक्ता । 'तस्यैवं विदुष् इत्यादिना । आम्राता पुरुषा विद्यास्यैव ब्रह्मविदुषो यज्ञत्वकल्पनमिति गम्यते अतो ब्रह्म-विद्यांगत्वाद्वस्राप्राप्तिरेवात्र फलं । फलवत्सिक्विधानफलं तदङ्गमिति न्याया तैतिरीयकाम्नाता पुरुषाविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति गम्यते । च्छान्दोग्येत्वायुःप्राप्तिफला पुरुषविद्युक्तं । अतो रूपसंयोगयोभेदाद्विद्याभेद इत्येकत्राम्नातानांगुणानां इतरत्रानुपसंहारः। तथापि निष्कामनया परमेश्वरार्पित बाह्यज्योतिष्टोमादिवत् । छान्दोग्यपुरुषिवयायाः निष्कामस्य चित्तशुद्धिद्वारा परम्परा मोक्षहेतुत्वं सिद्धते ॥ पुरुषविद्याधिकरणं समाप्तं ॥

ननु छान्दोग्य तैतिरीय बृहदारण्यकादि शाखाधिपठित विद्यानां ज्योतिष्टोमादीनां च कासाञ्चित्साकाक्षांत्कासाञ्चित्परंपरा परशिवब्रह्मलोक प्राप्तिहेतुत्वमुक्तं । तथा हि । तैत्ति-रीयकाणामुपनिषदारम्भे । "शन्नो मित्रश्यंवरुणः" । "सहनाववतु" । इत्यादि मन्त्राणां पठितत्वेन तेषामि व्रह्मविद्याङ्गत्वं स्यादिति । " शुक्कं प्रविध्य हृद्यं प्रविध्य मनः प्रविध्य शिरोभिः प्रवृज्य त्रेघाविवृत्त'' इत्यादीनामाथर्वणिकानामुपनिषत्प्रारम्भ पठित हृदय वेघादि

^{1.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, this Sutra is read as follows: पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्.

प्रकाशनरूप लिङ्गाभिचारकर्मशेषाङ्गमन्त्राणामपि विद्यांगत्वेन परशिवब्रह्मलोकप्राप्तिसाध-नत्वं किन्नस्यादित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ वेधाद्यधिकरणम् ॥ १० ॥ सु ॥ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

वेथादीनां शत्रुपीडादीनामर्थानां फलानां भेदात्। सगुण सावयव परिशवब्रह्मी-पासना असम्बन्धानैतेषां मंत्राणां तद्रह्मोपासमाङ्गत्वमस्तीत्यर्थः । ''सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानीति शान्त उपासीते"ति श्रुतौ । शान्तस्यैव परशिवत्रह्मोपासनायामधिकारस्य प्रतिपादितत्वेन । शत्रुमरणकामस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारासम्भवात् । शत्रुमरणफलकस्यास्य मन्त्रस्य त्रह्मोपासनाङ्गत्वासम्भवात् । कर्मकाण्डस्थ स्वेन यागाङ्गवत्काम्यफलमेवेति सूत्र-स्चित सूक्ष्मार्थः ॥

आथर्वणिका उपनिषदारम्भे 'शुक्तं प्रविध्य हृद्यं प्रविध्ये'त्यादीनमन्त्रानधीय्यते । साम-गाश्च रहस्य ब्राह्मणारम्भे । "देवसिवतुः प्रसुव" । "यज्ञं प्रसुवे"त्याद्यामनन्ति । कठि कास्तीतिरीयाश्च 'शं नो मित्रः शं वरुणः । सहनावविव' त्यादिकं । काट्यायनश्च । ''श्वेतोऽश्वी हरिनीलोसी''खादिकं । ऐतरियिणस्तु । महाव्रत व्राह्मणसधीयते । ''इन्द्रो ह वै वृत्रं हत्वा महानभवत्''। इत्यादि । कौषीतकोपि महावत ब्राह्मणमधायत । ''प्रजापतिर्वे संवतस्र-स्तस्यैष आत्मा यन्महाव्रत''मिति । वाजसनेयिनस्तु । प्रवर्गव्राह्मणं । "देवा ह वै सर्व निषेदु"रिखादि । तत्र संशयः । किमुपनिषदारम्भेष्वधीताः । "शुक्रं प्रतिध्य शक्तीमित्र" इलादयो मन्त्राः । प्रवर्गादीनि च कर्माणि । विद्याङ्गत्वमुत नेति । किं युक्तं । विद्यांग मिति । कुतः । सिन्निधिसमाम्नानात् । विद्यांगत्वप्रतीतेः । यद्यपि । "शुक्तं प्रविध्ये"त्यादीनां सन्त्राणां प्राप्तिके मन्त्राणां प्रवर्गादेश्च कर्मणः श्रुतिलिंगवाक्यैर्वलवद्भिर्यथायथं । 'कर्मसु विनियोगोऽवगम्यते'। तथापि 'शन्नोमित्र'। 'सहनाववतु'। इत्यादेर्मन्त्रस्यान्यत्र विनियोगाभावाद्विद्याधिकार्मि । विद्यार्गान्यत्र विद्यांगत्वमवर्जनीयमिति । सर्वासु विद्यासु । इसे मन्त्राः । उपसंहर्तव्याः । इसे मन्त्राः । उपसंहर्तव्याः । प्राप्ते वृमः ॥

वेधाद्यर्थभेदात्। "शुक्तं प्रविध्य हृद्यं प्रविध्य''। "ऋतं विद्ध्यामि सत्यं विदि ध्यामि''। ''ऋतमवादिषं सल्यमवादिषं''। ''तेजिस्त्रिनावधीतमस्तु मा विद्विषावहें''। इत्या दिभितिंगः। आभिचाराद्यमादिषु एषां विनियोगावगमात्। न विद्यांगत्वमेतदुक्तं भवति। यथा। हद्यं प्राचित्रके यथा । हृद्यं प्रविध्येखादि मन्त्रसामर्थ्यात् । शुक्रं प्रविध्येखादीनामभिचारादि श्रेष्वमव गम्यते । एवमेव "ऋतं विद्घ्यामि" । "तेजिस्वनावधीतमस्त्व" त्यादि मन्त्रसामध्यवि । स्वाध्याय शेष्ट्वं । क्योप्याय शेष्ट्यं । क्योप्याय शेष्ट्वं । क्योप्याय । क्योप्याय शेष्ट्वं । क्योप्याय । क्योप्याय । क्योप्याय । क्याय । क्याय । क्याय । क्याय्याय । खाध्याय शेषत्वं । 'शन्नोमित्र' इत्यादि मन्त्राणामवगम्यते । अतो न तेषां विद्यांगत्विति । 'शक्तं प्रविध्ये'त्यानीनः न १० 'ग्रुकं प्रविध्ये' खादीनां प्रवर्गादि बाह्मणानां चेह पाठोदिवा कीर्छात्वारण्येनुवाक्यत्वकृतः। तस्मात्। 'शक्नोकिन्यकः) तसात् । 'शशोमित्रस्या'दि मन्त्रपाठकानां सम्ध्यावन्दनकारिणामिव चित्तशुद्धिद्वारा पर्मपर् शिवलोक साधनत्वं । 'क्लं प्रिकार्य प्रमाविष्ट । शिवलोक साधनत्वं। 'शुक्रं प्रविध्ये'लादि मन्त्रपाठकानां च काम्यफलत्वंचीपिद्धं॥ वेथाद्यधिकरणं समामं॥ वेधाद्यधिकरणं समाप्तं ॥

शमदमादि युक्त गाढविरागिणां शिवैकिनिष्ठानां तत्तत्त्वप्राप्तिफलमस्तु । मन्दिवरागिणां कानां का गतिरित्यात्त्रकाला तदुपासकानां का गतिरित्याशङ्कायामवान्तर फलोपसंहार विधिरस्तीत्यधिकरणान्तरणाह ॥

॥ हान्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ हानौ तूपायनशब्द शेषत्वात्कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानवत्तदुक्तं ॥ २६ ॥

'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहेर्ामुखात्प्रमुच्य धूरवा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि'ति सामश्रुतौ । सगुण परिशव ब्रह्मोपासकानां । मरणानन्तरं सुकृत दुष्कृत त्यागमात्रमुक्तं । 'तत्सुकृत दुष्कृते विधूनुते तस्य पुत्रादय उपयन्ति' । 'सुहृदस्साधु-कृत्यां द्विष(य)न्तः पापकृत्या'मिति । शाखान्तरीय श्रुतौतूपासकानां सुकृत दुष्कृतत्यागा-नन्तरमुपासक मित्राणामुपासक द्वेषिणाञ्च सुकृत दुष्कृत खीकार उक्तः । एवं स्थिते सित हानौ सुकृत दुष्कृत त्यागात्मक हननमात्र प्रतिपादक श्रुतौ उपासक सहदासुपासक द्वेषि-णांच । सुकृत दुष्कृत स्त्रीकारात्मकसुपासनसुपसंहर्तव्यं । कुतः । उपायन शब्दशेषत्वात् । 'तत्सुकृत दुष्कृते विधूत सुत' इति श्रुतौ हननप्रतिपादकस्य विधूनन शब्दस्योपायन प्रति-पादक शब्द साहचर्यादिखर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत् । यथै-कस्यां शाखायां सहपाठितानां कमाँगानां कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानानां मध्ये । अन्यस्यां शाखायां एकैकस्यांगस्य श्रवणे सल्यन्येषामंगानां उपसंहारः । तद्वदिल्यर्थः । तदुक्तं 'एकैकांगश्रवणे सत्यन्येषामंगानामुपसंहरणं' पूर्वमीमांसान्यायेनात्र युक्तमिति सूत्रस्चित सूक्ष्मार्थः ॥

छान्दोग्या आमनन्ति । 'अश्व इव रामाणि विध्य पापं चंद्रइव राहोर्भुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि' इति । आथर्वणिकाश्च । 'तथा विद्वान् पुण्यपापे विध्य निरज्जनं परमं साम्यमुपैती'ति । काट्यायनस्तु । 'तस्य पुत्राद्य उपयन्ति सहदस्साधुकृत्या न द्विषन्तः पापकृत्य'मित्यादि । कौषीतिकनस्तु । 'तत्सुकृते दुष्कृते भू जुते तस्य प्रिया ज्ञातयस्युकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृत'मिति । एवं कचित्पुण्यपापयोर्हानिः। कचित्प्रियाप्रियेषु तत्प्राप्तिः । कचिदुभयं च श्रुतं । तदुभयमेकैक विद्यायां श्रुतमपि सर्वविद्यां-गमास्थेयं । सर्व ब्रह्मविद्यानिष्ठस्यापि ब्रह्मप्राप्नुवन्तः पुण्यपापप्रहाणस्यावर्यं भावित्वात् । प्रहाण विषयत्वाश्चोपायनस्य तिचन्तनं च विधीयमानं सर्वविद्याङ्गं भवितुमर्हति । तत्रेदं विचार्यते । हानिश्चिन्तन मुपायन चिन्तनमुभय चिन्तनम्च विकल्पेरन् । उपसंहियेरन्वा । किं युक्तं । विकल्पेरिन्निति कुतः । पृथगाम्नान सामर्थ्यात् । समुचयो हि सर्वत्रोभयानु-सन्धानं स्यात् । तच्च कौषीतकीवाक्ये नैवसिद्धमित्यन्यत्राम्नानमनर्थकमेवस्यात् । अतो नेकत्राम्नानस्य विकल्प एव प्रयोजनं । न बाध्येत्वभेदेन परिहर्तुं शक्यं । अनेकत्राम्नानमिवशेष-पुनः श्रवणं ह्यध्येतृ भेदपरिहार्यं । अत्र तु हानिरेव द्वयोश्शाखयोः । उपायनमेव चैकस्यां। न च विद्याभेदेन व्यवस्थापयितुं शक्यं। सर्वशेषभूतामिदमनुसन्धानमित्युक्तत्वात्। तत्रेद-मुच्यते । "हानौतूपादानशब्दविशेषत्वा'दिति । तु शब्दः । पक्षं व्यावर्तयति । हाना-विति प्रदर्शनार्थं केवलायां हानौ । केवलचोपायने श्रूयमाणे तयोरितरेतरसमुचयोवस्यं भावि । कुतः । उपायन शब्दशेषत्वात् । उपायन शब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् । उपायन वाक्यस्य हि हानिवाक्यशेषत्वमेवोचितं । विदुषा व्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेश स्थानवाचि-

तरसुकृत दुष्कृते विधूनते तस्य प्रियाज्ञातयः सुकृतसुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्. 1. Another reading is:

त्वादुपायनवाक्यस्य प्रदेशान्तराम्नातस्य वाक्यस्य प्रदेशान्तराम्नावाक्यशेषत्वे दृष्टान्त उपन्यस्यते । कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानविद्ति कालापिनः । कुशावानस्पत्या इत्यामनन्ति । काट्यायनीनान्तु । औदुम्वर्थः । कुशा इति वाक्यं । सामान्येन वानस्पत्यत्वेनावगताः कुशाः । औदुम्वर्थ इति । विशिष त्तद्वाक्यशेषतामापद्यते । तथा देवासुराणां छन्दोभिर्तित्वादेशेष प्रतिपादयत्तद्वाक्यशेषतां गच्छति । तथा हि । 'हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाक्रोति । विशिष त्रव्यं षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति । इति विशेष करोती'त्यविशेषेण प्राप्ते । समया विषिते सूर्यं षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति । इति विशेष विषयं वाक्यं । तद्वाक्यशेषतां भजते । तथा कृत्विज उपगायन्तीत्यविशेष प्राप्तस्य । 'साध्वर्युरुपगायेदि''ति वाक्यमनध्वर्यु विषयतामवगमयत्तद्वाक्यशेषत्वमुच्छति । एवं सामान्येन्तावगतमर्थं विशेषे व्यवस्थापयितुं क्षमस्य वाक्यस्य तच्छ्यत्वमनभ्युपगच्छद्भिस्तयोर्थयोनिकित्पस्समाश्रयित्वयः । सं च सम्भवत्यां गतौ न युज्यते । तदुक्तं पूर्वस्मिन्काण्डे । अपि तु वाक्यशेषत्वादन्याप्र्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनां एकदेशस्त्यादिति । तदेवं । केवल हानेपायन वाक्ययोरेकवाक्यत्वात्केवलस्य हानस्य केवलस्य चोपायनस्याभावाद्विकल्पो नोपपद्यते । केवलितक्रानामुभया मानमिवशेष पुनः श्रवणत्वेन प्रतिपत्त्यभेदादिवरुद्धः ॥

ननु कथमर्थवादः । प्रदेशान्तरस्सार्थवाद सापेक्षेति चेत् । नामोपास्ति स्तावकत्वेन श्रुतस्यकिविशावो इतोहवाइत्यर्थवादस्यैकविशाचे विज्ञान्तरस्सार्थवाद सापेक्षेति चेत् । नामोपास्ति स्तावकत्वेन श्रुतस्यकिविशावो इतोहवाइत्यर्थवादस्यैकविशाच निर्णयाय तैत्तिरीयगत सत्त्वप्रकरणस्थानार्थे वाद सापेक्षत्व दर्शनात् । "द्वादश मासः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्येएकविशः" इति । तत्र संख्यानिर्वाह उक्त्वा ततोऽर्थवादत्वेप्युपायनमुपसंहार्थं । हानोपायनयोरिकत्रा-प्यवगतिरस्ति । कौषीतकश्रुतौ "तत्सुकृत दुष्कृते विधूनुते तस्यप्रिया ज्ञातयस्सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृत"मिति व्यपदेशात्तसात्त्योस्समंजसं ॥ हान्याधिकरणम् समाप्तम् ॥

ननु मन्दिवरागिणामिष सर्वविद्यासु परिश्ववापासनात्पुण्यापुण्य वियोग पूर्ववत्ति क्षोकानु-भूतिरुपिदेष्टा । तथापि । तच्छरीरकाले वियोगकाले वा सम्भवतीत्याशङ्कायामिष-करणान्तरेण कालनिर्णयं दर्शयति ॥

॥ सांपरायाधिकरणम् ॥ १२ ॥

स् ॥ साम्पराये तर्तन्याभावात्तयो द्यन्य ॥ २७ ॥
साम्पराये परिशवब्रह्मलोक प्राप्तिहेतुभूत देवयानमार्गे विरजानयितकमणानन्तरं शैवदीक्षाविच्छक दिन्योपासकानां सुकृत दुष्कृतक्षयो भवित कृतः । तर्तन्यस्य नयन्तरस्याभावादिस्यर्थः । विरजा नदी तरणानन्तरं सुकृत दुष्कृत क्षयं प्रतिपादयन्ति । इस्यत्र
प्रमाणमाह । तथाह्यन्ये । अन्ये शाखिनः । "स आगच्छिति विरजा नदीं तां मनसेवास्यिति
तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत" इति श्रुतौ विरजानदी तरणानन्तरं सुकृतदुष्कृतक्षयं प्रतिपादयन्ति ।
तथापि विरजा नदी तरणानुगत शैवदीक्षाकाले । तत्पूर्वभाविकृत पुण्यापुण्य कर्मवियोगात ।
दिक्षानन्तरकृत सुकृत दुष्कृत कदम्यसुपासकानां प्राणोत्क्रमणकाले विनद्यतीति सूत्रसूचित
सूक्ष्मार्थः । सुकृतदुष्कृतयोर्हानसुपायनंच दहर शाण्डिल्यादि सर्वास् विद्यास्याद्याः
मित्युक्तं । तद्धासनं । किं देहवियोगकाले देहाद्युत्कान्तस्याध्यनिच । उत देहवियोगकाले
एवेति विषये । उभयत्रेति युक्तसुभयथाच श्रुतत्वात् । एवं हि । कौषीतकीनस्समाम-

नित । "सतं देवयानं पन्थानमापद्याभिलोकं गच्छति" । इत्युपकम्य "स आगच्छित विरजानदीं तां मनसात्येति" । "तत्सुकृत दुष्कृते विधूनुत" इति ॥

अत्र वाक्ये । अध्विन सुकृत दुष्कृतहानिः प्रतीय्यते । ताण्डीनस्तु । "अश्व इव रामाणि विधृय पापंचन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वाशरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवन्ती'ित । अत्र देहिवयोगकालः इति प्रतीयते । शाख्यायनकेऽपि । तस्य पुत्रादाय उपयन्ति । ''सुहृदस्साधु कृत्यां द्विषन्तः पापकृत्या''मिति । "पुत्रेषु वायसंक्रान्ति समकालं सुकृत दुष्कृत संक्रमणं श्रूयमाणं देहवियोगकाल'' इति गम्यते । अतस्मुकृत दुष्कृतयोरेकदेशो देहवियोगकाले हीयते । शेषस्त्वध्वनीति प्राप्ताबुच्यते । साम्परायेति । साम्पराये देहोत्क्रमणकाल एव विदुषः सुकृत दुष्कृते विरजा नदीदक्षिया हीयते । "अज्ञमय प्राणमय मनोमय विज्ञान-मय आनन्दमयो मे शुध्यन्तां विराजा विपाप्मे"ति श्रुतौ । शैवदीक्षाङ्ग विरजामार्गेण भक्तानां सर्वपापक्षयो निर्दिष्टः कुतः तर्तव्याभावात् । विदुषो देहिवयोगातपश्चात्सुकृत दुष्कृां ताभ्यां तरितव्य भोगाभावात् विद्याफलभूत ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण हि सुकृतदुष्कृताभ्य-भोक्तव्ये सुखदुःखेन विद्येते । तथाह्यन्ये देहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्ति व्यतिरिक्त सुखदुःखोप-भोगाभावमधीय्यते । "अशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये न स्पृशतः" । "एष सम्प्रसादो-स्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य खेनरूपेणाभिनिष्पद्यते''। "तस्यतावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य " इति । "यथा नद्यस्यन्दमाना स्समुद्रे अस्तङ्गच्छन्ती नामरूपे विहाय ''। "तथा विद्वानामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य''मित्यादि श्रुतिषु जीवस्य लोकान्तरप्राप्तिं विनेव साक्षाद्रह्मप्राप्तिदर्शनात्सर्वं शास्त्रं समज्जसं । 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं इति श्रुतो । "अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमयानन्दमयो मे ग्रुध्यन्तां विरजा विपाप्मेत्यां 'दि श्रुतौच पापक्षय एवात्रोपदेशानतु पुण्यस्येत्याशङ्कायामाह ॥ सू ॥ छन्दत उभया विरोधात् ॥ २८ ॥

छन्दत इच्छातः । विपक्ष बलादित्यर्थः । अजहल्रक्षणया पापशब्देन पुण्यमपि प्रति-पाचते । कुतः । उभयथा विरोधात् । ''यथा(दा)पर्यः पर्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीरां पुरुषं बद्धयोनि "। "तथा(दा)विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनं परमं साम्यमुपैति"। इत्यादि

पुण्यपापोभय विनाश विधायक श्रुत्यन्तर दर्शनात् ॥

किश्व । विरजा नदी तारणत्वेन शिवलोकप्राप्ति विधायक श्रुतिस्मृति पुराणानामिहैव देहावसाने परंज्योतिर्मय परिशवलिङ्गप्राप्ति प्रतिपादकानाञ्च परस्पर विरोधो दंश्यंत इति चेद्विरक्ता विरक्त परमेश्वरैकनिष्टा फलविधायकमिति वेदितव्यं । छन्दसो यथेष्टं पदानामन्वया वर्णनीय इति न्यायात् । श्रुतेरर्थस्य भावस्य विचारोयुक्तः। शरीरत्यागकाले पुण्या-पुण्यंमोचन श्रुतः । तदूर्धं परशिव ब्रह्मलोकप्राप्ति श्रुतेरुमय श्रुत्यविरोधाय कौषीतकवाक्ये । "तत्सुकृत दुष्कृते विधूनुत''इति श्रुति खण्ड छन्दतो नेतन्यः। "तद्देवयानं पन्थानमापयेति" वाक्यखण्डात् । प्रागुपनेतव्य इति सिद्धं ॥

नतु । इहैव परंज्योतिर्मय लिङ्गविलीनानां पुण्यपापक्षय विधिर्युक्ता तद्भिन्नानां मन्द-विरागिणां देहावसान विरजा नदीतरणान्तरेह पुण्यक्षयाङ्गीकारे हेतुरभावात् । परिशव लोक सकलैश्वर्य भोगानुभव विरोधो दुर्निवार इत्याशङ्कायामाह ॥

सु ॥ गतेरर्थवत्त्वसुभयथान्यथाहि विरोधः ॥ २९ ॥

उभयथा उभयोः पुण्यपापयोः विनाशाङ्गीकारेसाति गतेरचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोक-गमनस्याथवत्त्वं । सफलत्वं भवत्यन्यथा । पुण्यकमक्षयानङ्गीकारे । परशिवब्रह्मलोके । कश्चित्कालमुपासना फलभोगानन्तरं । पुण्यफलभोगार्थं खर्गलोकं प्रति पुनरावृत्तरवश्यमङ्गी-कर्तव्यत्वात् । विरोधस्स्यात् । 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुति विरोधस्स्यात् एतेन प्रतिपाद्य-माना । ''इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त'' इति श्रुतेरप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥

किञ्च । श्रुतिस्मृत्यागमेषु । नित्य नैमित्तिक काम्यकर्मणामेव कर्मेति व्यवहारव्यवस्थापनात् । बहुजन्मकृत निष्कामकृत शिवापित नित्यनैमित्तिकादि कर्मद्वारा तत्प्रसादीद्वूत भक्तेः करत्वा व्यवहारा योगात् । तद्भक्त्या तल्लोके सर्वेश्वर्यसम्पन्न निरितशयानन्दकन्द कल्याण विभृतिरिविरुद्धा । तथा शिवगीतासु च स्पष्टमुपिद्षष्टं । "कोटिजन्मार्जितैः पुण्येश्वित्र भक्तिः प्रजायते '' । "इष्टापूर्तादि कर्माणि येनाचरित मानवः " । "शिवापण
थिया कामान् परित्यज्य यथा विधि ''रित्यादिना भक्तिमिहमा प्रपन्नं प्रसाध्य । तत्रैव ।
"धर्मार्थकाममोक्षाणां पारं यास्यथ येनु वै'' । "मुनयस्तत्प्रवक्ष्यामि व्रतं पाद्यपत्ताभिधं"।
"कृत्वा तु विरजा दीक्षां भृतिरुद्दाक्षधारिणः''। "जपन्तो वेदसाराख्यं शिवनाम सहस्रकं"।
"सन्त्यज्यते न मर्त्यत्वं शैवं तनुमवाप्यथं"। ततः प्रसन्तो भगवान् शङ्करो लोक
शङ्करः ''। "भवतां दश्यतामेत्य कैवल्यं वः प्रदास्यिति ''। "रामाय दण्डकारण्ये
यत्प्राहुः कुम्भसम्भवः । तस्तर्वं वः प्रवक्ष्यामि श्रुणुध्वं भक्तियोगिनः''। "अतस्त्वां
दक्षियिष्यामि विरजामार्गमाश्रितः । तेन मार्गेण मर्त्यत्वं हित्वा तेजोमयो भवेत् "।
"इदं व्रतं पाद्यपतं करिष्यामि समासतः । अथ रामिगरौ रामो पुण्ये गोदावरी तटे ।
शिवर्लिगं प्रतिष्ठाप्य कृत्वा दीक्षां यथाविधि''। "भूतिभूषित सर्वाङ्गो रुद्धाक्षामरणैर्युतः"।
इत्यादिना कुम्भसम्भवेन श्रीरामस्य विरजापरपर्याये वाचक शिवदीक्षा विद्युपदेशात्॥

ननु देहत्यागवतां भक्तानां विरजा नदी तारणकाले कर्मक्षये सत्येव देवयानगतिः निष्प्रयोजकत्वमन्यथा देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षये तदनन्तरमेवासौ मुक्त इति चेन देवयानगतिनिष्प्रयोजनत्वात्। "देवयानगति श्रवणस्य परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिन्वयत" इति देवयानन ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमेव तदाकाराकारित श्रवणस्य विरोधस्त्यात्। निष्पद्यतः विद्यासामर्थ्यादेव देवयानगति तत्तद्देशविहार चंद्रसंवादादिकम्प्रिम् एवञ्च । यद्यपि । विद्यासामर्थ्यादेव देवयानगति तत्तद्देशविहार चंद्रसंवादादिकम्प्रिम् विहारादेवमुपपद्यते । तथापि यावद्रह्मप्राप्ति धीसंकोचरूप संसारानुवृत्ति विद्यासामर्थ्यान्नीप्तयत इति तन्मूलभूत कर्मलेशानुवृत्तिरवश्यमेष्टव्या नच परमेश्वर संकल्पविशेषादेव तद्गुवृत्तिस्त्यादिति वाच्यं । तस्येव अस्माभिः कर्ममूल तयोच्यमानत्वात् । नह्यस्मिन्मते । विद्यासम्पर्यादेति वाच्यं । तस्येव अस्माभिः कर्ममूल तयोच्यमानत्वात् । नह्यस्मिन्मते । विद्यास्त्रप्रयुक्तः । परमेश्वरसंकल्पः कश्चिद्दास्ति । तत्संकल्पानपेक्षेव पुण्यापेकाः ॥

ननु । ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरं विकासादि वृत्तिरिहत तत्स्वरूपप्राप्तिदिशवलोकगमनेच्छा पुरुषाणां थी विकासादि दिव्यमंगल विग्रहाविर्भावञ्च युक्तमिति चेत् । तावत्पर्यन्तं । तद्धि संकीच हेर्तु कर्मवृत्त्याभाव्यं । कथं विरजा नदी तरणानन्तरमेव कर्मक्षय उच्यते । प्राकृत प्रपन्नसीमा वध्यतिक्रमणमेव परमाकाशरूप परमशिवपदप्राप्तिरिति सैव परंज्योतिरुपसम्पर्यत्योनेन व्रक्ष

प्राप्तिर्विवक्षिता । विष्णुपदसम्बन्धी न विरजा नदी प्राकृत प्रपञ्चसीमावधिस्तद्नुप्रवेशः । मक्षीण सर्वकर्मलेशयोगिनो विष्णुपदादूर्ध्वमप्राकृतं शिवपदं परमानन्दमयमनुप्रविशति। तथा हि श्रुतिः । ''सोध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद''मिति । स्मृतिश्च । ''परात्पर-तरं ब्रह्मा तत्परात्परतो हरिः''। "तत्परात्परतोहीश" इति वेदान्त चोदनात्। "यिह्शवं परमात्मानं उमापतिमहर्निशं । ध्यायते विश्वकर्तारं पुण्यापुण्य निराकृतात्''। "विरजाख्यां नदीं तीर्त्वा विष्णुलोकात्परंपदं''। "नित्यैश्वर्यसमायुक्तं मनोवाचामगोचरं। स तु कैलास माप्नोति शिवानुग्रह वैभवात् ''। इति दर्शनात् । शिवैकिनिष्ठानां पुण्यापुण्य निराकरणपूर्वक शिवलोकप्राप्तिः शिवतत्त्वप्राप्तिश्च वज्रलेपायते ॥

नतु । देह वियोगकाले विरजा नदी तरणानन्तरे वा सर्वकर्मक्षयत्वाङ्गीकारे सूक्ष्म-शरीर नष्टप्रसङ्गस्यात् । तथा सित केवलस्यात्मना गमनं नापपद्यते । तस्मादुत्कान्तिसमये विदुषो निरशेषकर्मक्षयो नोपपन्न इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ उपपन्नस्तछक्षणार्थोपलब्धेलीकवत् ॥ ३० ॥

उपपन्न एवोत्कान्तिकाले सर्वकर्मक्षयः कथं तल्लक्षणार्थोपलब्धेः क्षीणकर्मिणः प्रावि-भूत खरूपस्य देहसम्बन्ध लक्षणार्थोपलब्धेः। 'परंज्योतिरुप(सं)पद्य खेनरूपेणाभिनिष्पद्यते'। "स तत्र पर्येति जक्षन्कीडन्कममाणखराड्भवति"। "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारा भवति स एकधा भवति त्रिधा भवती"त्यादिषु देहसम्बन्धाख्योर्थोह्युपलभ्यते । अतः क्षीणकर्मिणोऽपि सूक्ष्मशरीर युक्तस्य देवयानेन गमनमुपपद्यते । सूक्ष्मशरीरमप्यारम्भ कर्म-विनाशेव तिष्ठत इति चेत् । विद्यामाहात्म्यादिति ब्रूमः । विद्या हि खयं सूक्ष्मशरीरस्या-नारम्भिकाऽपि प्राकृत सुख दुःखोपभोगसाधन स्थूलशरीरस्य सर्व कर्मणां च निर्विशेषक्षयेपि खफलभूत परिशव ब्रह्मप्राप्तिप्रदानाय देवयानेन पथेनं गमयता स्क्ष्मशरीरं स्थापयित लोक-वत्। यथा लोके सस्यादि समुत्पत्यर्थमारब्धे तटाकादिके। तद्धेतुषु तदिच्छादिषु विनष्टे-ष्विप तदेव तटाकादि कर्मशिथिलं कुर्वन्तस्तत्र पानीयपानादि कुर्वते तद्ददिति सिद्धं ॥

अथ स्यात् ज्ञानिनां साक्षात्कृत पर्शिवतत्त्वानां देहपातनसमये कर्मणा निरवशेष क्षयाद्देहपातादू व सूक्ष्मशरीरमात्रं गलार्थमनुवर्तते । 'सुखदुःखानुभवो न विद्यत' इति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । वसिष्ठ वामदेवागस्य दधीचि मार्कण्डेयोपमन्यु प्रभृतीनां शिवतत्त्व साक्षा-त्कृतानां देहपातादूर्धं देहान्तरसङ्गमः पुत्रजन्म विपत्त्यादि निमित्त सुखदुःखानुभवश्व द्श्यत इत्याशङ्कायामाह् ॥

सू ॥ यावद्धिकारमवस्थितिरधिकारिणां ॥ ३१॥

नास्माभिस्सर्वेषां ज्ञानिनां देहपातनसमये सुकृत दुष्कृतयोविनाशो उक्तः। अपि तु येषां ज्ञानिनां देहपातानन्तरमर्चिरादिकागतिः प्राप्ता । तेषां देहपातसमये सुकृत दुष्कृत हानिर्युक्ता । वसिष्ठादीनां तु अधिकारिणां न देहपातानन्तरमर्चिरादि गतिप्राप्तिः । प्रारब्ध-स्याधिकारस्यासमाप्तत्वात् । तेषां कर्मविशेषेनाधिकारविशेषः । प्राप्तानां यावदधिकार समाप्ति तदारम्भकं कर्म न क्षीयते प्रारब्धस्य हि कर्मणो भोगादेव क्षयः। अतः अधि-

^{1.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, this Sutra is read as Sutra No. 32.

कारिणां तदारम्भकं कर्म यावद्धिकारमवित्रिते । अतस्तेषां न देहपातादनन्तरमर्चिरादि गतिप्राप्तिः ॥ साम्परायाधिकरणं समाप्तं ॥

नतु । उपकोसलादि विद्योपासकानां ब्रह्मप्राप्तिरुत तद्भिन्न सर्वेषां ब्रह्मोपासकानाभेव ब्रह्मप्राप्तिस्सम्भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अनियमाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सू ॥ अनियमस्सर्वेषामविरोधइशब्दानुमानाभ्यां ॥ ३२ ॥

उपकोसलादिषूपासनेष्वर्चिरादि गतिः श्रूयते । किं तन्निष्टानामेव तया ब्रह्मप्राप्तिः। उत् । सर्वेषां दहर शाण्डिल्य पाशुपतादि विद्यासिद्धि ब्रह्मोपासकानामिति संशये । इतरेष्वाम्नानात् । 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप' इत्युपासते । 'श्रद्धां सत्यमुपासते' । इतीतर सकल निस्ति । अनियम इति । अनियम इति । अनियम इति । सर्वेषां सर्वोपासन निष्ठानां तथैव गंतव्यत्वात् । तन्निष्ठानामेवेति नियमा नास्ति । सर्वेषां त्यैव गमने हि शब्दानुमानाभ्यां । श्रुतिस्मृतिभ्यामाविरोधः । अन्यथा विरोध एवेत्यर्थः । श्रुतिस्तावत् । तैत्तिरीय छांदोग्य वाजसनेयार्थवणशिखा श्वेताश्वतर बृहजावालादिषु । "शीक्षां व्याख्यास्याम" इत्युपकम्य । "यर्छन्दसामृषमो विश्वरूपः" । "छन्दोभ्योध्यमृता-त्सम्बभूव''। "स मेन्द्रो मेथया स्पृणोतु''। "अमृतस्य देवधारणो भूयासं''। 'शरीरं मे विचर्षणं'। 'जिह्ना में मधुमत्तमा'। 'कर्णाभ्यां भूरि विश्ववं'। 'ब्रह्मणः कोशोसि मध्यापि हितः'। 'श्रुतं मे गोपायेति'। 'एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्विछङ्ग॰स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्र' मिति तैत्तिरीयके पाशुपतिवद्यांग शिवलिङ्ग बाह्याभ्यन्तर ध्यान धारणाद्युपासकानां अमृत-त्वमिभिधीयते। 'य एवमेतद्विदुर्येचेमे अरण्ये श्रद्धा सत्यमुपासते'। 'तेर्चिषमभिसम्भवन्ती'ति छान्दोग्ये । पञ्चामिविद्यायामचिंरादि मार्गण दहर पाञ्चपतादि सर्वब्रह्मविद्यांग ध्यान धारणाद्युपासननिष्ठानां गमनमुपदिशति । वाजसनेयके । 'तद्य इत्थं विदुर्येचेमेऽर्ण्ये श्रद्धातप इत्युज्पासते'। ''तेर्चिषमभिसम्भवन्ती''ति छान्दोग्ये। ''य इत्थं विदु''रिति पंचाप्रिविद्या निष्ठान्। 'ये चे म' इत्यादिना श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासिनां चोह्रियार्चिरादिका गतिरुपदिश्यते। 'ऋत॰सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णिपङ्गळं'। 'ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वे नमी नमः'। "सलं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"। "सलंत्वेव विजिज्ञासितव्य"मिति । सत्य शब्दस्य पर्शिव नह्मणि प्रसिद्धेः । तपरशब्दस्यापि तेनैकार्थ्यात्सत्यतपरशब्दाभ्यां ब्रह्मैवाभिधीयते । श्रद्धा-पूर्वकं बह्मेणारमञ्जू पूर्वकं ब्रह्मोपासनमन्यत्र श्रुतं । "श्रद्धा भक्ति ध्यानयोगादवेही''ति । "सत्यंत्वेव विजि-शासितव्य''गिक्ताप्रका शासितव्य''मित्युपकम्य ''श्रद्धात्वेव विजिज्ञासितव्ये''ति वतमेतत्पाशुपतं । ''तत्समावरे न्समक्ष नेपन्धेनायः न्युमुक्ष र्नपुनर्भवाय । वतमेतच्छाम्भवं तत्समाचरेन्मुमुक्ष र्नपुनर्भवाय''। इत्यादिना अर्थवंग शिखा श्वेताऽश्वयः शिखा श्वेताऽश्वतर बृहजाबालादिषु । पाञ्चपत विद्यानिष्ठानां पुनरावृत्तिरहित पर्शिव महाप्राप्तिरुपदिश्यते । स्मृतिरिप । "अग्निज्योतिरहश्चुक्रः षाण्मासा उत्तरायणं । प्रयाता गच्छिन्त स्मृतिरिप । "अग्निज्योतिरहश्चुक्रः षाण्मासा उत्तरायणं । प्रयाता गच्छिन्त स्मृतिरिप । प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः'' इति । "लिङ्गाङ्गसंगिनां वत्स पुनर्जन्म न विद्यते । सगण्डनानिक विद्यते । युगपज्ज्ञानसिद्धिस्यात्ततो मोक्षमवाप्नुया''दिति । दर्शनाच । सर्वेषां ब्रह्मविद्यी-पासकानां अर्चिगिरि सार्वेक्के विद्या पासकानां अर्चिरादि मार्गेणेवेति नियमो दश्यते । एवं विजातीयकाः श्रुतिस्मृतयो बहुव-स्सिन्ति । एवं सर्वविद्या साधारणीयं गतिः प्राप्तवोपकोसलविद्यादावन् यते ॥

ननु । आदिस्य चंद्रादि ग्रहाणां अश्विन्यादि नक्षत्राणां । इन्द्रादि दिक्पालक प्रभृति देवानां च । अनेनेव शरीरेण मुक्तिरुपपद्यते । मनुष्याणामिव स्थूलसूक्ष्मशरीर वियोगपूर्वक शिवतत्त्वप्राप्तिर्न सम्भवतीति चेन्न । ''गताः कलाः पञ्चदशाः प्रतिष्ठा देवाश्व सर्वे प्रतिदेव-तासु''। ''कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति''। इति श्रुतिदर्श-नात् । भक्तानां जीवन्मुक्तानां सूर्यादि चंद्रनक्षत्रादीनामिन्द्रादि देवानाञ्च । खाधिकार परिसमाप्ति पर्यन्तमवस्थितिर्देहधारणं । साधिकार दशा वियोगानन्तरं । स्थूल सूक्ष्म शरीर परित्यागपूर्वकं परिशवब्रह्मण्येकभावरूपं । विदेह कैवल्यमेव व्यपिद्र्यते ॥ अनियमाधि-करणं समाप्तं ॥

नतु । मूर्तब्रह्मोपासकानां दहरादि विद्यानिष्ठानामप्राकृत दिन्यमङ्गलविष्रह विशिष्ट-त्वेन सर्वैश्वर्यसम्पन्न महाकैलासे सालोक्यादि नित्यमङ्गलवैभव चिद्विलासानन्दानुभवमस्तु । ''द्वे वाव ब्रह्मणा रूपे मूर्तञ्चामूर्तमेव चे''ति श्रुतौ परशिवब्रह्मणः रूपद्वयावगमात् अमूर्त-त्रह्मोपासकानां कागतिरित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अक्षराद्यधिकरणम् ॥ १४॥

सू ॥ अक्षरियान्त्ववरोध सामान्य तद्वावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तं ॥ ३३॥ अनियमस्सर्वेषामिति स्त्रे मूर्त परशिव ब्रह्मोपासकानां सर्वेषामिप परशिव ब्रह्मलोक प्राप्तिरित्युक्तं । अक्षरिधयां निरवयव परिशव ब्रह्मसाक्षात्कारवतां तु । अवरोधः । परलोक गमन प्रतिबन्धः । परलोकगमनाभाव एवाङ्गीकर्तव्यः । कुतः । सामान्य तद्भावाभ्यां । अमूर्तब्रह्मसाक्षात्कारवतां सर्वेषामि लिङ्गशरीरनाशस्य समानत्वात् । तद्भावात् । ब्रह्मण्येक-भावात् । तादात्म्यादित्यर्थः । औपसदवद्यथा । औपसदानां यज्ञादि कर्मकर्तॄणां सर्वेषां स्वर्गलोकप्राप्तिस्तद्वत् । "पूर्वोक्तसौधन्यायन" मूर्ताऽमूर्त पराशिवब्रह्मसाक्षात्कारवतां सर्वेषा-मिप लिङ्गशरीरेण सहब्रह्मण्येकीभावस्य च तुल्यत्वात् । तत्र प्रमाणमाह । तदुक्तं । "गताः कलाः पञ्चद्शाः प्रतिष्ठाः देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु''। "कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति''। 'यथा नद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तङ्गच्छन्ति नामरूपे विहाय'। "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं"। "न तस्य प्राणानोत्कामन्ते"। "तत्रैव समवलीयन्ते"। "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति"। इत्यादि श्रुतिषु । परिशवब्रह्म-साक्षात्कारवतां भक्तानां लिङ्गशरीरेण सह परिशव ब्रह्मैक्यं प्रतिपादितामिति सूत्रस्चित

एतेन मुक्तानामपि लिङ्गशरीरप्रधान प्रसाधक द्वेत विशिष्टात्मक मतद्वयं जडाजडयो-सृक्ष्मार्थः ॥ रकत्वासम्भवात् । रज्जुसर्पवजीवस्य मिथ्यात्व व्यवस्थापक शून्याद्वेत मिथ्याद्वेत मतद्वयन्व । सर्व श्रुतिसमप्रामाण्य द्वैताऽद्वैताभिधान मुख्य वैदिकमतेन बौद्धादिवच्छूखैकदेश प्रामाण्या-चिरस्तं । गार्गित्राह्मणे बृहदारण्यके श्रूयते 'एतद्दे तदक्षरं गार्गित्राह्मणा अभिवदन्ख अस्थूल-मनण्वमहस्त्रमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमे वाय्वनाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्र-मवागमनो तेजस्कमप्राणमसुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तद्श्नाति किञ्चन । "एतस्य वा

^{1.} In the Madhva-Bhashya, this Sutra is read as follows: अक्षरियां त्वविरोधः सामान्य तद्भावीभ्यामापसद्वत्तदुक्तं.

अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इति । तथा । अथर्वणे । 'अथ परायया तदक्षरमधिगम्यते'। "यत्तदद्रेस्समप्राह्यमगोत्र मवर्णमचक्षः श्रोत्रं तदपाणिपादं"। "निलं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं"। "तद्वयं यद्भृतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः"। "यथोर्ण-नाभिस्युजते गृह्यतेच यथा पृथिव्यामोषधयस्सम्भवन्ति''। ''यथा सतत्पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्मवन्तीह विश्वं''। इति । तत्र संशयः । "किमिमे अक्षरशब्दिनिर्दिष्ट ब्रह्म-सम्बन्धितया श्रुताः । अस्थूलत्वादयः । प्रपन्न प्रत्यनीकता स्वरूपास्सवीसु ब्रह्मविद्यास्वतु-सन्धयाः ॥

उत यत्र श्रूयन्ते तत्रैवेति । किं युक्तं यत्र श्रुता तत्रैवेति कुतः । विद्यान्तरख्रहण भूतानां गुणानां विद्यान्तरस्वरूपत्वे प्रमाणाभावात् प्रतिषेधरूपाणामेषामानन्दादिवत्स्वरूपा-वगमोपायत्वाभावाच आनन्दादिभिरवगत खरूपे हि ब्रह्मणि स्थूलत्वादयः प्रपन्नधर्माः प्रति-षिध्यन्ते । निरालम्बन प्रतिषेधा योगादेवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "अक्षरिधयान्त्ववरोध" इति । अक्षरब्रह्मसम्बन्धिनामस्थूलत्वादि धियां । सर्वब्रह्मविद्यास्वविरोधः । सङ्गतमित्यर्थः ॥

उत । अक्षर परिशवत्रह्म साक्षात्कार थियां भक्तानां लोकान्तरप्राप्तिविरोधोवा स्यातः । कुतः । सामान्य तद्भावाभ्यां । सर्वेषूपासनेषूपास्याक्षरस्य परशिवस्य ब्रह्मणस्समानत्वा-देकत्वात् । तद्भावात् । "नाशः कारण लय" इति न्यायेन लिङ्गशरीर विलयपूर्वक शिवत्व प्राप्तिसद्भावाच । असाधारणाकारेण ग्रहणं हि । वस्तुनो ग्रहणं नच केवलानन्दादि ब्रह्मणो साधारणमाकार्मुपस्थापयति । प्रत्यगात्मन्यप्यानन्दिर्दिद्यमानत्वात् । हेयप्रत्यनीकी-ह्यानन्दादि ब्रह्मणो साधारणरूपं। प्रत्यगात्मनस्तु। स्वतो हेयविरहिणोपि हेयसम्बन्धन योग्यतास्ति । हेयप्रस्ननीकत्वंच चिदात्मक प्रपन्न धर्मभूतस्थूलत्वादि विपरीत ह्रिपमती साधारणाकारेण ब्रह्मानुसन्धानता । स्थूलत्वादि विशेषितज्ञानानन्दाद्याकारं ब्रह्मानुसन्ध्य-मिति । अस्थूलत्वादीनामानन्दादि ब्रह्मखरूपप्रतीखन्तभीवात्सर्वासु ब्रह्मविद्यासु तदैव त्रह्मानुसन्धेयमिति गुणानां प्रधानानुवर्तित्वे दृष्टान्तमाह । औपसद्वदिति । यथा । जमद्गन्य चतुरात्रपुरोडाशाद्युपासद्गुणभूतः सामवेदपठितः । 'अग्निवै होत्रमवेर्थर्वं भित्यादि मन्त्रप्रधानानुवर्तितया याजुर्वेदिकेनोपां गुत्वेन प्रयुज्यते । तदुक्तं प्रथमकाण्डे । "गुणमुख्य-व्यतिकमे वर्षात्वा व्यतिकमे तद्र्थस्वान्मुख्येन वेद्संयोग'' इत्युच्यते । अक्षरपद्वाच्यस्य ब्रह्मणः केवल निर्गुणत्व निर्विशेषत्वाङ्गीकार तदुपासना न विरोधः ॥

कि च । "अथ परायया तद्शरमधिगम्यत "इत्यादिना ब्रह्मणी वर्णगात्र श्रीत्रादि णपर्वकत्त्रेत कि निराकरणपूर्वकत्वेन निरवयवत्वं प्रसाध्य । "अक्षरात्सम्भवती ह विश्व''मित्युपसंहरि दतवज्जगदभगनगर खतवज्जगदुभयकारणत्वमक्षरपुरुषस्यैव व्यवस्थापनात्। सविशेषत्वं सगुणत्वह्य बालानां मपि विज्ञायते । वहनाराज्ये मिप विज्ञायते । वृहदारण्यकेपि । 'एतद्दे तदक्षरं गार्गिब्राह्मणा अभिवदन्ति । अस्थूल' मिल्पा दिना तदक्षरणक्ष्मण प्राप्ति । 'एतद्दे तदक्षरं गार्गिब्राह्मणा अभिवदन्ति । अस्थूल' (एतस्य दिना तदक्षरपुरुषस्य प्राकृत सर्वधर्मनिषेधपूर्वक निरवयवत्वं प्रसाध्य तदुपंसहरि वा अक्षरस्य प्रकासने कर्णामनत्वादि वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्या चंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत''इति । तस्यव प्रशासनिवादि धर्म व्यपदेशात्मगणनं नि धर्म व्यपदेशात्सगुणत्वं सविशेषत्वमर्थात्सद्धं। नन्वेवं सर्वासु ब्रह्मविद्यास्य अभिज्ञातस्य गुणित्वाद्धणानाञ्च प्रभावन्य गुणित्वाद्धणानाञ्च प्रधानानुवर्तित्वात् । "सर्वकर्म सर्वगन्ध सर्वरस'' इत्यादेर्गुणजातस्य प्रतिबन्धं व्यवश्चित्रस्य

प्रतिबन्धं व्यवस्थितस्याप्यव्यवस्थास्यादित्याशङ्कच तत्राह ॥

सू ॥ इयदामननात् ॥ ३४ ॥

आमननमभिमुख्येन मननमनुचिन्तनं । आमननाद्धेतोरियदेव गुणजातं सर्वत्रातु-सन्धेयत्वेन प्राप्तं । यदस्थूलत्वादि विशेषितमानन्दादिकं येन गुणजातेन विना ब्रह्मखरूप-स्येतरव्यावृत्तस्यानुसन्धानं न सम्भवति । तदेव सर्वत्रानुवर्तनीयं । तच यदेवेत्यर्थः । इतरेतु सर्वकर्मत्वादयः । प्रधानानुवर्तिनोपि चिन्तनीयत्वेन प्रतिविन्ध्यं व्यवस्थिताः । परेतु सामान्य तद्भावाभ्यां प्रतिषेधमुखेन प्रतिपादनपरस्य समानत्वादश्वरस्य ब्रह्माभिन्नतया प्रस्यभिज्ञानाचिति योजयन्ति । ततोपि वरमुक्तार्थपरत्वं । निदर्शनुगुण्यादङ्गाङ्गानां प्रधानानु-वर्तित्वे हि निर्धनोपन्यासः। भावाभाव हपधर्मविशेषादानन्दादय इत्यनेन पौनहक्त्य-मिलाहुस्तदुक्तं । सल्यादि वाक्यानामतद्यावृत्तिपरत्वाभ्युपगमात् । तत्रापि खरूपाति-रिक्तव्यावृत्तिरूपधर्मानभ्युपगमात् सकलेतर् व्यावृत्तस्वरूपस्य सत्यादि वाक्यप्रतिपन्नस्य व्यवच्छेयिवशेषव्यावृत्ति प्रतिपत्तौ प्रयोजनाभावाच । न हि पांसुराशेर्विविक्तस्य रत्नस्य पुनः-पुनः प्रत्येकपांसुव्यतिरेचने किञ्चित्प्रयोजनं । "ऋतं पिबन्तौ" । "द्वासुपर्णें 'ति वाक्ययो र्विद्याभेदाऽभेदीवषय । इयदामननादिति सूत्रमधिकरणान्तरमाहुः । उभयोर्भीक्तृत्वमेकत्र । एकस्य भोक्तृत्वमन्यस्यचाभोक्तृत्वमन्यत्रेति विद्याभेदमुक्त्वा छत्रिन्यायेनाविरोधा जीवो-पादनस्य तादात्म्य प्रतिपादनार्थत्वाच रूपाभेदाद्विचैक्यमित्युक्तं । तदयुक्तं । छत्रिन्याया-दिभिरथैंकत्वस्य ''गुहां प्रविष्टावात्माना हि तद्दर्शना''दित्यत्र सिद्धत्वात् । सूत्राक्षराणां तदसाधारणत्वाभावाच । इयच्छब्दो हि । देशकालखह्पसंज्ञेयत्ता साधारणः ॥

किञ्च । यदापैङ्गीश्रुत्यनुसारेण सत्त्वद्वितीयप्रत्यगात्मपरत्वं । द्वासुपर्णेति वाक्यस्या-भिमतं तदाद्वयोरिप जीवसद्वितीयपरमात्मपरत्वं व्याहृतं । जीवसद्वितीयपरमात्मपरत्वेपि पौनरुक्त्यमुक्तं । ननु पौनरुक्त्यं तत्प्रपञ्चनार्थो ह्ययमारम्भ इति चेन्न । अधिकर्णान्तर-निरूप्यर्थानामिह प्रपञ्चनात् । अस्य तेभ्यो वैषम्याभावाच । किञ्च । इयदिति सूत्रपदञ्च न द्वित्वसंख्या व्यवच्छेदमेकान्ततोऽवगमयति । ततश्च । ''विश्वमेवेदं पुरुषः''। ''महान्प्रभुर्वे पुरुषः"। इत्यादिषु जगदाकार व्यवच्छेदेन विद्यैक्य परं सूत्रं किं नत्यात्। यदि संख्या व्यवच्छेदकत्वमेवाभिहितं । तर्हि त्रिविधं ब्रह्मैतत् । चतुष्पाद्रह्मेत्यादि संख्यान्तरा-वाच्छिल ब्रह्मपरवाक्य विषयं किं न स्यात् । सर्वत्र भेदाऽभेद हेतवश्च । उत्प्रेक्षितुं शक्याः । अतो यथा कथंचिन्निर्वहणादपेक्षितार्थपरत्वं साधितं ॥ अक्षराधिकरणं समाप्तं ॥

'अयमात्मा ब्रह्मे' त्यादि श्रुतिषु । 'क्षरस्तर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते' । इत्यादि स्मृतिषु च ब्रह्मत्वमक्षरशब्दवाच्यत्वं च जीवस्य द्योतनात् । तस्यैव ख्रज्ञानाय खस्यो-पासनमेव युक्तमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अन्तरत्वाधिकरणम् ॥ १५॥

स् ॥ अन्तराभूतम्रामवत्स्वात्मनोन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५॥ स्वात्मनो जीवस्य अन्तरा हृदयकमलमध्ये अवस्थितः परमात्मा शिवो व्यवस्थितः।

^{1.} In the Madhva and the Sankara-Bhashyas, this Sutra is read as two different Sutras in two different ways as follows: In the Madhva-Bhashya: १. अन्तरा भूतप्रामवदितिचेत्तवुक्तम्; in the Sankara-Bhashya: १. अन्तरा भूतप्रामवत्स्वात्मनः;

कुतः। भूतप्रामवत्। भृतप्रामवाक्यवदित्यर्थः। "एको देवस्सर्वभूतेषु गृढस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादि श्रुतिषु । "ईश्वरस्सर्वभूतानां हृदेशेऽर्जुन तिष्ठति" । "श्रामयं-त्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया''। इत्यादि स्मृतिषु च। सकलभूतहृदयान्तर्वर्तित्वं शिवस्य परब्रह्मणो व्यपदेशात् । तदनुसारेण यत्साक्षादपरोक्षाद्रह्मोति प्रश्नद्वयेषि । उपास्यो-पासकयोरन्त्ये तदैक्यत्वन्यायाजीवात्म परमात्मनोरंशांशिन्यायेन परमात्मनस्सकलभूता-न्तर्यामित्वमुच्यते ॥

<mark>ननु । जीवहृदयान्तर्वर्तित्वं जीवस्यैव समुचितं । ''अयमात्मा ब्रह्मे''त्यादिषु । 'जीवा</mark>-भिन्नत्वेन ब्रह्मोपदिश्यत' इति चेन्न । स्वान्तर्यामित्वं स्वस्थासम्भवात् । तथाचेत् । "एका देवस्सर्वभूतेषु गृहु'' इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु सर्व जीवान्तर्यामित्व व्यपदेशक परमात्म विषयक वाक्यानामप्रमाणप्रसङ्गो दुर्निवारः । व्रह्मसाक्षात्कार्वतामुषस्तिकहे।ळादीनामृषीणां सर्व-लोकोपकारार्थं खलु प्रथ्नः । तथाचैकेनैव प्रक्षेत्र सर्वलोकोपकारस्य सिद्धत्वात् । प्रश्नद्धयं व्यर्थमिति प्रासङ्गिक शङ्कायामाह ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् । अन्यथा द्रष्टव्यभेदं विना भेदा-नुपपत्तिः प्रश्नभेदानुपपत्तिलेकि दृष्टा । तथा च प्रकृतेप्युपासकस्य दृष्टस्य जीवस्य दृष्ट्व्यस्य शिवस्य जीवभेदस्य च प्रश्नद्वयेपि भेदाऽभेदत्व व्यवस्थापनात् । प्रश्नद्वयं व्यथिमिति चेत् ! उपदेशवदुपपत्तिः । यथा श्वेतकेतुना । "भूयएव माभगवान्विज्ञापयत्त्व"ति नववारं प्रश्ले कृते । श्वेतकेतुं प्रत्युद्दालकेन तत्त्वमसीति नववारं भेदाऽभेदात्म सिद्धान्त हढीकरणार्थ-मुत्तरं दत्तं । एवमत्राप्युषस्ति कहोळाभ्यां प्रश्नद्वये कृते । शाकल्येनोत्तरद्वयं दत्तमिति अतो न विरोधः। 'द्वासुपर्णे' त्यादिमन्त्रेषु शिवजीवयो घटपटपरवत्परस्पर वैलक्षिण्यावगमात्। "अयमात्मा ब्रह्मे" त्यादि श्रुतिषु जीवाभिन्नत्वेन ब्रह्म(त्व) व्यपदेशात् । सर्व वेदान्तिविचारे परम्पराज्यस्य प्राप्तिकारे सर्व-परस्परात्यन्ता प्रामाण्यशङ्का द्योतनात् । उपास्योपासकयोर्भेदाऽभेदस्सम्भवेदिति न्यायेन सर्व-वेदान्त सिद्धान्त द्वैताऽद्वैतसिद्धान्त सन्धान सामरस्य विज्ञानस्य दुर्विज्ञेयत्वाच । तज्ज्ञान दार्ढ्यार्थं बहुप्रश्नानां बहुप्रतिवचनानां सफलत्विमिति स्त्रस्चित स्क्मार्थः ॥

वृहदारण्यके । उपस्तिप्रश्ने एवमाम्रायते । ''यत्साक्षादपरीक्षं ब्रह्म'' । ''य आत्मा रः । ''तन्मे = ---सर्वान्तरः। ''तन्मे व्याचक्षेति''। तस्य प्रतिवचनं। ''यः प्राणेन प्राणीति''। आत्मा सर्वान्तरे केर् आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानीति स त आत्मा'' इत्यादि । अतुष्टेन तेन पुनः पृष्ट अहि। ""न हष्टेर्द्रधारं प्रकोर्न को लोगाती । "विज्ञाति" 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पर्येन श्रुतेः श्रोतारं श्रुणुयाः''। ''न मतेर्नमन्तारं मन्वीयां'। ''न विज्ञातिं विज्ञातारं विज्ञानीयां'। ' विज्ञातारं विज्ञानीया"। "एष त आत्मा सर्वान्तरो तो Sनयदार्त"मिति । तथा तदनन्तरं कहोळप्रश्ने चैवमामपाने स्व कहोळप्रश्ने चैवमाम्नायते । "यदेव साक्षादपरोक्षाद्रह्म"। "य आत्मा सर्वान्तरस्तन्में व्यवि स्रोति" प्रतिवचनं च । " क्षेति'' प्रतिवचनं च। "यदेव साक्षादपरोक्षाद्रह्म"। "य आत्मा सर्वान्तरस्तन्म "तृवं हैतमात्मानं विक्रिक्त वस्त्र हैतमात्मानं विदित्वा ब्रह्मणः पुत्रैषणायाश्च वित्तेषणायाश्चे"त्यादि । अतोऽन्यदार्तिम्लात्ते। तत्र संशय्यते क्रियन्ते तत्र संशय्यते किमनयोर्विद्या भेदोस्ति नेति । किं युक्तं भेद इति । कृतः । कृतः । कृतः ।

Again in the Madhva-Bhashya: २. अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नीपदेशवर्तः in the Sankara-Bhashya: २. अन्यथा भदानुपपात्तारात

प्रतिवचनभेदादूपं भिद्यते । प्रश्नस्यैकरूप्येपि । प्रतिवचन प्रकारो हि भेदेनोपलभ्यते । पूर्वोत्र प्राणानादीनां कर्ता सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते । "परात्राऽशनाया पिपासादि रहितः" । अतः पूर्वत्र प्राणि तदेहेन्द्रियमनः प्राणव्यतिरिक्तः प्रत्यगात्मोच्यते । परत्र तु तदितिरिक्तो-भूतप्रामस्य सर्वस्यान्तरात्मत्वेन । सर्वान्तरत्व मप्युपपन्नं ॥

यद्यपि प्रत्यगात्मनस्सर्वान्तरत्वं भूतग्राममात्रापेक्षत्वेनापेक्षितं । तथापि तदेव प्राह्मं । अन्यथा मुख्यान्तर आत्मा परिग्रह लोभात्परमात्मखीकारे प्रतिवचनभेदो नोपपद्यते । प्रतिवचनं हि पूर्वत्र प्रत्यगात्मविषयं परमात्मनः प्राणितृत्वापाणितृत्वाद्यसम्भवात् । परश्च परमात्मविषयं अश्वनायायतीतत्वात् । तदिदमाशङ्कयते । अन्तराभूतम्रामवत्स्वत्मनोन्यथा भेदोनुपपत्तेरिति चेदिति । अंतरा सर्वान्तरत्वेन प्रथमप्रतिवचनं भूतप्रामवत्स्वात्मनः भूत-यामवान् तदन्तरः खात्मा प्रत्यगात्मा सर्वान्तर इत्युच्यत इत्यर्थः । "अन्यथा यः प्राणेन प्राणीति" । "योऽशानाया पिपासा" यतीत इति । प्रतिवचन भेदानुपपत्तिरिति चेदत्रोत्तरं । नेति । न विद्याभेद इत्यर्थः ॥

उभयत्र परविषयत्वात्प्रश्नप्रतिवचनयोस्तथा हि । यत्साक्षादपरोक्षाद्रह्म । 'य आत्मा सर्वान्तर' इति प्रश्नस्तावत्परमात्मविषय एव ब्रह्मशब्दस्य परमात्म साधारणत्वेपि प्रत्यगात्म-न्यपि कदाचिदुपचरित प्रयोगदर्शनात् तद्यावृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं यत्साक्षाद्रह्मेति विशेषणं कियते । अपरोक्षत्वमपि सर्वदेह सर्वकालसम्बन्धित्वं । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे" त्यनन्तत्वे-नावगतस्य परमात्मन एवोपपद्यते । सर्वान्तरत्वमपि । "यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वाभुवनाविवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्त्व''ति तैतिरीये। तथा अथविशरिस । ''देवा ह वै खर्ग लोकमगमन्''। ''ते देवा रुद्रमपृच्छन्''। ''कोभवानिति । सोऽव्रवीत्''। "अहमेकः प्रथममासं वर्तामिच भविष्यामिच । नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तः । सोन्तरा दन्तरं प्राविश'दिति । कण्वशाखायां । 'यःपृथिव्यां तिष्ठन् (यः)पृथिव्या अन्तर' इत्यारभ्य 'य आत्मिन तिष्ठन् आत्मनोन्तरं इति सर्वान्तर्यामिणः परिश्वस्यव सम्भवति । प्रतिवचनमपि तस्यैव परमात्मविषयं । 'यः प्राणेन प्राणीती' इति । निरुपाधिकं प्राणनस्य कर्तृत्वं परमात्मन-एव प्रस्यगात्मनस्सुषुप्तौ प्राणनं प्रतिकर्तृत्वाभावात् । "एवमजानतोषस्तेनप्राणेन कर्तृत्वमात्र-मुक्तं । मन्वानेन प्रखगात्मनो साधारणं प्रतिवचनस्य मत्वा अतुष्टेन पुनः पृष्टस्तं प्रति प्रख-गात्मनो व्यावृत्तं निरुपाधिकत्वेन प्राणनस्य कर्तारं परमात्मानमाह । "न दृष्टेर्द्रष्टारं परये" रिलादिना । ''इन्द्रियाधीनानां दर्शन श्रवण मनन विज्ञानानां कर्तारं प्रल्यगात्मानं प्राणस्य कर्तृत्वेनोक्त'' इति नमन्वीथाः । तस्य सुषुप्तिमूर्च्छीदौ प्राणनोद्रकर्तृत्वात् । ''कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । य एष आकाश आनन्दो न स्थात्' । इति सर्व प्राणन हेतुत्वं हि परमात्मन एव अन्यत्र श्रुतं । अतः पूर्वप्रश्नप्रतिवचने परमात्मविषये । एवमुत्तरे अपि । अनशनाया-यतीतत्वस्य परमात्मा साधारणत्वादुभयत्र । 'अतोन्यदार्त'मित्युपसंहारश्चेकरूपः । प्रश्नप्रति-वचनावृत्तिस्तु । कृत्स्नप्राणि प्राणनहेतोः शिवस्य परब्रह्मण अशनायाद्यतीतत्व प्रतिपादनाय तत्र दष्टान्तमाह । उपदेशवदिति । यथा सद्विद्यायां ॥

उत । 'तमादेशमप्राक्षी' इति प्रकान्ते सदुपदेशे । "भगवांस्त्वमेतद्भवी''त्विति । "भूय

एव मा भगवान्विज्ञापयित्व''ति । प्रश्नस्य । ''स एषोणिमें तदात्म्यिमदं सर्वं तत्सत्यं स आत्माऽतत्त्वमिस श्वेतकेतो'' । इति प्रतिवचनस्य च । भूयोभूयो आवृत्तिस्सतो ब्रह्मण-स्तत्तन्माहात्म्य विशेष प्रतिपादनाय शिष्यस्य सर्ववेदान्तिसिद्ध द्वैताऽद्वैतविज्ञान दृढीकरणायच श्रूयते । तद्वदत एकस्येव सर्वभूतान्तरस्य शिवस्य परब्रह्मणस्सर्वप्राणि प्राणनहेतुत्वा श्यूयतात्त्व व्यवस्थापनेन स्रक्षपक्या द्विचैक्यं । अथ स्याद्यद्यपुभे प्रश्नप्रतिवचने परिशव-ब्रह्मविषये तथापि विद्याभदो युक्तः । ''एकत्र सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेनोपास्यमितरत्रान-श्रानाद्यतीतत्वेनेत्युपास्य गुणभेदेन रूपभेदात्प्रष्टृभेदाच्य' । पूर्वत्रे ह्युषितः प्रष्टः । उत्तरत्र-कहोळ इत्याशङ्कष तत्राह ॥

सू ॥ व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३६॥

नात्र विद्याभेदः । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामेकरूपार्थ विषयाभ्यामेकेन च । विधिपदेनैक वाक्यत्वप्रतीतेः । प्रश्नद्वयंतावर्त्सर्वान्तरात्मत्व विशिष्ट परिशव ब्रह्मविषयं । द्वितीयं प्रश्ने । "यदेव साक्षादपरोक्षाद्वद्वा य आत्मा सर्वान्तर'' इत्येव कारश्च । पूर्वत्रोषस्तिना पृष्ट गुणशिष्ट ब्रह्मविषयत्वं । कहोळप्रश्नस्यावधारयति । प्रतिवचनंचोभयत्र । "सत आत्मा सर्वान्तर" इति । सर्वान्तरात्म विशिष्ट परिशवब्रह्मविषयमेकरूपमेव । "विधिप्रत्ययश्चेत्तरन्त्रेव दश्येत" । "तस्माद्वाद्यणः पाण्डित्यनिर्विद्यं वाल्येन तिष्टार्थे''दिति । एवं सर्वान्तरात्म विशिष्ट परिशवब्रह्मा विशिष्ट परिशवब्रह्मा पर्याप्य उपस्त कहोळक्योः इतरेतर बुद्धिव्यवहारः कर्तव्यः । उषस्तस्य या सर्वान्तरात्मने ण्युपास्य उपस्त कहोळक्योः इतरेतर बुद्धिव्यवहारः कर्तव्यः । उषस्तस्य या सर्वान्तरात्मने व्याप्य विशाण प्राणनहेतुत्व विषया बुद्धः । सा कहोळनापि पृष्टा कार्या । याच कहोळस्य तस्येव ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतत्व विषया बुद्धः । सोषस्तेनापि कार्या । एवं व्यतीहारे कृते । तस्येव ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतत्व विषया बुद्धः । सोषस्तेनापि कार्या । एवं क्यतिहारे कृते । उभाभ्यां सर्वान्तरस्य परिशवब्रह्मणो जीवव्यावृत्तिरवधृता भवति । एवं सर्वान्तरात्मानं प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तमवगमयितुं सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वाऽशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन विशिष्ट परिवव्यक्ति । अतः परिशवब्रह्मणस्सर्वान्तरात्मत्वमेवोपास्य पन्ति हि याज्ञवत्क्यस्य प्रतिवचनानि । अतः परिशवब्रह्मणस्सर्वान्तरात्मत्वमेवोपास्य प्रापः । प्राणनहेतुत्वाद्यस्तु । तस्योपपादकाः । नोपास्याः ॥

नन्पास्य गुणः सर्वान्तरात्मत्वमवचेत् । प्राणनहेतुत्वस्य । अशनायाद्यतित्वस्य व । पृष्टार्व्याहृत्यानुसन्धानं किमर्थं तदुच्यते । "सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन सर्वान्तरात्मिनं जीव-ध्यावृत्ते ब्रह्मावन्ध्यावृत्ते ब्रह्मावन्ध्यावृत्ते ब्रह्मावन्ध्यावृत्ते ब्रह्मावन्ध्यावृत्ते ब्रह्मावन्ध्यावृत्ते ब्रह्मावन्ध्यावृत्ते व्यावृत्ते। सर्वान्तरात्मा व्यावृत्तोनुसन्ध्य' इति कृत्वा पुनः प्रश्नः कृतः । याज्ञवत्व्य्योऽपि तद्मिप्रायमविज्ञाय प्रत्यगात्मनो सम्भावितमनशनायादि प्रत्यनीकत्वमुक्तवान् । अत्रधीनतद्मिप्रायमविज्ञाय प्रत्यगात्मनो सम्भावितमनशनायादि प्रत्यनीकत्वमुक्तवान् । प्रास्यस्य व्यावृत्तिप्रतीति सिद्ध्यथमुभाभ्यां परस्पर बुद्धिव्यतिहारः कर्तव्यः । इतर्वतः । यथेतरत्र सहिद्यायां भूयो भूयः प्रश्नैः प्रतिवचनेश्च तदेव सहस्य व्यवन्ध्यिते । तत्रापि प्रश्नप्रतिप्ताद्गणाद्गणाद्गणान्तर विशिष्टतयोपास्यं प्रतिपाद्यते तद्वत् । तत्रापि प्रश्नप्रतिप्ताद्वणाद्गणाद्गणान्तर विशिष्टतयोपास्यं प्रतिपाद्यते तद्वत् । तत्रापि प्रश्नप्रतिप्ताद्वने भदे सित कथमैक्यमवगम्यत इति चेत्तत्राह ॥

^{1.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, this Sutra is read as follows: व्यतिहारी विशिषन्ति हीतर्वत्.

सू ॥ सैव हि सत्यादयः ॥ ३७॥

सैव हि सच्छब्दाभिहिता परमकारणभूता परा दैवतैव । "संयं दैवतैक्षत"। "तेजः परस्यां देवताया"मिति प्रकृता । "यथा सोम्यमधुमधुकृतो निस्तिष्ठन्ती" त्यादिषु पर्यायेषु सर्वेषूपपद्यते । यतः । ''ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मे''ति प्रथमपर्यायोदिता-स्सत्यादयस्सर्वेषूपपाद्योपसंहियन्ते । केचित्तु । व्यतीहारो विशिषन्ति हीतरवत् । सैव हि सत्यादय इति स्त्रद्वयमधिकरणद्वयं वर्णयान्ति । तत्र पूर्वेण 'त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवते" "अहं वै त्वमिस भगवा देवते" । "तद्यांऽहं सांऽसी याऽसी साऽह"मिति वाक्ये जीवपरयोर्व्यतीहारानुसन्धानं प्रतिपाद्यत इत्युच्यत इत्याहुः । तत् । "सर्वं खिल्वदं ब्रह्म'' । ''ऐतदात्यमिदं सर्वं'' । ''तत्त्वमसी''त्यवगत सर्वात्मभाव विषयत्वादस्य वाक्यस्य नात्र प्रतिपादनीयमपूर्वमस्तीति अनादरणीयं ॥

तत्तु वक्ष्यते । "आत्मोति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्तीति चे"ति । न च सर्वात्मत्वातु सन्धानातिरेकेण परस्मिन्ब्रह्मणि जीवत्वानुसन्धानं जीवे च परब्रह्मत्वानुसन्धानं तथ्यं सम्भवति । उत्तरेण च स्त्रेण । "स यो ह वै तन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मे"त्यादि वाक्यप्रतिपादितस्य सल्योपासनस्य । ''यद्यत्सल्यमसौ स आदिल्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषा यश्वायं दक्षिणेऽक्ष (न्पुरुष) न्'' इत्यादि वाक्यप्रतिपादितोपासनस्य चैक्यं प्रति-पायत इति तदप्ययुक्तमुत्तरवाक्ये । अक्ष्यादिलस्थानभेदन विद्याभेदस्य पूर्वमेवोक्तं ॥

"न वा विशेषा"दित्यनेन प्रतिपादितत्वात्। न च द्वयोरनयोर्व्याहृत्यादि शरीर-कत्वेन रूपवतोः 'हन्ति पाप्मानं जहाति च । य एवं वेदे'ति पृथक्संयोग चोदनावतोर्द्धयो-रुपासनयोः । "स यो ह वै तं महद्यक्षं प्रथमजं वेदसत्यं ब्रह्मे"ति । 'यजतीमान् लोका' निति संयोगरूपादि मत्तया निरपेक्षण पूर्वेणैकेनोपासनेनाभेदस्सम्भवति । न च "हन्ति पाप्मानं जहाती''ति गुणफलाधिकारत्वं प्रमाणाभावात्। पूर्वणकेन विद्यात्वं प्रमाणमिति चेन्न । इतरेतराश्रयत्वात् । एकविद्यात्वे निश्चिते । पूर्वफलस्यैव प्रधानत्वेनोत्तरयोः फलयोर्गुणफलत्वं । तयोर्गुणफलत्वे निश्चिते सित संयोगभेदाभावात्पूर्वेण विद्यैक्यमिती-तराश्रयत्वमित्येवमादिभि र्यथोक्तप्रकारमेव सूत्रद्वयमिति निश्चीयते ॥ अन्तरत्वाधिकरणं समाप्तं ॥

ननु । ''ओमित्येतदक्षरमिदं सर्व''मिल्यादिना । माण्ड्क्ये प्रणवस्यैवाक्षरत्वं सर्वातम-कत्वं सर्वातीतत्वं। तथा तैत्तिरीये। "दहरं विपाप"मिलारभ्य दहरविद्यां प्रपञ्चियत्वा। ''यो वेदादो स्वरः प्रोक्त'' इत्यादिना प्रणवीपास्यत्वं प्रदेशान्तरेपि । ''ओमित्यकाक्षरं ब्रह्म"। "ओं तद्रह्म"। "ओं तद्वायु"रित्यादिना प्रणवस्यैव परत्वं व्यवस्थापनात् । वेद वेदान्तोपक्रमोपसंहारे । "हरिः ओ" मिति प्रयोगदर्शनाच । नारायणस्येव प्रणवात्मकत्व मर्थात्सिद्धमतो दहर शाण्डिल्यादि सर्वविद्योपास्यत्वं तस्यैव समुचितमित्याशङ्कायाम्धि-करणान्तरेणाइ ॥

^{1.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, the Sutras 36 and 37 are treated under two different Adhikaranams. F

॥ काम्याधिकरणम् ।॥ १६ ॥ सू ॥ कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥

माण्ड्क्ये श्रूयते । " ओमित्येकाक्षरिमदं सर्वं "। तस्योपवाख्यानं । "भूतं भव्यं भविष्य''दिति । ''सर्वमोंकार एव'' । ''यचान्यत्विकालातीतं'' । ''तदप्योङ्कारएव'' । ''सर्व ह्येतद्रद्ध''। 'अयमात्मा ब्रह्मा'। 'सीयमात्मा'। 'चतुष्पाजागरितस्थानी बहिः प्रज्ञः'। 'सप्ताज्ञ एकोनविंशति मुखः'। "स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः"। " स्वप्नावस्थाने। Sन्तःप्रज्ञः"। "सप्ताङ्ग एकोनविंशति मुखः"। "प्रविविक्तभुक्तेजसो द्वितीयः पादः"। "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामाङ्कामयते'' 'न कञ्चन स्वप्नं पर्यति'। "तत्सुषुप्तं''। 'सुषुप्तस्थान एकीभूतः'। 'प्रज्ञानघन एवानन्द्मयोद्यानन्द्भुक्'। 'चेतो मुखः'। 'प्राज्ञ स्तृतीयः पादः'। 'एष सर्वे-श्वर एष सर्वज्ञः'। "ऐषोन्तर्याम्येष योनिः"। 'सर्वस्य प्रभवाप्य योहि भूतानामिति'। 'यो-वेदादौ खरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः'। "ओं तद्रह्मे" त्यादि तैत्तिरीयके च श्रूयते। तत्र संशयः । किमोद्धारविद्यायामुपास्य ओद्धारो वा । तद्धिष्ठान परिश्ववो वा। तदात्मक नारायणोविति । किं युक्तं विद्याभेद इति । कुतः । "रूपभेदात्'' । 'ओमिले-तदक्षरिमदं सर्व'मित्युपकम्य प्रणवस्यव । ''अयमात्मा ब्रह्म''। 'सोऽयमात्मे 'त्यादिना । सर्वात्मकत्वमपरोक्ष ब्रह्मत्वञ्च व्यवस्थापानत् । अन्यत्र च । "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म"। "ओं तद्रह्म"। "ओं तद्दायुः"। "ओं तदात्मा"। "ओं तत्सर्वं"। "ओं तत्पुरोन्नमः"। इत्यादिना तैत्तिरीये तस्यैतद्दर्शनात्। "ओं ब्रह्म"। "देवानां प्रथमं सम्बभूव''। "विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता''। "सत्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाथर्वीय ज्यष्ठ पुत्राय प्राहे''ति मुण्डके । ओं अथ हैनं पिप्पलादाङ्गीरसः सनत्कुमारश्चाथर्वणमुवाच । "भगवन् किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायेत्"। 'चत्वारो वेदाश्च'। "तप्यं किं"। 'तद्धानं'। "को वा घ्याता"। "कश्चिद्धोयः"। स एभ्योधर्वणः प्रत्युवाच। "ओं इत्येतदक्षरमादी प्रयुक्तं''। ''ध्यानं ध्यातव्यमित्येतद्क्षरं परं ब्रह्मास्य पादाश्चतुष्पादिकमक्षरं परंब्रह्मं'। इत्यथर्वणशिखोपनिषदि च । तथा तस्यैव सर्वाधिकत्व निर्देशाच । नादरूप प्रणवध्यानधारणा युपासनमुत । ''हरि: ओ''मिति दर्शनात् प्रणवात्मक विष्णुध्यानं वा मुमुक्ष्णां विधेयमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

"कामादितरस्र तत्र चायनादिभ्यः" इतरत्र तौतिरीय मुण्डकाथर्वण छान्दोग्य चृहदारण्यादिषु । माण्ड्कयकठवल्ली श्वेताऽश्वतर कैवल्यादिषु तत्रच श्रूयमाणानां दहरादि विद्याविधायकानां परमेश्वर धर्माणां एकत्वेन विद्येक्यमुपपन्नं । कुतः । आयतनादिभ्यः । प्रणवायतनस्य उपास्यस्य परमशिवस्य सर्वमयत्व हृत्पुण्डरीक स्थानत्वादनन्यसाधारण प्रणवायतनस्य उपास्यस्य परमशिवस्य सर्वमयत्व हृत्पुण्डरीक स्थानत्वादनन्यसाधारण लिङ्गानां सर्वासु शाखासु तुल्यत्वादित्यर्थः । तथाच "सत्यकामस्त्यसङ्कल्पस्तोन्विष्टितव्यस्ति विजिज्ञासितव्यः" । इत्यायेकैक शाखायां श्रूयमाणानां गुणानां । सत्यकामत्वादीनां सर्वास्त शाखास्रप्युपसंहारः कर्तव्यः । तत्रेव माण्ड्कये । 'नान्तः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न शाखास्रप्युपसंहारः कर्तव्यः । तत्रेव माण्ड्कये । 'नान्तः प्रज्ञं न बहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञामः

^{1.} In the Madhva-Bhashya this Adhikaranam is read as: कामाधिकरणम्.
In the Sankara-Bhashya it is read as: कामाद्यिकरणम्. In the Srikara Bhashya it is read as: काम्याधिकरणम्.

प्रज्ञं नाप्रज्ञं प्रज्ञानघनं । "अद्द्यमन्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमन्यपदेशमेकात्मप्रत्यय सारं 'प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते'। 'स आत्मा स विज्ञेयः'। 'सोऽय-मात्माध्यक्षरमोङ्काराधिमात्रं पादामात्राः'। 'मात्राश्च पादाः'। 'अकार उकार मकारश्चे'ति 'जागरितस्थानो वैश्वानरोंकारः प्रथमा मात्रा'। ''आप्तरादिमत्वादाप्नोतीह वै सर्वान् कामा-नादिश्व भवति''। ''य एवं वेद''। ''खप्रस्थानस्तैजस उकारो द्वितीयामात्रोत्कर्षा। ध्वभय-त्वाद्योत्कर्षतीह वै ज्ञानसन्तितिं समानश्च भवति । ना सा ब्रह्मवित्कुले भवति । य एवं वेद''। "सुषुप्तस्थानप्राज्ञो मकारस्तृतीयामात्रामीतद्पि तेर्वामिनोतीहवामिद्र सर्वमपीतिश्च भवति । य एवं वेद' । ''अमात्रश्चतुर्थो व्यवहार्यः''। ''प्रपञ्चोपशमहिशवोद्वैतमेवमोङ्कारः''। 'सं-विशलात्मनात्मानं । य एवं वेदे'त्यन्तेन प्रणवात्मकत्वं शिवस्यैव निर्देशात् । सर्वात्मक-त्वादि सर्वेषां धर्माणां नेतरस्योपपत्तिः । तथैतरत्रच तैत्तिरीय । ''ईशानस्सर्वविद्याना-मीश्वरस्तर्वभूतानां ब्रह्माधिपति ब्रह्मणोधिपति र्वह्मा शिवा मे अस्तु सदाशिवों' इत्यनेन प्रणवात्मकत्वं शिवस्येव प्रदर्शितं । 'दहरं विपापं परमेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यस स्थं'। 'तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य'मिति दहरविद्यां निरूप्य तत्रोपास्यः क इत्याकाङ्घायां ॥

''यो वेदाऽदौ खरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः। तस्य प्रकृति लीनस्य यः परस्समहेश्वर'' इत्यादिना प्रणवप्रकृतिक मूर्तित्रयातीत महेश्वरशब्दवाच्य कृष्णपिङ्गळत्व विरूपाक्षत्वादि धर्माविच्छन्न शिवतत्त्वोपासनमेवोपदिष्टं । अथर्वण शिखोपसंहारे । "ध्यायी-तेशानं प्रध्यायितव्यं''। 'सर्वमिदं ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्त सम्प्रसूयन्ते'। ''सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतैर्नकारणं कारणानान्तु ध्याता''। "ध्याता कारणन्तु ध्येयः''। "सर्वेश्वर्यसम्पन्न स्सर्वेश्वरश्यम्भुराकाशमध्ये ध्रुवं तत्त्वादिकं क्षणमेककतु शतस्यापि चतुस्सप्तत्यायत्फलं तदां-मोति कृत्यमोङ्कारगतिश्व । सर्वज्ञान योगज्ञानानां यत्फलमोंकारो वेद'' । पर ईशो वा। "शिव एको ध्येयरिशवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्य'' इत्यन्तेन प्रणवात्मक्त्वं शिवस्येव निर्दिश्य मुमुक्षूणां शिवेतरध्यान निराकरणमुक्तं। "हरिः ॐ" इत्यत्र विष्णोः प्रणवात्मकत्वमिति यत्तन्न। तद्विधायक प्रात्यक्षिक श्रुत्यदर्शनात्॥

किंच । "पुरुषो वै रुद्रस्तन्महो नमः"। "तत्पुरुषाय विद्यहे महादेवाय धीमही-" त्यादि श्रुतिषु शिवस्य पुरुषत्वं। "वासुदेवः पराप्रकृतिः" इति कृष्णगीतायां विष्णोः प्रकृतित्वं प्रसिद्धं । "प्रकृतिस्त्वं पुमान् रुद्र" इति ईश्वर्गीतायां । तदा स्पष्टमुपदिष्टं । ''राङ्कररुग्नलपाणिश्च खट्वाङ्गी विष्णुवल्लभ''इति । "शिवकशवसंभूतं क(प्र)लये कालभैरव'' मिति स्कान्द लैङ्गय कूर्मादि पुराणेषु । तथा निर्दिष्टं । "शिवस्य शक्तिर्विनियोगकाले चतुर्विधाभूच्छिवसत्प्रसादात्''। "भोगे भवानी पुरुषेच विष्णुः क्रोधे च काळी समरे च दुगें''ति सामशाखायामिप दिशतं। तस्मात्। "हिरः ॐ" इत्यत्र हिरहपमायाशिक विशिष्टत्वमोंकारात्मक शिवस्य व्यपदिशति । "शक्तिशक्तयोर्भेदे सत्यभेद" इति न्यायेन । शक्तिशक्तयोविष्णवीश्वरयोः। "हरिः ॐ" इति तादात्म्य सामरस्यमुक्तं। "अतो नमो रुद्राय विष्णवे मृत्युर्मे पाही''त्यादि श्रुतिषु । "शिवाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे"। इत्यादि स्मृतिषु च । चन्द्रचन्द्रिकावदिवनाभावित्वमवगम्यते ॥

उत । छान्दोग्ये । अथ 'यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म । दहरे।ऽस्मिन्नन्तर आकाशस्त्रस्मिन्यद्न्तस्तद्न्वेष्टव्य'मिलादिना । वाजसनेयके च । 'स वा एष महानज आत्मायोयं विज्ञानमयः" । "प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृद्य आकाशस्त्रस्मिच्छेते सर्वस्य वशी सर्व-स्येशान'' इत्यादिना कैवल्ये । "हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं विचित्यमध्ये विशदं विशोकं''। "अचिन्स मन्यक्तमनंतवोधं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिं"। "तदादिमध्यान्त विहीन मेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भृतं"। 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलाचनं नीलकण्ठं प्रशान्त' मिलादिना । सल्यकामत्वादीनामात्मधर्मत्वेन नीलकण्ठत्वादीनां देहधर्मत्वेनचभेदावगमेषि । उपास्यवस्त्वेकत्वेन विद्यैक्यं । छान्दोग्यगता अपहतपाप्मत्वादयः । वाजसनेय शाखागत विशित्वाद्यः । कैवल्यगतास्सिचिदानन्दादयश्च सर्वे गुणाः परशिवब्रह्मण्येव गम्यते । अत-स्तदुपासकानां। "अभयं वै ब्रह्माभवतीं"ति। "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्त्रेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" इलादि श्रतिषु परशिवब्रह्मप्राप्तिरूप फलेक्यत्वेनच विद्येक्यमनिवार्यं। अथस्यात्। यदुक्तं वाजसनेयके । वशित्वादिभिस्सह सत्यकामत्वादि सद्भावावगम्यत इति तन्नोपपद्यते । विशित्वादीनामेव परमार्थतस्तत्र सद्भावाभावात् । तदाभावाच । "मनस्यैवानुद्रष्टव्यं"। "नेह नानास्ति किञ्चन"। "मृत्योस्समृत्युमाप्नोति । य इह नानेव पश्यिति"। 'एक-भेवा नु द्रष्टव्यमेतद्रप्रमेयं ध्रुव'मिति । प्रकृतेन वाक्येन 'स (वा) एषानेति नेत्यात्मे'त्युत्तरेण चोपास्यस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्व प्रतीतेरवगम्यते । अतो वशित्वादयोपि । स्थूलत्वाणुत्वव-निषेध्या इति प्रतीयन्ते । अत एव छान्दोग्येऽपि । सत्यकामत्वादयो न ब्रह्मणः पार्मार्थिक गुणा उच्यन्ते । अतो पारमार्थिकत्वादेवं जातीय्यकानां गुणानां मोक्षार्थेषूपासनेषु होप इलाशंक्य तत्राह ॥

बद्धगुणत्वेन प्रमाणान्तरा प्राप्तानां गुणानामेषां सत्यकामत्वादीनां । तस्मिन्यदन्तस्त-दन्वेष्टव्यं। "एष आत्मा अपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिधित्सी पियासी सत्यकामस्याप्त सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पस्सोऽन्वेष्टितव्य स्स(वि) जिज्ञासितव्यः'। 'सर्वस्य वशी सर्वस्यशानः'। "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेषभूपाल एषसेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये" आसी भिरनयोः श्रुखोरन्यासु च। "प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते" "स आत्मा सिन्न्यः"। नि सविज्ञेयः"। इति माण्ड्क्ये । "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं"। "वमी "ध्यात्वा सुनिर्गच्छति भृतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्"। इति कैवल्ये। हिरण्यबाहवे विकास हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतये अंबिकापतय उमापतये पशुपतय नमी नमः"। इति तैत्तिरीये॥

किश्च । "नीलग्रीवो विलोहितः"। "नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठायच" ना । परवासाणी इत्यादिना । परब्रह्मणहिशवस्य परमसत्त्व प्रधानस्वमुमापतित्व नीलकण्ठत्वादीनी वेदवेदान्तेष्वभ्यासान्त्रेणः — वेदवेदान्तेष्वभ्यासादलोप एव । तस्मात् । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी श्रानवलिकयाच्ये" । उपारी ज्ञानवलिकयाच'' । इत्यादिना स्वाभाविकत्वेनालुप्त शाक्तित्विमिकेव श्रूयते स्वाभाविकत्वेनालुप्त शाक्तित्वमाभिहितं । छान्दोग्ये तावतः। "तयदिहात्मान मनिका नाविका भवे "तयदिहात्मान मनुविद्य वजन्यैतांश्व सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भव-ती"ति । सत्यकामन्त्रकि च ०० ती"ति । सत्यकामत्वादि गुणविशिष्टस्य ब्रह्मणो वेदनमभिधाय । "अथ य इहास्मान"

मननुविद्या व्रजन्त्यतांश्व सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारा भवती''त्यवेदनीनिन्दा-कियमाणा गुणविशिष्ट वेदनस्यादरं दर्शयति । तथा वाजसनेयके । ''सर्वस्य वशी सर्व-स्येशानः''। ''एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेषभूतपाल'' इति भूयोभूयिशवस्य परब्रह्मण ऐश्वर्योपदेशाद्धणेष्वादरः प्रतीयते । एवमन्यत्रापि । न च मातापितृसहस्रभ्योपि वत्सल-तरं शास्त्रं प्रतारकवदपारमाार्थिकान्निरसनीयान् गुणान् प्रमाणान्तरा प्रतिपन्नानादरेणोपदिश्य संसार चक्रपरिवर्तनेन पूर्वमेव बंभ्रम्यमाणान्मुसुक्षून् भूयोपि भ्रमयितुमलं । ''नेह ना नास्ति किञ्चन" । "एकधैवानुद्रष्टव्य"मिति तु सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मकत्वादेव कथानु-सन्दर्शनं विधाय साब्रह्मकत्वेन पूर्वसिद्ध नानात्वदर्शनं निषेधतीयमर्थः प्रागेव प्रपश्चितः । "स वा एषा नेति नेत्यात्मे" त्यत्र चेतिशब्देन प्रमाणान्तर प्रतिपन्नं प्रपञ्चकारं परामृह्य न तथा विधं । ब्रह्मेति सर्वात्मभूतस्य परब्रह्मणिश्ववस्य प्रपन्न विलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते । "योदेवानां प्रथमश्रोद्भवश्र विश्वाधिको ह्रद्रो महर्षिः"। "हिरण्यगर्भ जनयामास पूर्व सनो बुध्याञ्चभया संयुनक्तु" इति श्वेताऽश्वतरे । "यो देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको यो रुद्रो महर्षिः'। इति तैत्तिरीयके । 'विश्वाधिकत्वं शिवस्यासाधारणलक्षणं'। तदेवचानन्तर मुपपादयति । ''अग्राह्यो न गृह्यते'' । ''अशीर्यो नहि शीर्यते'' । ''असङ्गो नहि सज्जते'' । "अन्यथितो न न्यथते। नरिष्यती"ति प्रमाणान्तर प्राह्य सजातीयत्वातप्रमाणान्तरत्वेन न युद्यते । "विशरणीय विसजातीयत्वान्नविशीर्यते" । एवमुत्तरत्रानुसन्धेयं । छान्दोग्येपि । "नाऽस्यजर्ये तज्जीर्यते"। "न वधेनास्य हन्यते"। "एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामास्समा-हिता'' इति । सर्व विजातीयत्वं । ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तस्मिन् सत्यकामत्वादयो विधीयन्ते ॥ नन्वेवमि । "तय इहमात्मानमनुविय व्रजन्तेतांश्च सत्वान् कामांस्त्वेषां सर्वेषु लोकेषु

कामचारो भवति''। ''सयदि पितृलोक कामो भवती''त्यादिना। सत्यकामादि गुणविशिष्ट वेदनस्य सांसारिक फलसम्बन्ध श्रवणान्मुमुक्षोर्ब्रह्मप्रेप्सो न सगुणं ब्रह्मोपास्यं परविद्याफलम्ब । ''परंज्योतिरूपसम्पय स्वनरूपेणाभिनिष्पयत'' इतीद्मेव । अतस्सत्यकामाद्यो ब्रह्मप्रेप्सो-नींपसंहार्य इत्याशङ्कय तत्राह ॥

सू ॥ उपस्थितेऽतसद्वचनात् ॥ ४०॥

उपस्थितिः। उपस्थानं । ब्रह्मोपसम्पत्तिः । उपस्थिते ब्रह्मोपसम्पन्ने सर्वबन्धविनिर्मुक्त स्खेनरूपेणाभिनिष्पन्ने प्रत्यगात्मन्यत एव। उपसम्पत्तरेव हेतोस्सायुज्य मुक्तौ तदात्मकत्वं सारूप्यमुक्तो शिववत्सर्वेषु लोकेषु कामचार उच्यते । "यथा नद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय''। "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य"। "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरूपसम्पद्य खेन्रूपेणाभिनिष्पद्यते"। "स उत्तमः पुरुषः"। "स तत्र पर्येति जक्षन्कीडन् रममाण स्त्रिभिर्वा यानेर्वा ज्ञातिभिर्वानोपजनं स्मरिन्दं शरीरं न स्वराड्भवति''। "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती''ति । तदेतचतुर्थे निपुणतरमुपपादियध्यते । "अतस्सालोक्यादि मुक्तिषु सर्वेषु लोकेषु कामचारस्य मुक्तीप-भोग्यफलत्वात् । मुमुक्षोस्सत्यकामत्वादयो गुणाउपसंहार्याः । "यस्सर्वज्ञस्सर्ववि" दित्यादि बहुश्रुति दर्शना'चिष्फलं निष्कियं शान्त'मिलादि श्रुतीनां सत्यज्ञानानन्दादि खरूपगुणधर्म-निषेधो न व्यवहीयते । किन्तु जीववत्प्राकृत धर्म वैलक्षिण्य गुणसम्पत्तिरुपपद्यते ॥

किम्र । "केचिच्छ्रतीनां सृष्टिकालपरत्वं । केचिन् स्थितिविधायकत्वं । केचि-न्महिमा प्रकाशकत्वं । केचित्संहारपरत्वं । केचित्परिशेषपरत्वं । परिशेषो नाम ब्रह्मण-स्संहारानन्तरं पुनस्सृष्टिपर्यन्तं स्वशक्तिसङ्कोचनत्वेन स्थितत्वात्। तदवस्था परिशेष इत्युच्यते। तस्मान्निर्गुणश्रुतीनां सर्वासां तत्कालपरत्विमिति वेदितव्यमतएव । लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति स्त्रे परब्रह्मणिद्शवस्य स्वशक्ति प्राचुर्यतया सृष्ट्युन्मुखे लीलाश्रयत्वं संहारानन्तरं पुनस्सृष्टि-पर्यन्तं खेच्छया शक्तिसङ्कोचत्वेन केवलत्वमुपदिष्टं। अतस्सर्व वेदान्त मुख्यार्थवेदिभिः रेवणसिद्ध मरुलसिद्धोद्धटाराध्य वेमाराध्यादिभिः सगुण श्रुतीनां सर्वासां शक्तिविकासा परत्वं निर्गुण श्रुतीनां शक्तिसङ्कोचविषयत्विमिति व्यवस्था निर्णाता । "हृद्यं गार्हपत्योपमनी-न्वाहार्यपचन'' इत्यादि श्रुतौ प्राणामिहोत्रात्मक वैश्वानरापासनमभिधाय । "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेतद्धोमीय''मिति भोजनार्थ पक्कान्नस्य प्राणाग्निहोत्रमात्रसाधक विध्युपदेशात्। तिद्विद्यायाः परशिवप्राप्ति साधकत्वं नसम्भवतीति चेन्न । "अङ्गुष्टमात्रः पुरुषो अंगुष्ट्रस समाश्रितः"। " ईशस्सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्" । "अहमन्नमहमन्नमहमनं" "अहमन्नादोहमन्नादः" । "प्राणानां प्रन्थिरसिरुद्रोमाविशान्तकः" । इत्यादि श्रुतिषु । प्राण जाठराग्न्यवच्छिन्नतया शिवस्येहान्नभोक्तृत्वनिर्देशात् । एतद्धर्ममभिधाय जठराविच्छिन्न प्राणालिङ्गस्य विध्युक्तेन मार्गेण तिकयावतां पुसां परम्परा शिवप्राप्तिसाधन-मुपदिर्यते । तस्माद्विद्यैक्यं युक्तं ॥ काम्याधिकरणं समाप्तं ॥

ननु । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' । ''योवेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्''। "सोऽर्खते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते''त्यत्र । विपश्चिता । सर्वज्ञेन ब्रह्मणा सर्वानिप कामा-न्मुक्तस्सहप्राप्नोति । सहराबदो ब्रह्मानन्दभोगस्य च योगपदाभिप्रायः । तस्मात् । मुक्तानां साह्य्यमुक्तिरेव फलमिति निश्चीयते । "ब्रह्मणस्सायुज्य सलोकतामाप्नोती"त्युक्तरत्र दर्शना-देवं शिवजीवैक्यविधायक'तत्त्वमस्यादि' श्रुतीनां सर्वासां तात्पर्यमते। लिङ्गशरीर विलयपूर्वक निरवयव शिवत्वप्राप्तिर्नघटत इत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ तन्निर्घारणनियमाधिकरणम् ॥ १७॥ स् ॥ तन्निर्धारणानियमस्तद्दष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धःफलं ॥ ४९ ॥

तिनिर्धारणा नियमः तिनिर्धारणा । दहरशाण्डिल्यादि विद्योपासकानां भक्तानां यादि निर्दिष्ट न सालोक्यादि त्रिविध मुक्तिरेवेति व्यवस्था अनियमः । श्रुति स्मृत्यादिषु तिल्यमाभावी हस्यते । क्या । हर्यते । कुतः । तद्दृष्टेः । "गताः कलाः पञ्चद्शा प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवताष्ठं"। "कर्माणि विज्ञानगण्यः "कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मापरेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति"। 'ब्रह्मवेद ब्रह्मव भवती'त्यादि श्रितिन्व क्रिक्सरे के श्रुतिनिष्ठ लिङ्गशरीर विलयपूर्वक शिवतत्त्वप्राप्ति विधायक दृष्टेः । पृथ्यव्ध्यप्रतिबन्धः फूळं। पृथ्यव्ध्यप्रतिबन्धः पर्वे। पृथ्यव्ध्यप्रतिबन्धः पर्वे। पृथक्स्क्ष्मशरीराविच्छित्र सालोक्य सामीष्य सारूव्यात्मक मुक्तित्रय भागात्पृथिभविति। अप्रतिबन्धः । राज्यस्य स अप्रतिबन्धः । राजाज्ञावत् भयप्रतिबन्धाभावः । त्रिविधमुक्ति मुक्तिवत् । शिवाज्ञी भयर रहितः फलं । जीवपान किर्णे रहितः फलं । जीवभाव निवृत्तिपूर्वक शिवतत्त्व प्राप्तिरूप निरितशयानन्द केवल्यमुक्ति पूर्विकिनिष्ठानां जीवन्त्रकार शिवकिनिष्ठानां जीवन्मुक्तानां सिद्धिति । त्रिविधमुक्ति विशिष्ठानां रेणुक दारुक वन्दीश्वरा

^{1.} In the Madhva and the Sankara-Bhashyas, this Adhikaranam is read lows: तिश्विधिगणिक तिशर्घारणाधिकरणम्. as follows:

दीनां जयविजय शिवशमांदीनां च शैव वैष्णव पुराणेषु कदाविद्धेतुतया मर्त्यलोक भवत्व मिभधीयते। "अभयं वै जनक प्राप्नोसि"। "निबमिति कुतश्र्वने"तीलादि श्रुतिषु परमभक्ति चरमज्ञानिविशिष्टानां कैवल्यपदकाङ्क्षि जीवन्मुक्तानां निर्भयत्वमाचक्षते। तस्माद्भय युक्त-मुक्तित्रय विलक्षणसायुज्यमुक्तिरव शिवं प्रतिप्रार्थनीयेति स्त्रस्वित स्क्ष्मार्थः। तैतिरीयके श्रूयते। "ब्रह्मविदाप्नोति परं"। "तदेषाभ्युक्ता"। "सल्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"। "यो वैद श्रूयते। "इह्मयां परमे व्योमन्"। "सोऽर्जुते सर्वान्कामान् सह"। "ब्रह्मणा विप-विहितं गुहायां परमे व्योमन्"। "सोऽर्जुते सर्वान्कामान् सह"। "ब्रह्मणा विप-विश्वते"तीलादिना। तत्र ब्रह्मविदाप्नोतीत्युपक्रमे। ब्रह्मणो वेद्यत्वं प्राप्यत्वं च। जीवस्य वेदितत्वं प्राप्तव्व उक्तत्वेन। जीवब्रह्मणोरत्र भेदोह्मभेदो भेदाऽभेद इति सन्दिह्मते॥

"सोऽर्जुत सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा" इत्यत्र सहपदमभेदं न सहते। न हि देवदत्तो यज्ञदत्तेन सह भुंके। इत्यत्राऽद्वेतं प्रतीयत इति न च ब्रह्मणो ब्रह्मखरूपेणसह युगपिदत्यर्थ इति वाच्यं। सहिति युगपिदित्यर्थ इत्यत्य कुत्राप्यप्रसिद्धत्वात्। स्कान्दलेङ्गया-दिषु जीवब्रह्मणोस्खाभाविक भेदिनिष्टात्तिपूर्वक शिवतत्त्वप्राप्तिः। प्रसिद्धत्विमिति चेन । तद्वचनानां प्रक्षिप्तत्वात्। सर्ववादिभिः प्रमाणत्वेनाभ्युपगतत्वाच। "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञान-तद्वचनानां प्रक्षिप्तत्वात्। सर्ववादिभिः प्रमाणत्वेनाभ्युपगतत्वाच। "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञान-मयात् अन्योन्तर आत्मानन्दमय" इत्यत्रापि द्वैतमेव द्योतितं। "योऽयं विज्ञानमयः प्राणे-ष्वान्तर्योत्तिः पुरुष" इत्यादि श्रुतिषु विज्ञानमयो जीव इत्यद्वैतवादिभिरिष व्याख्यातत्वात् आनन्दमयोभ्यासादिति सूत्रेणानन्दमयो ब्रह्मिति व्यवस्था दर्शनाच। "रसः द्वेवायं लब्ध्वानन्दी भवती" त्यादिषु घण्टाघोषो भेदवादः॥

''यदाह्येवेष एतस्मिनुदरमन्तरं कुरुते''। ''अथ तस्य भयं भवती' स्वत्र । नु शब्दो वाक्यालङ्कारे । ''किमिविह मधुराणां मण्डनं नाकृतीना''मिलादि काब्येष्वप्यव्ययानां वाक्यालङ्कारत्वर्द्शनात् । 'दरमल्पं दरहसोदरद्गित नीलोत्पल्रह्शा सखी'लादि प्रयोगेषु वाक्यालङ्कारत्वर्द्शनात् । ''एषजीव अस्मिन्ब्रह्मणि विषये यदा दरमल्पमन्तरं भेदं''। दरशब्दस्याल्पार्थकत्वात् । ''एषजीव अस्मिन्ब्रह्मणि विषये यदा दरमल्पमन्तरं भेदं''। परमात्मः जीवस्य च अल्पभेदं किश्चिद्भदं यः कुरुते तस्य भयं भवति । परमात्म खामी परमात्मः जीवस्तु भृत्य इति सदा महाऽभेदं यः कुरुते तस्य न भयं भवतीति दर्शितं । ''एतमानन्द-जीवस्तु भृत्य इति सदा महाऽभेदं यः कुरुते तस्य न भयं भवतीति दर्शितं । ''एतमानन्द-जीवस्तु भृत्य इति सदा महाऽभेदं यः कुरुते तस्य न भयं भवतीति दर्शितं । ''एतमानन्द-जीवस्तु भृत्य इति सदा महाऽभेदं यः कुरुते तस्य न भयं भवतीति दर्शितं । ''एतमानन्द-जीवस्तु । प्रज्ञानं ब्रह्म एतेन प्रज्ञानात्मनास्मालोकादुत्काम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् निर्दिष्ट । प्रज्ञानं ब्रह्म एतेन प्रज्ञानात्मनास्मालोकादुत्काम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतस्समभवदि''लादि निगमान्त गिरापि । 'सोऽरुनुते सर्वानि'त्यादि वाक्येनेव कामानाप्त्वाऽमृतस्समभवदि''लादि निगमान्त गिरापि । 'सोऽरुनुते सर्वानि'त्यादि वाक्येनेव कामानाप्त्वाऽमृतस्त्र । ''तत्सलं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो'' । इति सामवेदान्ते भेद एव भेद एव प्रच्यते । जहलक्षणया जीवब्रह्मणोः। ''भोमन्त्रिन् राजात्व''मिल्यत्र राजपदेनेव राजाप्रियत्व-घोष्यते । तत्त्वस्तीत्यत्र । तत्त्वदेनेव विष्णुप्रियत्वं स्ट्यते । इत्यत्यव न्याय्यत्वात् । 'द्वासुपणे' स्वादि तुर्यवेददिशेरोगिरापि भेदः स्पष्ठं प्रतिपादितः ॥

ननु । "तयोरन्यः पिप्पलं खाद्वत्ती"ति । सत्यं "अनश्रन्नत्यो अभि(चाकशी) पद्यती"ति । ज्ञस्तदेतत्सत्यं येन खप्नान् पद्यति योऽयं शरीर उप्रद्रष्टा न क्षेत्रज्ञस्सह वा पद्यती"ति । ज्ञस्तदेतत्सत्यं येन खप्नान् पद्यति योऽयं शरीर उप्रद्रष्टा न क्षेत्रज्ञस्सह वा प्रविदि किञ्च नरज आध्वंसत" इति । पेङ्गिरहस्य ब्राह्मण वाक्येन "अन्तःकरणादात्मा एवं विदि किञ्च नरज आध्वंसत" इति । पेङ्गिरहस्य ब्राह्मण वाक्येन "अन्तःकरणादात्मा भिन्न" इति श्रुत्या प्रत्यायते ॥

किञ्च । "जीवब्रह्मणोः पारमार्थिक भेदमङ्गीकृत्य तद्वदभेदस्वीकारे सत्यभेदस्य निवृत्यसम्भवात्"। भेद एव स सर्ववेदान्ततात्पर्य इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "द्वासुपर्णे"ति भेद श्रुतिप्राधान्येन तत्त्वमस्यादि भेदाऽभेदक श्रुतीनां जहस्रक्षणानुसारेण प्रभुमन्त्रिन्यायवत्। तत्तुल्यत्वमात्र स्त्रीकारे । श्रुतेः क्षिष्टार्थासहिष्णुत्वात् मुख्यार्थ व्यतिरेके मानाभावात् । "ब्रह्मवेद ब्रह्मेव भवति" । "यथा नद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विद्दाय"। "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिन्यं"। "गताः कलाः पचद्शाः प्रतिष्ठा देवाश्व सर्वे प्रतिदेवतासु''। ''कर्माणि विज्ञानमयश्व आत्मापरेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति''। इत्यादि श्रुतिशतेषु लिङ्गशरीर परित्यागतया नदी समुद्रवत्। जीवब्रह्मणी-रेकत्वमेव स्पष्टमुपदिष्टत्वात् । श्रुस्यैकदेशमुख्यप्रामाण्य वैदिकेतर प्रसङ्गाच । अत्र "ब्रह्म-विदाप्नोती'' त्युपक्रमे ब्रह्म ज्ञानिनः ब्रह्मप्राप्त्युपदेशात् । "नदी समुद्रवजीवब्रह्मणोरेकत्व-मन्ते निष्प्रत्यूहं''। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म''। "यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन्"। "सोऽर्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति वाक्यंतु जीवन्मुक्तविषयं। "सत्य-ज्ञानानन्दात्मकं ब्रह्म''। "यः भक्तः शिवयोगमार्गेण गुहायां दहरपुण्डरीके निहितं (स्थितं)वेद स भक्तः । परमेव्योमन्''। "तद्हरपुण्डरीकावाच्छन्न चिदाकाशे ब्रह्मणा सह परंज्योतिर्मय शिवेन सह प्रारब्धप्रतिभास नाशपर्यन्तिमहैव सर्वान्कामान् अर्नुते । तदन्तरं । विदेह-मुक्ती लिङ्गरारिण सह तस्मिन्परिशेव विलीनो भवतीति निश्चितार्थः। नोचेत्। 'यावन्तविमीक्षे' "अथ सम्पत्स्ये । न तत्र प्राणानोत्कामन्ते । तत्रैव समवलीयन्ते" । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदिस्थिताः''। ''अथ मर्लोमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमर्रनुते''। इत्यादि विदेहमुक्ति-विधायक सर्व श्रुतिविरोधो दुर्निवारः। विशिष्टाद्वैतमतस्तु । मुक्तोपसृष्य व्यपदेशात् असि श्रस च तद्योगं शास्तीत्यादिषु वहुधा निरस्तत्वादत्र संक्षिप्तं । अतो विद्यैक्यमाविरोधं ॥ तिन्धारण नियमाधिकरणं समाप्तं ॥

"त्रह्मविदाप्नोतिपर"मितिवाक्यस्य सायुज्य मुक्तिविषयत्वं। "सोऽङ्नुते सर्वान्कामात् सह" इति वाक्यस्य जीवन्मुक्तिविधायकत्वं त्रिविध मुक्तिपरत्वं वा स्यात्। तथापि। सायुज्यं केषां सालोक्यादि त्रिविधमुक्तिरित्याशङ्कय तत्राधिकरणान्तरमाह ॥

॥ प्रदानाधिकरणम् ॥ १८॥

सू॥ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२॥

"न कर्मणा न प्रजया धनेन त्योगेनेके अमृतत्वमानग्रः'। "परेण नाकं निर्हितं

गुहायां विभ्राजदेतद्यतयोविशन्ति'। "वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्थास्संन्यासयोगाद्यत्यः

ग्रुहायां विभ्राजदेतद्यतयोविशन्ति'। "वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्थास्संन्यासयोगाद्यत्यः

ग्रुह्मत्वाः'। "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यंति सर्वे'। इति तेतिरीय

श्रूयते। "कामासक्त ब्रह्मविद्योपासकानां स्वभाव जीवत्व निवृत्तिपूर्वकं शिवसायुज्यफले'।

श्रूयते। "कामासक्त ब्रह्मविद्योपासकानां स्वभाव जीवत्व निवृत्तिपूर्वकं शिवसायुज्यफले'।

उत्त। निष्कामानामेवेति विषयः। "दहरविद्यायां तद्यदिहात्मानमनुविद्य व्यजन्त्यतांश्च

सतान्कामा'निति। "यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन्''। "सोऽइनुतं सर्वान्कामात्तः

सह ब्रह्मणा विपश्चिते''तीत्यादिषु ब्रह्मज्ञानिनामिष कामव्यपदेशात्। "कामाभवि व्रद्धाः

^{1.} In the Madhva-Bhashya, this Sutra is read as follows: प्रदानवदेव हि तदुक्तम्.

विद्यायाः प्रयोजनाभावात्''। ''इहलोक भोगस्यापि कामस्येव प्रधानत्वात्''। ''यदेव ज्ञानफलं तदेव कर्मफल''मित्यादि श्रुतिषु । ''मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो''-रिलादि स्मृतिषु च । बुद्धेरेव सर्वफलमूलत्वावगमात् । "उदासीनस्य अभ्युदय श्रेयस फलादर्शनाच''। "कामयुक्तानामेव चतुर्विध मुक्तिः सम्भवतीति प्राप्तेऽभिधीयते"। प्रदान-वदेव तदुक्तं । प्रदानवत् । प्रकृष्टेन दानं त्यागं प्रदानं । तद्वच्छरीरेन्द्रियादि वैशिष्ट्यस्सन् तदभिमानत्यागवत् । शरीरेन्द्रियादिकं तदङ्गभूत दारादीषणत्रयं च परिहृत्य स्वाभिमान निवर्तकत्वेन शिवोत्पन्नमेतत्सर्वं शिवे समर्प्यं निराभारभावेन पारतन्त्र्य बुद्धा शरीरे-न्द्रियगत प्रारब्धानुभैवं भोक्तव्यं ॥

एवं तदुक्तं । 'यदायश्यित चक्षुभ्यां तत्तदात्मेति भावयेत्'। "जिह्नया यद्गसंह्याति तत्तदात्मेति भावयेत्''। ''लभते नासया यद्य तत्तदात्मेति भावयेत्''। ''त्वचा यद्य-त्सपृशेयोगी तत्तदात्मेति भावयेत्"। ''दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्रह्ममयं जगत्"। ''द्रष्टृ दर्शन दश्यानां विरामो यत्र वा भवेत्''। ''दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाप्रावलो-कने''। "यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निस्त्री कस्यक भोगभूः"। "स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्यक्तं जगत्त्यक्त्वा सुखी भवेत्''। चित्तं कारणमर्थानां तस्मिन्सन्ति जगत्रयं। ''तस्मिन् क्षीणे जगत् क्षीणं तिचिकित्स्यं प्रयत्नतः''। "सुप्तेरुत्थाय सुप्लन्तं ब्रह्मैकं प्रविचिन्स्यतां"। "गच्छं-स्तिष्ठनुपविशन् शयानेप्यन्यथापि वा''। "यथेच्छया वसेद्विद्वान् खात्मारामो महामुनिः"। ''ज्योतिर्लिक्नं भुवोर्मध्य नित्यं ध्यायत्सदा यतिः''। ''आत्मानमात्मना साक्षाद्रह्मबुद्धा सुनि-श्वलं"। "देह जात्यादि सम्बन्धान् वर्णाश्रम समन्वितान्"। "वेदशास्त्र पुराणानि पदपांसु-मिव त्यजेत्''। ''एकाकी निस्पृहित्तिष्टेचिह केन सहालेपत्''। ''यता निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते''। ''अतो निर्विषयं नित्यं मनःकार्यं मुमुख्रुणा''। ''चित्तमेव हि संसार-स्तत्प्रयत्नेन शोधयेत्' । "दृश्यंह्यदृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिन्तयेत्' । इत्यादि श्रुतिभिः। ''देहेन्द्रियादिकं सर्वं शिवाय परमात्मने''। ''दत्वा गिराभिमानेन तत्प्रसादैक चेतसः ''। "विषयाणि च सर्वाणि भोक्तव्यं शिवयोगिना"। "सर्वधर्मान्परित्यज्य मामकं शर्णव्रज"। "अहं त्वा सर्वभूतेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुच"। "त्यजेद्धर्ममधर्मञ्च उमे सत्याचृते त्यज्"। "उमे सलान्ते लक्ता येन लजिस तत्यज"। इलादि स्मृतिभिश्च देहेन्द्रियाद्यभिमान निराकरण पूर्वकेषणत्रय परित्याग लक्षणलिक्षत शिवज्ञानिष्टागरिष्टानामेव । इह शरीर एव ज्योतिर्मय परशिवतत्त्वं भजन्ति ॥

किञ्च । "शिवएकोध्येयिशवङ्करस्सर्वमन्यत्परिल्यज्य" । "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैक अमृतत्वमानशुः ''। "परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजदेतयतयो विशन्ति'' । "वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थास्सन्यासयोगाद्यतयश्चुद्धसत्त्वाः '' । "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे " इति । अस्यार्थः। शिवैकध्यान निष्ठाया ईषणत्रयं प्रतिबन्धकत्वात् । 'शिवएको ध्येय' इति । शिवध्यानमुक्त्वा तदन्यं सर्व धनधान्य पुत्र गेहारामादिकं परित्यजेति विधिरुपदिश्यते । "न कर्मणे" त्यत्र । कर्म-शब्देनामिहोत्रादिकं । तिन्नराकरणेन भार्या त्यागमुपिदष्टं । "न प्रजये"ति सन्तानासक्त अमो निरस्तः। धनेनेत्यनेन वित्तश्रमो निराकृतः। एतेन दारेषण पुत्रेषण धनेषण त्यागपूर्वक शरीरेन्द्रियादिकं सर्वं शिवनिवेदनं कर्तव्यमिति तात्पर्यार्थो निश्चीयते । एवमीषणत्रयं निरस्य । एकेन त्यागेन शरीरेन्द्रियादिषु सर्वेषु ममत्वभ्रान्ति त्यागेन अमृतत्व शिवसायुज्यं । आनशुः भक्ताः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । एतदुपदेशेन अहं ममत्व भ्रान्तिलक्षण विच्छेदमर्थादुप-दिश्यते । ईषणत्रय निर्भुक्ताः कुत्र परशिवं प्राप्नुवन्तीत्याकाङ्कायां आह ॥

परेण । शिवज्ञानेन । गुहायां दहर पुण्डरीके विश्राजत् । स्वप्रकाशमानं । नाकं परमानन्दरूपं । एतत् स्थितं शिवं । यतयः। शिवतत्त्वप्राप्ति प्रयत्नशीलाः । प्राप्नुवन्तीति भावः। एवं तत्र प्रज्ञाधिकारि लक्षणमुक्त्वा तद्वनमंद्रप्रज्ञाधिकारि लक्षणमाह ॥

"वदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्थाः" । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः''। इत्यादि श्रुतिविहित याबद्धेदान्त षड्विधिलङ्गतात्पर्येण श्रवण मनन निदिध्यासनेन सुनिश्चितार्थाः । पति पद्य पाशात्मक तत्त्व त्रयार्थ ज्ञाननिष्ठास्सन्तः । संन्यास योगात् । सम्यक् न्यासं संन्यासः । दहराक्षि पुरुष विद्या विधायकत्वेन । तैल-धारावच्छित्र । वदनवच्छित्रेन चित्तं । शिवेक सन्धानात्मना योगात् । तदभ्यासयोगात् । यतयः मोक्षप्रयत्नशीला । शुद्धसत्त्वा रागद्वेषादि मलत्रय निर्मुक्त निर्मलान्तः करणाः ते भक्ता ब्रह्मलोके । ब्रह्मापरपर्याय शिवलोके । स्थित्वा । तत्र खेष्टानुसार सर्वेश्वर्य योगमनुभूय । ततः परान्तकाले । तच्छिवलोक भोगवासना क्षयावसाने । परामृतात-त्कैलासात्। सर्वे मुच्यन्ति । लिङ्गशरीरं विहाय परिपूर्ण परशिवसायुज्यं । तत्रैव प्राप्तु वन्तीं सर्थः । तथान्यत्र दहरविद्यायां श्रूयते । "यद्यदिहमात्मानमनुविद्य वजन्ते तांश्र सर्वान्कामा''निति । जगद्वासनासक्त परशिवोपासकानां सत्य सर्वकामावाप्तिर्दर्शितः । तस्मा-निष्काम शिवोपासकानामिहैव शिवतत्त्वप्राप्तिः । जगद्वासनायुक्त भक्तानां कामवासन्या शिवलोकमनुप्रविद्य । तत्र सर्वान् कामाननुभूय । तल्लोकादेव शिवसायुक्तं प्राप्तुवन्तीति निश्चीयते । अतः । सकाम निष्कामानां भक्तानां फलभेद्व्यपदेशेषि चरमसायुज्यफलं-मेकत्वात् विद्येक्यमुपदिश्यते ॥

ननु । "ओमिल्येतदक्षरमुद्रीथमुपासी"तेल्यादीनि कर्माश्रयाण्युपासनानि कर्माङ्गलेन ते । किल्ला कर्मा प्रतीयन्ते । किञ्च । यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति कर्माङ्गभूतोद्गीधादि मुखेन जुहीहि मुखेन पर्णताहित्स्वर्णाक्यो मुखेन पर्णतादिवत्कर्माङ्गत्वेन निरूढानुष्टानीत्युद्गीथाद्युपासनसम्बन्धो निर्दिष्टः। तथा "य एवं निद्वानुद्वायति"। भारते निर्दिष्टः। तथा भारति। विद्वानुद्रायिते'। 'य एवं विद्वान् सामगायती'त्यादिना तदुपासनाय ऋतुसम्बन्धित्वमवगम्यते। "यदेव विद्याग कोले "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा त्तदेव वीर्यवत्तरं भवती" ति वर्तमान निर्देश पर्णताहि सम्बन्ध्य पापश्चेत्र कर्म सम्बन्ध्य पापश्ठीक श्रवणवतपृथकफलत्व कल्पनायागा ऋतुषु नियमेनोपसंहार्याणि । अक्रुप्त श्रवति । अक्रुप्त पठितावेन सर्वापाति । श्रवणवतपृथकफलत्व कल्पनायागा ऋतुषु नियमेनोपसंहार्याणि । श्रवति श्रवति । प्रकरण पठितत्वेन ब्रह्मप्राप्यभाव व्यवस्थापने । ''सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती''त्यादि श्रुति-विरोधो द्वनिवार क्षेत्र के प्यनुष्ठान वचनात् । नचाङ्गत्वे सत्युपासनस्यानुष्ठाना नियम उपपद्यते । एवसुपासनस्याङ्गत्वे निश्चीयते । सत्यणस्यान् निश्चीयते । सत्युपासनाविधेः फलाकाङ्क्षायां ''रात्रिसत्र''न्यायेन वीर्यवत्तर्वं कर्मफला-तप्थरभूतमेव फलिक्यान्याः त्पृथगभूतमेव फलिखवगम्यते । किमिदं वीर्यवत्तरत्वं कर्मभूतिबन्धः । कर्मफलस्यैवाप्रितिबन्धः । विभिदं वीर्यवत्तरत्वं । कर्मफलस्यैवाप्रितिबन्धः । विभिद् बध्यते हि । कर्मफलं प्रबलकर्मान्तर फलेन तावन्तं कालं तदभावो प्रतिबन्धः । क्रिस्टि लक्षणान्यस्थान्तर फलेन तावन्तं कालं तदभावो प्रतिबन्धः । क्रिस्टि फलात्स्वर्गादि लक्षणान्यस्थान्तर फलेन तावन्तं कालं तदभावो प्रतिबन्धः । फलात्खर्गादि लक्षणात्पृथग्भूतमेव फलं। तदिदमुच्यते। परमेश्वरार्पित फलस्य वित्रश्चिति द्वारा मोक्षेकफलमवगम्यते । ''यदेव ज्ञानफलं तदेव कर्मफल''मिति श्रुतेः । तस्मात् । ग्रुद्धान्तः करणस्य काम्यवासना निर्मुक्तस्य शिवेकिनष्ठस्य कर्माणि । शिवानुप्रहृद्वारा शिव-प्राप्तिकराणि । मिलिनान्तः करणकृत परमेश्वरापित कर्मणां दुरित निवृक्तिद्वारा परंपरा ब्रह्म-प्राप्तिकरमिति निश्चीयते । अतः । ऋजुकुटिलमार्गेण सर्वासां विद्यानां ब्रह्मप्राप्तिपरत्व-मिविरोधं ॥ प्रदानाधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । सर्वेषामुपासनानां घटपटवदन्योन्य भेदावगमात् । फलभेदोपदेशाच परस्मि-न्वद्मणि समन्वयत्वं कथमुपपन्नमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥ स् ॥ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तद्पि ॥ ४३ ॥

तेत्तिरीय श्रूयते। "निधनपतयेनमः"। "निधनपतान्तिकायनमः"। "ऊर्ष्वाय नमः"। "ऊर्ष्विल्ज्ञायनमः"। "हिरण्यायनमः"। "हिरण्याल्ज्ञायनमः"। "ध्वर्णाय नमः"। "ध्वर्णलिङ्गायनमः"। "दिग्यायनमः"। "दिग्यायनमः"। "क्ष्विल्ज्ञायनमः"। "भवाय नमः"। "भवलिङ्गायनमः"। "श्वर्विल्ज्ञायनमः"। "श्वर्वायनमः"। "श्वर्विल्ज्ञायनमः"। "श्वर्वायनमः"। "श्वर्विल्ज्ञायनमः"। "श्वर्वायनमः"। "पर्वायनमः"। "पर्वायनमः"। "पर्वायनमः"। "एतत्वे।मस्य स्र्येस्य सर्विल्ज्ञ्ञ् स्थापयिति पाणिमन्त्रं पवित्रं"। इत्यादिना परब्रह्मणः शिवस्य िल्यास्मव्वं। तिर्हिणस्य स्थापयिति पाणिमन्त्रं पवित्रं"। इत्यादिना परब्रह्मणः शिवस्य िल्यास्मव्वं। तिर्ह्विं विश्वाः विश्वरम्भुवं"। सर्वात्मकत्वं वे। तत्रिव दहरविद्यानन्तरं। "सहस्रशीर्ष देवं विश्वाः विश्वरम्भुवं"। सर्वात्मकत्वं परमायणं देवमक्षरं परमं पद'मित्यारभ्य 'सोऽक्षरः परमस्खराङि'त्यन्तं शिववत्केशव-स्यापि परमात्मत्वोपदेशात्। शिव केशवयोष्ठमयोरिप परत्वांगीकरे। व्यवस्थोच्छेदप्रसं-स्यापि परमात्मत्वोपदेशात्। शिव केशवयोष्ठमयोरिप परत्वांगीकरे। व्यवस्थोच्छेदप्रसं-पात्। अत्र दहरविद्यादि सर्वविद्योपास्यत्वं शिवस्य उत तदन्यस्यैविति सन्दिद्यते। दहरादि गात्। अत्र दहरविद्यादि सर्वविद्योपस्यते। तत्प्रकरणत्वात्। "दहरं विपापं परमेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यस्थं। तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तिस्मन्यदन्तस्तदुपासितव्यं" इति। यत्पुण्डरीकं पुरमध्यस्थं। तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तिसन्यदन्तस्तदुपासितव्यं" इति। सर्यपुण्डरीकं पुरमध्यस्थं। तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तिसन्यदन्तस्तदुपासितव्यं" इति। नारायणानुवाकस्य दहरविद्योपास्य निर्धारणत्वमुपोद्वल्यति॥

किञ्च। "नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणं। नारायण पराज्योतिरात्मा नारायणः परः"। "नारायण परंब्रह्म तत्त्वं नारायणःपरः"। "क्षारायण परंब्रह्म तत्त्वं नारायणःपरः"। "अन्तर्बहिश्व तत्सर्वं नारायणःपरः"। "यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा"। "अन्तर्बहिश्व तत्सर्वं न्याप्य नारायण स्थितः"। इत्यादौ नारायणस्थिव सर्वात्मकत्वं सर्वव्यापकत्वं सर्वप्रकाशकत्वं सर्वोपास्यत्वादि परब्रह्मधर्मणामसंकुचितत्वेन द्योतनात्। अस्थूलमनण्वादि सर्वासां श्रुतीनां सर्वोपास्यत्वादि परब्रह्मधर्मणामसंकुचितत्वेन द्योतनात्। अस्थूलमनण्वादि सर्वासां श्रुतीनां तत्रेव तात्पर्यमतस्सर्वस्मात्परो नारायण एव सर्वविद्यास्पास्य इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे। लिङ्ग तत्रेव तात्पर्यमतस्सर्वस्मात्परो नारायण एव सर्वविद्यास्पास्य इति प्राप्ते परायण"मित्या-भ्यस्त्वात्तिद्वे बलीयस्तद्पि। तदिपि। "नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायण'मित्या-दिना । ज्ञिज्ञक्तक्योरुपास्योपासकयोः। "तत्त्वमित श्वेतकेतो"। इत्यादाविव शिव विराग्यणयोरभेदत्वेन परमिशव साधारणधर्माणि नारायणे प्रतिपादितत्वेपि लिंगभूयस्त्वात्।

^{1.} Another reading is: सहस्रशीर्ष देवं विश्वाक्षं विश्वसंभवं.

'ऊर्ध्वायनमः'। 'ऊर्ध्वालिंगायनमः' इत्यादि परमशिव लिंगधर्म प्राचुर्यात्। तिद्धं बलीयः। शिव एव तत्रान्यत्र प्रतिपादक दहरादि सर्व विद्यासृपास्य इति राद्धान्तः ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणे षड्विध लिंगतात्पर्येण । एतज्ञारायणानुवाक तात्पर्यं स्पष्टमुपदिष्टत्वादत्र संक्षिप्तेनोक्तं । "सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु" । "पुरुषो वै रुद्रस्तन्महो नमोनमः"। "विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानन्न यत्"। "सर्वो होष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु''। "कहुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे''। "वीचम शन्तम १ हदे सर्वोद्येष रुद्रस्तसै रुद्राय नमो अस्तु"। 'सयोजातं प्रपद्यामी' त्यादिना परमशिव लिंगभूयस्त्वात् । सर्व विद्योपास्यत्वं तस्यैवोपपन्नं । तद्यथा । "सर्वो वै रुद्र" इति वाक्य "सर्वं खिलवदं ब्रह्म"। "तज्जलानीति शान्त उपासीते"ति । छान्दोग्य शाण्डिल्य विद्यो-पास्य लिंगं। "पुरुषो वै रुद्र" इति वाक्ये। पुरुषसूक्तोपकोसल विद्योपास्य लिंगं। "सन्महो नमो नम" इत्यत्र । "सदेव सै।म्येद्मग्र आसी"दिति । सिद्वेद्यापास्य छिनं । मह इस्पत्र मह इति । "तद्रह्म स आत्मा अंगान्यन्या देवता" इति । विद्योपास्य हिंगं। "शान्तम इहेरे" इति । हृदयद्योतनात् । दहरविद्योपास्य हिंगं । "नमो हिर्ण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपत्येविकापत्य उमापत्ये पशुपत्ये नमो नम'' इत्या-दिना तस्य हिरण्मयत्व प्रदर्शनेन । सवितृमण्डलोपास्य लिंगं । "तत्रोमापतय" इति सर्वपर विद्योपास्य लिंगं। "संसार द्रावकत्वाद्वुद्र" इत्युच्यते । परमात्मा शिव एव । उमापतः। परब्रह्मणार्रश्वस्य पर्विद्योपास्यत्वं वाक्यैरवगम्यते । ''लिंगं वलीयं प्रकरणापेक्षया बलवत्तरं खिति" "लिंगवाक्य प्रकरण स्थान समाख्यानां समवाये पाददोर्घत्यमर्थ विप्रकर्षा"दिति पूर्वमीमांसा न्यायेन वाक्यं हि प्रकरणाद्वलीयः । इति दर्शनात् । उमासहितं । संसारहुःख-द्रावकं परं वस्तु शिवाभिधं । परब्रह्म सर्वविद्योपास्यमिति निश्चीयते ॥ लिंगभूयस्त्वाधि-करणं समाप्तम् ॥

ननु । पूर्वत्र परिशव ब्रह्म मूर्ताऽमूर्तीपासकानां । तत्र प्रज्ञ मन्दप्रज्ञानां । "त कर्मणा न प्रजया धनेने''त्यादिना वैराग्यभाग्यान्वितानां । निर्जगद्वासनायुक्तानां । लोकान्तर-निरपेक्षितत्वेनहैव शरीरे शिवतत्त्व प्राप्तिः । तद्भिनानां । मन्दप्रज्ञानां क्रममुक्तिरपिद्दर्श-तत्वेन ब्रह्मविद्यायाः विकल्पत्वं । तन्महिमा भंग प्रसंगश्च सिद्धत्वात् । सर्वेषामुपासकाना-मेकगविकायो मेकगतिरुपपन्नेत्याशङ्कायामाधिकरणान्तरमाह ॥

॥ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २० ॥

किया मानसवत् । कियाज्योतिष्टोम मानस ज्योतिष्टोमवत् । प्रकरणात् । क्रियाज्योतिष्टोम मानस विराग प्रकरणात् । पूर्वविकल्पः । पूर्वे लोकाऽलोक वासनायुक्तानां विकल्पः सूर्वः स्थामुक्ति विकल्पः सूर्वः सयोमुक्ति विकल्पस्समुचितस्तथा तयोर्विराग सरागयोः मुक्ति विकल्पस्स्यादिति सूत्र-सूचितार्थः। तैक्किके क्लो सूचितार्थः । तैत्तिरीये श्रूयते । "कः कं तत्सत्यमन्नममृतो जीवो विश्वः कतमस्ख्यम्भू क्षेत्रीतस्मृत र्वह्मेतदमृत एष पुरुष एष भूतानामधिपतिर्विद्मणस्सायुज्य एसलोकतामाप्रोत्येतासामव देवताना सायज्य स्मार्थ देवताना सायुज्य स्सार्चिता स्सामानलोकतामाप्नोती "त्यादिना परमेश्वरोपासकानां। सर्वेषा मेककाले तदपासना स्थापना स्थापन स्थापना स्थापना स्थापना स्थापना स्थापन स्थापन स्थापन स्था मेककाले तदुपासना माहात्म्येन सालोक्यादि पदप्राप्तिः ॥

उत । भिन्नकाले । किञ्चाधिकारतारतम्ये वा इति सन्दिह्यते । परमेश्वरोपासना महिस्रा देवादिवदेककाले सालोक्यादि सर्व पदप्राप्तिः। "सर्वत्र पर्येति जक्षन् कीडन् रममाणस्त्राभि-र्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं''। "स्मरिवद्श्शरीरं सखराड्भवति''। "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारा भवती''ति श्रुत्यन्तरे मुक्तजीवानां कामचारत्व श्रवणात्। "साऽर्जुते सर्वा-न्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते''ति । इत्यत्रापि विदुषां ब्रह्मणासह सर्वकामानामवाप्ति द्र्शनाच । विदुषामेककाले सालोक्यादि सर्वपद प्राप्तिस्सम्भवतीति प्राप्ते वदामः । पूर्व-विकल्पः "प्रकरणात्स्याव्कियामानसवत्" । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत"। "मूति-कामो वायव्व भ्क्षेतमालभेत''इलादि श्रुतिनिर्दिष्ट कियामय ज्योतिष्टोम वाजपेय पोण्डरीकाति-रात्राऽश्वमेधादीनामभ्युदय साधकानां । तत्तत्कर्म तारतम्येन पृथकपृथकफलीन निर्दिश्यन्ते । "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानद्श्रद्धा पत्नी शरीरिमध्ममुरो वेदिलीमानि वर्हिवेदिहशस्वा हृद्यं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोप्तिर्दमस्शमयिता दक्षिणावाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमि याविध्यते सा दीक्षा यदशाति तद्धवियित्पवित तदस्य साम-पान थद्रमते तदुपसदो यत्स झरत्युपविशत्युतिष्ठते च स प्रवर्ग्यो यन्मुखं तदाहवनीया या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य सोमं तज्जुहोति यत्सायंप्रातरति तध्हतमिदं यत्प्रातर्भध्यंदिन सायञ्च तानि सवनानिये अहोरात्रेते दर्शपूर्णमासौ येऽर्धमासाश्च मासाश्चते चातुर्मास्यानि यज्ञवस्ते पशुबन्धा ये संवत्सराश्च ते हर्गणास्सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं यन्मरणं तदवमृथ एत (पात) है जरामर्यमिमहोत्र एतं विद्वानुदगयने प्रमीयते ते देवानामेव महिमानं गत्वादिखादया दक्षिण प्रमीय्यते पितृणामेव महिमानं गत्वा चंद्रमसस्सायुज्यं सलोकतामाप्रोत्येतौ वै सूर्या चंद्रमसोर्मिहिमानौ ब्राह्मणो विद्वानाभिजयित । तस्माह्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्रह्मणो महि-मान''मिति । तत्रैव प्रदेशान्तरे "चित्तिस्तृ । चित्तमाज्यं । वाग्वेदिः । आधीतं बर्हिः । केतो अग्निः''। इति वाजसनेयके । अग्निरहस्य ब्राह्मणे । "मनश्चिता वाक्चितः प्राणश्चित <u>अधुश्वितः श्रोत्रश्वितः कर्मचितोग्निश्वित'' इति । इत्यादि श्रुतिषु । मानस यागीये तत्तत्कर्मा-</u> नुसारेण पृथक्फलत्वं प्रचक्षते । तद्वत् । "न कर्मणा न प्रजया धनेने"ति विरक्तप्रकरणपठित बह्मविद्यायाः क्रममुक्तिहेतुत्वं । पूर्वविकल्पः । तीव्रप्रज्ञा मंदप्रज्ञा भेदेन पूर्वे विकल्पो निर्दिष्टः । तद्वत्प्रकरणात् । "परं मृत्यो अनुपरे हि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात्" । इति प्रकरण भेदेन स्वाधिकार तारतम्येन । परमेश्वरोपासकानां फलभेदस्स्यात् । अतो नानादेश वासिनामुपासकानामेककाले देवागमनवत् । परशिवोपासकानामक काले साला-क्यादि चतुर्विधमुक्तिर्नसम्भवतीति निश्चीयते ॥

नतु । नराणामल्पज्ञानत्वादल्पायुष्यत्वाच । चिरकालोपासनाभावेनैककाले चतुर्विध-मुक्तिनभवेत् । हिरण्यगर्भादि देवानां दिव्यशरीरत्वेन महिमातिशयत्वेन चिरकाले।पासनया ज्ञानदार्ट्यनचैककाले तत्सम्भवतीत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अतिदेशाच ॥ ४५॥

'परीत्य लोकान् परीत्य भूतानि'। 'परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशेष दिशेष । 'प्रजापितः प्रथमजाऋतस्य''। 'आत्मानात्मानमभिसम्बभूव'। इति श्रुतौ । चतुर्मुखस्यापि । 'न कर्मणा न प्रजया धनेने' त्यादि श्रुतिनिर्दिष्ट विरक्तपुरुषवत् । सर्वे वासना त्यागन परिशवपरमात्मप्राप्ति- रतिदेशादुपिद्षष्टत्वाच । देवमनुष्याणामि शरीरभेद लोकभेद महिमाभेद दर्शनिप भिक्त-प्राधान्ये सर्वेषां मुक्तिस्समानमेवेति सिद्धं ॥

ननु । वाजसनेयाग्निरहस्य त्राह्मणे "मनश्चितो वाक्चितः प्राणश्चित'' इत्यादिना व्रह्मविद्याङ्ग मासयाग प्रकरण प्रदर्शनत्वेषि । 'असद्वा इदमप्र आसी'दित्यादिना पूर्वेत्र प्रकृते ष्टक चिताप्रिशेषीभूत कियामयकत्वनुप्रवेशः स्यात् । ततथ तेषामग्रीनामिष्टक चिताप्रि विकल्पभावो युक्तः । यथा द्वादशाह दशमेहन्यविवाक्ये । अनयात्वापात्रेण समुद्रं सोमरसं-गृह्णामीति व्यपदेशात् । विद्यारूपाणामपि क्रियामयकत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपत्वं युज्यते ॥

किञ्च। तेषामेकैक एव तर्हि यावानसौ पूर्व इलात्र पूर्वस्वेष्टकचितस्यामेवीर्यं मनश्चिता-दिष्वति दिश्यते । तेन तुल्यकार्यत्वाद्विकल्पस्ततश्चेष्टक चितवत्कतु निर्वर्तनेन तदङ्गभूतामन-<mark>श्चित्तादयः कियामय कत्वनुप्रवेशेन नेतर</mark>फलत्वमेवेत्याशङ्कायामाह ॥

सु ॥ विद्यवतु निर्धारणाद्दरीनाच ॥ ४६॥

तु शब्दोत्र निश्चयार्थः । यदुक्तं मनश्चितादयः । कियामय कत्वनुप्रवेशेन कियारूपा-एवेति । नैतद्क्ति । ''विद्यारूपा एवेते विद्यारूप कत्वन्वयिन'' इत्यर्थः । कृतः । निर्धारणा दर्शनाच । निर्धारणं तावत् । ते हैते विद्याचित एवाऽविद्यया हैवैत एवं वि(द)पश्चिताभवन्ति वाङ्मनश्रक्षरादि व्यापाराणां इष्टकादिवचयनानुपपत्तेर्मनसा सम्पादिताप्तित्वेन विद्याहप्तवे सिद्धेपि विद्याचित एव विद्याया हैवैत इतिचावधारणं । विद्यामय कत्वन्वयेन विद्याह्मपत्व-ज्ञानार्थमिति निश्चीयते । ''दृर्यतेचात्रैवेषां शेषी विद्याह्यः कतुः''। ''ते मनसैवाधियन्त यहें कर्म कियते यत्किञ्च यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु मनोमयेषु मनश्चित्सुमनोमयिकयते इष्टक चितेष्वप्रिषु यत्कियामयं यज्ञीयं कर्म कियते''। तन्मनी निर्वर्लेषु मनश्चिताद्यप्रिषु मनोमयमेवाकियतेति वचनात् । कतुरिष विद्यासयोऽत्र प्रतीयते ॥

नन्वत्र विधिपद् श्रवणात् फलसम्बन्धाः प्रतीतेश्वेष्ट कचिताग्न्युपस्थापित क्रियामय कतुप्रकरणाद्विद्यामय कत्वन्वयेन विद्यारूपतैषां वाध्येत नेत्याह ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणाद्वलीयस्त्वेन श्रुत्याद्यपगतः कतुरेषां तदम्बयश्च दुर्बलेत न वाधितं नकारणो प्रकरणन वाधितुं नशक्यते । श्रुतिस्तावत् । "ते ह वै ते विद्या चितएवेति । तांविहणीति । विद्या विद्यया हैवैत एवं विपश्चिताभवती"ति । विद्यया विद्यामयेन ऋतुना सम्बन्धा नश्चिताहरू श्विताभवन्तीहर्णः (क्रि. १) श्विताभवन्तीत्थर्थः । 'तान् है वा नेवं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि खपते', इति लिङ्गं वाक्यश्च एवं कि कि कि लिङ्गं वाक्यञ्च एवं विदे चिन्वन्तीति । समिभ व्याहारो वाक्यं । एवं विदे विद्यामयकर्तुमते सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्ति विद्यामयकर्तुमते सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्ति विद्यामयकर्तुमते सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्तीलि । समि व्याहारो वाक्यं । एवं विदे विद्याम्यत्र सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्तीलर्थः । सर्वभूत कर्तृकं सर्वकालव्यापिच । य एन मनसा सम्पादितं परिभित्त । क्रिके सम्पादितं परिमित । कर्तृ कालिकयामयेष्ट कचितकार्य द्वारेण कत्वनुप्रवेश सम्भवीमल-भमानं विद्यामयकत्वनप्रकेश

^{1.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, this Sutra is read as two separate Sutras: १. विद्यवतु निर्धारणात् and २. दर्शनाच.

यचेदमुक्तं विधिप्रत्यया श्रवणात्फलसम्बन्ध । प्रतीतेश्व कियामयात्कतोरन्यत्र विद्या-मयः ऋतुर्नसम्भवतीति तत्राह ॥

सू ॥ अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तं ॥ ४८ ॥

इष्ट कचितान्वयिनः कियामयात्कतोर्विद्यामयोयं कतुः पृथक्त्वेन अनुबन्धादिभ्यः। पृथक्त्व हेतुभ्योऽवगम्यते । अनुबन्धाः। यज्ञानुबन्धिनो प्रहस्तोत्र शस्त्रादयः । "मनसै (व)षु प्रहा अगृह्यन्त मनसा स्तुवन्त मनसा शंसिन्।''त्यादिना प्रतिपादिताः आदिशब्देन श्रुखादयः पूर्वोक्ता गृह्यन्ते । श्रुखादिभिस्सानुबन्धः । विद्यामयकतुः पृथगवगम्यत इखर्थः । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा प्रज्ञान्तरं दहरिवद्यादि कियामयात्कतोः पृथग्भूतं श्रुत्यादिभि-रवगम्यते । एवमयमपि एवञ्चानुबन्धादिभिः पृथगभूते विद्यामये यज्ञेव गतेसित विधिः परिकल्प्यते । ''दृष्टश्चानुवादस्वरूपेषु कल्प्यमानोविधिस्तदुक्तं वचनानित्वपूर्वत्वादिति फलम तेषामेकैक एव तावन् यावानसौ पूर्व'' इत्यतिदेशात् । स्वकतुद्वारेणेष्टकचितस्यामेर्यत्फलं तदेव मनिश्वतादीनामिष । खकतुद्वारेण फलिमत्यवगम्यते । यत्पुनरितदेशेन तुल्यकार्यत्वा-वगमात्कियामय कत्वनुप्रवेशोवगम्यत इत्युक्तं तत्राह ॥

सू ॥ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नाहिलोकापत्तिः ॥ ४९॥

नावश्यमिति देशादवान्तर व्यापारस्यापि तुल्यतया भवितव्यं । येन कियामय कत्वनु-अवेश एषांस्यात् । यस्मात्तस्माचित्सामान्यमात्रादतिदेशोपलब्धेः । उपलभ्यतेहि । 'स वा एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष' इत्यादिषु । संहर्तृत्वादि सामान्यमात्रादितदेश: । न हि तत्र मण्डलपुरुषस्य मृत्युवत्तहे।कापत्तिः । तद्देशप्राप्तिरिप भवति । एविमहापि मनश्चि-दादीनामिष्टक चिताग्निवद्भावात् । देशमात्रेणेष्टक चिदाग्नि देशरूप कियामयकत्वनुप्रवेशे-नापि न भवितव्यं । अत इष्टक चिताग्नः स्वकृतुद्वारेण यत्फलं तदेवमनश्चितादीनामपि विद्यामय कतुद्वारेण फलमित्यतिदेशादवगम्यते॥

नतु । यदि मानसामिचयनं खातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्ति साधनं । खतन्त्रोपासनं तर्हि मानसाभिचयनं मानसं ज्योतिष्टामवत् । उपनिषत्स्वेव पठितव्यं तथाच कर्मकाण्डे इष्टकामिचयन सिन्नधौ पठितत्वमसङ्गतमित्याशङ्कचाह ॥

सू ॥ परेण (च) शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्वनुबन्धः ॥ ५० ॥

परेणच ब्रह्मणे नास्यापि मनश्चिताद्यभिधायिन इशब्दस्य ताद्विध्यं तद्विधत्वं विद्यामिय प्रतिपादितत्वमवगम्यते परेणहि ब्राह्मणेन । "अयं वावलाक एषोऽग्निचितस्तस्याप एव परि-श्रिता'' इत्यादिना । "सयो है तदेवं वेद लोकं पृणानमेनं भूतमेतत्सर्वमाभिसम्पद्यत'' इति । "प्रथक्फलावियैव विधीय्यते"। तथा वैश्वानरिवद्यादौ च विधैव विधीयते। "अतोप्ति-रहस्यस्य क्रियकविषयत्वं नास्ति"। एवं तर्हि विद्यामया मनश्चितादयो बृहदारण्यकेतु-वन्धव्याः । किर्मर्थमिहानुबध्यन्ते । तत्रोच्यते । "भूयस्त्वात्वनुबन्ध" इति । मनश्चिता-

^{1.} In the Madhva-Bhashya, this Sutra is read as two separate Sutras under two different Adhikaranams:

अनुबन्धाधिकरणं । अनुबन्धादिभ्यश्व.

२. प्रज्ञान्तराधिकरणं । प्रज्ञान्तर पृथक्त्व दृष्टिश्च तदुक्तम्.

दिषु सम्पादनीयानामप्यङ्गानां भूयस्त्वात्तत्सिन्निधाविहानुवन्धः कृतः । तस्मात् । "तस्मैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धापत्नी''त्यादि श्रुति प्रतिपादितस्य साङ्गस्य मानसज्योति-ष्टोमस्य यथा पृथक्तं स्वातन्त्र्येण परशिवब्रह्मलेकप्राप्ति साधनत्वं तद्वन्मानसस्यामिचयन-स्याऽपि स्वातन्त्रयेण परशिवत्रह्मलोक प्राप्ति साधनत्वं उपपन्नमित्यर्थः ॥ पूर्वविकल्पाधिकरणं समाप्तं ॥

नतु । उपास्योपासकत्वेन जीवब्रह्मणोः पूर्वावस्थायां परस्पर पारमार्थिक भिन्नत्वं पर-शिवोपासन प्रभावेण तद्वत्पारमार्थिक भेदत्वश्च सिाध्यति । इति यदुक्तं तन्न । ''ऐतदात्म्यमिदं सर्वे"। "आत्मैवेद सर्वे"। "अयमात्मा त्रह्मे" त्यादिषु जीवातिरिक्तेश्वर सङ्गावाद्र्यनात्। "खयं स्रमेव ध्यायन्तं महामेव नमोनम" इत्यादि पूर्वाचार्य वचनेषु च स्वस्य स्रोपासनमेव व्यवस्थापनात् । तदेव युक्तमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ एक आत्माधिकरणस् ॥ २१॥ सू ॥ एक आत्मनइशरीरे भावात् ॥ ५१ ॥

आत्मनः जीवात्। एकधा परमात्मा शिवः शरीरे शरीरस्थित दहराकाशे भावात्। जीवनियामकत्वेन सद्भावात् । "गृहप्रतिष्ठे परमे परार्थे"'। "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वर-स्तर्वभूतानां"। "प्रधानक्षेत्रज्ञपति गुणेशस्यंसारमोक्ष स्थितिबन्धहेतुः"। "ब्रह्मविदाप्नोति गरं"। "तत्त्वमसीत्या"दि श्रुतिषु जीवातिरिक्तत्वेन ब्रह्मत्वोपदेशात् । जीवस्यव खर्योपासन-मयुक्तमिति स्त्रस्चित स्क्ष्मार्थः । सर्वासु परिवद्यास्पास्यापासनस्वरूपवदुपासक स्वरूप-स्यापि ज्ञातन्यत्वमुपदिष्टं । ''त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः'' प्रश्नश्चेति । ''मृगुर्वे वाहणिः' । ''वहणे किरायत्वस्य "वरुणं पितरमुपससार"। "अधीहि भगवो ब्रह्मेति"। "तस्मा एतत्प्रोवाच"। "अर्च प्राण चक्षुः श्रीत्रं मनो वाच"मिति । "त एहोवाच" । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इस्रारभ्य । 'सेषा भागवी वरुणी विद्यापरमेन्योमन्प्रतिष्ठिता' । इत्यादिना तैतिरीय श्रूयते । अवानन्य प्राप्ति । अत्रानन्दमयत्वेनोपास्यः परमात्मा उत जीवो वेति सन्दिह्यते । "अग्रमात्मा ब्रह्मे, स्विधि अतिष जीवसेन नक्ते श्रुतिषु जीवस्यैव ब्रह्मत्वोपदेशात् । 'योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्यो सावन्योऽहमस्मी'ति । "अर्थे । "अर्थे । 'व सं वेदयथा एकः । न्यो मस्मि ब्रह्माहमस्मि। अहमेवाऽह"मिलादिषु तथावगमाच । खस्य खोपासनमेव सर्ववेदान्त सिद्धमिति गारे प्रकार सिद्धमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

"एक आत्मनद्शरीरेभावात्"। "एकः परमात्मा । प्रधानक्षेत्रज्ञपति महिश्वरः"। आत्मनः । स्थावरजङ्गमात्मक जीवात् । भिन्नः । शरीरे । "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य होके गुहां प्रविष्टौ परमेण्याकें (१६८) गुहां प्रविष्टो परमेपरार्थे(घे)'। 'छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चामयो येच तृणांचिकेताः'। 'द्वासुपर्णा सयजा सम्बान्धे' 'द्वासुपर्ण सयुजा सखायों'। 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः'। इत्यादि श्रुतिषु । शरीरान्तरिकः श्रुतिषु । शरीरान्तस्थित दहरपुण्डरीके जीवेश्वरयोः । स्थितेः भावात् । सर्ववेदान्तेषु

^{1.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, this Adhikaranam is termed as follows: शरीरे भावाधिकरणम् and एकधिकरणम्.

^{2.} Another reading is: गुहां प्रविष्टे परमे परार्धे.

सद्भावादित्यर्थः । 'मृगुर्वे वारुणि'रित्यारभ्य प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां । ब्रह्मधर्मोपदेशात् । विज्ञान-मयाजीवादानन्दमयस्य भेदव्यपदेशाजीवन्नद्मणोर्वेलक्षण्यमिनवार्यं ॥

किञ्च । उपसंहारे । 'सयश्वायं पुरुषे' । 'यश्वासावादित्ये' । 'स एकः' । 'स य एवं वित्'। इत्यारभ्य। "अहमन्नहमन्नमदन्तमि"। अहं विश्वं भुवनमभ्यभुवां'। "सुवर्ण ज्योतीः"। 'य एवं वेद'। इत्यन्तेन। "सर्वो वै रुद्रः"। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"। 'ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमो नमः'। 'हिरण्मयोहं शिवरूपामस्मि'। "नमो हिरण्यबाहवे''। इत्यादि श्रुतिसिद्ध सर्वात्मकत्व हिरण्मयत्वादि परिशव धर्मबाहुल्यात् । नेतरपरत्वं । "यो विज्ञाने तिष्टन् यस्य विज्ञानं शरीरं। "य आत्मिनि तिष्टन्"। "यस्यात्मा शरीरं"। "हिरण्मये परेकोशे विरजं ब्रह्मनिष्फलं''। "तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योति स्तत्तदात्मविदो विदुः"। "आत्मावाऽरेद्रष्टव्यः श्रीतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"। "ब्रह्मवेद ब्रह्मेव भवति"। इत्यादि स्वपरशाखासु सर्वासु विद्यासु । शिवस्य परब्रह्मण उपास्यत्वं । जीवस्योपासकत्वं । तस्य ब्रह्मोपासकत्वेनैव ब्रह्मात्मकन्च स्पष्टमुपदिष्टत्वात् । 'अन्नं ब्रह्मे'त्युपासनादिवत् । विज्ञा-नात्मक जीवब्रह्मोपासनायामपि परमेश्वरस्य सर्वान्तरत्वव्यपदेशार्थ । तदनुकमण सोपानमार्ग सूचनार्थचापदिष्टं । केवल जीवस्य ब्रह्मत्वे । "अनीशया शोचित मुह्ममानः" । "तरित शोकमात्मवित्''। ''ईशं ज्ञात्वा अमृतत्वमेति''। ''तमेवं विदित्वा अतिमृत्युमेति''। ''नान्यः-पन्था विद्यतेऽयनाय''। ''श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि''। ''आत्मानमरणि कृत्वा प्रणवश्चोत्तरा-रणिं''। "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डितः''। इत्यादि बहुश्रुति विरोधात्। तद्भृगुवल्ल्युपक्रमोपसंहार तात्पर्य भङ्गप्रसङ्गात् । "अहं ब्रह्मास्मी" त्यादीनां । "तत्त्वमसी" त्यादिवदुपास्यापासकयोरेकत्व फल सूचनार्थाच । अनादि मलसंसार बद्ध बहुशरीर प्रवेश निर्गमन व्यापार तापत्रयानल दन्दह्यमान स्वभावस्य न स्वतो ब्रह्मत्वं सम्भवतीति सिद्धं॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्नतूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥

'सर्वमित्याकारो । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीते'त्यारभ्य । 'तद्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान्भवती-' त्यत्र ब्रह्मोपासकानां फलं ब्रह्मात्मकत्वोपदेशात् । नत्वेतदस्ति । "ज्ञातृत्वाद्याकार एवानु-सन्धय" इति । "अस्यात्मनस्संसार दशायां"। मोक्ष दशायां या व्यतिरेकः। संसार-दशायां खकृत कर्मफलेन देव तिर्येक्षातुष्यादि नानाविध प्रवेश निर्गमनं । मोक्षदशायां साला-क्यादि त्रिविधमुक्तौ । परमानन्दपाचुर्य कल्याणविभूतिः । सायुज्यमुक्त्यभिधान कैवल्य विभूतौ । अहं ममत्वादि विकल्पश्रस्यत्वेन । परमिशवाकाराकारित निश्रेयसफलंच निर्दिश्यते ॥

किश्व । अस्य मोक्षदशायां । यादशं रूपमुपास्यं तादग्रूपं प्राप्नोतीत्यर्थः । कृतः । तद्भावभावित्वात् । तद्वापापत्तेः "यथा ऋतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति । तथेतः प्रेस भवति । तं यथा यथोपासते तथैव भवती''ति । यथोपासनमेव हि प्राप्तिः श्रूयते । नच परस्वरूपमात्र विषयमेवेदमिति वक्तुं न शक्यते । प्रत्यगात्मनोप्युपास्य भूत परब्रह्म वैलक्षण्योपदेशात् । अतः श्रुत्यन्तरे । "गताः कलाः पश्चदशाः प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति-देवतासु"। "कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति"। इत्यादिषु प्राणिन्द्रिय प्रखगात्मादीनां परमेश्वर प्राप्खत्व व्यपदेशात् । सदा परमात्मानुसन्धानं मुमुक्षूणां कर्तव्यमित्युपदिश्यते । उपलव्धिवत् । "यथा नद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नाम-रूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य''मित्यत्र यथा नदी समुद्रोपलब्धिवत् । जीवब्रह्मणोरेकत्वोपदेशो विधीयते । तस्मात् । मुमुक्ष्णां निरन्तरमनन्य-भविन निस्य निरुपम परशिवब्रह्मोपासनं सर्वा विद्याभिष्रेतमिति वेदितव्यं ॥ एक आत्माधि करणं समाप्तम् ॥

ननु । "स्वाध्यायोध्येतव्य" इत्यत्र स्वशासाध्ययन विद्यावश्यकवत् ब्रह्मविद्यायामपि खशाखाविहित ब्रह्मविद्योपासनमेव मुख्यमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ २२ ॥

सू ॥ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदं ॥ ५<mark>३</mark> ॥

पूर्वत्राऽहं ब्रह्मोपासन निराकरण पूर्वक परब्रह्मोपासनं प्रसाध्य । अत्र सर्वशाखागत नह्योपासनं सर्वेषां मुमुक्षूणां आवद्यकं दर्शयति । "ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीत"। "लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत"। "सर्वं खित्वदं ब्रह्म"। "तज्जलानीति शान्त उपा-सीत''। "दहरं विपापं परमेश्मभूतं यत्पुण्डरिकं पुरमध्यस एस्यं''। "तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तास्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यं" । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निर्दिन ध्यासितव्यः" । "एतत्सेामस्य सूर्यस्य सर्विलंगः स्थापयित पाणिमन्त्रं पवित्रं" । "अमृतस्य देवधारणो भूयासं''। ''शरीरं मे विचर्षणं''। ''त्रियम्वकं यजामहे सुगर्निध पुष्टिवर्धनं''। "अर्चत प्रार्चत प्रियमेधासो अर्चत" । "अर्चन्त पुत्रका उत पुरन्नधृष्णवर्चत" । "आत्मान-मरणिं कृत्वा प्रणवश्चोत्तरारणिं'' "ध्यानानिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डितः''। "अग्निरिखा-दिना भस्मगृहीत्वा विमृज्यांगानि संस्पृशेत्''। ''तस्माद्रतं पाशुपतं पशुपाशिवमोक्षाये''ति । तिस्रो रेखाः प्रकुर्विति । छान्दोग्य बृहदारण्य तैत्तिरीय कैवल्य श्वेताऽश्वतराऽथर्वणशिखादिषु सर्व शखासु सर्व विद्योपासकानां मोक्षफलत्व श्रवणात्। मोक्षांग विधायक सर्वशाखागत दहर शाण्डिल्यादि सर्वासु विद्यासु मुसुक्षूणां खशाखा विद्योपासनं प्राधान्यमुत सर्वशाखा विद्योपायनं ने न विद्योपासनं वेति सन्दिह्यते । सर्व वेदान्त प्रत्ययत्वे स्थितेपि प्रतिवेदं स्वरभेदां हुर्द्रीथाद्यी भिद्यन्ते । सर्व वेदान्त प्रत्ययत्वे स्थितेपि प्रतिवेदं स्वरभेदां हुर्द्रीथाद्यी भियन्ते। इति तत्र व्यवतिष्ठेरित्रिति युक्तं। शङ्का किं युक्तं। 'व्यवतिष्ठेर' निति । कुतः। "उद्गीर्थ-सुपासीते' नि । 'प्राप्यको । सुपासीते'ति। ''सामान्येनोद्गीय सम्बन्धितया श्रुतायास्तस्यामेव शाखायां स्वरिवेशेष युक्तस्या-र्होथ विशेषस्य सन्धिनायाः द्रीथ विशेषस्य सन्निधानात्तसिन्नव विशेष पर्यवसानं युक्तमिति । एवमाद्यास्तास्वेव शाखां व्यवसिक्षेत्रके स्टें व्यवतिष्ठेरित्रित्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे । अंगावबद्धित्वित । तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयिति । दिश्ली विश्वावित्यति । दिश्ली विश्ववित्यति । दिश्ली विष्यति । दिश्ली विश्ववित्यति । दिश्ली विश्ववित द्गीथार्यगावबद्धा उपासनास्तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्"। "अपि तु प्रतिवेदं सम्बन्धेरन्"। "सर्वास शाखास्वव्या अपासनास्तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्"। "अपि तु प्रतिवेदं सम्बन्धेरन्"। "सर्वास शाखास्व्यव्या शाखास्व "सर्वासु शाखास्त्वित्यर्थः"। हि शब्दो हेतो । "यसाच्छूत्यैवोद्गीयांचगमात्राव बद्धाः"। तस्माच्यूत्येवोद्गीयांचगमात्राव बद्धाः भिद्यत्ते। तसायत्रोद्गीथादयः । तत्र सर्वत्र सम्बध्येरन् । यद्यपि स्वरभेदेनोद्गीथ व्यक्तयो भिर्वात । तत्र सर्वत्र सम्बध्येरन् । यद्यपि स्वरभेदेनोद्गीथ व्यक्तयो भिर्वात । तथापि सामान्येनोद्गीय व्यक्तयो प्रमाण तथापि सामान्येनोद्गीथ श्रुत्या ''सर्वाऽन्यक्त यस्सन्निहिता" इति । न क्रिवद्यवस्थायां प्रमाण-मस्ति । सर्वशाखाणवाण नार्वे मिला । सर्वशाखाप्रत्यय न्यायेन च सर्वासु शाखासु ऋतुरेकः । अतस्सर्वासु शाखास्वकस्य कतोस्सिनिधानान । "कार्येन च सर्वासु शाखासु ऋतुरेकः । अतस्सर्वासु ऋतेष्ठास्तिति कतोस्सिनिधानात् । "कत्वंगभूतोद्गीथादयोपि सिन्निहिता" इति नैकस्य सिन्निधि विशेषीस्तीति न व्यवस्था । तम्मान र न व्यवस्था। तस्मात्। सर्वेषामुपासकानां सर्वविद्यास्वधिकारो युक्तः॥

ननु । धर्मकाण्डे सर्वेषां स्वशास्त्रानुष्ठान धर्मावस्यकत्व व्यपदेशात् । ब्रह्मकाण्डे समानभावेन सर्वेषां सर्वासु विद्यासूपासनाधिकारः कथमुपपद्यत इत्यत्राह ॥

सू ॥ मन्त्रादिवद्वा विरोधः ॥ ५४ ॥

वा शब्दश्वार्थे । आदिशब्देन जातिगुणसंख्या साहरयकम द्रव्यकमीणि गृह्यन्ते । यथा मन्त्रादीनामेकैक शाखा खाम्नातानामपि शेषिणः कतोस्सर्व शाखास्वेकत्वेन यथायथं श्रुत्यादिभिस्सर्वासु शाखासु विनियोगो नविरुध्यते । किञ्च । स्मार्तकर्मस्विप । ऋग्वेदगत पुण्याहवाचन मन्त्राणि यजुस्सामशाखिभिरादृतं । तद्वद्यजुरशाखागत शतरुद्रीयादि मन्त्राणि ऋक्सामगैरंगीकृतं । यथा शाखान्तर्गत समित्कुशप्रभृति मन्त्राणि । सर्वशाखागतैस्स्वी-कृतं । तद्वत्सर्व शाखागत ब्रह्मविद्यासु । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"ति वेदान्त विध्यव-गमात् । सर्वेषां ब्रह्मोपासकानां । सर्वशाखागत ब्रह्मविद्योपासनाधिकारस्समुचित इति निश्चीयते ॥ अंगावबद्धाधिकरणं समाप्तम् ॥

छान्दोग्ये। "नाम ब्रह्मेत्युपासीत"। "वाचं ब्रह्मेत्युपासीत"। "मना ब्रह्मेत्युपासीत" स्वादि बहूनि प्रतीकीपासनानि विधाय । तदनन्तरं । "भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यो भूमानं भग वि-ज्ञाने"। 'यत्र नान्यत्पर्यति नान्यच्छृगोति नान्यद्विजानाति स भूमा'। "अथ यत्राऽन्यत्पर्यति अन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्प''मिति श्रुतौ। भूमाख्य ब्रह्मोपासनस्य हि सर्वोपासनाधि-क्यत्व व्यवस्थापनात्तदेव मुमुक्षूणामावश्यकमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ भूम्नः क्रतुवज्जायस्त्वाधिकरणम्¹ ॥ २३ ॥ सू ॥ भूम्नः क्रतुवज्जायस्त्वं तदा हि दर्शयित ॥ ५५॥

''प्राचीनशालजीपमन्यव'' इत्यारभ्य वैश्वानरिवद्या आम्नाता । ''तत्र वैश्वानरः पर-मात्मा''। ''त्रैलोक्य शरीर उपास्यः'' श्रुतः । खर्लोकादिखनाय्वाकाशाप्पृथिन्यवयवः। तत्रच। ''द्यौर्मूर्धा''। ''आदित्यश्रक्षः''। ''वायुःप्राणः''। ''आकाशस्संदेहः''। ''मध्यकाय'' इल्पर्थः। ''आपो विस्तः''। ''पृथिवीपादा विल्यवयविवेशषाः''। तत्र संशयः। किमस्य त्रैलोक्य शरीरस्य व्यस्तस्योपासनं कर्तव्यं। उत । व्यस्तस्य समस्तस्यच । अथ समस्त-स्येवेति । किं युक्तं । व्यस्तस्येति । कुतः । उपक्रमे । वस्तूपासनोपदेशात् । तथा-ह्युपदिश्यते । औपमन्यवादयः किलोद्दालक पृष्ठाः । केकयमश्वपतिमुपसद्य । "आत्मा-नमेवेयं वैश्वानरं सम्प्रध्येषितमेव नोबूहीति पप्रच्छुः''। स "च तेम्यः प्रस्थेकं खोपास्यान् युः प्रभृतीनुक्तवाद्योमुर्धादिषु व्यस्तेषूपासनं"। "तत्र तत्र फलघोक्तवान्"। "अस्य व पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते'' । "मूर्धा त्वेष आत्मन'' इति । "एष वै सुतेजा आत्मावै वैश्वानर'' इत्यादिना । तेषु तेष्रूपासने-

अतो व्यस्तस्योपासनं कर्तव्यं । परत्र । ''यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभि विमानमात्मानं षूपास्यस्य वैश्वानरत्वंचाह ॥ वैश्वानरमुपास्त" इति । "द्युः प्रभृति प्रदेशाविच्छिनमात्रे वैश्वानर" । "उक्तस्य मूर्धा-द्युपासनस्य समाने नोपसंहार'' इत्यवगन्तव्यं । अपर आह । एवमेव समस्तस्याप्युपासनं

^{1.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, this Adhikaranam is termed as:

^{9.} भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् and २. भूमाधिकरणम् respectively.

कार्यमिति । पृथक्फल निर्देशात् । "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रं अभिधानमात्मानं वैश्वानर-मुपास्ते" "स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मखन्नमत्ती"ति । नचैतावता वाक्यभेदः यथा भूमविद्योपक्रमे । सामाद्युपासनं तत्फलंचाभिधाय 'एष तु वा अतिवदति'। 'यस्यत्वेना-तिवदती'त्यादिना भूमविद्यामुपदिस्य । "स स्वराइ भवति"। "तस्य सर्वेषु लोकेषु काम-चारा भवती''ति । तत्फलम्ब व्यपदिशति । तत्र भूम विद्यापरत्वे वाक्यस्य नामाद्यवान्तरी-पासनं तत्तत्फलबाङ्गीकियते । तथा इहापीति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते । भूम्री जायस्त्वामिति । भूम्नः विपुलस्य समस्तस्यैव जायस्त्वं । प्रामाणिकत्वमित्यर्थः । एकवाक्यत्वावगतेः । तथिहि <mark>"प्राचीनशाल औपमन्यव''इत्युपकम्य ''उद्दालको ह वै भगवन्तो यमारुणिस्सम्प्रती ममात्मान</mark> वैश्वानरमध्येति । तं हन्ताभ्यागच्छामेति वैश्वानरात्म बुभुत्सयौपमन्यवादयः पञ्च महर्षयः। तमुद्दालकमुपेत्य तत्र वैश्वानरात्मवेदिनमलभमानास्तेनच सहाश्वपतिं कैकयं वैश्वानरात्म-वेदिनसुपसङ्गम्य आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषितमेव नोब्रूहि''। इति पृष्ट्वा तत्सका-शात् परमात्मानं वैश्वानरं खर्लोकादि पृथिव्यन्त शरीरमुपास्यमवगम्य तत्फलंच "सर्व-लोक सर्वभूत सर्वात्मानुभूत ब्रह्मात्मानुभवमवगतवन्त '' इत्युपसंहारते। वाक्यस्यकत्व-मवगम्यते । "एवमेकवाक्यत्वेवगते " सत्यवयव विशेषोपास्तिवचनं "फलनिर्देशश्च समस्तोपासनैकदेशानुवादमात्र"मिति निश्चीयते । कतुवत् । "यथा वेश्वानरं द्वादशकपाठं निर्विषेत्''। पुत्रे जायत इति । विहितस्यैव कतोरेकदेशाः । ''यदष्टाकपालो भवती''त्यादि-भिरनूबन्ते । तथा समस्तोपासनमेव न्याय्यं । न व्यस्तोपासनं । तथाहि दर्शयित यं श्रुतिः व्यस्तोपासने अनर्थं द्युवति "मूर्धा ते व्यपतिष्यत् यन्मां नागमिष्य" इति । "अन्धो भिव-ष्यसि यन्मां नागमिष्य'' इत्यादिका अत इदमप्यपास्तं । या नामाद्युपासनसाम्यमुक्तं तत्र हि नामाद्युपासनेष्यनर्थों न श्रुतः । सामाद्युपासने भ्यो भूमाद्युपासनस्यातिशयित फलत्वं श्रुतं । 'एष तुवा अतिवद्ति यस्सस्येनातिवद्ती'ति । तत एव तत्र भूमविद्यापरत्वेषि वाक्यस्य नामाद्युपासनानां सफलिनां विवक्षितत्वमन्यथातिशयित फलत्वनिमित्तातिवादेन भूमिविद्या-स्तुत्यनुपपत्तेः । अतस्समस्तोपासनमेव न्याय्यं ॥ भूम्नः क्रतुवजायस्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥ नतु । सामाद्युपासनानां वाक्यानां नचावान्तरतात्पर्यं "नामब्रह्मेत्युपासीते"त्यादि

वाक्यानां स्थूलारुन्धती न्यायेन ब्रह्मोपासने तात्पर्यावगमात् । तथाच नामाद्युपासनातां सर्वेषां स्थावन्त्रोण प्राप्ति सर्वेषां स्वातन्त्रयेण परिशवब्रह्मोपासनं कथं भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण प्रतिपादयित॥

॥ नानाशब्दादि भेदाधिकरणम् ॥ २४॥

पू ॥ नानाशब्दादि भेदात् ॥ ५६ ॥ अङ्गीकर्तव्यः। नानाविधान्यनेकानि शिव नारायण ब्रह्मेन्द्रादित्यादि नामाद्युपासनान्यपि अङ्गीकर्तव्यः। । शब्दादि भेदार । अन्यो ब्रह्मेन कुतः । शब्दादि भेदात् । "नामब्रह्मत्युपासीत" । "वाचं ब्रह्मत्युपासीत" । "मनी ब्रह्मत्युपासीत" । "क्वी क्रिक्यायणपरं त्युपासीत" । "क्वी क्रिक्यायणपरं त्युपासीत्यणपरं त्युपासी त्युपासीत''। ''सर्वं खल्विदं ब्रह्म''। ''तज्जलानीति शान्त उपासीत''। ''नारायणपरं-ब्रह्म तत्त्वं नारायणपरः' प्रध्यायितव्यं''। "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलाचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं"। "ध्याला मुनि

^{1.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, this Adhikaranam is read as follows: १. शब्दादि भेदाधिकरणम्. २. नानाशब्दाधिकरणम्

र्गच्छिति भृतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्" । "असावादित्यो ब्रह्म" । इत्यादि श्रुति शतेषूपास्तिशब्दानां बहूनां अधिकारिभेदेन । "समक्ष प्रवाह"न्यायेन श्रूयमाणत्वा-त्परस्पर भिन्नत्वं सिद्धं ॥

तथापि कमकमानुसारेण सोपानारे।हणत्वात् । 'वहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते''। इति वाक्यदर्शनात्। ''सर्वेषामुपासनानां मोक्षेक फल श्रवणात्''। सर्विवद्या-समन्वयत्वं समज्ञसमिति स्त्रस्चित सृक्ष्मार्थः। इह ब्रह्मविद्यास्सर्वाः ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षेक फलाः । सिद्देद्या । भूमिविद्या । दहरविद्या । उपकोसलिविद्या । शाण्डिल्यविद्या । वैश्वा-नरविद्या । आनन्दमयविद्या । अक्षरविद्या । प्रतद्नेनविद्या । उद्गीथविद्या । अक्षिपुरुष-विद्या । पाञ्चपतिवद्या । दिक्पाकशाखागताइशाखान्तरगताश्चोदाहरणं । अन्याः । प्राणा-चैकविषय फलाश्व किमत्र विद्यैक्यमुत विद्याभेद इति संशय्यते । अत्रैवासां परस्पर् भेदे समर्थिते सत्ये कस्याः । दहरिवद्यादिकायाः । सर्ववेदान्तप्रत्यय न्यायः । किं युक्तं । विद्यैक्य-मिति । कुतः । वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वात् । वेद्यं हि । विद्यायारूपमतो रूपैक्याद्विद्यैक्यमिति । एवं पाप्तेऽभिधीयते । नान्येति । नानाभूता विद्याः । कुतः । शब्दादिभेदात् । आदिशब्दन नाभ्यास सङ्ख्यागुण प्रिक्तया । नामधियानि गृह्यन्ते । शब्दान्तरादिभिरत्र विधेयभेद हेतवोतु-वद् भेदा दृश्यन्ते । यद्यपि । वेदोपासतेत्याद्यश्शब्दाः । प्रत्यया वृत्यभिधायिनः । प्रत्ययाश्र वहाँक विषयाः । तथापि तत्प्रकरणोदित जगदेक कारणत्वापहत पाप्मत्वादि विशेषणविशिष्ट-मह्मविषय प्रत्यया वृत्त्यववोधिनः । प्रत्यया वृत्तिरूपाः । विद्याः भिन्दन्ति मह्मप्राप्तिरूपफल-सम्बन्ध्युपासन विशेषाभिधायीनिच निराकाङ्कानि वाक्यानि प्रतिप्रकरणं । विलक्षणविद्याभि-धायीनीति निश्चीयते । अस्मिन्नर्थे शब्दान्तरे कर्मभेद इत्यादिभिः । पूर्वमीमांसादिकैः स्त्रैः सिद्धिप । पुनरिहप्रतिपादनं वेदान्तवाक्यान्यविधेयज्ञानपराणीति । कुदृष्टि निरसनाय ॥

अतो विद्याभिद इति शुद्धं । फलभेदन विद्यानां परिशव ब्रह्मप्राप्त्यात्मक मोक्षेकफल-व्यपदेशात् । न विद्या विरोध इति निश्चीयते । नानाशब्दादिभेदाधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । ''वाचं व्रह्मेत्युपासी''ते द्युपासनानां सर्वासां । दहराद्युत्तमविद्या वैशिष्ट्येन परिश्वप्राप्ति फलकत्वमुतस्वातन्त्रयेणत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण निरूपयित ॥

॥ विकल्पाधिकरणम् ॥ २५॥ सू ॥ विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

दहराक्षिपुरुष शाण्डिल्यापकोसल प्रतर्दनाद्गीथ वैश्वानर प्रमृतीनां परशिव ब्रह्मलाक-प्राप्ति फलकानामहङ्ग्रहोपासनानां विकल्पः। अनुष्ठान विकल्पः। एकैकस्य पुरुषस्य बहु-विद्याभ्यास स्मार्तानामिव चित्तविकल्पस्सम्भवति । अतस्समुचयो नाङ्गीकर्तव्यः । कुतः । अविशिष्ट फलत्वात् । दहराक्षिपुरुषायहंग्रहोपासकानां सर्वासु विद्यास्विप परशिवन्रह्म सालोक्यादि कमण परिशव प्राप्तिफलकत्वोदतास्पासनासु मध्येख्षष्टानुसारेणेकैक पुरुषस्यै-कैकोपासनमनविच्छिन्नेन मरणपर्यन्तं भय भक्ति श्रद्धा वैराग्य भूतद्या शम दम सदाचा-रादि वैशिष्ट्येन कर्तव्यमिति स्त्रस्चित सूक्ष्मार्थः । "ब्रह्मप्राप्तिफलानां सिद्व्या दहरविद्या-दीनां नानात्वमुक्तं इदानीमासां विद्यानामेकैकस्मिन्पुरुषे प्रयोजनत्वेन समुच्योपि सम्भवति"।

उत । प्रयोजनाभावाद्विकल्पो वेति संशये । किं युक्तं । समुचयोपि सम्भवतीति ।

कुतः। एकफलानां भिन्नशास्त्रार्थानामपि समुचयदर्शनात्। दृश्यतेह्यकस्यैव स्वर्गादेस्साधनानां अप्तिहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां तस्यैव स्वर्गभूयस्त्वापेक्षयैकत्र पुरुषेण समुचयः । एव हि इहापि त्रद्मानुभव भूयस्वापेक्षया समुचयोपि सम्भवतीति । कुतः अविशिष्टफलत्वात् । सर्वासां विद्यानामनविधकातिशयानन्द ब्रह्मानुभवः फलमविशिष्टं श्रूयते । ''ब्रह्मविदाप्नोति परं''। "स एको ब्रह्मण आनन्दः"। "श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य"। "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्ण कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं । तदा विद्वान् पुण्यपापे विध्यूय निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति''। ''गताः कलाः पञ्चद्शाः प्रतिष्ठाः देवाश्व सर्वे प्रतिदेवतासु''। ''कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा-परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति''। ''यथा नद्यस्खन्दमानाः समुद्रे अस्तङ्गच्छन्ति नामह्ये विहाय"। "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं''। "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती''खादि श्रुतिभ्यः । निर्तिशयानन्द परिशव ब्रह्मणस्सालेक्यादि चतुर्विध मुक्ति-स्सम्भवति । स च तादृशोनुभव एकया विद्ययावाप्यते चेत् । किमन्ययेति । न समुच्य-स्सम्भवति । स्वर्गादेहिं देशतः कालतस्खरूपतश्च परिमितत्वेन तत्र देशाद्यपेक्षया भूयस्व-सम्भवात्तदर्थिनस्समुचयस्सम्भवति । इहतु तद्विपरीत खह्पे ब्रह्मणि तन्नसम्भवतीति सर्वाश्र विद्याः ब्रह्मानुभव विरोध्यनादि कमीविद्या निरसनमुखेन ब्रह्मप्राप्तिफला इल्विशिष्ट-फलत्वात्सर्वासां विकल्प एव । ब्रह्मप्राप्ति व्यतिरिक्त फलास्तु विद्यास्खर्गादि फलकर्मवद्यथेष्टं विकल्पेरन् । समुचीयेरन् । तासां परिमित फलत्वेन भूयस्त्वापेक्ष सम्भवात्तदाह ॥

सू ॥ काम्यास्तु यथा कामं समुचीयेरज्ञवा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

परिशव ब्रह्मसाक्षात्कारानुभव व्यतिरिक्त काम्याः । आदित्यमण्डलादि प्रमृतिषु जड पदार्थेषु परिशव ब्रह्मदृष्टिरूपाः । ऐश्वर्यादि भिन्न भिन्न साधनभूताः प्रतीकापासनाः । क्रान्य कालं यथेच्छं समुचीयरचहि । एतासां प्रतीकोपासनानां समुचयो वा विकल्पो वस् नियम एवांगीकर्तव्य इत्यर्थः । कुतः पूर्वोक्त हेत्वभावात् । पूर्वोक्तस्य तुल्यफलकत्वह्रपस्य हेतोरचाभावाविकाविकाव हेतोरत्राभावादित्युपदिश्यते । ''देवो भूत्वा देवानप्येति'' । तेजीवत एव भावना प्रकर्ष-वशाह्व भावसाक्षात्प्राप्तिरवगम्यते । परिवद्यासु अहं गृहपतेषु न तथा नामब्रह्माद्युपासर्वाः नास काम्ग्राम् सार्वाः नासु काम्यासु साक्षात्कारफलत्वे किञ्चिन्मानमस्ति तत्फलत्वाभावेच तत्र तत्र भागभूयस्ति। पेक्षया समज्ञ्य एउ पेक्षया समुचय एव युक्तः । ब्रह्मवदेकत्वाभावात् ''तत एकं वा बहु वा समाश्रित्य अग्रेष्ट्रय-मि''ति क्रिक्तर । जन्मात्रम् ॥ मि''ति निर्णयः । तस्मादपरिमित फलत्वाभावादिति सिद्धं ॥ विकल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥ तस्म। उत्तर प्रकृति । विकल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥ तस्म। उत्तर प्रकृति ।

ननु । दहर शाण्डिल्याक्षिपुरुषोपकोसलोद्गीथाद्युपासनानामिव । "अर्श ब्रह्म"। ब्रह्म । "अर्थ व्यक्तिपार्थे । "व्यक्ति । "अर्थे व्यक्तिपार्थे । "व्यक्ति । "अर्थे व्यक्तिपार्थे । "व्यक्ति । "व "प्राणो ब्रह्म"। "मनो ब्रह्म"। "विज्ञानं ब्रह्म"। "खं ब्रह्म"। "कं ब्रह्म"। विज्ञानं ब्रह्म"। "खं ब्रह्म"। "कं ब्रह्म"। विज्ञानं ब्रह्म"। "खं ब्रह्म"। "कं ब्रह्म"। बह्म"। इलाद्यंगावबद्धोपासनानां साक्षान्मोक्षहेतुत्वं किं नस्यादित्याशङ्कायामधिकरणा-नतरेणाह ॥ न्तरेणाह ॥

॥ अंगेषु यथा भावाश्रयभावाधिकरणम् ॥ २६॥ सू ॥ अंगेषु यथाश्रयभावः ॥ ५९ ॥ अंगेषु । "अन्नं ब्रह्म" । "प्राणो ब्रह्म" । "मनो ब्रह्म" । "विज्ञानं ब्रह्म" । "विज्ञानं ब्रह्म" ।

^{1.} In the Madhva-Bhashya, this Sutra is read as follows: "अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभावः"

ब्रह्म''। "नाम ब्रह्म"। "खं ब्रह्म"। "कं ब्रह्म"। इत्यादि मोक्षोपासनांगेषूपासनेषु। ''यथाश्रयभावः''। ''आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्''। इत्यादि सर्वातिशयपरमानन्दात्मकस्य शिवस्य परब्रह्मणः । प्राप्तिसाधनोपासन रूपभावस्तथा । दहरभूमाद्युपासनानामिव साक्षा-न्मोक्षेहेतुत्वमसंगतमिति स्त्रस्चितार्थः । ''ब्रह्मविदाप्नोति परं'' । ''तदेषाभ्युक्ता''। ''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'' । "यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन्" । "सोऽर्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते '' तीत्यादि वाक्यानां परस्पर भेदावगमात् । तैत्तिरीये श्रूयते तत्र । ''अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्''। ''प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्''। ''मने। ब्रह्मेति व्यजानात्''। "सल्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति वाक्यानां परस्परभेदावगमात् । अन्नमयादीनामपि जगजनमादि कारणत्वेन ब्रह्मत्व व्यवस्थापनादन्त्रमयादीनां वा । उत आनन्दमयस्य वा ब्रह्मत्वं । "दहरा-द्युपासनानां वा' । 'उत अन्नमयादीनामंगोपासनानां वा साक्षान्मोक्ष हेतुत्व'मिति सन्दिह्यते । ''आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना''दितिवत् । जगज्जन्मादि कारणत्वेन 'अन्नं ब्रह्मेति व्यजानादि' त्यादींनां तुल्यत्वोपदेशात् । समान प्रकरण पठितत्वाच । न वैषम्य सिद्धिः । शाखान्तरे-ष्वि । ''मना ब्रह्मेत्युपासीत'' । ''वाचं ब्रह्मेत्युपासीत'' । ''नाम ब्रह्मेत्युपासीत'' । ''त्जलानीति शान्त उपासीते''त्यादि वाक्यैस्सर्वेषां समानत्वे ब्रह्मत्व व्यपदेशात् । ''दहर शाण्डिल्याक्षिपुरुषादि विद्यानां न वैशेष्यं''। अतस्सर्वेषामुपासनानामपि समानत्वेन साक्षा-न्मोक्षहेतुत्वं सम्भवतीति प्राप्ते वदामः ॥

"अन्योन्तर आत्माऽऽनन्दमयः"। "आनन्दो ब्रह्मोति व्यजानात्"। इत्यत्र निरतिशय शिरस्कत्वेन आनन्दमयस्य ब्रह्मत्व व्यवस्थापनात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' । 'यो वेद निहितं गुहायां परमेन्योमन्' । 'सोऽइनुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'तीत्यत्र । गुहात्मक दहराकाशे । परमात्मोपासकानां साक्षान्मोक्षहेतुत्व कथनात् । 'हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं' इसारभ्य। "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलाचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं"। "ध्यात्वा मुनि-र्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसःपरस्ता''दिति शाखान्तरेष्विप । दहरपुण्डरीके परमेश्वरोपासकानामविलम्बत्वेन शिवसायुज्यमुक्त्युपदेशात् । तथा खशाखा परशाखाखपि अन्नमयादीनामात्मोपासनानामपि साक्षान्मुक्लदर्शनात् । ब्रह्मप्राप्त्यंगभूतान्नमयाद्युपासनेषु पुरुषाणां परमेश्वरापिंत ज्योतिष्टोमादिवत् परम्परा मुक्तिहेतुत्वमिति निश्चीयते ॥

नन्वानन्दमयस्य सर्वाधिक परब्रह्मत्वे किं मानमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ शिष्टेश्च ॥ ६०॥

विधिक्शासनं विधानमित्यर्थः । "भीषास्माद्वातः पवते" । "भीषोदिति सूर्यः" । "भीषास्मादिमिश्चेन्द्रश्व"। "मृत्युर्धाविति पश्चम" इति । इत्यत्र "सर्वशासनत्वेन सर्वभय-हेतुःवं"। सर्वाधिकस्यानन्दमयस्य शिवस्यैव व्यपदेशात्। "अन्नमयादि तुल्यत्वमेकप्रकरण-पठितत्वेपि तस्य न सम्भवती''ति निर्णीयते । तत्रैव प्रदेशान्तरे । "अन्तःप्रविष्ट्रशास्ता जनानार्सर्वात्मे"ति श्रुतौ तथा श्रूयते । अंगेषु यथाभावाश्रयाधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । चित्तस्य बहुसंकल्पयुक्तत्वात् । चित्तनिरोधाभावे दहरादि सर्वविद्योपासना सिध्यसम्भवात् । तेन मार्गेण शिवसाक्षात्कारानुभव हेतुभूत चित्तस्थैर्यत्वं सम्भवतीत्या-शंकायामाधिकरणान्तरं दर्शयति ॥

॥ समाहाराधिकरणम् ॥ २७ ॥ सू ॥ समाहारात् ॥ ६१ ॥

श्वेताऽश्वतरादि वदोन्तेषु शिवसाक्षात्कारानुभवस्य शिवयोगाख्यानेन जीवमुख्यांगभृत दृष्ट्यानः प्राणसन्धान्ह्य समाहारात् । मेळनात् । मुमुक्षूणां चित्तचळन निवृत्तिपूर्वक शिव-साक्षात्कारानुभव सिद्धिस्सम्भवतीति सृत्रस्चित सृक्ष्मार्थः । "ओं ब्रह्मवादिनो वदन्ति"। "किं कारणं ब्रह्म कुत स्म सूता जीवामेकेन कच सम्प्रतिष्ठा "। "अधिष्ठिताः केन सुखेतरेण वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थां"। इत्यारभ्य । "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यत् देहात्मशर्तिः स्युणेनिगूढां सर्वा जीवे सर्व संस्था वृहन्ते तिस्मन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचके"। "पृथगान्सानं प्रेरितारच मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्व मेति"। वेदान्तरत्न श्वेताऽश्वतरोपनिषच्छूयते । पाशुपतिवद्यांग भूतयोगेन दहराद्युपासकानां शिवसाक्षात्कारभूतिः ॥

उत तिद्वना सम्भवतीति सान्दिह्यते । तैतिरीये । "दहरं विपापं परमेश्मभूतं यत्पु-ण्डरीकं पुरमध्यस ५ स्थं ''। "तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यं'। इलादिना । "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलीचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं" । "ध्याता मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमसः परस्तात्"। इत्यादिना । कैवल्ये । "ब्रह्म-वेद ब्रह्मैव भवति ''। "ब्रह्मविदाप्रेशित परं"। "तत्त्वमिस" "अहं ब्रह्मास्मी" त्यादिषु। ज्ञानेनेव ब्रह्मसाक्षात्कारत्वव्यपदेशात् । यागविद्यायां न किञ्चत्प्रयोजनिमिति प्राप्ते वदामः । "तस्याभिध्यानात्त्रायं देहभेदे विश्वेश्वर्यं केवल आप्तकामः" इत्यारभ्य । "अप्तिर्यत्राभिमथ्यते" । "वायुर्यत्राभिमथ्यते" । "सोमो यत्रातिरिच्यते " । स्त्र सज्जायते मनः" । "त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य"। "ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्ने।तांसि सर्वाणि भयावहानि" । "प्राणानप्रपीडिंग ह संयुक्त चेष्ठः स्रोण प्रणानि १००० विद्वान् स्ने।तांसि सर्वाणि भयावहानि" । "प्राणानप्रपीडिंग ह स्राणाने चेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोध्वसीत"। "दुष्टाश्वयुक्तिमव वाहनमेव विद्वानमने।धार्यित प्रमक्तः"। ह्याप्रभार १००० प्रमत्तः''। इत्यारभ्य "पृथिव्यप्तेजो निलजीवे समुत्थिते पञ्चात्मके पञ्चगुणे प्रवृति "न तस्य रोगो च वर्णप्रसादं स्थलसौष्टवच्च''। "गन्धर्शुभोमूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वद्गितं,। "स्योव विम्नं प्रयोगिते । "गन्धर्शुभोमूत्रपुरीषमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वद्गितं,। ''यथैव विम्बं मृद्योपिलप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुधौतं''। ''तद्वात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः क्वार्थः देही एकः कृतार्थी भवते वीतशोकः"। इति श्वेताऽश्वतरे। योगयुक्तस्यैव पर्शिववहीं साक्षात्काराव्यापात्र साक्षात्कारावगमात् । अन्यत्र । "वेदान्तश्रवणं कुर्वन्योगं समारभेत्" । कुळत्ज्ञानः कुण्डलिन्या कुलारणः भेत् । "वेदान्तश्रवणं कुर्वन्योगं समारभेत्" । कुण्डिलिन्या कवाटमुद्धाट्य मोक्षद्वारं विच्छेद्येत् ''। "यच्छेद्वाड्यनिस प्राज्ञस्त्यच्छेत्ज्ञान-आत्मिनि"। " चर्यास्य रे द्विजानीयाद्यमस्मीति पूरुषः ''। ''किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत ''। ''तमेव धर्मी विज्ञाय प्राप्त '' "तमेव धर्मो विज्ञाय प्रज्ञाकुर्वात ब्रह्मणः"। "किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरणे विविधापने विज्ञाय प्रज्ञाकुर्वात ब्रह्मणः"। "नानुध्यायन् बहुन् शब्दान् वाची विग्रणायमं हि तत्"। "यमैश्र विश्वते के प्राणायामं हि तत्''। ''यमैश्व नियमैश्वेव ह्यासनैश्व सुसंयुतः''। ''नाडिश्चिविव कृत्वा ही प्राणायामं समाचरत्''। ''सर्वेविक र समाचरेत्''। "सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा"। "निर्विकल्पा प्रस्वात्मा प्राणायामं समभ्यमेन्न''। " प्राणायामं समभ्यसेत्''। "महद्भ्यसनं सर्वं मनो युक्तं समभ्यसेत्''। "इत्रेत्रं न कर्तव्या मनो युक्तिर्मनीषिणा'' क्या मनो युक्तिर्मनीषिणा'' इत्यादिना बाह्याभ्यन्तरहृप सर्वीपासने योगिविद्याप्राधान्य कथना ॥

तैंतिरीये ''दहरं विपापं'' इल्यारभ्य ''तिस्मन्यदन्तस्तदुपासितन्य''मिल्यादिना यत्र यत्रेापासनाविधिरुपदिष्टा तत्र तत्र योगानुगुण्यत्वमर्थात्सिद्धं । साधनं विना साध्या निष्पत्ते-रिति न्यायेन । योगंविना चित्तस्थैर्याभावात् । तदभावे ब्रह्मसाक्षात्काराभावाच । तस्मा-न्मुसुक्षूणां दङ्मनः प्राणसन्धानात्मक शिवयोगविद्यावश्यकत्वं निर्दिश्यते । तथा कैवल्ये दहरोपासनायामपि । "हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्ध" मित्यारभ्य । "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं " । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्त साक्षि तमसः परस्तात् '' । इत्यन्तेन ध्यानयोगयुक्तस्यैव परिशव ब्रह्मावगतित्व दर्शनात् । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति"। इत्यादि श्रुतीनां वेदनशब्देन ध्यानधारणयोगानुगुण्य ज्ञानमुप-दिश्यते । न वैद्यशास्त्रादिवद्वाक्यार्थज्ञानं तस्मात्सर्वशास्त्रसमन्वयं युक्तं ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ गुणसाधारण श्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

''ततः पदं(रं) ब्रह्मपरं बृहन्तं यथानिकायं सर्वभूतेषु गूढं । विश्वस्यकं वेष्टितारं तमीशं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति''। "प्रधान क्षेत्रज्ञपतिगुणेशस्ससारमाक्ष स्थितिबन्धहेतुः"। ''सर्वानन शिरोग्रीवस्सर्वभूत गुहाशयः''। सर्वव्यापीच भगवान् तस्मात्सर्वगति श्रावः''। "सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षि शिरोमुखं"। "सर्वतः श्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति"। ''सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रिय विवर्जितं''। ''सर्वस्य प्रभुमन्यक्तं सर्वस्य शर्णं सुहृत् । न सन्दरो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पर्यति कश्चनैनं । हृदा हृदिस्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति । तत्कर्म कृत्वा विनिवर्त्यभूय तत्त्वस्य तत्त्वेन समेल्य योगं । "एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरष्टभिर्वा भावेन चैवात्म गुणैश्व सूक्ष्मैः" । 'आरुह्य कर्माणि गुणान्वितानि भवांश्व सर्वान्वितियुज्ययेद्यः'। 'तेषामभावे कृतकर्म नाद्यः कर्मक्षये यान्ति सतत्त्वते।ऽन्यः'। "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमंच दैवतं"। "पतिं पतीनां प्रथमं पुरस्ता-हिदामदेवं भुवनेशमीर्ड्यं'। "न तस्यकार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते" इत्यादिषु शिवस्य परब्रह्मणः गुणसाधारण्य श्रुतेश्व । अनन्य साधारण गुणश्रवणात् । तत्साक्षात्कारानुभवकाङ्क्षिणां योगयुक्तेन तदुपासनं विधीयते । समाहाराधिकरणं समाप्तं ॥

ननु । श्वेताऽश्वतरे " उद्गीथमेतत्परमन्तु ब्रह्म तस्मिश् स्त्रियं खप्रतिष्ठाक्षरम्न" । "अत्रान्तरं वेदिवदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परायोनिमुक्ता" इति च्छान्देखि । 'ओमिसे-तदक्षरमुद्गीथमुपासीते'त्यारभ्य । "यदेव विद्ययाकरोति श्रद्धायोपनिषदा त्तदेव वीर्यवत्तर" मिल्यादिना । प्रणवस्यैव परमात्म प्रसाधनाहुद्गीथिविद्यायाः कत्वर्धतया कतुषु नियमेनो-पादेयाः । परिशवब्रह्म परत्वमसङ्गतं । तस्मादुद्रीथाद्यङ्गावबद्धोपासनानां दहरादिविद्याभिस्सह समुचयत्वमनवयमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ नवा तत्सहभावाधिकरणम् ॥ २८॥

सू ॥ न वा तत्सहभावा श्रुतेः¹ ॥ ६३ ॥ न वा । उद्गीथायङ्गावबद्धोपासनानामपि समुचय नियमोस्ति । कृतः । तत्सहभावा

1. In the Madhva-Bhashya, this Sutra is read as follows:

खुतेः । तासामङ्गाववद्धोपासनानामुद्गीथादीनां दहरादि विद्याभिस्सहभावस्य समुचयस्य अश्रुतेः । अश्रवणादित्यर्थः । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती''त्यङ्गाववद्धोपासनानां कर्माङ्गत्वं प्रतिपाद्यते । 'ति हिर्धारण नियमस्तद् ह एथाध्य-प्रतिवन्धः फले'मिति सूत्रे कर्माङ्गत्वस्य निरस्तत्वात् । किन्त्वङ्गाववद्धोपासना पूर्वकर्मातुः प्राने कृतेसिते । स्वर्गोदि लोकोत्पत्तिवन्धक पापानां निवृत्त्या शीव्रमेव फलोत्पत्तिर्भवतीत्ये-प्राने मात्रमेव "यदेव विद्यया करोती''ति श्रुत्या त्प्रतिपाद्यते । तथाचाङ्गाववद्धोपासनाना-मिप दहरादि प्रतीकोपासनानामिव समुचयत्वमनुपपन्निमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः । "ओमिस्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीते''त्यादिका विद्याः किमुद्रीथादिवत्कत्वर्थत्या कतुषु नियमे-नोपादेयाः । उत गोदोहनादिवत्पुरुपार्थतया यथाकामिति सन्दिह्यते । नियमेनोपा-देयामित्युक्तं ॥

ननु चासां पुरुषार्थत्वेनानियमः प्रतिपादितः । तनिर्धारण नियमस्तद्दृष्टः पृथ्यस्यप्रतिवन्धः फलमित्यत्र सत्यं । तदेव दृढियनुं कैश्विलिङ्गदर्शनेर्युक्तया क्षिप्यते तत्रिह ।
प्रतिवन्धः फलमित्यत्र सत्यं । तदेव दृढियनुं कैश्विलिङ्गदर्शनेर्युक्तया क्षिप्यते तत्रिह ।
तनोभो कुरुत इत्यनियमदर्शनात्पृथक्फलत्वमुक्तं । उपासनाश्रयभूतोद्गीथादिवहुपासनानः
तनोभो कुरुत इत्यनियमदर्शनात्पृथक्फलत्वमुक्तं । उपासनाश्रयभूतोद्गीथादिवहुपासनानः
सम्वन्धितयैवोपासनं प्रतिपाद्यते । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्रर"
सम्वन्धितयैवोपासनं प्रतिपाद्यते । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्रर"
मिति वर्तमानापदेश रूपवाक्यान्तराद्धि फलसम्बन्धो जायते स्ववाक्येनैवाव्यभिचिति
मिति वर्तमानापदेश रूपवाक्यान्तराद्धि फलसम्बन्धो जायते स्ववाक्येनैवाव्यभिचिति
कतुसम्बन्ध्यद्भीथादि सम्बन्धेन निर्शात अत्यणात्ततो यदोद्गीथादय उपासनाश्रयाः" ।
निर्देशोर्थवादमात्रं स्यात् । "अपापश्लोक श्रवणात्ततो यदोद्गीथादय उपासनाश्रयाः" ।
निर्देशोर्थवादमात्रं स्यात् । "आपापश्लोक श्रवणात्ततो यदोद्गीथादय उपासनाश्रयाः" ।
विद्यानाच्चोपादान नियमः । "गो दोहनेन पद्यकामस्य प्रणये" स्वादिवद्विधिवाक्ये "अपिकारान्तराश्रवणादुद्गीथाद्यङ्गभावएव हि विधय" इति गम्यते । होतृषीदनौद्धवापि दुरुद्रीथ
मनुसमाहरतीत्युपासनस्य समुचय नियमो दृश्यते ॥

किञ्च । उपासनगुणस्थापासनाश्रयस्य प्रणवस्थापासनस्य । तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते । "ओमिल्याश्रावयत्था''मिति "शंसल्योमित्युद्गीथायती''ति श्रुतेश्चोपासनासमुच्चयो गम्यते" । तेनेति प्रकृत परामर्शात्सोपासन एव प्रणवस्सर्वत्र सचरित । अत उपासनस्य प्रणवसद्द्याविते नियमदर्शनाचाद्गीथायुपासनानामुद्गीथादिवित्त्रयमेनोपादान मिति प्राप्ते हूमः । न वा तत्सर्द्धः भावा श्रुतेः । पूर्वमेव प्रणवात्मकत्वं प्रणवातीतत्वं शिवस्य प्रप्रब्रह्मणएव स्पष्टमुपिदं । भावा श्रुतेः । पूर्वमेव प्रणवात्मकत्वं प्रणवातीतत्वं शिवस्य प्रप्रब्रह्मणएव स्पष्टमुपिदं । अत्तर्भावे । उद्गीथाङ्गभावा श्रुतेरित्यर्थः । अङ्गभावे हि सहभाव नियमो भवित । यद्यि । श्रतेः'' । उद्गीथाङ्गभावा श्रुतेरित्यर्थः । अङ्गभावे हि सहभाव नियमो भवित । वदनन्तर्भव । उद्गीथमुपासीतेत्यस्मिन्पदसमुदाये अधिकारान्तरं न प्रतीयते । तथापि । तदनन्तर्भव । उद्गीयमुपासीतेत्यस्मिन्पदसमुदाये अधिकारान्तरं न प्रतीयते । तथापि । विद्यायाः कर्तविर्धं स्परेव विद्यायाः प्रतिपाद्यते । "तेन कतुफलात्पृथ्मभूतफलसाधनत्यावतात्वत्तरं प्रतिसाधनभावः प्रतिपाद्यते । "तेन कतुफलात्पृथम्भूतफलसाधनत्यावतात्वत्तरं प्रतिसाधनभावः प्रतिपाद्यते । "तेन कतुफलात्पृथम्भूतफलसाधनत्यावत्तात्वत्तरं प्रतिसाधनभावः प्रतिपाद्यते । उत्तिवश्च कत्वङ्गभूत इति कतुप्रतिहिष्ठा प्राप्ते । उद्गीथश्च कत्वङ्गभूत इति कतुप्रतिहिष्ठा प्यायां सिन्निहित उद्गीथ आश्रयमात्रं भवित । उद्गीथश्च कत्वङ्गभूत इति कतुपर्यक्तिद्विष्ठा वाश्रये । उपासने कत्वधिकारान्तराभिति वाश्रये । उपासने कत्वधिकारान्तराभिति वाश्रये । उपासने कत्वधिकारान्तराभिति वाश्रये । उपासने करवधिकारान्तराभिति वाश्रये । उपासने करवधिकारान्तराभिते वित्वति वाश्रये । उपासने करवधिकारान्तराभिति वाश्रये । उपासने करवधिकारान्तरानिति वाश्रये । उपासने करवधिकारान्तरानिति वाश्रये । उपासने करवधिकारानिति वाश्रये । उपासने करव

न कतुषु तदुपादान नियमः। ''वीर्यवत्तरत्वश्च कतुफलस्य प्रवलकर्मान्तर फलेनाप्रतिबन्ध'' इत्युक्तं । कतोरिवलिम्बत फलत्विमिखर्थः । पर्णतादीनान्तु । "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीं 'ति । विद्यायाः फलसाधनत्ववद्पापश्लोक श्रवणादिफलंप्रति साक्षात्कार-साधनभावो न श्रुत इति प्रत्यङ्गभूत जुह्नायङ्गतया विनियोगात्तदङ्गभूतानां फलान्तरसाधन-भावकल्पनानुपपत्तेस्तत्र फलश्रुतिर्थवादमात्रं स्यादिति निश्रीयते ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ दर्शनाच ॥ ६४॥

दर्शयति च श्रुतिरुपासनोपादाना नियमं । "एवं विद्ध वे ब्रह्मयज्ञं यजमानं सर्वाश्च-र्तिजोऽभिरक्षती''ति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वेषां रक्षणं ब्रुवित । उद्गीथात्व प्रभृतीनां वेदनस्या-नियमे सत्ये तदुपपद्यते। अनेन लिङ्गेन पूर्वोक्तानां। समुचयादि धर्माणां प्रायिकत्वमवगम्यते। तस्मादनियम एवेति स्थितं ॥

किंघ । पूर्वस्त्रे पूर्वपक्षयुक्तिर्निराकृता । अत्र लिङ्गानि । प्रतिवक्ष्यन्ते । अनियमस्य प्रदर्शनत्वमुद्गीथे दृष्टं । यजमानं सर्वाश्चर्तिजोर्क्षतीत्यत्र यजमान संरक्षणं कतुफला प्रतिबन्ध-कारणादिभिरिति मन्तव्यं । उद्गातृप्रभृति वेदनफलंहि कतुफलाप्रतिबन्धादि । तस्य बह्माख्य ऋत्विग्वेदनेन सिद्धौसत्यां त्ह्युद्गातृप्रभृतिवेदना नियमसिद्धिर्थादवगम्यते । न चाङ्गाववद्धोपासनानां कर्मागत्वाभावे फलप्रतिबन्धकं पापरहितानां पुरुषाणां अंगावबद्धो-पासनानुष्टान वैयर्थ्य स्यादिति वाच्यं । अंगावबद्धोपासना सहकृत कर्मानुष्टानवतां बहुकाल स्वर्गभोगस्य प्रधानवदेव तदुक्तमिति राद्धान्तः । नवा तत्सहभावाधिकारणं समाप्तं ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्यस्वामि कृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैतसिद्धान्त व्यवस्थापक वैय्यासिक ब्रह्ममीमांसा सूत्रार्थप्रकाशके श्रीकरभाष्ये उपासनाध्यायसंज्ञिक तृतीयाध्यायस्य सर्ववेदान्त प्रत्ययाद्यष्टाविंशत्यधिकरणाविच्छित्र सर्ववेदान्त प्रत्यय-चोदनायविशेषादि चतुष्षष्टि सूत्रात्मक तृतीयःपादस्समाप्तः॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः प्रारम्भः ॥

पूर्वत्र कासामुपासनानां परम्परा मुक्तिहेतुत्वं । कासां साक्षान्मोक्षहेतुत्वमुक्तं । इहतु कालान्तरभावि पारलोकिक खर्गादि फलभोगयोग्यस्य शरीरेन्द्रियादि विशिष्टस्य जीवस्य तिश्वयामक शिवज्ञानं विनेव लोकान्तर कालान्तरभावि खर्गादि फलभोग साधनेषु बहुवित व्यवसायसाध्येषु कर्मसु प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यसम्भवात् । शिवज्ञानस्य ज्योतिष्टोमादि सर्वकर्मातु-ष्टानांगत्वं वक्तव्यं । तथाच । अंगांगिनोरेक फलसाधनत्वात् अंगानां कर्मणां यत्फलं खर्गादिकं तदेवांगस्य चिदचित्प्रपंच विलक्षण शिवज्ञानस्य खातन्त्र्येण मोक्षेक लक्षणफलां-तर साधनत्वा सम्भवात् । सर्ववेदान्त विद्यारमभो व्यर्थ इति पूर्वमीमांसा शंकामाशंक्य तित्रराकरणार्थमिदमधिकरणमाह ॥

॥ पुरुषार्थााधिकरणम् ॥ १ ॥ सू ॥ पुरुषार्थोऽतइशब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

अतः योगानुगुण्य दहराद्युपासनापूर्वक सदाशिव ब्रह्मसाक्षात्कारात् । पुरुषार्थः । पुनरावृत्तिरहित नित्यनिरतिशय स्वाभाविक जीवत्विनवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्ति लक्षणलित मुक्तिरस्ति । इति । बादरायणो मन्यते । कुतः । शब्दात् । ''ज्ञात्वाशिवं शान्तमत्यन्तमितं" "ब्रह्मवेद ब्रह्मेव भवति"। "ब्रह्मविदाप्ने।तिपरं"। "आत्मानमर्णि कृत्वा प्रणविश्वीत्रार्णि। ध्यानिर्मथनाभ्यासात्पारां दहति पण्डितः"। "श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेहि" । इत्यादि श्रुतिदर्शनान्मुमुक्षूणां निखिल कर्मवासनापंक कलंक ग्रून्यतया निरन्तरं पराशिवब्रह्मानुसन्धानं कर्तव्यमिति सूत्रस्चित सूक्ष्मार्थः । "शीक्षां व्याख्यास्यामः" । 'वर्ण स्वरः' । 'मात्रावलं । 'साम मन्त्रारः' 'साम सन्तानः'। इत्युक्तरशिक्षाध्यायः। 'सहनौ यशः'। 'सहनौ ब्रह्मवर्चसं'। 'अथातस्सर् हितायामण्डितनं हितायामुपनिषदं व्याख्यास्यामः '। इत्यादिना तैत्तिरीये श्रूयते। "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने 'रेलाकि नाशकेने''खादि श्रुतिषु यज्ञादि कर्मणां मोक्षांगत्व श्रवणात्। "यज्ञन वाणा कर्म-चितान बहाणा विभेतात्व : चितान् ब्रह्मणो निर्वेदमायात्" "नास्त्यकृतः कृतेन" । "तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगन्छेत्स-मित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं''। इत्यादौ । कर्मणो मोक्षांगत्व निषेधात् । कर्मणा कर्मजानोभग वास्त्रात् कर्मज्ञानोभय तुल्यप्राचुर्यावगमात् । कर्मणस्वातन्त्र्येण पुनरावृत्तिरहित परमपुरुषार्थं फल-साधनत्वं तत नारान्ये ते साधनत्वं उत ज्ञानाङ्गत्वेनेति संशयः। "जीवातिरिक्तेश्वरसद्भावे मानाभावात्"। 'ज्योतिष्टोमन सर्गकामो ग्रन्ति । " स्वर्गकामो यजेत '। ''अहरहस्सन्ध्यामुपासीत''। इत्यत्र शारीरस्यैव कर्तृकत्वविगमात्। ''यस्य पर्णम्मी कर्रा कर्तिकत्वविगमात्। ''यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति''। ''वायुँवैक्षेपिष्ठा देवतायत्प्रयाजानुयाजायुज्यन्त,' इत्यादिवत. 'प्रज्ञानं ब्रह्म'। 'अनं क्राक्षेत्र के प्रज्ञानं ब्रह्मः । 'अहं ब्रह्मास्मि'। 'तत्त्वमिसि'। 'अयमात्मा ब्रह्म'। 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवित'। 'तरित शोकमात्मिक' 'तरित शोकमात्मवित्'। 'ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेती' त्यादि वेदान्तानां स्तुतिपर्तवं॥
किच । ''र्चे २ किंच। "यदेव विद्ययाकरोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं अवती" ह्या कर्मणि

वेदान्तेष्विप विद्यायाः कर्मसु विनियोगदर्शनात् । कर्मागत्वमिनवार्थं । "तं विद्या कर्माण समारभेते" । इति विकार्थः समारभेते"। इति विद्याकर्मणोरेकस्मिन्पुरुषे साहित्यं दृश्यते। "तं विद्या मधील समारभेते"। इति विद्याकर्मणोरेकस्मिन्पुरुषे साहित्यं दृश्यते। "आचार्यकुलिहित्यानी धार्मिन्यानी धार्मिन गथा विधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाऽभिसमायृत्त्य कुटुम्बे शुचौदेशे स्वाध्यायमधीयानी धार्मिन कान्विद्ध''दित्यादावर्थज्ञान पर्यन्ताध्ययनवन्तः खाध्यायोध्यत्व्यः कर्माणि विद्धद्शीवबोध पर्यन्ताध्ययनवत एव विद्धाति । अर्थावबोधपर्यन्तमध्ययन विधिरेवेति स्थापितं । "कुर्व-नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत "समा" इत्यात्मविदः पुरुषायुषस्सर्तवस्य कर्मसु नियम-विधित्वेन विनियोगात्करण एव फलीमत्यवगम्यते तस्माइह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वमप्रतिहतमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

पुरुषार्थोऽतद्भाबदादिति बादरायणः। "अमृतस्य देवधारणो भूयासं"। "शरीरं मे विचर्षणं'। 'जिह्वामे मधुमत्तमा'। 'कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवं'। 'ब्रह्मणः कोशोसि मेधया-पिहितः '। 'श्रुतं मे गोपाय'। 'ब्रह्मविदाप्नोतिपरं'। 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति'। "ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेति ''। ''क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः''। ''क्षरात्मनाविशते देव एकः'' "तस्याभिध्यानाद्योजनातत्त्वभावाद्भ्यस्यान्ते विश्वमाया निवृत्तिः" । "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं''। "आदित्यवर्णं तमसःपरस्तात्"। "तमेवं विद्वान् अमृत इहभवति"। "नान्यः पन्थाविद्यतेऽयनाय''। ''यथा नद्यस्स्यन्दमाना स्समुद्रे अस्तंगच्छन्ति नामरूपे विहाय''। "तथा विद्वाचामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैतिदिव्य''मिलादि श्रुतिशतेषु । ब्रह्मणः परिशवस्य ध्यानधारण ज्ञानविधानादेव मोक्षोपदेशात् । कर्मणः यत्र कुत्रापि स्वातन्त्रयेण मुक्लदर्शनात् । ''ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानां ''। ''एष एव साधुकर्मकारयती'' त्यादि श्रुतिषु । "ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्शेऽर्जुनितष्ठिति" । "श्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्राह्ळानि मायया''। "तमेव शरणं याहि सर्वभावन भारत''। "सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं वज''। "अहंत्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माञ्चचे" त्यादि स्मृतिषुच । कर्मकर्तृ जीवस्यापि शिवाधीनत्वं । शिवस्यैव जीवकृत सर्वपापमोचकत्वं चोक्तम् ॥

किच । "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" । "यावदुत्पचते ज्ञानं तावदनुष्ठियानि कर्माणि"। "खजेद्धर्ममधर्मञ्च उमे सलानृते लज"। "उमे सलानृते स्वत्वा येन स्वजित तत्त्यज" । इत्यादि श्रुतिषु । ब्रह्मज्ञानेच्छावतां कर्मनिषेधावगमा-द्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वमनुपपन्न मतश्रतुर्थ्यन्त देवता प्राधान्य जैमिनिमतमविचारित-रमणीयमिति सिद्धं ॥

ननु । वेदचतुष्टय विज्ञान निदानभूत जैमिन्याचार्योपि कर्मणः प्राधान्यत्वं ज्ञानस्योप-सर्जनत्वं च व्यवस्थापनात्कथं ब्रह्मविद्याया वरिष्ठत्वमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ शेपत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

'यदि मनसा ध्यायते'। 'तद्वाचा वदति'। 'तत्कर्मणा करोति'। ''यदेव ज्ञानफलं तदेव कर्मफलं'' इत्यादि श्रुतिषु जीवस्य शेषित्वं । कर्मणश्शेषत्वमवगमात् । पुरुषार्थवादः पुरुषस्य जीवस्य । अर्थस्य प्रयोजनस्य वादः वाक्योपन्यासादिकं कर्मशेषत्वात् । जीवजन्यत्वेन तदंशात् । यथाऽन्येष्विति जैमिनिः यथातमस्थं न दिवा न रात्रिर्नसन्नचासच्छिवएव केवलः "तदक्षरं तत्सिवतुर्वरेण्यं प्रज्ञाच तस्मात्प्रसृता पुराणी" । "तत्सिवतुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्'' । इत्यादि श्रुतिषु शिवस्य परब्रह्मणो बुद्धिप्रेरकत्वं यथा दर्शितं । तथा जीवस्यापि कर्मप्रेरकत्वमिति कर्मकाण्डे जैमिनिर्मन्यते । तस्मात्तन्मतेपि

ज्ञानप्रधानत्वमर्थात्सिद्धत्वात् । ब्रह्मकान्डे मोक्ष फलं प्रतिज्ञानप्राधान्यं । किं वक्तव्यमिति बादरायणाचार्या मन्यते ॥

किञ्च। "सत्यं वद"। "धर्मं चरे" त्यादि वेदान्तसिद्ध धर्माणामिष मोक्षंहेतुत्वेन जैमिन्याचार्येरि स्वीकृतत्वात् । "कर्मचितो लोकः क्षीयते" । "पुण्यकृतो लोकः क्षीयते" ल्यादि श्रुतिषु कर्मफलानामनित्यत्वं। "त्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति"। "न स पुनरावर्तते"। "न स पुनरावर्तत" इत्यादिषु ब्रह्मज्ञानफलस्य नित्यत्वज्ञावगमात् । "अहरहस्सन्ध्यामुपा-सीते''त्यादिवत् । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" । "वेदान्त-अवणं कुर्वन् योगं समारभेत्" । "आकुञ्चनेन कुण्डलिन्या कवाटमुद्धाट्य मोक्षद्वारं विच्छेद-येत्''। "अमृतस्य देवधारणो भूयासं''। इत्यादिषु विधिदर्शनाच । "तत्त्वमस्या''दि वेदान्तानामर्थवादत्वमयुक्तं । वसिष्ठागस्त्य भरद्वाजादि वेदविद्भिरिप मोक्षाङ्गत्वेन कर्माङ्गी-कारात्। "यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मी"ति श्रुतौ । केकयं प्रति कर्मनिष्ठ ब्राह्मणानां मोक्षार्थं वेदान्तिवद्याप्रार्थनत्वमवगमात् । पुराणेष्यिप क्षतिय जनकं प्रति शुकाSSत्रेयादि बाह्मण वरिष्ठानां ब्रह्मज्ञानार्थकत्व द्योतनाच ब्रह्मविद्यायास्सर्वाधिकत्वं गम्यते ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

आकाश शरीरं ब्रह्म । 'सत्याऽत्मप्राणारामं मन आनन्दं' । 'शान्ति समृद्धममृतं'। इति प्राचीनयोग्योपास्व । इत्यत्र कर्मनिरपेक्षतया मुमुक्षूणां ब्रह्मोपास्यत्व व्यवस्थापनात् । तस्याः कर्माक्ष्यापनाः तस्याः कर्माङ्गत्वमयुक्तं ॥

किञ्च । कर्मसु कर्तृजीवादन्यो सुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदान्तेषु वेद्य उपिद्श्यत इति प्रागेवीपपादितं । 'नेतरोऽनुपपत्तेः' । 'भेद्व्यपदेशाच्च' । 'अनुपपत्तेस्तु न शारिरः'। 'इतर प्राप्तकार के 'इतर परामर्शात्स इतिचेन्नासम्भवा'दिखेवमादिभिस्सूत्रैः। 'तदेव ब्रह्मा तत्त्वमस्या'दि मही वाक्येष जीवणायके के ब्रिट वाक्येषु जीवप्राप्यत्वेन जीवातिरिक्तत्व मुपदिष्टं। "अधिकन्तु भेदनिर्देशा" दिखेवमादिभि जीवब्रह्मवाते विकास के तमी र्जीवब्रह्मवादो निरस्तः । "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" । "सर्वो वे रुद्रः" । "विश्वहृषाय वे तमी नमः" । "मर्वे चित्रः नमः" । "सर्वं खिलवदं ब्रह्मे"ल्यादिभिद्दिशवोपादानत्वेन प्रप्रश्चस्य शिवात्मकत्वमुक्तं । 'प्रतिज्ञासिने प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमारमरथ्यः'। 'उत्क्रमिष्यत एवं भावादिलौडुलोमिः'। इति सूत्रह्वेवत् शुलैकदेशभेद मनभेद नां र श्रुलैकदेशभेद मतभेद मतंच निराकृत्य । 'अनवस्थितिरिति काशकृत्स्त 'इत्यादि मिस्सर्ववेदान्त सिद्ध हैताऽहैतगडांच कर् सिद्ध द्वैताऽद्दैतमतमेव मुमुश्चिभिः प्रार्थनीयमित्युपपादितं । तस्मात्तदर्थं कर्मस्य वर्त्तराहम्मात्राध्य यथाऽत्म्योपदेशपरा वेदान्त शब्दा इति विद्यायाः कर्माङ्गत्वं प्रतिपाद्यते ॥

भू॥ तच्छूतेः॥ ४॥
श्रुतिरेव हि ब्रह्मोपासनमेव मुमुक्षूणां मोक्षाङ्गत्वमाह। 'य एषे। इन्तहिद्य आकार्धः'।
तयं पुरुषो मनोम्मः' । 'न्यो प्रेसिक्तिक उत्तर्व इवाव 'तिसिन्नयं पुरुषो मनोमयः'। 'अमृतो हिरण्मयः'। 'अन्तरेण तालुके'। 'य एष स्तर्न इवाव लम्बते'। 'सेन्द्रयोजिन' ' लम्बते'। 'सेन्द्रयोनिः'। 'यत्राऽसो केशान्तो विवर्तते'। 'ब्यपेह्य शीर्षकपाले'। 'मूरिस्यमी भितिष्ठिति''। 'भू निर्मा केशान्तो विवर्तते'। 'ब्यपेह्य शीर्षकपाले'। भित्र निर्मा भितिष्ठिति''। 'भू निर्मा केशान्तो विवर्तते'। 'ब्यपेह्य शीर्षकपाले'। भित्र निर्मा भितिष्ठिति''। 'भू निर्मा केशान्तो विवर्तते'। 'ब्यपेह्य शीर्षकपालें भू विवर्तते'। प्रतितिष्ठति''। ''भुव इति वायों''। ''सुब रित्यादित्ये''। ''मह इति ब्रह्मणीति''॥

किञ्च । ब्रह्मोपासनया सर्वकामावाप्ति श्रुतिरुपदिष्टा । "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्''। "सोऽइनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते''ति । इति प्रदेशान्तरेपि । ब्रह्मविद्यायाः सर्वेकामावाप्तिफलमप्युपदिश्यते। "शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टो हि जायते''। ''अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमता''मिति स्मृतौ । ब्रह्मोपासन रूप योग भ्रष्टानां काम वासनया जन्मान्तरेपि मर्त्यलोके सदाचाराविच्छन्न धनिक गेहे जननत्वं अकामुकानां पुनर्बद्घोपासनात्मक योगिनां गृहे भवत्वंच दश्यते । अतो ब्रह्मविद्याया-स्सर्वाधिकत्वमनवद्यं ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

ब्रह्मविद्यांगत्वेन सत्कर्मारम्भकत्वं श्रुतिषु व्यवस्थापनात् ब्रह्मविद्यायाः कर्मागत्वमयुक्तं ''वेदमनूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ति''। ''सत्यं वद''। ''धर्मचर''। ''स्वाध्यायान्माप्रमदः'' आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मान्यवच्छेत्सीः"। 'सत्यान्न प्रमदितन्यं'। ''धर्मा-श्रप्रमदितव्यं''। ''कुशलान्रप्रमदितव्यं''। ''भूत्येनप्रमदितव्यं''। ''खाध्यायप्रवच-नाभ्यान्न प्रमदितव्यं''। ''देविपतृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यं''। इत्यत्र तथ स्पष्टमुपिदष्टं ॥

पुनेईत्वन्तरमाह ॥ सू ॥ तत्त्वतोविधानात् ॥ ६॥

"मातृदेवो भव"। "पितृदेवो भव"। 'आचार्य देवो भव'। "अतिथि देवो भव। ''यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि''। ''नो इतराणि'' ''यान्यस्माक सुचिरतानि तानित्वयोपास्यानि'' ''नो इतराणि'' इत्यादिना तत्त्वतः ब्रह्मविद्यांगत्वेन मातापित्रादि भक्तिविधानावगमात् न ब्रह्मविद्यायाः कर्मागत्वं ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ नियमात् ॥ ७॥

''येकेचास्मच्छ्रेया इसे ब्राह्मणाः''। ''तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यं'' 'श्रद्धया देयं' 'अश्रद्धया देयं' 'हिया देयं' 'भिया देयं' 'संविदादेयं' इत्यादिना तथा नियम विधित्वेन । सर्वेषां कर्मणां ब्रह्मविद्यांगत्व प्रतिपादनात् । नान्यार्थो युक्तः एवं तैत्तिरीय श्रुत्या कर्मणः वस्विचांगत्वं प्रसाध्य तदेव सत्यमिति खमतं दर्शयति ॥

सू ॥ अधिकोपदेशातु बादरायणस्यवं तद्दर्शनात् ॥ ८॥

तु सन्दाटत्र निश्चयार्थः । विद्या अत एव पुरुषार्थः अधिकोपदेशात् । कर्मसु कर्तृ-जीवाद्धेयप्रत्यनीकानविधकातिशयसङ्ख्येयकल्याण गुणाकरत्वेनाधिकस्यार्थान्तरभूतस्य शिवस्य परब्रह्मणो वेद्य तथापदेशात् भगवतो बादरायणस्य विद्यातपः फलमित्येवमेवमतं ॥

लिङ्गानि तिष्ठन्तु । वेद्यतयोपदेशस्तु तावत्कर्तुः प्रत्यगात्मनोधिकस्यैव कथं तद्दर्शनात् । प्रलगात्मन्यशुद्धे शुद्धेप्यसम्भावनीयानन्तगुणाकरस्य महनीयस्य वेदास्य निरस्त निखिल हेयगन्धस्य स्वसङ्कल्पकृत जगदुद्य विभव लयलीलस्य सर्वज्ञस्य सर्वज्ञाके-र्वोद्धानसा परिच्छेद्यानन्दस्य जीवाधिपस्य कृत्स्नप्रशासितुरिशवस्य ब्रह्मणो वेदनोपदेश-

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as follows : नियमाच.

वाक्येषु दर्शनात् । "अपहत पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो पिपासस्सत्यकाम-स्सत्यसङ्कल्यः''। ''तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति'' 'तत्तेजाऽस्रजत'। 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्' "परास्यशक्तिर्विविधेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलिकयाच" "स एको ब्रह्मण आनन्दः"। "थतो वाचे। निवर्तन्ते अप्राप्य मनसासह"। "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" 'न बिभेति कुतश्रने'ति । "एष सर्वेश्वर एषभूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरणः" । "सकारणं कारणाधिपो न चास्य कश्चिजनिता नचाधिपः ''। "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गा''। "सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः"। "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी''। "द्यावापृथिव्यै विश्वते तिष्ठतः" "भीषास्माद्वातः पवते" "भीषोदेति सूर्यः" "भीषास्मा-दिमिश्चेन्द्रस्य मृत्युर्धावति पद्यम् इति 'एक एव रुद्रो निद्धितीयायतस्थे' 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः'। "इीशानस्तर्व विद्यानामीश्वरस्तर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपति र्ब्रह्मा शिवोमे अस्तु सदाशिवों "इत्यादिषु तस्माद्देदनोपदेशशब्देषु कर्तुः प्रत्यगात्मनः "खद्योत-कल्पनस्याविद्या''दि हेयसम्बन्धयोग्यस्य । गन्धो नास्तीति परमपुरुष शिवविषयाया विद्यायास्तत्प्राप्तिरूपममृतत्वं तत्र तत्र श्रूयमाणं फलमिति । विद्यातः पुरुषार्थ इति सुहूर्त्तं॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हत्वन्तरमाह ॥

यदुक्तं ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठान दर्शनात् । विद्याकर्मांगत्वमिति तन्न । विद्याया अनंगत्वेडिप तुल्यदर्शनं ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठान दशनात् । विद्याकमागत्वांमाते तन्न । विद्याया जगारी हि ''वद्याविवादां कर्मानुष्ठान दर्शनमनैकान्तिकमित्यर्थः अनुष्ठानस्यापि दर्शनात् । हर्गते हि ''ब्रह्मविदाङ्कर्मत्यागः'' ''ऋषयः कावशेयाः किमर्थावयमध्येष्ट्यामहे'' ''किमर्थावयं यक्ष्यामहे'' ''ति प्रस्तात किमर्थावयमध्येष्यामहें' यक्ष्यामहें'' ''किं प्रजया करिष्याम'' इत्यादौ अतो ब्रह्मविदाङ्कर्म त्यागदर्शनां किश्योमहरूपात्रके कथिमदमुपपर्यते । ब्रह्मविदाङ्कर्मानुष्टानमननुष्टानं च फलाभिसंधिरहितस्य यज्ञादि कर्मणी व्यविद्यांगत्वात्तथाविधस्य कर्मणो मोक्षेकफल ब्रह्मविद्याविरोधित्वात्तस्यानुष्ठान दर्शनमुप-पन्नतरं । विद्यायाः कर्मागत्वे कर्मत्यागः कथमपि नोपपद्यते । ''यदेव विद्ययाकरोति तदेव वर्थिवत्तरं भवती''ति श्रुतौ विद्यायाः कर्मागत्वमवगमयतीत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ असार्वत्रिक¹ ॥ १० ॥
न दहर शाण्डिल्य वैश्वानरोपकोसलभूमादि सर्वविषयेयं श्रुतिः । अपित्रहीर्थिविद्याः विषयेव । "यदेव विद्या करोति" इति यच्छब्दस्य अनिर्धारित विशेषस्य मुपासीते" विशेषस्य मुपासीते" विशेषस्य मुपासीते" विशेषस्य स्विविषये स्वि सुपासीते" ति प्रस्तुतोद्गीथविशेष निष्ठत्वात् । न हि यत्कराति यद्विययेति निर्विश्व निर्व निर्व निर्व निर्विश्व निर्व नि "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तर"मिति । विद्यया कियमाणं । यन्छ देन निर्दिश्य तस्य हि वीर्यवन्तर तस्य हि वीर्यवत्तरत्वमुच्यते । यचोक्तं तु विद्याकर्माणि समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचिति आत्मज्ञानकर्मणोः अकार्यके विद्याकर्माणि समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचिति आत्मज्ञानकर्मणोः अकार्यके विद्याकर्माणि समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचिति आत्मज्ञानकर्मणोः अकार्यके विद्याकर्माणि समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचिति अत्याप्ति अवार्यके विद्याकर्मणि समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचिति अत्याप्ति अवार्यके विद्याकर्मणे समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचिति अवार्यक्ष अत्याप्ति अवार्यक्ष अवार्यक्ष अत्याप्ति अवार्यक्ष अवार्यक्ष अवार्यक्ष अत्याप्ति अवार्यक्ष अवार्यक्य अवार्यक्ष अवार्यक्य विषयक्ष अवार्यक्ष अवार्यक्य विषयक्ष अवार्यक्ष अवार्यक्ष अवार्यक्ष अवार्यक्ष अवार्यक्ष अवार् आत्मज्ञानकर्मणोः अङ्गाङ्गोभविन मिळितयोः स्वर्गलोकप्राप्तिसाधनत्व कथनात् । ब्रह्मज्ञानस्य स्वातन्त्रयेण मोध्यमप्रयास खातन्त्र्येण मोक्षसाधनस्वमयुक्तमित्याशङ्कयाह ॥

सू ॥ विभागश्यातवत् ॥ ११ ॥
"तं विद्याकर्मणो समन्वारभेते" । इत्यत्रोक्तेन न्यायेन विद्याकर्मणोभिन्नफळ्वा-

^{1.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, this Sutra is read as follows:

द्विद्याखसौ फलाय समन्वारभेते । कर्मच खस्मैफलायेति विभागो द्रष्टव्यः ॥

किञ्च । विद्याशब्देनाऽमूर्त परशिवज्ञानं मूर्तपरशिवज्ञानं वा प्रोच्यते । निरवयव तत्त्व-ज्ञानिनां । 'गताः कलाः पञ्चद्शाः प्रतिष्ठा देवाश्व सर्वे प्रतिदेवतासु' । 'कर्माणि विज्ञानमयश्व आतमा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ती'त्यादि श्रुतिषु । इहैव सूक्ष्मशरीर विलयपूर्वकत्वेना-त्रैव परशिवब्रह्मैकत्व प्रतिपादितत्वात् । परलोकगमन प्रसक्त्यसम्भवेन विद्याशब्देन मूर्तपरशिव ब्रह्मोपासनैव गीयते । एवं स्थिते सित । "तं विद्याकमणि समारभेत" इति श्रुतो विभागो निश्चीयते । कथं तं देवयान मार्गेण परिशव ब्रह्मलाकं गच्छन्तं मूर्तब्रह्मो-पासकं विद्यामूर्त शिवोपासना समन्वारभते । अनुसृत्य गच्छित तं धूमादि मार्गेण खर्गलोकं गच्छन्तं कर्मिणं ज्योतिष्टोमादि रूप कर्म समन्वारभते । अनुसृत्य गच्छतीत्येवं विभागीव-गम्यते । शतवत् । यथा क्षेत्ररत्न विकथिणं शतद्वयमस्येत्युक्ते क्षेत्रार्थं शतं । रत्नार्थं शतं इति विभागः प्रतीयते । तद्वदिहापि वेदितव्यं ॥

उत । शतवदित्यत्र । शतवद्वयो ब्राह्मणयोः । शतं पर्णा इति वाक्ये । एकस्य बाह्मणस्य पंचाशत्पणी दातव्याः । अन्यस्य ब्राह्मणस्य पंचाशत्पणी दातव्या इति विभागो यथा निश्वीयते । तद्वन्मूर्त परिशवब्रह्मोपासना कर्मणोः स्वातन्त्र्येण प्रत्येकं । मूर्तपरिशव-बद्धलोक स्वर्गलोक प्राप्ति साधनमुक्तत्वादुभयोर्मिलित्वा परशिवबद्धालोकप्राप्ति प्रतिवा साधन-त्वमिति संशये । ज्योतिष्टोमादि कर्मोपासकानां स्वर्गलोकानुभवः मूर्तपरशिवब्रह्मोपासकानां निरितशयानन्दस्त्रभाव नित्यानिरुपमा द्वितीय परिशव लोककल्याण विभूत्यात्मक सालो-क्यादि मुक्तित्रय वैभवानन्द सामरस्य प्राप्तिश्चेति विभागोप्युपदिश्यते ॥

ननु । ''तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते''। 'तं खर्गलोकं गच्छन्तं कर्मिणं विद्याकर्मी'ति वाक्ये विद्याशब्देन कर्मांगभूत शरीरेन्द्रियमनः प्राणाद्यतिरिक्तं जीवज्ञानं पशुपाशितयामक शिवज्ञानं चोच्यते । कर्म शब्देन । तदंगमित्रहोत्रादिकमुच्यते । अनुसृत्य गच्छतीति वाक्ये कर्मज्ञानयोरुभयोरेकत्वावगमान्न वैलक्षण्यमिति चेदुच्यते । शरीरेन्द्रियाद्यतिरिक्त जीवज्ञानस्य शिवोपासनांगभूतत्वात् । जीवब्रह्म भेदोपासना ज्ञानस्य शिवत्वप्राप्तिहेतुत्वाच तदुभयं विधयं । "देहोन्द्रयमनः प्राणजीवैक्य ज्ञानानुसरण ज्योतिष्टोमादि कर्माचरणस्य स्वर्गलोकप्राप्ति फलमुच्यते । तस्माच्छरीरेन्द्रियाद्यभिमान जीवज्ञानस्यैव कर्मागत्विमिति निश्चीयते । यचोक्तं "य एवं विद्वान् यजतं" इति श्रुतौ शिवज्ञानिनामिष कर्माधिकारत्व श्रवणात् । शिवज्ञानमपि कर्मानुष्ठानांगमेवेति पुनश्शंकायां परिहरणार्थमाह ॥

सू ॥ अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तं विद्याकर्मवतः कर्मविधानाद्विद्या कर्मागत्वामिति नैतद्युक्तं । "वेदमधीत्य"द्र्य-ध्ययनमात्रवतो विधानात् । न चाध्ययन विधिरेवार्थ बोधे प्रवर्तयति । आधानवदध्ययन-स्याक्षर राशित्रहणमात्रे पर्यवसानात् । गृहीतस्य च खाध्यायस्य फलकर्मावबोधित्वदर्शना-त्तिनिर्णयफले तदर्थविचारे पुरुषस्खयमेव प्रवर्तते । ततः कर्मार्थां कर्मज्ञाने प्रवर्तते । "मोक्षार्थीच ब्रह्मज्ञान" इति । न विद्याकर्मांगं यद्यप्यध्ययन विधिरेवार्थाववोधे प्रवर्तयित । तथापि निवद्याकर्मांगं । अर्थज्ञानादर्थान्तरत्वाद्विद्यायाः । यथा "ज्योतिष्टोमादि कर्म-खरूप विज्ञानात्फल साधनभूतं । तत्कर्मानुष्ठानमथीन्तरं तदर्थज्ञानरूपाद्वस्यरूप विज्ञाना- दर्थान्तरमेव ध्यानधारणोपासनादि शब्दवाच्य पुरुषार्थ साधनभूता विद्येति नत्वस्याः कर्म-सम्बन्धगन्धोविद्यते"। "य एवं विद्यान्यजते"। "विद्वानिप्तहोत्रं जुहयात्"। इत्यादि श्रुतिनिष्ठ विद्वच्छव्देन कर्मकाण्डप्रकरण पठित वेदार्थज्ञान पुरुषविषयत्वं । न तु ब्रह्मज्ञान पुरुषपरत्वं । तस्मात् । वेदाध्ययनवतः । पाणिनेय काणादि धर्मशास्त्र विज्ञानवतश्च कर्मानुष्टानमात्रे अधिकारः । परमेश्वरार्पित बहुजन्मकृत कर्मानुष्टानं तु परम्परा मोक्षहेतु-रिति विधीयते ॥

'कुर्वजेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं° समा' इति श्रुतौ शिवज्ञानाज्ञान पुरुषाणां सर्वेषां शरीरपात पर्यन्तं कर्मानुष्टानस्यावश्यकःव कथनात् । न परशिवब्रह्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षहेतुत्वमित्याशंक्य तत्परिहारमाह ॥

सु ॥ नाविशेषात् ॥ १३ ॥

यचोक्तं। 'कुर्वज्ञेवेह कर्माणि' इत्यात्मविदं ज्ञानाद्यावर्त्व यावजीवं कर्मानुष्ठाने नियम-यतीति तन्नोपपद्यते । अविशेषात् । नह्ययं नियमः । फलसाधनभूत स्वतन्त्वकमीविषय इति । विशेषहेतुरस्ति । विद्यांगभूतकर्म विषयतया प्युपपत्तेः । "कर्मणैव हि संसिद्धि मास्थिता जनकादय'' इत्यत्र कर्मणा जनकादीनां मोक्षप्रथमांगभूत चित्तशुद्धिं विन्द्तीित गम्यते । " श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं नित्यनमित्तिकाश्रयं । कुर्याहिंगांग सम्बन्धी द्विजनमा काम वर्जितः''। ''विष्युक्त कर्मानुष्ठाना चित्तरगुद्धिर्भवेद्धृवं। चित्तगुद्धा भवेद्भक्ति भक्तिर-व्यभिचारिणी''। ''तया सज्जायते ज्ञानं न सन्त्यज्ञानमात्मनः। तस्मान्मोक्षस्ततः कर्म-विध्युक्तं सम्यगाचरेत्'' । इति शङ्करसंहितायां कर्मणः सोक्षस्य प्रथमांगत्वं निरूपितं ॥ एवमर्थस्वभावेन चोद्यं परिहृत्य ''कुर्वज्ञेवेह कर्माणी''ति वाक्यस्य अर्धमाह ॥

सु ॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

वा शब्दोऽवधारणार्थः । " ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिजगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुजीया माकृथः कस्यचिद्धन''मिति विद्याप्रकरणाद्विद्यास्तुतये । सर्वदा कर्मानुष्ठानानुमिति-रियं विद्यामाहात्म्या त्सर्वदा कर्मकुर्वन्निप निल्यते कर्माभिरिति हि । विद्यास्तुताभविति । वाक्यरोषश्चेवमेव दर्शयति । 'एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति'। 'न कर्मणा लिप्यते नर्शे' इति । " शिवभावनया सर्व नित्यनैमित्तिकादिकं ''। ''कुर्वन्निप महायोगी गुणदेषिनं वध्यते''। इति सिद्धान्तागमे श्रूयते । अतो न कर्मांगं विद्या । ननु "सक्तकर्मण्य विद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत। कुर्यादिद्वान् तथासक्त चिकीर्घुर्लोक संग्रहः''। ''ज्ञानेसिद्धेपि विदुषां कर्मापि विनियुज्यते" । "फलाभिसन्धि रहितं तस्मात्कर्म नसन्त्यजेत्" । इत्यादि बहुस्मृतिषु विदुषामि नित्यनैमित्तिकादि निखिलकर्मानुष्ठानावर्यकत्व कथनात्कर्मानुष्ठानस्य विद्या-स्तुतिपरत्वं कथमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ कामचारेण चैके ॥ १५ ॥ अपिचैवमेके शाखिनः । कामचारेण ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य गाई स्थ्यत्यागमविधीयते ।

^{1.} In the Madhva-Bhashya from the 14th Sutra up to the end of Sutra 33 is treated as only one Adhikaranam, namely, स्तुत्यधिकरणम्.

^{2.} Another reading is: न कर्म लिप्यते नरे.

" किं प्रजया करिष्यामा येषां नोऽयमात्मायं लोक" इति । "विदुषा विरक्तस्य कामकारेण गाईस्थ्य कर्मस्यागं ब्रुवदिदं वचनं । ब्रह्मविद्यायाः ''। कर्मांगत्वं दर्शयति । "नकर्मणा नप्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः"। इत्यादि श्रुतिषु। "अनेकजन्म शुद्धानां श्रौत-स्मार्तानुवर्तिनां । विरक्तानां प्रबुद्धानां प्रसीद्ति महेश्वरः''। "प्रसचेसित मुक्तोभूनमुक्ति-रिशवसमोभवेत् ''। '' अल्पभावे।िप यो मर्खः तस्य जन्मत्रयात्पर्'मिति । इत्यादिष्विप यज्ञादि कर्मांगत्वे हि विद्यायाः विद्यानिष्ठस्य कामचारेण गाईस्थ्य त्यागो न सम्भवति । अतो नविद्यायाः कर्मांगत्वं । जीवब्रह्मभेद ज्ञानस्य कर्मानुष्ठानांगाभावात् । चतुर्विधमोक्षां-गत्वं साधितं । इदानीं जीवब्रह्मज्ञान विषयसाक्षात्कारस्य सर्वकर्मनाशकत्वादिप जीवब्रह्म-भेद विषयकं परोक्षज्ञानं कथं न कर्मांगत्वमित्याशङ्कायामाह ॥

सू॥ उपमदेश्च॥ १६॥

वहुशरीर प्रवेश ।निर्गमन व्यापार सांसारिक दुःखमूल पुण्यपापकर्मणोः ब्रह्मविद्य योपमर्दञ्च । " प्रतिवेदान्तमधीयते" । "भिद्यते हृदयप्रन्थि च्छिवन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दष्टे परापरे''। "चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशंच तृती-यकं । द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदाकाशं महामुने ''। "ध्यानतो हृदयाकाशे चिति-चिचकधारया । मनोमारयनिइशंकं त्वां प्रवध्नान्त नारयः" । "भोगैकवासनां त्यक्त्वा त्यज त्वं भेदवासनां भावाऽअभावौ ततस्त्यक्त्वा त्यज त्वं भेदवासनां । भावाऽभावौ तत-स्लक्त्वा निर्विकल्पः स्थिरो भव "। "त्यज धर्ममधर्मच उमे सत्याऽनृते त्यज। उमे सलाऽनृते त्यक्त्वा येन त्यजिस तत्त्यज्'। "आत्मन्यतीते सर्वस्यात्मा खरूपेऽथवातते। को बन्धः कश्चवा मोक्षो निर्मूलं मननं कुरु''। "आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः। तसात्सर्वं परित्यज्य तत्त्विनिष्ठो भवानघ"। "निद्राया लोकवार्ताया शब्दादेरात्म-विस्मृतः । कचिन्नावसरं दत्वा चिन्तयात्मानमात्मिनि" "आसुप्तरामृतेःकालं नयेद्वेदान्त-चिन्तया । द्यान्नावसरं किश्चित्कामादीनां मनागिप''। "अन्धवज्जडवचापि मूकवच महीं चरेत् ''। इत्यादि श्रुतिषु । ''ज्ञानामि सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने''त्यादि स्मृति-षुच । विद्यायाः कर्मागत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वं सर्वकर्मलयहेतुत्वमवगमात्तदेवयुक्तं । न च परिशव त्रह्मसाक्षात्कारस्य सकल कर्मानुष्ठानांगत्वाभाविषि श्रवणो त्तरकालीनस्य श्रुतवेदान्त शब्द जन्य ज्ञानस्य जीवब्रह्मभेदस्य परोक्षेज्ञानस्यच कर्मानुष्ठानांगत्वं भवतीति वाच्यं । 'वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्था स्संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः'। 'तेत्रह्मलोके तु परान्तकाले परा-मृतात्परिमुच्यिनत सर्वे'। इत्यादि श्रुतिषु तज्ज्ञानस्यापि कममुक्तिहेतुत्वावगमात्। नकर्मागत्वं सिद्धं ॥ पुरुषार्थाधिकरणं समाप्तं ॥

ननु । 'विरहवा एष देवानां योऽभिमुद्धासयते '। इत्यादि श्रुतिष्वभिहोत्रादि कर्मणा-मकरणे प्रत्यवायावगमात् । वशिष्ठ जनकादि ब्रह्मनिष्ठानामिप कर्मानुष्ठान दर्शनाच । ब्रह्म-विद्यायाः । कर्मांगत्वं कथमनुपपन्नमित्याशङ्कायां तिन्तराकरणार्थमिधिकरणांतरमाह ॥

॥ ऊर्ध्वरेतस्याधिकरणम् ॥ २ ॥ सू ॥ अर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

न्यास इति ब्रह्मणःपरः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यपराणि परा सि न्यास एवास्य

रेच यद्य एवं वेदेत्युपनिषत् । इति तैतिरीये । न्यास इलाहुर्मनीषिणो ब्रह्माणं ब्रह्म इल्या-दिषु । बहुजन्मकृत पुण्यपुज परिपक्ष ग्रुद्धान्तःकरणानां ज्योतिष्टोमादि कर्म निराकरण-पूर्वक संन्यासाश्रमोपदेशात् यावजीवमित्रहोत्रं जुहोति । "विरह वा एप देवानां योऽग्नि-मुद्धासयत" इल्यादावकरणे प्रत्यवायपूर्वकत्वेनाप्तिहोत्र दर्शपूर्णमासादीनां यावजीवाधिकार-व्यवस्थापनात् । "वामदेवोपमन्यु दर्धाचि दूर्वासप्रमृतीनामित्रहोत्रादि कर्म निराकरण-पूर्वक निराभार संज्ञिक यल्याश्रम विशिष्टत्व द्योतनाच । लोके सर्वषां ब्राह्मणानां च चतुर्था-श्रम संज्ञिक संन्यासं कर्तव्यमकर्तव्यं वेति सन्दिह्यते । "कर्ध्वरेतसामिप संन्यासमकर्तव्य-मेवेति" । "यावजीवमित्रहोत्रं जुहोती"ल्यादिनाप्तिहोत्र दर्शपूर्णमासादीनां यावजीव कर्त-व्यत्व दर्शनात् । "त्रयोधमस्कन्धा" इल्यादावाश्रमत्रयत्वमेवोपदेशात् । "ब्रह्मसंस्थो अमृतत्वमेति" । 'न्यास' इल्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणं ब्रह्मा इल्यादि तुर्याश्रमविधायक वाक्या-नामर्थवाद मात्रमत्र कियते । "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" इति च । देवयान विधिपरत्वात्तत्रापि नाश्रमान्तर विधिस्सम्भवति ॥

किञ्च। "अश्वालम्बं गवालम्बं संन्यासं पलपैतृकं"। "देवराच सुतातपितः कली-पञ्च विवर्जये"दिति पाराशरस्मृतावि संन्यास निषेधावगमात् । "कृतेतु मानवा धर्म-स्रेतायां गौतमस्मृतिः"। "द्वापरे शंखलिखितं कली पाराशरस्मृति''रिति । अत्रेव सर्व-स्मृत्यपेक्षया पाराशर्यस्मृति वलीयत्वापदेशात् । 'प्रायश्चित्तंचोपवासं संन्यासं यतिवन्दनं'। "तीर्थयात्राभिगमनं शैवी पंच विवर्जये" दिति शैवागमे तद्वदुपदेशाच सर्वथा वैदिकानां चतुर्थाश्रममकर्तव्यमेवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि" । ऊर्ध्वरेतस्खाश्र-मेषु ब्रह्मविद्या दर्शनात्तेष्विप्तहोत्र दर्शपूर्णमासादि कर्मभावाच नविद्याकर्मांगं । कृतः । शब्दे हीति । वैदिक एव हि शब्देते दर्यन्ते । त्रयो धर्मस्कंधाः । "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धान्तप इत्युपासते" । "एतमेव प्रवाजिनो लोकिमच्छन्तः" प्रवजनित वेदानमुं लोकममुं लोकं परिखज्यात्मानमन्विच्छेत् । "त्रय ऐते पुण्यलोका भवन्ति" । 'ब्रह्मसंस्था अमृतत्वमेति' "संन्यस्य श्रवणं कुर्यादि"त्यादौ यलाश्रमस्थानामित्र होत्रादि कर्मानुष्ठान विध्यभावात् । यावज्जीवमित्रहोत्रं जुहोतीत्यादि श्रुतिसिद्ध यावज्जीवाप्तिहोत्रविधस्त्वविरक्त विषयेति सिद्धं ॥ यावज्जीवमित्रहोत्रं जुहोतीत्यादि श्रुतिसिद्ध यावज्जीवाप्तिहोत्रविधस्त्वविरक्त विषयेति सिद्धं ॥

तथा स्तसंहितायां । "अथातस्सम्प्रवक्ष्यामि संन्यासं मुनिसत्तम " । "चतुर्विधास्तु विज्ञेयो भिक्षवो यृत्तिभेदतः" । "कुटीचको मुनिश्रेष्ठ तथैव च बहूदकः" । "हंसःपरमहंसश्च तेषां यृत्तिं वदामि ते" । "कुटीचकस्तु संन्यस्य खेखे वेश्मिन नित्यशः" । "भिक्ष-मादाय मुंजीत खवन्धूनां गृहेथवा" । "शिखा यज्ञापवीतीस्यात्रिदण्डो सकमण्डळः" । "सपिवत्रश्च काषायी गायत्रीश्च जपेत्सदा । सर्वांगोद्धूळनं कुर्यात्त्रिपुण्डूंच त्रिसन्धिषु । शिवित्रगार्चनं कुर्याच्छ्दयैवा दिनेदिने" । "बहूदकस्तु संन्यस्य बन्धुपुत्रादि वर्जितः" । "सप्तागारं चरेद्धेक्षमेकान्नं परिवर्जयेत्" । "गोपालरज्जु सम्बन्धं त्रिदण्डी शिक्ष्यमद्भुतं" । "पत्रिजलपित्रंच कौपीनंच कमण्डछुं" । "आच्छादनं तथा कुर्यात्पादुकाच्छत्रमद्भुतं" । "पवित्रमिजनं सूचिं पक्षिणीमक्षसूत्रकं" । "योगपृं बहिवंश्चं मृत्खिनत्रं कृपाणिकां" । "सर्वांगोद्धूळनं तद्दित्त्रपुण्ड्ं भस्मधारयेत्" । "शिखायज्ञोपवीतंच देवताराधने रतः" । "खा-ध्यायं सर्वदाभ्यासमुत्रकं छ्यानतत्परः" । "सन्ध्याकालेच सावित्री जपकर्मसमाचरेत्" ।

"हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैवच"। ''कन्था कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्र बहिः पटं''। '' एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेजिल्यमादरात्''। ''त्रिपुण्ड्रोद्बूळनं कुर्याच्छिवालिंगं समर्चयेत्''। "अष्टग्रासं सकृजित्यमश्रीयात्स शिखं वपेत्"। "सन्ध्या कालेतु सावित्री जपमध्यात्मचिन्तनं''। "तीर्थ शेवा तथा क्रच्छ्रं तथाचान्द्रायणादिकं"। "कुर्व-न्य्रामैकरात्रेण न्यायेनैव समाचरेत्''। ''परहंस स्निदण्डंच रज्जुं गोपालनिर्मितां''। ''शिक्यं जलपवित्रंच पवित्रंच कमण्डलुं''। ''पक्षिणीमजिनं सूर्चिं मृत्खिनित्रं कृपाणिकां ''। "शिखा यज्ञोपवीतंच निल्यं कंर्मपरित्यजेत्"। "कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीतिनवा-रिणीं ''। ''योगपटं वहिर्वस्त्रं पादुकेच्छत्रमद्भुतं ''। ''अक्षमालांच गृह्णीयाद्वैणवं दण्डम-वणं "। "अमिरिलादिभिर्मन्तैः कुर्यादुदूळनं मुदा"। "ओमोमिति सदा प्रोच्यन् हंसः-कुर्यात्त्रिदण्डकं''। "मृत्पात्रं कांस्यपात्रं वा दारुपात्रंच वैणवं ''। "पाणिपात्रंच गृह्णीया दाचम्येवं तदोदकं ''। "वहूदकानां हंसानां पाणिपात्रं ततोदकं ''। "कांस्यपात्रं नविध्युक्तं मृत्पात्रमितिहिश्रुतिः ''। "मधूकरमथैकानं परहंसस्समाचरेत्''। "नालनतस्तु योगोस्ति नचैकान्तमनिश्रतः । तस्माद्योगानुगुण्येन भुजीत परहंसकः"। "अभिश्रस्तं समुत्सूज्य सार्व-वर्णिकमाचरेत् । उत्तरोत्तर लाभेतु पूर्वं पूर्वं परिखजेत्" । "गुरुशुषूषया निखमात्म-ज्ञानं समभ्यसेत्"। "उत्तमां वृत्तिमाश्रिख नीचां वृत्तिसमाश्रितः"। "आरूढपतितो ज्ञेय सर्वकर्म बहिष्कृतः ''। "प्रवजन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाचलति भास्करः ''। "एषोहिमण्डलं-भित्वा ब्रह्मलोकं सगच्छिति''। ''दैवतं द्विविधं प्रोक्त मचरंचरमेवच''। ''चरं संन्यासिनां-ह्णमचरं मृण्मयादिकं ''। "यस्याश्रमरितिर्नित्यं वर्तते मुनिपुंगवाः ''। "न तस्य दुर्लभं किञ्चित्त्रिषुलोकेषु विद्यते''। '' दुर्वृत्तोवा सुवृत्तोवा मूढोवा पण्डितोपिवा''। ''प्रेषोच्चारण-मात्रेण पूज्यस्सर्वेश्वरो यथा ''। " ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां ब्रह्मादेवः प्रकीर्तितः ''। " गृहस्था-नांच वैकुण्ठो वनस्थानां रविस्मृतः''। "यतीनांशङ्करो ज्ञेयः सर्वेषामुत्तमोत्तमः"। इति दर्शनात् । ''यज्ञोपवीतौ द्वौधायौ श्रौतस्मार्तेच कर्मणि ''। ''तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे-चतुष्टयं ''। "पञ्चमं सुतकामश्च धनकामस्तथैवच ''। "द्शाष्टीवा गृहस्थस्य चत्वारीवन-वासिनां''। " एकैकमुपवीतंतु यतेश्च ब्रह्मचारिणः "। इति पाराशरस्मृतौ । भगवता बाद-रायणेन यतीनामेक यज्ञापवीत विधिप्रपश्चितत्वात् । तदुक्त संन्यासि निषेधागम वाक्यानां 'मुण्डसंन्यास विषयत्व जाल्यन्तर विषय'मिति वेदितव्यं । "ब्रह्मचारि गृहस्थोवा वानप्रस्थो-यतिस्तु वा । यस्सुलिंगांग संयुक्तो स एवात्याश्रमी भवेत्''। इत्यादिना वातूलाद्यागमेषु । शैवानां चतुराश्रमीणां लिंगधारणत्वापदेशात्॥

ननु । कुटीचकादि चतुर्विध संन्यासेषु वैदिकानां कलौ कस्य विधेयं कस्य निषेध-मिल्याशङ्कायामाचार्यान्तरं दर्शयति ॥

सू ॥ परामर्शं जैमिनिरचोदनाचापवदित हि¹ ॥ १८॥

"न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यांगनेक अमृतत्वमानग्रः" । इत्यादिना तैतिरीये । 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहीभवेत्'। 'वनीभूत्वा प्रव्रजेत्'। 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्'।

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is treated as a separate Adhikaranam as परामशोधिकर्णम्.

'गृहाद्वा वनाद्वा प्रव्रजेत् । यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिखादिना जावाले । ''क्छप्त केश नख रमश्रुः पात्रदण्डसु कुम्भवान्'' । ''विचरेत्रियते । निखं सर्व भूतान्यपिडयन्'' । ''ऋणानि त्रीण्यपाकुख मनो मोक्षे निवेशयेत्'' । इखादिना मनुस्मृतौ । 'सर्वभूत हितर्शान्तः त्रिदण्डस्सकमण्डसुः' । 'प्कोरामः परिव्रज्य भिक्षार्थं व्याममाश्रये'दिति विज्ञानेश्वरे । 'एकदण्डं त्रिदण्डं वा शिखास्त्रं कमण्डसुं । काषायञ्च शिखा कन्था व्रद्वास्त्रं कमण्डसुं । 'धारयेचैव संन्यासी तत्तन्मन्त्र विधानतः' । इति गौतमस्मृतौ । ''श्रक्षण काषाय संवीतः शिखीच्छत्र उपानहीं' । ''वामेचां सवसज्याथ शुभे यष्ठि कमण्डसुः' । ''परिव्राजक रूपेण वैदेही मन्वपद्यते''ति रामायणेच । ऊर्ध्वरेतस आश्रमा दश्यन्ते । तथापि प्रात्यक्षिक श्रुतिस्मृति सूत्र पुराणादिषु । ''शिखा गायत्री ब्रह्मसूत्र परित्याग संन्यास वचनानामचोदनात्' । विध्यभावात् । गायत्री शिखा यज्ञोपवीत त्यागानुसरण हंस परमहंस संन्यासं परामर्शं हि । अन्धपरम्परम्परान्यायन्नमसिद्धं हि । इति । अपवद्ति । जेमिनिः । जेमिन्याचार्यः प्रतिपाद-यति । तस्मात् श्रुतिस्मृत्यनुसारेण यत्तीनामृध्वरेतसां ब्रह्मध्यम्रधान सावित्री शिखासूत्र सन्धाना विरोध संन्यासप्रहणं युक्तं । एवं स्वसिद्धान्तानुसर्णनाचार्यान्तरं दर्शयित्वा तद्ध-त्स्वसिद्धान्तमाह ॥

सू ॥ अनुष्ठेयं बाद्रायणः साम्यश्रतेः ॥ १९ ॥

त्रह्मचर्याद्याश्रमवदूर्ध्वरेतसां संन्यासाश्रम मनुष्ठेयमिति भगवान् वाद्रायणो मन्यते । कुतः । साम्यश्वतेः । "त्रयो धर्मस्कन्धा एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ती"ित श्रुतेः । ऊर्ध्वरेतस्कानां ब्रह्मचर्याश्रमवद्यलाश्रममि सर्वाधिक परव्रह्म प्रापकत्वे हि सुख्य हेतुत्व श्रवणात् ॥

किञ्च। "प्राजापत्यं ब्राह्मणानां" इत्यारभ्य "ब्राह्मं संन्यासिनां स्मृत" इत्यन्तेन । वर्णानामाश्रमाणाञ्च केवलानां ब्रह्मलेकप्राप्त्यन्तं फलमिभ्याय। "एकान्तिनस्सदा ब्रह्म भ्यायिनो योगिनो हि ये। तेषां तत्परमं स्थानं यद्वे पश्यन्ति सूर्य" इति । तेष्वेव ब्रह्म निष्ठानां ब्रह्मप्राप्तिमभिद्धातीति भगवता पाराशर्येण स्पष्टमुक्तं । तत्रेव । "एकेकमुपवी-तन्तु यतेश्व ब्रह्मचारिण" इति । यतीनां ब्रह्मचारिवदेक यशोपवीत कथनात् । मन्वादि-स्मृतिषु । भारत भागवत रामायणादि ब्रन्थेषु शिखासूत्रत्यागलक्षण लक्षित त्रैवर्णिक संन्यासोपन्यासादर्शनात् । दण्डकाषायादिवत् । शिखाब्रह्मसूत्र धारणमिष यतीनां विहितं ॥

नतु । रावण धर्मराजाऽर्जुनादि संन्यासस्तु कृत्रिमत्वेन शिखासूत्रधारणमुचितं । अकृत्रिमसंन्यासे नाङ्गीकर्तव्यमिति चेन्न । लोके रामकृष्णादि प्रतिमासु तद्वेषावलम्बनपुरुषेषु च तन्निष्ठ मुख्यलाञ्छनादिकमेव दष्टत्वात् । शिखोपवीत त्यागिविशिष्टत्वं संन्यासलक्षणत्वे । तादशधर्मपरित्यागं कथमुपदिस्यते । दशमुखा दर्शनपूर्वक यतीश्वरवेषाविद्यन्नेक मुख-रावणे धर्मदेवतावरप्राप्त युधिष्ठिरादिषु शिखासूत्रादर्शनमहिमा किं नस्यात् ॥

किञ्च। पूर्वीदाहृत मनुपाराशर याज्ञवल्क्यादि स्मृतीनां दत्ताञ्जलिः तथा वृद्धशातातपे। "रुद्रश्चित्राखा पृथिवी योनि"रिति तैत्तिरीय दर्शनात्। "शिखोत्पाटनया लोके शिवद्रोही भवेष्दुवं"। "शिखा यज्ञोपवीताभ्यां विप्रत्वं परिचक्षते"। "तयोरभावे ग्रद्धाधमत्वमेव न संशयः। तस्माच्छिखा ब्रह्मसूत्रं चतुराश्रमिणांस्तथा"। "धारियतव्यं प्रयत्नेन वेदमार्गाव-

लम्बिना''मिति शङ्कर संहितायां। "अल्याश्रमी प्राणलिङ्गसम्बन्धं भस्मघुटिकां। कन्थां कमण्डलुं भिक्षापात्रं दण्डंच धारयेत्"। "एताः पञ्चमहासुद्रा यस्मिन्यस्मिन्वसन्ति हि। तं तं शरणमभ्येत्य सर्वभावेन पूजयेत्'' । "पश्चमुद्रान्वितो धर्मो यस्मिन्वत्स प्रवर्तते"। ''सम्पद्य सर्वदा पूज्यः प्राणलिङ्गसमन्वितै''रिति । तत्रैव लिङ्गधारि संन्यासिनां पन्नसुद्रा-धारकत्वापदेशात् । मकुटागमे । "दण्डं कमण्डलुं कन्थां ब्रह्मसूत्रं शिखां तथा" । "प्राण-लिङ्गंच काषायं भिक्षापात्रमुपानही''। ''भस्मघुट्टीं तथाच्छत्रमलाश्रमपरस्सदा । घृत्वा-जितेन्द्रियोभूत्वा शिवयोगं समभ्यसेत्''। 'शिवयोगि समीपेवा शिवलिङ्गस्य सनिषीं। शिवागमसमीपेवा निराभारं समाश्रयेत्''। इत्यादि बहुस्मृति पुराणागमेषु । शिखा ब्रह्मसूत्र वैशिष्ट्य संन्यासमेव बहुधा दर्शनात् । तथैव वैयासिक मुख्याभिष्रतत्वाच विदुषा-मावश्यकत्वं ॥

ननु । केचित्स्मृति पुराणादिषु । "बहूदको परो हंसस्त्रिदण्डानितु धारयेत्"। इत्यादिना । वहूदक परमहंसानां अदण्डविधिः केषाश्चिदेकदण्डत्वश्चावधारणात् । ब्राह्मणानां को विधिराश्रीय्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ विधिर्वा धारणवत् ॥ २०॥

वा शब्दोत्रावधारणार्थः । धारणवत् 'अमृतस्य देवधारणे भूयासं' । 'शरीरंमे विच-र्षणं'। ''नमे। ब्रह्मणे धारणं मे अत्स्वनिराकरणं धारयिता भूयासं''। ''कर्णयोः श्रुतं मचोध्वं मामुष्य ओं''। इत्यादिषु मुमुक्षूणां परिशविक्षिक्षधारणं यथाविधि स्तद्वत् । ''तिद्विधाने सखामागोपायेति मन्त्रेण'' ब्रह्मदण्डं धारयेदिति श्रवणात् । ऊर्ध्वरेतसां ब्राह्मणानां कुटी-चकादि चतुर्विध यत्याश्रमिणां एकदण्डमेव विधिरिति निश्चीयते । 'वाग्दण्डो हि मनोदण्डः कमदण्डस्तु तेत्रयः । इत्येते निहितादण्डा यस्यास्ति स यतिसमृत'' इति । बोधायनस्मृतौ दण्डत्रयविशिष्टत्वं यतीनां मुख्यत्वेन द्योतनात् । भारत रामायणादि प्रन्थेष्वपि । अर्जुन रष्टुमहाराजादीनां दण्डत्रय परिग्रहण वचनाचार दर्शनात् । तदेव युक्तमिति चेत्तदयुक्तं । तत्रैव । 'दण्डमेकन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां त्रिदण्डकं' । 'वैश्यानाञ्च तथा प्रोक्तं समान्यान्थ संयुतं'। "सत्यमध्यात्मविज्ञानं वाग्दण्डस्तु प्रचक्षते"। " ख्रकीयाश्रमकर्माणि कर्मदण्ड-इतीर्यते''। ''शमादिकं शिवध्यानं मनोदण्डः प्रकीर्तितः' । ''वैणवं ब्रह्मदण्डाख्यमेकं धृत्वाचरेद्यतिः '' इति शातातपे । "शिखी जटीवा मुण्डीवा ब्राह्मणो वेदवित्तमः"। "धारये-द्रह्मदण्डैकं यतयो नैकचेतसः ''। " कुटीचकादि यतयो विसष्टाद्याश्च संस्मृताः"। "बहूद-कादि यतयो व्यासःश्वेतोपमन्यवः"। "तेषामप्येकदण्डत्वं शिखायश्चोपवीतकं"। "दर्शना-हाह्मणो लोके दण्डमेकन्तु धारयेत् '' इति । " बहूदकस्तु संन्यासी दण्डमेकं कमण्डलुं ''। "शिखासूत्रंच काषायं धारयेदजिनादिकं" इति वृद्धशातातपे दर्शनाच । 'वाग्दण्डो वाङ्नि-यमः'। "मनो दण्डो मनो निग्रहः"। "कर्मदण्डस्खाश्रमविहित कर्मनिष्ठत्युपदेशात्"। वाग्दण्डादिकं वेणुरूपेण परित्यज्य ब्रह्मदण्डमेकमेव विधिविहितःवात् । "ब्राह्मणानामूर्ध्व-रेतस्कानां शरीरपातपर्यन्तं धार्य''मिति निश्वीयते ॥

किञ्च । ''संन्यस्य वेदान्त श्रवणं कुर्या''दित्यादि विधिद्र्शनात् । ''यतीनामेव वेदान्त श्रवणाधिकार'' इति चेदुच्यते । "परीक्ष्य लोकान् कर्माचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् । नास्त्यकृतः कृतेन" । "तिद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्सिमत्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं" । इत्यत्र शिष्यस्य सिमत्पाणित्व प्रदर्शनेन गुरेरिप गृहस्थाश्रमत्वमुपिद्षष्टं श्रोत्रियत्वोपदेशेन गुरेििविद्धकर्म निराकरणत्वं । ब्रह्मनिष्ठमित्यनेन । वाचाद्वैतदुर्वाद निराकरणपूर्वक शिवैक-निष्ठागिरिष्ठत्वमुक्तं । अत एव ब्रह्मचर्याद्याश्रमाणामिप वेदान्तश्रवणमननादिकमिवरोधं । तस्मादिविद्यात्मक कर्मणः ब्रह्मविद्याङ्गत्वमयुक्तं ॥ ऊर्ध्वरेतस्काधिकरणं समाप्तम् ॥

नतु । "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती''त्यादि वेदान्तवाक्यानां स्थापकत्वेन मानाभावात् । विरक्तानामपि धर्मप्रकरणपठित धर्माणामेवावइयकत्वमेवेत्याशङ्कायामाधिकरणान्तरं तिन्नरा-करणार्थं दर्शयति ॥

॥ स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

स् ॥ स्तुतिमात्रमुपादानादितिचेन्न पूर्वत्वात् ॥ २१॥

"न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यांगेनके अमृतत्वमानशः" । इति तैत्तिरीये श्रूयते । अत्र कर्मनिषेधवाक्यानि ब्रह्मविद्या स्तुतिमात्रपराणि । आहोस्विद्विधिपराणीति सन्दिद्यते । "यावर्जीवमित्रहोत्रं जुहोती" त्यादि विधेर्वळत्वात् । संन्यासिवधायकवाक्यानां तत्तिद्विध्य दर्शनात् । जनकादि विदुषामप्यिप्तिहोत्रादि कर्मावश्यकत्वद्योतनात् । अर्ध्वरेतस्कानां संन्यास विधिः स्तुतिमात्रमेवति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादितिचेन्नपूर्वत्वात् । ऊर्ध्वरेतस्कानां । संन्यासिवधायक श्रुतिस्मृत्यागमादीनां स्तुतिमात्रमुपादानामितिचेन्न पूर्वत्वात् । पूर्वत्र जावालादि श्रुतिस्मृतिध्वसिन्दग्धतया विधिरूपेण प्रपिष्ठितत्वादिति स्त्राभिप्रेतः । 'ब्रह्मचर्य समाप्य गृहीभवेत' ।
'गृहाद्वनीभूत्वा प्रवजेत' । 'यदिवेतरब्रह्मचर्यादेव प्रवजेत् ' । "गृहाद्वा वनाद्वा यदहरहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजे"दिति जावाले । "आसन्ने सङ्कटे घोरे चोरच्याघ्रादि गोचरे" । "भयं प्राप्तस्य संन्यासः कर्तव्या मनुरववीत्" । आनुराणाद्य संन्यासे नविधिनैव चिक्रया । प्रेषमात्रं समुचार्य संन्यासं तत्र प्रयेत्" । "अहन्येकादशेप्राप्ते पार्वणं तु विधीयते" । "नकुर्या-त्पार्वणादन्यद्वद्वीभूताय भिक्षवे" । 'रोगवान् ज्ञानिनष्ठो वा योगी वा दुर्बलोपिवा । पुत्रमित्र-कळत्रेभ्यस्सभैक्ष्यं भोक्तुमर्हति' । इति शोनक वृद्धशातातपादि स्मृतिष्वि तद्विधान-मसन्दिग्धतया प्रपिष्ठितत्वात् कर्माङ्गब्रह्मचर्यादिवत् । संन्यासाश्रमं विधिवलाद्विधयमिति सिद्धं ॥

अत्र हेत्वन्तरमाह ॥

स् ॥ भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

"वदानिमं लोकममुञ्चलोकं परित्यज्यात्मानमनिच्छे"दित्यादि श्रुतिषु । हरितस्मृतौ । "कर्यपो ऽत्रिभरद्वाज विसष्ठ मृगु गौतमाः" । "कपिलो मण्डपालश्च कुटीचकपथाश्वयाः" । "श्वेतोपमन्युद्वीस व्यासनारदशौनकाः" । " मार्कण्डेयोदधीचिश्च बहूदकपथाःस्मृताः" । "शाण्डिल्यः पुलिहोऽनन्तो गागेयो मुण्डकस्तथा" । " हंससंन्यासिनः
प्रोक्ता योगध्यानपरायणाः" । " याज्ञवल्क्यश्च जाबाल कण्वमैत्रेय संज्ञिकाः" । "परहंसा

^{1.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, this Sutra is read as follows:
9. स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्.

इति प्रोक्ताः जटावल्कल धारिणः ''। इत्यादिना कुटीचकादि चतुर्विधसंन्यास भावशब्दा-चार दर्शनाच । 'कलावप्यूर्ध्वरेतस्कानां संन्यासं विधेयं' तथापि । 'उपवीतं वटोरेकं हे तथे-तरयोर्मते'। "एकमेव यतीनांस्या"दिति शास्त्रविनिश्वयः। "ब्रह्मसूत्रं विनाभुंके विष्मूत्रं-कुरुतेऽथवा''। "स पाषण्ड इति ज्ञेयः सर्वकर्म वहिष्कृतः"। "ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां श्रौत-संन्यास इष्यते''। '' शूद्रस्त्रीसङ्कराणांच न्यासमश्रोत संज्ञिकं''। '' शिखास्त्रैकसंयुक्तं दण्ड-काषाय लांछनं ''। ''श्रोतसंन्यास इत्युक्तं न्यासस्य वचनं यथा''। ''श्रोताऽश्रोतविभेदेन संन्यासं द्विविधं स्मृतं ''। "कन्था काषाय दण्डैक शिखासूत्रादिसंयुतं ''। "श्रीतसंन्यास-मित्युक्तं साक्षान्मोक्षेक साधनं''। ''विप्राणां श्रौतसंन्यासं कलौ व्यासेन गीयते ''। ''तस्मा-द्वैराग्यवान्विप्रः श्रौतसंन्यासमाश्रयेत् ''। "तेषां तद्वेदवेदान्त पठनं परिगीयते "। "ब्रह्म-स्त्रैकसंसिद्धाद्वायत्री समुपासना''दित्यादिना हरित शातातप शौनक गौतम पाराशर दक्षादि स्मृतिषु श्रोतसंन्यासाधिक्य श्रवणात् । तदेव कलौ वैदिकपरित्राह्यमिति निश्चीयते । अत्र संन्यासं स्तुतिमात्रपरत्वं । यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहुयात् । इति वचनानामतिरिक्त विषय-मिति वेदितव्यं ॥ स्तुतिमात्राधिकरणं समाप्तम् ॥

इयता सूत्रसन्दर्भेण संन्यासस्य ब्रह्मविद्यानुकूलत्वं प्रसाध्य । इदानीमुपनिषान्म-ध्यानां याज्ञवल्क्य मैत्रेयी संवादप्रतर्दनेन्द्र संवादरूपाणां उपाख्यानानामपि ब्रह्मविद्यातु-कूलत्वं वक्तुं पूर्वपक्षमाशंक्याधिकरणान्तरेण निराकरोाते ॥

॥ पारिष्ठवाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ पारिष्ठवार्थां इतिचेन विशोषतत्वात् ॥ २३ ॥

"पारिष्ठवो नाम अश्वमेधांगभूत कर्मविशेषः" । तस्मिन् कर्मणि ज्योतिष्टोमादि सकलकर्मांगभूतमन्ताः पठनीयाः । एवं स्थितेसित याज्ञवल्क्यमैत्रेयी संवादादिरूपाः कथा-प्रवन्धा अपि पारिष्ठवार्थाः कर्मकाण्डस्थ पारिष्ठवाख्य कर्मागभूता इति चेन्न । विशेषितत्वात् । कर्मकाण्डस्थ सकलकर्मागभूतमन्ताः पारिष्ठवे पठितव्या इति विशिष्योक्तत्वादित्यर्थः। तथाच ज्ञानकाण्डस्थानामुपाख्यानानां कर्मकाण्डस्थ पारिष्ठवकर्मांगत्व प्रसक्तिनास्तीति सूत्र-सूचित सूक्ष्मार्थः । "प्रतर्दनो ह वै दैवो दासिरिन्द्रस्यप्रियं धामोपजगाम श्वेतकेतुर्वारुणेय आसे''त्येवमादीनि वेदान्तेष्वाख्यानानि किं पारिष्ठव प्रयोगार्थानि ॥

उत । विद्याविशेषप्रतिपादनार्थानीति संशयः । किं तावत्प्राप्तं । आख्यानानि शंसं-तीलाख्यानानां पारिष्ठवार्थ इति । अश्वमेधयागी राजानं सकुदुम्बमुपवेश्य तत्पुरतो वैदिका-ख्यानानि अध्वर्युणा वक्तव्यानि । तदिदं पारिष्ठवाख्यं । "कर्मपारिष्ठव माचक्षतेति" वाक्येन विहितं । ततस्सर्वाख्यानानि पारिष्ठवे शंसन्तीति विनियोगात् । उपनिषदारमभगता। अप्याख्यायिकास्तदर्भा इति न विद्याप्राधान्यत्वं न्याय्यामितिचेदुच्यते । न विशेषितत्वा-दिति न पारिष्ठवार्थाः । 'ताः प्रथमेहिन मनु वैवस्वतो राजा द्वितीयहिन यमो वैवस्वतो राजा' इत्यादिना पारिष्ठवार्थानामाख्यायिकानां विशेषितत्वादौपनिषदाख्यानानां कर्मविद्भिरेक-वाक्यता तदाविद्यादिभिरेकवाक्यता । तस्मान सर्ववेदान्तेष्वाख्यान श्रुतयः पारिष्ठवयोगार्थाः अपि तु विद्यार्था इति निश्चीयते ॥

एतस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

स् ॥ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॥ २४ ॥

''आत्मावाऽरे द्रष्टव्य <mark>'' इत्यादि</mark>विधिनैकवाक्यतयोपबन्धाचारूयानानां विद्याविष्य-र्थान्येव तान् इतिगम्यते । "सोरोदी"दिखेवमादेः कर्मविष्यर्थत्वं तथासति । उपाख्या-<mark>नानां पारिष्ठवांगत्वाभावे सति एकवाक्यत्वोपबन्धात् । ब्रह्मविद्याप्रकरण पठितानासुपारूया-</mark> नानां ब्रह्मप्रतिपादकैर्वाक्यैस्सह एक वाक्यतयोपवन्धात् । सम्बन्धाद्रह्मविद्यांगत्व मुक्तमुपा-ख्यापूर्वकं ब्रह्मप्रतिपाद्ने कृत्स्नेसित मन्द्युद्धीनामिष सुलभतया ब्रह्मज्ञानसुत्पद्यत इत्युच्यते ॥ पारिष्ठवाधिकरणं समाप्तम् ॥

"कुणाणि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशये"दित्यादिना मनुस्मृतौ । विरागिणा-मप्याधानादि कर्मावर्यकत्वद्योतनात् । "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्व-मान्छु''रिल्यादि श्रुताविष पूर्वत्र कर्मरूपादानादि कर्मरूपसापेक्षत्व मर्थात्सिद्धत्वाच विरा-गिणामप्याधानादि सापेक्षा कथं वार्यत इत्याशङ्कायामधिकरणान्तरं दर्शयति ॥

॥ अर्झीधनाधिकरणम् ॥ ५॥

स् ॥ अत एव चाम्रीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

"दारेषण पुत्रेषण धनेषणादि" वासना निर्मुक्तीर्ध्वरेतस्कानामेव मुख्यत्वेन ध्यान-धारणायनुगत श्रवणमननायङ्गभूत ब्रह्मविद्याधिकारत्वं यतः पूर्वत्रनिर्दिष्टं अतएवामीन्धना-चनपेक्षा । आधानादि अग्निहोत्रकर्मणामनपेक्षा । तस्मात् । आधानादि कर्मणां ब्रह्मसाक्षात्का-राय सुख्यहेतुत्वमसङ्गतामिति सूत्रसचित सङ्मार्थः ॥

पूर्वत्र ब्रह्मविद्यायां कर्माशत्वद्योतनेपि ब्रह्मपरत्वं साधितं । अत्र यत्याश्रमिणामूर्ध्व-रेतस्कानां ब्रह्मविद्याङ्गभूतत्वेन आधानादि कर्मसापेक्षा युक्तमयुक्तमेवेति सन्दिह्यते । 'विद्याचा-विद्याच यस्तद्वेदोभयं सः'। "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतत्वमर्तुत'' इति श्रुतौ । "इयाजसोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यापश्रयः । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यये''ति स्मृतौच । कर्मणा ब्रह्मविद्याङ्गत्वोपदेशात् । विद्यावतामूर्ध्वरेतसामपि ब्रह्मविद्याङ्गत्वेना-धानादि कर्मकर्तव्यमेवति प्राप्ते नुमः ॥

"अत एव चाम्रीन्धनाद्यनपेक्षा"। यत ऊर्ध्वरेतस आश्रमिणा विद्यासम्बन्धित्वेत-श्रुत्या परिगृह्यन्ते । 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति'। 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते'। "एत-मेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ती''त्यादिकया। ''अत एवोर्ध्वरेतस्सु विद्या अम्रीन्धनाद्यनपेक्षा'' । अमीन्धनमग्न्याधानं । आधानपूर्विकामिहोत्र दर्शपूर्णमासादि कर्मानपेक्षा । तेषु विद्या केवलखाश्रमविहित कर्मापेक्षेत्युच्यते । ''विद्याञ्चा विद्याञ्चे''ति श्रुतिरविरक्तविषयः ॥ अमीन्धनाधिकरणं समाप्तम् ॥

''यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने''त्यादि श्रुतौ यज्ञादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारत्वावगमात् । क्थं ज्योतिष्टोमादि कर्मणां ब्रह्मविद्याङ्गत्वमनुपपन्नमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

स् ॥ सर्वापेक्षाच यज्ञादि श्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥ यज्ञादि श्रुतेः । 'यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने 'ति श्रुतिबलात् । सर्वापेक्षा । सर्वेषां परमेश्वरार्पित नित्यनिमित्तिक काम्यकर्मणां "स्थूलाहन्धती"न्यायेन परिशव ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रत्यपेक्षापरम्परा साधनत्वं गम्यते। यथा अश्ववत्। अश्वस्य गमन क्रियापरंपरया प्रामप्राप्ति हेतुत्वं तद्वदुपदिश्यते। तथाच। "तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणो विविदिषन्ती"ति श्रुतेश्चित्तग्रुद्धि वैराग्य भक्ति जीवकरुणा श्रवण मनन निदिध्यासनादि परम्परया यज्ञादि कर्मणां
परिशव ब्रह्मसाक्षात्कार हेतुत्वादप्रामाण्यं नास्तीति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः॥

पूर्वाधिकरणे जितेन्द्रियाणां परिशुद्धान्तःकरणानां आधानादि कर्मापेक्षा नसम्भव-तीति राद्धान्तितं । अत्र गृहिणां ब्रह्मविद्याधिकारत्वं विहितमिविहितमिति चिन्त्यते । संन्यस्य वेदान्तश्रवणं कुर्यात् । "नास्त्यकृतः कृतेन"। "तिद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छे-त्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ''मिलादौ तदुभयिविध द्योतनात्। "नकुर्याचिष्फलं कर्मे''ति न्यायाच । गृहस्थानामपि ब्रह्मविद्यामीन्धनादि कर्मापेक्षा युक्तेति चेत् । तस्याव्यभिचारेण विद्यांगत्वानुपपत्तेः । यत्तु विमतो विद्यांगभूत कर्मापेक्षाङ्गीकारात् । प्रयाजाद्यपेक्षा दर्श-पूर्णमासवदित्यनुमानं । तत्राधानादेः कीदृशमंगत्वं साध्यं । प्रयाजादिवत्फलोपकारित्व-मवधातादिवत् । खरूपोपकारित्वं वा । नाद्यः । तज्जन्यत्वे मुक्तेरानिखत्वं स्यात् । द्वितीये साध्य-विकलो दृष्टान्तः । अतो नविद्यांगत्वं कर्मणस्तस्माद्गृहिणामपि विद्याकर्मानपेक्षिति पाप्ते प्रच-क्ष्महे । "तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति"। "यहान दानेन तपसा नाहाके-नेखा"दिना यज्ञादयो हि विद्यांगत्वेन श्रूयन्ते । यज्ञादिना विविदिषन्ति । वेदितुमिच्छन्ति । यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । यज्ञानां ज्ञानसाधनत्वे सत्येव । यज्ञादिभिर्ज्ञानं प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते । यथा । असेर्हननसाधनत्वे सत्यसिना जिधांसन्तीति व्यपदेशः । अतो यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते । ज्ञानञ्च । वाक्यार्थज्ञानादर्थान्तर-भूतं ज्ञानोपासनादि शब्दवाच्यं । विशदतम प्रत्यक्षतापन्न श्रुतिरूपं निरितशय प्रियमहरह-रभ्यासाऽध्येयातिशयमाप्रयाणादनुवर्तमानं मोक्षसाधनमित्युक्तमस्माभिः पूर्वमेव वक्ष्यति । "आवृत्तिरसकृदुपदेशा"दित्यादिना । एवं रूपंच । ध्यानमहरहरनुष्ट्रीयमानै र्नित्यनैमित्ति-कर्मभि दिशवाराधनरूपैः शिवप्रसादद्वारेण जायत इति । यज्ञादिना विविदिषन्तीति शास्त्रण प्रतिपाद्यते । अन्तः कर्मवत्सु गृहस्थेषु । यज्ञादि नित्यनैमित्तिक सर्वकर्मापेक्षा विद्या भवति । यथा गमनसाधनभूतोऽश्वः। स्वपरिकर बन्धपरिकर्मापेक्षः। एवं मोक्षसाधनीभूतापि विद्या नित्यनैमित्तिक कर्मपरिकरापेक्षा । तदिदमाह । कृष्णस्खयमव । "यज्ञो दानं तपः कर्मन त्याज्यं कार्यमेव तत्''। ''यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां''। ''यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वीमदं ततं''। ''खकर्मणा समभ्यन्वर्य सिद्धं विन्दित मानवः''। इति दर्शनात्। गृह-स्थानां यज्ञादि सापेक्षा विद्या । सर्वेषामाश्रमिणां स्वाश्रमविहितकमीपेक्षिति युक्तं ॥ सर्वा-पेक्षाधिकरणं समाप्तम् ॥

तमेतं वेदानुवचनेत्यादि श्रुतिदर्शनादृहिणां विद्याङ्गत्वेन यज्ञादि कर्मावर्यकत्वं युक्तं। "शान्तोदान्त उपरतिस्तितिश्चस्समाहितो भूत्वा। आत्मन्येवात्मानं परये"दिति श्रुतौ। शान्त्यादीनामेव ब्रह्मसाक्षात्कारत्वे मुख्यहेतुत्वावगमात्। सर्वेषामाश्रमिणां विद्या- प्राधान्यत्वं कथमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ शमाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥ स् ॥ शमाद्यपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवश्यान्षेयत्वात् ॥ २७ ॥

सर्वेषां आश्रमिणां परशिवब्रह्मसाक्षात्कारवतां । अन्तरङ्गसाधनत्वेन शमाद्युपेतत्वं स्यात् । शमादि विशिष्टो भवेत् । कुतः । अन्तरङ्गतया सदाशिवब्रह्मसाक्षात्कारंप्रति साक्षा-त्साधनतया तद्विधेः । तेषां शमदमादीनां 'शान्तोदान्त उपरतिस्तितिश्चश्रद्धावतो भूत्वा-त्मन्येवात्मानं पर्ये'दिति वाक्येन विहितत्वाद्धेतोस्तेषां शमदमादीनां परशिव ब्रह्मसाक्षास्कारं प्रसन्तरङ्गसाधनानामवर्यानुष्टेयत्वात् । सर्वेषां ब्रह्मविद्यावतामवर्यं शमादिकं संपादनीय-त्वादिति स्त्रस्चितार्थः । 'शान्तोदान्ते'ति श्रुतिदर्शनात् । शमादिकं सर्वाश्रमविधेयं ॥

उत । यलाश्रमविषयमिति सम्चिन्त्यते । शमादिकं न ब्रह्मचर्यादि विषयं । ब्रह्मचर्ये वेदाध्ययनादि व्यापारात्मक मनोवेकल्यात् । गृहिणां श्रोतस्मार्तोक्त कर्मायासतया <mark>रामादिकस्य निरवकाशस्वात् । वनीनां</mark> क्टच्छ्चान्द्रायणादि बहुक्केशभूयिष्ठाव<mark>गमाच ।</mark> परिशेषप्रमाणेन निराभाराणां यतीनामेव शमादिकं युक्तं । ''शान्तोदान्त उपरतस्तितिछु-स्समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत्''। "श्रद्धाभिक्त ध्यानयोगादविहि''। इत्यादिना तत्परत्वमेवेत्युपदिष्टं । "आन्तर रागद्वेषाद्याविर्भूत शमक्शमः । सर्वेन्द्रियव्यापार निवर्तनं दमः" । 'निषिद्धकाम्यकर्मव्यापारो परमः उपरतिः सुखदुःख शत्रुमित्र शीतोष्णादि द्धन्द्ध-सहिष्णुत्वं तितिक्षा गुरुवाक्यवेदान्तिनिष्ठानुष्ठानतया चित्तैयत्वं समाधानं । 'निरितिशयानन्द-कन्द निगमागम निष्ठापूर्वक दुश्शास्त्र दुर्व्यापारपराङ्मुखत्वं श्रद्धा' । ''सकलेतरदेवता परा-ङ्मुख पूर्वक मनोवाकाय कर्मभिः श्रवण कीर्तन मननादि साधनत्वेन निरन्तरायस्कान्तसूचि-न्यायवत्" । ''वैदिक शिवपरिचर्यामय सदाचारे। भक्तिः'' । नित्यनिरतिशयानन्द मोक्ष-लक्ष्मीकटाक्षवीक्षणाधार नित्यानित्य वस्तुविवेकजनित वैराग्यादि सहकृत शिवज्ञान दृढापे-क्षत्वं मुमुक्षुत्वं । एतादृश धर्माः नेतर्विषयत्वात् । यतीनामेव शमादिकं समज्जस-मिति प्राप्ते वदामः। शमादिकं सर्वाश्रमिणां ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन परिष्राह्मत्वं युक्तं। विद्यांगतायाः तेषां विधेः । "तस्मोदवंविच्छान्तो दान्तउपरतास्तितिधुस्समाहितो भूत्वात्मन्यवात्मानं पर्ये''दिति । विद्योत्पत्तिश्चित्तसमाधानरूपत्वेन दृष्टपरिकरत्वाच्छमादीनामविद्यानिवृत्त्ये तेषा-मवस्यानुष्ठेयं । न च करणव्यापार तद्विपर्ययरूपत्वेन कर्मणां शमदमादीनाश्च परस्परविरोधः भिन्नविषयत्वात् विहितेषु करणव्यापारः । अविहितेषु प्रयोजनशून्येषुच तदुपशम इति । नच करणव्यापाररूपकर्मसु वर्तमानस्य वासनावशाच्छमादीनासुपादेयत्वासम्भवः । विहि-तानां कर्मणां शिवाराधनतया तत्प्रसादद्वारेण निखिलविपरीतवासनोच्छेद हेतुत्वात्। अतस्सर्वाश्रामिणां ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन रामदमादयोप्यनुष्टेयाः ॥ रामाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

नतु । सर्वेषामाश्रमिणां शिवज्ञानत्वेन शमायतुष्ठान विधिरस्तु । तेषां वर्णाश्रमधर्म-वर्तनं विहितमुत तज्ज्ञानमहिम्रा शिवतुल्यत्वात् । खेच्छाधीनवर्तनं वा युक्तमित्याशङ्कार्या अधिकरणान्तरं दर्शयति ॥

^{1.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, this Sutra is read as follows: शमदमाद्यपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तद् इतया तेषामप्यनुष्ठेयत्वात्.

अधि. ८. सू. ३०]

॥ सर्वाञ्चानुमत्याधिकरणम् ॥ ८॥ सू ॥ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्र्शनात् ॥ २८॥

वाजिनां छन्दोगानांच प्राणविद्यायां । "न ह वा अस्याननं जग्धं भवति नाननं परि-(प्रति) गृहीतं भवति । न हवा एवं विदि किंच नाननं भवती'ति प्राणविदः । सर्वानानुमित-स्संकीर्स्यते किमियं सर्वाचानुमतिः । प्राणिवद्यानिष्ठस्य सर्वदा वा उत प्राण व्ययापत्ताविति विषयः । '' प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयती''ति श्रुतौ प्राणस्यैव प्राज्ञात्म-कत्व कथनात् । स्मृतिपुराणेष्विप प्राणरक्षणस्य श्रेयस्करत्वं प्राणशोषणे प्रत्यवायंच श्रव-णाच । सर्वथा सर्वाश्रमिणां शिवज्ञानिनां महात्मनां विधिनिषेधाभावतया प्राणरक्षणार्थ सर्वाजभक्षणं सर्वप्रयत्नेर्युक्तमिति प्राप्ते तत्रोच्यते । प्राणात्यय इति च शब्दोवधारणे । प्राणा-त्ययापत्तावेवेत्यर्थः ॥

कुतः तद्दर्शनात् । दर्यते ह्यन्यत्र ब्रह्मविदामि प्राणालयापत्तावेव सर्वान्नाभ्यतुज्ञा किं पुनः । प्राणविदः । "उषस्तः किल चाकायणा ब्रह्मविद्प्रेसरा मटचीहतेषु कुरुषु तिद्भिक्ष दूषितेष्विभयप्रामेव सन्ननशनेन प्राणसंशयमापनः ब्रह्मविद्यानिष्पत्तये प्राणानामनवसाद-माकांक्षमाण इभ्यं कुल्माषान् खादयन्तं भिक्षमाणस्तेनच उच्छिष्ठेभ्योन्येनविद्यंत "इति प्रत्युक्तः पुनरिप एतेषां मे देहीत्युक्त्वा । ''तेन चेभ्योनोच्छिष्ठेभ्य आदाय दत्तान् कुल्मा-षान् प्रतिगृह्यनुपानप्रतिग्रहमिभ्येनार्थित" "उच्छिष्टं में पीतं स्यादिति वदंश्वाकायणः " । "किमेते कुल्माषा अनुच्छिष्टा" इति इभ्येन पर्यनुयुक्तः । "न वा अजीविष्यमिमानखादन्। कामा माउदपानिम "ति कुल्माषा खादनेखस्य प्राणसंशयापत्तेस्तावन्मात्र खाद्नेन धृतप्राणस्य खस्योच्छिष्टादक पानं कामकारितं निषिद्धंस्यादित्युक्त्वा खखादित शेषं जायाये दत्वा तयाच रक्षितानपरेद्युव्याजिनेनार्जिजीषया जिगमिषुः पुनरपि प्राणसंशयमापन्नस्थाने वेभ्योच्छिष्ट-भूताचान् स्वोच्छिष्टभूतान्पर्युषितांश्वस्वाद '' । अतो ब्रह्मविदामपि प्राणसंशय एव सर्वाज्ञानुमति दर्शनादत्रा विशेषेण कीर्तितमि प्राणविदस्सर्वाज्ञनत्वं प्राणात्ययापत्तोवविति निश्चीयते ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अबाधाच्च ॥ २९ ॥

" श्रुतिस्मृतिर्ममैवाज्ञे तस्मात्तन्मार्गमाचरेत्" । "आज्ञाच्छेदी ममद्रोही यस्तातु-हैंच्य वर्तते''। "मनीषी वैदिकाचारं मनसापि न लंघयेत् '' इति । "आहार शुद्धौ सत्त्व-शुद्धिः"। "सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः"। "स्मृतिलम्भेन सर्वेषां हृद्यग्रन्थिवार्यते"। इति वचनेषु । श्रुतिस्मृतीनां परमेश्वराज्ञोपदेशेन सर्वेषामाश्रमिणां स्वाश्रमानुष्टानमर्थात्सिद्धं। आहारशुद्धौ इत्यादिना तद्वत् । शिवज्ञानिना माहारशुद्धि विधानत्वोपदेशेपि शिवयोग शिव-ज्ञाननिष्ठागरिष्ठानामापद्विषय एव सर्वाज्ञानस्वं गम्यते नकामचारेणैकान्ते । अस्मिन्नर्थे-हेत्वन्तरमाह ॥

सू॥ अपिसार्यते॥ ३०॥ "वर्णाश्रम सदाचाराहिशवेन कथिताः पुरा"। " एतानुहंध्यवर्तन्ते शिवस्याज्ञापला-पिनः ''। "राजाज्ञा भंगकुत्रॄणां यथा दण्डोभवेत्ततः ''। "शिवाज्ञा भंगकुत्रॄणां दण्डो हि नरकस्तथा" । "साम्बेन शम्भुनाज्ञप्तं धर्म त्यक्त्वाचयेच्छिनं" । "सतस्मैकुप्यते शम्भु-स्स्ताज्ञामंग निमित्ततः" । "चोदनालक्षणं धर्म शिवेनाज्ञप्तमचर्यन् । शंकरं पूजयेयस्तु तस्मै साम्बः प्रसीदिति" । इत्यादिषु परमेश्वराज्ञा पूर्वक स्ववर्णाश्रमोचित कर्ममुख्यत्वोपदे-शेऽपि । "प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः" । "विद्यते न सपापेन पद्मपत्रमिवा-म्भसे" ति विशेष विधिदर्शनात् । शिवज्ञानिनां सर्वाश्रमिणामापद्विषयमेव सर्वान्नस्वादन-विधिरुपपद्यते । नेतरकाल इति सिद्धं ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ शब्दश्चाऽतोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

यतो ब्रह्मविदो मन्येषांच सर्वाज्ञनत्वमापद्विषयमेव। अत एव सर्वेषामकामकारे शब्दः। कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दो वर्तते । अस्ति हि । कठसंहितायां कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दः। "तस्माद्वाह्मणस्सुरां न पिवति"। "पाप्मनानोत्सुजा" इतीति । पाम्पना संसृष्टे न भवानिति मत्वा ब्राह्मणस्सुरां न पिवतीत्यर्थः । प्राणत्यागेपि वर्णचतुष्ट्येषु भिक्षामात्रं विधेयं। अन्यथा निषद्वाचरणेन परमेश्वराज्ञा द्रोहीस्यादिति निश्चीयते ॥ सर्वाज्ञानुमत्यधि-करणं समाप्तम् ॥

सर्वेषामाश्रमिणां परिशवब्रह्मसाक्षात्कारं प्रत्यन्तरङ्गसाधनं शमदमपूजा ध्यानधारणा दिकं विहितत्वेपि तद्वद्वाह्याङ्गानि कानिसन्तीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण निरूपयित ॥

॥ विहितःवाधिकरणम् ॥ ९ ॥ स् ॥ विहितःवाचाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

यज्ञादि कर्माङ्गका ब्रह्मविद्येत्युक्तं तानि च यज्ञादीनि कर्माणि मुमुञ्जणा केवलाश्रमिणामप्यनुष्ठेयानि उत नेति सिन्द्रह्मते । "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्"।
"नास्त्यकृतः कृतेन" इति श्रुतौ कर्मफलानामनित्यत्वं कर्मणां मोक्षाभावत्वञ्च नित्यानित्यवस्तुविवेको दृष्टः । तस्माज्ज्योतिष्टोमादि कर्मणां अविद्वद्विषयत्वं युज्यते । "ज्योतिष्टोन्
मेन स्वर्गकामोयजेते" त्यादौ ज्योतिष्टोमादीनां कामकारिवषयत्वावगमात् । केवलाश्रमधर्मत्वं नसम्भवतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । आश्रमकर्मापि 'यावज्ञीवमित्रहोत्रं जुहोती'त्यादिना
विध्यवगमात् । आश्रमस्य कर्मापि भवति । केवलाश्रमिणामाश्रममात्रमनुष्टेयं । ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन परमश्वरापण बुद्ध्या विहितत्वाच्च । विशिष्ट जनकादि ब्रह्मविद्यामि विहितत्वाच्च ।
श्रुति स्मृति निष्ठस्याश्रमकर्माणि विदुषामविदुषाञ्च कर्तव्यमिति निर्णीयते । एतेन ब्रह्मचर्यादि
चतुर्विधाश्रमिणा स्वाश्रमकर्म विहितत्वमर्थात्सिद्धं । तथाच विद्यागतया तमेतं वेदानुवन्यनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति । "यज्ञेन दानेन तपसा नाज्ञकेने"त्यादिना विहितत्वाद्विद्याशेषतयाप्यनुष्टीयानीत्याह ॥

सू ॥ सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

"विद्याद्याविद्याद्य यस्तेद्वेदोभयं सहे"ति ब्रह्मवित्पुण्यकृच्च "सस्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण निस्य"मिस्यादिषु । धर्मब्रह्मोभय सहकारित्वेन च मोक्षाव-गमात् । ज्ञानकर्म समुच्चयानुष्ठानं सर्वेषामाश्रीमणां विधेयं । तस्मादिष्ठहोत्रादीनामिव जीव-नाधिकार स्वर्गीधिकारविद्विनियोगपृथवरवेनोभयार्थत्वं न विरुद्धते ॥

ननु । विदुषामविदुषामपि स्वाश्रमविहित धर्मानुष्ठानं मोक्षाङ्गत्वमस्तु । मोक्षाङ्गत्वेन बाह्यान्तर्लिङ्गधारणं विदुषामनावस्यकमेवेत्याशङ्कायामाह् ॥

सू ॥ सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४॥

सर्वथापि सर्वश्रुतिपयीलोचनयापि । त एव । 'धर्मेण पापमपनुदती' त्यादिना श्रीत-स्मातोंक्तकमीनुष्ठानेन चित्तशुद्धस्य मुमुक्षाः भक्तस्य उभयलिङ्गात् । 'सर्वलिङ्गः स्थापयित पाणिमन्त्रं पवित्रं'। 'अमृतस्य देवधारणो भूयासं'। 'शरीरं मे विचर्षणं'। 'ज्योतिर्लिङ्गं भुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत्सदा यतिः'। 'तत्प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहुः'। 'केसरे जाग्रदवस्था कर्णिकायां खप्तः'। 'लिक्ने सुषुप्तिः'। 'पद्मलागे तुरीया'। इलादि श्रुतिशतेषु । शिवस्य खेच्छया भक्ततारणार्थं बाह्याभ्यन्तरेष्विष्टप्राणरूपेणोभयालङ्गत्वावगमात् । स्वाश्रमविहितकमैवत्सर्वेषामाश्रमिणां तदुभयिलङ्गध्यानधारणपूजादिकमवश्यं कर्तव्यं । तदुक्तं शङ्करसंहितायामपि । "वक्ष्यामि धृतिलङ्गस्य चरणं श्रुतिसम्मतं । स्मृति-तन्त्रपुराणेषु प्रसिद्धन्ते समानतः''। ''श्रुति स्मृत्युदितं धर्मं नित्यनैमित्तिकाश्रयं। कुर्या-हिङ्गाङ्गसम्बन्धि द्विजन्मा कामवार्जितः" । "विध्युक्तकर्मानुष्ठाना चित्तशुद्धिर्भवेष्दुवं । चित्त-शुध्या भवेद्भक्ति भक्तिरव्यभिचारिणी"। "तया सज्जायते ज्ञानं नर्यन्त्यज्ञानमात्मनः। तस्मान्मोक्षस्ततः कर्म विध्युक्तं सम्यगाचरेत्''। 'तस्मात्सदाचारयुतो भक्त्या माहेश्वरं जनः'। 'पूज्येदुरुणाद्त्तिमष्टलिङ्गमतिन्द्रितः'। ''पाणिपद्मासने नित्यं त्रिकालं शुद्धमानसं' इत्यादिना । तद्वदुपदेशात्सदाचारनिष्ठानां सर्वाश्रमिणां तदुभयालिङ्कध्यानधारण पूजादिक-मनवद्यं ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अनभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५॥

"यातेरुद्रिश्चा तनूरघोरापापकाशिनी । तयानस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताऽभिचा-कशीहि"। "अमृतस्य देवधारणो भूयासं"। "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयस्यान्ते विश्वमाया निवृत्तिः''। इत्यादि श्रुतिषु पापरहित शरीरेषु शिवप्रकाशकत्वं शिवधारणया अमृतत्वं मायापाश्चितिश्च दर्शयित । तस्मान्मुमुक्षूणां स्वाश्रमिविहित कर्मानुष्ठानं बाह्या-भ्यन्तरयोः परब्रह्मणिश्शवस्य ध्यानधारणपूजानमस्कार श्रवण कीर्तनिदि भक्तिश्च याव-जीव कर्तव्यमेव। "ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तु वा। यस्तु लिङ्गाङ्गसंयुक्त-स्सएवात्याश्रमी भवेत्''। ''तथापि स्वाश्रमं धर्मं कृत्वा शास्त्रविधानतः। शिवपूजादिकं सर्व यावजीवं समाचरेत्''। इति स्मृताविष दर्शनात् ॥ विहितत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

नतु । श्रुत्युक्त चतुर्विधाश्रमधर्मानुष्ठानत्वेन तेषां ब्रह्मविद्याधिकारत्वमस्तु । विधुराणा-माश्रमाभावाद्रह्मविद्याधिकारत्वं कुतस्सम्भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ विधुराधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

दैवात्पुराकृत प्रारब्धवरोन पत्नीवियोगे सित अन्तरा ब्रह्मचर्य यत्याश्रमयोर्मध्ये विद्य-मानानामनाश्रमिणां स्नातकविधुराणामपि शिवस्य परब्रह्मणः ध्यानधारण पूजा नुमस्कार अवण मननात्स्वात्मक ब्रह्मविद्यायामधिकारस्संम्भवति । कुतः । तद्दष्टेः । मनु शौनकादि स्मृतिपुराणेष्विप । अनाश्रमिणां स्नातक विधुराणामिप बहूनां लोके परिशव ब्रह्मसाक्षात्कारवत्वावगमात् । तेषां तद्धिकारमस्तीति सूत्रस्चित सृक्ष्मार्थः । सर्वेषामाश्रमिणां ब्रह्मविद्यायामिधकारोऽस्ति । उत नेति सन्दिह्मते । अनाश्रमिणां विधुरस्नातकादीनां ब्रह्मविद्याधिकारं नास्त्येव श्रुतिस्मृति पुराणादिषु निराश्रमिणां ब्रह्मविद्याधिकारत्वा दर्शनात् । "निराश्रमे न तिष्ठेथाः क्षणकालमिप द्विजाः" । इत्यादि स्मृतिषु निराश्रम निराकरणावगमात् ।
सर्वेषामाश्रमाणां विद्यांगत्वेन चोदनाच चतुर्णामाश्रमिणामेव ब्रह्मविद्यायामिधकार इति प्राप्ते
प्रचक्ष्महे । अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । अन्तराचापित्विति तु शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । च
शब्दोवधारणे अन्तरावर्तमानानामनाश्रमिणामिप ब्रह्मविद्याधिकारे। युक्तः । तद्दृष्टेः ।
दश्यते हि रैक भीष्म संवर्तादीनामनाश्रमिणामिप ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वं नचाश्रमधर्मेरेव विद्यानुप्रह्म इति वक्तुं शक्यं । "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति" । दानादीनामाश्रमेष्वनैकांतिकानामप्यनुप्राहकत्व श्रवणात् । यथोर्थ्वरेतस्मु विद्यानिष्ठत्व दर्शनादिमहोत्रादि व्यतिरिक्तरेव विद्यानुग्रहः कियते । तथा अनाश्रमिणामिप ब्रह्मविद्यादर्शनादाश्रमानियतैर्जपोपवास देवताराधनादिभिर्विद्यानुग्रहश्यक्यते कर्तु । अस्मित्रर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अपि स्मर्यते ॥ ३७ ॥

अपि च अनाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यानुग्रहः स्मर्थते । "जपेनापि च संसिद्धे-(प्येनैव) द्राह्मणो नात्रसंशयः" । "कुर्यादन्यं नवा कुर्यान्मेत्रो ब्राह्मण उच्यते" । "विधुरा विधवानाम्च स्नातकानां तथैवच" । "जपोपवासनादि विधानाज्ज्ञानमुच्यते" । इति स्मृति-दर्शनात्सर्वदा विधुरादीनामनन्यमनसा सदाचारसम्पत्त्याच जपोपवास तीर्थयात्रा दानतपः पूजादिभिर्ग्युद्धान्तःकरण विशिष्टतया श्रवण मननादिना परशिवब्रह्मविचारः कर्तव्य इति निर्णीयते । अनाश्रमिणां विधुरादीनां ज्ञानसाधनीभूत कर्मानुष्ठानाभावात्कथं ज्ञानोत्पत्तिरित्या-शङ्क्ष्याह ॥

सू ॥ विशेषानुग्रहाच ॥ ३८ ॥
'तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया चात्मानमन्विष्ये'दिति श्रुतौ अनाश्रमनियतैर्धर्मविशेषैविद्यानुग्रह श्रवणात् । विधुरादीनामपि ब्रह्मविद्याधिकारत्वमनिवार्यम् ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अतस्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच ॥ ३९ ॥

यतः । "अमृतस्य देवधारणो भूयासं ''। "शरीरं मे विचर्षणं" इत्यादिना । इतरवत् । चतुराश्रमधर्मातिरिक्ताश्रमानाश्रम साधारण लिङ्गधारणवत् । अतः । आश्रमानाश्रम
साधारण्येन सर्वेषां मुमुक्षूणां ब्रह्मविद्याधिकारः । ज्यायः । श्रेष्ठः । कस्मात् । लिङ्गात् ।
"निधनपतये नम" इत्यारम्य लिङ्गस्य सर्वात्मकत्वमुक्त्वा । "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्विलिङ्ग
स्थापयित पाणिमन्त्रं पवित्र"मिति श्रुतौं लिङ्गरूप्य परब्रद्मणः पवित्रत्व कथनात् ।
आश्रमिणामनाश्रमिणामि तिद्वद्याधिकारमनवद्यं । 'अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमि द्विजः ।
यदिवा तिष्ठते मोहान्नसपुण्येन लिप्यते । इति वचनं त्विवराग विषयमिति वेदित्रव्यं ।
'श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेही'त्यादि श्रुतिषु शिवश्राप्तस्य मुख्योपायत्वेन श्रद्धाभक्त्यादिकमुपीद्ष्टत्वात् । सर्वेषु शास्त्रेषु विशेषविद्या सामान्य शास्त्रवाधावगमाच । 'आश्रमादाश्रमं

गच्छेन्नान्यथा मोक्षमाप्नुया''दित्यादि वाक्यानां सामान्यत्वाद्दुर्बलत्वं समञ्जसं ॥ विधुरा-धिकरणं समाप्तम् ॥

नन्वथाश्रमिणां स्नातकविधुरादीनां जितेन्द्रिय दान तपः पूजादिना शुद्धान्तः करणानां ब्रह्मविद्याधिकारत्वमस्तु । स्वाश्रमभ्रष्टानाम् ध्वरेतसां ब्रह्मविद्याधिकारत्वं युक्तमयुक्तमेवेति विषये तच्छङ्का शोक मोचनार्थमधिकरणान्तरं दर्शयित ॥

॥ तन्द्र्ताधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ तद्भृतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरिप नियमातद्भूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥ तद्भृतस्य संन्यासाश्रम प्राप्तस्य पुरुषस्य अतद्भावः । संन्यासाश्रमाद्भंशः । शास्त्र-विहितो नभवति । प्रत्युत शास्त्र प्रतिषिद्ध एव । कुतः । नियमातद्भूपाभावेभ्यः । नियमेभ्यः । संन्यासाश्रम प्राप्त्यनन्तरं । मरणपर्यन्तं संन्यासाश्रमेण स्थातव्यं । पुनरनि-वर्तितव्यमिति नियम प्रतिपादकेभ्यः । मन्वादि वचनेभ्यः अतद्रूपाभावेभ्यः । अतद्रूपाणां नियमप्रतिपादकानां वचनानामभावेभ्यः हेतुभ्यश्च । आश्रमभ्रंशः । शास्त्रप्रतिषिद्ध इत्युच्यते । तस्मात् । तद्धिकाश्रमान्तराभावेन तत्रैव यावजीवं स्थातव्यमिति सूत्रस्चित सूक्ष्मार्थः । "वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्था स्संन्यासयोगाद्यतयश्चाद्धसत्त्वाः" । "ते ब्रह्म-लोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे"। 'संन्यस्य वेदान्तश्रवणं कुर्या'दिखादिषु सर्वेषामाश्रमिणां मध्ये मुख्यत्वेन निरन्तर ब्रह्मविचाराधिकारित्वं यतीनामेव श्रूयते ॥

तथापि । तद्धिकारित्वं विधुरादिवदाश्रमभ्रष्टानां स्वाश्रमनिष्ठानां वा ब्रह्मविद्याधि-कारित्वमिति विषयः। 'संन्यस्य वेदान्तश्रवणं कुर्या'दिस्यादिषु संन्यासभ्रष्टानां नाधिकारत्वा-वगमात् । ''ब्रह्मचर्य समाप्य गृही भवेत्''। ''गृहीभूत्वा वनीभवेत्''। ''वनीभूत्वा प्रवजेत्"। इलाश्रमारोहे यथा खेच्छादि न विधिदर्शनात्। तद्भदवरोहणे खेच्छाधीनत्वे नानुमानिकं साध्यं । तस्माद्विधुरादिवद्यत्याश्रमभ्रष्टानां ब्रह्मविद्याधिकारत्वं युक्तमिति प्राप्ते

तत्रोत्तरं वदामः॥ तद्भृतस्य तु नातद्भाव इति । तु शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद्भूतस्य नैष्ठिकाद्याश्रम निष्ठस्य नातद्भावः । अतथाभावः । अनाश्रमित्वेनावस्थानं नसम्भवति । कुतः । तद्रूपा-भावेभ्यो नियमात् । तद्रूपाणि तेषां नैष्ठिकादीनां रूपाणि । वेषाः । धर्मा इत्यर्थः । तेषा-मभावाः । तद्रूपाभावाः । तभ्यः । शास्त्र नियमात् । नैष्ठिकाद्याश्रम प्रतिष्ठान् खाश्रमधर्म-निवृत्तिभ्यो नियच्छन्ति हि शास्त्राणि । "ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी तृतीयोत्यन्तमात्मान-माचार्यकुलेऽवसादय ''निति । "अरण्यमिया त्तता न पुनराया''दिति । "संन्यस्याप्तिं न पुनरावर्तये''दितिच । अतो विधुरादिवज्ञैष्ठिकादीनामनाश्रमित्वेनावस्थाना सम्भवाजीतानिध करोति । ब्रह्मविद्या जैमिनेरपीत्यविगानं दर्शयन्नुक्तं खाभिमतं दृढयित । अथ स्यात् नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्यात्प्रच्युतानां प्रायिश्वत्तादिधिकारस्सम्भवति । अस्तिच प्रायिश्वत्तमधिकार लक्षणे निरूपितं । अवकीर्णपशुश्च तद्विति । अतः प्रच्युत ब्रह्मचर्यस्यप्रायश्चित्तसम्भवात्कृत <mark>प्रायश्वित्तो ब्रह्मविद्यायामधिकरिष्यतीति तत्राह ॥</mark>

सू ॥ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ अधिकारलक्षणोक्तमपि प्रायश्चित्तं नैष्ठिकादीनां तद्भष्टानां न सम्भवति । कुतः । पत- नानुमानात्तदयोगात् । नैष्टिकादीनां प्रच्युतानां पतनस्मृतेः । तस्य प्रायश्चित्तस्यासम्भवात् । 'आरूढो नैष्टिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः । प्रायश्चित्तं नपद्यामि येन द्युदेत्स आत्म हा' इति । 'उत्तमां वृत्तिमाश्रित्य नवां वृत्तिं समाश्चितः । आरूढपतितो ज्ञेयस्सर्वकर्म बहिष्कृतः' । इत्यादि बहुस्मृत्यवगमात्प्रायश्चित्तमितर ब्रह्मचारि विषयत्विमिति वेदितव्यं ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरं दर्शयति ॥

सु ॥ उपपूर्वमपीत्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

नैष्टिकादीनां ब्रह्मचर्य प्रच्यवन मुपपूर्वमुपपातकं महापातकेष्वपरिगणितत्वात् इति । तत्र प्रायिश्वत्तस्याभावं विद्यमानतामप्येके आचार्या मन्यन्ते । अनद्यनवत् । यथा मध्वशनादि निषेधस्तत्प्रायिश्वत्तंचोपकुर्वाणस्य नैष्टिकादीनांच समानं । तदुक्तं स्मृतिकारैः । 'उत्तरे-षाञ्चैतद्विरोधी'ति गुरुकुळवासिनो यदुक्तं तत्स्वाश्रमाविरोध्युत्तरेषामप्याश्रमिणां भवतीत्यर्थः । तद्वदिहापि ब्रह्मचर्यप्रच्यवने प्रायिश्वत्त सम्भवाद्वद्वाविद्या योग्यताप्यस्ति । तथापि मानसिक पापानां स्वप्रकृत पापानांच प्रायिश्वत्तं । चान्द्रायणः मृत्तिकास्नान तीर्थयात्रोपवास पञ्चाक्षरी-पुनश्चर्यादिना यतीनां कथ्यते स्वाहङ्कारेण स्थूळदारीरकृत पापानां प्रायिश्वत्तं नसम्भवतीति निश्चीयते । तदुक्तं शातातपे । "सदाशिवेक निष्ठानां यतीनां ब्रह्मवर्चसां" । "पुराकृतेक-पापेन नारीषुच थनेषुच" । "पुत्रादिषुच संप्रीतिर्जातश्वेत्सुहढो यतिः" । "चान्द्रायणं चरे-पिसं तद्देषेक निवृत्तये" । "स्रप्ने कळत्रसंयोगो भवेद्यदि तदा यतिः" । "शतस्नानानि कर्तव्यं मृदा तद्दोष शान्तये" । "कामचारेण संन्यासी छोळश्वेत्स्त्रीधनादिषु" । "अष्टो-भवित सद्योहि प्रायिश्वत्तं न विद्यते" । इत्यादिना बहुधा प्रपंचितं ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सु ॥ बहिस्तुभयथापि स्मृतेराचाराच ॥ ४३ ॥

तु शब्दोत्र निश्चयार्थः । उपपातकत्वे महापातकत्वे प्येते वहिर्भूता एव । ब्रह्मविद्या-धिकारिभ्यः ब्रह्मविद्यायामनधिकृता इत्यर्थः । कृतः । स्मृतेः । पूर्वोक्तात् । पतनस्मरणा-द्यद्यपि कल्मष निर्हरणाय कैश्विद्वचनैः प्रायश्वित्ताधिकारो विद्यते । तथापि कर्माधिकारातु-गुण शुद्धिहेतुप्रायश्वित्तं न सम्भवति । 'प्रायश्वित्तं नपश्यामि येन शुद्धोत्स आत्महा'इति स्मृते-रित्यर्थः । आचाराच्च । विशिष्टा हि नैष्टिकादीन् भ्रष्टान् कृतप्रायश्वित्तानिप वर्जयन्ति । तभ्यो ब्रह्मविद्यादिकं नोपदिशन्ति । तस्मात्तेषां नास्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारः ॥ तद्भूताधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । 'राजाज्ञा भंगकृतृणां यथा दण्डो भवेष्दुवं । शिवाज्ञाभंगकृतृणां दण्डोहि नरक-स्तथे''खादि स्मृतिषु शिवाज्ञारूप खाश्रमश्रंशानां सर्वेषामाश्रमिणामिप यमशासनं स्चितं। तथापि । 'सर्वापेक्षा च यज्ञादि श्रुतेरश्वव'दिति स्त्रे । खातन्त्र्येण यज्ञादीनां ग्रामं प्रस्थ-वत् । मोक्षांगत्व व्यपदेशादत्र खाश्रमभ्रंशदण्डनं शिवस्य परब्रह्मणः कथमुपपन्निस्था-शक्कायां यज्ञेश्वरस्वमिप शिवस्यैवाधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ स्वाम्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू ॥ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥ "यज्ञो वै विष्णुः" । "आवो राजानमध्वरस्य हद्ग होतार् सत्ययज् रोदस्योः" । "पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदां" इत्यादिना तैतिरीये श्रूयते । अत्र यज्ञाधि-पतिर्नारायणो वा परब्रह्मरूपिश्चावो वेति विषयः । ''यज्ञो वे विष्णु'रित्यादिना नारायण-स्येव यज्ञात्मकत्वापदेशात् । 'तद्विष्णारेक उत्तमः' । 'एकएव नारायण आसीत्' । 'न ब्रह्मा नेशानः' इत्यादिषु नारायणस्यैव सर्वाधिकत्व कथनात् । स्मार्तकर्मसु सर्वत्र सङ्कल्पादिषु विष्णुनामस्मरण पूर्वकत्वेन कमीद्यत्वमर्थात्तस्यैवोपपन्नमतएव । यज्ञात्मकत्वं यज्ञेश्वरत्वं यज्ञ-फलदातृत्वेच तस्मैव समजसमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । स्वामिनः फलश्चतेरित्यात्रेयः । फल श्रुतेः। "आवो राजान मध्वरस्य रुद्रश्होतार सत्ययज रोदस्योः"। इत्यत्र अध्वरस्य यज्ञस्य । राजानं प्रभुं रुद्रमिति फलश्रवणात् । स्वामिनिहशवस्य परब्रह्मणः सर्वब्रह्मविद्यो-पास्यत्वमिति आत्रेयो मन्यते ॥

किंच । " त्रियम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धनं । उर्वाहक्मिव बन्धनान्मृत्यो-र्मक्षीयमामृतात् ''। इत्यादिना यज्ञेश्वरत्वं तस्यैवोपदिष्टं । "यो वै स्वां देवतामितयजते प्रस्वाय देवताय च्यवते नपरां प्राप्नाित ''। "सपापीयान् भवति "। इति स्वदेवताित-रिक्त देवतान्तर यजनेन प्रत्यवाय श्रवणात् । "यदातमस्तं न दिवा न रात्रि र्नसन्नचासच्छिव एव केवलः ''। ''तदक्षरं तत्सिवतुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रस्ता पुराणी ''। इलादि श्रुतौ सर्ववैदिक कमीधार गायत्रीमन्तार्थ वाच्यत्वं शिवस्यैव दर्शनात् । नेतरस्य यज्ञादि सर्व-कर्माराध्यत्वं सम्भवति । "एको (देवः) भूतस्सर्वभूतेषु गूडस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा"। ''कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासस्साक्षीचेता केवला निर्गुणश्च''। ''यो देवानां प्रथमश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः'' । "हिरण्यगर्भ पश्यत जायमान सनो देवरशुभया बुध्या सं-युनक्तु''। "यो देवानामधिपो यस्मिन् लोका अधिश्रिताः। य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पद-स्तरमे देवाय हिवषा विधेम''। इत्यादिना श्वेताऽश्वतरे कर्माध्यक्षत्वं विश्वाधिकत्वं च तस्यैवोप-देशात्। सर्वकर्माधिकत्वेन सर्वकर्मफल प्रदायकत्वं शिवस्यैवेति निश्चीयते॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तसौ हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥

"इमं पशुं पशुपते तेऽयबद्धाम्यग्रे सुकृतस्य मध्ये अनुमन्यस्व सुयजा यजाम"। ''जुष्ठं देवानामिदमस्तु हव्य''मित्यत्र । आर्त्विज्यं ऋत्विजसम्बन्धं पशुबन्धनात्मकोपकरण-कर्मणिच पशुपुरोडाशं परमिशिव समर्पणत्वेन देवतार्हत्व व्यवस्थापनात् । सर्वविद्योपास्यत्वं शिवस्यैव समुचितमित्यौडुलोम्याचार्यो मन्यते । कुतः । तस्म हि परिक्रियते । "यो छ्द्रो अग्ना''वित्यादिषु सर्वान्तर्यामित्वं। "सर्वो वै रुद्र" इत्यादौ सर्वात्मकत्वं। "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि''रित्यादौ विश्वाधिकत्वंच तस्यैवोपदेशात् । इन्द्रोपेन्द्र दिनेन्द्रचन्द्रादि देवतादत्त हिविष्यादिकं शिवे हि परिवर्तते । तस्मात्सर्वकर्माध्यक्षत्वं नेतरस्योपपन्नं ॥

किंच। "ऋत्विजो वृणीते"। "ऋत्विभयो दक्षिणां ददाती"ति। "ऋत्विकर्तृकत्व-शास्त्रेण फलसाधनभूतं सांगं कर्म ऋत्विग्भिरनुष्ठेय''मिल्यवगम्यते । तदन्तर्गतानि कायि-कानि मानसानिच कर्माणि ऋत्विकर्तृकाण्येव । तथापि तत्फलं तत्स्वामिनस्सम्भवित । तद्द-द्वागीय प्रकरण पठितेन्द्रादि देवतादत्त खर्गादि फलभोगमपि तदन्तर्यामित्वेन तिन्यामक शिवस्यैवोपदिश्यते । तस्मा 'ज्ज्योतिष्टोमेन खर्गकामो यजेते' खादौ ज्योतिष्टोमस्य खर्गफल- कत्वेपि तत्स्वर्गस्थेन्द्र देवताप्राधान्येऽपि । "यज्ञकर्ताच देवेन्द्रो वेदकर्ताच वाक्पितः" । "अहमेव जगत्कर्ता ममकर्ता महेश्वर" इति । विष्णुना यज्ञकर्तृत्विमन्द्रस्यैव स्कान्दे प्रतिपादितत्वेपि पाकशासनातिरिक्त शिवस्य परत्रह्मणः यज्ञकर्तृत्व विधायक श्रुतिस्मृति पुराणानां प्रामाण्यं निवरोध्यते । 'यज्ञो वै विष्णु'रित्यत्र शिवशक्त्यात्मक विष्णोर्यज्ञमयत्वं । "आवो राजानमध्वरस्य रुद्र इतितार सत्ययज रोदस्यो"रित्यत्र रुद्रस्य यज्ञाधिपितत्व-मसंकुचितत्वेन निर्देशात् । यज्ञात्मकस्य यज्ञपितत्वमयुक्तमिति सिद्धं ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सु ॥ श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

"ईशानस्सर्वविद्याना मीश्वरस्पर्वभूतानां ब्रह्माधिपति ब्रह्मणे।ऽधिपति ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सद्शिवो"मिलादौ सर्वविद्या सर्वजीव नियामकत्वं शिवस्यैवागमात्कर्म ब्रह्मोपासना फलदातृत्वं शिवस्यैवेति सिद्धं ॥ स्वाम्यधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । परमेश्वरार्पित यज्ञ दान तपः पूजादिना ग्रुद्धान्तःकरणानां ब्रह्मोपासकानां शमदमादिवन्मौन निष्ठावदयकत्वं उत पाणिनेय काणाद शास्त्रादिवद्वागाडम्बरत्वं प्राधान्य-मिखाशङ्कायामधिकरणान्तरं दर्शयति ॥

॥ सहकार्यान्तर विध्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

स् ॥ सहकार्यान्तरिवधिः पक्षेण तृतीय्यं तद्वतो विद्यादिवत् ॥ ४७ ॥

विद्यादिवद्विद्यादों कर्मकाण्डे यथा गृहस्थाश्रमवतः । साग्निहोत्रादीनि बहूनि कर्माणि स्वर्गफलोहेशेन विहितानि । एवं तद्वतः । ब्रह्मविद्यावतः । पुरुषस्य । ''तस्माद्वाह्मणः पाण्डिल्यं निर्विद्ये''ति ज्ञानकाण्डश्रुतौ । सहकार्यान्तरिविध्श्शमदमाद्यपेक्षयासह कार्यान्तराणां श्रवण मनन निदिध्यासनानां परिशव ब्रह्मसाक्षात्कारोहेशेन विधिरज्ञीकर्तव्यः । तत्र त्रयाणां मध्ये श्रवण मनने सर्वेषामि तत्साक्षात्कार कामानां बहुकालमनुष्ठातव्ये । तृतीयं निदिध्यासनं तु । पक्षेण कालपिपाकत्वेन । अनुष्ठेयं । तेषां श्रवण मननानन्तरमि ब्राह्मणत्व क्षित्रयत्वादि वर्णाभिमानः । ब्रह्मचारि गृहस्थाश्रमत्वाद्याश्रमाभिमानः । जाति कुलाद्यभिमानः । ''स्थूलोऽहं कृशोऽहं कर्ताऽहं भोक्ताऽहं'' । इत्येवं विधो देहाभिमानो हढो वर्तते । तस्मात्तेषां प्रशमनाय निदिध्यासनं कर्तव्यं । येषान्त्विति विद्यद्यासनेकरणानां देहाद्यभिमानश्रवण मननाभ्यासादेव शिथिलीभूतस्तेषां स्वत्पकाल निदिध्यासनेनैव तत्साक्षात्कारस्यम्भवाद्वहुकाल निदिध्यासन कर्तव्यमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः । कौहलब्राह्मणे श्रूयते । 'तस्माद्राह्मणः पाण्डिल्यं निर्विद्य बाल्येनतिष्ठासेत्'। 'बाल्यच्य पाण्डिल्याच्यानिविद्यायमुनि'रित्यत्र । बाल्यपाण्डिल्यवन्मोनमि विधीयते ॥

उत । बहुषूपनिषत्तात्पर्य निर्णयरूपं पाण्डित्यं निरशेषेण सम्पाद्य बाल्येन रागद्वेषादि रहितत्वात् । बाल्यसदृशेनावस्थान्तरेणावितष्ठेत । ततः पाण्डित्यं बाल्ये निरशेषं सम्पाद्य । अथ मुनिरिति । अत्र पाण्डित्य बाल्यवत् मौनमपि विधीयते नवेति संशयः । मौन-पाण्डित्य शब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात् । पाण्डित्यं निर्विद्येति विहितमेव ज्ञानं अथ मुनिरित्यन्त्वते

^{1.} In the Madhva and the Sankara-Bhashyas, this Sutra is read as follows: सहकार्यान्तरविधिः पक्षेण तृतीय्यं तद्वतो विध्याधिवत्.

विशब्दो नह्यत्र श्रूयते । इलेवं प्राप्ते वदामः । सहकार्यान्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विद्यादिवत् । सहकार्यान्तरविधिरिति तद्वतः विद्यावतः विद्यादिवत् विधीयते इति । यज्ञादि सर्वाश्रमधर्मः शमदमादिश्व विधिशब्देनोच्यते । आदिशब्देन श्रवण मनने गृह्येते। सहकार्यान्तर विधिरित्यत्रापि । विधीय्यत इति विधिः । सहकार्यान्तरं विधिश्चेति सह-कार्यान्तरीविधिः । एतदुक्तं भवति यथा । "तमेतं वदानुवचनेन बाह्मणो विविदिषन्ति" । 'यज्ञेन दानेने' लादिना । '' शान्तोदान्त'' इलादिना च सहकारी यज्ञादिश्रमदमादिश्व विधीयते । यथाच ''श्रोतव्यो मन्तव्य '' इति श्रवण मननेचार्थ प्राप्ते विद्यासहकारित्वेन रहेरोते । तथा । 'तस्माद्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्ये'त्यादिना पाण्डित्यं बाल्यं सौनामिति त्रयं त्रह्मविद्यायास्सहकार्यन्तरं विधीयत इति मौनश्च पाण्डित्यादर्थान्तरमित्याह । पक्षेणेति मुनिशब्दस्य पक्षेण प्रकृष्टमनन शीले व्यासादौ प्रयोगदर्शनात् । मौनं । पाण्डित्य बाल्ययो-र्द्वयोस्तृतीयं । यद्यपि । अथ मुनिरित्यत्र । विधिप्रत्ययो न श्रूयते । तथापि मौनस्या-प्राप्तत्वात् । विधेयत्वमङ्गीकरणीयं । "अथ मुनिः स्या"दिति इदंच मौनं श्रवणप्रतिष्ठार्था-न्मननादर्थान्तरभूतमुपासनालम्भनस्य पुनः पुनस्संशीलनं तद्भावनारूपं तदेव वाक्यार्थः।

ब्राह्मणः विद्यावान्पाण्डित्यं निर्विद्य उपास्यं ब्रह्मतत्त्वं परिशुद्धं परिपूर्णच विदित्वा श्रवण मननाभ्यां प्राप्तं वेदनं प्रतिलभ्येखर्थः । तच भगवद्भक्ति कृत सत्त्वविवृद्धि कृतं यथोक्तं । "नाहं वेदैं''रित्यारभ्य । "भक्त्यात्वनन्यया शक्यः (अहमेवं विधोऽर्जुन ।) शातु''मिति । श्रुतिश्व । "यस्य देवे पराभक्तिर्यथादेवे तथा गुरौ "। "नाऽयमात्मा प्रवचनेन लभ्य'' इत्यादिना बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यखरूपंचानन्तरमेव वक्ष्यते । "बाल्यंच पाण्डिल्यं च निर्विद्याथ मुनिस्स्यात्"। बाल्यपाण्डिल्ये यथावदुपादाय परिशुद्धे परिपूर्णे परिश्व ब्रह्मणि मननशीलोभवेत् । निदिध्यासनरूप विद्याव्यावृत्तये । एवमेव त्रितयो-पादानलब्ध विद्योभवतीत्याह । "अमौनं मौनंच निर्विद्याथ ब्राह्मण" इति । अमौनं मोनेतर सहकारिकलापः । तंच मौनंच यथावदुपादानो विद्याकाष्ठां तदेकनिष्ठाद्यालम्बेलर्थः । "सब्राह्मणः केन स्या"दिति उक्ता । उपायात्किमन्योप्युत्पादनीयोस्ति । पृष्टे येन स्यात्तेन ह्श एवेति । "येन मौनिवर्यस्तेन ब्राह्मणस्स्या"दिस्युक्तं । "तेनैवेदशस्स्यात्" । "न केनाप्यन्येनोपायेने''ति परिहृतं । अतस्सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितस्य विदुषो यज्ञादि स्वाश्रमधर्म-वत्पाण्डित्यादिकं मोनं तृतीय विद्यासहकार्यन्तरं विधीयते । अथस्याद्यदि सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितानां विदुषां तत्तदाश्रमधर्म सहकारिणि मौनतृतीया सचिवा विद्या ब्रह्मप्राप्ति साधन-मुच्यते । कथं तर्हि छान्दोग्ये "अभिसमावृत्य कुदुम्बे शुचौ देशे खाध्यायमधीयान" इत्यारभ्य "स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते"। "नच पुनरावर्तत" इति यावदायुषं गार्हस्थ्य धर्मेण स्थितिदर्शनमुपपद्यते । अत आह ॥

सू ॥ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

तु शब्दरशङ्कानिरासार्थः । कृत्स्नेष्वाश्रमधर्मेषु ब्रह्मविद्यायास्सद्भावात् । गृहीणोप्य-स्तीति तेनोपसंहारः । तस्मात्सर्वाश्रमधर्म प्रदर्शनार्थो गृहिणोपसंहार इतिभावः ॥

^{1.} In the Sankara-Bhashya तु शब्दो is taken to mean विशेषणार्थ:.

नतु । "वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थास्संन्यासयोगाद्यतय रशुद्धसत्वा" इत्यादिना कैवल्ये वेदान्तार्थज्ञानवतां संन्यासयोगविधि व्यपदेशात् । 'अत्याश्रमस्थ' इति ध्यानयोगस्य अत्याश्रमधर्मत्वोपदेशात् । "ब्रह्मचारिणां वेदब्रताद्यनुष्ठानाचार्य परवशत्वात् । गृहिणां कुटुम्व पोषणभारादि व्यापारसत्त्वात् । वानप्रस्थानामुपवास कृच्छ् चान्द्रायणादि बहुक्केश-दर्शनाच्च । यतीनामेव ब्रह्मविद्याधिकारत्वमिति चेत्र । "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्रह्मणों निर्वेदमायात्" । "नास्त्यकृतः कृतेन" । "तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छे-त्सिमत्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ"मित्यत्र शिष्यस्य समित्पाणित्व व्यवस्थापने गुरोगृहस्थत्वं श्रोत्रिय शब्देन स्वाश्रमसदाचारिनष्ठतं ब्रह्मनिष्ठमित्यनेन ब्रह्मवेतृत्वमप्यसंकुचितत्वेन निर्देशात् । यतीनामिप मुख्यत्वेन ब्रह्मविद्याधिकरत्व सिद्धेपि ब्रह्मचर्यादि सर्वेपामाश्रमिणामपि न ब्रह्मविद्याविरुद्धवते । छान्दोग्ये । "कुरुम्ये छुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः" इत्यारम्य । "स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमिसम्पद्यते" । "न च पुनरावर्तत" इति । कृत्साश्रमेषु ब्रह्मविद्याधिकारत्व श्रवणात् । गृहिणोपसंहारस्सर्वेषां प्रदर्शनार्थमिति वेदितव्यं ॥ सहकार्यान्तर विध्यधिकरणं समाप्तम् ॥

नतु । गृहस्थानामि ब्रह्मविद्याधिकारत्वे "नकुर्याजिष्फलं कर्में"ति न्यायेन । यत्याश्रमस्य प्रयोजनत्वमनपेक्ष्यं । "यावजीवमित्रहोत्रं जुहोतीं'ति श्रौतविधि विरोधान्मावात् । सर्वेषामाधारभूतत्वेन स्मृतिपुराणेषु गृहस्थाश्रमस्य सर्वाधिकत्वनिर्देशात् । 'वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्था स्संन्यासयोगाद्यतय रञ्जुद्धसत्त्वा' इति । "अत्याश्रमस्थस्सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्तवा स्वगुरुं प्रणम्ये''त्यादि श्रुतिसिद्ध अत्याश्रम संन्यास यत्यादि शब्दानान्मन्यथा समन्वयात् । "काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयोविदु''रिति स्मृतिदर्शनात् । फलल्यागस्संन्यासः । इति तत्त्वं । 'यत्रशीलो यतय' इति नियमे नमोक्षप्रयत्नमि गृहिणामि सम्भवत्वेन सर्वेषामाश्रमिणां सम्भवति । "ब्रह्मचारी गृहस्थोवा वानप्रस्थो यतिस्तुवा''। 'यस्तु लिङ्गाङ्गसंयुक्तस्सएवात्याश्रमी भवेत् '। 'लिङ्गं शिवोभवेत् क्षेत्रमंगसंयोग आश्रयः'। "तस्माल्लिङ्गाङ्गसंयुक्तो योऽपिसोऽल्याश्रमी भवेत् ''। इत्यादिष्वत्याश्रम शब्दमि सर्वाश्रम-साधारणत्वेन शिवोक्त वातुलागमे व्यपदेशाच । मौनादि विधायक यत्याश्रमं मुमुञ्जूणान्मविधेयमिल्याशंक्य तत्राधिकरणांतरमाह ॥

॥ मौनाधिकरणम् ॥ १४ ॥ सू ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

छान्दोग्ये। 'ब्रह्मणः पुत्रेषणायाश्च वित्तेषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थायादिभिक्षाचर्यं चरती'ति पारिव्रजै(ज्य)कांतधर्मं प्रतिपाद्य तथैव तिस्मिन्नेव तस्माद्राह्मणः पाण्डिलं निर्विद्येला दिना पारिव्रज्य धर्मस्थिति हेतुक मौनतृतीय सहकारिविधानं प्रदर्शं। तद्वत् तत्रैव अभि-समावृत्य कुटुम्बे ग्रुचौदेश इत्यादिना गृहस्थादीनामि ब्रह्मविद्योपदेशात्। संन्यास यत्यादि शब्दानां पंकजादिवत्तत्रेव रूढिः। तस्माद्यतीनां ब्रह्मविद्या मुख्यावश्यकं। तद्भिन्नाना-मिन्नहोत्रादि कर्मावश्यकं। 'अत्याश्रमी प्राणलिङ्ग सम्बन्धी भस्मघुष्टिकां। कंथां कमण्डलं भिक्षापात्रं दण्डंच धारये'दित्यादिना शंकरसंहितादेष्वत्याश्रम शब्दस्तु सर्वाश्रम साधार-ण्येपि यतीनां मुख्यत्वावगमात्। मौनव्यदितरेषामित्यत्र मौनस्य यतेः मुख्यत्वेन ब्रह्मविद्या-

धिकारत्वं प्रदर्श । ''समुद्रवत्तटाक''मिति न्यायवत् । तद्दृष्टान्ते नेतरेषां ब्रह्मविद्याम-प्युपदेशात्सर्वाधिकत्वं यतीनामनवद्यमिति सूत्रसृचित सूक्ष्मार्थः ॥

'' ब्रह्मसंस्थाऽमृतत्वमाति '' इत्यत्र ब्रह्मनिष्ठ पुरुषस्य मोक्षत्वावगमात् । ''ब्रह्मवि-दाप्नोति पर"मित्यत्र ब्रह्मविदामेव सुक्त्युपदेशात् । "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डित '' इत्यादौ ध्यानविधानस्य पाशविच्छेदलक्षण कथनात् । अथर्वशिरसि । "तृष्णां जित्वा हेतुजालस्य मूलं वुध्या संचित्य स्थापयित्वाऽथ रुद्रे"। "रुद्र एकत्वमाहुः"। "रुद्रं शाश्वतं पुराणमिष्टमूर्जं तपसा नियच्छत ''। "वतमेतत्पाञ्चपतं ''। "तत्समाचरेन्सुसुक्धुर्न पुनर्भवाये''ति पाञ्चपत व्रतस्यैव मोक्ष व्यवस्थापनात् । पुराणेष्वपि तथा दर्शनाच । केवल ब्रह्मविद्यावता असृतत्वसत पारापत व्रतनिष्ठानामेवेति सन्दिह्मते । पारापत व्रतस्य सर्वा-श्रमिणामावर्यकत्वेनाश्रमेध्वन्तर्भावात् । तस्य कालपरिमिति दर्शनात् । कलत्र पुत्रादि साधनार्थं रामकृष्णादिभिर्नुष्ठितत्वात् । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' । 'तरित शोकमात्मवित्' । 'तमेवं विदित्वा अतिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'त्यादौ मोक्षस्य साधनान्तर निरपेक्षत्वावगमाच । श्रुतिसिद्धत्वेपि पाञ्चपतव्रतस्य काम्यमात्र फलमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । पाञ्चपतवत धारिणां मुक्तिरेव फलं विद्यासम्पत्तेश्व परब्रह्मणः रुद्धस्यानुसन्धानरूप मुनि-धर्मविदतरेषामपि भिक्षाचर्य शमादि मोक्षधर्माणां पाञ्चपतवते निर्देशात । तिज्ञष्ठानामपि रद्रएकत्वमाहः । " रुद्रं शाश्वतं वै पुराणां इष्टमुर्जं तपसानियच्छत" । "वतमेतत्पाशु-पतं"। अग्निरित्यदिना "भरमगृहीत्वा विमृज्याङ्गानि संस्पृशेत्"। "तसाइतमे तत्पाञ्चपतं ''। 'पञ्चपाशविमोक्षाये'ति रुद्रध्यानस्य पाशविच्छेदरूप मोक्षफलस्येवावगमात्। अतो यावदायुषं तावत्पाञ्चपत व्रतधारिणां मुक्तिरेव फलं॥

किञ्च । पाञुपतव्रताश्रमे विद्यासाधन ब्रह्मचर्यादि यतिधर्मसमन्वयाद्त्याश्रम संज्ञिको sयमाश्रमभेद खतन्त्र परशिवप्राप्ति हेतुः । "यावच्छरीरपातं वा द्वादशाब्दमथापि वा "। " कुर्यात्पाञ्चपतं दिव्यं पञ्चपाश निवृत्तये ''। " द्विधा पाञ्चपतं ज्ञेयं पूर्वापर विभेदतः "। " दैावदीक्षानुसारेण भस्मरुद्राक्षधारणं " । " लब्ध्वा शिवं महादेवं लिङ्गरूपसुमापतिम् " । "योर्चयेत्तं त्रिकालं वै पूर्वपाञ्चपतं हि तत्"। "निगमागमसंधान शैवदीक्षा विधानतः"। ''शिवलिङ्गं करेकण्ठे धृत्वा वक्षस्थलेऽपिवा''। 'त्रिकालं योर्चयेद्धक्त्र्या महापाञ्चपतो हि सः'। " श्रौताऽश्रौत विभेदेन तिहुधा परिचक्षते"। "वर्णाश्रमोचितं धर्म वेदमार्गा विरोधतः "। 'कृत्वार्चयति यर्शम्भं श्रोतशैव स्सईर्यते'। "वर्णाश्रमोचितं धर्मं त्यक्त्वा तान्त्रिकमार्गतः"। " यःपूजयति विश्वेशं तन्त्रशैवस्स उच्यते" । इति शिवागमे श्रयते । तस्मात् । द्वादशाब्द-परिमित पाशुपतव्रतस्य खाभीष्टकाम्यफल हेतुत्वं यावज्जीव पाशुपतव्रतस्य हि पाशनिवृत्ति पूर्वक शिवत्वप्राप्तिरूप नित्यफलकत्विमिति निश्चीय्यते । "अत्याश्रमी निराभारष्पट्रस्थली जङ्गमश्चरः । शिवयोगयतिर्वीरो नान्येषु नकदाचने"ति वीरागमे दर्शनात् । अत्याश्रम-शब्दस्य शैवदक्षाविच्छन्न चतुर्विधाश्रमपर साधारण्येपि त्यक्तेषणत्रय निराभार वीरशैवे रूढः। ब्रह्मचारिणां यथेष्ट भोजनपूर्वक खाध्यायाऽध्ययनत्वमसाधारणधर्मः । गृहिणां यथोचित भोजनपूर्वक निल्यामिहोत्रादि कर्मानुष्ठानं । वानप्रस्थानां प्रायशोपवासादि प्रधान काय-शोषण हेतुभूत पञ्चाग्निमध्यादि स्थानरूप तपश्चरणं । संन्यासिनां यथोचित भाजनपूर्वक यमाद्यष्टाङ्गपूर्वक योगाभ्यासानुकूळ श्रवण मनन निदिध्यासनात्मक वेदान्तचिन्तनं मुख्यधर्म इति विधीयते । तथापि ब्रह्मविद्याधिकारत्वं । सर्वाश्रिमणां युक्तं । ब्रह्मवित्पाञ्चपतयोर्मुक्त्युप-देश विधायक वाक्यानां परस्पर विरोधः । "एषामीशे पञ्चपतिः पञ्चनां द्विपदामुत-चतुष्पदां" । "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेश स्संसारमोक्ष स्थितिबन्धहेतुः" । इत्यादि श्रुतिषु शिवस्य ब्रह्मणः सर्वजीवाधिपतित्वं । तद्दन्धमोक्षहेतुत्वज्ञावगमात् । तदनुष्रहाभावे तत्प्राप्त्यसम्भवात् । ब्रह्मवेतृत्व विधायक वाक्यानां तदीक्षानुसर्णे तदुपासकानां तत्साक्षा-कारमर्थादुपदिश्यते ॥ मौनाधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । सर्वेषामाश्रमिणां ब्रह्मविद्याधिकारत्वमस्तु । तथापि तद्वृत्तिः किमित्या-कांक्षायां तल्लक्षणमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ अनाविष्काराधिकरणम् ॥ १५ ॥ सू ॥ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

<mark>अनाविष्कुर्वन् वा</mark>लकवत् खनिष्टभक्ति ज्ञानवैराग्य शमदमादिकं लोकानामप्रकटयन् । दम्भ दर्प राग द्वेषादि रहितस्सन् । सदा श्रवण मनन निदिध्यासन ध्यान धारणावधान समा-<mark>धिना शिवसेागी सर्वदा सर्व शिवैकज्ञाननिष्ठागरिष्ठ भावानुसंधानं</mark> कुर्वस्तिष्ठेदित्यर्थः । कुतः । <mark>अन्वयात् । शिवयोगिनइशरीरेन्द्रियाद्यभिमान निराकरणपूर्वक स्वमनेात्रितिर्शवे सदासमन्व-</mark> यात् । वालादिवद्वप्तशिवज्ञानवैभवत्वं स्वाभाविकमिति सूत्रसूचित स्क्ष्मार्थः। 'तस्माद्वाह्म<mark>णः</mark> पाण्डित्यं निर्विय बाल्येन तिष्ठासेत्' इति । "ज्योतिर्किङ्गं भ्रुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत्सदा यतिः । आस्मानमात्मनासाक्षाद्रह्मबुद्धा सुनिश्चितं''। ''देहजात्यादिसम्बन्धान्वर्णाश्रम समीन्वतान् । वेदशास्त्रपुराणानि पदपांसुमिव त्यजेत्''। ''एकाकी निस्पृहस्तिष्टेन्नहि केन सहालपेत्''। "मुनिः कौपीनवासोस्यात्रमोवा ध्यानतत्परः । अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निराशिषः" । ''आत्मनैव सहायेन सुखार्था विचरेदिह । सन्दिग्धस्सर्वभूतानां वर्णाश्रम विवर्जितः'' । ''अन्धवज्जडवचापि मूकवच महीं चरेत् । गुच्छंस्तिष्ठन्नुपविशं च्छयाने।वान्यथापि वा''। 'यथेच्छया वसेद्विद्वान् स्वात्मारामस्सदामुनिः । बालोन्मत्तपिशाचवज्जडवृत्त्यालोकमाचरेत्'। बाह्मणस्समाहितो भूत्वा तत्वपदैक्यमेव सदाकुर्यात्। "आज्ञाम्बरा न नमस्कारो न स्वाहा-कारो न खधाकारो न निन्दास्तुति यादिच्छकोभवेत्''। इत्यादिना शिवज्ञानवतां बाला-दिवदुपादेयतया श्रुतं । अत्र बालवत् । कामकर्मचारादिकं सर्वं विदुषोपादेयमुत डम्भादि रहितत्वमेवेति विशयः। "वालोन्मत्तिपशाचवज्जडवृत्त्या लोकमाचरे"दित्यादि श्रुति-स्मृत्यागमेषु बालादिवज्जडवृत्तित्वं ब्रह्मविदामुपदेशात् । तद्वयुक्तायुक्ताग्रुत्यतया पुण्याऽपुण्य-कमानुष्ठानमुपदियं । तस्मात् 'आत्मावाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य'इत्यादि श्रुतिविहित वेदान्त श्रवणमननादिकमप्यनुपपात्तिस्सम्भवतीति प्राप्ते तत्राभिधीयते ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् । अनाविष्कुर्विन्निति । "बालस्य यत्स्वभावाऽनाविष्काररूपं कर्म तदुपादाने। वर्तेत विद्वान् । कुतः । अन्वयात् । सदाशिवस्यैकनिष्ठागारिष्ठ चित्तसमन्वयात् युक्तं । "बाल्येन तिष्ठासे"दित्यस्मिन्विधौ । तस्यैव विदुषोऽन्वयसम्भवः । इतरेषां विद्या-विरोधित्वश्रवणात् । "नाऽविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनेनमाप्नुयात्" । "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः । सत्त्वशुद्धा धृवस्मृति"रित्यादिषु ।

ब्रह्मनिष्ठनियमानि श्रूयन्ते । 'दृष्टान्ते न हि सर्वसम्भव' इति न्यायेन बालादिवद्म्भरहितत्व-मात्रमुक्तं । पूर्णशिवज्ञानिनां सर्वशिवात्मकत्व निरन्तरभावानां वेदान्त श्रवणादिकमप्रयोजनं । मन्दिशवज्ञानिनां सर्विशिवात्मकज्ञानदार्ट्यार्थं श्रवण मनन वर्णाश्रमाचारादिकं सर्वं विधेयं। "समाधिमथकर्माणि मा करेातु करेातु वा। हृद्येनास्तसन्देह स्सजीवन्मुक्त उच्यते"। इत्यादि वेदान्तेष्वविदुषामव विधिविहित कर्मानुष्ठानत्वं विदुषां खेच्छाधीन प्रवर्तकत्वश्रोप-दिष्टं ॥ अनाविष्काराधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । श्रवण मननादि सहकृत शिवतत्त्वसाक्षात्कारवतां पुरुषाणां पूर्णाधिकारिणामि-हैव जन्मनि जीवभावनिवृत्तिपूर्वक शिवतत्वप्राप्तिर्वा सालोक्यादिक्रमेण क्रममुक्तिरुत जन्मा-न्तरेत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ ऐहिकााधिकरणम् ॥ १६॥ सू ॥ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१॥

अप्रस्तुत प्रतिबन्धे । प्रस्तुतानां भक्तिवैराग्य शमदमादि सहकृत श्रवणादीनां ह्डायभिमानलक्षणे प्रतिबन्धके असित सित ऐहिकं ज्ञानमुत्पयते। अस्मिनेव जन्मिन परशिवब्रह्म साक्षात्कार उत्पद्यते । दढदेहाभिमान रूपप्रतिबन्धके सति तु जनमान्तरे पुनरिप श्रवण मनन निदिध्यासनानुष्ठानानन्तरं तत्साक्षात्कारो लभते । कुतः । तद्दर्शनात् । 'अनेक जन्मसंसिद्धस्तता याति पराङ्गति''मिलादि स्मृतिपुराणेषु जडभरतस्य जन्मत्रयेण जन्मान्तर-फलेन वामदेवानामेकजन्मनि पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्त्युपगमात् । प्रबलदेहायभिमान-वतामनेकजन्मकृत ध्यानधारण पूजानमस्कार श्रवण मनन निदिध्यासनानुष्ठानेन शिवसाक्षा-त्कारः । विशुद्धान्तः करणानां खल्पदेहाभिमानवतामीश्वरानुप्रहवता मेकजन्मानुष्ठित शिव-भक्तिवैराग्यश्रवणाद्यनुष्ठानादिभिरेव शिवसाक्षात्कार इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः ॥

मुण्डकोपनिषदि । ''कस्मिन्भगवो विज्ञायते''। ''सर्वमिदं विज्ञानं भवति तस्मै सहो-वाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये'' इति । हस्मयब्रह्मविदो वदन्तीत्युपकम्य ''यथा नद्यस्यन्द-मानास्समुद्रे अस्तङ्गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं"। "स यो ह वै परमं ब्रह्मवेद ब्रह्मव भवति"। इत्यत्र अभ्युद्य निःश्रेयसात्मक फलद्वयविधायक द्विविध विद्या आम्नाता। फलाभिलाषासक्त पुण्यकर्मोत्पादक फलमभ्यु-दयफलं शमदम वैराग्य भक्तिजीव करुणाश्रवणादिफलकं मुक्तिफलं निःश्रेयस संज्ञिकं। तत्र शिवज्ञाननिष्ठावतामिहजन्मनि जन्मान्तरेवा मुक्तिरिति सन्दित्वते । "तरित शोक-मात्मवित्''। ''ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेति''। 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति'। 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'। ''यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिताः''। ''अथ मर्स्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमरनुते " इत्यादौ । विदुषामिहैव ब्रह्मप्राप्तयुपदेशात् । कालविलम्बफल-स्वीकारे विद्यायाः । माहात्म्योच्छेदप्रसङ्गात् । तथाचेत् । ज्यातिष्टोमादिवनमुख्यसाधनत्वा-योगाच । तस्माद्रह्मविद्यावतामिहैव जन्मन्येव मुक्तिफलमुचितमिति प्राप्ते तत्र वश्यामः ॥ 'ऐहिक मप्रस्तुत प्रतिबन्धे' इति ऐहिकं। अभ्युद्यफल मुपासनं। अप्रस्तुत प्रति-

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as follows:

वन्धे । अप्रस्तुते प्रवलकर्मान्तर प्रतिबन्धे सत्यनन्तरं । प्रतिबन्धे सति तदुत्तरकाल इत्य-नियमः । कुतः तद्दर्शनात् । दश्यते हि प्रबलकर्मान्तरेण कर्मफल प्रतिबन्धाभ्युपगमः । <mark>श्रुतौ । ''यदेव' विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती''त्युद्रीयविद्यायु-</mark> क्तस्य कर्मणः । फलाप्रतिबन्ध श्रवणात् । भूतप्रतिबन्ध वर्तमानप्रतिबन्ध भाविप्रतिबन्ध संज्ञिकबन्ध त्रयेषु भूतवर्तमान प्रतिबन्धयोः श्रुतिस्मृति पुराणेषु तारणे।पायावगमात् । भाविप्रतिबन्ध निवृत्त्युपाय दर्शनात् । भरतस्य त्रिजन्मसु । जडभरतादीनामिव जन्मान्तर-मुक्तिफलमविरुद्धाते । इहजनमिन मुक्तिविधायक वाक्यानां वामदेवादिवद्भावि प्रतिबन्ध निर्मुक्तविद्वद्विषयं। "वासनातानवं ब्रह्मन्मोक्ष इत्यभिधीयते"। "नमोक्षो नभसः पृष्ठे निपाताले नभूतले"। "सर्वाज्ञासंक्षयेचेतः क्षयोमोक्ष इतीर्यते"। "बद्धोहि वासनाबद्धो मोक्ष-स्स्याद्वासनाक्षयः '' । इत्यादौ । निर्वासनायुक्तस्य ब्रह्मविद्यापूर्णस्यैवास्मिन् जन्मनि मुक्त्युप-देशादतो नविरुद्धः । ऐहिकाधिकरणं समाप्तम् ॥

नतु । जगद्वासनायुक्त ब्रह्मविद्यावतां जडभरतादिवत् । कालान्तरेण मुक्तिः निर्वासना-मौननिष्ठानां । शिवैकचेतसां वामदेवादिवदिहजन्मन्थेव मोक्षफलमस्तु । तथापि दहरादि <mark>त्रक्मविद्यावतां सञ्चरीरमुक्तिरञ्चरीरमुक्तिर्वा</mark> सम्भवतीत्याञ्चङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सू ॥ एवं मुक्तिफला नियमस्तदवस्थावधतेस्तदवस्थावधतेः ॥ ५२ ॥

पूर्वे जगद्वासनायुक्तानां जन्मान्तरेण निर्वासन शिवज्ञान निष्ठानामिहैव जन्मिन शिव-प्राप्तिरूप मुक्तिफलमभिहितं । तथाप्येवं । शिवतत्त्वसाक्षात्कारवतां सर्वेषां मुक्तिफलमेक-मेवेत्यनियमः । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" । "यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन् "। "सोऽर्जुते सर्वान्कामान् सह । ब्रह्मणा विपिश्चिते"ति श्रुतौ । ब्रह्मविदां ब्रह्मणासह सर्व-कामावाप्ति दर्शनात् । सर्वेषां ब्रह्मविदामशरीर मुक्तिसंज्ञिक कैवल्य मुक्तिरेवेति नियमी नास्ति । किन्तु शिवानुप्रहवतां शमदमादि वैराग्य युक्तानामशरीरज्योतिर्लिङ्गानुसन्धान चेतसां परलोकवासना निर्मुक्तानामिहैव दहराकाशज्योतिर्लिक्षे सुषुप्ति सुखवदशरीरण प्रारब्ध नारापर्यन्तं जीवन्मुक्तद्शायां नित्यनिरतिशयानन्दमनुभूय । तत्समाधिकाले प्रचण्डातपमध्य निक्षिप्त निवात कर्पूरदीपवित्थित्वा विदेहमुक्त्यवसरे । नदीसमुद्र न्यायेव-देकत्वं परमाकाश परशिवे सम्भवति । तद्भिन्नानां मूर्तपरशिव ब्रह्मलोक भोगवासना-युक्तानां प्राणावसाने शिवलोक निवासोचित दिव्यमङ्गलविद्यहेण सालोक्य सामीप्य सारूप्या-त्मक कल्याणविभृति संज्ञिक सशरीरमुक्तिभवति । तस्माज्जीवन्मुक्तानामशरीरमुक्ति-स्सशरीरमुक्तिरित्यनियमः । कुतः । "तद्वस्थावधृतेस्तद्वस्थावधृतेः" । "यदेव ज्ञानफलं तदेव कर्मफलं''। ''यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं''। ''तं तमेविति तत्त्वज्ञ-स्सदा तद्भावभावितः ''। ''अन्त्यकाले प्रबुद्धोयस्सुहृदा बुद्धितोपि वा ''। ''शिवमेक-मनाध्यायन् स याति परमां गतिं ''। ''यदा शिवात्मकं रूपं ध्यायन्त्राणान्विमुझति ''। "तदाऽसौ शिवतां याति नान्यां गति''रिति श्रुतिः । इत्यादि श्रुतिस्मृत्यागमादिषु तद्व-दुपदेशात् । मूर्तपरशिव ब्रह्मोपासनावस्थायां । तचित्तस्य मूर्तब्रह्मधृतेः । मूर्तब्रह्माकारा-कारितत्वात् अमूर्तपरशिव तत्वापासनायां भक्तिचित्तस्या मूर्तशिवतत्वधृतेः । मुक्तिभेदो न विरुद्धात इति स्त्रस्चित स्क्ष्मार्थः । "न तत्र प्राणानेत्कामन्ते तत्रैव समवलीयन्ते"। "वेदान्तिवज्ञान सुनिश्चितार्था स्संन्यासयोगाद्यतयर्श्च स्रत्वाः । ते ब्रह्मलोकेतु परान्तकाले परामृतात्पिरमुच्यन्तिसवें" । इति श्रूयते । अत्र । 'न तत्र प्राणानोत्कामन्ति ' इत्यत्र सद्यो- सुक्त्यवगमात् । "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले" इत्यत्र कममुक्त्युपदेशात् । परिशव ब्रह्मो- पासकानां सद्योमुक्तिकममुक्तिसंज्ञिकाशरीरमुक्तिस्सशरीरमुक्तिवेंति संशयः । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" । "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेते"त्यादि धर्मप्रकरण पठिताभ्युद्य फलवत् । ब्रह्मविद्या फलस्यापि स्वातिशयत्वमनवद्यं । दहरशाण्डिल्योपकोसलादि ब्रह्म- प्रकरण पठितोपासनानां कर्मत्वात् । "नास्त्यकृतः कृतेने"ति श्रुतौ कृतस्य कर्मणोऽकृत मोक्षांगत्व व्यवस्थापनाच । नचोपासनस्य ब्रह्मप्राप्ति सम्भवतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥ मोक्षांगत्व व्यवस्थापनाच । नचोपासनस्य ब्रह्मप्राप्ति सम्भवतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

धर्मप्रकरणपठित ज्योतिष्टोमाद्युपासकानामिव ब्रह्मप्रकरण दहरादि विद्योपासकाना-मनित्यफलमश्रावणीयं। तिद्विधायक श्रुखदर्शनात्। तैतिरीये। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"। "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्"। 'सोऽरनुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते' तीत्यत्र सालोक्यादि त्रिविधविभूत्यात्मक कल्याणविभूतिर्वासनायुक्त दहरोपासकानां दश्यते। "दहरं विपापं परमेश्मभूत''मित्यादिना। तैत्तिरीये। "हृत्युण्डरीकं विरजं विशुद्धं" इत्यारभ्य "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रज्ञान्तं"। 'ध्यात्वा मुनिर्गच्छिति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्ता'दिति कैवल्ये दहरोपासकानामशरीर कैवल्यविभूतिर्निर्वासन परिशवध्यानानिष्ठानामुपदिश्यते॥

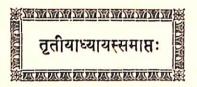
''श्रद्धाभक्तिध्यांनयोगादवेहि''। ''आत्मानमरणिकृत्वा प्रणवंचोत्तरारणि''। ''ध्यान-नर्मथनाभ्यासात्पाशं दहित पण्डितः''। ''क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देवएकः''। ''तस्याभिध्यानायोजनात्त्वभावाद्भ्यस्यांते विश्वमाया निवृत्तिः''। इत्यादि श्रुतिशतेषु ब्रह्मविद्योपासकानां नित्यनिरुपम शरीराशरीरमुक्तिद्धय प्राप्त्युपदेशात् । ब्रह्म-श्रुतिशतेषु ब्रह्मविद्योपासकानां नित्यनिरुपम शरीराशरीरमुक्तिद्धय प्राप्त्युपदेशात् । ब्रह्म-श्रुतिशतेषु ब्रह्मविद्योपासकानां नित्यनिरुपम शरीराशरीरमुक्तिद्धय प्राप्त्युपदेशात् । ब्रह्म-विद्याया स्सर्वाधिकत्वमनिवार्य । ध्यानाद्युपासनानां कर्मत्वव्यपदेशे श्रवणादीनामपि कर्मत्वं प्रसप्तयेत । ''आत्मावाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यत्र परिशव साक्षात्कार फलमनूय तत्साधनत्वेन श्रवणादिकमुपदिष्टं । तत्र श्रवणमननादि सहकृत साक्षात्कार फलमनूय तत्साधनत्वेन श्रवणादिकमुपदिष्टं । न वैद्यशास्त्रादिवद्वाक्यार्थ शानेन सिद्धित ॥

ननु । लोके व्योमस्थित नक्षत्राणि सर्वेषामनुभवद्श्वनात् । तत्पुण्यक्षये भूपतनद्योत नात् । "स शरीरमुक्तिः केलासे सम्भवतीत्यूद्य । किञ्च । उपमन्यु दधीचि गौतम प्रमुखशिव-नात् । "स शरीरमुक्तिः केलासे सम्भवतीत्यूद्य । किञ्च । उपमन्यु दधीचि गौतम प्रमुखशिव-योगिभर्योगमहिम्ना केलासे त्रिविधमुक्ति विभूत्यनुभवः पुरुषाणां दृष्टत्वात् । तत्रैव पूज्य पूजकभावासद्भावात् । सञ्चाण चिरुतुण्ड चारमवेमाराध्योद्धराराध्यानां शरीरेण राज्येन-पूजकभावासद्भावात् । सञ्चाण चिरुतुण्ड चारमवेमाराध्योद्धराराध्यानां शरीरेण राज्येन-परिवारेण ग्रामेण सह शिवलोकप्राप्तिदर्शनाच्च । नानुभवविषयमशरीरमुक्तिरिति चेन्न । परिवारेण ग्रामेण सह शिवलोकप्राप्तिदर्शनाच्च । नानुभवविषयमशरीरमुक्तिरिति चेन्न । परिवारेण ग्रामेण सह शिवलोकप्राप्तिद्धत्वात् । सुषुप्ति समाधिषु । स्थूलसूक्ष्म सशरीरमुक्तिवदशरीरमुक्तिरित थुत्युत्कयनुभवसिद्धत्वात् । सुषुप्ति समाधिषु । स्थूलसूक्ष्म सशरीरमावतया विदुषामविदुषामिष अशरीरानुभवमनुभूय पुनस्तदनुभवोपदेशाच्च । न च शरीप्राप्ति तेजदशरीर नक्षत्रादिवत् शिवलोकप्राप्त महापुरुषाणामिष पुनः पुनरावृत्तिः ।

'वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्था स्संन्यासयोगाद्यतय इग्जुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्पिरमुच्यन्ति सर्वे' । इति श्रुतौ तल्लोकादेव कैवल्यमुक्त्युपदेशात् । ब्रह्मविद्योपास-कानां नित्य निरितशयानन्द स्वभावाद् द्वितीयसशरीराशरीरमुक्तिद्वयं स्वेच्छानुसारेण लभ्यते । तस्मान्नचैकमुक्तिरिति नियमस्सम्भवतीति निर्श्वीयते ॥ सुक्तिफलाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपितपिण्डित भगवत्पादाचार्य खामिकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैतसिद्धान्तव्यवस्थापक वैयासिक ब्रह्ममीमांसा सूत्राऽर्थप्रकाशके श्रीकरभाष्ये उपासनाध्यायसंज्ञिक तृतीयाध्यायस्य पुरुषार्थाधि करणादि सप्तदशाधिकरणाविच्छन्न पुरुषार्थोऽतरशब्दा-दिति बादरायण इत्यादि द्विपन्नाशत्सूत्रात्मक चतुर्थः पादस्समाप्तः ॥

श्री शिवायगुरवेनमः —

॥ अथ श्रीकरभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ फलाध्यायःप्रारम्भः ॥

तृतीयाऽध्याये तत्वं पदवाक्यार्थसिद्धोपास्योपासक शिवजीव प्रतिपादक दहरादि विद्या-चिन्ता कृता । इदानीं चतुर्थाऽध्यायस्य प्रथमपादे सर्वासां विद्यानां फलं । द्वितीये त्वं पदार्थ भूत जीवोत्कान्तिदशा विशेषफलं । तृतीये अचिरादि गतिफलं । चतुर्थे खाभाविक जीव-भूत जीवोत्कान्तिदशा विशेषफलं । तृतीये अचिरादि गतिफलं । चतुर्थे खाभाविक जीव-भाव नियृत्ति पूर्वक शिवत्वप्राप्तिरूप परमपुरुषाऽथफलं दर्शयति । तस्मादेतदध्यायस्य फलाभिधानं । पूर्वाऽध्याये दहरशाण्डिल्यादि विद्याविधानस्य पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवप्राप्ति-फलाभिधानं । पूर्वाऽध्याये दहरशाण्डिल्यादि विद्याविधानस्य पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवप्राप्ति-सिद्यर्थं साधनैस्सह निरूपणे सकृदेव प्रपन्नानां । 'सकृत्सरणमात्रेण सर्वसिद्धिकरं भवेत्' । 'सकृदौपासनं कुर्यान्मायापाश नियृत्तये' । इत्यादि स्मृति पुराणेषु सकृदुपासनामात्रेण जीव-भावनियृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिरसकृदुपासने मानाभावात् । ''ब्रह्मविदाप्नोति परं'' । ''ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेती''त्यादि ब्रह्मोपासन विधायक वाक्यानां सकृत्कालपरत्विमत्याशङ्कायां तिविराकरणार्थमधिकरणान्तरमाह ॥

॥ आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥ सू ॥ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

"आत्मावाडरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"। "तस्याभिध्यानायोजनात्तत्वभावाद्भ्यश्वान्ते विश्वमायानिवृत्ति"रित्यादि श्रुतिषु सकृदसकृत्वियमादर्शनेप्ययोजनात्तत्वभावाद्भ्यश्वान्ते विश्वमायानिवृत्ति"रित्यादि श्रुतिषु सकृदसकृत्वियमादर्शनेप्यसकृदनेकवारमविस्मरणेन आवृत्तिः। "परिशिवध्यान श्रवण मननाद्यभ्यासः"। कर्तव्यः।
सकृदनेकवारमविस्मरणेन आवृत्तिः। "परिशिवध्यान श्रवण मननाद्यभ्यासः"। कर्तव्यः।
सकृदनेकवारमविस्मरणेन आवृत्तिः। "परिशिवध्यान श्रवण मननाद्यभ्यासः किञ्चत्वान्यः। सर्वत्वान्तान्यः। "अष्ठेष्ठत्याय सुप्त्यः (ॐलं)न्तं व्रह्मेषं (प्र)विचिन्त्यता। गच्छंत्तिष्ठतुपदीनां मनागिपे"। "सुप्तेष्ठत्थाय सुप्त्यः व्यत्तिमास नाश्चपर्यन्तं स्वरूपानुसन्धानेन
स्वरूपमेव पश्यन् जीवन्मुक्तिमवाप्य प्रारब्ध प्रतिभास नाश्चपर्यन्त स्वर्णानुसन्धानं। एतदेक परसमारभेत्"। इत्यादि श्रुतिषु। "तिचन्तनं तन्मननं अन्योदन्तप्रवोधनं। एतदेक परसमारभेत्"। इत्यादि श्रुतिषु। "तद्विन्तनं तन्मननं अन्योदन्तप्रवोधनं। एतदेक परसमारभेत्"। इत्यादि श्रुतिषु। गुरुभाक्तं सदा लब्ध्या भजनित शिवमव्यय"भित्यादि
च वदान्तश्रवणाद्भक्तिसंयुतात्। गुरुभाक्तं सदा तदुपासनमावश्यकमिति सूत्रसूचित
दुपासनेन बुद्धस्तदात्मकत्वाभावाच विस्मरणेन सदा तदुपासनमावश्यकमिति सूत्रसूचित
स्थार्थः॥

''ब्रह्मविदाप्रोति परं''। ''ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति''। ''ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्त-मेती''त्यादि श्रुतिषु ब्रह्मवेदन रूपोपासनस्य सकृदसकृदिति विनिगमकाभावाद्भक्तानां सकृ-दुपासनमुताऽसकृदुपासनमेवेति सन्दिह्मते । ''ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती''ति वेदनमात्रस्येव विधानात् । असकृदावृत्तौ प्रमाणाभावात् । नचावधातादिवद्वेदनस्य ब्रह्मा पारोक्ष्यं प्रति दृष्टोपायत्वाद्यावत्कार्यमावृत्तिरिति शक्यं वक्तुं । वेदनस्य दृष्टोपायत्वाभावात् ज्योतिष्टोमादि <mark>कर्माणि वेदान्तविहितऋ वेदनं</mark> शिवाराधनरूपं आराधिताच । परमपुरुषाद्धर्मार्थ काम मोक्षाख्य पुरुषार्थावाप्तिरिति हि फलमत उपपत्तेरित्यत्र प्रतिपादितं । अतो ज्योति-ष्टीमादिवद्यथाशब्दं सकुत्कृतमेव शास्त्रतात्पर्यमिति निश्चीयते । सकुत्कृतेः कृतशास्त्रार्थं इति न्यायद्र्शनात्प्रयाजादिवत् । सकृद्नुष्टेयमेवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । <mark>आवृत्तिरसक्</mark>टदिति । असक्रदावृत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः । कुतः । उपदेशात् । ''सन्देहे कार्यशेषा''दिति नियमेन । "छागपशुन्यायवत्" । श्रुत्यन्तरेष्वसन्दिग्धतया सदा परशिव व्रह्मोपासनं पाशनिवृत्तिपूर्वकं शिवत्वप्राप्त्यर्थमुपदेशाह्मपदेशात् । "यथा चर्मवदाकाशं वेष्ट-यिष्यति मानवः । तथा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति" । "त्र्यंबकं यजामहे सुगर्निध पुष्टिवर्धनं । उर्वारुकमिव वन्धनानमृत्योर्मुक्षीयमामृतात्" । "आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्विमिदं यतः। तस्मात्सर्वं परित्यज्य तत्त्विनिष्ठा भवानघ"। "निद्राय लोकवार्ताया-<mark>इशब्दादेरात्मविस्मृतेः । क्र</mark>चिन्नावसरं दत्त्वा चिन्तयात्मानमात्मिने" । इत्यादि स्मृतिषु । "ईश्वरन्तमहं वन्दे यस्य लिङ्गमहर्निशं । यजन्ते सहभार्याभिरिन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा" इति जैमिन्याचार्यकृत वेदपादस्तवेऽपि च । ''असकृदुपासना विध्यवगमात्'' । ''सकृदेव <mark>प्रप-</mark> <mark>न्नानां सद्योमुक्तिर्विधीयते'' । ''सकृदुचारणादेव सर्व सिद्धिकरं भवे''दित्यादि स्मृतीनां</mark> तन्माहास्म्य स्तुतिमात्रपरत्वमिति विवक्षितं । "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" । "भाति च तपित च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद । यत्सवेद समयैतदुक्तः" । "अनुम एतां भगवो देवतां गाधीयदेवतामुपास्व" इत्यादि श्रुतिषु उपक्रमोपसंहार्ययोविष्युपास्ययो व्यतिकरोपदेशे मोक्षसाधनरूपस्य वेदनस्य उपासनरूपत्वावगमात् । उपासन शब्दस्य च स्मृतिसन्तानवाचि-नत्वात् । यदुक्तं प्रयाजादिवदिति तन्न । तस्यादृष्टफलत्वात् । उक्तं सकृदनुष्ठानं । तथा 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादि वाक्यसमानार्थेषु वाक्येषु । ''आत्मावाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः''। 'ततस्तु तं पर्यति निष्कळं ध्यायमान' इत्यादिषु ध्यायतिना वेदनमभिधीयते । "ध्यानं च चिन्तनं" । तच स्मृतिसन्तित रूपं । न स्मृतिमात्रं । "उपास्तिरिप तदेकार्थः" । एकाम्रचित्तवृत्ति नैरन्तर्ये प्रयोग दर्शनात् । तदुभयैकार्थ्या-दसकृदावृत्त सन्तत स्मृतिरिह 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति'। "ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपादी'' रिलादिषु वेदनादि शब्दैरुपासनमेवाभिधीयते ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ लिङ्गाच ॥ २ ॥

" ऊर्ध्वायनमः" । " ऊर्ध्वालिङ्गायनम " इत्यारभ्य लिङ्गस्य सर्वात्मकत्वं प्रसाध्य । " एतत्सोमस्य स्र्यस्य सर्विलङ्ग रस्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्र'मित्यत्र । सर्विलङ्ग रस्थाप-यति वाक्येन। यथा सर्वथा भूशरीरसाधारण्येन लिङ्गस्थापनविधान दर्शनात्। तथा सर्वदा बाह्याभ्यन्तरेषु जप पूजा नमस्कार श्रवण मननादि शिवोपासनमभिहितं । तथाच स्मृतिः । 'गच्छंस्तिष्ठंत्सदा विद्वान् शिवलिङ्गं यथामुदा । बाह्याभ्यन्तरदेहेषु घृत्वा भक्त्या चिदात्मकं'। "लोके प्रवर्तते भक्तौ तद्वच्छ्रवण कीर्तनात् । श्रवणात्पूजनाध्यानात् साम्बं संसार भेषजं"। 'चिन्तयेत्सततं धीमान्नान्यथा मोक्षमाप्नुयात्'। इति दर्शनात्। निरन्तरमनन्य भावन अवणमननादि साधनत्वेन तदुपासनं कर्तव्यमिति निश्चीयते ॥ आवृत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥ नन्वसकृच्छिवापासनं मुमुक्ष्णामस्तु । तथापि केनमार्गेण तदुपासनं कर्तव्यं । तत्र भेदभावेनोताऽभेदेन वेत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ आत्माऽधिकरणम् ॥ २॥

सू ॥ आत्मेति तूपगच्छन्ति ब्राह्यन्ति च ॥ ३ ॥

आत्मा जीवः । निरन्तरानुसन्धानेन परिशवब्रह्मसाक्षात्कारं तत्प्राप्तिं च लभतीति । मुमुक्षवे भक्ताः । वेदान्तादिभिर्ज्ञात्वा दहरज्ञाण्डिल्याद्युपासनेन परमात्मानं आहयन्ति । जानन्ति । उपगच्छन्ति । प्राप्नुवन्ति चेति स्त्रस्चित स्क्मार्थः । तु शब्दाेऽत्र निश्वयार्थः । ''यदा पर्यःपर्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं। 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनं परमं साम्यमुपैति'। "यथा नद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं" । इति मुण्डके ब्रह्मोपासकानां । त्रवासाक्षात्कारत्वं ब्रह्मप्राप्तित्वन्न दर्शितं । " हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं" । इत्यारभ्य 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं'। "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्" । इत्यन्तेन कैवल्ये दहरोपासकानां मुमुक्षूणां शिवतत्त्वप्राप्तिः श्रूयते । उपासनानि त्रिविधानि । "अहं प्रहोपासनानि प्रतीकोपासनानि अङ्गावबद्धोपास-नानि च''। तत्राऽहं ब्रहोपासनानि दहरशाण्डिल्य वैश्वानरोपकोसल विद्यादीनि। तासु काचि-हिंचासु । 'वाचं ब्रह्मेत्युपासीते'तिवत् । चेतनजीवात्मकत्वेन परमात्मोपासनसुपिद्ष्टं । कासु चिद्विद्यासु । अधिकंतु भेदनिर्देशात् । 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः' । इत्यादि शास्त्रानुसरणेन जीवस्य स्वाभिन्नतया ब्रह्मोपासनं दर्शितं। तदेवाऽहं प्रहोपासनं। "कं ब्रह्म सं ब्रह्मे" त्यादि श्रुतिषु ताम्र मृण्मय शिलादि विम्रहेषु शिवकेशवादिवत् । 'नामम्रह्मत्युपासीते'लादिना नामादि जडपदार्थेषु ब्रह्मदृष्ट्या ब्रह्मोपासनं प्रतीकोपासनिमत्युच्यते । "उद्गीथादि पदार्थेषु कर्माङ्ग यज्ञादिषु ब्रह्मदृष्टिरङ्गावबद्धोपासन''भित्युच्यते । तस्मादत्र । उपासकस्य जीवस्य चेतनरूपस्खात्मानमेव शिवत्वेनोपासनमुत खभिन्न जडपदार्थेषु ब्रह्म दृष्ट्या ब्रह्मोपासनं॥

किश्च। दहरादिषु केवल शिवोपासनं कर्तव्यमिति सन्दिद्यते। "अयमात्मा ब्रह्म"। ध्यादेषु जीवस्येव ब्रह्मत्व व्यवस्थापनात्। खस्य अहं ब्रह्माऽस्मि"। "प्रज्ञानं ब्रह्म"। इत्यादिषु जीवस्येव ब्रह्मत्व व्यवस्थापनात्। खस्य खात्मत्वेन ब्रह्मोपासनमनिवार्यः। "वाचं ब्रह्मित्युपासीत"। "नाम ब्रह्मित्युपासीत"। "सनोब्रह्मेन्त्युपासीत"। इत्यादिषु वागाद्यचेतन पदार्थेषु ब्रह्मत्वोपदेशान्त्यात्मकत्वेन ब्रह्मोपासनमप्युचितं। अतश्चेतनाऽचेतन पदार्थविलक्षणत्वेन दहरादि स्थलेषु। तदात्मकत्वेन ब्रह्मोपासनमक्तंव्यमेवेति प्राप्तिभिधीयते। "दहरं विपापं परमेश्मभूत-" मुमुक्षूणां सदाशिवोपासनमकर्तव्यमेवेति प्राप्तिभिधीयते। "दहरं विपापं परमेश्मभूत-" मुमुक्षूणां सदाशिवोपासनमकर्तव्यमेवेति प्राप्तिभिधीयते। "दहरान्तरत्वेन परमात्मोपासनमाभिधाय स्व इत्याकाङ्क्षायां। "यो वेदादौ खरःश्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः"। "तस्य प्रकृति लोनस्य स क इत्याकाङ्क्षायां। "यो वेदादौ खरःशोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः"। "तस्य प्रकृति लोनस्य यः परस्समहेश्वर" इत्यादिना शिवतत्वोपासनं तैत्तिरीये। मुमुक्षूणां चेतनाऽचेतन विलक्षण-यः परस्समहेश्वर" इत्यादिना शिवतत्वोपासनं तैत्तिरीय। मुमुक्ष्णां चेतनाऽचेतन विलक्षण-यः परस्समहेश्वर" इत्यादिना शिवतत्वोपासनं तैत्तिरीय। इत्यादिना चित्प्रकृत्यात्मक लीलामङ्गल परमेश्वरं प्रमुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं"। इत्यादिना चित्प्रकृत्यात्मक लीलामङ्गल

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Adhikaranam is termed as follows: आत्मत्वोपासनाऽधिकरणम्.

वित्रहोपासकत्वं । दहरपुण्डरीके मुमुक्षूणामुपदिष्टं । "आकाश शरीरं ब्रह्म" । "सलाऽत्म-प्राणारामं मनआनन्दं" । "शान्तिसमृद्धममृतं" । इति "प्राचीन योग्योपाख" । इत्यादिना तथा दिशतं तस्मात् । चेतनाऽचेतन विलक्षणत्वेन परिश्वोपासनं मुमुक्ष्णां कर्तव्यमिति निश्चीयते । " सर्वं खिल्वदं ब्रह्म" । "सर्वो वे रुद्रः" । " ऋत स्सत्यं परंब्रह्म पुरुषं कृष्ण-पिङ्गलं" । "ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वे नमोनमः" । इत्यादिषु शिवस्य परब्रह्मण-स्पर्वात्मकत्वं । 'य आत्मानि तिष्ठचात्मनोऽन्तरोऽयमात्मानवेद यस्याऽत्मा शरीरं य आत्मान-मन्तरो यमयित स त आत्मान्तर्याम्यमृत' इति । " यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु" । इत्यादिषु । तस्य सर्वान्तर्यामित्व निर्देशात् । चेतनाऽचेतनादिषु ब्रह्मोपासनमविरुध्यते ॥

किन्न । अधिकंतु भेदनिर्देशात् । भेदव्यपदेशाच्चान्यः । 'एवामीशो पशुपतिः पशूनां विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः'। ''ईशानस्सर्वाविद्याना मीश्वरस्सर्व भूतानां ''। ''क्षरं प्रधान-ममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः" । "तस्याभिष्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भ्यश्वान्ते विश्वमाया निवृत्ति"रित्यादि प्रात्यक्षिक शास्त्रदर्शनात् । "शिवार्ख्यं परब्रह्म जीवादधिक-मेव'' तथापि । "तत्त्वमसी''त्यादि भेदाऽभेद विधायक वाक्येषु । उपास्यापासकानां चरमावस्थायामभेद व्यपदेशात् । '' अहं ब्रह्मास्मी''त्यादि महावाक्येन शिवोऽहमित्युपासन-मविरोधं । "आत्मानमराणं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तराराणं" । "ध्यान निर्मथनाभ्यासात्पाशं दहित पण्डित '' इत्यादौ निरितशय परमानन्द चिदचित्प्रपञ्च विरुक्षण शिवतत्त्व प्राप्तिरेव मोक्ष इति । सर्ववेदान्त सिद्धान्ते।पदेशेऽपि तदुपासनारूप ध्यानाभावेन पशुत्व निवृत्तिः पाशविच्छेदश्च नसम्भवति । तदसम्भवे शिवतत्त्व प्राप्त्ययोगात् । "निरन्तर मन-विच्छित्र शिवोपासनं कर्तव्यं ''। "ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं '' इत्यारभ्य। "शम्भु-राकाश मध्ये शिव एको ध्येय श्शिवङ्कर स्सर्वमन्यत्परित्यज्य'' इत्यन्तेन मुमुक्षूणामन्यदेवती पासना निषेधावगमात् । चेतनात्मक जीवे वा जडप्रपंचे । सन्तत शिवभावनं शिवतत्त्व-प्राप्ति हेतुरिति निश्चीयते । "तदनन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्य" इत्यत्र शिवापादान प्रपं-चस्य शिवात्मकत्वमसंकुचितत्वेन निर्दिष्टं । अत्र केचित् । "प्रपंचोपशमं शान्तं शिव-मद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा स विज्ञेय'' इत्यादि श्रुति शतेषु परब्रह्मण हिशवस्याऽत्म-शब्दप्रयोग दर्शनात् । "आत्मा तु शिव एव"। मुमुक्षूणां दहर शाण्डिल्यादि सर्वब्रह्म-विद्यासु निरन्तरमुपास्यः । इत्येवसुपमन्यु द्रधीचि गौतम प्रमुखाः खहृदय पुण्डरीके शिवं परमारमानं श्रवण मनन कीर्तन स्मरणाद्युपासनेन ग्राहयन्ति । जानंति साक्षात्कुर्वन्ति उपगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । इति वदन्ति । चकारस्समुचयार्थः । तु शब्देन देवतान्तर-ध्यान निरासा निश्वीयत इति गम्यते । तदिष युक्तमेव ॥ आत्माऽधिकरणं समाप्तम् ॥

नतु । "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेश स्यंसारमेक्ष स्थिति बन्धहेतुः '' । "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा" । इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणोः पृथक्त्वानुसन्धान विधानावगमात् । कर्धं ब्रह्मभावेन जीवोपासनं कर्तव्यमित्याशङ्कायां(मधिकरणान्तरेणा) आह ॥

॥ प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥ सु॥ न प्रतीके न हि सः॥ ४॥

प्रतीकोपासनं तैत्तिरीये श्रूयते । 'मृगुर्वे वारुणिः' । 'वरुणं पितरमुपससार'। 'अधीहि भगवो ब्रह्मेति'। 'तस्मै एतत्प्रोवाच'। "अनं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाच"मिति इत्यादिना । प्रतीके । अन्नमयादि प्रतीकोपासने । ब्रह्मभावेनान्नमयादीनामुपासनं कर्तव्य-मिति चेन्न । कुतः । 'स हि सर्वव्यापक शिव एवं। अन्नमयादिष्वन्तर्यामित्वेन स्थितत्वात् । तदुपासनेन मुमुक्ष्णां स्थूलारुन्धती न्यायवत्परंपरामुक्तिहेतुत्वं सम्भवतीति सूत्र स्चित भावार्थः । अत्रान्तमयादीनां जगजन्मादि हेतुत्वेन ब्रह्मत्वोपदेशात् । घटपटादिवत्परिच्छिन जडात्मकान्नमयादिषु ब्रह्मभावेनोपासनं कर्तव्यमेवेति विषयः। "पिता वरुणाऽपि पुत्रं भृगुं प्रसन्नमयादीनां ब्रह्मत्वे नोपासनमभिहितत्वेपि" तन विधेयं। जडत्वात्। लोके कृत्रिम गजाश्वादिषु गजादि भाव भावितानां तत्फला दर्शनात् । नश्वरान्नमयादिषु सत्त्वशिवोपासनं सर्वथा नसम्भवतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । ''साधनाभावे साध्या निष्पत्ते''रितिन्यायेन । लोके सौधारोहण कामानां सोपानारोहणं दृष्टं । तद्वदृहराद्युपासना समर्थानां मन्दप्रज्ञानामजन मयादिषु परशिव ब्रह्मत्वेनोपासनस्य समक्षजलन्यायेन स्थूलाहन्धतीन्यायेन च परम्पराशिव न्नह्मसाक्षात्कार हेतुत्वमिति निश्चीयते । लोके मृत्यादिषु प्रभुभावनया सन्मानादिकस्य प्रभु-कटाक्ष हेतुत्वं । राज्ञि मृत्यभावस्य दण्डन हेतुत्वं दृष्टं । तद्वत् । शिवोत्पन्न चेतनाऽचेतनेषु शास्त्रनिश्चितेष्वन्नमयादिषु शिवदृष्टयोपासनस्य शिवसाक्षात्कार हेतुत्वमिति निश्चीयते । तस्मात् । अथ ''योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति । न सवेद अकृत्ह्रो होष आत्मे स्वेनोपासीत ''। 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवता अहं वैत्वमसि भगवो देवते'ति व्यतिरेकेणोक्त सर्वेषामुपासनानां समजसमेव । तद्वच्छान्दोग्ये । "सर्वं खिल्वदं ब्रह्म"। 'तजलानीति शान्त उपासीते'ति चेतनाऽचेतन प्रपंचस्य सर्वस्य ब्रह्मत्वेनोपासन मुपदिशति । तज्जत्वात्तष्ठत्वात्तद्वनत्वा त्तियामकत्वात्तद्दन्तर्यामित्वात्सर्वं ब्रह्मेत्युपदिष्टं ॥

अत्र हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ ब्रह्मदृष्टिहत्कर्षात् ॥ ५ ॥

उरकर्षात् । "एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे" । "असङ्ख्यातास्सहस्राणि स्मर्यते न च दृश्यते''। ''विश्वाधिको हृद्रो महर्षिः''। ''पुरुषो वै रुद्रस्सन्महो नमो नमः''। ''विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं च यत्''। ''सर्वो ध्रेषरुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु'' इत्यादि श्रातिशतेषु । शिवस्य परब्रह्मणश्चिदिचिद्विश्वोत्कर्षत्व व्यपदेशात्सर्वी-थिक्यत्वं निष्प्रत्यूहं । तथापि । "सर्वो वै रुद्रः"। "ऋत्र सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्ण पिङ्गलं''। ''ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वे नमी नमः'' इत्यादिषु तस्यैव सर्वात्मकत्व कथनादन्तमयादिषु ब्रह्मदृष्टिर्युक्ता । "निधनपत्ये नम" इत्यारभ्य लिङ्गात्मकस्य शिवस्य श्रह्मणः सर्वात्मकत्वं दर्शियत्वा । 'एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्विलिङ्गः स्थापयित पाणिमन्त्रं पवित्र' मिल्यत्र । सूर्यस्य सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिनः सोमस्य उमासहितस्य भक्ततारणार्थं परिच्छिन्न पाण्यधिकरण लिङ्गपूजादि विधिरुक्तवा । 'सद्योजातं प्रपद्यामी' त्यादिना सद्योजातादि पश्च-श्रह्ममन्त्रे सादुत्कर्षत्व व्यपदेशात् । व्यापकस्य शिवस्यान्नमयादि परिच्छिनेषूपासनमविष्दं ॥

न्तु । ''वाचं ब्रह्मेत्युपासीत'' । ''मनो ब्रह्मेत्युपासीत'' । ''आदित्यो ब्रह्मे-<mark>त्युपासीत''। इत्यादिषु । वागादीनां ब्रह्मत्व निर्देशात् ब्रह्मणि वागादि दष्टया ब्रह्मोपासन</mark>ं कर्तव्यं । इति चेन्न । तिद्विधायक श्रुतियुक्त्यनुभवद्रीनात् । "यस्मै नमस्तिच्छिरे। धर्मी मूर्धानं ब्रह्मोत्तराहृतुर्यज्ञोधरा विष्णुर्हृदय १ संवत्सरः प्रजनन''मित्यादिन। शिंग्रुमारात्मा निरू-<mark>पणे हृद्यादि रूपेभ्यो विष्ण्वादिभ्यः</mark> पार्थक्येन सर्वोत्क्रष्टत्वादेव हि परब्र<mark>ह्मण</mark>िई<mark>शवस्य</mark> प्रधान शिरोरूपत्वं 'यस्मै नमस्तिच्छर' इति नमस्कारविषयत्वेन लक्षणेनैवानुद्याभिहितं। 'अवसाने च । त्वं भूतानामधिपतिरसि त्वं भूताना ५ श्रेष्ठोऽसी'ति तस्यैव सर्वभूतविषयमाधि-प्<mark>यं श्रेष्ठत्वश्रोक्त्वा 'नमस्ते नमस्सर्वं ते नम' इति सर्वभूतोत्कृष्टता सिद्धं । निखिल नमस्कार</mark> पर्यवसानभूमित्वमुक्तं । सर्वत्रच । ''नमस्ते रुद्र मन्यव'' इत्यादिषु सर्वोत्कृष्टतयैव पुनः पुनरस्मै नमः प्रयुज्यते । "ऐश्वर्यादिना हि लोकेऽधिकं नमन्ति" । ततस्सर्वनमस्कारविषय-तया सर्वोत्कृष्टत्वमुमासहितं विरूपाक्षं ईश्वरशब्दविषयभूतं परंब्रह्म। अस्य सर्वोत्कृष्टस्य सर्वनमस्कारव्याप्तिदृष्टस्य । सर्वेषां मन आदित्यादीनां प्रतीकानामुपास्यत्वं । अतएव ''श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्व वे नम'' इत्यादिष्वत्यन्त निकृष्टेष्वपि सर्वीत्कृष्ट ब्रह्मव्याप्तिदृष्ट्या श्रुतिः प्रयु-क्तेति । ''तस्मादुत्कृष्टसन्थानानि निकृष्टेषूपचारदर्शनात्'' । विश्वाधिकब्रह्मदृष्ट्या मनः प्रस्-तीनामुपास्यत्वं सिद्धं । प्रभु भृत्यवद्वद्वाणि वागादि दृष्टिः प्रत्यवायकरी ॥ प्रतीकाधिकरणं समाप्तम् ॥

छान्दोग्ये 'आदित्यं यृपमुपासीते'त्यादी समुत्कृष्टस्यापकृष्टारोपणोपासना दर्शनात् । अत्कृष्टे राजिन भृत्यदृष्टिः प्रत्यवायकरी । भृत्येषु राजदृष्टिरभ्युद्य फलायेति यदुक्तं तद्युक्तं

इत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥ सु ॥ आदित्यादि मतयश्राङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

" आदित्यो ब्रह्मेत्युपासीते''त्यादिष्वङ्गावबद्धोपासनेषु आदित्यादीनां ब्रह्मत्वोप-देशेपि आदित्यादि मतयश्च । 'आदिलं यूपमुपासीते'लादि श्रीतविध्यनुसारेण । आदित्या-दिषु यूपादि बुद्धयस्सर्वेच अङ्गः। ब्रह्मविद्याया अङ्गएव कुतः। उपपत्तेः। "उद्गीशं ब्रह्मे-त्युपासीते"त्यादिना । उद्गीथविद्याया स्साक्षात् ब्रह्मसाक्षात्कारत्वावगमात् तद्ग्रभूत यूपस्य ब्रह्मप्रकरणपठितत्वेनादित्यादेस्समुत्कृष्टत्वेन आदित्यं यूपमुपासीतेति वाक्योपपत्तरिविरोधः। ''विद्याचाविद्याच यस्तद्वेदोभयं सह''इत्यादिषु कर्मप्रतिपादक वेदस्य विद्यात्मकत्वं वृह्य-प्रतिपादकवेदस्य विद्यात्मकत्वश्चोपदेशात् । 'ब्रह्मविदाप्नोतिपर'मित्यादिषु ब्रह्मविद्यायाः पाश-निवृत्तिपूर्वक परशिवप्राप्तिरूप परमपुरुषार्थ फलकत्वाच समुत्कृष्टत्वमनिवार्थम् । तस्माह्रझ-प्रकरणपठितोद्गीथ विद्यान्तर्गत यूपस्य अविद्याप्रपञ्चावाच्छित्र सूर्यादे हत्कृष्टरवारप्रभुमृत्यादि-वदुत्कृष्ट कनिष्ठत्ववादोह्ययुक्त इति सूत्रसृचित सूक्ष्मार्थः । 'असावादित्यो ब्रह्मे' त्यादौ सूर्यस्य ब्रह्मात्मकत्व कथनात् । "आदित्यं यूपमुपासीते" त्यादावादित्यस्य यूपत्वव्यपदेशाह्म। आदिलादौ यूपादि बुद्धयस्सम्भवन्ति न वेति सन्दिह्यते । 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति'। ''असी योवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः''। इत्यादिषु आदित्यस्य साक्षान्छिवत्व-न्यवस्थापनात् । 'एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष' इत्यादि श्रुतिषु । ''सौरमण्डलमध्यस्थं साम्बं संसारभेषज''मित्यादि स्मृतिषुच शिवस्य परब्रह्मणः मुख्यत्वे सूर्यमण्डलान्तर्वतित्वोप-देशाच । तस्य यूपादिसाम्यत्वमयुक्तमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । आदित्यादि मतयश्चाङ्ग उपपत्तः । च शब्दोऽवधारणे । आदित्यादि मतयः । आदित्यादिषु मानस कत्वङ्गभूत यूपादि बुद्धयः । अङ्गः । साक्षाद्वद्मविद्याङ्ग एव । कुतः । उपपत्तः । ब्रह्मादित्यादि पदार्थेभ्यो मानसिक ब्रह्माविद्याङ्गयूपादेः । समुत्कृष्टत्वोपपत्तेः । ''तत्प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहुः''। ''मनएव मनुष्याणां कारणं चन्धमेश्वयोः'' । देशाहेशं गते चित्ते मध्ययचेतसो वपुः । ''अजाष्य संविन्मननं संविद्यूपं तदुच्यते'' । इत्यादि श्रुतिषु प्रपन्नादिभ्यः स्थूलेभ्यस्सक्षमरूपमानसस्य संविन्मननं संविद्यूपं तदुच्यते'' । इत्यादि श्रुतिषु प्रपन्नादिभ्यः स्थूलेभ्यस्सक्ष्मरूपमानसस्य सर्वाधिक्यत्व व्यवस्थापनात् । मानसिक ब्रह्मविद्याङ्गरूपयूपादेः । सूर्यादिभ्यस्समुत्कृष्टत्वं । ''असावादित्यो ब्रह्मत्यादिषु सूर्यस्य ब्रह्मात्मकत्व कथनात्सर्वोत्कृष्टत्वमिति यत्तदयुक्तं । ''असावादित्यो ब्रह्मत्यादिषु सूर्यस्य ब्रह्मात्मकत्व कथनात्सर्वोत्कृष्टत्वमिति यत्तदयुक्तं । ''स्वाद्ये क्रित्यादेखे हिरण्मयः पुरुष' इत्यादो परमात्मनस्सूर्यान्तर्वित्वात्सूर्यस्य सर्वाति-शयत्वित्यादिले हिरण्मयः पुरुष' इत्यादो परमात्मनस्सूर्यान्तर्वितित्वात्सूर्यस्य सर्वाति-शयत्वमिति यत्तदप्यनुपपन्नं । ''यो रुद्रो अग्ना''वित्यादिषु शिवत्य सर्वान्तर्यामित्व व्यवस्थापनादतो मानसिकोद्गीय विद्याक्रत्वङ्गयूपादेस्समुत्कृष्टत्वमिवरोधः ॥ आदित्यादिमत्यिन्तर्यासम्यापनादतो मानसिकोद्गीय विद्याक्रत्वङ्गयूपादेस्समुत्कृष्टत्वमिवरोधः ॥ आदित्यादिमत्याधिन्तर्यां समाप्तम् ॥

ननु । "गच्छंस्तिष्ठत्रुपविशं च्छयानोप्यन्यथापिवा । यथेच्छया वसेद्विद्वानात्माराम-स्सदामुनि"रित्यादे ब्रह्मोपासकस्य आसनकालादि नियमा दर्शनात् । दहर शाण्डिल्योद्गीथो-पकोसलादि विद्योपासकानामासनाद्यपेक्षा सम्भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरं दर्शयति ॥

॥ आसीनाधिकरणम् ॥ ५ ॥ सू ॥ आसीनस्सम्भवात् ॥ ७ ॥

"तिरुवतं स्थाप्य समं शरीरं हृदिन्द्रियाणि मनसा सिववेश्य । ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानी"ति श्वेताऽश्वतेर । "विविक्तदेशेतु सुसासस्य रुग्छोचस्समग्रीविशरश्शरीरः" । "अत्याश्रमस्थरसकठेंद्रियाणि निरुद्ध भक्त्या खगुरुं प्रणन्यो"ति कैवल्ये श्रूयते । 'सुखासने समासीनस्सन् दहराद्युपासनारूप शिवेकध्यानं कुर्यात्' । कृतः । सम्भवात् । पद्मासनाद्यासनेषु समासीनस्यैव चित्तेकाग्यसम्भवात् । इति सूत्र-कृतः । सम्भवात् । पद्मासनाद्यासनेषु समासीनस्यैव चित्तेकाग्यसम्भवात् । इति सूत्र-सूचित सूक्ष्मार्थः । अत्र मोक्षसाधनभूत दहरशाण्डिल्योद्गीथाद्युपासनात्मकं ज्ञानमसकृदान्तिनं ततस्स्मृतिरूपमासनाभ्यासपूर्वकमुत तदितिरक्तं वेति विश्वयः । "गच्छंत्तिष्ठन्नुपाविशं वर्तनं ततस्स्मृतिरूपमासनाभ्यासपूर्वकमुत तदितिरक्तं वेति विश्वयः । "ज्योतिर्लिन्नं च्छ्यानोऽप्यन्यथापिवा । यथेच्छ्या वसेद्विद्वान् स्वात्मारामस्सदामृतिः" । "ज्योतिर्लिन्नं ख्यानोऽप्यन्ययापिवा । यथेच्छ्या वसेद्विद्वान् स्वात्मारामस्सदामृतिः" । "ज्योतिर्लिन्नं ख्यामेभध्ये नित्यं ध्यायेत्सदायित"रित्यादिषु ब्रह्मोपासने पद्मायासनानियमादर्शनात् । मने ख्यापासनस्य शरीरकृत स्वस्तिकाद्यासनादि विध्याप्रयोजनाभावात् । "मनएव मनुष्याणां स्पापासनस्य शरीरकृत स्वस्तिकाद्यासनादि विध्याप्रयोजनाभावात् । "मनएव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो"रिति सर्वेषां कर्मिणां मनः प्राधान्योपदेशाच्च मुमुश्लूणामुपासनेन खासनिन्यम इति प्राप्ते वद्याः । श्वेताऽश्वतरे कैवल्याध्युपनिषत्स ब्रह्मिवाकामानामासन्याप्तेकत्वेन तद्यपासना विध्युपदेशादाह्दानामासन नियमाभावेष्यारुर्शक्ष्यान्यात् । स्थितिगत्याः भ्यास नियमो न विरुद्धते । "साधनं विना साध्यानिष्यते"रिति न्यायात् । स्थितगत्याः प्रयक्त सापेक्षाच्छ्यानेच निद्दासम्भवादासीनस्यैव चित्तकात्रता भवति । "तस्मादासीनस्सन्ति

ब्रह्मोपासनमनुतिष्ठेथ''। इति शास्त्रनियमावगमात् । आसनपूर्वकत्वेन दहरादि ब्रह्मोपासनं मुमुक्षूणां कर्तव्यमिति सिद्धं ॥

अत्रहेत्वन्तरमाह ॥

स् ॥ ध्यानाच ॥ ८॥

''क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः''। ''तस्याभिष्यानाद्योज-नात्तत्त्वभावाद्भ्यश्वान्ते विश्वमाया नियृत्ति''रिति श्वेताऽश्वतरे । समासीनस्यैव ध्यानविधि-रपदेशात्। कैवल्ये तद्वत्। "विविक्तदेशेतु सुखासनस्थर्शुचिस्समग्रीव शिरइशरीर" इलादिना समासीनस्यैव ''हृत्पुण्डरीकं विर्जं विद्युद्ध''मिलारभ्य । ''उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं''। ''ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्"। "आत्मानमरणिकृत्वा प्रणविचात्तरारणि । ध्यानिर्नर्भथनाभ्यासात्पार्श दहित पण्डितः''। इत्यादिना समासीनस्यैव ब्रह्मोपासनारूप ध्यानं समञ्जसं। सकलेतरवस्तु परित्यागपूर्वक शिवैकविषय चित्तवृत्तिरेव ध्यानं ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

''ते ध्यानयोगानुगता अपर्यन् देहात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां''। ''यः कार्णानि निखि-<mark>लानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठस्रेकः" । इस्रादिना अचलत्वं निश्चलत्वं चापेक्ष्य</mark> उद्दिश्य आसीन एव परमेश्वरध्यानं कुर्यादिखर्थः ॥

प्रनहेत्वन्तरमाह ॥

सु ॥ स्मरन्तिच ॥ १० ॥

"न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाप्तिमयं शरीरं"। "लघुत्वमारोग्य-मले। छुपत्वं वर्णप्रसादं खरसौष्ठवन्ने "त्यादिना श्वेताऽश्वतरे समासीनस्य शिवध्यानयोगनिष्ठस्य महिमानं बहुधा स्मरन्ति । चकारोऽत्र निश्चयार्थः । 'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासन-मात्मनः । नात्युच्छितं नाति नीचं चेलाजिन कुशोत्तरं । 'तत्रैकाप्रं मनःकृत्वा यतिश्वतिन्द्रिय-कियः। उपविश्यासने युज्येत् योगमात्मविशुद्धयं इत्यादिना स्मृताविप तद्वदुपदिश्यते ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

"देवागारे तरुमूले गुहायां वसेद्सङ्गो लक्षित शीलवृत्तः"। "निरिन्धनज्योतिरिवीप-शान्तो न चोद्विजेदुद्विजेद्यत्रकुत्र''। 'घृष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मने। धारयित प्रमत्तः। समे ग्रुचौ शर्करा विह वालुका विवर्जिते शब्दजालाश्रयादिभिः। मनोनुकूले न च चक्रुः पीडने गुहानि वाताश्रयणे प्रयोजये'दित्यादिना । एकामतातिरिक्तदेशकालविशेषाश्रयणा-देकाप्रतानुकूलो ये देशः कालश्च स एवोपासनस्य देशः कालश्च शास्त्र निणीयते । तस्मात् । नदीतीर देवालय पुण्यक्षेत्रस्य प्राममध्ये यत्र यस्मिन्प्रदेशे मनसः एकाप्रता चित्तप्रसञ्जता। तत्र ध्यानं निरन्तर शिवोपासनात्मकं कर्तव्यं । कुतः । अविशेषात् । शुद्धान्तःकरणस्य सर्वत्रापि मनः प्रसादस्य तुल्यत्वादिति निश्चीयते । आसनमुद्रालक्ष्याभ्यासेन शिवध्यानं कित संवत्सराणि मुमुक्षूणां कर्तव्यमित्याकाङ्कायामाह ॥

सू ॥ आप्रायणात्तत्रापि हि हष्टं ॥ १२ ॥

'' सखल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत'' इति श्रुतिदर्शनात् । आप्रया-णादिति आमरणादनुवर्तनीयं । शिवध्यानं कुतः । तत्रापि हि दृष्टं । "ज्ञात्वा देवं विश्व-पाशापनीतः क्षीणैः क्रेशेर्जन्म मृत्युप्रहाणिः ''। "तस्याभिष्याना तृतीयं देहभेदे विश्व-श्वर्यं केवल आप्तकामः ''। इत्यादिना तृतीय देह संज्ञिक तमोज्ञान निवृत्तिपूर्वक शिव-साक्षात्कार पर्यन्तं शिवोपासनं दृष्टं । "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कळेवरं"। "तं तमेविति तत्त्वज्ञस्तदा तद्भाव भावित " इति श्रुतौ । अत्र कलेवर पतने विवतादारम्य शिवोपासकानामुपिद्षष्टं । स्थूल कलेवरस्य बहुबार पतन दर्शनात्त्यजेदन्ते कलेबरिमत्यनेन कारणदेह पतन मेवावगम्यते तत्कारण देहसंज्ञिक पाशिवच्छेदनार्थं श्रवण कीर्तन पूजादि नियमेन शिवयोगाभ्यासं मुमुक्ष्णामावश्यकमिति निर्दिश्यते ॥ आसीनाधिकरणं समाप्तम् ॥

रायानस्य निद्रादि पीडितत्वेन गमनस्य कण्टकादि वाधकत्वेन तिष्ठतः पादवेदना जन-कत्वेन समासीनस्यैव सदाशिवोपासन विधिरावश्यक मित्युक्तं । तथापि । "अवश्यमतु-भोक्तव्यं कृतंकर्भ ग्रुभाऽग्रुभं" । "नाऽभुक्तं कियतेकर्म कल्पकोटि शतरपी" ति स्मृतिदर्शना-त्तदुपासकस्य किं फलमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ तद्धिगमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ तद्धिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेष विनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

तद्धिगमे तस्य परशिवस्य अधिगमे ध्यानोपासन्या साक्षात्कारे सति। उत्तरपूर्वाघयो-रागामिसंचितपापयोरश्चेष विनाशो भवतः । आगामि पापस्य असंस्पर्शः । संचित पापस्य विनाशश्च भवति । कुतः । तद्भपदेशात् । "तद्यथा पुष्करपलाश आपोऽसंश्विष्यते । तद्यथे-षिकातूलमग्रीप्रोतं प्रदूयत" । "तथैन्धांसि समिद्धोग्निभस्मभवति" । 'ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन'। इत्यादि स्मृतिष्वागामि संचित कर्मणोर श्हेष विनाश व्यपदेशादित्यर्थः। संचित प्रार्व्धातीतागामि भेदेन कर्मणि चतुर्विधानि । तत्र पूर्वजन्म कृतानि भविष्य-देह जननयोग्यानि खर्गादि फलोदेशेन कृतानि कर्माणि संचितानि । महता प्रयासन श्रवण कीर्तन मनन पूजादि मोक्षसाधन सम्पादक वर्तमान शरीरारम्भकाणि पूर्वजन्म सुकृ-तानि कर्माणि प्रारब्धानि ब्रह्मसाक्षात्कारोपपत्तेः पूर्वस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा ब्रह्मसाक्षा-त्कारोहेशेन कृतानि कर्माण्यतीतानि ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरमस्मिन् जन्मनि कृतानि कर्माण आगामीनि । तत्र चतुर्विध कर्मसु संचितानां भविष्यद्देह परम्पराह्म फलमनुत्पाद्यव नाशः। आगामीनांच कर्मणां देहाभिमाना गळितत्वेन कृतत्वात् । फलजनन सामध्ये नसम्भवित । तथाच स्मृतिः। "प्रार्व्धं भागता नर्यात्तत्त्वज्ञानेन संचितं"। "आगामि द्वितियंकर्म तद्देषि प्रियवादिनोः ''। "यथा रिवस्सर्वरसान्प्रभुंते हुताशनश्चापिच सर्वभक्षकः "। 'तथाच योगी विषयान्त्रभुंक्ते नलिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्ध' इत्यादिषु ब्रह्मोपासकानां सर्वकर्म क्षय फलावगमात् । "अवर्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्मशुभाशुभ"मित्यादि स्मृतीनामज्ञान विष-यत्विमिति सूत्र सूचितार्थः । पूर्वाधिकरणे विद्यास्त्ररूपं विशोध्य विद्यापल विचारणार्थिमद-मधिकरण सारभते॥

ब्रह्मविद्याप्राप्तौ पुरुषस्योत्तर पूर्वाघविनाशयोरश्लेष विनाशौ श्रूयेते । तद्यथा । "पुष्करपछारा आपो निश्चिष्यन्ते" । प्वसेवं विदि पापं कर्म न श्चिष्यते । तस्यै वास्मा परवतं विदित्वा नकर्मणा लिप्यते पापकेनेत्यत्तराघा श्रेषः । 'तद्यथैषिकात्ल ममी प्रोतं प्रदूयेतैवं ह्यस्य सर्वेपाप्मानः प्रदूयन्ते'। 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पराऽवरे' इति पूर्वीघ विनाशः । एतावदश्चेष विनाशौ विद्याफलभूता उपपद्येते नेति संशयः । किं युक्तं नोपपद्येते इति कुतः । 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटि शर्तरपी'त्यादि शास्त्रविरोधात् अश्रेष विनाश व्यपदेशस्तु मोक्षसाधनभूत विद्याविधायि वाक्यशेष गतः । कथंचिद्धि-<mark>यास्तुति प्रतिपादनाप्युपपद्यते । न च विद्यापूर्वोत्तराघयोः । प्रायश्वित्ततया विधीयते ।</mark> <mark>येन प्रायश्चित्तेनाघ विनाश उच्यते । विद्या हि । ''ब्रह्मविदाप्नोति परं'' । ''ज्ञात्वा शिवं</mark> शान्तिमत्यन्तमेति'' । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मेव भवती'ति ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते । अती विद्यार्थवादे।ऽयमघविनाशाश्चेषव्यपदेश इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥

तंदिधगम इति । ''विद्याप्राप्तौ पुरुषस्य विद्यामाहात्म्याद्युत्तर पूर्वाघयोरश्लेषविनाज्ञा उपपद्येते "। कुतः। एवं विधं हि विद्यामाहात्म्यमवगम्यते। " एवं विधि पापं कर्म न श्विष्यते" । "एवं हाऽस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" । "भिद्यते हृद्यप्रन्थि हिछद्यन्ते सर्व संशयाः"। "क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पराऽवरे"। "यदापश्यत्पश्यते हक्मवर्ण कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं''। "तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति''। इत्यादि बहुश्रुति दर्शनात् । न च ''नाभुक्तं क्षीयते कर्मे''त्यनेन शास्त्रेणाऽस्य विरोधः । भिन्नविषयत्वात् । तद्धिकर्मणां फलजनन सामर्थ्य द्रढिमविषयं । '' एतत्तूत्पन्नाया विद्यायाः प्राकृतानां पापानां फलजनन भक्तिविनाश सामर्थ्य मुत्पत्स्यमानानां च फलजनन शक्त्यु-त्पत्ति प्रतिबन्धकरण सामर्थ्यंच प्रतिपादयतीति । द्वयोर्विषययोर्भिद्यते । यथामि जलयो-रीष्ण्यं तन्निवारण सामर्थ्य विषययोर्द्धयोः प्रमाणयोरिप विषयभेदाःप्रामाण्यं । एवमत्रा-पीति नकश्चिद्विरोधः । अधस्याश्चिषकरणं वैदिककर्मयोग्यता वासनाप्रत्यवाय हेतु शक्त्यु-त्पत्ति प्रतिबन्धकरणं । अघानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्म योग्यतां । सजातीय कर्मान्तरारम्भ रुचिं प्रत्यवायस्व कुर्वन्ति । "अघस्य विनाशकरणं । उत्पन्नायास्तच्छके-विनाशकरणं" । "शक्तिरपि परमपुरुषाप्रीतिरेव" । तदेवं विद्या वेदितुर्वेद्यार्थ प्रियत्वेन खयमपि निर्तिशय प्रियानतिवेद्य भूत परमपुरुष शिवाराधनरूपा पूर्वकृताघ संचयजनित परमपुरुषा प्रीतिं विनाशयति । "सैव विद्या " । स्वोत्पत्त्युत्तरकाल भाव्यघनिमित्त परम-पुरुषा प्रीत्युत्पत्तिंच प्रतिबधाति । तदिदमश्ठेषवचनं प्रामादिक विषयं मन्तव्यं । ना विरतो दुश्वरितादित्यादिभिर्शास्त्रेराप्रयाणादहरहरूत्यद्यमानया उत्तरात्तरातिशय भोगिन्याः विद्यायाः दुश्वरितविरति निष्पाद्यत्वावगमात् । विदुषां जगद्वासनायुक्तानामागामि सश्चित कर्मक्षयेसित प्रारच्धमात्रमनुभवेन जहाति । निर्जगद्वासना"मयस्कान्तसूचिन्यायेन" संतत शिवाकाराकारितचित्तानां चतुर्विधकर्म नाशं भवतीति निश्रीयते ॥

तथा स्कान्दे श्रूयते । "ब्रह्मवित्सर्वकर्माणि श्रीतस्मार्तानि भक्तितः" । "कृत्वा काम्यानि सन्त्यज्य संसारीव प्रवर्तते"। "ब्रह्मविद्वरयोगीतु श्रौतस्मार्तानि सर्वदा"। "सन्त्यज्य पूर्णवैराग्यसिख्या वेदांतचिंतनं ''। ''ध्याननिष्ठां परां लब्ध्वा भैक्ष्यां प्राज्ञयेन्मितं ''।

"वरीयाख्यो ब्रह्मविच सर्वव्यापारमुत्स्जन्"। "निरन्तर शिवध्यान निष्ठानुष्ठानबोधतः"। " विश्वविस्मरणं प्राप्य सुप्तवद्वासनाक्षयः" । "परदत्तान्नपानादीन्प्राशयित्वा निराशया"। "वसेदेकत्र निरतो नित्यानन्दस्वभावतः"। "वरिष्ठाख्योब्रह्मविच शिवतत्त्वे निरन्तरं"। ''चित्तं विलाप्य ध्यानेन जीवत्यक्त शरीरवत्''। ''खबुद्ध्या परबुद्ध्याच पुनरुत्थानमार्गकं''। 'सन्त्यज्य शिवतादात्म्यसिध्या योगी वसेत्सदा । चतुर्णौ मुक्तिरेकाऽपि तारतम्यं प्रदृश्यते'। "प्रथमस्य द्वितीयस्य प्रारब्धं विद्यते सदा"। "तृतीयस्यतु प्रारब्धवार्तातुभवभेव हि"। "चतुर्थ-स्यतु प्रारब्धं नस्पृशेचचलिप्यते''॥ तद्धिगमाधिकरणं समाप्तम्॥

नतु । ब्रह्मविद्वरिष्ठस्य मनद्शून्यत्वेन ज्ञानान्तरागामिकमीभावतया कर्मनिर्लिप्तत्वं युक्तं । ब्रह्मविदादीनामज्ञानकृत सर्व कर्मणां ज्ञानत्वेन विनष्टत्वेपि शिवज्ञानानन्त कृतागामि-

कर्मणां कागतिरित्याशङ्कायामधिकरणान्तरं दर्शयित ॥

॥ इतराधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

पाते गुरुकटाक्षलब्ध शक्तिपाते तु इतरस्य शिवज्ञानात्तरकालिक पुण्यापुण्यकर्मणः असंश्चेषः । असंस्पर्शो भवति । शक्तिपात दीक्षाभावेऽपि गुरूपदेशपूर्वक द्विशिवयोगाभ्यास महिन्ना पाशाविद्याज्ञानमायादि संज्ञिक तमोरूपकारण देहविच्छेदपुरुषाणामप्येवसुपलक्षणं दृष्टव्यमिति सूत्रस्चित सूक्ष्मार्थः। मायापाशपतन शिवज्ञानपुरुषाणां तद्ज्ञानोत्तरकृत पुण्याऽपुण्यरूपागामि कर्मणां निवृत्तिस्सम्भवति न वेति सन्दिह्यते । ज्ञानपूर्वकालकृत कर्मणां पुण्याऽपुण्यरूपाणां श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यदर्शनानिवृत्तिरस्तु । ज्ञानोत्तरकालजनित कर्मणां नष्टत्वं-नसंभवति । नष्टत्वेहि । पुण्यकर्मणामुतपापकर्मणां वा नादाः पुण्यकर्मणां ज्ञानाविरोधित्वात् परमेश्वराज्ञारूपत्वाच । नान्त्यः । 'ज्ञानपूर्वकपापानां शास्त्वे प्रायश्वित्तादर्शनात्' । 'पापकर्मा-चरणे ज्ञानभङ्गप्रसङ्गाच'। सर्वथा ज्ञानोत्तरकालकृत कर्मक्षयं विदुषां नघटत इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "भिद्यते हृद्यप्रन्थिरिछद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्तेचाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टेपराऽवरे''। "ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माण भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन। प्रारब्धं भोगता नश्येतत्त्वज्ञानेन सिवतं' । "आगामिद्धितयंकर्म प्रद्वेषि प्रियवादिनोः' इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु सर्वकर्मक्षयत्वं विदुषामवगमात् । अन्यथा विनिगमकादर्शनात् । शिवज्ञानस्य महामहिमातिशयस्य प्राचीन वहुजन्मकृत पुण्याऽपुण्यकर्मनष्टत्व शक्तिसत्वेन ज्ञानोत्तरकालकृत कर्मनष्टत्वं किं नस्यात् । श्रुतिस्मृति सङ्कोचे मानाभावात् । पुण्यस्यापि पापविच्छवज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् । सर्व-शिवात्मकभावकृत पुण्यकर्मणां तस्य कर्तृत्वाभावे न निर्लेपस्वं युक्तं । मूहविद्विदुषां खाह्ङ्कारेण पापाचरणाभावेऽपि प्रारब्धवशात्प्रमादजनित पापानामसंस्पृष्टत्वमिवराधः। तहुक्तं सिद्धान्तागमे । शिवभावनया सर्वं नित्यनैमित्तिकादिकं । "कुर्वन्निप महायोगी गुणदेषि-र्निलिप्यत'' इति दर्शनात् । शिवनिच्छनयोगिनामिष सर्वकर्मा संस्पृष्टत्वं सिद्धं । इतराधि-करणं समाप्तम्॥

विदुषामागामि जनितकर्मणामसंस्पृष्टमिति यदुक्तं तदसङ्गतं । जडभरतादीनां सुकृत-दुष्कृते । अनार्ब्धकार्ये अप्रकृत्तफलेऽपि च । विद्यया नश्यतः । कृतः । जन्मत्रय दर्शनात् इखाराद्वायामधिकरणान्तरमाइ ॥

॥ अनारब्धकार्याधिकरणस् 1 ॥ ८ ॥ सू ॥ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥

पूर्वे शिवज्ञानोत्पत्तेः पूर्वे ग्रुद्धजीवानामारुरुक्ष्णां सुकृतदुष्कृते अनारद्धकार्ये अप्रवृत्त फले एव । विद्यया नर्यतः कुतः । तद्वधेः । ''तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इत्यत्र शिवज्ञानसंपूर्णसिद्धिपर्यन्तं वद्धजीववच्छुद्धजीवानां मोक्षविलम्बाव-गमात् । जडभरतादीनां निर्वासनापूर्वक शिवज्ञानसिद्ध्यभावेन विलम्बमुक्तिः । निर्वासन-शिवज्ञान निष्ठानां वासदेवानामविलम्बमुक्तिराविरोध इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः । शिव <mark>ज्ञानवतां सर्वेषामागामि फलभोग निवृत्तिपूर्वक सद्योमुक्तिरुताधिकारि तारतम्येन विलम्ब</mark> मुक्तिस्सम्भवतीति सन्दिह्यते । "यावदुत्पद्यते ज्ञानं तावदनुष्टेयानि कर्माणी"ति श्रुतौ ज्ञानी-त्पत्तिमात्रेण सर्वेषां सर्वकर्मत्यागावगमात् । ज्ञानमात्रेणैव सद्योमुक्तिस्सम्भवति तदनङ्गीकरि **''ज्ञानोदेव तु कैवल्यं नाऽन्यःपन्था विमुक्तये । ''तमेवं विदि**त्वाऽतिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये''ति बहुश्रुतिभङ्गप्रसङ्ग इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

शिवज्ञानसिद्धि विना वैद्यशास्त्रादि ज्ञानवत्परोक्षज्ञानेन पाशविच्छेदपूर्वक शिवत्व-<mark>प्राप्ति र्नघटते । ''अनुभूतिं</mark> विना मृढो वृथा ब्रह्मणि मोदते । प्रतिविम्बितशाखा<mark>त्र फला</mark> <mark>स्त्रादनमोदवत्'' । इत्यादि श्रुतिषु</mark> शास्त्रजन्य परोक्षज्ञान पुरुषनिन्दा श्रवणात् । केवल <mark>ज्ञान</mark> <mark>शब्देनेच्छापर्यायत्वेन । तदिच्छायाः पुरुषार्थत्वायोगात् । ''यावदुत्पद्यते ज्ञान''मिस्यादि</mark> श्रुतिषु ज्ञानशब्देन शिवोपासनाज्ञानसिद्धिरवगम्यते । ''श्रद्धाभक्तिर्ध्यानयोगादविहिं'<mark>'।</mark> "आत्मानमरणि कृत्वा प्रणवंचोत्तरारणि । ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डित[ः] इ<mark>त्या</mark>-दिषु उपासना ज्ञानसिद्धानामेव पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिरुपदेशात् । ज्ञानसिद्धिरूपा-परोक्षज्ञानस्यैव मोक्षहेतुस्वं । 'अस्ति ब्रह्मे'त्यादि शास्त्रजन्य परोक्षज्ञानस्य कालान्तर मोक्ष-फलजनकत्वमिति निश्वीयते । ''तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्ये अथ संपास्य'' इति श्रुतौ तद्वद्दर्शनात् । श्रुत्यर्थस्तु तस्य वासनायुक्त शिवज्ञानस्य परोक्षानुभवस्य तावदेव विरं। <mark>तावदेव विदेह कैवल्यस्य कालविलम्बः । यावन्नविमोक्ष्ये यावत्प्रारच्धकर्म न विमुच्यते ।</mark> अथ सम्पत्स्यते । अथ प्रार्ब्धकर्मनाशान्तरं सम्पत्स्यते । विदेह कैवल्यं प्राप्नोती-^{श्}युपदिशति । एतेन शास्त्रजन्यपूर्वक शिवज्ञानाभ्यास पुरुषाणामुपासकानां कालान्तरमुक्ति <mark>फलस्वं । निर्वासनापूर्वक शिवज्ञानसिद्धानामेतच्छरीरेणैव पाशनिवृत्तिपूर्वक परशिव</mark> तत्त्वात्मकत्वं निश्चीयते ॥ अनारव्धकार्याधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । "रुद्रो वा एष यदिमस्तस्यैते तनुवी घोराऽन्या शिवाऽन्ये"ति श्रुतावमेरिशव-शरीरत्व निर्देशात् । "यावजीवमिमहोत्रं जुहोति" । "य एवं विद्वानिमहोत्रं जुहुयात्"। इत्यादौ विद्वांसाऽविद्वांसावश्यकत्वेन चोदनावगमात् । "सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत'' । ''कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तिश्विकीर्षुलेकसंप्रहं'' इति स्मृतौ तद्वद्यवस्थापनात्कथः मिप्तिहोत्रादि कर्मणामावस्यकत्वं नास्तीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Adhikaranam is termed as follows: अनारब्धाधिकरणम्.

॥ अग्निहोत्राधिकरणम् ॥ ९ ॥ सू ॥ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

शिवज्ञानोहेशेन कृतमभिहोत्रादिकं तत्कार्याय ज्ञानरूपकार्यायैव भवति । कुतः । तद्रीनात् । "तमेवं वेदानु वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" । "यज्ञेन दानेन तपसा नाश-केने''त्यादि श्रुतिष्वभिहोत्रादीनां प्रज्ञान साधनत्व प्रतिपादनात् । तथाचाऽभिहोत्रा-दीनां शिवज्ञान साधनत्वेन शिवज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वात् । ब्रह्मज्ञान नाशत्वं नास्तीत्युप-दिश्यते । तदुक्तं शिवगीतासूपनिषत्सु । "कोटिजन्मार्जितैः पुण्यैश्विचे मिक्तः प्रजायते" । " इष्टापूर्त्योदि कर्माणि येनाचरित मानवः" । "शिवार्पणिधया कामान्परित्यज्य यथा-विधि''रित्यादिना बहुधा प्रपंचितं । यद्यपि कर्मणां फलनाशत्वात्फलभूतेन ब्रह्मज्ञानेन नाशो-स्त्येव । तथापि फलत्वेन रूपेणेव शिवज्ञानस्य कर्मनाशकत्वं नतु ज्ञानत्वेन रूपेणेति स्त्रस्चित स्क्ष्मार्थः । पूर्वाधिकरणे शिवज्ञानपूर्ण निष्ठानां सद्योमुक्तिः । शास्त्रीय परोक्ष-शिवज्ञानवतां शमदम वैराग्ये।परित जीवकरुणादि धर्मरहितानां उपासकानां परम्परा-मोक्षफलमुपदिष्टं । यावजीव शिवोपासनमप्युपपादित मिहतु । 'विद्वानिप्तिहोत्रं जुहुयात् । "यावजीवममिहोत्रं जुहोति" । "नकर्मणा नप्रजया धनेन" । "यावदुत्पद्यते ज्ञानं तावद-चुष्ठेयानि कर्माणि" । इत्यादिषु सावकाश निरवकाशाऽग्निहोत्र चोदनावगमात् । यावच्छरीर पातपर्यंतमभिहोत्रादि कमीनुष्ठानं विधेयमुत ज्ञानोत्पत्ति पर्यंतमिति सन्दिह्यते । "याव-जीवमिमहोत्रं जुहुयात्'' । ''अहरहस्सन्ध्यामुपासीत'' । ''ज्योतिष्टोमेन खर्गकामो यजेत''। इत्यादि बहुश्रुतिषु यावर्ज्जाव विध्युपदेशात् । विदुषामविदुषाणामभ्युदय फलहेतुक कर्मानुष्ठान मावश्यकमिति प्राप्ते अभिधीयते ॥

यावच्छरीरेषणत्रय वासना दृश्यते तावत्कालं सर्ववासना निर्मुक्त शिवज्ञानसिद्ध्यर्थं फला-भिसन्धिरहित परमेश्वरापित कर्मानुष्टान मारुरुक्षूणां शिवज्ञानवतामावश्यकमेव । शिव-ज्ञानदृढफलकत्वात् । ''तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति''। ''यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने''त्यादिनाऽग्निहोत्रादीनां विद्या साधनत्वं । विद्यायाश्च प्रयाणादभ्यासा-धेयातिशयाया अहरहरूत्पाद्यत्वात् । तदुत्पत्त्यर्थमाश्रमकर्म शिवार्पण बुद्धणानुष्ठेयमेव''। अन्यथाश्रम कर्मलेपि दूषितान्तःकरणस्य विद्योत्पत्तिरेव नस्यात् । "तमेवं वेदानुवचने-" लात्र । वेदानुवचनं वेदाभ्यासः । परमिशिवप्राप्ति साधनफलं । सहेतुकानामध्यात्म-वादिनां वेदमन्त्राणां जपायृत्तिः''। तथा जाबालोपनिषदि । "अथैनं ब्रह्मचारिण ऊनुः। किं जप्तेनाऽमृतत्वं ब्रूही''ति । "सहोवाच याज्ञवल्क्यः" । "शतरुद्रीयेणेत्यादि" । "एतानि ह वाऽमृतस्य नामध्यान्यतह्वाऽमृतो भवती''ति कैवल्ये । "यश्वतरुद्रीयं ब्राह्मणो नित्यमधीते''। ''सोऽमिपूतो भवति स वायुपूतो भवति''। 'सुरापानात्पूतो भवति''। "खर्णस्तेयात्पूतो भवति" । "ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति" । "तस्मादिवमुक्तमाश्रितो भवति''। "अल्याश्रमी सर्वदा सकृद्धा जपेत्"। "अनेन ज्ञानमाप्राति संसारार्णव तारकः। तसादेवं विदित्वैनं कैवल्यं पदमश्तुत" इति । इह शतरुद्रीय संज्ञिकानां ब्रह्मबोधकमन्ताणां संसारणात्संसार तरण ज्ञानोत्पत्ति विध्यवगमात्। "वेदिशिव हिशवो वेदो वेदाध्यायी सदाशिव" इत्यादि स्मृतिषु । "ईशानस्सर्वविद्याना"मित्यादि श्रुतिषु च वेदस्य शिवात्मकत्वं शिवाधीनस्वंच योतनेऽपि साक्षाच्छिवतत्त्व प्रतिपादक शतरुद्रीय पंचब्रह्मादि मन्त्राणां समुत्कृष्टत्वमिवरोधं । "मद्यंपीत्वा गुरुदारांश्व गत्वा खर्णस्तेयं ब्रह्महत्यां च कृत्वा" । "भस्मच्छन्नो भस्मशायी शयानो रुद्राध्यायी सुच्यते सर्वपापै"रित्यादिना सामशाखायामपि शतरद्रीयाधिक्य कथनात् । जावाले । "एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानी" ति अमृतस्य अनादिमुक्तस्य शिवस्य नामधेयत्वाद्धेतोदशतरुद्रीय जपात्सर्वाघनाशः स्मर्थते ॥

अपिच । "यश्रण्डालिश्यव इति वाचं वदेत्" । "तेन सह वसेत्"। "तेन सह भुज्ञीत"। अत्र हि शिवशब्दस्य ब्रह्मवोधकस्य समुचारणमात्रेणात्यन्ताविशुद्धस्यापातितनः परम ग्रुद्धिर्विधीयते । 'अन्यत्रयोऽथर्वशिरसा ब्राह्मणो नित्यमधीत' इत्यारभ्य 'तदभ्यसनेन सर्व दुरितक्षय फलमुपदिइय सकुज्जप्त्वा विद्युद्धः पूतः कर्मणो भवति'। 'द्वितीयं जप्त्वा गाणा-पत्यमवाप्नोति' । 'तृतीयं जप्त्वा देवमेवानुप्रविश्वती'ति मोक्षफलमवगम्यते । ''आत्मान-मर्णि कृत्वा प्रणवंचोत्तरारणि'' । इत्यादिषु शिवात्मक प्राणाभ्यासस्य पाशविच्छेदकस्य लक्षणमुच्यते । एवमन्यत्रापि वेदितव्यं । अतिर्शाव पराणां वेदमन्त्राणां पापक्षयद्वारा शिवज्ञानहेतुतया मोक्षसाधनमवगमात् । "तदभ्यासः कर्तव्यः" । विद्यावतां पूर्णवैराग्य-निष्टा राहितानां यावजीवमिमहोत्रादि यज्ञानां परिशवार्चित फलानां तदाज्ञासिद्धत्वात्तदा-राधनरूपत्वाच । वेदवैदिकाभ्यासः कार्यः । "एवं दानादीनामपि" । "तस्मान्निर्जगद्वासना-युक्तानां निराभार धर्माश्रयिणां कर्मत्यागमुचितत्वेषि लौकिकेषणत्रयबद्धानां गृहिणां शिवोपासकानां कर्मत्यागमसमञ्जसं । यदि अभिहोत्रादि साधुकृत्याविद्योत्पत्त्यर्थाः । विद्यो-रपत्तेः प्राचीनंच सुकृतं । यावत्सम्पातमुषित्वा । "प्राप्यातङ्कर्मण" इत्यनुभवेन विनष्टं। भुक्तिशिष्टंच प्रारब्धफलं । ''सुहृदस्साधुकृत्या''मित्यस्य कोविषयस्तत्राह ॥

सु ॥ अतोऽन्यापि ह्येकेषासुभयोः ॥ १७ ॥

अतः । अप्तिहोत्रादि साधुकृत्यायाः विद्योत्पत्त्यर्थायाः अन्यापि विद्याधिगमात्पूर्वोत्तर-योरभयोरिप पुण्यकर्मणोः प्रवलकर्मप्रतिबन्धफलसाधुकृत्यानन्ता सम्भवत्वे वा तद्विषयमिद-मेकेषां शाट्यायनशाखिनां वचनं । "तस्य पुत्रादय उपयन्ति सुहृदस्साधुकृत्या"मिति विद्यायाः अरुपविनाश श्रुतिश्च । तिद्वषया तस्माच्छिवार्पिता अप्तिहोत्रादि वैदिक द्वैतकर्मिणां । भ्रमरकीटन्यायवत् । जीवभावनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिरूपसिध्यङ्गत्वेन सर्ववेदान्तार्थविज्ञान निधानभूत जैमिनि बादरायणादि पूर्वाचार्ये व्यवस्थापनात् । द्वैताऽद्वैतमतमेव वैदिकानां मुमुक्षूणामावर्यकमिति निश्चीयते । एतेन श्रुत्याभासप्रधानाद्यारोपापवाद विधायक जग-न्मिथ्याऽद्वैतं । सर्वधा सुमुख्धिभर्नाश्रयणीयमिति वेदितव्यं ॥

ननु । 'तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यादि श्रुतिभिस्सर्वेषां पुण्यकर्मिणां ज्ञानसाधनत्वेन चोदनावगमात् । ज्ञानसाधनभूतत्व कर्मणा सम्भवतीति चेत्तदयुक्तं । "निष्कलं निष्कियं शान्त"मिलादि श्रुतिषु । तथाच । "तद्धिगम" इति सूत्रे च ब्रह्मणो निर्विशेषत्वनिर्विषयत्वादि धर्मप्रदर्शनादित्याशङ्कायामाह ॥

^{1,} In the Madhva-Bhashya, this Sutra is read as follows: अतोऽन्यद्पीत्येकेषामुभयोः.

सु ॥ यदेव विद्ययेति हिं ॥ १८ ॥

"यदेव विद्यया करोति त्तदेव वीर्यवत्तरं भवती"ति श्रुतौ । यत्कर्भ विद्यया दहर-शाण्डिल्याद्यपासनया सहकृतं तदेव कर्म अस्मिन् जन्मिन ब्रह्मज्ञानसाधनं । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा त्तदेव वीर्यवत्तरं भवती''त्यत्र । दहराद्यपासनारहित परमेश्वरापित ज्योतिष्टोमादि कर्मणः कालविलम्बन ब्रह्मज्ञानसाधनत्वं भवतीत्यपदिश्यते । हिकारो निश्च-यार्थः । "परास्य शक्तिविविधैव श्रयते खाभाविकीज्ञानवलिकयाचे" त्यत्र ब्रह्मशक्ते-स्खाभाविकत्वव्यपदेशात्र निर्विशेष्याद्यपपत्तिः । तथापि "निष्कळं निष्किय"मित्यादि श्रुतीनां शक्तिसङ्कोच कालविषयत्वं । ''प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्पुणेशस्संसारमाक्षस्थितिबन्धहेतु-'' रिलादि श्रुतीनां शक्तिविकासावस्थाविषयत्विमिति । "लोकवत्तु लीलाकैवल्य" मिलादि सूत्रानुसारेण पूर्वमेवोक्तं । तस्मा'त्तद्धिगम' इति सूत्रं न निर्विशेष विषयत्वमिति निश्वीयते ॥ अमिहोत्राधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । तथापि दहराद्युपासकानां विदुषां पुण्याऽपुण्यरूप प्रार्व्धक्षयः कथं सम्भवती-त्यादाक्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ भोगाधिकरणम्² ॥ १० ॥

सु ॥ भोगेनित्वतरे क्षपयित्वाऽध सम्पद्यते ॥ १९ ॥

विद्वान् भक्तः भोगेन सुखदुःखात्मकप्रार्व्धभोगेन इतरे भाविशरीरजनकागामिरूप-पुण्यपापे विद्यामहिम्रा क्षपयित्वा नाशयित्वा खेच्छानुसारेण चतुर्विधमुक्ति सम्पद्यते । प्राप्यत इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः । पूर्वाधिकरणे पूर्वाधिकारिणां साक्षादिहशरीरमुक्तिः । मन्दप्रज्ञानां जन्मत्रयेण केवल पर्मश्वरार्षित वैदिकक्षमिणां बहुजन्मपरम्परया ज्ञानहेतुत्वमात्र मभिहितं । पूर्वत्र विद्यायाः पुण्याऽपुण्यनाशकहेतुत्व व्यपदेशात् । अत्र विद्यावतां पुंसामिह शरीरेण शरीरान्तरेण विद्याफलामिति सन्दिह्यते । तस्य "तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षे" इति श्रुतौ शरीरमोक्षावसानत्वश्रवणात् । सर्वेषां ज्ञानवतामेतच्छरीरावसाने । मुक्ति-स्सम्भवति । प्रार्व्धभोगक्षयार्थं बहुशरीरखीकारे विद्याया अपुरुषार्थत्वं संभवति पूर्व-विद्यायामिवतद्वत्तर विद्यायामपि पुरुषेण यत्कर्म कियते तदपि फलभोगाय भवत्येव। तस्माजनमपरम्पराविच्छेदायोगात्सर्वथा मुक्तिनसम्भवतीति प्राप्ते वदामः । भोगेनित्विति । तु शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । इतरे आरब्धकार्ये पुण्यपापे प्रारब्धफलभोगेन क्षपियत्वा तद्भोगसमाप्त्यनन्तरं ब्रह्मसम्पद्यते च । पुण्यपापे एकशरीरभोग्यफले चेत् तच्छरीरावसाने

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is treated as a different Adhikaranam: विद्याज्ञानाधिकरणम्.

^{2.} In the Sankara-Bhashya, this Adhikaranam is read as follows: इतरक्षपणाधिकरणम्.

^{3.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, this Sutra is read as follows: In the Sankara-Bhashya: भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते. In the Madhva-Bhashya: भागेन दिवतरे क्षपयित्वाऽथ संपत्स्यते.

सम्पर्धते । अनेकशरीरभोग्यफले चेत् तदवसाने सम्पर्धते । भोगेनैव क्षपियतव्यत्वादार्ब्ध-फलयोः कर्मणोत्तस्य "तावदेवचिरं यावन्नविमोक्षे" इति च । भोगेन तयोः कर्मणोः । मोक्ष उच्यते । "देहाविधिनियमा श्रवणात्तदेवं ब्रह्मविद्यायाः प्रागनुष्टितमभुक्तफलमनार्ब्धं फलं पुण्यपापरूपं कर्मानादिकालसिव्धतमनन्तं विद्यामाहात्म्या द्विनश्यति विद्यारमभोत्तरकाल-मनुष्टितस्रान श्रिष्यते । "तत्र पुण्यरूपं सर्वं विदुषस्सुहृदो गृह्णन्ति" । "पापस्र द्विषन्त" इति पूर्वमेवोक्तं ॥ भोगाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीमयतित्रज परियृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्यस्त्रामि कृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैतसिद्धान्त मतस्थापक वैय्यासिक ब्रह्ममीमांसा सूत्रार्थप्रकाशके श्रीकरभाष्ये फलाध्यायसंज्ञिक चतुर्थाध्यायस्य आवृत्त्यधि-करणादि दशाधिकरणाविच्छित्र आवृत्तिरसक्त-दुपदेशादित्याद्येकोनविंशति सूत्रात्मक प्रथमपादस्समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वत्रोपासकानामेव मुक्तिरभिहिता । तदुपासकानामवस्थाद्विविधामरुणोत्कान्ति संज्ञिकाऽवस्थाभेदेन तत्र मरणानन्तरं मूर्तव्रद्धोपासकानामविरादि मार्गेण निरातिशयानन्द- विभवशीलकल्याणिवभूत्यात्मक शिवलोक प्राप्तिः । सुकृतीनां तु धूमादि मार्गेण स्वर्गलोक- प्राप्तिः । पापिनां तृतीयमार्गेण नरकलोक प्राप्तिः । दहरभूमादि विद्यावशाक्षिरवयव परंज्योतिर्मय शिवतत्त्वसाक्षात्कारवतामत्रैव परिशवज्योतिर्लिङ्गे लय इति वक्तुं प्रथमं सर्वसाधारण मरणावस्थां दर्शयति ॥

॥ वागाऽधिकरणम् ॥ १ ॥ सू ॥ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच ॥ १ ॥

वागिन्द्रियं मनसि सम्पद्यते । कुतस्तद्दर्शनात् । लोके मुमुक्षूणां वाग्व्यापार-नाशनानन्तरमपि मनोव्यापारस्य बोतनात् । शब्दाच । अस्य (सोम्यपुरुषस्य) प्रयतो जीवस्य वाड्यनसि सम्पद्यते । 'मनःप्राणो' । 'प्राणोऽध्यक्षे' । 'अध्यक्षस्तेजसि' । 'तेजः परस्यां देवताया'मिति श्रुतौ वागिन्द्रियस्य मनिस सम्बन्धव्यपदेशात् । सुप्तिवनमरणा-वस्थायामिप वागिन्द्रियं मनिस लीयत इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः। उपासकस्य विदुषो गतिप्रकारमिदानीं चिन्तयितुमारभ्यते । प्रथमं तावदुत्कन्तिश्चिन्त्यते । तत्रेदमाम्नायते । 'अस्य (सोम्य) सोमस्यपुरुषस्य प्रयता वाड्यनिस सम्पद्यते' "मनः प्राणे प्राणस्तेजिस तेजः परस्यांदेवतायां''। अत्र वाष्ट्रानिस सम्पद्यत । इति वाचो मनिस सम्पत्ति श्रुतिः । किं वाग्यृत्तिमात्र विषया । उत वाग्विषयेति विशये । यृत्तिमात्रविषयेति युक्तं । कुतः । मनसो वाकप्रकृतित्वाभावादत्र वाक्खरूपसंपत्त्यसम्भवात्। वागादीनां मनाधीनत्वेन वृत्तिसम्पत्ति श्रुतिः । कथंचिदुपपद्यते । लोकमृद्धटादिवत्कार्यस्योपादाने लयावगमात् । वागादीनां ब्रह्मोपासनाय तस्मिन्नेव स्वातन्त्रयेणैतेषां लया युक्त इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । वाड्यनसीति । "वाक्खरूपमेव मनसि सम्पद्यते"। कुतः। दर्शनात्। द्र्यते हि । वागिन्द्रिय उपरते Sपि मनः प्रवृत्तिवृत्तिमात्रसम्पत्त्यापि तदुपपद्यत इतिचत्तत्राह । शब्दाचिति । वाङ्मनिस सम्पचत इति वाक्खरूपं सम्पत्तावेविह शब्दः। न वृत्तिमात्रसम्पत्तौ। न हि तदानीं ब्रत्युपरमे वागिन्द्रियं प्रमाणान्तरेणोपलभ्यते । येन वृत्तिमात्रमेव सम्पद्यत इत्युच्यते । यदुक्तं मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावाद्वाचो मनसि सम्पत्तिनीपपद्यत इति । तत् । वाङ्मनिस सम्पद्यत इति वचनान्मनसा वाक् संयुज्यते । ननु तत्र खातन्त्रयेण लीयत इति वादो परिहर्तव्यः ॥

किन्न । ''अस्य सोमस्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनिस सम्पद्यत'' इतीन्द्रियैर्मनिस किन्न । ''अस्य सोमस्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनिस सम्पद्यत'' इतीन्द्रियैर्मनिस सम्पद्यते । उत्कान्त मनसः प्रागव वागादीनामुपि मनो लय श्रवणाच । सम्पद्यने । 'ततस्सर्वेन्द्रियाणि मनसस्संपद्यन्त' इति वाक्येन कार्ययोपादाने वाङ्मनिस प्रथमं सम्पद्यते । 'ततस्सर्वेन्द्रियाणि मनसस्संपद्यन्त' इति वाक्येन कार्ययोपादाने क्य इति यदुक्तं तन्नसम्भवति । खरूपलयस्यैवोपादानोपक्षत्वात् । वागादीनां मनिस लय इति यदुक्तं तन्नसम्भवति । खरूपलयस्यैवोपादानोपक्षत्वात् । वागादीनां मनिस सर्वरूपलयउच्यते । किन्तु । वृत्तिलयः । यथाम्बुमध्य निक्षिप्तामिकणस्य प्रकाशादि सर्वरूपलयउच्यते । किन्तु । वृत्तिलयः । यथाम्बुमध्य निक्षिप्तामिकणस्य प्रकाशादि

वृत्तिलयः । तद्वदुपादाने मनसि वागादीनां वृत्तिलयो निर्दिष्टः वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदे सत्यभेद सिद्धिद्र्शनात् । अत्र हेत्वन्तरमाह ॥

सु ॥ अत एव (च) सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

यतो वाचो मनसा संयोगमात्र सम्पत्तिः। न तु लयः। अत एव वाचमनु सर्वेषा-मिन्द्रियाणां मनसि सम्पत्ति श्रुतिरुपपद्यते । ''तस्मादुपशान्ततेजा अपुनर्भविमन्द्रियमनिस सम्पद्मानैरिति''। किञ्च। सृष्टिमार्गेऽपि मनः प्राधान्यत्वं श्रूयते । 'यद्धि मसना ध्यायते'। "तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करे।ती"ति । शिवयोग समाधि प्रकरणे । "यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञस्तयच्छेच्छान्त आत्मिन । ज्ञानमात्मिन महित तयच्छेच्छान्त आत्मिनि''। इत्यादिना वागादेर्मानसस्योत्कृष्टत्वमवगम्यते । तस्मान्मरणकालेऽपि वागिन्द्रियस्य मनिस लयत्वमिव-रुद्धते । वागधिकरणं समाप्तम् ॥

न्तु । वागादीन्द्रियेभ्यो मानसस्य समुत्कृष्टत्वेन । मनसि वाग्वृत्तिलयमस्तु । '<mark>इन्द्रियाणां मने। नाथ' इत्यादि शास्त्रयुक्लनुभवात् । तथापि मानसस्य कस्मिन् लयोपपित्तः</mark> स्यादित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ मनोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

स् ॥ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

'मनः प्राणे सम्पद्यते' । इति श्रुतौ । 'इन्द्रियाणां मनो नाथो मनो नाथस्तुमारुतः' । 'मरुते मध्यसञ्चारे मनःस्थैर्थ प्रजायत' इति वाक्ये । मनसः प्राणाधीनत्वावगमात् । मनः प्राणेन लीयते । कुतः । तदुत्तरात् । तदुत्तरवाक्यादिति सूत्रस्चितार्थः । "मनः प्राणा" इति । वागादि सर्वेन्द्रियाणां मनसि लयः । तन्मानसस्य प्राणे लयावगमात् । तदुपादान मनसि वागादीनां प्राणे मानसस्य च स्वरूपलयो वृत्तिलयोवेति संशयः। "अन्नमयं हि सोम्यमनः" । "आपो मयः प्राणः । तेजोमयी वाक्" । इति श्रुतौ मानसस्यान्नप्रकृतित्वमव-गम्यते । अन्नस्य च । 'ता अन्नमस्जत' इत्यादावन्नोपादानकारणत्वं जलस्यापि प्रतीयते । 'तस्मान्मनः प्राण सम्पद्यत' इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणप्रकृतिरूपापो निर्दिश्य तासु मनस्सम्पति प्रतिपादने परम्पर्या स्वकारणे लय इति सम्पत्तिवचनमुपपन्नं भवतीति प्राप्ते ब्रूमः। पूर्ववदत्रापि मानसस्य प्राणे वृत्तिलयमात्रमेव न खरूपलयः। "मनः प्राणे सम्पद्यत" इस्युत्तरवाक्यदर्शनात् । मानसस्य प्राणीपादानत्वायोगाच । 'अन्नमयं हि सोम्यमनः । आपोमयः प्राण '' इति मनःप्राणयो रन्नेनाद्भिश्वाप्यायनमुच्यते । नतःप्रकृतित्वं। आह्ङ्कारिकत्वान्मनसः आकाशविकारित्वाच प्राणस्य प्राणशब्देनापां लक्षणाच स्यादिति निश्चीयते । मनाऽधिकरणं समाप्तम् ॥

प्राणस्य मनोधिष्ठानत्वसम्भवेन मानसस्य प्राणलयमस्तु तथापि तत्प्राणस्य कस्मिन्नाच्या-यनमुचितमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ अ (क्षराद्य) ध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥ सू ॥ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

"स प्राणः अध्यक्षे जीवे सम्पद्यते"। कुतः। तदुपगम्यादिभ्यो हेतुभ्यः। "तमुत्कामन्तं प्राणानोत्कामति प्राणमनुत्कामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्कामन्ती"ति श्रुतौ प्राणादीनां क्षेत्रज्ञानगामित्व व्यपदेशात् । क्षेत्रज्ञेन सह परलेकगमनश्रवणात् । प्राणाध्यक्षत्वं सर्वथा जीवस्याविरुध्यत इति सूत्रसूचितार्थः । "न तत्र प्राणानोत्कामन्ते तत्रैव समवली-यन्ते" । इति श्रुतौ प्राणानां परमात्मिन लयावगमात् । 'तमुत्कामन्तं प्राणोन्त्कामती'ति श्रुतौ जीवानुगामित्वेन वा परमात्मन्याप्यायनमिति संशयः । "एतस्माजायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिचे"ति श्रुतौ तस्य परमात्मजन्यत्वं । "प्राणानां प्रन्थिरसि रुद्रोमाविशान्तकः" । इत्यत्र तदाधारत्वं । 'न तत्र प्राणानोत्कामन्ते तत्रैव समवलीयन्ते' । इत्यत्र । तस्मिन्नेतवां लयत्वंच योतनात् परमात्माधीनत्वमेव प्राणस्य निर्दिश्यते ॥

किश्व। "वाङ्मनिस सम्पद्यते"। 'मनः प्राण' इति वचनानुरोधेन मनः प्राणयोरेव वाङ्मानसयोस्सम्पत्तिः। "तथा प्राणस्तेजसीं"ति वचनात्तेजस्येव प्राणस्तम्पद्यते। इति प्राप्ते प्रचक्षमहे। सोऽध्यक्ष इति। न प्राणाऽध्यक्षे करणाधिपे जीवे सम्पद्यते। कुतः। प्राप्ते प्राप्ते जीवेपगमस्तावच्छूयते। "एवमेव ममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ती''ति। तथा जीवे। न सहते प्राणस्योत्कान्ति श्रूयते। "तमुत्कामन्तं प्राणोन्तृत्कामती''ति। प्रतिष्ठाच जीवेनसह समर्यते। "कस्मिनुत्कान्त उत्कामन्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामी''ति। एवं जीवेन संयुज्य तेन सह तेजस्सम्पत्तिरिह। प्राणस्तेजसि उच्यते। यथा यमुनायाः गङ्गया संयुज्य सागर् गमनेऽपि यमुनासागरं गच्छतीति वचने। विरुध्यते। तद्वत्। 'न तत्र प्राणान्नोत्कामन्ती'ति वाक्यानामितरोधः। "एतस्मान्वने। विरुध्यते तद्वत्। 'न तत्र प्राणान्नोत्कामन्ती'ति वाक्यानामितरोधः। "एतस्मान्वने। विरुध्यते तद्वत्। 'न तत्र प्राणान्नोत्कामन्ती'ति वाक्यानामितरोधः। "एतस्मान्वने। तथापे प्राणानां सर्वनित्यामित्वेन शिवस्थव सर्वजगजनमादिहेतुत्वात्सर्वं तत्र न विरुद्धते। तथापि प्राणानां सर्वान्तर्यामित्वेन शिवस्थव सर्वजगजनमादिहेतुत्वात्सर्वं तत्र न विरुद्धते। तथापि प्राणानां जीवातिरिक्त स्थित्यनुपपन्नत्वेन जीवानुगामित्वं विहितं। तस्मादुभयशास्तं समझसं। अध्यक्षाधिकरणं समाप्तम्॥

ननु । प्राणस्तेजसीति श्रुतौ प्राणस्य विद्वलयत्वावगमात्कथं जीवेनसह परमात्मानु-प्रविष्टत्वमुचितमित्याशङ्कय तिन्नराकरणार्थमधिकरणान्तरमाह ॥

॥ भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥ स् ॥ भूतेषु तच्छ्तेः ॥ ५ ॥

स् ॥ सूत्र प्रमुतः । तच्छुतः । "अक्षरस्तेजसी''ति सचाध्यक्षः भूतेषु पश्चमहाभूतेषु सम्पद्यते । कृतः । तच्छुतेः । "अक्षरस्तेजसी''ति श्रुतेः । सर्वाध्यक्षत्वं सर्वान्तर्यामिण दिश्वस्य समुचितत्वात्तेजश्शब्दवाच्यत्वं शिवेन श्रुतेः । सर्वाध्यक्षत्वं सर्वान्तर्यामिण दिश्वस्य समुचितत्वात्तेजश्शब्दवाच्यत्वं शिवेन परमतेजोमयत्वं शिवस्येव दर्शनात् । "न तत्र स्यां भाति न चन्द्रतारक''मिलादौ परमतेजोमयत्वं शिवस्येव दर्शनात् । 'सर्वो वे रुद्र' इत्यादौ तस्य सर्वात्मकत्वव्यपदेशात् । 'यो रुद्रो अमा'वित्यादिषु तस्य सर्वान्तर्यामित्व कथनात् । सर्वभूताधिवासस्य सर्वात्मकस्य सर्वशब्दवाच्यत्वं युक्तमिति स्त्रस्चित सूक्ष्मार्थः । "खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य सर्वशब्दवाच्यत्वं युक्तमिति स्त्रस्चित सूक्ष्मार्थः । "खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य परिणी''ति श्रुतौ । लोके च । तेजश्रबद्ध्य वह्वौ प्रयोगदर्शनात् । "हिरण्मये परे कोशे धारिणी''ति श्रुतौ । लोके च । तेजश्रबद्ध्य वह्वौ प्रयोगदर्शनात् । "हिरण्मये परे कोशे विर्ज ब्रह्मानिष्कलं । तच्छुभं ज्योतिषां ज्योतिस्तत्तदात्मविदेविदु''रित्यादौ शिवस्य विरजं ब्रह्मानिष्कलं । तच्छुभं ज्योतिषां ज्योतिस्तत्तदात्मविदेविदु''रित्यादौ शिवस्य । तेजभायत्व व्यपदेशात् प्राणस्तजसीति जीवसंयुक्तस्य प्राणस्य तेजसि सम्पत्यवगमात् । तेजभाणजीव विल्यधिष्ठान तेजश्वशब्दस्य विद्यपत्वं उत परमात्मपरत्वं वेति विशयः । तेज-प्राणजीव विल्यधिष्ठान तेजश्वर्व द्वतानां"। स्राण्यस्य भूतामावेव रूद्धत्वात् मुख्यार्थयोगे मानाभावात् । "अग्निरमे प्रथमो देवतानां"।

"य एवं विद्वानिमहोत्रं जुहुयात्"। "यावजीवमिमहोत्रं जुहोति" इत्यादौ सर्वदेवता प्राधान्यत्वेन यावजीवमग्निहोत्रोपासन विधिर्विद्वांसाऽविद्वांस साधारण्येन कथनादुपास्य वस्तुनि सर्वेषामुपासकानामेकत्वं । 'तत्त्वमसी'त्यादि वेदान्तेषु व्यवस्थापनात् । वन्ह्यपर पर्याय तेजसि जीवानामाप्यायनमविरोधमिति प्राप्ते वदामः । 'प्रज्ञानंत्रह्म' । 'अहं ब्रह्मास्मि<mark>' ।</mark> <mark>'तत्त्वमसि' । 'अयमात्मा ब्रह्म' । 'ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेति' । 'यथा नद्यस्स्यन्द-</mark> मानास्समुद्रे'। इत्यादिना सर्ववेदान्तेषु । मुमुक्षूणां ब्रह्मोपासकानां परिशव ब्रह्मात्मक-खोपदेशात् । ''न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युता भानित कुतोऽयमग्निः''। "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा(हि) सर्वमिदं विभाती 'खादौ । निरतिशयशिरस्क तेजस्त्वं ब्रह्मण्येवावगमात् । जडरूपवहीं चेतनजीवस्य लया सम्भवात् । श्रुत्युक्त तेज-इशब्दस्य परशिव ब्रह्मण्येव समझसं ॥

ननु । तेजःप्रमृतिष्वेकैकस्मिन् क्रमेण सम्पत्तावि । पृथिवीमय इत्यादिका श्रुति-

रुपपद्यते । अत आह ॥

सु ॥ नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

नैकस्मिन् । एकैकस्य कार्यक्षमत्वात् । दर्शयतो क्षमत्वं "श्रुतिस्मृती" । "अनेन जीवेनात्मना प्रविद्य नामरूपे व्याकरवाणि''। "तासां त्रिवृतमेकैकां करवाणि''। इति नामरूप व्याकरण योग्यताय त्रिवृत्करणमुपदिश्यते । "नानावार्यात्पृथग्भृतास्ततस्ते संहति विना"। "नाशक्तुवनप्रजास्स्रर्षु मसमागत्य कृत्स्रशः"। "समेत्यान्यान्यसंयोगं परम्पर समाश्रयाः''। "महदाया विशेषांताह्यण्डमुत्पादयन्तित'' इति । अतः प्राणस्तेजसीति तेजश्शब्देन सर्वभूतान्तर संस्पृष्ट परशिवात्मक तेज एवाभिधीयते । भूताधिकरणं समाप्तम् ॥

नतु । तेजश्राब्दस्य परशिव ब्रह्मपरस्वमस्तु । तथाप्युत्कान्ति समये मूर्ताऽमूर्त शिव-तत्त्वोपासकानां पुण्याऽपुण्य कर्मिणांच को भेद इत्याशङ्कायामाधिकरणान्तरमाह ॥

॥ आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

स् ॥ समान चास्त्युपक्रमादमृतत्वंचानुपोष्य ॥ ७ ॥

इयं मरणावस्था । आसृत्युपक्रमात् । सत्युपक्रमं वर्जियत्वा । समानानि । निरवयव-षट्स्थल परिश्ववब्रह्मसाक्षात्कारवतां सावयव शिवतत्त्वोपासकानां कर्मिणां च तुल्या । सृत्युप-कमोनाम । हृत्पुण्डरीकस्थस्य पंचमहाभूत प्राणिन्द्रियमनः प्रभृति चतुरङ्गबल परिवृतस्य जीवाख्यस्य राज्ञः स्वर्ग नरक शिवलोकादि राष्ट्रदर्शनार्थं नाडीद्वारा देहाख्यातः पुराद्वाहि-निर्गमनरूपा उत्क्रान्तिः । एतामुत्क्रान्ति विना जीवस्येन्द्रियादि सकल परिवार मेळन्ह्प मरणावस्था शिवज्ञानिनां लिङ्गशरीरमपि तुल्येत्युच्यते । हृत्पुण्डरीके मिळितं शिवज्ञानिनां लिज्ञशरीरमनुपोष्य । लोकान्तरमगत्वा हृत्पुण्डरीकाविच्छने परिशवब्रह्मण्येव अमृतत्वं मोक्षं कारण परिशवतत्त्वे लयं न मिथ्यात्वं प्राप्नोतीति । 'लीनं गमयतीति लिङ्गं'मिति व्युत्पत्या परमात्मिनि शिवे लीनं तदन्तलींनत्वं गमयति । प्राप्नोतीति लिंगं । शीर्यत इति शरीरं । लिंगंच तत् शरीरंच लिंगशरीरं । एतिहिंगशरीरस्य ब्रह्मणि विलये सित तदविच्छनाणु-खरूप जीवस्तु शिवतत्त्वमयो भवतीति भावः । तथाच "तेजः परस्यां देवताया"मिति श्रुतिः । शिवज्ञानि मात्र विषया । ततः पूर्वोक्त लिंगशरीरपूर्वक जीवोत्कान्ति विधायक

श्रुतिस्सर्वसाधारणेति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः । इयमुत्क्रान्तिः किं विद्वद्विदुषोस्समाना । उताविदुष एवेति संशयः । अविदुष एवेति प्राप्तं । कुतः । विदुषोऽत्रैवामृतत्व वचना-दुत्कान्स्यभावात् । विदुषोह्यत्रैवाऽमृतत्वं श्राव्यते । ''यथा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिताः''। "अथ मर्लोऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमर्जुत'' इति एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥

समानाचासृत्युपक्रमाद्मृतत्वञ्चानुपोष्य समानाचासृत्युपकमादिति विदुषोपासृत्युपकमा-दुत्कान्तिस्समाना । आसृत्युपक्रमात् । आगत्युपक्रमात् । नाडीप्रवेशनात्प्रागित्यर्थः । विदुषो ऽपि हि नाडीविशेषेनोत्कम्यगतिः श्रूयते । "शतंचैकाच हृदयस्य नाड्यः । तासां मूर्धान-माभिनिस्सृतैका'। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति । 'विष्वङ्गस्य उत्क्रमणे भवन्ती'ति नाडीविशेषेण गति श्रवणाद्विदुषोप्युत्कान्तिरवर्जनीया । सा च नाडी प्रवेशात्प्राग्विशेषा श्रवणात्समाना । तत्प्रवेश दशायां विशेषः श्रूयते । "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्कामित" "चक्षुषार्वा मूर्प्नोर्वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य'' इति । "शतं चैकाच हृदयस्ये"त्यनया श्रुत्यैकार्थान्मूर्घो निष्कमणं विद्वद्विषयं । इतरद्विद्वद्विषयं । यदुक्तं विदुषोऽत्रैवामृतत्वं श्राव्यत इति तत्रोच्यते । ''अमृतत्वंचानुपोष्येति'' । ''च शब्दोवधारणे अनुपोष्य शरीरेन्द्रियादि सम्बन्धमदग्ध्वैव तदमृतत्वं उत्तरपूर्वाघयोरश्चेष विनाशरूपं प्राप्यते । तदुच्यते । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्त'' इलादिकया श्रुलेलर्थः । "अत्र ब्रह्मसमर्गुत'' इति च निरवयव परिशव ब्रह्मोपासक विद्वदुत्कान्त विषयं । तदुपासनवेळायां यो ब्रह्मानुभवस्तद्विषयमप्युप-दिश्यते'' । पुण्याऽपुण्यकर्मिणां सुखदुःखभोगाश्रय स्वर्ग नरक लोक प्राप्तिः। मूर्त ब्रह्मोपासकानां लौकिकानामिव लिंगशरीरेण सहोत्क्रान्ति सत्वेपि निरितशय नित्यमंगलालय सालोक्यादि त्रिपाद्विभूतिः लभ्यते ॥

ननु । 'तेजः परस्यां देवताया'मिति श्रुतिरिप पूर्वश्रुतिवत्सर्वसाधारणाभावाद्वोधका-भावादित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ तदापीतेस्संसार व्यपदेशात् ॥ ८ ॥

ताल्लिङ्गरारीरं आपीतः । मोक्षात् । खाभाविक जीवभाव निवृत्तिपूर्वक शिवतत्त्वप्राप्ति-पर्यन्तं तिष्ठति । कुतः । संसार व्यपदेशात् । मूर्तब्रह्मोपासकानां कर्मिणांच शिवलोक खर्ग-नरकादि संचारोपदेशादित्यर्थः। तथाच। ''तेजः परस्यां देवताया''मिति श्रुतेः। निर-वयव परिशवज्ञानि परत्वमिति निश्चीयते । किंच । "तस्य तावदेव चिरं यावज्ञविमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्यत'' इति । "अश्व इव रामाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मृत्युमुखात्प्रमुच्य"। "धूत्वाशरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलेकमभिसम्भवा"नितिच । निरवयव सावयव परशिव-तत्त्वोपासकानां सायुज्य सालोक्यादि मुक्तिफलत्वमवगम्यते । यदि लिङ्गशरीरं मरणकाले शरीराद्विहिर्निगेच्छिति । तर्हि मृतशरीर समीपवर्तिनां कथं नदृश्यत इत्याशङ्कयाह ॥

सू ॥ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

लिङ्गशरीरं सूक्षमं इन्द्रियाप्राह्यं प्रमाणतः परिमाणतोपि सूक्ष्मं । कुतः । तथाप-खड्येः । श्रुतिषु लिङ्गशरीरस्यातीन्द्रिय प्रतिपादनात् । तच्छरीरस्य स्थूलशरीराद्वहिर्निर्गम-नेपि सर्वेषामगोचरत्वमविरुद्धं । किं च क्षेत्रज्ञः स्थूलशरीरादुत्कान्तोऽपि सूक्ष्मशरीरमज् वर्तते । अन्यथा गत्यनुपपत्त्या चन्द्रसंवादाद्यनुपपित प्रसङ्गः । श्रूयते हि पर्यक- विद्यायां । देवयाने पथि विदुषश्चन्द्रमसा संवादः । "यो वै चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती''त्युपकम्य । "एतद्दै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारयन्तिश्चन्द्रमाः" । "तंयः प्रस्याहतमिति सजते" । "अथ य एनं प्रस्याहतमिह वृष्टिभूत्वा वर्षति" । "इह कीटो वा पतन्नो वा शकुनिर्वा शार्द्लो वा सिंहो वा मत्स्यो वा परस्खान्यापुरुषो वा"। 'अन्यो वै तेषु प्रस्थ्यायते" । यथा कर्म यथा विद्यन्तमागतं पृच्छति "कोसीति तं प्रस्व्वृत्या"दिस्यादिना शरीरादुत्कान्तस्य विदुषोऽचिरादिगतिः श्रूयते । निरवयव शिवोपासनाति-रिक्तानं विदुषां स्थूलशरीराहिङ्गशरीराद्वहिर्निर्गमनेको हेतुरिस्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अतो लिङ्गशरीरस्य मरणानन्तरं स्थूलशरीराद्विहिर्निर्गमनादेव उपमर्देन पीडासाधनेन दहनादिना स्थूलशरीरस्य दुःखवेदना नास्ति । तदुत्क्रमणे खकृत कर्मैव हेतुः । सर्व काम निर्मुक्तानां तिष्ठिङ्गशरीरं परमात्मन्येहाऽत्र शरीरे विलीनं भवति तथा श्रूयते । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिताः । अथ मत्यींऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमञ्जूते" इति ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अस्यैव चोपपत्तेरूष्म ॥ ११ ॥

अस्य स्क्ष्मशरीरस्य किचिद्विद्यमानत्वोपपत्तेर्विदुषः प्रक्रान्तमरणस्य मरणात्प्रागृष्मस्थूलशरीरे काचित्कमुपपद्यते न च स्थूलस्यैव शरीरस्यायमृष्म अन्यत्रानुपल्ब्धेः । ततश्लोष्मणः किचिदुपल्बिधर्विदुषस्स्क्ष्मशरीरस्योत्कान्तिनिवन्धनेति गम्यते । तस्माद्विदुषोप्यासत्युपक्रमात्समानोत्कान्तिरिति सुष्टूक्तं । यदा स्थूलशरीरे स्क्ष्मदेहसम्बन्धं युज्यते
तावत्पर्यन्तं स्थूलस्य अष्मउष्टस्पर्शादिकं सर्वत्र दश्यते । स्क्ष्मशरीर वियोगानन्तरं
स्थूलस्य शैत्यादि धर्मान्तरोपपत्त्यवगमात् । सूक्ष्मशरीरगमनमनुमीयते । पुनरिष विदुषामुत्कान्ति नीसम्भवतीत्याशङ्कय परिहियते ॥

सू ॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् स्पष्टो झेकेषां ॥ १२ ॥

यदुक्तं विदुषोप्युत्किन्तिस्समानेति । तन्नोपपद्यते । विदुष उत्क्रान्ति प्रतिषेधात् । तथा हि । "स एतास्तेनोमात्रास्समाभ्यादधानो हृदयमेवान्वपकामती"त्युपकम्य "तेन प्रयोतिनेष आत्मा निष्कामित तमुत्कामन्तं प्राणोन्त्कामती"त्यविदुष उत्क्रान्तिप्रकारमाभिधाय "अन्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुत" इत्ति देहान्तपित्रप्रह्ञाभिधाय । "प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययं"। "तस्माल्लोकाच पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण" इति तु । कामयमान इत्यविद्विषयं परिसमाप्य "यथा कामयमानो यो कामो निष्काम आप्तकाम आस्कामः । "न तस्य प्राणान्नोत्कामन्ति"। "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्यती"ति विदुष उत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते । यथा पूर्वत्र आर्तभागप्रश्लेऽपि विदुष उत्क्रान्ति प्रतिषधो हर्यते ।

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as follows:

अस्येव चोपपत्तरेष ऊष्मा.

^{2.} In the Madhva and the Sankara-Bhashyas, this Sutra is read as two different Sutras as follows:

१, प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्,

२. स्पष्टो ह्येकेषां.

अप पुनर्मृत्युज्ञयतीति विद्वांसं प्रस्तुत्य याज्ञवल्क्येति होवाच । "यत्राऽयं पुरुषो म्रियते" । ''उदस्मात्प्राणोत्कामन्त्याहो नेति''।''पृष्टः नेति होवाच''। याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवलीयन्ते । स उच्छवयत्याध्मातो मृतर्शेत इति । ''अतो विद्वानिहैवामृतस्वं प्राप्नोती''ति चेत्। तन्न शारीरात् प्रत्यगात्मनः । प्राणानामुत्कान्तिर्द्यत्र प्रतिषिध्यते । 'न शरीरात्' । ''न तस्य प्राणा उत्कामन्ती''त्यत्र । तच्छब्देन । यथा कामयमान इति । प्रकृतशरीर एव परा-मृद्दयते । नाश्रुतं शरीरं तस्येति षष्ठ्या प्राणानां सम्बन्धित्वेन शारीरा निर्दिष्टः । नत्त्कान्त्यु-पादानत्वेन । उत्कान्त्युपादानन्तु शरीरमेवेति चेन्न । अपादानापेक्षयामश्यताच्छरीरा-त्सम्बन्धितया श्वतस्यात्मनएव सिन्नहितत्वेनापादानतयापि प्राह्मत्वात् ॥

किञ्च । प्राणानां जीवसम्बन्धितयैव प्रज्ञातानां तत्सम्बन्धिकथेने प्रयोजनाभावात्संबन्ध मात्र वाचिन्या षष्ठचा अपादानमेव विशेष इति निर्धियते । यथा नटस्य शृणोतीति । नचात्र विवदितव्यं । स्पष्टोद्धेकेषां माध्यंदिनानामान्नाये । शरीरा जीव एवोपादानमिति । 'यो ऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो (भवति) न तस्मात्प्राणा उत्कामन्ती 'ति शरीरात्प्राणाना-मुत्कान्तिप्रसङ्गाभावात्तित्रिषेधो नोपपद्यत इति चन्न । "तस्य तावदेव चिर्'मिति । विदुष-इशरीरवियोगकाले ब्रह्मसम्पत्तिवचनेन । "प्राणानामपि तस्मिन्काले शरीराद्विदुषो वियोगः प्रसज्यते''। 'ततश्च देवयानेन पंथा ब्रह्मसम्पत्तिर्नोपपद्यतं' इति । न तस्य प्राणा उत्कामन्ति देवयानेन पंथा ब्रह्मप्राप्तेः प्राग्जीवाद्विदुषोऽपि प्राणान्न विश्विष्यन्तीत्युच्यते । आर्तभागप्रश्लोपि यथा विद्वद्विषयः । तथाऽयमेव परिहारः सत्वविद्वद्विषयः । तत्र प्रश्नप्रतिवचनयोः ब्रह्मविद्या प्रसङ्गाद्शनात् । 'तत्र हि प्रहातिप्रहरूपेणेन्द्रियेदियार्थं खभावापामग्न्यन्ततं'' । स्रियमाणस्य जीवस्य प्राणपरित्यागा मृतस्य नामवाच्यकर्थनुवृत्तिस्तस्य च । पुण्यपापानुगुणगतिप्राप्ति-रिलार्थः । प्रश्नपूर्वकं प्रत्युक्ताः । तत्र च । अपपुनर्मृत्युज्जयतीति । अपामग्न्याचत्वज्ञानादिमि-जयएव मृत्युज्ञय उच्यते । अतो नात्र विदुषः प्रसङ्गः । अविदुषस्तु प्राणानुत्कान्ति वचनं । स्थूलदेहवत्प्राणानमुञ्चन्ति । अपितु भूतसूक्ष्मवज्जीवं परिष्वज्य गच्छन्तीति प्रतिपादयतीति निरवयं। मूर्तपरशिवब्रह्मोपासकानां शुद्धजीवानां शिवलोकं प्राप्य तत्र निरितशयान-न्दानुभवमनुभूय तदन्तरं शिवसायुज्यात्मक कैवल्यविभूतिर्लभ्यते । इत्यत्र किं मान इलाशङ्कायामाह ॥

सू ॥ सार्यतेच ॥ १३ ॥

"वदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्था स्संन्यासयोगायतयश्चुद्धसत्त्वाः" । ''ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे'' इत्यादि श्रुतिषु । "अर्ध्वमेकस्थितस्तेषां यो भित्वा सूर्यमण्डलं' । " ब्रह्मलोकमितकम्य तेन याति परांगति'मित्यादि स्मृतिषुच स्मर्यतेच। "तस्मात्सर्वकाम निर्मुक्त निर्वयवोपासकानां विदुषां मूर्तब्रह्मोपासकानांच सद्योमुक्तिः । कम-मुक्तिश्च विरुद्धयते ॥ अस्टत्युपक्रमाधिकरणं समाप्तम् ॥

केचिच्छरीरवद्धटपटवजीवब्रह्मणा स्संयुक्ताऽसंयुक्तभेदवादिनः । खशरीरे दहराकाशे परमिशवे लिंगशरीरेण सहजीवस्य तत्त्वरूपैक्यमसम्भवतीति साध्यन्ति। केचिज्ञगन्मिथ्यात्म साधकाऽहं ब्रह्मवादिनः विदुषामुख्कान्तौ लिङ्गशरीरोत्कान्ति दूषयन्ति । तसाद्वौद्धादिवच्छु-स्वैकदेश प्रामाण्य पक्षैकदेशमत निराकरणार्थं कममुक्ति सबोमुक्ति चोपदिश्य । तथा केचित्। "जलशर्कर न्यायवत्" जीवब्रह्मैक्यं नसम्भवतीति वदन्ति । तन्मत निराकर-णार्थमधिकरणान्तरमाह ॥

॥ सर्वसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ६॥ स्र ॥ तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥

तानि ज्ञानिनां भूतेन्द्रिय प्राणान्तःकरणानि । परे जीवातिरिक्त परिशवे लीय्यन्ते । <mark>कुतः । तथाद्याह । 'इ</mark>मा षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तंगच्छन्ति'। ''गताः कलाः पंचद्श प्रतिष्ठा देवाश्व सर्वे प्रतिदेवतासु"। 'कर्माणि विज्ञानमयश्व आत्मापरेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति'।''यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिताः''।''अथ मर्ल्योऽमृतो भवत्यत्र <mark>ब्रह्म</mark> समर्तुते'' । "भिद्यते हृदयग्रन्थि''रित्यादि श्रुतयः । शिवज्ञानि सम्बन्धिनां दशे-न्द्रियाणां पंचप्राणानां मनसश्च परमात्मनि विलीनं प्रतिपादयन्तीत्सर्थः ॥

<mark>यद्यपि समाना चाश्चत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्येति</mark> सूत्रे ज्ञानिनां लिङ्गरारीरस्य ब्रह्मणि लय उक्तः । तथापि ''तानि परे तथाह्याहे''ति स्त्रे वक्ष्यमाण एवार्थः । सुखवोधार्थं श्रुत्येक-देशमत निराकरणार्थं चाकृष्यपूर्वमुक्त इति न पौनरुक्त्यमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः । "यथा नद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वानामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं''। इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणोः प्राप्य प्रापकत्वेन मोक्षदशा-यामेकत्वोपदेशात्। मुक्तजीव मनः प्राणादीनां ब्रह्मणि स्वरूपेक्यमुत सुषुप्ति प्रलयादि-वत्सुषुप्तैक्यं वेति सन्दिह्यते । जीवब्रह्मणोर्न सर्वधा स्वरूपैक्यं । जीवव्यतिरिक्त परमात्मा-भावात् । जडात्मकस्य लिङ्गशरीरस्य चिद्रूप ब्रह्मण्येकत्वायोगात् । ''कार्योपाधिर्यं जीवः कारणापाधिरीश्वरः''। ''कार्यकारणतां त्यक्त्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते''। इत्यादि पूर्वाचार्य सिद्धान्तानुसारेण। 'अहं ब्रह्मास्मि'। 'तत्त्वमसि'। 'तत्त्वमेव त्वमेव तत्'। इत्यादि जीवब्रह्मैक्य विधायक वेदान्तानां जहदजहल्रक्षण व्यपदेशक सोऽयं देवदत्त इति न्यायेन विम्बप्रतिविम्बवद्धटाकाशमहाकाशवदुपाधि परित्यागपूर्वक चैतन्यकत्वं वक्तुं युक्तं । जीवे-श्वरोपाधिभूत विद्यामायासम्भवेऽश्वगवादिवत्तयोरेकत्वायोगात् । तयोर्भेदस्य सत्यत्वे निवृत्य-सम्भवाच ॥

उत् । जीवब्रह्मणोर्भेदस्य सल्यत्वात् । सल्यस्याऽन्यथायोगात् । लिङ्गशरीरस्य परमेश्वर-विश्वास्त्र । तद्योगे मुक्तानां पृथिकस्थत्यसम्भवेन शेषत्व पारतन्त्र्य कैङ्कर्यादि विधायक सर्वशास्त्रविरोधात् । संसारदशायां जीवब्रह्मणोस्खाभाविकभेदं मुक्तदशाया तद्वदभेदमस-मजलिमिति प्राप्तेऽभिधीयते । तानि परे तथाह्याह । तानि पर इति तानि परस्मिनात्मिन जीवाः लिङ्गशरीरेणसहसम्पद्यन्ते । कुतः । तथाह्याह । "गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा देवाश्व सर्वे प्रतिदेवतासु''। ''कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति''। इत्यादि श्रुतिशतेषु जीवानां तद्वदाह । चिज्जडानामेकत्वायोगेन लक्षणस्त्रीकार्यं इति यदुर्त्तं तद्युक्तं । मुख्यार्थवादाभावात् । यथा नद्यादि बहुश्रुतिष्वसन्दिग्धतया जीवब्रह्मणी-स्खरूपैक्य व्यपदेशात् । लोके मणिमन्त्रायौषधिसद्धानां मनुष्यादीनां व्याघ्रादि नानाविध

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Adhikaranam is termed as: वागादि लयाधिकरणम्.

स्वरूपकल्पनत्वं दृष्टं । अघटनाघटनसामर्थ्यस्य सत्यसङ्कल्पादि धर्माश्रयस्य सर्वविद्यानिधानस्य शिवस्य परब्रह्मणः स्वोपासकभक्तानां जीवभाविनृतृत्तिपूर्वक स्वतादात्म्यसिद्धिप्रदायकत्वे किं चित्रं । श्रमरकीट लोहरसादि बहुदृष्टान्तानुसारेण स्वाभाविक नित्रृत्तिं पूर्वमेवोक्तं । जीवानां बद्धावस्थावन्मुक्तावस्थायामिप सूक्ष्मशरीरस्वीकारे संसारित्वप्रसङ्गात् । मुक्तावस्थाया दास्य दासकत्वप्राधान्ये राजमृत्यन्यायवद्दासस्य भयहेतुत्वेन पूर्णानन्दानुभवायोगात् । "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्" । "न विभेति कृतश्चने"ति । "अभयं वै जनक प्राप्तोसी"ति मुक्तानामभयत्व व्यवस्थापक श्रुतिशत विरोधात् । यथा नद्यादि श्रुतिसंकोचे मानाभावाच । सर्वत्र श्रुतिसिद्ध जीवब्रह्मणोस्स्वरूपैक्यमनवद्यं ॥ सर्वसम्पत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । लिङ्गशरीर विलयपूर्वकत्वेन जीवानां शिवतत्त्वप्राप्तिः । सुषुप्त्युत्कान्ति प्रलयादिकालेष्विव स्थूलावस्था प्रतिषेधमात्रत्विमत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ अविभागाधिकरणम् ॥ ७ ॥ सू ॥ अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥

अविभागः शिवज्ञानिना सूक्ष्मशरीरस्य आत्यन्तिक नाशो विधीयते। कुतः। वचनात् । ''अविद्यायाः परंपारं तारयसि''। ''आत्मानमरणि कृत्वा प्रणवश्चोत्तरारणि । ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डितः''। ''न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्ततं' इत्यादि श्रुतिषु शिवतत्त्वनिष्ठानामविद्यात्मक पाशनिवृत्तिः । पुनरावृत्तिरहितत्वज्ञ स्पष्टमुपदिष्ठत्वा-त्पाशरूपाऽविद्याजन्यस्य लिङ्गशरीरस्य आत्यन्तिक नाशएव अङ्गीकर्तव्य इति सूत्रस्चित स्क्मार्थः । ''क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः'' । ''तस्याभिष्याना-योजनात्तत्त्वभावाद्भ्यश्वान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" । "भियते हृदयम्रन्थि हिच्छयन्ते सर्व संशयाः । क्षीयन्तेचाऽस्य कर्माणि तस्मिन्दष्टे परावरे'' । इत्यादि श्रुतिषु शिवज्ञानिनाम-विद्यापाश्चरूप हृद्यमन्थि विच्छेदलक्षणोपदेशात् । लिङ्गशरीरोपादानभूत पाश्चरूपाविद्या-निवृत्तिपूर्वकत्वेन खरूपैक्यं सुषुप्तिप्रलयादिवत्पाश प्रकृतिरूप लिङ्गशरीरेण वा जले जल-विलिज्ञश्चरीर विलयपूर्वकत्वेन वा सम्भवतीति सन्दिह्यते । जीवानां मुक्तदशायामपि मधु पिष्टे स्वर्णरेणुवत् कुसूलधान्यवत् । लिङ्गशरीरेणसह ब्रह्मप्रापकत्वं युक्तं । 'ज्ञा ज्ञां द्वावजावीशानीशौ'। 'अजोह्येको जुषमाणाऽनुशेत जहात्यनां भुक्तभागामजोऽन्यः'। इत्यादौ जीवानामजन्यत्व व्यवस्थापनात् । चिदात्मकस्य जीवस्य लयायोगात् । लिङ्गशरीराभावे परमात्मानन्दानुभव सिध्यभावाच । सर्वथा मुक्तानामपि जले जलवत्खरूपैक्यमयुक्तमिति प्राप्ते वदामः । अविभागो वचनात् । "मधुपिष्टे खर्णरेणुवत्" । जीवब्रह्मणोः पृथक्ख-रूपैक्यं न सम्भवति ॥

किन्तु । 'वहाँ विहवजाले जलवदपृथगभावो युक्तः'। कुतः । वचनात् । ''यथा नियस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छिन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य''मित्यादि श्रुतिवचनात् । खरूपैक्य अविभागो निर्दिश्यते । बद्धावस्थ-पुरुषमुपैति दिव्य''मित्यादि श्रुतिवचनात् । खरूपैक्य अविभागो निर्दिश्यते । बद्धावस्थ-वत् । मुक्तावस्थायां लिङ्गशरीरसद्भावे कारणाभावे कार्याभाव इति न्यायेन तिलङ्गशरीरोपा-वत् । मुक्तावस्थायां लिङ्गशरीरसद्भावे कारणाभावे कार्याभाव इति न्यायेन तिलङ्गशरीरोपा-वत् । मुक्तावस्थायां लिङ्गशरीरसद्भविता । तद्भीकारे ब्रह्मोपासनज्ञानस्य वैफल्यं दानकारण पाशुरूपादि विद्यास्थितिरर्थात्स्यिता । तद्भीकारे ब्रह्मोपासनज्ञानस्य वैफल्यं प्रसज्येत । मुक्तानामप्राकृत लिङ्गमस्तीति चेत्तदसङ्गतं । सर्व वेदवेदान्त विरुद्धप्रसङ्गात् । प्रसज्येत । मुक्तानामप्राकृत लिङ्गमस्तीति चेत्तदसङ्गतं । सर्व वेदवेदान्त विरुद्धप्रसङ्गात् ।

अप्राकृतस्य लिङ्गशरीरोपादानकारणयोगात् । लिङ्गशरीरस्य भूतपञ्चक रजुस्सत्त्वजन्य सप्त-दशतत्त्वात्मकत्वं सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धत्वाच पूर्वोक्तमेव विदुषां विधेयं ॥ अविभागाधिकरणं समाप्तम् ॥

एवममूर्त शिवज्ञानिष्ठानामिहैव शरीरे शिवज्ञानसामर्थ्येन पाशरूपा विद्यापटलं छित्वा नदीसमुद्रवद्विभागेन शिवसायुज्यमुक्तिर्लभ्यत इति व्यवस्थापने मूर्तब्रह्मोपासकानां विदुषां चरमकाले केन मार्गेण गत्वा सालोक्यादि त्रिविधकल्याणात्मक विभूत्यनुभवं भवतीत्या-शङ्कायामधिकरणान्तरेण तन्माहात्म्यं प्रपश्चयति ॥

॥ तदेकोग्रज्वलनाधिकरणम् ॥ ८ ॥ सू ॥ तदेकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशित द्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनु-स्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्शताधिकया ॥ १६ ॥

तदेकोप्रज्वलनं तस्य जीवस्य प्राणिन्द्रियादि परिवृतस्य ओकः स्थानं हृत्पुण्डरीकं तस्य अप्रज्वलनं सम्भवति । अप्रस्य ऊर्ध्वभागस्य विकासे। भवति । तत्प्रकाशितहारः । तन विकाशिना प्रदर्शित देवयानमार्गस्सन् । मूर्तव्रह्मोपासको भक्तः सुषुम्रनाडीहारा देहा- हृत्पुण्डरीकस्य ऊर्ध्वप्रदेशविकासे हेतु ह्रयमाह । विद्यान्सार्थात् । मूर्तव्रह्मोपासना सामर्थ्यात् । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । तस्याः मूर्तव्रह्मोपासनायाः विशेषभूतयः । अङ्गभूतया गत्यनुस्मृत्या देवयानमार्गचिन्तया योगात् शिवयोग सम्बन्धाच्च । तदेकोप्रज्वलनं भवतीति पूर्वणान्वयः । तत्प्रकाशितहारस्सन् । उपासकः हार्दानुगृहीतः हृत्पुण्डरीकस्थेन उमासहित परिशव मूर्तव्रह्मणानुगृहीतः । प्रेरितस्सन् शताधिकया शतसङ्ख्याकाभ्यः प्रधाननाडीभ्यः अधिकया अतिरिक्तया । एकशततम्या सुषुम्नाच्या देहाद्वहिर्गच्छतीति भावः । "शतंचैकाच हृदयस्य नाड्यः तासां मूर्थानमभिनिस्तैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्गन्या उत्क्रमणे भवन्ती'रित श्रुतिवलादिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः ॥

पूर्वे निर्वासन ज्ञाननिष्ठानां निरवयव परिश्वावोपासकानामुत्कान्ति लक्षणमभिहितं । अत्र मूर्तत्रह्मोपासकानां महात्मनां मूर्खाणांचोत्कान्ति विशेषोऽस्ति वा न वेति सन्दिह्या-त्रेदमान्नायते । 'शतंचैकाच हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतेका' । "तयोर्ध्वमायत्रान्यत्रमेति विष्वङ्गन्या उत्क्रमणे भवन्ती''ति । अस्याः श्रुतेरयमर्थः । हृत्पुण्डरीकसम्बन्धन्ययो नाड्य एकोत्तरशतं भवन्ति तासां मध्ये एका सुषुन्नाख्या नाडी मूर्धानमभिनिस्सृता न्वस्तरम्प्रपर्यन्तं व्याप्ता । तयाद्वारा कर्ध्व आयन् देहाद्वहिनिर्गच्छन् उपासकः अमृतत्वं परिवालकोकं प्राप्नोति हृत्पुण्डरीकस्य चतुस्यु दिश्च वियमाना अन्या नाड्यः किमणामुत्क्रमणे शिवलोकं प्राप्नोति हृत्पुण्डरीकस्य चतुस्यु दिश्च वियमाना अन्या नाड्यः किमणामुत्क्रमणे द्वाराणि भवन्तीत्यर्थः । सुकृतीनां दुष्कृतीनां च धूमादि मार्गण तृतीयमार्गणच स्वर्ग नरकादि प्राप्तिः ।'रंहितपादएवोक्तिते' नात्रोच्यते अनया नाडीनां शताधिकया मूर्धन्य नाड्येव विदुषी गमने । अन्याभिरेवचाऽविदुषी गमनिमत्ययं नियम उपपद्यते । नेति संशयः । कि युक्तं "नियमो नोपपद्यत्र'इति । कुतः । नाडीन्यां भूयस्त्वादित सूक्ष्मत्वाच दुर्विवेचतया पुर्षेर्णोपादातुमशक्यत्वात् । "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति विष्वङ्गन्या उत्क्रमणे भवन्ती''ति । णोपादातुमशक्यत्वात् । "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति विष्वङ्गन्या उत्क्रमणे भवन्ती''ति ।

याद्दिछकमुत्कान्तिकमनुवद्ति ॥

किञ्च। "तेजः परस्यां देवताया" मिति। श्रुतौ भूतस्य ह परमकारणे परमाकाशरूपे परिशेवे परब्रह्मणि खप्रकाशे विद्वानविद्वांश्च विलयाऽविभागलक्षणेन विश्राम्यतीति श्रुति श्रवणात् । सर्वेषामुत्कान्तिस्समानैव "तस्य है तस्य हृदयस्याऽप्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतिनैष आत्मा निष्कामति चक्षुषो वा मूर्घो वाऽन्येभ्यो वा शरीरेभ्यो गच्छती''ति दर्शनात्। विदुषामतिशयत्वं सर्वदा नघटत इति प्राप्ते ब्रूमः । "शताधिकयेति" विद्वान् शताधिकया मूर्धन्ययैव नाड्योत्कामति नचाऽस्याः । विदुषो दुर्विवेचत्वं विद्वान् हि परमपुरुष शिवाराधन भूतात्यर्थप्रिया विद्यासामर्थ्योद्विद्याशेषभूतत्या नात्यर्थप्रियगत्यनुसरणयोगाच प्रसन्नेन हरेण परब्रह्मणा महेश्वरेणानुगृहीतो भवति ततश्च तदोकस्तस्य जीवस्य स्थानं हृद्यं अप्रज्वलनं भवति । अग्रे ज्वलनं प्रकाशनं यस्य तदिदमग्रज्वलनं परमपुरुष शिवप्रसादात्प्रकाशित द्वारो विद्वांस्तां नाडी विजानातीति या विदुषो गतिरुपपद्यते तस्मादविदुषां हदय सुषुम्ननाड्या लिङ्गरारीरेणसह जीवीत्क्रमणं न सम्भवति इदमेव वैशेष्यं । श्रुल्यन्तरेप्ये तदुक्तं । "रुद्रो जनानां हृदये सन्निविष्टः। "हृत्पुण्डरीकं विर्जं विशुद्धं विचिन्त्यमध्ये विशदं विशोकं"। "अचिन्समन्यक्त मनन्तवोधं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनि''मिस्यादि श्रुतिशतेषु। 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयंत्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' । ''तमेव शरणं याहि सर्वभावेन भारत । शुचौ देशे समासीनो यथावत्किल्पतासनः'' । "जितेन्द्रियो जितकोधिश्चन्तयेच्छिवमन्ययं''। "हृत्पुण्डरीकान्तरसिन्निवष्टं खतेजसा न्याप्त नभीवकाशं'। ''अतीन्द्रियं सूक्ष्ममनन्तमायं ध्यायत्परानन्दमयं महेशं''। ''ध्यानावधूताऽखिलकर्मवन्ध-श्चिरं चिदानन्द निमम्नचेताः'' । इत्यादि स्मृतिषु च । सर्वजीव हृदयपुण्डरीकस्थितित्वं मुखुजन ध्येयत्वच शिवस्यैव निश्चीयते । 'लिङ्गे सुषुप्तिः' । 'सता सौम्य तदा संपन्नो भवती'-त्यादि श्रुतिषु सर्वेन्द्रियवृत्तिभिस्सह शारीरस्सुषुप्तौ स्वावृतपापेन सह सदाशिवमवगमयित ॥

'विश्विधिको छ्द्रो महर्षिः'। 'सर्वो वे छ्द्रस्तस्मे छ्द्राय नमो अस्तु'। 'ऋतर्सस्यं परं श्रद्धा कृष्णि छुणिपङ्गलं। ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वे नमोनमः'। 'एकएव छ्द्रो न श्रद्धा कृष्णिपङ्गलं। ऊर्ध्वरंतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वे नमोनमः'। 'एकएव छ्द्रो हितीयाय तस्थुः'। 'छ्द्र एकत्वमाहुः'। 'छ्द्रो वे शाश्वतं वे पुराणं'। 'अजात इत्येवं कश्चिद्धीकः प्रयाते'। '' छ्द्रयत्ते दक्षिणमुखं तेन मां पाहि नित्यं ''। ''श्वि एको ध्येयश्चिवङ्कर-प्रपाते'। '' श्वात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेति''। ''ईशं ज्ञात्वा अमृताभवन्ति''। स्पर्वमन्यत्यपरित्यज्य''। '' ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेति''। ''श्वां चर्मवद्याकाशं वेष्टियघ्यति मानवः। तथा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति''। इत्यादि श्रुतिषु सर्वोपादानत्वं सर्वोपास्यत्वं सर्वमुक्तिफलप्रदायकत्वः शिवस्यवावगम्यते। इत्यादि श्रुतिषु सर्वोपादानत्वं सर्वोपास्यत्वं सर्वमुक्तिफलप्रदायकत्वः शिवस्यवावगम्यते। स्यात्रेपुरूकमन्तस्यापुरुष्णां शिवेतर श्चयस्तु नास्तीति वेदितव्यं। ''अस्य हि जन्तोः प्राणेषुरूकमन्तस्यानमुपुरुष्णां शिवेतर श्चयस्तु नास्तीति वेदितव्यं। ''अस्यवीचदिधवक्ता प्रथमो तारक ब्रह्माप्रका ब्रह्माप्रकान मोक्षप्रदायकत्वं नेतरस्य सिद्धं। 'अध्यवीचदिधवक्ता प्रथमो तारक ब्रह्मापदेश कथनेन मोक्षप्रदायकत्वं नेतरस्य सिद्धं। 'अध्यवीचदिधवक्ता प्रथमो तेव्यो भिषक्''। 'भात्वा छ्व चिक्रथा मानमोभिस्तुष्टाभिर्मासहेति''। ''उन्नोवीरां अर्पय देव्यो भिषक्'। 'भात्वा प्रकृति विद्यान्मायिनन्तु महेश्वर्'भित्यादौ निखिल ब्रह्माण्ड निर्माण-दर्यते। ''मायांतु प्रकृति विद्यान्मायिनन्तु भहेश्वर्रे तस्मात्यकल्द्दय पुण्डरीकल्क्षण मायाशक्त्यविद्यविद्याप्रोमापति स्वाज्ञारूप श्रुतिचोदितेषु श्रीतस्मार्तादिषु खाराधनरूपेषु वासः परमपुरुषिरेशवएवोमापति स्वाज्ञारूप श्रुतिचोदितेषु

कर्मसु । स्वाहङ्कार परित्यागपूर्वक स्वापित स्वजात्याश्रमकर्मानुषङ्गिणं स्वभक्तं स्वानुग्रह् विशेषण पाशारूपा विद्यामलध्वंसं कृत्वा प्रकाशितात्मज्योतिः तं मूर्धन्यनारोध्हत्यार्विरादि मार्गेण स्वकीयं परमपदमप्राकृतं । निरितशयानन्दस्वभावं प्रापयित्वा स्वाकाराकारेण नित्य निरितशय निर्मल निजानन्दं गमयित । तस्मादिवदुषोऽविदुषश्च गितवेषम्यमेवं निर्णायते । तदेकोऽग्रज्वलनाधिकरणं समाप्तम् ॥

शिवोपासको विद्वान् प्रारच्यावसाने मूर्धन्य सुषुम्रनाड्या निर्गत्य केनाधारेणा प्राकृत निरीतशयानन्द स्वभाव परशिवलोकं गच्छतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ रझ्यनुसाराधिकरणम् ¹ ॥ ९ ॥ सू ॥ रझ्यनुसारी ॥ १७ ॥

यदा परिशवानुम्रहेण मूर्धन्य सुपुम्नाङ्या देहाद्वहिर्निर्गतः तत्काले खनेत्रादि महा-कैलासपर्यन्तं खप्रकाशो दृश्यते । तदा शिवोपासकः अखण्डज्योतिर्मय रश्म्यनुसारी रश्म्य-धिष्ठानस्सन् तिच्छवप्रकाशद्वारेण नित्यमङ्गळालय निरितशयविभव शिवलोकं गच्छतीति सूत्रस्चित सूक्ष्मार्थः । पूर्वत्र साधकस्य शिवयोगिनस्खहृदय प्रकाशक परिशवानुगृहितस्य शताधिकया मूर्धन्यनाङ्या महातेजोमय शिवप्रकाशमिहिम्ना सूर्यमण्डलद्वारा महाकेलासप्राप्ति-रुपदिष्टा । अथ यत्रै तदस्माच्छरीरादुत्कामत्यथैतरेव रिश्मिमरूर्ध्वमाकामते इति श्रुतौ रिश्मिन्दिष्टा । अथ यत्रै तदस्माच्छरीरादुत्कामत्यथैतरेव रिश्मिमरूर्ध्वमाकामते इति श्रुतौ रिश्मिन्दिष्टा । परलोकगमनमाम्नायते । रश्म्यनुसारेणैवं गतिरुताऽन्यथा सम्भवतीति चिन्त्यते । "बद्घावद्वद्वीव भवति" । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात् । "यदा पश्यत्पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं" । "तदा विद्वान् पुण्यपापे विध्य निरङ्गनं परमं साम्यमुपैति" । इत्यादिषु तदुपासकानां अन्यथा द्योतनात् । रश्म्यनुसारे-णैवेल्ययं गतिनियमस्सम्भवति ॥

किञ्च । न च मृतस्य विदुषे। रदम्यनुसारासम्भवादिनयमः प्रवर्तत इति प्राप्तं प्रचक्षमहे । रदम्यनुसारीति । रदम्यनुसार्येव विद्वानूर्ध्वं गच्छित । कुतः । अथैतेरेव रिहम-भिरिखवधारणात् । पाक्षिकत्वेद्येवकारोऽनर्थकस्स्यात् । यदुक्तं । निशि मृतस्य रदम्यसम्भवित इद्यमीननुसृख्यगमनं नोपपद्यत इति तन्न । निशायामिप सूर्यरद्यम्यनुसारस्सम्भवित । ळक्ष्यते हि निशायामिप निदाघसमये ऊष्मोपळ्ण्या रिहमसद्भावः । हेमन्तादौ तु हिमाभिभवाद् दुर्दिन इवोष्मानुपळम्भः श्रूयते च । नाडी रद्यमीनां सर्वदान्योऽन्याश्रयः । तद्यथा मही-पथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छिति मञ्चामुञ्चएवमेवैत आदित्यस्य रद्यय उभौ लोकौ गच्छिनि । 'मञ्चामुञ्च अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते' । 'त आसु नाडीषु सुप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते । 'तेऽमुष्मिन्नादित्ये सुप्ता' इति । तस्मात् । निश्यिप रिहमसद्भावात् । निशि मृतानामिप विदुषां रद्मयनुसारेणैव परिशव ब्रह्मप्रप्तिरस्तीति निश्चीयते । "ब्रह्मविद्द्वीव भवती' त्यादि श्रुतीनामुत्कमणविधायकत्वा दर्शनात् । फळमात्रद्योतनत्वमाचक्षते ॥ रदम्यनुसाराधिकरणं समाप्तम् ॥

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Adhikaranam is termed as : रझ्म्यिधकरणम्,

ननु । ''दिवाच ग्रुक्रपक्षच उत्तरायणमेवच । मुमुक्षूणां प्रशस्तानि विपरीतन्तु गर्हित''मिति निशामरण निन्दा श्रूयते । तस्मानिशिमृतानामुपासकानां परिशवले।कप्राप्तिः कथमुपपद्यत इत्याशङ्कायामधिकरणान्तरं दर्शयति ॥

॥ निशाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ निश्चि नेतिचेन सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥ १८॥

इदिमदानीं चिन्त्यते विदुषा निशि मृतस्य परिशव ब्रह्मलाकप्राप्तिरस्ति न वेति। यद्यपि निशायां सूर्यरिश्मसम्भवाद्ररम्यनुसारेण गतिर्निशायामपि सम्भवति । तथापि निशा-मरणस्य शास्त्रेषु गर्हितत्वात्परमपुरुषार्थलक्षण परिशव ब्रह्मप्राप्ति र्निशामृतस्य न सम्भवति । शास्त्रेषु दिवामरणं प्रशस्तं । विपरीतं निशामरणं । "दिवाच शुक्रपक्षश्च उत्तरायणमेवच । सुमूर्षतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गहिंत''मिति दिवामरण निशामरणयोः प्रशस्तत्व विपरीत-त्वेचोत्तमाधमगित हेतुत्वेन स्यातां । अतो निशामरणमधोगित हेतुत्वमिति प्राप्ते वदामः। निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयित च । निशि नेति चेन्न । निशि मरणस्य अधोलोकहेतुत्वावगमात् । विदुषां निशि मरणे परशिव ब्रह्मलोक प्राप्तिनेति चेन । सम्बन्धस्य रुद्रदेवताक सुषुम्रनाडीसम्बन्धस्य ज्योतिषः यावद्हभावित्वात् । दिवा रात्रौ च रिमनाडीसम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् । दशैयति च "आसुनाडीषु रश्मयस्सन्ता" इति श्रुतिः । सर्वकालेष्विप रिमनाडीसम्बन्धं प्रतिपादयित ॥

किश्च। विदुषः कर्मसम्बन्धस्य यावद्दस्भावित्वादेतदुक्तं भवति। अनारब्धकार्याणां अधोगित हेतुभूतानां कर्मणां विद्यासम्बन्धेनैव विनाशस्तदुत्तरेषाश्चाश्चेषात्प्रारब्धकार्यस्य च। चरमदेहावधित्वाद्धन्धहेत्वभावाद्धिदुषो निशामृतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिसिस्द्रीव । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य' इति श्रुतिदर्शनात् । दिवाच ग्रुक्रपक्षश्रेखादि श्रुतीनामविद्र-द्विषयमिति निश्वीयते ॥ निशाधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । ''अभिज्योतिरहश्च्यक्क ष्वाण्मासा उत्तरायणं । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म बद्धविदो जनाः''। "धूमो रात्रिस्तथा कृष्णा ष्वाण्मासा दक्षिणायनं। तत्र चन्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तत'' इति भगवद्गीतादि स्मृतिषु उत्तरायण दक्षिणायनयोर्मृताना-मेवोपासकानां कर्मिणाञ्च परिशव ब्रह्मलोकप्राप्ति स्खर्गलोकप्राप्तिश्चावगम्यते । तस्मात्कथं कृष्णपक्ष दक्षिणायन राज्यादि कालेषु मृतानामुपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्रिरित्याशङ्कयामधि-करणान्तरेण तन्निराकरोति ॥

॥ दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ११ ॥ सू ॥ अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ १९॥

''ब्रह्मविदाप्रोति परं''। ''तदेषाभ्युक्ता''। ''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म''। ''यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्"। "साऽर्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपिश्चितं" त्यादौ । ब्रह्मविदां ब्रह्मप्राप्तिः । ब्रह्मणासह सर्वकामावाप्तिश्च श्रवणादत्र । दक्षि-णायन मृतानामुपासकानां । परिशव ब्रह्मलोके तेन सह सर्वकामावाप्ति समानरूपत्वञ्च

^{1.} In the Madhva-Bhashya, this Sutra is read as two different Sutras: १. निशि नेति चेन्न 'संबंधात्ं.

सम्भवित न वेति सन्दिह्यते । "अथ यो दक्षिण प्रमीयते पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसस्सायुज्यं गच्छती"ति । दक्षिणायने मृतस्य चन्द्रप्राप्ति श्रवणाचन्द्रप्राप्तानाच्च तेषां यदात्पर्यवत्यदेतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तत इति पुनरावृत्ति व्यपदेशात् । ब्रह्मविद्यानिष्ठानां भीष्मादीनामुत्तरायण प्रतीक्षा दर्शनाच्च दक्षिणायन मृतानां विदुषां सर्वथा ब्रह्मप्राप्तिन-सम्भवतीति प्राप्ते तत्रोच्यते । "अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे" । हि कारोऽत्र निश्चयार्थः । निश्चि मृतस्य विदुषो यतः परिशव ब्रह्मलेकप्राप्तिहेतुरुक्तः । ततएव हेतोर्दक्षिणायने मृतस्य परिशव ब्रह्मलेकप्राप्तिहिसद्या ॥

"ब्रह्मविदाप्नोति पर"मिलादि श्रुतिषु ब्रह्मविदां कालनियमा दर्शनात् । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्ल्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समर्ग्नते" । इत्यादौ विदुषां यदा लौकिक सर्व वासनात्यागः तदा तत्रैव ब्रह्मप्राप्तिः प्रपिश्चतत्वाच । अविदुषामेव पितृयाणेन पथा चन्द्रप्रप्तिहारा पुनरावृत्तिः । विदुषान्तु चन्द्रप्रप्तानामपि तस्माद्रह्मणो महिमानमाप्त्रोतीति वाक्यशेषात्तेषां दक्षिणायनमृतानां चन्द्रप्रप्तिः ब्रह्मलेकामनेच्छापुरुषाणां विश्रमहेतुमात्रमिति गम्यते । वाक्यशेषाभावेऽपि । पूर्वोक्तादेव बन्धहेत्वभावात् । विदुषां चन्द्रप्रप्तिः प्रसक्तापि परिशव ब्रह्मलेक प्राप्तिरिनवार्या । "वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थान्यन्द्रप्रप्तिः प्रसक्तापि परिशव ब्रह्मलेक प्राप्तिरिनवार्या । "वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थान्संन्यसयोगाद्यतयश्चुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलेकप्रपिद्वारा । "वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थान् स्तंन्यसयोगाद्यतयश्चुद्देशात् । ब्रह्मभवनकामो इति वेदान्तविज्ञानपुरुषाणां सर्वेषां ब्रह्मलेकप्रपिद्वारा क्रममुक्त्युपदेशात् । ब्रह्मभवनकामो ब्रह्मवेदनं कुर्यात् । "न स पुनरावर्तते । न स पुनरावर्ततः" इतीत्यादिषु । ब्रह्मविदामव पुनरावत्तिरित शिवसायुज्योपदेशात् । दक्षिणायनमृतानामिष शिवज्ञानिनां शिवलोकप्राप्ति रेवेति घण्टाघोषः ॥ भीष्मादीनां योगप्रभावात् । स्वच्छन्दमरणानां धर्मप्रवर्तनायोत्तरायण प्रश्चास्त्य प्रदर्शनार्थं तथा विधाचारः इति निश्चीयते ॥

ननु च। विदुषो मुमूर्पून् प्रति पुनरावृत्त्य पुनरावृत्तिहेतुत्वेन कालविशेष विधिर्दश्यते।
"यत्र कालेखनावृत्तिमावृत्तिश्चेव योगिनः। प्रयातायान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ'।
"अप्तिज्योतिरहश्चुक्त षाण्मासा उत्तरायणं। तत्र प्रयाता गच्छिन्त ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः"।
"धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण षाण्मासा दक्षिणायनं। तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य
निवर्तते''। "शुक्रकृष्णे गतीह्येते जगतश्याश्वते मते। एकया यान्त्यनावृत्तिमन्यया वर्तते
पुन''रिति दर्शनादयनद्वय मृतानां सर्वेषां कथं ब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्कायां तत्राह ॥

सू॥ योगिनः प्रति(च)स्मर्थेते स्मातेंचेते ॥ २०॥
नात्र मुमूर्षून्प्रति मरणकाल विशेषोपादानं स्मर्थते । अपि तु योगिनः योगिनष्ठानप्रति स्मार्ते स्मृतिविषयभूते स्मर्तन्थे देवयान पितृयाणाख्ये गती मर्थेते । योगाङ्गतयाऽद्यनप्रति स्मार्ते स्मृतिविषयभूते स्मर्तन्थे देवयान पितृयाणाख्ये गती मर्थेते । योगाङ्गतयाऽद्यहिनं स्मर्तुं तथाह्यपसंहारः । "नेते स्मृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन् । तस्मात्सर्वेषु
कालेषु योगयुक्तो भवार्जुने''ति । 'अग्निज्योतिर्धूमो रात्रि' रिति च । देवयान पितृयाने प्रत्यभिज्ञायते । उपक्रमे च यत्र कालेत्विति कालशब्दः । कालाभिमानिदेवताऽति
वाहिकापरः । अग्न्यादेः कालत्वासम्भवात् । अतः । तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति विहित
देवयानानुस्मृतिरत्र विद्यानिष्ठान्प्रति विधीयते । ''न मुमूर्षून्प्रति मरणकालविशेषः । तस्य
तावदेव चिरं यावज्ञविमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य'' इति श्रुत्यवगमात् । अतस्सर्वदा विदुषां

परिशव ब्रह्मप्राप्तो निशा दक्षिणायन कृष्णपक्ष निषेधो नास्त्यव । यदा देहपातस्तदानीमेव तिच्छवतत्त्वप्राप्तिरिति वेदितव्यं । भगवद्गीतादि स्मृतिषु द्योतमानामहश्शब्द रात्रिशब्द शुक्रकृष्ण दक्षिणोत्तरायणशब्दानां श्रुतिसूत्रस्थाऽहरादि शब्दानामिव लोकपरत्वेन कालपरत्वा योगात् । अस्याः श्रुतेः मूर्त परिशव ब्रह्मभक्तमात्र परत्वेपि न केपि विरोधः ॥ दक्षिणाय-नाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपितपण्डितभगवत्पादाचार्य स्वामिकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाद्वैतसिद्धान्त व्यवस्थापक वैद्यासिक ब्रह्ममीमांसा सूत्रार्थप्रकाशके श्रीकर-भाष्ये फलाध्यायसंशिक चतुर्थाध्यायस्य वागधिकरणाद्यैकादशा-धिकरणाविच्छित्र वाङ्मनिस दर्शनाच्छब्दाचेत्यादि विशति सूत्रात्मक द्वितीयपादस्समाप्तः॥

अथ श्रीकरभाष्ये चतुर्थाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

-------**-----

पूर्वे पुण्यकर्मवान् स्वकाल विधिपरिपाकेन स्थूलशरीरं विहाय मुख नेत्राद्युत्तमद्वारेणो-कम्य पितृयाणमार्गेण चन्द्रमसं प्राप्य तदनन्तरं तल्लोकात्स्वर्गादि लोकानुभवमनुभूय तत्पुण्य शेषेण श्रोत्रियबाद्धणाद्युत्तमयोनिजननं प्राप्नोति । दुरितकर्मवान् स्थूलदेहावसाने तत्कर्मानुसारेण गुदमेहनादि कनिष्ठाङ्गमार्गेण निर्गत्य धूमगत्या शमनलोके कुम्भीपाकादि घोरनरकमनुभूय तत्पापलेशेन मर्त्यलेके गार्दभ स्करादि दुष्टयोनिसम्भवं लभते । तथैवात्र निरवयव परमाकाश शिवतत्त्वोपासना विशेषेण विद्वानिहैव षोडशकलात्मक लिङ्गशरीरेण सह शिव-तत्त्वं गम्यते ॥

उमामहेश्वरात्मक मूर्तब्रह्मोपासक भक्तः स्थूलदेहत्यागे तदुपासना महिम्रा सुषुम्ननाड्यप्रज्वलन तेजोमार्गेणोत्कम्याऽर्चिरादि पथानुगुण्येनोत्तरायणे प्रभाकरमण्डलानुसरणेन
दक्षिणायने चन्द्रमण्डलद्वारा निरुपम नित्यकल्याण निरित्राय शिवलोकादि कल्याण विभ्रत्यनुभववान् भवतीत्युपदेशेन 'य एवमेतद्विदुर्ये (चामीऽरण्ये)चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते'।
''तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती'त्युपकम्य ''षाण्मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वेद्युत''
मित्यादिना पुण्यकर्मिणां वायुलोक वरुणलोकेन्द्रलोकादि प्राप्ति र्वृहदारण्ये व्यवस्थापनात्।
तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति छान्दोग्य श्रुत्या मूर्तब्रह्मोपासकानामर्चिरादि मार्गेण तह्नोकादि
प्राप्तिविधायक शास्त्रोपपत्तिः कथमुपपद्यत इत्याशङ्कय तृतीयपादमारभते॥

॥ अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥ सू ॥ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

पूर्वत्र हृदयपुण्डरीकगत परशिवानुग्रहेण प्रकाशित द्वारस्य तदुपासकस्योत्कान्तस्य मूर्धन्य नाडी विशेषेण हार्रानुगृहाद्वत्युपकम उक्तः । तस्य गच्छतो मार्ग इदानी निर्णायते । तत्र श्रुतिषु मार्गान्तरा बहुधा आम्नायन्ते । छान्दोग्ये तावत् । "यथा पुष्कर पळाश आपो न श्लिष्यन्ते" । "एवमेवं विदि पापं कमं न श्लिष्यते" । इत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्याम्मायते । "अथ यदुचास्मिच्छव्यं कुर्वन्ति यदुचनाऽर्चिषमेवाऽभिसम्भवन्ति" । "अर्थिचेषोहरह आपूर्यमाण पक्षमापूर्यमाण पक्षाद्यान् षडुदङ्नेति मासांस्तान्मासेभ्यस्सेवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवस्स एनान् ब्रह्मगमयत्येष संवत्सरादादित्यमादित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवस्स एनान् ब्रह्मगमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथः एतेन प्रतिपाद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते" इति । देवपथो ब्रह्मपथः एतेन प्रतिपाद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते" । स्वायुक्तिं मन्यथाभिधीयते । "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याप्रिलोकमागच्छिति" । 'स वायुक्तिं मन्यथाभिधीयते । "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याप्रिलोकमागच्छिति" । 'स वायुक्तिं स वर्ह्यलोकं स आदित्यलेकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलेकं स ब्रह्मलेकं मिति । तथा चृहदारण्यके । 'य एवमेतद्विदुर्येचेमेऽर्ण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते' । 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति'। चृहदारण्यके । 'य एवमेतद्विदुर्येचेमेऽर्ण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते' । 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति'। "अर्चिषोऽहर्ह आपूर्यमाण पक्षमापूर्यमाण पक्षाद्यान्षणमासानुद्व(षडुदङ्नेति)ङ्नादित्यमिति "मानवस्य "मासम्भा देवलेकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वेद्यमादित्यमित्याद्वेद्याने विद्याने स्वलेकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वेद्याद्वेद्यमादित्याद्वेद्यमादित्यमेति विद्याने सानवस्य

एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती''ति । तत्रैव पुनरन्यथा 'यथा वै पुरुषोऽस्माल्लोकास्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र जिहीर्षते'। ''यथा रथचकस्य खण्डेन स ऊर्घ्वमाकामते''। ''स आदित्यमागच्छति''। तस्मै स तत्र जिहीषेते''। ''यथा आडम्बरस्य खण्डेन स ऊर्ध्वमाक्रमते। स चन्द्रमसमागच्छति। तसै न तत्र जिहीर्षते। यदा दुन्दुभेः ख''मिलादि॥

तत्र संशयः। किमर्चिरादिरेक एव मार्गाभिः श्रुतिभिः प्रतिपायत इति तेनैव गच्छतीति । विद्वान् उत तस्मादन्ये अन्यत्र मार्गा इति स्मर्यते । विदुषामर्चिरादि मार्गेणेव परिशवलोकप्राप्तिरिति नियमो नास्ति । तैतिरीये । 'य एषान्तर्हदय आकाशः' । 'तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः''। "अमृतो हिरण्मयः"। "अन्तरेण तालुके"। "य एष स्तन इवावलम्बते'। ''सेन्द्रयोनिः''। ''यत्राऽसौ केशान्तो विवर्तते''। ''व्यपोह्य शीर्षकपाले''। ''भूरित्यमौ प्रतितिष्ठति''। ''भुव इति वायौ''। ''सुवरित्यादित्ये''। 'मह इति ब्रह्मणि'। ''आप्नोति स्वाराज्यं''। इत्येवं बृहदारण्य वाजसनेयशाखादावप्यर्चिरादि गति निरपेक्षतया परशिव ब्रह्मलोकप्राप्ति दर्शनात्। अतस्तल्लोकावाप्तिरन्यदैवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे। विदुषा-मर्चिरादि मार्गेणैव परिशवलोक प्राप्तिः । कुतः तत्प्रिभितेः । पश्चामिविद्यादिषु ''तेऽर्चिष-मभिसम्भवन्ती''त्यादिना अर्चिरादेः । ब्रह्मप्रापकत्वेन प्रसिद्धत्वात् । भूरित्यप्ते प्रतितिष्ठ-तस्वादिना विद्यादिषु परिशव ब्रह्मलोकप्राप्तिमार्ग उच्यते । किन्तु तिद्विभूति प्राप्तेरेव । तस्मा-त्तिष्ठोकप्राप्तिनीन्यथागम्यते । प्रत्यभिज्ञानात्सएव मार्गस्सर्वत्रन्यूनाधिकभावेन प्रतिपाद्यत इति विद्यागुणोपसंहारवदन्यत्र प्रोक्तानामन्यंत्रोपसंहारः क्रियते । छान्दोग्ये । तावदुप-कोसलविद्यायां पञ्चामिविद्यायांचैकत्वं रूपत्वं एवाम्नायते । वाजसनेयके च । पंचामिविद्यायां । तथैवार्चिरादिरल्पान्तर आम्नायते । तस्मात्तथापि स एवेति प्रतीयते । अन्यत्रापि सर्वत्रा-ग्न्यादिखादयः प्रलमिज्ञायते ॥ अर्चिराद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । बृहदारण्यक श्रुतौ । "स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापित लोक''मिति वायुलोक वरुणलोकादयश्चलार उक्ताः। तेषां कुतः प्रवेश इत्याशङ्काया-मधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥ सू ॥ वायुमब्दादविशेष विशेषाभ्यां ॥ २ ॥

"आब्दात् संवत्सरादुपरि वायुलोकं प्रविशति"। कुतः। अविशेष विशेषाभ्यां। "स वायुलोक"मित्यविशेष वचनात् । सामान्य वचनात् । "वायुलोकस्य कुत्रचित्प्रवेशः कर्तव्यः"। तत्र वाय्वादिखयोः परस्पर रूपसम्बन्ध विशेषात् । संवत्सरादिखयोर्मध्ये। वायोर्निवेश इति निश्चीयते । "स वायु लोक"मिति श्रुतेः । लोकमात्र प्रतिपादकत्वेन कमप्रतिपादकत्वाभावादाविशेषवचनत्वं द्रष्ट्रव्यभिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः । "अर्चिरादिनैव गच्छिन्ति विद्वांस'' इत्युक्तं । तत्रार्चिरादिके मार्गे छान्दोगाः "मासादिखयोरन्तराले'' संवत्सरमधीयते । ''तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह आपूर्यमाण पक्षायान् षडुदङ्नेति मासांस्तान्मासभ्यस्संवत्सरस्यंवत्सरादादित्यमादित्याचंद्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो

^{1.} In the Madhva-Bhashya, this Sutra is read as follows_:

१. वायुराब्दादविशेष विशेषाभ्यां.

मानवस्स एनान्ब्रह्म गमयती'' त्ययमर्चिरादि क्रमः । वदन्ति बृहदारण्यके । " यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति वायुमागच्छति तन्मे स तत्र विजिहीर्षते'' । ''यथा स रथचकस्य खं <mark>तेन सऊर्घ्वमाक्रमते''।''स आदित्यमागच्छती''ति श्रृयते । वाजसेनियनस्तु । तयोरेवान्त-</mark> राळे देवलोकं । ''मासेभ्यो देवलोकं''। ''देवलोकादादित्य''मिति दर्शनात् । संवत्सरादित्य-योर्मध्ये वायुः श्रुतस्सतत्रनिवेदयो न वेति संदाये । निवेदयः । ''श्रवणाद्गुणे।पसंहार-न्यायेन'' संवत्सरादूर्ध्वमादित्यात्पूर्वं वायुर्निवेश्यः । ''छान्दोग्य वाजसनेययोक्तभयत्रापि मार्गैकत्वादुभादुभयते।पसंहार्यौ । तत्र मासादूर्ध्वमभिहितये।स्संवत्सरदेवलोकयोः पश्चम्याभि हितस्य श्रौतकमस्य तुल्यत्वेपि । अर्चिषोऽहरहा आपूर्यमाण पक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्नेति मासांस्तानित्यधिक कालानां न्यूनकालेभ्य उत्तरोत्तरत्वेन निवेश दर्शनात्। संवत्सरस्येव मासानन्तरं बुद्धौ विपरिवृत्तेः । 'संवत्सर एव मासादूर्ध्वं निवेशयितव्य' इति । तदूर्धं देवलोक इति निश्वीयते । अन्यत्र वाजसनेयिनः । ''यथा वै पुरुषोऽस्माल्लोकान्प्रैति स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीर्षते''। ''यथा रथचकस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाकमते स आदित्यमागच्छती'' त्यादित्यात्पूर्वं वायुमभिधीयते । कौषीतिकनस्तु । ''स एतं देवयानं पन्थानमापद्याप्तिलोकमागच्छति '' "स वायुलोकमित्यप्तिलोक शब्दिनिर्दिष्टादर्चिषः परं वायुमिभिधीयते"। तत्र कौषीतकीनां पाठकमेणार्चिषः परत्वेन प्राप्तस्य वायो वाजसनेयिनां तेन "स उर्ध्वमाकमते स आदित्यमागच्छती"त्यूर्ध्वशब्द निर्दिष्ट श्रौतकमेण पाठकमा-द्वलीयसा आदित्यात्पूर्वं प्रवेशो निश्चीयते । अत आदित्यात्पूर्वं संवत्सरादूर्ध्वं देवलीकी वायुलोकश्च व्यपदेशाद्भिन्नत्वं गम्यते । भिन्नार्थत्वेचोर्ध्वशब्देन पश्चम्याचीभयो स्संवत्सरा-दिखान्तराले श्रुतिक्रमेण प्राप्तत्वात्। विशेषाभावाच यथेष्ठमिति प्राप्ते तत्रोच्यते वायुमब्दा-द्विशेषविशेषाभ्यां । वायुमब्दादिति । 'वायुं संवत्सरादूर्ध्वमधिगच्छेत्' । कुतः । अविशेष-विशेषाभ्यां 'वायुरेव निर्दिष्टवात्''। ''देवलोक शब्दोह्यविशेषण सामान्येन देवानां लोक'' इत्यनेन रूपेण वायुमभिधत्ते । सवायुमभिगच्छति । तस्मै स तत्रेति । वायुशब्दो विशेषण वायुमिभधत्ते। "अतो देवलोक वायुशब्दाभ्यामिवशेषाविशेषाभ्यां वायुमेवाभिधीयत"इति। संवत्सरादूर्धं वायुमेवाभिगच्छेत्। ''कौषीतकीनां वायुलीक शब्दश्चामिलीक शब्दवद्वायु-श्रासौ लोकश्चेति व्युत्पत्त्या वायुमेवाभिधत्ते । वायुश्च देवानामावासभूत इत्यन्यत्र श्रूयते । 'योऽयं पवत एष देवानां गृह' इति दर्शनादिवरोधः ॥ वाय्वधिकरणं समाप्तम् ॥

नन्वर्चिरादि गत्यनुसरणानां विदुषां वायुलोकादूर्ध्वं तस्माल्लोकाच्छिवलोकं सम्भवती-त्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ वरुणाऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ तटितोऽधिवरुणस्सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

" वायुलोकानन्तरं जीवस्तटिल्लोकं प्रविशति"। "तटिल्लोकाद्विद्युल्लोकादुपरि। अधि-वरुणा वरुणलोकं गम्यति"। कुतः । सम्बन्धात् । "विद्युद्धरुणयोः परस्पर सम्बन्धात्"। "इंद्रप्रजापित लोकयोस्तु"। "अवशिष्टानामन्ते निवेश" इति न्यायेन वरुणलोकादनन्तर-मिन्दलोकः । तदनन्तरं प्रजापतिलोकद्वारा परशिवलोकं प्राप्नोतीति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः । कौषीतकीनां ''स एतं देवयानं पन्थानमागत्याऽिमलोकमागच्छति । स वायुलोकं । स वरुणलोकं । स आदिखलोकं । स इन्द्रलोकं । स प्रजापतिलोकं । स ब्रह्मलोक '' मिखिमि-लोक शब्दस्यार्चिः पर्यायत्वेन प्राथम्यमविगीतं । वायाश्व संवत्सरादूर्ध्व प्रवेश उक्तः। आदित्यस्याप्यत्र प्राप्त पाठकमवाधेन । 'देवलोकादादित्यमादित्याचन्द्रमस'मिति । वाजस-नेयकोक्त श्रुतिकमाद्देवलोकशब्दाभिहिताद्वायोरुपरि निवेशस्सिद्धः । इदानी वरुणेन्द्रादिषु चिन्ता किमेते वरुणादयो यथा पाठं वायोरूध्वं निवेशितव्यः । आहोस्विद्विद्युतोधीति विशये । अर्चिः प्रमृतिषु सर्वेषु । ''अर्चिषोऽहरित्यादि श्रुतिक्रमोपरेषिद्विद्युतः परस्ताच तत्पुरुषो मानवस्स एनान्ब्रह्मगमयती''ति । विद्युत्पुरुषस्य ब्रह्मगमयितृत्व श्रवणाच सर्वत्रावकाशाभावे-नाप्राप्ती चोपदेशा वैय्यर्थ्यायावश्यं कस्यचिद्वाध्यत्वे पाठकमानुरोधन वायोरनन्तरं वरुणा निवेशयितन्यः । वाय्वादिलयोः कमस्य बाधितत्वेनेन्द्रप्रजापती अपि ह्यत्रैव निवेशयितन्ये इति प्राप्ते उच्यते । तटितोऽधिवरुणस्सम्बन्धात् । तटितोऽधिवरुण इति । वरुणस्तावद्विद्युत उपरिष्टाशिवेशियतव्यः । कुतः । सम्बन्धात् । मेघोद्रवार्तित्वाद्विद्युतो 'वरुणे न सम्बन्धो लोकवेदयोः प्रसिद्धः'। एतदुक्तं भवति । वरुणादीनामुपदेशा वैयर्थ्याय क्वचिन्निवेशयितव्यत्वे सित पाठकमाद्र्थकमस्य बलीयस्त्वाद्विद्युतोऽधिवरुणो निवेशयितव्यः । ततश्चामानवस्य गम-यितृत्वं व्यवधानसहमित्यवगम्यते । तस्य च व्यवधानसहत्वादिन्द्रादेश्चोपतिष्ठस्यावस्य निवेशियतन्यस्य वरुणादुपर्युपदिष्टत्वादागन्त्नामन्ते निवेशियतन्यत्वाच वरुणादुपरीद्रादि निवेशियतव्य इति वेदितव्यं ॥ वरुणाऽधिकरणं समाप्तम् ॥

नन्विरादिगत्या वायुतिटद्वरुणादि लोकगमने मुक्तजीवः केन सहायेन शिवलोक-पर्यंतं गच्छतीत्याशङ्कयामधिकरणान्तरेण समाधानमुपिदशित ॥

॥ आतिवाहि<mark>काधिकरणम् ॥ ४ ॥</mark> सू ॥ आतिवाहिकास्ताहिङ्गात् ॥ ४ ॥

तेष्वचिरादि लोकेषु पूर्वपूर्वलेकस्थाः देवाः ह्युत्तरोत्तरलोकप्राप्ति पर्यन्त मुपासकानामातिवाहिकास्सहायभूताः । नेतराः । कुतः । तिह्वङ्गात् । ''स एनान् ब्रह्मगमयती'ति
नामातिवाहिकास्सहायभूताः । नेतराः । कुतः । तिह्वङ्गात् । ''स एनान् ब्रह्मगमयती'ति
श्रुतौ विद्युह्णेकप्राप्त्यनन्तरममानुषपुरुषस्य नेतृत्वप्रतिपादन रूपालिङ्गात् दृष्टान्तेन पूर्वलोकेश्रुतौ विद्युह्णेकप्राप्त्यनन्तरममानुषपुरुषस्य नेतृत्वप्रतिपादन रूपालिङ्गात् दृष्टान्तेन पूर्वलोकेश्रुतौ विद्युह्णेकप्राप्त्यनन्तरममानुषपुरुष्ठिक्षस्य नृत्वप्रतिपादन रूपालिङ्गात् । किमचिराप्रियो मार्गाचिह्नभूता उत भोगभूमयः । अथवा विद्युषां व्यव्यात् । दृश्यते हि लोके
तावदुक्तं । मार्गाचिह्नभूता इति । कुतः उपदेशस्य तथा विद्युत्वात् । दृश्यते हि लोके
तावदुक्तं । मार्गाचिह्नभूता इति । कुतः उपदेशस्य तथा विद्युत्वात् । स्वर्यामुकं वृद्धं अमुकां नदी
प्रमान्तेन प्रतिगन्तृष्णामंविवधो देशिकेरपदेशः । कुतो 'निष्काम्यामुकं वृद्धं अमुकां नदी
प्रमान्तेन पर्वतपार्श्वं गत्वामुकं ग्रामं गच्छिति' । अथवा भोगभूमय एतास्स्युः । कालअमुकंच पर्वतपार्श्वं गत्वामुकं ग्रामं गच्छिति' । अथवा भोगभूमय एतास्स्युः । कालअमुकंच पर्वतपार्श्वं गत्वामुकं ग्रामं गच्छिति' । अथवा भोगभूमय एतास्स्युः । कालविशेषतया प्रसिद्धानामहरादीनां मार्गाचिह्नत्वानुपपत्तेरन्यस्य । मार्गाचिह्नभूतस्यतेषाविशेषतया प्रसिद्धानामहरादीनां भार्गचिह्नवानुपपत्ते । अत एव च कोषीतिकनः । ''अप्रिलोक
वत्सरा' इत्यहरादीनां लोकपरत्व वचनानुपपत्ते । अत एव च कोषीतिकनः । ''अप्रिलोक
वत्सरा' इत्यहरादीनां लोकपरत्व वचनानुपपत्ते । अत एव च कोषीतिकनः । 'अप्रिलोक
वत्सरा' इत्यहरादीनां लोकपरत्व वचनानुपपत्ते । अत एव च कोषीतिकनः । 'अप्रिलोक
वत्सरा' इत्यहरादीनां लोकपरत्व वचनानुपपत्ते । अत एव च कोषीतिकनः । 'अप्रिलोकः ।

वाहिकास्ताह्वक्रात्त् । आतिवाहिका इति । विद्युषामितिवाहेन शिवेन परमपुरुषेण नियुक्ताः ।

वाहिकास्ताह्वक्रात्त् । आतिवाहिका इति । विद्युषामितिवाहेन शिवेन परमपुरुषेण नियुक्ताः ।

लिह्नात्त्रं । अतिवहनं हि गन्तृणां गमयितृत्वं । तच । ''तत्पुरुषे मानवस्स एनान्

ब्रह्मगमयती''त्युपसंहारे । पूर्वेषामप्यविशेष श्रुतीनां स एव सम्बन्ध इति गमयति । वदन्तिचार्चिरादयर्शब्दाः । अर्चिराद्यात्मभूताना मभिमानि देवता विशेषान्। "त

पृथिव्यव्रवी''दितिवत् ॥

किंच । आतिवाहिकास्तछिङ्गादित्यत्र । अगस्त्यमुनि सार्वभौमेन कृत ''लघुस्त्र-वृत्तौ '' लिङ्गेसुषुप्तिरित्यादि बहुश्रुतिषु घटकुम्भशब्दादिबद्रद्म लिङ्गशब्दयोः पर्यायत्वाव-गमात् । तर्ह्विगात् । तत्पूर्वोक्त दहरादि सर्वविद्योपास्य परिशवात्प्रेरितास्सन्तः । आति-वाहिकाः । मर्खलोक शिवलाकान्तराळ निवासि देवाः । दहरादि सर्वब्रह्मविद्यापासकं पुरुषं "सौधसोपान न्यायेन'' कमकमेण निरुपमानन्द नित्यवैभव महाकैलासमनीनयन्ती<mark>ति</mark> व्याख्यातं तदिष विरोधः । "यद्येवं तत्पुरुषो मानवस्स एनान् ब्रह्मगमयती"ति वैद्युतस्यैव पुरुषस्य ब्रह्मगमयितत्व श्रुतेर्विद्युतः परेषां वरुणादीनां कथमातिवाहिकत्वेनान्वय इत्यत आह् ॥

सू ॥ वैद्युतेनैव ततस्तच्छूतेः ॥ ५ ॥

ततः विद्युत उपरि वैद्युतेन अमानवेनातिवाहिकेन विदुषामाब्रह्मप्राप्तेः । गमनं। कुतः । तच्छुतेः । "स एनान् ब्रह्मगमयतीं' ति तस्यैव गमयितृत्व श्रुतेः । वरुणाद्य स्तद्यु-प्राहका इति तेषामप्यातिवाहिकत्वेनान्वयो विद्यत एव । केचिदिहैव चिल्लोकान्तरे मुक्ति-रित्युपदेशे ब्रह्मविद्योपासकानां सर्वेषां फलेक्यविधायक श्रीतवाधा प्रसंगादुभयोरेकपक्ष एवांगीकरणीय इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ उभयव्यामोहात्तात्सिद्धेः ॥ ६ ॥

लोकान्तरप्राप्तिमात्रसाधक द्वैतमार्गिणां । स्वकण्ठाभरण दशमी विवेकसन्धानादिव-त्स्वाभिन्नव्रह्मज्ञानेनेहैव मुक्तिविधायका द्वैतवादिनां चोभयेषां व्यामोहात्। सर्वश्रुतिसिद्ध मुख्यार्थपरिज्ञानाभावात् । श्रुत्यैकदेशप्रामाण्य पक्षेकदेशमतद्वयं मुमुख्यभिर्नाङ्गीकर्तव्यं । कुतः। तिसिद्धेः। "न तत्र प्राणान्नोत्कामन्ते। तत्रैव समवलीयन्ते"। इति। "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे"। इति च । इहलोक परलाक मुक्ख-सान्दिग्धविधायक श्रौतिविधिद्र्शनात् । अधिकारिभेदेन तदुभयं समझसं ॥ आतिवाहिकाधि-करणं समाप्तम् ॥

ननु । 'प्रज्ञानं ब्रह्मे' त्यादि श्रुतिषु जीवस्येव साक्षाद्रह्मत्व व्यवस्थापनात् । जीवब्रह्मणीः प्राप्य प्रापक विधायक शास्त्रमौपचारिकं। उत । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः'। 'पूर्णमदः पूर्णिमदं पूर्णात्पूर्णमुद्च्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवाविशाष्यते'' इत्यादिषु ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वावगमाच । परब्रह्मप्राप्यत्वमर्चिरादि मार्गेण गमनस्य व्यर्थस्स्यात् ॥

किञ्च। जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मजन्यत्वायोगाइह्मप्राप्तिरयुक्ता । तस्माइह्मप्राप्ति विधायकानां श्रुतीनां । हिरण्यगर्भपरत्वमेवेत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ कार्यं बादिरिस्स गत्युपपत्तेः ॥ ७ ॥

कार्य। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते'। इत्यादि श्रुतिषु जीवानामजन्यत्वेषि परब्रह्मा-विर्भूतत्वेन न्यपदेशात् । बाद्रिस्य जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वं निर्दिष्टं । कुतः । गत्युपपत्तेः ।

''यत्प्रयन्स्यभिसंविशन्ती''त्यत्र जीवानां ब्रह्मलयत्वावगमात् । अतः । अर्चिरादि मार्गेण परिशवबद्धालोकगमनं युक्तमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः । अर्चिरादि नैव विद्वान् गच्छिति । अर्चिरादिरमानवान्तश्चगण आतिवाहिको विद्वांसं ब्रह्मगमयतीत्युक्तं । इदानीं चिन्खते । किमयमर्चिरादिको गणः । कार्यं । हिरण्यगर्भमुपासीनाज्ञयति उत परब्रह्मोपासनानेव । अथ परब्रह्मोपासनान् प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकतयोपासीनांश्वेति ।विषये। कार्यमुपासीनानेव गमयतीति निश्चीयते । कुतः । "हिरण्यगर्भस्समवर्तताप्रे भूतस्य जातः पितरेक आसीत्" । "ब्रह्म वा इदमग्र आसी"दित्यादिषु चतुर्भुखस्य हिरण्यगर्भस्य सर्वाधिक्यत्व कथनात् । तदुपासकाने-वातिवाहिकास्तहोकं गमयन्ति । न हि परिपूर्णं सर्वज्ञं सर्वगतं सर्वात्मभूतं परब्रह्मात्मक शिवो-पासीनस्य तत्प्राप्तये देशान्तरगतिरुपपद्यते प्राप्तत्वदिव नित्यप्राप्त परब्रह्मविषया विद्यानिवृत्ति-मात्रमेव हि परविद्याकार्य । कार्यं तु हिरण्यगर्भरूपं ब्रह्मोपासीनस्य परिच्छिन्न देशवर्ति प्राप्य प्राप्त्यर्थं गमनमुपपयते । तस्मादिचरातिवाहिक गणस्तमेव नयतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे 'कार्यं बादिरिस्स गत्युपपत्तः'। अस्य परब्रह्मोपासकस्य कार्यं परिशवलाकं गमनकार्यं। बादिर-र्मन्यते । बादिराचार्यो मन्यते । कुतः । "ब्रह्मविदाप्नोति परं" तदेषाभ्युक्ता । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मा''। ''यो वेद निहितं गुहायां परमेव्योमन्। सोऽइनुते सर्वान् कामान्सह''। "ब्रह्मणाविपश्चितिति" । इत्यत्र परब्रह्मोपासकानामेव तेन सह सर्वकामावाप्ति दर्शनात् । लोके शिव केशव पूजानमस्कारालय स्मरण मन्त्र तन्त्र दीक्षाविधानमेव द्योतनाच। मुसूणां हिरण्यगर्भोपासनं नाङ्गीकर्तव्यं। "किन्नरा इन्द्रभक्ताश्च ब्रह्मभक्तास्तु राक्षसाः"। ''विष्णुभक्तास्तु गन्धर्वास्सिद्धाइशाङ्कर भाक्तिकाः'' । "तथापि व लिप्रह्वाद विभीषण सुरान्तकाः ''। 'विष्णुभक्ता इति प्रोक्ता वाणासुर दशाननौ'। 'शिवभक्ताविति प्रोक्ता वन्येद्वुहिण भाक्तिकाः' इति । हिरण्यगर्भस्य राक्षसदेवता प्राधान्यत्वान्मुमुक्षूणां तदुपासनेना-र्चिरादि गतिर्नसम्भवति ॥

किंच। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः। "आकाशाद्वायुः"। "वायोरग्निः"। "अमेरापः"। "अन्धःपृथिवी"। "पृथिव्या ओषधयः"। "ओषधीभ्योऽनं"। "अन्नात्पुरुष" इत्यादिना हिरण्यगर्भात्प्रागेव जीवसृष्टिः श्रूयते । "यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगास्सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः'' । ''तथाक्षरा द्विविधा स्सौम्यभावाः प्रजायन्ते तत्र चैवाभियान्ती'' त्यादिभिः परब्रह्मणे। जीवानामाविर्भूतं तस्मिन्नेव मुक्तदशायां तेषामेकत्व व्यवस्थापनात्। नाऽन्यार्थी युक्तः । ''द्वावेव ब्रह्मणोरूपे मूर्तैज्ञाऽमूर्तमेवच''। ''नमोहिरण्य-बाहेवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽिम्बकापतय उमापतये पशुपतये नमोनमः"। इत्यादौ शिवस्यव मूर्ताऽमूर्तत्व निरूपणावगमात् । सर्वगतस्य तस्य पवनादिवन्मूर्ताऽमूर्तत्वमिवरोधं ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ विशेषितत्वाच ॥ ८॥

''यो ब्रह्माणं विद्धाति पूर्वं। यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तसी । त्रहि देवमात्म बुद्धि-प्रकाशं मुमुक्षु वे शरणमहं प्रपद्ये ''। इति श्रुतौ शिवात्परब्रह्मणश्चतुर्मुखोत्पत्तिस्तस्य वेद-शास्त्र पुराणादि प्रदायकत्वंच दर्शनात् । हिरण्यगर्भस्य सर्वातिशायित्व ममृत प्रदायकत्वं च सर्वधा न सम्भवति ॥

नतु । ''पुरुषो मानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती''त्यादौ मुमुक्षूणां हिरण्यगर्भलोक-प्राप्तिर्हिरण्यगर्भप्राप्तिश्वावगमात्सर्वाधिकत्वं तस्येवेत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९ ॥

तु शब्दोऽत्र शङ्का निरासार्थः । 'योदेवानां प्रभवश्रोद्भवश्र विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः'। "हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वरसनोबुख्या ग्रुभया संयुनक्तु ''। इत्यादिषु परब्रह्मणहिशवात् हिरण्यगर्भोत्पत्तिरुपासक बुद्धिप्रेरकत्वंच निर्देशात् । उत तत्रैव । "तमीशानं वरदं देव-मीड्यं निचाय्यैना १ शान्तिमत्यन्तमेति''। ''यो देवानां प्रथमश्रोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः''। "हिरण्यगर्भं पश्यत जायमान ्सने। बुद्ध्या ग्रुभया संयुनक्तु ''। इति ख-समीप हिरण्यगर्भेक्षितृत्वं ग्रुभस्मृति हेतुत्वंच व्यवस्थापनाच । मुमुक्षोरुपास्यत्वं नेतरस्योप-पत्रं। "योवेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्"। "सोऽङ्जुते सर्वान्कामांत्सहब्रह्मणा विप-श्चिते''तीत्यत्रापि । परब्रह्मोपासकस्य तेन सह सर्वकामावाप्तिरवगमात् । तदेव सिद्धं । "तत्पुरुषो मानवस्स एनान् ब्रह्मगमयती''त्यादि श्रुतीनां शिवएवावगम्यते । "शिव एकी-ध्येयिशवद्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये"त्यादिषु मुमुक्षूणां शिवेतरध्येय निषेध दर्शनात् ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १० ॥

"गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा देवाश्व सर्वे प्रतिदेवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति" । इति श्रवणात् । कार्यात्यये चरमशरीरिणां मुमुक्षूणां विदेह मुक्तचवसरे कार्यात्मक प्राणेन्द्रियादिकं सर्वं नाशे सित । अतः । तद्धिष्ठान ब्रह्मादि देवताभिस्सह परमभिधानात् । परमात्मन्येकीभवत्व व्यपदेशात् । हिरण्यगर्भोषासनं मुसुक्षूणामविचारित रमणीयं । तस्मात् । "एष देव पथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपाद्यमाना इमं मानवमावर्तन्ते''। ''तयोर्ध्वमायज्ञमृतत्वमेती''त्यमृतत्व प्राप्त्युपदेशकादि श्रुतीनां हिरण्य-गर्भपरत्वं नोपदिश्यते । अपुनरावृत्ति व्यपदेशेन चित्कैलासमेवाभिहितं । "आव्रह्मभवना-लोकाः पुनरावृत्तिनोऽर्जुने''्लादि स्मृतिषु ब्रह्मादि लोकानामनिल्यत्व श्रवणात् । "यदा तमस्तं न दिवा न रात्रि र्नसन्नचासिच्छव ऐव केवलः"। "तदक्षरं तत्सिवतुर्वरेण्यं प्रज्ञाच तस्मात्प्रस्ता पुराणी''ति जगत्प्रागवस्थायां प्रलयानन्तरमपि शिवस्थिति मात्रमेवोपदेशात् । ''ऋत ९ सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगळं''। इत्यादौ तस्यैव त्रैकालिका वाध्यत्वेन ऋतत्व सस्यत्वाद्यनन्यसाधारण धर्मोपदेशाच । मुमुक्षूपास्यत्वं नेतरस्य सम्भवति ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

''शिवांशभूतजीवानां शिवोपासनमुच्यते । शिवस्यानुग्रहादेव क्रिमिकीटकवत्सदा''। "शिवात्मकत्वं सम्प्राप्य न पुनर्जन्म लभ्यते" । इत्यादि स्मृतिष्विप शिवोपासकानामेव पुनरावृत्तिरीहत शिवतत्वात्मकत्व व्यपदेशात् । मुमुक्षूणां नान्योपासकत्वं विधीयते ॥

अस्मिन्नर्थे ह्याचार्यान्तरमप्याह ॥

सू ॥ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥ "ऋत रसस्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृण्णिपङ्गळं"। "ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवी मे अस्तु सदाशिवों ''। इत्यादि श्रातषु । शिवस्य परब्रह्मणः प्रणवात्मकत्वं सर्वाधिकत्वश्च निर्देशात् । शिवारूयं परत्रह्यापासकानींचरादि मार्गेणातिवाहिकैस्खर्लोकं गमयतीति जैमिनि-राचार्यो मन्यते । कुतः । मुख्यत्वात् । ''ब्रह्मविदाप्नोति परं'' । इत्यादिषु ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात् । चतुर्मुख हिरण्यगर्भपक्षे उपक्रमोपसंहारादि षड्विधलिङ्ग तात्पर्य विरोधाच । तस्मात् । "तत्पुरुषो मानवस्स एनान्ब्रह्मगमयती''त्यादिषु ब्रह्मशब्दस्य शिवपरत्वमेवेति निश्चीयते ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

'एष सम्प्रसादाऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य खेनरूपेणाऽभिनिष्पद्यते'। "यथा नद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्वि-मुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिन्य''मिल्यादि श्रुतिषु । जीवब्रह्मणोः प्राप्यप्रापकत्वेनासन्धि-ग्धतया भेदाऽभेद दर्शनाच । जीवस्यैव ब्रह्मत्वं सदा जीवभिन्नत्वच्च नाङ्गीकर्तव्यं ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू॥ न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः ॥ १४॥

"विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः"। "हिरण्यगर्भ जनयामास पूर्वं"। इत्यादि श्रुति-दर्शनात्कार्थे हिरण्यगर्भे । जीवानां प्रत्यभिसन्धिः । जीवभाव निवृत्तिपूर्वक तत्प्राप्तिरूप मोक्षो न विधीयते । ''तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति" । ''नान्यःपन्था विद्यतेऽयनाय" । "ज्ञात्वा शिवं शान्तमखन्तमेति"। इत्यादि श्रुतिषु । शिवैकज्ञानादेव तादात्म्यरूप् सायुज्य मुक्तिव्यपदेशात् । चतुर्भुखोपासकानां श्रुतिस्मृतिपुरणागमेषु पुनरावृत्तिरहित मोक्षोपलब्ध्य दर्शनाच । "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्रइव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामी''त्यादि श्रुतिनिर्दिष्ट ब्रह्मलोकस्य शिवलोक परत्वं वेदितव्यं। एवं वहवोप्येक यत्नित इति न्यायेन स्वसिद्धान्तानुगुण्येनाचार्यान्तरमतं दर्शयित्वा तथा खमतं प्रकाशयति ॥

सू ॥ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाच दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५॥

अप्रतीकालम्बनान् । प्रतीकालम्बन व्यतिरिक्तान् । नयत्यचिरादिरातिवाहिको गण इति भगवान् वादरायणा मन्यते । एतदुक्तं भवति कार्यमुपासीनाच्चयतीति । नायं पक्ष-स्सम्भवतीति चेन्न । "सर्वं खिल्वदं ब्रह्म"। "तज्जलानीति शान्त उपासीत"। "ऐत-दात्म्यमिदं सर्वं तत्सलं स अत्मा तत्त्वमिस श्वेतकेता''। "तत्त्वमेव त्वमेवतत्''। "त्वं ब्रह्मासि''। ''अहं ब्रह्मासि''। इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मकार्यरूप चेतनाऽचेतन प्रपञ्चस त्रह्मात्मकत्व ध्यानेन ब्रह्मतत्त्वप्राप्त्यवगमात् । उभयथाच दोषात्तत्कतुश्च । 'द्वासुपर्णे'त्यादि द्वैतश्रुत्यनुगुण्येन जीवब्रह्मणोर्भेदमात्रत्वोपासने तत्त्वमस्याद्यद्वैत विधायक बहुश्रुतिसंकोच-दोषात्तथा । अद्वैतप्राधान्ये द्वैतश्रुतिशत संकोच दोषाच । जीवब्रह्मणोः भ्रमरकीटादि बहु

^{1.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, this Sutra is read differently न च कार्ये प्रतिपत्यभिसंधिः. as follows :-

दृष्टान्तानुसरणेन जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदोऽङ्गीकर्तव्यः । "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समु-त्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्णद्यते"। "यथा नद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छिन्ति नामरूपे विहाये" त्यादि श्रुतिषु पक्षैकदेश निराकरणावगमात् । तत्कतुश्चेति । तत्कतुः । तथोपासकस्तथैव प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा कतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवित तथेतः प्रेस भवित । "तं यथा यथोपासत" । इति श्रुतिशासनात् । उपासकानामुपास्य वस्तु-प्राप्तिस्सर्वत्रोपलभ्यते । "तस्मात्सर्वेषु वेदान्तेषु भेदाऽभेद सिद्धिर्दुर्वारा ॥

नन् । "नारायण परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणःपर'' इत्यादि श्रुतिषु । विष्ण्वादि नानादेवतोपासनावगमात् । सुभुक्षूणां पुनरावृत्ति निराकरणार्थं दहर शाण्डिल्योपकोसल वैश्वानरादि सर्वविद्यासु मायापाशविच्छेदलक्षणं वस्तु किसुपास्यमित्याशङ्कायामाह ॥

सु ॥ विशेषञ्च द्शीयति ॥ १६ ॥

चकारोऽत्र निश्चयार्थः। पद्युरूप ब्रह्मविष्ण्वादि जीवानां मध्ये पद्युपते दिशवस्य पर ब्रह्मणः विशेषं च ऋगादि वेदेषु वेदान्तेषु दर्शयति। द्योतयति। "अन्तरिच्छन्ति तं जने"। "रुद्रं परोमनीषया ग्रुभणन्ति जिह्वयासनं। अयं मे हस्तो भगवानयं मे भगवत्तरः"। "अयं मे विश्व भेषजोऽयं शिवाभिमर्शनंः"। इत्यादिना ऋग्वेदे। "याते रुद्र शिवातदः रघेरापापकाशिनी"। "तयानस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि"। "त्रियंम्वकं यजामहे"। इत्यादिना यजुराम्नाये। तथाऽन्यत्र द्रष्टव्यं॥

किञ्च । तैत्तिरीये । 'दहरं विपाप'मित्यादिना मुमुक्षूणां दहर पुण्डरीके परमाहमोपासनं विधायक इलाकांक्षायां । "यो वेदादौ खरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रातिष्ठितः" । "तस्य प्रकृति लीनस्य यःपरस्समहेश्वर'' इति महेश्वरस्य तत्रोपास्यत्वं निश्चित्य । "न कर्मणा न प्रजया धनेने" त्यादिना दारेषणादि परित्यागपूर्वक विरक्तानां तत्प्राप्तिमुपदिश्य सर्वेषां देवानां मध्ये तिच्छिवोपासनाधिकारं कस्यास्तीत्याकाङ्क्षयां । 'सहस्रशीर्षं देव'मित्यादिना नारायणं प्रस्तुत्य । "पद्मकोश प्रतीकाश"मित्यारभ्य "तस्याहिशखायामध्ये परमात्मा व्यवस्थित" इत्यन्तेन तन्नारायण हृत्पुण्डरीके त्रिमूर्त्यातीतं परमात्मोपासनं प्रसाध्य । ततस्तस्य । "आदित्यावा एष एतन्मण्डलं तपती'' खादिना सर्वगतस्य शिवस्यादित्यमण्डलाभिव्यक्तत्वं प्रदश्यं 'निधनपत्ये नम' इलारम्य । "पाणिमन्त्रं एपित्र तस्य सर्वगत्वेन सर्वात्मकत्वं परिच्छिन्नत्वञ्च । मूर्ताऽमूर्त लिङ्गात्मकत्वेन जगद्भिव्यक्तत्वंचोपदिश्य । सद्योजातादि पञ्चब्रह्ममन्त्रैर्मूर्ताऽमूर्त शिवस्तुतिमभिधाय । "नमो हिरण्यवाहवे' इस्यनेन तस्य ज्योतिर्मय-विग्रहत्वमुमाशक्तिविशिष्टत्वेन सर्वोपास्यत्वन्च प्रकीर्ल्य "ऋत ५सत्यं परं ब्रह्मे" स्यादिना तस्य कृष्णपिङ्गळत्वं विरूपाक्षत्वं विश्वरूपत्वंच प्रचक्षते । कैवल्ये । "हृत्पुण्डरीकं विरजं विश्रुद्ध्" मिलारभ्य दहर पुण्डरीके शिवोपासनमुक्त्वा स क इल्याकाङ्क्षायां । "तदादिमध्यान्तिविहीन-मेकं विभुं चिदानन्तमरूपमद्भुतं"। "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलाचनं नीलकण्ठं प्रशान्त'' मिलादिना मूर्ताऽमूर्तत्वं तस्य स्पष्टमुपदिश्य । ''सर्व भूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि-चात्मिनि''। "सम्पर्यन्त्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना''। इत्यादिना शिवापासनस्येव मुक्तिरपदिष्टा । शिवसङ्कल्पोपनिषदि । बोधायनस्त्रे च । "परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हिरिः''। '' यत्परात्परतो ईशस्तन्मे मनिश्चितसङ्कल्पमस्त्व''ति । महेश्वरस्य सर्वाधिकत्वन निर्देशात् । " तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः" । इत्यत्र विष्णोःपर कैलासाख्यं शिवपदं सूरयः विद्वांसः ज्ञानदृष्ट्या सदा पश्यन्ति । इत्युपदिश्यते ॥

स्कान्दे । ''तद्विष्णोः परमं दिव्यं पदं कैलास संज्ञिकं''। ''शिवकारुण्य लेशेन सदा पद्यन्ति सूरय'' इति । माण्डूक्ये । 'प्रपंचोपद्यमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा सविज्ञेय' इत्यादिना । श्वेताऽश्वतरे । 'एक एव रुद्रो निर्द्वतीयाय तस्थे' । 'यो देवानां प्रथम-श्रोद्भवश्र विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः''। ''हिरण्यगर्भ जनयामास पूर्वं''। " मायान्तु प्रकृतिं विन्यान्मायिनन्तु महेश्वरं''। ''तस्यावयव भूतोत्थं व्याप्तं सर्वमिदं जगत्''। ''क्षरं प्रधान-ममृताक्षरं १ हरः क्षरात्मना विशते देव एकः'' । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूय-श्वान्ते विश्वमाया निवृत्तिः''। "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं"। "पतिं पतीनां परमं पुरस्ताद्विदामदेवं भुवनेशमी ड्यं"। "न तस्य कार्यं करणंच विद्यते न तत्समश्राभ्यधिकश्र दश्यते'' । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वामाविकी ज्ञानवल-कियाच"। "नतस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके नचेशिता नैव च तस्यलिक्नं" इत्यादिना अथर्वशिरसि "देवा ह वै खर्ग लोकमगमन्"। "तेदेवा रुद्रमपृच्छन्"। कोभवानिति । सोऽब्रवीत् । "अहमेकः प्रथममासं वर्तामिच भविष्यामिच । नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त" इति । अथर्वणशिखायां । "ध्यायीतशानं प्रध्यायितव्यं" । "सर्वमिदं ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्त सम्प्रस्-यन्ते'' इत्यारभ्य । 'शिवएको ध्येयिश्वावङ्करस्सर्व मन्यत्परित्यज्ये'त्यादि श्रुतिशतेषु साक्षा-च्छिवोपासकानामेव मोक्षोपदेशात् । ''वाचं ब्रह्मेत्युपासीत'' 'प्राणं ब्रह्मेत्युपासीत'। 'मने।ब्रह्मेत्युपासीत'। '' नारायण परोध्याताध्यानं नारायणःपर'' इत्यादि श्रुतिसिद्ध नामप्राण मना नारायणाद्युपासकानां चित्तशुद्धिद्वारा वैदिकानां परम्परा मुक्तिरिति निर्णीयते। तस्मात् । मूर्तपरशिव ब्रह्मोपासकानां शरीरावसाने सुषुन्ननाड्या निरुपमान स्वप्रकाशाखण्ड तेजोरूपार्चिरादि मार्गेणातिवाहिकाभिधान शिविकिङ्करानुगुण्येन चित्कैलासमिन्द्र ब्रह्मोपेन्द्रादि लोकानुसरणेन परमानन्दकन्द परमपदं सम्भवतीति राद्धान्तः ॥ कार्याधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपितपण्डित भगवत्पादाचार्य खामिकृत भेदाऽभेदासक विशेषाद्वेत सिद्धान्त व्यवस्थापक वैय्यासिक ब्रह्ममीमांसा सूत्रार्थप्रकाशिके श्रीकरभाष्ये फलाध्याय संज्ञिक चतुर्थाध्यायस्याचिराद्यधिकरणादि पञ्चाधिकरणाविच्छन्नाचिरादिना तत्प्रथितेत्यादि षोडश सुत्रात्मक तृतीयःपादः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये चतुर्थाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पूर्वत्र इन्द्रब्रह्मोपेन्द्रादि नानाविध देवतोपासकानामधिकार तारतम्येन च निष्कामानां कालिवलम्बेन शिवोपासनद्वारा पुनरावृत्तिरहित चरमपुरुषार्थरूप पाशनिवृत्तिपूर्वक शिव-तत्वप्राप्तिं प्रदर्श । इदानीं सुसुक्षूणां सुक्तिस्वरूप प्रकारश्चिन्त्यते ॥

नतु । अनात्मरूप देहेन्द्रियादिष्वात्मभ्रान्तियुक्तानां खाभिन्न शिवोपासकानां अर्चिरादि मार्गेणेन्द्रब्रह्मोपेन्द्र दिनेन्द्रादि लोकसोपानद्वारा शिवलाक प्राप्तिरस्तु । दश्मी-विवेक सन्धानेन । भूतपञ्चक काशपञ्चक तनुत्रय विलक्षण खखरूपज्ञान निष्ठानां तज्ज्ञानमेव तेषां जननमरण प्रवाहोत्तरण मोक्षरूप फलमिति निर्दिष्टं । अथवा । महा कैलास वैकुण्ठादिं दिव्य स्थानेषु स्थित शिवकेशवाद्युपासकानां मुक्तदशायां तदुपासनामाहिम्ना तादृशस्वरूपप्राप्ति-वां उत तद्गत निल्लस्रिरिमस्सह शेषत्व केंकर्य पारतंत्र्यादि भावेन तत्सामीप्यवर्तित्वं वा मुक्तिरिल्लाशङ्कायां भगवता वाद्रायणेन स्वाभिप्रायं मुख्यवैदिक सिद्धान्तं मुमुक्षूणां दर्शयति ॥

॥ सम्पद्याविभूताधिकरणम् ॥ १ ॥ सू ॥ सम्पद्याविभीवस्स्वेनशब्दात् ॥ १ ॥

"द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तश्चाऽमूर्तमेवचे"ति श्रुतिदर्शनात् । मूर्तशिवोपासकानाममूर्ति शिवोपासकानाञ्च कममुक्ति सद्योमुक्ति भेदेन चरम मोक्षदशायां ज्योतिर्मय शिवतत्त्वं सम्पद्य प्राप्य । खेन । सर्वज्ञ सर्वशिक्त सद्यज्ञानानन्द लक्षणलिक्षत नित्यग्च द्वावतत्त्वखरूपण । आविर्मावः । अभिव्यक्तखरूपवान् भवति यथा ताम्रादिकं रसवेधया हिरण्यं भवति । अति । कृतः । तथा । दहरादि ब्रह्मविद्योपासनमहिम्ना शारीरस्साक्षात्सदाशिवरूपो भवति । कृतः । शब्दात् । "एषसम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाये" द्यादि श्रुतिदर्शनादिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थः । "एवमेवेष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपय खेनरूपेणाभिनिष्ययते" इत्याम्रायते । किमस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पन्नस्य देवादि रूपवत्सिन्ध्येन रूपेण सम्बन्धोऽनेनवाक्येन प्रतिपायते ॥

उत । खाभाविकस्य खरूपस्याविर्भाव इति संशये दशमी विवेक सन्धानादिव-त्खाभाविक खरूपस्याविर्भावो मोक्ष इति निश्चीयते । आगन्तुक परिग्रहत्वे खेन रूपेणिति विशेषणमनर्थकं स्यात् । तस्मादिवशेषेऽपि तस्य खकीयखरूपत्विसाद्धिः । "जलाणादि-वजीवस्य ब्रह्मत्वमागन्तुकत्वेन तद्वदिनित्यत्व प्रसङ्गो दुर्निवारः । अथवा द्वासुपेणित्यादि बहुश्रुतिषु जीवब्रह्मणोः परस्पर विलक्षणत्व भेदव्यवस्थापनात् । खाभाविक भेदस्य निवृत्य

In the Sankara-Bhashya: संपद्याविभीवाधिकरणम्.

In the Madhva-Bhashya: संपद्याधिकरणम्.

^{1.} In the Sankara and the Madhva-Bhashyas, this Adhikaranam is read differently as follows:—

^{2.} In the Madhva-Bhashya, this Sutra is read as follows :— सम्पद्याविहायखेन शब्दात्.

योगाच । परलोके तदुपास्य परमेश्वरेण सह शेषत्व कैङ्कर्य पारतन्त्र्य विधानेन स्थितित्व-मुत तत्समानरूपेण खातन्त्र्य भावेन स्थितिर्वा स्यादतो जीवब्रह्मणोस्संसारदशायां पारमार्थिक भिन्नत्वं मुक्तद्शायां तद्वत्पारमार्थिकभिदत्वं नसम्भवतीति । वादस्तु द्वैतिविशिष्ट साङ्ख्य-योगन्याय वैशेषिकाऽद्वैतादि सर्वमत विरुद्ध प्रसङ्गादसमञ्जसमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

सम्पद्याविभीवस्स्वेन शब्दात्। सम्पद्याविभीव इति । अयं प्रत्यगात्मा पार्ब्ध-स्यावसाने परंज्योतिरुपसम्पद्यायं दशाविशेषमापद्यते । "भ्रमरकीटन्याय "वर्जीवभाव-निवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्ति दशाविशेषं न पूर्वप्रकारो रूपः। कुतः। स्वेन शब्दात्। स्वेन रूपेणिति विशेषणेन नदीसमुद्रवत्खरूप खरूपयोरैक्यमुपदिश्यते । "एतेन रज्जुसर्पवजीवा-ळीकत्व वादश्च '' । घटपटवदङ्गाङ्गित्ववत्सदा जीवब्रह्मणोर्भेदमात्रत्व स्वीकारादसंयुक्त संयुक्त भेदवादश्व निराकृतः । ब्रह्मविद्या महिम्रा जीवस्य स्वाभाविक विद्यानिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिवादो युक्तः । अन्यथाह्यपुरुषार्थाववोधित्वं मोक्षशास्त्रस्य स्यात् । स्वरूपस्य खतः पुरुषार्थत्व दर्शनात् । न हि सुषुप्तौ देहोन्द्रिय व्यापारेषूपरतेषु केवलस्यात्मस्वरूपस्य पुरुषार्थसम्बन्धो दृश्यते । न च दुःखनिवृत्तिमात्रं परंज्योतिरुपसम्पन्नस्य पुरुषार्थः । येन स्वरूपाविभीव एव मोक्ष इत्युच्येत ॥

स एको ब्रह्मण आनन्दः। ''श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य''। ''रस[्]ह्येवाऽयं लब्धानन्दी भवती''त्यादिभ्यो जीवनमुक्तस्य मुखानन्त्य श्रवणात् । न चा परिच्छिन्नानन्दरूप चैतन्य-मेवाऽस्य खरूपं । तच संसारदशायामविद्या तिरेाहितं । 'परंज्योति रुपसम्पन्नस्याविभवती'ित वक्तुं शक्यं । ज्ञानखरूपस्य तिरोधाना सम्भवात् । प्रकाशपर्यायस्य ज्ञानस्य तिरोधानं ताद्विनाश एवेति हि पूर्वमेवोक्तं। नच प्रकाशमात्रस्यानन्दता सम्भवति। सुखस्रह्पताहि आनन्दस्वरूपता । सुखस्वरूपत्वज्ञात्मनोनुकूलत्वं । प्रकाशमात्रात्मवादिनः । कस्य प्रकाशो-चुकूल वेदनीयो भवेदिति प्रकाशमात्रात्मवादिनः । कथिवदस्यानन्दस्बरूपतां दुरुपपाय-खरूपापत्ति मात्रेच साध्ये खरूपस्य नित्यनिष्पन्नत्वादुपपन्नस्य खेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत इति वचनमनार्थकं स्थादतः पूर्वणोपासना साध्येन रूपेण सम्बध्यते । एव । अभिनिष्पद्यत इति वचनं मुख्यार्थमेव भवति । "स्वेनरूपेणसप्यानन्दैकानन्सेन स्वसाधारणेनाभि-निष्पद्यत '' इति सङ्गच्छत इति ॥

ननु । "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य खेनरूपे-णाऽभिनिष्पद्यत'' इति वाक्ये । निरवयव परिश्ववोपासकानां ज्ञानिनामपि शरीराद्वहि-र्निर्गमनं लिङ्गशरीरस्यावगमात्कथं लिङ्गशरीर विलयपूर्वकत्वेन हृत्पुण्डरीकावाच्छिन परशिव-ब्रह्मप्राप्तिरित्याशंक्य तत्राह ॥

सू ॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

अस्माच्छरीरात्समुत्थायेत्यत्र शरीरे वर्तमानेपि शरीराभिमान निर्मुक्त शुद्धजीव उच्यते । कुतः । प्रतिज्ञानात् । "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति उत्तरवाक्ये जीवस्य शिवतत्त्व प्राप्त्युपदेशितत्वेन "जले जलिमव वहाँ विहिरिव" शिवस्वरूपेण स्रह्पेक्य कथनात्। निरवयव परमाकाश परंज्योति खरूप शिवतत्त्वोपासकानामिहैव दहरपुण्डरीके लिंगशरीर-विलयपूर्वकत्वेन तत्प्राप्तिरुपदिश्यते । केचित्प्रपत्तेश्च । कारण वैकुण्ठ परमपदाख्य विष्णुलोक- प्राप्ति मोक्षहेतुत्वं तत्प्रपत्तेः । पञ्चसंस्कारांगत्वं । "तापःपुण्ड्रस्तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चम'' इति । पंचसंस्काराः । ''सुदर्शन महाज्वाल कोटिसूर्यसमप्रभ'' । ''अज्ञानांधस्य मध्ये (मे) sहं विष्णुमार्गं प्रदर्शय''। "पाञ्चजन्य निजध्वान ध्वस्तपातक संचय''। "पाहि मां पापिनं घोरं संसारार्णव पावितं" । इति मन्त्रं समुचार्य दहेत्सव्यं भुजं <mark>तथा ।</mark> " एतेनैव विधानेन शंखं चकंच धारयेत्" । इत्यादि तांत्रिक मंत्र प्राधान्येन वदन्ति । तदनाद्रणीयं वेदवाह्यत्वात् । पञ्चसंस्काराणामपि पञ्चप्रयाजिवदाप्तयादि षड्यागवद्वा । खप्रकरणे पाठाभावात् । वेदांगेषु कल्पसूत्रेषु वा सूत्रकारैरप्रतिपादनाच ॥

र्किच । वैष्णवधर्म प्रतिपादकेषु रामायण भागवत भारत विष्णुपुराणादिषु पश्च-संस्काराणामप्रतिपादनात् । तन्मतवेद्ययोः पद्मपुराण हरीत स्मृत्योस्सर्वजनांगीकारा-भावेन विश्वासार्नहत्वात्। तस्मात्पंचसंस्कार विधि वैदिकैर्नादरणीयः।''श्रुतिपथ गलितानां तन्त्रमार्गप्रवेश" इति वैयासिक सिद्धान्तावगमात् । उत । वैष्णवमतेपि पश्चसंस्काराणामेव पुरुषसंस्कारहेतुस्वे । संस्कृतस्य पुरुषस्यच परमपद प्राप्तिरूप मोक्षाख्ये साध्ये विनियोजक प्रमाणाभावात् । "रावणेन सभामध्य निष्कासितस्य विभीषणस्य सद्यो रामचन्द्रं प्रपद्य-मानस्य पञ्चसंस्काराणां कल्पनासम्भवात् ''। "नामान्तरकरणस्यान्यस्याऽपि प्रमाणविरोधेन कल्पयितुमशक्यत्वाच । द्रोपद्यादशत्रुभिराकान्तायास्सद्यः कृष्णं प्रपद्यमानायाः पद्य-संस्काराणामभावाच''। "तमेवचायं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रस्ता पुराणी''ति गीता-वाक्यात्कृष्णस्यापि अन्यविषय प्रपत्तिदर्शनात् । तत्र च । तेषां पश्चसंस्काराणामहेतुत्वाच । प्रपत्तिं विनापि गोपिका प्रमृतीनां ध्यानमात्रोदेव विष्णुप्राप्तिभीगवते विवक्षितत्वात् । "कामा-द्गोप्यो भयात्कंसो द्वेषाचैद्याद्यो नृपाः''। 'सम्बन्धाद्विजयो राजन् यूयं भक्त्या वयं प्रभो'। अन्यत्रच । "ये ये हताश्रकधरेण राजन् त्रैलोक्य नाथेन जनार्दनेन" । "ते ते गतास्तं निलयं नरेन्द्राः कोधोऽपि कृष्णस्य परेण तुल्यः"॥

ननु । तेषां पूर्वजन्मिन प्रपत्तिरस्ताति चेत् । सकृत्प्रसन्नस्याप्यभयप्राप्त्यवगम वचन-विरोधात् तदुक्तं । 'सकृदेवप्रपन्नाय तवास्मीति च याचते'। ''अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतह्रतं ममें 'ति प्रपन्नानामपि दैखादि जन्मप्राप्तौ प्रपत्ति वैयर्थ्यात् । तदुक्तं । "सर्वधर्मान्परिख्युज्य मामेकं शरणंत्रज''। "अहं त्वा सर्व पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा ग्रुचः"। इति पूर्वजन्मिन प्रतिपत्ति संदेहेन प्रपत्तौ प्रवृत्तिः । कस्यापि नस्यात् ॥

किंच । जय विजयादीनां वैकुण्ठप्राप्तेः प्रवृत्तिं विना दुर्लभत्वात् । तादृशानामपि पुन-दैंखजन्म प्राप्तौ सल्यामन्येषामि प्रपन्नानां पुनस्संस्कारप्राप्तिनभिवष्यतील्यत्र काप्यत्राज्ञा। "श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेहि"। "अर्चित प्रार्चित"। "त्रियंवकं यजामहे"। "सर्व-हिंग र स्थापयित पाणिमन्त्रं पवित्र''मित्यादि । शिवभक्ति पूजा धारण विधायकत्व श्रुति-विद्विणुभिक्त पूजाविधायक श्रुखदर्शनात् । तन्मतस्य तान्त्रिकत्वं दुर्वारं ॥

नतु । ''परं र ज्योतिरुपसम्पद्ये''ति वाक्ये । ज्योतिरशब्देनादित्यमण्डलमुच्यते । तस्मान्निर्वयव पर्शिवज्ञान निष्ठानां मूर्तशिवोपासकानामिव प्रभाकरमण्डलद्वारा शिवलेकि-प्राप्तिरेव । ''नत्वत्रैव लिङ्गशरीर विलयपूर्वक व्यापकामूर्त परशिवब्रह्मप्राप्तिर्नघटतः' इत्या-शङ्कायामाह ॥

सू ॥ आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ज्योतिरशब्देनात्र परमात्मैवोच्यते । नत्वादित्यमण्डलं । कुतः । प्रकरणात् । 'य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो पिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प' इति हि । प्रजापित वाक्यप्रक्रमः । इदं च प्रकरणं परमात्मविषयमिति । ''उत्तराश्चे-दाविभूत स्वरूपस्त्व''त्यत्र प्रतिपादितं । नोचेदनादि पाशबद्धस्य जीवस्य अपहत पाप्म-दाविभूत स्वरूपस्त्व''त्यत्र प्रतिपादितं । नोचेदनादि पाशबद्धस्य जीवस्य अपहत पाप्म-त्वादिकं कथमुपपद्यते । ''शा श्लो द्वावजावशानीशा''वित्यत्र । जीवेश्वरयोरनादिसिद्ध सर्वश्चत्व किंचिज्जत्व परस्पर विरुद्धस्वभाव धर्मवेलक्षिण्येऽपि । ब्रह्मविद्यामहिम्ना विगळित सर्वश्चय पाशबद्धस्सन् मुक्तदशायां शुद्धजीवः नदीसमुद्रवत्परंज्योतिरुपसम्पद्याविभूत तत्परंज्योतिर्मय परिशवो भवति । ''यथा नद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तंगच्छन्ति नामरूप तत्परंज्योतिर्मय परिशवो भवति । ''यथा नद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तंगच्छन्ति नामरूप विहाय''। ''त्रद्वमसि''। ''ब्रह्मविद्यामिस्'। ''ब्रह्मविद्यामिति परं''। ''श्चात्वा शिवं शान्त-भवति''। इत्यादि श्रुतिशतेषु । जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदं स्पष्टमुपदिष्टं ॥ सम्पद्याविभूता-मत्यन्तमेति''। इत्यादि श्रुतिशतेषु । जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदं स्पष्टमुपदिष्टं ॥ सम्पद्याविभूता-प्रकरणं समाप्तम् ॥

ननु । ''सोऽरनुते सर्वान् कामांत्सहब्रह्मणाविपश्चिते''तीत्यत्र मुक्तजीवस्य ब्रह्मणासह सर्वकामावाप्ति दर्शनात् । 'परंज्योतिरुपसम्पद्ये'ति वाक्ये शिवज्ञानिनां शिवसम्बन्ध एव विधीयते । न तु शिवैक्यमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरं दर्शयति ॥

॥ अविभागाधिकरणम् ॥ २ ॥ सू ॥ अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

नदी समुद्रवन्मुक्तजीवः अविभागन परशिवब्रह्मा भिन्न भिन्नत्वेनैव तिष्ठति । नतु ब्रह्म-सम्बन्धितया । कुतः । दृष्टत्वात् । "यदाह्यैवैष एतस्मिन्दर्येनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते''। ''अथ सोभयंगतो भवती''त्यादिषु मुक्तदशायां । जीवब्रह्मणोरभेदो दृष्टत्वात् । दर्शनादिति सूत्रस्चित सूक्ष्मार्थः । "परंज्योतिरुपसम्पद्य खेनरूपेणाभि-निष्पद्यते''। "तत्त्वमिस ''। "अहं ब्रह्मास्मी''त्यादि श्रुत्यर्थ ज्ञानानिष्ठानां शिवतत्त्वप्राप्त-''जीवानां कुस्लधान्य'' ''मधुपिष्ट'' ''खर्णरेणु'' ''तिलतण्डुलादि''वतेषां तदवस्थायां पृथ-ग्भूतस्थितिः । उत नदीसमुद्रवदपृथक्ंस्थितिर्वेति संशयः । "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्ण कंतरिमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं''। ''तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरज्जनं परमं साम्यमुपैति''। "सोऽरुनुते सर्वान्कामांत्सह ब्रह्मणा विपश्चिते''तीत्यादि श्रुतिषु "इदं ज्ञानमपाश्रित्यममसा-धर्म्यमागताः''। ''स्वर्गेपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथंति च''। ''अनेक जन्मग्रुद्धानां श्रौत-स्मार्तानुवर्तिनां ''। "विरक्तानां प्रबुद्धानां प्रसीदित महेश्वरः"। "प्रसन्नेसित मुक्ता भूनमुक्त-रिशवसमो भवेत्"। इत्यादि स्मृतिषुच। मुक्तानां जीवानां ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमपि'तिल तण्डुल' वरकुसूल धान्यवरपृथग्भावेन स्थितित्वं ब्रह्मवत्सर्वकामावाप्तिश्च श्रवणात् । मुक्तजीवानां ब्रह्मसाद्द्याभावेन स्थितिर्निश्चीयते । इति प्राप्ते । तत्रोच्यते । "अविभावेन दृष्टत्वात् ''। अविभागेनेति शिवतत्त्व प्राप्तानां जीवानां । ब्रह्माभिन्नत्वेन स्थितिरुपदिश्यते । कुतः । दष्ट-त्वात् । ''हिरण्मयोाहं शिवरूपमस्मि''। ''तत्त्वमसि''। ''अयमात्मा ब्रह्म''। ''सर्वेवि-रुदः''। 'सर्व खल्विदं ब्रह्म''। "एक एव रुद्रोनद्वितीयायतस्थुः''। "ऐतदात्म्यामिदं सर्वं''। इसादि श्रुतिषु मुक्तजीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वे दृष्टत्वात् । बद्धावस्थावन्मुक्तावस्थायां जीवब्रह्मणी-भेदो नांगीकरणीयः । "निरङ्जनः परमं साम्यमुपैति"। "सोऽइनुते सर्वान्कामांत्सह"। इसादि श्रुतीनां जीवन्मुक्तद्शायां दृहराद्युपासनामाहिम्ना स्वहृदय कर्णिकान्तरभासमान परं-ज्योतिर्हिंगानुभव दृशाविशेषमिति वेदितव्यं । तत्पूर्वे । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "योवेद निहितं गुहायां परमे व्योम"न्निति । दृहराकाशे परमात्मवदनोपदेशात् । "प्रशान्त-वृत्तिकं चित्रं परमानन्द दीपकं"। "असंप्रज्ञातनामायं समाधिर्योगिनां प्रियः"। "तत्स-माधौ महायोगी शिवं सत्यादि लक्षणं"। "हृदाकाशे परं लब्ध्या तृष्ट्रेणानुमोदते"। इत्यादि स्मृत्यागमेष्विप शिवानुभवो बहुधा प्रपंचितः । तस्मात्समाधिकाले प्रारब्धावसान विदेह कैवल्य मुक्तौ च ब्रह्मविभागेन स्थितित्वमिवरोधः॥

नतु । "नमोहिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाये" त्यादिषु । ब्रह्मणस्सावयवत्वं । "अज्ञरीरंवा-वसन्तं नमे प्रियाप्रिये" । इत्यादिषु निर्देहत्व निर्विशेषत्वादिकं । "साक्षीचेता केवली-निर्गुणश्व" । "निष्फळं निष्कियं शान्तं निरवयं निरज्ञनं" इत्यादिषु निर्गुणत्वं । "आनन्द-मयोद्यानन्दभुक्" । "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः" । "सोकामयत" । "बहुस्यां प्रजायेयेती" त्यादिषु सगुणत्वंच दष्टत्वात् । सर्वेषां वेदान्तानां परस्पर विरोधत्वमनिवार्यं । सर्व श्रुति-समन्वय स्थापनार्थं ब्रह्मद्वय स्वीकारे । "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" । "एक एव ह्द्रो निर्द्विती-यायतस्थुः" । इत्यादि श्रुतिविरोधः ॥

किंच । "तत्त्वमस्यादि" श्रुतीनां जहदजहल्रक्षणया शिवजीवोपाधिभेद कल्पक मायाविद्योपाधि त्यागेन विम्वप्रतिविम्ववदेकत्वं । घटमठोपाधि त्यागत्वेनाकाशैकत्वविद्यान् जीवेक्यमिति । केचित् । ब्रह्मणर्शरीरेन्द्रियाद्यभावे जगजनमादि कारणत्वायोगात् । निष्प्रयोजकेन प्रयोजनाभावात् । निर्विशेषवस्तुसत्त्वे मानाभावाच । मुक्तद्शायां तदुपासक-स्तद्विव्यमङ्गलवित्रहस्तन् शेषत्व केङ्कर्य पारतन्त्र्यादि भावेन स्थित इत्यादि नानाभेदेन तद्वत्पूर्वाचार्य मतानुसारिणो वदन्ति । तस्माद्वेदान्तपूर्वाचार्य मतेष्व व्यवस्था कथं वार्यत इत्याशङ्कर्या श्रुत्यैकदेश प्रामाण्याचार्यान्तरमतं सर्वश्रुति प्रामाण्य स्वमतं च भगवात् वादरायणो दर्शयति ॥

सू ॥ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५॥

'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहूराज(द)न्यः कृतः'। ''ऊरूतदस्य यद्वैदयः पद्भवां द्यूहों अजायते''खादौ शिवस्य परब्रह्मणः मुखाद्यवयवेषु ब्राह्मणाद्युत्पत्यवगमात् । ''निर्देहस्य जगत्कल्पनायोगाच्च''। ''अप्राणोह्यमनार्द्युम'' इत्यादि श्रुतीनामप्राकृता-सद्य गरीरेन्द्रिय मनःप्राण सद्भावो विधीयत इति जैमिन्याचार्यो मन्यते। कृतः। 'उपन्यासादिभ्यः'। ''य आत्मा अपहत पाप्मे''त्यादिना प्रजापतिवाक्ये मुक्तानां परब्रह्मवन्यासादिभ्यः'। ''य आत्मा अपहत पाप्मे''त्यादिना प्रजापतिवाक्ये मुक्तानां परब्रह्मवन्यासादिभ्यः'। ''य आत्मा गरीरत्वं गम्यते''। ''जक्षन्कींडन् रममाण' 'इत्यादि श्रुतिषु तस्यसंकल्पासनेभ्यो मुक्तानां व्यवहारा द्रयन्ते। ''अत एभ्य उपन्यासादिभ्यः ब्रह्मश्रारी-मुक्तानां ब्रह्मभावमापन्नानां व्यवहारा द्रयन्ते। ''अत एभ्य उपन्यासादिभ्यः ब्रह्मश्रारी-रत्व वादमेव युक्तमिति जैमिन्याचार्यमतं''। एवं सावयवमात्र ब्रह्मवादिमतमुपन्यस्य निर्वेशेष ब्रह्मवादिमतमाह॥

सू ॥ चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

''सदेव सौम्येदमत्र आसीत्''। ''एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म''। ''आत्मावा इदमत्र-आसीत्''। ''ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्''। ''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे' खादिषु ब्रह्मातिरिक्त वस्तुनिषेधत्वं ब्रह्मणश्चेतन्यमात्रमेवोपदेशात् । चैतन्यरूपस्य जडप्रपञ्चकारणत्वायोगात् । चिति तन्मात्रेण चैतन्यमात्रखरूपत्वेन कालत्रयेषु ब्रह्मैकएव तिष्ठतीत्योडुलोम्याचार्यो मन्यते। कुतः । तदारमकत्वात् । ''अदृश्यमन्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणम्बिन्स्यमन्यपदेश्यमेकात्म-प्रत्ययसारं' "प्रपंचोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' "सआत्मा सिवज्ञेय''इति। "यत्तददेश्यमग्राह्य मगोत्रमवर्ण मचक्षुः श्रोत्रं तद्वाणिपादं" । 'नित्यं विमुं सर्वगतं ससृक्ष्म'मिल्यादि श्रुतिषु शिवस्य परब्रह्मणः शरीरेन्द्रियादि निराकरणपूर्वक चैतन्यमात्रात्मक तत्त्वोपदेशात् । परमात्मखरूपं नित्यनिरवयवात्मकत्वमेव युक्तं जीवेश्वरादि प्रपंश्वं "रज्जु-सर्पव''त्तत्र भ्रान्ला प्रसक्तमेवेलोडुलोमिमतं । एवं श्रुत्यैकदेश प्रामाण्य सावयवादिमतं निरवयवादि मतंच निरूप्य सर्ववेदान्त सिद्धान्त सारभूत खमतमप्याह॥

सू ।। एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावाद्विरोधं बाद्रायणः ॥ ७ ॥

एवमुपन्यासात् । " द्वे वा व ब्रह्मणोरूपे मूर्तचामूर्तमेवच" । "तदादिमध्यान्तविहीन-मेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतं ''। ''उमा सहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं''। इत्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्य परब्रह्मणः प्रपञ्च पवनादिवन्मूर्ताऽमूर्तीपन्यासात्। प्रतिपादनात् । एकस्य ब्रह्मणः मूर्तोऽमूर्तात्मकत्वमिवरोधिमिति सर्ववेदान्त सिद्धान्त निपुणा बादरायणाचार्यो मन्यते । कुतः । पूर्वभावात् । पूर्वेषां । "परास्य शक्तिविविधेव श्रूयते खाभाविकी ज्ञानवल कियाच''। 'य आत्मा अपहत पाप्मा'। इत्यादिषु सर्वशक्तित्वापहत पाप्मत्व सत्यकामत्वादीनामपि भावात् । विद्यमानत्वात् । उभय विधिवलादुभय सिद्धिरिति न्यायेन मूर्ताऽमूर्तोभय विधायक श्रुतिबलात् । उभयत्वमंगीकर्तव्यं । "ब्राह्मणोऽस्य मुख-मासी"दित्यादि मूर्तब्रह्म श्रुतिमात्र प्रमाणत्वे । "आकाशवत्सर्वगतश्चे नित्यः" । "अन्तः पूर्णी वहिः पूर्णः पूर्णकुम्भिमवाणवे "। "अन्तरुग्रस्यो बहिरुग्रस्यरुग्रस्यकुम्भ इवाम्बरे"। 'खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी'। 'यत्परंब्रह्म सर्वीत्मा विश्वस्यायतनं महत्'। इत्यादिना व्यापकत्व विधायक बहुश्रुति विरोधात्॥

किंच । सावयवस्य घटादिवत्परिच्छिन्नत्वात् । "तसाद्वा एतसादात्मन आकाश-स्सम्भूतः''। इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्ट व्यापकामूर्ताकाशादि कारणत्वं कथमुपपयते । उत सर्वान्तर्यामित्वमप्यसंगतं । जगद्धिष्ठानत्वंच नोपपन्नं । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"। 'स यथा सैन्धवघनोनन्तरो बाह्यः'। 'कृत्योरसघनएव'। 'एवं वा अरेऽयमात्मानमन्तरो वाह्यः कृत्य प्रज्ञानघन एव'। 'अप्राणोह्यमनार्शुभ्रः'। 'अर्श्ररिवा वसन्तं न मे प्रियाप्रिये'। इत्यादि श्रुत्यनुसारेण शिवस्य परब्रह्मणः निरवयव निर्विशेष चिन्मात्रत्वाङ्गीकारे । "सोका मयत''। "बहुस्यां प्रजायेयेति"। "तत्स्रष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्"। "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते"। 'येन जातानि जीवन्ति'। 'यत्प्रयन्स्यभिसंविशन्ती'त्यादि बहुश्रुतिसिद्ध ब्रह्म-लक्षण जगजन्मादि हेतुत्व विरोधः । 'नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाये'त्यादि बहुश्रुतिविरेा-धश्च दुर्निवारः । तस्मात्तस्य मूर्ताऽमूर्तीभयत्वं युक्तं । नोचेत् । मूर्तपरिश्चवापासक फल- विधायकानां । "जक्षन्कीडन् रममाण" इत्यादि वाक्यानाममूर्तपरिश्वोपासक फलप्रदर्शकानां । 'आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः' । 'किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमग्रुसन्नरेत्' । 'यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन किं पश्येत्तत्केन किं वदे'दित्यादि वाक्यानान्न परस्पर
विरोधः प्रसज्येत । मूर्तव्वद्वणस्चरूपस्यानित्यत्व व्यपदेशे । 'स्थिरिभरंगैः पुरुह्तप उमः'' ।
इत्यादि मूर्तव्रद्वशरीर स्थिरत्व व्यवस्थापक श्रुतिविरोधो युज्यते । ''अपाणिपादोहमचिन्त्य
शक्तिः । पश्याम्यचश्चस्सश्र्णोम्यकर्ण' इत्यादौ शरीरिन्द्रय निरपेक्षतया तस्य सर्वकर्ष्टत्वावगमात् स्वतन्त्रस्य तस्य सर्वमुपपन्नमिति सिद्धं ॥ अविभागाधिकरणं समाप्तम् ॥

एवममूर्त परशिव ब्रह्मोपासकानां तद्भेद्फलं प्रसाध्य मूर्तपरशिव ब्रह्मोपासकानां फलं किमित्याकांक्षायामधिकरणांतरेण तत्फलं दर्शयति ॥

॥ संकल्पाधिकरणम् ॥ ३ ॥

स् ॥ संकल्पादेव तच्छुतेः ॥ ८ ॥

पूर्वत्र व्यापकामूर्त परिशव ब्रह्मध्यान ज्ञाननिष्ठानां सर्वकामिनमुक्तित्या तदात्मकत्वं तस्य मूर्ताऽमूर्तत्वंच प्रसाध्य । इदानीं मूर्त परिशव ब्रह्मोपासकानां निरितशयानन्द वैभवतं प्रपंचयित । उपासकानां । "संकल्पादेव स्वक्चंदन विनतादि सर्वविषयप्राप्तिभविते" । कुतः । तच्छुतेः । 'संकल्पादेवाऽस्य पितरस्समुितष्ठिन्ति' । 'संकल्पादेवाऽस्य सर्वेदेवा गन्धवी विद्याधराश्च समुित्तष्ठनती'ति श्रुतौ मूर्तपरिशवब्रह्मोपासकानां देविपतृगन्धवीदयो 'मृत्यव-त्परिचारकाभवन्ती'ति सूत्रस्चित स्कृमार्थः । 'सतत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रमम्माण स्त्रीभिर्वा यानेर्वा ज्ञातिभिर्वे'ति श्रुतौ । मूर्तब्रह्मोपासकस्य सत्यसंकल्पत्व प्रयुक्तव्यवहाराः श्रूयन्ते । अत्र मुक्तजीवस्य देहेन्द्रियाणि सन्ति नसन्ति । उत्त संकल्पादीनि सन्ति नसन्ति । तस्य संकल्प परिप्रहे स्वातन्त्रयेण सम्भविति । परमेश्वर संकल्पादेव स्वसंकल्पं सम्भवतीति सन्दिह्यते । "आत्मानश्चेद्विज्ञानीयादयमस्मीति पूरुषः" । "किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसन्चरेत्" । "स हवे सशरीरस्य सतः प्रियाऽप्रिययोरपहितरिस्ति" । "अशरीरंवा वसन्ते" । "न प्रियाऽप्रिये स्पृशत इति" । शरीरसम्बन्धे दुःखस्यावर्जनीयत्वमभिध्या । "अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्यत" इति । मुक्तस्याशरीरत्वं स्तिस्वाद्याः । तस्मात्संकल्पत्वं नसम्भवति ॥

किञ्च। सङ्कल्पत्वे। लोके राजादीनां सत्यसङ्कल्पत्वेन व्यवहियमाणानां कार्यनिक्पादने प्रयत्नान्तर सापेक्षत्व दर्शनादस्यापि तत्सापेक्षा इति प्राप्ते उच्यते। सङ्कल्पादेवे"ति। कुतः। तच्छूतेः। "सयदि पितृलोक कामो भवति सङ्कल्पादेवाऽस्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ती"ति हि सङ्कल्पादेव पित्रादीनां समुत्थानं श्रूयते। न च प्रयत्नान्तरस्य व्यपेक्षत्वाभिधायि श्रुत्यन्तरं श्रूयते। येनाऽस्य सत्यसङ्कल्पादे वेत्यवधारणस्य विज्ञानघन एवेतिवद्यवस्थापनं कियते। "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधे"त्यादि श्रुतौ आत्मन एकस्यान्छेयस्यानेकधा भावव्यपदेशात्। त्रिधा भावादयः शरीरसम्बन्धिन इत्यवगम्यन्ते। शरीराभाव वचनस्य निर्वयव ब्रह्मोपासक विषयत्वं॥

किञ्च । अशरीरत्व वचनन्तु कर्मनिमित्त शरीराभावपरं । तदेव हि शरीरं

प्रियाप्रियहेतुः । कारण कैलासपदप्राप्त भक्तशरीरमप्राकृत ज्योतिर्मयत्वेन परमेश्वर शरीरवत्। न दुःखहेतुरिति सिद्धं ॥

ननु । कारण महाकैलास पदप्राप्तानां भक्तानां परमेश्वरशेषत्वपारतन्त्र्य कैङ्कर्यादि विधीनां सत्त्वेन राजभृत्यन्यायवत् भयहेतुत्वमस्ति । तस्मात् । ''आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चनेती''त्यादि श्रुतिविरोधप्रसङ्गः प्रसज्यतेत्याशङ्कयाह ॥

सू ॥ अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

यतो मुक्तस्सल्यसङ्कल्पः । अत प्वानन्याधिपतिश्च । अन्याधिपतित्वं हि विधिनिषेध योग्यत्वं । विधिनिषेध योग्यत्वं हि प्रतिहत सल्यसङ्कल्पत्वं भवेत् । अतस्सल्य सङ्कल्पत्वं श्रुल्येवानन्याधिपतित्वंच सिद्धं । अत एव । "स स्वराङ्भवती''त्युक्तं । अत एव सर्वशक्तिविशिष्ट शिवोपासनादेव तदुपासकः । सल्यसङ्कल्पाधीन सर्वकामावाप्ति- सत्त्वात् । अनन्याधिपतिः । "शिव एको ध्ययशिशवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये''ति श्रुति- श्रवणात् । शिवेतरो न विद्यतेऽन्यः अधिपतिः यस्य सोऽनन्याधिपतिः । अनन्य नियम्यो न भवति । तस्माच्छिववत्स्वतन्त्र एव । तदुक्तं स्कान्दे । "शिवेक निष्ठाप्रथित क्षमीणां भवति । तस्माच्छिववत्स्वतन्त्र एव । तदुक्तं स्कान्दे । "शिवेक निष्ठाप्रथित क्षमीणां शिवेतरध्यान निषेधकानां" । "तृणीकृत ब्रह्मपुरन्दराणां किंदुष्कृतं शङ्करिकङ्कराणां" । शिवेतरध्यान निषेधकानां" । "तृणीकृत ब्रह्मपुरन्दराणां किंदुष्कृतं शङ्करिकङ्कराणां" । कर्माधीनत्वं स्चितं । कर्मणां विनष्टत्व स्वभावात् । "नान्य परमेश्वरो नियामकः" । कर्माधीनत्वं स्चितं । कर्मणां विनष्टत्व स्वभावात् । "नान्य परमेश्वरो नियामकः" । जन्ममरण प्रवाह लब्ध शिवाज्ञारूप विधिनिषेध शास्त्रपथातीतत्वात् । कृतः । पञ्चव्यावृत्तेः । जन्ममरण प्रवाह लब्ध शिवाज्ञारूप विधिनिषेध शास्त्रपथातीतत्वात् । कृतः । पञ्चव्यावृत्तेः । अनाद्य ज्ञानवासनावद्धषणत्रय दोषाविशिष्टानां शिवाज्ञारूप कर्माधीनत्वं युक्तं । नित्य अनाद्य ज्ञानवासनावद्धषणत्रय दोषाविशिष्टानां शिववत्सर्वज्ञत्वादीनां सत्त्वेन परिनिरातिशयमङ्गलाकर शिवसारूप्य धारिणां महात्मनां शिववत्सर्वज्ञत्वादीनां सत्त्वेन परिनिरातिशयमङ्गलाकर्य दोषातित्वेन जरामरण शोकभय विलक्षणत्वेन निरातिशयान्त्रस्वान्त्रस्वान्त्रस्वान्ते च स्वतन्त्रत्वमिवरोधं ॥

ननु । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदिस्थिताः" । अथ "मर्खोऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमरनुते" । "बद्धो हि वासनाबद्धो मोक्षरस्याद्वासनाक्षयः" । "वासनातानवं भवत्यत्र ब्रह्मसमरनुते" । "बद्धो हि वासनाबद्धो मोक्षरस्याद्वासनाक्षयः" । "सर्वाशासंक्षये ब्रह्म मोक्ष इत्योर्थते" । "नमोक्षो नभसः पृष्ठेन पाताळे न भूतलें" । "सर्वाशासंक्षये वितः क्षयो मोक्ष इतीर्थते" । इत्यादि श्रुतिषु मुक्तस्य सर्वकामनिवृत्त्यवगमात् । चेतः क्षयो मोक्ष इतीर्थते" । इत्यादि श्रुतिषु मुक्तस्य सर्वकामि किं" । "यन्मया पूरितं मुक्तानुभव श्रुतौ । "किङ्करोमि क्षगच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किं" । "यन्मया पूरितं मुक्तानुभव श्रुतौ । "किङ्करोमि क्षगच्छामि किं गृह्णामि त्यानिकं तस्य निर्दिश्यते । तस्मात् । विश्वं महत्कल्पाम्बुना यथा" इति देशान्तर् निष्धादिकं तस्य निर्दिश्यते । तस्मात् । विश्वं महत्कल्पाम्बुना यथा" इति देशान्तर् निष्धादिकं तस्य निर्दिश्यते । तस्मात् । मिक्तस्य व्यवहारत्वं कथमुपपद्यते ॥

किंच । 'नान्यत्काचनमिषत्'। 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्वेव सत्यं'। 'अतोऽन्यथार्तं। नतु द्वितीयमित्ति'। इत्यादिषु। ब्रह्मेतर वस्तु निरासा दृश्यते। तथाऽन्यत्र। 'अतोऽन्यथार्तं। नतु द्वितीयमित्ति'। इत्यादिषु। ब्रह्मेतर वस्तु निरासा दृश्यते। तथाऽन्यत्र। 'य आत्मानमन्तरोऽयमयित'। 'य आत्मानि तिष्ठज्ञात्मनोऽन्तरोऽयमात्मान वेद्यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरोऽयमयिते। 'सत्त आत्मान्तर्याम्यम्यतः'। 'अन्तःप्रविष्टश्शास्ता जनानां'। 'श्ला श्लो द्वावजावीशानीशौं'। 'सत्त आत्मान्तर्याम्यम्यतः'। 'अन्तःप्रविष्टश्शास्ता जनानां'। 'श्ला श्लो द्वावजावीशानीशौं'। 'द्वासुपणें'त्यादि श्रुतिभिजीवब्रह्मणोर्भेदोऽवगम्यते। तत्त्वमस्यादि वाक्येषु भेदाऽभेदावगम्य- 'द्वासुपणें'त्यादि श्रुतिभिजीवब्रह्मणोर्भेदोऽवगम्यते। तत्त्वमस्यादि वाक्येषु भेदाऽभेदावगम्य-

त्वेन वेदान्तानां निश्वयार्थकत्वा योगात् । अव्यवस्थाप्रसंगेन धर्मजिज्ञासा शास्त्रमेवायुक्त-मिल्याशङ्कायां मतत्रयं दर्शयति ॥

सू ॥ अभावं बाद्रिराहद्येवं ॥ १० ॥

"सदेव सौम्येदमप्र आसीत्"। "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म"। "यत्र नान्यत्पद्यिति नान्यच्छुणोति नान्यद्विजानाति स भूमा''। ''नेहनानास्ति किखने''त्यादावेवं कालत्रयेषु भेदनिषधावगमात्। मध्ये रज्जुसर्पवज्जगदवभासमानत्वेऽपि जगजीवश्वरादिकं सर्वं पार-मार्थिकत्वेन शश श्रङ्गादिवद्भावं मिथ्यात्वमेवेति वादिराचार्यो मन्यते । ''तस्मान्छिष्य-वोधार्थमध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चत'' इति न्यायानुसरणेन श्रुत्युक्त्यनुभवमार्गेण जगत्कल्पनादिकमुपदेशेऽपि वन्ध्यापुत्र राज्यविभव वर्णनवत् मिथ्यात्वमेव निश्चीयत इति वादरेर्मतं । एवं श्रुत्याभास प्राधान्य श्रुत्यैकदेशप्रामाण्य जगान्मिथ्यात्मक केवलाऽहैत वादिरिमतमुपन्यस्य तन्मत निराकरणार्थमाचार्यान्तरमतं दर्शयति ॥

सू ॥ भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

" ज्योतिष्टोमेन खर्गकामो यजेत''। "भूतिकामो वायुवर श्वेतमालभेत''। "कर्म चितो लोकः क्षीयते''। "पुण्यचितो लोकः क्षीयते''। "पापेनान्धो मूको विधरे। श्वानी भवति''। "पुण्येन कुलवान्विद्यावान्धनवान्भोगवान् भवती''त्यादि श्रुतिषु । भगवदाज्ञा-रूप पुण्यकर्म निराकरण पूर्वक ब्रह्महत्य सुरापानादि दुरितकर्मानुष्ठानेन नरकादिकं । भगव-दाज्ञारूप पुण्यकर्मानुष्टानेन स्वर्गादिलोक सुखानुभवंच। श्रुतावसन्दिग्धत्वेन दर्शनात्। "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने "त्यादि श्रुतिषु निष्कामानुष्टान परमेश्वरार्पित ज्योतिष्टोमा-दीनां जीवान्तःकरण सिद्ध पापपङ्कानिवृत्तिद्वारा ब्रह्मज्ञान साधकत्वावगमाच । जीवेश्वर निगमागमादि प्रपञ्चस्य । भावं । सत्यत्वं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः । विक**ल्पामननात् ।** "विविधः कल्पो विकल्पः" । आसमन्तान्मननं विचारमामननं । विकल्पस्यामननं विकल्पा मननं । तस्माद्विकल्पामननात् । जगतः मिथ्यात्वे बौद्धादिवज्ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गादि फल-भोगत्वं ब्रह्महत्यादिना निर्यत्वच न स्यात् । अतः कृता नाशा कृताभ्यागमदोषो युज्यते । तथा चेत्। "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधे" त्यादि श्रुतिविरुद्धप्रसङ्गात्। सर्वदा जीवेश्वरादि प्रपञ्चस्य नित्यत्वं जीवेश्वरयोः परस्परभेदत्वञ्च विदुषामङ्गीकर्तव्यमिति भेदवादि जैमिनेर्मतं। एवं। श्रुत्यैकदेश प्रामाण्य मतद्वयस्य परस्पराप्रामाण्यत्वं प्रसाजितत्वेन तदुभयमतविरोध निराकरणार्थं सर्ववेदवेदान्तागमसिद्ध द्वैताऽद्वैतात्मक स्वमतमसङ्कोचिनाह ॥

स् ॥ द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोतः ॥ १२ ॥

यतः कारणात् । श्रुत्यैकदेशभूत ज्ञानमात्र प्राधान्य केवलाद्वैतमतस्य कर्मभाक्त योगमात्र साधक द्वैतमतस्य च। परस्पर विरोधः। अतो हेतोः सर्ववेदवेदान्त मुख्याभिष्रतं। "यथा नचस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तङ्गच्छान्ति नामरूपे विहाय" । "तथा विद्वान्तामरूपान् द्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं "। "ब्रह्मविदाप्नोति परं"। "ब्रह्मविद्रह्मैव भवति"। 'तत्त्वमसि'। 'अहं ब्रह्मास्मि'। इत्यादि श्रुतिसिद्धं ज्ञानकर्मोभयात्मकमुभयविधं द्वैताऽद्वैतमतं बादरायणो मन्यते । उभयविधं नाम संसारदशायां जीवब्रह्मणोरुपास्यापासकयोः पारमार्थिक सत्यत्वं मोक्षद्शायां नदी समुद्रवद्भमरकीटन्यायवत्स्वाभाविक जीवभाव निवृत्तिपूर्वक व्यापकाखण्ड परमाकाशरूप सिचदानन्दलक्षण सर्वज्ञत्वाद्यसाधारण गुणाकर परब्रह्म परिशव शिवशङ्कर रुद्रेश्वर महादेवादि शब्दवाच्य परतत्त्वप्राप्तित्वञ्च जीवस्येति निर्णीयते।"द्वादशाह-वत्''। "यथा द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः"। द्वादशाहेनप्रजा कामं याजयेदि"त्युपैति यजित चोदनाभ्यां सङ्कल्पभेदेन सत्त्वत्वमहीनंच प्रयोगभेदेन प्रमाणद्वय बलादङ्गीक्रियते । तथा ''द्वासुपर्णेत्यादि मन्त्रेषु'' जीवब्रह्मणोः परस्पर वैलक्षिण्यं । ''तत्त्वमस्यादि वाक्येषु तयोरेकत्वंच व्यवस्थापनाज्जीवब्रह्मणोः पारमार्थिक भेदाऽभेदोह्मङ्गीकर्तव्यः । "श्रुतिस्सत्यार्थ-वादिनी''ति वहुश्रुतिपुराण पूर्वाचार्यवाक्येषु दर्शनात् । श्रुतिसङ्कोचे मानाभावाद्दैदिकेतर-प्रसङ्गाच । पूर्वत्र अधिकंतु भेद निर्देशा दिलादौ जीवब्रह्मणोः परस्पर भेद्व्यवस्थाप-नेन द्वेतस्य सत्यत्वं । 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्ये'सत्र तथा द्वेतस्य सत्यत्वं स्चितं । ''तस्माञ्जोकवतु लीलाकैवरय''मिलात्र परमेश्वरस्य लीलान्यपदेशेन भेदत्वं द्वैतश्रुतीनां सर्वासां तत्कालपरत्वमभिहितं । कैवल्यपदेन तस्य केवलावस्था व्यपदेशात् । "नेह नानास्ति किञ्चने''त्यादि अभेदश्रुतीनां तत्परिशेषावस्थापरत्वमिति स्पष्टमुपदिष्टं। व्यापकस्य सर्वज्ञस्य शिवस्य परब्रह्मणः मूर्तत्वेन किङ्कार्यमितिचेत् । भक्ततारणलीलेव प्रयोजनं । तस्माच्छिव-एव घृतकाठिन्यवह्नीलामङ्गलविग्रहस्सन् स्वतत्त्वावभासक वेदराशिमुत्साद्य तदनंतरं हिरण्य-गर्भद्वारा सर्वलोकेषु वेदवेदार्थ प्राचुर्यं कृतवानतो मुमुखुः वेदमार्गेण मूर्ताऽमूर्त परिशवतत्त्व-मुपास्य सालोक्यादि देहविदेह कल्याणकैवल्यमुक्तिं प्राप्नोति । नोचेत् । शिवतत्त्वज्ञानं केन लभ्यते । ''विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः''। ''हिरण्यगर्भ पर्यत जायमान सनो देवर्छभया स्मृत्या संयुनकतु''। "यो ब्रह्माणं विद्धाति पूर्वं"। "यो वै वेदार्श्व प्रहिणोति तस्मै। त १ हि देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्ष वे शरणमहं प्रपये" । इत्यादिना श्वेताऽश्वतरमन्त्रे तदर्थ बहुधा प्रपश्चितं। अतो न सन्देहकलङ्कः। 'सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः'। इति द्वेताऽद्वैतमेव स्वमतमिति कृष्णेनापि दार्शितं । तस्मात् । पक्षैकदेशमतमसमझसं ।

ननु भेदाऽभेदमतस्य सर्वश्रुति समन्वयत्वेषि तमः प्रकाशवद्भेदाऽभेदयोः परस्परविरुद्धत्वेन सङ्कल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥ युक्तिवाधासम्भवतीत्याशङ्कायां भेदाऽभेददृष्टान्तेन जगत्कारणत्वमधिकरणान्तरेण दर्शयति॥

॥ सन्ध्याधिकरणम् ॥ ४ ॥ सू ॥ तस्य भावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

यथा समन्वयाधिकरणे सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं ब्रह्मज्ञानविधायकत्व-चोपिद्ष्टं तद्वद्दादशाह यज्ञ दृष्टान्तेन उभयविधिवलादुभयसिद्धिरिति न्यायवत् । सर्वेषां वेदान्तानां । ''श्रुतिस्सल्यार्थवाचिनी''ति न्यायमनुसत्य जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदत्वमेव खमत-मिति साधितं । एतेन सावयव ब्रह्मोपासनं विदुषां सर्वकामावाप्तिद्वारा निरवयव ब्रह्मप्राप-कत्वं स्चितं । "प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते"। "स आत्मा सिवज्ञेयः शिवाद्देतः"। "एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थुः"। "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" "स ईक्षत इमान् लोकान् सृजाये एम सत्यकामस्सत्यसङ्गल्पः' । इत्यादि श्रुतिष्वद्वितीयस्य परब्रह्मणस्सत्यसङ्कल्पत्वादिकं सत्त्वेपि । एतत्ततोभवति । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश-स्सम्भूत'' इत्यादि श्रुतिषु । तस्य भावे गुणत्रयात्मक भिन्नशक्त्यभिधान प्रधानभावकाले लीलया भूत भौतिक जगजाल सजत्वं। तच्छिक्ति सङ्कीचकाले खयं सत्यसङ्कल्पोऽिष जग-जालं सजति । तस्मात् अद्वितीय सद्वितीय ब्रह्मप्रधान समावेशेन जगत्सृष्टिर्नविरोधा । कुत: । सन्ध्यवदुपपत्तेः । प्रवोध सुप्तिसाम्यावस्थारूप खप्नावस्थायामिव । उपपत्तेः जग-त्कारणत्वोपपत्तेरित्यर्थः । यथा खप्ने । ''अथ रथान् रथयोगान् पृथक् सुजते'' इत्यारभ्य । "अथ वेशन्तान् पुष्करिण्यस्सम्प्रत स्रजते"। "स हि कर्तेति"। "येषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः''। ''तदेव ग्रुक्कं तद्रह्म तदेवामृतमुच्यते''। 'तस्मिन् लोकाश्चितास्सर्वे तदुनान्येति कश्चनेति' इीत श्रुतौच । जीवादृष्ट सहायेन खप्नेऽपि परमेश्वरस्य पृथादि सृष्टि-रुपदिश्यते । अतः । कालभेदेन यथा न विरुद्धः तद्वदेक कालेपि भेदाऽभेदयोरविरुद्धत्व-<mark>मुपदिष्टमेतदुपदेशेन मुक्तस्थापि प्रारब्ध वासनावासित प्रकृतिरस्ति । यथा शिवलेकि</mark> निरतिशयानन्दानुभवत्वं यदा सर्ववासना निर्सुक्तस्तदा केवल शिवेक्य कैवल्यानुभवो भव-तीति दर्शितः । अत्र द्वितीयस्य शिवस्य परब्रह्मणः सचिदानन्दात्मकस्य जडस्य सद्विती-यस्य प्रधानस्य च जगत्सृष्टौ समावेशस्सम्भवति नवेत्ति सन्दिह्यते । भेदाऽभेदयोः प्रधान-<mark>शिवयोश्चेतना चेतनयोस्तमःप्रकाशवत्परस्पर</mark> विरुद्धस्त्रभावत्वेनाऽद्वितीयस्य शिवस्य सद्वितीय -प्रधान सापेक्षा नास्त्येव । सुक्तस्याप्येवसुपलक्षणं । सापेक्षत्वे ''सत्यकामस्सत्यसङ्करुप'' इत्यादि श्रुतिसिद्ध सत्यकामत्वादि प्राप्त स्वातन्त्र्य भङ्गप्रसङ्गः । ''अपाणिपादो जवने। गृही-ते"त्यादि श्रुतिषु खतन्त्रस्य तस्य साधनान्तर निर्पेक्षतया खमहिमातिशयेन सर्वकर्तृत्वं दर्शितमतिश्चित्रवस्य तदुपासकस्य मुक्तस्यच सदा प्रकृति सापेक्षा संन्यस्तमेवेति प्राप्ते तत्री-च्यते । अद्वितीय सद्वितीययोदिशवप्रधानयोः न तमः प्रकाशयोरिव परस्पर विरोधः। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत" इत्यत्र तस्मात्प्रधानात् । एतस्मात्परमात्मनः। आकाशादि भूतभौतिक सृष्युपन्यासात् । अत्र वा शब्देन समुचयार्थकत्वं । 'मायान्तु-प्रकृतिं विन्धान्मायिनन्तु महेश्वरं । तस्यावयव भूतोत्थं व्याप्तं सर्विमिदं जगत्' । "परास्य शक्तिविविधेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवल कियाचे''त्यादि श्रुतिषु । मायायादिशवाधीनत्वं तैयैव जगत्कारणत्वं तस्य शक्तेस्स्वाभाविकत्वं चोपदेशात् । तस्य भावे सन्ध्यवदुपपत्तेः । तस्य भावे शिवाधीन प्रधान विकास सद्भावे सन्ध्यविद्यत्र सन्ध्यशब्देन तनुत्रयमध्या-वगत लिङ्गशरीरं खप्नावस्थाच व्यवहियते । यथा मूढ मुमुख्रु मुक्तदशासु मुमुख्रु दशाहि सर्ववेद वेदान्त विचारोपासना हेतुः संशयस्तु पूर्वपक्ष सिद्धान्तयोर्वीजं । तथा लिङ्गशारिमेव स्थूलशरीर व्यापारस्य कारणशरीर विद्याविच्छेदक शिवज्ञानस्यच हेतुः । तस्मात्तद्-दृष्टान्तेन शिवस्य परब्रह्मणा जगत्सृष्टिरभिहिता ॥

किंच । जीवन्मुक्त दशावशेष समाधिकाले बाह्येन्द्रियादि निरपेक्षया केवल बुद्ध्या-शिवानन्दानुभवं शिवयोगिनामनुभूयते । ''आत्मकीडा आत्मरितरात्मानन्दस्य स्वराड्-भवित''। 'सोऽर्जुते सर्वान् कामांत्सह ब्रह्मणा विपश्चितेती' त्यादौ तद्वदुपिदृष्टं । एतेन कारण कैलास प्राप्ति सारूप्य धारणमप्युपलक्षणं । एतत्ततोभवित । ''आकाशशरीरं ब्रह्म''। सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दं''। इत्यत्र महाकैलासवास सदाशिवस्याऽपि बाह्येन्द्रिय निरपेक्षतया परमानन्दानुभवं मन आनन्दिमत्यत्र मनिस आनन्दो यस्य सः । मन आनन्दः । ''प्राणेषु आसमन्ताद्रमत'' इति प्राणारामः । इति ब्युत्पत्त्या निश्चीयते । ''शान्ति समृद्धममृत- मिलादिना तच्छरीरस्य सलात्वं शान्तिकरत्वममृतत्वंचोपदिष्टं । अत्रापि तदुपासकस्या-प्येवं लक्षणमुपदिष्टं ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ भावे जाग्रहत् ॥ १४॥

भावे यथा स्थूलशरीरस्य सूक्ष्मशरीरवद्भावकाले पुण्याऽपुण्यहेतुक जाम्रदवस्था जायते । तद्विच्छवस्य परब्रह्मणः स्वशक्ति प्रकृतिविकास सद्भोवे । जगत्सृष्टिस्थितिलय तिरोधानानुम्रह पञ्चकृत्य हेतुत्वं दर्शितं । एतेन पाशमुक्तस्यापीहलोक परलोकेषु लिङ्गशरीर सद्भावे तत्तहोकोचित फलानुभूतिस्तदभावे सर्वकामावाप्तिर्नसम्भवति । इति । फलार्थ-स्स्चितः । फलार्थं परमपुरुष महादेवोऽपि व्याघ्रासुर गजासुर त्रिपुरासुरादि संहारं विषाप-हरणं मार्कण्डेयादि भक्त रक्षणादिकं कृतवान् । "भिद्यते हृदयप्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व संशयाः। क्षीयन्तेचास्य कर्माणि तस्मिन्दष्टे परावरे'' । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिताः''। ''अथ मत्यों ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समञ्जुते''। इत्यादि वाक्यानां निरवयव व्यापक शिवतत्त्वनिष्ठागरिष्ठ दढवैराग्ययुक्त विद्वद्विषयमिति वेदितव्यं ॥

ननु । "मुक्तिदिशवसमा भवे"दिति । "सोऽश्नुते सर्वान् कामांत्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"तीत्यादौ मूर्त शिवोपासकस्य शिवसाम्यत्वं समानभागत्वद्योपदेशेऽपि महेश्वरवदेक काले युगपदनेक शरीरेषु देशेषु च गमनं न सम्भवतीत्यागन्तुक शिवशरीर सद्भावादित्या-शङ्कायामाह ॥

सू ॥ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५॥

यथा प्रदीपस्यैकस्मिन्देशे वर्तमानस्य स्वप्रभया देशान्तरावेशस्तथात्मनोप्येकदेह-स्थितस्यैव स्वप्रभारूपेण चैतन्येन सर्वशरीरावेशो नानुपपन्नः । यथाचैकस्मिन्नपि देहे । हृद्यायेकदेशवर्तिनोपि चैतन्यव्याप्ता सर्वस्मिन्देह आत्माभिमानः । तद्वत् । इयान् विशेषः। मुक्तस्य कर्मणा संकुचित ज्ञानस्य देहान्तरेष्वात्मानुगुणा व्याप्तिनसम्भवति । मुक्तस्यत्व संकुचित ज्ञानस्य यथा संकल्पमात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिरिद्मिति प्रहणानुगुणाच ननुप-पन्ना । तथा हि द्शियति । "वालाग्र शतभागस्य शतधा कित्पतस्यच" । "भागो जीव-स्साविज्ञेयस्सचानन्त्यायकल्पतं । इति अमुक्तस्य कर्मनियामकत्वं सूक्ष्मत्वञ्च । मुक्तस्यतु परमेश्वरवत् स्वेच्छया वहुलोक शरीरादि निर्माण कर्तृत्वमनेक शरीरेषु युगपदेव प्रवेशश्व सम्भवति । "स एकधा भवति द्विधा भवति त्रिधा भवति सहस्रधा भवती" त्यादि श्रुतिषु परमेश्वरोपासकानां तदुपासना महिम्रा सङ्कल्पमात्रणवानकशरीर निर्माणत्व दर्शनात् । जीवाणुत्वादि विधायक शास्त्रं बद्धजीव विषयत्विमिति निश्चीयते ॥

ननु । मुक्तस्य संसारिवच्छरीरेन्द्रियादि सिद्धिः । प्रपन्न दर्शनच्च । व्यपदेशे बद्ध मुक्तयोर्न वैषम्यमितिचेन । मुक्तस्यापुरुषार्थरूपेण प्रपञ्चदर्शनाभावात् । मुक्तस्य ब्रह्म-कार्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मत्वेन भासमानत्वाच । यत्र "नान्यत्पर्यित नान्यच्छुणोति नान्य-द्विजानाति स भूमा" इत्यादि श्रुतौ मुक्तानुभवमुपदिष्टं ॥

किच । "एतत्ततो भवति" । "आकाश शरीरं ब्रह्म"। "सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्दं''। "शान्तिसमृद्धममृत"मिति । पूर्वत्र । "आप्नोति स्वाराज्यं"। "आप्नोति

मनसस्पत्ति''मिति खाराज्यसुखैकरसं शिवस्य परब्रह्मणः पदं । मनसस्पतिं । ज्ञातकरवा-थिष्ठानस्व भूतमाप्नोति योगीत्युक्तं । तथा सति । किं परिशेषत इत्याकाङ्कायां । ''वाक्पति-श्रुखुष्पतिः"। 'श्रोत्रपति विंज्ञानपति'रिति । वागादीनां स्वेच्छाधीनत्वेन तदाधिपत्यमुक्तं। एवं विधस्य महाकैठासाभिधान शिवपदारूढस्य स्वेच्छाधीन विशुद्धरागाद्यन्तःकरणस्य तत्तत्पद्प्राप्त्यनन्तमेतद्विश्वजालं भवति । किम्भवति । आकाश शरीरंब्रह्मैव । परप्रकृतिरूप परमसत्ता प्रकाशकानन्द समरस परम शक्तिर्हि परब्रह्मशरीरतया परमाकाशमुच्यते । यामुक्तानां शिवस्यच साक्षादर्थकियोहेतुः । सा परम्परया तद्भिन्नानां । तथा हि । 'कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात्'। 'यदेष आकाश आनन्दो नस्यात्। एषह्येवानन्दयाति । रसो वै सः' ''रस[्]ह्येवाऽयं लब्ध्वानन्दी भवती''ति सर्वानुभव विषयत्वमस्याः श्रूयते । तदा च । "स एको मानुष" इत्यारभ्य 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति ब्रह्मपर्यन्तमुपाधि निरोधनात्। "आनन्दाविभीवस्तारतस्येन" थ्रूयते । निरुपाधिकतया ब्रह्मणि मुक्तेच । परिपूर्णी वर्तते । "स एको ब्रह्मण आनन्दः" । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्रेति मन्त्रवर्णात् । ब्रह्मबुद्ध्या निष्कर्मानुष्ठानाप्तिहोत्रादि कर्मा परविद्यावान् कामहतः श्रोत्रियः । तस्य जीवत एव मुक्तस्य ब्रह्मणश्च तुल्यएवानन्दः । तस्य योगातिशयेन तत्तद्भूम्यारूढस्य पूर्वत्र भूमाभ्यास स्स्वल्यः । एतद्नुसारण तत्तद्भूमौ तदीय्यानन्दाविभीवस्य मानुषाद्यानन्द साम्यश्रुतिरीति न विरोधः । "अतोऽयमेव परमानन्दः पराप्रकृतिः" । "पराचेदानन्दो ब्रह्मिति व्यजाना"दिति ब्रह्मत्वेन जगत्कारणत्वेनच श्रूयते । तस्याभिव्यक्तिः । ''सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमेन्योमन्प्रतिष्ठिते''ति । अर्थतो मुक्तानां परमानन्दरूप परमाकाशरूप शरीरं ब्रह्म जग-द्भवति परमानन्दप्रविष्टानामेषां ब्रह्मण इव दुःखानुषङ्गाभावे। दर्शितः ॥

ननु । परिशव ब्रह्मसारूप्य प्राप्यनन्तर बाह्यज्ञानलोपं दर्शयति । श्रुतिर्हि । 'प्राज्ञनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्च न वेदनान्तर'मिति तत्कथं मुक्तस्य सार्वज्ञत्वमुच्यते । तत्रोत्तरं॥

सू ॥ स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

नेदं वचनं मुक्तविषयं । अपि तु स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षं । स्वाप्ययः सुषुप्ति-रित्युक्तं। "सम्पत्तिश्च मरणं वाब्यनिस सम्पद्यत" इत्यारभ्य "तेजःपरस्यां देवताया"मिति वचनात्तयोश्वावस्थयोः प्राज्ञप्राप्तिर्निस्सम्बोधत्वन्न विद्यते । अतस्तयोरन्यतरापेक्षमिदं वचनं मुप्तिमरणयोर्निस्सम्बोधत्वं मुक्तस्य च सर्वज्ञत्व साविष्कृतं हि श्रुत्या । "नाहं खल्वयमेवं सम्प्रलात्मानं जानात्ययमहमस्मीति"। "नो एवमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति"। "नाहमत्र भोग्यं पश्यामी"ति सुप्तिवेलायां निस्सम्बोधत्वमुक्त्वा तस्मिचेव वाक्ये मुक्त-मधिकृत्या। "स वा एष दिव्येन चश्चषा मनसैतान् कामान्पश्यन् रमते य एते ब्रह्म-लोक" इति सर्वज्ञत्वमुच्यते । तथा । "सर्वं हपश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वज्ञ" इति च स्पष्टमेव सर्वज्ञत्वमुच्यते तथा मरणेच निस्संवोधत्वं । "एतेभ्यो भूतभ्यस्समुत्थाय तान्यवानु विनर्यती''त्युक्तं । न पर्यतीत्यर्थः । ''तस्मात्प्राज्ञेनात्मने''ति वचनं खाप्यय सम्पत्त्योरन्यतरापेक्षत्वं ॥

ननु । "सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति"। "इमान् लोकान्कामान्न कामरूप्यनु सञ्चरिन ''त्यादि श्रुतिषु मूर्तपरिशव ब्रह्मोपासकस्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वलोक सञ्चारावगमात्।

न व्यापकत्वं तस्माज्ञाना शरीर समावेश सङ्क्रमेणैव परमेश्वरवज्ञयुगपदितिचेज । "स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा" । "यत्र देवा अमृतमानशा-स्तृतीये धामान्यभ्येरयन्त"। "परिद्यावा पृथिवी यन्ति सद्यः"। "परिलोकान्परिदिशः परिसुवः''। '' ऋतस्य तन्तुं विततं विवृत्य तदपर्यत्तदभवत्प्रजास्विति'' श्रुतौ । "अविद्या पाशमोचने तदुपासकस्य तद्वाद्विश्वव्यावृत्तिरावेशो भवतीति दर्शितं । तत्प्रकरणं । 'एष हि देव' इति । जगत्कर्तुर्विश्वरूपस्य महादेवस्य । समहादेवः । "अस्माकं बन्धुर्जनिता । पिता । सविधाता । सकल श्रेयसां कर्ता । धामानि तेजोरूपाप्यप्राकृतानि । भुवनानि विश्वान्यपि जनिता तत्र बन्धुत्वादि योगस्य धामा विश्वस्यच प्रयोजनमुच्यते । यत्र यसिन्निह देवे''। ''अमृतं केवल्यलक्ष्मीं'' नशासा । 'अप्राप्यानुभवन्तः'। 'देवाः तद्भावात् । वेदन शीलाः'। ''तृतीये द्यु संज्ञिके तत्पदे मायातते धामानि निजतेजः प्रधानानि खाभिमतानि अभ्येरयन्त स्वीकृतवन्तः। एवमुक्तं भवति बन्धुवज्जनकवत्सकल हितकारिणा परब्रह्मणा महोदेवेन प्रसन्नेन दळित पाशबन्धाः अमृतभावं गताः "मुक्तास्तृतीये परमन्याम लक्षणे खपदे किल्पतानि धामानि पदानि प्राप्तवन्त इति निरूप्यते । तस्मात्परमेषां प्राप्तिरुच्यते । 'परिद्यावापृथिवीयन्ति' । मुक्तात्मानस्स्वशक्ति मर्राचिभिर्यावापृथिवी परियन्ति प्राप्नुवन्ति परिलोकान् हिरण्यगर्भादि लोकानिप प्राप्नुवन्ति । दिशश्च स्वर्गपर्यन्तं व्याप्नुवन्ति । एवं सकलजगद्यापिनो वर्तन्ते । तथा हि । तेन सर्वज्ञ तस्सत्यकर्मणा विस्तीर्ण भोगं तन्तुं विवृत्त्य भित्त्वा पुण्यपापविनिर्भुक्तास्सन्तः सर्वप्राणिषु तदेव महादेवाख्यवस्तपस्यन् सर्वात्मकतया तदभवत् । तत् स्वभावाचा भवत्तत्रेति सभ्बन्धः । तस्मान्मुक्तानां शिवैक-रसानां व्यापकत्वमस्त्येव एते महादेव सद्धर्माणो मुक्तस्वभावाज्जीवादेव शब्दवाच्याः। द्युप्रमृति व्यापिनो देवव्रताख्यानेन श्रूयन्ते । "येदेवादि विषद" इत्यादिना पुराणच । ते हि साक्षाद्दिविषदस्त्वन्तरिक्ष सदस्तदा । "पृथिवीषद इत्यन्ते देव देवव्रतास्तुत"इति । पृथिवीति ब्रह्माण्डरूपं । प्राकृतपद्मन्ति । द्वितीयं मायापदं । तृतीयं पदमाकाश-पर्यायं ग्रुद्धशाक्तिरूपं शिवपदमुच्यते । अतो मुक्तानां विभुत्वमविरोधं ॥

किच । ''प्राज्ञनात्मना सम्परिष्वक्तौ न बाह्यं किच्चनवेदनान्तर''मिति श्रुतौ । मुक्तानां शिवेतर जगद्ज्ञानादि शक्तिसङ्कोचत्विमिति यदुक्त तन्न । इदन्तु बद्धजीवसुप्त्यादि विषयत्वं । अथवा मुक्तानां शिवतरजगदज्ञानादि निषधपरं वा स्यात् ॥ सन्ध्धाधिकरणं

ननु । परिशव ब्रह्मोपासकानां मुक्तानां तद्वत्सत्यसङ्कल्पत्व व्यापकत्व सर्वज्ञत्वादि समाप्तम् ॥ थर्माङ्गीकारे तद्वद्देवमनुष्यादि जगजन्मादिकारणत्वं स्यादित्याशङ्कायां मुक्तजीव परमेश्वरयो-र्वैलक्षिण्यमधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ।। जगद्यापारवर्जं प्रकरणादसान्नीहितत्वाच ।। १७ ॥ पूर्वत्र निरवयवस्य परब्रह्मण शिवस्थवाकाशादिवत्पूर्णत्वं व्यापकत्वं तदुपासकानां

^{1.} In the Madhva-Bhashyas, this Sutra is read as two different Sutras: १. जगद्यापारवर्जं.

तस्प्राप्तित्वं । मूर्तब्रह्मणः दीपादिवद्यापकत्वं तदुपासकानां तद्वत्स्वतन्त्रत्वं सर्वलोक संचारत्वं सर्वकामावाप्तित्वादिकञ्चोपदिश्येदानीसुपास्योपासकानां वैलक्षिण्यं दर्शयति । जगद्व्यापारवर्जं देवगन्धर्व मनुष्यादि भूतभौतिक सृष्टिव्यापारं वर्जियत्वा स्वभोगसाधनीभूत काय व्यूहादि निर्घारणसामर्थ्यमात्रमेवोपासकानां देवगन्धर्वादि सृष्टिब्यापारस्तु शिवस्येव । प्रकरणात् । ''तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भृतः'' । ''आकाशाद्वायुः'' । ''वायो-रिप्तः''। ''अप्नेरापः''। ''अद्भ्यःपृथिवी''। ''पृथिव्या ओषधयः''। ''ओषधीभ्योत्तं''। <mark>"अन्नात्पुरुषः" । " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" । "येन जातानि जीवन्ति" ।</mark> ^{'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति'। ''तद्विजिज्ञासस्व'। 'तद्रद्वेति'। 'ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं} सर्विमिदं ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रस्यन्ते"। इत्यादिना। चेतनाऽचेतन देवादि शरीर स्रप्टृत्व प्रतिपादनात् । तदुपासकानां स्वशरीरातिरिक्त देवादि सर्वशरीर स्रप्टृत्वं श्रुतिस्मृति पुराणेष्वदर्शनाच ॥

किश्च। असन्निहितत्वाच । ''विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः''। ''यो ब्रह्माणं विद्धाति पूर्वं''। 'यो <mark>वै वेदार्श्व प्रहिणोति तस्मै'। ''तर्र हिदेवमात्म बुद्धिप्रकाशं मुमुक्कुर्वे शरणमहं प्रपद्ये''।</mark> <mark>इत्यादौ देवगन्धर्वादि सकल जीवप्रागवस्थायां हिरण्यगर्भस्य साक्षात्परिशव ब्रह्मजन्यस्व प्रति-</mark> <mark>पादनेन परशिवं</mark> प्रतिसन्निहितत्वादन्तरङ्गत्वात्तत्काले तद्यतिरिक्त जीवस्य सृष्ट्यभावेन सुक्त-<mark>जीवानामसन्निहितत्वाच । तेषां परमेश्वरवज्जगज्जन्मादि कारणत्वं नसम्भवतीति सूत्र-</mark> स्चित स्क्ष्मार्थः । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादि श्रुति निर्दिष्ट जगजनमादि-हेतुत्वं उपार्योपासकयो दिशवजीवयो स्सम्भवति उत शिवस्यव सम्भवतीति संशयः। "यदा पश्यत्पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं" । "तदाविद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति'' इलादौ परमपुरुषेण शिवेन मुक्तानां साम्यापित श्रवणात् । "य आत्मा अपहत पाप्मे" त्यादिना मुक्तस्य परमेश्वरवत्सत्यसङ्कल्पत्वादि धर्मोपदेशात् । "स यदि पितृलोक कामोभवती'' त्यादिषु सङ्गल्पमात्रात् । पितृलोकादि सृष्टिसाम्ध्ये श्रवणात् । "इमान् लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसन्चर्''न्निति सर्वत्र व्यापारद्योतनात्। परमेश्वर साम्ये सङ्कल्पायोगाच । मुक्तस्यापि परमेश्वरवज्जगजन्मादि कार्णत्वं सम्भवतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "जगद्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" । जगद्यापार वर्जमिति जग-द्यापारः निखिल चेतनाऽचेतन खरूपस्थिति प्रवृत्तिभेद नियमनं । तद्वर्जं । निरस्त निखिल तिरोधानस्य निर्व्याज ब्रह्मानुभवरूपं मुक्तस्यैश्वर्यं । कुतः । प्रकरणात् । निखिल जगनिय-मनं हि । परिशव ब्रह्मप्रकृत्याम्रायते । "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते" । 'द्यावापृथिवी-जनयन् देव एकः'। ''सोमः पवते जनिता मतीनां'' इत्यादि श्रुति निर्दिष्ट जगजन्मादि-कारणत्वं मुक्तानां साधारणत्वे ब्रह्मलक्षणं नसङ्गच्छते । असाधारणस्य हि लक्षणत्वं। तथा ''सदेव सौम्येदमप्र आसीत्" ''एकमेवाद्वितीयं''। ''तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति''। "तत्तेजोऽस्जत''। "यदा तमस्थं न दिवा नरात्रिर्नसन्नचा सिच्छव एव केवलः"। "तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञाच तस्मात्प्रसृता पुराणी''। ''ब्रह्मवा इदमेकमेवाय आसीत्''। ''तदेकं सन्नव्यभवत्''। ''तच्छ्रेयोरूपमत्य स्जत क्षत्रं यान्येतानि देव नक्षत्राणि''। ''इन्द्रो वहण स्सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान'' इति । "आत्मा वा इदमेकमेवात्र आसीत्"।

''नान्यत्काचनमिषत् स ईक्षत लोकानसृजा'' इति । ''स इमान् लोकानसृजत''। ''एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे''। ''यः पृथिन्यां तिष्ठनपृथिन्या अन्तर'' इत्यारभ्य ''य आत्मिन तिष्ठ''न्नित्यादिषु शिवस्य परब्रह्मणः निखिल जगद्विलक्षणत्वं निखिल जगन्नियमनादि प्रसङ्गेषु मुक्तस्य सन्निधानमस्ति येन जगद्यापारस्तस्यापि स्यात् ॥

ननु । '' हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्''। ''सूर्यो चन्द्र-मसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्''। ''एक एव नारायण आसीत्''। ''नारायणाह्रह्मा जायते''। ''नारायणाहुद्रो जायते''। ''एको ह वै नारायण आसीचन्रह्मानेशान'' इत्यादिषु हिरण्यगर्भ नारायणादीनां प्रात्यक्षिक श्रुतिषु जगत्कारणत्वावगमात्कथमकस्यव शिवस्य परब्रह्मणः जगजन्मादि कारणत्वं सम्भवति । तस्मान्मुक्तानामपि जगत्कारणत्वमिवरोध-मिलाशङ्कायामाह ॥

सू ॥ प्रत्यक्षोपदेशानेति चेनाधिकारिकमण्डलस्थोक्तः ॥ १८॥

प्रत्यक्षोपदेशात्। "हिरण्यगर्भस्समवर्तताम्रे"इत्यादि प्रात्यक्षिक श्रुतिषु।हिरण्यगर्भो-पेन्द्रादीनां जगत्कारणत्वापदेशात् । परब्रह्मणिश्ववस्यैव जगत्कारणत्वं नसम्भवतीतिचेत् । " ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं" "सर्वमिदं ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते" इत्यादि बहु-श्रुतिषु शिववद्धिरण्यगर्भ नारायणादीनां कारण कारणत्वायागात्। तेषां तत्तुल्यत्वं नसम्भवति। कुतः। अधिकारिक मण्डलस्थोक्तेः। अधिकारिक मण्डलेषु शिवानुग्रह दत्त परिच्छित्र-सत्त्व वैकुण्ठादि लोकेष्विन्द्र हिरण्यगर्भादीनां चोक्तः स्थित्युपदेशादिलर्थः । "तेन देवा अजयन्त साध्या ऋषयश्च ये'' इत्यादि श्रुतिषु परब्रह्मणिईशवस्येव देवादि सकल स्रष्टृत्वस्य साक्षादुपदिष्टत्वादवान्तर सृष्टी हिरण्यगर्भादीनां जगत्कारणत्वावगमेपि तदन्तर्यामितया तत्कारणत्वं परमेश्वरस्यैव सिद्धं ॥

नतु । "स खराड्भवति" । "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारी भवति"। "इमान्लोका-न्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चर''न्नित्यादि श्रुतिषु परमेश्वरवन्मुक्तस्यापि जगद्यापार उपदिस्यत इति चेत्तन । अकर्मप्रतिहतज्ञाना मुक्तः विकार लोकान् ब्रह्मणिहेशवस्य विभूतिभूताननुभूय । यथा कामं तृप्यतीत्युपदेशात् खेच्छाधीन दिन्यशरीरैस्सह ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रादि भीगांस्तत्तलेकांश्व यथा कामं प्राप्नुवन्तीत्युपदिश्यते । तस्माज जगद्यापारः । यदि संसारिवन्मुक्तापि विकारान्त-र्वितिंगो भोगान्भुंको तर्हि बद्धस्यव मुक्तस्यापि अन्तवदेव भोग्यजातमल्पञ्चस्यादित्याशंनय तत्राह ॥

सू ॥ विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९॥

विकार जन्मादिके न वर्तत इति विकारावर्ति निर्धूत निखिल विकार निखिल हेय प्रत्यनीक कल्याणकतानंत निरितशयानन्दं परिशव ब्रह्म सिवभूतिकं सकल कल्याणगुणमनु-भवति मुक्तः । तद्विभूत्यन्तर्गतत्वेन विकारावर्तिनां लोकानामपि मुक्तभोग्यत्वं । तथा हि । परस्मिन् ब्रह्मणि निर्विकारे अनवधिकातिशयानन्दे मुक्तस्यानुभवितत्वेन स्थितिमाह । श्रुतिः । "यदाह्यवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्मेऽनिहक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते" । "अथ

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Sutra is read as follows: प्रसक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः.

सोभयं गतो भवति''। ''रसो वै सः''। ''रस श्लोवायं लब्ध्वानन्दी भवती''त्यादिका तिद्विभूतिभूतञ्च जगत्तत्रेव वर्तते । ''तिस्मिन्लोकाश्रितास्सर्वे तदुनात्येति कश्चने''ति श्रुतेः । अतस्सविभूतिकं ब्रह्मानुभवान्तर्वर्तिन अधिकारिमण्डलस्थानपि भोगान्भुङ्क इति । "सर्वेषु लोकेषु कामचार" इलादि नोच्यते ॥

किञ्च। परमार्शव कैलासवासिनां नित्यमुक्तानां सूरिणां स्वेच्छया संचाराणां। 'कामा-<mark>चीकामरूप्यनुसञ्चर' चित्यादौ कामाचिकामरूप विगलित मनुष्यादि शरीराभिमान रहिते-</mark> <mark>च्छाशक्ति क्रियाशक्ति ज्ञानशक्ति</mark> व्यापाराणां नित्य वैभव परमानन्दकन्द खप्रकाश विभूतिमय शिवसामरस्य सारूप्य रसैकप्रपञ्चावगाहिनां परिपूर्ण सर्वशिवात्मक भावप्रकटनं श्रुतिर्दर्शयति । "अहमन्नमहमन्नमहमन्नं" । "अहमन्नादोहमन्नादोहमन्नादः" । इत्यादिना तथा श्रुत्यन्तरेऽपि । मुक्तानुभवं स्पष्टमुपदिष्टं । 'त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत्' ''तेभ्यो विलक्षणस्साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः''। ''मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितं'' ''मिय सर्वं लयं याति तद्रह्मा द्वयमस्म्यहं''। ''अणोरणीयानहमेव तद्वन्महानहं विश्वमिदं विचित्रं" । 'पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मी'त्यादिना । इयं श्रुतिः । आकाशवत्सर्वव्यापक शिवत्वानन्दानुभव शिवयोग समाधि निष्ठानुष्ठान जीवन्मुक्ताशिवज्ञानिनां वामदेवादिवदुपलक्षणं । शिवसारूप्यथारिणां जीवन्मुक्तानामि । दढशिवैकज्ञान निष्ठासत्त्वेऽपि शिववत्तेषां न जगजन्मादि हेतुत्वं । अत्र मुक्तस्याहंकारो न सांसारिकः । देव मनुष्यादि वर्णाश्रमाविच्छन्न परिच्छिन्न सांसारिकाइंकाराद्विलक्षणत्वात् । सकल चिद्चित्प्रपञ्चाव-गाहित्वेन परिपूर्णत्वाच । अत्राऽहं पदेन शिव एवाभिधीयते ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ दर्शयतश्चेवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

अस्य प्रत्यगात्मनो मुक्तस्य नियम्य भूतस्य नियन्तृभूत परमपुरुष परशिव साधारण लक्षणं जगद्यापाररूपं नियमनं न सम्भवतीत्युक्तं । निखिलजगित्यमनरूपो व्यापारः। परमपुरुष परिशव साधारण लक्षण इति दर्शयतः । श्रुतिस्मृती । 'भीषास्माद्वातः पर्वते'। भीषोदेति स्र्यः'। 'भीषास्मादिमिश्चेन्द्रश्च मृत्युर्घाविति पञ्चम' इति 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा-सने गार्गी'। 'सूर्या चन्द्रमसा विधृता तिष्ठत' इत्यादि तथा। "एष सर्वेश्वर एष भूताधि-पतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदाये''ति च श्रुतिः । "आप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासूज''दिति मनुस्मृतौ । 'शिवेनोत्पादितं शिवेन परिरक्ष्यते' इति । "पुनिर्देशवे महादेवे लीयते स चराचर"मिति । शातातपे च । शिवस्यैकस्यैव जगजन्मादि हेतुत्वोपदेशात् । "निरज्ञनः परमं साम्यमुपैति"। "मुक्तिश्रवसमो भवे"दित्यादिषु मुक्तानां शिवसाम्यत्वमात्रोपदेशेऽपि जगत्कारणत्वा दर्शनात् । शिववत्तेषां जगद्यापारवर्ज युक्तमेव। "एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकश" इति श्रवणात् । "पादे।ऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी"त्यत्र विश्वाभूतानीति विश्वपदेन अनन्तकोटि ब्रह्माण्डानि भूतशब्देन । नारायण हिरण्यगर्भेन्द्रादि भूतानि । भूपतेश्चित्रवस्यैकपादत्वं । "त्रिपाद-स्यामृतं दिवीति''। सिचदानन्दलक्षण लक्षित त्रिपादात्मिक शिवपदस्यामृतत्वञ्च निर्देशात्। मूर्तित्रयातीत परमिश्ववाभिधमिति निश्चीयते । तस्मात् । 'शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' 'स भात्मा स विज्ञेय' इति माण्डूक्ये । "यो वेदादौ खरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । "तस्य प्रकृतिलिनस्य यःपरस्समहेश्वर'' इति तैत्तिरीये । जीवन्मुक्ताकारोकारमकारात्मक ब्रह्म विष्णु काल रुद्रेभ्यः । परत्वं महेश्वर साम्यत्वज्ञ सत्त्वेपि तस्योपदेशात् मुक्तानां सत्य-सङ्कल्पत्वं परमपुरुष महेश्वर साम्यत्वच सत्त्वेषि जगद्यापारवर्जमविरोधं ॥

ननु । मुक्तानां परमेश्वरवज्जगज्जन्मादि कारणत्वायोगे 'निरज्जनः परमं साम्यमुपैति'। ''मुक्तिर्शवसमो भवे''दिलादि श्रुतिस्मृति निर्दिष्ट परमसाम्यत्व विरोधो दुर्निवार इला-शङ्क्षय तन्नाह ॥

सू ॥ भोगमात्र साम्यलिङ्गाच ॥ २१॥

मूर्तपरशिव ब्रह्मण यथात्मानुभवरूप भोगमात्रे मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यप्रतिपादनात् । लिङ्गाच । सर्व जगत्कारण परमेश्वरादन्यस्य जगद्भापाररहित लिङ्गदर्शनाच । मुक्तानां जगद्भापार लिज्जमविरोधं । ''सोऽइनुते सर्वान्कामांत्सहब्रह्मणा विपश्चिते''तीत्यादौ मुक्तस्य परमपुरुष शिवभोगसाम्यं दर्शितं । अत्र केचित् । लिङ्गात् । जगजनमादि कारणभूत परिपूर्ण निरवयव शिवतत्त्वान्मूर्त परिश्वस्य तदुपासक मुक्तस्य च भोगमात्र साम्यत्वं यतो उपदेशादतः नित्यमुक्त मूर्त परिश्वववदवान्तर मुक्त जीवानां जगत्कारणत्वं देवमनुष्यादि नानाशरीरकल्पनत्वम्न न सम्भवति । 'एष द्येवानन्दायती' त्यादौ उपास्योपास-कयोः प्राप्यत्व प्रापकत्वादि तारतम्य दर्शनाचिति वदन्ति । तदप्यविरोधः । तथा स्कान्दे श्रूयते । 'यद्यपि भेदापगमे साम्यतवाहं नमामकीनस्त्वं' । 'सामुद्रो हि तरज्ञः क्रचन समुद्रो न तारकः'इति । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्लोऽयमृतोभवेती' त्यत्र ब्रह्मसमर्गुते । 'न तत्र प्राणाजोत्कामन्ते तत्रैव समवलीयन्ते' । इत्यादौ निरवयव शिवतत्त्वोपासक ज्ञाननिष्ठानां सर्व काम निर्मुक्ततया लिङ्गशरीर विलयपूर्वक शिवतत्त्वप्राप्ति-त्वापदेशात् । ''ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमिति''। ''न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते' इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्ट मुक्त पुनरावृत्ति निषेधं तत्परत्वमेवेति निर्दिश्यते । व्यापकस्य ब्रह्मणः मूर्तत्वमुपासनार्थं रज्जुसर्पवत्किल्पतत्वेन मिथ्यात्वात् । मिथ्याभूत् वस्तूपासनेन मुक्ल-योगात् । श्रुतिप्रमाणसिद्धार्थं मूर्तव्रह्मोपासकानां पुनरावृत्तिद्वारा निर्गुण निर्विशेष परिशव-ब्रह्मज्ञानेनैवेहैव मुक्तिः॥

किञ्च । 'सोऽर्नुते सर्वान्कामांत्सहे'त्यादी बद्धजीववत्सालीक्यादि पदप्राप्तानां उपास-कानां कामावाप्तिदर्शनात्तेषां पुनरावृत्तिरहितत्वमसङ्गतामित्याशङ्कायां सर्व वेदान्त सिद्धान्त खाभिप्रतमसंकुचितत्वेन शास्त्रान्ते दर्शयित ॥

॥ अनावृत्ति श्शब्दाधिकरणम्¹ ॥ ६ ॥

सू ॥ अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दात् ॥ २२ ॥

पूर्वत्र निखिल कल्याणगुणाकर नित्य तृप्त निरितशयानन्द स्वभाव निस्समान सर्वज्ञ

^{1.} In the Sankara-Bhashya, this Adhikaranam is not read as a separate Adhikaranam; in the Madhva-Bhashya this is termed as: अनावृत्यधिकरणम्.

सत्यसङ्कल्प सकल चेतनाऽचेतन प्रपन्नाधिक भक्तपराधीन परमकारुणिकीमापतेः परब्रह्मण-स्साम्य सर्वकामावाप्ति सालोक्यादि पदप्राप्त भक्तानां व्यवस्थापनेपि तेषां जगस्कारणस्वा-वनन्यसाधारणधर्मसंकुचितत्वमुपदिष्टं । इहतु । ''ब्रह्मविदाप्नोति परं ''। ''ब्रह्मविद्रह्मैव भवति'। 'तरित शोकमात्मवित्'। 'ज्ञात्वा शिवं ज्ञान्तमत्यन्तमेति'। 'तत्वमसी'त्यादि शब्दात् । श्रुतौ । निरवयव ब्रह्मोपासकानां ब्रह्मात्मकत्व व्यपदेशात् । "लोहरसादि न्यायव''त्परमेश्वरोपासकानां तदुपासना महिम्रा स्वाभाविक जीवभाव निवृत्तिपूर्वक शिव तत्त्वप्राप्ति सम्भवात् । पाशबद्ध जीववन्न पुनरावृत्तिः । ''उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं'' ''ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमसः परस्तात्'' इति श्रुतौ । मूर्त परिशव ब्रह्मोपासकानां विदुषां तमदशब्दवाच्य गुणत्रय सामान्यावस्था रूपप्रकृति विलक्षण शिवप्रापकत्वव्यपदेशात् । 'वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्था-स्संन्यासयोगाद्यतयदशुद्धसत्त्वाः' । 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वें इति । "स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलेकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत'' इत्यादि श्रुतिषु मूर्तमहेश्वरोपासकानां तल्लोके तेन सह सर्वकामावाप्ति लब्ध्वा तदनन्तरं तल्लोकादेव ''भ्रमरकीटन्यायव''च्छित्रज्ञानपूर्णभावेन सर्व परिपूर्ण शिवसायुज्य-सिद्धिदर्शनाच । "मूर्त परशिवोपासकानामि बद्धजीववत्पुनरावृत्ति र्नसम्भवती"ति सूत्र-सूचित सूक्ष्मार्थः । "उमासहायं परमेश्वरं प्रभु"मिलादो मूर्त ब्रह्मोपासकानां शिवतत्त्व-प्राप्त्युपदेशात् । "तरित शोकमात्मविदि" त्यादावमूर्तव्रह्मोपासकानां जननमरण प्रवाहात्मक संसार दुःखनिवृत्यवगमाच । मूर्तोपासकानामुतामूर्तोपासकानां वा पुनरावृत्तिरहितत्विमिति सन्दिह्यते ॥

''सोऽर्नुते सर्वान्कामांत्सह ब्रह्मणा विपश्चितेती''त्यादी मूर्तब्रह्मोपासकानां बद्ध जीववत्कामावाप्ति श्रवणात् । "यदा सर्वे श्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिताः। अथ मर्खोऽमृतो भवस्यत्र ब्रह्मसमर्नुते''। "आत्मानश्चेद्विजानीयाद्यमस्मीति पूरुषः"। ''किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसबरेत्''। इत्यादे ब्रह्मविदां सर्वकामनिवृत्ति निर्देशाब

मूर्तत्रह्मोपासकानां पुनरावृत्ति नंसम्भवति ॥

किञ्च। "कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चर"नित्यादौ । मूर्तब्रह्मोपासकानां खच्छाकित्पत-नानाशरीर प्रवेशावगमात् सर्वभोगदर्शनाच । पुण्यापुण्य कर्तृत्वमर्थात्सिष्द्यते । "पुण्यचिते लोकः क्षीयते कर्मचितो लोकः क्षीयते"। "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत"। "क्षीण-पुण्ये मर्खलोके विशन्ती''त्यादि श्रुतिषु पुण्यफलप्राप्त स्वर्गादि पदानिष्ठानां पुनरावृत्ति-व्यपदेशवच्छिवपद महा कैलासपदारूढभक्तानामपि पुनरावृत्तिर्दुवारा कर्मसाध्यत्वात् । स्वकर्तृत्व हेतुत्वाच । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्रह्मणो निर्वेद मायातिनास्त्यकृतः कृते ने''त्यत्र कृतकर्मणां मुमुक्ष्णामकृत मोक्ष निरासदर्शनात्॥

उत । "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले" इत्यादी ब्रह्मशब्दस्य चतुर्मखे रूढत्वात तदुपासकस्य तल्लोकप्राप्तिरभिहिता । "नारायणं परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः पर" इत्यादी नारायणस्य परब्रह्मत्व व्यवस्थापनात् भगवच्छब्दस्य तत्रैव रूढत्वात् । ब्रह्मनारायणयोः कार्यकारणत्वेनानन्यत्वं समुचितत्वेन ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं तस्येव युक्तं । तच्छ्रुतिमार्ग-

निर्वाहार्थं मूर्त चतुर्मुख नारायणाद्युपासकानां बहुजन्मसिद्धानां सर्व पापपङ्क निश्चतिपूर्वक चित्तशुद्धिद्वारा नित्यनिरवयव निष्प्रपञ्च खखरूपज्ञानेनापुनरावृत्तिस्सिद्धं । "रज्जुसपंनवकालियानां" मूर्तानामानित्यत्वेन तदुपासकानां सर्वथा नित्यमुक्तिनसम्भवतीति प्राप्ते प्रचक्षमहे । अनावृत्तिशब्दादनावृत्ति शब्दात् । "द्वेवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चामूर्तमेवच" । "तदादिमध्यान्त विद्दीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भृतं" । "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं तिल्लोचनं नीलकण्ठं प्रशान्त"मित्यादि श्रुतिषु शिवस्य परब्रह्मणः निरयववत्वं सावयवत्वञ्च यथोपपन्नं । 'तथा विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमो नम'इत्यादि शतरुद्दीये भक्ताना-यथोपपन्नं । 'तथा विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमो नम'इत्यादि शतरुद्दीये भक्ताना-मभय विधत्वदर्शनात् । मूर्तब्रह्मोपासकानाममूर्तब्रह्मोपासकानाञ्चानावृत्तिशब्दात् वेदात् । भभय विधत्वदर्शनात् । मूर्तब्रह्मोपासकानाममूर्तब्रह्मोपासकानां । 'यथा नग्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तज्ञच्छिन नामरूपे विहाया' 'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं '। अस्तज्ञच्छिन्त नामरूपे विहाया' 'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं '। "एष सम्प्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पय स्वन रूपेणाभिनिष्यवते "। इत्यादि शब्दात् । अमूर्तीपासकानाञ्च अनावृत्तिः अपुनरावृत्तिरिश्चीयते ॥

"सोऽर्नुते सर्वान्कामांत्सह ब्रह्मणा"। इत्यत्र ब्रह्मणा सह सर्वकामावाप्ति श्रवणात्। बद्धजीव वैलक्षण्यं दर्शितं । "आप्तकामः पूर्णकामो निष्कामो जीर्णकामो भवती"त्यादिषु मुक्तात्मनां ब्रह्मवत्स्वाधीन सकलकामत्वं ब्रह्मलक्षणमुपदिष्टं । विदुषां कामनामात्रेण बद्धत्वाङ्गीकारे । "सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेती''त्यादिषु ब्रह्मणोऽपि कामत्व श्रवणा-दितिच्याप्तिः । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिताः" इत्यादि निष्काम श्रुतीनां विदुषां प्रारब्धस्यावसाने निरस्त लिङ्गशरीरपूर्वक पराशिवप्राप्ति कालपरत्वात् । नोचेद्वामदेव शुक अगस्य दधीचि प्रमुखानां जीवन्मुक्तानामिन्द्रोपेन्द्र हिरण्यगभीदीनाम् कामावाप्ति-निस्यात् । "कामाजीकामरूप्यनुसम्बर्"जित्यादि वाक्यानां लिङ्गशरीर्गत शिवसालोक्यादि निखनिरतिशय वैभवकल्याण मुक्तिपरत्वेन स्वीकृतत्वात् । "श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेहि" "आत्मानमर्णि कृत्वा प्रणवञ्चे।त्तरार्णि" । "ध्यानिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहित पण्डितः "। "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः"। "तस्या-भिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भ्यश्चान्ते विश्वमाया निवृत्तिः '' । "अमृतस्य देवधारणे भ्यासं''। "शरीरं मे विचर्षणं "। "त्रियम्बकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिवर्धनं'। "उर्वा-रुकमिव बन्धनान्मृत्योर्भुश्चीयमामृतात् ''। "आत्मावाऽरे द्रष्टव्यः श्रीतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" । इत्यादि ब्रह्मप्रकरणपठित परिशव भक्तिध्यान धारण पूजा नमस्कार अवणादीनां साक्षात्परिशव प्राप्त्युपदेशात् । धर्मप्रकरणपठित ज्योतिष्टोमादि कर्मणामेव पुनरावृत्तिरभिहिता । "यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पर्यते नच पुनरावर्तत"इत्यादी ब्रह्म-लोकशब्दस्य चतुर्भखपरं लोके श्रुतिपुराणिदिषु चतुर्भुखोपासन वचनाचारा दर्शनात्। तदुपासनं विना तह्रोकसिध्यभावाच । "त्वं देवानां ब्राह्मणानामधिपतिः"। "विष्णुः क्षत्रियाणामधिपतिः '' इत्यादि श्रुतिषु । "ब्राह्मणानां शिवो देवः क्षत्रियाणानतु माधवः '' । इत्यादि मन्वादि स्मृतिषु विष्णोः क्षत्रियदेवताकत्व व्यपदेशात् । कारण-कारणत्व मूर्तित्रयातीतत्वादि परब्रह्म धर्माणामदर्शनाच नारायणस्य परब्रह्मत्वं नयुक्तं । '' नारायण परंब्रद्धो''त्यादौ नारायणस्य यः परः शिवः स एव ब्रद्धेति निश्चीयते ॥

तदुत्तरत्र " ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपति र्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदर्शिवों " । "ऋत[्]सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलं" । "ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपायवै नमो <mark>नमः"</mark> इत्यादिषु शिवब्रह्मशब्दयो र्घटकुम्भकलशादिवत्पर्यायत्वं स्पष्टमुपदिष्टं। ''प्रपन्नोपशसं शान्तं शिवमद्वेतं चतुर्थं मन्यन्ते"। "स आत्मा सविज्ञेय" इति माण्डूक्ये । "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं"। इत्यारभ्य "सब्रह्म सशिवस्स हरिस्येन्द्र-स्सोक्षरः परमस्खराडि''ति कैवल्ये शिवस्यैव मूर्तित्रयातीतत्वोपदेशात् । "ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं''। ''सर्विमिदं ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते'' इत्यारभ्य । ''शिवएकोष्येय-रिशवक्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये''त्यन्तेन मुमुक्षूणामथर्वशिरसि शिवेतर देवतोपासना निषेधा-वगमात्। ''शिवद्कर'' इत्यत्र भ्रमरकीट न्यायेन शिवद्करोतीति शिवद्कर इति व्युत्पत्त्या भक्तानां खखरूप प्रदायकत्वं दर्शितं । भगवच्छब्दस्य इन्द्रोपेन्द्र दिनेन्द्र चन्द्र यतीन्द्रादिषु लौकिक प्रयोगदर्शनेषि । ''पितृमेधे''। ''ईशानः पितृरूपेण महादेवो महेश्वरः''। ''प्रियतां भगवानीशः परमात्मा सदाशिव'' इति । ब्रह्मकाण्डे । श्वेताऽश्वतरे । "सर्वानन शिरोग्रीव-स्सर्वभूत गुहाशयः''। ''सर्वव्यापीच भगवांस्तस्मात्सवगतिहशव'' इति । अथर्वशिरिस । ''योवे रुद्रस्सभगवान्यश्च ब्रह्म' । ''योवे रुद्रस्सभगवान्यश्च विष्णुः'' इत्यादिना भूयोभूयो भगवच्छब्दं शिवस्य बहुधा प्रपश्चितं । शतरुद्रीये । ''नमस्ते अस्तु भगवन् विश्वेश्वराय महादेवाये''ति । तद्वदुपदिष्टं लौकिकप्रयोगा च्छ्रोतविधे र्वलीयस्त्वात् । भगवच्छ**ब्दो** नेतर्स्य मुख्यः।

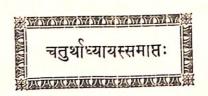
"अथातो ब्रह्मजिज्ञासे" ति शास्त्रारम्भे ब्रह्मणः मुमुक्षु जिज्ञास्यत्वोपदेशात् । निर्विशेष ब्रह्मवादस्तत्रैव निरस्तः । " लक्षण प्रमाणाधीनाहि वस्तुसिद्धि"रिति न्यायेन । ब्रह्मात्मक वस्तुसिद्धौ जन्माद्यस्ययतः । "शास्त्रयोनित्वा"दिति लक्षण प्रमाण-विधायक सूत्रेषु तद्र्थ प्रकाशक 'यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते' । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः''। ''यस्य निश्वसितानि वेदाः''। ''ऋग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदोह्यथर्वणः'' "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी"त्यादिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोः कार्यकारणत्वादि धर्मव्यवस्थापनेन निर्विशेषवादं जगदसत्त्ववादञ्च निरस्तं । असत्पदार्थस्य शशश्वादेः उत्पत्त्यासम्भवात् । सत्पदार्थस्यैवोत्पत्ति निर्दिष्टा " असदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वात्" । पटवश्चेत्वादिषु प्रपद्मस्य प्रलेयिप बीजांकुर न्यायेन पटसंकुचितवत्स्क्ष्मरूपेणावस्थानं सृष्टिकाले पटिवस्तृतवत्प्रपश्च-विज्यम्भितत्वं प्रपश्चितं । तस्मात् । सत्पदार्थस्य प्रपश्चस्य प्रलये कारणरूपेणावस्थानं जीवानां चेतनत्वेन खरूपतो नित्यत्वं परमात्मवदुपदिष्टं "नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनाना" मिति श्रुतौ । तथा स्मृत्यन्तरे । प्रवाहवत्प्रपञ्चस्य सत्यत्वमुपिद्श्यते । "ख्रह्णते हि सत्यत्वं चेतनानां विधीयते''। ''अति।विरोधान सत्यत्वं स्वतिसद्धं शिवस्य हि''। इति दर्शना-न्निविशेष चिन्मात्र ब्रह्मवादो विद्वद्रमणीयः । रज्जुसर्पवद्भगवच्छरीरस्य मिथ्यात्मकत्व व्यपदेशे ''भीषास्माद्वातः पवते''। ''भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादिमिश्चेन्द्रश्च''। ''मृत्युर्धावित पञ्चम'' इति । श्रुतिर्निर्दिष्ट सूर्यादीनां विदुषां भयाविष्ठत्वं कथमुपपद्यते । "इन्द्रे। मायाभिः पुरुह्प ईशान''इति । परमेश्वर्यविशिष्ट शिवस्यऽपि मायाशक्तिभिनीलकण्ठत्वादि लक्षण बहु-शरीर प्रहणप्रसक्ति दर्शनेपि । "स्थिरिभिरक्नैः पुरुह्तप उप्र ' इति परमेश्वर परिगृहीत दिव्य मङ्गल विग्रहाणामप्राकृतानां शुद्ध विद्यामयानां मन्त्रभागेषु स्थिरत्व व्यवस्थापक-वाक्यानां दत्ताज्ञलि प्रसङ्गस्यात् ॥

किञ्च। ''यदा तमस्थं न दिवा न रात्रि नेसज्ञचासिच्छव एव केवलः'' इत्यादौ। शिवस्य महाप्रलय साक्षित्वं अजात इत्येवं कथिद्भीहः प्रपद्यते । "हृदयत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि निख''मिलादौ परमेश्वरस्याजातत्वं। "विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः"। "परास्य शक्तिर्विविधेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल कियाच''। "मायान्तु प्रकृति विन्यान्मायि-नन्तु महेश्वरं' । "तस्यावयव भूतोत्थं व्याप्तं सर्वमिदं जग''दिखादिना विश्वाधिकत्व सर्वशक्तित्व सर्वकारणत्वादिकं "एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुः" । "न तस्य कार्य कारणंच विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते "। इल्यादौ तस्याऽद्वितीयत्वं । "पुरुषो वै रुद्रस्सन्महो नमा नमः"। "विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानच यत्"। सर्वो-ह्येष रुद्रस्तस्म रुद्राय नमी अस्तु''। "विश्वरूपाय वै नमी नमः"। इसादिषु विश्वात्मकत्वं। ''नमो हिरण्यवाहवे सेनाऽन्ये दिशाश्च पतये नमः''। ''हिरण्याय नमः''। ''हिरण्यिलिङ्गाय नमः''। ''नमो हिरण्यवाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यह्पाय हिरण्यपतयेविकापतय उमा-पतये पशुपतये नमोनम'' इत्यादिषु तस्य ज्योतिर्मयत्वमुपिद्द्यते । कथं हिरण्यशब्दस्य ज्योतिर्वाच्यत्वमिति चेत् । शास्त्रेऽपि हिरण्यस्य वन्ह्यात्मकत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं । ज्योति-रशब्देन हेमत्वाङ्गीकारे सूर्यमण्डलान्तर्वितिनो हिरण्मय शिवशरीरस्य विह्नमध्यस्य सुवर्णवत् द्रवत्व प्रसक्ता नित्यत्व प्रसङ्गो दुर्निवारः । अथर्वशिरसि भगवद्वचनं । "पुष्करमहं पवित्रमहं अम्यश्च मध्यश्च बहिश्च पुरस्तात्''। "ज्योतिरहमेकस्सर्वेच मामेव मां यो वेद''।

तथा शैवपुराणे । "दिनकृत्कोटि सङ्काशं स्थानमायमुमापतेः" । "सर्वकाम "ससर्वान्वेदान्वेदे"ति ॥ समायुक्तं विशुद्धं नित्यमन्ययं''। ''सम्प्राप्य तत्पदं दिन्यं अतः क्रेशविवर्जिताः'। ''सर्वज्ञास्सर्वदा ग्रुद्धाः परिपूर्णा भवन्तिच''। ''विशुद्धाकार्य करणाः परमैश्वर्य संयुताः ''। "सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्खात्मेच्छया पुनः"। "ये सम्प्राप्ताः परस्थानं ज्ञानयोगरता नराः"। "न तेषां पुनरावृत्तिघोरे संसार मण्डले" । इत्यादिना परमिशवस्थानस्य महा कैलासस्य दिनकृत्कोटि सङ्काशत्व व्यवस्थापनात्तस्य ज्योतिर्मयत्वे न सन्देहकलङ्कः । "सोऽध्वनः पर-माप्नोति तद्विष्णोः परमं पद्"मित्यत्र विष्णुपद्स्यापि परमपद्त्वमवगम्यत इति चेत्। परात्परतरं ब्रह्म तत्परात्परतो हरिः ''। "यत्परात्परतो धीशस्तन्मे मनिश्चित सङ्कल्पम-स्ति। वोधायनसूत्रे । शिवसङ्कल्पोपनिषदि च । विष्णवाद्यधिकत्वं महेश्वरस्य मननात् । अत्र विष्णोः परमं नारायणाद्धिकं शिवस्थानं तद्धिधस्याध्वनः । परं तदतीतमुच्यते । "तस्मात् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते । न च पुतरावर्ततः" इत्यत्रानावृत्तिलक्षणं । ब्रह्मलोक शब्देन शिवपदमेवाभिधीयते । "विह्नपेभ्यो विश्वह्नपेभ्यश्ववी नमोनम" इलादौ। शिवभक्तानामीश्वर निरवयव प्राप्तानां विगतरूपत्वं मूर्त परिशव खरूपोपासकानां विश्वरूप-शब्देन बहुरूपंत्वं च दर्शितं । ''नीलग्रीवादिशतिकण्ठारशर्वा अधा क्षमाचराः'' । इत्या-दिषु भक्तानां शरीरपरिग्रहे यादश नीलकण्ठत्वादि लक्षणश्वर शरीराणि तादशानि तत्सादश्य भक्तानामुपपद्यन्ते । 'अनावृत्ति शब्दा'दित्यत्र अध्याय परिसमाप्ति द्योतनार्थं द्विरावृत्ति- रिति केचिदाहुः । तदसमञ्जसं । "उभयव्यपदेशादहिकुण्डलवत् । उभयथाच दोषात् । न स्थानतोऽपि परस्योभयं लिङ्गं सर्वत्र हि । अधिकन्तु भेदनिर्देशात् । तदनन्यत्व-मारम्भण शब्दादिभ्यः" । इत्यादि स्त्रेषु सर्ववेदान्ता सङ्कोच द्वेताऽद्वेतमतं स्वाभिप्रेतत्वेन सूचितत्वेपि । एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावाद्विरोधं वादरायणः । 'द्वादशाहवद्धभय-विधं वादरायणोतः' । इति वेदमार्ग निष्ठानां स्वाभिप्रेतमुभयविधं जीवब्रह्मणोस्संसारदशायां स्वाभाविक भिन्नत्वं मोक्षदशायां तद्वदभिन्नत्वं च ब्रह्मणो मूर्ताऽमूर्तत्वं । तदुपासकानां भक्तानां तद्वद्धभय विधत्वं च । कण्ठोक्त्या पूर्वोक्त स्त्रेषूपन्यासात् अनावृत्ति शब्दादनावृत्ति शब्दादिस्यत्र मूर्ताऽमूर्तोभय विधोपासक भक्तपरत्विमिति निश्वीयते । अतस्सूत्रकारमतं द्वैताऽद्वेत-विस्वत्र मूर्ताऽमूर्तोभय विधोपासक भक्तपरत्विमिति निश्वीयते । अतस्सूत्रकारमतं द्वैताऽद्वेत-मेवेति घण्टाघोषः ॥ अनावृत्तिदशब्दाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीमद्यतित्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्य खामिकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैतसिद्धान्तव्यवस्थापक वैयासिक ब्रह्ममीमांसा स्त्रार्थप्रकाशके श्रीकर-भाष्य फलाऽध्यायसंज्ञिक चतुर्थाध्यायस्य सम्पद्याविर्भृताधिकरणादि षढाधिकरणाविच्छन्न सम्पद्याविभीवस्स्वेन शब्दादित्यादि द्वाविंशतस्त्रात्मक चतुर्थः पादस्समाप्तः ॥

— श्री शिवायगुरवे नमः —

।। ब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमणिका ॥

	1349		पृष्टम्
अ	पृष्टम्	0.7	988
अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापि	. २७२	आधिकतु भदानदसाय	४०७
अकरणत्वाच नदे। षस्तथाहि दर्शयि	१८६	अधिकापदशा गु	२३५
अक्षरियांत्ववरोधः सामान्य	३७१	आध्रानाचपपत्य	808
अक्षरमंबरान्त पृतेः	. १३९	अध्ययनमात्रवतः	४२३
अभिहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शन	त् ४४९	अतामभव च दरापारा	929
अम्यादिगति श्रुतेरितिचेन्नभाक्तत्व	ात् २९९	अनवस्थितरसंभवाच नेतरः	886
अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि"""	368	अनारब्धकार्ये एव	४३२
अङ्गित्वानुपपत्तेश्व '	. २१५	अनाविष्कुर्वज्ञन्वयात्	884
अङ्गेषु यथाश्रयभावः .	. ३९८	अनावृत्ति इशब्दादनाः अनियमस्सर्वेषामविरोधः	३७०
अचलत्वं चापेक्ष्य	888	अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्	308
अणवश्च	. २८४	आनष्टादिकारिकारा	१४६
পণ্ডৰ	२८७	अनुकृतेस्तस्यच अनुज्ञा परिहारौ देह	२७६
र एवं व गिलिय	१५१	अनुज्ञा परिहार रहे	900
3111 64 (4) 1141-13	४५४	व्यानमादिभयः प्रज्ञा	३९१
अत एव चामीधनायनपक्षा	४१८	अनुष्टेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः	४१४
अत एव चानन्याधिपतिः	४८५	अनुस्मृतेबीदरिः	928
अत एव चोपमा सूर्यकादिवत	३२९	अनुस्मतेश्व	२२४
अत एव न देवता भूतंच	926	अनेन सर्वगतत्व मायाम	३४१
अत एव प्राणः	68	अन्तर उपपत्तेः	996
अतः प्रबोधोऽसात्	३२०	अन्तराचापि तु तद्दष्टः	४२३ ३७३
अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे	४६५	ग्रामनग्रामनत्स्व।	२५९
अतस्त्वितर ज्ज्यायोलिङ्गाच	४२४	वरावज्ञान मनास	922
अतिदेशाच	328	राज्याम्याधद्वाा५७	२३७
अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम्	३३३	व्यान्त्र सर्वज्ञताव।	७३
अतोऽन्यापि ह्यकेषामुभयोः	840 994	- मिपदेशात्	२३२
अत्ता चराचरग्रहणात्		S-123144	
अद्शयतिचाथो	३२९		386
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	928	क्रमाशास्त्रं शब्द।।५।।।	२१५
अहर्यत्वादिगुणको	२७	प्राचिता प	
अदृष्टानियमात्			

ब्रह्मसूत्राणां वणीनुक्रमणिका

			पृष्टम्
	पृष्टम्		388
अन्यभावव्वावृत्तेश्च	980	अश्रुतत्वादितिचेच	२२२
अन्याधिष्ठिते पूर्व	308	असित प्रतिज्ञापराधी	920
अन्यार्थन्तु जैमिनिः	• • १७२	असदितिचेन प्र	980
अन्यार्थश्च परामर्शः	984	असद्यपदेशाचेति"	২৩৩
अन्वयादिति चेतस्या	३५६	असन्ततेश्वा व्यतिकरः	२५६
अपरिग्रहाचात्यन्त मनपेक्षा	२१९	असंभवस्तुसतोऽनुपपात्तेः	806
अपि च सप्त	३०५	असार्वत्रिक	२५४
अपि च स्मर्यते	• • १४६	अस्ति तु	७१
,,	२७४	अस्मिनस्य च तद्योगं शास्ति	४५८
,,	४२१	अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा	
,,	858	आ	66
अपि चैवमेके	३२७	आकाशस्तिल्लात्	२२३
अपिच संराधने	३३१	आकाशेचाविशेषात्	949
अपितौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसं	966	आकाशोऽर्थान्तर	४०६
अप्रतीकालम्बनान्नय''	· · 804	आचारदर्शनात्	४७१
अवाधाच	४२१	आतिवाहिकस्तिलिंगात्	৭৬९
अभावं वादरिराह्यवं	866	आत्मकृतेः परिणामात्	३५६
अभिद्यापदेशाच	१७९	आत्मगृहीतिरितर्वदुत्तरात्	२०४
अभिमानि व्यपदेशस्तु	१८७	आत्मिन चैवं विचित्राश्च हि	344
अभिव्येक्तरित्यारमरथ्यः	• १२८	आत्मशब्दाच	869
अभिसंध्यादिष्वपि चैवं	२७८	आत्मा प्रकरणात्	४३ ^९
अभ्युपगमेप्यर्थाभावात्	२१५	आत्मेति तूपगच्छन्ति	३८०
अम्बुवदग्रहणातु न तथात्वं	३२९	आद्रादलेापः	४४२
अरूपवदेवहि	३२७	आदित्यादिमतय श्राङ्ग	३५५
अर्चिरादिना तत्प्रथितेः	४६८	आध्यानायप्रयोजनाभावात्	६9
अर्भकौकस्त्वात्तद्यपदे	१०६	आनन्दमनोभ्यासात्	३५३
अल्पश्चेतीरित चेत्तदुक्तम्	•• १४५	आनन्दाद्यः प्रधानस्य	303
अवस्थिति वैशेष्यादिति	२६४	आनर्थिक्यमितिचेन्न	9 6 9
अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः	•• १७४	आनुमानिकमप्येकेषां	২৸৩
अविभागेन दष्टत्वात्	४८१	आपः	४४५
अविभागो वचनात्	•• ४६१		২৬৬
अविरोधश्चन्दनवत्	•• २६४	आभास एव च	928
अ्शुद्धिमितिचेन शब्दात्	•• ३१०	आमनन्ति चैनमस्मिन्	४२७
अर्मादिवच तदनुपपत्तिः	२०१	आर्विज्यमित्यौडुलोमिः''''	

ब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमणिका ५०३				
	COL		पृष्टम्	
	पृष्टम्	उभयव्यपदेशात्त्वहि कुण्डलवत्	३३४	
आवृत्तिरसकृदुपदेशात्		उभयव्यामाहात्तिसद्धेः	४७२	
आसीनस्सम्भवात्	• • ४४३	उमयण्यामार्थासास्य उ		
आह्च तन्मात्रम्	३२८	ऊर्ध्वरेतः सु च शब्देहि	899	
इ		उध्वरतः ध च राज्याः		
इतरपरामशीत्स	· · 988	A produced blobably strong program and analysis and the	३९२	
इतरव्यपदेशाद्धिता"	१९८	एक आत्मनः शरीरेभावात्	२५५	
इतरस्याप्येव मसं	४४७	एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः	968	
इतरेतर प्रत्ययत्वादुपपन	२२१	एतेन योगः प्रत्युक्तः	993	
इतरेत्वर्थ सामान्यात्	३५५	एतेनशिष्टापरिमहा	960	
इतरेषां चानुपलब्धेः	१८३	एतेन सर्वे व्याख्याताः	२३१	
	•• ३७३	एवं चात्माकात्स्न्यम्	838	
इयदामननात् <u>६</u>		एवं मिक्तफलानियमस्त	४८३	
ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः	980	एवमप्युपन्यासात्पूर्व		
	५३		४३३	
ईक्षतेर्नाशब्दम्		ऐहिकमप्रस्तुतप्रति		
3	৭৬४	क	940	
उत्कमिष्यत एवं		कम्पनात्	२३५	
उत्कान्तिगत्यागतीनां 	, , २६३	करणवचेन्नभोगादिभ्यः	२६७	
उत्तराश्चेदाविभूत खरूपस्तु	988	कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्	909	
उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२२२	क्रिकर्त व्यपदेशाच	9६७	
उत्पत्तेरसम्भवात्	२३९	कल्पनोपदेशाचमध्वा	890	
उदासीनानामिप चैवं सिद्धिः	२२५	कामचारेण चैके		
उपदेशभेदानेति	66	कामाचनानुमानापेक्षा		
उपपत्तेश्व	३३९	न्यादित्रत्त्रं	३७८	
उपपन्नस्तल्लक्षणार्थीप'''-	३६९	यथाकाम	३९८	
उपपूर्वमपीत्वेके भाव	४२६	——चेन चाकाशा।५७	४७२	
उपमर्दंच · ·	४११	कार्यं बादिरिस्य गत्युपपत्तेः		
उपलब्धिवदनियमः	२६८		३५७	
उपसंहारदर्शनानेति —	२०२	्र _{-ममे} तहध्यक्षण	४७४	
उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधि"	३४७	-नावापेक्षस्त्र ।पार	२७२	
उपस्थितेऽतस्तद्वचनात्	३८१		३०१	
उपादानाद्विहारोपदेशाच	२६८	गानान गृहाणा	४२९	
उभयथा च दोषात्	२१९		२०३	
	२२३	कृत्स्रप्रसाता । । । ।	२२९	
,, ,,	२१८			
इभयथापि न कर्मां				

	पृष्टम्		Sed
क्षत्रियावगतेश्रोत्तरत्र	944	तच्छुतेः	·· ४०६
ग		तटितोऽधिवरुणः संवंथात्	४७०
गतिशब्दाभ्यां तथा	982	तत्तुसमन्वयात्	४४
गतिसामान्यात्	٠. ५८	तत्पूर्वकत्वाद्वाचः	२८१
गतेर्थवत्त्वमुभयथा"-	३६८	तत्रापिच तद्यापारा	३०५
गुणसाधारण्य श्रुतेश्व	809	तथाचैकवाक्योपबन्धात्	४१८
गुणाद्वालोकवत्	२६५	तथान्य प्रतिषेधात्	३३ ^९
गुहांप्रतिष्ठावात्मानौ	990	तथा प्राणाः	२८०
गौणश्चेचात्मशब्दात्	. 44	तद्धिगम उत्तरपूर्वाघयो	४४५
गौण्यसंभवाच्छब्दाच	२५४	तदधीनत्वात्तदर्थवत्	१६२
गौण्यसंभवात्	२८१	तद्नन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः	984
च		तदन्तरप्रतिपत्तौरंहति	२९६
चक्षुरादिवत्तत्सह	२८६	तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः	१५६
चमसवद्विशेषात्	9 4 4	तद्भावा नाडीषु	३१९
चर्णादितिचेत्र तदुप	३०२	तद्भिध्यानादेवतु —	२५८
चराचरव्यपाश्रयस्तु	२५९	तद्व्यक्तमाहिंह	३३१
चितितन्मात्रेणतदा	४८३	तदापीतेः संसारव्यपदेशात्	४५७
चितितस्मात्रगतस्य छ		तदुपर्युपरि वादरायणस्संभवात्	988
छन्दत उभयाविरोधात्	३ <mark>६७</mark>	तदोकोऽग्रज्वलनं	४६२
	69	तद्गुणसारत्वातु तद्यप	२६५
छन्दोभिधानाजेतिचे ज		तद्धेतुव्यपदेशाच	^{ولا}
	909	तद्भृतस्यतु नातद्भावो	४ <mark>२५</mark>
जगद्वाचित्वात्	४९२	तत्त्वतोविधानात्	४०७
जगद्यापार वर्ज प्रक	26	तित्रधीरणा नियमस्त	३८२
जन्माद्यस्य यतः	९9	तनिष्ठस्य मोक्षोपदेशात्	44
जीवमुख्यप्राणिलगान्नेति	963	तन्मनः प्राणउत्तरात्	४५४ २८९
ज्ञेयत्वा वचनाच	263	तस्यच नित्यत्वात्	
ज्ञीऽतएव	२८७	• —————	४८ ^৬ ৭৭৭
ज्योतिराद्यधिष्ठानंतु	qe	C	
ज्योतिरूपक्रमात्	· · 155		300
ज्योतिर्दर्शनात्	170	\	३०० २५६
ज्योतिश्वरणाभिधानात् जीवमुख्य प्राणालिङ्गोन्नेति चे		3000	२५°
जावमुख्य प्राणालङ्गान्नात य	(1941 193	त्रयाणामेव चवसुपै	२९८
त दिस्याणि तद्यपदेः	२८९	• • • • • • • • • • • • • • • • • • •	

			404
	ब्रह्मसूत्राणां वण	गोनुक्रमाणका	707
	पृष्टम्		पृष्टम्
	٠٠ ٤٥٤	नवाप्रकरण भेदां	340
तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः	४६०	न वायु क्रिये पृथपगुदेशात्	२८५
तानि परे तथा ह्याहा		नवाविशेषात्	340
तुल्यन्तु दर्शनम्	806	नवियदश्रुतेः	२५३
द		नविलक्षणत्वादस्य	964
दर्शनाच ••	٠٠ ٩٥٥	नसांख्योपग्रहणादिप	१६८
,,	४०३	नसामान्याद्प्युपलब्धेः	३९१
,,	४७५	नस्थानतोऽपि परस्यो	३२३
दर्शयतश्चेवं प्रत्यक्षानुमाने	868	नाणुरतच्छ्रुतिरिति	२६४
दर्शयति च •••	•• ३४७	नाति चिरेणविशेषात्	309
,,	३६१	नात्माश्चितिन्त्रत्वाच ताभ्यः	२६०
दहर उत्तरेभ्यः ••	989	नात्माश्रुतानखर्पा म	३९६
दश्यते तु	960	नाना शब्दादिभेदात्	१३३
देवादिवदपि लोके	२०३	नानुमानमतच्छब्दात्	२२५
दहयोगाद्वा सोऽपि	३१५	नाभाव उपलब्धेः	४१०
द्युभ्वाद्यायतनं खशब्दात्	939	नाविशेषात्	२२५
द्वादशाहवदुभयविधं	४८६	नासतोऽदृष्टत्वात्	299
ध		नित्यमेवेच भावात्	२६६
धर्मं जैमिनिरत एव	३४३	नित्योपलब्ध्यपनुलब्धिः	४०७
धर्मीपपत्तेश्व	936	नियमाच	३१४
धृतेश्व महिम्नोऽस्याः	983	निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च	४६५
ध्यानाच	४४४	निशिनेति चेन	49
न		नेतरोऽनुपपत्तेः	४५६
नकर्माविभीगादिति''''	२०८	नैकस्मिन्दर्शयतोहि	२३०
and the same of th	, and	नैकस्मिन्नसंभवात्	846
नचकार्येप्रति पत्यभिसन्धि	0	नोपमर्देनातः प्	
नचपर्यायादप्यविरोधो	923		२८७
न च स्मार्तमतद्धर्मा	४२५	पश्चवृत्तिर्भनोवद्यपदिश्यते	986
नचाधिकारिकमपि''''	980	पटवच	940
नचहष्टान्ताभावात्	३०६	पत्यादि शब्देभ्यः	२३२
नतृतीये तथे।पलब्धेः	४४१	पत्यरसामजस्यात्	२१२
न प्रतीके नहिसः	२०६	प्रमुख्यवचेत्रत्र।।प	४६४
नप्रयोजनवत्वात्	२ ^० ५ २२७	. केल्लिमंखियाप	३३६
नभावे।ऽनुपलब्धेः	80	प्रमतस्सेतूनमानस्य	२७०
नवक्तुरात्मोपदेशादिति	४०१	परातु तच्छूतेः	100
नवातत्सहभावाश्रुतेः			

	पृष्टम्		पृष्टम्
प्रातिकाम्। च निरोपा	३१५	प्राणभृच	933
पराभिध्याना(त्तु) तिरो परामर्शं जैमिनि	४१३	प्राणस्तथानुगमात्	66
	389	प्राणाद्यो वाक्यविशेषात्	१६९
परेण च शब्दस्य''''	४१७	प्रियशि रस् वाद्यप्राप्ति	३५४
पारिस्रवार्था इतिचेन्न		%	
पुंस्त्वादिवत्वस्य सतो	२६६	फलमत उपपत्तेः	३४२
पुरुषविद्यायामपि	·· ३६३	ब	
पुरुषार्थोऽतः शब्दात्	808	बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच	४२६
पुरुषार्मवदिति चेत्तथापि	२१४	बुद्धचर्थःपादवत्	३३८
पूर्वंतु बादरायणो	383	बुद्धययः पादमप्र ब्रह्मदृष्टिकृत्कर्षात्	४४१
पूर्व विकल्पः प्रकरणात्	366	ब्रह्महाष्ट्रस्त्रपात् ब्राह्मण जैमिनिरुप	४८२
पूर्ववद्वा	३३५	व्राह्मण जामानरूप	
पृथगुपदेशात्	•• २६५		300
पृथिव्यधिकाररूप	२५७	भाक्तं वा नात्मावित्त्व।	४८६
प्रकरणाच	· · 99v	भावं जैमिनिर्विकल्पा	943
प्रकरणात्	•• १३४	भावं तु वादरायणोस्तिहि	४१६
प्रकाशवचावैय्यर्थात्	•• ३२८	भावशब्दाच	৭९৩
प्रकाशादिवचावैशेष्यम्	३३२	भावे चापलब्धेः	868
प्रकाशादिवत्तु नैवंपरः	•• २७६	भावे जाप्रद्वत्	68
प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्	३३५	भूतादिपादव्यपदेशो —	४५५
प्रकृतिश्वप्रतिज्ञा""	906	भृतेषु तच्छुतेः	93 ⁹
प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रति	३३०	भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्	३९५
प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमरमरथ्यः	•• १७३		90
प्रतिज्ञाहानिव्यतिरेका	२५५	भेदव्यपदेशाच	৬৭
प्रतिज्ञाविरोधात्	40	भेदव्यपदेशाचान्यः	93x
प्रतिषेधाच	•• ३३६	भेदव्यपदेशात्	290
प्रतिषेधादितिचेश्र	४५८	भेदश्रुतेवैंलक्षिण्याच	३४६
प्रतिसंख्या प्रतिसंख्या	., २२२	भेदानेतिचनेनकस्यामपि	३२६
प्रत्यक्षोपदेशादिति''''	•• ४९३	भेदादितिचेच	998
प्रथमे श्रवणदिति	• • २९९	भाक्त्रापत्तेराविभाग	४९५
प्रदानवदेव तदुक्तम्	•• ३८४		४५१
प्रदीपवदावेशस्तथाहि	890	/ TT	
प्रवेशभेदादितिचेन्नान्त	२७८	• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	942
प्रसिद्धश्व	•• १४३		७४२
प्राणतेश्व	•• २९८	मन्त्रवर्णात्	

3	ब्रह्मसूत्राणां वण	ोनुक्रमणिका	५०७
			पृष्टम्
	पृष्टम्		৭৩ই
म न्त्रादिवद्वाविरोधः		वाक्यान्वयात् वाङ्मनसिद्शेनाच्छब्दाच	848
महद्दीर्घवद्वा हस्वपरि		वायुमन्दादविशेष विशेषाभ्याम्	४६९
महद्रच		वायुमब्दादावशय विस्तार	२०६
मांसादिभौमं यथा	२९३	विकरणत्वाज्ञेति चेत्तदुक्तम्	३९७
मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते	٥٠	विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्	893
मायामात्रन्तु कात्स्नर्येना	३१४	विकारावर्त्तिच तथाहि	६४
मुक्तः प्रतिज्ञानात्	४७९	विकारशब्दान्नोतिचेन्न"	२४८
मुक्तोपसुप्य व्यपदेशात्	939	विज्ञानादि भावोवा	306
मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात्	३२२	विद्याकर्मणोरितितु	390
मौनवदितरेषा मप्युपदेशात्	830	विद्येवतु निर्धारणादर्शनाच	894
य		विधिवीधारणवत्	२५८
यत्रैकायता तत्राविशेषात्	888	विपर्वयेणतुक्रमो	२५०
यथा चतक्षोभयथा	२६९	विप्रतिषेधाच	२१६
यथा च प्राणादिः	996	विप्रतिषेधाचा समजसम्	806
यदेव विद्ययेतिहि	849	विभागः शतवत्	940
यावद्धिकामवस्थिति	३६९	विरोधः कर्मणीतिचेना	90
यावदात्मभावित्वाच	२६५	विवक्षित गुणोपपत्तेश्व	४७६
यावद्विकारंतु विभागा	२५५	विशेषंच दर्शयति विशेषणभेद व्यपदेशाभ्यां	924
युक्तेः शब्दान्तराच	986		996
योगिन: प्रतिस्मर्यते	४६६	विशेषणाच	858
योनिश्च हिगीयते	960	विशेषानु प्रहाच	४७३
योनेः शरीरम्	३१२	विशेषितत्वाच	४२२
यानः रारारम्	B. Burnelland	विहितत्वाचाश्रम कर्मापि	330
	२११	वृद्धिहास भाक्तमन्त	3 € &
रचनानुपपत्तेश्च नानुः	४६४	वेदाद्यर्थभेदात्	४७२
र्श्म्यनुसारी	२१९	वेद्युतेनेव ततस्तच्छुतेः	२२६
रूपादिमत्वाच विप	924	वैधम्याच न खप्रादिवत्	388
रूपोपन्यासाच	., ३११	वैश्वान्यात्तु तद्वाद्वश्वद्वादः वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषा	त् १२६
रेतिस्सिग्योगोऽथ ल	Such artif	वैश्वानरः सावारगः	206
	३८७	वैधानरः सापे विषम्यनैर्घृण्येन सापे	३९३
लिङ्गभूयस्त्वात्तिखः —	४३८	व्यतिरेकस्तद्भवाभा	२१३
लि ङ्गा च	२०७	व्यतिरेकानवस्थितेश्वा	२६५
लोकवत्तु लीलाकैवर्वं	50 10	A TITTERIAL	३६७
व	968	व्यतिहारी विशिषन्ति	8),8
वदतीतिचेन प्राज्ञों			

			पृष्टम्
72	पृष्टम्	20220	
व्यपदेशाच कियायां"	२६८	सप्तगतेर्विशेषितत्वाच	२८२
व्याप्तेश्च समजसम्	३५२	समन्वारम्भणात्	४७०
श		समवायाभ्युपगमाच	२१८
शक्तिविपर्ययात्	२६८	समाकर्षात्	900
शब्द इति चेन्नातः	940	समाध्याभावाच	२६९
शब्दविशेषात्	905	समान एवंचाभेदात्	३५९
शब्दश्चाऽतोऽकामकारे	822	समान नामरूपत्वाचा	949
शब्दादिभ्योऽन्तःप्रति""	१२७	समानचासृत्युप'''''	४५६
शब्दादेव प्रिमतः	· · 980	समाहारात्	800
शमाद्यपतेः स्यात्	४२०	समुदाय उभय हेतुके	270
शरीरश्चोभयेऽपिहि	• • १२४	संपत्तिरिति जैमिनिस्तथा	978
शरीराणाञ्चानवस्थित	• • २३१	सम्पद्याविभीवः स्वेनशब्दात्	808
शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो"	90	संवन्धादेवमन्यत्रापि	३६०
शास्त्रयोनित्वात्	•• ३७	संवन्धानुपपत्तेश्च	२३४
शिष्टेश्व · ·	•• ३९९	संमृतिद्युव्याप्तयपिचातः	३६१
शुगस्य तदनादरश्रवणा	948	सम्भोगप्राप्तिरितिचेत्र	998
शेषत्वात्पुरुषार्थवादो	804	सर्वत्र प्रसिद्धापदेशात्	९३
श्रवणाध्ययनार्थप्रति	· · 94¢	सर्वथानुपपत्तेश्च	२२८
श्रुतत्त्वाच ••	49	सर्वथाऽपित एवो ****	४२३
"	•• ३४३	सर्वधर्मोपपत्तेश्व	390
श्रुतेश्व ••	826	सर्ववेदान्त प्रत्ययं चोदनाद्य	३४५
श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच न बा धः	३९०	सर्वान्नानुमतिश्च प्राणा ""	४२१
श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्	२०४	सर्वापेक्षा च यज्ञादि	896
श्रुतोपनिषत्कगत्यभि	920	सर्वाभेदादन्यत्रेमे	. ३५२
श्रेष्टश्च · ·	२८४	सर्वीपेताच तद्दरीनात्	٠٠ २٥५
स		सहकारित्वेनच	४ ^{२२}
संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि	•• ३५१	सहकार्यान्तरविधिः	४२८
संज्ञाम्(तिंक्छिप्तिस्तु त्रिवः	२९०	साक्षाचोभयाम्रानात्	908
संयमनेत्वनुभूयेतरेषा	३०४	साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः	926
संस्कारपरामर्शात्तद	944	सा च प्रशासनात्	93°
सएवतु कर्मानुस्मृ	३२१	सामान्यात्	३३८
संकल्पादेव तु तच्छूतेः	868	सामीप्यात्तुं तद्यपदेशः	४७४
सत्त्वाचापरस्य	•• १९७	सांपराये तर्तव्याभावात्	३६६
संध्ये सृष्टिराह हि	३१३	सुकृत दुष्कृते एवेति	३०३
		100mpt 801	

ब्रह	408		
	पृष्टम्		पृष्टम्
यु खविशिष्टाभिधानादेवच	920	स्मृतेश्व	908
सुषुप्त्युत्कान्त्योभेदेन	948	स्मर्यतेच	४५९
सूक्ष्मं तु तद्हित्वात्	9 ६ २	स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गः	१८२
सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः	840	स्याचैकस्य ब्रह्मशब्दवत्	548
स्चकश्च हि श्रतेराचक्ष	•• ३१७	स्वपक्षदोषाच	989
सैव हि सत्यादयः	३७७	,,	२०५
सोऽध्यक्षेतदुपगमाब्दिभ्यः	848	खशब्दोन्मानाभ्यांच	• • २६४
स्तुतयेऽनुमतिर्वा	४१०	खात्मनाचोत्तरयोः	•• २६४
	· · ४१६	खाध्यायस्य तथात्ये हि	· · 38€
स्तुतिमात्र मुपादानात्	338	खाप्ययसंपलोरन्यतरापे """	४९७
स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्	998	स्वाप्ययात्	90
स्थानादि व्यपदेशाच	934	स्वामिनः फलश्रुतेः	•• ४२६
स्थिलदनाभ्याञ्च		QIII V	
सारन्तिच	३०५	ह	
,,	२७६	हानौतूपायनशब्दौ	३६५
,,	888	हानातूपायनराज्या	986
स्मर्यतेपि च लेकि	300	हृद्यपेक्षायातु मनु	٠. ५६
स्मर्यमाणमन्मानं स्यादिति	१२७	हेयत्वावचनाच	

श्रीकरभाष्योदाहृत प्रमाणाकराः उपनिषद्वेदादि वाक्यानां वणीनुक्रमणिका ॥

[उपनिषद्वेदादि वाक्यानां अग्रतो दश्यमान अङ्कानि तत्तत्पृष्टे तान् वाक्यान् दर्शयन्ति] अ

अकारो ब्रह्म उकारो विष्णुः ३३, १४०, १४१, ३७५, ३८९. अजोहोको जुपमाणोऽनुरोते २१,५३,१६६,१६७,१८९, २८९,३३७,३३९ ४६१. अजायमानोबहुधाविजायते २५१, ३५८, ४३४.

अजस्यनाभावध्येकमर्पितम् ३५.

अजामेकांलोहित गुक्ककृष्णाम् ३, ३०, ४०, ४४, ५३, ५७, ५८, ७०, ८१, ११५,

१२३, १२४, १२६, १३६, १६७, १८५, १९३, १९४, ३१४.

अजोनित्यइशाश्वतोऽअयं पुराणो २, २६०, २६१, २६४.

अथात आदेशो नेतिनेति १८७, १९५, ३२८, ३३०, ३३४.

अपाणिपादो जवनोग्रहीताप४, १९४, २००, २०५, २०६, २०७, ३२६, ३३६, ४^{९९},

२३५, २३६.

अपाणिपादोहमचिन्तशक्तिः ३०, ५४, १९४, २०४,४८४.

अन्तस्समुद्रे मनसासन्चरन्तं ३५.

अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविद्य ३, ३५, ५८, ६१, ६३, ७०, ९७, १९९, १९७, <mark>२९१,</mark>

२९७, ५२, २९३, ३३७, ४५६,१५९, १७१, ४५९.

अनं ब्रह्म १७, ७६, १९९, २५३, २५४, २५८, ३५१, ३५५, ३२३, ३७८, <mark>३९७,३९९</mark> अयमात्मा ब्रह्म ३, १६, ३४, १००, १९९, २०१, २६५, २६७, २७३, २७४, <mark>२९६,</mark>

२९७, ४८१, २५४, ३१४, ३३४, ३३७, ३७३, ३७४, ३७८<mark>, ३९२, ४०४,</mark>

४३९, ४५६. असद्वा इदमग्रआसीदसतस्सदजायत ३, ४, २६, ४८, ६०, २८, १७०, १९७<mark>, १९९,</mark>

२२६, २८०, ३९८.

असावादित्यो ब्रह्म १७, ४४, ७५, ७६, १९९, २३२, २५४, २९७, ३१४, ३५३, ३९७, ४४२.

अस्थूलमनण्वमदीर्घ ४, ४४, १३९, ३६३, ३७२.

अहरहः सन्ध्यामुपासीत् १३, २३, ३०४, ४०४, ४०६, ४४९.

अस्तिब्रह्मा ४४८.

असौयोवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः ४७, ७४, ८३, २४४, ४४२.

अमृतस्य देवधारणा भूयासं १५, १७, ६१, ४४, ३०६, ३३१, ४२१, ४२४, ३०३,

३७०, ४२३, २०२, ४०६, ४९७.

अथयोऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्ये।ऽसावन्ये।ऽहमस्मि ३६४.

अभिरमे प्रथमंदेवतानां २९३, २९४

अथयएषोऽन्तरादिखे हिरण्मयः पुरुषोद्दयते १२९, ३५०, ३६२, ३६२.

अयमेकः प्रथममासन् १०, ११, ३६, ७५, १०३, १०४, १०६, १२२, २९०, ३४१,

१७९, ३७५, ४७७,१०२ **२**९१, ४८९.

अथ कस्माहच्यते महादेवः ५९.

अग्निरितिभस्म ९४.

अश्वइवरे।माणि विध्ययपापम् चन्द्रइव राहोर्मुखात्प्रमुच्य ३६५, ३६७, ४५७, ४७५.

अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमय २७०, ३३६, ३६७.

अथ हेममासंन्यं प्राणमूचुस्त्वं तं उद्गायेति २९०, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१.

अथ हय एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासांचिकिरे ३४८, ३४९, ३५०.

अविद्यया मृत्युंतीर्त्वा विद्ययामृतं ३५१,४१८.

अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं १४१, १४२, ३४५, ३५२, ३६०, ३६२, ३८०.

अहं ब्रह्मासि४, ७०, ११५, ११८, १३८, १८८, २६५, २९६, २९७, ३३०,

३३४, ३३७, ३३९, ४०४, ४३७, ४५६, ४४०, ४६०, ४७५, ४८१, ४८६. अहं मन्रभवं ३३२.

अस्मान्मायी सुजते विश्वमेतत् २०१, ३३४, ६३, १६३.

अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तबोधं ८, ५४, १३३, २०३, ३२६, ३२७, ३८०.

अशब्दमस्पर्शमरूपमन्ययं ७३, ३२५, ३२७.

अशरीरंवा वसन्तं १७४, २००, ३२४, ३२६, ३२७, ४८२, ४८४, ३६७, ४८२.

अप्तिर्मूर्धाचक्षुषि चन्द्रसूर्यौ १२६, १२७.

अमिर्वाग्भूत्वा सुखंप्रविशति २८७.

अण्डं हिरण्मयं मध्ये समुद्रं रुद्रस्य २८१.

अस्मिनेत्तस्मिन्नमौ देवाः श्रत्धां २९९.

अयं देह शिरः पक्षः ३५५.

अन्योन्तर आत्मानन्दमयः ६२, ३५६, ६१, ६२, ६८.

अन्नमयं हिसौम्यमनः २७४, ४५४.

अक्षरस्तेजासी ४५५.

अक्षरात्संभवतीहविश्वं १८३, ३७२.

अथमर्लोऽमृतो भवति ३५८, ३८४, ४५७, ४६०, ४७९.

अभयं वै जनकप्राप्तोसि ५६, ३५६, ३८३, ४६१.

अनीशयाशोचितिमुद्यमानः ३९३.

अमृतस्येषशेतुः ३३७. ३३९.

अथपरामया तदक्षरमधिगम्यत ३७२, १२३, १२४, १३४.

अध्यवाच दिवक्ताप्रथमे ९, ४६३.

अन्तस्समुद्रेकवयोनि चख्युः ६९.

अथसो उभयङ्गतो भवति ३१५.

अथर्थात्रथयोगान् पथस्जते ३१३.

अथैषज्योतिः अथैषविश्वज्योतिः ६.

अग्निष्ठोमीयं पद्यमालभेत ३१०, ३०८, ३०९, ३११.

अथैतमेवात्मानं पुनर्निवर्तन्ते ३०८.

अभ्रंभूत्वामेधो भवति ३००, ३०८.

अतोऽमुं लोकं गत्वास्सानुशयाएव ३०२.

अग्निर्मेवाचिश्रितः २९९.

अन्नमसितंत्रिधेति २९३, २९४.

अथ याहवैतानानन्दानुप्रास्त २८४.

अन्तप्रविष्टरशास्ताजनानां १६३, २७९, ४८४, ६३.

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा ८२, १०३. ११४, ११५, ११८, १६६, १६७, २०४,

२६३, १४६, ३४१, ३५९.

अंगुष्ठमात्रः पुरुषः १४८, १६४.

अणोरणीयन् अहमेव तदत् १४६, १८६, ४९४.

अहहारेत्व ग्रुद्रः तेनैव १५३.

अचिक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादं १३३, १९४, २००, २०३, २०६, ३२७.

अघोरेभ्यो ४०, १०४, १०८, ११४.

अनश्वन्नन्यो अभिचाकशीति ११४, ११५, ११६, ११७, १३५.

अथाऽतो महादेव पादोदक विधिं ध्याख्यास्यामः ११२.

अक्षरात्परतः परः ६८, १२५, १२६.

अनाद्यनन्तमहतः परंध्रुवं १६३.

असावादित्यो देवमधु देवानां १५२, १५४.

अथ य एष संप्रसादोऽस्स्माच्छरीरा १४४.

अन्नायेव खिल्वमानि भूतानि जायंते ११५.

अदष्टोदष्टः १२३.

अध्यात्मयोगाधिगमेवदेवं ११८.

अग्निर्मूर्घाचक्षुषी चन्द्रसूर्यौ १२६, १२७.

अहं योनियोनि यधितिष्टाम्येको २०२, ३५९

अथयइहकपूय चरणा अभ्यासी ३०२.

अधीहि भगवे। ब्रह्मेति ६१.

अमेरापः अद्भव पृथिवी २५७, ४७३.

अथ यदन्तः परोज्योतिर्दीप्यते ८०, ३५०.

अस्य लोकस्य कागतिरिति ७८.

अर्चितप्रार्चित प्रियमेधासो ४०, ७३, ३९४, ४८०.

अप्राणोह्यमनार्शुम्रः ५, ५४, १३३, १९४, २००, २०३, २२५, २२६, ४८२, ४८३.

अथास्मिन्प्राणएवैकधा भवति १७२, १७३.

अयं मे हस्तोभगवान् १०, ९७, ४८९, ४७६.

अमृतस्यतु नाशोस्ति वितेन १७३.

अथ ततमूर्ध्वसुपैति नास्तमेत्ति १५३.

अहमजमहमजमहमजं ३८२, ३९३, ४९४.

अवरेाहन्ताजीवाः वीहियवेने ३१०.

अन्तरिच्छन्ति तेजनेहद्रं पसेरे।मनीषया ४०६.

अयमात्मा अपहतपाप्मा विजरे। १४४.

असावादित्ये।देव मधुदेवानां १५२, १५३.

अन्तर्बहिश्च तन्सर्वं व्याप्यनाराणस्मृतः ३८७, ३८९.

अस्तिब्रह्म १७०, ४४८.

अक्त्रैवात्मा २६७.

अमिर्वागभ्यति सूर्यं चक्षः २९८.

अजायमानोबहुधाविजायते २५१, २५८.

अन्नेनसौम्य श्रङ्गेनापोमूल १७०.

असन्नेवसभवति ७८, १७०.

अस्मान्मायीसुज्यतेविश्वं ९०, १०४, २४४, ४४३.

अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मात् १५८.

अथ य एप आदिसे हिरण्मयः पुरुषः ९०, १०४, २४४.

अथींसमर्थीविद्वान् छास्त्रण १४८.

अधीय आत्मा संसेतुर्विधृतिः १४८.

अ इति ब्रह्मेति ४८४.

अनुभूतिं विनामृहो वृथाब्रह्मणिमोदते ४४८.

अनाचनन्तं महतः परंध्रुवं २६३.

अत्याश्रमीनिराभारषट्स्थली ४३१.

आ

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ६२, ६९, २६२, १६५, ३५३, ३५४, ३५५, ३५९, ३९९.

आपोनारानरोहदः २७२.

आचार्यवान् पुरुषोवेद ३१६.

आनन्दोऽजरम् ८९, ९०, ९१.

आपः परिषिञ्चति १००, १०१.

आपःस्तथाह्याह २५७, २५९.

आनीदवातं स्वधयातदेकं २८५.

आवोराजानमध्वरस्य रुद्र॰होतारं ७५, ३४३, ४२६, ४२७.

आत्मनमाकाशस्संभूतः ३७, ५२, १६९, १७७, १८३, १९९, २५०, २५४, २६५, २८०.

आत्मावाडरे द्रष्टव्य श्रातेव्यो १०, १५, १६, १९, २१, २६, ४५, ४६, १७३, १७४, १७७, १९९, २६१, २६९, ३०३, ३९४, ४०४, ४१७, ४३७, ४३८, ४९७ आत्मानमर्णि कृत्वा प्रणवंचोत्तरार्णि २०६, २६९, ३०३, ३६०, ३९३, ३९४, ४३५, ४४०, ४४३, ४४४, ४५०, ४६१ ४९७.

आत्मातु शिवएव ४४०

आत्मनि विज्ञातेसर्वमिदं विज्ञातं २२, २३, १०३, १७३.

आत्मावा इदमेकमेवाम्र आसीत् २६, ७९, ८८, १७०, १८८, १९९, २८०, ३३७, ३५६, ४८३.

आत्मानं रथिनं विद्धि ११७, १८८, १६१, ३५५.

आत्मैवेदं सर्वं १३८, ६३५, ३४१, ३९२.

आदित्यश्च सुतेजाश्रद्धः १२९

आचार्यस्तुतेगतिं वक्ता ११९, १२०.

आनन्दमयोह्यानन्द्भुक् ६२, ११८, ४८२.

आकाराप्रत्ययेयन्ति १०५, १०९.

आकाशाह्रायुः २५५, २५६, २५७, २५८, ३०९, ४७३.

आपोनारा इति प्रोक्त १८५, १८९, २९२, ४९४.

आसीदिदं तमोभूतं १८३, १८५.

आकाशवत्सर्वगतश्चपूर्णः १९२, १९३, ४७२, ३२५.

आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ८६

आकाश आतमा २५३, ७९.

आकाशात्पतितंतोयं यथा २४०, २४१, २४४.

आनन्दंब्रह्मणेविद्वान् २६५, ४०८, ३५९, ४६१, ४८५.

आदित्योवा एषएतन्मण्डलं १०४, ४४२, ७५.

आदित्योब्रह्मेत्युपासीत ४४२.

आदित्यं यूपमुपासीत ४४२.

आत्मन्येवात्मानंपर्यत् १४६.

आपोऽब्रुवन् १८६.

आसुप्तेरामृतेः कालं नयेत् ४१०.

आचार्यदेवो भव ४०७.

आनन्द आत्मा ३५४.

आपोमयः प्राणः तेजोमयीवक् २९४, २८१, ३८१, ४५४. आकाशोहवै नामरूपयोनिर्विहिता १५९, १४३, २५३, ३२७. आदिस्यो यूपः यजमानप्रस्तरः ६२, ६५, २६०. आपयेव ससर्जादौ तासुवीर्य मपा सजत् १८३, २९२, ४९४.

आकाश शरीरंब्रह्म २०३, २८०, २८२, २८९, ३२४, ३२५, ३३०, ४४०, ४८८,

४८९, १४३, २३२, २९७.
आदित्यो पुरुषे।भूत्वा कुन्तीं मुंपजंगामह १५३.
आसमन्ता त्रप्रकाशतेयत् २२९, २५३.
आत्माखलवरेदृष्टे श्रते मते विज्ञाते १७३ १७८.
आत्मन्येवात्मानं पश्येत् १४५
आत्मावे पुत्रनामासि २७१, ४७८
आत्मन आकाश स्संभूतः २५०, २५४, २५६, २८९
आस्ये भवमानस्यं प्राणवागादयउच्चः २७०

इदं तच्छिरएषत्यर्वाग्विलश्वमस ऊर्ध्वबुधः १६६. इन्द्रोमायाभिः पुरुरुपईयत २०५, ४९८. इमान्लोकानीशतईशनीभिः ५८, ५९, २०३, ४७२, ४७३, ४९२. इमं मे गंगे यसुने ११२. इमाः सर्वाः प्रजा अहर्गच्छन्ति १४२. इतरेणतु जोवंन्ति यस्तिनेता नाउपश्रिताः १५७. इन्द्रियाणि हयान्याहुः १६१. इदं सर्वं यदयमात्मेति ६९, १७३. इष्टां पूर्तं बहुध्राजानं जायमानं २१४, ३४३, ३४६. इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्चचेन्द्रियगोचराः २८३, २९०. इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था १६१, १६३, १६७. इन्द्रियाधीनानां द्शनश्रवणं ३६५, ३९५. इन्द्रोहवै वृत्रं हत्वा महानभवत् ५८, २०३. इन्द्रो चुत्राय वज्रमुदयच्छत् १४६, १५०. इमं पशुं पशुपते तेऽद्यबध्नामि ८६, ११३, ४२७. इदं विष्णुः सपक्षः ८५. इदं सर्व अस्रजत ६८. इमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः ४६०. इन्द्रियेभ्यः परंमनः २००, २९०० इदंवाअमे किंचचेवनासीत् १९७, १९८, १९९..

इन्द्रोवरुणस्सोमोरुद्रो ४९२.

इमे प्राणा अणवः २८४.

इमामगृभणत्रशना मृतस्य २२.

543

ईशं ज्ञात्वातत्र एकी भवन्ति १४८, १५९, ३१५.

ईशावास्य मिदं सर्वं यत्किञ्चिजगत्यां जगत् ११२, १३८, २३८.

ई्शः सर्वस्यजगतः प्रभुः प्रीणाति १०७, १२९, १४९, ३८९.

ईशानस्सर्वाविद्यनां ७, ३६, ५६, १०८, ११४, १३७, १४७, १५७, १७०, १७१,

१७६, १७९, १९३, २०२, २३२, २३४, २३७, २७९, ३०५.

ईशं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति ३, ४, १३, ४४, ४७, १५८, १३५, १४७, १४८, १५७,

१५८, ३०३, ३०७, ३१५, ३१९, ४९६, ४४४, ४३९, ३३८, ३३२, ३५०,

३५६, ३९९, ४०१, ४०७, ४३५.

ईशाना भूतभव्यश्च १४६, १४७, १६४.

ईशानविष्टणुकमलासनकार्तिकय ९६, २४३.

उ

उदितेजुहोति अनुदितेजुहोति २०३.

उमे अस्मिन्द्यावा पृथिवी अन्तरेव १४१, १४२.

उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं ५, १०, १५, १७, १९, २८, ३०, ४०, ४३, ५८ ६०, ६३,

११५, १२९, १४३, १४५, १७७, १९२, २०३, २०९, २३३, ३३८, ३५६,

३६१, ४९६, ४९७, ३९९, ४००, ४०१, ४३५, ४३९, ४४४.

उद्भिदायजेतमृपंछिनत्ति १६९.

उत्तमः पुरुषः स्त्वन्यः १५८.

ऊ

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय १०१, ५४, १००, १०२, १०३, १२०, १३०, १७६, १८३, ४४०, ४४१, ४६३, ४९८.

कर्ध्वपुण्डूं मृदाकुर्यात् १०८, ३९२.

ऊर्घ्वपुण्ड्भवेत्साम मूर्घ्वपुण्डुं यज्ंषिच १०९.

ऊर्ध्वायैनमः ऊर्ध्वलिङ्गाय नमः १०३, १०८, ४३८,

来

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्यलोके २४. ११७, ३९२.

ऋतंसत्यं परंत्रह्म पुरुषं ३९, ४४, ५४, ५८, ५९, ९८, १०४, ११९, १७६, ४४०,

४४१, १४२, १८६, १९५, २०४, ४९८, ४७४.

ऋतंच सत्यंचापीद्धात् ११२.

ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तममे १८२.

ऋक्दक्षिणः पक्षः १९७.

ऋणानि त्रीण्यप्राकृतमनो ४१८.

ऋचौ अक्षरे परमेन्योमन् १७८. ऋषयः कावशेयाः किमर्थावयं ४०८. ऋतंवदिष्यामि सस्यंवदिष्यामि ३६४. ऋत्विजोवृणीते ऋत्विग्न्यो दक्षिणां ४३७. ऋतंसांबं महादेवं १६२. ऋतस्यतन्तुं विततं विवृत्य ४९१.

U

एकोदेवः सर्वभूतेषु गूडः सर्वव्यपी ६०, ३७४, ४२७. एव सम्प्रसादोऽस्माच्छरारीत्समुत्थाय १६६, १७७, ३६७, ३८१, १७४. एष आत्मा अपहत पाप्माविजरो ३, १८५, ३८०.

एकोनारायण आसीत् ५८, ४९३.

एक एव रुद्रो नद्वितीयायतस्थे ३,४,१३,२३,२७,२४,७०,९९,१००,११७, ११९, १३९, २०२, २१३, २३२, २३६, २४०, ४८७, ४८२, ४८९, ४४१,

४८०, ४४२, ४८१, ४९३, ४९९, ४९७.

एषोऽसौपरमहंसो भानुकोटि ५७, १४२.

एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं १९५, २५५, ३५६.

एताह्वे देवता अहं श्रेयसे ३५३.

एपहोव साधुकर्म कारयति ५२, ७९, ९०, २०९, ४९५.

एपसर्वेश्वर एषभूताधिपति ८९, ९०, १४३, ३८०, ४०८, ४९४.

एकैवशक्तिस्तु महेश्वरस्य भिन्नाचतुर्धा ३४०.

एतंसेतुंतीत्वी अथसंपत्स्यते ३३७.

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म १९, ३०, ४४, ११४, ११५, १८७, १८८, २१०, ३३४, ४८२,

४८९, ४९४, ४८७.

एषसेतुर्विधारण १४३, ३३६.

एवंवाडरेडयमात्मानमन्तरो ३२८.

एवं हाऽस्य सर्वेपाप्मान प्रदूयन्ते ४४६.

एवं विधं हि पापं कर्म निश्चिष्यन्ते ४४३.

एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः ८३, १०४, २४४, ४४२, ४४३.

एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वं छिङ्गंस्थापयति पाणिमन्त्रं ८, ११, १४, १५, १७, ४७, ५०, ८२,९३, ९६, १००, १०१, १८४, २०२, २०६, २४५, ३७०, ४३८, ४२४.

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनेगार्गी १३९, १४३, ४०८.

एवा मीशे पशुपतिः पश्नां ५६, १७० ४३२.

एषतआत्मान्तर्याम्यमृतः १२२.

एतस्माजायते प्राणो मनः १२६, १७४, १८३, १७८, १८७, २५८, ४५५, २८१,

२८४, २८५, २५७, २५६.

एषोऽणुरात्मा चेतसोविदितच्य ५३, १३३, १७५, २६३, २६४.
एष हि द्रष्टाश्रोताघ्रातारसियतामन्ता २६३.
एषिवित्योमिहिमा ब्राह्मणस्य १०९, २४०.
एषोऽक्षिणि पुरुषोद्दर्यत १४५.
एकोविष्णुर्महद्भूतं प्रत्यग्भूतान् ९६, २३७, ४९४.
एतावानस्यमहिमा ८१.
एकोदेवे वहुधासिचिविष्टः २८६.
एष रुद्रभगींख्यो ब्रह्मवादिनो वदन्ति ८३.
एतानिह्वा अमृतस्य नामधेयानि ११८, १२३.
एतस्माजीवघनात्परात्पर्शियं पुरुषमीक्षते १४०, १४१.
एतस्माजीवघनात्परात्पर्शियं पुरुषमीक्षते १४०, १४१.
एतस्मन्खल्वक्षरे गार्गि आकाश्रोतिश्च प्रतिश्च १३०
एतस्मैव सौम्येषोऽणिम्रो महान्यप्रोधः १८०.
एषा वैष्णवीनामसंहित एतां प्रयुच्चिव्वण्यं १८०, ८५, ४३४.

ओ

ओषिखें जो वनस्पति २९९. ओमिखें काक्षरं ब्रह्म १३७, ३७७. ओमिखें काक्षरमिदं सर्वं ३७८. ओं तद्रह्म ओं तद्वायु ओं तदात्मा ३७८. ओं कार एवेदं सर्वं १३९. ओमिखा श्रावय ४०२. ओमिखेतत्पदक्षरमुद्रीयमुपासीत ३५०, ३०४, ३८६, ४०२. ओं ब्रह्मवादिनो वदन्ति ३५८, ४००-

क

कद्रद्राय प्रचेतसे ११२. कोन आत्मा किं ब्रह्म १२७. कं ब्रह्म खं ब्रह्म १२०, २२८, २२९, २९७. कर्मणि विज्ञानमयश्च आत्मा ३७३, ४६०, ३७१, ३९३. कुर्वचेवेह कर्माणि जिजीविषे ४१०. किमेते कुल्माषा अनुच्छिष्टा ४२१. कह्तथावेदयत्रसः ११५, ११७. किं कारणं ब्रह्म कुतः स्मस्ता ४००. कः कं तत्सस्य मन्नममृतो जीवो विश्वः ३८८. कोह्मेवान्यात्कः माण्यात् ६४, ६९, ३७५. किं खिद्वनंकं उसवृक्ष आसीत् २०४, २०५. कर्मचितोलोक क्षीयते २६३, ३५७, ३५८, २२६. कतमआत्मा १५९. कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि ८०. कायेनवाचा मनसेन्द्रयैवी २३९. कप्यासं पुण्डरीकमेवाक्षीणि ७४, ३४९.

खं वायुज्योतिराप पृथिवीविश्वस्य ७९, ८८, १३९, १९५,२५३,२५६,२५८, २८५, ४५५. खं ब्रह्म २५३, २५४.

ग

गताः कळाः पञ्चद्शप्रतिष्ठाः २६५, २८१, ३७१, ३८२, २०१, ३९८, ३९३. गच्छन् तिष्ठन् उपविशन् उन्मिषन्निमिष ४३८. गणानां त्वां गणपति ३६. गायत्रीवा इदं सर्व ८१, ८५. गाधिपतिं सेघपतिं रुद्रं जलामिष ८५. गयायां श्रीविष्णु पादे २३६, २३९. गोभिश्रीणितमत्सरः १६२. गातुं यज्ञाय गतुं यज्ञपतये ८७. घ

घ्राणादीनां सप्तनामेवगतिः २८३.

च

चैत्ररथिनीमैक क्षत्रियपतिरजायत १५६. चिदंबरप्रकृतिरुचते १४३. चन्द्रमापनसोजातश्रक्षोस्सूर्यो ३०८.

छ

छागत्यवपया मेदसोऽनुब्रहि २६. छायातपौ ब्रह्मविदोवदन्ति ३९२. छन्दोभ्योध्यमृतात्संबभ्वा ५३, ३७०.

ज

ज्येष्ठंच श्रेष्ठंच प्राणः ३५२, ३५७. ज्योतिष्टोमेन खर्गकामो यजेत ३, ३०३, १०८, १९०, १६३, २०१, ४३५, ४४९,

३५०, ३४२, ३६२. जुष्टं यदापर्यत्यन्यं ११८, १३४, २०२.

ज्योतिरहमेकं सर्वेचमामेव मां येविद ४९९.

जिह्वामेमधुमत्तमा ३७०.

ज्योतिष्टोमांग दृष्टिरूपो मनसाज्योतिष्टोमो विहितः ६२.

ज

ज्ञात्वादेवं विश्वपाशापनीतः ४४५.

<mark>ज्ञा ज्ञौद्वावजावीशानीशों</mark> ३,४,२१,२९,३०,३२,३३,५३,५४,६२,६३,<mark>१८९,</mark> १९५, २०१, १३४, ७१, २०९, ११५, ११८, १७३, १८७, २१९, २४८, २५३, ३३४, ३३७, ४८१, ४८५, ३१५, २७८, २७७, २७३, २६६, २६०,

२५४, २४८. ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेति १३, ६३, १३८, १५८, १७४, ३५०, ४३३, ४२७, ४०४, ४३२, ४३६, ४४६, ४५६, ४६३, ४९१, ४९५, ४९६, ३१५.

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ४६, ४७, ४३८.

ज्ञानादेवत कैवल्य नान्यः पन्था ४४८.

E

डिम्भकस्योपनयना सम्भवेन १५६.

त

तत्तेजमस्जत १६९.

तत्त्वमेव त्वमेवतत् ५६, ४७५.

ततोवै सदजायत ३, ४, २६, ४०, ६०, १७०, १९७, २९९, ३५३, ३९८.

तद्दह्य ३२७.

तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्व ४,९१,१९२, २०१,१६८,१८३,१९२,४७७,४४०, ४२३, ३३१, ३२५, ३१७.

तमकतं पर्यति वीतशोको ४, ११४, २६३.

तमेवं विदित्वा अतिमृत्युमेति ५, १४६, १८१, १८५, ३०३, ४७५.

तेषामवैतां ब्रह्मविद्यां वदेति इशरोवतं ९.

तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत् १८, ४३०, ४१६.

तमेवैकं जानथ आत्मानं १९.

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः ७९, १७८, ५८, २५८.

तमात्मानं येनुपर्यन्तिधीरा २०२, ३५९.

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं ५९.

तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः ४६९.

तिद्विष्णोः पर्मं पदं सदापदयन्ति ४७७, १४१, १४०.

ततोर्ध्वमायज्ञमृतत्वमेति ४६९.

त आसुनाडिसप्ता २९२.

तेजः परस्यां देवतायां ४६३.

तत्सवितुर्वरेण्यं २८५, २८८, ४०५.

तदादिमध्यान्तविहीनमेकं १९, २८, ३०, ४०, ४३, ६३, १९५, १९९, १४५, १७७, १९२, २०३, २०९, ३३८, ३६१, ४९६.

तमेवं वेदानवचनेन ब्राह्मणाः ४४९. तमेवं विद्वानमृत इह भवति ८६, १८१, २३७, ४३३. तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षे ४४८. तद्यथा पुष्करपलाशा आपोऽश्विष्येति ४४५. तदाविद्वान्पुण्यपापे विध्य निरज्जनः ३६७, ४३३. तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया ४२४. ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं ४०१. तद्देवाज्योतिषां ज्योतिः १४६, १५३, १६९. तं दुर्दशंगूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्नरेष्टं पुराणं ११८, १६५. तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेतद्धोमीयं १२७. तमेवभान्तमनुभाति सर्वं ८१, २८८. तदन्तरप्रतिपत्तौरं(ह)तिप्रश्न निरूपणाभ्यां १६३. तृष्णां छित्वा हेतुजालस्यमूलं ३५९, ४२१. तिद्वेदेवा उद्गीथमाजहुः ३४८. तदेवाभिस्तद्वायुस्तत्सूर्यः ३४४. तस्यावयव भूतैस्तु व्याप्तसर्विमिदंजगत् २७२. ताआप एक्षंत तत्तेजण्सजत १६२, १९७, २५२, २५६, २५७, २९१, २९२. तत्पुरुषाय विद्यहे महादेवाय १८६. तमुत्कान्तं प्राणानुत्कमन्ति ४५४, ४५५. तमात्मानं येऽनुपर्यन्तिधीरा २७२, ३५९. तत्त्वमसि ३, ६, ७, १६, ५५, ७१, १००, १०६, ११५, ११८, १३२, १४९, १७४, १८८, १९०, १९७, २०२, २५३, २७२, ३७७, ३८३, ४००, ४०४, ४४०,

४७७, ४८३, ४८५, ४९६.
तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविश्चत् १२३, १७१, ४८३.
तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ४५, १८०, २०४, ३५१.
तन्त्योणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहुः ३, ४४३.
त्रियंवकं यजामहे ४०, ११०, २०४, ३२८, ३४२, ३९४.
तयोहं सोऽसौ यासौ सोऽहं ३७७.
तदेवयानं पन्थानमापयेति ३६७.
तत्सुकृत दुष्कृते विधूनते ३६१, ३६७.
त्रिपादस्यामृतं दिवि ३३९.

द

दहरें दिसम्बन्तर आकाशः १४५. दहरं विपापं परवेश्मभूतं ८, १०, १०६, १२१, १२९, १४२, १४३, १४५, ३२४, ३३८, ३४५, ३६१, ३९४. द्वेविद्ये वेदितब्ये १२५, १३४.

द्वावेव ब्रह्मणोरूपे ६०, ८१, १९४, २००, ३२७, ३३०, ३३३, ३७१.

देवाहवें खर्ग लोकेऽगमन् ५८, १०४, १२२, १४९.

द्वासुपर्णौ सयुजौ ११४, ११५, ११६, ११७, १२१, १२४, १२४, १३४, १३५,

१७४, १८७, १८८, १९८.

देव्यायुतं देवयुतं युवानं ७.

देशमे पुरुषप्राणाः आत्मैकादश २८६.

द्यावाष्ट्रथिवी जनयन् देवएकः १७८.

ध

धर्मचर्माऽधर्म २४%

भ्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति ४७, ९४, १९१, १९२, २६८, ३९३, ३९४.

ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं ३५, ३६, ५८, १००, १४१, १७६, १७८, १८३, १८६,

१९२, २३८, ४४०.

ष्यात्वासुनिर्गच्छति भूतयोनिं ५, ४३, ४६, ५२, १७४, १८०, २०३, २०७, २०९.

३९९, ४००, ४०१.

<mark>ध्येयस्सदास</mark>वितृमंडल मध्यवर्ती १२१, १८५, २३९, ३२१.

धातायथार्प्वमकल्पयत् १८७, २०९.

न

नतत्रसूर्योभाति न चंद्रतारकं ५९, ८१, १४६.

नान्यतोऽस्ति द्रष्टानान्यतोऽस्तिद्रष्ट्र ५४, १२४, १४९.

नतस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके ५९.

नोपास्यौ प्रकृतिर्जीवौ २००.

निस्योनिस्यानां चेतनश्चेतनानां ६३, ११८, १९५, २०२.

नाऽयमात्मा प्रवचनेन लभ्यो ४९९.

नाऽन्ये ब्रह्मणि वेदितव्यं परंचापरंचा ६३, १६३.

नमो हिरण्यवाहवे सेनान्य ७५, १०४, १६०, १८६, २०३, २३४.

नमस्ते रुद्रमन्यव ३४९.

नभूमिरापोनच विहरित्तनचानिलो ७९.

निधनपतये नमः ८, ९६, १०६, ११५.

नप्राणेनापानेन मर्त्योजीवति कश्चन ९१.

नावेद्विन्मनुते तंबृहन्तं ६, ७, ३९, ९३, १४९, १८०, १९१, २०४.

नैषातर्केणमतिरापनेया ३९, ४५, ७१, ७६, ९३, १९७, १९३.

नमः स्रस्तिस्वाहा स्वधाऽतंवषज्योगाच ९४.

नमा ब्रह्मणे धारणंमेऽस्तु १०१.

नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं १०२, १०३, १४१, २३२, २३७, २७०.

नान्यत्पश्यति नान्यच्छुणोति १८०, ४३८. नान्यः पंथाविद्यतेऽयनाय १८१. नमस्ते अस्त्रभगवान् विश्वेश्वराय १४८. नेहनानास्ति किंचन ३७, ५१, १७७, १८४, १८५, १८७, १८८, २२६. नतस्य कार्यंकरणंच किंचित् १९३, २१०. नतस्य प्राणानोत्क्रमन्ति १८१, १८४. नाऽविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो २९, ११२. नास्त्यकृतः कृतेन २८, ३९. नक्रयोशिष्फलं कर्म ४, ८. नहवा अस्याननं जग्धंभवति ४२१. नामब्रह्मेत्युपासीत ३९५. नकर्मणा नप्रजया धनेन १०३, ३८५. नीलग्रीवोविलोहितः ३७७. नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं ३७२. नतद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को १४६. नकर्मणावधते नाकनीयान् ११% नमोरुद्राय विष्णवे मृत्युर्मेपाहि ३७९. निष्फलं निष्कियं शान्तं २९, ३१, १७८, २१०. निवारशोकवत्तन्वी १०७. नकदाचिदनीहरां जगत् १९, ११५.

4

परंज्योतिरुपसंपद्य खेन रूपेण १४५, १८९, ३६९, ४८१.
प्राणानां ग्रंथिरसिरुद्रो माविशांतक १२१, १२९.
प्राण्ञोहं प्रत्यञ्चोहं ९.
परेणसाकं निहितंगुहायां १०३, ३८५.
प्राणोब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म १२०, ३५३.
प्राण्णव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योः ८९, ४२१.
प्राणोऽस्मि प्रज्ञातं ममायुरमृत ८९, ९१.
परात्मसिध्यै परमं कालकालं ९७.
प्रांचोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं १६, ३६, ४०, ५८, ९६, १०१, ११६, ११९, १३१,

१३४, १८६, १९०, ४७७. परास्यशक्तिर्विविधेव श्रूयते १३५, १८५, १९०, १९१, १९४, ४५१, ४८८. प्रज्ञानं ब्रह्म ५. प्राणोवा आशायाभूयान् १३७. प्राणोहि पिता प्राणो हि माता ८९. प्राणेभ्या देवादेवेभ्योलोक ५८.

प्रधानेक्षेत्रपतिर्गुणेशः ३१, ३९, ५३, ५५, ५९, १६३, १७०, १७१, १८३, १८५,

१९३, २०९, २३४, ३९२.

परात्परतरं ब्रह्म तत्परात्परतो ४०, १३२, १७५, २३३, २४०.

परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो २५, १२५, १९१, ४१५, ४२२, ४२३, ४३०.

प्रतर्दनोहवै देवोदासिरिन्द्रस्य ४१७.

पुरातनोहं पुरुषोहमीश ८५, १८६.

पुरुषोवै रुद्रः १४१, २८८.

पुरुषएवेदं विश्वकर्म १२६, १२७.

प्राणश्च प्राणसृतश्चञ्चष्यञ्चः १६८, १६९.

प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः ५७.

पवित्रंते विततंत्रह्मणस्पते १०.

पश्चनां पतये वृक्षाणां पतये १६५.

पुरुषान्नपरिकंचित् १६३.

ब

ब्रह्मविदाप्नोति परं ५, ६, ६१, ६३, ७१, १३८, १७४, १८८, १९२, २०१. ब्रह्मविद्रह्मैवभवति ४, ६, २८, ४४, ४६, ५२, ५३, ६२, ६३, ७१, ९०, १३२, १७४, १८८, २०१, २५१, २६१.

ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति १२२, ४१६, ४३२.

ब्रह्मचर्याचार्य कुलवासी तृतीयो १२२, ४३२.

ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहीभवेत् ४३५.

ब्रह्मवा इदमय आसीत् ३, ४८३, ४९२.

ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपति १०९, १६०, ४७४, ४९८.

बुद्धिंच सार्थिं विद्धि १६१.

भ

भूतं भव्यं भविष्ययत् सर्वं ३७८.

भृगोवैवारुणि पितरमुपससार १३८.

भर्गोदेवस्यधीमही ८३.

भीषास्माद्वातः पवतेभीषोदेति ५९, ८९, १२१, १५७, २८८, ३०५, ३१५, ३२९,

३९९, ४९४, ४९७.

भूतिकामो वायव्य श्वेतमालभेत ३८९, ४८६.

भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यो भूमानं १३७, ३९५.

भूत्ये नप्रमदितव्यं ९४, १०७.

भद्रं कर्णेभिर्श्रुणुयामदेवाः ८९, ९६.

भर्गेदिवस्य रुद्रात्मने ८३.

भिर्वातेहृदयप्रन्थि छिर्वन्ते १३३, ४४६, ४६०, ४६१, ४८१.

मृद्ववीत् १५३, १८६.

महद्भयं वज्रमुद्यतं १५७.

मायान्तु प्रकृतिंविन्द्यात् ५४, १३६, १६२, १७९, १८०, १८३, १८५, २०५, ४६३.

मृत्योस्समृत्यमाप्रोति १९९.

मनःप्राणे सम्पद्यते ४५४.

मामीशानं पुरुषं देवमीड्यं ३५९, ३६१.

मूर्तेचिषामेवाभिसंभवं १२१, १३१.

य

ययेषु सुप्तेषु जागर्ति तदेवशुक्तं ३१४, ३१५, ३९५.

यथोर्णनाभिस्स्रजते गृह्णतेच ५७, ११५, १२४, १२५, १७८, १८०, १८४, १८५,

१८९, १९१, १९३, १९५, १९६, १९७, २६१, २६२, ३६०, ३७२.

यथामेर्ज्वलतस्सर्वदिशो विष्फुलिङ्गा ५८.

यथाकतुरस्मिन् लोके पुरुषोभवति ५५.

यचान्येहास्ति यचनास्ति सर्वं तस्मिन् समाहितं ५९.

यथानद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तंगच्छति ५, १६, ७१, ८१, ११५, १३२, १७४, १८८,

१९१, २०१, २६५, २७३, २८२, २९७, ३२२, ३७१, ३८४, ४६१, ४७६,

890.

यच्छन्दसां ऋषभो विश्वरूपाः ७,८,९५.

यदातम स्तन्नदिवानरात्रिः नसन्नचासिच्छव १९, ७२, ११६, १७५, १८३, १८५,

२०७, २४२, २५४, २५६, २८८, २८९, ३२५. यतोवा इमानिभूतानि जायन्ते येनजातानि जीवन्ति २८, ६१, ७९, १०२, ११६, ११७, ११८, १७३, १७५, १७९, १८४, १८७, १८८, १८९<mark>, २०६, २४३, २६०,</mark>

२७५, २७८, २९५, ३१०, ३२०, ३९२, ४७६. यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्यमनसासह ४, ६, ३९, ६१, १९२, २०४, ३२९, ३५९. यो देवानां प्रथमः पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रः ८, १३, ३५, ३८, ४३, ४५, ७०, ९९, २४९,

योख्द्रो अमी योऽप्सु य ओषधीषु १२२, १८८, २०१, २१३, २४३, २८८, २९२,

३४४, ३७५. यो वेदनिहितं गुहायां परमेव्योमन् ११८, ३३८, ४६५, ४७३.

यदा सर्वे प्रमुच्येत कामायस्यहृदिस्थिताः ४५८.

यथा सुदीप्तात्पावकाद्विष्फुलिङ्गास्सहस्रशः २५४, २७२.

यो वै चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ४५८, ४५९, ४६०.

यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोप २५२, ३५२, ४०२, ४०४, ४०८, ४५९.

यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन ४०४, ४३४, ४४९, ४८८. यावजीवं अग्निहोत्रं जुहुयात् ४४८, ४४९, ४५६. यथारविस्सर्वरसान्प्रभुंक्ते ३८९, ४५९. योवेदादौ खरःश्रोक्ते वेदान्तेच प्रतिष्ठितः ७, ६८,९२,९३, १०४, ११४, १४०, ३२४,

यज्ञो वै विष्णुः ८५, ४२७, ४२८.

येचेमेऽरण्ये श्रद्धातपइत्युपा ३७०, ४१९.

<mark>यथेषोन्तरहृदय आकाशः ७५, १६०, ३५१, ४०४, ४०६.</mark>

यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रं १२६, १२७, १२९, ३९६.

३६१, ३७१, ३७७, ४३३,४३९.

योऽशनाया पिपासे शोकं मोहं ३७४.

योवेद निहितंगुहायां २०५, ३८२, ३९९, ४३४, ४३५, ४६५.

यएषोऽन्तरादित्य हिरण्मयःपुरुषः ७३, ८३, ३४९.

यसात्परन्नापरमस्ति किंचित् ४५, १४०, १४१, ३३९.

या मा सा माया १३३, १३६, १७९, २०५.

यमैवेष वृणुते तेन लभ्यः ३३९.

य येषोऽश्लीणि पुरुषो दृश्यत ११, ११९, १२०, १२१, १२९.

योयं चतुष्पाद्रह्म षोडशकलं ३३६, ३३८.

योविज्ञाने तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् १२४, १२५, ३२०, ३३८.

यदेष आकाश आनन्दोनस्यात् ३६५.

यस्सर्वज्ञ स्सर्ववित् १२४, १३३, २१०, २६५, ३२८, ३८१.

यदेव साक्षादपरोक्षात्रह्म ३७४.

यथासौम्येकेन मृत्पिण्डेन ५४, १७८, १९६.

या वै स्वां देवतां अति यजते ४०, ११०, २४१, ३००.

योयो अन्नमत्ति यावा रेतिस्सि वित ३१२, ३१८.

यथाजीवो नाडिषुरोते ३२०.

यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि २७८, ३७३.

यद्धिमनसा जायते तद्वाचा २३९.

यत्खप्रे पुरुषं कृष्णं पर्यति २२६.

योवैभूमातत्सुखम् १३७, १३८.

योत्रद्धाणं विद्धाति पूर्वं १५२, १६१, १८३, १८६, ४७३, ४८७.

यायं विज्ञानमयः १५६, १६०, २६४, ३६१.

याते रुद्रश्चितातन् ४२.

यदापद्यः पद्यते रुक्मवर्णं १३२, १८०, २०४, ३०६, ४९२. ययेषोऽक्षीणि पुरुषो दृदयत ११८, १९९, १२०, १२१, १२२.

यद्यदस्मिन्सर्पिवीदकं ११२.

यःपृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मिन तिष्ठ ७५, ११९, १२४, २००, ३३०. यद्वावकं तदेवखं १२०, १२२, १३८. यथा पुष्कर पलाशा आपोनिश्चिष्यन्ता १२०, ४३५, ४६८. यद्वे किंचिन्मनुरवदत्तद्भेषजे १८३. यथासौम्यकेनमृत्पिण्डेन ५३, १७८. यावान्वाऽयमाकाशस्तावान्वा १४४, ३६२. यनाऽश्रुतं श्रुतं भवति ४५, १६१. यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरोऽन्तः परोज्योतिः ७०, १४२. यद्वाचानभ्युदितं येनवागभ्युद्यते ९२. यःपूता सपुनातुमां ९६. यत्तद्वेदममग्राह्यं तदपाणिपादं १२५, ३७२, ३७५, ४७३. य एषसुप्तेषु जागर्तिकामं कामं पुरुषा ३१४, ३१५. यस्य देवे पराशक्तिः यथादेवेतथा ४२९. यादशी भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादशी ३५७.

रमणीय चरणाः कपूयचरणाः ३०२, ३०३.
रहयत्ते दक्षिणमुखं तेनमांपाहि निसं ४९९.
रहयेणान्नममृतं देवा वे भोक्तृकामा २४९.
रहयेणान्नममृतं देवा वे भोक्तृकामा २४९.
रहये मुजीयात् ११२.
रहये वा एषयदिविस्तस्येते १०, ७७, ७८, ८६, १२८, १८५, २४६, ३२३, ४४८.
रहये जनानां हृदये सिन्निविष्टः ४६३.
रहये वे शाश्वतं पुराणं ३.
रज्जुसर्पवदात्मानं जीवं ज्ञात्वा २२९.
रह्मंपरो मनीषया गृह्णन्ति ४०, ४७६.
रसोवे सः ३२, ६२, ७०, ४९४.
रसे खेवायं लब्ध्वाऽऽनर्न्दीभवति ६३, ७०, ४७९.
रह्में भूत्वा यजुर्वेदं १०२.
रह्मय वामदेवाय नमो १०६.
रोहितं शुक्नं कृष्णं १५२.
रथस्यारेषु नेमिरपिताः नाभौ आरा ९१.

लिङ्गाङ्गसङ्गिनां वत्स पुनर्जन्म नविद्यते ३७०० लिङ्गस्थं मां समाराध्य खंखं पदं ३३३० लिङ्गंब्रह्म सनातनं ९. लिंगिनं चिक्तणं दृष्टा १०२. ळीयते गम्यते यत्र ९, २३८, ४७९. ळिङ्गे सुपुप्तिः ७, २१८. ळिङ्गमध्ये जगत्सर्वं ७.

व

वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय २१०. वाचारंभणं विकारो नामधेयं ५, ६, १९१, १९२, १९५, १९६, ३५८, ४८५. वालायमात्रहृदयस्य मध्ये विश्वंदेवं ३५९. विज्ञानं यज्ञं तन्तते ६३, २६६. विश्वतश्रद्धिरित विश्वते।मुखो ३५९. विद्याञ्चाविद्याञ्चे। १५६, ३५२. विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा ५८, १२२, १८३, ३४३, ४४१, ४९९. विश्वाधिको हृद्रो महर्षिः १०९, ११९, १२२, १३२, १५३, १५९, १८०, १८५, २०२, ३४८, ४४१, ४७५, ४८७, ४९९.

वायुर्वे गौतुम तत्स्त्रं वायुना १३१.
विश्वेदेवं विदुषा वेदितव्यं ९६.
विष्णुरित्था परमस्वविद्वान् ३६.
वेदान्तिविज्ञान सुनिश्चितार्थाः १०, ३५८, ४९६.
वेत्थयदापञ्चम्यामाहृतावापः पुरुषवचसो भवन्ति ३०७.
वेत्थकेनाऽसौलोको नसंपूर्यते ३०७.
वेदवाक्याणि सर्वाणि २७४.
विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः २६.
वसन्तेवसन्ते ज्योतिषायजेत ६९.
वाचोवाऽयं ह्येषस्चिः १८.
वैश्वानरस्य सुमतौ नामराजा १२६.
वायुर्वेगौतमतत्स्त्रं वायुना १३१.
विद्याच्छुकममृतं १४८.

श

शतंचेकाच हृदयस्य नाड्या ४५०. शान्तिः शान्तिः ३४०. शिवायनमः शिवलिङ्गायनमः ९६. शमीमयः सूचः दर्भमयः ६४. शान्तोदान्त उपरतास्तितिक्षुस्समाहि ४२०, ४२९. गुक्रध्यानपरायणः ४०.

शान्तिसमृद्धममृतं ३३०, ४८८, ४८९.

शन्नोमित्रः शंवरुणः ३३३, ३६३.

शिवोमामेव पितरः ३८.

शिव एकोध्येयः शिवंकरः ४, १८, २८, ४८, ८६, १११, ११९, १३४, १४५, १७४<mark>,</mark>

१८३, ३३५, ३५५, ३७४, ४८५.

शरीरंमे विचर्षणं ९, ४२३.

शास्त्रंछिनित श्रोत्रं श्रणोति २९.

श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वे ३८९, ४४२.

श्रद्धाभाक्ति ध्यानयोगादवेहि ८, १३, ९६, १७४, १७६, १७७, १९२<mark>, ३</mark>७०, ४२०,

४३४, ४८०, ४९६, ४९७.

श्रद्धाभक्ला शैवलिङ्गं प्रधृतं सर्ववेदैः ९६.

श्रद्धावाआपः श्रद्धांज्होति ३९.

शिवंप्रधानममृतं ब्रह्मयोनि ४२.

श्रियंलक्ष्मी मौपलामंबिकां ८७.

ष

षड्डोता वै भूत्वा प्रजापतिरिदं सर्वमस्जत ३८. स

सदेवसीम्येदमप्रआसीत् ६, १७, ३०, ३५, ३९, ४४, ४५, ४६, ५८, ६३, १८६,

२०२, २३४, २३५, २५४, २६१, २७०, २८४, २८८, २९७, ४८३.

सर्वो वै हद्रः ७, १४८, १७९, १८३, १८४, १९५, २५१, २५४, २५४.

सल्यात्माप्राणारामं मनआनदं ११३, १२२, १३२, १४३.

सद्योजातेन ऋग्वेदं वामदेवेन याजुषं ३७.

सत्यंवद धर्मचर २७८, ४०६.

सत्याहवैतन्महद्यक्षं ३७८.

सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म ३, २२, ३४, ३९, ५८, ६१, ६८, ३७५, ३९७, ४३५, ४७३. सएषोऽणिमेतदात्मिमदं सर्व २३८.

सतत्रपर्येतिजक्षन् कीडन्नममाणः ३६९, ४८८.

सोंऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमंपदं ११८, १६१, ३६९, ४९९.

सहनाववत सहनौ भुनक्त ३६३.

सर्वेवेदायत्पद मामनन्ति ४४, १८०, १८३.

स एष सर्वस्येशानः ३५९, ३६८.

सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत २२.

सवाएषमहानजआत्मा १५९, २६४०

सएषसर्वेभ्यः पाप्मभ्यः उदितउदेति २०१, ३१९.

स्थिरीभरङ्गैः परहपउम २०, ३५९, ४९८.

सएव विष्णुः सप्राणस्सकालोग्निस्सचन्द्रमाः ८०, ८४, १५६, १७६, २५२.

सत्यकामस्सत्यसंकल्पस्सोऽन्वेष्टितव्यः १६, १८.

सर्वएतेपुण्यलोकाभवन्ति ३३७.

सोन्तरादन्तरं प्राविशत् ५८.

स सविता सवायुः ३५९.

सूर्योग्या सर्वलोकस्य चक्षः १, ४०.

सोकामयत बहुर्स्या प्रजायेय ७९, १७०, १७९, १८८, ३५६, ४९७.

संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय ३५८.

सोऽर्नुते सर्वान्कामान्सहब्रह्मणा ७१, २०१, ३५१, ४०७, ४३४, ४३५, ४७५, ४८१,

४८९, ४९६, ४९७.

सब्रह्मसिशवसेन्द्रः सोक्षरः १००, १७५.

सर्विछिङ्गं स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्रं ८, ११, १४, १५, १७, ४७, ४९, ५०, ५४, ९४,

९५, १००, १०२, १०४, ११२, २००, २०६, २१२, ४०६, ४४२, ४८०.

सर्वोद्येषरुद्रः तस्मैरुद्राय नमोअस्तु ५८, १८३.

सहस्रज्ञीषंदेवं विश्वाक्षं विश्वसंभवं १००, १०३, ३४१.

सहस्रदेशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ६९, १०१.

सर्वेखाल्विदंब्रह्म ३०, ३६, ३७, ९८, ११५, १७५, १८४, १९१, ४८१.

सर्वाननशिरोग्रीव सर्वभूतगुहाशयः ६०, ९२, ११८, १२८.

सुष्प्री शङ्करेलयः ५७.

सर्वकर्म सर्वकाम सर्वगन्ध सर्वरसः ३२७.

सुष्रिकाले सकलेविलीने ६२, २२०.

सतासौम्यतदासंपन्नो भवति ३१९.

सोमः पवते जनिता ३६, ४९२.

सप्तप्राणा प्रभवन्ति १६७, २५८,

सर्वाणिहवा इमानिभूतानि आकाशादेव ६८, ७९.

सएषऽप्राणएव प्रज्ञात्मा ८८, ९१.

सैषाभार्गवी वारुणी ६९, ४९०.

सोऽसौ योऽसौ सोऽहं ३००.

सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री ८१.

सूर्याचन्द्रमसौधाता यथापूर्वं ६९, १५२, २०९.

सत्यैनलभ्यस्तपसाह्यषआत्मा १०७.

सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः १६, १८, २०, ६३.

सोऽहं नित्याहं ब्रह्मोहं प्रांचोहं ७५.

साक्षीचेतो केवलो निर्गुणश्च १९.

सर्विमिदं शिवमेव विजानीहि २७.
सेषा विचित्रासुदृढा ४४, २३२.
सेषानन्दस्य मीमांसा ६२, ६४.
सुवर्णायनमः सुवर्णिलङ्गायनमः ९६.
सएको ब्रह्मणआनन्दः ७३.
सर्वभूतद्मनायनमः ९६.
संोऽरोदीत् यदरोदीत् ४१८.
समानवृक्षे पुरुषोनिममो ११८.

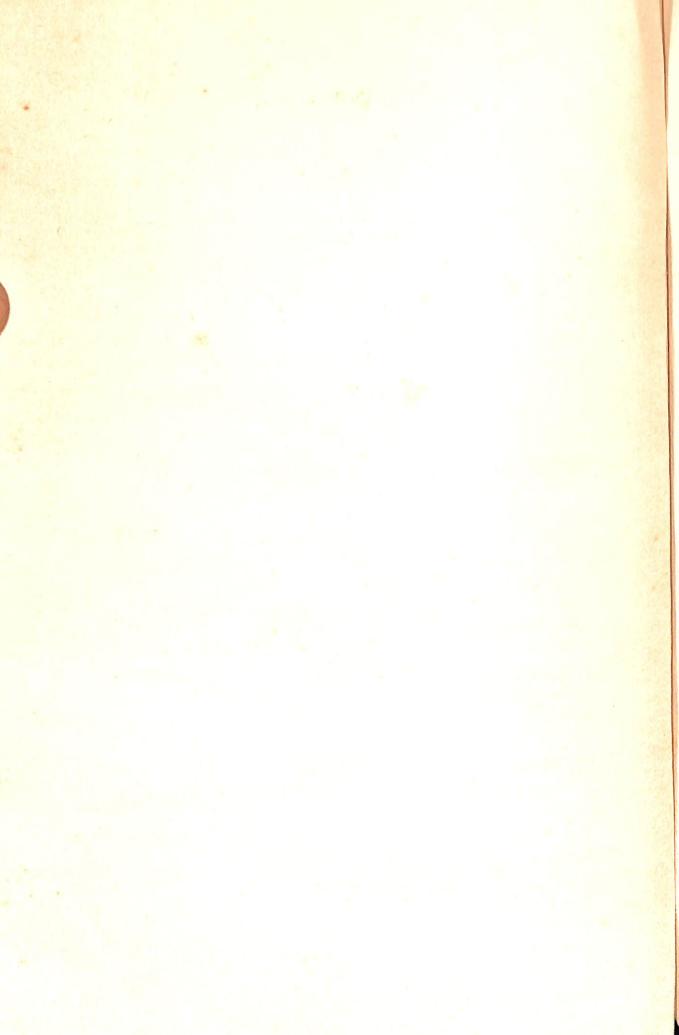
ह

हिरण्यगर्भस्समवर्तताप्रे ६९, ७९, १८४, ४७०.

हिरण्यायनमः १६, १३९.
हिरण्यायनमः हिरण्यालिङ्गायनमः ९६, १८६.
हिरण्यायनमः हिरण्यालिङ्गायनमः ९६, ११०, १९०.
हेरुद्रचारुचित्रं रत्नहेमरजत प्रवालादि ८६, ११०, १९०.
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं २५, ३८, ७०, १८२, ४३७, ४७४, ४७६.
हंसहंसेतियोत्र्याद्धंसोनाम सदाशिवः ६३, १३६.
हत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं ८१, ८२, ११९, १४५, ३४१, ४३५, ४३९.
हरपुण्डरीकं विरजं ८१, ४५५.
हदयं गाहीपत्य मनोन्वाहर्यः ११८, ३२७.
हिरण्यमात्मा ३६४.

सरप्रधानममृताक्षरं हरः ४, १३, ४७, ९१, १२९, १३९, १६३, १६७, १८३, १९२, १९२, ४०, १३९, १३९, १६३, १६७, ४९८. २०१, ३१७, ३२५, ३३७, ३४०, ३९४, ४९६. क्षीणेपुण्ये मर्खलोकं विशन्ति ३०३, ४९६.

क्षीयन्ते चास्यकर्मणि ४४६, ४४७.

॥ परिशिष्ट ॥

श्रीकरभाष्ये श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्ये हदाहृत उपलभ्यमान प्राचीन ग्रन्थानां अनुक्रमणिका ।

अ

अग्निरहस्य ३५७, ३६०. अथर्वणवेद ९६, ४९८. अथर्वशिरः १९, ८६, २४२, ४३१, ४९८, ४९९. अमरकोश (नामलिङ्गानुशासन) ८२, ११८. आपस्तंभगृह्यसूत्र १०७, ११०, २४२.

इ

ईशावास्योपनिषत् ११२, २३८. ईश्वरगीत ७८,३७९.

羽

ऋग्वेद ९, ६९, ८५, ९६, १०७, १११, २३२, ३१८, ४५९, ४९८.

ए

एैतरेयोपानिषत् ५७, ५९, ११९.

क

काल्यायनशाखा १०९.

कठवल्लचोपनिषत् ९, १६, २८, ३७८.

कण्वशाखायां ११२.

कर्मकाण्ड (पूर्वमीमांसा) ११५, २१०, ४२०.

कैवल्य ८, ९, १६, ४३, ८०, ८४, ३४७, ३४८, ३४९, ३६३, ३९४, ४३९, ४४३,

४४४, ४९८.

कापिलस्मृतिः १६१.

क्रमपुराण ४१, ७८, ८५, ८६, ९५, १०७, १०९, १११, ११२, १४४, २४७, २४९.

कौषातिकी ब्राह्मणे ८८.

खिलसंहिता ३६३.

ग

गौतमश्रुति १०४, १०५, ४१२, ४१४. गरुडपुराण १०८, ३२८.

छ

छांन्देाग्येापनिषत् ७३, ७४, ७८, ७९, ८५, ८८, १७०, ३४८, ३४९, ३६३, ३६५, ३७०, ३८१, ३८८, ३९४, ४२९, ४३०, ४४१, ४४२, ४७६

5

जावालोपनिषत् १६, ७४, १०७, १०९, ११२, ४१४. जॅमिनिसूत्र १७, ३४३. ज्ञानकाण्डश्चतिः ४२८.

त

तैत्तरेयोपनिषत् १५, १६, ६०, ६१, १७०, ४२८.

न

नारायणानुवाकोपनिषत् ९५, १०३. चर्सिहपुराण ८५. नैय्यायिकमतसिद्धान्त २१८.

4

पराशरपुराण १०९, २४७. पद्मपुराण ४३. पातञ्जालेसूत्र १८४. पाणिनि कौसुदि ४१०.

e

बृहदारण्यकोपनिषत् ३४५, ३५९, ३६०, ३६३, ३०३, ३०४. बृहज्जाबालोपनिषत् १०९. बुद्धागम (माध्यमिकशास्त्र) ५१, ५२. बोधायनसूत्र १०८, ४९९. बोधायनशास्त्र ११२. ब्रह्मांडपुराण ११४, ४९८.

भ

भगवद्गीता (कृष्णगीता) ४, ५, ४८. भागवत ११३.

H

महाभारत (आनुशासिनकपर्व) १०५, ४१२, ४१४, ४२५. मन्त्रोपनिषदि ८३. महिम्नः १४, ६०. मैत्रावरुणशाखा ८३. मनुस्मृति १०४, १०९, १११, १९०, २४१, २९४. माण्डुक्योपनिषत् २४६. माध्यमिक (बौद्धमत) सिद्धान्तः ५०,५१.

य

याज्ञवल्क्यसूत्र ७७, १७३.

स्मृति ११३. यजुर्वेद १०, २४६, ४९८.

₹

रुद्रचमक (नमकचमक) ३५७, ४२८.

रुद्रयामले ८८.

रुद्राध्याय ६, ७, ९.

रामायण युद्धकाण्ड ४३, ११३, ४१४, ४१५.

बालकाण्ड ४३, ३६६, ४१५.

उत्तरकाण्ड ४३.

ल

लिङ्गपुराण ९, १०, ११, १२, ७६, ७७, ११३.

लघुसूत्रवृत्तिः ७६, ४७२.

व

विष्णुपुराण ४२, ४३, ८४, ११२, ११३.

वीरागमे ४१.

बृद्धशातातप ८०, ११२, २४२, ४१२, ४२६, ४९४.

वातूल ११, ४१३, ४२६.

वाजसनेयक ८६, ८७, ३४५, ३५२, ३७०.

वायवियसंहित २४२.

श

शाकुन्तलानाटक ८९.

शाख्यायनशास्त्र ४५०.

रोवपुराण ३४८, ४९९.

शङ्करसंहिता १३, १०२, ४१५.

शतस्द्रीय ७५, ७७, ४९८.

शिवधर्मशास्त्र ४१, ११२.

शिवगीता (ईश्वरगीता) ७८, ११०, १११.

शाण्डिल्यस्मृतिः (विद्या) ११३, ३८८.

श्वेतऽश्वतरोपनिषत् १६, १९, ४९, ७०, १०८, ३६४, ३९४, ४००, ४०१, ४९८.

श्रीरामानुजाचार्यमतासिद्धान्तः (विशिष्टाद्वैत) ४९, ५०, ५१.

श्रीशङ्कराचार्यमतसिद्धान्तः (निविषाद्वैत) ५०, ५१, ५२.

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यमतसिद्धान्तः (शुद्ध द्वैत) १७४, १७७,

स

स्कान्दपुराण ११, १३, १४, ८५, ८६, १०२, ११०, ११२, ११३, ११४, १९४, २४१, २४३, २४६, ४२६, ४३८, ४४६, ४८५, ४९५.

सिद्धान्तशिखामणि १५.

सिद्धान्त आगम ९४, ९८, १०५.

साङ्ख्यशास्त्र (स्मृतौ) ७३.

सूतसंहिता ७४, ८५, ९४, १०१, २४६, २४७, ४१२.

सामवेद ३६५, ४९६, ४९८.

सूतगीतासु ११६, २४६.

साममैत्रेय शाखायां १०८.

सौरसंहिता १०४, १११.

ह

-:0:-

हरिवंशे २४१, ४३६, ४३९. हंसोपनिषत् ९, ५७.

॥ परिशिष्ट २ ॥ ॥ श्रीकरभाष्योदाहृतं न्यायानुक्रमणिका ॥

- अमीन्ध्रशाला न्यायेन ५६. 9.
- अध्यारापापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंचितमिति न्यायेन ६४, १८९. ٦.
- अयस्कान्तसूचीन्यायेन ३५, ७०, २०५, ३५८, ४४६. 3.
- अवशिष्टानां अन्तेनिवेशनन्यायेन 800. 8.
- अंधसन्ध्या न्यायेन २१३. 4.
- अंशांशिन्यायेन ३३६, ३७४. €.
- उपास्योपासकयोर्भेदाऽभेदस्सम्भवेदिति न्यायेन ३०४. 9.
- एकैकांगश्रवणेसित अन्येषामंगानामुपसंहरणं पूर्वमीमांसान्यायेन ३६५. ٤.
- कारणगुणा हि कार्यगुणारंभक इति न्यायेन २१७. 9.
- कारणगुणाः कार्ये स्वसमानजातीयगुगारंभक इति न्यायेन २१७. 90.
- कारणसल्यत्वे कार्यस्य सल्यत्वमिति न्यायेन ३८. 99.
- गतिसामान्यन्यायेन ८६, १६१, १८०, ३५८. 97.
- गोबलीवर्धन्यायेन 308. 93.
- गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय न्यायेन 98.
- चतुर्थ्यन्तदेवताप्रधान पूर्वमीमांसान्यायेन ३४२. 94.
- छागपशुन्यायेन ३५, ३६. 98.
- छंदसो यथेष्टंपदानामन्वयावर्णनीय इति न्यायेन ३६७. 90.
- च्छत्रिन्यायेन ३७३. 96.
- जगद्वासनायुक्तोखप्रः इति न्यायेन २२७. 99.
- जलमौक्तिकन्यायेन १८९. ₹0.
- जातिव्याक्तिन्यायेन ४२, २८५, ३३५. 39.
- तुलयन्यायेन ४२. 33.
- दग्धपटन्यायेन 32. २३.
- द्धिक्षीरन्यायेन 960. 28.
- <mark>दृष्टान्तानुसारेण क</mark>ल्पनान्यायेन ३३, ४७२. 24.
- नकुर्याचिष्फलंकर्मति न्यायेन ८, ३४४. ₹€.
- नदीसमुद्रन्यायेन ३३५, ३३८, ४६२, ४८६. 20.
- निहि कर्मणिकर्मान्तरारंभ इति न्यायेन ५० 26.

- २९. निह दृष्टेरनुपपन्ननाम इति न्यायेन ८, ३४४.
- ३०. नहि निन्दान्यायेन ११४.
- ३१. नाशःकारणलय इति न्यायेन २२६, ३७२.
- ३२. नाश्वी नगार्दभ इति न्यायेन १८९.
- ३३. निश्रेणिन्यायेन ६१.
- ३४. निषादस्थपति न्यायेन १४३, १५४.
- ३५. पर्वतो विद्वमानिति न्यायेन १९१.
- ३६. पिपीलिका मर्कट पक्षि गामत्स्यकच्छपन्यायेन ३१६.
- ३७. पूर्वेणेनैव तुल्यन्यायेन ३६५.
- ३८. प्रकृतिविकारन्यायेन ३४.
- ३९. प्रयोजनमनुद्दिश्य नमन्दोऽपि प्रवर्तते इति न्यायेन २०६.
- ४०. प्रवाहसमुद्रन्यायेन ६०.
- ४१. फलवत् सन्निधानफलं तदङ्गमिति न्यायेन ४३.
- ४२. बीजाङकुरन्यायेन ३१, ४९८.
- ४३. ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्येति न्यायेन ४६.
- ४४. भ्रमरकीटन्यायेन ५, २८, ५५, ६२, ६३, ९०, १३२, १३६, १६०, १६५, १६०, १६५, १८४, १८४, ३३८, ३५७, ४६१, ४७९, ४९८.
- ४५. मिथ्यात्ववादिवाक्यानि मिथ्यैवपारिगीयते इति न्यायेन २२७.
- ४६. मृदुस्सर्वत्रवाध्यत इति न्यायेन ४३.
- ४७. यत्सत्वेयत्सत्वं यद्भावे यद्भाव इति न्यायेन १९१.
- ४८. यद्धिमनसाध्यायते तद्वाचावदति तत्कर्मणाकरोति न्यायेन १५१.
- ४९. रात्रिसत्रन्यायेन ४६, ३८६.
- ५०. लक्षणप्रमाणाधीना हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायेन २८, १६१, ४७८.
- ५१. लिङ्गादर्थोनिर्णात इति न्यायेन २४९.
- ५२. लोहरसादिन्यायेन ५, १८९, ४६१, ४७८.
- ५३. वचस्येकं मनस्येकं कर्मण्येकं महात्मनां इति न्यायेन १३.
- ५४. वन्ध्यापुत्रराज्यविभववर्णनन्यायेन ४८६.
- ५५. वक्षमाणसूत्रन्यायेन ३४६.
- ५६. वान्तभोजनन्यायेन २५.
- ५७. राब्दबुद्धिकर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वमिति न्यायेन । ३४२.
- ५८. शशश्चन्यायेन ४८९.
- ५९. शाखाचन्द्रन्यायेन ५७, ६१.
- ६०. श्रवणाविध्यपेक्षितन्यायेन १८.
- ६१. श्रुतिस्सत्यार्थवाचिनीति न्यायेन ४८७.

- समक्षप्रवाहन्यायेन ६२, ३९७, ४५२. ξ٩.
- समाचार्याधिकोनवा इति न्यायेन ३४७. €3.
- समुद्रतरङ्गन्यायेन ३०१. €8.
- सक्तुन्यायेन ४६. ξų.
- सन्दिग्धे वाक्यशेषादिति न्यायेन 94. ξξ.
- सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन ३९४ €0.
- स्थूलारुन्धतीन्यायेन ३, १५, ४४, ५६, ६०, ६२, ३०३, ३३६, ३६९, E C. ४१८, ४४२.
- सौधासौपानन्यायेन ३३७, ४७२. €9.

।। परिञ्चिष्ट ३ ॥ ।। पठन मनन ध्यानार्हानि उपनिषद्वाक्यानि ॥

अस्मिन् श्रीकरभाष्ये श्रीपतिपाण्डितभगवत्पादाचार्येः सूत्रार्थनिणीतुं प्रमाणरूपेण बहुवारमुदाहृत उपनिषद्वाक्यानि अनेकानि सन्ति ॥ तेषां मध्ये मुख्यतया कानिचिद्वाक्यानि भक्तजनवर्गेः परमादरेण नैरन्तर्यपठणध्यानेन परिश्वे ब्रह्मणि योगज्ञानं दढीकर्तुं योग्या भवन्ति ॥ तस्मात् अनिशं श्रवणमनननिधिध्यासनेन ज्ञानी मुक्तो भवति ॥ उत्पन्नज्ञानेन समुक्तः ब्रह्मविद्वद्वीव भवतीति श्रुत्युक्तप्रकारेण श्रमरकीटन्यायेन सर्वविद्वत्वा परिशवत्व-माप्नोतीति सिद्धं ॥ तित्सध्यर्थं अग्रे उदाहृतमुख्यवाक्यानि मालाकारेण सर्वदा पठनीय मिति शिवं ॥

मात	शिव ॥	
9	असदेवेदमत्रआसीत्। (छान्दोग्य ६-२-१)	
	असतः सदजायत । (ऋग्वेद १०-२-२)	
२	अजायमाना बहुधा विजायते । (तै. ३-१२)	
3	एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे ।	
8	सदेव सौम्येदमग्रासीत् । (छान्देाग्य)	
4	आत्मान मर्गणकृत्वा प्रणवंचोत्तरार्णि ।	(छान्दोग्य)
	ध्यान निर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डितः।)
Ę	अहरह: सन्ध्यामुपासीत । (तैत्तरीय)	,
v	विश्वेदेवं विदुषा वेदितव्यं शैवंछिङ्ग प्रधृतं सर्ववेदै : ।	(श्वेताश्वतर)
	तदात्मशुध्य र्मुनिभि र्मुक्तकाम कंठे हस्ते मस्तके भवतुधार्यम्।	•
6	पवित्रंते विततं ब्रह्मणस्पेत प्रभुर्गात्राणि परिवेष विश्वतः ।	} (ऋग्वेद)
	अतप्ततन् नतदामोश्जुते ।	,
9,	लिङ्गं शिवोभवे क्षेत्रं अंगं संयोगआश्रयः ।	(सिद्धान्त चिं.)
	तस्मा हिंङ्गाङ्ग संयुक्तो योऽपि सोऽत्याश्रमी भवेत्।	,
90	धारयेद्यस्तुहस्तेन लिङ्गाकारं शिवंसदा ।	(सिद्धान्त चिं.)
	तस्य हस्ते स्थितिं विद्धि मत्पदं संपदांपदं ।	,
99	यातेरुद्र दिशवातन् अघारापापकाशनि ।	(रुद्रचमक)
	तयानस्तनवाशन्त मयागिरिशन्ताभिचाकशी: ।	,
92	त्रियंवकं यजामहे सुगंनिधं पुष्टिवंधनं ।	(ऋग्वेद)
	उर्वाहकमिव वन्धनात् मृत्योरक्षीय मामृतात् ।	LA ALTA
93	वतमेतत्पाञ्चपतं पञ्चपाशविमोचकं। (शतरुद्रीय)	नेप्रम्)
98	दहरं विपापं परवेश्म भूतं हृत्युंडरिकं विरजं विशुद्धं । (छान	41.41/
94	श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि । (श्वेताश्वतर)	

- अयं में हस्तो भगवानयं में भगवत्तरः। (श्वेताश्वतर) 36
- तत्प्रोणध्वन्तर्मनसोलिङ्गमाहुः। (छान्दोग्य) 90
- यच्छन्दसां ऋषभो विश्वरूपाः। छान्दोभ्यो ध्यमृतात्संबभूवा। समेन्द्रोमेधया 36
 - स्पृणोतु । अमृतस्यदेवधारणा भूयासं । शरीरंमे विचर्षणं । (तैत्तरीय)
- अजामेकांलोहित गुक्रकृष्णां। (तैत्त. १०-१०-१) 99
- अजोधेकोजुषन्प्राणानुरोते जहात्येनां भुक्तभागा मज्जोन्यः। (महाना) २०
- आपाणिपादौ जवनोगृहीता पश्यत्यच्छुःसश्यणोत्यकर्णः । (श्वेताश्वतर ३-१९) 29
- तमेवं विदित्वा अतिमृत्युमिति नान्यःपंथाविद्यतेऽयनाया । (डि॰ ३-८) 22
- तस्याभिष्यानायाजनात्तत्वभावाद्भयश्वान्ते विश्वमाया निवृत्तिः । (डि॰ १-१०) 23
- सर्वाननिशरोग्रीव सर्वभूतगुहाशयः । सर्वन्यापीच भगवान् तस्मात्सर्वगतिश्रवः । 28
- यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यतप्रयन्त्यभिसंविशान्ति 24 तद्विजिज्ञासस्य । तद्रद्वेति । (तैत्त. अ-३-१-१)
- द्वेविचे वेदितव्ये मूर्तचामूर्तमेवच । (मु. १-१-४) २ ६
- अजस्यनाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः । (ऋग्वेद १०-२-६) 20
- ब्रह्मवा इदमग्र आसीत्। (छान्दोग्य) 26
- अहमेकः प्रथममासं वर्तामिच भविष्यामिच । 28
- शान्तोदान्त उपरितःतितिश्वस्समाहितो भूत्वाSSत्मन्येवात्मानं पश्येत्।(वृ. ६-४-२३) 30
- शिवएकोष्येयःशिवंकरः। सर्वभन्यत्परित्यज्य।
- सर्वेवेदायत्पदमामनित तपांसि सर्वाणिच यद्घदित । वेदैश्वसर्वेरहमेववेद्यो 39 33 वेदान्तकृत् वेदविदोवचाहं । (कठ. २-१५)
- यथोर्णनाभि स्सुजते गृह्णतेच यथापृथिन्यामोषधग्यस्यंवसन्ति तथा (सतः) पुरुषः 33 केशलोमा तथाक्षरात्संभवतीह विश्वं । (मु. १-१-७)
- आत्मावाऽरेद्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निधिध्यासितव्यः। (वृ. ६-५-६) 38
- ऋतं सत्यं परंब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलं । अर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वैनमोनमः। 34
- यदापद्यः पद्यते रुक्मवर्णं कर्तारमिशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं । तदा विद्वान्पुण्यपापं 3 € (मु. ३-१-३) विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति ।
- तत्पुरुषायिवद्महे महादेवाय धीमहि तन्ना रुद्रः प्रचोदयात् । (यजुर्वेद) र ६
- ब्रह्मविदाप्नोतिपरं । (तैत्त. २-१) 36
- ब्रह्मविद्वह्मैव भवति । (छान्दोग्य) 38
- सऽर्जुते सर्वान् कामान् सहब्रह्मण विष्रिचता । (तैत्तरीय २-१-१) ४०
- उमासहायं परमेश्ररं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं । ध्याखामुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमसः परस्तात् । 89 ऐतदारम्यमिदं सर्वं तत्सत्यं सआत्मा तत्त्वमिस श्वेतकेते। (छान्दोग्य ६-७-८)
- ज्ञा ज्ञो द्वावजावीशाऽनीशौ । ४२

- नायमारमाप्रवचनेन लभ्यो नमेधया नबहुनाश्रुतेन । यमैवेषवृणुते तेनलभ्यः। 83 तस्यैषआत्मावृणुतेतनुस्वां ॥ (कठो. २-२३)
- पर्राक्ष्य लोकान्कर्मचिता न्व्रह्मणो निर्वेद मायान्नास्यकृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं सगुरु-88 मेवाभिगच्छेत् ॥ समित्पाणिइश्रोत्रियंब्रह्मनिष्टं ॥ (मुं. १-२-१२)
- तयह्कर्माचितोलोकक्षीयते । एवमेवात्रपुण्यचिता लाकक्षीयते । 84 यदेव विद्ययाकरोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति। (छान्दोग्य २-१-१०)
- ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति । (छान्दोग्य) 38
- यथा नद्यः स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तंगच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथाविद्वान्नामरूपा 80 द्विमक्तः परात्परं प्रमुपेति दिव्यं । (छान्दोग्य)
- भिद्यतेहृद्यग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्यकर्माणि तस्मिन् दृष्टेपरावरे । 86
- क्षरंप्रधान ममृताक्षरं हरः । क्षरात्मनाविशतेदेव एकः । (श्वेताश्वतर) 89
- ईशानः सर्वविद्यानां ईश्वरस्सर्वभूतानां ब्रह्माधिपति र्वह्मणोधिपति ब्रह्माशिवो 40 मेअस्तु । सदाशिवोम् । } (शतस्द्रीय) ईशं ज्ञात्वा अमृताभवन्ति ।
- 49
- नमो हिरण्यवाहवे । हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतये अंबिकापतये 43 उमापतय नमोनमः। (शतस्त्रीय)
- ५३ भद्रं शिवं मङ्गलं।

॥ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ भाष्यकारैः कृत अधिकरणेषु विभाग व्यत्यासाः॥

॥ परिशिष्ट ४॥।। माष्यकारै: कृत अधिकरणेषु विभाग व्यत्यासाः॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः।

श्रीकरभाष्यरीखा	सूत्राणि अधिकरणानि १—११	१ जिज्ञासाधिकरणम् १ जन्माद्यधिकरणम् १ शास्त्रयोतित्वाधिकरणम् १ समन्वयाधिकरणम् ५-१२ इस्रत्याधिकरणम् १३-२० आनन्दमयाधिकरणम् २१-२२ अन्तराधिकरणम् २१-२४ आकाशाधिकरणम् २१-३१ प्राणाधिकरणम्
मध्वभाष्यरीत्या	सूत्राणि आधिकरणानि १ — १२	व जिज्ञासाधिकरणम् जन्माधिकरणम् शास्त्रयोतित्वाधिकरणम् ५-११ ईक्षत्यधिकरणम् १२-१९ आनन्दमयाधिकरणम् २०-२१ अन्तस्थत्वाधिकरणम् २०-२१ अन्तस्थत्वाधिकरणम् २२ आकाशाधिकरणम् २२ आणाधिकरणम् २३ प्राणाधिकरणम् २३ प्राणाधिकरणम् २३ प्राणाधिकरणम् २४ ज्योतिरधिकरणम् २४ च्छन्देाभियानाधिकरणम्
रामानुजभाष्यरीत्या	सूत्राणि अधिकरणानि १—-११	१ जिज्ञासाधिकरणम् १ जन्माद्यधिकरणम् १ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् १ समन्त्रयाधिकरणम् ५-१२ इस्रत्याधिकरणम् १३-२० आनन्दमयाधिकरणम् २१-२२ अन्तराधिकरणम् २१ आणाधिकरणम् २४ प्राणाधिकरणम् २४ प्राणाधिकरणम्
शङ्करभाष्यरीखा	सूत्राणि अधिकरणानि १—११	 श जिज्ञासाधिकरणम् श जन्माद्यधिकरणम् समन्वयाधिकरणम् ५-१९ ईस्रत्यधिकरणम् १२-१९ आनन्दमयामधिकरणम् १०-१९ अन्तर्राधिकरणम् १२ आकाशाधिकरणम् १२ आकाशाधिकरणम् १२ आणाधिकरणम् १२ आणाधिकरणम् १२ प्राणाधिकरणम् १२ प्राणाधिकरणम् १२ प्रतिदेनाधिकरणम्

प्रथमाध्यायस्य हितीयपादः।

अधिकरणानि १—७ १-८ सर्वत्रप्रसिध्यधिकरणम् ९-१० अतृत्वाधिकरणम् १९-१२ गुहाऽधिकरणम् १३-१७ अन्तराधिकरणम् १८-२० अन्तर्याधिकरणम् १८-३२ वहस्यत्वाधिकरणम्		अधिकर्णानि १—१३	१-७ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ८-९ भूमाधिकरणम् १०-१२ अक्षराधिकरणम् १४-२१ दहराधिकरणम् २४-२१ अनुकुत्यधिकरणम् २४-२५ प्रमिताधिकरणम् २६-३३ देवताधिकरणम् ३४-३८ अपश्चद्राधिकरणम्
अधिकरणानि १—७ १-८ सर्वगतत्वधिकरणम् १-१० अत्तृत्वधिकरणम् ११-१२ गुहाधिकरणम् १३-१७ अन्तराधिकरणम् १८-२० अन्तर्याधिकरणम् २१-२३ व्हह्यत्वाधिकरणम्	प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः ।	अधिकरणानि १—१४	१-७ द्युभ्वावधिकरणम् ८-९ भूमाधिकरणम् १०-१२ अक्षराधिकरणम् १३ सद्धिकरणम् १४-२१ द्द्याधिकरणम् २२-२३ अनुकुखिकरणम् २४-२५ वामनाधिकरणम् २४-३८ अपक्षद्राधिकरणम् ३४-३८ अपक्षद्राधिकरणम्
आधिकरणानि १—६ १-८ सर्वत्रप्रसिध्यधिकरणम् ९-१२ अन्तराधिकरणम् १३-१८ अन्तराधिकरणम् १९-२१ अन्तर्याम्बिकरणम् २२-२४ अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम्	प्रथमाध्यायः	अधिकरणानि १—११	१-६ द्युभ्वायधिकरणम् ७-८ भूमाधिकरणम् ९-१९ अक्षराधिकरणम् १२ ईक्षतिकर्माधिकरणम् १३-२२ द्द्वराधिकरणम् १३-२४ प्रमिताधिकरणम् २३-२४ प्रमिताधिकरणम् ३१-३९ अपश्कराधिकरणम् ३०-३२ मध्वधिकरणम्
अधिकरणानि १—७ १-८ सर्वत्र प्रसिद्ध्यधिकरणम् ९-१० अत्त्रधिकरणम् ११-१२ ग्रह्मप्रविध्यधिकरणम् १३-१० अन्तराधिकरणम् १८-२० अन्तर्याम्यधिकरणम् २१-२३ अहद्यत्वाधिकरणम्		अधिकर्णानि १—१३	१-७ ह्युभ्वावधिकरणम् ८-९ भूमधिकरणम् १०-१२ अक्षराधिकरणम् १२ ईक्षतिकर्मधिकरणम् १४-२१ व्हराधिकरणम् २२-२३ अनुक्रव्यधिकरणम् २६-३३ देवताधिकरणम् ३४-३८ अपग्रद्राधिकरणम्

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः।

श्रीकरभाध्यरीत्या	सूत्राणि	४० ज्योतिरधिकरणम् ४१ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधि- करणम्	४२-४३ सुषुन्सिधिकरणम्		अधिकरणानि १—८	१-७ आनुमानिकाधिकरणम् ८-१० चमसाधिकरणम् ११-१३ सङ्क्षोपसंग्रहाधिकरणम् १४-१५ कारणत्वाधिकरणम् १६-१८ वालाक्यधिकरणम् १९-२२ वाक्यान्वयाधिकरणम् १९-२७ प्रकृत्वाधिकरणम्
मध्वभाष्यरीत्या	सूत्राणि	४० ज्योतिरधिकरणम् ४१ आकाशाधिकरणम्	४२ सुषुप्त्यधिकरणम् ४३ बाह्मणाधिकरणम्	. चतुर्थपाद <mark>ः ।</mark>	अधिकरणानि १—७	१-९ आनुमानाधिकरणम् १-७ आनुमानिकाधिक १०-१९ ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ८-१० चमसाधिकरणम् १२-९४ नसंख्योपसंग्रहाधिकरणम् १९-१३ सङ्ग्र्योपसंग्रहाधि १५-२३ समाक्र्याधिकरणम् १४-१८ बालाच्यधिकरण १६-२३ समार्क्याधिकरणम् १६-१८ वालाच्यधिकरण १४-२७ प्रकृत्यधिकरणम् १९-२२ वाक्यान्वयाधिक १८ एतेन सर्वेव्याख्याताधिकरणम् २३-२७ प्रकृत्यधिकरणम्
रामानुजमाध्यरीत्या	सूत्राणि	४२-४४ अर्थान्तरत्वादिच्यपदेशाधि- करणम्		प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादः।	अधिकर्णानि १—८	१-७ आनुमानिकाधिकरणम् ८-१० चमसाधिकरणम् १९-१३ सङ्घोपसंग्रहाधिकरणम् १४-१५ कारणत्वाधिकरणम् १६-१८ जगद्वाचित्वाधिकरणम् १६-२२ वाक्यान्वयाधिकरणम् २३-२८ प्रकृत्यधिकरणम्
शङ्करभाष्यरीत्या	स्त्राणि	४० ज्योतिरधिकरणम् ४१ अर्थान्तरत्वादि व्यपदेशाधिकरणम	४२-४३ सुषुत्यधिकरणम्		अधिकरणानि १—८	१-७ आनुमानिकाधिकरणम् ८-१० नमसाधिकरणम् ११-१३ सांख्योपसंग्रहाधिकरणम् १४-१५ कारणत्वाधिकरणम् १६-१८ वालाक्यधिकरणम् १९-२२ वाक्यान्वयाधिकरणम् १३-२७ प्रकृत्यधिकरणम्

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः।

	जावकरणं विकास		
अधिकर्णानि १—११	१-२ स्मृत्यनवकाशाधिकरणम् ३ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ४-१९ नविकक्षणत्वाधिकरणम् १२ विष्टापरिप्रदृष्धिकरणम् १३ मोक्नापत्यधिकरणम् १४-२० आरम्भणधिकरणम् २४-२५ इत्तरव्यपदेशाधिकरणम् २४-२५ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् २४-३५ वैषम्यनेकृण्यविकरणम् ३४-३५ वैषम्यनेकृण्यविकरणम् ३६-३५ विषम्यनेकृण्यविकरणम्	आधिकरणानि १—९	१-९ रचनानुपपत्सिधिकरणम् १० महद्दीर्घाधिकरणम् ११-१६ परमाणुजगद्कारणत्वाधि० १७-२६ समुदायाधिकरणम् २७-२९ नामावाधिकरणम्
अधिकरणानि १—११	१-३ स्मृत्यचिकरणम् ३ योगप्रत्युक्त्यामिकरणम् ३ योगप्रत्युक्त्यामिकरणम् ३ योगप्रत्युक्त्यामिकरणम् १-७ अभिमान्यधिकरणम् ४-११ नविल्क्षण्वाधिकरणम् १२ विद्यापरिम्द्राधिकरणम् १४ मोक्त्राधिकरणम् १४ मोक्त्राधिकरणम् १४ मोक्त्राधिकरणम् १४ सोक्त्राधिकरणम् १४ १२ आरम्भणाधिकरणम् १४ १२ आरम्भणाधिकरणम् १४ १२ आरम्भणाधिकरणम् १४ १२ अतर्द्यापदेशाधिकरणम् १४ १२ १ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ११ १२ १ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ११ १३ १३ अतर्द्याचकरणम् ११ १२ १ विष्म्यनेधिकरणम् ११ १२ १ १ विष्म्यनेधिकरणम् ११ १३ १३ १४ १ विष्म्यनेधिकरणम् १४ १६ १ १ विष्म्योपपत्यधिकरणम् १४ १८ १ १ विष्म्यनेधिकरणम् १४ १८ १ १ विष्म्यनेधिकरणम् १४ १८ १ १ विष्म्यनेधिकरणम् १४ १८ १ विष्म्यनेधिकरणम् १४ १८ १ विष्म्यनेधिकरणम् १४ १४ १ विष्म्यनेधिकरणम् १४ १४ १ विष्म्यनेधिकरणम् १४ १४ विष्म्यनेधिकरणम् १४ १४ १ विष्म्यनेधिकरणम् १४ विष्म्यनेधिकरणम् १४ १४ विष्म्यनेधिकरणम् १४ विष्म्यनेधिकर्यणम् १४ विष्म्यनेधिकर्यणम् १४ विष्म्यनेधिकर्यणम् १४ विष्म्यनेधिकरणम् १४ विष्म्यनेधिकर्यणम् १४ विष्म्यनेधिकर्यणम् १४ विष्म्यन्ययम् १४ विष्म्ययाष्यस्य	आधिकर्णानि १—१२	१-४ रचनानुपपत्यविकरणम् ५ अन्यत्राभावाधिकरणम् ६ अभ्युपगमाथिकरणम् ७-८ पहषाद्रमाधिकरणम्
अधिकरणानि १—१०	१-२ स्मृत्यधिकरणम् ३ योगप्रत्युक्त्यिधिकरणम् ४-१२ विळक्षणत्वाधिकरणम् १४ मोक्त्रापत्यधिकरणम् १४ मोक्त्रापत्यधिकरणम् १५-२० आरम्भणाधिकरणम् २१-२३ इतरच्यपदेशाधिकरणम् २४-२५ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् २६-३१ क्रत्नप्रसक्त्यधिकरणम् ३२-३४ प्रयोजनवत्वाधिकरणम्	आधिकरणानि १—८	१-९ स्चनातुपपत्सिधिकरणम् १०-१६ महद्दीर्घाधिकरणम् १७-२६ समुदायाधिकरणम् २७-२९ उपलब्ध्यधिकरणम्
अधिकरणानि १—१३	१-२ स्मृत्यिषिकरणम् ३ योगप्रत्युक्त्यिषिकरणम् ४-१९ नविन्नक्षणात्वाधिकरणम् १२ शिष्टापरिप्रद्याधिकरणम् १३ मोक्त्रापत्यिकरणम् २१-२३ इतरच्यपदेशाधिकरणम् २४-२५ उपसंद्यारदर्शनाधिकरणम् २६-२९ क्रत्तप्रसक्त्यिकरणम् ३६-२१ मवोपिताधिकरणम् ३०-३६ विषम्यनेष्टण्याधिकरणम् ३०-३६ सवीपिताधिकरणम् ३४-३६ विषम्यनेष्टण्याधिकरणम्	आधिकरणानि १—८	१-१० स्चनातुपपत्यिषकरणम् ११ महद्दीर्घाधिकरणम् १२-१७ प्रमाणुजगद्कारणत्वाधि॰ १८-२७ समुदायाधिकरणम्

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादः।

श्रीकरमाध्यरीखा	सूत्राणि	३०-३१ सर्वथानुपपत्यधिकरणम् ३२-३६ एकस्मिनसंभवाधिकरणम् ३७-४१ पत्यधिकरणम् ४२-४५ उत्पत्यसंभवाधिकरणम्		अधिकरणानि १—१५	१-६ वियद्धिकरणम् ७-८ मातिरश्वाधिकरणम् ९ तेजोधिकरणम् १० अवधिकरणम् ११ प्रथिव्यधिकाराधिकरणम् १२ तद्भिध्यानाधिकरणम् १२ विपर्ययाधिकरणम्
मध्वभाष्यरीखा	सूत्राणि	११-१७ वैशेषिकाधिकरणम् १८-२५ समुदायाधिकरणम् २६-२९ असद्धिकरणम् ३०-३२ अनुपरुकण्यधिकरणम् ३३-३६ नैकस्मिन्नधिकरणम् ३७-४१ पत्युरधिकरणम्	द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः।	आधिकरणानि १—१९	१-७ वियद्धिकरणम् ८ मातिरश्वाधिकरणम् ९ असम्भवाधिकरणम् १० तेजाधिकरणम् ११ अवधिकरणम् १२ पृथिव्यधिकरणम् १३ तद्भिध्यातिकरणम्
रामानुजभाष्यरीत्या	सूत्राणि	३१-३४ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् ३५-३८ पद्यपत्यधिकरणम् ३९-४२ उत्पत्यसंभवाधिकरणम्	द्वितीयाध्याय	आधिकरणानि १—७	१-९ वियद्धिकरणम् १०-१७ तेजोऽधिकरणम् १८ आस्माधिकरणम् १९-३२ ज्ञाधिकरणम् ३३-३९ कर्जधिकरणम् ४०-४१ परायताधिकरणम् ४२-५२ अंशाधिकरणम्
शङ्करभाष्यरीत्या	सूत्राणि	३३-३६ एकस्मिनसम्भवाधिकरणम् ३७-४१ पत्यधिकरणम् ४२-४५ उत्पत्यसंभवाधिकरणम्		अधिकरणानि १—१७	१-७ वियद्धिकरणम् ८ मातिरश्वाधिकरणम् ९ असंभैवाधिकरणम् १० तेजोऽधिकरणम् ११ अवधिकरणम् १२ पृथिव्यधिकरणम् १२ वियव्यधिकरणम्

१४-१५ त इन्द्रियाणि तद्वषपदेशाधि॰ १६-१८ संज्ञामूर्तिकछप्यधिकरणम्

४ सप्तगत्यांथेकरणम् ५-६ प्राणाणुत्वाधिकरणम् ७-११ वायुक्तियाथिकरणम् १२-१३ ज्यातिरायधिकरणम्

अधिकर्णानि १--७

m

१-३ प्राणोत्पत्यधिकरणम् ४ सप्तगत्यधिकरणम्

१५ वराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् १६ आत्माधिकरणम् ५५ वाशिकरणम	0 9	३८-३९ परायताधिकरणम् ४०-५० अंदाधिकरणम्		
१५-१६ अन्तराधिकरणम् १७ आत्साधिकरणम्	१८-१९ अस्तिम् २०-२६ अस्तिन्सिधिकरणम् २७ व्यतिरेक्षाधिकरणम्	२८-२९ प्रथगाधिकरणम् ३० यावद्धिकरणम्	३१-३२ पुंस्त्वाधिकरणम् ३३-४२ कतृत्वाधिकरणम्	४३-५० अंशाधिकरणम् ५९-५३ अद्द्याधिकरणम्

चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम्

आत्माधिकरणम्

अन्तर्विज्ञानाधिकरणम्

१८ ज्ञाधिकरणम् १९-३२ उत्कान्तिगत्यधिकरणम् ३३-३९ कर्वधिकरणम् ४० तक्षाधिकरणम् ४१-४२ परायत्ताधिकरणम्

४३-५३ अंशाधिकरणम्

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः।

अधिकरणानि १—१	१-३ प्राणोत्पत्वधिकरणम् ४ तत्प्रांगाधिकरणम् ६-७ सप्तग्वधिकरणम् ८ अण्वधिकरणम् ९-९० श्रेष्ठाधिकरणम् ९-१० अष्राधिकरणम्
अधिकर्णानि १—८	१-३ प्राणोत्पत्यधिकरणम् ४-५ सप्तगत्यधिकरणम् ६-७ प्राणाऽणुत्वाधिकरणम् ८-१९ वायुकियाधिकरणम् १२ श्रेष्टाणुत्वाधिकरणम् १३-१४ ज्योतिरायधिकरणम् १५-१६ इन्द्रियाधिकरणम्
अधिकरणानि १—९	१-४ प्राणीत्पत्यधिकरणम् ५-६ सप्तगत्यधिकरणम् ७ प्राणाणुत्वाधिकरणम् ८ प्राणश्रेष्ट्याधिकरणम् ९-१२ बाधुक्तियाधिकरणम् १३ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् १४-१६ ज्योतिराद्यधिकरणम्

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः।

श्रीकरमाध्यरीत्या	स्त्राणि			अधिकरणानि १—६	१-७ तदन्तरप्रतिपत्यधिकरणम् ८-११ कृतात्ययाधिकरणम् १२-२१ अनिष्टादिकार्याधिकरणम् २२ तत्स्वाभाव्यापत्यधिकरणम् २३ नातिचिराधिकरणम् २४-२७ अनन्याधिष्टिताधिकरणम्
मध्वभाष्यरीत्या	सूत्राणि	१४ अण्वधिकरणम् १५-१७ ज्योतिरधिकरणम् १८-२० इन्द्रियाधिकरणम् २१ संज्ञाधिकरणम्	र प्रथमपादः ।	अधिकरणानि १—२०	 तदन्तराधिकरणम् त्रयात्मकत्वाधिकरणम् अग्रव्याद्यधिकरणम् प्रथमाधिकरणम् प्रथमाधिकरणम् अश्रतत्वाधिकरणम् माक्ताधिकरणम् इतात्वयधिकरणम् वर्षताधिकरणम् वर्षताधिकरणम् वर्षताधिकरणम् वर्षताधिकरणम् वर्षताधिकरणम् वर्षताधिकरणम् वर्षताधिकरणम्
रामानुजभाष्यरीत्या	सूत्राणि		तृतीयाध्यायस प्रथमपादः।	अधिकरणानि १—६	१-७ तदन्तरप्रतिपत्यिधिकरणम् ८-११ कृतात्ययाधिकरणम् १२-२१ अनिष्ठादिकार्याप्त्यिकरणम् २२ तत्त्वाभाच्यापत्यधिकरणम् २३ नातिचिराधिकरणम् २४-२७ अन्याधिष्ठिताधिकरणम्
शङ्करमाध्यरीत्या	सूत्राणि	२०-२२ संज्ञामूतिकल्दम्सिधिकरणम्		अधिकरणानि १—६	१-७ तदन्तरप्रतिपत्यधिकरणम् ८-११ कृतात्ययाधिकरणम् १२-२१ अनिष्टादिकार्याधिकरणम् २२ स्वाभाव्यापत्यधिकरणम् २३ नातिचराधिकरणम् २४-२७ अन्याधिष्टिताधिकरणम्

आपसप्ताधकरणम्	तत्राप्यधिकरणम्	विद्याधिकर्णम्	९-२३ नतृतीयाधिकरणम्	तत्स्वाभाव्याधिकरणम्	नातिचिरेणाधिकरणम्	अन्याधिकरणम्	रेताऽधिकरणम्	योन्यऽधिकरणम्
5	96	26	6-5	20	5	96-3	26	00

तृतीयाध्यायस्य हितीयपादः।

अधिकरणानि १—९	१-६ सन्ध्याधिकरणम् ७-८ तदमावाधिकरणम् ९ कर्मान्तस्यतिशच्दविष्यधि० १० सुग्याधिकरणम् ११-२० उभयतिङ्गाधिकरणम् २१-२५ प्रकृतैतावत्वाधिकरणम् २६-३४ अहिङुण्डलाधिकरणम् ३५-३६ तथान्यप्रतिवोधाधिकरणम्
अधिकरणानि १—२०	१-४ सन्ध्याधिकरणम् ५ प्राभिष्यानाधिकरणम् ६ देहयोगाधिकरणम् ८ प्रवाशाधिकरणम् ८ प्रवाशाधिकरणम् ९ कर्मानुस्ध्यधिकरणम् १० संपत्यधिकरणम् १० संपत्यधिकरणम् १० स्पत्यधिकरणम्
अधिकरणानि १—८	१-६ { सन्ध्याधिकरणम् ७-८ तदभावाधिकरणम् ७-८ तदभावाधिकरणम् ९ कर्मानुस्प्रतिशब्दविध्यधि० १० सुग्धाधिकरणम् ११-२५ उभयशिङ्गाधिकरणम् २६-२९ अहिकुण्डलाधिकरणम् ३६-२९ महिकरणम्
अधिकरणानि १—८	१-६ संध्याधिकरणम् ७-८ तद्भावाधिकरणम् ९ कर्मान्तस्यतिशब्दविध्यधि० १० सुग्धाधिकरणम् ११-२९ उभयतिङ्गाधिकरणम् ११-३७ पराधिकरणम् ११-३७ पराधिकरणम्

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादः।

श्रीकरभाष्यरीत्या	स्त्राणि			अधिकरणानि १—२८	१-५ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ६-७ अन्यथात्वाधिकरणम् १० सर्वभेदाधिकरणम् ११-१७ आनन्दाधिकरणम्
मध्वभाष्यरीत्या	सूत्राणि	१९ अम्बुबद्धिकरणम् २०-२१ श्रुद्धिश्वाधिकरणम् २२ प्रकृत्यधिकरणम् २३-२७ अन्यक्ताखाधिकरणम् २८-३१ अहिकुण्डलाधिकरणम् ३२-३६ स्थानविशेषाधिकरणम् ३७-३६ स्थानविशेषाधिकरणम् ३० तथान्यत्वाधिकरणम् ३८ फलाधिकरणम्	हतीयाध्यायस हतीयपादः।	अधिकर्णानि १—४२	१-५ सर्ववेदाधिकरणम् ६-९ डपसंहाराधिकरणम् १० प्राप्ट्यधिकरणम् ११ सर्वभिदाधिकरणम् १२ आनन्दाधिकरणम्
रामानुजमाध्यरीत्या	स्त्राणि		तृतीयाध्यायस्य	अधिकरणानि १—-२५	१-५ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ६-७ अन्यथात्वाधिकरणम् १० सर्वभेदाधिकरणम् १९-१७ आनन्दाद्यधिकरणम्
शङ्करभाष्यरीत्या	सूत्राणि			अधिकरणानि १—३६	९-४ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ५ उपसंहाराधिकरणम् ६-८ अन्यथात्वाधिकरणम् ९ व्याप्त्यधिकरणम्

अधिकरणेषु विभाग व्यत्यासाः

१९ समानाधिकरणम् २०-२२ सम्बन्धाधिकरणम् २३ सम्मृत्याधिकरणम् २४ पुरुषविद्याधिकरणम् २५ वेषाद्यविकरणम् २५ वेषाद्याधिकरणम् २६ हान्याधिकरणम् २६ हान्याधिकरणम् ३२ अत्रियाधिकरणम् ३२-३४ अक्षराद्याधिकरणम् ३२-३४ अत्राद्याधिकरणम् ३२-३० अन्तराद्याधिकरणम् २२ प्रावाधिकरणम् २२ प्रावाधिकरणम् २२ प्रवासाधिकरणम् ४२ प्रवासाधिकरणम् ४२ प्रवाधिकरणम् ४२ प्रवासाधिकरणम् ४२-५० पूर्वविकदणाधिकरणम् ५१-५२ प्रवादासिकरणम् ५१-५२ अन्नावाहदादिमेदाधिकरणम् ५१-५२ विकत्याधिकरणम् ५१-६० अन्नेष्ठ यथामावाश्रवाधि० ६१-६२ समाहाराधिकरणम् ६३-६४ नवातस्सहमावाधिकरणम्
१३ घियशिरस्त्वाधिकरणम् १४ इत्तराधिकरणम् १५ अाच्यानाधिकरणम् १८ अन्वयाधिकरणम् १८ अन्वयाधिकरणम् १८ अन्वयाधिकरणम् २०-२१ समानाधिकरणम् २२-२३ नवाधिकरणम् २२-२३ नवाधिकरणम् २२-२१ नवाधिकरणम् २२-२० हान्यधिकरणम् २१-३० ह्यदाधिकरणम् ३१-३० वान्दधिकरणम् ३१-३० वान्दधिकरणम् ३१-३० वान्दधिकरणम् ३१-३० वान्दधिकरणम् ३१-३० वान्दधिकरणम् ३१-३० ह्यदामननाधिकरणम् ३८-२० वान्दाधिकरणम् १८-४० वान्दाधिकरणम् १८-४० वान्दाधिकरणम् १८-४० वान्दाधिकरणम् १८-४० वान्दाधिकरणम् १८-४० वान्दाधिकरणम् १८-४० वान्दाधिकरणम्
१९ समानाधिकरणम् २०-२२ सम्बन्धाधिकरणम् २३ सम्मृत्याधिकरणम् २४ पुर्षाविद्याधिकरणम् २५ वेषाद्यविकरणम् २६ हान्त्राधिकरणम् २५-३१ असम्परावाधिकरणम् ३२-३४ अक्षराध्यधिकरणम् ३२-३० अन्तरत्वाधिकरणम् ३२-३० अत्तरत्वाधिकरणम् ३२-३० अत्तरत्वाधिकरणम् २८-४० कामाद्यविकरणम् ४२ प्रदीविकत्पाधिकरणम् ४२ प्रदीविकत्पाधिकरणम् ५१-५२ श्रदीविकत्पाधिकरणम् ५१-५२ श्रदीविकत्पाधिकरणम् ५१-५२ श्रदीविकत्पाधिकरणम् ५१-५२ श्रदीविकत्पाधिकरणम् ५१-५२ वाव्दादिमेदाधिकरणम् ५६ शव्दादिमेदाधिकरणम् ५६ शव्दादिमेदाधिकरणम्
११-१३ आनन्दाबाधिकरणम् १४-१५ आध्यानाधिकरणम् १६-१७ आत्मगृहीत्याधिकरणम् १८ कार्योख्यानाधिकरणम् १२ सम्बन्धाधिकरणम् २३ पुरुषाविद्याधिकरणम् २५ वेषाबाधिकरणम् २६ हान्यधिकरणम् २६-३० तत्रध्वत्याधिकरणम् ३२ मावद्यिकाराधिकरणम् ३२ मावद्यिकाराधिकरणम् ३२ असराबाधिकरणम् ३२ स्यद्धिकाराधिकरणम् ३२ स्यद्धिकाराधिकरणम् ३२ स्यद्धिकरणम् ३२ स्यद्धिकरणम् ३८ स्याबाधिकरणम् ३८ स्याबाधिकरणम् ३८ स्याबाधिकरणम् ३८ सत्याबाधिकरणम् ३८ सत्याबाधिकरणम् ३८ सत्याबाधिकरणम् ३८ सत्याबाधिकरणम् ३८ सत्याबाधिकरणम् ३८ सत्याबाधिकरणम् ३८ नात्रिकरणम् ३८ सत्याबाधिकरणम् ३८ नात्रिकरणम्

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः।

श्रीकरभाष्यरीत्या	स्त्राणि			अधिकर्णानि १—१७	१-१६ पुरुषार्थाधिकरणम् १७-२० ऊर्ध्वरेतस्याधिकरणम्
मष्यभाष्यरीत्या	सूत्राणि	४८-४९ विद्याधिकरणम् ५० श्रुत्यधिकरणम् ५१ अनुबन्धाधिकरणम् ५२ प्रज्ञान्तराधिकरणम् ५३ नसामान्याधिकरणम् ५४ परेणाधिकरणम् ५४-५६ एकाधिकरणम् ५९-५८ अज्ञावबद्धाधिकरणम् ६० नानाशब्दाधिकरणम् ६१ विकल्पाधिकरणम् ६२ कामाधिकरणम्	तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।	आधकरणानि १—११	१-९ पुरुषार्थाप्रिकरणम् १०-१२ <mark>असार्व</mark> त्रिकाथिकरणम्
रामानुजभाष्यरीत्या	सूत्राणि		नृतीयाध्याय	अधिकर्णानि १—१५	१-२० पुरुषार्थाधिकरणम् २१-२२ स्तुतिमात्राधिकरणम्
शङ्करभाष्यशैत्या	सूत्राणि	४४-५२ लिक्नभूयस्त्वाधिकरणम् ५३-५४ द्यारीरेभावाधिकरणम् ५५-५६ अन्नावबद्धाधिकरणम् ५० भूमञ्जयस्त्वाधिकरणम् ५८ ट्याब्दादिभेदाधिकरणम् ५९ विकल्पाधिकरणम् ६० काम्याधिकरणम् ६१-६६ यथाश्रयाभावाधिकरणम्		अधिकर्णानि १—१७	१-१७ पुरुषार्थाधिकरणम् १८-२० परामशोधिकरणम्

शानकरनाउ विभाग न्यरनारा		
२१-२२ स्तुतिमात्राधिकरणम् २३-२४ पारिश्ववाधिकरणम् २५ अग्नीन्धनाधिकरणम् २६ सर्वोपेक्षाधिकरणम् २० शमाद्यधिकरणम् २८-३१ सर्वेषाञ्चमत्याधिकरणम् ३२-३५ विद्वित्तवाधिकरणम् ३६-३७ विद्वराधिकरणम् ४४-४६ स्वाम्यधिकरणम् ४४-४६ स्वाम्यधिकरणम् ४४-४६ मोनाधिकरणम् ४४-४६ स्वाम्यधिकरणम् ४५-३० मुक्ताधिकरणम् ४५-३० मुक्ताधिकरणम्	अधिकरणानि १—१०	१-२ आद्यव्यधिकरणम् ३ आत्माधिकरणम् ४-५ प्रतीकाधिकरणम् ६ आदित्यादिमत्यधिकरणम्
१३ अविशेषाधिकरणम् १४-३३ स्तुत्यधिकरणम् ३४-४० उमयलिङ्गाधिकरणम् ४१-४३ आधिकारिकाधिकरणम् ४४-४६ फलश्रुत्यधिकरणम् ४७-४८ क्रत्नमावाधिकरणम् ४९ अन्वयाधिकरणम् ५० ऐहिकाधिकरणम् ५० एहिकाधिकरणम्	चतुर्थांध्यायस्य प्रथमपादः । —११	१-२ आद्रत्यथिकरणम् ३ आत्माथिकरणम् ४ न प्रतीकाथिकरणम् ५ ब्रह्माथिकरणम्
२३-२४ परिष्ठवार्थीधिकरणम् २५ अप्रीन्थनाधिकरणम् २६ सर्वापेक्षाधिकरणम् २० शमदमाद्यिकरणम् २८-३१ सर्वात्राधिकरणम् ३६-३५ विद्धराधिकरणम् ३६-३५ विद्धराधिकरणम् ४०-४३ तद्भुताधिकरणम् ४६-४८ सहकार्यन्तराविकरणम् ४६-४८ सहकार्यन्तराविकरणम् ४६-४८ सहकार्यन्तराविकरणम् ४९-४९ सहकार्यन्तराविकरणम् ४९ अनाविक्हाराधिकरणम् ५० ऐहिकाधिकरणम्	चतुर्धाध्याय अधिकरणानि १—११	१-२ आवृत्यिधकरणम् ३ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ४-५ प्रतीकाधिकरणम् ६ आदित्यादिमत्यिषकरणम्
२१-२२ स्तुतिमात्राधिकरणम् २१-२४ पारिश्वविकरणम् २५ अश्वीन्धनाद्योधकरणम् २६-२७ सर्वापेक्षाधिकरणम् २६-२९ सर्वाश्वमत्यधिकरणम् ३६-३९ सर्वाश्वमत्यधिकरणम् ३६-३९ विधुराधिकरणम् ४०-४२ आधिकाराधिकरणम् ४१-४२ आधिकाराधिकरणम् ४४-४६ स्वाम्यधिकरणम् ४४-४६ स्वाम्यविकरणम् ४४-४६ स्वाम्यविकरणम् ४४-४६ स्वाम्यविकरणम् ४४-४६ स्वाम्यविकरणम् ४४-४६ स्वाम्यविकरणम् ४४-४९ स्वाम्यविकरणम् ४५-४६ स्वाम्यविकरणम्	आधिकरणानि १—१४	१-२ आञ्चत्यिकरणम् ३ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ४ प्रतीकाधिकरणम् ५ ब्रह्मदृष्ट्याधिकरणम्

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादः।

श्रीकरभाष्यरीत्या	सूत्राणि	७-१२ आसीनाधिकरणम् १३ तद्धिगमाधिकरणम् १४ इतराधिकरणम् १५ अनारच्यकाशीधिकरणम् १६-१८ अप्रिहोत्राधिकरणम् १६ मोगाधिकरणम्		अधिकरणानि १—११	१-२ वागाधिकरणम् ३ मनोऽधिकरणम् ४ अध्यक्षाधिकरणम् ५-६ भूताधिकरणम् ७-१३ आसत्युपक्रमाधिकरणम्
मष्वभाष्यरीत्या	सूत्राणि	६ आदित्याधिकरणम् ७-११ आसीनाधिकरणम् १२ आप्रायणाधिकरणम् १३-१९ तद्धिगमाधिकरणम्	चतुर्थोध्यायस्य द्वितीयपादः।	आधिकरणानि १—१०	१-२ वाड्यनोधिकरणम् ३ मनःप्राणाधिकरणम् ४ अध्यक्षाधिकरणम् ५ भूताधिकरणम् ६ एकस्मिन्धिकरणम् ७-१४ समनाधिकरणम्
रामानुजभाष्यरीत्या	स्त्राणि	७-१९ आसीनस्सम्भवाधिकरणम् १२ आप्राथणाधिकरणम् १३ तद्धिगमाथिकरणम् १४ इतराधिकरणम् १५ अनारब्धकार्याधिकरणम् १६-१८ असिहोत्राधिकरणम्	चतुर्थाध्यायस	अधिकरणानि १—११	१-२ वागधिकरणम् ३ मनेविषकरणम् ४ अध्यक्षाधिकरणम् ५-६ मूताधिकरणम् ७-१३ आसत्युपक्रमाधिकरणम् १४ परसम्पत्यधिकरणम्
शङ्करभाष्यरीस्या	सूत्राणि	६ आदित्यादिमत्यिषकरणम् ७-१० आसीनाधिकरणम् १९ एकात्रात्याधिकरणम् १२ आत्रायणाधिकरणम् १३ तद्धिगमाधिकरणम् १४ इतरासंख्र्याधिकरणम् १५ अनार्च्याधिकरणम् १६ अत्रिह्याधिकरणम् १६ अत्रिह्याधिकरणम्		अधिकरणानि १—११	१-२ वागधिकरणम् ३ मनेधिकरणम् ४-६ अध्यक्षाधिकरणम् ७ आस्त्युपक्रमाधिकरणम् ८-१९ संसारव्यपदेशाधिकरणम्

अधिकरणेषु विभाग व्यत्यासाः

	olla	146-13 11-11		
१५ अविभागाधिकरणम् १६ तदोकोग्रज्वलनाधिकरणम् १७ रहम्यनुसाराधिकरणम् १८ निशाधिकरणम्		अधिकर्णानि १—५ १ अचिराद्यधिकरणम् २ वाय्वधिकरणम् ३ वरुणाऽधिकरणम् ४-६ आतिवाहिकाधिकरणम्		अधिकरणानि १—६ १-३ सम्पद्याविभूताधिकरणम् ४-७ अविभागाधिकरणम् ८-१२ संकल्पाधिकरणम्
१५ पराधिकरणम् १६ अविभागाधिकरणम् १७.२१ तदाकोधिकरणम् २२ योग्यधिकरणम्	चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादः ।	अधिकरणानि १—६ १ अर्चिराद्यधिकरणम् २ वायुशच्दाधिकरणम् ३ तदिदधिकरणम् ४-५ आतिवाहिकाधिकरणम् ६ वैद्युताधिकरणम् ७-१६ कार्याधिकरणम्	नतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादः।	६ अधिकरणानि १—११ णम् १ सम्पद्याधिकरणम् करणम् २ मुक्ताधिकरणम् ३ आत्माधिकरणम्
१५ अविभागाधिकरणम् १६ तदेकोधिकरणम् १७ रश्म्यनुसाराधिकरणम् १८ निशाधिकरणम्	चतुर्थाध्य	अधिकरणानि १—-५ १ अचिराद्यधिकरणम् २ वाय्त्रधिकरणम् ३ वरुणाधिकरणम् ४-५ आतिवाहिकाधिकरणम् ६-१५ कार्याधिकरणम्	चतुर्थाध	अधिकरणानि १—६ १-३ सम्पद्याविभीवाधिकरणम् ४ अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम् ५-७ बाह्याधिकरणम्
१५ वागाधिकरणम् १६ अविभागाधिकरणम् १७ तदोकोऽधिकरणम् १८-१९ रहम्यधिकरणम्		आधिकरणानि १—६ १ अचिराद्यधिकरणम् २ वाय्वधिकरणम् ३ तडिद्धिकरणम् ४-६ आतिवाहिकाधिकरणम् ७-१४ कार्याधिकरणम्	The state of the state of	आधिकरणानि १—७ १-३ सम्पद्याविभीवाधिकरणम् ४ अविभागाधिकरणम् ५-७ बाह्याधिकरणम्

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादः।

श्रीकरमाष्यरीत्या सूत्राणि	१३-१६ सन्ध्याधिकरणम् १७-२१ जगद्वयापाराधिकरणम् २२ अनाबृत्तिशब्दाधिकरणम्
मध्वभाष्यरीत्या सूत्राणि	 अविभागाधिकरणम् ५-७ बाह्याधिकरणम् संकल्पाधिकरणम् अनन्याधिपतित्यधिकरणम् १०-१६ अभावाधिकरणम् १७-२० जगद्वयापाराधिकरणम् २१-२२ स्थित्यधिकरणम् २३ अनावृत्यधिकरणम्
रामानुजमाष्यरीत्य <mark>ा</mark> सूत्राणि	८-९ संकल्पाधिकरणम् १०-१६ अभावाधिकरणम् १७-२२ जगद्यापारवर्जाधिकरणम्
शङ्करभाष्यरीत्या सूत्राणि	८-९ संकत्पाधिकरणम् १०-१४ अभावाधिकरणम् १५-१६ प्रदीपाधिकरणम् १७-२२ जगद्वापाराधिकरणम्

।। परिशिष्ट ५ ॥
भाष्यकारेः कृत अधिकरणानि अग्रे वक्षमाणरीत्या
व्यत्यस्त संख्याकानि वर्तन्ति

			100 100 100 100 100 100 100 100 100 100
अध्यायाः	पादाः	अधिकरणानि	स्त्राणि
8	8	१९२	५५५
8	8	१५६	५४५
8	8	२२३	पद्ध
8	٧	993	488
	8 8		४ ४ १९२ ४ ४ १५६ ४ ४ २२३

॥ पारिशिष्ट ६॥॥ माष्यकारिः कृत अधिकरणेषु विभाग व्यत्यासाः॥

श्रीकरभाष्य सूत्र सं०	
मध्वभाष्य सूत्र सं०	
रामानुजभाष्य सूत्र सं॰	2 m 2 m 2 m 2 m 2 m 2 m 2 m 2 m 2 m 2 m
शङ्करभाष्य सूत्र सं॰	
भीकिकरणानि	5 0 m > 5 m 9 v × 0 5 0 m
साद:	σ
अध्याय:	0'
श्रीकरमाध्य सूत्र सं॰	то м » — — — — — — — — — — — — — — — — — —
मध्वभाष्य सूत्र सं०	2 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0, 0,
रामानुजभाष्य सूत्र सं०	σ α m »
शङ्करमाध्य स् सूत्र सं॰	e a m » 2 6 6 6 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8
भिष्करणानि	0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0
:हा।	0
अध्याय:	σ-

	2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2
2 m 2 c c c m m m m m m m m m m m m m m m m	0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0
	9 - 9 - 9 - 9 - 9 - 9 - 9 - 9 - 9 - 9 -
9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9	2 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0
0 0 m > 5 m 9 V 5 0 0 0 0	m
	The state of the s
2	9 - 8 - 8 - 8 - 8 - 8 - 8 - 8 - 8 - 8 -
2 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6	2
2 6 6 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8	2
2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2	9 9 6 6 6 6 6 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9
0 m m > 5 w 9	- 0 01 × 2
a.	or .

भाष्यकारैः कृत अधिकरणेषु विभाग व्यखासाः

`	गरासट ५	
श्रीकरमाध्य सूत्र सं॰		1 × 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
मध्वभाष्य सूत्र सं	5 5 6 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8	
रामानुजभाष्य सूत्र सं॰	:::::::	
शङ्करभाष्य सूत्र सं०	2	2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2
मी गण्डस्था नि	0 0 0 0 0 0 0 0 0	5 0 m % 5 w 9 V %
:કાઠ	m	>
अध्याय:	N	
श्रीकरभाष्य सूत्र सं॰	6× - 5× :	2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2 -
मध्यभाष्य सूत्र सं०	5 0' 0" >> >>	
रामानुजभाष्य सूत्र सं॰	: ::	2 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2
शङ्करभाष्य सूत्र सं	° 5 × × × × × × × × × × × × × × × × × ×	2 3
नीाणरुकधीह	0 m x	o a m > 5 w 9 v
:हो।	or	>>
अध्यात्रः	σ	

2 - 5	6	43 XC			1:		:	:	•	•						
2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2 - 2 -	25	66	:	•			:	:	•		:			•		:
2 4 W	, <u>></u>	5° U	v v 9	V	~	06	66	92	63	26	26	8	95	26	98	000

भाष्यकारेः कृत अधिकरणेषु विभाग व्यत्यासाः

	पाराश्ट प
श्रीकरमाध्य स्त्र सं॰	
मध्यभाष्य सूत्र सं०	
रामानुजभाष्य सूत्र सं०	
शङ्करभाष्य सूत्र सं०	
भाष्ट्रकरणानि	~ ~ ~ > 5 w > V & 0 ~ ~
:≱1Ь	or .
अध्याय:	×
श्रीकरभाष्य सूत्र सं०	
मम्बभाष्य सूत्र सं०	1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2
रामानुजभाष्य सूत्र सं•	
शङ्करभाष्य सूत्र सं	
नीाण्रक्छाध	0 0 m × 2 m 2 n 8 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0
:इाम	a a
:क्षेक्ष्रिक्ष	m

m

m

भाष्यकारें: कृत अधिकरणेषु विभाग व्यसासाः

,	•						, .,	-	•										
	श्रीकरमाध्य सूत्र सं॰	Ĩ	9 %	56-2	9356	96-29	20	:	:	:	:	:							
	मध्यभाष्य सूत्र सं॰	σ	o'	m²	×	9 -	V	S	36-06	96-50	29-23	er er							
	रामानुजभाष्य सूत्र सं०	J.	×	9 -	8-2	36-06	96-55	:	:	:	:	:							_
	शङ्करभाष्य सूत्र संo	8-8	ø	9	\$ - 3 \$ - 3	26-06	36-76	96-23	:	:	:	:			•				
	अधिकर्णानि	σ	or	m	þ	5	w	9	V	⋄.	0	6	0						
	:होप	×																	
	:klkake	×												name from	-		-	ORE I AM	-
-	श्रीकरभाष्य सूत्र सं०	みりーきり	5	w 5	25-95	48-60	69-63	63-68	:	•	:		:	:	:	:	:	:	:
	मध्वभाष्य सूत्र सं०	35-36	35	8	80-85	m >>	200	5/2	92-32	82-22	9	5	3	m 5	25	38-14	25-05	5	0
	रामानुजभाष्य सूत्र सं०	84-E4	2	w 5	24-04	48-68	:	:	•	:	:	•	:	:		:	:	:	:
	शङ्करभाष्य सूत्र सं०	34-38	9 m	N m	or or	62-02	o' >>	m' >>	25-22	m 5	35-RS	25-05	5	0	σ υγ			53-05	:
	अधिकरणानि	60	U.	20	5	ص ص	9	26	8	m	600	o' m	er er	No.	5	m	9	200	200
	तादः	m							1										_
	अध्यायः	m				1													

	1871年1957年11日第四日中国共和国共和国共和国共和国共和国共和国共和国共和国共和国共和国共和国共和国共和国
	A STATE OF THE PARTY OF THE PAR
	the state of the s
	The second secon
	The state of the s
	and the state of t
	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
	The state of the s
	T T M M W V
	2 4 4 2 4 4 5 1 1 1 1 1 1 1 2 2 2 2 1 1 1 1 1 1 1 1
	9 6 7 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6 6
:::::	- 0 0 0 0 mm
. : : : : · · · · · · · · · · · · · · ·	- 0 0 0 0 mm
w V	- 0 0 0 0 mm
0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0 0	- 0 0 0 0 mm
w V	
e & & & & & & & & & & & & & & & & & & &	
e & & & & & & & & & & & & & & & & & & &	2
m m m m m m m m m m m m m m m m m m m	26
m m m m m m m m m m m m m m m m m m m	29 - 29 - 99 - 99 - 99 - 99 - 99 - 99 -
	2 - 6 - 6 - 6 - 6 - 6 - 6 - 6 - 6 - 6 -
	6 - 2 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3
	6 - 2 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3
	9—90 9—90 9—90 9—90 99—90 99—90 99—90 99—90 90—9
 	9—90 9—90 9—90 9—90 99—90 99—90 99—90 99—90 90—9
 	6 - 2 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3 - 3
 	9—40 4—40 4—40 4—40 4—40 4—40 4—40 4—40
 	9—40 4—40 4—40 4—40 4—40 4—40 4—40 4—40

।। परिज्ञिष्ट ७ ॥ ॥ वीरशैवमते वैदिककर्मणि लिङ्गधारणे सिद्धान्तविषयः ॥

॥ लिङ्गधारणराद्धान्तः ॥

"अथातो ब्रह्माजिज्ञासा " इति सृत्रे—अथ शब्देनानन्तर्यार्थी विवक्षितः । तस्मात् यत्पूर्वभावित्वं नियमनियतप्रयोजकतया मुमुक्षूणां मलत्रयविध्वंसने विधीयते । तदेव ब्रह्ममेधकामस्य तत्प्राप्तिसाधनं किमित्याकांक्षायामाह । "यच्छन्दसांऋषभोविश्वरूपः" इति श्रुतौ यच्छन्देभ्यो आम्रायेभ्यः वेदोपनिषदागमादीनाममृतरूपपरत्वात्प्रतिपादितः तदेव अमृतस्य मोक्षाय देवधारणं देवस्य लिङ्गरूपशिवस्य धारणं यस्य तदेव देवधारणम् । भूयासं भवेयं ॥ तस्मात् "देवधारणो भूयास "मित्यत्र बाह्यलिङ्गधारणमन्तर्लिङ्गधारणं च ब्रह्ममेधकामस्य लिङ्गधारणावश्यकत्वं प्रतीयते । लिङ्गधारणस्य अग्निहोन्नादिवत् वैदिकत्वं सिद्धत्वात् । तत्समाचरेन्मुसुक्धुर्नपुनर्भवाय "तेषामेव ब्रह्मविद्यां वदेत् शिरोव्रतम्" इति पाञ्चपतव्रतस्यैव ब्रह्मविद्याधिकारत्वेपदेशात् । लिङ्गधारणदीक्षितस्यैव ब्रह्मविद्याधिकारत्वे सिद्धम् ॥

ऋग्यजुस्सामाथर्वणवेदेषृक्तं वीरशेवमक्तानां लिङ्गधारणं मुख्यतया कर्माङ्गत्वेन यावत्प्राणावधारणम्। ऋग्वेदं — "पवित्रंते विततं ब्रह्मणस्पते प्रभुगीत्राणि पर्येषि विश्वतः ॥" ऋग्वेदं (७. ४. ३) इति । अस्य ऋग्वेदमन्त्रस्य सिद्धान्तशिखामणौ रेवणाचार्येण लिङ्गधारणपरत्वे निर्देशात् । "ब्रह्मोतिलिङ्गमाख्यातं ब्रह्मणः पतिरीश्वरः ॥ पवित्रं तिद्धचाख्यातं तत्संपर्कात्तनुरश्चिः ॥ ऋगित्याह पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते ॥ तस्मात्पवित्रं तिष्ठङ्गं धार्यं शैवमनामयं ॥" इति । यजुर्वेदे — " छ्रोवा एष यदिमस्तस्येते तनुवाघोरान्याशिवान्येति" (यजु) ॥ प्रथमाष्टे यजुर्वेदे प्रश्ने चरमसंज्ञिके ॥ लिङ्गधारणमाख्यातं वेद पुंसां महात्मनां ॥ इत्यादिना । सामवेदे — "विश्वेदं विदुषा वेदितव्यं शैवं लिङ्गधारणमाख्यातं वेद पुंसां महात्मनां ॥ इत्यादिना । सामवेदे — "विश्वेदं विदुषा वेदितव्यं शैवं लिङ्गधार्तं सर्ववेदैः ॥ तदात्म-सिद्धयमुनिभिः मुक्तकामैः कण्ठे हस्ते मस्तकेवा भवतु धार्यं ॥" इति । अतएव भवभेषजा-त्मकशिवलिङ्गधारणादिकं मुमुञ्जूणामावर्यकं ॥ अथववेदे ऐश्वर्यशाखायां — "योवाम-हस्ताचितिलिङ्गमेकं परात्परं सततं धारयते विद्रः क्षत्रियो वा ॥ तस्येव लभ्यपरमेश्वरोऽसौ निरंजनं परमं साम्यमुपैति ॥" इत्यादि श्रुतिषु परमेश्वरध्यानधारणये मुमुञ्जूणां विधेयमिति श्रूयते ॥ "अत्यततनुरज्ञोवैद्याम संस्कारवर्जितः ॥ दीक्षयारहितस्साक्षान्वाप्त्यस्मुत्तमं ॥" इति सन्ध्यावन्दनादिवत् अकरणे प्रस्ववायदर्शनात् लिङ्गधारणस्य निस्यत्वं सिद्धं ॥ अकरणे "देह निष्फलत्वेन, जीवत्यक्तशरीरवत्वेन" प्रस्वायोक्तम् ॥

अपिच एतदेवमुक्तं, वेदान्तसूत्रेषु, तृतीय अध्याये ४ पादे ॥ अग्नींधनादिकरणे, शमाद्यधिकरणे, सर्वान्नानुमत्याधिकरणे, विहितत्वाधिकरणेषु च विस्तरेणोक्तम् ॥

अमींधनाधिकरणे—अतएव अमींधनाद्यनपेक्षा ॥ (३.४.५.२५) इति सूत्रे आधानादि अमिहोत्र कर्मणामनपेक्षया मुख्यत्वेन ध्यानधारणाद्यनुगत श्रवणमननाद्यङ्गभूत लिङ्गधारणं ब्रह्मविद्याधिकारत्वं इति सूत्रसूचितार्थ सूक्ष्मार्थः॥ तस्मात् सर्वेषामाश्रमिणां परिशवब्रह्मसाक्षात्कारं प्रत्यन्तरङ्गसाधनं शमदमपूजाध्यानधारणादिकं विहितत्वं सिद्धम्॥

उपसंहतपदानां स्रचि

अ.—अध्याय

अथर्व. - अथर्वोपनिषत्

अधि.—अधिकरणम्

ईश.-ईशावास्योपनिषत्

ऋ; ऋक्.—ऋग्वेद

ऐ.-ऐतरेयोपानिषत्

के. - केनोपनिषत्

कठ.--काठवल्लयोपनिषत्

कौर्मे. - कूर्मपुराण

गार्गि.—गार्गिब्राह्मणोपनिषत्

छा. - छान्दोग्योपनिषत्

जाबा.—जाबालोपनिषत्

तै.—तैत्तरीयोपनिषत्

न्या.--न्याया

पा.-पाद

स्मृ.—स्मृतिः

पेङ्गि.—पेङ्गयोपनिषत्

प्र.-प्रश्लोपनिषत्

बृ.-बृहदारण्यकोपनिषत्

भ. गी. - भगवद्गीता

म. ना.; महानाः—महानारायणोपनिषत्

म, भा.--महाभारत

मा.-माण्ड्क्योपनिषत्

मुं.—मुण्डकोपनिषत्

याज्ञ.—याज्ञवल्क्योपनिषत्

रा.--रामायण

लैङ्गे.--लिङ्गपुराण

श्वे.-श्वेताश्वतरोपनिषत्

श्रु.—श्रुतिः

सू.—सूत्रम्

सं-—सङ्ख्या

II ग्रुद्धा^ऽग्रुद्धपत्रिका II

पुट	पंक्ति	अ शुद्ध	गुद
i	18	काष्टात्वरुण	काष्टावरुण
ix	20	तदेका	तदोको
ş	8	प्रक्षाविषय	प्रेक्षावत् विषय
Ę	३३	बद्धाणः	त्रह्मणः
v	३ 9	निरूपपद	निरुपपद
96	28	समित्पाणि	समित्पाणिः
98	38	सामन्य	सामान्य
२१	90	सालग्राम	सालिग्राम
,,	३५	सालग्राव	सालिमाव
22	90	रू न्द्रचा	रुऋचा
29	२२	असत्कार्णत्व	असत्कारणत्वं
30	٠	सविज्ञानो	संविज्ञान
३१	۷	प्रकुतिं	সক্ ত বি
४०	ર	सभवा	संभवा
४२	२	वाचानित्य	वाचाविरूपनित्य
84	99	सर्वं स आत्मा	सर्वं तत्सत्यं सआत्मा
४७	२०	<u> </u>	क्षरात्मना
86	9	सदेव	सदैव
44	9 ६	प्रसङ्गाश्च	प्रसङ्गश्च
६२	96	वान्द	वानन्द
७३	90	सेवऋक्तत्साम	सैवऋक् तत्साम
66	93	स्सौधाम्रात्परो	स्सौधायात्पुरो
68	२७	अनन्दे।ऽजर्मि 🌎	आनन्दोऽजर्मि
900	9	अप:	आपः
904	२४	भव	भाव
,,	२ ६	<u> </u>	ज्वाल
900	90	निरोहि"ति	निरीहि'इति
992	9	तद्स्याम	तदत्स्याम
,,	90	पणीतौ	प्रणीतौ
,,	92	अ आस्याम	अत्स्याम

शुद्धाऽ<mark>शुद्धपत्रिका</mark>

पुट	पंक्ति	भग्रुद	शुद्ध
992	28	घोरभूर्ति	घोरमूर्ति
996	* 38	तद्यद्यप्य	तद्यप्य
920	93	मूर्धेव	मूर्धेव
926	२४	प्रतिष्टत	प्रतिष्टित
928	93	तस्यै	यत्खे
988	Ę	मनुष्या हि	मनुष्याय हि
943	2	तं देवा	तदेव
944	२४	याजक	योजक
948	29	ब्रह्माभि	ब्रह्मभि
986	Ę	न सांख्याप	न संख्याप
908	* 3 9	सुप्तिप्रवाधवात्	सुप्तिप्रबोधवत्
908	9 0	प्रकुतिं	प्रकृतिं
,,	२२	सत्येलब्ध	सत्येनलब्ध
,,	२७	चत्वारिंश	चत्वार्विश
900	9	सन्ध्यावत्	सन्ध्यवत्
,,	38	वेदान्ति	वेदान्त
960	२१	सोम्येषो	सौम्येष
,,	२६	नशब्दमि खादि	नाशब्दमित्यादि
964	२७	यदस्यायनं	यदस्यायतनं
989	94	तर्कप्रतिष्टा 🌯	तकीप्रतिष्टा 💎
२००	३२	रूपं	रूपे
२०३	३०	प्यर्थजरति	प्यर्धजरति
२०८	v	नैर्घृण्याध	नैर्ष्टण्याधि
२१०	٦.,	यास्याश्रवणीयानीति	यस्या श्रावणीया इति
२२३	२६	खेनः	इयेनः
२३१	२७	शरीरवितनां ।	शरीरवर्तिनां
२६३	90	निरसनार्थ	निरासनार्थ
२६९	99	सैवकर्त्रास्यात्	सैवकर्तास्यात्
२७६	२९	अनुज्ञापरिहारारावुप 🏓	अनुज्ञापरिहारावुप
२८३	39	मुख्यं	मु ख्य
266	२०	तमस्तान	तमस्तन
282	20	नरा	नारा
३०८	98	सशोकज	संशोकज

५७२		गुद्धाऽगुद्धपत्रिका			
पुट	पंक्ति	अ ग्रुद	÷	शुद्ध	
३१६	રવ	मत्स्य		मत्ता	
३३५	90	प्रकश	1	प्रकाश 🍦	
३३८	Ę	सामान्यानु	9	सामान्यात्	
388	28	अन्यथात्वं शब्दा		अन्यथात्वंच	शब्दा
३६१	३०	त्रह्माज्येष्टा		ब्रह्मज्येष्टा	
३६५	9 ६	छान्दोग्या		छंदोगा	
३६६	२५	तथोह्यन्य		तथाह्यन्ये	
३७१	३५	तद्भावीभ्यामा		तद्भावाभ्यामौ	
३८३	39	अनश्रनत्यो		अनश्रन्नन्यो	
896	2	सोरोदी		सोऽरोदी	
४४५	93	क्रियते		क्षीयते	
४५३	2	मरु ण		मरण	
848	3 7	अ(क्षराद्य)ध्य		अध्यक्षा	
४६२	3	तदेका		तदोको	
860	33	निवेश		निवेशनं	
864	4	प्रतिहत		अप्रतिहत	
,,	२९	जाति		ज्ञाति '	
४८६	3	राह्येवं		राहह्येवं	
५०२	90	राह्येवं		राहह्येवं	
490	94	अचिन्त		अचिन्त्य	
499	Ę	अयमेकः		अहमेकः	
५9६	93	कार्तिकय		कार्तिकेय	
37	२०	मूपंछिनत्ति		यूपंछिनत्ति	

WORKS OF SRI SANKARACHARYA IN ORIGINAL SANSKRIT

(POPULAR EDITION)

1. Upanishad Bhashya, i.e., the Principal Ten Upanishads of Sankara's Commentary, Parts I and 2. Rs. 10

Part I deals with Isavasya, Aitareya, Kataka, Kena, Chchandogya, Taitiriya, Prasna, Mandukya and Mundaka Upanishads.

Part 2 deals with the Brihadaranyakopanishad.

Each Part separately Rs. 6 0 0 2. Aitareyopanishad with Sri Sankaracharya's Bhashya (English version) by D. Venkataramiah, B.A., L.T.

Rs. 1 8 0 "In the present book he has kept up his previous reputation. One special feature of this edition is that many of the original prose passages in the Upanishad which have a definite charm of diction have been translated into poetry thus adding interest to what is generally a rather dry theme."—"Advance", Calcutta, Nov. 11, 1934.

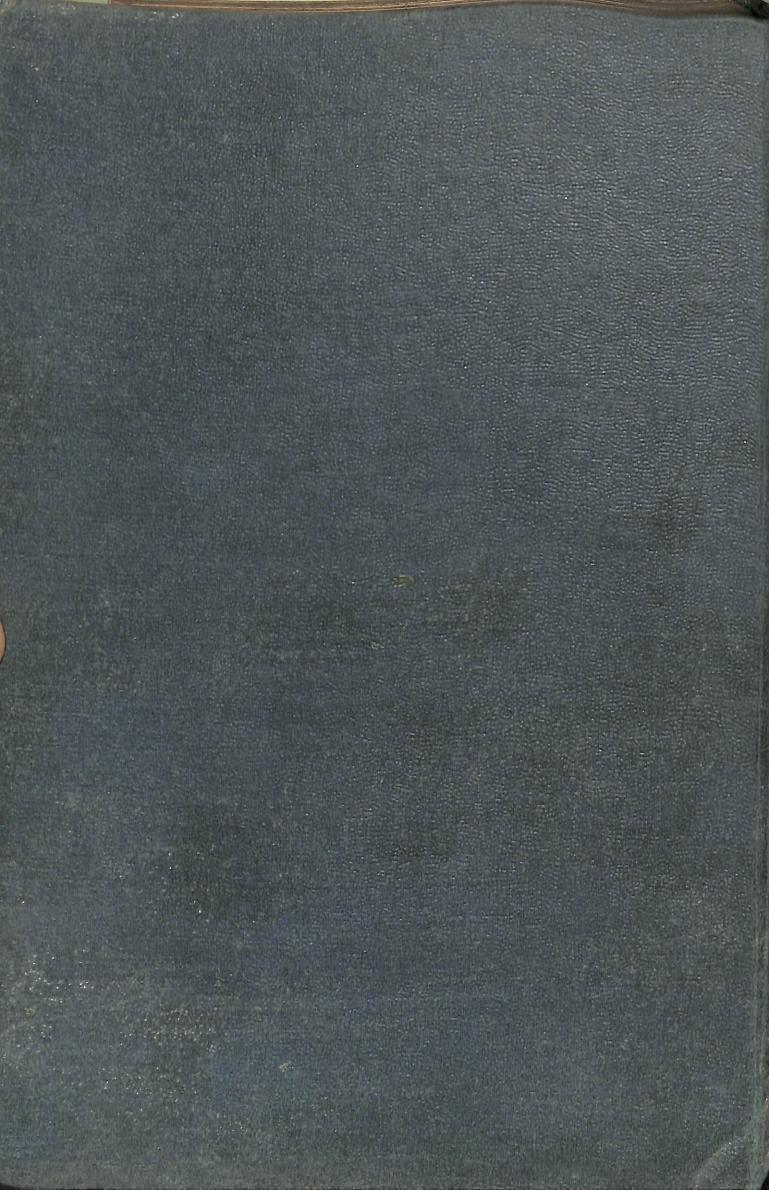
The present translator has attained a fair degree of success to his credit and merit. A glossary of considerable length has also been appended to the book which is a great help to follow the Bhashya. To explain knotty passages, copious footnotes have been added in proper places. In his interpretation he has strictly followed the Advaitic school of thought."-"Hindu," Madras, Nov. 27, 1934.

V. Subrahmanya Iyer, B.A., late Registrar, Mysore University, Mysore: I have gone through it very carefully and I find it an excellent piece of Aitareya work. The English Translation of the Bhashya is superior to the other renderings till now published. The notes form a special feature. He has really taken very great pains to make them scholarly. This would be more useful to Sanskrit students.'

3. Rig Veda, Volumes I to VI (Prof. H. H. Wilson's Translation with notes). Complete in six volumes, Cloth, 2,500 pp. Each Volume .. Rs 30 0 0 Separately Rs. 6 0 0

Packing and Postage Extra

BANGALORE PRESS "LAKE VIEW", MYSORE ROAD BANGALORE CITY

SOME OPINIONS

Mahamahopadhyaya Pandit Gopinath Kaviraj, M.A., Principal, Government Sanskrit College, Benares, writes under date 26-9-1936:

You have rendered a highly valuable service to the cause of Sanskrit Philosophy by bringing out in Devanagri script the full text of the original commentary on the Brahma Sutras according to the Virasaiva School. This publication was long overdue. an excellent work as representing a valuable contribution to Indian thought and new line of approach to the problem of Vedantic studies and is carefully edited. The Introduction embodying all the varied researches you have carried on in connection with the Virasaiva system of philosophy in general and with Sripathi Pandit's work in particular, as also with other studies of an allied nature is a monument of scholarship, industry and careful investigation. To a work of this kind I can hardly do any justice within the limits of this letter.....Your Introduction has impressed me as a highly creditable work characterised by a scholarly treatment of the subjects concerned."

Sir P. S. Sivaswami Aiyer, K.C.I.E., writes under date 9-9-1936:

"A valuable Introduction."

Mahamahopadhyaya Prof. S. Kuppuswami Sastry, M.A., I.E.S. (Retd.), writes under date 7-9-1936:

"As far as I have gathered from a cursory glance, I can say that they (the two books) are a substantial contribution to the printed philosophical literature in Sanskrit now available and that students of Indian philosophical thought are placed under a deep debt of obligation particularly for the information contained in Volume I."